Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 1 четверг № 50 (14250)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 кеп.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

КЫШТАН ЧАС БЕРГЕ БОЛДУР ЭВЕСПЕ

Үениң бир эргилдези—кыш бодунуң долу эргезинден ам-даа «халашпаан». Ооң соок ужуктуг кудуруу когурумнуг часка барып «часканыр» ышкажыгай. Ынчаан малчын кодан бүрүзүнге кыштан дора берге хүннер ала-чайгаар-ла тургустуна бээр. Ынчангаш көдээ суурларга чеде бергенивисте ында специалистерден, малчыннардан мал кыштаглаашкынының ниити байдалын сонуургап, айтыра бээр ужурувус ында. Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозунуң директору С. Д. Дун-биле чугаавыс ол айтырыгны база оюп эртпээн. Баштай Хандагайтыдан совхоз төвүнге, суурдан бир сарлык кадарчызының аалынга чедир үеде Сесер-оол Доңгаковичиниң ол-ла сонуургаан айтырыгларым аайы-биле элээн чугаалажып каапкан мен.

Бо ажыл-агыйга келгеш, директорнуң «дүжүлгезинге» ооң саадапканындан бээр эвээш үе эрткен. «Кайыын, чүден эгелээрил?» дээн чижектиг айтырыглар баштайгы айларда ооң бажындан үнмейн турганын ол чугаалап чораан. Чаа черге, чаа ажыл-агыйга кээрге, ындыг болуру чөп-даа ыйнаан кылдыр бодадым. Ол мээң бодалым догаалтыр билген-даа ышкаш, немей тыртып кагды: «Кымга-даа черле берге-ле ыйнаан. Баштайгы үеде аан. Хөреңги, курлавырны кайыын, чүден тывары, бир эвес ол бар болза, ону канчаар, кайнаар чарыгдаарын, үлештир-хуваалтыр санаарын бодаар дээрим ол-дур».

Чогум амгы үеде кайыдаа малга хамаарыштыр алыр болза, ында ам дүвүрээзинниг, берге байдал чок. Черле ынчаш кышкы үе, бир эвес соок дыңзып, шо-шо кылдыр хаарып келбес болза, малга ажырбас боор чүве дээрзин Өвүр черниң кайы-даа малчыны угааткан бээрин маңаа-даа, ооң мурнунда хүн Саглыга-даа чорааш эскердим. Ында ужур бар. Ол чер чурттуг кижилер ону кайын чазар. Кышкы хүннерден частың соок хаттыг, когурумнуг үелери артык чымыштыг деп чүвени өвүржүлер ыяк билир. Ону база Сесер-оол Донгакович меңээ тайылбырлап орган чүве.

Чугаа чүгле ол совхозтуң малчыннарының дугайында база кыштаглаашкынга хамааржып турар чүве болганда, ам ында байдалды каксы таныштырайн. Ниити мал санын көргүзерге мындыг: 33162 хой, 7602 өшкү, 1928 бода мал, муң ажыг сарлык. Оларны 104 коданда кадарып, хайгаарап турар. Совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин быжыглаарының улуг бызазы, курлавыры ол ышкажыл. Эвээш эвес мал! Республиканың чамдык ажыл-агыйлары-биле деңней көөрге аан. Ынча малды кадарып, карактаары база ажаап-тежээри амыр эвес дээрзи билдингир. Ындыг болганда бир кол айтырыг—мал чеминиң курлавыры. Бо талазы-биле ында байдал кандыгыл? Ажырбас. Сиген, хыргылыштың эрткен чылгы курлавырлары база бар. А белеткеттинген сигенни хойжу кодан, малчын турлаг бүрүзүнде чедирген. Харын-даа «Нарын», «Мөрен», «Тыва» совхозтарга 300-300 тонна мал чемин садар деп турар. А боттары ол хире эки шынарлыг сигенни кожазы Моол күрүне ажыл-агыйындан садып алырын дугуржуп алган. Ам чүгле керээ чарып алыры арткан.

Кыштагларда коданнарже сиген сөөртүлгези үргүлчүлеп турар. Ам-даа курлавырда 418 тонна сиген бар.

Шээр-даа, бода-даа малдың коданнарында байдалды эртенги ажыл хуваалдазының үезинде чугаалажып турар. Орта тускай эртемниглер ниити байдалды чугаалап, кайы коданга кандыг дуза херегин сагындыра бээр. Дуза херек апарган таварылгада ону ыяап-ла көргүзер, херек чүүлүн аппарып бээр. А бир эвес мал чеми үстү берген болза, автомашиналарны өске ажылдан хостааш, ол коданнарже чорудар. Артында-ла чолаачылар аразында чарыш бар. Ооң негелдези—малчып коданнарже хөй рейс кылыры, хөй сигенни чедирери. Бир неделя болгаш-ла ооң түңнелин үндүрүп турар. Шаңналын натура-биле төлээр. Сөөлгү түңнел-биле бирги черни алган чолаачыга хой берген. Ийиги черни ээлээн чолаачы акша-биле шаңнадыр.

База бир чаа чүве бар. Ай бүрүзүнүң 13, 24 хүннеринде совхозтуң хойжулары, бригада төптеринге чыглыш келир. Ылаңгыя бүдүн совхоз бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчий берген, малчыннар бригада, өг-бүле керээзи-биле ажылдап эгелей берген болганда, малчыннарның ол чыыштары улуг дузалыг болуп турар. Орта арендага хамаарышкан экономиктиг өөредилге сайгарылгазы үргүлчү болур. Малчыннар совхоз-биле керээлиг ажылдап турар болганда, экономиктиг реформаның чаа чүүлдерин олар орта билип ап, ону олар ажылынга ажыглап эгелей бергеннер. Черле ынчаш шак мындыг хуралдар, өөредилге, арга-дуржулга солчуп, амыдырал-чуртталгазын билчип алырынга база ажыктыг. Ооң кадында кино-даа, концерт-даа көрүп алыр, Билиг-биле чепсегленир, сагыш-сеткили омак чанар. Ол эки-дир, түңнелдиг-дир. Ону өске ажыл-агыйларга, бир эвес ында бо ажыл ынчаар организастаттынмаан болза, ажыглаары, нептередири артык эвес ышкаш-тыр.

Ам чамдык коданнарда хой оолдаашкыны эгелей берген. Муң ыракта ажыг хой төрээн, хураганнары онча-менди. Төрүүр малдыг коданнарда чырык бар. Ону бичии мотор күжү хандырып турар. Шээр малдың массалыг оолдаашкыны марттың баштайгы он хонуунда эгелээр. Суг-биле хандырылга багай эвес. Бо ажылда дөрт автомашинаны быжыглаан. Ындыг-даа болза, ында өске ажыл-агыйларда ышкаш, чылдың-на когу үзүлбес «хоочу» бар. Ол болза, суг сөөртүр машиналарга артык кезектер тывылбайн баары-дыр. Олар ону чагыг ёзугаар Чадаананың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинден алыр ужурлуг. Ындыг-даа болза, ол бүдүрүлге хандырза чогуур артык кезектерни бербейн турар. Чок-ла, чок дээрден өске олардан огулуг харыы дыңнап көрбээн. Ынчангаш ону шуут Кызылдан дөрт алырының айтырыын шиитпирлезе кандыгыл, ону ынчаар тургусса чүл деп бодалдар директорда бар.

Делгем болгаш чылыг кажаалар — малды хүр-менди кыш ажырарынга, ооң чаш төлүн чидириг чок өстүрүп, доруктуруп алырынга идиглиг, дузалыг. Бо айтырыгны канчаар шиитпирлезе экил дээрзи ам тургустунуп турар. Амгы үеде ол совхозтарда кажааларның хөй кезии эргижирээн болганда, оларны чаа кажаалар-биле солууру чугула апарган. Ынчангаш чылдың-на үш кажааны немей тударын планнап турар. Шуут бергедей берген таварылгада бригада кежигүннериниң күжү-биле чылда бир кажааны тудуп, кылып алыры көрдүнген. Бо болза чаа, эки бодал-дыр. Ынчангаш сеcтү ажыл-херек-биле бадыткаары арткан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Дээди Советтиң пленарлыг хуралынга ССРЭ-ге президент эрге-чагыргазының дугайында хоойлу төлевилелин таныштырган соонда чидиг дискуссия эгелээн. Санал бергеннерниң хөй кезии президент эрге-чагыргазының саналдаттынып турар структуразы болгаш Президентиниң аңаа соңгуур ээлчег чок Съездини чыылдырар хуусаазын кандыг-даа маргылдаа чокка деткип турган.

Депутат Е. П. Велихов президент эрге-чагыргазын тургузарын соңгаарлатпазы-биле Съездини март айның баштайгы чартында чыылдырар деп саналдаан. Ооң бодап турары-биле алырга, ону дүрген кылбас болза, чурттуң иштики болгаш даштыкы айыыл чок чоруун хандыраpы, хоойлу-дүрүмнүң быжыг туруштуг чоруу, экономиктиг реформаның боттанышкыны болдунмас.

Федерацияның чаңгыс эвинин үндезини президент албан-дужаалында деп, депутат С. Г. Арутюнян саналынга чугаалаан. Амгы нарын байдалдарда бүгү национальностарның кижилериниң дүрүм ёзугаар эргелерин камгалап шыдаар аргалыг эрге-чагырга херек. Ындыг албан-дужаалды тургузуп киирерин хожудадыр болза, ниитилелде байдал улам нарыыдап болур. Чугаа болза, «күштүг холдуң» дугайында эвес, а чоннуң болгаш хоойлу-дүрүмнүң мурнунга харыысалгалыг эрге-чагырганы тургузарының дугайында чоруп турар деп, ол түңнеливиде демдеглээн.

Депутат С. Б. Станкевич сессияда киирип келген төлевилелде чөрүлдээлиг чүүлдер хөй болгаш ол чедир ажылдап кылдынмаандыр деп саналын эгелээн. Эрге-чагырганы чаңгыс кижиниң холунга мөөңнээриниң мурнунда аңаа удурланыышкак туруштуг күштүг парламентини тургузары чугула деп, ол санаан. Депутат А. А. Собчак президент эрге-чагыргазын тургузарының мурнунда чурттуң чаа Конституциязын хүлээп алыр херек деп удурланган. Прибалтиканың депутаттары онзагай турушту ээлей бергеннер. Олар Литваның, Латвияның болгаш Эстонияның Дээди Советтери биске ук республикаларга күрүнениң бот-тускайлаң чоруун тыпсып бээр дугайында чугаалажыышкыннар кылырын хүлээткен, ынчангаш эрге-чагырганың чаа институттарын тургузарынга киришпес бис деп медеглээннер.

Дискуссияны М. С. Горбачев түңнээш, депутаттарның хөй кезии президент эрге-чагыргазын тургузар дугайында айтырыгны деткидилер, кыры-биле көөрге маргылдаалар президент эрге-чагыргазын кажан тургузарының хуусаазының дугайында боop турган ышкаш сагындырар. А херек кырында ийи янзы санал шуут тургустунуп турган. Ында коргунчуг чүве чок. Үзел-бодалдар ниитилелде, партияда, ТК-да аңгыланып турарын бистер көрүп турар бис. Ону боттуг чүүл деп санаар апаар, чүге дээрге ындыг байдалда ажылдаар ужур биске таваржып турар. Ол байдал шиитпирлиг, дидим хемчеглерни алырын бистен негеп турар. Төпке болгаш чер-черге күүсекчи эрге-чагырганың чаа шынарынче үнер ужурлуг бис. Ынчан бистиң политикавыс, хоойлуларывыс үре-түңнелдиг ажылдаар апаар. Бо орук-биле чуртта социал дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырып болур деп, ол чугаалаан.

Депутаттар тус-тустап бадылаан түңнелинде ол хоойлунуң төлевилели хүлээп алдынган. (СЭТА).

ССРЭ Президентизиниң албан-дужаалын тургузар болгаш ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) чогуур өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң албан-дужаалын тургузарын чугула деп санаар.
2. ССРЭ Президентизиниң албан-дужаалын тургузар болгаш ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) чогуур өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер дугайында Хоойлунуң төлевилелин кол үндезин кылдыр хүлээп алыр.
3. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга берген саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни өөренип көрүп тургаш, ук Хоойлунуң төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттери болгаш палаталарының комиссиялары-биле кады чедир ажылдап кылырын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дагзыр.

Хоойлунуң чедир ажылдап кылдынган төлевилелин парлалгага үндүрер.

4. ССРЭ Президентизиниң албан-дужаалын тургузар болгаш ССРЭ Конституциязынга чогуур өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер дугайында Хоойлунуң төлевилелин ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирер.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. ГОРБАЧЕВ.**
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 27.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизин чыылдырар дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизин 1990 чылдың март 12-де Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. ГОРБАЧЕВ.**
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 27.

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ БЕСЕДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң февраль 27-де болган хуралынга президент эрге-чагыргазының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көрген чидиг дискуссия болган. Чапсар үезинде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков журналистерниң дилээнин ёзугаар оларның-биле ужуражып, чугаалажып турар айтырыг талазы-биле бодунуң бодалын мынчаар илереткен:

— Херектиң ужуру болза, чуртта тургустунуп келген амгы байдалда эвес болдур ийин. Ол дугайын мооң мурнунда чугаалап турган мен, ам база чугаалап каайн. Президент эрге-чагыргазының дугайында айтырыгны дүрген шиитпирлээрин амгы байдал негеп турар-даа чадап чок, ындыг болзажок, бурунгаар көөр херек. Шыны-биле алырга, чуртта эрге-чагырганың эде сайгарылгазы боoп турар болгай. Мындыг чергелиг бодалдар база тургустунуп кээп турар чадавас: чуртта багай боoп турар чүве төлээде, президент эрге-чагыргазын тургузуп алыылыңар, ол корум-чурумну тутсун дээн хевирлиг. Бир эрге-чагырга кошкаан, а өскези быжыкпаан. Чүвениң кол утказы мында. 30 чылдардан эгелээш, бо айтырыгны херек кырында партия холга ап келгениниң ужурун эки билир бис. Амгы үеде партия эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып бээрлинер деп чугаалап турар. Ол чорудулга амгы үеде чоруп турар, ынчаарга эрге-чагырга эки турган бе азы багай турган бе деп чүвени ол чорудулгадан ам дээрезинде билип алыры берге. Канчалзажок, эрге-чагырга турган-на болгай. Амгы үеде эрге-чагырга эде сайгарлып турар чүве болганда, эрге-чагырганың бүгү институттарын тургузар херек, кайы-бир чүве эрге-чагыргадан дашкаар артпазын дээш.

Сессияда киирип келген төлевилелде чазактың эрге-хүлээлгелериниң дугайын тодаргай айыткан. Онза эргелер дугайын дилевээн-даа мен, дилевес-даа мен. Чүгле кайы-бир айтырыгны ындыг аргалар-биле шиитпирлеп болур, оон башка туруш чок байдал тургустунуп кээр.

Амгы үеде эрге-чагырганың органнары чаа байдалдарда ажылдап шыдаар арга-шинээзи чок боoп турар. «Демократчыдылга», «ажык-чарлыг чорук» деп чугаалап турар бис. Шынап-ла, демократчы орук-биле чоруп, бурунгаарлап орар бис. Ол эки чүүл. Ынчаарга ындыг байдалдарга эрге-чагырганың үш чарылбас кезектери шуут белеткеттинмээн болган. Бирээде, хоойлужудулга эрге-чагыргазы: Дээди Совет болгаш Съезд—оларда хөй-ле чугаа-соот боoп турар, а шиитпирлер кончуг үр болгаш чогуур үезинде хүлээп алдынмайн турар. Ынчаарга кижилер ажылдап эгелээн, арга-дуржулганы мөөңнеп ап эгелээн болгай. Ооң ачызында бурунгаар шимчээшкин болур боор деп бодап турар мен.

Ийиде, күүсекчи эрге-чагырга. Ол мурнунда турганы дег база-ла эвес. Бистер ону чаа ёзу-биле боттандырар ужурлуг бис. Бир талазында, эвилелдешкен республикаларга бот-тускайлаң чорукту хөйү-биле бээр херек. Ол-ла үеде төпче база ыйыдыышкын кылдынып турар: чүге силер ында багай ажылдап турар силер? Күүсекчи эрге-чагырга амгы үеде боттуг байдалдарга, боттуг үеге ажылдаар ужурлуг.

Адак сөөлүнде үште. Бистиң эрге-хоойлу эрге-чагыргавыс, суд эрге-чагыргавыс. Ында бүгү чүве чогумчалыг бе? Бо талада четпестер хөй дээрзинге бүзүрээр мен. Хөй четпестерни болдуруп турар бо органнар чаа байдалдарда ажылдаарынга база өөренип албаан ышкаш.

Чамдык таварылгаларда ону кылып билбес-даа болзувусса, бистер шуптувус чаа ёзу-биле ажылдаар ужурлуг бис. Чамдыкта теория талазы-биле белеткеттинмээнде болзувусса, бурунгаар чоруп орар бис. Бурунгаарлаарынче амыдырал бистерни албадап турар.

Аренда дугайында хоойлу. Ол ажылдап эгелээр деп бодаар мен. Ынчалзажок чамдык чигзиниглер база (•). Ынчангаш келир неделяның эгезинде бүгү чүвени база катап сайгарып көөрү-биле специалистерни чыыр мен. Чүгле бо хүннерде арендаңы буу-хаа бурунгаарладып, кижилерни баш санап, арендаже албадап болбас херек. Ооң механизмнериниң чогумчалыг ажылдай бээринге, кижилерниң аңаа бүзүрей бээринге үе херек. Аъттыг-шериглер ышкаш шаап, атакалап турган, хөй чүвени будулдурган бис, ол частыгларны катаптавас херек.

Бистиң бүгү чаартылгаларывыс чүгле демократияның байдалдарында боттанып болур. Ынчангаш бистер ону камгалап алыр ужурлуг бис. Эң кол чүве ол. А ону чедип алыры бистиң күрүневиске эрге-чагырганың эрге-хүлээлгелерниң чогумчалыг кылдыр эде хуваалтынганда болдунуп болур деп, Н. И. Рыжков түңнелинде чугаалаан. (СЭТА).

Коданнардан медээлер

Адашкылар Наадым баар бодалдыг

Бо чылын малчыннарның Наадымын эрттирер дугайында баш бурунгаар чарлап дыңнатканын «Совет Тыва» совхозтуң хойжузу О. Ш. Кууларның өг-бүлези аажок деткип турар. Эрткен чылын олар 100 хойдан 100 хураганы алган. Наадымга киришкен-даа. 1990 чылда база-ла хойдан хураган дээш ажылдап турар.

Амгы үеде 342 хою төрээн, хураганнары шупту четче, үжен ажыг-ла хой арткан. Хураганнарының семис-шыыраан чоокта ол аалга чорааш магададым. Өгнүң херээжен ээзи Көк үгбай тудуп алырга, холдарындан ушта шурап турар. Бо малчыннар чамдык эштери дег, ону-мону эккелиңер, оом-моом чок дээр чүве чок. Ындыг сөстерни, шынап-ла, дыңнавадым.

Малга чылдың-на 15-20 тонна сигенни белеткеп алыр. Эрткен чайын хеймер оглу Дөртен-оол-биле Чиңге-Даг ээзиминиң баарындан хөй сигенни кезип ап турда, оларның ажылдап турганын көрген мен. Оглунуң сиген кезерин, ооң мөге-шыырааң адазы ынчан магадап, чоргааранып олурган эвеспе.

Малчын өг-бүлениң ажы-төлү база-ла ада-иези дег ажылгыр, кызымак. Улуг оглу Петр Кара-Баалык деп черде малчыннап турар.

— Чүстен чүстү алыр мен, Наадымга салыр аъдым-даа бар — деп, ол чугаалап турар. Петрнуң кыштаанда сиген четчир, харын д... дан бичии сула дилеп турар кижи чорду. Коданында 340 хою оолдапкан, ооң кырынга 30 хураганы артканнарындан алыр болза, хүлээлгези күүсеттинер. А ооң өөнүң херээжен ээзи Зоя Дарашкеевна—тергиин кежээ дузалакчы. Петр Өткек-оолович Кууларны чаңгыс чер-чурттуглары Суг-Бажы көдээ Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткени таварылга эвес.

Ынчангаш бо адашкылар иелээ бо чылын республика Наадымынга киржир эргени чаалап алыр деп сорулганы салгаш, бо хүннерде кызымак ажылдап турарлар.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

БАЙДАЛ ЭКИ

Мөңгүн-Тайга районда «Мөген-Бүрен» совхозтуң Шыңгылдырак № 1 бригадазының хойжузу коммунист С. М. Хертектиң кыштаа Ортаа-Кара-Суг деп черде турар. Бо хүннерге чедир Сенгиш Мөңгүн-ооловичиниң кадарган 369 хоюнуң 335-и оолдапкан, хураганнары онча-менди.

Дуржулгалыг малчын 28 чыл дургузунда хой малдап келген. Бо чылгы кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип, 10 тонна сигенни, хураган адаанга чадар курггаг өдекти белдүп алган. Чарба, сула, концентрастаан чемнер болгаш суг бар. Малчыннарга автомагазин барып турар.

Успун-Доржу ИРГИТ.

Дүвүренчиг медээ

ПЛАН-ДАА АТ БОЛДУ-ЛА

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары бо чылдың баштайгы кварталында мал продуктуларын бүдүрериниң база күрүнеге садарының планнарын багай күүседип турар. Чүгле «Дөң-Терезин» совхоз эът садарының даалгазын 106 хуу күүсеткен.

Дөрт ажыл-агый каттышкаш, январьда 350 тонна сүттү дужаар турган, чүгле 98 тоннаны саткан. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, сүт дужаары харын хөйле, а эът садарының деңнели кудулаан. Шак мындыг чижектер, сан-чурагайлар чүнү көргүзүп турарыл? Ажыл-агыйларның удуртукчулары, тускай эртемниглери садар малды баш удур аңгылап азыраарын организаставаан. Сүт-бараан фермаларында малдың ажаалда-хайгааралы багай. Районда эң хөй сүт бээр Бижиктиг-Хая фермазында мал чеминиң курлавыры төнүп турда, «Барлык» совхозтуң удуртукчулары чогуур хемчег албайн келгенин элдептиг.

Шиитпирлиг хемчеглерни албас болза, баштайгы кварталдың планнары күүсеттинмес дей берди-ле.

Ооржак МӨНГЕ-БАЙЫР.
Кызыл-Мажалык суур.

Малдың ажаалдазынче база чемгерилгезинче кол кичээнгейни салып, мурнакчы дуржулганы ажылынга долузу-биле ажыглап турган, бедик көргүзүглерни чедип ап келген саанчыларның бирээзинге Римма Кушкаш-ооловна Допчун-оол хамааржыр.

Бо саанчы Кызыл районда Көк-Тейниң сүт-бараан фермазында мурнакчы ажылчын. Эрткен чылда ол бир саар инекке оңааштыр 3600 кг сүттү саап алган. База бедик көргүзүг. Римма Кушкаш-ооловна бо чылда оон-даа бедик түңнелди чедип алыр сорулганы салган. Ооң коллективиниң ажылчыннары беш чылдың сөөлгү шиитпирлиг чылын чедиишкиннер-биле доозарының социалистиг чарыжын калбарткан. Римма Допчун-оол база ол чарышка идепкейлиг киржип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДЫҢНАДЫГ

Бөгүн, 1990 чылдың март 1-де, 18 шак 40 минутадан 20 шакка чедир Тываның телевидениезинге СЭКП обкомунуң секретарьлары Г. Ч. Ширшин, В. В. Рогило, Ш. Д. Ооржак, А. И. Ванжа болгаш А. К. Канзай ажылчы чоннуң айтырыгларынга харыы берип, чүве чугаалаар.

Дамчыдылга үезинде №№ 3-24-70, 3-24-62, 3-27-12, 3-28-88 телефоннар ажылдаар. Оларны дамчыштыр айтырыгларны салып болур.

Бижээн кижилерниң ат-сывы чок чагааларны болгаш телефон-биле фамилиязын, адын адаваан кижилерниң салган айтырыгларын хүлээп албас.

ХУРАЛ БОЛГАН

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы февраль 27-де болган. Россияның парламентизиниң он бирги чыыжының болгаш ооң Президиумунуң ажыл-чорудулгазының түңнелдерин үндүрген. Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органы кол кичээнгейин Россия Федерациязында күрүне, ажыл-агый болгаш социал-культура тургузуушкунунуң кол-кол айтырыгларын шиитпирлээринче, политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны боттандырарынче, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажылын үндезини-биле экижидеринче угландырганын айыткан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде илереттинген Совет Эвилелинге Совет күрүнениң баштыңын — Президент удуртулгазының болгаш Президентиниң эрге-хүлээлгезин киргениниң дугайында саналды деткээн.

РСФСР-ниң автономнуг республикаларының болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга белеткениниң дугайында айтырыгны база чугаалашкан.

Долу эргелериниң хуусаалырының төңгени-биле холбаштыр РСФСР-ниң улус судтарының район (хоорай) улус төлээлекчилериниң ээлчеглиг соңгулдаларын эрттирер дугайында айтырыгны Президиумга база чугаалашкан.

Садыг ажылынга эрге-дужаалын соора ажыглаар база чинжең чорук кылыр чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни хүлээп алырының дугайында хамаатыларның болгаш хөй-ниити организацияларының хөй саныг саналдарын өөренип көргеш, Дээди Советтиң Президиуму бо айтырыг талазы-биле Чарлыкты хүлээп алган. Ону парлаар.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников хуралды башкарып эрттирген. (СЭТА).

Бистиң кандидаттарывыс

ЭРЕСТИГ МАЛДЫҢ ЭЭЛЕРИ

Бир дугаар чоруп турар болгаш, бар чыдар черивистиң адын кайын билир бис. Четкен, барган аалывыс хемнер кежир, даглар ажыр тайга эдээнде турар болган: Совхоз директору С. Д. Дун «чиик-карадан» дужеривис билек, ынды, бетинде кызыл өңнүг кожуглуг мотоцикл, ногаан «Москвич» тургузуп каан бажынче эдертип кирип берди. Сесер-оол Донгаковичиниң орук дургаар чугаалап чораан сарлыкчы Н. О. Туматтың кыштап орар коданында чедип келгенивис ол. Чылгы-Өдээ деп черде кыштаг.

— Ачам сарлыктарын бөле берген. Алыр, акыларым, угбамны барып эккээйн — дээн соонда, бичии оол дувулалаш үне чүгүрдү. Удавааnда аалдың алдыы чүгүнден хүрең дордум торгу-биле додарлап каан тоннуг, дорут аъттыг уруг-биле демги чоруткан шапкынчывыс калчан-хүрең аът мунган чүгүртүп келдилер.

Найырал Осур-ооловичиниң улуг уруу Алдын-кыс чазык чаңныг, чугаакыр, эрес-шоваа-даа малчын-дыр деп чүвени эскердим. Ооң оолдары: чаа кылаштап эгелээн Чалым-Хаяа, үш харлаар акызы Даң-Хаяа-биле шай хайындырган кырган-авазынга «дузалашкан» чаптанчыглары-даа аажок. Алдын-кыстың ада-иези Найырал Осур-оолович биле Маруся Түлүшовна алды оол, ийи кыстыг. Алдын-кыстан бичези Сүге-Маадыр Кызылдың автоорук техникумунда. Айланмаа Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалында, баштай ужуражканывыс Эрес 11 класста, Кежик—сесте, Чечен-оол — чедиде, Алдар — алдыда, Сайын-Белек 2 класста Чаа-Суур ортумак школазында өөренип турар. Мерген бо чылын белеткелге өөренир.

Н. О. Тумат кудээзи Улаан-Мерген-биле Ирбитейде сарлыктарын кадарып чоруй барган черинге четтивис.

— Ам эрткен чылгы бызааларывысты эр, кыс аайы-биле үзеривис ол-дур — дээш Алдын-кыс оон ыңай улаштыр кайызы-даа сарлык малдааn аалдың ажыл-херээ-биле таныштырды. — Ачамның аайы-биле аренда керээзинче кирерин шиитпирлеп алдывыс. Черле ынчаш, бот-орулга-чарылганың оруу-биле бот-башкарнып ажылдаарга ажыктыг талалары хөй-дүр.

Алыс келген херээвис Найырал Осур-оолович-биле ужуражыр дээнивисти билген чүве дег, Алдын-кыс аптара иштинден ачазының шаңнал-макталл бижиктерин уштуп көргүстү. Хүндүлел бижиктер, янзы-бүрү чергениң шынзылгалары. Чүгле Өвүрде эвес, а республикада сурагжаан сарлыкчының ак сеткилдиг ажылының түңнелдери ол чазак документилеринден чылдар аайы-биле кончуг тода көстүп келир. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле ийи удаа шаңнаткан. ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинге үш катап киришкен. Агроүлетпүр шугумунуң аайы-биле шаңнал-макталдар хөй. Социалистиг чарыштың каш дакпыр чемпиону деп атты шынзыткан документилер эндерик. Күш-ажылчы Алдар орденниң III чергези-биле база демдеглеттирген.

«Кежээниң мурнунда — хүнду» деп чүве ол. Найырал Тумат ат-алдарга, бедик бүзүрелге анаа-ла чеде бербээн. Хамааты хүлээлгезин карак кызыл күш-ажылы-биле бадыткап чоруур, олут орбас, балдыр сыкпас кежээ, чоннуң чоргаар оолдарының бирээзи-дир. Даандырган үүле-херээнге харысалгалыг, аңаа негелделиг сарлыкчы Найырал ышкаш төлептиглер эде тургустунуушкунуң эгелекчилери, изекчилери ол.

Сарлыкчының амыдыралын чүгле оңу көрүп, чурттап эрткен кижи билир. Сарлык өдек малындан өске чаңныг, чамдыкта харын аң-мең-биле дөмейлежир. Шагның кандыг-даа үезинде кадыр черлер тевер. Сарлык ораны — Ирбитей, Дүмбейлиг, Савыда одуртур хаядаштыг кадыр одуругларда, сыннар баштарында кандыг кокпа оруктар барын Өвүр Торгалыында Найырал Туматтан өске, кым эки билир боор!

Дуржулгалыг малчынны сарлыкчыларның биеэги хевээр кошкун, тоо быдаргай амыдыралы дүвүредип чоруур. Сарлык чедер черлерниң чоогунда бажың-балгат туттунмаан. Ол чоок-кавыда оода чадаарда кышкы үеде чаглактанып чынып алыр казанак безин чок. Харында эки чаяан боор, сарлык мал дошкун-эрес, сүрлүг-куштуг болгаш, белен-селен адыг, бөрү аксынче кире маңнай бербес. Кайгамчыкла угаанныг амытан! Бөрүге белен алыспас. Олар бот-боттарын долгандыр туруп-каш камгаланыр.

Н. Тумат 1980 чылдан бээр сарлык кадарып келгеш, чыл санында бүдүн коданны төрээп совхозунга өстүрүп берип чоруур. Ам бо хүннерде энир чылгы бызаалары үзери билек, төрүүр коданны совхозта улуг мал эмчизи, коммунист Владимир Кертик-оол, уруу биле кудээзиниң үскен коданын механизаторлар ортузунга 1989 чылда мал чемин белеткээр талазы-биле район чемпиону, тракторист Анатолий Маны-Дары хүлээп алыр. Совхозтуң бир кол специализи биле бир мурнакчы ажылчыны чүге сарлыкчы болуксай бердилер? Ында дагдыныкчы-кадарчы Н. Туматтың кылган суртаал ажылының дээштиг болганын олар чугаалаар.

Сарлыкты тайгадан даг белинче бадырып кээрге, малчыннар одар-белчиир хоптлап, химиренип-ле үнерин эрестиг малдың ээлери эки билир. Торгалыгта сарлыктың ажыы чок-даа дижип алгыржып турарлары бар. Белеткеп каан сиген-шырбиил, хөй чарыгдал негевес сарлык малдың ажыктыын сактырга-ла. Чаңгыс Найырал Осур-оолович угаап орган ышкаш кынныш келир.

Эде тургустунар уаус бис дижип, «аас-биле аал кожүрүп, дыл-биле дыт ужуруп» турбас, ажылды туткан соонда, ыяк сегирип алыр, эчизинге чедирер — Найырал Осур-ооловичиниң онзагай мөзү-шынарларының бирээзи ол хире. Ол, шынапла, ажылгыр, кызымаа-биле бажын ажыр малдыг, бажың сыңмас ажы-төлдүг, байшыырак чурттап орар.

Ооң амыдыралчы эрткен оруу өске бүгү малчыннар-биле бир дөмей. Баштай Кара-Талга хөй кадарып турган. Ооң соонда бода мал бригадазынга кезек када бригадирлээш, сарлык кадарчызынче шилчээн. Өскелер чүге Найырал Тумат дег кызымак эвезил? Кым-даа малчын болуп төрүттүнүп келбес-ле болгай. Чоннуң күрүнениң эрге-ажыын камгалап, даартагы келир үевисти бөгүнгү ажыл-херектер-биле бадыткап, бодунуң амыдыралчы туружун, ынак мергежилин ылап тып алган кижи кажан-даа аас-кежиктиг, ол кезээде мурнуку одуругда. Ол бүгү бүдүштүг, кижизиг чорук Найырал Осур-ооловичиниң аажы-чаңында бар. Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга торгалыгжыларның бүзүрели улуг.

Дагдыныкчы малчын соон истээр аныяк салгалды өстүрүп каан. Улуг уруу Алдын-кыс, кудээзи Улаан-Херел аңгы коданны хүлээнип алгаш, адын сыкпайн ажылдап чоруур. Өвүрнүң «Торгалыг» совхозта ада-ызыгуур салгаан Туматтарның малчын өг-бүлези эрестиг малды өстүрүп, эп-найыралдыг ажылдап, чурттап чоруур.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА. Бүрбү Лина Ондаровна садыгжы мергежилди чедип алгаш, Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайының кодээ ажыл-агый продуктуларының магазининде садыгжылап турар. Ооң мурнунда ол хоорайның төвүнде аъш-чем бараанnарының улуг магазининге ажылдап, саарылга планын ажыр күүседиринге аныяктарның бригадазының мурнакчы садыгжызы турган.

Лина Ондаровнаның ажылдап турары садыгже кирген эътти болгаш оон өске-даа бараанnарны садып алыкчылар үзүктел чокка кээп садып ап турар. Магазинниң коллективи хууда чондан кодээ ажыл-агыйның продуктуларын кирип алыр планын ажыр боттандырып турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИНТЕНСИВТИГ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ЧОГУМЧАЛЫГ АЖЫГЛААР

Чуртта Аъш-чем программазын амыдыралга боттандырары—кодээ ишчилерниң кол сорулгазы. Тываның ажыл-агыйларының тускай эртемниглери, чер ажылдыглары тараа үрезиннери белеткээринге кичээнгейни дужүт ажаалдазының соон дарый чорудуп эгелээн.

Чөөн Сибирьниң девискээринге кирип турар Тываның тарылга шөлдеринден 170 муң гектарга 1989 чылда кызыл-тасты тараан турган. Кыжы соок, чайы изиг, агаар-бойдузу доктаамал өскерлип турар болгаш бистиң республикага кызыл-тасты тарыыры ажыктыг дээрзин хөй-хөй дуржулга ажылдары бадыткаан. Сөөлгү үеде ынчангаш хөрзүнүнүң чемиштиг бүдүмелдериниң база өл-шыгының хемчээлин барымдаалап, ол культураның аңгы-аңгы хевирлерин тарып турар апарган.

Бистиң «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының № 2 бригадазының девискээринде «Саратовская-29» кызыл-тастың бир хевири-биле эртем-шенелде, дуржулга ажылын 1987 чылда чорудуп эгелээн. Үй ажылды ниити улуг шөлдерге шенелделер-биле 1991 чылда доозары көрдүнген. «Саратовская-29» кызыл-тастың бо хевири баштайгы өзүмүнден четчип быжарынга чедир 80—90 хонук херeглээр, чайның башкы айларында каңдаашкынnарны болгаш янзы-бүрү тараа бажының аарыгларынга аажок шыдамыкай, технологтуг шынары эки болуп турар. Ынчангаш кызыл-тастың бо хевирин Тывага өстүрери чогумчалыг болгаш ажыктыг. Чүге дээрге бо культура кургаг ховуга-даа, аргалыг-даа ховуга, ол ышкаш тайга эдээниң шөлдеринге чылдың-на доктаамал эвес дүжүттү ап турар. Ону барымдаалааш, сөөлгү үелерде чазын чажар, күзүн ажаап алыр кызыл-тастың дүжүдүн бедидери-биле республикада интенсивтиг аргаларны ажыглап эгелээн.

Интенсивтиг аргалар деп чүл? Ол дээрге тараан үнүштү өстүреринге бар-ла турган чогумчалыг байдалдарны тургузары-дыр. Аңаа чүгле минералдыг, органиктиг чемишчидилгелерни хөйнү ажыглаары эвес, а оларны чажарының чогуур үезин барымдаалап чорудары, янзы-бүрү кодээ ажыл-агый машиналарын чөп ажыглаары болур. Дуржулга ажылдарын боттандырарда тускай эртемниглер Тываның девискээриниң чер талазы-биле системазын чогумчалыг ажыглап турарлар. Чер системазының программазын барымдаалап, кызыл-тас культуразын дыштандырган дой холумактыг кара хөрзүнге тараан. Дыштандырган шөлдерге ол-шык улуг болгаш сиңничел болур. А хоралыг үнүштер-биле демисел чорудары эптиг, хөрзүнүнүң чемиштиг каъдында органиктиг, минералдыг бүдүмелдерниң хемчээли четчиринден үнүштүң өзүп сайзыраарынга таарымчалыг байдалдарлыг. Эртем-дуржулга методиказынга барымдаалап, шенелде ажылдарын 3 аңгы хевирге чоруттувус. Баштайгызын бөдүүн арга-биле, дараазындаазын интенсивтиг арга-биле (бирги хевирден ооң ылгалы минералдыг чемишчидилгени 1 гектарга аңгы-аңгы хемчээлдиг кылдыр чашкан), үшкүзүн интенсивтиг аргага технологтуг арганы немээни (хоралыг үнүштерге удур янзы-бүрү марканың техниказын ажыглаап).

Ооң түңнелинде үк хевирлерниң аразында ылгалдыын дуржулга бадыткаан. «Саратовская-29» кызыл-тастың бо хевири арга-арыглыг, хову чериниң дой холумактыг кара хөрзүнүнге аажок таарыжыр болган.

Ооң чижээнден эртем-шенелде дуржулга ажылының үшкү чылында түңнелдерни көргүзейн: тарылгага белеткелди баш бурунгаар чоруткаш, үрезин чажарып, озүмнерин чогумчалыг хайгаарап, чайгы чер андарылгазын үезинде чоруткаындан ортумаа-биле 1 гектардан 19-20 центнер дүжүт алдынган. Азы интенсивтиг технологияның үш аңгы хевирин барымдаалаарга, бирги арга-биле тараанда ортумак дүжүт 18-19 центнер, ийиги таварылгада 20,6, а интенсивтиг аргаларның комплекстиг хевирлери-биле 21-22,4 центнер болган.

Республиканың чамдык ажыл-агыйларының тарааларны ниити шөлдерден бедик дүжүттү ап, ону боттарының кызымаккай, шудургу ажылынын ачызында чедип алганнар. Оон чижээнге, Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң тарааларын хамаарыштырар. Эрткен чылын олар тайга эдээ хову-шөлдерден ортумаа-биле 1 гектардан 20-22 центнер дүжүттү интенсивтиг аргаларны ажыглап турааш, тарып өстүргеннер. Ынчангаш республиканың ажыл-агыйлары бо чылдан эгелеп, интенсивтиг технологияны чогумчалыг ажыглавышаан, бүгү-ле күштү келир чылгы дүжүдүвүсче, ооң салым-чолун шиитпирлээринче угландырар ужурлуг.

Вадим ДОЛГАР.
«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында агроном-технолог.

ДИРЕКТОРГА БҮЗҮРЕЛ

Чурунай Хертек 1980 чылда Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдун дооскаш, баштайгы чылдарда Улуг-Хем, ооң соонда Бай-Тайга районнуң улуг мал эмчизинге ажылдаан. Аныяк кижиниң өөренип доозуп алган эртеминге сонуургалдыг чүткүлдүү, кызымаккай тура-соруктуу ол чылдарда-ла көсту берген. Малчын коданнарга, фермаларга доктаамал барып, тускай эртемниглер, малчыннар-биле сүмележип, мал аарыгларын болдурбазының талазы-биле баш бурунгаар хемчеглер ап ажылдаары, ооң ажылының бир онзагай талазы болуп турарын чон эскерип турган. Кайы-бир коданда мал аараан азы мал оолдап турарының үезинде чаш төлүнге хорамча болу берген болза, ону улуг дүвүрээзин-биле көрүп, өске тускай эртемниглерин эвилелден алгаш, дүн-хүн чок аңаа туруп, эмнээшкинни эчизинге чедиргеш, чүгле ынчан чоруур кижи болган.

Бодундан болгаш өскелерден шыңгыы негелделиг, харысалгалыг байдалын өөренип көргеш, Чурунай Хирес-оолович Хертекке «Бай-Тал» совхозтуң директорунга ажылдаарын 1985 чылдың апрель айда партия райкому болгаш райкүүском сүмелээн. Удуртур ажылга арга-дуржулга чогун, ооң бергезин бодап билип, эгезинде шала муддурлаксаза-даа, эш-өөрүнүң болгаш партия, совет органнарының аңаа идегелин дыңнап, чөпшээрежипкен.

Директорлап кирипкениниң баштайгы хүннеринден эгелээш, кол кичээнгейни кижилерже, оларның ажыктыг арга-сүмезин дыңнап ажылдаарынче угландырган. Тускай эртемниглерден, бригадирлерден, оларны дамчыштыр өске ажылчыннардан негелдени шыңгыырадып, кижи бүрүзүнүң ажылга харысалгазын бедиткен. Ооң-биле чергелептир ажылдап турарларның амыдырал байдалынче доктаамал кичээнгейни салып, бажың-балгат-биле хандырарының айтырыгларын чоорту шиитпирлеп келген. Ооң түңнелинде сөөлгү чылдарда чүгле Бай-Тал суурга эвес, харын малчын бригадаларда тудуг-суур калбарган. Чүгле эрткен чылын безин суурда ийи-ийи аал чурттаар беш бажыңны, малчыннарга дөрт бажыңны, ийи кажааны туткан. Дашты-Тей бригадазының он үш коданын электрижиткен. 4 муң акшага газ суугуларын саткаш, малчыннарның бажыңнарында салып берген.

— Эрткен 1989 чылда бода малды, шээр малды, чылгыны өстүрериниң планын ажыр күүсеткен бис. Күрүнеге сүт садарының планын 100, дүжүү 93.6. эътти 74 хуу чедирген. Мал бажын эвээжетпес сорулга-биле кедизин бодааш, мал садарын шала тыртылып, ажыы-биле чугаалаарга, эът планын чедир дужаавайн барган бис. Саң-хөө талазы-биле алырга 1 млн. 71 муң рубль орулга ажыл-агыйга киирген. Оон күрүне немелдезин казып каапарга, 33 муң рубль карыглалыг ажылдаан мыңдыг бис, а 1988 чылда 290 муң рубль карыглалыг турган. Ынчангаш ол үе-биле деңнээрге, эрткен чылын шору ажылдаан хире бис — деп, директор эрткен чылдың түңнелдерин кол-кол көргүзүглер-биле бадыткап, допчу чугаалаар болду.

«Бай-Тал» совхоз бо чылын мал кыштаглаашкынынче организастыг кирген болгаш ниитизи-биле байдал дүвүрээзин чок, таарымчалыг эртип турар. 21.724 баш малдыг. Бо чылын хойнуң массалыг оолдаашкыны март айда болур. Ынчангаш амгы үеде малдың чаш төлүн бүрүн камгалап алырынга белеткел ажылдарын чорудуп, сакманчыларны шилип тып, коданнарда оларның хуваалдазын кылып турар.

Черле ынчаш Чурунай Хертектиң ажылдап келген чылдарында совхозтуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин хандыр анализтеп сайгарып көөр чүве болза, эде тургустунуушкун, бурунгаарлаашкын бар. Ол бүгү хөй талалыг ажылга совхоз директорунуң хууда киирип турар үлүг-хуузу улуг. Чурунай Хирес-ооловичи Хертектиң эки мөзү-шынарын өөренип көргеш, «Бай-Тал» совхозтуң ажылчыннарының декабрь айда болган конференциязындан Бай-Талдың № 33 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга соңгукчулар ону бир үн-биле дешпидип үндүргеннер.

Депутатка кандидаттың программазының кол утказы кижи дээш сагыш салыышкынче угланган: өг-бүле бүрүзүн чурттаар оран-сава-биле хандырары, бичии чаштарны өөредип кижизидеринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузары, орта үндезилээш, ажыл-агыйның социал-экономиктиг хөгжүлдезин шапкынчылары. Бо чылын Бай-Тал суурга бичии чаштарга сүт кухнязы, музыка школазы ажыглалга кирер. Күш-культура болгаш спорт залының тудуу эгелей берген. 1991 чылда 140 оруннуг уруглар садының тудуун кылып кириптер. Бо чазын аныяктарның «Мөңгүлек» кооперативин ажыдар. Аңаа изиг чемниг кафе, биллиард, теннис, шыдыраа ойнаар, музыка дыңнаар, танцылаар өрээлдер ажылдаар. Амгы үеде кооперативтиң турар бажыңының капитал септелгезин доозуп турар. Чурт-талга тудугларын көвүдедип, чылдың-на суурга ийи-ийи аал чурттаар чеди бажыңны, малчын бригадаларга дөрт бажыңны тудар, кодан бүрүзүнге сайгылгаан чырыын кирер.

Совхозтуң экономиказын улам хөгжүдер сорулгага дүүштүр эрткен чылын Хемчик-Бажының өшкү бригадазын, сарлык мал бригадазын эде тургузуп, кооперативтер кылган. Ук кооперативтер чылда алыр орулгазының 30 хуузун совхозка бергеш, артканын боттарынга шиңгээдир керээ чардынган. Ол ышкаш Бай-Тал суурнуң чанынга тууйбу бүдүрер «Кара-Сай» кооператив март айда ажылдап эгелээр. Хөй, чер ажылынга аренда-биле ажылдаар өг-бүлелерниң санын көвүдеткен. Хөй ажылынга бо чылын он үш өг-бүле, мал чеми белеткээриниң ажылынга он сес өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдаар.

Депутаттың кандидады Чурунай Хертек сорулгаларын боттандырар дээш амдыгааштан ажылдап кирипкен дээр болза, частырыг болбас.

Ооң ажыл-чорудулгазында база бир онзагай тала болза, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле агиткварталдарда болуп турар хуралдардан эгелээш, суурнуң Культура бажыңынга темалыг кежээлерге, концерттерге, спортчу маргылдааларга чедир шуптузунга киржири. Январь айда Даштыг-Тей биле Туралыг хойжу бригадаларының малчыннарының аразынга «Экономиктиг билиглерни хынап тур бис» деп темалыг кичээл-оюнну совхоз директору боду башкарып эрттирген. Орта малчыннар бригадалар аайы-биле ийи команда болуп алгаш, аренда керээзиниң, санажылга четиниң, бот-орулга-чарылганың талазы-биле айтырыгларга кайы тала хөй, шын харыыны бээр эвес дээш маргышканнар. Түңнелинде уран талантызын көргүзүп база маргылдашканнар. Кичээлге совхозтуң тускай эртемниглери база киришкен.

Ч. Х. Хертек кандыг-даа айтырыгны чааскаан шиитпирлевес, партия, профэвилел болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының, кодээ Советтиң, тускай эртемниглерниң, бригадирлерниң санал-оналын дыңнаар, ниити ажылчыннарның сайгарылгазынга киирер чаңчылдыг.

Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Чурунай Хирес-оолович Хертектиң ажыл-чорудулгазын чугаалап тура, ооң өг-бүле амыдыралының дугайында, каксы-даа бол, дыңнадыры артык эвес. Ол боду кара чажындан баштай ачазындан, ооң соонда иезинден чарлып, өскүс калгаш, өскүстер бажыңынга өскен ийи алышкының бирээзи. Акызы Ак-Довуракта ажылдап турар. Чоок дөргүл-төрелдери, буянныг кижилер, башкылары өскүс оолдарга амыдыралче орукту изеп берген. Чурунай Херис-оолович тускай дээди эртемни чедип ап, өг-бүлени тудуп, амыдыралының оруун тыва берген. Өөнүң ээзи Тамара Тараачыевна—Бай-Тал суурда эмнелге пунктузунуң эмчизи. Өг-бүле беш ажы-төлдүг кижизидип өстүрүп турар.

Топтуг, кижилерге эвилең-ээлдек, чазык, хөглүг, сөзүнге ээлиг, хүлээнген ажылынга кызымак мөзү-шынары-биле чоннуң хүндүткелин чаалап алган Чурунай Хирес-оолович Хертектиң Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат болуру-даа чөптүг. Кезээде ол чон аразында чоруур, Ындыгларның күрүнениң дээди органының кежигүнү болурун кым-даа күзээр болгаш деткиир.

Багай-оол БАРБА.
Бай-Тайга райкүүскомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

ДЕМ ЧЕДИШПЕЙН ТУРАР

Найырал № 24 соңгулда округунуң информация-пропаганда төвүнде Кызыл хоорайның төс партия организацияларын быжыглаан. Ынчалза-даа чүгле № 9 школаның коммунистери хол туттуп, дузалажып турар.

Чаа участок болгаш бергелер таваржып турар. Даңзы тургузары нарын болуп турар. Биске быжыглаан партия организациялары өске округтар девискээринде туруп турарындан ийикпе, шоолуг дуза катпайн турар. Тыва АССР-ниң ийи, хоорайның он чеди округтарының соңгукчулары-биле ажылды чорудуп турар бис.

Тыва АССР-ниң депутадынга кандидаттар-биле ужуражылгаларга улус дыка эвээш кээр-дир. Чоннуң сонуургалы чок. Айтырыглар база эвээш. Ынчангаш коммунистерниң, удуртукчуларның соңгулда мурнунуң кампаниязынга идепкейлиг киржилгези херек болуп турар.

Үе эвээш арткан. Арткан кандидаттарның бүзүреттирген улузу-биле кады боттары соңгукчулар-биле барып чурттап турар чер аайы-биле ужуражыр аргаларын дилеп турар бис.

Партия организацияларының идепкейлиг киржилгезин чедип албаанда дээштиг тайылбыр ажылы кылдынмас боор-дур. Бисте дем чедишпейн турар.

Бавуу ХОВАЛЫГ.
Кызылдың № 24 информация-пропаганда төвүнүң даргазы.

АЖЫК ЧУГАА БОЛГАН

Чадааnаның № 871 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы Дандар-оол Кок-Хунаевич Ооржак-биле соңгукчулар ужурашкан.

Д. К.-Х. Ооржактың бүзүреттирген кижизи СЭКП Бай-Тайга райкомунуң кадрлар болгаш партийжи-организастыг килдизиниң эргелекчизи С. Д. Демдек депутаттың кандидадының допчу намдары болгаш ажыл-чорудулгазы-биле соңгукчуларны таныштыргаш, РСФСР-ниң улус депутадынга ол ылап-ла төлептиг дээрзин бүзүретпишаан, ол дээш бадылаашкынын бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Бодунуң программазынга дүүштүр соңгукчулар-биле ажык-чарлыг, амыдыралчы ажык чугааларны Дандар-оол Кок-Хунаевич кылган.

ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Сергей Кочаа, «Кызыл-Даг» совхозтуң директору Каң-оол Чүльдүм, совхозтуң кол агроному Буян Билчей, Кызыл-Даг ортумак школазының директору Кызыл-оол Адыгбай бүгү кызыл-дагжыларның өмүнээзинден эң кол, чугула айтырыгларны тургузуп, үнелиг саналдарны депутаттың кандидадынга киирген. Соңгукчуларның салган айтырыгларынга тодаргай, билдингир харыыларны кандидат берген. Хурал соонда Кызыл-Даг суурнуң бот-тывынгыр артистериниң концерти болган. Хурал орайга дээр үргүлчүлээн.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

Чагаа парлаттынмаза-даа

МАШИНАНЫ ДЕРИП БЕРГЕН

«Кара-Хөл» совхозтан бижикчи Иргит Ыймаан-оол үк ажыл-агыйның тудугжулары ажылдаар черинче — тайгада ыяш белеткээр участогунче кыжын безин дериттинмээн соок автомашинага чоруп турар дугайында шүгүмчүлелдиг чагааны редакцияже чоруткан.

Авторнуң ол чагаазын совхозтуң дирекциязынче чоруткан бис. Кол инженер П. Хертектиң ат салганы харыы ёзугаар алырга, авторнуң бижээн фактылары шын, ынчангаш тудугжуларга тускай дериттинген автомашинаны быжыглап берген.

РЕДАКЦИЯДАН: кайы-бир ажылда четпестер дугайында шүгүмчүлелдиг чагааларны хамаарышкан коллективтеринче чорудары—бистиң бир хүлээлгевис. Ынчаарга оларны хынааш, харыылаарда, ыяап-ла таңмалыг, ийи хүнүн салгаш, чорудар ужурлуг. Албан бижик ындыг болур. Ол дээрге бюрократизм эвес, а этика (албан-ажылдың негелдези, хүндүлел) ындыг болур ужурлуг.

ЧЫЛГЫЧЫ ЗАХАРОВТАР

Тестиң Агар-Ховузунуң Хачыя деп черде «Чодураа» совхозтуң чылгычылары Василий, Херелмаа Захаровтар ажылдап, чурттап турарлар. Дуржулгалыг чылгычы Василий Григорьевич Захаров шагның дөрт эргилдезинде малдарын канчаар одарладырын, ажаап карактаарын аажок эки билир. Чайның изиинде Кара-Хөлдүң делгемнеринге, а күскээр тараазын ажаап каапкан черлерге, а бо хүннерде Агарның ховуларында оглу Мерген-биле кадарып турарлар. Интернационалчы өг-бүлениң кежигүннери чылгычылааш чеди чыл ажа берген. Василий ооң мурнунда трактористеп чораан, а ооң соонда өг-бүлези-биле хойжулай берген. Мал ажылынга чоорту шуудап, арга-дуржулгазы чылдың-на бедип, харын-даа совхозтуң дирекциязынга өг-бүле чылгычылаар күзелин илереткеннер. Дирекция оларның күзелин барымдаалап, бир кодан чылгыны хүлээдип берген. Оон бээр чылгычы өг-бүле совхозка 400 ажыг чылгыны өстүрүп берген. Оларның хөй кезиин малчыннар хой кадарарынга, ажыл-агыйның өске-даа адырларынга ажыглап турар.

Чылгычы ёзулуг тыва дылга арыг чугаалаар. Эш-өөрү-биле кады ажыт-чажыт чокка катты-хөглүг чугаалашкан орар. Ол тыва чаңчылдарны сагып, ону бедик-биле үнелеп чоруур.

— Чылгыны мыңчан кастындырып оъткарарга, күштеңгели баксыравас. Шала часкаар төрүүр белерни ыңгылап үзери чугула. Ынчан оларны кичээнгейге ап, немелде чемнер-биле чемгерер апаар. Бир эвес оларны хөйзүп сывыртаар болза, кулун камгалап алыры болдунмас. Ара салыптар. Төрүүрүнге чедир ийи ай бурунгаар-ла чемгере бээр бис. Оолдаашкын үезинде Херелмаа-биле кады чылгыны ээлчежип кадарып, төрүүр белерни хайгааралга ап, хыналданы доктаамал кылып турар бис. Бир дугаар төрүп турар белер оолдапкаш, кулунунуң даштында ыйлаңгызын дежерин билбес болур. Малдың чаш төлүн бүрүн камгалап алыр дээш туда көрүп чораааш, кадарар апаар — деп, Василий Григорьевич бодунуп бодалдарын мыңчаар илеретти.

Өг-бүлениң аас-кежик урут-тарыы дижир. Олар—алды кижиниң ада-иези. Улуг оглу Мерген адазының изин истеп, дузалакчылап, дорут аъдын мунупкан чылгызын кадарып турар. Үш кижи—Самагалдай, Чыргаланды ортумак школаларының өөреникчилери, а ийи бичии ада-иезиниң чанында. Чылдың-на өг-бүле боттарының күжү-биле 15—30 тонна чедир сигенни белеткеп ап, кыштаглаашкынга хыналчалыг белеткенип алыр чаңчылдыг. Эрткен 1989 чылда олар 100 беге онаалтыр 85 кулунну онча-менди камгалап ап, совхозтуң мурнакчы чылгычылары болган.

Чоокта чаа Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң эвилелдер аразының XIX отчёт-соңгулдалыг конференциязы болуп эрткен. Аңаа чылгычы Василий Захаров база киришкен. Бодуун ажылчын кижинин профэвилелдериниң область чөвүлелиниң кежигүнүнге болгаш Профэвилелдерниң Бүгү-россия төп чөвүлелиниң составынга соңгааны дээрге чоннуң идегели-дир.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: оң талазында В. Захаров.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгукчуларның саналдары, бодалдары, күзелдери

ТӨӨГҮ-БИЛЕ КИЖИЗИДЕР

Кызыл хоорай Совединиң депутадынга кандидат кылдыр депшиттиргеннерден херээженнер хөй эвес болган. Оларның бирээзи — Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивиниң директору, үш уругнуң иези, партия кежигүнүнге кандидат Билимаа Чыртак-ооловна Ширин-оол.

Бистиң корреспондентивис оон кыска интервьюну алган.

— Силерни коллектив директор кылдыр соңгуп алган. Ам депутатка кандидат кылдыр идип үндүрген-дир. Кады ажылдап турар эш-өөрүңерниң силерге бүзүрели моон коступ турар-дыр. Мону чүү деп хүлээп көөр силер, кандыг бодалдар башка кирер-дир?

— Бир-ле дугаарында, бүзүрелди бадыткаар дээш харысалга тыптып кээри чугаажок. Алыс эртемим башкы кижи мен. Ынчалза-даа бо онзагай организацияга он дөрт чыл ажылдап тур мен. Чоннуң эң шын, бадыткалдыг төөгүзүнүң бижимел шыгжамыры — архив чонну төөгү-биле кижизидеринче улуг салдарлыг дээрзин билип, мергежилимге ынак апарган мен. Ынчангаш коллективимниң аар болгаш харысалгалыг ажылын үнелээр мен.

Кижи хүндүткелди болгаш бүзүрелди кызымак ажыл-иши-биле, идепкейлиг амыдыралчы туружу-биле, төлептиг аажы-чаңы-биле чаалап алыр. Депутатка кандидат кылдыр мени деткип турган эштер кылган ажылымны анализтеп турлаш, аңаа даянгаш улусчу депутат хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип шыдаптар деп түңнелди үндүрүп турду. Ажылдап келген коллективимге профком даргалап, пропагандистеп, өске-даа хөй-ниити даалгаларны күүседип келдим. Моон-даа эки ажылдаан болза деп кижи бодаар. Бүзүрелди шынзыдар дээш бүгү күжүн бээрин хүлээлге кылдыр көөр апаар. Удуртукчу-даа, улусчу депутат-даа кижи хөйү, чону дээш сагыш аарып чоруур, боттогдунмас, шын дээш чаныш-сыпыш чок демисежир ужурлуг. Чонунуң соңгуп алганы кижиге харысалга ийи дакпыр.

— Бодуңарның туружуңарның кол-кол талаларын чугаалап көрүңерем.

— Кижизидилге айтырыы мени дүвүредип турар. Маңаа өг-бүлениң долу харысалгазын чедип алыр. Ооң кадык мөзү-шынарлыг болуруун, материалдыг чогумчалыг чоруун чедип алыр төлээде, бир-ле дугаарында, ие-херээжен кижиниң уруглар кижизидилгезинге үезин көвүдедир. Шалыңын кызырбайн, кылыр ажылын четтигипкенде азы бажыңынга кылыпканда, ээлчеглиг бүдүрүлгелерден аңгыда, албан организация черлеринде ажылдап турарларның ажыл шагын ийи шакка кызырар аргаларны көөр болза эки. Ылаңгыя хөй уруглар, чаш ажы-төлдүг иелерге. Хөй сургакчылаарга уруглар кижизидилгези сулараарын барымдаалааш, бо айтырыгны база бир янзы көрзе эки.

Ясли-садик-биле четче хандыртынган турарын чедип алыр хемчеглерге салдар чедирер. Бажыңнар чоогунга уруглар ойнаар шөлчүгештерни, сесерликчигештерни кылыр. Чаштар-даа, кырганнар-даа дыштаныр орар сандай безин чок боорга, таарышпас. Элээди уруглар кылыр ажыл тыппайн, бажыңнар подъездилерниге чыглар, оон кедерезе, күзенчиг эвес чүүлдерни кыла бээр. Ынчангаш уруглар дыштаныылгазын организастаарын сагыш салыр. Пионерлер ордузунуң тудуун дүргедедир. Уругларның интернационалчы кижизидилгезин школа, өг-бүле, хөй-ниити дамчыштыр күштелдирер.

Төөгү кижизидер дээр. Аныяк-өскен чонунуң эрткен оруун билип алыры-биле архив материалдарынга үндезилээн Тываның төөгүзүнге холбашкан хрестоматия номун белеткээрин коллективтиң кужу-биле шиитпирлээр бодап турар бис. Чүгле школачыларга эвес, өске-даа чонга ол ажыктыг, солун болур ужурлуг. Бистиң кол сорулгавыс—төөгү материалдарын хынамчалыг кадагалаары, ону чонга пропагандалаары. Документилерниң колдуу моол дылда болгаш латин альфавит-биле бижиттинген болганда, ону тыва азы орус дылче очулдуруптар кадрлар херек. Ындыг болурга, Улан-Баторже элээн айыяктарны кыска хуусаалыг өөредип чорудар сорулга туруп турар.

Социал чөптүг чорук дээш туржур мен. Кылып турар ажылының хемчээлин барымдаалавайн, чүгле эргелел аппарадының шалыңын өстүргени дээш бистиң коллектив ук айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, Москвага чедир тургузарывыска-даа, ам-даа боттуг хемчег чок. Өске-даа артык эргелерге ойтур шавыышкынны бээри чугула.

— Соңгукчуларның дилеглери программаңарны улам байыдып тур боор аа?

— Ийе, бо хүннерде шупту бажыңнарга бүзүреттирген кижилерим болур И. Б. Баян болгаш Л. А. Чечекба олар-биле барып, негелде-херегелин өөренип тур бис. Бичии үүрмек ышкаш-даа болза, амыдыралчы айтырыглар шиитпирлеттинмейн турар боор чорду. Ол бүгү чыглып кээрге, ам ёзулуг шиитпирлээр айтырыг ол болур. Л. П. Миняева, К. Д. Ооржак олар дамдылап турар ниити чуртталга бажыңында. Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалиди А. И. Курчина беш уруглары бежен чылдардан бээр өстүрер дээш канчаар түреп, чиигелде албайн чорааның демдеглеп турду. Улустуң сагыш-сеткилин дыңнап, билип алыры база херек деп бодаар мен.

Ол ышкаш микрорайонга, ниитизи-биле хоорайга корум-чурум быжыглаарынга үлүүмнү киириштирер деп бодап турар мен.

Ол округта ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң өске-даа депутатка кандидаттарының программаларында эки чүүлдерни деткип, ону боттандырарынга шупту улусчу депутаттарның кужун мөөңнээри артык эвес деп бодаар мен. Өске-даа айтырыгларның күүсеттинерин дээш кужүм харамнанмас мен.

Ам бо хүннерде Адыг-оол Сарыгларович Чымба бодунуң соңгукчулары-биле ужуражып чоруп турар. Ону Ак-Довурактың Транспорт № 41 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен. Хоочун чолаачы чылдың-на бодунуң планныг онаалдаларын ажыр күүседип келген.

Абаза биле Ак-Довурактың аразынга үргүлчү чоруур ажылынга бердинген «чорук кижизин» өөрү хүндүлээр. Ол хоорайның тургузушкан баштайгы кижилерниң бирээзи.

ЧУРУКТА: А. С. Чымба рейсче үнерниң мурнунда.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

МАРТ 4-те КАНЧААР БАДЫЛААРЫЛ?

Каш хонгаш, март 4-те соңгукчулар соңгулда участоктарынче далажыптарлар. Олар төлептиг кандидаттар дээш бадылаашкынын бээрлер, кым дээш хөй бадылаашкын бээр болдур, ол кижи улус депутадынга соңгудар. Бо соңгулдалар мурнунда хөй-хөй чылдарда эртип келгеннериндеп ылгалдыг болганындан чамдык тайылбырны база катап кылыры чугула.

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР Хоойлузунуң, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң негелделеринге дүүштүр республиканың бүгү девискээринге бадылаашкыннар тус черниң-биле 7 шактан 20 шакка чедир болур. Чамдык ол шактарда бадылап доозары болдунмас черлерге, эртенгиниң 6 шактан 22 шакка чедир эрттирерин участок соңгулда комиссиязының саналы ёзугаар шиитпирлеп болур. Ол ышкаш Тожу, Кызыл районнарының чедери берге черлеринге бадылаашкыннарны РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң, оларның Президиумнарының база кандидаттарның чөпшээрелин ёзугаар хуусаадан эрте, соңгулдаларга чедир чеди хонук арткан турда, эрттирип болур.

Бадылаашкынны эрттирер чурум мурнуку үелерден онза ылгал чок. Ында чажыт бадылаашкын кабиналарын, бюллетень бээр черлерин тускайлап каан турар, соңгулда хааржактарын база тускайлап каан турар, соңгулда комиссиялары бюллетеньнерни паспорт азы өске-даа документини көргүскенге даңзыга үндезилеп бээр. Өске черден келген азы даңзыда ады кирбээн соңгукчуларны, оларның дилээн ёзугаар, паспорт азы өске документ көргүскенде немелде даңзыга киирер.

Амгы бадылаашкыннарның нарын чүүлдери чүл дээрге, Тыва АССР-ниң соңгукчу бүрүзүнүң элээн каш бюллетеньнер алырында. Девискээр округунга соңгулдалар бюллетени — ак өңнүг, национал-девискээрниң — ногаан, Тыва АССР-ниң — ак-көк, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле — хоорай, кожээ болгаш суур Советтериниң — ак, район Советтериниң — ак-көк өңнүг болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, соңгулда участогунга келген соңгукчу бүрүзүнге — республиканың районнарынга — 5, Кызыл хоорайга — 4 бюллетень бээр.

Чижек: Кызыл хоорайның бир соңгукчузунга тыпсыр бюллетеньнер мындыг: № 870 девискээр соңгулда округунга үш кандидаттың адын бижээн ак өңнүг, № 129 национал-девискээр соңгулда округунда кирген 15 кандидаттың ады кирген ногаан өңнүг, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттарны бижээн ак-көк өңнүг болгаш хоорай Совединге депутатка кандидаттарны (кандидатты) айыткан ак өңнүг бюллетеньнер алыр.

Кандидаттарның аттарын альфавит ёзугаар бижээн бюллетеньнерни соңгукчу алыр, ында оларның фамилиязы, ады, адазының ады, ээлеп турар албан-дужаалы, чурттап турар чери айыттынган болур. Ооң-биле соңгукчу чажыт бадылаашкын кабиназынга таныжкаш, соңгуур дээн кандидадының аттарын-фамилиязын арттыргаш, өскелерин шыйып каартар. Соңгукчу кижи боду бадылаар ужурлуг, өске кижи орнунга соңгуур чорукту болдурбас. Ол ышкаш чажыт бадылаашкын кабиназынга өске кымның-даа кирери хоруглуг, а бир эвес ол боду бюллетень-биле ажылдап шыдавас болза, өске кижини чалап алырын чөпшээрээр. Чамдык соңгукчулар кадык шылыының байдалы-биле база өске-даа чылдагааннар-биле кээп шыдавас болза, комиссия ук соңгукчуларга чедип, ол черинге бадыладыр тускай кижини чорудар.

Чажыт бадылаашкын кабиназының чырыы чогумчалыг, столдарны салган, ручка азы карандаш аңаа турар ужурлуг. Бадылаар мурнунда соңгукчу кижи каш атты балаарын, өске ат киирип болбазын, кабинаже канчаар кирерин, хааржактың кайда турарын билип алыр ужурлуг.

Соңгукчу кижи бюллетеньде балааны кандидаттарның чүгле фамилиязын шыйып каап болур, адын болгаш адазының адын кады-даа шыйып каптар болза, ажырбас. Чүгле шыйыгны кесну, тода кылдыр дылыры чугула. Бюллетеньге бижээн янзы-бүрү сөстер, кыйгырыглар, немей бижээн фамилиялар кичээнгейге алдынмас.

Бадылаашкын үезинде соңгукчу кижиниң кабинага турар үезин кызыгаарлавас. Кым-даа аңаа шаптыктаар эргези чок. Чүге дээрге аңаа хары угда хөй бюллетень тутсурун, хөй-ле аттар ында кирген болурун мурнунда чугаалаан бис, ынчангаш ол эки боданып алыр ужурлуг. Ынчангаш соңгукчуну далаштырып болбас. Ынчалза-даа кандидаттар дугайында тайылбыр ажылын чорудуп турар болгай, солуннарда парлап, радиога, телевидениеге дамчыдып турар болганда, кым дээш бадылаарын баш удур тодарадып алгаш, өске бадылаар деп турар кижилерге шаптыктавазы-биле бюллетеньнерни дүрген долдура каантарын соңгукчулардан дилээри артык эвес боор.

Соңгукчу кижи бюллетеньде кирген бүгү аттарны, чаңгыс-даа атты шуут шыйып каантып болур, ындыг бюллетень күштүг болур. А бир эвес бюллетеньге ийиден хөй кандидатты арттырган болза, ындыг бюллетень күш чок.

Тус черниң-биле 20 шак эрткенде участоктуң соңгулда комиссиязы бадылаашкыннарны доозулган деп саваар болгаш соңгулда хааржактарын ажыдар. Соңгукчуларның кол болгаш немелде даңзызын барымдаалап участокту каш соңгукчузу киришкенин, каш кижи бюллетень алганын, бадылаашкынга чежези киришкенин, кайы кандидат дээш чеже кижи бадылааның савап үндүрер.

Наталья ТОНТОЕВА.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң инструктору.

АНЫЯАНДАН БИЛИР МЕН

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри Владимир Бораевич Кара-Салды РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга депшидип, бүрүткээнин бодум хуумда сагыш-сеткилимден деткиир мен.

В. Б. Кара-Салдың уруглар солуну «Сылдысчыгаштың» редакциязынга ажылдап эгелээнинден бээр, ооң чогаал ажылынга сонуургалдыг сундулуун эскерип, солунга бижээн материалдарын, шүлүктерин номчааш, ол аныяк кижини сонуургаар, таныыр апарган мен.

Москвада комсомолдуң дээди школазынга база Свердловскиниң юридиктиг дээди өөредилге чери институтка өөренип турганын база билир мен. Студент чылдарында ооң бижээн шүлүк чогаалдарын номчааш, харын-даа моон соңгаар чогаалчы болу бээр-хире иделгел бар-дыр деп чүвеге бүзүреп, ооң кая, кандыг черге ажылдай бээрин үргүлчү хайгаарап сонуургаар чораан мен. Ооң баштайгы бижээн шүлүктери: «Агаарга чугаалажыышкын», «Булуң бүрү ындыг», «Дашчы кыска», «Авам», «Делгем кавайлыг» деп шүлүктерин номчааш, улам сонуургап, Владимир-биле чоокшулажып, уран чүүл, чогаал талазы-биле ооң бээр харын бо-ла чугаалажып, сагыш-сеткиливисти үлежип, чогаалга хамаарыштыр хөөрежи-даа бээр апарган бис.

Ол кажан бодунуң тускай эртеминиң аайы-биле Тыва АССР-ниң прокурорунга-даа, партия обкомунга-даа ажылдап турда, болганчок-ла ужуражы бээр бис. Ол чугаалашканда, удур-дедир сонуургалдыг хөөрежир бис. Уран чүүл талазы-биле сонуургалдыг болгаш ындыг бис. «Ногаан бүрүлер» деп ат-биле ооң шүлүктериниң чыындызын Тываның ном үндүрер чериниң чырыкче үндүргени чогаал бижиирин ооң уламчылап чоруурун херечилеп турар.

Харысалгалыг ажылдарга депшип, эрге-хүлээлгези улгатса-даа, Владимир Бораевич бодунуң эвилең-ээлдек, томаанныг аажы-чаңын ышкынмаан, кижилер мурнунга бодун улуг көрдүнмес, эвилең-ээлдек, арын-шырайы үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур болгай.

Владимир Бораевич Кара-Салды РСФСР-ниң улус депутады кылдыр бадылаашкынын бээринче соңгулдалар хүнүнде соңгукчуларны кыйгырдым.

Максим МУНЗУК.
РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улустуң артизи.

ШИЛИП АЛДЫМ

Соңгулдаларга чедир санныг хонуктар арткан. Кым дээш бадылаашкынын бээрин соңгукчуларның баш буруңгаар бодап алганы чугаажок. Мен бодум хуумда база бодалдыг мен, хынамчалыг болбааже, депутат шилип ап, бадылаашкын бээри оюнчук эвес-ле болгай. Кым дээш бадылаары хамааты кижиниң бодунуң хуу да херээ деп билир мен.

РСФСР-ниң улус депутадының кандидады кылдыр Чадааннаның № 871 девискээр соңгулда округундан үш кижи депшиттирген: Ч.-Д. Б. Ондар, К.-Э. К. Кудажы, Д. К.-Х. Ооржак деп чүвени соңгукчулар билир бис. Оларның чүгле чаңгызын соңгуур болгай бис. Чүү дээр боор, шынап-ла, үжелээ эртем-билиглиг, ажыл-иш, арга-дуржулга-даа талазы-биле шыырак улус-тур. Ынчалзажок мен бодум хуумда бадылаашкынымны Д. К. Ооржак дээш бээрин шиитпирлеп алдым. Чүге? Кандидаттарны ол-бо салып, деңнештирип-даа турдум. Шупту — чоннуң бүзүрелин шынзыдып шыдаар кижилер-дир. Ол дугайын бодап олура, мындыг айтырыгларга кээп устүм. Черле ынчаш республикада ажыл-агыйларда буруңгаарлаашкын кончуг оожум деп билип турар мен. Ону дүргедедиринге шаптык болуп турар моондактар эвээш эвес. Ооң бир кол чылдагааны чамдык кедээ ажыл-агый удуртукчуларының ажыл-чорудулгазында чаа чүүлдерниң эвээжинде, чогаадыкчы, тывыңгыр ажылдавайн, бюрократсыг чаңчылдан уштунмайн турарында. Ээ-харысалга чок чоруктардан совхозтарда янзы-бүрү чылдагааннардан мал-маганның чидириглери хөй болуп турар. Машина-техниканы ажыглап, кадагалап турарывыстың байдалы кандыг ийик. База-ла ажыл-агыйжы эвес бис. Ара кагдынып, октаттынган техника артынчызын хараадал-биле бо-ла көрүп болур. Ооң ыңай садыг-магазин черлеринде таныш-көрүш, эрге-дужаал ажыглаар, ховар бараанның хуваалдазын шын эвес чорудар ийикле, азы бараанннар складтардан-на дорт «үлеттине» бээр чоруктар ам-даа бар. Социал чөптүг чоруктуң чедир сагыттынмайн турарын ол чүүлдер безин көргүзүп турар-дыр. Ындыг байдалдар-биле эптежири моон соңгаар болдунмас, ындыг эпчок чүүлдер турбас ужурлуг. Д. К.-Х. Ооржактың соңгулда мурнунда программазында чугаалааным ол айтырыгларны киргениш чүүлдүгүнүп турар мен. Хамык-ла айтырыгларның дөзү ында деп билип чоруур кижи мен. Ол кандидат дээш бадылаашкынымны бээр деп шиитпирлеп алганымның чылдагааны ында-даа чүве.

Бистиң республикада кем-херек үүлгедир чоруктарның саны хөй болуп артпышаан. Ол талазы-биле хемчеглер кылдынмайн турар деп болбас, ажылдар кылдынып турар. Аңаа хөй-ниити база демниг киржир ужурлуг бис. Республиканың иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал база РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеттинген болган. Министрни база соңгулдалар хүнүнде деткип, ол дээш бадылаашкынын соңгукчулар бээр болза деп бодап турар мен. Чамдык эш-өөр кем-херек үүлгедиглериниң санының өзүп турарын чүгле иштики херектер органнарының четпес ажылы деп турары канчап-даа таарышпас. Демниг ажыл херек деп чүвени уттуп болбас ужурлуг бис. Ынчангаш үстүнде адааным кандидаттар дээш соңгулдалар хүнүнде үнүп бээринче соңгукчуларны кыйгырып турарым бо.

Д. К. Ооржактың чаңгыс округтан депшиттирген чудурлашкакчылары Ч.-Д. Б. Ондарны, чогаалчывыс К.-Э. К. Кудажыны оларны база таныыр, билир мен. Бадылаашкын бээр кандидадымны шилип алганымны чугаалададым, ынчангаш арткан ол ийи кандидат, биске хамаарылгазы кандыг айлыг пенсионер боор деп бодай бербес-ле боор. Соңгукчу кижи болганымда, бодумнуң бодалдарымны чугаалап турарым бо.

Александр ООРЖАК.
Пенсионер.
Таңды район.

ДЕТКИИРИҢЕРНИ ДИЛЕПИВИС

Кызылда педагогика институдунуң марксизм-ленинизм кафедразының башкызы Владимир Баринович Багай-оол РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга Каа-Хемниң № 130 национал-девискээр соңгулда округундан депшиттирген. Депутаттың кандидадынга ону дүш боор идип үндүрбээни билдингир. Бистиң башкывыс Ленинградтың күрүне университединиң философия факультедин дооскан. Институтта хөй-нииитичи, өөредилгеже, ажыл-ишче студентилерни эвилелдеп шыдаар талантылыг аныяк башкыларның бирээзи. Студентилерниң чүгле билиниң деңнелиниң өзүлдези дээш эвес, а оларның хүн бүрү амыдыралы, чединишкиннери дээш ол сагыжы аарып чоруур.

Улуг, биче-даа кижилер-биле чугаалажып билир, кичээнгейлиг, оларның сүмезин дыңнаар, кандыг-даа дуза көргүзеринден чалданмас, философ специалист деп ону билир бис. Ооң-биле кады ол шынгыы, чөптүг негелделиг кижи. Келир үеги салгалды бүгү талазы-биле өөредири база кижизидери башкылардан кол хамааржыр деп, ол санаар. Теоретиктиг болгаш практиктиг билиглерни мергежилдии-биле шиңгээдирин сургап, кижиниң, ылаңгыя сагыш-сеткил культуразынче онзагай кичээнгейни салыр ужурлуг бис деп, ол өөредип турар.

Чүгле ол эвес, чоннуң төрээн тыва дылын күрүне дылы кылырын, национал байырлалдарны (шагаа, наадым дээш өске-даа), чаагай чаңчылдарны эгидерин, эрги культураның чамдык чүүлдерин, чижээ, хүрээни катап тудуп тургузары, амгы үениң медерелдиг, хостуг чонун шуут-ла шажынче хаара туда бербес, харын оларның хамааты бот-медерелин чаңгыс аайлашкак чоруктан уштуп, бүгү талалыг онзагай болдурарын ол күзеп турар деп билир бис. Ооң-биле кады көдээ ажыл-агыйның, малчыннарның акша-шалыын өстүрерин, суурларда чурттап турар чоннуң өреге бүрүзү хууда мал-маганныг, инектиг, аъттыг, хөй-өшкүлүг, дагаалыг, амыдыралга четчир артыкшылдыг ажыл-агыйлыг болуру дээш ол демисежир. Ол бүгүнү тудуп азыраарынга мал чеми тып алыр арганы ажыл-ишчилерге совхозтарның тургузуп бээрин чедип алыры чоннуң материалдыг культуразын көдүреринге дөгүм болур деп, ол санап турар. Ол дугайын бистиң-биле база бола чугаалажы бээр чаңчылдыг.

Бистиң Тывавыста чоннуң бодунга эргежок чугула, улуг эвес үлетпүр бүдүрүлгелер чок. Чижээ, янзы-бүрү национал хеп, пөс-таавы бүдүреп чердер, машина-техника бүдүрериниң аар үлетпүрүн тургузарының айтырыгларын өөренип көөрүнүң чугулазын В. Б. Багай-оол база бодап чоруур. Ындыг чүүлдер, шынап-ла, күрүнениң тургузуун быжыглап, чоннуң национал бот-медерелин, чоргааралын бедидеринге эргежок чугула. Чүгле мал болгаш чер ажыл-агыйын колдадып, чүгле ооң-биле таптаашкындан уштунмазывысты миннир ужурлуг бис деп, ол санап турар. Ынчангаш башкывыстың РСФСР-ниң улус депутады болурун күзеп турарывыс чугаажок. Ооң дугайын бижип орарым-даа таварылга эвес. Март 4-те болур соңгулдаларга бистиң башкывысты деткип, ол дээш бадылаашкынын бээринче Каа-Хем, Бии-Хем, Тожу, Кызыл, Тес-Хем, Эрзин районнарының соңгукчуларын педагогика институдунуң студентилери кыйгырып тур бис.

Борис ОНДАР.
Студент.

КАНДИДАТТАР СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

БОРБАК-АРЫГ СУУР. Шеминиң Культура бажыңынга чон чыглып келген. Олар РСФСР-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар чорудар талазы-биле Чадааннаның № 871 девискээр соңгулда округунуң депутадының кандидады Чимит-Доржу Байырович Ондар-биле ужурашкан.

Ужуражылга хуралын Шеми-кожээ Совединиң күүскомунуң даргазы Кошкар-оол Баазанович Кара-Сал ажыткаш, Чимит-Доржу Байыровичи Ондарның бүзүреттирген кижизи Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылдакчызы Дамдын Санчаевич Куулларга сөс берген. Ол РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттың допчу намдарын, ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалап таныштырган. Дыка хөй чылдар иштинде партия, совет ажылдарга удуртукчу боол ажылдап чораш, ол эткен сөзүнге ээ бооп чорааның кончуг эки билир силер, ынчангаш 1990 чылдың март 4-те болур соңгулдаларга чоннуң төлептиг оолдарының бирээзи Чимит-Доржу Байырович Ондар дээш бадылаашкыннарын бээринге соңгукчуларны кыйгырган.

Депутатка кандидат Ч.-Д. Б. Ондар сөс алгаш, бодунуң программазы-биле таныштырган. Шөйлүп, узамдыгып турар айтырыгларны шиитпирлээри, мал ажылдакчыларынче онзагай кичээнгей салырын, Тываның чиг эдин шиитпирлээри дээш өске-даа чугула айтырыгларны программазында киирип алганын соңгукчуларга сонуургаткан.

Депутаттың кандидадынга школада башкы Д. К. Имажап школаның байдалы бо хүннерде берге байдалда туруп турар, ынчангаш чаа школа тудуун дүргедедир талазы-биле дуза кадарын, малчын Э. О. Ховалыг малчыннарның социал байдалынче кичээнгей салып, акша төлевирин улгаттырарын, арга даамалы Д. Ч. Куулар бойдус камгалалының айтырыынче кичээнгей салырын, Д. М.-Д. Монгуш өртке удур ажыл талазы-биле техниканы дузалажырын, совхоз директору, Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидады В. Ч. Куулар 400 га сиген тараа шөлүн ажыглалга киирерингe дузалажырын, совхозта профэвилел комитединиң даргазы А. К. Иргит музыка школазының салбырын Шеми ортумак школазының чанынга ажыдарынга дузалаарын дилээннер.

Депутаттың кандидады: «Чүгле шыдаарымны аазаайн, шыдавазымны ыттавас мен» — дээни черле чөптүг хире.

Александр МОНГУШ.

* * *

РСФСР, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгалар Кызыл хоорайда тулүктеп турар. Кызылдың күрүнениң башкы институдунуң студентилери болгаш башкылары-биле болуп эрткен ужуражылгага РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 129 девискээр соңгулда округундан депутатка кандидат, Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров, Кызылдың Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар К. Д. Аракчаа, Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы З. К. Кыргыс. Кызылда күрүнениң башкы институдунуң студентилериниң профэвилел комитединиң хостаттырган даргазы А. Д. Конгар олар ужурашканнар.

Ужуражылга хуралын пединститутттуң башкызы Т. В. Ооржак ажыткаш, депутатка кандидаттарның бүзүреткен кижилеринге тус-тусту сөс берген. Ооң соонда депутаттың кандидаттары боттарының программаларын чыылганнарга таныштырганнар. Чыылганнар депутаттың кандидаттары боттарының сонуургап турар хөй-хөй айтырыгларын болгаш янзы-бүрү чагыгларын киргилээннер. Ужуражылга соонда «Тыва» деп фольклор ансамблиниң артистериниң солун программалыг концерти болган.

Билчит МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

БИС ӨСКЭЭР БОДАП ТУР БИС

Бо чылдың февраль 22-де үнген «Шында» Александр Ооржактың «Ону билир болгаш...» деп эгелиг чүүлүн номчааш, бот-хууда бодал-сеткиливисти илередиксей бердивис.

Бирээде, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Чадааннаның №871 девискээр соңгулда округундан депшиттиргеннерниң бирээзи Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң программазында «...тыва национал кадрларны өстүрүп, оларны удуртур ажылдарга депшидип үнүүрерин киирип турар кижи» деп А. Ооржак ук чүүлдүнге бижээн болду. Шынында ооң программазында кадрлар дугайында айыткан чүве чок деп болур. Хөй чылдарда удуртур ажылдарга ажылдап келген, Ч.-Д. Б. Ондар бо айтырыг талазы-биле херек кырында чүнүзүн кылбаан деп бодаар бис. Чижээ, ол «Тыва даг-дүгү» комбинаттың директору турган, бо дугайты чогуур сагыш салбаан, ылаңгыя аныяк тыва тускай эртемниглерни деткиир, өстүрер болгаш удуртукчу ажылга өөредип быжыглаар ажыл чорутпаан. Ынчангаш амгы үеде тыва улус колдап ажылдап турар комбинатта удуртур-баштаар ажылда тыва тускай эртемниглер чок. Херек кырында чогум ында хөй чыл ажылдаан, тускай дээди эртемниг 10 ажыг тыва кадрлар бар. Оларны өй-шаанда деткивейн чорааанындан олар амгы үеде бүзүрелин чидирип, хостуг албан-дужаалдарга сүмелээрге-даа, ынавас апарганнар азы хөнну калганнар. Ындыг турбуже, комбинат бо хүннерде даг-дүгү арыглаар-болбаазырадыр фабриканың цех начальниги болгаш кол инженер болур кижилер дилеп турар-дыр.

Ол ышкаш эш Ондар «Тыва тудуг» трезин элээн каш чыл удуртуп турган. Ол үеде база-ла тудугга удуртукчу тыва кадрлар дугайында айтырыгже сагыш салбаан деп бодаар бис. Аңаа барымдаа болза, амгы үеде Тыва АССР-ниң, ылаңгыя Кызылдың улуг тудугларында тускай эртемниг, удуртур-баштаар ажылда тыва кадрлар чок-тур. Ынчангаш А. Ооржактың: «Ылаңгыя бистиң республикада национал интеллигентилерниң өспейн турарын эскерип, Ондарның сагыш салып турарын соңгукчулар деткиир дээрзинге бүзүрээр мен» дээнинге чөпшээрешпес бис.

Ийиде. Шынында сөөлгү үеде тускай дээди-даа, ортумак-даа эртем чедип алган тыва кадрлар республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырлагының аайы-биле чыл бүрү көвүдеп турар. Ындыг турбуже, оларны деткиир, өстүрер, удуртур ажылдарже депшидер талазы-биле ажыл республикада кончуг четпес. Ол дээш Тыва АССР-ниң күрүне баштыңы болур Ч.-Д. Б. Ондар сагыш салбайн келген, ону чогуур кичээнгейге албайн турар деп санаар бис.

Үште. Аңаа бодаарга, олла соңгулда округундан депутатка база бир кандидат Д. К.-Х. Ооржактың программазында бо айтырыг талазы-биле дорт болгаш тодаргай туруш илереттинген дээрзин соңгукчулар эскерген боор. Ындыг быжыг туруштуун Д. К.-Х. Ооржак чоокта болган СЭКП Тыва обкомунуң национал айтырыг талазы-биле пленумунга болуннуң саналынга илереткениң номчукчулар билип болгай. Ооң туружу СЭКП ТК-ның «Национал айтырыг талазы-биле платформазынга» ёзулуг дүгжүп турар.

Андрей ЧЫЧААН-ООЛ.
Демчи ДҮКТЕН-ООЛ.
Ак-Довурак хоорай.

ТЫВА КИНО. ОЛ КАНДЫГ БОЛУР УЖУРЛУГ?

• Саналыңар кииридер •

Тыва дугайында ийи-чаңгыс-даа бол, киноларывыс бар. Өске черлерден чалаткан, чалатпаан-даа «аалчылар» кээп кылыр болгаш ачыжы аът-биле дөмей чыгыы, ур үеде чиде бээр, сүрдүрер, дилеттирер. Ооң ужун чүве ыйнаан, оларның чамдыызының уткашпары-даа, уран-тывызызы-даа, амыдыралчы шынныы болгаш сонуурганчыг көрүштүү-даа хирелиг. Бодум хуумда «Ак-көк хемнерниң кижилериниң» сценарийин ындыг-ла коңчуг эвес деп санаар мен. Ында бир-ле чүве четпес.

А барымдаалыг документалдыг кинолардан «Тыва ырлар» деп Литва киностудияның кинозунуң дугайында чугаалаан-даа херээ чок, далаш, чаңгыс чорук кадында дээн ышкаш, буу-хаа кылдыныганындан ында кижилерниң идик-хеви-даа боттарынга таарышпас, хөлбегер-халбагар, сөс-домаа-даа тывазывас, чевен, каңдай. Ол дугайын чогаалчы Черлиг-оол Куулар шын шүгүмчүлээн. Бо чорукту чаа кинога, барып-барып тыва дылдыг, өңнүг, уран-чечен кино-чурукка канчап-даа катаптап болбас.

Бистии-биле алыр болза, чаа кинога чон боду кол сүмелекчи-консультант болур болза эки.

Тыва чонну, ооң маадырлыг төөгүзүн, харын-даа культуразын, чаңчыл ёзулалдарын, амыдыралчы сагылгаларын чүгле бүгү эвилелге эвес, а даштыкыга, делегейге барып бараалгадыр чүве болганда, чогаадыр-даа болза, чондан айтыртынып чогаадыр. Чоннуң изиг тынызы, дириг бодалы сиңниккен тоолчургу чугааларны ажыглаары канчап-даа артык эвес. Ынчангаш харын республиканың орус, тыва дылдыг солуннарынга, радио-теледамчыдылгаларынга тыва кинога хамаарыштыр улустуң күзел-бодалдарын илереткен тускай рубрикаларны ажылдары черле чугула болгу дег.

Ийет, кинонуң сценарийин тургузарынга белен материалдарывыс бар деп санап болур бис. Ол дээрге эге баштай бижиттинген В. Көк-оолдуң «Самбажыгы», эртемге үндезилеп бижээн Ю. Аранчынның «Алдан-маадырларның тура халышкыны» деп төөгү очерги, адактың сөөлүнде С. Сарыг-оолдуң «Алдан дургун» деп ному-дур. Бо ажылдар, чогаалдар кинонуң сценарийиниң кол өөзүн тургузары чугаажок. Алдан-маадырлар дугайында А. Чыргал-оолдуң бижээни симфониктиг хөгжүм чогаалывыс-даа бар.

В. Көк-оолдуң шинизинден ынчангы кижилерниң (биске ам коңчуг чугула апаар) сөс-домаан, хеп-сынын көрген бис. «Алдан дургуннардан» чоннуң дылын, чаңчылдарын, херээжен овур-хевирлерин, аныяктарның «Ойтулааш» деп оюн-тоглаазын, а Ю. Аранчынның эртем-төөгүлүг очеригинден тура халышкынның алыс чылдагааннарын, бүдүш байдалын, ынчангы Тываның политиктиг тургузуун, экономиказын ылаптап билип аар бис.

Ынчалза-даа ол безин шала өкпеленчиг. Чүге дизе ук чогаалдарда алдан-маадырлар дугайында амгы чоннуң тоолчаан чугаалары барык-ла чырыттынмаан, (чижээлээрге, Чээн-оолдуң чеди оолдарының бирээзи Самбажык, Садыгажыктың ужуралдары, Сеңгин чаңгының үүлгедиглери) ол үеде аңаа карачал кижилерден аңгыда, дээди эрге-дужаалдыг кижилерниң идик-хеви (ылаңгыя амбын ноян Өлзей-Очурну, Хемчиктиң Дугар үгер дааны кинога канчап көргүспезил) чедир көргүстүнмээн, бо кинога чогум-на коңчуг чугула черни ээлээр ужурлуг тура халышканнарның бады-даңгыраан бержип (кара боонуң аксын, чидиг бижектиң бизин чылгап дээн ышкаш) кандыг чүү-даа бол, доктаап тургустунган ёзу-тёреге, хоойлу тургузутта удур октут-боолуг турушуп үнген кижилерниң албан сагыыр ужурлуг сагылгазы база-ла кайда-даа ылаптыг чырыттынмаан болгай.

Тоолчаан чугаадан алырга, Самбажыктың Сеңгин чаңгыга кыжаныг кылып, каргыш салып олурган чери база бар. Черле ынчаш, бистиң ада-өгбелеривис дайын-чаага болганчок-ла кирижип чораан улус болганда, дайынчы даңгырак бээри алдан-маадырлар үезинде безин артып калган турганы мүн боор магат.

Ол ышкаш бо кинону тургузуп тура база бир оюп кааптып болбас чүүл болза, чоннуң чаңчылдарындан аңгыда, алдан-маадырлар дугайында тоолчургу чугаалар, хоочуннарның сактыышкыннары деп база катап айтыксаар ийик бис. Хөй санныг ындыг чагааларның бирээзи бо. Шаажылал черинден дезип үнген Садыяа бир аал өдээнден улуг хува аяк тып аар. Чуртунче чанып ора, азыптенип, аштап-суксап чорааш, ол ыяш аланга харны эргизип, сугну изидип, харын-даа сөдүрге аргамчызын безин даш-биле үзе шаап, ылбырады хайындырып, быдаа кылып ижип оруур кылдыр көргүзери. Садыяа тыва улустуң от орну баспас, ол хамаанчок, төккен хүл безин баспас дээр чаңчылын ажыглап, ооң чанында оваалай төккен хүл адаанга оңгу казып алгаш, аңаа чаштынып турар, ол безин тывазыг ёзу-биле тывызык эвес деп бе.

Оон аңгыда база бир барымдаалаар ужурлуг чүүл — аныяктарның ойтулааш оюну. Алдан дургун адаанчыларның аразында аныяктар хөй турган. Олар арат чонну хосталгаже кыйгырып, ырлажып, шапкылажып, ноян-көгээттерниң өргээлерин безин хөме тегерип, а алдан дургун кайгалдар оларның өргээлериниң өрегелерин соя соп октап, шаажылалдың «кара өөн» орттедип турар кылдыр көргүзери хөй чоннуң удурланыкчы хөделиишкиниң көргүзүп турар массалыг сценалар болур ужурлуг.

Черле ынчаш, ол үениң ойтулаажы дээрге хөй-хөй талантылыг аныяк кижилерниң чыглып ойнаары. Маңаа ынчангаш, амгы үеде хөйге, чонга сурагжый берген «Тыва» ансамблиниң кеви канчап ажыглавас бис. Амгы Хорум-Даг (ынчангы Чыргакы-Аксы) — алдан-маадырларның ада-төөгүзүнүң чурту, кол болуушкуннарның база бир болуп тургулаан черлери болганда, Хорум-Дагның «Чадыр-Өг», Бора-Тайгада уругларның «Сарадак» ансамбльдерин, ол ышкаш Чадаананың Москва (УАЧД) четкен танцы коллективин каттыштырып туруп, оларның оюн көргүзүүн Наадым үезинде тырттырган, Амбын нояның үш чыл болгаш, бир удаа чыыр турган Тыва тос кожуунунуң чыыш-найыры кылдыр-даа көргүзүп болур арга бар.

База бир кол чүүл, адаанчыларның ол үеде мөлчүкчү, чииже кыдат садыгжыларның бүүзе-садыгларынче халдап, оларның чоодан үптеп алган эт-бараанын чонга дедир эгидип берип турганын уттуп болбас. Чаңгыс чижек, кара туразында чииже чорукту көргүзер дизе, коңчуг улуг чедиишкен шарының мыйызындан кудурууңга чедир чадыр пөстү ийи ораап, торгу пөстү чаңгыс ораап садып турганын көргүзерге-ле четчир. Олар харын кайгалдарның халдаашкынындан дедир хунаап аппаарындан корткаш база-ла араттардан хавырган «албан чиңиниң» азы «амбың чиңиниң» соонга коштунуп, ушкажыптар турганы шынна болгай. Ынчап кээрде «албан чиңи» чииже садыгжыларның чиңи болгаш олар-биле кады сүрген малды арттар, сыннар ажып турда көөрге, төнмес-батпас чүве дег, кайы хамаанчок шөйлү бээр турган. Ынчангаш самбажыктарның шак ындыг чиңии чая шаап ап турганын көргүзери алдан-маадырларның боттуг хөделиишкиннерин көргүскен база бир сцена болур ужурлуг.

Ол ышкаш Тыва чоннуң кырынга диргелип келген дарлалдың эң аар, эң дорамчылалдыг, кедергей кадыг-дошкун кезии «тос эрии» болгай. Эжелекчи манчы-кыдат дайзыннарның тыва феодал дүжүметтерниң холунга тутсуп «шаңнаан» бо эрии хоойлузун херек кырында боттандырып турарын кинонуң эге прологу кылдыр, а ол бүгүнү А. Чыргал-оолдуң «Алдан-маадыр» деп симфониктиг поэмазы үдеп турар кылдыр көргүссе деп саналдыг мен.

Кинонуң кол утказын тодарадып турар прологка болуушкуннарны улам күштелдирер дизе, бо бүгү хилинчекти Самбажык биле Дажыма нелээ шыдажып эртип турар азы Дажыма кандыг-чүү-даа бол суму чаңгызы хүндү кижи болгаш, амдыызында туттурбаан, хостуг, ынчангаш чаа заанда чыылган чон аразындан эжин бүдүү хайгаарап көрүп, деткип турар аргалыг кылдыр-даа көргүзүп болгай-ла. Кайы-даа таварылгада моорагыже соңтуруп турар кижиниң караандан кайгал эш-өөрү, олар-биле бады-даңгырач хүлээп ап турар таварылга ыравас, ооң кулаанга маадырлыг симфонияның аалгазы чаңгыланып, «Адам канкап дүжүметтиң...» деп ыры дыңналып турары-биле пролог доостур дээн ышкаш.

Черле ынчаш, бо кинога Самбажык биле Дажыманы кол маадырлар кылдыр көргүзерде, С. Сарыг-оолдуң романында оларның овур-хевирин чуруп көргүскениңге чоокшулады көрзе чогуур. Ында ийи эжишкиниң найыралының эгези кайгалдар оруундан эвес, а харын албан оруундан эгелээн дээн черле чөп. А Дажыма бир-тээ, суму чаңгызы эрге-дужаалдыг, бижик-билиглиг кижи болганда, өөрүнден канчап-даа хөйнү билир, кажар угааныг, оваарымча-серемчилелдиг кижи турган. Ол харын чогум-на ооң ужун үр үениң иштинде «алдан дургун» адаанчыларның билдилиг сүмелекчизи, идейлиг удуртукчузу, а Самбажык тура халышкан чоннуң эң идепкейлиг кезээниң хөделдирикчи баштыңы, кол хартаачызы болуп турган кылдыр көргүзери чоннуң ынчаар билип турарынга чоок деп санаар мен. Ол ышкаш, чаа тыва кинонуң адын безин чон сүмелезе чогуур ышкаш. Бот дугайты кинону «Алдан-маадыр» дээринге туралыг мен (оон даштыкыже үнерин бодап), ынчалза-даа «Адааның даңгыраа», «Адаанчылар», «Өжээн», «Самба биле Дажыма» (Самбажыкты эш-өөрү ынчаар адаар чорааны-биле) дизе кандыгыл дээрзин бодап көргү дег.

Адактың сөөлүнде, Свердловскиниң национал фильмнер бүдүрер каттыжыышкыны-биле («Кыйгы») Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң аразында чарган керээ ёзугаар үе дыка кызыы чүве болганда, ам база буу-хаа чүве болу бербезин магадылап, массалыг сценаларга кииририштирер кидис өглер, долу эт-херекселдиг аъттардан эгелээш, тыва кижиниң бөдүүн хеви, найырчыышка кедер торгу-маңнык тону, угулзалыг кадыг идиинге чедир бодап ап, шевер кижилер иштенип-даараныр, ол ышкаш ээр, чүгек, өг дерии кылыр кооперативтер амдыгаштан хөделип үнмес чүве болза, кинону айыттынган хуусаада (1991 чылдың ноябрьда дужаар дээн) доозары берге дээрзин утпаалыңар.

Чаа эгелээшкин черле ындыг, чоннуң деткимчезинге даяныр. Бо кинонуң морально-политиктиг, кижизидикчи ужур-утказын чон эки билип турар, ооң бир херечизи — материалдыг, боттуг дузаны чедирип эгелээни. Бодум хуумда аңаа катчып, бүрүнү-биле деткиир мен. Гонорарны чуртталга-социал банкызының № 142050 агар санынче шилчидерин диледим.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЭЭН

«Бойдуска ленинчи хамаарылга» деп кыйгырыгның адаа-биле долгандыр турар бойдусту камгалаарының, бойдус курлавырларын чөп ажыглаарының талазы-биле республиканың солуннар редакцияларының, телевидениениң база радио дамчыдылгазының болгаш тус-тус авторлар аразында 1989 чылдың конкурузунуң түңнелин үндүрген.

Конкурска кирген материалдар республиканың бойдус байлаан камгалаарының эрге-ажыынга дугжуп, бойдус курлавырларын чөп ажыглаарынга ажылчы чоннуң дорт киржилгезин эвилелдеп, төрээн черинге ынакшылды кижизидип, ону хандыр билип алырынга дузалап турарын жюри демдеглээн.

Парлалгага, телевидениеге база радиога үнген материалдарның утка-шынар талазын өөренип көргеш, жюри конкурстуң тиилекчилерин адаан болгаш оларга негелде ёзугаар шаңналдарны тывыскан.

Чогаадыкчы коллективтер аразындан бирги черлениң дипломун болгаш акша шаңналын **«Тувинская правда»** солуннуң редакциязынга тывыскан. Ийиги черлениң дипломун болгаш акша шаңналын **Тыва АССР-ниң Күртелерадио комитединиң радио дамчыдылгазының коллективинге** тывыскан. Үшкү шаңналды болгаш хүндүлел бижикти **«Тываның аныяктары» солуннуң редакция коллективинге** тывыскан.

«Хынаар эргеңер чок» деп корреспонденция дээш база бойдус камгалалының темазынга хамаарышкан өске-даа материалдары дээш «Шын» солуннуң улуг корреспондентизи **М. Д. Оюнга** бирги шаңналды болгаш хүндүлел бижикти тывыскан.

Ийиги ийи шаңналдарны болгаш хүндүлел бижиктерни «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизи **В. С. Кривдикке** — төтчеглекчилерге удур бөлүк материалдары дээш, Тываның арга-арыг ажыл-агыйының девискээр каттыжыышкынының кол арга даамалы **Т. Х. Бараанга** — «Бойдус болгаш кижи» деп радио дамчыдылгазынга идепкейлиг киржилгези база арга-арыгны камгалаарының талазы-биле солуннарга парлаан бөлүк материалдары дээш тывыскан.

Үшкү үш шаңналды «Кижи болгаш бойдус» деп ай санында үнер темалыг бөлүк материалдарны белеткээни дээш «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизи **О. П. Нанзатоолга**, Тожу районда бойдус камгалалының айтырыгларын чырыдып турары дээш «Шын» солуннуң штаттаа дашкаар корреспондентизи **А. Б. Нугууракка**, бойдус камгалалының айтырыгларын чырыткан темалыг дамчыдылгалары болгаш аңаа хөй-ниитини идепкейлиг-биле кииринштиргени дээш Тыва радионуң корреспондентизи **Т. О. Сиеринге** тывыскан.

«Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи **А. К. Натпит-оол**, «Тываның аныяктары» солуннуң килдис эргелекчизи турган **Г. Г. Монгуш**, парлалганың болгаш радионуң штаттан дашкаар корреспондентизи, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Бии-Хемден **М. М. Чигжит**, Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг суурунда арга даамалы **К. О. Комбу**, Бүгү-россияның бойдус камгалал ниитилелиниң республика чөвүлелиниң секретары **О. С. Приданова** оларга мактал шаңналдарны тывыскан.

Республиканың «Молодежь Тувы», районнарның «Красное знамя» болгаш «Ленинчи орук» солуннарның эрткен конкурска киржилгезин куду деп жюри демдеглээн.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черииниң секретары.

ДУРЖУЛГАЛЫГ ЭМЧИ—ТӨЛЕПТИГ КАНДИДАТ

Тываның найысылалында ийи дугаарлыг поликлиниканың эмчизи Декчит Чамзырановна Сарбааны Кызыл хоорай Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр ооң коллективи Кызылдың № 116 соңгулда округунга депшиткен. Красноярскиниң медицина институдун доозкаш, бо эмчи он чеди чыл ажылдаан. Ажылынга кызымаан кызылчылар үнелеп, ооң кандидатка депшиттиргенин чүүлдүгзүнүп турарлар.

Декчит Чамзырановна соңгукчулар-биле ужуражылгаларга каш удаа киржип, ажылчы чон-биле чугаалашкан. Кызыл хоорайның аңгы-аңгы коллективтеринге барып, бодунуң дугайын, программазын таныштыргылаан.

Ол эң баштай Барыын-Хемчикте Ак-Довурак хоорайның улуг эмнелгезиниң участок эмчизинге ажылдап эгелээн кижи-дир. 1977 чылдан 1981 чылга чедир Кызылда медицина училищезинге ниити аарыглар талазы-биле эртемнерни башкылап, кадрлар белеткээринге үлүүн киирген. Дараазында чылдарда бир дугаар поликлиникага, ооң соонда ийи дугаар поликлиникага ниити аарыглар албанының талазы-биле салбырны эргелекчилеп турар.

Кандидаттың салып турар сорулгалары улуг хейчээлдиг. Бир дугаарында, ажылчы чоннуң кадык болурун чедип алыры, хоорайның амыдырал хандырылгазының айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржири дээш оон-даа өске социал айтырыгларны бо эмчи планнап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ШЫНЗЫЛГАНЫ ТЫВЫСКАН

Февраль 22-де Кызылга Тываның сарыг шажын ниитилелиниң тургустунуушку хуралы болуп эрткен. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында шажын-чүдүлге талазы-биле Чөвүлелдиң төлээлекчизиниң адын салганы шынзылганы ук чөвүлелдиң Тыва АССР-де төлээлекчизи Д. С. Куулар тывыскаш, Тываның сарыг шажын ниитилелиниң ажыттынганы-биле холбаштыр байыр чедирген. Хуралга ниитилелдиң уставын чугаалажып, аңаа немелделерни киирериниден аңгыда, ооң удуртукчуларын, ревизия комиссиязын бадылаан. Ниитилелдиң удуртукчузунга Кызылда «Дүрген дуза» станциязының фельдшери В. Ш. Кара-Сал соңгуткан. Бистиң корреспондентивис Артур Хертек оол-биле хурал соонда ужуражкаш, сонуурган чоруур айтырыгларынга харыызы алган.

— **Ниитилелди хоойлу-дүрүм ёзугаар тургузуп алырының талазы-биле белеткелдер ажылы чедиишкиниг доозулган-дыр. Ам ийиги үе-чадаңың ажылдары силерни манап турар ышкажыл, Владимир Шагдырович?**

— Баштайгы удаада Кызыл хоорайның девискээринге ёзулуг ажылдаар хүрээни тударының талазы-биле ажылдарны эгелээри бистиң мурнувуста туруп турар. Бо ажылдың боттанырынга бир-ле дугаарында, чоннуң эки тура акша киирилделери улуг рольду ойнаар. Ынчангаш киирилделерни кайнаар, кандыг адресче шилчидип болурун дораан-на айтып каайн: ССРЭ-ниң чуртталга-соцбанкызының Кызыл хоорайда Тыва салбыры. Сан № 701802. Код. 264192. Хүрээни тударынга сонуургалдыг улус бөже акша-херексизин чорудуп болур. Кирген салыышкыннарны ажыглап тургаш, хоорайга түүйбу кылыр цехти ажыдар бис. А чогум хүрээни тударынга комсомолчу-аныяктарның спортчу клуву — «Самбажык» дузазын көргүзерин аазаан.

База бир чоокку үениң сорулгазы — Моол Арат Республиканың девискээринде турар сарыг шажынның дээди өөредилге черинче бөлүк аныяктарны Тыва хүрээ ниитилелиниң мурнундан өөредип чорудары. Бо хемчеглер чүдүлгелиг кижилерниң хоойлуда айтып каан эргелерин камгалаарынче, оларның социал-политиктиг, амыдырал-чурттала болгаш сагыш-сеткил талазы-биле бүзүрелдиг болурун магадылаарынче угланган болуп турар.

— **Ниитилелге кирип аарын дилээн, дуза чедирерин күзээн кижилер силерге кээп турар бе?**

— Амыдыралдың шапкын бачымынга алыскаш, чанывыста кандыг кижи чурттап чорууруң, ооң иштики делегейи кандыгыл дээрзин билбезивис шын. А чүдүлгелиг кижилер хөй. Ол сээң хөй чылдар дургузунда кожа-хелбээ чурттап келген кожаң-даа болуп чадавас. Амгы үеде олар чажыт байдалдан үнүп, ниитилелдиң кежигүннеринге дилеглиг, санал-оналдыг, айтырыглардыг бо-ла келгилээр-дир. Сонуурган чоруур айтырыгларынга долу харыыны бээрин кызыдып турар бис. Шак ындыг кижилер белеткел ажылдарының үезинде эгелекчи бөлүктүң өөзү болуп турганы билдингир.

— **Буддизмниң азы сарыг шажынның үндезилекчизи сөөлүнде барып Будда деп атка чедиңген индий тажы Сиддхартха Гаутаманың төрүттүнген черинче сарыг шажынның совет төлээлекчилери сагыл четтирип баар деп турар болгай?..**

— Дораан-на чугаалап каайн, амдыы дээрезинде ынаар баар хире арга-шинээвис кошкак. Тывалар база ынаар төлээлеп баргаа болза эки-ле ийик. Ынчалза-даа бистиң мурнувуста оон-даа кол сорулгалар бар дээрзин үстүнде айыткан мен.

— **Тываларның «Булуттан кортпа, бурганга тейлеве» деп үлегер домаа бар. Ынчап кээрге, силерниң ниитилелиңерниң ажыттынганын дыңнап алган аныяктар «дөмей-ле бурган деп чүүл бар чүве-дир» деп кеней угаазылалга келбес бе?**

— «Бурган бар, аңаа чүдү» деп кымны-даа албадап шыдавас бис, ындыг пропаганда-даа кылыр сорулгавыс чок. Ниитилелге кирер, кирбезиниң айтырыы — эки тураның херээ. Тываның сарыг шажын ниитилелиниң уставын сеткилинге чоок хүлээп алыр, ону хүндүлээр кижи-ле ооң кежигүнү болуп болур.

Ынчалза-даа кандыг-даа кижи сагыш-сеткил, арын-нүүр деп ыдыктыг бурганнарлыг болгай. Ону база медереп билзе чугула.

Сарыг шажынның идеяларын соора билир, чаңгыс талалай көөр чорук ам-даа медерелививисте таңмалаттынмышаан хевээр-дир ийин. Буддизм чүдүлге боорундан аңгыда, философчу өөредиг дээрзин база утпайн чорзувусса эки. А бис ол өөредигниң бистиң амыдыралывыска дүгжүп турар эки талаларын ап, кээргелге, буянныг, сагыш човаашкынныг чорукка, чырыч чүүлдерже чүткүлге кижилерни өөредир ужурлуг бис.

Буддизмниң өзек идеязы «хосталыышкын» дугайында доктрина болуп турар. Ол Будданың дөрт авыралдыг шын дугайында суртаалының бирги кезээнде кирип турар: човулаң деп чүүл бар, човуланының чылдагааны бар, човуланлан хосталга бар, човуланлан хосталырының оруу бар. Буддизмде хосталыышкын дээрге амыдыралда бар доктаамал эвес чүүлдерге удур доктаамал, тодаргай алыс утканы тывары, кинерери-дир. Өскээр чугаалаарга, амыдыралдың бүгү-ле адырларынче ханылап кирип, ооң чогумчалыг, чогумчалыг эвезин тодарадып, чогумчалыг эвес талазындан хосталыры-дыр.

Сарыг шажынны эргиниң артынчызы деп чылдак-биле Тывага узуткап чок кылганындан бээр чартык чүс чыл ажа берген. Ону узуткааш-даа, эки чүүлдерге четкен эвес бис. Харын-даа сеткил-сагыжывыс ядарап, бокталган. Бистиң мурнувуста чүдүлгениң ёзулуг чараш, төлептиг талаларын кижилерге көргүзер, шынзыдар берге сорулга тургустунган.

— **Буддизм кижилерге ачы-дуза, буянныг херектер кылырын суртаалдап турар болгай. Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат-даа кижи-дир силер. Бир эвес депутат апарзыңарза, шак ындыг чергелиг кандыг ажылдар кылыр силер?**

— Эмчи шугумунда ажылдап чоруур кижи болгаш, кадык камгалал талазында четпес чүүлдер барын билир мен. Бир-ле дугаарында, эмнелгелерниң хандырылгазының экижиишкинин чедип алыры чугула деп санап чоруур мен. Аарыг кижилерге ачы-дузаның чедирилгезин дээштиг болгаш дүрген чорударының талазы-биле «Дүрген дуза» станциязы чаа оран-савага чедипзин дээш шудургу болгаш негелделиг ажылдаар мен. Ол амгы үеде эрги бажыңда турар, аңаа барык 30 чыл дургузунда капитал септелге кылбаан. Хоорайның чөөн талазында турар Уруглар бажыңы база-ла эрги төлевилелдиң тар бажыңы болуп турар. Шак ындыг чергелиг шиитпирлексеп турар айтырыгларым-на хөй.

— **Интервьюну бергениңер дээш четтирдим.**

ХООРАЙЖЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Херээженнерниң Бүгү-делегей хүнү — Март 8-тиң байырлыг хуралынга олуржурунче хоорайның чурттакчыларын Кызыл хоорай Совединиң күүскому чалап тур.

Байырлыг хурал март 6-да 17 шакта хөгжүм-шии театрынга эгелээр.

ТВ

МАРТ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хөглүг старттар». 9.15 «Хүннээректиг хат». Уран-чечен телефильм. 6-гы эге. 10.25 «Аян-чорукчулар клуву». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 16.30 Марокконуң аялгалары. 16.50 Мультфильм. 17.00 «Россия соңгулдалар мурнуу чарыында». Телекөврүг Москва — Хабаровск— Красноярск — Пермь — Грозный — Архангельск. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир база оон улгазы». 19.45 «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». ССРЭ-ниң пенсия болгаш шөлээлер дугайында Хоойлуларының төлевилелдерин чугаалажыры. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 —23.50 «Эфирде музыка».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Биология. 11 класс. Генетика деп чүл? 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Мөңгүн дуюгжугаш. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Арын-нүүр». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 13.20 Ритмиг гимнастика. 13.50 «Египтяниң». Барымдаалыг фильм. 14.30 — 15.40 «Өртемчейниң күзел-соруу». Уран-чечен телефильм. 17.00 «Мартин Иден». Телешии. 2-ги кезээ.

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Азия тову». Программада: Медээлер. «Март 4-те— Советтерже соңгулдалар». «Социал репортаж». «Чугула интервью». 18.40 Телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга СЭКП Тыва обкомунуң секретарьлары Г. Ч. Ширшин, В. В. Рогило, А. К. Канзай, А. И. Ванжа, Ш. Д. Ооржак харыылаарлар. Телефоннар: 3-24-70, 3-24-62, 3-27-12, 3-28-88.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы чорул тур». Бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң түңнел концерти.

МОСКВАДАН

21.30 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Бирги көрүштеп ынакшыл». 23.00 — 00.05 Вертикаль: «Шөлүлге. Райнис. Кастаньола». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.10 «Парнасче чада». 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Туркмен ССР-ниң Күртелерадиозу. «Туркменияның даг чурттуг кижилери». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 —21.30 «Ырының төрүттүнери».

Чарлалдар бюрозу

Республиканың чурттакчы чонунуң ажыглап турары радио - телеаппаратураларны районнар төптеринде салбырларынга, а видеомагнитофоннарны болгаш даштыкы техниканы Кызыл хоорайда септеп турарын Тываның «Орбита — Сервис» деп техниктиг тову чарлап тур.

Айтырыгны дараазында черлерге тургузар: Кызыл, Бухтуев кудумчузу, 3. Телефон № 3-41-19. Моон радионуң чамдык херекселдерин садып ап болур.

• • •

Бай-Сөөттүң интернат-бажыңынга электрик, сантехник дурген негеттинип турар. Бажың-биле хандырар.

Бистиң адресивис: Комсомольская, 3. Телефон № 2-26-67.

• • •

Кызылдың аъш-чем садыы контролёр-кассирлерниң 6 ай хуусаалыг курузун организастап турарын дыңнадып тур. Аңаа хоорайда киир бижидилгелиг кижилерни хүлээп алыр.

Бистиң адресивис: Аъш-чем садыының кадрлар килдизи. Телефон № 3-23-11.

• • •

Бо чылдың март 3-те хөгжүм-шии театрынга Хакасия филармониязының илбичи бөлүүнүң концерти болурун дыңнадып тур. Концерттиң удуртукчузу илбичилерниң «Лодзь-88» делегей конгрезиниң киржикчизи Наиль Гайфулин.

Программада гипноз, факиризм, манипуляция болгаш оон-даа өске көргүзүглер бар.

• • •

Март 4-те база-ла хөгжүм-шии театрынга Тываның комсомол шаңналының лауреады, Бүгү-эвилел конкурстарының дипломантызы, күрүнениң ыры болгаш танцы «Саян» ансамблиниң концерти болур.

Концерттиң программазын Ленинградтың чогаадыкчы мастерскаязынга 1988 чылда тургускан.

Концерттерниң эгелээри 15.00 болгаш 18.00 шак.

Айтырыгны № 2-55-19 телефондан билип ап болур.

КИНО

МАРТ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Жикиняниң династиязы» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Лайма Вайкуле. «Ласковый май» групназы». 11.40, 13.00, «Оорлаткан болчаг» 14.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ава» 9.00, 12.50, Киноклуб 10.50, 14.50, «Мистер Иидил» 16.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өжээн болгаш хоойлу» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-81; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 382. ТС—00249

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
2
пятница
№ 51 (14251)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Чарыш түңнели

ТИИЛЕКЧИЛЕР ТОДАРАТТЫНГАН

Он ийиги беш чылдың планныг онаалдаларын чедиишкинниг күүседир дээш 1989 чылда Тыва АССР-ниң суур болгаш көдээ Советтериниң социалистиг чарыжының түңнелдериниң дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш Тываның профэвилелдериниң область чөвүлели 1990 чылдың февраль 22-де доктаалды хүлээп алган.

Он ийиги беш чылдың планныг онаалдаларын чедиишкинниг күүседир дээш 1989 чылда Тыва АССР-ниң суур болгаш көдээ Советтериниң арызында социалистиг чарыштың түңнелдерин чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш Тываның профэвилелдериниң область чөвүлели улус депутаттарының чамдык суур болгаш көдээ Советтери, оларның күүсекчи комитеттери, профэвилел организациялары ажыл-агый болгаш социал культураны хөгжүдеринге 1989 чылда боттарының девискээринге эки түңнелдерни чедип алганын демдеглээн. Кызыл районнуң Кур-Чер, Тес-Хем районнуң Ү-Шынаа, Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем көдээ Советтери боттарының девискээрлеринде турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажылчы чону эки түңнелдерлиг ажылдааның доктаалда айыткан.

Кур-Чер көдээ Совединиң девискээринде «Тиилелге» совхоз 1989 чылдың планныг онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгезин база беш чылдың дөрткү чылында күрүнеге тараа, эът, сүт болгаш дүк садар талазы-биле планнарын чедиишкинниг боттандырган. Эрткен ажыл-агый чылында 1100 муң рубльдиң орулгазын алган. 1989 чылда ажыл-агый киириин алган орулгазындан 529 кв. метр чуртталга шөлүн ооң мурнунда чылдан хөйнү ажыглалга киирген, аңаа көрдүнген хөреңгини шиңгээдип алырын 595 муң рубльден 1688 муң рубльге чедир көвүдеткен. Көдээ Советтиң девискээринде хамаатыларның хуузунда дузалал ажыл-агыйында малының баш саны өскен.

Күүскомиуң чанында тургустунган эки тураның улусчу дружина штавы, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел чорудар талазы-биле бөлүк, административтиг комиссия, эш хуу суду көдээ Советтиң девискээринде хөй-нийтиниң корум-чурумун быжыглаар талазы-биле улуг ажылдарны чорудуп турар. 1988 чылдың дең-биле алырга кем-херек үүлгедиишкинни 22,5 хууга кызырылган.

Ү-Шынаа көдээ Совединиң девискээринде турар «Таңды сыны» совхоз күрүне чагыгларын болгаш күрүнеге эът, сүт, дүк садар талазы-биле кээрээлиг хүлээлгелерин багай эвес күүсеткен. Суурнуң социал хөгжүлдезин экижидеринче практиктиг хемчеглерни боттандырган.

Эйлиг-Хем көдээ Совединиң ажыл-ишчилери күрүнеге мал, куш, дүк садарын, коммунал ачы-дузазының хемчээлин, үүрмектеп садар бараан саарылгазының планнарын күүсеткилээн.

Ооң-биле чергелештир республикада эътти —25, сүттү—15, дүктү —39 көдээ Советтер күрүнеге садарының планнарын күүседирин хандырбаан. Улус депутаттарының Тожу, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик район Советтериниң күүскомнары он ийиги беш чылдың планныг онаалдаларын күүседир болгаш ажыр боттандырары дээш, суур болгаш көдээ Советтерниң арызында социалистиг чарышты четпес организастаан.

Республиканың суур болгаш көдээ Советтериниң күүскомнары чуртталга айтырыгларын ам-даа четпес шиитпирлеп, садыг, амыдырал хандырылга, эмчи болгаш культура талазы-биле чоннуң хандырылгазын экижидер аргаларын төнчүзүнге чедир ажыглаваан. Суурларның чаагайжыдылгазын, көдээ бүдүрүлгелерниң болгаш хамаатыларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле арга-дуржулгазын чамдык көдээ Советтер четпес ажыглап турар. Чурттакчылыг черлерниң чамдыктарында кем-херек үүлгедиишкиннери ам-даа бедик деңнелде артпышаан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң доктааткаңы болза:

Социал-экономиктиг планнарын күүседир болгаш ажыр боттандырар талазы-биле социалистиг чарышка эки түңнелдерни чедип алганы дээш 1989 чылдың түңнелдери-биле дараазында суур болгаш көдээ Советтерни тиилекчилер деп санаан:

Бирги черни Кызыл районнуң Кур-Чер көдээ Совединге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң шилчиир Кызыл тугун болгаш 1000 рубльдиң акша шаңналын тыпсыр.

Ийиги черни Тес-Хем районнуң Ү-Шынаа көдээ Совединге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң Хүндүлел бижиин болгаш 500 рубльдиң акша шаңналын тыпсыр.

Үшкү черни Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем көдээ Совединге Диплом болгаш 300 рубльдиң акша шаңналын тыпсыр.

Он ийиги беш чылдың онаалдаларын чедиишкинниг күүседир дээш, 1990 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң көргүзүглерин боттандырары-биле Тыва АССР-ниң суур болгаш көдээ Советтериниң арызынга социалистиг чарышты активчилер талазы-биле дээштиг хемчеглерни алырын райкүүскомнарга, профэвилелдериниң адырлар аайы-биле райкомнарынга хүлээткен.

СОҢГУКЧУ БҮРҮЗҮНГЕ ЧЕДЕР

Кызылдың соңгулда округтарында

Соңгулда мурнунуң тайылбыр ажылын информация-пропаганда төптери, агитколлективтер чорудуп турар. Кызыл хоорайда чамдык төптерниң кылып чорудуп турар ажылын, оларның мурнунда тургустунуп турар айтырыгларын сонуургап көрдүм.

Хоорайның № 20 Пионер соңгулда округу № 3 школада туруп турар. Округ комиссиязының кежигүнү Л. Д. Садовая, участок комиссиязының секретары О. И. Чамдан дежурныйлап олурду.

— Соңгукчулар дыка идепкей чок-тур, турар черинисти, телефонувусту-даа бижээш чарлап азарывыска, кээр-даа, долгаар-даа кижи чок — деп, олар чугааладылар. Он хонук артканда, чалалгаларны шуптузун чедиргениң бүзүреттилер. Канчаар бадылаарының дүрүмнерин солунга бээрин олар дилеп турдулар.

Комиссия кежигүннеринге № 14 МЭ-ниң партия организациязы, депутатка кандидаттар Ю. И. Кузьмин, С. А. Баир болгаш өскелер-даа идепкейлиг дузалажып турарын билип алдым.

Бо хүннерде соңгулда болур залды чугайлап, электри проводун солуп, соңгулда хааржактарын белеткеп турар. 1556 соңгукчуну хүлээп алыры белен эвес,хынамчалыг белеткел херек.

Калинин № 24 округтуң соңгукчулары моон хөй — 2653 кижи. Участок комиссиязының даргазы С. Б. Маады даңзыларны тодарадып турду: бир кижи чок апарган, сес кижи өскээр чорупкан. Берге чүве ужуражыышкын организастаары деп, ол айытты. Хоорай Совединге кордакчылар-биле ужуражыышкынны организастап четтикпээн, бирде улус база келбейн баар. Кандидаттарның боттары база сонуургал чок. В. П. Сургутанов, Д. Е. Ондар олардан өске ужуражыышкын канчап тур деп соңуургаар кижи чок. Улус чыып алыры-биле нийти чуртталга бажыңнарынга ужуражыышкыннар эрттирип турган.

Комиссия кежигүннери В. С. Сонова, К. С. Ооржак, Р. И. Мижит-оол кызымак ажылдап турар. Кандидаттарның даңзызын бижээн тайылбырны үш удаа чедирери көрдүнген. Бадылаарының дүрүмүн болгаш чалалгаларны шупту чедирдивис деп харыы соонда, оон удур айтырыг салыр ужурга таварыштым. Чүге дизе ол округка мээң чурттап турар бажыңым хамааржыр, ам-даа чалалга-даа, тайылбыр-даа албаанымны чугааладым. № 14 школаның партия организациязы ону даанып алганын чугаалааш, дораан -долгап, хемчег ап эгелей берди. Өске округтарга мындыг байдал турбас деп канчап бүзүрээрил? Комиссия кежигүннери четтикпейн, агитколлективтер хол тудуп дузалажып кирбейн турганының уржуу эвес бе?

Округка ужуражыышкыннарның протоколдарын көрүп көрдүм. Телефон салыры, суг колонказының септелгезин ышкаш айтырыглар салдынып турган. Чуртталга бажыңның айтырыы колдап турарын С. Б. Маады демдегледи.

Вокзальная, Пальмбах, Дзержинский аттыг кудумчуларның чурттакчылары соңгуп келбезин медеглеп, экижиишкинге бүзүрел чогун илередип турарлар. Оларның-биле кандыг ажыл чорутканыл? Агитаторларны даңзы тургузарындан хостаан болганда, аас-биле тайылбыр ажылын, соңгулда дугайында хоойлуну, чуртта, республикада байдалды чугаалап турган болза, байдал оон өске турар ийик.

Аас-биле политиктиг агитацияны чорудары дээрге, демократияны, ажык-чарлыг чорукту быжыглаарының, чоннуң идепкейин көдүрерниң бир хевири болбас деп бе?

Партия организациялары агитколлективтер, төптер четчелээри-биле, агитаторлар чүгле чалалга чедирери-биле кызыгаарланып турарының түңнели ол.

№ 22 Геолог округка база чордум. Округ комиссиязының даргазы Ю. Т. Васин соңгулдага чеден хуу хире белен бис деп харыылады. Чырыкты немей киирип, комиссия даргаларынга телефонну, кабиналарга чырыкты немей киирип турар болду. Фойени дерип, дежурныйлаашкын графигин кылып турар. Субботада 2 шакта соңгукчу кижи келгеш, кайы хире үе чарыгдаарын шак санап тургаш тодарадып, хамык чүүл белен бе дээрзин катап хынап көөр деп турар. Бадылаарының чурумун улгаттыр бижээш азар.

Соңгукчуларның саны 2792 кижи. Оларның иштинден 78 кижи бир дугаар соңгуурун илереткеш, оларга белекчигештерни садып алган. Чалалгаларны тарадып, чаа келген улусту, өскээр чорупканнарны тодарадып турар. Улуг-Хемскал кудумчузунда нийти чуртталга бажыңында беш кижи чорупкан, ол хире кижи келген болган. Кирбижилгези бир черде, чурттап турар чери өске черде улус база илерээн.

Бо корпуста чаңгыс тар өрээлде ийи комиссияның чээрби ажыг кижизи сыңмарлажып турар. Садыг, чем организастаарынга бичии өрээл үндүрүп берген, улус сыңмарлажыр болду бе деп, ол чугаалап олурду.

Ол-ла кандидаттар кандаай чүвел, кылыпкан чүвези көзүлбээн болган соонда, катап-катап соңгаап ажы бар бе деп айтырып турар улус барын ол демдегледи. Соңгулда үезинде ховар бараан садар бе деп айтырып турарлар бар, бараан дээш бе азы соңгуур дээш кээр улус бе ол деп, менден айтырды. Орта харыылаары берге. Борта тайылбыр ажылы херек.

Ужуражыышкын үезинде соңгукчуларның эвээш болуп турарын Найырал № 24 соңгулда округунга чорааш көрген мен. Ол каш кижизин олуртуп алгаш, он шаа кандидаттар чартык хүн чугаалап кээрге, шылапчыг-даа чорду. Ынчан пенсионер Н. Поляковтуң «дыка үр үеде албан-дужаалга олуруп келгеш, коскү ажыл кылып чадаан улусту чүге депутаттадырыл, оларның көдүртүнүп турар айтырыгларны шиитпирлежири албан аайы-биле дорт хүлээлгезидир. Чүге соңгукчулар эвээш болуп турарыл, олар меге аазаашкынга пөгүп калгандыр» дээни черле үндезинниг. Соңгулданы ёзулут соңгукчунуң шилип алганы-биле чорударын хөй-хөй улус саналдап турар. Мында база агитация ажылы соңнап турар.

Редакцияга келген чагааларда база номчукчулар соңгулда кампаниязынга хамаарыштыр саналдарны киирип турар. В. Багай-оолдуң соңгукчулары орус чурттакчылыг районнарда. Ооң программазын тыва солунга парлаар кылдыр үлеп кааны олар-биле харылзажырынга берге апарган. Ол ышкаш аңгы-аңгы Советтерже хары угда соңгулда чорудары солуннарга-даа, соңгукчуларга-даа аар болуп турарын ол, өске эштер дег база демдеглеп турар. РСФСР-ниң Конституциязының 96 чүүлүнде соңгулда округтарынга чеже-даа кандидатты бүрүткеп болур дивейн, ийиден хөй эвес деп эде көөрүн ол саналдап турар. Депутат политик кижи, хоойлулар тургузар кижи, соңгукчулар ону хандырыкчы кижи кылдыр билип, мебель чагып турары шын эвес.

Эки амыдыраар дээш ажылдап хөделиринге кижи бүрүзүнге чедингир тайылбыр ажылы база салдар чедиреринге бүзүрээр апаар.

Артык ХОВАЛЫГ.

Машиналыг саалда операторларының «3000»-чу клувунуң кежигүннериниң база 1989 чылда районнарның саанчыларының социалистиг чарыжының тиилекчилериниң

Тываның бүгү саанчыларынга КЫЙГЫРЫЫ

Эргим эштер! Бистиң клувувус 1988 чылдың февраль айда тургустунган. Партия, совет, профэвилел болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчулары клубтуң ажылын деткип, дузалап келгениндең, уксаажыдылга ажылың экижидип, ферма ажылдакчыларынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, малмаганга чемни шору белеткеп алыр апарганындан чамдык фермаларда сүт саалдазы көвүдеп, үш-муңчуларның саны немежип турар.

1987 чылда нийти республикага бир саар инектен 1791, а эрткен чылын 1907 килограмм сүттү саап алган. 1988 чылда 13 сүт-бараан фермалары инектен 2000—2500 кг сүттү алган турган, 1989 чылда 15 ферма инектен-не 2500—3000 килограмм сүттү, а 1988 чылда ийи коллектив 3000 килограммдан хөй сүттү сагган турган болза, эрткен чылын ындыг фермалар 5 четкен. Бир инектен-не чылда 2500—3000 кг сүт сагганнарның саны 1989 чылда 10 кижи немешкен, ынчангаш 49 четкен. Эрткен чылдың түңнели-биле үш саанчы — «Көк-Тей» совхозтан М. С. Монгуш, Б. Д. Сат база М. И. Бородина олар бир инектенне 4056—4155 килограмм сүттү саап алгаш, республикага тергиидээннер.

Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булуң-Терек СБФ-зы малдың уксаазын экижидип тургаш, бир инектен сүт саалдазын 843 килограммга көвүдеткен. Өске-даа чамдык фермаларның база тус-тус саанчыларның көргүзүглери бедип турары бистерге өөрүнчүг-дүр. Ол дээрге бир талазында, Кызыл, Таңды, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарда саанчылар клубтары ажылдап турары улуг дөгүм. Ынчаарга эрткен ийи чыл дургузунда арткан районнарда ындыг клубтар тургустунмаан, ону совет, профэвилел болгаш ажыл-агый органнары үнелевейн турары харааданчыг. Саанчылар клуву дээрге социалистиг чарыштың эң-не чаа болгаш ажыктыг хевири, саалданы көвүдедириниң бир дээштиг аргазы.

Республиканың үш-муңчулар клувунуң кежигүннери чыл бүрүде чыглып, дуржулга солчуп, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларывысты чугаалажып, сайгарып турар бис. Бо удаада чыылгаш, социал айтырыглар дугайын колдады чугаалаштывыс. Шиитпирлеттинмээн айтырыглар ам-даа бардыр. Малчыннарның эргежаар-даа профкомнар эки-ле камгалавайн турар. Оларның биске улуг дуза-деткимчези херек.

Совхозтарның бүгү-ле адырлары бот-орулга-чарылганың принциптери-биле ажылдап турар үеде, бистерниң, саанчы бүрүзүнүң, ак сеткилдиг кызымак чорууңдан, күш-ажылчы болгаш технологтуг сагылга-чурумувустан чедиишкин улуу-биле хамааржыр. Бистер фермаларывыстың специалистери база бригадирлери-биле кады күш-ажылдың бүдүрүмчүлүүн бедидер ужурлуг бис.

Бисти дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи болза, саар инектиң продуктулуу ам-даа чавыс, бир инектен чылда 1000 килограммдан эвээш сүттү саап ап турар коллективтер болгаш малчыннар-даа бар. Чамдык фермаларда сүттүң бот-үнези ам-даа бедик, ооң шынары чавыс. Механизацияны четче ажыглавазындан кадыг ажылдарны хол-биле кылыр ужурга таварыжып турар бис. Коллективтиң чедиишкининиң үндезини бригада, аренда керээзин ажыглаары, сүт бүдүрерин шуушкутурулгацех системазы, ийи ээлчегбиле ажылдаарын шиңгээдири болур дээрзин дуржулга бадыткап турар.

Кайда-ла уксаа эки, малдың аарыглары-биле демиселди күштелдирген, чем баазазын быжыглаар дугайында доктаамал сагыш салып, сагылга-чурумну, харысалганы бедиткен болдур, ында эки түңнелдерни чедип ап турар.

Бистиң кол-ла сорулгавыс болза, мурнакчыларның дуржулгазын бүгү саанчылар шиңгээдип алыры, ону нептередири, өөренири. Чарыштыг фермаларның арызынга дуржулга солчурун чыл дургузунда организастаар, харын мурнакчы дуржулганың школазын тургузары күзенчиг.

Бистиң саанчыларның күш-ажылчы арга-шинээзи хандырып, бүгү-ле аргаларбиле дузалажыры-биле культура, садыг, кадык камгалал, амыдырал хандырылга ажылдакчыларын кыйгырып тур бис.

Мал ажылынче сагыш салып, бисти деткип, клубтарны тургузуп, эки дуржулганы ажылгаарын, бистерге таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузуп бээрин фермалар, совхозтар удуртукчуларындан, зооветспециалистерден, профэвилел органнарындан дилеп тур бис.

Хүндүлүг эштер, ферма ажылдакчылары! Бистиң Кыйгырыывыска харыылап, алган хүлээлгелерни, планнарны чедиишкинниг күүседиринче бүгү-ле кужувусту салыылыңар деп силер бүгүдени кыйгырып тур бис.

Кыйгырыгны 1990 чылдың февраль 14-те хүлээп алган.

Кызылдың дөртку профтехучилищезиниң штукатур-малярлар салбырын эртиен чылын дооскан аныяктардан тургустунган чаа бригада найысылалдың тудугларында ажылдап, чарыштың мурнуу одуруунда чөрүп турар. Катя Оюнның удуртканы бо бригаданың бир кезии хоорайның төвүнде амыдырал-хандырылга бажыңында шеверлел ажылдары кылып турар.

Будун курстан тургустунган чээрби үш кижилиг бо бригаданың намдары хензиг: олар училищени үш чыл дургузунда өөренип дооскаңнар. Училищеде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери Антонина Николаевна Спрыгина оларны шеверлел ажылдары кылыр мергежилге өөреткен.

ЧУРУКТА: бригаданың шеверлекчилери Балчын-Даваа Аммаа, Надежда Давництова, Монгуш Айгорима олар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СОРУЛГАНЫ САЛГАШ..:

Барык-ла 37 ажыг чылдарда малчыннап келген Хаймыкай, Чачый Ооржактарның Кара-Шатта кыштаанда ажыл-иш хайныышкынныг. Оларның коданында 329 баш төрүүр хойлар хүр кыштап турар болгаш ам хойнуң оолдаашкыны орту ашкан.

Сөөлгү хүннерге чедир оолдаан 275 хойнуң хураганнары онча-менди. Амгы үеде бо хойжулар мал оолдаашкынының талазы-биле Оргу-Шөл бригадазының өске хойжуларын мурнап турар.

Олар бо чылын төрүүр чүс хоюндан 80 хураганнарны камгалап, хой бүрүзүнден-не 1,400 кг дүктү кыргып алыр сорулганы салгаш, шудургу ажылдап турарлар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозу.

ТЕЛЕФОН-БИЛЕ ЧУГААЛАШКАН

Ийи талалыг санал-онал солчулгаларын доктаамал кылып турар деп дугуржулгага дүүштүр февраль 28-те М. С. Горбачев биле Дж. Буш телефон-биле чугаалашкан. Делегейниң чамдык чугула айтырыгларын, ооң иштинде Никарагуага чоокта чаа болган соңгулдаларның түңнелинде тургустунуп келген байдалды, Европаның айыыл чок чоруунун база герман айтырыын киириштирбишаан, олар чугаалашкан.

Совет-американ дээди деңнелге ужуражыышкынга белеткел-биле холбашкан айтырыгларны база чугаалашкан. (СЭТА).

Даштыкыда

● **НИКАРАГУА.** Никарагуага эрткен воскресеньеде болуп эрткен президент соңгулдаларынга аштырган Даниэль Ортега ук соңгулдаларга тиилелгени чедип алган Виолета Барриос де Чаморронуң бажыңынга барып, ооң-биле чугаалажыышкынны кылган. Даниэль Ортега бо соңгулдаларга аштырганын хүлээп көргеш, президент албан-дужаалын аңаа дамчыдып бээринге беленим медеглээн. Чуртта байдалды чидиглендирбези-биле ийи партияның арызынга дугуржулгаларны кылып турганын, бодамчалыг ажылдаарып Д. Ортега чаа президентиге саналдаан.

Ийи партияның талалакчыларының арызында мөсилдежиишкиннер чамдык черлерде боор турар, ындыг болзажок полиция органнары корум-чурумну тудуп турар.

● **БУДАПЕШТ.** Венгрияның Социалистиг партиязының Президиумунуң кежигүнү, чурттуң даштыкы херектер министри Д. Хорн Венгрия Республика НАТО-нуң кежигүнү боор болур деп медегледи кылган.

Венгрияның «Непсабадшаг» деп солуну ук медегелеге хамаарыштыр тайылбыр кылып бээрин министрден дилээн. Венгрияның НАТО-нуң политиктиг организацияларынга кежигүн боор кирип болурунуң дугайында мээң саналымны Венгрияның Демократтыг форуму болгаш Хостуг Демократтарның эвилели-даа буруу шаппаан. Мээң медегелелим чазакка кандыг-даа харысалганы онаавайн турар. Ынчангаш мээң ол саналымны чамдык кижилерниң политиктиг сорулгаларга ажыглап эгелээнин буруу шаап турар мен деп, ол чугаалаан.

Министрниң медегелелинге хамаарыштыр чуртту баштап турар ВСП-ниң Президиуму кандыг-даа харыы кылбаан.

● **СОФИЯ.** Болгарияның Улус Республиказының Күрүне Чөвүлелиниң Даргазы П. Младенов чуртта кол нийтилел-политиктиг күштерниң болгаш организацияларның удуртукчулары-биле ужурашкан. Ужуражылганың хүн айтырыынга ийи кол айтырыг турган: ёзулуг демократтыг нийтилелче тайбың шилчииринң аргазы бар бе база национал чаңгыс эпти кандыг янзылыг хандырып болурул деп.

«Төгерик столдуң» артынга чугаалажыышкыннарның чугулазын онзалап демдеглээш, ужуражыышкынның киржикчилери чугаалажыышкыннарны моон соңгаар кандыг янзылыг чорударынга хамаарыштыр янзы-бүрү саналдарны киирген. Болгарияның Компартиязының эге организацияларын бүдүрүлге черлеринге тургуспазын нийтилел-политиктиг күштер негеп турар. Ынчаарга Компартия эге организацияларын бүдүрүлге черлеринден үндүреринге белени илередип турар болганда, чугаалажыышкыннар моон соңгаар чедиишкинниг уламчылап болур деп түңнел кылдынган.

Ажылчы чоннарның кол социал чаалап алыышкыннарын камгалап арттырбышаан, чурттуң экономиказын шапкын хөгжүдерниң хемчеглерин дарый алыры чугула деп түңнел кылдынган.

● **ПХЕНЬЯН.** «Тим спринт» дээр америк-мурнуу-корей шериг маневрларын эрттиреринге белеткел калбарганы-биле чергелештир КУДР-нуң чазаа долу мобилизакчы белен байдалга турар дугайында чепсектиг күштерге, ажылчын-тараачын кызыл ополченге болгаш кызыл аныяк гвардияга дужаалды бээрин Дээди Кол командылал черинге дааскан.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

ЧАА ТУРУШТАН КӨӨР

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин бистиң парткомувуска хамаарышкан партия организацияларының, коммунистер партия Төп Комитединиң ажыл-чорудулгазында база бир чаа чүүл деп билип, таныжып, хандыр сайгарып турарлар.

Платформаның төлевилелин ниитизи-биле деткивишаан, бодумнуң бодалдарымны илередип, чамдык саналдарымны кирипкседим.

СЭКП Төп Комитединиң кежигүннерин болгаш улуг арга-мергежилдиг коммунистерин кирипштирип тургаш, аңгы-аңгы комиссияларны тургузар деп чүүлдү деткиир мен. Ындыг-даа болза комиссияларның кежигүннерин ээлчежип алгаш, Төп Комитетке турум артып каап, кезек када хостаттырган партия ажылдакчылары болзун дээрзинге удур мен. Ол дээрге Төп Комитеттиң ажылчын аппарадынга дорт хамаарылга чок-даа болза аппарат болу бээр-дир. Бүгү күштү партия эге организацияларының ролюн бедидер деп Платформаның бир кол угланыышкынынга дүүшпейн баар-дыр. Төп Комитеттиң кежигүнү бодунуң эге организациязының амыдыралындан адырылгаш, аппаратчик апаар-дыр.

Республиканың партия организацияларынга хамаарыштыр каш сөс. Бистиң федерациядан аңгыда эвилелдешкен республиканың коммунистиг партиялары Устав ёзугаар эрге-хүлээлгелерин ажыглап турары кымга-даа билдингир. Платформада оларның канчаар өскерлип, сайзыраарын база айыткан-дыр. Ол черле эки, шын. Ындыг-даа болза Россия Федерациязының партия организациязынга хамаарыштыр одуругларны номчуурга чартык-чамдык, кээргээн, бүзүрээн-даа хөөннер бар-дыр. Россияның партия организациязы тускайлаң турар азы турбас дугайында Платформада бүлүртүңү-биле илереттирген.

Партия организациязы бүрүзүнге коммунистерниң ниити хуралын үш айда чаңгыстан эвээш эвес эрттирер болза эки. Амгы байдал-биле алыр болза, ээлчеглиг хуралды эрттирип тура, дараазында хуралга белеткелиниң дугайында чугааны кылып турарывыс чажыт эвес. Чүге дизе үениң байдалы чамдыкта ындыг болуп, хуралдарны удаа-дараа эрттирер ужурга таваржы бээр. Ынчангаш хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин организастаарынга, хынаарынга үе кончуг эвээш артар.

Кандидат стажындан ойталаар дээрзинге каттыжар мен. Коллективти, ооң кежигүнүн хүндүлезе чогуур. Чаңгыс коллективте үр чылдарда кады ажылдап турар эки билчир эживис деп шаңнал-макталга кирип, депутатты кандидадынга-даа дешпидип тургаш-ла, кажан ол партияга кирер дугайында күзелин илереди бээрге, ону бүдүн чыл дургузунда «шынгыы хыналдаже» кирерге эпчок-даа болбас бе?

Партком секретарьларын, СЭКП райком, хоорком база обкомнуң бирги секретарьларын соңгуурун коммунистерниң хуралдарынга дорт чажыт бадылаашкын-биле альтернативтиг үндезинге эрттирери чугула. Ол дээрге эге организацияларның ролюн бедидеринге, соңгуттурганнарның ат-алдарын көдүреринге улуг деткимчени бээр. Ук хуралдар районнарның, хоорайның база областың партия конференцияларының мурнунда доосту берген турар ужурлуг. Ында багай чүве чок. Конференцияның делегаттары, депутаттарның кандидаттары дег, соңгуттурар секретарьның адынга дорт сүме кадарда, шүгүмчүлел кылырда эки-дир. Амгы байдал-биле алырга, илеткел кылган секретарьны болгаш өскелерни-даа шүгүмчүлеп-ле турар, оларга сүмелеп-ле турар, херек кырында секретары өскерли бээр таварылгалар кайы ковей болгай. Чаа эрге-дужаалга ажылдаар кижиге ажыл-албан айы-биле сүмедеп аңгыда, аажы-чаң, амыдырал-чуртталга талазы-биле боор болур сүмелерни чүге катпас деп. Мынчангаш конференцияның делегаттары бирги секретарьның кандидатуразын дешпиткен партия хуралдарының доктаалдарын деткип, немевишаан, ук хуралдарның шиитпирлерин бадылаар деп саналдап турарым бо. Ол дээрге коммунистерге, партия организацияларынга улуг деткимче, бүзүрел-дир.

Платформада партия комитеттери эге организацияларның дузалакчылары болур ужурлуг деп чүүлүн бүрүнү-биле деткивишаан, чамдык коммунистерниң СЭКП Тыва область, Кызыл хоорай азы Кызыл район комитеттериниң аппараттарын кадар деп саналдап турарынга чөпшээрешпес мен. Партия организациязы, орган бүрүзү тускай хүлээлгелиг-ле болгай. Оон эрткеш амгы үеде моон соңгаар-даа эге организацияларны база аңаа чоок партия комитеттерин быжыглаар, оларга дузаны күштелдирер деп сорулганы салып турар-дыр. Амыдыралды, боттарывыстың хиревисти эки өөренип, анализтеп көрбейн чыткаш, эвээжедир, каттыштырар, оон эртсе чок кылыр дээн хөөннерже мурнай киреривиске болур бе?

Кол сорулга — партийжи аппаратты чок кылырында эвес, ооң структуразын эде тургузарында, санын, функцияларын үениң негелдезинге дүүштүр болдурарын чедип алыры деп билир мен. Бо ажылды чорударда партия эге организациялары, коммунистер-биле сүмени кылган турар дээрзи шын. Ындыг болганда, СЭКП Кызыл хоорай болгаш район комитеттериниң аппараттарынга дараазында эрге-дужаалдарны тургусса чүл: — бирги секретарь;

— секретарь;
— партийжи организастыг килдис эргелекчизи;
— идеологтуг килдис эргелекчизи;
— ниити килдис эргелекчизи;
— партийжи комиссия даргазы;
— партсектор эргелекчизи;
— консультантылар.

Чоокта чаа СЭКП ТК-зы Россия Бюрозун тургускан. Мен ону партияның амгы Уставының негелделеринге дүүшпес, бистиң Федерацияның коммунистериниң сонуургалын хандырып, эргелерин камгалап шыдавас артык орган деп саналдыг мен.

Россия Федерациязынга бот-догуннаан Төп Комитеттиг партия организациязын тургузар саналдыг мен. Бо бүгү ажылды партияның XXVIII съездизиниң бүдүүзүнде конференция үзе шиитпирлээн турар. Конференцияга соңгуткан делегаттар партияның XXVIII съездизиниң делегаттары болур ужурлуг. Чүге дизе съездиге олар боттарының туружун камгалаар ужурлуглар.

Бистиң партиявыс даргалыг болгаш оралакчыларлыг болза эки деп саналды деткиир мен. Чүге дизе ниити чурттуң партиязы эвилелдешкен күрүнелерниң бот-догуннаан тургустунганы партияларның каттыжыышкыны — эвилел болу бээр.

> Партияның демократчыдылгазы. Партия ниитилелде бодунуң өскерилген туружун барымдаалавышаан, чаа байдалдарда бодунуң ролюн дээштиг күүседир дээш чүнү канчаарыл, СЭКП-ниң тургузуун болгаш партия ажылының хевирин канчаар өскертирил?
>
> Партияның эң ханы демократчыдылгазы эргежок чугула, ооң үндезини болза партийжи массаларның эрге-чагыргазы болур ужурлуг.
>
> **(СЭКП ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга чүүлдүг деп көрген партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинден).**

Даргага оралакчылар херек апаар дээрзи билдингир. Ийи азы каш болурун съезд шиитпирлээр. Маңаа кол чүве санында эвес, ажылдаарындан хамааржыр.

Төп Комитеттиң составынга хамаарыштыр чугаалап тура, чамдык эштер кооптацияны (соңгулда чокка соңгулдалыг органга киирери) болдурар деп турар болду. Мен аңаа удур мен. Партияның ээлчеглиг съездилерни Устав ёзугаар беш чылда бир катап, херек апарганда съезд-биле дең эргелиг Бүгү-эвилелдиң партия конференциязын чыылдырып турар, ынчангаш кооптация кылган херээ чок. Ол дээрге үстүкү партия органнарының чамдык даргаларының «таарзынмаан» кадрларындан чарлып алырының бир аргазы-дыр.

Кадрлар-биле ажылды чаартыр. Эң ылаңгыя аппаратка ажылдаары-биле бедик мергежилдиг, партия ажылының талазы-биле тускай эртемниг, партияның адакы организацияларынга, органнарынга ажылдап чораан улустарны партия организацияларының сүмезин ёзугаар шилип алыр. Амгы үеде партия хоорkомунуң, райкомнарының чамдык ажылдакчыларының ук ажылды билири чамдык цех болгаш партия эге организацияларының секретарьларындан ыракта куду болуп турары чажыт эвес.

Партия комитеттериниң санын көвүдедир. Ол ажылче ажылчыннарны хөйү-биле хаара тудар болза эки. Партия комитеттериниң аппараттарында ажылдап турар килдис эргелекчилери ук комитеттиң кежигүнү болур чорукту болдурбас.

Доржу ДАМБА.

Тываның Агроүлетпүр эвилелинде партком секретары.

БИСТИҢ КАНДИДАТТАРЫВЫС

СОРУГДААНЫН ЫЯАП ЧЕДЕР

— Анатолий Григорьевич Богдановский кайда ирги?...

Шак мындыг айтырыг салып, бистиң Парлалга бажыңынга улус бо-ла кээр. Актыг шын дээш туржуп чоруур ачы-буянныг журналиске, шынап-ла, республиканың кайы-даа булуңундан улус дуза эреп чедип келир. Ону номчукчулар эки билир, ол ачылыг кижи деп дыңнаан, дузазын көргеннер-даа хөй.

Сарыг-Сеп суурнуң төвүнде өскелерден арай ылгалдыг бир-ле бажың турар. Ында кайызы-даа инвалид ийи кижи — өг-бүле чурттап турар. Ооң ээлери А. Г. Богдановскийге курлак чедир мөгейип, аңаа өөрүп четтиргениң сеткилиниң ханызындан илередип чоруурлар. А бо журналист оларга кандыг хамаарылгалыг апарганыл? Шуут-ла дорт холбаалыг. Бертик-межел апарган салым-чолдуг улуска дузалажыр дээш журналист кайы хире күштү үндүрбээн дээр.

— Бажың-балгат-биле дузалажып көрүңер, кайывыс-даа инвалид улус-тур бис — деп, олар Каа-Хем районнуң удуртур баштаар даргаларынга кирип, шаг-ла болган. Дуза-даа чок, ханаже чочак-тараа октап турганы-биле дөмей-ле. Оларның дугайын журналист А. Богдановский дыңнап каапкан. Барып ужуражып, чугаалашкан. Оларны кээргээш, журналистиң чүрээ саргый берген. Ол-бо даргаларга кирип, көрген, билген чүүлүнүң дугайын тайылбырлап, ол инвалидтерни кээргеп, дуза кадарын дилээн. Чок, ынчан кымнын-даа кээргээр сеткили доюлбаан. Чүгле журналистиң чүрээ улам соп, бюрократтарга удур ёзулуг-ла дайынны эгелээр-дир деп ыяк шиитпирлээн. Чүнү канчаарыл? Бижиир-ле, бижиир! Шуут топче бижээни дээре боор.

Шак ол дораан Анатолий Григорьевич чепсээ — демир-үжүүн, саазынын тудкаш олурупкан. «Труд» солунче Тывадан бир чагааны салыпкан. Төп парлалганың үнү эң ылаңгыя амгы эде тургустунуушкун үезинде күштүг-ле, ооң чылыы, чырыы булут арзында хүн караа-ла. Хөөкүй инвалидтерни кээргээн, бюрократтарны кончуп, каргаан чагаалар, телеграммалар төпте база бистиң Тывада-даа удуртур-баштаар черлерже сөктүп-ле эгелээн. Журналист А. Богдановскийниң килеңнээн сөстери оларны хайныктырган. Ийи-чаңгыс кижилерден, харын улуг-улуг бүдүрүлге коллективтериңден безин хорадаан, хомудаан, чөптүг чорукту негээн чагаалар келгилээн. Бюрократтар баш сугар чер дилеп эгелээн. Ооң түңнелинде Сарыг-Септиң төвүнде тускай төлевилел-биле туткан, чаагайжыттынган бажың немешкен. Өг-бүлеге автомотоколясканы база аңаа бөдүүнүн үндүрүп берген. Эр ээзи мотоколясканы башкарар эргени дужаап, шыңзылганы холга туткан. Амгы үеде өг-бүледе бичии чаш кижи өзүп, доругуп олурар.

Бо дээрге Тываның эң шыырак журналистериниң бирээзи А. Г. Богдановскийниң чонга буянының бир чижээ-дир. Мен ооң бүзүреттирген кижизи мен. Ийе, Анатолий Григорьевичиниң республика солуннарының редакциялары, СЭКП обкомунуң парлалга чериниң ажылдакчылары Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дешпиткен бис. Аңаа идегеливис улуг. Ёзулуг улусчу туруштуг, кылыр дээниниң эчизинге чедер кижи.

«Правда», «Известия», «Труд» — бо журналистиң хөй янзы айтырыглар көдүрүп, бижип турары солуннарының аттары мындыг. Ол «Тувинская правданың» ажылдакчызы, чүгле аңаа бижип турар эвес, «Шынга» база ооң ады эптиле көстүп кээр. «Тайга» станциязын дүжүрер, хаар дээр дугайында биске улус чоннуң күзевези бодалды та кым үндүрүп келген. Хөйнүү дээш сеткили кыптыгып чоруур журналист А. Богдановский ол айтырыгны «Правдага» база бижээн ийик чоп. Ам «Тайга» станциязын кым-даа хагбас, дүжүрбес. Орта хаактап, чуңгулап, пөштер, шивилер, дыттарның, көк-каттың чыды долган аргазынга, оймакталынга дыштанып, таалаар бис.

«Тувинская правдавыска» «А. Богдановский» деп ат салган материалдар чеже үнген ийик? Көдээ ажыл-агыйның, Советтер амыдыралының, садыгның, чоннуң амыдырал хандырылгазының, эрге-хоойлу органнарының эң чугула чидиг айтырыгларын ол көдүрүп келди.

Чижектерни хөйнү киирип болур. Журналист А. Богдановскийниң амыдыралчы туружу — четпестерни чүгле адап каар эвес, а оларның чылдагаанын илередир, оларны дазылындан тура чок кылыр дээш эчизинге чедир тулчуру. Ийе, тулчуру. «Труд» солунга Тываның аржаан, хөлдер, сутларының дугайында айтырыг көдүрген кижи. «Известияга» Сизим, Эржей, Үжеп суурларның айтырыгларын бижиди.

Улустуң сеткилин дүвүредип, хөлзедип чоруур чүүлдерни сегирип алгаш, ону чогумчалыг кылдыр шиитпирлээри — бистиң бо кандидадывыстың онзагай шынары ол. Ооң журналист ажыл-чорудулгазы 1972 чылда Воронеж хоорайга эгелээн. Бо арзында Иркутскиниң күрүне университединиң журналистика факультедин дооскан. Тывада 1978 чылдан бээр ажылдап турар. Корреспондент, улуг корреспондент, килдис эргелекчизи, редакторнуң оралакчызы. Ооң дешпилгезиниң оруу бо-дур. Коммунист А. Богдановский редакцияда партия организациязының секретарьында каш чыл улаштыр ажылдап турар.

Бистиң кады ажылдап турар бо эживиске улусчу депутаттың мандадын соңгукчулар хайырлаптар болза, ооң ачызы улуг-ла. Көөр-даа бис.

Седен ХЕРТЕК.

АНАА-ЛА АРТПАЗЫН ДЭЭШ

Юрий Түлүшович Стал-оол — Кызыл-Мажалыктың № 131 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы. Соңгулдалар болурунуң хүнүнге чедир ол хөй-хөй соңгукчулар-биле ужурашкан. Ужуражыышкыннар үезинде аңаа соңгукчулар хөй айтырыгларны салган. Чагыглар база эвээш эвес болган. Бистиң корреспондентивис ооң программазында кирип турар кол-ла чүүлдерге хамаарыштыр айтырыглар салган.

— Чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр бодалыңар чүл, Юрий Түлүшович? Черле ынчаш автономнуг республикаларның эргелери кандыг болза экил?

— Бо делгем болгаш улуг айтырыг-дыр. Аңаа хамаарыштыр программамда кирип турар чамдык бодалдарымга доктаап көрейн. Девискээринде хөлдер, арга-арыг, хемнер бар улус депутаттарының Советтеринге бойдустуң байлаан ажыглаарын боттары шиитпирлээр эргени тыпсыр херек. А камгалалдыг черлер ажыдар, бойдуска хора чедирер бүдүрүлгелер, өске-даа дерилгелер тударының айтырыгларын бүгү чурттакчы чон, улус депутаттарының Советтери чугаалажып көрүп каапкан соонда шиитпирлеп болур.

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң, хоойлужудулга ажыл-чорудулгазын, харын-даа делегей харылзааларының айтырыгларын шиитпирлээринге автономнуг республикаларның эргелерин калбартыры эргежок чугула деп бодап турар мен. Улус депутаттарының Советтериниң долу эргезин херек кырынга хандырарын, оларның экономиктиг бот-тускайлаң чоруун быжыглаарын кол чүүл кылдыр көрген мен.

— Кем-херек үүлгедир, үптээр, күштеп-күчүлээр чоруктуң деңнели бистиң республикада кудулавайн турар. Мону эвээжедириниң аргалары чүде ирги?

— Аргалар-ла хөй. Ынчалза-даа оларны шеглээр талазы-биле дээштиг хөделиишкиннер ам-даа чок деп бодаар мен. Чүнү канчалза экил, ынчаш? Мээң бодап турарым мындыг: кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселдиң кандыг-даа хемчеглери чүгле ниитилел-политиктиг, экономиктиг, социал, морал-мөзү-шынар талазы-биле ажылдарны бириктириштир деңге чорудар болза, ынчан кандыг-ла-бир түңнелге чедирер. Чуртка, ооң иштинде бистиң республикага, корум-чурумну шиитпирлиин-биле быжыглаары, хамаатыларның айыыл чок чоруун магадылаары, бөлүглежип алгаш кем-херек үүлгедир, оорлаар, хээли алыр чүүлдер-биле, ажытталчак экономика-биле демиселди күштелдирери эргежок чугула.

— Кем-херек үүлгедип турар кижилерниң арзында ажыл чок аныяктар хөй болуп турарын билир бис. Оларга хамаарыштыр бодалыңар чүл, Юрий Түлүшович?

— Ындыг харын. Кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел чорудары аныяктар дугайында айтырыгны шиитпирлээри-биле ханы холбаалыг болуп турар болгай. Маңаа бирги ээлчегде, аныяктарны ажыл болгаш чурттаар оран-сава-биле хандырарының айтырыын шиитпирлээри чугула деп бодалдыг мен. Оон-биле кады кышкы үеде совхозтарга сезоннуг үеде ажылдыг турган 150—200 кижи ажыл чок артар-дыр. Мону болдурбазын өөренип көрдүм. Ынчангаш чурттакчы чонну ажыл-биле хандырарының дугайында хоойлуну хүлээп алырын дүргедедири чугула-дыр деп түңнелге келдим.

Хамаатыларның хууда өпчү-хөреңгизиң амыдыралга идепкейлиг кииришпирген түңнелинде, чурттаар оран-сава айтырыы чедиишкинниг шиитпирлеттинген туруп болур. Ынчаар кылыр дээр болза, ээпзирээн күрүне бажыңнарын садарын республикага практикалаар, хууда кижилерге күрүне квартиралары база-ла ынчаар садар херек.

Бүдүрүлгелерниң акша-хөреңгизиниң, чээлиниң күсели-биле аныяктар организациялары болгаш аңгы-аңгы бөлүктер боттарының кужү-биле социал, культура амыдырал объектилерин, чурттаалга бажыңнарын тудар талазы-биле аныяктарга таарымчалыг байдалдарны база эрге-хоойлу магадылалдарын тургузуп бээр, оларга деткимче көргүзери эргежок чугула. Ынчан аныяктарга чурттаалга айтырыын шиитпирлеп болур. Бо социал чидиг айтырыгларны ажыктыг кылдыр шиитпирлептер болза, ниитилелге таарымчалыг байдалды тургузарынга, кем-херек үүлгедир чорукту кызырарынга дузалаар.

Мээң программамда социал-экономиктиг хөгжүлдениң өске-даа айтырыглары кирип турар. Чурттакчы чоннуң негелделери-биле дорт дүүшпейн турар чаа бүдүрүлгелерниң тудуун кызыгаарлавышаан, чурттаалга бажыңнары, кадык камгалалы, культура, күш-культура болгаш спорт талазы-биле комплекстиг программаларны күүседиринче кичээнгейни угландырар мен. Тудуг материалдарын республикага бүдүрүп, белеткеп алыры черле ажыктыг. Ынчан транспортка чарыгдалдар эвээжээр, оларның бот-үнези чиигээр, тудугнуң темпизи шапкынчыыр. Чижээ, Бай-Тайгага чонар-даш тывыжын организастаар, кыдыгларны өрта белеткээр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарга чыжыргана үзү бүдүрер. Мөңгүн-Тайгага сарлык кежин, дүгүн ажыглаар бичежек хемчээлдиг бүдүрүлгелерни кылып, ажыдып болурунуң аргазы бар.

Соңгукчуларга аазаан чүүлдерим анаа-ла сөс кырынга артпазын дээш ажылдаарын, депутат апарзымза-ла, кол хүлээлгем кылдыр көөр мен.

СОНУУРГАЛЫНГА ДҮҮШТҮР

Кызылдың № 129 соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Кызылдың хлеб комбинадында булочка-баранка цегинде бригадир Г. С. ОНДАР-биле интервью.

— Галина Седеновна, кандидаттар арзында ажылчын болгаш хереэжен улус эвээш болуп турарын чүү деп көрүп турар силер?

— Ол харын шын эвес апарган хире. Чүге дизе херээжен кижи, ажылчын кижи материалдыг курлавырларны тургузарынга улуг үлүүн кииришпирип турары билдингир. Оларның иштинде төлептиг, дешпилгелиг көрүштүг улус чок эвес, бар. Олар каас чугаага, чараш аазаашкыннарга мергеживээн, кыска, дорт ажылчын сөстүг болгаш, мурнунче идээргеп үнмейн тур ирги бе деп-даа бодаар мен. Кандидатты идип үндүрүп турар үеде боже кичээнгей салыр турган-дыр ийин.

— Силер ажылчын кижиниң негелде-хереглелин эки билир силер ыйнаан.

— Ийе. Мен ажылчын өг-бүлелерниң ажыл, амыдыралын болгаш кадыкшылын экижидер, чиигелделерни тургузар дээш туржур мен. Ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү өзер. Бистиң цехти алырга, эде деринрде хажыдыышкыннар болганындан вентиляция-даа чок, хеп уштур черивис безин караңгы өрээл болуп турар. Цехтер шык, соок, далган бурулаажы улуг, хол-биле кылыр ажылдар эвээжевээн.

Бүдүрүлгениң чорудулгаларын экижидери, ажылды механизастаары, социал айтырыгларны шиитпирлээри кадрлардан, удуртукчудан дыка хамааржыр. Бистиң директорларывыс, кол инженерлеривис даңгаар солчур. Изиг, бустуг черде колдуунда хереэжен аныяк уруглар ажылдап турар. Оларга чурттаар бажың, садик айтырыы шиитпирлеттинмейн турар. Олар дүнеки болгаш ийиги ээлчегге ажылдаар ужурга таваржып турар. Шетинкин, Рихард Зорге кудумчуларда ниити чурттаалга бажыңнары санчок байдалда.

— Өске бүдүрүлге черлеринде шак-ла мындыг айтырыглар шиитпирлеттинмейн турар болгай.

— Ийе. Ынчангаш бир эвес депутат апарзымза, бо бүгү айтырыгларже кичээнгей салыр мен. Үлетпүр бүдүрүлгелерниң агаарны хирлендирип турарын болдурбас дээш туржур мен. Чурттаалга бажыңнары-биле, садиктер-биле хандырылганы, корум-чурумга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлежир мен.

ЧЕРИВИСТИ ХУМАГАЛААЛЫҢАР

Ийе, партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин номчувайн турар кижи бисте чок. Мен база-ла ынчалдым. Ол чугула документиниң III кезээнде «Планга база рынокка даянган ажыктыг экономика дээш» деп эгеде мындыг сөстерни катап-катап номчуп олур мен: «Чоннуң аъш-чем-биле хандырары эң чидиг айтырыг бооп артып турар. Эът, сүт, ногаа болгаш чер база мал ажылының өске-даа продукциязын бүдүрүп өстүрерин дүргедедири-биле экономиканың аграр секторун мурнады хөгжүдерин хандырары дээш СЭКП туржур».

Бо сөстерни номчуурумга, бодумнуң сеткил-сагыжым база хайныкты, ынчангаш чамдык бодалдарымны ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистер номчуп көргеш, хамаарышкан чериниң аайы-биле, эвээш-биче-даа болза, сагыжынга бир-ле чүве кирип, курлавырларны чөп ажыглаар талазы-биле хемчеглерни ап эгелей бээр ирги бе кылдыр бодап, бо чүүлдү бижидим.

Ийе, малчын-даа, специалист-даа эвес мен. Ынчалза-даа шаанда мал кадарып, тараа тарыжып, ажаажып келгенимде шын чүве. Оон аңгыда амгы үеде аъш-чем айтырыы чүгле экономиктиг эвес, харын политиктиг айтырыг апарган. Хензиг чажымдан тура көдээ ажыл-агый-биле холбашкан болгаш, араттар кандыг черге тарааны тарып, кандыг черге малды өстүрүп чорааның ыяк билир мен. Ажыы-биле чугаалаарга, бо шагның агроном база зооветеринар-даа специалистерниң арзында харылзаа-сүме чогун кайгаар-дыр мен.

Черниң, малдың ёзулуг ээзи болур херек деп чугаалажып турар бис. Ол шын. Тарыыр черивис, одарывыс кандыг болуру биске ам хамаанчок ышкаш сагындырар-дыр, кошкенде теве херек чок дээри ышкаш аан. Ам тарылга шөлүн көрүңер даан: хову-ховузу-биле чазарлап каан, даштыг-даа дивес, чүгле план сүрер апарган бис. Черни чарар, илииртээриниң планын күүседир, а дужүт чок. Аңаа чеже техника үрелип, элеп, кывар-чаар материалдар, акша-хөреңги үнүп турарыл?

«Барлык» совхозтуң шөлдерин көрээлицерем. Ында сайлыг дилиндектер колдаан, хола-хараганныг хову-ла болгай. Ындыг болганда, эки хөрзүннүг чериңге тараа, сиген тарыыр, а сайлыыңга мал кадарар деп чүве чок, таварышкан-на черин аңдарып каапкан. Оон чүү боор, чижээ, беш гектарның ийи-үш гектарындан дүжүттү ап келген. Хоозун, каш дакпыр чарыгдал. Инженер системазы-биле туткан, каскан канал-бугалар ажыглал чок, суу акпас дээш, мурнунда улус шүгүмчүлеп, бижип-даа турду ийин. Сайлыг черни канчап суггарар боор. Ынчангаш орулга хамаанчок, карылгалыг ажылдап турарывыстың бир чылдагааны бо-дур.

Ёзулуг-ла аңдарып, суггарып, оон дүжүт ап болур хову, шөлдеривис бар-дыр ийин. Долгандыр көрүңер даан: шаанда техника чок, күш эвээш турда, араттар боттарының кызыл кужү-биле ховунуң ховузунче, шөлдүң шөлүнче арык-бугаларны канчап казып үндүргеш, ону ажыглап турганыл че? Барыын-Хемчиктиң «Хемчик» совхозу суурнуң кедээ талазы ховуларын аңдарып алган, дорту-биле чугаалаарга, оон тараа-даа үнмес, мал одары-даа болбас. Черни үреп каан бис. Ооң кожазы «Барлыктың» Шыраа-Булактар эдектерин база көрүңерем. Эрги-Барлыктың Теве-Хая деп чер бар, суур адаанда. Оон буга каскаш, дөңнерни чоорту чире казып, чоогаларны чалдап, азы бетон хоолайлар-биле суг агар кылдыр таарыштырарга, Шыраа-Булак аксының делгем ховузун суггарып, аңаа сигенни, тарааны өстүрүп, ажаап ап болур. Ону ажыглаар болза, «Барлык» совхозтуң ол чоок-кавы тараа, сиген шөлдериңден делгем. Бодап көрүңер. Ында сай-даш чок кур черлер.

Мурнунда ук черниң араттарының касканы Теве-Хая баарындан үнген буга ам база ажыглал чок. Ынчангаш Бугалыг-Бут деп черниң үстүнде хову ол-ла хевээр кагдынган. Мен бодаарымга ынаар чаа каналды каскан болза, суг ажыл-агыйының Барлык ховузунга ынча хөй арык-канал каскаш үндүрген чарыгдалындан каш-даа катап эвээш күш, акша-хөреңги чарыыр, а орулгалыы канчап-даа хөй болур.

База бир чижек: Бай-Тайганың Улуг-Ооруг бугазын шаанда аңаа МЧАЭ мурнунда-ла хуу араттар каскан, ажыглап турган. Ооң ачызы-биле Кызыл-Даг кедезинде ховуларны суггарып келген. Ол эрги системаны совхозтуң улузу ам-даа ажыглап-ла турар-дыр. Аңаа немей Улуг-Ооруг деп хемден база бир чаа буганы казып үндүргеш, Бел аржаанының ховуларын суггарып, аңаа дүжүттү ап болур. Орта улуг күш үнмес, канал-буга казар аңдазынныг трактор херек. Ол-ла.

Республикамның ол-бо районнарынга чораш, делгем хову-шөлдер көргеш, маңаа тараа, сиген тарыза, арык-буганы кайыын үндүрүп алза дээре ирги деп, бо-ла бодай бээр мен. Чижээ, Эрзинниң Чээрениг-Ховузу бар ышкажыгай. Ооң бетни талазын тараа, сиген тарыыр чер кылып алыр болза эптиг. Эрзинниң Көндей-Аксындан буганы казып эккээр арга черле бар. Чире тепсир черлер бар-ла харын. Техника-даа, арга-даа бар-дыр.

Бисте черле курлавырларны, аргаларны чөп ажыглаарының дугайында бо 1990 чылдың январь 12-де телевидениеге СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле журналистерниң ужуражылгазынга база чугаалашты чоп. Бо-ла бүгүнү дыңнааш, көргеш, кижи ынчалза-мынчалза деп бодап кээр чүве-дир. Кыштаг чаның одары деп-даа чугаалажып-ла турар болгай бис. Чугаа-ла хөй. А херек кырында хол-биле тудуп кирипсе, көрем. Сөөлгү чылдарда республиканың Суг ажыл-агый болгаш мелиорация министерствозунуң шугуму-биле (ам каттыжыышкын апарган болгай) 160 млн. рубльди суггарылгага, мелиорацияга чарыгдаан, ажык-дузазы чок болган деп, «Молодежь Тувы» солундан чоокта чаа номчужук мен. Бо дээрге хөлчок хөй сан-чурагай, акша ышкажыл. Ол дээш кым буруугa онаашканыл, харыылааныл, ынчаш? Хайыраан акша-хөреңги! Ол дээрге чоннуу ышкажыл. Күрүнениң, чоннуң ынча хөй акша-хөреңгизин ынчаар чашкаанап турда, ону эскербээчеңнеп турарга элдептиг аа?

Амгы үеде чер дугайында хоойлу төлевилели база үнген, ону бүгү чон чугаалажып, сайгарып турду. Бисте харын ол чугула документ дугайында ыыт чок-ла чүве-дир. Черни чөп, ёзулуг ээ болуп ажыглаар болза, хайыразы-даа улуг-ла ийин. Ылап-ла шак ындыг арга-биле шаанда араттар тараа тарып чораан деп дорт чугаалап болур. Черле ынчаш, ону-мону кылыр, курлавырларны ажыглаар дугайында улустуң саналдарын солунга хөйнү бижип турар чүве-дир. Чогум ону дыңнаар, хүлээп алыр талазы-биле та чүнү кылып турар чүве, бот-дугайты билбес мен.

Ажыы-биле чугаалаарга, эде тургустунуушкун дээрге чоннуң үнүн дыңнаар, сүмележир дээни ол деп билир-ле-дир мен. Шак ол саналдарны, сүмелерни тус-тус хамаарышкан ажыл-агыйлар, коллективтер канчаар көрүп, чүнү шиитпирлеп турарының дугайында солунга доктаамал чырыдар болза эки-дир ийин. А оон башка, «Саналдар, бодалдар» дээн рубриканың ажыы чок, анаа-ла хоозун чугаа болу бээр ийин бо.

Кайы-даа совхоз черни, одарларны ажыглаар талазы-биле ыяк көөр болза, оларда курлавырлар ыяппала турар. Ону та чүге бодавас чүве. Мен бо удаада Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Эрзин районнарда тарылга шөлүнге хамаарыштыр бодумнуң эскерген чүүлдеримни бижидим. Ажыглаар, суггарар болза, шөлдер Элегесте, Чыргакыла-даа бар. Черивис делгем. Ону чөп ажыглаар херек. Хол-биле тудуп кирер. Чеже-даа чугаалашкаш, хемчег албас болза, хей чүве-дир ол.

Донгак ШАКТАР.

Күш-ажылдың хоочуну.

Соңгулдаларга уткуштур

ОРГАНИЗАСТЫГ ЭРТЕР

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалары бистиң амыдыралывыста чугула политиктиг болуушкун. СЭКП-ниң эгелээшкини база удуртулгазы-биле эгелээн эде тургустунуушкунуң, экономиктиг болгаш политиктиг реформаның түңнелдери, чоннуң социал амыдыралының сайзыралы бо соңгулдаларның канчаар эрткениинден, депутаттар корпузун шын тургусканындан дорт хамааржыр деп чүве билдингир. Эртип турар политиктиг кампанияның чугулазын өөренип көргеш, партияның район организациязы соңгулдаларны организастыг эрттиреринче угланган тодаргай хемчеглерни ап чорудуп турар.

Соңгулдаларга белеткелдер, ооң эртери — партия организацияларының ажылының көрүлдези болур ужурлуг. Парткомнарның, партия организацияларының удуртуп, башкарып болур быжыг туружундан, оларның чон-биле сырый харылзаазындан депутаттар корпузун шын шилип алыры база хамааржыр деп чүвени билип турар бис. Ылаңгыя депутаттарга кандидаттарны депшидип турар үеде база олар дээш агитация ажылын чорудуп турар үеде, партия организацияларының ук ажылдарны чорудуп турарында ылгалдыг чүүлдер бар боол турар. Чижээ, «Сүт-Хөл», «Октябрь 30 чылы», «Алдан-Маадыр» совхозтарда парткомнар, Сүт-Хөл ортумак школазында, райпода партия организациялары соңгулдаларга белеткелдер-биле холбашкан политмассалыг ажылдарны чогуур деңнелге чорудуп турза-даа, Карл Маркс аттыг, «Ишкин» совхозтарда парткомнар бо талазы-биле ажылды чедир чорутпайн турганы СЭКП райкомунуң аппарадының, райкүүскомунуң үнүүшкүннүг хыналдаларындан илерээн.

СЭКП райкомунуң ноябрь айда эрткен бюрозунга улус депутаттарының соңгулдаларының организастыг болгаш идеологтуг хандырылгазының хемчеглерин бадылаан. Аңаа үндезилээш, тус-тус партия организацияларының хуралдары эрттиргилээн, хемчеглерни хүлээп алгылаан турган. СЭКП райкомунуң пленумунга, бюроларынга соңгулдаларның организастыг болгаш идеологтуг хандырылгазының айтырыглары канчаар боттанып турарының дугайында чамдык харысалгалыг ажылдакчыларның информацияларын дыңнап, чугаалажып келген. Чижээлээрге, СЭКП райкомунуң организастыг, идеологтуг килдистериниң эргелекчилери Д. А. Ховалыгның, О. И. Ондарның, райкүүскомунуң секретары П. Т. Сарыгларның болгаш өске-даа эштериниң отчёттарын, информацияларын дыңнаан, соңгулдаларга хамаарылгалыг коммунист удуртукчуларның отчёттарын база алган.

Партия райкомунуң, райкүүскомунуң харысалгалыг ажылдакчылары график ёзугаар чер-черлерже үнүүшкүннерни кылып, аңаа партия организацияларының секретарьларын, Советтер, ажыл-агый, хөй-ниити организацияларының төлээлерин чыып, соңгулдалар дугайында хоойлуларны таныштырып, соңгулдаларны организастыг эрттиреринге хамаарыштыр арга-сүмелерни берип турар бис. Өөредилге-чыыштарны «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырынга, «Алдан-Маадыр», «Октябрь 30 чылы», «Ишкин» совхозтарга үнүүшкүннүг кылдыр эрттиргилээн. Ооң-биле кады район төвүнге партия, ажыл-агый активин чыып, соңгулдалар база ону организастап эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып, билдинмейн турар чүүлдерни сайгарып, ажык чугаа хүнүн, «төгерик столду» эрттирген.

Улус депутаттарының соңгулдаларын организастыг, чогуур деңнелге эрттирери — соңгулда комиссияларының составын шын шилип тургусканындан база хамааржыр дээрзин өөренип көргеш, улус депутаттарының район база көдээ Советтериниң күүскомнары хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери-биле сүмележип, хөй-ниити ажылдарын, соңгулда системазын, хоойлу-дүрүмнерни билир эштерни комиссияларга киирген. Ындыг шилиишкин соңгулда кампаниязын үе-чада аайы-биле харысалгалыг чорударынга салдарлыг болуп турарын амыдырал көргүскен.

Улус депутаттарының кандидаттарын депшидип турар үеде, эде тургустунуушкун дээш идепкейлиг демисежип, бистиң амыдыралывыска боттуг өскерлиишкиннерге улуг киириштирип болур кижилерни чон шилип алган. Демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында чон депутатка кымны соңгуп алза экил дээрзин кончуг эки сайгарып билип турарын ужуражылга хуралдары көргүскен. Соңгукчуларның бот-идепкейи көскүзү-биле өскен болуп турар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле бистиң районнуң девискээринде тургустунган алды округта 9 депутаттың кандидаттары депшиттирген. Оларның бежин күш-ажылчы коллективтерден, а үжүн хөй-ниити организацияларындан, бирээзин соңгукчуларның чурттап турар черинден депшидип үндүрген. Депшиттиргеннерниң аразында партия кежигүннери 8 кижи болуп турар. Кандидаттарның аразында «Сүт-Хөл» совхозтуң Чечектиг хойжу бригадазының малчыны Ондар Ондарович Сөкен-оол, Кара-Чыраа сүт-бараан фермазының саачызы Байлак Чолдак-ооловна Ондар болгаш өске-даа эштер кирип турар. Район Советиниң соңгулдаларының талазы-биле 60 округта 74 кандидат бүрүткеттинген. Оларның аразында коммунистер — 40, комсомолчулар — 14, ажылчыннар — 22, херээженнер — 25. 15 округта ийи-ийи депутаттың кандидаттарын депшиткен. Көдээ Советтерниң соңгулдаларының талазы-биле 155 округта улус депутадының 164 кандидаттары депшиттирген. Оларның аразында СЭКП кежигүннери — 65, ВЛКСМ кежигүннери — 32, ажылчыннар — 65.

Үстүнде бердинген анализ чон ортузунда ажылчыннарның, партия, совет болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлекчилериниң аттары бедик дээрзин көргүзүп турар.

Улус депутадының кандидаттарының соңгукчулар-биле ужуражылга хуралдары адакталып турар, агитация ажылы уламчылавышаан. Ужуражылга хуралдарын белеткеп эрттиреринге тус-тус партия организацияларында, күш-ажылчы коллективтерде ол талазы-биле быжыглаттынган харысалгалыг актив калбаа-биле киржип турар.

Соңгулда кампаниязында чамдык ажылдар чоруттунуп турза-даа, улус депутаттарының соңгулдаларының организастыг болгаш идеологтуг хандырылгазында чедир кылдынмайн, эреңгейлеттинип турар ажылдар бар дээрзин миннир апаар. Соңгулдаларга хамаарыштыр аас болгаш көскү агитацияның байдалы бистиң күзел-сорулгавыска чедир дүүшпейн турган деп болур. Ооң түңнелинде суртаал ажылдарының төптери, соңгукчулар клубтары четче дериттинмейн турган дээрзин чугаалаар апаар. Ынчангаш ол талазы-биле боттуг чамдык хемчеглерни ап чоруткан.

Улус депутаттарының соңгулдаларының политиктиг кампаниязы ам бо хүннерде адакталып турар. Партия организацияларының бо хүннерде ажылы соңгулдаларны организастыг байдалга эрттиреринче угланган.

Мөңге КАРА-САЛ.
СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары.

Соңгулдалар хүнү чоокшулаан. Ооң-биле холбашкан чамдык айтырыгларга доктаап көрээли.

Соңгукчуларның даңзызын тургузуп турар үеде, соңгукчу соңгулдалар хүнүнде бадылаашкынга киришпезин дыңнаткан дижик, бо таварылгада, соңгукчуларның даңзызынга ол кижиниң адын киирер бе? Даңзы тургузуп турар үеде, соңгулда участогунуң девискээринде доктаамал ийикпе, азы түр-даа үеде чурттап турар соңгукчулар, соңгулда хүнүнге чедир 18 харлапкан кижи бүрүзү бадылаашкынга киржир-киришпези хамаанчокка соңгукчулар даңзызынга кирер ужурлуг. Кандыг-бир чылдагаан-биле (командировкалап, төрелдеп чорупкан дижик) соңгулдаларга кээп шыдавас кижилерни база даңзыга киирер. Шак мындыг таварылгада ол кижилер барган черинге бадылаашкынын бээри-биле хамааржыры соңгулда участогундан шынзылга ап алыр эргелиг. Бир эвес соңгукчу соңгулда хүнүнде өске черже шынзылга албайн чоруткан болза, бадылаашкынын ол берип шыдавас.

Шынзылга албайн чорупкан кижини соңгукчулар даңзызындан үндүрүп кааптар бе? Чок, даңзыга арттырып каар, чүгле харын соңгулдаларның түңнелин үндүрерде, ону бадылаашкынга киришпээн кижи кылдыр санаар апаар.

Соңгукчуларга бадылаашкынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Соңгукчу кижи кандыг-ла-бир чылдагаанныг өске черде келген дижик, канчаарыл? Бадылаашкынга киржирин шынзыткан бижикти ап чоруур болза, ол кижи соңгулдаларга киржир ужурлуг. Ынчан ону чүгле немелде даңзыга киирер. Соңгулда участогунуң девискээринде чурттап турар хамаатылар кандыг-бир чылдагаан-биле соңгукчулар даңзызынче кирбейн, астыгып чыдып калган болур таварылгалар база туруп болур. Ооң ол девискээрде чурттап турарын бадыткап турар чүүлдерге үндезилеп (чижээ, паспортта киир бижидилге), бадылаашкынче киирер.

СОҢГУКЧУ, МОНУ БИЛИП АЛ

Мындыг таварылга туруп келзе канчаарыл? Соңгукчу кижи бодунуундан аңгыда, өг-бүлезиниң өске кежигүннериниң паспорттарын катай ап алгаш келгеш, оларның орнунга бадылап каар күзелин илереткен-дир, участок соңгулда комиссиязы өг-бүлениң шупту кежигүннеринге көрдүнген турар ужурлуг бюллетеньнерни чаңгыс аңаа бериптер бе?

Хоойлу ёзугаар ындыг чүүл көрдүнмейн турар. Соңгукчу боду хуузунда бадылаар ужурлуг. Бир эвес өг-бүлениң кежигүннери чөптүг чылдагаан-биле (аар аарыг болза) соңгулда участогунга кээп шыдавас болза, бадылаашкынны соңгулда комиссиязының кежигүннери ол бажыңга чедип барып, ап болур.

Соңгукчу соңгулда участогунга документ чок чедип келген-дир, аңаа бюллетень бээр бе?

Соңгулдалар дугайында хоойлунуң негелдези-биле соңгулда бюллетеньнерин алырда, хамааты кижи бодун бадыткап турар документини соңгулда комиссиязынга көргүзер. Чижээ, паспорттан аңгыда, шериг билединн, чолаачының шынзылгазын болгаш өске-даа документилерни көргүзүп болур. Ынчангаш документ чок келген хамаатыга соңгулда комиссиязы бюллетень бербезин Төп соңгулда комиссиязы оларга тайылбырлап турар.

Бадылаашкынның эртер үе-шагынга хамаарыштыр чүнү билип алза экил? Соңгулда участогунга бадылаашкын март 4-те тус черниң-биле эртенгиниң 7 шакта эгелээш, 20 шакта доостур. Ол дугайын база бадылаашкын чорудар черни участок соңгулда комиссиязы соңгукчуларга соңгулдаларга чедир 10 хонуктан орай эвес хуусаада дыңнаткан турар.

Округ соңгулда комиссиязы тус черниң онзагай байдалын өөренип көрүп тургаш, Төп соңгулда комиссиязының чөпшээрели-биле бадылаашкынның шагын өскертип болур. Бадылаашкынның шагын соңгулдалар хүнүнде өскертип болбас.

Бюллетень кандыг таварылгада күш чок деп санаттынарыл? Кандидаттарны бадылап тура, соңгукчу бюллетеньге бирден хөй кандидатты арттырып каар болза, ол бюллетень санаашкын үезинде күш чок болур.

Бир эвес кандидаттарның шуптузунуң фамилиязын соңгукчу шыйып каапкан болза, бадылаашкынның түңнелин чорударда, ындыг бюллетеньни өөренип көөр бе? Бюллетеньни күштүг деп санаар, соңгукчу кандидаттарның шуптузунга удур бадылаан деп чүвени ол көргүзер.

УЛАМ ШЫҢГЫЫРАДЫР

Республикада кем-херек үүлгедиишкини-биле демисел чорудар түр комитетти тургусканындан бээр элээн үе эрткен, бо талазы-биле шынныы хемчеглер Кызылга болгаш районнарга алдынып келген. Ынчалзажок кем-херек үүлгедир чоруктуң кызырылбайн турары ам-даа факт боол артып турар. «Тувинская правда», «Шын» солуннарының корреспондентилери ол комитеттиң кежигүнү, республиканың прокурору С. С. ЗОТОВ-биле беседалажып, аңаа чамдык айтырыгларны салган.

— Бөгүнде республикада кем-херек үүлгедир чоруктуң байдалы ооң мурнундаазындан кандыгыл, Сергей Сергеевич?

— Кем-херек үүлгедир чоруктуң байдалы намдавайн, харын өзүп турары улуг дүвүрелди болдурар ужурлуг. Бо чылдың эрткен ийи айында кем-херек үүлгедири, ооң иштинде аар кем-херек үүлгедир чоруктар өскен. Ылаңгыя Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда, Кызыл хоорайда байдал экиживейн турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң сан-түңнери доктаамал парлаттынып, чарлаттынып турар чүве болганда, мен аңаа доктаавайн, мындыг чүүлдү демдеглексеп тур мен. Дерзии, бөлүглежип алгаш кем-херек үүлгедири, ооң мурнунда шииттирип чораан кижилерниң, назы четпээннерниң кем-херек үүлгедир чоруунуң өзүп турарын айтып, бо чорук хөй-ниитиниң дүвүрелин болдуруп турарын демдеглээр апаар. Ооң-биле кады чепсегленип алгаш кем-херек үүлгедири, хөй-ниити черлеринге үүлгедиглерниң өзүп турары шыңгыы хемчеглерни алырын негеп турар.

Бо бүгүнүң чылдагааннарынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Ниити чылдагааннардан аңгыда бистиң экономикавыста, культурада, мөзү-шынар талазында тургустунуп келген таарымча чок чүүлдер салдарны чедирип турар. Маңаа экономикада байдалды шыңгыы салдар кылдыр албайн барып болгу дег, чүге дээрге бедик хөгжүлделиг чурттарда безин кем-херек үүлгедир чоруктуң деңнели улуг болгай. Кол-ла чүве кижилерниң моральдыг мөзү-шынарының куду байдалында, үнелеп, хүндүлеп турар чүүлдеривисти сагывайн баарывыста боол дававас. Ынчангаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң кызырлырының бир кол бырадзы бистиң ниитилелге ниити кадык-чаагай байдалдың тургустунарында, кижиниң бүгү талалыг, хостуг сайзыралынга байдалдарны тургузарында деп көрүп болур. Ынчалзажок ындыг байдалдарның кажан кээрин манап орар дээр болза, ол окта шын эвес боор. Чүге дээрге бистиң манап турарывыс, күзеп турарывыс өскерлиишкиннер бистиң боттарывыстан дорт хамаарылгалыг болгай. Чаңгыс тодаргай чижектен ап көрээлиңер. Эрткен дыштаныр хүннер Кызыл хоорайга ооң мурнунда үелерден таарымчалыг байдалга эрткен. Кыш үделгези, Шагаа байырлалы дээш ышкаш хөлзээзиннинг, хайымныг үе-даа болза, кем-херек үүлгедиишкиннери мурнукузундан эвээш болду. Ол дээрге хөй-ниитиниң болгаш корум-чурум камгалал органнарының идепкейлиг, демниг хөделиишкиннериниң ачызы дизе частырыг чок. Чүгле чаңгыс эрткен субботада хоорайның милиция салбырынга 157 корум-чурум үрекчилерин тудуп эккелген. Машина мунган 12 эзирик чолаачыны тодараткан. Эзириктер сергедир черге 66 кижини кээп хондурган.

— Кем-херек үүлгедир чоруктарны эвээжедир дээш эрге-хоойлу камгалал органнары кандыг боттуг хемчеглер ап турар апарганыл?

— Эрге-хоойлу камгалалының органнары ооң мурнундаазындан шынапла артык шиитпирлиг, харын-даа кам-хайыра чок демиселди чорудуп, хөделип турар апарган деп түңнеп болур. Милицияның болгаш прокуратураның истелге салбырлары эрткен чылын 3532 херекти оттуруп, истээн болгаш оларның 2086-зын судче шилчиткен. Бир эвес 1988 чылда прокуратура буруудаттырып турар кижилерни хоругдалга тудар кылдыр 793 чөпшээрелди берген болза, эрткен чылын ол сан 1335 четкен. Ол дээрге истелге чадазында безин дыка хөй үүлгедикчилер оон ынай корум-чурум үрээриңден чайлаттынганын көргүзүп турар.

Суд органнарының кеземче онаарының байдалы база шыңгыыраан. 1988 чылда шииттиргеннерниң аразындан хосталгазын казытканнар 37,5 хуу турган болза, эрткен чылын ындыгларның саны 41,4 хуу четкен. Эрткен чылын БАЛКЭ Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары С. Ч. Монгуштуң амы-тынынга четкен Б. К. Сааяны чоокта чаа районнуң улус суду 11 чылда хосталгазын казып шииткен. Подречневтерниң амы-тынынга четкен О. Г. Шөртен дээрзин республиканың Дээди суду 15 чылга хосталгазын казып шииткен. Республика прокуратуразының болгаш Дээди судунуң удурланыышкыны ёзугаар 43 кижиниң херээн чиик болганы дээш эде көөр кылдыр эгиткен. Барымдаа чок черге чиик шииткел онаар чоруктарны болдурбазының хемчеглерин ап турарывыс ындыг түңнелдерлиг болган.

— Кижилерге кемдээшкин чедирер бижек болгаш өске-даа соок чепсекти ап чорааны дээш административтиг харысалга онаар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң доктаалы канчаар күүсеттинип турарыл?

— Ук доктаалга дүүштүр бо чылдың ийи айының дургузунда 225 ындыг чүүлдерни, бижектерни, кезер-шанчар чүүлдерни хавырган. Административтиг харысалганы 191 кижиге онааган, 15 кижиге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Бо саннар корум-чурум үрекчилеринге кичээндириг болзун.

— Милиция ажылдакчылары боо-чепсек ажыглаар ужурга таварышкан таварылгалар бар бе?

— Эрткен чылын милиция ажылдакчылары боодунга быжыглаттынган чепсээн дөрт таварылгада ажыглаар ужурга таварышкан. А бо чылдың чүгле ийи айында безин алды таварылгада ажыглаар ужурга таварышкан. Ол дээрге кем-херек үүлгедикчилери оларның үүлгедиглерин соксадып, тудуп турарынга удурланып, дедир халдаашкын кылганы-биле тайылбырлаттынар. Мындыг таварылга бүрүзүнге-ле прокуратура болгаш Иштики херектер министерствозу тускай истелгени чоруткан. Милиция ажылдакчыларының ол таварылгаларда хөделиишкиннери хоойлуга дүгжүп турганы бадыткаттынган. Кем-херек үүлгедикчизи шагдаа кижиже бижектиг азы балды туткаш халып кээр болза, канчаар ужурлугул? Эрге-чагырга органының төлээлекчизиниң чепсек ажыглаар апаары чайлаш чок-тур. Үүлгедикчи-биле кайы-кайызынга удур демисел кызаныглыг апарганда, хоойлу милиционерниң талазында. Моон-биле холбаштыр милиция ажылдакчызының азы улусчу дружинниктиң айтыышкынынга, негелдезинге чөрүжүп, тооваалы дээш хоойлу ёзугаар 15 хонукчедир тудуп хорутдаар административтиг хемчег, а бир эвес шуут удур туржу бээр таварылгада өске хемчеглерден аңгыда 5 чыл чедир хосталгазын казып шиидери көрдүнгенин айтыры артык эвес боор.

— Корум-чурум үрээри-биле националдар аразында харылзааларга хамааржыр айтырыгларның аразында харылзаа бар бе?

— Чамдык республикаларда болуп келген болуушкуннарның бак ёралыг дуржулгазындан алгаш көөрге, национализм болгаш шовинизм кандыг-бир үе-чадазында кем-херек үүлгедир чорук-биле туттунчур, харын-даа ону дам өөскүдер боол турар. Баштайында көстүрү ындыг-ла айыыл чок хире бир нацияның кызамдаткан байдалының дугайында чугаалар ховар эвесте өске нацияларга удур күш дээгэрниң кыйгырыы кылдыр хуулар, ооң соонда херек кырында боттаны-даа бээр болгай.

Национализмниң илерээшкиннери бистиң республикада база таварышкылаары хараадангыг. Ооң бир хевири болза, кижилер оочурга тура азы автобуска иткилежип, сыңмарлашкаш, ботботтарынга ажынчып, утаансарыыл чок сөглежи берип, ону национал төлептиг чорукка дүүшпес үгже киире бээри болур. Ол бүгү, улустуң чугаалажыры дег, мөдерел, культура чедишпезинден ындыг. Кым-бир кижиниң кайы нацияга хамааржыры ооң эки-даа, бак-даа кижи болурунуң чылдагааны эвес-ле болгай. Бистиң ниитилелде шиитпирлээр айтырыглар эндере хөй кылдыр чыглып, мөөңнелген. Бүгү күштерни оларны шиитпирлээринче каттыштырарының орнунга национал кызагдалдың, аңгыланыышкынның үзел-бодалын нептередип, аңгы-аңгы националдарның кижилериниң аразынга удур туржуушкунну хөөктүрер сагыштыглар база тыптып келген.

Кандыг нацияга хамааржырынга чагдынып алгаш, ону көөргедирниң фактылары-биле база таваржып турар бис. Корум-чурум үрекчизин тудуп алыр, ол кара өжегээр туттунар, кызып-кыйып тур силер, деп аштып, истелгеден хоорлурун кызыдар. Ооң аңгы чижек. Бүдүрүлгениң администрациязы кайы-бир кижини ооң мергежилиниң таарышпазы-биле ажылга хүлээп албайн барган таварылгада ону ооң күш-ажылын эргезин национал аңгылаашкын чылдагааны-биле албайн тур силер деп шамнаар. А шынап-ла ындыг чүүлдер турган болза, ол талазы-биле негелдени хоойлу ёзугаар тургузуп болур болгай. А прокуратурада ындыг чаңгыс-даа билдириишкин чок.

Национал аңгыланчак чоруктуң оон-даа илергей таварылгалары бар. Эрткен февраль айда Кызыл хоорайның эмчилериниң каттышкан партия хуралынга эмчи К. Д. Ондарның «орустар бүдүн хоорайны эжелеп алган» дээн медеглелин чүү деп көөрүл? Маңаа хамаарыштыр эрге-хоойлу камгалалының органнары байдалды чидиглендирбес деп сагыш-сырал-биле ындыг чижектиг чүүлдерни хоойлуда көрдүнген негелдеге чедир тургуспайн келген. Мындыг чүүлдерге күш-ажылчы коллективтер, партия организациялары-даа чогуур үнелелди бээр боор деп идегел-биле ындыг хамаарылганы көргүскен турган. Ынчалзажок чогуур үнелел бердинмейн баргылаар. Чоокта чаа милиция ажылдакчылары тудуг эргелелдериниң бирээзинде бригадир К. Х. Байырны Кызылдың автовокзалынга өлээди оолдарны өске националдың кижилеринге удур кулиганзыг үүлгедиглерже күткүп турда тудуп алган. Ол дээш аңаа 15 хонук тудуп хоругдаар административтиг хемчег онааган. А хоорайның прокурору аңаа бир эвес ындыг чүүлдер катаптаар болза, кеземче харысалгазын онаап болурун албан ёзузу-биле сагындырган.

Мындыг янзылыг «идепкейлиг» хамаатыларга олар кандыг-даа нацияга хамааржыры хамаанчокка, «Соксап көрүңер!» деп чугаалаар ужурлуг бис. Биске хунаажыр чүү-даа чок, оозу-моозу ээ, дүүзү аалчы деп чүве чок. Шуптувус Совет Эвилелиниң хамаатылары бис, шуптувустуң эрге-ажыктарывысты совет хоойлу камгалап турар.

БАДЫЛААШКЫНЫМНЫ БЭЭР МЕН

Бодал

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтеринге улус депутаттарының соңгулдалары — тодаргайлаарга, депутаттың кандидат бүрүзүнге шилиишкин кылыр, бодунуң сагыш-сеткилинге таарышкан кижизи дээш бадылаашкынын бээр үе-шагы — март 4 чоокшулаан.

Янзы-бүрү мергежилдиг, эртем-билиглиг, ажыл-агыйлыг, үзел-бодалдарлыг эш-өөрнү чон депутаттың кандидаттары кылдыр бедик бүзүрел-биле депшиткен. Депшиткен эштер колдуу-ла амы-хууда депутат мандат алырынче чүткүлдүг. Амгы демократия, ажык-чарлыг болур чорук кижи болганынга депутат болур эргени калбарткан. Ол эки. Ынчалза-даа кандидат кижиден маңаа база ханы бодал, арын-нүүр херек турган болбайн аан.

Мында РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң талазы-биле ийи округтарга хары угда мандаттар алырын оралдажып, чүткүп турар кижилер база бар, а херек кырында мында ужур-чөп база бар болгу дег, ону чамдык эштер бодавайн турары база элдептиг. Чоннуң бедик бүзүрелин алган-даа болза, чамдык депшиткен кижилер боттарының кандидатуразын ужулган, ол харын арын-нүүрге таарыжып турар. Арын-нүүрден аңгыда, харын чүвениң алыс утказын ханы билир, ажыл кылып шыдаар, депутат хүлээлгеге бодун бүзүредип болур, а ол ышкаш бөдүүн ажылчын, малчын эш-өөрүн деткип билир кижилер кандидатуразын чайлап берип турар. Соңгуттурган депутат кижиниң арны, ажыл-херээ чоннуң мурнунга көстүр бээр. Соңгукчулар бистер ам бодап турар бис, тодаргайлаарга, биске ажыктыг, ниити хөгжүлде дээш чүткүлдүг, бот-идепкейлиг, чоннуң эрге-ажыы дээш кайа-даа өде-чара, айтырыгларны тургузуп, ону чедип ап болур кижилерни, хөй-хөй чылдар иштинде чоннуң мурнунга ажылдап каапкан, чондан үнген бөдүүн, ажылчын, малчын кижилерни соңгуп алыр дээн бодал бисте тодараттынган.

РСФСР-ниң национал-девискээр аайы-биле Кызыл-Мажалыктың № 131 соңгулда округунда 5 кижи депутаттың кандидады болуп турар. Оларның аразында чүгле чаңгыс бөдүүн малчын кижи — бистиң чаңгыс чер-чурттуувус К. С. Борарган бар, а арткаңнары — албан-хаакчылар. К. С. Борарган бүдүн үжен чылдарның иштинде ниитиниң малындан хал-бактанып, кижилерни чемгерер, хепкерер дээш уйгу-дыш чок берге үүле-херээ, турушлуг мөзү-бүдүжү-биле кызып чүткүп келген, ортумаа-биле бир чылда 100 баш хойдан 85-теп өрү хураганнарны ап, ортумаа-биле бир баштан 1,2 кг дүктү кыргып ап келген. 30 чылдарның иштинде күрүнеге чеже баш малды өстүрүп, чеже тонна дүктү бергени билдингир ышкажыл. Ону соңгукчу кижи бүрүзү медереп билип, бюллетеньни тудуп алгаш, ол бүгүнү бодап кээр боор. Арткан эштер аныяк, ажыл стажы эвээш, а херек кырында соңгулдага чедир олар чүнү кылганыл ынчаш?!

Мен бөдүүн соңгукчу кижи мен, мээң арын-нүүрүмге эш К. С. Боргаганның өстүрген хөй малы, бүдүрүп саткан тонна-тонна хоюнуң дүгү бүрүн четчир. Мээң бодумнуң болгаш чонумнуң деткээни шак бо кандидат черле төлептиг. Соңгулда болур хүнге чедир, чонунга, партиязынга, күрүнезинге К. С. Борарганның кылганы хөй, оозу-биле турушттуун көргүзүп турар, соңгуп алганывыс соонда (шак бо кандидат дээш бүгү соңгукчулар дөмей-ле чаңгыс кижи дег бадылаашкын бээр дээрзинге кандыг-даа чигзиниишкин турбас), ол дөмей-ле хөйнү кылыр, бистерниң бедик бүзүреливисти дөмей-ле бадыткаар.

Кызыл-Мажалыктың № 131 соңгулда округунуң соңгукчулары бистер канчап черле чаңгыс-ла борбак бөдүүн малчын кижини РСФСР-ниң улус депутадынга депшидип, соңгуп ап шыдавас деп бис. Тывадан РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуткашпарның бирээзи бөдүүн малчын Борарган болурга, бистерниң, соңгукчуларның, ат-алдарынга, арын-нүүрүнге, чүгле эки үнелел болур боордан башка, өске чүү-даа эвес. Төрээн Тывавыстан Москваже аъттанып чоруп турар депутаттарывыстың аразынга ырак Мөңгүн-Тайганың малчыны К. С. Борарган турарга, кайы хире чоргаарлаңчыг болур дээрзин бодап көрээли.

Регионну, чону дээш энергиязын харам чокка берип чоруур эң-не төлептиг кижилерни шилип ап, бадылааш, мандат тыпсыры улуг харысалгалыг херек. Эки кижилерни долузу-биле, ханызы-биле билбейн чыткаш, ол кижилерниң алыр ужурлуг мандадын кызыы, четпес бодал-сагыш-биле хүнүнде хөөрээр, чер-чурт, таныш-көрүш тыртыжар кижилерге тыпсы каапкаш, а ёзулуг кижилерни курут кааптар чүве болза, арын-нүүрге база таарышпас.

Мээң амы-хууда бодалым ындыг, кымны соңгуурумну, кымны дээш бадылаашкын бээримни мээң арын-нүүрүм шагда-ла тодараткан, соңгааш, бадылааш, бюллетеньнерим артынга экини күзээш, адым салып каар мен.

Маспый-оол ОНДАР.

БҮЗҮРЕДИП ШЫДААР

Бистиң чуртувусту эрге-хоойлуга үндезилеттинген күрүне кылдыр чаартып тургузары бүгү улустуң амгы үеде чугула сорулгазы болуп турар. Ынчангаш эрге-хоойлуну чоннуң эки билген болуру, ону шын ажыглап билири чугула. ССРЭ-ниң улус депутаттарының аразында юристер киргени бо херектиң чугулазын база катап бадыткап турар. Чон бүзүреп, күрүнени эргелеп башкарарынга киржир кылдыр оларны соңгуп алганы таварылга эвес.

Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшиттиргеннерниң аразында Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. П. Слободчиков база бар. Мен маңаа ооң ажыл-херээнге хамаарыштыр каш состен чугаалап көрейн.

Ю. П. Слободчиков ажылының аайы-биле чон ортузунга хоойлу-дүрүмнү тайылбырлап чоруп турар. Албан-хаакчылар, тускай эртемниглер, аныяктар ортузунга ооң лекция номчааи, беседа чоруткан турарын бо-ла көрүп болур. Ол талазы-биле кончуг идепкейлиг кижи. Ооң-биле кады Тываның хоойлу-дүрүм камгалаар органнарын тускай эртемниг юрист кадрлар-биле четчелээр херекке сонуургалдыг, үлүүн киирип келген. Ону дараазында чүүл-биле бадыткай чугаалаайн. Красноярскиниң, Иркутскиниң, Кемеровонуң, Пермьниң болгаш Томскиниң күрүне университеттериниң юридиктиг факультеттери-биле дугуржуп, айтырыгны чогуур черлерге тургузуп турган, чыл санында ол өөредилге черлеринче он-он аныяк кижилерни өөредип чорударын чедип ап турар. Адааным ол өөредилге черлеринде амгы үеде 48 ажыг тыва студентилер өөренип турар. Красноярскиниң юридиктиг техникумунда Тывадан өөренип турарлар база бар.

Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур чорудуп турар хемчеглерде Юрий Петрович Слободчиковтуң киришпейн турары ындыг айтырыглар чок деп болбас. Ылаңгыя кижилерниң кадынынга хоралыг, амы-тынынга чедер кем-херек үүлгедиглерниң истелгезин дүргедедир, ол херектерни судка шыңгыы көөр дугайында айтырыгны ол чогуур черлерге өй-шаанда тургузуп келген.

Март 4-те болур соңгулдалар хүнүнде, юрист кандидат дээш бадылаашкынын бээринче соңгукчуларны кыйгырдым.

Кара-оол ОЮН.
Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи.

ЧИГЗИНЧИГ-ДИР

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунда кандидаттарның аразында Роспотребсоюз баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы В. А. Рощинниң ады көстүп келген.

Ында багай чүү деп? Төлептиг кижиниң кайда-даа чурттап, ажылдап турары хамаанчокка депшидер апаар, ол чоннуң херээ. Ынчалза-даа ооң соңгулда мурнунуң программазында элдептиг чүүлдер бар-дыр. Чүл дээрге ында кол кезиинде чоннү херевлел бараанналары-биле хандырарын экижилер талазы-биле хемчеглерни ужуражыышкын үезинде хөйнү чугаалады. Экономика, экология айтырыгларын ол база ойбаан, ынчалза-даа оларны аңаа «немере» кылдыр киирип алганы ооң чугаазындан илдең.

Бараан-биле чоннү хандырары харын чугула херек. А бир-тээ, садыг шугумунла ажылдап турар кижи болганда, ооң дөмей-ле кол сорулгазы ол болур эвес чүве бе? Аңаа депутат мандадының херээ чүл? Роспотребсоюзтуң бүгү ажылдакчыларының сорулгазы — көдээ чоннү чугула хереглелдиң бараанннары-биле хандырары деп билир бис.

Ындыг аазаашкан кылып турган кижини депутатка соңгуп алгаш, ол аазаашкынының күүседирин негээн дижик бис. А ол ону күүседир дээш өске девискээрлерге бээр ужурлуг бараанны округче «октап» туруп бербес бе? Ынчан социал чөптүг чорук сагыттынмайн баар болгай. Бараанның дески хуваалдазы үрелир болза, курут арткан девискээрлерниң чурттакчыларының мурнунга ыянчыг апарбас бис бе?

Амгы ажык-чарлыг үеде депшиттирип турар депутаттарга кандидаттар ажылынга-даа, хөй-ниити амыдыралга-даа үлегерлиг кижилер болуп турары шын. Ол дугайын солуннардан номчуп турар бис. А № 12 «Информастыг бюллетеньде» элдептиг чүүлге таваржы берген бис. Ында Роспотребсоюзтуң ажылында шыңгыы четпестер дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединге чугаалажып турган чораан. Роспотребсоюз системазында ажыл-агыйжы эвес чорукту, картофельди, ногааларны хөйтү-биле үреп, үндүр бижип турган фактыларны шүгүмчүлээн болган. Сөөлгү бүдүн чартык чыл дургузунда 1128 тонна эътти болгаш эът продуктуларын, 784 муң чуурганы үрелгениинден үндүр бижээнин ында айыткан.

Ол четпестер дээш Роспотребсоюз баштаар чериниң даргазы эш Ермаковка, ооң бирги оралакчызы эш Рощинге хемчег хүлээткенин оон билип алдывыс.

Ындыг харысалга чок дээш хемчег алзып турган кижини бистер кандидат кылдыр депшидип алгандыр бис. «Ону соңгуп алыр болзувусса, төлептиг депутат болуру чигзинчиг-дир» деп бодал башка чайгаар кирер-дир.

Виктор НУРСАТ.
Ильинка суурда бөлүк соңгукчуларының өмүнээзинден.

ЧАЪС СООНДА МӨӨГҮ ДЕГ

•Тудугжулар дугайында репортаж•

Дээрниң хиндиинде хир чок. Эрзин аэропортундан суурже көөрүмге, ол шагдазы ышкаш эвес, сайзыраазы хөлчок болду. Аэропорттан доораан бадарга, орукта чаа бажыңнарга чедир чадаг кижи безин беш-ле минута чарыгдаар чорду. Кайнаар-даа көөрге, чаа бажыңнар каракты өөртүр. Бо тудугжунуң ачы-буянныг холдарының хээлери, истеридир. Оруум аксында таваан салып каан бир бажыңның ханалары мээң карактарымга көзүлдүр-ле бедип үнүп бар чор. Даады аныяктар, чаңгыс-ла улуг кижи бар. Улуун топтап көре бээримге, бир шагда Эрзин эмнелгезинге кады одакчылап (кочегар) ажылдап турганым, оон улаштыр хөй чылдарда тудугга ажылдааш, Октябрьның социалистиг Улуг революциязының мугур 70 чыл болган оюнда республиканың дээди шаңналы — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан Чымба Чамзырын болчук.

— Үүле бүтсүн!

— Чорук чогузун!

Үүле ылап бүдүп турар аразында, шынында-ла, чоруум чогудуп эгеледим. Ажыл-ижинистиң аяны черле ындыг, аъттыг, чадаг каяа-даа чораш, кандыг-даа мергежилдиг кижилери-биле ужуражып, чугаалашкан, ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын сонуургаан -турар. Таакпылажып, хөөрештивис. Чугаа чоорту ажыл-ижиче шилчээн.

Аэропорт баары дазыр шөлде чаа бажыңнарын туттунганы ылап-ла чаъс соонда мөөгү-ле дизе, хөөредиг черле болбас. Мээң ол бодалдарымны өттүр билип, бадыткаан дег Чымба Казакович: «Бо чаа эгелеп алган бажыңывысты улуг дизе-ле, бүдүн чартык ай тудар бис. Дараазында сантехниктер, шеверлекчилер, суугу салыкчылары бистен хүлээп алыр. Каът-каът бажыңнар эвес, чер кырында чавыс бажыңнарда чүү боор, ол ажылдар-даа ниче шоолуг саадавас чүве ийин» деп мындыг. Улаштыр бодунуң хар-назыны, кадыының байдалын барымдаалааш, бригадир хүлээлгезин мырыңай чаа аныяк тудугжуга хүлээдип берген дээрзин дыңнаткаш, бригаданың чаа удуртукчузун кыйгырыпты:

— Володя, оглум, бээр чедип келем. Бо корреспондент-биле чугаалаш, седээ херектиг кижи-дир.

Ынча деп кааш, «ажыл саалалы, аскак хой ыралы» дээн ышкаш, барып бир брусту өрүмней берди. Чаала үттеп каан брусту өске бирээзиниң кырынга сыртай салгаш, анкер-биле оларын таарыштыр тудуштуруп, хөлчок чай-чапсар чок ажылдаан турган аныяк эр-биле хол тудуп мендилештим. Ооң бодунуң адаанын ёзугаар аныяк бригадирни Владимир Оюн дээр дээрзин билип алдым.

Чугаадан болгаш карак уштап көөрүмге-даа, бригаданың ээлери даады бир үе-черге аныяктар болду. Эңне улуу демги Чамзырын ол. Ооң удаазы Алексей Кошкар-оолович Бегзинкей, артында коммунист. Владислав Лаажаптан өскелери дааады 3 дугаар разрядтарлыг. Эрзинде даш тудуглар ээзээш туттунуп турар, оон башка 4-5 дугаар разрядты дужаап алыры чайлыг херек. Оларның холдан үндүрген, дужааган бажыңнары болар аныяанда чалынмас, мергежили бедик, ылап-ла эрес-шалып тудугжулар дээрзин бүрүн херечилээр чорду. Володядан чуртталга бажыңнары-биле чергелештир бригада район төвүнде кандыг чугула ужур-дузалыг объектилерни тудушканыл, бригада коллективиниң мурнунда туруп турар сорулгаларны, планныг онаалдаларны амыдыралга чедиишкиннии-биле боттандырарынга, бээрледириинге кымнар эң төлептиг салыышкынын киирип турар дугайында сонуургаан мен.

— Бистиң шала улуглавывыс, олар эвээш дээрзин көрдүнер, райэмнелге тудуунга киришкен улус. Ам бо бригадавыс-биле үш каът школа, ийи каът ясли-садты ажыглалга киириштивис. Бистиң организациявысты септелге-тудуг участогу дээр, «септелге» деп сөс бажында турар болганда септелгеге хөй үе-шак чарыгдаттынар боор-дур. Ынчалзажок тудугжу деп бедик адывысты сыкпайн, чер кырынга кода-суурларны арттырар кол ажылывыс база хүн бүрү бүтпүшаан туру. Кымыскаяк өө-даа сагышка кирер: ортузундан үзе кудуп каан бир фундамент долгандыр хананы бедидир салган, соңга, хаалгазын таарыштырган өөрүнче ол айыткаш уламчылады:

— Бо фундаментиниң күзүн, чылыгда-ла кудуп алдывыс. Ынчанмас болза бо соокта тоң берге. «Чайын шанааң, а кыжын терген белетне» деп чүве бар болгай. Маңаа ажылдааш каш-ла хонуп тур бис. Ооң бетинде дөө ол вагончик чанында көстүп турар ийи аал чурттаар бажыңны тудуп доостувус, мырыңай чаа, ак Аът чылы чалбарыыр бүдүүзүнде. Шуптузу чаңгызы, а чаңгызы шуптузу дээш ажылдап турар улус бис. Ол-бо кижини онзагайлап демдеглээр дээрге эпчок. Ынчалзажок тудугжу мергежилге элээн ижигип бар чоруур, аңаа шынчы боол артары иле, кызымак, чүткүлдүг аныяк-өскенни маңаа адап көрейн. Ажылдышке деткимче-даа болгай-ла. Дөө кувалда тудуп алган, брусту туружунче киир улдап турар эр Артур Кыргыс-тыр. Комсомолчу кижи. А бо бети талазында эжик эккелчип кел чыдар аныяк кижини Игорь Хомушку дээр. Артында аргажып алгаң Владик-биле нелээ база-ла комсомол кежигүннери оолдар.

Бригадир чугаазын дооскаш, чаа сеглээн сөстерин бадыткаарым ол дээнзиг, чоокта чаа тудуп дооскан бажыңынга чедирди. Чаа чүве черле чаа болгай: кезээде каракты өөртүр. Бисче чоок ужу шоочалыг болду. Ынды харын ажык. «Дөө чартыын ээлери шагда шоочалап ап-тырлар» деп бригадир мындыг. Бо бир талазы шеверлекчилер манап турар, ынчангаш ажык болган. Үе ам-даа эрте, шеверлекчи кыстар ийи-бирлеп кээп, кым хоюдутда, кым хер-херекселинде барды. Чурттанчылары безин шагда билдине берген бажың болчук. Бо талазынга күш-ажылдың хоочуну Д. С. Соян, а өске чартыынга милицияның хоочун ажылдакчызы чораан А. Л. Тогаачының өг-бүлези олурар дишти.

Шалаларын тырып каан, ханаларын салып кааның көөрге, хевир-көрүштүг. Ам шеверлекчилер бо деңдески ханаларны, дөө дээвиирни улам аян-шинчи кииримтерлер. Херим-кажаазы база бедик, даштыкы талазында манзаларны угулзалай кертип, оюп, хевир киирип тургаш кадаан дээрзин эскердим. Тудугжунуң буянныг холдарының уланчызы чаа бажыңга барып, ооң чуксуг чыдын мага хандыр тынып, үш-дөрт өрээлдерин сонуургап кезип көргеш, сеткил ханып аъттанчык мен.

Седип МОНГАЛ.

ФОТОИНФОРМАЦИЯ

ЧУРУКТАРДА: Жанна Казаковна Натпит-оол Красноярскиниң медицина институдун доосқаш, Улуг-Хемде Торгалыгның участок эмнелгезинге улуг эмчи болуп ажылдаан. 1979 чылдан бээр Кызылда республика эмнелгезинге ажылдай берген. Медицина ажылдакчыларының билиин бедидер дээди өөредилге черлеринге каш удаа барып өөренип, билиин бедидеринче кичээнгейни салып келген. Ам Кызылда ийи дугаар поликлиникада ниити аарыглар салбырының эргелекчизинде ажылдап турар.

Кызымак күш-ажылы дээш «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Эмнелге коллективиниң ажылдакчылары Жанна Казаковнаны улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң депутадының кандидадынга депшиткен.

Дараазында **чурукта** Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң мурнакчы механизатору Өшкүлүг Чамыянович Өлчей-оолду Бүрен-Хемниң № 71 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Номчукчуларның кичээнгейинге

Чуртта ниитизи-биле саазын бүдүрүлгезинде тургустунуп келген бергедээшкиннер-биле холбаштыр республика солуннарын, ооң иштинде «Шын» солунну киоскилерге садарын бо чылдың март 1-ден эгелеп соксатканын дыңнадып тур.

Бо чылдың март 3-те хөгжүм-шии театрынга Хакасия филармониязының илбичи бөлүүнүң концерти болурун дыңнадып тур. Концерттиң удуртукчузу илбичилерниң «Лодзь-88» делегей конгрезиниң киржикчизи Наиль Гайфулин.

Программада гипноз, факиризм, манипуляция болгаш оон-даа өске көргүзүглер бар.

Март 4-те база-ла хөгжүм-шии театрынга Тываның комсомол шаңналының лауреады, Бүгүэвилел конкурстарының дипломантызы, күрүнениң ыры болгаш танцы «Саян» ансамблиниң концерти болур.

Концерттиң программазын Ленинградтың чогаадыкчы мастерская-зынга 1988 чылда тургускан.

Концерттерниң эгелээри 15.00 болгаш 18.00 шак.

Айтырыгны № 2-55-19 телефондан билип ап болур.

ВЛКСМ Тыва обкомунуң туризм бюрозу дараазында черлерже экскурсия организастап турарын школа болгаш ажылчын коллективтерге дыңнадып тур:

Красноярск — апрель 1-ден 5-ке чедир. Путевканың чижек өртээ 104 рубль.

Ташкент — Бухара — апрель 8-тен 13-ке чедир. Путевканың өртээ 300 рубль.

Ташкент — апрель 24-тен 28-ке чедир. Путевканың өртээ 230 рубль.

Румынияның «Калименешть» курорту — март 31-ден апрель 19-ка чедир. Бо курортка чем хайылдырар, бүүрек болгаш суук чүүл ылгап үндүрер органнар аарыг кижилер эмнедип болур.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай. Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, 16 дугаар өрээл. Телефон № 3-40-20.

Туризм болгаш экскурсиялар талазы-биле Тываның область чөвүлели дараазында черлерже аян-чоруктарны болгаш экскурсияларны организастап эгелээнин чарлап тур:

Таллинн—март 5-тен 9-ка чедир. Путевканың өртээ 328 рубль.

Харьков — март 16-дан 20-ге чедир. Өртээ — 334 рубль.

Фрунзе — март 19-тан 24-ке чедир. Өртээ — 214 рубль.

Москва — март 19-тан 23-ке чедир. Өртээ — 260 рубль.

Москва — март 18-тен 22-ге чедир. Өртээ — 252 рубль.

Москва — март 15-тен 24-ке чедир. Өртээ — 350 рубль.

Бендеры (Одессага база чедер) — март 11-ден 16-га чедир. Өртээ — 273 рубль.

Чем болгаш чурттаар черниң өртээ, өске-даа хандырылга путевка өртээнде киирип турар. Баарда, кээрде самолет-биле ужар.

Бистиң адресивис: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 1. «Мөңгүлек» гостиница. Ийиги каът. Телефон № 3-12-81.

УЖУРАЖЫЛГА КЕЖЭЭЗИ

«Барлык» совхозтуң Культура бажыңынга улуг назылыг болгаш соңгулдаларга бир дугаар киржир аныяк соңгукчулар-биле ужуражылга кежээзи болуп эрткен. Саадак-Терек суурда Октябрьская кудумчузунуң чурттакчылары ону организастап эрттирген. Чарлал ёзугаар улуг-биче кижилер хөйү-биле келген. Ук кежээге улуг назылыг соңгукчулар Р. Сарыглар, Т. Сарыглар олар тус-тузта чүве чугаалааннар. Мооң мурнунда болгаш амгы бо соңгулдаларның ылгалдарын деңнеп тургаш чугаалааны дыка солун болган. Эң баштайгы соңгулдаларга соңгукчуларның сонуургалдыг, идепкейлиг киржип турганын чугаалааннар. Соңгулда участоктарын эки дерип, соңгулда төвүнге оюн, концерт, кажык адар, баг кагар, тевектээр дээн чижектиг оюннарны калбаа-биле организастап тургулаанын аныяктарга чугаалап бергеннер. Кежээге Барлык кодээ Совединиң күүском даргазы Е. Т. Сарыглар, суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Луиза Дамбар олар база чүве чугаалааннар. Улуг назылыг соңгукчулардан С. Хомушку, Д. Монгуш олар эртип тургулаан соңгулдалар дугайын чыылганнарга база чугаалап бергеннер.

Ол ышкаш соңгулдага бир дугаар киржир комсомолчуларга викторинаны база эрттирген. Айтырыгларны кежээниң чарлалынга киирген турган. Аныяктар аңаа идепкейлиг киржип, шын, солун харыыларны бергеннер. Кежээге киришкен аныяк болгаш улуг назылыг соңгукчуларга өртектиг белектерни база тывыскан.

Тава-Самбу САРЫГЛАР. Барыын-Хемчик район.

РАЙОН ЧЕМПИОНУ

Бады Билижевич Түлүш 1962 чылда Чадаанага механизаторлар белеткээр түр курсту чедиишкиннииг доосқан, оон бээр-ле «каң аъдының» дыынын тыртып келген. Ол Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозтуң хоочун, төлептиг механизаторларының бирээзи.

Өскен, төрээн чери Баян-Таланың девискээринде ооң хээлей чарган шөлдерин хемчээп санаары берге. Ой та, чеже-чеже гектар черни «чара дырап» каан кижи.

Үр үеде техника-биле халбактанчып келгенинден арга-дуржулгазы улгаткан. Хөрзүннүг черлерни эки шынарлыг кылдыр аңдарып турарындан оон чаагай дүжүт алдынып турары маргылдаа чок. Сөөлгү чылдарда «МТЗ-80» маркалыг тракторну башкарып, чай болурга ногаа бригадазынга ажылдап, кышкы үеде фермаже, малчыннарже янзы-бүрү чүъктерни үзүктелиишкин чок сөөртүп, макталдан дүшпейн келген.

Үлегерлиг механизаторнуң эрткен чылын эрестиг ажылдаанын демдеглээр апаар. Ол 5 муң эталон-гаңы ажылдап кылгаш, 1505 литр кывар-чаар материалдарын камнап алгаш, районнуң кодээ механизаторларының аразынга калбарган социалистиг чарышка тиилекчи бооп үнгеш, район чемпиону атка төлептиг болган.

Оон делгем хөрээн «Күш-ажылдын хоочуну» медаль, «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» деп үш «Беш чылдын тергиини» деп бир хөрек демдектери каастап чоруур.

Бораш ОНДАР.

ЧӨПТҮГ ЭВЕС ЧОРУК

•Хоорай чурттакчыларының чыыжындан•

Шагаан-Арыг хоорайның хурал-суглаа дээнде белен чыылбас чону чыыш эгелээр уезинде «Совет Тываның 40 чылы» кинотеатрын доллдур олурупкан. Айтырыг салып, чүве чугаалаан кижилерниң кол нурууу атбажын, ажылдап турар черин айытпайн барган, ынчангаш оларның сөс-домаан «Залдан» деп кагзымза ажырбас боор.

Залдан. Бежелээн 12 дөрбелчин метр өрээлде чурттап ор бис. Бир кижиге чеже дөрбелчин метр чуртталга онаажыр ужурлуг чүвел? Кажан бажыңга четтигер бис?

Сергей Киреев, хоорküуском даргазы. Бир кижиге онаалтыр 9 дөрбелчин метр болур чүве. Бажыңны оочур ёзугаар алыр силер.

Айтырган-дыр, харыылаан-дыр, ол-ла. А мээң билип орарым болза, айтырыг салган ол кижи бажыңны чоокку чылдарда ап шыдавас ийин. Хоорайның бажың оочурунда 498 кижи бар. Эрткен чылын бажың оочуру кайы хире чылганыл деп айтырыгга хоорküуском даргазы харыы берип шыдавады: «Ындыг сан-түң менде чок». Бажың үлээр комиссияның чүгле үш кежигүнүн чыып шыдаан, оочур даңзызы чок кижилерге, дарга кандыг огулут харыы берип шыдаарыл? Бир кижиниң чугаалааны ышкаш, «Кончуттунмас, оозу эки, чараштыр чугаалааш, чорудуптар» чаңы-биле Сергей Киреев улустарның айтырыгларынга чандыр-соора харыылап орду.

Залдан. Үш чыл иштинде бир дугаар оочурда туруп келдим. Ам каш чыл турар мен?

Залдан. Улус мени хоорküуском таңныылы деп адай берди. Бажың ап чадашкаш, даргага та каш чүс катап кирдим ыйнаан!

Залдан. Подгорная кудумчузунда ийи өрээл бажыңда дөрт өг-бүле чурттап ор бис. Оочур манап турувуста, уруг-дарыывыс өгленип-баштанып алгаш, бистиң-биле кады олур. **Мооң ыңай шыдажыр аргавыс чогул. Кандыг-бир хемчегден ап көрүңер.**

Кижилерниң бо ышкаш чугааларын ам-даа элбээ-биле киирип болур турдум. А ССРЭ Конституциязында мынчаар бижээн болгай: «ССРЭ хамаатылары чурттаар оран-савалыг болур эргелиг». Ол эргевис кайыл?

Бо чылын Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары чүгле 129 бажың алыр. Чингелделиг оочурда турар кижилерге, специалистерге дээш-ле үлеп турда, санныг бажың артар. Ооң кадында эрги хоорайдан кыр-кырынга сыңмарлаштыр чурттадып каан 47 өг-бүле база бар. Олар бир дугаарында бажың алыр эргелиг. Мынчап кээрге, хоорайның он ажыг общежитиелеринде баскылажып орар өг-бүлелерниң байдалы чоокку үеде экижүвес ышкажыл.

Айтырыг бо хире чидиг тургустунуп турда, СЭКП райкомунуң секретары Александр Августовскийниң Шагаан-Арыгның чырыткылыг келир үезиниң дугайын чугаалап берейн дээш индирже чүткүп турганы кандыг-бир кочу-шоот ышкаш болган. Хоорай чурттакчыларының чыыжынга районнуң бирги удуртукчулары келбээн. Кижилерниң берге байдалын олар дүжүнге-даа какпааны ол-дур.

Залдан. Көрүнер даан, мында чүгле үндезин чурттакчылар чыглы берип-тир. Өске нацияның кижилери дөгере бажың-балгаттыг болгаш маңаа келбээн.

Хая көрүнгеш топтаарымга, шынап-ла, залда 4-5 пенсионер хамаатылар орду. Үш чүс ажыг кижиниң артканы дөгере тыва. Ол дораан мындыг фактыны сактып келдим. Чоокта чаа общежитиеге чурттап турган «химик» кижиниң соңгаарган кадайы чедип кээрге, «Шагаан-Арыг тудуг» трест аңаа дораан бажың берген. Бодап-даа көрүңер, эрге-хоойлу хажыткаш, шиитирип чораан кижилерниң соонда безин бажың-балгатка четтикпейн турар-дыр бис. Кижилерниң каржы-дошкун апарганын мындыг чөптүг эвес чүүлдер барыбиле база тайылбырлаар апаар.

Чурттаар оран-бажың чедишпес, чон ол хире бергедеп турда, районнуң удуртукчулары Москва хоорайга «Улуг-Хемниң элчин чери» болур 80 дөрбелчин метр шөлдүг аалчылар бажыңы туттурар деп турары шуут каттырынчыг чүве-дир. Ямбыыргаар чер кылыры ол ирги бе?!

Дөрт шак хире үргүлчүлээн чыышка партия райкомунуң секретары үш шак чыгыы чугааланып келди. Райкомнуң ажылының стиль болгаш методу ол-дур: чүгле чугаа, чугаа, чугаа. Чыылган чон адыш часкап, соксадып турда безин, секретарь «Стоп», «Внимание» дээш чугааланып-ла турду.

Байдал бо хире нарын турда, райком секретарыдаа, хоорküуском даргазы-даа чурттаар оран-сава айтырыын чөптүг шиитпирлээриниң программазын чонга таныштырар турган. Шагаан-Арыг хоорайда ындыг янзылыг берге байдал тургустунган. Завод, фабрика дээш, өске-даа үлетпүр тудугларын түр када соксаткаш, күрүнениң берип турар акша-көпеэн бажың-балгат тударынче угландырыпса канчап баар чүвел? Чок, бис башка кирбес онза шиитпирлер хүлээп ап өөренмээн бис. Үстүнде даргалар-даа болза кончуй бээр болгай.

Мээң чанымга орган улгады берген тыва кадай туруп келгеш, мынча диди: «Ол-бо бажыңнарда хоначалап чоруп тур мен. Шөлү эвээш дээш уругларым бажыңынга-даа мени киир биживес-тир. Ынчангаш пенсиям-даа улгаттырып чадаштым, эът, чигир талоннары-даа бербес-тир. Дээрден дүжүп келбээн мен, эрги хоорайга чурттап ордум».

Шагаан-Арыг хоорайга арын-шырайы чазык чоруур, катгы-хөглүг кижилер көрбестедим.

Кодур-оол ОЮН. (**«Шынның» корреспондентизи**).

СОЛУН, ЧУГУЛА-ДАА АЖЫЛ

Архив документилери кижи төрелгетенниң төөгүзүнүң болгаш дуржулгазының, эрткен орууну мөөңнеттинген эртинези болгай. Ол хөй-хөй, чүс-чүс чылдарның дургузунда чыглыр болгаш шыгжаттынар ужурлуг. Бистиң Тес-Хем районнуң архиви 1970 чылдың февраль 12-де Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле районга тургустунган.

Ниитизи-биле бисте 28 албан чери, организация документилерин кадагаладып турар. Амыдыралга кандыг-даа айтырыг тургустунуп келир. Чижээ, кыраанда, бертингенде, азырадыкчызын оскунганда, ажыл стажын бадыткаарда ыяап-ла архив документилерин ажыглаар апаар. Ажылдап, чурттап чогааныывысты чүнүң-биле бадыткаар бис деп айтырыгның дөзү ол.

Документини чүнүң-биле-даа солуп шыдавас бис, ооң орнунга акша-төгерикти-даа херегдээри-биле тып ап болур. Ындыг төлээде, ажылдап, чурттап чораан үевисти херечилээр документилерни камгалаары чугула-дыр деп чүвени билип алыры артык эвес. Организация бүрүзү документилерге хамаарылгалыг ажылдакчылар организацияның документилерин камгалаар ужурлуг. Ол дугайын чугаалап тура, дараазында чүүлдү база демдеглеп каайн. Район архивинге айтырыг тургузуп келген хамаатылар келген айтырыын билдиришкинге тода айтып, кажан, каяа, чүнү кылып ажылдап турганын ай, хүнүн шын, четче кылдыр бижип алгаш кээри чугула. Бистерниң архив ажылдакчыларының күзел-сорүү — айтырыглыг келген хамаатыларның херээ бүдүп-ле турар болзун деп бодаар бис.

Ынчалзажок документилерниң чамдыызы долу эвес хүлээп алдынганы хомудаанчыг болур. Чамдык документилер архивте шуут чок болгулаар. Ындыг таварылгада, кижилерниң архив ажылдакчыларын актыг черге буруудады бээри шын эвес.

Эрткен 1989 чылдың иштинде биске чондан 12 айтырыг кирген, ооң тозун чогуур үезинде харыылап бердивис. Үш айтырыгга чогуур харыы берип шыдавайн барганывысты хамаарышкан документилерниң архивче кирбейн барганы-биле тайылбырлаар апаар.

Архив — нарын болгаш харыысалгалыг, солун ажыл. Кижи ону аңаа үр үеде ажылдапкан соонда билир бээр, ынчангаш мен архив ажылдакчызы кижи болганымда, бистиң соовус салгаар кижилер хөй-ле болзун деп күзээр-дир мен. Ынчангаш чаңгыс чер-чурттугларым, аныяк оолдар, кыстарны Москваның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг архив-төөгү институдунче өөренип киирерин күзээр-дир мен.

Клара ЧИНМИТ. Район архивиниң эргелекчизи.

ТВ

МАРТ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чадалар адаанда». Уран-чечен телефильм. 9.45 «...16 харга чедир база оон улуг назы». 10.30 «Балет... балет...» 11.30 Кижи. Чер. Октаргай. 12.30 — 13.00 «Үе». 16.30 Түрк дарлаашкынга удур болгар чоннуң маадырлыг демиселиниң дугайында. 17.30 «Дуржулга». Телеочерк. 17.50 Поэзия минуталары. 17.55 Эрге-чагырганы — Советтерге. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Иделиниң өртээ чежел?» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 «Чер—бистиң нииттиг бажыңывыс» деп фотоконкурс. 19.35 Леонид Быковтуң рольдары болгаш фильмнери. «Аты-баты, солдаттар чоруп орган». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чогаадыкчы ажыл дугайында телеочерк. 21.40 «Ол болган... болган...» 21.55—23.35 «Көрүүшкүн).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Музыка. 4 класс. С. С. Прокофьев «Александр Невский». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Бистиң аваларывыс. 10.55; 11.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 «Пага-даңгына». 12.05 «Арын-нүүр». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 13.30 Концерт. 14.15 — 15.55 Уругларга фильм. «Автомобиль, скрипка база Клякса деп ыт». 17.00 «Мартин Иден». Телешии. 3-кү кезээ. 18.10 «Янгантау». Телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бодалдар белдири». Соңгулдалар мурнуу чарыында ужуражыышкыннар. 19.30 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 Эштиишкин. ССРЭ чемпионады. 21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45 — 23.35 «Ынакшыл болгаш кадын». (ГДР). Төөгүлүг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Киноконцерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Жикиниң династиязы» 9.20, 11.10, 13.00, 14.50, 16.40. «Султан Бейбарс» (Казах фильм) 18.30 шактарда.

Видеозал: Лайма Вайкуленің бөлүү 12.00, 17.30, «Өскелентен ужуражыышкын» 13.30, 15.30, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Вики дииңчитептиң ужуралдары» 9.30, 12.00, «Өлүм чок Кащей» 10.50, 13.30, Киноклуб 14.50, «Мистер Индия» 17.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Трансситориада Мария, Мирабела» 14.20, «Сагыызын» 16.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Бир катап Америкага» 15.00, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Өжээн болгаш хоойлу» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлели, СЭКП Кызыл хоорkому, Курстрахованиениң Тыва АССР талазы-биле эргелели 1965 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, персоналдыг пенсионер Курстрахованиениң Өвүр район талазы-биле инспекциязының начальниги чораан

Мария Ондаровна
МИНЧИМААНЫН

аар болгаш үр аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, ооң төрел-дөргүлдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле чугле комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 383. ТС—00252.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 3 суббота

№ 52 (14252)

1925 чылда үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

СОҢГУУРУНГА БЕЛЕН

Соңгулдалар хүнүнге белеткел ажылдары канчаар чоруп турарын Ак-Довурак хоорайда соңгулда комиссиязы хынааш, хуралынга түңнеп чугаалашкан. Аңаа участок комиссияларының даргаларын, информация-пропаганда топтериниң эргелекчилерин, харылзааның, культура албан черлериниң, садыгның, хөй-ниитиниң чемненилгезиниң, корум-чурум камгалаар органнарының удуртукчуларын чалап олуруштурган.

Хоорайда 6 соңгулда участоктарының даргаларының информацияларын дыңнааш, Артем Бичелдей, Виктор Еремаев, Нина Астраханцева даргалаан Центральный № 13, Транспортный № 17, Школьный № 14 соңгулда участоктарын эки белеткелдиг деп демдеглээн.

Ак-Довуракты 7980 соңгукчулары бо соңгулдаларда РСФСР-ниң Дээди Советинге девискээр, национал-девискээр соңгулдалар округтарындан депшиттирген 8 кандидаттан 2 депутатты шилип алыр. Тыва АССР-ниң Дээди Советинге 6 депутаттың мандадында 11 кандидат бар. Район, хоорай Советтеринге депшиттирген 74 кандидаттың 63-үн арттырар.

Шак мындыг соңгулдалар соңгукчу бүрүзүнден бодамчалыг шын шилиишкинни негээр. Информация-пропаганда топтериниң агитаторларының ажылының түңнели база ынчан көстүр.

Хуралга «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком секретары А. Н. Шулепов, хооркүүском даргазы О. С. Саая киржип, соңгулда хүнүн организастыг бедик деңнелге эрттирер талазы-биле сүмелерни берген.

Александр ХЕРТЕК.

УЖУРАШКАН

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чадаананың № 871 соңгулда округундан депутатка кандидат, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар-биле Таңды районнуң Чал-Кежиг суурунуң чурттакчы чону ужурашкан.

Соңгукчулар кандидатка хөй айтырыгларны салып, санал-оналдарын солушкан. Чал-Кежиг суурнуң келир үезин чугаалашкан. Аңаа саар инек фермазын тургузар, механизаторларның 15—20 кижи составтыг хову бригадазын организастаар дээн ышкаш айтырыгларны дарый шиитпирлээрин соңгукчулар саналдап турган. База ол ышкаш Чал-Кежиг суурга кедээ Советти тургузуп бээрин, бир кудунту тударын, школаның капитал септелгезин чорударын саналдавышаан, ол бүгүге кандидаттың боттуг үлүгүн киирерин дилээннер.

Анатолий ТОРЛУК.

ЭКИЖИИРИНГЕ ИДЕГЕЛ-БИЛЕ

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң март 1-де болган хуралынга хамаарыштыр тайылбыр бээрин СЭТА-ның корреспондентизи М. С. Горбачевтан дилээн.

М. С. Горбачевтуң чугааланы болза: «Закавказье девискээринге байдалды сайгарып көрген ийиги хурал болган. Депутаттар ында тургустунган нарын байдалды чүрекке чоок сагышсырал-биле сайгарып көрүп, кижилерниң өлүм-чидиминге чедирген халаптыг болуушкуннар дугайын ханы хараадаашкын-биле чугаалап турганнар деп хуралдың хааглыг байдалын барымдаалааш, чүгле мону чугаалап болур мен. Бо арганы ажыглааш, өлгеннерниң дөргүл-төреелдеринге болгаш чоок кижилеринге, январьның ол хүннеринде ажыг-шүжүгте болгаш качыгдалга таварышкан бүгү кижилерге бодумнуң кажыыдалымны база катап илередиксеп тур мен.

Айтырыгны чугаалажып турда, ындыг-мындыг янзылыг хөлзээзиннинг болгаш каржыылгалыг чугаалар турбаан деп болбас, ынчалзажок депутаттарга колдап турган сеткил-хөөн болза, келир үеже бурунгаар көөр чүткүл, азербайджаннар болгаш армяннар бот-боттарын билишсин дээр күзел болду. Ынчаарга мен бодаарымга, мында баштайгы базым илереп келди ышкаш. Бис бо-ла янзылыг бир түңнелге чедир ажылдаарын, а соң соонда бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алырын дугуруштувус.

Дээди Советтиң, ССРЭ-ниң улус депутаттарының, совет улустуң сеткил-сагыжын илередип турар күженишкиннери Азербайджанның болгаш Арменияның улустарының угаан-бодалынга база сеткил-чүрээнге деткимче, чүүлдүгзүнүүшкүннү алыр боор деп ылавылалдыг бүзүреп турар мен. Эки талалыг өскерлиишкиннер удавас болур деп бүзүренсенчиг-дир».

ССРЭ-ниң Дээди Совединде

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң палаталарының март 1-де каттышкан хуралынга Азербайджан ССР-де болгаш Армян ССР-де байдал дугайында, а ол ышкаш ону чогумчалыг болдурар хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалажыры доозулган.

(СЭТА).

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ЧУРУКТА: «Шамбалыгның» саанчызы Анжела Ооржак аныяк саанчылар чарыжынга тиилекчи болуп, Кызыл районнуң мурнакчыларының чыыжынга киржип, аңаа шаңнал-макталды алган. Эртken чылдың түңнелинде ол бедик көргүзүглерлиг болган. Бо чылды чедиишкиннерлиг доозарын ол хүлээнген. Чылда бир саар инектен ийи муң килограмм сүттү саап алырын аазааш, бо хүннерде кызымак ажылдап турар.

ЧУРУКТА: «Шамбалыг» совхозтуң тракторизи Сарыг-оол Чигир-оолович Майоол кылын харга шыптырган делгемнерни далбыйлап чоруп турда, ужурашкан бис. Кыштаглар чаңының кылын харын арылдыр, сарыг-сарыг сигеннерни көзүлдүр эштирип чоруп турду. «Т-150» маркалыг ак-көк трактор ооң башкарылгазының аайындан эртпес. Кыштагларже мал чеми чедиреринге база киржип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ТАР ЦЕХ, КҮҮСЕТТИНМЭЭН ПЛАН

Кызылдың даараныылга фабриказы 1988 чылдың август айдан эгелеп Бай-Тайга районда «Тээли» совхозтуң эрги клувун эде деэрээш, эр улустуң, школа назы четпээн уругларның иштики хептерин даараар талазы-биле тускай цехти ажыткан. Ында бо хүннерде 40 хире кижи ажылдап турар, оларның 30-и даараныкчылар.

Эртен, ажыл шуудап турда, цехтиң ажылчыннары-биле ужуражыр сорулгалыг чеде бердим. Баштайгы ужурашкан кижим—ук филиалдың эдикчи-механиги Өрге-Согар Иргитович Шири болду, боду дөрткү разрядтың мергежилин чедип алган.

— Бистиң бо цехти тургускандап бээр эгезинден тура ажылдаан кижи мен. Ай санында планның колдуундала 70-80 хире хуузун күүседир мындыг улус-тур бис ийин — деп, шала эгени аарак ол чугаалады. — Ажылдаар черивис аргажок тар, оода-ла хол чуур безин черивис чок — деп, ол уламчылады.

Шынап-ла, цехтиң иштн аргажок кызыы болду. Аңаа кирген кижиниң карактарынга баштай-ла илдигер чүүл — ханалар баарында чыый салган чүзүн-бүрү өңнүг быжындылар. Даараан иштики хептер, даараныр машиналарның артык кезектери болгаш оон-даа өске бүгү чүүлдерни шуптузун аңаа-ла оваалап чыып каан болду. Даараныр машиналарны ийи одуруг кылдыр чыскаап тургускан-даа болза, оларның чаны-биле эртери берге, даараан чамдык белен хеп кижиниң будунга ораажып чыдар.

— Даараныр машиналар шупту эрги, аңаа чаа ажылчыннар өөредири берге-дир, үргүлчү үрелир—деп, Өрге-Согар Иргитович бодунуң хомудалын илеретти.

Цехтиң ажылчыннары Кызылдың даараныылга фабриказынга быжып каан иштики хептерни даарап турар, операция бүрүзү тускай планныг. 15-15 кижиден тургустунган ийи бригаданың кежигүн бүрүзү неделяда 48 шак чедир ажылдап турар. Даараныкчылар чамдыкта байырлал хүннеринде азы чырык өшкениниң ужурундан дүнеки үелерде ажылдаар ужурга таваржып турар. Цехте ажылчыннар дыштаныр өрээл, кыска чапсарда номчуур солун, сеткүүл чок. Ажылчыннарга дүштеки үеде чапсар кылдыр чартык шак үени берип турар. Ол чүге-даа чедишпес. А чемненир столовая чогундан цех ажылчыннары чаңында «Тээли» совхозтуң столовайзынче барып турар, ындыг-даа болза, ында чемниң шынары куду, чамдыкта чүгле совхоз кежигүннерин чемгерер бис дээш оларга чем бербейн турар. Кежээ орайтай берген үелерде ажылчыннарны бажыннарынга чедирер тускай автобус чок, а чамдык улус мырыңай Найырал салбырынче дүне чадаг кылаштажып турар.

— Кызылдың даараныылга фабриказындан даргаларывас кээп турар улус. Келгеш кандыг-даа дуза чок, чүгле план күүседирин дужаап каар, азы ийи айның планын күүсетпээн улустарны ажылдан үндүрер бис деп кыжанып каап чоруптарлар—деп, бөлүк аныяктар менээ чугаалады.

Филиалдың даараныкчыларының бир бергедеп турар чүүлү — чурттаар бажыңгалгат. Чамдык ажылчыннар улус бажыңнарында турар. Чамдык өг-бүлелер азарганчыг бичии бажыңнарда олуруп турар.

Бо бүгүнүң ужурундан ук филиал планныг онаалдаларын күүседип шыдавайн турар. Кижилерге амыдыраар болгаш ажылдаар таарымчалыг байдалдар тургуспайн, чүгле план күүседизин негээр болза шын эвес. Маңаа хамаарыштыр чүгле Кызылдың даараныылга фабриказы эвес, харын Бай-Тайга райкүүскоm, Тээли кодээ Совет тодаргай хемчеглерни алыр ужурлуг. Ук коллективте хөй нуруузунда аныяктар ажылдап турар болганда, комсомолдуң Бай-Тайга райкому база улуг кичээнгейни угландырза чогуур.

Виктор КАРА-САЛ.

Дүвүренчиг медээ

ХАДЫҢ ФЕРМАЗЫНДА ЧУТ

Чут... Бо дээрге коргунчуг сөс. Бии-Хемде «Хадың» совхозтуң фермазынга чорааш, ында ёзулуг чут эгелээн-дир дээрзин көрүп, бүзүредим. Мал эмчизи Анна Константиновна Мушкина чуттуң эгези бо, ёзулуг халап ам болур дээрзин чугаалады.

Ферманың ажылчыннары-биле чугаалажырга, сузу-даа бастынган, шууттла дүвүрээн улус чорду. Бо буруудаткан сөстеримни ам бадыткаарын оралдажып көрейн: хамыктың мурнунда мал чеми төнген. Саян ындындан, Каа-Хемниң Ильинкадан сөөртүп эккеп турар чем-биле инектер тынныг туруп турар. Ында мал-маганның байдалын ынча дээрден өске арга чок. Боттарының чүгле 400 тонна соломонажы бар. Силос чаңгыс килограмм-даа чок.

— Саар инекке хүнде 4-5 килограмм соломонажты, 8 килограмм саваңны, оон ыңай турнепсти берип тур бис. Ону, турнепсти, Саян артындан эккеп тур, кежээ кажаага киирген, эргискеш, эртен хаандектээш, берип тур бис. Сөөртken чем чүге-даа чедишпес түвеңдир ийин — деп, бригадир А. Дыпыыжык чугаалады.

Амдызында ынчаар чемгерип турар, а март-апрельде малга чем тыптыры шуут бергедээр. Дирекция ол-бо черлерден диленип чоруп-ла турар.

Сүт саалдазы кудулаан. Февраль 1-де 385 инектен хүнде 1162 килограммны саап ап турган, ам ол айның төнчүзүнде 316 инектен хонукта 998 килограммны ап турар апарган. Чылдагааны — мал чеми чок, чеченчидип чугаалаарга, инектерниң «өзү карарганын» эдип ап турар, ол-ла.

Ферманың кажааларын эргий кезип чорааш, чудаан малды көөрге, каракка чаржынчыг. Инектерниң чамдызын ажылчыннар шууттла аргажып, бут кырынга тургузар. Ол хүн мал эмчизи А. Мушкина өлген малдың актызын тургузуп, санап, каражаның түңүн үндүрген. Он беш инек, ооң иштинде 3 бызаа өлген. Чыл эгезинден бээр. Мал арган, канчаар-даа аайын тыппайн, ооң мурнунда 5 инекти Кызылдың эът комбинадынга барып дужаар дээш чедирген, «көк-хырын» малды канчап алыр боор, дедир сөөртken. Мал чеми ол чок, арган-дорган малды канчаар-даа аайын тыппайн турар чүве-дир ийин.

Эң ыланңгыя В. Шыыраптың ажаап, хайгаарап турары хунажыннарының кээргенчиг деп чүвезин, эгилери шаараарган, артында төрүүр инектер. Боозу улуглары тура албас, а төрээш, өлүп турар, бызаалары база ындыг. Арган малдың сүдү эвээш болурундан аңгыда, хоолузу чок дээрзи билдингир.

Байдал шак мындыг берге турда, кижилер-биле ажыл чорутпастаан. Бо ферманың мурнуку эргелекчизин январьның 10-да солаан. Арагалаар, ажыл шагы үзер, ажылды организаставас боорга, коллектив негелде тургускан. Н. Петкевич бригадирлеп 4 чыл дургузунда ажылдаза-даа, ажылды саккдараткан. Кажан ол кижини хуралга тургускаш, солуур деп турда, дирекция аңаа кандыг-даа хемчег хүлээтпээнин илерээн. Элдеп чүве. Фермадан халааш, солуттунмас эшти хөй бригадиринге томуйлаан. Кандыг ачы-хавыязы дээш?

Эртен чылын ферма кыштаглаашкынга дыка багай белеткеттинген. Ол хиреде дирекция, зоотехник-даа айтырыгны шыңгыызы-биле тургуспаан. А коммунист Вячеслав Шыырап ажылынга ээ-харыысалга чок, кадарган, ажааган малы ол хире арып, баксырап турда, фермага келбес. Учётчик Г. Ильина ийи ай мурнунда ажылдап кирген. Чаа кижи мен дээр кандыг-даа чылдагаан турбас, а ол чеже сүттү саап турарын-даа билбес. Аңаа-ла хүн эрттирип чоруп турар.

Фермада байдал берге дээрзин кымдан артык билир тургаш-ла, совхозтуң директору Ю. Мишарин, кол зоотехник З. Күскежик, малдың кол эмчизи К. Оюн олар үе шаанда хемчеглер албаан.

«Хадың» совхозтуң ол фермазынга чораан, ам черле канчаарыл деп дүвүренчиг айтырыгны кижи бодунга салыр чорду. Кым дузалаарыл? Совхоз боду ону шиитпирлеп шыдавас. Кыштың төнчүзү ырак, чогум бергелер ам келир. Амдызында малга бичиилеп бээр саваңы бар-дыр. А даарта канчаарыл? Удур сөөртүр чеми доостур. Фермада хамык инекти, чаш бызааларны шуптузун аштадып, кажаа-хораны ээнзиредир бе?

Ол хөй мал-маган чүгле совхозтуу эвес, нийти республиканы, чоннуу-дур. Байдал шак ындыг дүвүренчиг боол турда, ону көрүп, сураан дыңнап олурар бис бе? Дуза херек. Хадың фермазынга доп-дораан, ам бо шакта, хүнде дуза херек. Район, республика органнары олче көрүнзүн. Оон башка канчаарыл?

Таваа СИРИН.
Радиожурналист.

ТЫВАГА ӨСТҮРЗЕ ЧҮЛ?

Сибирьниң улуг хемнериниң бирээзи — Улуг-Хем чылдыщ-на сыыгап бар чыдарын эскерип турар бис. Ындыг болганда ооң балык курлавыры база эвээжеп бар чыдар. Абаканның балык заводунуң коллективи хоорай чурттакчыларының аъш-чемин балык аймаа-биле канчаар байыдарын шиитпирлеп алган. Оон бир арганы тып алган.

Барыын Европада болгаш АКШ-та форель деп балыкты өстүрүп турар. Ында Сибирьниң суг хөөлбектери ышкаш черлер бар. Балыктың ындыг аймаан Абаканга эккелген. Оларны чүгле аңаа хем сугларынга эвес, а арыг суглуг, эвээш дустут Беле хөлге база салган. Ол хөлдүң суунуң составы биске Хадың хөлге дөмейлешкек. Олче киир салган ол форельдер чеди, сес ай дургузунда дыка өскен.

Өзүгени кончуг ол балыкты кыска хуусаа иштинде тывышка ажыглап эгелей берген. Абаканның балык заводунуң коллективи 1988 чылда 30 тонна, а эртken чылын 70 тонна хире форельди тудуп, ниитиниң чемненилгезинге ажыглаан.

Бо өзүген балыкты Тываның бичии хемнеринге, арыг суглуг хөлдеринге база өстүрүп, ооң ажыын көрүп болур арга бар. Бо талазы-биле айтырыгны республиканың балык ажылагыйының удуртукчулары өөренип көрзе чүл?

Иван ГРИБКОВ.

ЧОНГА АЖЫК-ЧАРЛЫГ, КӨСКҮ КЫЛДЫР

СЭКП-ниң XXVII съездизинге М. С. Горбачевтуң Политиктиг илеткелинде, ТК-ның ооң сөөлүнде болган Пленумнарының шиитпирлеринде партия, күрүне органнарының, хөй-нийти организацияларының ажылының ажык-чарлыг болурунче онза кичээнгейни угландырган. Аңаа дүүштүр партия эге организациялары боттарының ажылының дугайында боттуг, долу информацияны чонга чедирер талазы-биле хемчеглерни ап турар.

Социалистиг демократияның дээштиг хевирлери ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди хөгжүдериниң аргаларын ажыглаары чугула дээрзин коммунистер, ажылчы чон эки билип турар. СЭКП обкомунуң бюрозу, секретарьяды обком болгаш ревизия комиссиязының кежигүннеринге хооркомга база райкомнарга, эге организацияларга партияның XXI областъ конференциязынга, пленумнарга кодуртүнген шүгүмчүлелдиг саналдарга хамаарыштыр алдынып турар хемчеглерни доктаамал дыңнадып турар.

Коммунистер чон-биле ажык чугаа чорударының кандыг практиктиг хемчеглериң ап турарын чугаалап көрейн. Бир-ле дугаарында, обком, хорком, райком кежигүннерин пленумнар, активтер айтырыгларын белеткээринге, шиитпирлер ажылдап кылыр, ооң күүселдезин хынаар ажылдарга кииририштирип турар бис. Олар чер-черде ажылды хынап, өөренип көрүп, күш-ажылчы коллективтерге баргаш, чоннуң санал-оналын, негелде-хереглелин дыңнап, анализтеп турарлар. Янзы-бүрү айтырыглар талазы-биле хөйнүң бодалын билип алырынга ол дузалыг.

Шиитпирлезе чогуур чугула айтырыглар соңгулда кампаниязы чоруп турда депутатка кандидаттар-биле ужуражыышкыннар үезинде илереп турар. Партия обкомунга, чамдык райкомнарның харыысалгалыг ажылдакчыларынга хамаарышкан шыңгыы шүгүмчүлелдерни орта чугаалаан. Ол чүүлдерни сайгарып, чогуур түңнелдерни үндүрер алаар бис.

Ажык-чарлыг чорукту чедип алырынга массалыг информация чепсектериниң ролю аажок улуг. Харыысалгалыг ажылдакчылар, обком секретарьлары теле-дамчыдылгаларга киржип, чоннуң айтырыгларынга харыыны берип турар. Ынчалза-даа партийжи солуннарга чидиг айтырыглар талазы-биле материалдарны мен бодум-даа, өске-даа партия ажылдакчылары, коммунистер биживейн азы эвээш бижип турарын шын шүгүмчүлеп турар.

Район солуннарын райкомнар чон-биле чугаа кылырынга чедимчелиг ажыглап келген. Пленумнарга белеткел үезинде солунга чоннуң санал-оналын чырыдып, аңаа даянып ажылдап турар. Солуннарга болгаш тус черниң радиозунга райком ажылдакчыларының чүүлдери үнүп турар. Экономиктиг болгаш социал айтырыглар-биле чергелештир партийжи ажылдың арга-хевирлерин чаартырының айтырыглары орта көдүрүнген. Тус черниң солунунга келген азы парлаттынган, райкомга адрестээн шүгүмчүлелдиг чагааларга үндезилеп, пленумнарга чугаалажыр айтырыгларны тодарадырын практикалаары артык эвес. Активке кандыг айтырыг чугаалашса экил дээрзин база чон-биле сүмележир, чамдык ажылдар чоруттунуп турар.

Партия хуралдарынга, пленумнарга, чаңгыс аай политхүннерге, чон-биле ужуражыышкыннар үезинде, обкомнуң хүннеринге болган санал-оналдарны дарый өөренип, хемчег алыры чугула деп көрүп турар бис. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң канчаар күүсеттинип турарының дугайында хөй-нийтиниң санал-оналын эки өөренип көөрү чугула болуп турар. Чоннуң аас болгаш бижимел дилеглеринге кичээнгейлиг болур ужурлуг бис. Каа-Хем, Бии-Хем, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр районнарга, Кызылга обком хүннери эрткен.

СЭКП обкомунуң бюрозунга, секретариадынга Дээди Советтиң Президиумунга болгаш Министрлер Чөвүлелинге чугаалашкан айтырыгларны парлалгага, радио, телевидениеге берип турар. Моон соңгаар болур пленумнарның материалдарын баштай парлалгага чырыдып, партия комитеттеринге, эге организацияларга чугааны чорудуп, чоннуң санал-оналын алыр арганы ажыглаар бодап турар бис.

Ажык-чарлыг чоруктуң болгаш долу информацияның бир хевири — отчёттар. Секретарьларның, партия комитеттериниң бюро кежигүннериниң кылып чорудуп турар ажылының дугайын ажык партия хуралдарынга дыңнап турар. СЭКП обкомунуң пленумунга партия обкомунуң секретары А. И. Ванжаның, республиканың Агроүлетпүркүрүкомунуң даргазы турган М. Е. Абрамовтуң, обкомнуң килдис эргелекчизи турган В. С. Семеновтуң отчёттарын негелделиг болгаш шүгүмчүлелдиг байдалга дыңнаан.

Ол ышкаш СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзаттың, СЭКП Бай-Тайга райкомунуң секретары турган А. С. Дембирелдиң, улус өөредилгезиниң министри Н. С. Конгарның отчёдун алган. Ол пленумнарның материалдарын парлалаан соонда, бо удуртукчуларның харыылап турар адырларынга хамаарышкан санал-оналдар кирген. Удуртукчуларның күш-ажылчы коллективтер мурнунга отчёт бээрин партия комитеттери негеп турар. Кажан удуртукчу доктаамал отчёт берип турда, хомудалдар, чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар эвээжээр болгаш ооң боду база шүгдүнер. Хоорком, райкомнарның эге организациялар мурнунга отчёдун практикалаар болза эки.

Партконференцияга болгаш пленумнарга болган шүгүмчүлелдиг саналдарны килдистер эргелекчилери контрольга алган. Ол дугайын секретариатка дыңнадып, солун дамчыштыр чонга таныштырып турар. Пленумнарның, партия хуралдарының эртип турарын, чугула документилерге хамаарыштыр чугааны, отчёт-соңгулдаларны калбаа-биле парлап турары билдингир. Четпестерни илередип, чайладырынга, мурнакчы дуржулганы тыварынга ол дузалыг болуп турар.

Партия обкомунуң бюро кежигүннери, совет, ажылагыйы органнарының, хөй-нийти организацияларының удуртукчулары чер-черге барып, чоннуң чурттап турар черлеринге ужуражыышкыннарга киржип, чон-биле ажык чугааны кылып турар. Корум-чурумну быжыглаар, арагалаашкын-биле, күш-ажылчы эвес орулгалар-биле демисежир болгаш өске-даа айтырыгларга хамаарышкан ажылчы чон хуралдарынга олар киржип, тус черниң байдалының аайы-биле кандыг хемчег алза экил дээрзин сүмелеп турар.

Информация-пропаганда ажылынга идеология активин калбаа-биле кииририштирип турар. Ийи муң пропагандистер, агитаторлар бар. Айның үшкү четверигинде чурттакчы суурларже, күш-ажылчы коллективтерже партия обкомунуң, ажылагыйы, совет органнарының удуртукчулары үнүүшкүннерни кылып, тайылбыр ажылын чорудуп турар. Ындыг дөрт харылзаа массаларга партия организацияларының ажылын таныштырарынга болгаш чугула айтырыгларны илередиринге, чогуур хемчеглерни ажылдап кылырынга дузалап турар.

Бо талазы-биле «Кызыл» совхозта багай эвес дуржулга чыгдынган. Кадрларны конкурстуг шилиирин, оларның кандидатураларын коммунистерниң, коллективтерниң хуралдарынга чугаалажып көөрүн ажыглап турар. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң, бригадаларның бүдүрүлге чорудулгазын демократчыдаарынга ролюн улгаттырган. Ажылчыннарны бот-башкарылгага кииририштирип, оларның эгелээшкинин деткип турар. Ажылчыннарның, специалистерниң шаңналының айтырыын, материалдыг кежик үлелгезин чүгле совхоз чөвүлелинге чугаалажып көрген соонда шиитпирлээр.

Соцчарыштың ажык-чарлыын, көскүзүн чедип ап турар. Тиилекчилерге тускаадып, күш-ажылчы алдар тугун көдүрүп, шаңнап, хүндүлел самбыразынга киирип, «чаңныктарны» үндүрүп турар.

«Найырал», «Коммунизмниң херели», «Кызыл тараачын» совхозтарда, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында болгаш өске-даа черлерде партия организациялары чон-биле харылзаазын элээн быжыглаан.

Чаңгыс-даа үнелиг санал кичээнгей чок артпазын дээш, социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге кижи бүрүзүнүң билиин, күжүн, эгелекчи саналын ажыглаар дээш, чоннуң бот-идепкейин бедидер дээш партия организациялары ажылын эде тургузуп, чаа аргаларны дилеп турар.

Амгы үеде республикада СЭКП ТК-ның Платформазын чугаалажып турар. Коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң санал-оналынга даянып турганш, шиитпирлерни хүлээп ап турарын бо чорук база бадыткап турар. Партияның кичээнгейиниң төвүнде — кижи, ооң хамааты эргелерин болгаш хостаалгазын быжыглаары. Нийтилелдиң болгаш күрүнениң ажыл-херектеринге, ону эргелеп башкарарынга чоннуң киржилгезин чедип алыр сорулга салдынган. Партия организациялары бүгү күштерниң демин кадарынче ажыл-херээн углаар дээни кончуг ышн.

Василий ЕВТЕШИН.

СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизи.

•Олар кымнарыл?•

МЕХАНИЗАТОР

Өлчей-оол Өшкүлүгнүң хар-назынын алыр болза, ол ам-даа аныяк, чаа-ла дөртен ажып чоруур. Ынчалза-даа Каа-Хем районнуң Суг-Бажы суурунда эң хүндүткелдиг, улустуң чугааламжыры-биле, бүзүрелдиг кижилерниң бирээзи. Ол — «Совет Тыва» совхозтуң механизатору. Амгы үеде район Совединиң депутады боор, чеден чылдарның төнчүзүнде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады чораан кижини ам база катап республиканың дээди органынга боттарының эрге-ажыктарын камгалаар бүзүрелди чаңгыс чер-чурттугларының аңаа көргүскени — ындыг улуг үнелелдиң бадыткалы. Бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Ө. Ч. ӨШКҮЛҮГГЕ ужурашкаш, оон кыска интервьюну алган.

— Өлчей-оол Чамыянович, чаңгыс эвес удаа депутаттап келген болгай силер. Ам база ындыг улуг бүзүрел силерде онаажып турар-дыр. «Депутат — чоннуң бараан болукчузу, айбычызы» дижир болгай, чеже-ле улустарга «айбыладып», кээр боор, ам-на оон ойталап каaптайн деп бодал силерге келбээн ирги бе?

— Бир эвес депутаттарның ажыл-чорудулгазы, ол ажылдың уран уткасы биеэги хевээр болур турган болза, оон ойталап каaптар ийик мен. Ам байдал ындыг эвес. Депутат кижиниң ёзулуг-ла чазак кежигүнү боол, республиканың улус ажыл-агыйының, социал амыдыралының кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлээринге боттуг киржилгезиниң үези келген деп санап турар мен. Мынчага чедир депутаттап чоруур үемде ындыг эвес чүве. Республиканың Дээди Совединиң сессияларынга каш катап санал-даа берген мен. А ооң чуруму дээрге, шынап-ла, кижи кайгаар. Санал бээр сен деп баш удур дыңнадып каар, белеткенип алзын дээш ындыг чүве ыйнаан. Херек кырында белеткеп алган саналындан бaрык чүү-даа артпас, даргаларның бижип белеткеп берген чүүлүн номчуп каар. Чазактың кандыг-бир шиитпири дээш шуптувус бир демниг хол көдүрүп, «чаңгыс үн-биле» бадылап чордувус.

А соңгукчуларының чагыгларын ёзугаар улуг даргаларга кирип, айтырыг тургузары — бир берге чүве ол. Депутат-ла кижи дээш ындыг ыйнаан, боду азы оон оралакчызы хүлээп алгаш, дилээшкинни аажок дыңнангыр, сеткил човаашкынныг хевирлиг хүлээп ап, блокнодунга бижиин ап олурар. Херек кырынга олар ол-ла саазынга чыдып каар. Алы эвээш чартык [illegible] дыңнар дээрзин аңаа олура-ла билип, эскерип орар сен. Чок-ла болза, кижиниң бодунче удур кээп, са базып каaптар чүве-ле болгай. Ам байдал өскерилген деп билип, чонумга, шынап-ла, ажыктыг боол болурумну угаап бодап, оларның бүзүрелин хүлээп алган мен.

— Советтерниң ролюн бедидер, эрге-чагырганы оларга долузу-биле дамчыдып бээр деп чугаа бар болгай. Ону канчаар билип турар силер?

— Эрге-чагырганы Советтерге дамчыдар дээш ам база албадаар, үстүүртен базымышкын кылыр эвес. Ол дээрге окта шын эвес бодал апаар. Бодап көөрүмге, хамыктың мурнунда Советтер органнарын аажок шиитпирлиг, бот-идепкейи бедик, оон-биле кады арга-дуржулгалыг ажылдакчылар-биле быжыглаары чугула. Ындыг улустар кандыг-даа күткүүшкүн, кыдыындан ыйыдыышкын чокка чогуур эрге-чагырганы боттарының холунче шилчидип ап шыдаар деп бодаар мен. Ам дээрезинде кандыг ийик, чамдык черлерде кодээ Советтер даргалары совхоз директорларының айбычылары болган чоруп турар болгай. Ындыг байдал-биле канчап эптежип болуру? Ам Советтерге кээр чаа депутаттар соңгукчуларының идегел-бүзүрелин хоозун сөстер эвес, боттуг ажыл-херектер-биле шынзыдар ужурлуг. Чүгле ынчан Советтерниң ат-алдары, ужур-утказы бедиир ужурлуг.

Интервьюга допчу немелде. Каш чылыш дургузунда депутаттап келген Ө. Өшкүлүгнүң Советтерге, депутаттарга хамаарыштыр бодалдары мындыг-дыр. Аажок аныяанда-ла дааңган ажыл-херээнге ак сеткилдиг бараан болуушкуну дээш «Хүндүлелдиң Демдээ» орден, Ленинчи юбилей медаль-биле шаңнаткан, чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелин бүзүрелдии-биле чаалап алган механизатор чонунга төлептии-биле бараан боол шыдаар. Чугаа кыска болганда, ооң программазын-даа мында кирбээн. Ында күүсеттинмес хире, хоозун аазаашкыннар чок. Ө. Өшкүлүг ындыг аазаашкыннарга хөңнү чок, боттуг ажыл-херек — оон мөзү-шынарының кол чүүлү ол. Ындыг депутатка канчап бүзүревес боор.

Интервьюну Николай САЛЧАК алган.

ДААРАНЫКЧЫ

Улустуң мындыг чугаазы бар: «Өттүнүүчел — өөреникчел». Чиге соглээн аа. Ында улуг утка бар ышкажыл. Мен бо удаада ону Л. Моңгушка хамаарыштыр турарым ол. Чүге? Люда ынчан, 1978 чылда, чаа-ла школа доозупкан турган. Аныяк кижи кайнаар өөренир, чүнү кылыр мен дээн чижектиг айтырыгларга харыыны боду-ла тып алган. Харын база боду-даа эвес-тир ийин. А авазы «тып» берген. Ол кайын-на уруун чедип экелгеш, Люданың амгы ажылдап турары албан черинче кирип үдеп каан деп аан. Ындыг эвес болдур эвеспе. Хамык ужур Люданың бодунда, ооң өттүнүүчел чаңында. Ам эвес, а бичиизинде дээрим ол. Авазы бир-ле чүвени даарап, быжа бээрге-ле, ол база ындыг турган: пөс быжындызын алган соонда бодунуу-биле бир-ле чүвени «чогаадып» даарай бээр. Ынчап чорааш, школа дооскуже, шуут-ла илдик чок даараныр, удазынга ораашпас апарган. Ооң ол сонуургалы ону Хандагайтының чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелинге эккелген.

Баштайгы базымнар, күш-ажылга чаңчыгыышкын аңаа берге-даа болду-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ол аңаа торулбаанынга ооң бо хүннерде чедиишкиннери бадыткал болур. Ол база-ла анаа келбээн болдур эвеспе. Кызымак ажыл, тура-соруктурар. Ооң түңнели ам ол ышкажыл. Эш-өөрүнүң идегели, бүзүрели. Людмила Кызыл-ооловна Хандагайтының № 23 соңгулда округундан район Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеткен.

Бүдүрүлге бот-орулгаларылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчий бергени болганда, ажыл шагының үезинде ажылчын кижини чардыктырары белен эвес деп чүвени биле тура-ла, ам канчаар, кулакты кыскаш, эвээш үеде ооң-биле чугааланыр аргалыг болган мен. Ынчалза-даа Люда чугаакыр эвес кижи болду. Ынчан: «Чыткан хөй тургуспас томааныг кижи-дир» деп түңнел кылдым.

Часпаан боор мен. Ол даараныкчы кижиниң мергежилиниң чажыттарын бо бүдүрүлгеге ажылдап тургаш, база өөренип, шиңгээдип алган. Ам аңаа ажылдаа-ла он ийиги чылче кирген. Дуржулгалыг-даа, шалыпкын-даа болу берген. Шевер уктуг кижи черле ындыг: сонуургак, өөреникчел болур.

Бо бүдүрүлгеде даараныкчыларның ийи бригадазы ажылдап турар. Оларның бирээзи — кылын, а өскези — чуга хеп даараар. Чагыглар саны кыжын-даа, чайын-даа эвээжевес. Колдуунда-ла тоннар, костюмнер, платьелер, юбкалар чагыыр. Ону хуусаазында даарап, чагыкчыларга хүлээдип турар. Шынары багай дээш хомудалдар, негелделер кым-даа кылбаан. Эки ажылдың түңнели олдур. Ында В. Д. Сат, Ч. С. Адыгжы ышкаш хоочуннарның, аныяк даараныкчы Ираида Донгак, идик кылыкчылары Григорий Кенен-оол, Саян-оол Кол, телемастер Александр Донгак оларның үлүү кирген. Оют Кечиловна Ооржак бо бүдүрүлгеге үр ажылдааш, ам пенсиялай берген. Ынчалза-даа ол аңаа бо-ла чедип кээр, аныяктарга арга-сүмезин бергеш баар чаңчылын кагбаан. Үстүнде адааным кижилер дугайын бүдүрүлгеде диспетчер Майя Ооржак улуг чоргаарал-биле чугаалааш, мынчаар немеп кагды:

— Ажылывыс аайы ындыг. Чагыкчылар-биле харылзаа тудар, оларның санал-оналын өөренип көөр, ажыктыг чүүлдерни ажылга ажыглаар. Ынчангаш неделя санында бир хүн бир суурже комплекстиг үнүүшкүнну организастап турар бис.

Район Совединиң улус депутадынга кандидат Л. К. Моңгуштуң эки талалары, мөзү-шынары чүл дээрзин Майя Нуржутовнадан сонуургадым:

— Мергежилинге бердинген, эш-өөрүнге эвилең-ээлдек, төлептиг, хөй уругларлыг болгаш амыдыралды билир кижи — деп, ол үнелел кылды.

Людмила Кызыл-ооловна чоокта чаа районнуң септелге-тудуг участогунуң клувунга соңгукчулар-биле ужуражыышкын эрттирген. Ам бо ажыкчарлыг апарган үеде ужуражыышкын киржикчилериниң негелдези шыңгыы, күзээшкиннери эки, чагыглары янзы-бүрү болган. Ында колдуунда суур чаагайжыдылгазы, бажыңнар чанында херимнерни септедири, эде кылыры, оларны бедидери, Дружба кудумчузунуң оруун экижидери ышкаш айтырыглар бар. Оларны хөй-ниитиниң күжүнге даянып тургаш кылдыртырын Людмила Кызыл-ооловна шиитпирлеп алган.

Ооң программазында кирип турар кол чүүлдер бо: округ девискээринге уруглар шөлүн кылдыртыр, чурттакчыларның картошка, ногаа олуртурун чедип алыр, өг-бүле бүрүзү хууда дузалал ажыл-агыйлыг болурун деткиир, ону боттандырар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЖУРНАЛИСТ

Республика солуну «Тувинская правданың» үлетпүр килдизиниң эргелекчизи Виталий Гантовтуң ажылының сорулгазы мындыг: бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын эки организастап тургаш, карыылгалыг бүдүрүлгелерниң санын кызырар, орулгалыг ажылдап турарларын хөй-ле болурун чедип алыр. Бүдүрүлгелер күштүг болган тудум-на, республика бай-шыырак, кижилерниң амыдыралы шыдалдыг, магазиннерниң баартактарының кыры долу болуру билдингир.

Ол Тывага сес чыл ажылдааш, бо сорулгага бодунуң чогаадыкчы ажыл-херээн бараалгадып келген. «Дугуй кырында республиканың экономиказынга автотранспорттуң ажыктыг чоруу улуг ужур-дузалыг. Ынчангаш бо темага хамаарыштыр парлаттынган чүүлдер ооң чогаадыкчы ажылында хөй черни ээлеп турар. Мергежилиниң аайы-биле байдалды эки билири (В. Гантов школа соонда автотранспорт талазы-биле техникумну дооскан), «Саян дээрбээнде экономиканың элдептиг чоруу» деп чүүлү аңаа ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң шаңналын тыпсырынга чедирген. Чогаадыкчы бодалдары дээш ол хире бедик үнелелди бистиң республикада бир дугаар чедип алган журналист ол болуп турар.

Республиканың экономиказынга болгаш ооң экологтуг келир үезинге Бии-Хем бажының (ам Каа-Хем апарган) ыяжын бодамчалыг белеткээриниң политиказы канчаар-даа аажок ажык-дузалыг. Ол айтырыглар-биле В. Гантов сес чыл чедир ажылдап турар. Бир эвес ооң Тоора-Хемниң Ырбандан, Сыстыг-Хемден бижээн ажылдарын чаңгыс черге мөөңнеп чыыптар болза, кижилерниң ажыл-агыйжы эвес, бодал чок чоруунуң дугайында, бойдустуң болгаш бодунуң-на даартагы хүнүн бодавас чоруктуң дугайын чугаалап турар бүдүн ном болу бээр ийик. Ийе, Тываның чаа тудуглары ыяш ыяап-ла херек, ам-даа дыка хөй чурттал тудугларын калбартыр ужурлуг бис. Ынчалза-даа чүгле «канчап-даа» тургаш эвес! Шак ындыг турушту журналистер «таптаашкын-даа» үезинде ээлеп турган болгаш бөгүн-даа ону дүжүп берип шыдавас ийик.

«Тыва кобальт», агроүлетпүрнүң автобүдүрүлгелери, Кызыл-Мажалыктың эът комбинады, Үстүү Енисейниң балык заводу ышкаш план күүсетпейн карылгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелер республиканың экономиказынга аар чүък болуп турары харадаңчыг. Оларда ажыктыг ажылдаарының аргалары бар бе? Чугаажок, бар. Ооң ужурунда чогум-ла аңаа үндезилээш, күш ажылчы коллективтерни бүзүредир, удуртукчуларны албадаары албан апаар. Бо база журналистиң база бир чугула темазы.

Ол-ла бүгү улуг айтырыгларның артында турар «бичии» кижиниң дүвүрелиниң, сагыш човаашкынының дугайында ол утпайн келген. Ооң ажылдап турар килдизинге кижилер кээп, хомудалдарын, дилеглерин чугаалай бээр. Чагаалар база үзүктелбес. Гантовка үе-шак канчап четчип турарыл? Ону оон хөй эки мөзү-шынарлыы-биле тайылбырлап болур.

Күш ажылчы коллективтер улус депутадының кандидаттарынга дыка хөй журналистерни адааны бистиң республиканың төөгүзүнде бир дугаар болуушкун-даа боол чадавас. «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобааза болгаш Росэътсут садыының соодулга комбинадының коллективтери В. Гантовту кандидат кылдыр кинити хуралга депшиткеннер. Моон алгаш көөрге, бистиң номчукчуларывыс журналистерниң бүдүштүг мөзү-шынарынга база арга-мергежилинге бүзүреп турар. Эрте берген берге чылдарның демиселиниң дуржулгазы бөгүн-даа чаагай күзелге бараалгап турар. Журналистер чүгле боттарының эвес, а номчукчуларның сонуургалын камгалап, чонга шынчы болуп, эде тургустунуушкунну дүргедедиринге билиин, күжүн берип чоруур дээрзинге чон бүзүреп турар.

В. Гантов улус депутадының кандидадынга бир дугаар депшиттирип турар. Чүге? Ооң мурнунда аңаа бүзүрел турбаан ол бе? Турбайн аан. Ынчалза-даа ооң бодунуң санап турары-биле алырга, мурнуку чылдарының байырлал хөөннүг хемчеглеринге киржир күзелин илеретпейн чораан. Ам чоннуң эрге-чагырганы дээш ылап туржурунуң үези келген. Ынчангаш ол депутаттың мандады дээш демиселче киргениниң чылдагааны-даа ында.

Данзы САЛЧАК.

ИНЖЕНЕР

Таныжыңар. Хурал-оол Моңгушович Өртеней — Тыва АССР-ниң улус депутадынга Хову-Аксы № 104 соңгулда округундан кандидат.

1965 чылдың августуң изиг хүннериниң бирээзи. Совет Армияның хүрээлеңинге албан-хүлээлгезин эрттиргеш, Хурал-оол Хандагайты суурга чанып келген.

— Шеригден чаа халажып келген солдат каш хонук дыштанып алгаш, ажылдап кириптер болгай, але — деп, эштери хөөреп тургулаан: — Новосибирскиниң садыг техникуму дооскан тускай мергежилдиг эр ажыл муңзаар боор бе, Хурал.

— Бистиң бо райпога садыг килдизинге кижи херек дидир-дидир-леп...

— Адазының салгакчызы садыг шугумунга ажылдаар, шынап-ла, чогум-на кижи сен-дир сен, эш — дээн чугааларны бо-ла дыңнаар апарган.

Найыралдыг эжишкилер ынчаар хөөрежип турда, суурнуң почтачызы чаа солуннарны, журналдарны үтбааже-ле эндере чүктеп келген. «Шын» солунну номчуурга, Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинатта ажылчыннар негеттинип турар, ылаңгыя шеригден халашкан шыырак оолдарны күзелдии-биле чалап турар дээни аныяктарны дыка сонуургаткан, хөлзеткен. Хурал-оол ханы бодангаш, — «Хову-Аксынче хаптаалыңар, оолдар! Тываның бир улуг бүдүрүлгези ажыттынар дээш, солун-на болгай» деп санал үндүрерге, эштери:

— Шынап-ла, Хурал, сен баштай хавыт. Шеригден чаа келген, бот эр, адаан чиик кижи-дир сен. Келир чылын сооңдан чеде бээр бис — дишкеннер.

... Хурал-оол Хову-Аксынга идегел-биле халдып келген. Эртен ажыл шагы эгелей бергенде, бөлүк аныяктар, ажыл-ишче чүткээн күзелдиглер, конторага чыглып келген — манаан, оожум турганнар. Тываның бүгү-ле булуңнарындан чыылган оолдар, кыстар арбын боорга, тыва дарга кабинединге чыып, бичии хуралчыгаш кылган.

— Кобальт дээр кончуг ховар металлдың бүдүрүлгези бо черге турар, ам тудуг изиг-түлүктеп чоруп турар, билир-даа, көрген-даа силер, эштер! — деп, Салчак Каадыр-оолович Чанзан-оол дарга чугаалаан: — Металлург деп тускай мергежилдиг кижилер ажылдаар, нарын дериг-херекселдерлиг комбинат болур. Ам бо хүннерде силерни тудугга ажылдадыр бис, амдызында тудугжулар чедишпейн турар. Тудуг кылып чорбаан аныяктарны өөредир, хоочун тудугжулар-биле кады тургузар, олар өөредир, башкылаар, чоорту ажылдың эвин тып, ажылдай бээр силер. А металлург болуксаар кижилерни өөредип чорудар бис. Каш чылдар караңнадып эрте бээрге, мындыг комбинат турар дээш, ханада азып каан чуруктарын аныяктарга сонуургадып, тайылбырлаан. Чурук-төлевилелде келир үениң комбинадын көргеш, аныяктарның өөрүшкүлүг хей-аъттыг соруу үнүп, хөглүг шимээргей бергеннер:

— Ажылга кирип ап көрүңер, дарга.

— Чурттаар чер бээр ирги бе?

— Металлург болган болза... бир-ле сеткүүлден номчаан мен...

Хурал-оол тудугжулап, баштайгы базымны кылган. Бызаңчылап, бетончулап, арматуржулап, черле ынчаш, тудугжу деп мергежилдиң чес-холазын көре берген. Тудугжулаарга эки-ле... А металлург болза, чүү ирги? Оон дыңнап чорууга, дагжы болуру оон-даа солун, орулгалыг-даа дижир болган. Ынчап-ла хөлзээзинниг чоруп турда, биеэги эш-өөрлерин Уралче, Красноярскиже, Соңгу Кавказче өөредип чорудуп эгелээн.

Хурал-оол-даа «күзээнин чедер, сураанын тывар» деп чоннуң чечен чугаазынга сорук кирип, Красноярскиниң өңнүг металлургия институдунуң даг салбырынга кирип алган. Өөредилгениң чылдары шуужуп, эртип турза-турза, 1970 чылдың июльдуң эгезинде даг инженери тускай эртемни чедип алган. Боттанган күзел!

1970 чылдың октябрь 1-ниң экизи чүү дээр! Дээди эртемниг аныяк даг инженери Хурал-оол Моңгушовичи Өртенейни «Тыва кобальт» комбинаттың даг цегинге ажылчын кылдыр хүлээп алган, чоорту даг мастери апарган. Даг дээрге, даг-ла болгай, амыр эвес эрлер шыдаар, быражыр!

Суурдан көөрге, Кара-Хая даглары чоргаар кестүр. Дагжылар, куйларга дөмейлеп болгу дег, чер иштии-биле шөйлүп чоруткулаан, штольнялар деп адаар тамыларда казар байлактарның үүжезин бузуп, ону чүдүрүп турар. Ону руда дээр. Рудада кобальт баштадыр, чээрби шаа байлак бар. Ол руданы кедизинде баргаш, гидрометаллургия цегинге болбаазырадырга, сайзырадырга, кобальтылыг концентрат үнер. Ону белен продукция дээр, ынчалза-даа ону төнчүзү деп болбас.

Ынчан 9-ку беш чылдар чоруп турган. Бо хүннерде 12-ги беш чыл. Хурал-оол Моңгушовичини соңгу рудниктиң начальнигинге депшиткен. Харыылаар ажылы көвүдээн. Харысалга улгаткан. Ынчалза-даа даг институдунга алган билиглерин боттуг ажылдар-биле сырый холбаан, а кол чүве — дагжылар-биле найыралдыг хөделиринде болган. Хоочун дагжылар Алексей Тимофеевич Шадрин, Александр Ильич Комолапов, алышкылар Николай, Яков Моңгуштар дээш... өскелерниң-даа ачы-дузазы-биле дагның чажыдын тып, чүткүлдүг-ле ажылдаан.

10-гу беш чылдар. Дагжылар үш ээлчег-биле ажылдаар. Домактың дөрт утказында Хурал-оол Моңгушович дүн-хүн чокка ажылдап чоруур. Чогаадыкчы болгаш чаартыкчы саналдарны киирген, 4 муң рубльдиң экономиктиг камгалалгазын чедип алган.

1980 чылдың чеди айның ортан үезинде, металлургтар хүнү-биле холбаштыр, Хурал-оол Моңгушович Өртенейге «Тыва АССР-ниң алдарлыг дагжызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Бо хүннерде ол Красноярск крайның Хову-Аксы суурда шеригжиткен камгалал албанының кезээниң начальниги боол турар. Ол дээрге кобальтылыг комбинаттың даг цегиниң камгалалында албан чери болур. Тыва номчукчуга допчулап тайылбырлаары чугула. Дагжылар болза, чер иштинде тамыларда ажылдап чоруур. Даг буступ, озал-ондак боол болур. Ындыг айыыл таваржып болур болганда, ШДКАК бо черде ажылдап турар.

Дээди эртемниг инженер Хурал-оол Моңгушович Өртенейни депутаттың кандидадынга депшидип үндүргени — аңаа улуг идегел болур.

Корода ОЮН.
Таңды район.

БАШКЫ

Эрзинниң 127 дугаар соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадының чаңгыс мандады дээш 6 кижи туржуп турарын СЭКП Эрзин райкомунуң, райкүүскомнуң хуралдаар залынга көрдүм. Оларның дөртү тус чер чурттуг улус, а өске ийизи ажыл-албан аайы-биле дөмей-ле бо чер, улус-чон-биле холбаалыг. Аныяк башкы Нина Буяновна Уржук — 6-ның бирээзи. Күш-ажылчы дептериин көөр болза, ында бижимел кончуг эвээш. Эрзин суурга төрүттүнгеш, өскен, бо хүннерде бодунуң төрээн школазында эге класстар башкызы. Каш чыл бурунгаар башкы училищезин дооскан, ам Кызылда башкы институдунуң 3-кү курузунда бот-өөредилге-биле өөренип турар. Бо-ла. Өг-бүлелиг, ийи бичии оолдарның төлептиг иези. Өгнүң эр ээзи Л. Уржук — аныяк коммунист, райпода механик.

«Алды кижиден ам кымның депутат апаарын баш удур кым чугаалап диттир деп. Эрзин ортумак школазы районнуң кол бааза школазы болганда, ында башкылар саны кайы-даа школалардан хөй. Олар шупту бир үн-биле Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидады кылдыр аныяк башкы Нина Уржукту шилип алган-дырлар. Силер ындыг үр эвесте бо школаның педагогика коллективин удуртуп турдуңар. Арта депутаттың кандидадының бүзүреттирген кижизи-дир силер. Кандидат аныяк башкывыстың дугайында чүнү допчулап чугаалап болур силер?» Мындыг делгерецгей айтырыгны райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Б. О. Сеңгинге ужуражылга бүдүүзүнде салган мен.

— Мен «өскээртен» болзумза-даа, дааады Эрзин районнуң школаларынга ажылдап келдим. Ынчангаш Нина Буяновнаны ол башкы базымын эгелээнинден бээр билир мен. Амгы үеде ол школада эге класс башкыларының методиктиг каттыжыышкынының даргазы кижи. Методика талазы-биле быжыг билиглиг. Өөзүн хүн бүрү ажыл-ижинге билдилиг ажыглап чоруур. Чогаадыкчы-чаартыкчы башкыларның ажыл-чорудулгазын база чандыр көрбес, шиңгээдип ап чоруур. Районнуң бүгү-ле эге класс башкылары ооң эрттирген ажык кичээлдеринге улуг күзелдии-биле бо-ла олуржу берген турарының бир чылдагааны ында деп бодаар мен. Ам бо хүннерде ооң удуртуп турар клазында чаңгыс-даа өөреникчи «ийи» чок өөренип турар, класстың деңкезии эки өөредилгелиг. Ада-ие-биле харылзаазы эки. Клазында, школазында, улус өөредилгезинде кандыг-бир шиитпирлезе чогуур айтырыг тургустунуп кээр болза, ону дарый шиитпирлээр талазы-биле быжыг туруштуг кижи...

Шында, ооң эге-ле кыска намдары-биле таныжып, номчуп турган кижиниң караанга ол хөй-ниитичи кижи кылдыр тода көстүр. Училищеге өөренип тура безин бөлүкке комсоргтап, училищениң комсомол комитединиң секретарынга соңгудуп турган. Эрткен чылдарда комсомолга төлептиг хөй-ниитичи ажыл-чорудулгазы дээш ол ВЛКСМ Төп Комитединиң хөрек демдээ, комсомол Тыва обкомунуң, райкомунуң хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан. Ооң тыва, орус, моол үш дылдарны хостуг билири амыдыралга дөгүм боол чоруур.

Бо 127 дугаар округтуң депутадының 6 кандидаттары шупту аңгы-аңгы мергежилдиң төлээлекчилери (белеткелчи, эмчи, башкы, юрист, чолаачы, инженер) болганда, оларның программаларының кол угланыышкыны боттарының дөрт күүседип турар ажыл-ижинче, албан-хүлээлгезинче угланган болур чорду. Чижээ, башкы Н. Уржуктуң платформазы ортумак, хөгжүм школалары, ясли-садтар, районда улус өөредилгезиниң хөгжүлдези-биле сырый холбашкан. Чүгле бирги үезия. Бир эвес депутат апаар чүве болза, ол бо улуг хөй-ниитичи даалганы үш угланыышкын-биле кылып чорудар деп турар. Баштайгызын үстүнде көрдүвүс. Ийиги кезээн база биргизиниң уланчызы деп көөр апаар. Ында аныяктар кижизидилгезиниң, ажыл, амыдыралының талазы-биле бо хүнде чөптүү-биле тургустунган чидиг айтырыг кол черни ээлеп турар дээрзин дыңнадым, угаап билдим. Программаның үшкү кезээ чаңгыс суур чурттугларының ажыл, амыдыралын улам экижидеринче угланган чоржук.

Өскен-төрээн суурунуң бир чамдык четпес чүүлдери ооң сеткил-сагыжын онза дүвүредип чоруур дээрзин билдим. Чаа Культура бажыңы ажыглалга кирерге, эргизин пионерлерге дамчыткан.

Седип МОНГАЛ.

ЭМЧИ

Республика эмнелгезиниң лотарингголог эмчизи Людмила Кыргысовна Куңгаалай Кызыл хоорайда Молодежный № 5 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат. Улустарның кадыкшылынга онза айыылдыг боол болур, оларның амыдырал-чурттаалгазынга бичии эвес халагдалдарны, бергелерни чедирип турар кулак аарыгларын эмнээриниң талазы-биле бедик мергежилдиг эмчиге ындыг бедик бүзүрелди хоорайның № 2 поликлиниказының коллективи илереткен. Солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи эмчи-биле ужуражып, оон интервьюну алган.

— Республика эрге-чагыргазының дээди органынга депутат кылдыр депшиттирген-дир силер, соңгулда мурнундагы программаңарның кол угланыышкыннары-биле номчукчуларны таныштырыптар силер бе, Людмила Кыргысовна?

— Бир эвес Тываның парламентизинге боттарының эрге-ажыктарын камгалаарын соңгукчулар менээ бүзүреп, депутат кылдыр соңгуп алыр чүве болза, хамыктың мурнунда эмчи кижи болганымда, депутат ажыл-чорудулгамны республиканың кадык камгалал органнарының, эмнелгелериниң ажылын экижидеринче угландырар апаар мен дээрзи чугаажок.

Эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаарын болгаш эмчи кадрларның белеткелин амгы үеде эң чугула айтырыглар деп санап турар мен. Бистиң республиканың онзагай чүүлдери — делгем девискээрде чурттакчы чоннуң эмин эрттир хөй эвес, быдаргайын, эмнелге черлериниң транспорт хандырылгазының талазы-биле кошкаан өөренип көрүп, тургузуг талазы-биле амгы республика эмнелгезинге чоок, шак ындыг хөй угланыышкынныг районнар аразының эмнелгелерин ажыдарын ажыктыг болур деп бодап турар мен. Чижээлээрге, Ак-Довурак хоорайга Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга районнарны, Чадаанага аңаа чоок районнарны каттыштырган дээн ышкаш. Хөй-ле эмнелгелерже тараттынып, ындында-ла чедишпейн турар чаа эмнелге дериглерин, тус-тус мергежилдиг эмчилерни ындыг төптерге мөөңнептер болза, оларның ажыктыг чоруу, ажылының үре-түңнели бедик болур ужурлуг.

— Республикада эмчи кадрларынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Эмчилер-биле хандырылганы экижидер дизе, чурттуң дээди эмчи институттарынче республиканың үндезин чурттакчыларын (сөөк-аймаандан хамаарылга чокка) хөйү-биле чорудар болза эки ышкаш. Чүге дээрге бисче өске черлерден келген эмчилер аажок ховар маңаа артып каап турар, ажылдаар ужурлуг үезин эрттиргеш-ле чоргулай баар боор-дур, ийи-чаңгыс-ла кижи артар. Оларны арттырып аар дээш бис ышкаш үндезин чурттакчыларга деңнээрге, оон таарымчалыг байдалдарны тургузарга-даа хоржок боор-дур. Оларны база билип болбайн аан, кижи бүрүзү бодунуң төрээн черинге чурттаксаар, ажылдаксаар ыйнаан. Республикада эмчилерниң чедишпейн турарын чүгле бодумнуң мергежилимниң чижээнге айтып көрейн. Амгы үеде Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Тожу районнарда лор эмчилер чок. Өвүр, Сүт-Хөл болгаш Мөңгүн-Тайга районнарда ол эмчилерниң орнунда ортумак эртемниг фельдшерлер ажылдап турар.

Ооң уламындан кулактың хоочураан аарыы, ооң ириңнеп, кавыннаары бистиң республикада «тус чериниң» аарыы болган дээр болза ажырбас. А ол дээрге анаа-ла чиик аарыг эвес болдур ийин. Чүве чедир дыңнап албас, дүлей болурунуң халалыындан аңгыда, кижи бичин турда-ла аарып эгелээн кулак аарыы алызында барып баш сөөгүнүң иштинге кижиниң амыдыралынга айыылдыг өске-даа аарыгларны тывылдырар чүүлдер кайы хөй. А ону эмнээр, баш удур болдурбас ужурлуг эмчилер чедишпес. Байдалды экижидер дээш хемчеглерни ап турар, а оларның үре-түңнели куду боол артпышаан. Чижээлээрге, эрткен он алды чыл дургузунда республика эмнелгезиниң баазазынга интернатураны 24 лор эмчи эрткен болза, амгы үеде олардан чүгле алды кижи ажылдап артып калган, оларның дөртү тыва эмчилер. Ынчангаш байдалды экижидериниң чаңгыс оруу — үстүнде чугаалааным ышкаш, үндезин чурттакчылардан эмчилерни белеткээринче улуг кичээнгейни салыры болур.

— Кадык камгалалын республиканың ажыл-агыйының өске адырларындан хоора көрүп, чүгле ол дээш чыдыптарга шын эвес апарбас ирги бе, эмчи?

— Силер мени өскээр билбезинерни дилеедим, шын харын, кадык камгалалының айтырыгларын шиитпирлээри чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг байдалының экижидери болгаш эрге-хоойлу камгалалы-биле сырый холбаалыг деп бодаар мен. Социал-экономиктиг байдалды экижидери дээрге-ле, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга хамаарыжыр апаар дээрзи чугаажок.

Херээжен, ие кижи болганымда, иелерниң болгаш бичии чаштарның камгалалының талазынга сыныш чок туржурум чугаажок. Кадык херээжен дээрге-ле — кадык уруглар-дыр.

Тывага төрүттүнген, өскен-төрээн черимге ынак кижи болганымда, ооң экологтуг байдалын экижидер дээш туржур мен. Дус-Хөл, Чедер, Хадың дээн ышкаш эм шыйарлыг хөлдерниң чидип, чер-черлерде арга-эзимнерниң өртке таваржып, камхайыра чок ажыглаашкыннардан эвээжеп, хемнерниң хирленип турарын көөрге карака чаржынчыг. Амгы үеде бар байлаавысты камгалаары, катап тургузары, ам-даа көвүдедири, кижилерниң эң кол байлаа — оларның кадыкшылының камгалалын экижидери — республиканың парламентизиниң бирги чергелиг сорулгазы болур ужурлуг деп билип турар мен.

— Интервью дээш четтирдим, Людмила Кыргысовна, соңгулдаларга чедиишкинниг болуруңарны күзедим!

ПЕДИАТР

— Дөрт харлыг Алимниң бир дүне эъди изий берген. Эмчи чалавас болза, хоржок апарган. Дүрген дуза чедирер эмчиже дыңнадырывыска, эмчи Лариса Кенденовна бо келген. Ооң дузазын көрүп, ам харын сеткиливис оожургаан болбас ийикпе — деп, Розалия Дембиреловна өөрүшкүзүн илередип чугаалап ор. Чүгле бо иешкилер эвес, ооң дузазын үнелээр өг-бүле кежигүннери Хову-Аксында хөй. Ажылы дээнде бодунуң амыр-дыжын бодавас, үргүлчү улуг-биче чурттакчылар аразынга чоруур боорга, ону улус пат билир. Ынчангаш чоннуң эмчини үнелеп, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр идип үндүргени-даа таварылга эвес.

Лариса Хертектиң адрезинге чондан эвээш эвес чылыг сөстерни дыңнап болур. «Хүнчүгеш» ясли-садтың кижизидикчизи Раиса Найдан: «Кижиниң экизи мөзү-шынарында дижири чөп. Эмчивис оожум бүдүштүг, эмнээри-даа шыырак» деп үнелеп орду. Чалалгалардан келгеш, аарыг уруглар хүлээп кириптер. Хүнде 20 хире чашты шинчип четтигиптер. Оларның ада-иелери-биле база беседалажыр, сүме бээр.

Лариса Кенденовнаны школачы чылдарында-ла эки билир мен. Ол школаның эки өөредилгелиг өөреникчилериниң бирээзи чораан. Алысла школага эртемнерниң үндезинин ханы шиңгээткен болгаш, Красноярскиниң медицина институдунга база кызымаан көргүскен. Эртемнерниң дээдизин чедип алыр күзелдиг болганда, ол улаштыр интернатурага билиин улам быжыглаан. Шак ынчаар билиг-биле чепсегленген эмчи ажыл-херекке бодунуң чедип алган күзелин шынзыдып шыдаан.

Ол бодунуң кол ажылындан аңгыда, эмнелгеде «Билиг» ниитилелиниң лектору болгаш чон ортузунга, коллектив кежигүннеринге тайылбыр ажылын бо-ла кыла бергилээр. Профэвилел ажылдарынга үргүлчү киржир. Хову-Аксының № 103 соңгу таланың соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат эмчи Лариса Кенденовна Хертек дээш бадылаарынче чурттакчыларны кыйгырдым.

Таржаа ОЮН.

Бистиң кандидаттарывыс

АЖЫ-ТӨЛГЕ ЫНАКШЫЛ

Шагаан-Арыг хоорайның 2 дугаар ортумак школазын дооскаш, дараазында Юната Кызылдың башкы институдунуң математика факультединге өөренип кирген. Ону 6 чыл бурунгаар дооскаш, Чаа-Хөл ортумак школазынга башкылап ажылын эгелээн. Аңаа 2 чыл эртенде ол математика башкылаар талазы биле мергежилдиин, дуржулгазын көргүзүп шыдаан. Төрээн чериң, ада-иезин тыртып, Кызыл районда Баян-Көл ортумак школазынга ажылдаанындан бээр 3 чыл чеде берген. Бо школага башкылап эгелээш, чогаадыкчы, идепкейжи чоруун көргүзүп, математика талазы-биле уругларга ханы билиглерни берип, бодунуң билиин, арга-мергежилин улам бедидип, дуржулгалыг башкыларның одуруунче кирген. Оон кол сорулгазы— школа реформазын амыдыралга боттандырары.

Аныяк башкының ажылдарга бүгү талалыг идепкейлиг чоруун бедии-биле үнелээш, Юната Даш-ооловна Болдукту класстан дашкаар кижизидилге ажылы чорудар организакчы-өөредилге эргелекчизи кылдыр томуйлаан. Ол бо ажылга 1988 чылдан эгелеп ажылдааш, эки талаларын көргүскен.

— Юната Даш-ооловна ажылдап эгелей бергенде, Баян-Көл ортумак школазының өөреникчилериниң корум-чуруму кошкак турган. Хоойлу-дүрүмге таарышпас, үүлгедиишкиннерни өөреникчилер бо-ла кылыптар болган. Аңаа удур шыңгыы хемчеглерни ап келген. Ам школада өөреникчилерниң чурум-сагылгазы, өөредилгезин экижээн. Юната Даш-ооловна класстан дашкаар кижизидилге ажылын ылаптыы-биле холга алган. Ол тускай план ёзугаар ажылдап турар. Школага болуп турар темалыг кежээлер, мурнакчылар, хоочуннар-биле ужуражылгалар ханы утка-шынарлыг, солун, ажыктыг эртип турар. Школада башкыларның, комсомол организациязының, [illegible] дружиназының [illegible] өөредилге - кижизидилге [illegible] экижидерин [illegible]. Бо талазы-биле оон организакчы үлүг-хуузу бар, моон соңгаар-даа ажылды экижидер дээш тодаргай [illegible] [illegible] — деп, школаның [illegible] комсомол организациязының секретары Елена Бадымаевна Сандакчык чугаалап олурар.

Юната Даш-ооловна Болдук кол ажылындан аңгыда, школада 7 «а», 7 «б» класстарда математика башкылап турар дидиенс. Ол башкылаашкынының чедиишкиннерин болгаш арга-дуржулгазын, ылангыя сураглыг башкы Шаталовтуң дуржулгазын шиңгээдип ап, өөреникчилерниң берге темаларны билип алырынга улуг дузаны кадар дээш немелде тайылбыр кииргээлдерни чорудуп келген. Оон түңнелинде оон класстарында математикага кошкак өөреникчилерниң саны кызырылган.

— Юната Даш-ооловнаның 7 «а» клазының өөреникчизи Долаан 2-6 класска чедир математикага үргүлчү багай демдек алыр турду. Оон өөредилгезин экижидер дээш кандыг хемчег албаан дээр, чадашкан кижи-дир мен. Кайган ону 6-7 класстарга Юната башкылаан соонда, математикага ол 4 теп турар апарган. Шак ындыг экижээн өөреникчилерниң саны 7, 8-даа четкен боор. Шынап-ла, Ю. Д. Болдуктуң кичээлдеринге олуржурга, кончуг солун, тайылбыры билдингир, чижектерни амыдыралдан ап турар. Ол ышкаш кичээл бүрүзүнге [illegible] болза, көргүзүг материалдарын ажыглап турары өөреникчилерниң эртемни дүрген [illegible] алырынга дузалаар. Башкының байзындының соңгазы орай дүнеге чедир чырып турар. Ол дээрге оон ынак белеткенип турары ол-дур — деп, башкы Байыр Доржуевич Чадамба чугаалады.

Юната Даш-ооловна Баян-Көл ортумак школазының өөреникчилер [illegible] [illegible] бедидилгезин удурткан кижизидилге талазы-биле [illegible] [illegible] биликтиг агитатор, чон ортузунга, ылангыя аныяктар аразынга аттыг-алдарлыг, идепкейлиг хөй-ниити, амыдырал-чуртталгазы төлептиг башкы. Ол Баян-Көл суурда бир кудумчунуң чурттакчылары 4 бажыңында агитатор. Оларга соңгулда дүрүмүн, бадылаашкын чорудулгазының дугайында болгаш делегейде болгаш чурт иштинде болуп турар болуушкуннарны чедимчиг-биле тайылбырлап берип турар. Комсомолчу башкы школаның математика болгаш өске класстарның башкыларының кичээлдеринге олуржуп, бодунуң арга-сүмезин кадып, оларга методиктиг дузаны чедирип турар. Ынчангаш ону школаның башкылары, ажылчыннары, өөреникчилери улуг идегелбиле хүндүлээр, аңаа бүзүрээр, идегээр. Ол школада профэвилел комитединиң кежигүнү, культура-массалыг ажылдар секторун идепкейлиг удуртуп турар. Юната Болдук уран чүүлге салым-чаяанныг. Ол ВЛКСМ Кызыл райкомунуң чанында «Челээш» агиткультбригаданың кежигүнү. Ону ВЛКСМ райкомунуң VIII пленумундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр дэпшиткен. Юната Даш-ооловна районнуң комсомолчуларының болгаш аныяктарының улуг идегелин күүседип шыдаар. Оон программазында аныяктар ортузунга корум-чурумну быжыглаар, бичии чаштарның өөредилгекижизидилгезин экижидер, суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин чаартыр дугайында айтырыгларны киирип турар. Ынчангаш ол депутатка кандидат болурунга төлептиг.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл район.

ОЛАРГА БҮЗҮРЭЭР БИС

Чадаананың № 871 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат, Тыва АССР-ниң улусчуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы-биле соңгукчуларның ужуражылгазы Барлыктың кодээ Культура бажыңынга, ында ортумак школага болуп эрткилээн.

Хүндүлүг чогаалчывысты РСФСР-ниң Дээди Совединиң улус депутадынга кандидат кылдыр дэпшидип үндүргенин бодум хуумда ажык оорууп, сеткилимден деткиир-дир мен. Ужуражылгага онзагай, солун, дээштиг болган. Программазы чоннун сагыш-сеткилинге дүүшкен, амыдыралчы-дыр.

Ол боду бөдүүн, чон-биле сырый харылзаалыг. Оон амыдыралы-биле таныш, ынчангаш депутат атка төлептиг кижи.

Валентина ШУРУК.
Барыын-Хемчик районда Барлык ортумак школазының башкызы.

Кызыл районнуң Баян-Кол суурга болган ужуражылга база солун эрткен. Ынчан суурнуң чурттакчыларының адындан — Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Тыва АССР-ниң кадык камгалал яамызының сайыты В. Б. Кара-Сал болган. Ужуражылгага солун, ажык байдалга эрткен. Айтырыгларга хөй, чагыглар-даа эвээш эвес кирген.

Бистер баян-колчулар, төлептиг кандидат дээш бадылаашкынывыс боор бис. Бистиң үлегеривис эдерериниң күзел, ынаңгырып тур бис.

Галина БАЙКАРА.

• • •

Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр бүрүткеткен республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров-биле ужуражылгалар уезинде соңгукчулар аңаа саналөналын берип, чагыгларын киирип, оон депутат болурун күзеп турарлар. Мен оларга сеткил-сагыжымдан каттыжып турар мен. А харын чүгле мен эвес, а Тывада 40 ажыг муң пенсионерлер болалдарын кадып, деткип турар деп билир мен.

Назылап нырааш, аарыгларның кижилерге дуза чедирер талазы-биле Сергей Дамбаевич кызымак ажылдап турар. Бистер ону эки билир бис. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, пенсионерлерге таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр дээш кужениишкинин ол депутат апарза үндүрер дээрзинге идегээр, бүзүреп турар бис. С. Д. Киров дээш бадылаарывысты эш-өөрүм мурнундан аазап тур мен.

Донгак МИЖИТ.
Улуг-Хем район, Ак-Тал суур.

НИИТИЛЕЛДИҢ МӨЗҮ-ШЫНАРЫ, КАДЫКШЫЛЫ ДЭЭШ

Солунга үнген депутатка кандидаттарның программаларын улуг соңуургал-биле номчудувус. Эки чүүлдер бар-дыр. Ынчалза-даа ниитилелдиң мөзү-шынар кадыкшылын экижидеринче, чоннуң культуразын бедидеринче угланган Алтай Николаевич Пиче-оолдуң программазын бис деткип турар бис. Улус өөредилгезин, кадык камгалалын, ие-чаштың кадыкшылын быжыглаарын эде тургузарын ол чугула деп көрүп турар.

Бистиң № 1 божудулга бажыңының күш-ажылчы коллективи-биле ол кээп ужурашкаш, сорулгаларын чугаалап берди. Ону деткип, боттарының бадылаашкынын бээрин соңгукчулардан дилеп тур бис.

Галина ВЕРБА, Алла МОНГУШ, Любовь БАЗЫРСАТ, Мария БИЛДЕЙ, Татьяна ЧЫМБА, Светлана ЧҮЛДҮМ болгаш өскелер-даа.

ЧОННУ КУДУ КӨӨРГЕ БОЛУР БЕ?

Эде тургузуушкунну — демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң хөгжүлдезиниң чарылбас. Ынчалза-даа демократия чүгле боттуг эргелерни хамаартып турар [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис. Демократия [illegible] [illegible] чоруктуң хамаарылгазынга корум-чурумнуң болгаш хамыдарының [illegible] [illegible] турар чоруктар бистиң республикада соңгу уеде тыптып келгенин кайгап турар бис. Оон биле кады ажык-бүрү хевирлиг белүктер демократтыг, [illegible] [illegible] [illegible] болгаш хоттадаарын [illegible] [illegible] ужаздан, [illegible] боттарын эде тургузуушкуннуң талалакчылары кылдыр көргүзүп-даа турда, херек кырында оон ыңчаалыг удурланыкчылары болуп турары элдеп. Ындыг кижилер демократияны саадаргай чорукче, ажык-чарлыг чорукту кижилер нүгүлдээр эргеже, а эргелерни болгаш хосталгаларны ниитилел болгаш хоойлу мурнунга хүлээлге чок, ужур-дүрүм чок, кара туразында чоруктуң талазынче оскертип күткүүрүн оралдажып турар. Ындыг ажыктарты баштыышап боттарының [illegible] арыннарын эде тургузуушкуннуң талалакчылары болуп чагдыныл турарлар.

Чоокта чаа «Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини» деп организация тургустунган-дыр. Экономика талазы-биле кошкак Тывавыс тол черниң дугайы-биле сайзырап келген болгаш. Шын харын, байдалындыг, ынчалза-даа республиканың партия, совет органнары дыка хөй хемчеглерни ап келген. Бис [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Демократия талазы-биле бот черле-черлээшкиниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] черле ындыг. Ол албарыкчаларны үстүр черлерге тургузуп, ниитилелдиң аларга шыдар-ла билеп эвес болгай. Ол республиканың партия, совет органнарның ажылы. Оон чергелиг ындыг дымалыг «организацияларда», «шимчээшкиннер» чүнү кылыш хаажын билир болгай бис. Эгешинде хөй чыылгал албатыкчылар мыныр [illegible] байы тээредип, ажылы бизин оларның чаттырын партия, совет органнар чүгтер апаар-дээрн билдинип.

Черле ынчаш ажык-чарлыг чорукту ажыглап алгаш, бистиң хүндүткелдиг эртемденивис кижилеривис безин дыка эпчок чугаалар хөйүр чарлап чорууру кижи кайгап, чөгенип-даа чоруур боор-дур. Чүгле депутаттың мандадын [illegible] дээн болалдар черле илереп келир-дир.

Чамдык сеткилге таарышпас чүүлдерни соңгунга база бижиксевдивис. Бистиң хүндүлүг чогаалчывыс Кызыл-Эник Кудажы соңгукчулар-биле ужуражып чоруп турган үезинде ажык-чарлыг чорукту ажыглап алгаш, таарымча чок чүүлдерни чугаалай бээр кижи болду. Аңаа кижи чегаажас аргажок чорду. Соңгукчуларның киззэнгейин хаара туду алыр дээш чамдык чаптиг сөстер оон [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «дорумнаттар» [illegible] бис. А «демократтар»... бо дээрге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], шаажылап чоруп бистиң дайзывыс рывыс ол эвес чүве бе? Улуснуң чогаалчызы кижи ону таныр-даа кайчаң билбес боор. Ындыг ажыктыг сөстер-биле чонну киргенгейин ыңчаар хаара тудар бооргө, ол таарышпас. 1990 чылдың февраль 22-де «Хемчиктиң сылдызы» солунда үнген «Ыржым булуңнарда», «Оралзам хемнерде» деп интервьюнуң номчааш кайгадывыс. Удуртукчулар ындыгаа чедир «хааннавыйкан» дээн-дир. Тывазыстың төөгүзүнде хаан тербааны ылавтыг, чүгле төөлдарда бар хаан ыйнаан бо. Соңгукчулар-биле ужуражып турган Кызыл-Эник Кудажы чамдык каттырыкчыг чүүлдерни база ажыглыдаан үндүр салыптар кижи чорбадыва. Депутат апарымза, мен М. С. Горбачевту, Н. И. Рыжковту, В. И. Воротниковту дээш оон-даа өскелерни ушта тыртып алыар мен деп чорду. Аңаа бүзүрээри берге.

Черле ынчаш Кызыл-Эник Кыргысович партийжи «бюрократтарны» чугаалап турганы, бодунуң чадыыын утпас болза эки боор. Чүге дизе ону республиканың чону эки билир, партия ажылынга хөй чылдарда удуртукчу ажылдап келген болгай. Ол база партияның алыш-шалыгын ап, курортарже дыштаныр-даа чорлула ыйнаан. Чогаалчывыс Кызыл-Эник Кудажыдан амгы [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бис. Шак мындыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] эвес деп бодаар-дыр бис.

Бо чылдың февраль 24-те «Тываның аныяктары» солунга бөлүк авторларның «Партийжи алыш-чүүр херек» деп чүүлүнде бистиң ырак-чоок районувустуң чонун куду көрүп дорамчылаан болду. Чижээ, «Ук соңгулда девискээрлериниң чурттакчыларының политиктиг туруш, изоплчей чок, биче медерелин кудаттуг ажыглаанывыс ол бе? Ында хөй нурууттарда тыва кашиниш [illegible] чурттап турар болгай» дээн-дир. Бис кымны дэпшидип, соңгуп алырывысты боттарывыс-ла билир бис. Ол бистиң хамааты эргевис-тир, хоойлуда көрүп каан. Бо чуре хөй чонну куду көрүп, дорамчылап турар авторларның аразында Мөңгүн-Тайга районга болгаш оон-даа ындыг-ындыгаар районнарга кээп-даа кепбааннар бар. Ол [illegible] тыва чонну куду көрүп, ол сөстер дээш кым харыылаар чүвел?

БАЛКЭ обкомунуң органы «Тываның аныяктары» солун соңгу уеде ылаңгыы, ындыг бижиктер бижимээ ажык апарган. Кажан аныяктар айтырыы нарын болур бооргө турда, бо талазы-биле хөй-ниитилелдиң утка-шынарлыг ролю чок, харын-даа багай салдарлыг материалдар үндүр турар. Комсомол обкомунуң бюрозу чогум черле болурун парлалга органы-биле кызыгаар ажылдап турасыл деп чүве моон-даа билдинип-тир.

Республиканың удуртукчуларын ындыг-ындыгаар [illegible] [illegible] [illegible] дээш турар-дыр бис, бодун хамаарыкчын хараң ол черлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дээш тодаргай ажылды чорудар апаар. Олардан удуртукчулар дээш эвес, депутаттар дээш бистер негелдени тургузар апаар болгай бис. А бир эвес Кызылда, Шагаан-Арыгда, Ак-Довуракта дэпшиттирген болза, оларны ындыг-ындыгаар, оруу чок черлерже барыксавас, асфальттыг ыравас даргалар деп бүрүудалаар болгай бис. Черле ынчаш удуртукчуларны нугулдаар хевирлерден уштунар болза эки. Бистиң бо чурттап артып турар үевис берге, нарын, солун-даа шаг-дыр. Ынчангаш бот-боттарын камнажыр, хүндүлежир, шыдамык болуп черук шуптудуса негеттинип турар. Шуугаарының мурнунда ханы бодаар болза, кымга-даа эки боор.

Оржак ОЧУР-ООЛ.
Партия болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Дугаржап ХЕРТЕК.
Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.
Дастай-оол ХОМУШКУ.
Ажыл-агый аразында тудуг участогунуң начальниги.
Арзылаң СААЯ.
БАЛКЭ райкомунуң бирги секретары.
Мөңгүн-Тайга район.

Мария Монгуш саанчының белен эвес мергежилин ге. оон чымыжынга элээн каш чылдарның нүүрүн көре берген. Алызындан ажылга кызымак аныяк кижи бергелерни ажып эртип, хоочуннарның берген ажыктыг сүмелеринге даянгаш, чоорту мергежип, саанчының ижиг ге чаңчыгып ижиккен. Ол чүгле инек саары-биле кызыгаарлаттынмайн, коллективинде спортчу маргылдааларның, уран чүүл көрүлделериниң идепкейлиг киржикчизи боop турар.

«Большевик» совхозтуң Арыг-Бажы сүт бараан фермазы бо чылдың эрткен айларында сүт бүдүрер онаалдазын 127 хуу боттандырган. Аңаа бо аныяк саанчының үлүү эвээш эвес дээрзи билдингир. М. Монгуш быжыглааны 25 инээнден сүт саап алырының даалгазын доктаамал ажыр күүседип келген.

ЧУРУКТА: Мария Монгуш.

Карыма ТҮЛҮШТҮҢ созу болгаш фотозу.

САДЫГЖЫ МААДЫР-ИЕ

Садыгжы кижиниң ажылы дыка-ла чымыштыг. Бистиң Эйлиг-Хемниң садыгжызы Маадыр-ие Мария Кыргысовна Маадыр-оол дугайында материалды бижидим.

Эвилең-ээлдек аажы-чаңы биле ол чүгле уругларынга эвес, өске чонга, аныяк-өскенге мактадыг, үлегерлиг. Арнындан кезээде хүлүмзүрүг ыравас, чазык, хөглүг кижи.

Ажы-төлүнүң томааннааны, хүндүткелдиин, кижизиин сүүр чону магадап чугаалажыр. Кижи бүрүзү боду үлегерин көргүспушаан, хөй урут-дарыынын кижизидилгези дээш сагыш салып чоруур чүве болза, чурум чоктар эвээш болур.

Светлана СУВАК.

1989 чылда Чоннуң Бүгү-эвилел чизезиниң чамдык түңнелдериниң дугайында

1989 чылда чоннуң Бүгү-эвилел чизезиниң көргүзүглеринден алырга, республиканың чону херек кырында 309.1 муң кижи, турум чурттакчылары 308.6 муң кижи боол турар.

1979 чылда болган чон чизезиниң соонда эртген он чыл дургузунда республиканың чонунуң саны херек кырында 42.6 муң кижиге көвүдээн ийикпе, азы 16 хуу өскен, доктаамал чурттакчылары 41 муң кижиге азы 15.3 хууга өскен.

Чылдар	Бүгү чону (муң кижи-биле)	Оон иштинде хоорай	Оон иштинде кодээ	Ниити улуска хамаарыштыр хуузу хоорай	Ниити улуска хамаарыштыр хуузу кодээ
1979	266.5	113.3	153.2	42.5	57.5
1989	309.1	145.6	163.5	47.1	52.9

1979 чылга деңнээрге, хоорай чону 32.8 муң кижиге, кодээниң чону 10.3 муң кижиге өскен.

Республиканың чонунуң эр, херээжен ылгалының байдалы

Чылдары	Шупту чону (муң кижи-биле)	Оон иштинде эр	Оон иштинде херээжен	Ниити санынга хамаарыштыр хуузу эр	Ниити санынга хамаарыштыр хуузу херээжен
1979	266.5	131.0	135.5	49.2	50.8
1989	309.1	151.7	157.4	49.1	50.9

1989 чылда чоннуң чизезинден алырга, херээженнерниң саны эр кижилерден 5.7 муң кижи азы 1.8 хуу хөй, 1979 чылда херээженнерниң саны 4.5 муң кижи азы 1.6 хуу ажып турган.

Чоннуң районнар болгаш Кызыл хоорай талазы-биле саны

Хоорай, районнар	12.01.1989 ч. чонунуң саны (муң-биле): Шупту	Оон иштинде хоорайның	Оон иштинде кодээниң	17.01.1979 ч. чонунуң саны (муң-биле)	1989 чылды-биле 1979 чылда хуу-биле. Херек кырында шупту чон.
АССР талазы-биле шупту	309.1	145.6	163.5	266.5	116.0
Оон иштинде:					
Кызыл хоорай	84.6	84.6	—	66.0	128.2
Бай-Тайга	13.4	—	13.4	12.7	105.5
Барыын-Хемчик	31.4	20.9	10.5	30.0	104.7
Оон иштинде:					
Ак-Довурак хоорай	15.2	15.2	—	13.2	115.2
Кызыл-Мажалык	5.7	5.7	—	5.0	114
Чөөн-Хемчик	22.8	10.8	12.0	21.4	106.5
Чадаана хоорай	10.8	10.8	—	9.0	120
Каа-Хем район	15.0	—	15.0	13.4	111.9
Кызыл район	22.2	7.3	14.9	17.0	130.6
Каа-Хем суур	7.3	7.3	—	4.0	182.5
Мөңгүн-Тайга	5.6	—	5.6	4.0	140
Өвүр	8.9	—	8.9	8.0	111.3
Пий-Хем	14.2	6	8.3	13.1	108.4
Туран хоорай	6.0	6.0	—	5.1	117.6
Сүт-Хөл	12.0	—	12.0	11.4	105.3
Таңды	23.6	5.9	17.7	21.8	108.3
Хову-Аксы суур	5.9	5.9	—	5.4	109.3
Тес-Хем	10.4	—	10.4	9.1	114.3
Тожу	6.5	—	6.5	5.4	120.4
Улуг-Хем	29.9	10.1	19.8	25.7	116.3
Шагаан-Арыг хоорай	10.1	10.1	—	5.5	183.6
Эрзин	8.6	—	8.6	7.5	114.7

1989 чылда Чоннуң Бүгү-эвилел чизезиниң көргүзүглериниң талазы-биле республикада 70657 өг-бүле болгаш 12240 бот кижи чурттап турар. Хоорай черлерде 3545 өг-бүле болгаш 8580 бот кижи чурттап турар. Кодээ черлерде дес-дараалаштыр 35206 өг-бүле болгаш 3660 бот кижи четкен.

Бир өг-бүледе ортумаа-биле (өг-бүледе кады чурттап турарлар) хоорай болгаш кодээде 4.0 дел, хоорайның чону 3.6 болгаш кодээ черлерде 4.4 кижи чурттап турар. 1979 чылдың көргүзүглеринге дес-дараалаштыр 4.1; 3.5; 4.6 кижи.

Республиканың доктаамал чурттакчыларының ажыл байдалының талазы-биле алгаш көөрге мындыг: бүдүрүлгелерде, албан черлеринде ажылдап турарларның үлүг-хуузу 46.8 хуу; пенсионерлер болгаш өске-даа күрүнениң хандырылгазында турарлар 16.2 хуу; стипендиаттар 2 хуу, азыралда 34.3 хуу, бодунуң хуузунда дузалал ажыл-агыйын кылып турарлар 0.2 хуу, кооперативтерде ажылдап турарлар 0.3 хуу, кандыг-даа бөлүкке хамаарышканы айыттынмаан болгаш ажылдарда хаара туттунмааннар 0.2 хуу.

Ол ышкаш ийи аңгы черде ажылдап турар кижилерни 1989 чылда чоннуң чизезинге бир-ле дугаар тодараткан. Олар доктаамал бүгү чурттакчыларның 17.2 хуузу болуп турар.

СТАТИСТИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ.

Кандидат дугайында

ХУУДУС НОМЧААШ...

Республиканың юстиция министри Юрий Петрович Слободчиков РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кижи болгай. Ону агитастаан хуудуста ону кончуг шынчы, арыг кижи деп бижээн одуруглар мени кичээндире берген. Аңаа ындыг үнелел берип турарынга бодум хууда черле чөпшээрешпес мен. Чаңгыс черге кады ажылдап келген болгаш Юрий Петровичиниң кандызын, кижи алыс боду кандыгыл деп чүвени билир мен. Кымдаа ындыг болгай але, кады ажылдап турар эжин билир болур, амыдырал деп чүве ындыг болур-дур. Билир чүүлдеримни маңаа чамдызын кысказы-биле чугаалаарын оралдажып көрейн. Бодум юрист кижи болгаш, шын эвес чүве бижиир болза, хоржок деп чүвени кончуг эки билир мен.

1984 чылда чүве ол. Дээди судтуң бажыңының ийиги каъдынга Кызыл хоорайның улус судунга секретарьлап турган Доушнуң «Слободчиковка 300 рубль берген мен, ону дедир эккел» — деп суд бажыңның долдур алгырып турганын бистиң ажылдакчыларывыс билир. Чүү акшал ол? Овчарик дээр хамаатының оглу шиитирген турган. Оглунуң чылын чиигедип, хостап алыр сорулгабиле ынча түңнүг акшаны ол демги секретарь уругну дамчыштыр Слободчиковче чоруткан турган чүве-дир. Херек бүтпейн баарга, Овчарик ол акшазын сонуургап келбес ийикпе, Слободчиков акша албаан мен деп барган... Шимээн үнгениниң ужуру ында.

База бир чүүлдү маңаа чугаалап каайн. Автоаварияның кылган чүвезя база бар кижи. Оон түңнелинде юстиция чериниң машиназы үрелген, хоралы муң ажыг рубль-биле санаттынган. Бертинген улус база бар. Юристерниң, бистерниң бодап турарывыс-биле алырга, бо таварылгада, херек оттурар турган. Слободчиков оон «арыг» үнген. Күрүнеге чедирген каражазын бодунуң карманындан-даа эвес, министерство төлээн. Оон оглу эрткен чылын оор херек кылып каарга, ону соксадып каапкан. Өске кижиниң оглу ындыг байдалга таварышкан турган болза, херекке онаажыр турган-дыр. Уруун университетке киирип алыр дээш хоорайның улус судунга ону аштакчылап турган деп документ бала кылдырткан. Херек кырында ол аңаа ажылдавайн турган. Судья С. Б. Хова-лыгның шииткен кижилерден Слободчиков муң ажыг акша ап алгаш, оон херээн шенелдеге чиигедип берген деп төрелдеринден ылап дыңнааным чугаалап турар. Бодунуң эргезин шын эвес ажыглап, Дээди судтуң ажыл-агый эргелекчизи Абдулазизовка дачазын туттуруп турганы база бар. Ону база билир бис.

Таптыг сайгарар чүве болза, оон-даа өске чүүлдер бар. Чүгле бо безин «ындыг кижи улус депутадының адынга төлептиг боол болур бе?» деп айтырыгны тургузуп келир-дир. Министрлеп-даа болур бе? Аңаа улай, «коммунист кижиниң арын-нүүрү кайыл?» деп айтырар бодап турар мен. Чүгле мораль талазы-биле безин алырга, бистиң органнарга ажылдаар эрге чок кижи-дир.

Сагаан-оол МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү.

РЕДАКЦИЯДАН: бо депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи К. Оюннуң материалын солуннуң дүүнгү номеринге парлаан бис. Бо чагаа оон соонда келген, ында бодал оон сыр өске.

Үргүлчүлеп турар

Барыын-Хемчик районнуң «Шекпээр» совхозунуң Биче-Тей салбырында Катқылыгның хойжу бригадазында төрүүр 3567 хойнуң массалыг оолдаашкынының түңнелинде 3000 хой оолдапкан, оол алдан хураган четче алдынмаан.

Салбырда мурнакчы хойжулар Базыр-оол Ооржакта 267, Лейтенант Седен-Доржуда 257, Партизан Монгушта 234 хой төрээн. Оларның хураганнары шупту онча-менди. Ында мал оолдаашкыны үргүлчүлеп турар.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Кыштың соогу дивейн

Он ийиги беш чылда бистиң республиканың социал-экономиктиг айтырыглары багай эвес шиитпирлеттинип турар. Оон бир чижээ бо. Ыраккы Мөңгүн-Тайга район-биле кызыгаарлашкак Саглы суурнуң чурттакчыларынга январьның соолгу хүннери өөрүнчүг болган.

Тываның «Кодээ электри тудуг» эргелелиниң бригадазы Хандагайты суурдан электри энергиязының шугумун кыска хуусаада киирген.

Вячеслав ООРЖАК.
Өвүр район.

Номерже чагаа

ЭЛДЕПТИГ ДҮШТҮҢ БОТТАНГАНЫ

«Шынның» бо чылда бирги үндүрүлгезинге «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң удуртукчузу Георгий Лаэвтин Чаа чыл байырлалының бүдүүзүнде «дүжүнден» үзүндүнү парлаан. Тресте соңгаартан «чагыдып» каан кол инженер келбээн ылап билдине бээрге, Георгий Петровичи столунуң азыында кнопказын базыпкаш, секретарь кирип кээрге:

— Кол инженерге [illegible] кеп каан бажыңның дүлгүүрүн дугаары 42 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи Эльвира Тепл-оолга дамчыдып бериңер — деп айтыышкын берген.

Хоорайның баштайгы шеверлекчилериниң бирээзи Эльвирага коттедж бажыңны бээр деп трестиң профэвилел комитеди шиитпирлээн. Хуралга олурушкан трест удуртукчузу эш Лаэв профэвилел комитединиң шиитпири-биле чөпшээрешкен.

Таптыг-ла ийи ай болгаш ол херек бүткен. Эльвира Тепл-оол Шагаан-Арыгның бедүүн (бригадир, мастер, прораб эвес) тудугжуларының аразындан коттедж бажың алган баштайгы тудугжу болган.

Кодур-оол ОЮН.
Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат.

МӨҢГЕ СЫЛДЫС ТУРАР ДЕП БЕ?

Дээрде сылдыс чүгүргештиң изи чиим,
Дезии чаа-ла чыраан боду өжүп калды.
Дүжеки дээр хаязындан чеже-даа бол,
Дүвүрелдиг дилегзинигеш, тыппайн бардым...
Октаргайның хоойлузу ындыг дошкун,
Оон күштүг чүү-даа турбас, ханыра чок.
Оттуг сылдыс тыны үстүп, бүрлүп калыр,
Ооң соонда дирилбес-даа алага баар...
Ал-ла ботту шак-ла ындыг сылдыс кылдыр
Аидыгаа дээр эскербээним элдептиин аа.
Алдын сылдыс чүгүргештиң ээнизе даа,
Авам шаннаан сылдызым оон сыр-ла өске...
Кола-даа-ла чораанымда пиирербес.
Кады төрээн, тыным тудуш сылдызым ол.
Чүрээм ханы ында дойлуп, хайнып турар.
Чүү-даа турда, ажып, тиилээр чырыткым дыр.
Октаргайга дүне чырыыр сылдыс ышкаш,
Оңуп, чидип чүгүргештиң хайлып калбас,
Орап сынмас янзы-бүрү түмен чоода
Оон кужу анаа тудуш—өлүм билбес.
Ычаангаштың ырак, бедик сылдыстарже
Ынакшылым тетту билбес, шыгаап алган.
Чалгын-чүглүг болган болза, сылдыс чуртун
Сагыш ышкаш ужуп четкеш, чурттаазымза!..
Чараш, чырык алдын сылдыс ие чоп читпейн
Чаяттынган хиндини орта чыраан болза!
Салдаларым чымчак, хөөг адыжынга
Сагыш хандыр эргеледип, чассытсымза...
Өлүп калыр сылдыстарны соруидалааш,
Өөмге эккеп, диргискештиң чырытсымза.
Өртемчейге бүгү чүве мөңге тынныг,
Өлүм билбес чурттаар кылдыр чаязымза!
Болбас чүүлдү болур кылдыр илбилептер,
Ботта ындыг күштүң чогун—херээдамчыым!
Ындыг-даа бол ынакшылым күштүг тевии,
Ындыы ырлыг, мөңге чурттаар сылдызым ол.
Ычаангаштың дээрде сылдыс чиде бээрге
Ыым келип, хайыралаар ужурум ол.
Ынакшылга дээрде сылдыс үүлези дег,
Ындыг салым турбазынга бүзүрээр мен.

Екатерина МЫНДРИМА

ЙӨРЭЭЛДЕР

Улуг бажы[illegible] ырлары шаанда [illegible] чорааны. Чоок [illegible] ажаа чиңнеп, алгап йөрээлдерни ырлар, ааааан белээн чаш уругга бээр турган.

Өөнбүлеңден өзүген
болзун,
Куваңлыындан хан дег
болзун!
Улуг угааныг болзун,
Үжүк[illegible] болзун!
Кулактары дыңгыг болзун,
Карактары көскү болзун!
Алдын хандыт кежээ
болзун,
Азо[illegible] бүргээр болзун!
Чалыы[illegible] болбазын,
Чаш [illegible]
[illegible]
Ачы[illegible]
[illegible]
Хая дег кадыг болзун!
Дээрге орар ачы болзун,
Төре баштаар чоодут
болзун!
Улуг ыйгаа алыспазын,
Улуг сетиил сеткиезин!
Шу[illegible] аъды эртер,
Сураа үнген мөге болзун!
[illegible]
Ус-кыш дег шевер болзун!
Нажын ашкан мыдыг,
Эттин ашкан эттиг болзун!
Үтүүлер бичии [illegible] хамаарыштыр алгаг-йөрээлдерни ангыда, бистиң өгбелеривис улуг арт ашканда мыйыктаар чалбарыыр йөрээр чорааи:
Арттың ууну семде,
Хайыракан.
Арттынгаштың [illegible] мендэ,
Хайыракан.
Чорткан аътка чөвег [illegible]
бол.

Чораан бөтка хал чок
бол Хайыракан!
Аптынны аштым.
Хайыракан.
Ак-көгүм өргүдүм
Хайыракан.
Челиними тептим
Хайыракан.
Керимчении диледим,
Хайыракан!
Анчыларнын одаанга чалбарыг-йөрээли:
Чара кагар чилигииңден.
Чолаалаар семиииңден.
Хоо чыра сорттуңдан.
Хар дег агыңдан
Караан халтаи,
Колаан [illegible] бер.
Хайыракан!
Хем кежерде:
[illegible]
таварбадым.
Дажыт дээш
[illegible]
Ада-өгбем илеп ээм.
Авыраалдыг, режиим дир
сен.
Тереңии сыыгадып.
Шапынмы [illegible]
Кэвүүнге хоседин.
Чалгыым-биле чайгап
кежир. Хайыракан!
Арга-арыгның ээ-[illegible] тыва улуг кайы хамаанчок кеспес. Оон камгалаары [illegible] чалбарыглары [illegible]. Ындыг кежерде бөгүңгү тыва улуг мынчаар йөрээр-чалбарыыр.
Көөр дээш кестим.
Херектээш кестим.
Ажаа-да кесредим.
Ажыглаар дээш кестим.

Борбак-оол САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

ЭЛДЕП КҮЧҮ

Өскен черден ыраан тудум кандыг аай чоор?
Өзүм-бээрым караңгылап келген ышкаш.
Чалыртынмас, сеглеттинмес элдеп күчү
Чалыы чүрээм аспактапкаш салбаан ышкаш.
Дээриңде кылыйткылаан дезиг кужу—
Деңге өскен оннуум ышкаш сагыкдырар.
Десин оруг хажызында кедүрер-даш
Терим төкпеш, бүдүрүп каан үүлем ышкаш.
Кыдаңнашкан шеңнелерни бодаарымга,
Кызыл тыным тоглап артып калган ышкаш.
Кара черин, кадыр сынны, чиңгир дээрин
Чатай хаара куспактапкаш, ошкаксаам кээр.
Өскен черден ыраан тудум кандыг аай чоор?
Өзүм-бээрым караңгылап келген ышкаш?

Зоя АМЫР ДОҢГАК

ОН БИР АЙЛЫЫНДА АЛДАРЖААННАР

Ийис Никерсон алышкылар 11 айлыында-ла Америкада эң сураглыг телесылдыстар ышкаш апарганнар. Теледамчыдылгаларга бичии уругларны ажыглаарыының үелит кызыгаарлаан-даа болза, бо алышкылар доктаатканындан ийи катап хөй үе иштинде телевидениеге «ажылдааннар». Оларның киришкен дамчыдылгазы дыка солун болган.

ХҮНДҮЛҮГ ЭШТЕР СОҢГУКЧУЛАР!

Хоорайның соңгулда участоктарыы март 4-те соңгулдаалар хүнүнде хоорайның школаларының, пионерлер бажыңының, республиканың уран чүүл школазының, хоорай ансамблиниң, уругларның музыка школазының, культура бажыңнарының бот-тывынгыр уран чүүлдүң киржикчилериниң концерттери дараазында соңгулда участоктарынга болур:

Соңгулда участоктары		Коллективтер	болур шагы
1. Енисей	№ 1	№ 12 школа	10.00
2. Ленинград	№ 2	Педучилище	10.00
3. Школа	№ 3	№ 11 школа	10.00
4. Пушкин	№ 7	№ 4 школа	10.00
5. Рабочий	№ 8	№ 4 школа	12.00
6. Ленин	№ 10	РУ-ЧШ	11.00
7. Тудужку	№ 13	«ДТК» КБ	10.00
8. Топ	№ 14	Хоорай ансамбли	12.00
9. Чульзум	№ 15	УМШ	10.00
10. Чехов	№ 16	№ 15 школа	10.00
11. Учебный	№ 17	КПТУ-1	10.00
12. Малчын	№ 19	«ДТК» КБ	12.00
13. Пионер	№ 20	№ 3 школа	10.00
14. Советский	№ 21	Хоор. ансамбли	10.00
15. Геологии	№ 22	Пионерлер бажыңы	11.00
16. Найырал	№ 24	№ 9 школа	10.00
17. Горный	№ 25	КПТУ-4	10.00
18. Московский	№ 26	№ 5 школа	10.00
19. Правобережный	№ 30	«Енисей» КБ	10.00

МЕН-НЕ ДЕПУТАТ БОЛЗУМЗА...,

Шоодуг аяны-биле

Угаа [illegible] Депутатка [illegible] чаңнынга [illegible] бердим. Амыр-мендизи [illegible] эдээтерыын [illegible] сооңда мэниим хөөрежир.

— Че, [illegible] кажан уварлы? Найысылалда [illegible] дугайын ышкайтпан келдиң, ыйгал?

— [illegible] амыр-менди. [illegible] эмтеллер чор мен— дидим.

— Кажан келдиң?— дээш, [illegible] дир.

— Чаа келгеним бо. [illegible]

[illegible]

— Сонгула [illegible] «Депутат бүрүгү болуурун программазын [illegible]» [illegible]

[illegible]

— Мен-не депутат болзумза, бо найысылалга шай[illegible]

[illegible] Ыяап-ла депутат мени [illegible]

— Ам болур соңгулдааларга соңгуттурар депутаттарга бир-ле дугаар чалвыым [illegible] Ыраккыштан [illegible] кызыл [illegible] соңгукчуларының [illegible] депутаттар база [illegible] гай — дидим. [illegible] менче айтырыглыг [illegible].

А менде чүү боор. [illegible] мен-не депутат болзумза, бир-ле дугаарында найысылалга шайларак [illegible] сагыш салыр ийик мен. Ол Ажылчын программазын күүседиринге база киржип[illegible]ле — дээш, чугаам дырбадым.

Монгуш ДОРЖУ.

Сонуургап номчуңар

ЖУГНИЙ МӨГЕ

XIX чүс чылдың төнчүзүнде, XX чүс чылдың эгезинде МАР-ның Гоби-Алтай аймааның Хухморьт сумузунга Жугний дээрзи чурттап чораан-дыр. Бүгү назынында ядыы-түреңги чурттап чораан ол кижиниң кайгамчык күштүг-дүлгүнүн дугайын улуг назылыглар ам-даа магадап чугаалажыр.

Бир катап Жугний улуг ыяш [illegible] кудуктан суг [illegible] Ол душта түс [illegible] бир байның оглу аъттыг шаап келгеш, алгырала берген: «Мээн дүрген ыяш чор! Кудуктан чыгы сугарар деп тур...!» [illegible]

[illegible]

дээп черге [illegible] ийи тей [illegible]

[illegible] Оларның дугайын түс черниң чурттакчылары ангы-аңгы тайылбырлаар. Оларның бирээзи шын хевирлиг. Шагшаанда ийи тейжигеш турар черге ээлери каггаш чоруткан ээп ийи ыяш бажын турган. Чаппан-сиген дүй үнзеүнзе, довурак-доозун дүй алза-алза, ийи тей боол бүде берген. Ындыг-даа болзу[illegible]

КЕЗЭЭДЕ-ЛЕ ДУЗАЛЫГ БОЛБАС

Архангай аймактың Эрдэнэмандал сумузунуң девискээринде Зэвэг амылганнан биле [illegible] элдептиг [illegible] таварыш[illegible]

[illegible]

ИЕ КУЮ

[illegible]

ИЙИ ТЕЙ

[illegible]

болур. Оон [illegible] Күй иштинде ак өңнүг малгаш бар. Ревматизмден аарааннарга ол солуттунмас эм.

Ол куй Завхан аймактың Эрдэнэхайрхан сумузунда турар турар.

АК-КӨК ЧАДЫР

[illegible] Ындыг хүнде янзы-бүрү хемчээлдиг, [illegible] Гоби-Алтай аймактың Тонхил сумузунуң [illegible] У. Жамъян, Ч. Дамба, Б. Хастар олар ындыг байырлалдар дугайын мынчаар сактып чугаалаар:

«1911 чылдан эгелеп үжен чылдарга чедир байырлаадым болганда бистиң черге чылда ийи удаа ак-көк чадыр тигер. [illegible] 400 ажыг [illegible] мурнуу [illegible] болур».

ЧУГААЛАР... ЧУГААЛАР...

Ашаа солун номчуп олурда, кадайы:
— Бөгүн эмчиге барып чордум — деп чугаадаан.
— Ооң кадыкшылы кандыг-дыр? — деп, солун номчуурун уламчылавышаан, ашаа айтырган.

• • •

Ийи эжишки таваржы берген.
Бирээзи:
— Бо хире улуг шоколадты чүге садып алганың ол? —деп айтырган.
— Кадайымның бөгүн төрүттүнген хүнү, арге-часчы ажок ийин. [illegible] ооң төрүттүнген хүнү азы бистиң өг-бүле тудкан

[illegible] — деп, өөнче харыылаан.

• • •

— [illegible] мени [illegible] берген [illegible]
— Көрүңер! Бодуң [illegible] апарган-дыр сен— деп, ашаа харыылаан.

• • •

Даргазы кончуй бээрге:
— Силер менче дыңзыды алгырбайн көрүңер. Шалыышының чартыын алыр ажылда ажылдап турар кижи болгай мен, ынчангаш үнүңерни

[illegible] — деп, албан-хаакчызы чугаалаан.

• • •

[illegible]
— Ноябрь 9-тан март 13-че дүне каяа турдуңар?

• • •

Садып алыкчы:
— [illegible]
Садыкчы:
— Француз, кыдат, венгр...
Садып алыкчы:
— [illegible]

ШУЛБУС ДҮЛГЭЭЗИНИ

Мээн авам дыка хөй тоолдарны, тоолчургу чугааларны билир кижи. Эрес-дидим маадырлар, күчүтеннер, оттуг-кажар чылбыга, аза-бук дээш ооң тоолчургу чугааларының, тоолдарының маадырлары янзы-бүрү. Авамның чугаалап бергени тоолчургу чугааларының утказы хуулгазын, өөрүнчүг, чамдыкта коргунчуг-даа боор. Иштимде коргуп, сестип, орзумза-даа, коргунчуг, ынчалза-даа солун тоолчургу чугааларын катап чугаалап бээрин авамдан бо-ла дилей бээр мен. Авамның ол тоолчургу чугааларының бирээзин номчукчуларга бараалгаттым. Ол база аас чогаалының эртинезиниң бир дамдызы-дыр.

Шаг-шаанда, феодалдыг Тыва үезинде Ийи-Тал чуртунуң бир ашак Хендергеде төрелдериниң тараа-быдаа дилеп алыры-биле чорупкан. Аалындан орайтап үнген болгаш Барык унун өөр чоктааш, Кулузун деп черге чедер-четпес чорда, дүн дүжүп, ол аразында хат-шуурган хадып, чаъс-чайык кудуп келген. Кулузун аксында кыштагга хонуп алыр деп ашак шиитпирлээн. Кыштагга келгеш, аъдын шыкта сугдыдынга өртеп кааш, ээр-чонаан бөле-хаара туткаш кажаа иштинче киргеш, ээ-

ни сыртангаш, чонаан дазенгеш, чыдып алган.

Хуундан саарган ышкаш кылдыр чаъс-чайыктап, чердээр сынмас кылдыр диңмирээшкин диңмиреп, оран делегей сынмас кылдыр кызаннаашкын кызаңайнып турган.

Кажаа иштиниң караңгызы дээрге карак дештип калган дег. Ашак бир дыңнаарга, кажааның эжик кыйырт кынныл, ажыттына берген ышкаш болган соонда, кызаңнаашкын кызаш-ла дээн. Кызаңнаашкын чырыынга чажааже кирип орар херээжен кижиниң хевир-сынын ол көре тыртып каан. Тонунуң эдээ-биле арнын ол херээжен дуглап алганын база ашак эскерген. «Аза-шулбус деп чүвези ол ирги бе?!»—деп,ол корга берген. Канчангаш-ла көөрге, демги херээжен кижи ооң чанында бо турган. Кажаа иштн дүмбей караңгы-даа болза, херээжен ниң арны-бажы хүндүс ышкаш тода көстүп келген. Арын-шырайының чаражы ажок, чүгле думчуу хола боор-тур эвеспе. Ооң хола думчуун көрүп кааш, ашак угаан-кудун ышкынып тар часкан.

— Аткаар чыдып ал даан. Мен сээң-биле кезек када чыдайн — деп, хола думчуктуг херээжен чугаалаан.

Кортканындан алаан чыдыпканың ашак боду безин билбейн калган.

Аза-бук херээжен ооң кыдыынга сыңмарланып чыдып алган.

— Чаъс удавас аязы бээр. Кады чурттаар черивисче чоруур бис. Чедер черивис ырак эвес. Бо турган дагның бир куйю ийик чоп. Бодуң база билир-ле болгай сен, че чоруулу...—деп чер-да, ашак угаанын оскунуп-ган.

Ашак аалындан чоруткандан бээр он хонук ажа берген. Алган кадайы эзы-тояу, адазы чиде бээрге, карааш, чөгүнда аалдарга чугаалаарга, аъттарлыг кезек улус ашактың чорткан чүнче оңу дилеп чорупканнар. Ол улус дилеп чорааш [illegible] ашактың аъды өртегде бо [illegible] Өөтен кааш сыдымыныы кезээ чериниде кокту дорвезин чиген. Харын мырыңай хол-[illegible] черниң ковуу каы[illegible]

[illegible]

иштиндеи ээр биле чонакты тып эккелгеи. Ооң өске ис-таиш-даа билдинмес мындыг. Хүн ажар чоокшулай бергенде, сургунчуларнын бирээзи Кошкелиг дагның ооргазының бирээзинге улуп келгеш, эштерин кый деп[illegible]

Эштери чеде бээрге, элээн улуг куй аксынче айытканы:

— Ашак мени кору[illegible] [illegible] менче чанып таныыл. Куй иштинге кире таланы — деп, ол чугаалаан. —Кара элдеп ашак-тыр! Аза-букка [illegible] хире-дир. Канчап тудуп алыр бис?

Ашакты тудуп алыр дээш куй иштинче сургунчулар кире бээрге, [illegible]

[illegible]

дан чорупарга, качыгдалга таварышкан кижи ышкаш, халактап-хилектеп ыглаар, алгырар-кышкырар мындыг болган. Аал-оранынга эккээрге, ажы-төлүн, алган кадайын безин танываан. Ам канчаар хам чалаар, аза-бугун ушта кагтынар деп шиитпирлээннер. Хамны чалап эккээрге, девиг-дүңгүрүн хая[illegible] [illegible] хамнаарга, ашак чүнү-даа ыттавас чаңгыс черже караан хере көрүп алган чыдар болган.

Хам турган:

— Өл хааптардан [illegible] ээреди[illegible] — деп чарлык боор-тур.

Өл хаакташы кезип [illegible] ашактың төрели болур кижиге оларны тудус[illegible]

— Шулбус кулаңның алын адагы бо өл хаактар-биле катар сиэер — деп хам чу[illegible]

[illegible]

— [illegible]

ның адын адап бердим, хам. Мени шоо-биле [illegible] [illegible] ол мээн чалыкка чедип келгеш, [illegible] ада[illegible] мени шуглап турду. Ынчангаш менээ аарышкылыг эвес болду. Адын адап бериптеримге, мени каапкаш чоруй барды — дээш, ыбызып топ-ле эгелээн.

Хам кежээ дүргү хамнаашкынның соонда, ашак чугаартей берген, ынчалза-даа үнген-кирген кижилерден коргар, хая көрүп алгаш, бирле чүве-биле чугаалажыр мындыг болган. Ашак олда аарыындап үр-даа болбайн өлген дээр чүве.

«Эр кижи эрес-дидим чоруур, кевин-херек чок чүведен кортпас, бош чүректиг болбас чоор, оон башка хей черге алзыптар»— деп, сурган авам солун-даа, коргунчуг-даа тоолчургу чугааны доозар кижи чүве. Авамның тоогуп бергени тоолчургу чугаазы, оон чагыг сөстери мээң белен-селен корттас кылдыр өзеримге дузалаан деп, улуг эр апаргаш, билген мен.

Владимир ОНДАР
Шагаан-Арыг хоорай

ТВ

МАРТ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 120 минута. 8.35 Аэам, аъым база мен. 9.05 «Чурттап, чер». 10.05 «Америк [illegible]». 3 ангылыг [illegible] фильм. 2-гу фильм. 11.05 [illegible] фильм «[illegible]». 12.40 «[illegible]». Юмористиг медиатека. 13.10 «[illegible]». [illegible] 14.05 «[illegible]». 14.30 Теле[illegible] 45 чыл болгаанынга. «[illegible]». 3 [illegible] Уран-чечен телефильм. 1-2 серийлары. 16.40 Политиктиг диалогтар. 17.30 Улусчу чугаалдаштаның «Радуга» телепрограммаларының 8-ги делегей фестивалы. «[illegible]». 18.00 «Детектив [illegible]». 18.45 Кинофильм. 19.45 «[illegible]». Уран-чечен телефильм. 1-ги серия. 21.00 «Үе». 21.30 «Телесемь». 21.45 — 23.50 «[illegible]».

ИККИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.40 «[illegible]». Уран-чечен фильм. 12.00 [illegible] ССРЭ чемпионады. 10.30 Видеоканал «Совет России». 13.00 «Дүне када ак [illegible]». Уран-чечен телефильм. 3-кү серия. 14.00 [illegible] «[illegible]». 17.30 Мультфильм. 17.40 «[illegible]». Д. [illegible] режиссер[illegible] фильмнери. 18.30 «Үе». 19.05 Арена. Спорту программа. 20.00 «Тамчааны [illegible]». 20.15 ССРЭ-ниң [illegible]. 21.00 [illegible] 23.30—02.05 «Аллаала чалама». Уран-чечен фильм.

Республиканың чурттакчы чонунуң ажыглап турары радио - телеаппаратураларны районнар төптеринде салбыр [illegible] «Орбита — Сервис» деп техниктиг төөп чорааа тур.

Айтырыгны дараазында черлерге тургузар. Кызыл, [illegible] 3. Телефон № 2-41-19. [illegible]

• • •

Бай-Сөөттүң интернат [illegible] электрик, ган техник дүрген негеттинип турар. Бажың-биле хандырар.

Бистиң адрезивис: Комсомольская, 3. Телефон № 2-26-67.

• • •

[illegible]

Бистиң адрезивис: [illegible] Телефон № 3-23-11.

• • •

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

[illegible] бо чылдың март 1-де чагыттынмаан 2 рубль 40 көпеек чедир өртектиг 140 тонна [illegible]

[illegible]

Тываның хереглекчилер ниитилелиниң эвилеңниң баштайр чери

КИНО

МАРТ 3-ТЕ

«ЧАПЫРАЛ»: «Султан Бейбарс» (Казахфильм. 2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мини диинчигештиң ужуралдары» 9.00, 11.00. «Өлүм чок Кашей» 10.30, 12.30. «Кинчиниң династиязы» 14.00, 18.20. «Мистер Индия» 15.40, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Зита биле Гита» 13.20, 16.10. «Араа эвес чүве» 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «[illegible] болган хоойлу» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-81; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-20; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-81; Килдистер: ◆ эвэ тайжы амыдыралы — 3-38-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ чыырыкчылар — 2-27-41; ◆ солун кедбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Неделяда 2 карлалга
аңгы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажыы № 1.

ТС — 09256.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ЭРГЕ-ЧАГЫРГАНЫ—СОВЕТТЕРГЕ

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 4 воскресенье № 53 (14253)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

ХАМААТЫ ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Соңгулдаларга киржилгевис-биле ону күүседиили

Республиканың чурттакчылары, соңгукчулар хамааты хүлээлгезин күүседип, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларынга киржип, бадылаашкынын бээр дээш соңгулда участоктарынга бөгүн келирлер.

Бо соңгулда онзагай, ону мооң мурнундагы соңгулдалар-биле деңнештирер арга чок, ону соңгукчулар соңгулда кампаниязының үезинде эскерген. Ооң бир онзагай талазы — демократчы үндезинге эртип турары, ынчангаш демократияның калбарып турарын бо соңгулда кампаниязы база катап бадыткаар.

Бистиң ниитилелде боол турар чаартылгаларга, ооң салым-чолунга бөгүнгү бо соңгулдаларның ужур-утказы биче эвес деп чүвени утпас ужурлуг бис. Соңгукчулар, бистер, боттарывыс политиктиг билиг-медерел база күзел-бодал талазы-биле көзүлдүр-ле элээн өскерлип турар бис, политиктиг чорудулгаларга калбаа-биле киржип турарывыс-биле ол тайылбырлаттынар. Соңгулдаларга киржилгевис-биле эде тургустунуушкунну, чаартылгаларны деткип турарывыс ол болур. Ам тургустунар депутаттар корпузунуң кандыг болуру соңгукчунуң идепкейинден, туружундан көнчүг хамааржыр

«Хамааты болуруң хүлээлгең...» Бо состуң утказы бөгүн дыка ханы болур ужурлуг. Чоннуң ёзулуг-ла төлээлери шыдаар депутаттар корпузун шилип алыры — бистиң хүлээлгевис. Чаңгыс округтан дешпиттирген альтернативалыг бөлүк кандидаттарның эң төлептиин улус депутады болзун дээш бадылап тура, чүнү-даа мурнай, чуртта болуп турар эде тургустунуушкунну, демократияны деткип турарывыс ол. Мандат дээш демисел чидиг, белен эвес болган деп чүвени билир бис. Үениң тыныжы-биле ол ындыг болур-даа ужурлуг. «Кымга мандатты бээрил, бүзүрээрил» деп айтырыгны соңгукчулар бөгүн шиитпирлээр.

Улус депутадынга кандидатты дешпидип тура, эде тургустунуушкунуң бүзүрелдиг талалакчыларынга, эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазынга төлептиг үлүүн киириштирип шыдаар кижилерге бүзүрелди көргүскен болгай бис. Оларның аразында янзы-бүрү мергежилдиң кижилери бар. Төлептиниң төлептиин шилип хүнүвүс келгени бо. Кызыл хоорайның чурттакчылары, соңгукчулары соңгулда участоктарынга кээп, дөрт соңгулда бюллетенин холга алыр, а кодээ черлерге — ооң саны беш. Кым дээш бадылаашкынын бээри — соңгукчунуң бодунуң хереэ. Кижиниң ажыл-херекчи шынарлары кайы шагдан бээр үнелелди ап келген, ниитилелде калбарган чаартылга, эде тургустунуушкун чорупп турар бо үеде, ат-алдар, бүзүрел сөс-биле эвес, тодаргай ажыл-херек, хамааты туруш-биле, эде тургустунуушкунуң херээнге ооң киириштирип турар үлүү-биле илереттинер ужурлуг. Бодувустуң депутадывысты боттарывыс шилип алыр эргени биске бүрүнү-биле берип турар болганда, соңгулда участоктарынга кээп, олар дээш бадылаашкынывысты дениг бээрин бодаалыңар. Ниити херээвистиң, ындыг болганда, идепкей херек. Ол — бистерни, чонну, ниити сорулгаларже улам каттыштырар, чоок болдурар. Күжүвүс — дениниивисте болгай. Амыдырал улуг сорулгаларны салып турар, дениниг болбааже хоржок.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп ленинчи бо лозуң партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының ийидирииден үениң тыныжы-биле чаа күш-биле дыңналган. Советтерниң бүрүн эрге-чагыргазын оларның боттарынга бээр айтырыгны тургускан. Айтырыг чүгле ооң-биле шыдыгаараттынмазы билдингир. Советтерниң эрге-чагыргазының ылаптыг, бызыг хоойлу-дүрүмге даянган болурундан аңгыда, бызыг материалдыг базалыг болуруп чедип алыр апаар. Ол талазы-биле чамдык эки бодалдар депутатка кандидаттарда бар. Советтерниң эрге-чагыргазы дээрге-ле чоннуң эрге-чагыргазы-дыр, ынчангаш бөгүн соңгуп алыр депутаттарывыс-биле кады ол сөстер моон соңгаар лозуң боол артпазын дээш туржур ужурлуг бис. Депутаттарның ам тургустунар чаа корпузунга ол дээш идегээр апаар бис. Мурнувуста шиитпир негеттинип турар айтырыглар хөй. Аңаа үлүүвүс киирзин деп бодаар болзувусса, дениниг, кызымак ажылдаар апаар бис, социал идепкейлиг чорук херек. Бо соңгулдалар Советтерниң ажыл-чорудулгазын үндезини-биле чаартып, эде тургузар болгаш ниитилел амыдыралын демократчыдарынга салдарлыг болуп, бюрократизмни ажып эртеринге бистерниң күш-ажылывыстың алыс түңнелдерин, амыдырал-чуртталганың байдалын экижидер дээш күш-ажылчы коллективтерниң күженишкиннерин мооңнээрнге салдарлыг болур.

Чоннуң негелде-хереглелин бистиң партиявыс көнчүг эки билип турар. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилели — партияның политиказының төвүнде кижи деп чүвени база катап бадыткаан. Төлевилелден дараазында одуругларны номчуп көрээлиңер: «Советтер чоннуң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалап, боттарының холунга күрүнени эргелеп башкарарының дыңнып алган ылап-ла долу эрге-чагыргалыг органнар апаары—келир үе-чадаңың эң чугула сорулгаларының бирээзи. Ынчангаш олар чогуур эргелерлиг, экономиктиг бот-тускайлаң база даянып болур күштүг билдилиг депутат корпустуг болур ужурлуг». Ынчангаш чоннуң бүзүрелиниң мандадын алыр депутаттардан негелде улуг болур.

Бистиң-биле кады амыдыралында бадылаашкынын бир дугаар бээри-биле хөй аныяктар соңгулда участоктарынга келир. Демократчы үндезинге хамааты хүлээлгезин күүседип келген ол соңгукчуларга оларның баштайгы соңгулдазы сагыш-сеткилинге уттундурбас боол артар.

Соңгукчуларга сөс

ИДЕГЭЭР МЕН

Кызылга тудугжунуң дээди эртемин чедип алгаш, сураглыг бригадир Бүрээ Алдын-оолович Кошкар-оолдуң бригадазында прорабтап сес чыл ажылдап келдим. Бо үениң дургузунда Кызыл хоорайның аңгы-аңгы тудугларын кылчып, чоннуң Тывавыстың хөгжүлдезинге, бичии-даа болза, үлүүмнү киирип келдим.

Бо соңгулда-биле үш удаа соңгуп турарым бо. Моон мурнунда эрткен, ылаңгыя баштайгы соңгаан үем тапташкын үезиниң соңгулдазы турган. Ынчан коллективтер, чурттакчы чон бодунуң соңгуур кижизин эки билбес, харын-даа танывас, соңгулда хүнү кээрге, бюллетеньни алгаш, соңгулда хааржаанче киир каап турганын утпас мен.

Ам улусчу, демократчы соңгулдалар бөгүн эртип турар-дыр деп билип тур мен. Соңгууру дээрге анаа-ла бир кижини депутатка соңгууру эвес деп билип, медереп келдим. Соңгуур кандидаттарывыс бистиң амыдырал-чуртталгавысты экижидер, чурттуң Аъш-чем программазын [illegible] боттандырар, кижилерниң негелде-хереглелин хандырар, чуртувустуң, бистиң ажы-төлүвүстүң келир үези дээш бүгү күжүн бээр дээрзинге идегел-биле соңгуур мен.

Бистиң бригадавыс соңгулдалар хүнүнге уткуштур хоорайның чунар-бажыңын, республика типографиязының болгаш Чүлдүм кудумчузунда чылыг дамчыдылгазының объектилерин хуусаа бетинде эки шынар-биле күүсеткеш, дужаар деп шиитпирлээн бис. Ындыг-даа болза, ук тудугларның чамдыызы материалдар болгаш курлавырлар четпезиниң ужурундан озалдап турар. Бистиң бөгүнгү РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң база чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга соңгуп турарывыс кандидаттар чуртталга тудуун дүргедедирин, республиканың тудуг индустриязын улам хөгжүдериниң талазы-биле тодаргай ажылдарны моон соңгаар кылыр деп идегеп турар мен. Ону чоннуң бүзүреткен төлээлери — улус депутаттары ажыл-херек кырынга боттандырар [illegible].

Виктор КАҢ-ООЛ.
«Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелинде бригаданың проравы.

СОҢГУТТУРАР ДЕПУТАТТЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Солун, сеткүүлдү сонуурган номчуур кижи мен. Солунну номчуур боордан башка, чагаа-даа бижип көрбээн мен. Чүү-ле чылдагаан албадапканыл дээрге, амыдыралдың тургустунуп келген айтырыглары.

Тээлиде чурттап турар мен, ийи оолдуң иези мен. Харым чээрби сес. Шөлээлеп алгаш, Кызылдың Тудугжулар суурунга акым кижиниң бажыңынга чеде берген мен. Ында хөй-даа эвес каш санныг барактар, ниити ийи чурттаар бажыңнар бар болду.

Чурттакчыларның аразында чамдык кижилерниң культура чогун, кады-чока чонун хүндүлеп билбезин, корум-чурум чогун кайгап каан мен. Дүне-даа, хүндүс-даа эзирик чокшуп, [illegible] ээн-бак сөглежип туруп бээр. Саңнап хайындырып ижип турарлар хөй чорду. Хүндүс безин барактар аразында созун шилдерге кудуп алгаш халчып чорупп турарын көргеш, чаржынып турдум.

Ол суурда ажыл чок улус [illegible] чорду. Бо четпестерниң болуп турар чылдагааны милицияның участок шагдаазының кошкак [illegible] деп бодадым. Найысылал Кызылда байдал мындыг боорга, кижи кайгаар чорду.

Тудугжулар суурунуң санитарлыг байдалынга өске-даа социал айтырыгларынга хамаарыштыр хөй-ле айтырыглар тургустунуп турза-даа, олар шиитпирлеттинмейн, чылдан чылче көжүп келген болду. Бажыңнар шык, электри проводтары эрги дээш өске-даа тар өрээлдерде сыңмарлажып орар хөй уругларлыг өг-бүлелерниң негелде-хереглелин, айтырыгларын өртэ хамаарыштыр соруттуң бөгүн соңгуттурар улус депутаттары кичээнгейге алыр боор дээрзинге идегедим.

Бора-Шээлей ХЕРТЕК.

МЕДЭЭЛЕР

ЧАА ЦЕХТЕР

Тыва респотребсоюзтуң Каа-Хем үлетпүр ажылагыйында колбаса цеги ажыттынган. Чаа дериг-херекселдер-биле дерттинген бо цех дөрт хевирниң 500 килограмм колбасазын хонукта кылып үндүрүп турар болгаш Каа-Хем райпозунуң магазиннерин дамчыштыр ону садар.

Чаа ол цехти районнуң чурттакчы чонунга А. Т. Сокольников удурткан Каа-Хем үлетпүр ажылагый коллективи [illegible] соңгулда мурнунуң белээ деп болур.

• • •

В. Б. Куулар удурткан ажылчын кооперациязының ажылынга хамаарыштыр эки сөстерни Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчыларындан дыңнап болур. Ында кондитер цеги сорулгазын күүседип турар деп чугаалаар апаар. Суурнуң чонунуң бодалы база ындыг. Коллектив 5-6 хевириниң кондитер кылыгларын хонукта 300 килограммны бүдүрүп үндүрүп турар.

Валерий КУУЛАР.
Респотребсоюзтуң баштаар черниң бүдүрүлге килдизиниң начальниги.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артистери Кара-кыс, Максим Мунзуктар Саглы суурга аалдап чораанпар. Чыылганнарга Максим Мунзук ойнаан киноларының үзүндүлерин көргүскен. Кинолар доңчулалы доозулган соонда боттарының концертин чонга бараалгаткан. Көрүкчүлер оларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Вячеслав ООРЖАК.

Кодээ тудугларда

КОЛ ЧҮВЕ—АЖЫГЛАЛГА КИИРЕРИНДЕ

Тывыңгыр, сагыңгыр, организакчы чорук

Моңгун-Тайга районнуң совхозтары база ында тудуг организацияларлары сөөлгү чылдарда програмназын, эң ылаңгыя чуртталга, социал-культура объектилерин тудар талазы-биле чамдык ажылдарны боттандырып келген. Ажыл-агыйлар аразында бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогу (начальниги Д. Хомушку, профком даргазы Д. Иргит) эрткен чылын 696 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары кылыр планныг тургаш, херек кырында 702 муң чедирген. Эң ылангыя пландан ажыр 98 дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирген. Бо коллективтиң бир тудугжузу чыл дургузунда 127291 рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр тургаш, херек кырында 12 518 кылдыр күүсеткен.

Кижиниң сагыш-сеткилин өөртүп келир база бир фактыларымдаа бо участокта бар. Ол чүл дээрге планда көрдүнгенин [illegible] ишти чурттаар 9 бажыңның дужаар тургаш, 10-уу хүлээткен. Ынчангаш Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Каң-оол Борарган, хоо[illegible] механизатор Мага Тараачын-оол, [illegible] чолаачы Дагба Чочай-оол болгаш өске-даа ажылчыннар чаа бажыңнарже көжүп кирген.

1989 чылдың түңнели-биле алырга, тудуг участогу 147 муң рубль орулгалыг болган. Чедимишкинниң бир үндезини болза, социалистиг чарышты шын организастаанында. [illegible] ак сеткилдиг, бедик мергежилдиг ажылчыннарны шаңнаарынга чылда 2900 рубльди чарыгдаан. Оон ангыда, үш тудугжу боттарының хуузунда бажыңнарны тудуп алырынга автотранспортту берип, харын материалдарны безин берип, [illegible] тежип дузалашкан.

Коллективте дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери-биле хемчеглерни база боттандырып турар. 1989 чылда ногаа өстүрер теплицаның тавааны салган, ону бо [illegible]. Ынчангаш ажылчыннарын ногаа-биле хандырып эгелээр.

Кадрларның билиг-мергежилин бедидеринче база чогуур кичээнгейни салып турар. Эрткен чылын Доңда Ростов хоорайга бир мастерни, Кызылга бригадирни өөредип белеткээн, үш тудугжу холушкак мергежилди чедип алган.

Ынчалза-даа бот-орулга-чарылгалыг участоктуң ажылында хамык-ла чүүлдерни шиитпирлеп апканы ол эвес. Ажыл шагы үзер чорук уламчылаашкан. Бо дээрге план күүселдезинге, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынга багай моондак. 312 ажыл хүнүн үскен. Бир эвес ынча шакта шупту ажылдаан болза, чежени кылып бүдүрүп кааптып болурул? А ажыл шагы үзер чорук, озалдаары? Тудуг материалдары чедишпезинден чамдыкта тудугжулар 12-13 хонукта [illegible] тавааржыр. Ол болза улуг [illegible].

Бо участокта ажылдаарга бердинген Ужар-оол Моңгуш, Шыдыраа Каң-оол, Константин Доңгак олар ай [illegible] ажыр күүседип келгеннер.

Районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз (директору С. Моңгуш, профком даргазы А. Доңгак) суурда чаа столоваяны ажыглалга киирген. Дирекцияның дузалашканының ачызында 2 ажылчын — Саая Хүрен биле Саая Кудус-оол оларның өг-бүлелери боттарының тудуп алгылааны чаа бажыңнарынче өөрүшкү-маңнайлыг көжүп кирген. Тудугжуларны деткиири-биле 3 кижини курорттарга дыштандыргылаан. Бо ажыл-агый 1989 чылда 436 дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглалга киирип, планны 91.7 хуу күүсеткен. Мында чылдагааннар-ла бар. Эң ылаңгыя ажылды механизастаары кудуу, тудугжулар кол [illegible] балды, хирээ, хүүрек, лом-биле ажылдаар хевээр. Ол ышкаш ажылчыннарны тускай хеп, адыш-чем-биле аки-ле хандырбайн турар. Бо чылын шак ындыг четпестерни чайладыр ужурлуг. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң туйбу бүдүрер цеги 1989 чылда миллион ажыгны бүдүрген. Ам оон-даа ковудээр. Ынчангаш тудугта дыка таарымчалыг апаары чугаажок.

Районда тудуг кылыр бир улуг организация — септелге-тудуг участогу (начальниги С. Ламажык) чыл планын чедир күүсетпээн. Чурттаалга бажыңнарын ажыглалга киирерин база чаагайжыдылга болгаш капитал септелге талазы-биле даалгаларын боттандырбаан. Ынчалза-даа чурттаалга бажыңнарын септээниниң шынары куду дээр дугайында хомудалдар удаа-дараа чугаалап турар. Ол дээрге участоктуң удуртукчуларынга, ажылчыннарынга кичээнгейлиг. Ажылды хол дашты-биле кылбас. Бо коллективтиң эң чугула объектилериниң бирээзи болза 110 уруглар турар садик. Аңаа берген акша-хереңгини база-ла чедир шиңгээдип албаан. А ол тудугту доозарын биче чаштар четтикпейн манап турар.

Септелге-тудуг участогунда 30 тудугжунуң дөртени бирги-ийги разрядтыг, ажылдың шынары куду болуп турары таварылга эвес. Ынчангаш мергежил бедидеринче эң улуг кичээнгейни салыр ужурлуг. Бир негелде ындыг. Оон башка пландан күүседирин бергедеп бар. Бо коллектив база-ла чыл түңнелин чугаалажып, сорулгаларны дүгүрүп [illegible]. Четпестерни чайладыры-биле эң-не шиитпирлиг хемчеглерни алыр херек. Ындыг ажылдар бар. Мыда Иргит Семис-оол, Бичей-оол Сат, Галина Шойдан, Мөңге Тываш олар арга-дуржулгалыг. Оларга аныяктарны быжыглаар болза эки.

Тудуг ажылы «Мөген-Бүрен» совхозта (директору О. Амыртак) дыка кошкак. 1989 чылда [illegible] 114 муң рубльди чедир ажыглап шыдаваан. Чурттаалга тудуунуң [illegible] үүле 71.5 хуу [illegible] сеткен.

Районнуң тудугжуларының слеđун февраль айның эгезинде бир-ле дугаарында эрттирген, ону СЭКП райкому, райкүүском деткип дузалашканы тудугжуларга дыка өөрүнчүг болган. [illegible] ту моон соңгаар чыл санын да чанчыл кылдыр эрттирер деп шиитпирлээн.

Бо чылын районнуң тудугжуларының мурнунда улуг сорулгалар туруп тур. Капитал салыышкын [illegible] 1989 чылда турганындан дыка өскен, тодаргайлаарга, 6 млн. 450 муң рубльди шиңгээдип алыр ужурлуг. Бир улуг идегел — туйбу цеги. Ол бүдүрүлгени ажыглалга киирер талазы-биле СЭКП райкомунуң бирги секретары В. Хеймер-оол ёзулуг тывыңгыр, сагыңгыр [illegible] организакчы чоруун көргүскен. Чаңгыс-ла сезон дургузунда анаа бир миллион ажыг туйбуну бүдүрер [illegible] шапкынчыдарынга, [illegible] рын экижидеринге улуг [illegible]. [illegible] бүдүрери оон-даа ковудээр. Ынчангаш чурттаалга бажыңнарын, социал-культура, культура объектилерин тудары ковудээр.

Алыш-Тулуш БЕГЗИ.
Кодээ бижикчи.

ОРБИТАГА ТУДУШТУРУЛГА

СЭТА-ның дыңнадыы

1990 чылдың март 3-те, Москва шагы-биле 04 шак 07 минута турда, «Прогресс М-3» деп чүък сөөрткен корабль башкарылгалыг «Мир» деп [illegible] тудуштурулганы боттандырган.

Бо бөлүп [illegible], чокшулажыры, тутчу бээри болгаш өске-даа ажылдарын бөрт [illegible]ның дузазы-биле боттандырган. Бо чорудуушкунну Башкарылга төвү контрольдаан болгаш космонавтылар Анатолий Соловьев болгаш Александр Баландин башкарып боттандырган.

«Прогресс М-3» корабль «Квант» дээр модульдуң бир талазындан тудушкан. Орбитаже станцияның каттышкан шимчедикчизинге одаар [illegible], [illegible], суг, дериг-херекселдерни, аппаратураларны болгаш почтаны чедирген.

ПОВАРЛАР—АРЕНДАДА

Чадаана хоорайда № 3 столовая алды оруктуң белдиринде, автовокзал чанында болгаш аай, дедир аргышкан чорумалдарның холээзиннин ында харын тэнчү чок сагындырар... Янзы-бүрү хевирниң амданныг, чылыг чемнерин белеткеп, изиг, соок суксунну кудуп, чонга бараан болуру ындыг-ла белен эвес, харысалгалыг болгаш нарын ажылдарның бирээзи.

Бо столоваяның ажылын улуг поварга 14 чыл үзүктелиишкин чокка ажылдап келген дуржулгалыг Валентина Сатовна Сат билдилиг удуртуп турар. Найыралдыг коллективте ниитизи-биле 12 кижи ийи ээлчегде чардып алган беш хонуктап, чонга ак сеткилдиг бараан болуп, манчы-хуужуур, үскен далганныг мүн болгаш өске-даа амданныг чемнерни үзүктелиишкин чокка белеткеп берип турар.

Дешпилгелиг арга болур аренда керээзинче бо найыралдыг коллектив 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп боттарының күзели-биле кирген.

Чемниң дээжизин делгеп салган, даңзылай бижээш, аскап-даа болза, ээлчегде турарлардан поварлар оларның чүнү чиирин айтырган, ону, мону алырын эвилең сүмелээн турарлар... Ол чоп, далаш кижи саазын номчуваин барып болур, үе кызыы болгулаары магат. Чагыгны кылгаш, манап олуруптар, ынчанмайн канчаар, дузу, кулчазы четчир, чаглыг ээттен ак далган-биле тутган чылыг манчыны кым чиксевес боор.

Аракчаа ОНДАР.

Эрге-чагырганы СОВЕТТЕРГЕ

Советтер чоннун эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалап, боттарының холунга күрүнени эргелеп башкарарының дынын алган ылап-ла долу эрге-чагыргалыг органнар апаары келир үе-чаданың эң чугула сорулгаларының бирээзи. Ынчангаш олар чогуур эргелерлиг, экономиктиг бот-тускайлаң база даянып болур күштүг, билдилиг депутат корпустуг болур ужурлуг.

(Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинден.)

Бир кодээ Советте

ОЛ КАНЧААР ХӨГЖҮҮРҮЛ?

«Тере-Хөл» совхозтуң төвү Кунгуртуг суур республика найысылалындан эң ырак черде туруп турар. Ооң девискээринде Шынаа кодээ Соведи ажылдап турар. Чоокта чаа бистиң корреспондентивис аңаа чорааш, улус депутаттарының Шынаа кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы Б. Ч. Хомушку-биле ужурашкаш, чугаалажып беседалашкан.

— Кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг Кунгуртугнуң дугайында чугаа-биле номчукчуну таныштырып көрүңерем, Баяс Чунустаарович.

— Кызыл районнуң Шынаа кодээ Соведи сизагай бойдус турушутуг. Ол район төвүнден ырак турар. Чайын Нарыннап долгандыр машина-биле чорууруга, 400 хире километр. Кыжын Каа-Хемнээрге, орук озал-ондактыг, шаптараазынныг, үр чоруур. Ол орукка чүгле күчүлүг «уралдар» чоруп болур.

Чаңгыс кол аргыжар «хөлгевис» — самолёт. Кызылдан бистиң суурувуска чедир бир шак чартык хире үеде ужар. Чогум кыжын Кунгуртуг хем бүлүктаар, чайынды суурнуң бажыңнарын хөме алы бээр үелер турар чер болгай. Бо хем булуктап туруп-туруп, самолёт хонар шөлдү дуглай аптар.

Кунгуртуг суур 1949 чылда туттунуп эгелээн. Баштайгы бажыңнарның таваан салчырынга бистиң хоочун чурттакчыларывыс Иван Дажыевич Чүлдүм, Идам Константинович Калзан, Иван Чыдырович Хертек, хоочун дарган Дорбжу Кенденович Сана болгаш өскелер-даа төлептиг үлүүн киргеннер.

Кунгуртуг суурнуң чону ам ийи муң ажыг. Чылдала ортумаа-биле 50—60 чаштар төрүттүнүп турар. Суурда эмнелге, школа, ажы-чем, үлетпүр бараан нар магазиннери, хлеб быжырар чер, чунар-бажыы ажылдап турар. Ортумак школада 520 өөреникчи бар. Школавыс тарлаан. Ясли, садиктер чедишпес.

— Баяс Чунустаарович, кодээ Советтиң мурнунда салдынган сорулгаларже кирип орарыңар ол боор аа?

— Бөгүн-даа, келир-даа үеде ук девискээрниң чонунуң шиитпирлээр ужурлуг айтырыглары хөй болбайн аан. Оларның эң колун доочулаарга мындыг. Электроэнергия-биле хандырылга, шывыглыг самолёт хонар шөлдү база Нарын—Кунгуртуг арызының машина оруун аштаары, чаа школаны тудары, кодээ малчыы чоннуң амыдырал байдалын экижидери. Балыктыгның малчыннары ам-даа аътка чүдүртүнүп кошпушаан.

Кодээ Советтиң оон депутаттарының беш чыл дургузунда кылып чорудар ажылы улуг. Хөй акша, техника негеттинер мындыг боор-дур. Чаңгыс улуг бүдүрүлге — совхозувустуң материал-техниктиг баазазын быжыглавас болза, чоннуң социал негелделери хандыртынмас.

— Аңаа хамаарыштыр ап чорудуп турар хемчеглериңер кандыгыл? Эде тургустунуушкунга кодээ Советтиң ролюнуң дугайында чүнү чугаалап болур силер, Баяс Чунустаарович?

— «Тере-Хөл» совхозтуң экономиказын быжыглаар база Кунгуртуг суурнуң социал хөгжүлдезин көдүрер сорулга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чаа доктаалды ажылдап кылгаш, ону амыдыралга боттандырары-биле хүлээп алыр деп турар. Кодээ Совет моон соңгаар ооң күүселдезин дээш бүгү арга-шинээн ажыглаар апаар. Советтиң ажыл-чорудулгазының дээштиин, чедиишкинниг болуру ооң депутаттарындан, оларның чонну дыңнап, чон-биле сүмележип, чүнү күзеп турарын шын билип ажылдаарындан хамааржыр деп бодаар мен.

Советтерниң эде тургустунуушкунунуң херээнге бир кол сорулгазы — амыдыралда тургустунуп келген айтырыгларны өй-шаанда шиитпирлеп билиринде. Оларны шиитпирлээрин дапажыр херек, аңаа үе эрттирип болбас.

Амыдыралдың бүгү талаларында ам-даа бар болуп турар чөптүг эвес чорукту чидирер дээш ажылдаары база бир кол чүүл ол. Советтиң шиитпирлери кижи бүрүзүнге четкен турары күзенчиг. Ооң күүселдези дээш шупту идепкейлиг киржир, эптиг-демниг ажылдаар болзувусса, чүгле ынчан эчис сорулгаларны чедип ап болур.

Чон бодунуң Соведин бүзүрээр, ону деткиир кылдыр ооң удуртукчулары, депутаттары ажылдаар болза ынчан харын ажыл-агый быжыгып, бут кырынга бүзүреддиг туруп болур.

— Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чон-биле сырый холбаалыг хөделири эрге-жок чугула болуп турар ышкажыл?

— Ынчанмайн канчаар. Депутат-даа, удуртукчу-даа кижи чөптүг, шын шиитпирни хүлээп алыр. Ол чокта бүзүрел турбас деп чүве билдиңир. Кайда бүзүрел чогул, ында ажыл сула, сандаргай. Ооң-биле кады сөс биле ажыл дүүшкен турар ужурлуг. Бичии-даа болза кылдыгап чүве көскү, тайылбыр чокка илерел кээр болгай.

Акша-төгерик чок Совет социал айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар бе? Чок. Ынчангаш Советтерни акшаландырарының айтырыын өөренип көөрү чугула.

Ажыл-агыйны эргелеп башкарарының айтырыынга улус депутаттарының Соведи бүгү күштү мөөңнеп, чон-биле бир демниг ажылдаар. Мээң бодалым-биле алырга, кодээ Советтиң күжү чон-биле быжыг харылзаазында, чаңгыс угланыышкын-биле хөделиринде.

Соңгукчуларга сөс

КҮЖҮВҮС — НАЙЫРАЛДА

Национал дар арасында харылзаа дугайында айтырыг, мен бодап көөрүмге, депутатка кандидаттарның программаларында доозазында киргилээн деп бодаар мен. Быжыг найырал — ажыл, амыдыралга чугула чүүл деп чүве билдиңир. Ооң чижээн амыдыралга үндезилеп көргүзүп болур-даа мен. Сүт-Хөлдүң чону шаандан тура өске нацияның кижилери-биле кожа-хелбээ чурттап, чаңгыс ишти кады бүдүрүп келген, ону билир мен. Соңгулдалыг органнарга, удуртур ажылдарга ажылдап чораан специалист кадрларны улус кады ажылдап чораан болгаш билир, ужаан.

Колхозтарны каттыштыргаш, чаңгыс «Сүт-Хөл» совхоз кылып каанда, ооң директорунга МТС-ке турган Е. П. Соловьёвту ажылдадып каан. Кончут кежээ, ажыл-агыйжы кижи ол, кады ажылдап турар эш-өөрүнден негелделиг, ылаңгыя бодундан аажок негелделиг. Оон аңгыда тыва дылды эки билири, чон-биле ажылдаарынга кончуг эптиг турган. Совхоз ажыл-агый талазы-биле республикага мурнакчы-даа болуп, шаңнап-мактадып келген. Кызымак ажылы дээш совхоз директорунуң эки ат-алдары база үнүп турган. Директор чылдар айы-биле, СЭКП-ниң XXII съездизиниң делегады-даа боор чораан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады-даа турду. Ооң төлептиг ижи Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле демдеглеттинген.

Республиканың кадык камгалал министри Н. В. Сизых эмчи институдун дооскаш база бистиңнге ажылдап келген. Совхозтуң улуг агроному бурят Н. А. Иванов-биле кодээниң ишчилери эгин кожа ажылдап турдулар. Казах эживис райпо баштаар черниң даргазынга ажылдап турган. Ажылдап, чурттап чораан Сүт-Хөлүн олар база утпайн чоруурлар. Тыва улустуң «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» дижири дег, шынап-ла, чон арзынга чон-биле халбактанчып чоруур болза, кижи кажан-даа баксыравас, харын чону-ла хөй болур. Шак мынчаар ажылдап, чурттап чораан бис. Бот-боттарын билчип, деткижип чорууру дег чүве черле кайда боор. Ынчангаш нациялар арасында найыралды быжыглаар дугайында айтырыг эки талаже улам ханы шиитпирлеттинген турары дээш шупту ажылдаар апаар бис. Чаагай бо чаңчылга аныяк-өскенни кижизидерниң чугулазы билдиңир.

Районда чурттаар оран-сава айтырыында шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар бар. Ол талазы-биле алдынын турар тодаргай хемчеглер бар-даа болза, ажылды ниитизи-биле черле күштелдирери чугула. Ам соңгуп алырывыс депутаттар орта база үлүүн кириштирер боор дээрзинге идегеп турар бис.

50 орунунг уруглар сады, 300 олуттуг Культура бажыңы ажыглалга кирер, Сүт-Хөл суурга школа тудуун эгелээр, тууйбу бүдүрер завод долу күш-биле ажылдап эгелээр. Чугула объектилерниң чогуур хуусаазында ажыглалга кире бээриниң чугулазын тайылбырлаан-даа ажыы бар деп бе? Ол бүгү социал айтырыгларны шиитпирлээринге, кодээ черлерни чаартып сайзырадырынга кайы-даа Советтиң улус депутаттары үлүүн херек кырынга киириштирер боор дээрзинге идегээр-дир мен. Оларны соңгуп турарывыстың-даа ужуру ында болгай.

Сегбе ОНДАР.

ЧУГУЛА ЧҮҮЛ-ДҮР

Депутатка кандидаттар-биле ужуражылгалар үезинде тургустунуп кээп турган чамдык айтырыгларның амыдыралга боттаны бээрин бодум хуумда аажок күзеп чоруур мен. Чижээ, Тывага алгы-кеш болбаазырадып кылыр бүдүрүлге черин тургузар деп турарын чүүлдүгзүнмес кижи кайда боор. Мээң сагыш-сеткилимни база өйүп чораан айтырыг ол. Чүге дээрге ооң чугулазы кижилерге билдиңир, бодап көрээлиңер даан, өдек-кыштагга, хонашчайлагга кадып калган, октаттынган чыткылаар алгы-кештерни бо-ла көрүп болур болгай.

Оон аңгыда, белеткел конторазынга ону дужаарывыска, өртээ чер албазын база билир бис. Чиик өртекке садыпкан ол алгы-кеживис Саян ашкаш, каш дакпыр аар өртекке хуулуп турары чугаажок. Хайыраан чымчак чиг эдивисти боттарывыска болбаазырадып, кылып ап шыдавайн келгенивис хараадамчыг. Ам харын айтырыгның тургустунуп турары кончуг эки-дир. Бөгүн соңгуп алырывыс депутаттар чугула бо чүүлдү эчизинге чедирер дээш туржур боор деп идегээр-дир мен.

Александр МОНГУШ.

Барыын-Хемчик район.

БҮДҮҮЗҮНДЕ

Бо чылгы соңгулдалар онзагай болуушкуннарга уткуштур болуп эртип турар. Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң үндезилекчизи улуг башкы В. И. Лениннниң төрүттүнгениниңден бээр 120 чыл оюнуң, совет улустуң фашистиг Германияны ажып тиилээниңден бээр 45 чыл болур оюн демдеглээриниң база СЭКП-ниң ээлчеглиг XXVIII съездизинге белеткелдерниң чоруп турарының үезинде эртип турары-биле онзаланыр.

Улус депутаттарының Чыраа-Бажы кодээ Соведиңге Тыва АССР-ниң улус депутадынга бир, район Соведиңге сес, кодээ Советке 20 соңгулда округтары соңгукчуларга бараан болган.

Мурнунда турган кодээ Советтиң депутаттарындан бо соңгулдаларда чүгле 4 кижи катап адаттырган, а район Совединиң 8 округунга шупту кандидаттарга чаа кижилер дешиттирген. 38 агитатор, 9 лектор, 11 политинформаторлар амгы соңгулдаларның политиктиг ужур-утказын чон ортузунга тайылбырлап, доктаамал ажылдап келген.

Депутаттың кандидаттары-биле ужуражыышкыннар үезинде соңгукчулар демократияны, ажык-чарлыг чорукту ажыглап, эрткен соңгулдалар үезинде болган частырыгларны катаптавас дээш амгы үеде чоннуң социал айтырыгларынче доктаамал кичээнгейни угландырарын санал-оналдарынга берип турганын айтыры чугула.

Соңгукчулар элээн каш дилеглерин киирген. Телевидениениң тыва дыл кырында дамчыдылгазын көвүдедирин, Хорум-Даг — Чадаана арзының оруун, көвүрүг тудуун, Чыргакы хемин кежир көвүрүг тудуун дүргедедирин, Шык-Бажы сүт-бараан фермазынга уруглар яслизин, суурга чыл бүрүде ийи аал ишти чурттаар 4-теп 6 чедир чуртталга бажыңнарын, спортзалды, чунар-бажыңны, школаның тударын, суурнуң кудумчуларын асфальттаарын, музыка школазының салбырын, сүт кухнязын ажыдарын дээш ышкаш дилеглерин, күзээшкиннерин киирген.

Чоннуң эрге-чагырга органнарынга бодунуң политиктиг хүлээлгелерин депутаттарны дамчыштыр күүседир. Эде тургустунуушкунга партияның угланыышкынын боттандырар дээш олардан негелдени бедидер. Даандырган ажыл-херек дээш бедик харысалгалыг болуруну үлегер-чижээн депутаттарның көргүзерин, экономиктиг болгаш социал адырларда бар бергелерни ажып эртерин, четчестерин чайладырын бүгү улус депутаттары-биле демнежип тургаш хандырарын чедип алыры — бистиң сорулгавыс.

Кара-Сал ООЛАК,

Чыраа-Бажы кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы.

ЧЫЛДА-ЛА 1 МЛН. 182 МУҢ РУБЛЬ ОРУЛГА

«Большевик» совхоз 1986—1988 чылдарда карылгалыг ажылдаан. Аныяк специалист В. Ч. Куулар бодунуң төрээн черинге директорлап келгеш, хожудаашкынның чылдагааны чүдел дээрзин ханызы-биле сайгарып, ол талазы-биле улустуң арга-сүмезин айтырып, канчалза экил дээрзиниң талазы-биле боттуг хемчеглерни алган. Ылаңгыя ажылды органнзастаарының дешпилгелиг аргаларын ажыл-ишчилерге өөреткен. 1989 чылда тарааны өй-шаанда чаштырган. Ооң түңнелинде бир гектардан 15 центнер ажыг тарааны ажаап алгаш, күрүнеге садарын каш удаа ажыр күүсеткен. Ниитизи-биле эрткен чылын 2 млн. 553 рубль түңнүг продукцияны сайгарган. 1989 чылда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү мурнукузундан 34 хуу өсээн. Ол ышкаш продукцияның бот-үнези чиигээн, тодаргайлаарга, 1 центнер тарааны 5 руб. 99 көпеекке, шээр малдың эъдин бүдүрери 36 руб. 80 көпеек, хаван эъди 75 рубльге, дүктүү 119 руб. 45 көпеекке чиигээн.

Малчыннар аренда керээзиниң ачызы-биле черле чүткүлдүг ажылдаан. Амгы үеде хой оолдаашкыны кидин түлүк. 2557 хой оолдап каан, оон 2515 хураганны алган, азы 100 хойга амдызында 83 хураган онаажып турар. Сандак Куулар, Комбукай Монгуш, Кошкар-оол Кара-Сал, Күржеп Монгуш олар амгы үеде 87—100 хураганны 100-ке онаашпыр алган.

Совхозтуң экономика талазы-биле шак мынчалдыр быжыгып келгени пенсионерлерге дузалаар арганы берген. Шемиде ниитизи-биле 129 пенсионер бар. Совхоз экономика талазы-биле быжыккан болганда, оларның кижи бүрүзүнге айда 20-20 рубльди немей төлеп эгелей берген. Оон аңгыда хоочуннарга одаар ыяшты база дужурүп бээр апарган. Социал талазы-биле бир эки чүүл болза, төрүмелинден бертик-межел, инвалид болганнарга база дузаны чедирип турар.

Бир-тээ, совхозтуң ажыл-ишчилери арендаже кирген болганда, керээ ёзугаар оларның алыр төлевирин шуптузун берген. Акша-хөреңги бар болганда, бо чылын тудугну көвүдедир, эң ылангыя чурттаалганын 10 бажыңын тудар.

Амгы үеде чер дугайында хоойлуну бисте хүлээп алган. Ол дээрге «Черни — тараачыннарга» деп лозуңну ёзулуг боттандырып эгелээни ол. Шынап-ла, чер бистиң байлаавыс, ону чөп ажыглаар херек. Черни камгалаар, үнүш-дүжүттү малга чаза бастырбас сорулга-биле Шеминиң чону таргылга шөлүн долгандыр четтен кажаалаар ажылды [illegible]

Седен ХЕРТЕК.

Чөөн-Хемчик район.

БРИГАДАНЫҢ КАЙЫЗЫ-ДАА — ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ

Найыралдың ачызында чаа тудуглар бедип үнүп-ле турар

Тудугжулар. Даңгаар-ла аныяк оолдар. Интернационалчылар. Бо чаа тургустунган бригаданың ажылын база аныяк дашчы Ооржак Сотпаевич Эрес-оол удурткан.

— Кызылга тудугжулар болуп, бир черге ажылдаанывыстан бээр бир чыл болур. Ам Кызылдың бо чаа кварталында ниити чуртталга бажыңының ийиги каъдын салып доозуп турарывыс бо — деп, оларның арзындан Донгак Сундуй чугаалады.

Ол-ла бажыңның бир талазын Валентина Дубининаның дашчылар бригадазы кылып кел чоруур. Олар үшкү каъттың ораалдериниң дүндүүн дуглаар чеде бергеш. Шалыпчы ажылды улус депутаттарының соңгулдаларынга тураскаадып турарын бригадир дыңнатты.

Бригадаларның кайызы даа — интернационалчы. Быжыг найыралдың ачызында Кызылдың улуг тудугларын бедип үнүп-ле турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

БАДЫЛААР ДЭЭШ БАР ЧЫДА...

Россия федерациязының хоорайларының болгаш суурларының соңгулда участоктарынче сая-сая кижилер үзүк чок шууужуптар. Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга, чер-чер Советтеринге боттарының эрге-ажыктарын төлээлеп илередир кылдыр кымга олар бүзүрээрил? Кижи бүрүзүнүң ындыг бүзүрели бөгүн шиитпирлеттинер. РСФСР-ниң улус депутаттарының болгаш чер-чер Советтерниң депутаттарының соңгулдалары хары утда, нургулайында альтернативтиг үндезинге эртер болганда, бадылаашкын бээрииниң чурумун билип алыры кижи бүрүзүнге чугула. Соңгулда участогунче бар чыда, соңгукчу бүгүдези ол дугаиы ылап-ла сактып келир болбайн аан. Шынап-ла, бадылаарының чуруму кандыгыл? РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының юридиктиг болуунуң ажылдакчызы В. Н. ХОРОШЕВТИҢ дончу таныылбырын моон адаанда парладывыс.

Бадылаашкынның бөгүн эртенгиниң 7 шактаң эгелээш, кежээниниң 8 шакка чедир уламчылаар. Соңгукчу бүрүзү боду бадылаар, өске кижилер орнунга, оларның ниитинде дөртүл-төрелдерниң орнунга, бадылап болбас дээрзин база катап сагындырып каалы.

Бадылаашкынны тускай бажыңнарга, ораалдерге чурударын. Соңгулдалар дугайында хоойлуда көрүп каан. Чажыт бадылаашкынга кабиналар азы ораалдер четчири-биле дериттинген, соңгулда бюллетеньнери бээр черлер тодараттынган. Кандыг участокка бадылаашкынның бээрин кижи бүгүдези бөгүн билир. Соңгулда хааржактары чажыт бадылаашкынга таарыштыр кылган кабинаны-дарны азы ораалдерин соңгукчу ылап-ла таварып эртер кылдыр тургузуп каан.

Соңгулда участогунче баарда, паспорт азы [illegible] ап алырын утпаңар. Соңгулда комиссиязының кежигүннери соңгукчулар данзызын барымдаалап бадылаашкынның бюллетеньнерин [illegible] азы шииңнидыга кирер бээр. Россия федерациязының улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле ийи бюллетеньни соңгукчу бүрүзү алыр: ак өңнүг — девискээр соңгулда округундан соңгулдалар талазы-биле, хүрең-ногаан өңнүг — национал-девискээр округундан соңгулдалар талазы-биле.

Оон аңгыда, чер-чер Советтерниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле бюллетеньнерни соңгукчуларга база бээр. Бюллетеньнерни алгаш чижек бадылаашкынның кабиналарынче азы ораалдерже кирер бээр силер. Аңаа бюллетеньнер-биле таныжып, ону кым долдурарынче кичээнгейни салыр. Удур бадылаар деп бодап алганыңар кандидаттарның фамилияларын шыйып кааш, бадылаар деп шиитпирлеп алганыңар кандидаттың фамилиязын арттырып каар силер. Округ талазы-биле чаңгыс кандидат турар болза, ону бадылаар деп бодап алган болзуңарза, оон фамилиязын бюллетеньде арттырып каар, а удур бадылаар дизе, ону шыйып каар силер.

Бадылаар деп бодап алганыңар чаңгыс кандидаттың фамилиязын кандыг-даа таварылгада бюллетень бүрүзүнге арттырар. Бир эвес оон талазы-биле депутатка бир-ле кандидатты удур бадылаар деп бодап алган болзуңарза, бүгү фамилияларны шыйып каантар силер.

Бадылап турааш, чаңгыс тип хөй кандидатты арттырган азы бюллетеньде а эң мурнунда өске хевириниң бюллетеньнерин күш чок деп санаар. Бир эвес хамаарыңар соңгулда округунуң талазы-биле депутатка кандидат кылдыр бүрүткеттинмээн кандидаттарның фамилияларын бюллетеньге кирип бижиир болзуңарза, соңгукчуларның бадылаашкыннарын санап турда, ону дөмей-ле санга албас.

Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартыктан хөй бадылаашкынын алган улус депутадынга кандидатты соңгуттурган деп санаар.

Адак сөөнде мындыг чүүлдү чугаалап кагза чогуур. Соңгукчуларның чартыктан эвээш кезии соңгулдага киржир болза, соңгулдаларны болбаан, кажан соңгулда үезинде азы бадылаашкыннар санап база соңгулдалар түңнелдерин үндүрүп тургаш, Соңгулдалар дугайында хоойлуну хажыткан таварылгада соңгулдаларны күш чок деп санаар.

Парлалга дамчыштыр соңгукчуларга бөгүн чугаалап каар дээн чүвем бо-ла ийин. Соңгулдаларга идепкейлиг киржириңерни күзеп каайн.

Чагаалардан одуруглар

Бүзүрел-биле соңгуп алганывыс депутаттарывыска соңгукчулар, бистер, чагыгларны идегел-биле берип турар бис. Эрткен чылыштарның дуржулгазындан алырга, айлар, чылдар шуужуп эрте бээр, а чоннуң киргени чагыгларның хөй кезии амыдыралга боттанмайн, саазынга артып каар болгай. Эртип турар чыышка хамаарыштыр бээзин ап көөр болза. Советтерниң ажыл, амыдыралында ындыг чүүлдер бар болдур ийин. Күүсеттинген чүвези ховар боор-дур. Ындыг байдалды Эрзин районндан база көрүп болур.

Эрзин — республиканың ырак-узак районнарының бирээзи. Кызылгаар район болгай. Орук багай дугайында чугаа ам-даа уламчылавышаан, асфальттап чадап каанывыс ол-дур. Район төвүнүң чону өзүп көвүдеп немежип турар, ынчангаш чаа Культура бажыңы херек деп айтырыг база каш удаа тургустунуп келген, ам-даа бүтпейн турар.

Кодээниң чонунуң медицина хандырылгазын экижидер дугайында доктаал-шиитпир үнерге, чон ону деткип, өөрүп турдувус. Ынчалзажок район эмнелгези кадрлар-биле четчелеттинмейн турар. Чугула ындыг айтырыгларны шиитпирлээрниниң ооржум болуп турары хомудаанчыг. Ам соңгудар улус депутаттары бо чүүлдерни кичээнгейге алыр болза эки. Чагыгларны, дилеглерни хүлээп алган болганда, ол дээш харысалгалыг болур ужурлуг. Чоннуң бүзүрелин кичээнгей чок арттырып болбас. Сөглээн сөс деп чүве бар.

Чугаалааным ол чүүлдер-биле кады бистиң депутаттарывыс Эрзин — Самагалдай арызында телефон харылзаазын черле моон соңгаар чорудар боор деп идегеп турар мен.

Кыргыс ЛАМАЖАП.

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

КОМИССАР ДУГАЙЫНДА СӨС

Очерк

Тыва эки турачыларның комиссары Моңгуш Данзынович Байыскылан биле хоочун журналист Сергей Шойгу хөй удаа ужуражып, сеткил хандыр чугаалажып, оон чурттап эрткен амыдырал-чуртталгазын, дайынчы эрес-маадырлыг чорукта-рын тодаргай таныжып, хандыр билип ап чораан. Ол бүтүге болгаш Тываның партия база күрүне архивтеринде документилерге үндезилээш, автор баштай кыска очеркти бижээш, каш чыл бурунгаар солунга үндүрген. Ону автор үр үеде эде кылып, чамдык чаа немелделерни киирген, «Комиссар дугайында сөс» деп ат-биле бижип доосхан. Ам ол очеркти Тиилелгениң 45 чылынга уткуштур парлап эгеледивис.

• • •

«Эш М. Д. Байыскылан марксистиг-ленинчи теория-ны эки шиңгээдип алган. Бодунуң ажылынга идепкейлиг. Лаңгы база автомат-биле болуп-чоруур-биле баштап билир. ВКП(б) төөгүзүн [illegible] ынак. Күш-дамыр дамыткан-галынның [illegible] эвес.» Моңгуш Данзынович фронтуже чорууп турда, Тываның Араттың революстуг аъттыг шериинниң каттышкан полугунуң командирниң аңаа берген характеристиказында ындыг одуругтар кирген.

Тыва эки турачылар отрядының дайынчы болгаш командир составын шилип ап турар үеде оларның комиссарынга элээн каш кандидатуралар сүмелеттинген турган болгаш оларны бүгү талалыг, ылаптыг шинип, деңзигүрлеп көрген-даа. Байыскылан чайның [illegible], каан хүннериниң бирээзинде дайынчыларга политкичээл эрттиргеш, кыска чапсарда дыштанып олурган. Ол аразында полк командири Севен кел дээнин дыңнааш, кончуг дүрген чеде берген. Аңаа штаб начальниги Лопсан база олурган.

— Эжим полковник, силерниң дужаалыңар [illegible] гаар чедип келдим — дээш, ол шериг ёзу-биле ийи будун кожа баскаш, ларс кылдыр тепкеш, ёзулаан.

— Эш улуг лейтенант, силерге чорууру мадаа дыңнадыры-биле келдиртиг. [illegible] — дээш, полковник стол кыраанда [illegible] бир-ле чүве номчуп, [illegible] чок олурган. «Кандыг солун медээ дыңнадып ирги?» — деп бодааш, ол четтикпейн манап олурган.

Назы-хары кижи ортуу четкелек, узун, шыырак мага-боттуг полковник ынчан диванга соң-биле кожа олуруп, далашпас чаңы-биле чугаалап эгелээн:

— Фронтуже чоруур тыва эки турачы отрядының командирниң политика талазы-биле оралакчызынга силерни томуйлаан-дыр, Моңгуш Данзынович. Ынчангаш силерге байыр чедирер апаар-дыр — дээш, оң холун дыңзыг туткан. Байыскыланның сагыш-сеткили аажок хайныгып келген, арын-шырайы хүлүмзүрүг болза-даа, шыңгыы апарган.

— Бедик идегелди көргүскениңерге өөрүп четтирдим, эжим полковник — дээш, ол улам сеткил хайныгып чугаалаан: — Ол бүзүрелди Тываның нам, чазааның болгаш төрээн чонумнуң мензэ дайынчы даалгазы кылдыр хүлээп ап тур мен. Совет Төрээн чуртувус хосталгазы база хамааржыр чорук дээш немец-фашистиг араатаннарга удур демиселге амы-тынымны харам чокка бээринге белеминни дамчырап турар мен.

Полк командири-даа, штаб начальниги-даа аңаа база катап байыр чедирген, дайынчы даалгаларны [illegible] чедиишкиннерни күзээн. Ол чугула албан-дужаалга Моңгуш Байыскыланның томуйлаан дугайында иштирип ынчан бир ий биле ынчаар хүлээп алдынган.

Улуг Саянда эгелиг [illegible] сургаар [illegible] аъттыг Кавров тергейге дайынчы сорулгазы база [illegible]. Аңаа эки турачыларның нам хуралынга оон бюрозунуң [illegible] составын кылдыр [illegible] отряд командири капитан Кечил-оол, комиссар Байыскылан, улуг лейтенант Сат, улуг сержантылар Севил, Белекей, старшина Тевекчей, дайынчы Дыртык-оол, а солдат терер эскадронунуң арага [illegible] Алдын-оол оларга немешкен. Нам организакчызынга Моңгуш Байыскылан соңгуттурган.

Нам хуралы эрткен соонда ланый, баштайгы бюрону эрттирген. Кыдын кызыл пөс-биле шып каан стол артынан дуут-сыны узун эвес болза-даа, мөге-шыырак, эът-ханы тыдын кааң чүве дег, ынчан чаа-ла ужен [illegible] чедип чоруур комиссар Байыскылан далаш чок туруп келген:

— Биске бүгү кежигүннер бедик бүзүредин көргүстү, эштер. Ону кончуг улуг харыысалга деп билер чоруур. Меңң соңгаарты узун, берге дайынныы похоп маршылын-даа база фашистиг эжелекчилерге удур аар-берге тулчуушкуннар-даа үезинде отрядывыска келиишкиннер бистиң дайынчы болгаш политикиидейлиг ажылывыстан улуг-биле хамааржыр — дээш, бюро кежигүннериниң

бедик бүгү [illegible] сагадып [illegible] тергеди [illegible] атканы дарт дарызынга [illegible] оларны бирингендэ. Оон ангыда аңаа агитаторларның составын көрген бээр [illegible] ажылдың планын бадылаан.

Ынчан 1943 чылдың ноябрь ортан үези. Эки турачыларның отряды аъттарын болгаш боо-чепсээн демир-орукка сөөртүп алгаш, Ярославльдиң демир-орук станциязынга чедип келген. Ооң соонда ыраак эвесте Снегиревка деп украин суурга аъттыг чедип келген. Маңаа тыва эки турачылар үр эвес үеде шуут-ла фронтуга кадыг-дошкун тулчуушкуннарга киржип турганы дег коргуг шыңгыы тантиктиг белеткелди эрткеннер.

Декабрь төнүзүнде Украинага соок эвес болза-даа, үргүлчү өл харлыг, соок

тыштыг бораңныг [illegible] болгулаар. [illegible] чедер аайны. Чугула ындыг үеде тыва гвардейжилер полктуң өске эскадроннары-биле кады дайынчыларнын чаштып чораан, чаралзы үелерде мал-гайн тулаазар, аргаларлыг [illegible]-биле муң ажыг километр черни аъттыг походту-ле бир ай ажыр чораан, шуут-ла фронтуга чедип келген. Хөй хүннериниң ол нарын походу оларны өпейлевээн, дайынчы кадыг, шыңгыы дадыгылгага чаңчыктырган. Чыскаал аайы-биле кел чораан эскадронунуң бажында бедик хүрең аъттыг, чолдаксымаар, сииреш магатоттуг, чаныш-сыныш чок капитан — оларның командири Түлүш Кечил-оол, оон биле кожа чыгыы бедик бора аъттыг, далашпас аажы-чаңныг, улуг лейтенант, комиссар Байыскылан өй-өйде тепсеңгилеп каап, хап олурган.

А оларның соондан эскадронунуң бүгү взводтарының командирлери, дайынчылары, сержантылары боо-чепсээн чүктеп, өске боо-чепсээн терге-лиг аъттарда сөөртүп алган, дугаар аайы-биле одуруглай чыскаалдынган, кел чораан.

Политрук арга иштинге доктаатан черинден ыраак эвесте Горынь хемниң ындыгы талазында Деражно суур чаптыга берген чыткан. Ынчан 1944 чылдың январь төнүзү. Каш-ла шак эрткен соонда, фашистиг эжелекчилер ону хостаар дээш хан төгүлүүшкүннүг тулчуушкун эгелээн. Полк командири полковник Ефим Абрамович Попов штабынга шиитпир-биле капитан Хафиз Ахмеджаков командылаан бирги эскадрон биле тыва эки турачыларның дөрткү эскадронундан улуг лейтенант Моңгуш Саттың ушку взводу суурже аң баштай шаап халдап кирер, а өскелери байдалды көөр турган, тулчуушкунче кириштер [illegible] турган. Кечил-оол бодунуң эскадронунун взводтарын биле чыкаапкаш, ол [illegible]: — «Ээлер дайзын-биле бир-ле дугаарында сегиржип алырывыс. Боо-чепсээнер, аът-херекселдер ылап кылдыр тыныг беленнеңиңер» — деп дужааган. Ол аразында комиссар Байыскылан тыва эки турачыларның командирлериниң эң улуг кежигүнү Моңгуш Эрегеевич Саттың ушку взводунга барган. Аңаа нам кежигүннери Сүндүй, Сыдат-оол, Калбак болгаш санитар салбырындан келген Севил дээш өскелерни-даа чыгган.

— Нам кежигүннери хамыктың мурнай атакаже кирер [illegible] үнер, чүгле бурунгаарлаар: өстүлериңерни сорук [illegible] үлегер-чижеңер көргүзер хүлээлгелиг силер. Эжин алган турушкан чаңгыс базым-даа артка ыдар балбас — деп, ол сагындырган.

Дүъш соонда кадыг-дошкун тулчуушкун эгелээн. Чаъс-бораңныг ол хүн чамдыкта от хар-даа чааш кедир, соок хат-даа хадып бээр. Шаап халдаан дайынчыларга аажок берге болган. Дайзын автоматтарның, пулеметтарның, минометтарның октары-биле оларга удур долу

чагдырып эгелээн. Улуг лейтенант Сат ол үеде балыглатса-даа, тулчуушкун шөлүн кагбаан, бодунуң дайынчылары-биле дайзынның атакаларын маадырлыы-биле өйтүр шапчып турган. Миналарның частыышкыннары, октарның сыгырары оожум-чай берген ышкаш болган. Сат шуут-ла бүгү боду-биле тура халаан:

— Взвод, мээң соом-биле, улуг совет Төрээн чурт дээш, — деп командылааш, чаа таварып кирипкен. Аңаа ол маадырлыы-биле өлген. Взводту ооң соонда старшина Түлүш Сүндүй командылап кирипкен. Ынчан политруктуң өске эскадроннары-биле кады тыва эки турачыларның взводтары суурже күчүлүг шавар халдаашкынны чорудуп турган. Фашистер суурга быжыглап турушкун салбас дээш калчаалыы-биле удурланган. Ынчалдажок совет шериглерниң артиллерия, миномет, пулемет болгаш өске-даа чепсектер-биле ажытнан долу дег одунга олар шыдашпааннар. Оң шак ажыг үениң дургузунда үргүлчүлээн кадыг-дошкун тулчуушкунуң сөөлүнде, кежээликтей фашистерни ол суурдан үндүр сывыгыпкаш, ону хостаан. Аңаа, политрук өске эскадроннарында ышкаш, тыва эки турачылардан өлүрткеннер, балыглаткан-даа эштер бар болган. Ынчангы ииг шыңгыы тулчуушкуннар үезинде комиссар Байыскылан, нам кежигүннери Тончут, Бурзекей, Оолак, Белекей, Сүндүй, Ак-оол, Севил, Адыгбай, Калбак болгаш өскелер-даа дайынчыларга үлегер-чижек болбушаан, атаках бир дугаарында кедурлүп чоруп турган. Дайзын-биле баштайгы сегиржип алышкынга тыва эскадронунуң барык-ла бүгү дайынчы болгаш офицер составы кайгамчык эрес-дидим чоруун көргүскенин полк командири Попов биле политкилдис начальниги комиссар Бликов демдеглааш, оларга өөрүп четтиришкинин илергейлээннер. Капитан Кечил-оол баштайгы тулчуушкунга эки турачы отрядтың кандаар киришкенинин дугайында сайгарылгазын кыска дыш үезинде чугаалап берген...

(Уламчылыг).

Ырлажылы

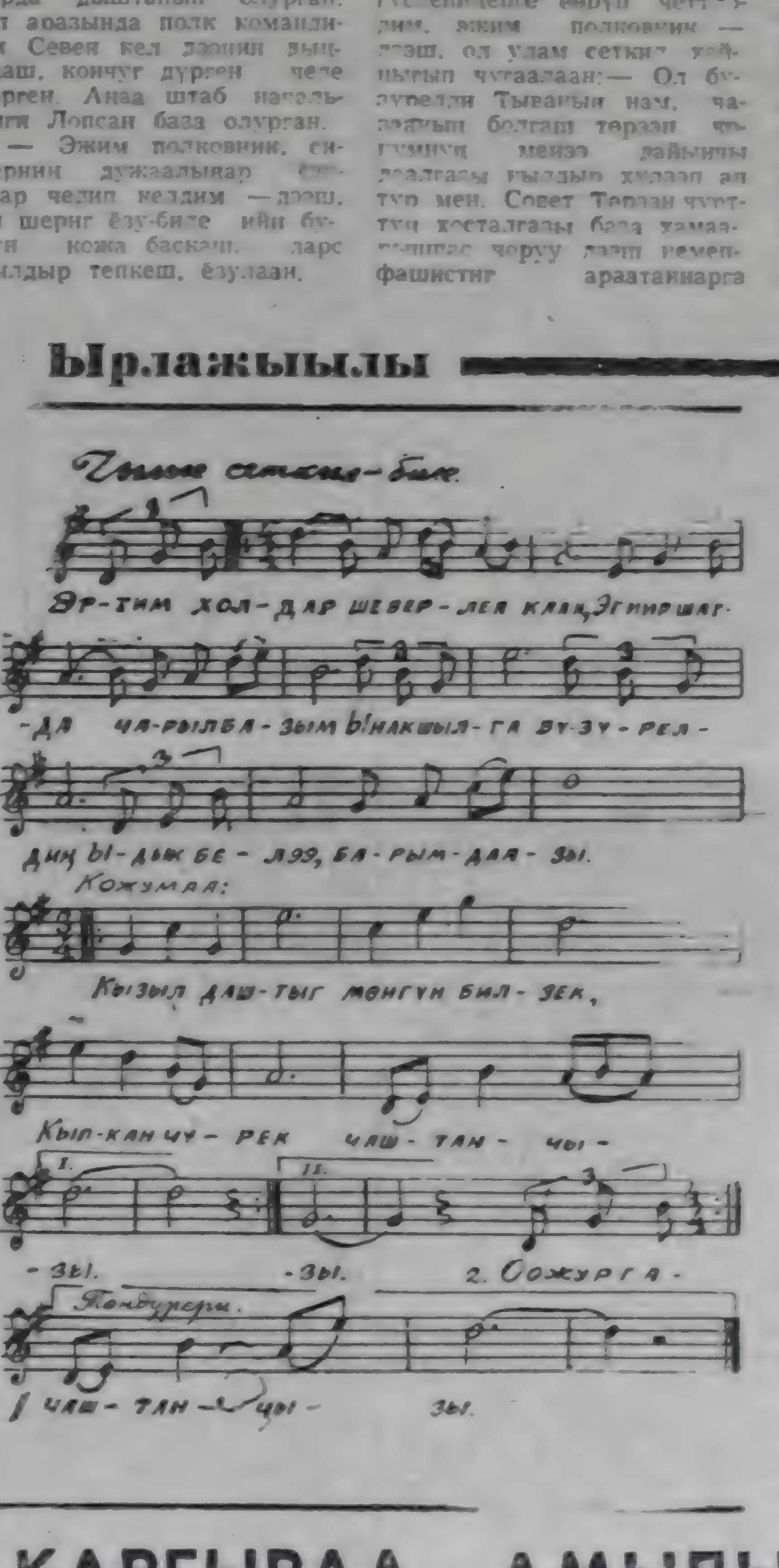

МӨҢГҮН БИЛЗЕК

Сөзү Артык ХОВАЛЫГНЫЫ

Аялгазы Дамба ХҮРЕШ-ООЛДУУ

Эргим холдар шеверлеп каан,
Эгиир шагда чарылбазым
Ынакшылга бүзүрелдиң
Ыдык бeлээ, барымдаазы.

Кызыл даштыг мөңгүн билзек,
Кыпкан чүрек чаштанчызы.

Оожургалым хайыралы,
Омакшылым өшпес оду
Эжимниң сээң берген билзээң
Эртине дег үнелиг-дир.

Кожумаа.

Салааларым камныг алгаш,
Чаактарыңга чыпшыр туттуң,
Хөрээ оттуг карактарың
Хөлгээр шимгеш, таалай түрдүң.

Кожумаа.

Күзелимге чалгын улап,
Күштүг холдар өпейлеп кээр.
Эргелелдиң чылыг сөзүн
Эрикпейн дыңнап кээр мен.
Кызыл даштыг мөңгүн билзек,
Кыпкан чүрек чаштанчызы.

КАРГЫРАА — АМЫДЫРАЛДЫҢ АЯЛГАЗЫ

Соруктунуң каргырaазын 1938 чылда Хөндергейге артистер келгенде сонуургаан мен. Бодум бичии, Чайлаг школазынга өөренип турдум. Чүгле Соруктунун хову каргыраазын эвес, бүгү-ле артистерниң талантылыын чон магадаан чүве. Хөндергейниң өң-баазын чечектерин машина кырында артистерже көрүкчүлер октап турулаан. Артистерниң келген аалынга туктар, лозуңнар кызыл чайт. Оон-моон келген чонн хөй кижи бажы кизирт аът бажы оргу. Чон аалораңын барык ээн каапкаш тайга, таңды баштарындан сөктүп келген чүве. А чонмун ол үеде каас-коя кеттинир билири база аажок. Мунган аът-хөлүнүң эзер чүген, төрепчи, деспезиниң каазын көр дээр он! Ол болза, революстуг оруктa кирген тываларның ынчангы, чаа бедик культуралы-дыр.

А Соруктунуң хову каргыраазын ынчан Москвага пластинкага бижидип-даа [illegible] ол бодун чонунга бараан [illegible] эгелеп чораан ол. Ынчалза-даа ол Тывага, шала-даа ол сураг барган! Чоокта харын ону дагын адап келле-даа. кижи деп амытанда назы деп чагыртпас, туттурбас үе бар болгай. Соруктуу ынчан ол артистер бөлүүнде улгады берген көстүр чорду. Ооң каргыраазын Максим Дакпай «Хову каргыраазы» деп терге, бүгү сонуургалымны ол каргыраа бүрүн тудупкан. Кижи каргыраа дыңнаваан эвес, ол ховунуу кандыгыл деп бодап бүдүү иштимде дойлу берген. Өске каргыраадан ооң онзагайы чүү ирги дээш, топтап дыңнаар ужурга келген мен: шынап-ла, хостуг шөлзээн болгаш чымчак, хоюг бырланнаашкарлыг үн-биле бадырып турда, аяс чылыг хүнде ховуунуң чымчаңнаан салгывы сагындырып, кижи хоннуун сарадып, тааладып кааp, кижиге эриг сеткилди төрүттүндүрүп, эвилең-ээлдек чанга өөреткензиг болганын эскергеним сагыжымда адылбас арткан. Ооң хову каргыраазы бирде кыдыг-кызыгаары көзүлбес эки ховулар, таныттынмас делгемнер сагындырып, сеткилимни арай бүдүү, билдинмели-биле чоорту дүвүредип келгилээрин аажок эскерген мен.

Ынчангаш ол тыва каргыраaның эгелекчизи арыг-шынчы, чымчак, дөрт сеткилдиг кижи кылдыр үнелеттирген. Бүгү-ле назынымда Соруктунуң хову каргыраазы сагыжымда таңмалаттынып артып калган чүве. Чогум каргыраа та каш янзы болуруп билип алза, ону кым билир ирги, дыңнап көрзе деп-даа бо-ла бодай бергилээр мен.

Делегейде каргыраа тываларда ышкажыл. Ону эки шинчилеп, чыып, аныяктарга өөредип, салгалдарже бaйыдып дамчыдары күзенчиг. Мен бодаарымга, Ф. Тау Соруктунуң хову каргыраазын салгап апкан хире. Ынчалзадаа, шуут дөмей эвес, ийиниң аразында. Ол Соруктунуң ыракта-ла аныяк болгай. Черле ынчаш хову каргыраазы сеткил-хөөнү энизинге чедир хөлзедип билир уран аргалыг.

Тау база-ла назы дээп бар чыдар. Ол салгакчыларны арттырар ужурлуг. Ону ол утпас деп бодаар мен.

Каргыраа, хөөмей, сыгыт, борбаңнаваш янзылыг, аңы хөөмей бо бүгү — бурунгу Тываның күштүг чаңгызы — тыва чонунуң өлбес, онза уну-дур. Ол-ла бүгү хей-аъттыг, эрес соруктуг, хүндүлээчел, эвилең-ээлдек чорууктуг, бергелерни эрестиг ажып эртериниң амыдыралчы аялгазы-дыр.

Екатерина МЫНДРИМА.

КОЖАМЫККА КОНЧУГ-ЛА МЕН...

Чыл эгезинде үнген «Шынның» бир арнындан уран чуул училищезиниң сургуулу А. Иомужаптың материалын номчаан кижи мен. Ооң утказы сагыжымдан үнмейн чор: «... Бистер, тыва аныяктар, бурунгуларывыстың кожамыктарын билбес бис. Кожамык — аас чогаалы-дыр. Оларны биске кым-даа өөретпейн чораан...» — деп бижээн.

Бежен, алдан чылдар үези Школага өөренип турувуста өөреникчилерниң бүдүү кожамыктаары кончуг чүве. 7-8 класс чеде берген өөреникчилерниң чамдызы кожамыктарны блокноттарга, харын-даа кылын кыдыраaштарга чыып бижип алган боор. Башкылардан ол кыдыраажын чажырар дээш пат-ла турарлар. Блокнот азы кылын кыдыраaш тып алган болза, ооң ээзин айтырып, байнкаап, шуут чыскаалы кылгаш, ээ кижини школа азы интернат мурнунга туруп, ыттырып шаг боор. Ону көрүп турганы база дыка шын эвес турган.

Бир чылын тыва кожамыктар, үлегер домактар чыындылары парлаттынып үнген чүве ийин. Ону көрүүнерге, кайы-даа садыгда чок боор-чүве-дир. Амгы ажык-чаргыг үеде ол чыындыларны катап парлаза деп дилээм бар...

Сеңби САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

АРТИСТ БОЛУР ДИЗИҢЗЕ...

Интервью

«16 харлыг, тос дугаар класстың өөреникчизи мен. Ортумак школа доозар үем чоокшулаан. Күзелим — артист болуру. Щукин аттыг театр училищезинче чүгле ортумак школа доосканнарны алыр бе? Күзелдиг кижилерни шилип ап турар бе азы шылгалдаларны чедиишкинниг дужааган-на кижи өөрени бээр бе?» — деп, Бай-Тайганың Шуйдан Шолбан Салчак айтырып турар. Ол-ла районнуң Кызыл-Даг суурдан не Зинаида Салчак база редакцияже чагаа бижээн: «Дөрт уруглуг мен. Оларның бирээзи дөрт харлыг уруумнуң ындазында талантылыы дегет, ырлаар, шулук чугаалаар, танцылаар. Уруумну балет артизи кылдыр өөредип алдымза...»

Мындыг утказыг чагаалар редакцияга эвээш эвес кээп турар. Ынчангаш авторларның салып турар айтырыгларынга харыы кылдыр театр уран чуулунге кадрлар белеткээр талазы-биле хүлээп алыр комиссия кежигүнү, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Дадар Норбуевна БАРЫНМАА-биле беседалажып, оон элээн каш айтырыглар салган мен.

— Баштай Шолбан Салчактың айтырыгларынга харыылап көрүңерем, Дадар Норбуевна, ол ылап-ла артист болурун күзеп чоруур кижи-дир.

— Артист кижи болганымда бо мергежилдиң кижиден чүнү негээрин, ылаңгыя артист болур күзелдиглер школачы турганда-ла бодун кандаар белеткээр эки дээрин сагындырып көрейн. Бир эвес артист болуксалыңза, бодуңну баш бурунгаар белеткеп ап чорааның дээре [illegible]. Артист болуксалыңза хөй кижиниң культура талазы-биле билиң кайызырат. Орус, тыва дылдарны, аргалыг-ла болза бир [illegible] дылдан база эки өөрен, орус-тыва бала даштыкы классиктерниң чогаалдарын сайгарып билир бол, уран чуулге музыкага ынакшы. Ылдызычал, порук болба, [illegible] чаңык бол, спортка хандыкшы, бодунуң дурт-сынынче, ооң ээлгир, чараш болуруунче сагыштан сал.

Культура министерствозунуң тускай шиитпири-биле Москваның Щукин аттыг театр училищезинче шилиг билигниң ортумак школазын доосканбөлүк сургуулдары кезек болгаш-ла тыва студия кылдыр өөредип чорудуп турар. Ол училищени чоокта чаа бир бөлүктүң доозуп чедип келгенин барымдаалааш, олче бо каш чылда сургуулдар чорударын планнавайн турар.

— Оон өскээр кайы хоорайларже, кандыг өөредилге черлеринче өөренип кирип болурул?

— Бо чылын Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдунче ортумак школа доосканнар, [illegible] 28 харга чедир [illegible] өске аныяктарны — шуптузу 15 кижини хүлээп алыр. Ол ышкаш Красноярскиниң культура институдунче база ла ортумак школа доосканнар кижини шилип чорудар [illegible] Культура министерствозу [illegible]. Чүге-ле чүве ийин. Красноярскиниң культура институдунун музыкалыг комедия факультединче киричеэлер ховар болур таварылга бар. Чаа ажыттынган ол дээди өөредилге черинде Москвадан, Ленинградтан чалаткан башкылар ажылдап турар. Ол дээрге Сибирь зоназында чаа дээди өөредилге чери-дир. Бо ийи өөредилге черинче бо чылын шилип алдынар студентилер санын чүгле адаан санга ей [illegible] алырын база чорударын кызыдар бис.

— Ол дээди өөредилге черлеринче шилилге кажан болурул, ооң чурумунун хуусаазының дугайында тайылбырдан берип көрүңерем, Дадар Норбуевна. Шилип алдынган, эм белеткеп турар бөлүк бар бе?

— Бо чылдың март 25-27 хүннеринде бир дугаар шилилге болур. Школачыларның часкы дыштаныштаның үезин бодап, ол хүннерни шилип алдывыс. Күзелдиг кижилер билдириишкиннин март 20-ге чедир [illegible] чорудуп болур: 667000. Кызыл хоорай, [illegible] бажың № 33. Тываның көгжүм-шии театры. хүлээп алыр комиссия.

Бо чылын Ленинградтың ол институдунче чорударыбиле [illegible] уран чүүл училищезинде белеткеп турар. Шилилгеге ол сургуулдар база киржир. Мен ол сургуулдарның [illegible] турар [illegible] уругларның күзели бар-даа болза, белеткел чок келгениңге хомудаар-дыр мен. Оларның шилилгезинин дугайында солуннарга каш-даа катап чарлаан, каңгаар белеткенип алырын кыска-даа бол тайылбырлаан чүве. Ынчаарга-даа уруглар шуут белеткел чок келген болду.

— Бирги шилип алыышкынга кээр, билдириишкинниг чеэинде чорутпан, беседалажыышкынга киржир күзелдиглер чүнү белеткеп алырыл? Кирерниң шылгалдалары кажан, кала эгелээрил, кандыг эртемнерге шылгалда болурул?

— Культура министерствозу БАЛКЭ райкомнарынче, райкүүскомнарның культура килдистеринче, школаларже тускай бижиктерни чоруткан. Аргалыг-ла болза, районнардан сүмелеткен, талантылыг диртнен, ада-иези деткип турар уруглар келзе эки. Ынчангаш культура килдистериниң, школаларның, ада-иелерниң маназ идепкейлиг киржирин харыысалгалыг болурун күзээр-дир бис.

А мартта беседалажыышкынга кээрлер аянныг номчулгага ийи, бир шүлүктү, прозадан бир үзүндүнү доктаадып алган кээр (орус, тыва дылдарга), бир ынак ырызын ырлаар. Дурт-сынын көргүзери-биле бир таңцы азы кандыг-бир таңцыдан шимчээшкиннер кылыр, музыка дыңнап билиринге белеткелдиг келир.

Чүгле ортумак школаны бо чылын доозарларны эвес, ээрби хар иштинде назылыг, күзелдиг-ле кижилерни (ортумак эртемниг) чалап турар бис. Бирги шилилгеге кээп кижижи, хүлээп алыр комиссия-биле беседалажып келгеш, кандыг эртемнерге шылгалда болурун билип алыр силер. А кирериниң шылгалдалары июль эгезинде болур.

Уруглар балет артизинге өөредип алыксап турар ада-иелер долу харыы алыр дизе, айтырыын уран чуул училищезинден туруузуп, дугуржулганы чогуур черлер-биле кылып болур.

Интервьюну Валентина САТ алган.

КЫЗЫҢ МЕН, ЧЕР

Сырык-сырык,
Сырыңгыга
Ажы-төлдер
Алыспайн,
Чолу чаагай
Чорзуннар деп,
Эргим Черим
Эртинезн
Эмзит артып
Айдызап кээр
Ээни адаа
Аалдыг болгаш,
Честек-кат дег
Кызыл чаактыг
Чечек ышкаш
Кызың мен, Чер.

Нина ЭРТИНЕ.

ОЛЧА

Олча дээрге ээзи манап,
Орук санай чыдар чүве.
Ону дилеп тыварынга
Он-он чылдар арте-даа бээр
Оон туржук чүс-чүс карак
Ону тапты ожаавайн.
Ооң эрте база-даа бээр
Олча дээрге чүү-даа болур:
. . . .
. . . .

(Александр ДАРЖАЙ.)

КАРАЖА

(ПАРОДИЯ)

Каража-даа халаптыг-ла,
Кала-даа бол таваржыр боор.
Каражазын эскерерде,
Каш-каш чылдар эрте-даа бээр.
Харын мырай чүс-чүс карак
Каражаны эскербейн,
Хайже уткуй база-даа бээр.
Каража — ол чүү-даа болур:
Каавыткан акша-даа боор,
Хайган сангыг лотерея,
Халзывыткан аң-даа болур.
Каптагайда халап-ла чүүл —
Каража боор, чидиинг боор.
Караңгы дүн ава божаан —
Хайыразы — оол болган.
Кайгал оолак он ees харлааш,
Каражага таварышкан:
Кайгамчыктыг кыска душкаш,
Кагдырыпкан. «Хоржок мен» дээн.
Кагжыпканы чалыыларның
Харачалыг өөн бускан.
Калбак шөлге оларның өөн
Катап тикпээн. Каражадаан.
Кайылары болган чоор ол?
Харын, ол-даа, мен-даа дижик.
Каптагайда эң-не улуг
Каражан? — деп айтырыңнар.
Каражаны чажырбас мен
Хараазыпын болап чор мен.
Чажыдыска ойнап-хеглээр-
Каш-даа чашты божуур турган.
Кагжыпканым ыдаан урут —
Каражам ол, чидирним ол.

Александр БЕГЗИ.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Хүндүлээчел кижи — кижизиг,
Хүлүмзүрүглүг кижи — чазык.
Чаражынга ынакшыва,
Сагыжынга ынакшы.
Алыраарга — мал өзер,
Ажылдаарга — чурт сайзыраар.
Шынчы сөс — чидиг.
Чырык хүн — херелдиг.

Мартна КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

ТЫВЫЗЫКТАР

Ийи ожээтен
Суржуп чоруур.
Улуг хову чытса-даа,
Оъду, сигени чок.
Улуг чаа-дайын турза-даа,
Ханы-чини чок.
Куй иштинде
Кулунчак дешкилеп тур.
Эът кажаа иштинде
сөөк кажаа.
Сөөк кажаа иштинде
ала бызаа.
Өттүнчектиң өөгүн
чежип чададым.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЧЕЖЕ ДЫЛ БАРЫЛ?

Амгы үеде кижи төрелгетенин 5651 дылда болгаш диалектиде чугаалап турар. Оларның иштиндей 1500 дыл барык шинчилеттинмээн. Диалект талазы-биле Оожум океанда Папуа — Чаа Гвинея бирги черни ээлеп турар.

Индия — делегейде эң хөй националдыг чурттарның бирээзи, оон чурттакчы чону 845 дылды болгаш диалектини ажыглап турар. 10 миллион хире кижилиг Камерун күрүнениң чурттакчы чону 262 дыл кырында чугаалажып турар.

Делегейде эң-не нептерээн дылдарга: кыдат, англи, орус дылдар хамааржыр.

Кыдат дыл эң-не нарын дыл кылдыр санаттынып турар. Оон 40 томнуг словарынга 49905 иероглиф чыттынган. Чүгле «н» деп чаңгыс үн бeзин 84 утказыг болуп турар. Чиңзалаарга «чалык» деп сөстү илередип турар иероглифти бижиирде, хол-биле азы салав-биле 64 шимчээшкинни кылыр.

(«Советская Россия» солундан).

ФИЛАРМОНИЯ: бөгүн, даарта

Бистиң ниитилелде болуп турар революсчу чаартылгалар түгле ниитилел тургузуунга эвес, культура амыдыралынга база демократчыдылганы, чамдык чаартылгаларны эккелген. Уран-чечен бодал бистиң ниитилелге бодун бир-ле түвеии, чаа арганы доктаамал дилеп тып чоруур кылдыр көргүзүп турар болгаш ниитилел-политиктиг медерелди мурнай берген турган. Ам бо хүннерде байдал сыр өске: политиктиг бодал уран-чечен бодалды талыйты мурнай берген. Он-он чылда чырыкче үнмейн чыткан чогаалдарның, экранче үнээн фильмнерниң ам кээп чырыкче үнүп турарын сеткил ханып көрүп тура, оларның, амгы үениң чогаалдарынга деңнээрге, уран-чечениң, айтырыгларны тургусканының чидиин эскерер бис, өзулуг-ла амыдыралчы айтырыгларлыг аан.

Ханы утка-шынарлыг болгаш чидиг айтырыгларлыг чогаал тургузарда, бөгүнгү ниити байдалды, эде тургустунуушкунну ханызы-биле медереп билири негеттинип турар. Чаа аргалар, чогаадыкчы эгелээшкин херек. Өзулуг талантының чалгынын хериптерин бүгү-ле таарымчалыг байдалдар бар-дыр. Аңаа холбаштыр филармония ажыл-чорудулгазы дээн ышкаш, культураның бир ындыг адырының дугайында бодалым чугаалаксадым. Тыва күрүне филармониязының чагыртып турары Росконцерт эргелелиниң системазы ханы сандараашкыннг байдалда туруп турар. Чамдык нормативтерни, саавырларны, дүрүмнерни ап каапканындан эрткеш, дыка хөй эстрада артистери болгаш РСФСР коллективтери оон үнүп чорупкан. Ооң чылдагааны концерт ажыл-чорудулгазында акшаланылышкын болгаш эргелеп башкарылга методтарының эргижирээнинден деп бодаар мен.

1987 чылдың декабрьда Москвага болган Росконцерт организацияларының директорларының чөвүлелиниң хуралынга уран чүүл кадрларының шургуп кирилей бергилээни концерт кооперативтериниң, оларның янзы-бүрү төптериниң, каттыжышкыннарының болгаш бюроларының дугайында айтырыгны шыңгыы сайгарган. Каш-ла чижек: «Измайлово», «Отдых», «Лефортово», «Какаду». Алла Пугачёваның ырларының театры. Стас Намин төвү дээш-ле баар. Боттарының хамаарышпас чоруунуң ачызында орулгазын, харын-даа валютаны безин канчаар-даа чарыгдаар аргалыглар. Оларның чамдыктары төп органнары турган оргаиларны ооп эрткеш, чамдык даштыкы чурттар-биле безин доот харылзаалыг апарган. Сагышка дүвүренчиг бо байдал шыңгыы сайгарылганы болгаш чөптүг түңнелди негеп турар.

Барыын чүкте концерт ажыл-херээниң элээн каш хевири бар — күрүнениң, кооперативтиң, хуу кижиниң база профсоюзларның. Оларның ажыл-чорудулгазы аңгы-аңгы. Чижээлээрге, хуу кижиниң ийикпе азы кооператив шоу-бизнези дижик, бүгү эстрадазы, ооң кырынга цирк, спорт-көргүзүг монополияларын бодунда катайхаара туткан туруп турар.

Бистиңиге болза, ндэц бодап турарым-биле, ийи орук бар: филармония бир болза, эстрада кезектеринден долузу-биле аңгылангаш, чүгле арыг филармониктиг ажыл-чорудулгага турар, бир болза, концерт ажылының кооператив хевиринге туруза эки-даа ышкаш. Боттарының орулгазы-биле чаа программа тургузуп, үнүүг болгаш оңнуг чырыктарлыг аппаратура садып тып аар, костюм даарадыр, эстрада-сцена дериг-херекселдерин чагыдып аар эргелиг болза, ынчан кооператив каттыжышкыннарын тургузарын чөпшээреп болур. Ужурдуруң чокка, күзээни-биле тургустуна бербес дээрзин чугаалаксааным ол.

Бо чылдың январьда Сочи хоорайга концерт организацияларының удуртукчу ажылдакчыларының семинары болуп эрткен. Аңаа база-ла айтырыг ол дугайында болду. Шугумчулелдиг санал-оналдар хей болган.

Бисте байдал кандыгыл? Рок-бөлүк «Азия төвү» кооперативти чижекке алыыл. Ооң эгелээшкини-биле эрткен чылын Чадаанага, Шагаан-Арыгга, Ак-Довуракка поп-музыкага фестиваль эрти. Бодунуң 20 чыл оюнга аллар болдуруп, ындыг янзылыг фестиваль эрттиргеш, чиниң өөрүшкүзүн алыр арганы филармонияның чидиргени хомуданчыг. Найысылалдың ол-бо стадионнарынга каш-ла концерт көргүскеш, олутпайланмайн, район бүрүзүн бир удаа эргипкен болза, көрүкчүнүң арга-сүмези-даа арбын болур ийик. Арга чок болганынга чөптүг чылдагааннар база бар. Транспорт айтырыы бисте чиңиг. Концерттер организастаптар, ону удуртуп-башкарар дуржулгалыг кадрларывыс база чок.

Үениң байдалынга дүүштүр концерт ажыл-чорудулгазын сайзырадыр, программаның уран-чечен деңнелин ам-даа бедидер дээш филармония коллективи күженишкиниң ажылдап турар. Январьда болуп эрткен коллектив хуралынга бот-орулга-чарылганың ийиги үе-чадазынче шилчиир деп ниитиирлээн. Оон-биле кады чаа айтырыглар база тургустунуп турар. Чүгле негээр, белеткеп каан чүвеге чаңчыккан, бот-эгелээшкин чок, дужаар, албадаар хевиннг удуртукчулар-биле ажылдаары ам черле берге. Чүгле уран чүүлге сайгарып билир эвес, бодунуң бүдүрүлгезиниң экономиктиг тургузуун ханы сайгарып билир кижи херек. Бисте догейленген чүүлдер режиссурада, концерт башкарыкчыларының ажылының үг-шиниде ам-даа бар. Ол бүгүнү коллективиске ижин кара чокка чугаалажы бээр боор бис.

Сергей ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Филармонияның хөгжүм редактору.

ШУГУМ ЧАЗААРДА ШЫГААР

«Барлык» совхозка «Универсал» деп суугу-биле ажылдаар төп одалга системазын 1987 чылда тудуп эгелээн. МТМ-ни, школаны, Культура бажыңын, ийи каът садынты, ындаа Советтиң хуурнун бажыңын изиг, соок суг чылыг-биле хандырар ужурлуг турган. Ынаар, ол объектилерни, хоолайларны ыылгаш, хеп каан. Ол системаны район № 741 тудугну ыылгаш. Херек кырында кандыгыл дээрге, 130 муң рубльди артынга дарыгдаан, системаа чүгле уруглар садын чылыдар. Котельнаяда 4 суугу ажылдавас, аңаа турар. Ужуру болза 8 суугу шупту ажылдаар ужурлуг.

База совхозувус төвүнде узуну 40 ажыг, дооразы 12 метр теплицаны 1 акаа өттүрер чериг! 1987 чылда тудуп доскаш, аңаа ногааның өттүнмерин белеткеп ап турду. Ам-даа ындыг. Ам харын ону бускаш, «ногаа бригадазының төвүнче 20 км ырак черже көжүрер дей берген-дир. Шугум чазаарда шыгаар ышкажыгай.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.

Телевидение

МАРТ

Понедельник

МАРТ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бут бөмбүгүнүң дугайында дамчыдылга. 9.05 «Шарлоттаның кольези». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.10 «Зубр-[illegible]». Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.45—12.30 «Бистиң салгалдывыс». Орус уран чүүлдүң 100 чылы. 15.30 «Мотомалчылар болгаш антиСПИД» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.20 Дилей чорудуп Шаандамы ... тургузары 16.50 ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Нечепоренко ойнаар (домра). 17.05 Уругларга дамчыдылга. 18.05 Сибирьниң чогаалдарындан [illegible]. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Бут бөмбүүнүң дугайында дамчыдылга. 19.25 М. Булгаков — «Мастер биле Маргарита». Фильм-спектакль. 21.00 «Үе». 21.30 «Мастер биле Маргарита» фильм-спектакльдың уламчызы. 23.20—23.45 «На-днях-да» телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 10 класс. Улус ажыл-агыйында электроника. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.35; 11.35 Биология. 7 класс. Бистиң бичии өөнүүтеривис дугайында. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Хатчыл чөрле». Уран-чечен фильм. 13.45 «Ашар» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.05—15.10 «Скапениниң үулгедиглери». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Удур-дедир деткимчениң кужу». 17.30 «Константин Сергеев. Хореография арыннары». Хөгжүмнүг телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Салгалчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.40 Уругларга фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Программада: «СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин чүгаалажып тур бис». «Хооллу болгаш угулаалге». «Тыва болза шажын ниитилели». «Мергежилим дээш чорглаганыым мен». Медээлер. 20.50 «Денейлер» тыва кожамыктар. 21.35 Бармыаазалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.55 Кут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Арарат» — «Спартак». 23.50—01.10 «Соолгу баралгалашкын». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Н. Архиповтуң болгаш ССРЭ-ниң улуг симфониялыг оркестриниң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Чиик атлетика. Европа чемпионады. 21.00—21.55 Романстар дугайында киноконцерт.

Вторник

МАРТ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.00 «Шарлоттаның кольези». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.05 «Ол болган... болган...» 10.20 Киноафиша. 11.25 Уругларга дамчыдылга 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 16.00 Тиилелгениң 45 чылынга «Истеригнин киноэпопея-ларында». ... «Хайгыылчы Николай Кузнецов», «Бетхоэлтирген дооралдан ...». 16.50 А. Малинецтиң чогаалдарындан концерт. 17.45 «Өвүр-хевир». Үезинде класс башкыларынга литератураны дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. «Музейге дежей аас музей». 19.25 «Меджли» ансамбльдың күүселдезинде Крым татарларының ырлары. 19.40 «Чоруу чогаан херээжекнер». 5 серияның уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чүгүла интервью. 21.45 Зураб Сотклаваа ырлаар. 22.45—23.50 Политика дугайында диалогтар. Эстонияда чүү болуп турарыл?

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Карак четпес черле. 9.05 Француз дыл. Бирги чылы. 10.05 Француз дыл (ийиги чылы). 11.35; 11.35 География. 7 класс. Делегей ониты. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Мыашкылыг болгаш мадынга». В. Гюгонуң «Мария Тюдор» шиизин ыттаар. 13.45 Ритмиг гимнастика. 14.15—15.20 «Сушениниң үулгедиглери». 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 «Чоргу-[illegible]» тележурнал. ...

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Азия төвү». Бүгү делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ке туралааткан программа.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Кадаг амыдырал...». «Бот-орулга-чарылга болгаш аренда херээ». 20.00 Медээлер. 20.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—22.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы. Чапсарда (21.30) — Киножурнал.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 «Эртенги үе ам-даа мурнунда». Ынакшыл болгаш өг-бүлениң аас-кежиниң дугайында телефильм. 19.30 Жан-Тер-Меркерян (АКШ) ойнаар. А. Хачатурян. Концерт. Еревандан дамчыдылга. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

МАРТ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Электриктиг каларчы». (Венгрия). 9.05 «Шарлоттаның кольези». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 «Делегейниң десчиндир». Альманах. 11.10 Бичии концерт. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 15.30 «Иванушка чурттап чораан». Телефильм. 15.50 «Чер бистиң ниити бажыңывыс» фотоконкурс. 15.55 «Сизер хоорушыдаар силер». А. Дюмаһының амыдырал талазы-биле чаа аргазының дугайында. 16.40 «Оперетта, оперетта...» 17.55 «Чер дугайында». Телеочерк. 18.30 «Үе» 19.00 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченко. 19.40 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.55 Делегейниң херээженнер хүнүн — Март 8-ке тураскаатган байырлыг хурал. ССРЭ-ниң Күрүнениң академилиг Улуг театрындан дамчыдылга. 22.30 «Үе». 23.00 «Танцы, танцы, танцы». Кишинёвка профессионал бал танцычыларының бүгү-эвилел чемпионады. 23.45—23.55 Улуг кижилерге мультфильм. «Леопардка бажың».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Информатика болгаш санаа техниказының эгелери. 10 класс. ... ЭСМ. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Музыка. 5 класс. А. П. Бородинниң чогаалдарында ... 11.10 «Чылыг хлеб». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.55 «40 чериниң база куруг бөрү». Уран-чечен телефильм. (ГДР). 17.00 Уругларга фильм. «7-ги 13-ке чадыр». 18.15 «Аныяк назы».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 19.00 «Тыва черде». Март 8 — Делегейниң херээженнер хүнү». Медээлер. 19.25 Медээлер. 19.30 «Херээженнер кожамыктары». Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ке тураскааткан дамчыдылга. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы. Чапсарда (21.30) — Киножурнал. 23.00—01.30 «Желания». «Четверг». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Бөгүнге спорт. 19.15 ССРЭ улустарының 7-ги кышкы спартакиадазы. Коньки спорту. 19.45 «Идегелниң өргээ чедер». Телефильм. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

МАРТ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Телевидение албан чериниң медээлери. 8.15 Мультфильм. 8.25 Делегей улустарының чогаалдыгазы. 8.55 «Циркке шупту ынак». 9.30 Фильм-концерт. 10.00 Уругларга фильм. «Бичии ачаның ужуралдары». 11.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Ниити ырыда киржип турарлар». 11.55 П. И. Чайковскийниң «Удуп чыдар чараш кыс» деп баледи. Шии. 14.50 «Улуг кижилер болгаш уруглар». Музыкалыг программа. 15.50 Делегейге Информация. Реклама. 16.20 Фигуралыг чүгүлаашкын. Делегей чемпионады. Шывыг хуугилеэшкин. Хостуг программа. 17.55 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 18.40 Мультфильм. 18.45 Эфиоде ... Шыяттанын чогаалдары. 19.45 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30—23.55 «Мелай ... ынакшыл» ... эмиелер фильм...

ИИИГИ ПРОГРАММАДА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.40 Ритмиг гимнастика. 9.10 Позиянын ырлары фестивалы. 9.55 Синхронниг ... «Советская женщина» журналдың шачалы дээш делегей маргылдаазы. 10.40 «Өг-бүле» телепрограмма. 12.25 Л. Гурченконуң бенефис. 13.40 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 13.45 И. Штраус дугайында дамчыдылга. (ГДР ТВ-зи). 15.00 Баскетбол. Корачтың кубогу. Эр кижилер. 15.40 Концерт. 16.35 «Ноо-стоп». Мультконцерт. 17.05 «Киттиң дижин канчап тура тыртып каантарыл». 18.35 «Ачавысты канчап эдип алырыл». Уран-чечен телефильм. (Чехославакия). 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы. Чапсарда (21.30) — Киножурнал. 23.20 «Нон-стоп» дамчыдылганың уламчызы. «Бистер херээженнер». Мультфильм. 23.30 — 03.10 «Чараш эр кижи». Уран-чечен телефильм.

Пятница

МАРТ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Телевидение албан чериниң медээлери. 8.20 Бистиң садывыс. 8.50 Өг-бүле академиязы. 9.20 «Уруглар чүгүлаашкыны». 10.00 «Дириг амытаннар ораңында». 11.00 Г. Козинцев режиссерлаан фильмнери. «Пирогов». Уран-чечен фильм. 12.45 Останкинонуң Концерт студиязынга өг-бүле уруглар бажыңнарының организаторлары — Мусатенко биле Богатыревтарның өг-бүлелери-биле ушуражылга. 14.05 Мультфильм. 14.20 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Хуңге частап келген контрабантар». (КНДР). 14.35 Фигуралыг чүгүлаашкын. Делегей чемпионады. Эр кижилер. Хостуг программа. 15.55 9-ку студия. 16.55 «Хереженнер бөгүрү безин бе?». В. Пинер дамчыдылганы чорудар. 18.55 Концерт. 19.45 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Бөгүүшкүн». 23.00 «Ол болган... болган...» 23.20—23.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Самчылар».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Үйбашкылар». Телефильм. 9.05 «Элемин шактары». Уран-чечен фильм. 10.50 РСФСР-ниң улустуң артизи Ирма Яунзем. 11.40 Делегейге Информация. Реклама. 12.10 «Аныяның үнү». Аныяк эстрада ырачыларының делегей конкурзунуң дугайында. Алма-Атадан дамчыдылга. 13.50 «Дүне када ак аъттарлыг». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Медээжок улуг кижи». Уран-чечен фильм. (Венгрия). 18.10 Мультфильм. 18.20 «Үе». 19.00 «Презентация — 2». А. Трушкин чогаалчының чаа номунуң дугайында. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Таныттынмас ужуп чоруур объект: дыңнатпааны бараалгал». 21.00 Гандбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер. 21.55 «Сан-Ремо—90» фестиваль. 23.55 Киноконцерт. 00.40 — 02.00 «Мисье Перришонгуң аян-чоруу». Уран-чечен телефильм.

Субботa

МАРТ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Бүгүдеге спорт. 8.30 Ритмиг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ала-чорукка бараан болурун». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Өг-бүле эргелеп». Кызыл хамчылдарыг уран-чечен фильмнер. «Өртен-сарык, өртен-сарыг...», «Бегүн ным чечүл?». 13.15 «Делегейниң десиндир». Альманах. 14.15 «Кадышным». 15.00 «Музыкалыг киоск». 15.30 Фигуралыг чүгүлаашкын. Делегей чемпионады. Хостуг танец. «Кедердеи дамчыдылга». Панорама. 18.15 «Марафон — 15». 19.45 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Менге чүүлдер дугайында бодалдар». 21.45 Телескоп. 22.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — ЦСКА. 23.45 — 23.55 Э. Денисов. Акварель.

ИИИГИ ПРОГРАММАДА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Экии, час!» деп фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 8.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Поляр дээрбээниң ындында бажың». 9.10 «Чукотканың даргазы». Уран-чечен фильм. 10.40 Мультфильмнер. 11.15 «Хостуг амыдырал». 11.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Кударал, далай база бичии уруглар дугайында» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.05 «Аныяның үнү». Аныяк эстрада ырачыларының делегей конкурзунуң дугайында. 12.35 «Дүне када ак аъттарлыг». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 ССРЭ улустарының 7-ги кышкы спартакиадазы. Коньки халыырының спорту. 18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң чурттап турар оранывыс». П. Коган режиссерлуң фильмнери. «Арыгыже кырыштүкер». «Класстар». 19.40 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Таныттынмас ужуп чоруур объект: дыңнатпааны бараалгал». 20.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Киев). 21.40—22.45 «Чүрүк тыртгырылчазы». «Деррик» бөлүктен уран-чечен телефильм. (ГФР ТВ-зи).

Воскресенье

МАРТ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Спортлото» тиражы. 9.10 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.25 Аныяктар медээчизи. Депутаттар школазы. 10.55 «Кинопанорама». 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 — 13.00 «Үе». 16.30 Уругларга фильм. «Уруг адазын дилеп чор». Уран-чечен фильм. 18.00 «Ийи чүрек». Аннела Чумак ырлаар. 18.30 «Үе». 19.00 Бомбүрзек судалы —90. Бис болгаш экономика. 20.00 Фигуралыг чүгүлаашкын. Делегей чемпионады. Херээженнер. Хостуг программа. 21.00 «Үе». 21.30 «Сайлес Марнер». Уран-чечен телефильм. (Великобритания ТВ-зи). 23.00 «Либералдар болгаш консерваторлар» деп темага литературлуг маргылдаа. 23.20 — 23.55 «Ырының түрттүнгени». Минскиден дамчыдылга.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Эвилел болуушкан тур мен. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.55 «Шуптуңун башкызы тур мен». Киножурнал. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. И. М. Карамзин — өрге төөгүчү. 12.05 «Ховагаалның ужуралы». Телефильм. 12.35—13.45 «Белүүн чүүл дугайында рассказ». 16.50 Гандбол. Делегей чемпионады. Эр кижилер. Туннел.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.15 Медээлер. 18.20 Чарлалдар. 18.25 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — 00.40 «Сан-Ремо—90» фестиваль.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Спидвей. Делегей чемпионады. Туннел. 18.30 «Үе». 19.00 «Вертикаль». «Мээң карактарымче көрем» телефильмниң баштайгы көргүзүү. В. Шукшинниң сөөлгү чылдарының дугайында. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

АЖЫЛЧЕ, ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызыл районнуң Баян-Кол ортумак школазынга 5—10 класстарга төөгү, культура башкылары херектелиннип турар.

Школага ажылдаарын күзээннер школа директорунга келир.

• • •

Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунга тумак болгаш дадзи тускай эртемниг, бухгалтер ажылынга стажтыг контроль-ревизия килдизиниң начальниги, улуг бухгалтер-ревизор, бухгалтер-ревизор херектелиннип турар.

Ажылдаарын күзээннер Кызыл хоорайның Чульдум кудумчузунуң 18 бажыңның № 214, 215 кабинеттерге келир, телефоннары: 2-48-73, 2-50-50.

• • •

Улуг-Хемниң ыяш үлетпүр ажыл-агыйы станоктардың машиниларынга, электрик, вентиляция, сантехника слесарьларынга, электри кидазынчыларын ажылче чалап тур.

Адреzи: Кызыл хоорай, Правый берег, ыяш үлетпүр ажыл-агыйынга эртенгиниң 8 шактан 17 шакка чедир келир.

• • •

«Вторсырье» бүдүрүлге-белеткел конторазы хүлээп алдынган чүүлдериң кадааны-биле холбаштыр март 6 дээн 25-ке чедир чандап ийиги черлениң чиг эдин хүлээп алыр дээрзин чарлап тур.

• • •

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы «В» категорияның чолаачыларын болгаш «Д», «Г» болгаш «С»-тен «В» категориязынче чолаачыларын мергежилин бедидер курстарже курсантыларны чыып турар. Радиотелемастерлер белеткээр курска бөлүктү четчелдерин кылып турар. Секретарь-машинакчыларның хүндүскү бөлүү, машинакчыларның өөредилгези март 15-те эгелээр.

Адреzи: Кызыл хоорай, Интернациональная 49, телефон: 2-25-28.

КИНО

МАРТ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Султан Бейбарс» 1-2 серияларын 10.00, 14.40, 17.50 шактарда. Кинокылыданды. № 22 13.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Дыштаның хүннерлиг өргенинни» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: ВИДЕОЗАЛ «Зорронуң улуг ужуралдары». 11.00 шакта. «Кижи-оркестр». 13.00 шакта. «Уран чүүл болгаш ынакшыл» 1-2 серияларын 15.00 шакта. «Эртпен үеден медээ» 1-2 серияларын 18.30 шакта.

МАРТ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Султан Бейбарс». 1-2 серияларын 12.20, 15.30, 18.40 шактарда. «Нелзэн үениң кызыгаарында» 9.00, 10.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Папоротниктиң хөлегези» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Днистиң кулактарының артын суйба» 9.30, 13.00 шактарда. Киноклуб: «Ужуралдар делегейинде», «Навигаторнуң ужудуушкуну» 11.10, 14.50 шактарда. «Кара роза — муңгаралдың демдээ, кызыл роза — ынакшылдың демдээ» 16.40, 19.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Зорронуң улуг ужуралдары» 11.00 шакта. «Кижи-оркестр» 13.00 шакта. «Уран чүүл болгаш ынакшыл» 1-2 серияларын 15.00 шакта. «Эртпен үеден медээ» 1-2 серияларын 18.30 шакта.

«КАА-ХЕМ»: «Жиканың мзыгууру» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Хуулгаазын күш» 13.00, 19.20 шактарда. «Албаарал» 17.40 шакта.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Ы» операция болгаш Шуриктиң өске-даа ужуралдары» 17.00, 19.00 шактарда.

УРУГЛАР УЛУГЛАРНЫ ДӨЗЭЭР

1962 чылда Кызылдың педучилищезин доозупкаш, улаштыр педагогика институдунче бот-өөредилге-биле кирип алган мен. Барыын-Хемчик районга ажылдаары-биле чып дээн чаным шаамда хадаңы чеде бээримге, районо эргелекчизи чазык шырайлыг, хилиң дег кара баштыг аныяк кижи ээлдек хүлээп алган. Районо эргелекчизи Анзат Агбаанович дээр болган. Сөөлүнде билип көөримге, кижиниң эки эрттпес, улуг-ну — улуг, бичени — бичезин хүндүлеп билир, кижиниң мөзү-бүдүжү бодун ап чорууруңдан-на көскү кижи болган.

Чылдар эрткен. Ажы-төлдүг, өглүг-баштыг кижи апаргаш, кожавыс болур солун чаңныг өг-бүле-биле чоок таныжып, үнчүп-кирип эгелээн бис. Анзат Агбаанович хөгжүмге хөлчок ынак кижи болган. Ыланғыя баяи тудуп алганда, арын-шырайы улам аян кире бээр. А ооң өөнүң ээзи Тамара Чамыяновна ырлар бижээн кыдыраажын туткаш туруптар. Незээн ийи үнге балырыптар. Тааланчыг-ла таарыжыр үнүг улус. Хөглүг кожаларывыс-биле чаа хайындырган шай чара ишпес эдержип чордувус.

Кыжын улуг-хүннерде хаак, шанак апкаш, Кызыл-Мажалык дагже үнүптер бис. Чуңгулап, хаактап, арыг агаарга аштаныпчеменип шаг боор бис. Анзат Агбаановичиниң ынчан-на чемге шоолуг хөөн чогун эскерген турган мен. Ынчаар дыштанып аарга, будун неделя дүргузунда кижи ажылга сергек. Кыштап иш бүдүүнгүр боор түве. Дагдан шанак-биле баткаш, дедир үнерде Тамара Чамыяновна шанакка олуруптар. Анзат Агбаанович сөөртүп аар. Дыка-ла найыралдыг өг-бүле турган. Олардан дыка хөйнү өөренип алган бис.

Анзат Агбаанович Ооржак партияның Новосибирскиде дээди школазынче өөренип чоруй барган. Кады кожа чурттап орар улус болгаш, эжинвиске дузалажып, уруг-дарыын алчып (ынчан оолдары чаш турган) турган бис. Ынчан Тамара Чамыяновнаның аныл амыдыралынга кылымаан өг-бүлезинге шынчызын көрген мен. Кажан доозуп алгаш кээрге, Бай-Тайгаже көшкен улус, ол кожуун даргалай берген.

1972 чылда Анзат Агбаанович элекке мөчээн. Ол черге хар ажып чораан оглуун болгаш ынак эжин оскунган не арткан үш оглунуң келир үезин бодап, чер-чурт, төрел-дөргүл тыртып, Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозунче көже берген. Анаа оолдарын өстүрүп, өөредип, кижилер кылдыр өг-бүле-баштап алган.

Чоннуң чаш ажы-төлүн кижизидер буянныг херекке ол 32 чыл ажылдаан. Ол сөөлгү үеде совхозта «Шончалай» уруглар садынының эргелекчизи турган. Пенсия назы чоокшулаза-даа, Т. Ч. Ооржак совхозта хоочуннарның «Чыргалан» агиткультклувунуң идепкейжизи.

Хол изин бут чаңдыр басмас дижир. Анзат, Тамара Ооржактарның үш оглу эртем-билиглиг кижилер болгулаан, республика төвүнде ажылдап, чурттап чорууурлар.

Тамара Чамыяновна чылдың-на бо булаага кээп, оолдарының адазының Бай-Тайгада хөөрүнге барып, ону аштап-арыглап чоруур. Алдыседи кожуун ажылдыр чер аразын ыраксынмас, эжинге чылык сактыышкыннар кылып чоруур не ховар-ла боор. Незиниң «Ада сөзүн ажырып болбас, не сөзүн ижип болбас, оолдарым» — деп чагыын оолдары кезээде бодап, незиниң изиг ынакшылынга төлептиг харыызы берип чорууурлар. Төлептиг кижилерниң ажы-төлү бала ыңзыг болур деп чүве ол-дур.

Раиса ЧУДАК.
Барыын-Хемчик район.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-29; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-61; Килдистер: ◆ ажыл-агыйжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 384. ТС—00259.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
6
вторник
№ 54 (14254)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

Март 3-те Кремльге М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даасканын ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ССРЭ Президентизиниң албан-дужаалын тургузар болгаш ССРЭ Конституциязынга чогуур өскерилгелерни база немелделерни киирер дугайында Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң болгаш ооң палаталарының комиссияларының саналдарын, сүмелерин, тодарадылгаларын чугаалажып көрген, оларны ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирер. Бо айтырыг талазы-биле ажылчын бөлүктүң удуртукчузу, ССРЭ-ниң улус депутады, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының ораланчы президентизи В. Н. Кудрявцев дыңнадыг кылган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму Хоойлу төлевилелин деткээн. Ону парлалгага үндүрер.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң белеткели-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны хуралга чугаалажып көрген, чогуур комиссияны тургускан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишановтуң дыңнадыын хуралга чугаалашкан болгаш «Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдалды болгаш ол девискээрге байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин чугаалажып көрген. Дээди Советтиң чоокта болур хуралынга төлевилелди киирерин шиитпирлээн.

Армян ССР-ниң Дээди Совединге соңгулдалар талазы-биле соңгулда округтарын Азербайджан ССР-ниң Даг-Карабах автономнуг областың девискээринге тургузары-биле холбашкан Армян ССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязының кылган чүүлүн хоойлу-дүрүмге таарышпас деп ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму санаан чүге дээрге ол ССРЭ Конституциязының 76 чүүлүнге чөрүшпек болуп турар. Ында эвилелдешкен республика күрүне эрге-чагыргазын чүгле бодунуң девискээринге боттандырарын айыткан.

Хуралга күрүне амыдыралының өске-даа айтырыгларын чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Чаа ёзу-биле — шилилгелиг соңгулдалар

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга соңгулдалар бистиң республикага март 4-те, воскресеньеде, болуп эрткен. Хамааты хүлээлгезин күүседип соңгулда участоктарынга кээп, улус депутаттары дээш соңгукчулар бадылаашкынып бергеннер. Эрткен ол соңгулдаларны мооң мурнундагылары-биле деңнээр болза, ол — онзагай. Ооң бир онзагай талазы — демократчы үндезинге эрткени. Демократияның калбарып турарын эрткен соңгулда кампаниязы база катап бадыткаан. Соңгулдаларга киржилгези-биле соңгукчулар чуртта болуп турар эде тургустунуушкунну, чаартылгаларны деткип турарын илереткеннер.

Мооң адаанда кирген медээ-дыңнадыгларда чамдык соңгулда участоктарынга соңгулдаларның канчаар эрткенин бистиң корреспондентилеривис дыңнадып турар.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ. Кызыл хоорайның Геологический № 22 соңгулда участогу, ишти, дашты-даа аянныг кылдыр дериттинген. Дерип каастааны ылап-ла көрүштүг. Даштыкы адрестен эгелээш, соңгукчуларның чурттап турар бажыңнарының дугаарларынга чедир чараштыр бижээш, аскылап каан.

Бадылаашкын ийиги каъдынга эрткен. Дакпыш бичии фойеде комиссия кежигүннери сыңмарлаштыр олургулаар болду. Соңгукчу бюллетеньнер-биле таныжар тар кабиналарны дамчыштыр эрткеш, үнер, кирер чада аксында салып каан ийи бичии хааржактарже бюллетеньнерни салып бадырып, бадылаашкынын бээр.

Бадылаашкынын берипкен соңгукчулар адаккы каътта үш кезек черде тургускан чем буфеттеринче далажыптар. Элээн улгады берген назылыг соңгукчу херээжен соңгулда мурнунуң бо каш хонуктарда хөрээн өйген сеткилин кады чораан эжинге чажырбады:

— Төлептиглерниң шуптузун шилип алыр эвес, чүгле чаңгызы дээш бадылаар ол-ла кончуг берге-дир. Ылаңгыя № 129 округта 15 кижиниң аразында кымны чок дээр! Шупту янзы-бүрү мергежилдиң кижилери. Чамдыктары мырыңай аныяк специалистер. Ам соңгуттурбайн барган кандидаттарның даңзызынга турганнарга, дараазында соңгулдаларга чедир чоннуң чаагай чоруу дээш ол-ла туружу-биле адын сыкпайн ажылдаарын күзээр-дир мен.

— Чүгле паспорт-биле бадылаар деп дүрүм бар болгай — дээш өскези комиссия кежигүннеринге чемелел кылды: — Калинин кудумчузунуң 24 дугаар бажыңын харыылап орар өкпең өңнүг платьелиг уруг өг-бүлемниң бүгү соңгукчуларының бюллетеньнерин мээң бодумга тутсуп берди. Ам канчаар, чааскаан бадылап-ла кагдым.

Соңгулда комиссиязының даргазы Л. Г. Колеватовага ийиги соңгукчунуң хомудалын дамчыдып четтим.

— Ындыг хажыдыышкыннар эскертинмээн — дээш, Любовь Георгиевна чугаазын уламчылады. — Бистиң № 23 соңгулда округу биле № 22 соңгулда участогу бо чугула политиктиг кампанияга баш удур хынамчалыг белеткенип келгениң бир дугаарында демдеглексей-дир мен. Эртенги шактарда элээн-не хайымныг болду. Чажыт бадылаашкын өрээлдериниң эжинге ээлчег манаан соңгукчулар хөй турду. 10 шактан соолзуредир чон сыгап каар чорду. А дүъш соонда, шуут ээнзиргей апарган. Аарыг болгаш аргажок чөнүп кырааннарга урна-хааржактарны бадылаашкын бээри-биле эртенги үеде-ле чедирип эгелей берген бис. Ниитизи-биле соңгулдалар организастыг эрткен деп санап тур мен.

Кызыл хоорайның Пионер № 20 соңгулда округун байырлал шинчи киир каастапкан. Залдың иштин янзы-бүрү чечектер хевир киирип турар. Аңаа эртенгиниң 6 шак ажып турда, баштайгы соңгукчулар кээп эгелээн. Округ соңгулда комиссиязының кежигүннери чыылганнарга бадылаашкын хааржааның куруг турганын бадыткап көргүскениниң, тайылбыр кылган. Тускай кылган алды кабинага бадылаашкынны чорудар ужурлуг. Соңгулдага бир дугаар киржип турар А. Куулар, Ч. Оюн, Е. Куулар оларга, соңгулда комиссиязының даргазы М. И. Чараш-оол байыр чедиргеш, белектерни тывыскан. Баштайгы соңгукчулар бюллетеньнерни алгылааш, кабиналарже тус-туста киргештиң, аңаа бадылап турары кандидаттың аттарын арттырып, а өскелерниниң шыйгылааш, хааржакче суп турдулар.

Ниитизи-биле соңгулда округунда 1505 соңгукчу бар. Хүндүскүнүң 14 шакка чедир 1006 соңгукчу бадылаашкынын берген. Комиссия кежигүннери аарыг, инвалид, чер чедип шыдавас кижилерниң бажыңнарынга барып, бадылаашкынны чорутканнар. Хоорайның № 11 школазының уран чүүл коллективи концерт көргүскен. Комиссияның ажылы төнүп турда, ниитизи-биле 1273 соңгукчу бадылаашкынга киришкен.

Ленин № 10 соңгулда участогу. Эртенгиниң тос шак чедип турда, даңзыда кирген соңгукчуларның чээрби беш хуузу бадылаан. Ооң соонда, ийи шак эрткенде, участок соңгулда комиссиязы соңгулдаларның ында организастыг эртип турарын бүзүрел-биле ам чугаалаар аргалыг апарган. Чүге дизе ол үеге чедир соңгукчуларның чартыындан хөйү бадылаашкынын берипкен турган. Депутаттарга кандидаттардан шилилгени шын чорударынга кижилерниң сонуургалдыын кабиналар чанында соңгукчуларның хөй чыылганы бадыткап турар. Улус депутадын шын шилип алырынга сонуургал улуг деп чүвени ындыг байдал бадыткап турар болду. Советтерниң ажыл-чорудулгазы эки талаже өскерлир боор дээн идегел-биле соңгуп турарын соңгукчулар бүзүрел-биле чугаалап турдулар.

Шилилгеге часпазын соңгукчу бүрүзү бодап турар. Бо болгаш өске-даа соңгулда участоктарынга чоруп тура, чамдык соңгукчуларның кандидаттарын эки дыңнаваааны, бюллетеньнер-биле ажылдаарын чамдык кижилерниң чедир билбези коступ турган. Ону хоорайда өске-даа соңгулда округтарынга хамаарыштыр база чугаалап турарывыс ол. Участоктарга чоруп турувуста ол чүүлдер эскертинип турган. Ынчалзажок улус депутадын шын шилип алырынга соңгукчуларның сонуургалы ындазында черле багай эвес-тир деп чүве илдең.

АК-ДОВУРАК. Эртенгиниң 7 шак. Хоорайның Культура ордузунда Центральная № 13 участок комиссиязының даргазы В. В. Еромаев мурнады келген соңгукчуларны бадылаашкынче чалады. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың аныяк ажылчыннары Ш. Кужугет, Ч. Саая бадылаашкынга бир дугаар киржип турар аныяктар. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттары дээш бадылаашкынын бээри-биле бюллетеньнерни паспорт-биле негелде ёзугаар алгаш, бадылаашкынын бердилер. Бадылаашкынын баштай бергеннерниң аразында хоочуннар база бар. Оларның бирээзи Г. Р. Акулина — тозан бир харлыг. Улуг назылыг соңгукчу-биле ужуражы бергеш, чугаалажырымга ол мынча диди:

— Назы-харым улгады-даа берген болза, улус шүүдедип турбас дээш, бодум бээр чедип келдим. Бажыңга олура бадылап болур болгай мен, ынчанмадым. Чурттап олурарым бажыңның капитал септелгезин чоокта чаа кылып берген, кырган кижи амыраан болгай мен. Кижиге кичээнгейден артык чүү турар — дээш, чазык хүлүмзүрдү.

Орден, медальдар хөрээн каастаан буурул баштыг ийи кижини аныяк урут холдарындан чедип киирип келди. Кымнарыл ол? Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, комбинаттың хоочуннары Екатерина Иосифовна биле Николай Андреевич Галченколар-дыр. Өг-бүлениң херээжени ээзин доктааткаш, чугаалажы бердим. Ол дараазында чүүлдү дыңнатты:

— Ашак-биле бистиң киришкенивис дег чаа-дайын болбазын дээш, партиявыстың эгелээни эде тургустунуушкунну дээш бадылаашкынывысты берип турарывыс бо — диди.

Депутатка кандидаттарның даңзызын чыскаай бижээн бюллетеньнерни холга алгаш, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Г. Д. Коляда кожеге артынче киргеш, алээн болду. Бадылаашкынын берген соонда, ол мындыг бодалды илеретти. «Мооң мурнунда ёзу барымдаалап соңгуп турдувус, ынчангаш бюллетеньни холга алгаш кандыг-даа шилиишкин чокка, соңгулда хааржаанче киир каап болгай бис, ам ындыг эвес. Кандидаттарны бүгү талазы-биле деңнилей көргеш, шилип алыр-дыр бис». Ооң ол бодалдарын соңгукчулар — хоорайда чылыг тыңнуң котельная машинизи М. Иргит, топ эмнелгеде дүрген дуза чедирер станцияның чолаачызы В. Тараканов олар деткиди.

Хоорайның Центральная № 13 соңгулда участогунуң девискээринде соңгукчулар соңгулдаларга идепкейлиг киришкеннер.

ШАГААН-АРЫГ. Соңгулдалар эгелээр мурнуу чарында Шагаан-Арыг хоорайда үш соңгулда участоктарынга комиссия кежигүннери, буфеттер ажылдакчылары соңгукчуларны уткуп алырынга белен турду. Дугаары бир школада үшкү участок, ооң соңгукчуларының саны аң хөй, 2600 хире. 6 кабинаны, беш хааржакты тургускан. Ханада чамдык кандидаттарны мактаан, бактаан материалдар азып кааны эскерип кааш, оларны дораан дүжүрттүвүс: соңгулдалар хүнүнде агитация чорутпас ужурлуг.

Ийиги болгаш бирги участоктарның дерилгези база шору.

Соңгулдалар эгелээр шакта хоорайның Совет Тываның 40 чылы кинотеатрда ийиги участокка турдувус. Маңаа бир дугаарында ол кинотеатрның киномеханиги Тимур Шыгжаа бадылады. Ол соңгуп каапарга, аңаа ийи кыска айтырыг салдывыс.

— Чажыт эвес чүве болза, кымнар дээш соңгудуң, Тимур?

— Хоорай болгаш район Советтеринче эки таныырым төлептиг эштерни соңгудум. Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң парламентизинче ачылыг эмчивис Балган. Аныяк эртемден Бичелдей болгаш арга-дуржулгалыг Ондар дээш үнүм бердим.

— Чүү дээш соңгуп турарыңны билир сен бе?

— Партияның холгаарлаан эрге-чагыргазын бүрүнү-биле Советтерге дамчытсын дээш бадылаан мен. Мээң соңгаан эштерим ол эрге-чагырганы чоннуң эрге-ажыынче угландырар деп бүзүрээр мен.

Үшкү участокта комиссия кежигүнү Буталдай Калзанович Оюнга ужуражырывыска ол мынча диди:

— Шилип соңгуур апарганы кайгамчык-тыр. Советтер ажылынга эвээш эвес чылдар дургузунда ажылдаан мен, ынчалза-даа мындыг утказыг соңгулдалар мооң мурнунда турбаан. Ийи-чаңгыс частырыгларывыс бар болду, ынчалза-даа демократия бистиң амыдыралывысче хаяылап кирип-ле ор ышкажыл.

Бистиң корр.
Данзы САЛЧАК
Вячеслав МОНГУШ
Кодур-оол ОЮН
Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың соңгулда участоктарында.
Владимир САВИНЫХТЫН фотолары.

ЧОННУҢ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫН СОҢГУП ТУР БИС

Март 4-те Россияга төөгүлүг болуушкун — РСФСР-ниң, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалары болган. Депутаттың мандадын алыр деп кордааннар-даа хөй болган, программалар-даа аңгы-аңгы. Төлептиглерни шилип алыры белен эвес херек. Бадылап турар кижиниң эки билиги соңгукчу бүрүзүнден негеттинип турган. Соңгулда демиселиниң чидиг СЭТА-ның корреспондентилериниң дыңнадыгларындан билдинип турар.

ЛЕНИНГРАДТЫҢ чурттакчылары мындыг хөй төлээлекчилер аразындан шилилге кажан-даа кылбаан бөер, чүге дээрге бөгүн чаданың Советтериниң улус депутаттарының кандидаттарының аразында улусчу фронтунуң-даа кежигүннери, хамаарышпас профэвилелдериниң-даа, чугаадыкчы болгаш өске организацияларның-даа төлээлекчилери бар.

Соңгулда округтарының хөй кезиинде депутат мандат дээш чаңгыс эвес кижи киришкен. Оларның 80 хуузу коммунистер, оларның программалары база аңгы-аңгы.

— Ол дээрге кижи бүрүзүнүң саналының, бодалының аңгы-аңгы болуп турарының бадыткалы-дыр — деп, СЭКП хоорком унуң секретары В. Ефимов чугаалады. Ол РСФСР-ниң болгаш Ленинград хоорай Совединиң улус депутаттарынга кандидат кылдыр депшиттирип турган. — Кордакчыларның аразында коммунистерниң хуу талазы-биле хөй болуп турары оларның аразындан база хөй депутат үнерин бадыткап турар. Ынчангаш Советтерге кирер коммунистерниң кол сорулгазы — [illegible] чедип алыры дээш чаңгыс демни быжыглаары.

АРХАНГЕЛЬСК ОБЛАСКА болган соңгулда кампаниязы ийи аңгы байдалга эрткен — Россияның улус депутадының мандады дээш демисел аажок чидиг, а чер-чер Советтериниң — идепкей чок болган. Бир эвес РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле 12 округка бадылаашкын бюллетеньнеринге 80 кандидатура киирген болза, область, округ, хоорай, район болгаш кодээ Советтериниң округтарының 43 хуузунга чаңгыс-чаңгыс кижи кирген.

Бөгүн дециелдиң Советтеринге ниитизи-биле 14 муң кандидаттың аттарын соңгулдаларга киирген. Соңгулда мурнунуң плакаттарын болгаш хуудустарын белеткээн полиграфистерни чемелээн. Оларның кошкак ажылындан соңгукчулар берге байдалга таварышкан. Архангельскиниң стендилери соолгу хүннерге чедир куруг турганнар.

— Республика болгаш чер-чер Советтериниң соңгулдаларын кады эрттирери аар-дыр — деп, облкүүнүнүң оргинструктор киндиминиң эргелекчизи А. Заросликов чугаалады. Ол соңгулдалар талазы-биле ажылды харыылап турар. — А өске талазында үе камнаарынга ол ажыктыг болуп турар. Амгы үеде Советтерге чаа кижилер келир, «эгин» депутаттарның чүгле 19,6 хуузу соңгуттурган болуп болур.

КЕМЕРОВО ОБЛАСКА улус депутаттарынга соңгулдалары [illegible]

— [illegible]

шөөр улустуң төлээлекчилери.

БАШКИРИЯНЫҢ найысылалының № 7 Киров соңгулда участогу. Мында бадылаары-биле чогаалчы Р. Ханимов база келген.

— Бөгүн мени үш чүүл ээдепсиндирди. Бирээде — соңгулда участогунуң арыг-силии. Ийиде — бадылаашкын кабиналарынче сугур. Мен мындыг чүве турганын черле сакты албас-тыр мен. Ооң мурнунда канчаар бадылап турдук бис — соңгулда хааржактарынче [illegible] шиир каап турдувус. А ам болза кижи деңнигүүр-деп көрүп турар-дыр бис. А ооңарда кижилер өскелерни далаштырбас-даа, олар чүвениң ужурун билир. Үште — бюллетеньнерде аттар хөй. Соңгулдалар соонда бир-ле дугаар бажыңымга ээрүшкүлүг, келир үеге улуг идегелдерлиг келдим — деп, ол чугаалады.

Хүндүскүнүң 12 шактала Башкирияга соңгукчуларның 66,5 хуузу бадылап каапкан.

Бүргег, дуңгур, чаъс-тыг агаар-даа Калининград хоорайның чурттакчыларының [illegible] шыдаваан. № 209/227 соңгулда участогунга соңгукчулар чеди шак четпээнде-ле кээп эгелээн. Олар национал-девискээр округунуң дайк-биле 15 кордакчыдан, девискээр округундан 12 кордакчыдан бир-бир депутатты шилип соңгуур ужурлуг. Область, хоорай болгаш районнар Советтеринге база ла мындыг черлелиг мар гыжылгалыг бадылаашкыннар эртер.

— Мындыг конкурстуг болганы тергиин эки-дир — деп, «Кварц» каттыжыышкынының электчи-слесары Б. Дропот демдегледи. — Канчаар-даа ап кээрге, шилилге бар-дыр.

— Чаагай өскерилгелер дээш бадылазым — деп, пенсионер кырган-ава Т. Калинская чугаалады. — Бистиң уругларывыс, уругларывыстың уруг-дарыы эки чурттазын дээш Россия республикаларының өг-бүлезинге төлептиг туружун ээлээр ужурлуг. Бистиң бадылааныывыс депутаттар ону чедип алырлар боор деп идегээр апаар.

Красноярск крайның **ЭВЕНКИЯНЫҢ** округ соңгулда комиссиязының кежигүннери автономнуг округтуң соңгукчулары шуптузу бадылаашкынга киришкин дээш агаарга чүс хире шакта ужуткан. Чер-чер Советтеринге мында 600 мандат дээш 1500 кандидат кордап турган. А Россия парламентизинге ийи мандатка беш-беш кандидат кирген.

Округ соңгулда [illegible]

— [illegible]

[illegible]

Чаа ёзу-биле—шилилгелиг соңгулдалар

Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл районнарының ажылчы чону Каа-Хемниң № 130 национал-девискээр, Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округтарындан РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр депшидип турган Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң СЭКП төөгүзү биле эртемниг коммунизм кафедразының улуг башкызы Владимир Барисович Багай-оол, Бии-Хем райкүскомунуң улус өөредилге килдистиң эргелекчизи Кой-оол Дорж...евич Ооржак, Россияның херектелчилер эвилелиниң баштаар черлериниң даргазының бирги оралакчызы Валентин Александрович Рощин болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Владимир Ефимович Серяков, республиканың иштики херектер министри Владимир Борисович Кара-Сал олар-биле соңгулда мурнунда ужуражылгаларынга идепкейлиг киржип, программалары-биле чоок таныжып алган. Ынчангаш ол районнарның ажыл-ишчилери Тыва АССР-ниң, район, кожуун Советтериниң улус депутаттарын март 4-те соңгулда хүнүнде шилип, биттеринге чөп, төлептиг болганнарын соңгуп турганнар.

Бии-Хем. Районда «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының 14 дугаар соңгулда округунуң участогунга соңгукчуларның ведя шактан эгелеп, соңгулда участогу ажыдыла берипкен. Бир дугаарында саалбырда ясли-сад ажылдакчызы Ольга Хуураклай бадылаан. Оон соонда дараа... хөй кижилер ... Шагаан Кангга биле Раиса Үжүугуй олар бюллетеньнер алгаш, шилилге кылган, бадылааш. Фактыг № 33 соңгулда округундан Демир-оол Дотпааны Тыва АССР-ниң № 33 округтан Сесерлиг школазының башкызы Татьяна Допчааны район Советинге, № 9 округтан «Саяны» ясли-садынга кижизидикчи башкы Кара-кыс Хуураккай оларны улус депутадынга соңгааның Сесерлиг ортумак школаның башкызы Маргарита Мага биске дыңнатты. Ол шимээң № 12—15 соңгулда округтарындан район, кожуун Советтеринге улус депутаттары соңгуур малчыннарны бадылаашкыны-биле тускай машиналар аштаттынган болду.

Сесерлиг салбырының контора бажын, ... хөй ... кижилерниң 10 шак ... соңгукчулар бадылаашкынның ... бир дугаар ... таныжып ... Лидия Болдурай, ... Суурнуң 301 чурттакчыларының бүрүзү ... улус депутаттарын бадылаан соонда, оларга «Саян» совхозтуң бөлүктери артистери солун концерт көргүскен.

Кызыл район. Каа-Хем суурнуң чурттакчылары «Тайбың» Культура бажыңынга улус депутаттарын дээш бадылаашкынның өгенин эгелээн. Мында улус депутаттарының кандидаттарының чуруктарын, анкета чыындыларын ... бүгү ... соңгукчулар-биле таныжып, соңгулда мурнунуң программалары-биле кижилерге чоок болган кандидаттарын ... фотолардан ... хөй ... «Черлик аң» деп кино база ... үнген.

Дүъштегиниң 12 шак турда, 1031 соңгукчу улус депутаттары дээш бадылаан кааптар. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарга 336 ... бадылаан. Ол дээрге, «Каа-Хем» совхозтуң директору Евгений Горнаей, кум фабриказының директору Леонид Клин, «Кызыл» совхозтуң директору Николай Сунаа олар-дыр. Кымның улус депутады болур ... Каа-Хемниң бирги соңгулда округунга ... Советтинге 22, кожуун Советке 31 улус депутаттарын шилип алыр.

— Соңгукчулар эртенгиниң 7 шактан боттарының ужуражылгазы ... таныжып, соңгулда мурнунуң программалары-биле кижилерге чоок болган кандидаттарын ... төнчү чок шыдажып турарлар. ...ылаңгыя улус депутаттары шилиттинир дээрзинге бүдүрел турар бис — деп, округтуң соңгулда комиссиязының даргазы Александр Падыш-оолович Нашанкай бисче ужурашкаш чугаалаан.

Каа-Хем район. «Совет Тыва» совхозтуң төвү Сут-Бажы суурда округтуң соңгулда комиссиязы кожуун Совет хүрээлеңиниң бажыңында тургустунган. Ол суурда 573 кижи соңгукчу. Кижи бүрүзү бир өөнче тура, азы кожуун болгаш район, улус депутаттарының кандидаттары дээш 540 кижи бадылап каапкан болду. Бирде дугаарында 70 хар ажыг чорук ... Анжела Кара-оол соңгаан. Сут-Бажының чурттакчылары район Советинге 2, кожуун Советке 11 улус депутадын соңгуп алыр. Кымнарның депутат болуру амдыызында билдинмес.

— Сурбаның чурттакчылары соңгулда мурнунда хуралдарынга улус депутаттарының кандидаттары-биле ужуражылгаларын организастыг эрттирерин ... болгаш кижи бүрүзүнүң программазы-биле таныжып, Ынчангаш сеткилге таарышкан депутаттарны шилип алыр эргени оларга берген. Депутаттар дээш бадылаашкынның райондан бир дугаарында дөрттен бир бис ... ынаар ... бир — деп, округтуң соңгулда комиссиязының даргазы Нина Саичатовна Анык чугаалаар. Ол шын. Кымны соңгуп алырын чон билир. Оларның эки-бажын база кижилер ... шилиттинген турар чүвүрээ.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: соңгулда үезинде тырттырган бөлүк чуруктар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Төжүнүң пенжилери, Тере-Хөлдүң Алдыы, Үстүү Балыктыгларда, Каргыда сарлыкчылар, хойжулар, Кара-Холда ивижилер РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының кандидаттары дээш республикага бир дугаарында бадылаашкынын бергеннер.

Кызыл районнуң Кунгуртуг суурда соңгулда участогунуң кежигүннери бадылаашкынны организастыг эрттирериниң планын мөөң кылып алгаш, ол ёзугаар ажылдап кирген. Бирги ээлчегде ырак ыраканнарда малчыннарга вертолёттуг ужуп чеде бергеш, хааржак-биле бадылаарын организастаан.

Кара-Холда ивижи Салчак Биче-оол, Алдыы, Үстүү Балыктыгларда малчыннар Кенден Балчып, Нюра Бар-Хоо, Андрей Дангыр-оол, Альберт Намчай, Сегбе Хуужугур, Очур Кембү болгаш өскелер-даа РСФСР-ниң улус депутадынга соңгулдалар талазы-биле Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан депутаттың кандидаттары Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Сал, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков, Каа-Хемниң № 130 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттар Кызылдың педагогика институдунуң улуг башкызы В. Б. Багай-оол, Бии-Хем райкүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи К. Д. Ооржак, Росвотребсоюзтуң баштаар черлериниң даргазының бирги оралакчызы В. А. Рощин болгаш Тыва АССР-ниң, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкынын бергеннер.

ЧУРУКТАРДА: Тере-Хөлдүң малчыннары бадылаашкын үезинде.

Маадыр-оол **ШЫВЫКТЫҢ** фотолары.

ШИИТПИРЛЭЭР ҮЕЗИ КЕЛГЕН

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде партия бодунуң кол сорулгазы кылдыр ниитилел хөгжүлдезиниң төвүнге кижини тургузуп, оон ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын, социал чөптүг чорукту, политиктиг хосталганы, кижиниң бүгү талалыг сайзыралының база сагыш-сеткилиниң чечектелиишкининиң аргаларын хандырарын бижээш ниитилелдиң депшилгези ылап-ла оон-биле тодараттынарын айыткан. Ол кандыг-даа болур ужурлуг, ону деткиир мен.

Платформаның төлевилелинде айыттынган экономиктиг айтырыгларга хамаарыштыр СЭКП ТК-ның февраль Пленумунуң киржикчилериниң саналдарын номчуп оорга, дыка-ла чугула айтырыгларны тургускан бооп чорду. Мааңа хамаарыштыр бодум чижектиг кижи болгай-дыр мен. Челябинскиниң В. И. Ленин аттыг трактор заводунда бүдүрүлге каттыжыышкынынга партком секретары В. М. Пестонов бодунуң саналынга мындыг чугаалаан:

— Шалың хемчээлиниң кызыгаарлардан кырып кааны чамдык ажылдарда ёзулут саңдаражылганы болдурган. Автотракторлуг заводка ... Челябинск ... дыка хөй ажылдакчыларның айда шалыны 13 муң рубль чедип турар. Ындыг эде тургустунуушкун ажылчыннарның болгаш албан-хаакчылар-ның удурланыышкынын база килеңин болдуруп турар.

Аңаа дөмей барымдааларны бистиң республика иштинден база чугаалап болур. Эртеки чылдың төнчүзүнде бүгү чуртта партия, совет ажылдакчыларының шалының дыка улуг хемчээлге өстүргени. А бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилерниң, оон иштинде малчыннарның ажыл төлевири оларга кааш катап эвээш. Моон кандыг социал чөп чоруктуг деп санаар бис.

Экономикага хамаарыштыр амгы уенделдиң негелделеринге дүүшпейн турар чорулдаалыг айтырыгларны чежип-даа чугаалап болур. Армениядадаа, Азербайжанда, Таджикистанда, Даг-Карабахта болгаш өске-даа черлерде үймээннериниң болганының, Тывада аныяктар ортузунда коргуш-чурумнуң кошкай бергениниң кол чылдагааны партияның ат-алдарының, оон башкарыкчы аргаларының кудулаашкынныг болган. Ынчаар билип турар мен.

Партияга чаартылгаларга хамаарыштыр Платформаның төлевилелинде кирип турар чүүлдерниң кол органнын деткиир-дир мен. Оон-биле чергелештир коммунистерниң солуннар дамчыштыр киирген саналдарын кичээнгейлиг-биле өөренип көөрү черле чугула. Ылаңгыя партияның демократчылгазынга хамаарыштыр ону ханыладыры, партияның бүгү органнарының ажылынга коллегиалдыг чорукту, боданыг-сүмелерниң янзы-бүрүзүн болурун, шүгүмчүлелдерниң хостуун болгаш өскелерниң барымдаалар ужурлуг чүүлдерин деткиишкен, оон-биле кады партийжи демократияның ажыглаттарының чепшээ кылза бээр чоруктарны болдурбаза чогуур деп саналдыг мен.

Партия эге организацияларының бот-тускайлаан чорук хандырып, оларның эрге-күжээлгелерин калбартыр болгаш партия даргаларының хамаарылгазы эге организацияларга эттирип, ону камгалап партылганың олар боттары билир дээш чугула-дыр.

Эге организацияларга партия хуралдарын ай санында чыырын хоойлу бодунда хөй, ону ийи ай болгаш-ла бир хурал-даар, чамдык чүүлде адаптап, ээлгет чок хуралдаар эргелиг бериш каар болза ажырбас.

Назыны улгадып, азы кадынын чидирген коммунистер тургулаар болгай. Ындыгларны партия хуралдарынга кежигүн чыылгазының хуузун болгаш, келдирбейн турар, а олар партийжи арын-нүүрүн ышкынмас дээш, кызып чорашчеткилер кээрлер. Ындыгларның орукка чорааш база хуралдарга олурушкаш турган, бергедеп оарын кээрип орарга дыка кээргенчиг, чаржыныг болгулаар-дыр. Ону канчаар кээрүп Уставка киирбес-ле мөнаан. Ындыг-даа болза кандыг-бир арга-биле шиитпирлээр кандыгыл деп саналым бар.

Партия аппараттарының ажылын эде көөрү чугула. Ылаңгыя Кызыл хоорайның партия комитединиң аппарады, азы штаттыг ажылдакчылары хөлчок эртип көвей дээрге-ле шын. Бүдүрүглелерде, албан черлеринде, организацияларда парткомнар, партия эге организациялары бар-дыр. Ындыг болган талазы, СЭКП хоорайкомунуң аппарадының ылаңгыя, шынарын экижидип, ажылдакчыларының харысаалгазын бедиитсе кандыгыл? Сүт-Хөл район Тывада ажылгыйы, чер-девискээр, чурттакчы ... база талазы-биле бичии эвес район. Ында партия райкомунда ийи секретарь ажылдап турар. Оларның ажылаамыдыралынга өске районнарда ... черле ... болгай.

Кадрлар айтырыы бистиң республикада чидиг боор турары чажыт эвес. Тыва националдыг аныяктарның аразында дээди, ортумак эртемниглерниң саны дыка көвүдээн. Оларны чогуур үезинде ажылга таарыштыр тургузар, өөредир, кижизидер, удуртукчу болуп ажылдаарынга белеткээр, ынаар дидими-биле депшидер хемчеглерни кошкак боттандырып келгениниң түңнелинде, ону дарый эде шиитпирлээрин болдунмазынга чедирген. Бо чугула херекти амдыгаштан партия организацияларының ажыл-чорудулгазының кичээнгейиниң төвүнге тургусканы турары кузенчиг.

Кадрлар шилилгезинге хамаарыштыр чамдык таварылгаларда күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннери боттарының «тавыш» бодааш, ажыл-агыйжы бедик, негелделиг кадрларны «союп» каапкаш, улус аайындан эртпес, «тымчак» кижилер соңгуп алыр таварылгалар бар. Партия эге организацияларының ындыг чүүлдерин оваарымчалыг көөзе чогуур.

Үстүнден чагырар-дужаар, дорт айтышкын бээр шаандагы таптаашкын үезиниң чыдып калган аргалары-биле партийжи удуртулганы ажылай көрзе эки деп саналым бар. Чамдык партия ажылдакчылары чагырар-дужаар, дорт айтышкын бээр эргем бар эвес дээн хөөнге алзып, кандыг-даа удуртулга, айтышкын бербейн олуруптар. Чамдык ажыл-агыйы удуртукчулары чагырар-дужаар, айтышкын бээр эргелер бар эвес дээр хөөн-биле партия органнарының арга-сүмелериниң херекке ап, тоол көрбес чоруктар база турар. Бо чорушкекти этпес болза, партияның удуртукчу ролю бедивес болур.

Платформаның төлевилелинде кирип турар чүүлдер чаа болгаш үениң негелделеринге дүүшкек. Ынчангаш ниитилелди демократчылдарынга, бүгү күрүне органнарының структуразын эде тургузарынга, эрге-чагырганы Советтерге шилчидеринге, совет федерациязы үндезини-биле чаарты тургузарынга, дашты политиктиг ажыл-чорудулгага чаа бодаашкыннарны бадыткаарынга хамаарышкан чугула документ деп медереп билип тур мен.

Аваа МОНГУШ,
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

РСФСР-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң округтуң соңгулда комиссиязының бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында

ДЫҢНАДЫЫ

Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязы участоктарның соңгулда комиссияларының бадылаашкын түңнелдериниң протоколдарын чугаалажып көргеш, дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының данзызында 55229 кижи кирген, бадылаашкынга 38614 кижи, азы 69,9 хуузу киришкен.

3481 соңгулда бюллетени күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны дараазында хуваалда ёзугаар бадылаан:

Депутаттың кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннериң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
1. Гантов Виталий Александрович	4633	12.0	30500	79.0
2. Данзы Николай Ооржакович	828	2.1	34305	88.8
3. Киров Сергей Дамбаевич	3953	10.2	31180	80.7
4. Котельников Валерий Ильич	440	1.1	34693	89.8
5. Кремнева Любовь Ивановна	483	1.3	34650	89.7
6. Мельниченко Виталий Павлович	673	1.7	34460	89.2
7. Ондар Галина Селеновна	1136	2.9	33997	88.0
8. Осноловский Леонид Зямович	2826	7.3	32307	83.7
9. Ооя Галина Ямырынзаевна	870	2.3	34263	88.7
10. Пиче-оол Алтай Николаевич	5034	13.0	30099	77.9
11. Попов Виталий Александрович	1734	4.5	36095	93.5
12. Слободчиков Юрий Петрович	4301	11.1	30022	77.7
13. Соколов Святослав Алексеевич	1284	3.3	33849	87.7
14. Черепанов Виктор Алексеевич	2564	6.6	32570	84.3
15. Щербинин Александр Петрович	1643	4.2	33488	86.7

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 52 чүүлүнге дүүштүр округтуң соңгулда комиссиязы ... бадылаашкыннарны алган депутаттың кандидаттарынга чатап бадылаашкынны эрттирерин шиитпирлээн:

1. Пиче-оол Алтай Николаевич — 5034 бадылаашкынны алган (13.0%).

2. Гантов Виталий Александрович — 4633 бадылаашкынны алган (12.0%).

Партийжи амыдырал: дуржулга, дилээшкин

РАЙКОМ ХҮННЕРИ

Эге тургустунуушкунуң амгы берге болгаш нарыысалгалыг үезинде парторганизацияларның ажылының стилин болгаш методун сайжырадыры, дайынчы арга-шинээн бедидер, планныг даалгаларны болгаш социалистиг хуулгаазыннарны күүседиринге, сагылга-чурумну быжыглаарынга күш-ажылчы коллективтерге партийжи удуртулганы күштелдирер сорулга-биле СЭКП Бай-Тайга райкому ажылдарын план ёзугаар чорудуп турар.

Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээнин бедидериниң дугайында СЭКП обкомунуң бюрозунуң доктаалын ... чугаалажып, коммунистер ... Райком аппаратының бүгү ажылдакчылары ... партия эге организацияларынга ... Секретарьларның семинарлары ай санында ... ажылдарның сүмелерин ап турар.

Сөөлгү үеде райком кабинеттен удуртур аргадан уштунуп, совхозтарда партия, совет, хөй-ниити органнарының удуртукчулары-биле чоп аразынче кирип, чурттакчылыг черлер аайы-биле райком хүннерин эрттирерин практикалап эгелээн. Аңаа 7—10 хонук чедир доктаамал ажылдап, хамаарышкан девискээрде турар организацияларны, бригадаларны, агитчерлиглерниң ажылын эргип, ында ажылдап турар кижилерниң ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын сонуургап, чонниң үнүн дыңнап, чедир кылдынмайн турар ажылдарны, четпестерин илередип, эдер хемчеглерин ап, дүүште деткимчени көргүзүп турар. Шак ындыг ажылды баштай «Бай-Тал» совхозтан эгелээн. Ону организастап эрттирериниң дуржулгазы тускай кезиг-майы чок болганда, баш удур хынамалыг кылдыр тургустунган план, чогаадыкчы арга негеттинер. Парткомнга, эге организацияларга барып херек кижилер-биле таныжып, ажыл планын тургузарынга дузалашкан. Хана солунназының, кожуун агитациязының ажылын элдикдериниге ажыктыг сүмелерин берген. Культура бажыңы, школа, уруглар сады, автопарк, кыштаглаашкынның байдалы болгаш малчыннарның амыдырал-чуртталгазы хажыызынга эртпаан. Суурнуң чурттакчылары, бонгазаларның малчыннары механизаторлары-биле ажыл чаңнаг байдалга ужуражылгаларны эрттирип, хөй лекция белеглерин номчаан.

«Мурнакчы» совхозтуң девискээринче эртээн райком хүннериң мааңа дөлгеренгей-биле айтыры арлык эвес. Баштай малчын кожааннарже эмчилерниң, агитаторларның автоматтарның ... комплекстиң ... Райком ажылдакчылары Базарак-Адаачын малчыннарынга солун концерт көргүскен. СЭКП райкомунуң нийти секретары Х. Б. Сагаан-оолдуң бажыңга ... малчыннарның ... Шаанда райкомнуң харысалгалыг ажылдакчылары кабинеттеринден үнмес, чүгле чагырар, дужаар, даалгаларга хевар баар турганнын, ам ёзулуг-ла эге тургустунуушкуннарының шугумун, бөдүүн чон аразынче киргениниң малчыннар мактап чугаалашкан. Хөй-ниити организацияларга дуза чедирер-биле АҮК-тың профэвилели, БАЛКЭ райкомнарының, херээжендер болгаш хоочуннар чөвүлелдериниң, «Билиг» ниитилелиниң удуртукчуларын база киириштирген.

«Мурнакчы» совхозтуң төвүнге болгаш Шуй-Аксы суурга СЭКП райкомунуң нийти секретары Х. Б. Сагаан-оол биле райкүскомнуң даргазының оралакчызы В. Х. Доржу чурттакчыларны хүлээп ап, оларның негелделерин дыңнаан. Айтырыглар колдуунда бажың-бөлгат, ажыл чок чорукка дугайында болган.

Ол хонукта эрттирилген райком хүннериниң түңнелин совхозтуң бүгү коммунистериниң хуралынга чугаалашкан. Экономиктиг болгаш социал амыдыралда бар четпестерни хайгааралдар-биле партком, кожуун Советиниң күүсекомунга, совхозтуң администрациязынга даалганы берип, тускай хемчеглерни ажылдап кылырын сүмелээн.

Бүгү чурттакчыларның хуралынга райкүскомунуң администратнвтиг органнарының, районнуң херектелчилер нийтилелиниң, улус өөредилгезиниң, төп эмнелгениң харылзаа бердириниң удуртукчулары киржип, негелделерин хомудалдарны дыңнап, айтырыгларга харылаан.

Сонияа айтырыгларга хамаарыштыр чоннуң негелдезин шыңгыы, чөптүг болганын мааа база дөмдеглээн чугула. Херектелчилер ниитилелиниң баштаар чери (даргазы К. С. Чамбый-оол) кээп турар хевар барааннарын шыы үлээрин, садыгларны көвүдедирин, садыгжыларның ажылынга харысаалгазын көдүрерин негээн. Совхозка сүт кускунының херексели шагда келзе-даа, ону эптеп кылып ажылдатпаан. Ооң-биле директор К. Л. С. Хертек хемчег албайн келгенин шыңгыы демдеглээн.

Шуй ортумак школазының 620 өөреникчизи 6 аңгы эгеде бажыңнарда өөренип турар. Бирээзиниң ааза ыраазында кааш дүжээ чыгаан. Хаттыг хүннерде өөреникчилерниң оваалдыг болгуулдаар ... база тааржыр. Ынчангаш чаа школаны тудар турар дугайында айтырыгны кодурерин СЭКП райкомундан, райкүскомнан дилээн. Суурда акшарып каан ажыглал чок АТС-ти дарый ажылдадып, радио, телефон харылзаазы экижидерин районнуң харылзаа бердириниң начальниги О. Т. Монгуштан негээн.

Райком хүннерин эрттирериниге чонниң сеткили хандаан. Аңаа хамаарыштыр чамдык саналдар база кирген. Моон соңгаар планын улам чааргыш, бүгү айтырыгларны хаара тудуп, аныяктар кижизидилгезин, ажыл-биле кандыраары, кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел дээн ышкаш кандыг-бир чаагыс кол уламчылыышкынның шилип алыр дугайында сүмелер бар болган.

Ындыг хүннерни ырак «Кара-Хол» совхозка эрттирерин, «Кызыл-Даг» совхозка айтырыглар болгаш харылзаа кежээзин организастаары планнаттынган. СЭКП Бай-Тайга райкомунуң органнастан ... ажыл-ишче чоннуң ... бүгү райжирбистиг ... хемчеглериниң партийжи сананы ... база бар ...

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.)

Часкы тарылгага белеткел

ҮРЕЗИН ЧЕТЧИР БЕ, ШЫНАРЫ КАНДЫГЫЛ?

Хүн келген түдүм чылып, хүн дүрту узап олур. Ол дээрге тараажыга сагындырыг, кичээндириг. Үе дашкылыы келгени бо. Часкы тарылгага хөй талалыг белеткелдиң бирээзи — үрезин. Нөе дужут оон улуг хамааржыр, черни канчаар-даа суггарып, болбаазырадып алгаш, аңаа багай шынарлыг үрезин чажып алыр болзувусса, оон чогумчалыг түңнел үнмес. Кандыг үрезинниг болур сен, ындыг дүжүттү алыр сен деп улустуң мерген сөстери бар. Ынчангаш үрезинни баш удур-ла, харын [illegible] белеткей бээр. Ажыл-агыйжы ээ ындыг.

Үрениң негелдезин [illegible] бис. Тыва АССР-де Күрүнениң үрезин инспекциязының ажылдакчылары түр-түс районнарга барып, бедик дүжүт алырының бо чугула негелдезин ажыл-агыйлар канчаар күүседип турарын районнарда [illegible] үрезин белеткелин күштелдирер, оон шынарын [illegible] талазы-биле дуза чедирип турар бис.

Ам март 1-ге байдал-биле алырга, түңнели канчаар? Ниити республика 1990 чылдың часкы тарылгазынга тараа культураларының 39045 тонна үрезинин урүп белеткээр ужурлуг. Бо хүнде бары, харын четчир — 39112 тонна. Бо сан-чурагайдан алгаш көөрге, сан талазы-биле арлып-тыр. Ынчалза-даа шынап бөгө [illegible] негелде. Ынчаарга бар [illegible] 28784 тоннаны лабораторияларга хыналдан бис. Оон 85 [illegible]. Аңы 5787 тоннаны [illegible]. Ол [illegible] үрезин-тир. Бо секторнуң үзүлзында база мындыг [illegible]. [illegible] 2553 тонназы [illegible] 281 тонна үрезинни хыналдан шүгүп 100 [illegible]. А [illegible] тараалан [illegible] — Бии-Хем биле Тожуда бар үрезинниң 84.89 хуузу негелдеге [illegible]. Улуг-Хемниң — 88 хуу. Ынчалза, Каа-Хемчигениң [illegible] 49 хуузу [illegible] шынарлыг. А [illegible] 14 хуузун. Бай-Тайга [illegible] хемчиктерниң үрезинниң 76 хуузу бирги, ийиги класстыг боор турар. Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарда үрезинниң 16-дан 33 хуузу бирги, ийиги класстыг.

Үрезинни Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Каа-Хем районнарның ажыл-агыйлары бүрүн-биле үрүп алгылаан. Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем районнарда үрезинниң 68-75-ке хуузу бар. Ам канчаарыл?

Үрезинни арыглаар, белеткээр талазы-биле ажылдың [illegible]. Бо чылдың часкы тарылгазынга белеткел дугайын чугаалап тура, эрткен чылын кандыг-кандыг үрезин-биле чаштырган бис деп чүүдү база утпас ужурлуг бис. 1989 чылда тараа культураларының үрезини-биле чаштырган үрезинниң 4 хуузу а [illegible] 20 хуузу негелдеге дүүшпес турган. Ажыл-биле чугаазарга, үрезин чок болганындан оңу [illegible] чамдык кааң турган.

Специалистерниң [illegible] «Сүт-Хөл», «Найырал», «УТКА 25 чылы», «Улуг-Хая», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Революцияның чаабылыны», «Бурунгаар», Чүргүй-оол Хомушку аттыг, «Чыраа-Бажы», «Большевик», «Саян» совхозтар четчир болгаш эки шынарлыг үрезинни үрүп алгылаан, а С. Тока аттыг, «Коммунизмниң херели», «Россия», «Улуг Октябрь», «Енисей», «Шамбалыг», «Х Улуг хурал», «Кара-Хаак», «Кызыгаар» совхозтар үрезин белеткээр ажылга дыка багай организастаан. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Тес-Хем, Эрзин районнарның ажыл-агыйларында [illegible] үрезинни амдыгаа чедир барык [illegible].

Бо чылын чер ажылының [illegible] аргазы — интенсивтиг технология-биле тараа тарыырынга бирги класстыг чүгле 13 муң тонна үрезини, аңы хереглээр 83-ке хуузу бар.

Мал бажын өстүрер, оон продуктулуун бедидериниң бир бүгүрелдиг аргазы — аңаа чем баазазын тургузары. Эрткен күзүн чамдык ажыл-агыйлар [illegible] болгаш хөй чылдыг [illegible] алганнар. Ынчангаш Бии-Хемде «Кызыл тараачын», «Хаяны», «Саян» совхозтар сиген үрезинин арыглап алгылаан. Ниити республика 1989 чылда рапстың 40 ажыг тонна үрезинин белеткээш, складтап алган.

Республиканың үрезин белеткелиниң байдалын допчулап чугаалаарга, мындыг. Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, кылыр ужурлуг ажыл ам-даа хөй. Шаңнарда ажылды шапкынчыдар херек. Чер дугайында хөйлү база үнген, оон телевизилелин чер бүрүзүнге чугаалажып көрген. [illegible] Ынчангаш бо [illegible] тараа база өске-даа культураларны тарыырда канчаар үрезин кандыг болур ужурлуунга, оңу канчаар белеткээрин, чепчезин кайыын тыптыжарыл дээр дугайында баш удур-ла бодаар, хемчег алыр үе турган. Ам-даа ындыг үе бар. Үрезинни тыптыжар, арыглаар, белеткээр — тараажының бир [illegible]. Ынча эки үрезинни белеткеп ап шыдаарыл, бот-орулга-чагыгга [illegible] хөй тарааны, мал чемин, картофельди өстүрүп, [illegible] киирип ап болур.

Александр ХОВАЛЫГ.
Тыва АССР-де Күрүнениң үрезин инспекциязының агроному.

Чаагай чаңчылдарны нептередир

Чаа дуржулганың адрези — Ховү-Аксы

«БУЯННЫГ ӨГ»

Чонувуң чаагай чаңчылдарының кижизидилгеге херээнге ажыглаар дугайында, сандараан тыва культуразы, хайнакталган тыва ыяды камгалаар дугайында чугаа соот кайда-даа чертп, чонну дүвүредип-даа өөртүп-даа турар. Ол талазы-биле чылда-мында конференциялар, диспуттар болгулап турары эки-дир. Ынчалза-даа чугаа чугаа-ла болгай.

Ноябрь айда Кызылга болган конференцияга киришкен мен, саныл киирип, аныяк өскен-биле канчаар ажылдап болур аргалар барын сүмелеп. «Кымыскаяк өө» деп уруглар клувунга ажылдым дуржулгазын-даа чугаалаан мен. Ол чиңгектиг тыва клуб тургузарын планнап алган бис.

Ховү-Аксында национал культураның төвү «Буянныг өг» деп клубту тургузуп алдывыс. Арай деп бир бичии өрээлди барык-ла хуваажып алдывыс. Ам бөлүктер расписание ёзугаар боттарының планы-биле ажылдап турар. 53 кижи 9 секторда чарлып алгаш, салган сорулгаларывысты хуваажып алдывыс.

Корум-чурум камгалалының секторун беш пелгеге чарлывыс кайы четпестер-биле, аныяктар-биле, херээжэннер ортузунга, адалар-биле ажыл, ажыл чок чорук-биле демисел дээш-ле. Чүгле корум-чурум камгалалында бежин 25 кижи бар.

Редколлегиявыс үш кижи. Хана солунувусту үш тыва, бир орус — дөрт неге ындыг үндүрер бис. Чон хөй. Барып-барып «Буянныг өг» болган соонда, аяк шайлыг-ла болгай, чыглып келгеш, херек өйлен айтырыгларны чугаалажып сайгарышкаш, херек аңаа хөөрежип, шайлап олурарга, солуну аажок-тур. Тываландырып чиннир-даа дыр бис.

Бистиң бөлүвүсте эмчи, башкы, шофер, шахтер, шаглаа, тудугжу, садыгжы, пенсионер, пионер дээш, кымны чок дээр. «Буянныг өвүске» 22 нация чурттакчызыг сүрүвүсүн кыргаарын тайып, шайладып, буянныг бирээлин дийлеп, аныяктар-биле [illegible] эртирер. Бичии чаштарны хаара тудуп, чагыг-сөзүгүс сөглеп, чаагай чаңчылдарга өөредир — ажылывыс бо. Чонну дөңчи сагыышы саргып, чурээ ыштап чорупр чаагай сеткилдиг, буянныг херек кылыр дээш кижилер бисте кирип турар.

Автобуска, магазинге, почтага, шкирерге — балалар чон-биле ажыктыг чаагай чугаалажыры, агитация, бергелеринге кылыр дизигиле. Чижээлээрге, бойдус камгалалы-дыр, келир чылда шинчи неспети-биле амыдыраштан салыгге дылыг киирген бис, өрт болур болза бүгү күштү мооцнеп, дүвүредир, оңу өштүреринче чажам дизейн баар кылдыр чонну өөредир.

Кол сорулгалар мындыг: Чаагай чаңчылдар, бугалдар, ёзу-чаңчылдар — байырлалдар эрттирериниң, кудалаг ёзулалдарының, кижи ажылчы чаңчылдарының, кижини сеткилдиг сурукче удаарының, оңу бүгүгү тыва ажыгаан канчаар сагып, чылып турганың чонга өөредир.

Бойдус камгалалы — сөөлгү үеде бистиң амыдыралывыстың кол айтырыгларының бирээзи апарган. Бойдустуң бөдү бүткен тургустаанын оон ажыкбайлааан, кайы хамааржок төлчеглээр, карын-хажагай чорукта удур чонуң кижилери хайнаап үнген. Онзагандынаң ас-мейии балыкбайланып, кат-чемишин ажылдаар өйлеп шөлдээр, ол өскеннеп оөр-ай... [illegible] чарлаан ортүү, чоңгунга болуп. Оңу ачык сайзалга бүрүну-биле арттырар дээш оралдажыкының чаагай чаңчылдар.

Интернационалчы угланышкыя — хаалкараар ортумчугдары база өг-бүледе келдир. Кайы чон кашны кылгыр, нүрен таланың чаңчылдары кандыгыл дээрин уруглар ада-ие-нинден билип алыр.

Социал айтырыглар — шыдыр узуту дүвүредип турар апарган. Чурттаар орал-савазының шын тургузаарынга, материалдыг дуза алдырга, ядыы-салдыгтер болгаш кутенчилер хувааларында, эрге-хөйлү камгалалының айтырыгларынга кирип турар.

Культура амыдыралы — фестивальдарны, ырлажыр, хөөмей, фольклор байырлалдарын эрттирер. Чаа-чаа салым-чаланныг кижилерни илередип тывар, национал хөгжүм херекселдеринг ковүледир кижиден, ойнап билир кижилерни элдеп болгур. Шагаа, Наадым байырлалдарын чыылган эртирип, аңга сиңниннен чаагай чаңчылдарны амыдыралга бар апаргаш. Чүүлдерни, национал фольклор ансамбльдерин, сый таңды ооннарны нептередир негеттиниш келген.

Спорт — кижиниң аваангыр, кажааллаг, эрес мээң мергежилдерин сайзырадырынга уран ужур-дузалыг кылдыр чонну үнелеп ойнап чоруп тыва оюннарыг кажык, тевек, ыт-шыдырга, бүтүрүг дээш оон-даа өске оюннарны чон ортузунга нептередир.

Тыва дыл, аас чогаалын сайзырадыры. Дыл — кайгамчык улуг чүвек. Оңу дамчыдыр өөренип, чурттап, ажылдап, бүдүрүүге хаиштаазарын байкапын турар бис. Сөөлгү үеде тыва чугаа культуразының айтырыгларын хандыр көрүп турары кижи бүрүзүнге өөрүнчүг. Дыл сайзырадыкка, национал чуртааргынга делгем орну ажыттынмас. Чагаажын салым-чаланныг улуг-биле чижээлер-биле ажылдап, чогаал бөлгүмү-даа тургузуп болур.

Корум-чурум камгалалы. Бистиң өгбелеривистиң бир чаагай чаңчылы — бот-боттунуң хүндүлежири, кайы наштыг төрелдер, бистиң сеткилдиг хүндүлээчели, сагыш човаангыры. Аныяктарның бүрүнгү чаңчылдарга хамаарылгазының, бүрүнгүларының ат-буянныг чагыг-сөзүнүн оңа үнезин билбес болганындан, аныяктар ортузунда нем-херек үүлгедикчилери көвүдээн. Ажы-төлдү чагып, сургап, кижизидер-ле болгай. Ада-ие кижилер чаяйлыг, чай чок бис деп турбайн, ажы-төлүнүң кижизидилгезин холга алыр ужурлуг.

Калдар ОНДАР.
Ховү-Аксы суур.

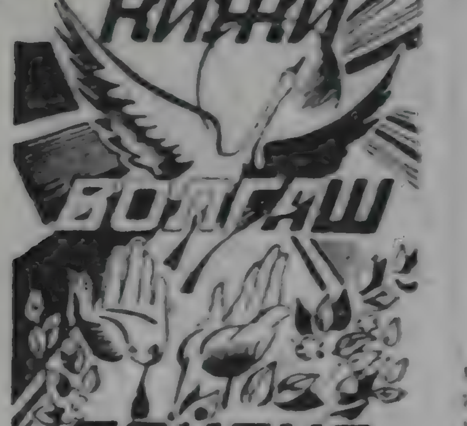

«ӨДҮГЕН: социал айтырыглар» деп рубрика-биле

парлаттынган материалдарга хамаарыштыр

ДИЛЕНЧИНИҢ РОЛЮНДА

Журналист Чооду Кара-Күскениң Тожунуң кижилериниң амыдырал-чурттаалгазынга турарааттыг үш материалын «Шын» солунуң арыннарындан номчудувус. Кайывыстыңдаа амыдыралы арга-миң-биле холбаалыг болганындан солун ажылдакчызының бижээн ол материалдагы сеткил-сагыжывысты дүвүредип келди.

Кажан шагдан, кым деп «мерген» угаанныг кижиниң айтырыыннын-биле Тываның ан-мениин, аргазының өскиртеп келген кижилерге дагзып алган ывыс ол чоор? «Азас» заповедниктиң 44 [illegible]ыг деп чүвени бир дугаар дыңнап ор бис. Ында ынча көвей браконьер бар ышкажыл. Чүге дээрге оларда кырнеден алган он тос дааны карабин, беш дүүрге, алды хол бөөзү бар-дыр. Заповедник ажылдакчыларын шак ынчаар чепсеглеп алгаш, кымнар-биле демиселчип турарыл? Ол заповедниктиң аң-мени-биле деп дөрт чугаалаар ачаар. Чүге дээрге заповедник ажылдакчыларының 24 хуузу аңнып чуруму ураш туттуруп алган-дыр. «Азас» заповедникке деп бодаар силер бе? Чок! Бүгү Тываның заповедниктеринде база ындыг боор-дур.

Бети дээрге Саян-Шушенск заповедниктиң ад-ноодан. Оңу «камгалаан» кижилерге автоматтар бээн бар деп дыңнаан бис. Үүр-Сайыр аржаанының чаңынга ол заповедникти тургузкан соонда кадыр хаяндан кайгап алган турар течикма козудбестели. Аржааннар дээн кижилерни заповедниктиң «камгалакчылары» чажыргадыдырынга чедип турду. Ол дээрге кижилерниң хамааты эргелерин карыңыз-биле кырзадаалы-дыр.

Олар аржааннаар кижилерни аңаа эрттирбес. Өшку дугу, аъш-чем, арагалары-биле хөзиденип эртер аваан. Шак мындыг эрге-шелээ чок чурттаа олар-дыр бис. Моон соонда Америкадан келген улустуң бистиң бөйдалывысты интейлединиң-биле демейлен бергениңге кижи бүзүрейдээ боор чорду.

Бодал-даа көрүнер даан Тожуда бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Д. Х. Мыдыы соңгаартан келген кижилер чамдык хүнкерде бир муң рубль чедир ажылдап ап турар дээ-дир. А үндезин чурттакчылар дээп-дожаа, кайгал-чыраан чөзшке, ивилаларганындан айда чүс рубль бичии ажыр шалың ап орар. Ыя ол акшазын бараан кылдыр шитчидип алыр аргазы база чок.

Кижи бодаарга, Тывада чүвени ушта-баштап орар чорак чер бар-ла чүве-дир. Ынчалза-даа ол республика (РСФСР) болгаш эвилел ужур-уткалыг министерстволарга болгаш ведомстволарга дыынмас. Бистиң улуг даргаларывыс Москва киргеш, чүгле диленчиниң ролюн күүседип турар: мону хайырлап көрүңер, оңу дузалаңар дээр. Кайызынындаа назы-харывыс 60 — 70 ашкан, ынчангаш мындыг түннел үндүрүп ор бис: диленчиниң соксаткаш, негеге чүл? Боттарывыстың девискээривиске Конституцияда айыткан эргелерибисти ажыглап көрээли деп аан. Арга-миңнин кам-хайыра чок чурттаанындан кичүүг Улуг-Хемнивис соглур четти ышкажыл. Балык-байлааның, аң-мениниң ногуун чагыйчилби браконьерлер үзер деп барды. Министерстволарның болгаан ведомстволарның даргалдарының адааңга чурттаары берге апарды.

Соңгуулдалар чаа эрти. Диленчи эвес, хөйлүп-дүргүп үндезилеп турграш, негеп билир, принципиалдыг депутаттар дээш соңгувус. Таптаашкын чыйдарының кижилеринге эвес, чаа утаан бодалдыг депутаттарга-ла бүзүреп ор бис.

Кыргыс ХУУРАК.
Чүдүм АРАКЧАА.
Ленин орденниң эдилекчизи.
Ыяш ажыл-агыйының хоочуннары.

ДҮВҮРЕЛИМ БОЛДУ

Тожунуң аң-мениин, оон байлактарын ужур-дурун чок төтчеглеп турар кижилерниң дугайында К. Чоодунуң «Шынга» бижээн чүүлдерин номчааш, дыка-ла элдепсиниң кайгадым. Харын-даа кижиге хорадак-даа, муңгарадак-даа болур чорду. Журналист оңу тодаргай фактылар-биле көргүзүп, дилем бижээн деп бодаар-дыр мен.

Тожуда тургустунган заповедниктиң аң-мени, балык-байлаа камгалал-чок, көвүдеп турган болза, аңаа кижи өөрүүр. «Четтирдим» дээр аваар ыйтаан. Мен бодаарымга, ында ажыл-херек эвес, дөрт-биле чугаалаарга, хоорурадынының чорун турар чадавас-тыр.

— Заповедникти долгандыр турар кашпан бажыннар чанында оттаан дээн бөлгээн ниш аыттери чыдар-дыр. Бо орус аңчылар дээн аңын чивес чүве-дир мен, бажыр — деп, Тожунун бир ат-сураглыг аңчызы Альбина Алексеевна Кол эрткен чылын меңээ чугаалап турган чүве.

Бижиктиниң ертеже Тожунун ковинин Даргаа Дондупович Бараанын «Бойдус үрегдээнин көрбээн кижи Тожунуң «Азас» заповедниктиң көрүп ап болур» дээн чугаазын бодап көрүңер даан.

Тожунун хоочун аңчызы Манажап Чорграадай 1988 чылдың он айның төнчүзүнде Баш-Хемде Мең-ги-Хөл кедээзинге чорааш, хөл чоогунга кээп хонуп турар вертолеттарны эскерген. Аңчы аңаа каразааш, [illegible] ол черге чеде бергеш көөрге, дыка хөй доскаарларның истери чыдар болган. А арткан 8 доскаарны бакылап көөрге, кадыргы, бел, мыйыт дээн ышкаш тулган балыктарны ында тырый суккулап каан. Бойдус камгалаар «буянныг» кижилерниң ажылы ол-дур! Моон алгаш көөрге, хөй өлүк, аң-мен Саян артынче талыйтып чорупт турар деп бодаар мен. Маңаа «дагыр салаа тала тыртар» деп үлегер чугааны утказа эки боор.

Журналист К. Чоодунуң-даа, мээң-даа бо киирип турарым чижектер чаңгыс-ла кижилерниң, бөлүктүң үүлгедип турар херээ-дир деп бодаар мен.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели кажан бо херекти сайгарып турагаш, олардан элээн каш карабиннерни хавырган, 53 муң гектар черни совхозтарга эгиткеш боордан башка, дээштиг хемчег алдааны элдептиг. Ында чүс-чүс чылдарда чурттап келген ивижи чонда араатан аң хөйзүр кыштыг боолар чок, а төтчеглекчилерге оңу ынчаар чөпшээрээн база-ла чиктиг чүве.

Ынчангаш мээң сагалым мындыг. Бир дугаарында, «Азас» заповедникти дүжүрер азы оңу арттырар дээр болза, үндезин чурттакчы кижилерни аңаа ажылдадыр. Ийиде, Тожунуң девискээринде ол-Сөөлүг чай-кыш чок чорук турар кижилерни оон дораан үндүрүп чорударының хемчеглерин алыр. Чүге дизе, бо кижилерни оон дораан ыраттпас болза, ам каш-ла чыл болгаш Тожуга чүү-даа артпас деп бодаар мен.

Мээң бо айтырыгларым ийи-чаңгыс кижиниң эвес, Тожунуң, Тываның өске-даа ырак-чоок чонун дүвүредип турар дээрзин өөрениң кээрт чугула.

Моңгуш ЭРГЕП.

ХЕРЭЭЖЕННЕР—УЛУГ КҮШ

Амгы үеде херээжен чоннуң ажылдаан турары кыйыг айбан черлери, организмлар, бөдүрүлге, ажылатыг айтырыглар чок. Районнуң планныг онааалдаларын күүседиринге, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын шиитпирлээринге оларның улуу доктаамал озуп турар. Херээженнерниң чымышты күш-ажылдын болгаш оларның хөй-ниити ажылдарынга идепкейин бедик-биле үнелеп келген болгаш үнелеп-даа турар бис.

Херээженнер чөвүлелдери херээжен чонну күш-ажылче, хөй-ниити ажылдарынче хаара тудар, оларның боттарының идепкейин көдүрер талазы-биле дээштиг ажылдарны чорудап турар.

Районда 2360 ажыл херээженнер улуг ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап турар. 540 ажыг хөй уруглалыг болгаш 68 Маадыр-ие бар.

Чүс он агитбажыңнар, тос херээженнер чөвүлелдери, он тос бөлүктер тускай план ёзугаар ажылдап турар. Районнуң херээженнер чөвүлели 17 кижи составтыг дөрт комиссияларга чарлыган, суурларда херээженнер чөвүлелдериниң бөлүктериниң ажылын удуртуп, боттуг дузаны чедирип турар.

Хуралдарга херээженнерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, оларның хостуг үезин, дыштанылгазын ажыктыг, солун кылдыр организастаар, мурнакчы арга-дуржулганы нептередир талазы-биле түс-түс чөвүлелдерниң, бөлүктерниң ажылын дыңнап, сайгарып чугаалажып келген. Ол ышкаш чамдык хуралдарны тема-лыг семинарлар хевирлиг эрттиреринге практикалап турар. «Амгы үе тургузуу-биле үндезин ог-бүлениң ролю», «Херээженнер бөлүктеринге планнашкынның чорудары», «Аныяк ог-бүлелер-биле ажыл» дээш өске-даа темаларга семинарларны эрттирген.

Херээженнер чөвүлелдери чонну чурттап турар чериниң аайы-биле район-дуруп организастап турар. Чон ортузунга ... кижизидилгениң, культура-массалыг ажылдарны чорудуп турар. Уруглар кижизидилгезинге тыва чаңчылдарны болгаш бүүдалдарын ажыглаарын сөөлгү үелерде чер-черлерде херээженнер чөвүлелдери чугула кичээнгейге ап, дээштиг ажылдарны чорудар бергени өөрүнчүг.

Районнуң совхозтарында херээженнер чөвүлелиниң хостаткан даргалары ажылдап эгелээн. Бо чорук херээжен чон ортузунга ажылды бүгү талалыг, бедик деңнелге организастап чорударынга кoсүү рольдуг болуру чугаажок.

Республиканың ураанхай-херээженнер чылыглап делгелгезинге киришкен, ийиги черни ап, шаңнаткан. Барыын-Хемчик районга болуп эрткен культура хүннеринге районнуң урма шевер херээженнери чон идепкейлиг киришкен. Районда назылап кыраанчыларны, өскүс болгаш инвалид чаштарны хайгааралга алган. Кырганнарга дуза чедирер тимуржу командалар ажылдап турар. Өскүс уруглар уруглар интернаттарынче чорудуп турар. Кызылдан тускай эмчи комиссиязын чалап, 20 ажыг инвалидтерни тодарадып, оларга пенсияны тургусказн.

Бай-Тал, Кара-Хөл, Кызыл-Даг, Тээли суурларда чөвүлелдер, «Аян» уруглар садында, райпода, АКМК-да, СТУ-да бөлүктер боттарының ажылын амгы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузуп, эки ажылдап турары-биле төлептиглер.

Кара-Хөлде быжыглаттынган уруглар эмчизи В. Х. Хертек ынаар доктаамал уюн, херээженнер чөвүлелинге боттуг дузаны чедирип, ында улустуң чагаа-хомудалдарын хынап турар. Культура, спорт комиссиязының даргазы К. Х. Дивии планнаттынган хемчеглерни доктаамал эрттирип келген. Боттарының даанган ажылдарынче бердинген, хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип турар активчилер районнуң херээжен чонунга хөй. Ындыгларга Тээлиден Б. И. Кагай-оол, З. Л-С. Кембу, Е. М. Хомушку, С. С. Чочан, Е. О. Быштак, З. К. Сагаан-оол, З. Д. Хертек, Г. М. Чыдым, Кызыл-Дагдан Стюра Карма, Лидия Кочаа, Бай-Талдан Татьяна Маадыр-оол, Адаш Иргит, Шуйдан Сара Соржу, Ак-Чыраадан Екатерина Хиргит-оол, Татьяна Кужугет, Кара-Хөлден Ирина Белек, Виктория Мандыл-оол болгаш өскелери-даа хөйү-биле хамаарыштырып болур.

Иштиг-саатты херээженнерге эки калорийлиг чем продуктулары чок. Уруглар садтарында аъш-чем хандырылгазы четпес. Ылангыя совхозтар садиктерни эът, сүт, ногаа-биле үзүктелиишкиниг хандырып турар. Садыгларга бичии уругларга чем бүдүүнерин делгеп кылып турган, ам оңу кылбастаан. Совхозтарга уругларның сүт кухнаарын тудуп тургузар айтырыг мынчага чедир шиитпирлеттинмээн.

Арагалаашкынга болгаш элиртир суксунгу бөдү кылыр чоруктарга удур демисел чамдык черлерде кошкак. Учётта 40 наркоман херээженнер бар. Оларның хөй кезии ийи четтер болуп турары бисти дүвүретпес аргажок.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ДИРЕКТОРУН БОТТАРЫ СОҢГААН

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы Тываның база бир улуг өөредилге черлериниң бирээзи. Эрткен чылын оон баштайгы доозукчулары 60 ажыг кижи амгы үеде республиканың ажыл-агыйларында мергежилдиг тускай эртемниглер болуп ажылдап чорууурлар. Мурнувуңга бодаарга, амгы үеде үндезин национал кадрлар кайы-даа ажырта көвүдээн.

Февральдың сөөлгү ийи хонуу ук өөредилге черинге дүвүренчиг байдалдыг эрткен. Башкылар-даа, студентилер-даа чаа директорга кымны соңгуп алырын бодап турганнар. Чүге дизе С. С. Моңгуш ук институттуң директорунуң албан-дужаалынга 6 чыл иштинде ажылдаан. Дурум ёзугаар алыр болза, директор ректор азы улуртукчу кижи ол албан-дужаалынга 5 чыл хуусаа чедир ажылдапкан болза, катап ажылдаар, ажылдаазының дугайында айтырыг тургустунуп кээр, конкурс эртер апаар. С. С. Моңгуш директор турган эртемниглери ажылы кылып турган. Оңу эгининге чедирер сорулга-биле ол ажылындан бо хүннерде хостаттып турар. Баштайгы хүнде СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң проректору С. И. Торопынин, чаа соңгудар директорга кандидаттар — республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы, көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидаты Б. Б. Балчыр, физика-математика эртемнериниң кандидаты, доцент Х. О. Ондар оларның-биле ужуражылга болуп эрткен.

Келир үеде ук өөредилге чериниң салым-чолун, студентилерниң амыдырал-чурттаалгазын экижидер талазы-биле шиитпирлээр дээш директорнуң кылыр ажылдары-ла хөй. Кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин бо айтырыглар дүвүретпес арга чок. Эртеңчи чылдарда институттуң филиалының ажылынга четпестер хөй турган. Амгы-даа байдал мынчала эки эвес. Өөредилге корпузу үениң негелдезин ёзугаар доктаттынмаан. Эртемге ажыглаар дериг-херекселдер-даа, номнар-даа материалдарга чок. Ниити чурттаалга бажыңында студентилерниң чурттаарынга дыштанырынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан.

Үстүнде адаттынган төлээлер директорга кандидаттарның планнарын таныштырбышаан, чыылганнарның соңгуулдаа айтырыгларынга харыылаанаар. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң проректору С. И. Торопынин чаа директорну калбак эртем чөвүлелинге соңгуурун, а аңаа киржир ужурлуг кижилерниң даңзызын баш бурунгаар бижип, белеткеп кааның таныштыргаш, ол ёзугаар чаа директорну соңгуурун саналдаан. Ында бадылаар кижилерниң 70 хуузу башкылар, а арткан-нары студентилер. Ынчалзадаа төлээлер саналга чөпшээрешпейн. «Соңгуур эгелеп бериңер!», «Бистер Ондар дээш бис!» деп кыйгырыглар дыг дозунну үндүрүп эртем чөвүлелинге боттарының арызындан аттыгн 4 кижини киирип, эки даңзы ёзугаар бадылаашкынны болдурбазын четтип алганнар.

Хурал соонда [illegible] биле чугаалажы бээривис. Болдаларын аңгы-аңгы кылдыр илереттилер.

— Чаа директорнуң албан-дужаалынга ажылдаар ийи кижиниң тугайында билип алдывыс. Кайызы-даа төлептиг. Кайызы чаа албан-дужаалга эң ажылдаашкын бистерге бирбиле таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээрин шаардап бис. Бистиң институттуң үениң негелдезинге бир [illegible] ажылдыг турар... [illegible] ажылы шырак турган болза, студентилер аразындан эзирнктер сергедир чорже-даа кирер кижилер чок болур ийик. Башкыларның аразында хавылдаазының багайы, кайы-рал чогу өөренип турарларга улээр чок, харын-даа ажылды кошкак удуртуп турганындан башкыларга бистерниң бүзүрелинвис чидип калган. Бир эвес институтка билиглиг, ёзулуг-ла тускай эртемниглер ажылдап турган болза, кижилерниң соңгуурлары бедик, хамаарылгазы көңгүс өске болур чадавас.

— Мен Хеймер-оол Оланович дээш бадылаар мен. Ол дуржулгалыг башкы. Үр чылдарда педагогика институдунга-даа ажылдап келген. Башкыларның болдалы аңгы-ла ыйнаан. Бис харын киитизи-биле кайыңча-даа бадылап болур бис. Ынчалза-даа Ондар студентилерге ажык чоок-тур. Бистиң башкыларывыс аразында база, шааа көлчак кижини соңгуп алыр херектиг ийин. Бир эвес ынчаг болза, мени соңгаар эрге-четтергезе берге бээр деп бодаар бис. Чүге дизе куртап турарывыс мырыңай багай.

Соңгуулдаашкынның тургузу февраль 28-те 10 шакта эртирер кылдыр бодаан [illegible].

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң проректору Семён Иванович хуралды ажыткаш, сөстү баштай Б. Балчырга берген. Ол бодунуң допчу намтарын, программазын таныштыргаш, улустуң салган айтырыгларынга харыылаан. Х. Ондар база бодунуң допчу намтарын, программазын таныштыргаш, педагогика институдунга ажылдап турган үезинде бодунуң талазындан кылдынган частырыгларының дугайында чугаалааш, бурууну ажы-биле билинген.

Ийи кандидатты чажыт бадылаашкынче киирерин шиитпирлээш, саналашкын комиссиязын башкылар болгаш студентилерниң аразындан 5 кижи составтыг тургусканнар. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде, директорнуң эрге-дужаалынга Б. Б. Балчыр дээш 12 кижи бадылаан, а 28 кижи удур болган. Ынчангаш хөй талалыг бадылаашкынны Х. О. Ондар алган.

Бо материал белеткеттинип турда, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң өөредилге филиалының директорунга Х. О. Ондарны соңгааның дугайында медээ чедип келген. Хөй янзылыг өгээ болдаларын тургузуп турган айтырыг ындааар шиитпирлеттинген.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧОННУҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ

Бистиң агиткварталывыста дөртен үш өреге бар. Агиткварталывыстың даргазы Серин Сүүр-ооловна Моңгуш. Чурттакчыларның киржилгези-биле кылдынып турар ажылдар дыка хөй. Совхозтуң шеф ажылдарынга, культура-массалыг хемчеглер болгаш спорт-биле холбашкан ажылдар дээш оон-даа өске.

Бистиң Октябрь 30 чылы совхозта херээженнер чөвүлелиниң [illegible]-биле (даргазы Светлана Дой-дуу) агиткварталдар аразында шии көрүлдези чорааш турар. Эрткен суббота хүнде бистиң агиткварталывыс «Күш-ажыл кижиниң каастаар» деп тема-биле чонга дыштанылга кежээзин эрттирген.

К. Э. Кудажының «Шагаан-Арыг шаровары» деп шиизинден үзүндүнү агиткварталдың чурттакчылары кончуг солун, хевлуг ышкаш ойнап көргүскен. Шиниң идепкейлиг, бот-тарының бар талантылыг-биле ойнаан артистер: Ольга Очурбан, Партизан Моңгуш, Борис Моңгуш алышкылар, Люба Кууллар, Олег Салаажык дээш оон-даа өскелер.

Шии соонда чонга аттракционнарны, янзы-бүрү национал оюннарны, аъш-чемнер делгелгезин организастаан. Залда чоннуң чоруур хөөнү бедиин чок боор турган.

Клариса ДОНГАК

Ном болгаш номчукчу

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ЧҮРЭЭ ЧАЛЫЫ

Кижиге-даа дөмейлешпес тускай үнүг, хамаатың бодунуң лириказы-биле номчукчуларның сонуургалдың. [illegible] баштайгы номы, ырлары-биле чааваа алган. Тывада кескү шүлүкчүлерниң бирээзи Салчак Молдурганың чаа шүлүктер чыындызы «Ыяштарым» деп ат-биле чырыкче үнген. Бо шүлүкчүнүң чогаал ажылдың, бүгүн сонуурган чоруур кижи болгаш бодалдарын, оон [illegible]-биле холбашкан, бижиттингеп үезин, черин барымдаалаарга, авторнуң хөй чылдарда күш-ажылының түңнели болур «Төөгүнүң чазалгазы» деп шүлүктелиндеп эгелээри чептүг деп бодап-дыр мен.

Кижиге чүдүүр чорук. Авторуң «адыш оюу» дег чурттунга оон кайы хире аар уржуктарлыг болганын шүлүктелде «Сталин чуруу», «Тоолажыр херээ», «Школачы [illegible]», «Облигация», «Кыр хайыраан», «Түрээн ажык сөөлгү чагыы», «Бүрбү шүлүү» деп чогаалдардан көөрүн болур. [illegible]

— шаг-шаандарны [illegible] таш, оваалдаш бүдүнгө чагырга чок меннип турганын шүлүкчү ажык юмор, килеп-биле көргүскен. Оон логика талазы-биле шынның дараазында [illegible] бадыткаар:

«Үлегерни» кезээде-ле
«Үстүү» черлер берип
турбааш
Авыяастыи майык, хевии
«Адаа» база быжып турган

Шүлүктелде [illegible] түрген, олчаан ээп келбээн [illegible] «бүргээн» безин [illegible] «тоңнун дайзынынга» шамнадып, амы-тынн [illegible] араттарның «кызыгаар-кинтрлер» деп [illegible] школадан [illegible] сургуул олдуң салым-хуузу [illegible]. Ангы-биле хайнаан коржаага сарыңкаш облигацияны [illegible] бижиткеш бизин «хөреңге үнер херекке» чыпшыр шамнадып, элеткээн адазын, аъттан ужуп [illegible] ажыг кижи сеглеп бергеш, бодунга карасыпы, ок-боо кужу-биле албададып шиитпирген [illegible].

Ол берге үеде безин шынның таламынга кижилер турганын автор шүлүктелде чаагай сеткиндиг Кызыл-Шагааның болгаш өскелерниң-даа ады-биле чылыг бадыткаан.

«Көктр [illegible]»-биле холбашканның [illegible] — чогаалда фактыларның шынның, реалистиг тураш-биле бижиттингени улам күштелдирип турар. Кыргазы-биле чугаалаарга, С. Молдурганың «Төөгүнүң чазалгазы» деп барымзалыг шүлүктели бүгүлгэниниң шынның тыптыг, чептиг чоруктуу бадыткаарынга база шүлүк чогаалынга [illegible] хевирниң баштайгы улуг [illegible] болган деп түңнээр [illegible] берип турар. Үе-шаг кижилерниң хуузалыы-биле канчаар-даа ойлеп турган болза, шүлүкчү Тывазының эртке төөгүзүне камныг, ол кезээде-ле [illegible] караңгы түрбаан дээрлиг бүзүредии быжыктырып турар.

Шуралгактыг, шончактыг
бол,
Чонувус чоон төөгүзүнде,
Чодуп, маргып кым-даа
хоржок
Солун, чырык арыннар бар!

Оон биле чепшээрешпес арга чок.

С. Б. Молдурга сталинни [illegible] ужукылының кыргын. Н. С. Хрущев [illegible] ыдларын чурттап эртпен, эде тур- [illegible] баштайгы [illegible] таптаашкыннарның чүүл бүрү кызамдаашкыннарынга таваржып чорааның оон сеткили саргып бижээниндеп көрүп болур:

Талаар шагның хала хинчээн
Таптаашкынны кииp, төндүр
Амы-ботка чүвтээш, кезээн
Ам-даа харын өшүрээ мен...

Бээж үеде шүлүкчүнүң чогаалдары парлалгага көзүлбестер, ат-сывы безин дыңналбастаан үелер турган.

Төрээн черим, чонум безин
алгаптары
Төрээ удур, кемниг ышкаш
тыртым чорду —

деп, ол бир шүлүүнге чаны кударал-биле бижээн. Чамдык кедерээн «критиктер» шүлүкчүнү «чер-чурт талалакчызы» деп солун, сеткүүлге карыы-дошкун буруудадып, харын-даа оон «көк бажынга» чедир радиога бак сөглээп, ээрлап-даа турганнар. С. Молдурга башкының шыдамын, коммунистиң туруштуу-биле ол чөптүг эвес дорамчылаашкынарны ажып эртип келген. Талант чажыртынмас. Ол чогаалынга дилээшкиннерниң оруунда чаа онур-хевирлерни тыппышаан, бүрүнгаарлап олурар. Кижи төрелгетенниң ниити оран-аалы — чер бөмбүрээ, хамаатының өскен-төрээн булуңу, эргелиг эжи, өөрү, национал омаа, төөгүзү, чаңчылы чонунуң күш-ажылы, ынакшыл, найырал... эгим, үнелиг болбас арга чок. Ол бүгүнү автор чаа чыыныжында «Ыяштарым» деп чаңгыс ишкир сөсте сиңирип шиипээн.

Улуг эвес дептержигешке оюнуг, сөс, домак, илереериг бүрүзү түс-түс туружунда, дөгем утка-бодалдыг, чиге, ураи чурумалдыг, чиигине улучну дыл-биле бижиттингени, тыва [illegible] болур. Шүлүктерни [illegible] «Кара-Хову», «Ажыым тут, Хемчик-Бажы» деп шүлүктерни номчуурга, таалаңнаг, чайгаар-ла ырлаттынып келир, утка-биле хевир дүүшкек, номнуң чырык, өңгүр шимелдези ону улам немей, байыдып турар. «Ыяштарымны» номчуп доозупкаш, шүлүкчү номчукчуларның эстетиктиг, угаан-бодал негелделерин хандырып шыдаан, мергежилдиин бышканың база катап бадыткаан-дыр деп түңнелге келдим.

Номга чазалга кылдыр чугаалап каар чүвем мындыг: «Төөгүнүң чазалгазы» деп шүлүктелдиң прологтуң бирги строфазының эгезинде «төөгүвүс чаап, чажырбаал-даа» дээн оттуруг строфаның сөөлүнге турар ужурлуг бооп, солуй салдына берген чадаваа, ону ээ номчукчу чугуладыр. «Шоон», «шиншээр» деп чингине тыва состерге авторнуң тайылбыр бээнин ажык.

Салчак Бузушкенович Молдурганың лириктиг шүлүктерин алгаш көөргэ, оон чүрээ ам-даа чалыы, хөнчүн кештүү [illegible]. Шүлүкчүнүң парлалгада кестүрү уламчылавышаан турар чогаалдары сөн херегизи.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.
«Мөңги чечээ» каттыжышкынның киржикчизи.
Мөңгүн-Тайга район.

Март 8-ке уткуштур

ФОТОЭТЮДТАР

«Шылыраага бодал херек»

. . .

«Аас-кежиин биске чалап Аваларның төлдери бис».

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюдтары.

Ушуга республика маргылдаазы

КӨРҮКЧҮЛЕРНИ ЧАЛГААРАТПААН

Кызылда Көк-Тей суггарылга системазының эргелелиниң «Мелиоратор» спорт-кадыкшылга комплекизиниң залынга эрткен дыштаныр хүннерде солун маргылдаа болган. Тыва АССР-ниң ушу федерациязы «Самбажык» спортчу [illegible] туругдар [illegible] бээр үш чыл болганынга тураскааткан республика маргылдаазын организастап эрттирген.

Ол кончуг солун, көрүкчүлерниң кичээнгейин чаңгаар-ла хаара тырта бээр маргылдаага Тываның 7 районунуң болгаш Кызыл хоорайның спортчулары киришкен. Командаларның төлээлекчилерин элээди оолдар, уругларның база 18 хар өрү назылыг эр, херээжен улустуң кылдыр ийи бөлүкке үскеп. Ол спортчу нерүлдениң кол сорулгазы бо: ушуну республикага нептерэдип сайзырадыры, аныяктар ортузунга амыдыралдың кадык байдалын тургузарынга салдар чедирери, күш-дамыр дадыктырары-биле спорттуң бо хевирин улам массалыг хөгжүдери.

Эрткен үш чыл дургузунда ушу бистиң республикага нептеренгей апарган бе, ынчаш? Ийе, ол бурунгаар базымны кылгаш. Оон географиязы калбарган. Амгы үеде ушунуң секциялары Кызылда, Ак-Довуракта, Кызыл-Мажалыкта, Мугур-Аксында, Кызыл-Дагда, Берт-Дагда, Эрзинде, Самагалдайда, Бай-Хаакта, Арыг-Үзүүнде, Шагаан-Арыгда, Чадаанада, Суглукта, Каа-Хем суурда ажылдап турар. Ушуну (узун чудуруктуу) бистиң республикага үндезилеп тургускан болгаш ону сайзыраткан Владимир Орус-оолдуң болгаш оон эш-өөрү болур аныяк кижилерниң — Вячеслав Даргаттың, Ай-оол Дудуптуң, Байыс-оол Комбунуң, Орлан Хертектиң, Михаил Кочаганың, Алексей Саттың, Айвар Санчаттың база өскелерниң-даа спорттуң бо хевирин массалыг болдурарынга киирген үлүү улуг. Деңнеп көрүңер: бир эвес үш чыл бурунгаар Кызылга организастаттынган ушу секциязынга алдан хире аныяктар киржип турган болза, ам республикада оларның саны үш муң ажа берген. Тываның спортчулары республикадан дашкаар маргылдааларга киржип турар апарган. РСФСР-ниң команда болгаш хууда бирги чери дээш Свердловск хоорайга болуп эрткен маргылдаага Тываның командазы үшкү, а Владимир Орус-оол хууда ийиги черни ээлээн. Бо спортчу чедиишкин моон соңгаар-даа ужуктут болурунга бүзүрээр апаар.

Районнарда, найысылалда секцияларга тренер-инструктор немей өөредип алыр ажылды республиканың ушу федерациязы доктаамал чорудуп турар. Бо айында Махачкала хоорайда педагогика институдунуң күш-культура кафедразының дузазы улуг. Моон барган оолдар бир ай дургузунда канчаар судьялаарын, тренировканы канчаар чорударын — чаңгыс сөс-биле программаның бүгү комплекизин өөренип алгаш ээп турар. Чоокта чаа ону Орлан Хертек, Демир-оол Хомушку, Байыс-оол Комбу, Сергей Иргит олар доосан.

Ам маргылдаа же дедир эглип келийн. Баштайгы хүн шилилге болган. Оон түңнелинде команда бүрүзүндеп-не 10-10 кижи арткан.

Маргылдааны чань-цюань (ыракта халдап-камгаланырының школазы), дань-цюань (чоокта халдап - камгаланырының школазы), доу-лянь (бөлүк аайы-биле халдап-камгаланырының школазы) болгаш удур-дедир халдап-камгаланыры деп дөрт программага чарган. Программа бүрүзүнге күүселдени судьялар үнелеп, ында кирген негелделерни спортчуларның канчаар өттүндүр кылып турарынга хамаарыштыр баллды берип, шилиндиктерни олар илередип турган. Баштайгы үш программаның тиилекчилеринге дипломнарны, өртектиг белектерни тывыскан.

Дөртку түннел программаның көргүзүглери воскресеньеде болган. Аңаа 45 килограммдан 75 килограммга чедир база оон өрү деңзилиг элээди оолдар болгаш улуг кижилер ийи аңгы бөлүкке маргышкан. Бо программага спорт инструкторлары боттары база киришкен. Маргылдааның эң солун, эң дээди чадазы ол. Спортчу кижи аңаа бодунуң бүгү-ле арга-мергежилин көргүзер апаар. Шынап-ла, ол хүн чараш болгаш көрүштүг, онзагай аргалар ажыглааш, удурланыкчыларын тиилеп турган спортчулар эвээш эвес болган. Оларның чамдыктарын кипрейн.

Эр улус. 55 кг. Кончуг чараш, сагыңгыр-тывынгыр, аваангыр аргалар ажыглааш, Вячеслав Иргит (Таңды) удурланыкчызын чиик тиилээн. 60 кг. Бо деңзиге баштайгы ужуражылга үезинде Байыс-оол Комбу (Кызыл) биле Александр Иргит (Кызыл) таварышкан. Оларның кайызы-даа эки белеткелдиин көргүскен. Борта Александр сан-биле тиилеп үнген. Ол ышкаш Айвар Санчат биле Көгел Шыгачы (кайызы-даа Тес-Хем) оларның «демисели» көрүкчүлер дыка сонуургаан. Арион Чымба (Кызыл) — Кайгал-оол Боракай (Бай-Тайга) оларның удурдедир кылган эрес-кашпагай аргаларын чыылганнар үнелээн. Арион тиилээн. Бо маргылдаага Арион Чымбаның белеткээн спортчулары — школачы оолдар тиилептгене чүткүлдүг, [illegible] кирип, көрүкчүлерни чалгааратпаан.

Көрүкчүлер маргылдаа үезинде «иин», «базари» деп сөстерни судьялардан хөй удаа дыңнаан. Спортчу кижи кандыг-ла-бир чараш, ажыктыг арга ажыглапканда, аңаа очко тыпсып, ону үнелээриниң «хемчээлдери» ол.

Бо маргылдаа көрүкчүлерни шыңнап-ла, хаара тудуп, сонуурганган. Ону хоорай кидыы, ыңаар автобус-биле чедери амыр эвес черге эрттирзе-даа, көрүкчүлер аңаа хөй чыылган. Оон-биле кады четпес чүүлдер база бар болган. Сөөлгү хүн көрүкчүлер маргылдааның эгелээрин манааш, шуут шылай берген. Олар дүрген эгелээрин каш-даа удаа дилээн. Эгелээр ужурлуг шагындан 1 шак 40 минута озалдаан. Ол аңы эвес-тир. Оон ыңай база бир бодал бар. Ушу секцияларында спортчулар саны өзүп, көвүдеп келген болганда, элээди оолдар, уругларны улуг улустан аңгылап, оларның маргылдаазын өске үеде эрттирип чүге болбас боор. Ынчаар кылып болур арга ам бар апарган. Мону моон соңгаар ынчаар организастаар болза, бо солун, көрүштүг спорт улам улуг хөгжүлдениң алыры биддингир.

Маргылдааның түңнелинде республика чемпионнарын илереткен.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

БОДУМ МАКТАКСААШ ЭВЕС...

Эрзинниң төптүткен библиотека системазында кожээр библиотека эргелекчизи мен. Чоокта чаа ажылдап эгелээн болзумзадаа, библиотекарь болуп ажылдаары мээң таалажырдыр. Чүге дизе библиотекарь — чоңга херектиг кижи-дир.

Районнуң Культура бажыңының агиткультбригадазы-биле, оон концерттеринге киришпишаан, совхозтарда сүт-бараан фермаларынче үнүүшкүннерге киржип, кодээ ишчилерге солун белек — номнарны чедирип, номчуттунганнарын болуп ап тур мен. А малчын коданнарже кино четкизинниң, партия райкомунуң ажылдакчылары-биле кады үнүп тур мен. Бензин чок азы графиктиг хүнү эвес дээш таварылгада номнарны шоодайга эптештир суп, бичии шанакка сөөртүп алгаш, чоокта фермаларже чадаг базыптар мен.

Ажылымны чүгле малчыннар эргип кезиири, оларның сонуурган айтырыгларынга белеткенип алгаш беседа кылып бээрибиле кызыгаарлавайн турар мен. Өөреникчилер — оңчүктерим. Кандыг-бир номга номчулга конференциязы азы темалыг кежээ эрттирер дээнде, оларым дуза дилеп бо-ла кээр. Ынчаш өөрүшкүм улам дендээр.

Кижилер аразынга хамаарылгада ... кандыг-даа коллектив күштүг болур. Кижиге кижиниг хамаарылга, хүндүткел — бүгүдеге дүлгүүр. Мээң ажыл херээм кол утказы ында.

Зинаида САМБУУ.
Эрзин район.

ЧОРУУҢ ЧОГУЗУН, «ТЫВА»!

Ийи-чаңгыс кижилерге чудуур. Таптаашкын үези биче чоннарның национал культуразынга улуг чидирикни болдурган. Эде тургустунуушкун үезинде национал культураны катап тургузар талазы-биле айтырыг кодурлуп турар. Хоорай черлерде чурттап турар тыва аныяктар ада-иезиниң төрээн дылын билбес, чүгле орус дылга чугаалажып турар. Тыва дылын билбес аныяктарны бактавайн тур бис, маңаа бурунгу, чүгүн-даа мурнунда, төлер ийик. Таптаашкын үези аан. Орус дыл — нациялар аразының харылзаажыр дылы. Ындыг-даа болза тыва кижи бодунуң дылын ыяапла билген турар ужурлуг. Тыва чаңчылдарывыс, ёзулалдарывыс база уттундуруп калган турду. Шагааны харын-даа хоруп, чүдүлге-биле холбаалыг деп турду. Ам харын ажык-чаргыг үе ол бүгүнү тыва чоңга ээлдирип келди. Тыва эр кижилер шаанда кош бижектерин астынган чоруур, өгже кирерде бижээ курунуң чөпкей [illegible] бадырып аар. Олар бижекти аъш-чем кезеринге, чамдык үүрмек ажылдар кылырынга ажыглап чораан. Хавлеп турган чараштыг кылган хыныг бижектер эр кижилерге каасталга база болуп чораан. Амгы үениң чамдык аныяктары бижекти үнелевес, ону каас, чараш, дузалыг эт кылдыр эвес, а соок чепсек кылдыр ажыглап турары кончуг шын эвес.

Чогаалчылар Моңгуш Кенин-Лопсанның, Александр Даржайның материалдары «Шыныг» арыннарынга үнгүледи. Бистиң республиканың девискээринде болуп турар кижи дыннаар арга чок ханныг үүлгедиглерни чогаалчылар сойгалап, бо бүгүге удур актыг-шынныг ажылдарны организастап чорударынче чонну кыйгырып турарлар.

Кыс уругларны, не херээженнерни дорамчылаар чорук база нептерей турар. Кижини чырык делегейге ава кижи чаяап төрүүр. Ава дег хүндүлүг кижи чок. «Делегейни аа судуу-биле аңнирген — ава кижини хүндүлеп чорунар!» — деп, пролетариаттың улуг чогаалчызы А. М. Горький [illegible]. Улуг кижиниң чагыг-сөзүн [illegible].

[illegible] 1963 чылда Тываның [illegible] баштайгы [illegible] болуп эрткен [illegible] мен. Ава [illegible] Тываның [illegible]. Ол уеде ажыглаан [illegible] херекселдер ховар турган. Кызылдың педагогика институдунуң дыл факультединиң студентилери чыышка киржип, хөй тоолдарны дыңнап бижээннер. Ол баштайгы чыышка киржип, беш тоолду дыңнап бижиир аас-кежиктиг болган мен.

Тыва чоннуң чоргааралы — хөөмей, сыгыт, каргыраа. Мурнунда чылдарда чоннуң бо ураи талантызынче кошкак кичээнгей салып, сыгытчыларның чаа салгалын илередир ажыл багай чорып турган. Сөөлгү каш чылдарда республика хемчээлдиг конкурстарны эрттирип турзадаа, оларны организастап турары кудү деңнелде. Мен бодаарымга, конкурстарны жанр аайы-биле аңгы эрттирзе эки ышкаш. Мени детчиирлер хөй деп билир мен. Конкурстар эртип-даа турза, районнарда сыгытчылар ансамбльдери эвээш. Сүт-Хөл районунуң Бора-Тайга суурга турган «Сарадак» ансамбльдың культураның алдарлыг ажылдакчызы, уe-шевер Оскар Отурович Маржымал тургузуп турду.

Тывавыста сыгыт, хөөмейге салым-чаяанныг аныяктар хөй. Олар күүселде талазы-биле хоочун сыгытчылар Сат Маңчакай Максим Даңзай, Кара-Сал Ак-оол, Ооржак Хүнаштаар-оол олардан дудак чок. Профессионал-даа [illegible] артистер аразында тыва улустуң ырларын күүседип чоруурлар эвээш. Чоокка дээр-ле, харын-даа мынчага чедир Тывага профессионал деңнелдиг, тускай аттыг сыгыт, хөөмей ансамбли чок турган. «Саян», «Аян» ансамбльдерге салым-чаяанныг аныяктар ажылдаарга, дооскан эртеми чок, дипломнуг [illegible] турар. чурттаар оран-сава бербес. «Ава, атаңыг бисти сагыртыр, хөөмейлээр ныдлыр [illegible] дээрлен баскы, бисни дипломнуг бербээн» — деп, «Тыва» ансамбльдиң артистериниң бирээзи баштактаныг олурду.

Чүгле эрткен чылдың ортан үезинде Тываның эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчызы З. К. Кыргыстың организакциязы-биле сыгыт, хөөмейге салым-чаяанныг ооддарны республиканың ангы-аңгы районнарындан чыып, хлустуң аас чогаалынга үндезилеттинген «Тыва» деп ансамбльди тургускан. Бо чорук ааг тургустунуушкуну, амыр-чаргыг чорукту база бир херечизи деп, чок санап турар. Ук ансамбльдиң «Саян» ансамбльдиң артизи турган Геннадий Түмат удуртуп турар. Ансамбльдиң составы ам-даа четче эвес, ында херээжен артистер чок. Ындыг-даа болза, ансамбльде Тывада ат-сураглыг артистер бар.

«Тыва» эрткен чылдың тончуузунде Сүт-Хөл районунга кээп, ажылчы чон мурнунга солун концертин көргүзүп, чон-биле ужуражылгаларны эрттирип, көрүкчүлерниң санал-оналдарын ап чораан. Олар бистиң Кызыл-Тайга суурувусту оюп кагбадылар. Суурувус тар, бичии клувунга чоң сыңнавайн турду. Чоок-кавы коданнарның малчыннары, кожа суурларның чурттакчылары келгилээн. Шак ажыг үениң дургузунда сценага сыгыт, хөөмей, каргыраа, ыры, йөрээлдер үзүктелбеди. Аныяк артистерни көрүкчүлер сценадан үндүрбейн турдулар.

Концерт соонда көрүкчүлер биле артистерниң ужуражылгазы болган. Хөй санныг айтырыгларга артистер харыылаан. Улуг назылыг көрүкчүлер Севен-Ойдуп Ондар, Лама Миңгиш [illegible] [illegible] ырлары Ыяштарның [illegible]. Ол [illegible] ботталыр.

[illegible] бистиң суурувуста [illegible] — тыва номнуг [illegible].

Оскал-оол КУУЛАР,
Баштың.

ТВ

МАРТ 6

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.00 «Шарлоттаның кольези». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.05 «Ол болган... болган». 10.20 Киноафиша. 11.25 Уругларга дамчыдылга. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Тиилелгениң 45 чылынга «Легендадан кижилер» деп бөлүктен барымдаалыг фильмнер. «Хайгыылчы Николай Кузнецов», «Буззолеттирген хоорайдан уруг». 16.50 А. Мелниковтуң чогаалдарындан концерт. 17.45 «Өөтр-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературнуң дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Аныяктар медээчизи. «Музейге домей эвес музей». 19.25 «Мегджан» ансамбльдиң күүселдезинде Крым татарларының ырлары. 19.40 «Чөрүү чогаал херээженнер». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чүгула интервью. 21.45 Зураб Сотилава ырлаар. 22.45—23.50 Политика дугайында диалогтар. Эстонияда чүү болуп турарыл?

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Карак четпес черле. 9.05 Француз дыл (бирги чылы). 10.05 Француз дыл (ийиги чылы). 10.35; 11.35 География. 7 класс. Делегей океаны. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Ынакшыл болгаш кадып». В. Гюгонуң «Мария Тюдор» шиизин ёзугаар. 13.45 Ритмниг гимнастика. 14.15—15.20 «Скапенниң үүлгедиглери». 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.20 «Чоруулунарам, ха-дуңма, сиген кезип».

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Азия товут». Бүгү делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ке тураскааткан программа.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Кедээ амылыы». «Бот-орулга-чарылга болгаш аренда херээ». 20.00 Медээлер. 20.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—22.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы. Чарсарда (21.30) — Киножурнал.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 «Эрткен үе ам-даа мурнунда». Ынакшыл болгаш өг-бүлениң аас-кежииниң дугайында телефильм. 19.30 Жан-Тер-Меркерян (АКШ) ойнаар. А. Хачатурян. Концерт. Ереваядан дамчыдылга. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 6-ДА

«НАПЫРАЛ»: «Султан Бейбарс». 1-2 сериялары. 12.20, 15.30, 18.40 шактарда. **«Нелээн үениң кызыгаарында»** 9.00, 10.40 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Папоротниктиң хөлегези»** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Динстиң кулактарының артыы суйба»** 9.30, 13.00 шактарда. Киноклуб: **«Ужуралдар делегейинде»**, **«Навигаторнуң ужудуушкуну»** 11.10, 14.50 шактарда. **«Кара роза — мунгаралдың демдээ, кызыл роза — ынакшылдың демдээ»** 16.40, 19.10 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: **«Зорронуң улуг ужуралдары»** 11.00 шакта. **«Кижи-оркестр»** 13.00 шакта. **«Урап чүүл болгаш ынакшыл»** 1-2 сериялары. 15.00 шакта. **«Эрткен үедеп медээ»** 1-2 сериялары 18.30 шакта.

«КАА-ХЕМ»: **«Жикинниң ызыгууру»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Хуулгаазын күш»** 13.00, 19.20 шактарда. «Албаарал» 17.40 шакта.

«ЕНИСЕЙ» к/б: **«Ы» операция болгаш Шуриктиң өске-даа ужуралдары»** 17.00, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-03; Килдистер: ◆ парттыжы амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 385. ТС—00124.

БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ, ЭРГИМ ХЕРЭЭЖЕННЕР!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
8
четверг
№ 56 (14256)

1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

СОВЕТ ХЕРЭЭЖЕННЕРГЕ

Эргим херээженнер!

Делегейниң херээженнер хүнү Март 8-биле — бистиң ниити часкы байырлалывыс-биле силерге изиг байырны Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитеди чедирип тур.

Өг-бүле болгаш чаштар дугайында, чурттуң болгаш бүгү бөмбүрзектиң чаагай чорууунуң дугайында силерниң сагыш салыышкыныңар могаг-шылаг чок. Херээжен кижиниң, не кижиниң чүрээ — шылгалдаларның кадыг-дошкун хүннеринде-даа, тайбың күш-ажылдың хүннеринде-даа бистиң ниитилеливистиң амыдыралынга мөзү-шынарның солуттунмас даянгыыжының бирээзи болуп келген.

Бистиң ниитилеливистиң үндезин эде тургустуушкунунуң нарын үелеринде чаартылганың бүгү чорудулгаларынга херээженнер идепкейлиг болгаш үре-түңнелдиг киржип турарлар. Ол дээш силерге четтирдивис! Ооң-биле чергелештир бөгүн бистиң чуртувустуң чүктеп эртип турар бергелери силерниң эктиңерге база онаажып, силерниң хүн бүрүдеги ажыл-херектериңерге немелде чүъкту болдуруп турар. Ол бүгүнү партия Төп Комитеди билип, боттуг байдалды көрүп турар, ынчангаш оочурлар болгаш барааннарның чедишпес чоруу, хол-биле кылыр аар күш-ажыл болгаш амыдырал-чурталгага таарымча чок чүүлдер дүрген чайлаттынзын дээш, совет херээжен кижиниң угаан-бодал күчүзү ниитилел амыдыралының бүгү адырларынга улам долу ажыглаттынзын база ажыглаттынар болзун дээш бүгү чүүлдерни кылырын бүзүредип тур.

Херээжен кижиге бойдус өртээ турбас салымчаяанны — тайбың тургузукчу чоруктуң салымчаяанын шаңнаан. Изигленген баштарны оожургадырынга, кадыгланган чүректерни чымчадырынга херээжен кижи көскү черни кезээде ээлеп келген. Чуртта националдар аразының чөрүлдээлерин ажып эртеринге идиг бээринге, чугаалажыышкыннарны болгаш хамааты дугуржулгаларны деткииринге СЭКП Төп Комитеди силерге идегеп тур.

Бистиң бөмбүрзээвисте ниити удур туржуушкунуң орнунга чугаалажыышкыннарның, бүзүрелдиң, кады ажылдажылганың кирип кээп турарынга совет херээженнерниң ачы-хавыязы аажок улуг дээрзи чугаажок. Херээженнерниң чаагай чорукче чүс-чүс чылдарда хаара туттунуп келген сеткилин, оларның кижизиг болгаш чымчак чорууну делегейде дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарынга, боо-чепсекти дүжүрерниң чорудулгазын ара соксатпазынга, делегейге чаа, ёзулуг гуманныг бодалды быжыглаарынга дузалап турар психологтуг факторларның бирээзинге киир санаар эрге бар.

Эргим херээженнер!

Силерге, силерниң өг-бүлеңерге, силерниң бүгү чоок кижилериңерге кадыкшылды, чаагай чорукту, аас-кежиин сеткиливистиң ханызындан күзеп тур бис.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТӨП КОМИТЕДИ.

Кысказы-биле

Онча-менди

«Улуг-Хая» совхозтуң Чаттыг-Хая деп черде коммунист хойжу Николай Дадар-оол кыштаглап турар. Өг-бүле амгы үеде 350 хойлуг, оларның 300-ү оолдапкан, хураганнары менди доругуп турар. Сакманчылар Галина Дава, Орлан Түлүш, Вичет-оол Тараачы олар чаш хурагаларны ажаар талазы-биле дыка кызымак.

Ооп аңгыда Н. Бумба-Хурал, А. Дагбалдай, А. Чамбал оларның кодаңнарында хөй хураган немешкен. Кыштагларда мал чеми, дус четчир. Ол чорук малды хүр-менди ажыларынга улуг дегүн.

А четпейн-не турар чүүлдер болза, Эъжимниң малчыннарында чунар-бажыңнар, ол ышкаш сакманчылар чурттаар бажыңнар чедишпес. Бар-даа болза оларны четче сентеп белеткевээн. Моон соңгаар ындыг четпестерни болдурбас ужурлуг.

Елена КАРА-ООЛ.
Улуг-Хем район.

Бүзүрелдиг

«Улуг-Хая» совхозтуң хойжузу Серээ Ондаровтуң Маспыл-оол бо хүннерде 60 харлаан. Хүндүлүг кижизиниң юбилейин малчыннар, эш-өөрү, дөргүл-төрели, совхозунуң улузу байырлап эрттирген. Хөй чылдарда кылып келген ажылы дээш, аңаа өөрүп четтиргенин илереткен Белектерни тудускан.

Серээ биле Анай Маспыл-оолдарның өг-бүлезин черле үлегерлиг. Олар 8 уругну төрээш кижизиткен. Оларның кижизидилгези эки, башкылар, эмчилер болгаш ажылчыннар болган. Эң хейимер оглу шеригден халажып келгеш, ада-иезинде дузалажып, сакманчылап ажылдап турар. Маспыл-оолдар бо чылын 100 хойдан 80 хураганны, бир хойдан 1,6 килограмм дүктү кыргыыр планныг. Ам оларның малы кидип түлүк төрүп турар. Хорамча чок. Мал-маганның ажаалда, хайгааралы эки. Мал чеми бар. Ынчангаш планын күүседиринге өг-бүле бүзүрелдиг.

Елена ЧҮЛДҮМ.

Геннадий МАКАРОВТУҢ плакады.

ЭЛДЕПСИНМЕЙН КӨРҮҢЕРЕМ

Политиктиг килдистиң начальнигиниң оралакчызы херээжен кижи деп дыңнадыг дыка хөй кижилерни сонуургадыр чадавас. Бис колдуунда бо эрге-дужаалга чүгле эр кижилер ажылдап турарынга чаңчыгып калган бис. Людмила Ивановна Шижээ ол хүлээлгени 1988 чылдың октябрь айдан эгелеп күүседип кирипкен.

Удуртукчунуң, кижизидикчиниң салым-чаяаны ооң чаш чылдарында-ла салдынган. Ол 1981 чылда Кызылдың башкы институдун дооскаш, Эрзиниң Нарын ортумак школазынга ажылдай берген. Ооң соонда Тес-Хем районнуң улус өөредилге килдизиниң методиктиг кабинединге эртеминиң ааны-биле ажылдаан.

— Берге кижизидилгелиг уругларже үргүлчү сагыш салыр чордум — деп, ол чугаалаар. — Чүге-ле чүве ийик оларның-биле кезээде ниити дылды тып, хөөрежип чугаалажы бээр мен. Ол бүгүнүң түңнелинде назы четпестер херектериниң талазы-биле инспекцияга ажылдап көрзүмзе деп бодал мени дүвүредип чораан.

Людмила Ивановна ынчан районнуң улус өөредилге килдизиниң партия эге организациязының секретарынга, улусчу контрольдуң штаттан дашкаар инспекторунга ажылдап, Тес-Хем улус судунуң улус төлээзинге соңгудуп турган. Суд чорудулгазының үезинде ооң кичээнгейин элээди уругларның салым-чолу хаара туда бээр, оларның келир үези дээш сагыжы аарып, ханы бодалдарже чайгаар алдадаптар.

Ол 1986 чылда Тес-Хем райкүүскомунуң ИХК-га назы четпестер-биле ажылдап кирген. Ооң ынчангы баштайгы дагдыныкчызы, начальниктиң оралакчызы Д. Д. Шогжалды ол чылыы-биле сактып чугаалап орар.

Башкы ажылының дуржулгазы чаа албан-хүлээлгезинге дораан дузалаан. Ынчалза-даа юридиктиг билигниң чедишпезин Людмила Ивановна эскерип билип, бо талазы-биле боду хуузунда өөренип кирипкен.

Бөгүн ооң мурнунда «берге» деп санаттырып турган Шораан Суванның иези өөрүп четтиригшкиниң чылыг сөстерин Людмила Ивановнага илередип турары таварылга эвес. Ол аваның оглу амгы үеде Совет Армияның хүрээлеңинде шериг хүлээлгезин үлегерлиг эрттирип турар.

Элээди уругларның иштики сагыш-сеткилин билири элээн каш кемниг херектерни илередип тыварынга Л. И. Шижээге дузалаан.

Чаңгыс чижек. Машинаның ээлери почта киргеш үнүп кээрге, чорудар дээш салып алганы посылказы чок болган. Людмила Ивановна бүдүн хүн дургузунда элээдилербиле, оларның ада-иелери-биле чугаалажып келгениниң түңнелинде оорнуң иезинге үнүп келген. Тыптып келген посылканы кызыгааржыларга дедир эгидип берген.

Ол ынчан чүгле уруглар ортузунга кижизидилге ажылы чорудары-биле кызыгаарлаттынмаан. Шалыпчы бөлүктерге дежурныйлап, кем-херек болгулаан черлержедаа барып шаг болган.

Килдистиң коллективи Людмила Шижээниң даандырган херекке ак сеткилдиин, кол-ла чүве ооң организакчы талаларын өөренип көргеш, 1988 чылда политкилдистиң начальнигиниң оралакчызынга томуйлаан. Ол аңаа ажылдап киргениниң эге хүннеринде-ле юридиктиг билиглерин арай кошкак эш-өөрүнче кичээнгейни дораан угландырган. Ол эрткен чылын өөредилге черлеринче улус четчелээрин-ге ак сеткилдиг хамаарылгазы дээш ИХМ-ниң макталынга төлептиг болган. Бо ажылды ол бо-даа чылын чедишкиниг уламчылап турар.

Милиция ажылдакчыларының кадайлары-биле солун ажылдар чоруттунуп турар. Оларның чамдыктары ашактарының кадыг-берге ажылын эскербейн тургулаан. Ол темага хамаарыштыр районнуң улус судьязы Д. О. Оюн-Бартан «Төгериг столду» эрттиреринге дузалаан. Байырлалдар хүннеринде кады ажылдап турар эш-өөрүнүң өг-бүлелеринге байыр чедиржири чаңчылчып бар чыдар. Дыштаныылга кежээлерин организастап турары солун апар чыдары демдеглексенчиг.

Людмила Ивановнаны чүгле бүзүрээн коллективи эвес, а кады чурттап орар уругларының адазы ыяш ажылагыйының чолаачызы Владимир Кыргысович, 15 харлыг уруу Долума, 6 харлыг оглу Эртине болгаш өскелер-даа аажок хүндүлээр болгаш, ооң, не кижиниң сагыш-сеткилин, дүвүрелин билип чоруурлар.

Аңаа бүзүрээп коллектив Людмила Ивановнага дузалажырын-на кончуг күзексээн ийик мен. Ооң ажылдап орар килдизинде стол, сандай аймаа эргижирээн, бижик парлаар машинка безин чок.

Бөгүн ол килдис онзагай үлегерлиг эвес-ле харын, ынчалза-даа коллектив бир демниг ажылдаар болза чүге чедишкиннер костүн келбес деп. Килдистиң удуртукчуларының бирээзи херээжен кижи дээш аңаа чүгле элдепсинмейн көрүңер. Людмила Ивановнаның быжыг турасоруунга, эш-өөрзүрек чоруунга, чайгылып чок турушуунга, амыдыралга шынчызынга бүзүрээр мен.

Мария КУЗЬМИНА.

ҮЛҮҮВҮСТҮ КИИРЕР АРГА БАР

Мээң ада-ием Эрес-оол, Юлия Ховалыглар «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырының Шат хойжу бригадазында төрүүр 400 хойну кыштап хүр-менди ажылып турар. Олар чээрби чыл ажылдаан, дуржулгалыг хойжулар.

Мен Бора-Тайга ортумак школазын эрткен чылын доостум. Бо чылын ада-иемге дузалажып, сакманчылап турар мен. Ада-ием үр үеде малчыннап келген болгаш ажылдың берге, чымыштыын билир мен. Кижиге иийчаңгыс бергелер таваржы бээрге, авам, кырган-авам Дакак Доңгак меңээ арга-сүмезин берип, дузалажып турар.

Бо хүннерге чедир төрээн 270 хойнуң хураганнарын онча-менди өстүрүп, доруктуруп тур мен. Меңээ улуг улузум база үргүлчү дузалажып турар. Эрткен чылын хойну Манчүректиң оът-сигениниг тайгазынга семиртип алганындан ам оларның күш-деңгели шыырак хевээр.

Эрткен чылын аренда керээзин-биле ажылдааш, багай эвес көргүзүглерлиг болган. Орулганы база эвээш эвести киирип алган. Ол арганың ажыктыын хойжулар эки биле берген. Бо чылын бистиң өг-бүлевис ийи чыл хуусаалыг аренда керээзин чарып алган. Ынчангаш совхозувус экономиказын быжыглаарынга улуг үлүг киирер аргавыс бар.

Чечек СУВАН.
Сүт-Хөл район.

БАЙДАЛ ЧОГУМЧАЛЫГ

ТЕС-ХЕМ. «О-Шынаа» совхозта хой оолдаашкыны массалыы-биле эгелээн. Ниитизи-биле совхозта төрүүр 10.148 хойдан 2262 хой оолдапкан. Оларның хураганнары онча-менди.

Бо чылын чеже сакманчы херегин баш удур тодараткан. Олар ам малчын кодааңнарже аъттаныпкан. Сакманчылар аразында чарыштың негелделерин ажылдап кылган. Ооң-биле олар таныышкан. Эрткен чылын тиилекчи болганнар Моол Арат Республикаже, Ленинградче экскурсиялааш келген.

Малчыннарга дузалажыры-биле суурда эмнелгениң, уруглар садының, столоваяның чамдык ажылдакчылары боттарының күзелин илереткеннер.

Хойжуларның амыдырал-чурталгазын экижидери-биле совхозта чамдык хемчеглерни база ап турар. Малчыннарга 5 чунар-бажыңны, 4 чурттаглга бажыңын туткан, 22 кыштагда электри чырыыын киирген.

ӨГ-БҮЛЕ ОДУНУҢ КЫПСЫКЧЫЗЫ

Семенович	28[illegible]
Чульдум Зоя Степановна	281
Яковлев Григорий [illegible]ич	281
13. Завод	
Зотов Сергей Сергеевич	104
Козлов Михаил Сергеевич	104
19. Малчын	
Доңгак Зоя Баир-ооловна	161
З[illegible] Валерий Федорович	161
Кара-оол Виктор Хомушкуевич	161
Крицков Юрий Андреевич	161
Трифонова Эльвира Николаевна	161
Уваццев Владимир Петрович	161
20. Пионер	
Карымов Юрий Васильевич	154
Кузьмин Юрий Иванович	154
Салчак Зоя Тюлюшевна	154

Тайга, Улуг-Хем, Кызыл, Өвүр, Барыын-Хемчик районнарда хөй-ниитиниң күжүн өг-бүлеже угландырып турар.

Хөй уруглардыг өг-бүлелер бистиң республикада колдап турар. Чүгле Маадыр иелерниң саны —1199. Моңгун-Тайгада он дөрт уругларның иези Чечек Мүнзуковна Салчак ажытолун төлептиг кылдыр кижизидип турар. Өске-даа районнарда ындыг Маадыр иелерни хөйү-биле адап болур. Оларның чүгле даңзызын тургузуп, чыскаары четпес. Өг-бүлелерниң амыдыралы кандыгыл, чурттаар оран-сава-биле хандыртынган бе дээрзинче сагыш салырын күштедирери күзенчиг. Чаңгыс өрээл бажыңнарда сыңмарлажып орарлар, материал дузаламчы херегдеп турарлар бар. Кызылда 6 муң ажыг өг-бүле бажың оочурунда.

Херээжен кижи ажылдавайн турар ындыг чер чок. Ниити чурттакчыларның чартык кезии болбушаан, аңгы-аңгы адырларда олар ажылдап турар: үлетпүрде, кодээ ажыл-агыйда, совхозтарда ажылчыннарның дөртен ажыг хуузу херээженнер, харылзаада, культурада — алдан ажыг, а улус өөредилгезинде, кадык камгалалында, садытда болгаш ниитиниң чемненилге черлеринде — тозан чыгыы хуузу ажылдап турар.

Мергежилиниң тергиинниери тудугжулар Е. Бизяева, В. Борбак-оол, хойжу К. Моңгуш, саанчы Л. Моңгуш болгаш өскелерге-даа бис чоргаарланыр бис. Дүнези аалчегде, хол-биле кылыр, аар чүве көдүрер, сургаалчылаар ажылда херээжен улустуң байдалдарын чиигедири, ооң эргелерин камгалаары — тургустунуп келген айтырыг.

Херээжен улусту удуртур ажылдарже дешпидеринге кичээнгей салдынгаш. Аппарат ажылдакчыларының 61.4 хуузун олар ээлеп турар. Ынчалза-даа республика чергелиг бир дугаар удуртукчулар аразында оларның ады чок. Амгы соңгулда үезинде РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр дешпиттиргеннерниң 12 хуузу. Тыва АССР-ниң — 20 хуузу херээженнер болган. Депутат кылдыр соңгуттурганнар эвээш.

Чогаадыкчы, эртемден херээженнер ниити саның чартык кезии. Үр чылдарда уран чүүлге барааи болуп келген херээженнер: артистер К. Мунзук, Е. Кендевбиль, К. Хүргүлек, чогаалчы С. Козлова, даш чонукчузу Р. Аракчаа олар чоннуң кижизидилгезинге улуун киириштирип келгеннер. Ыры, шүлүк, эртем ажылы хөй-хөй кижиниң угаан-бодалын, туружун хевирлээринге салдарлыг болганда, оларның чогаадырынга чогумчалыг бүгү чүүлдерни тургузарын удуртукчулар, улус депутаттарының күүскомнары, херээженнер чөвүлелдери, чогаадыкчы эвилелдер чедип алыр ужурлуг. Бажыңбалгат чок, хөй ажы-төлдүг улус оларның аразында эвээш эвес.

Билиг-мергежилиниң талазы-биле херээжен улус эр улустан дудак чоктар. Ниитизи-биле олардан 7 муң ажыг кижи дээди эртемниг. Ол дээрге 64 хуу. Ортумак болгаш тускай эртемниглер — 72 хуу. Оларның кежээки азы бот-өөредилгебиле эртем чедип алырынга, мергежилин бедидеринге база идиг херек.

Кандыг-даа мергежилдиг херээжен кижизи бедик бүдүрүкчүлүг ажылы-биле, амыдыралга идепкейлиг туружу-биле өг-бүлениң ээзи, уругларының иези хүлээлгезин чогумчалыг таарыштырып, үезин шын организастаары бодамчалыг көрүшту, коллективтиң, хөй-ниитиниң деткимчезин негеп турар.

Ие кижиниң кадыын камгалаары дээрге, келир үеде салгалдың кадыы дээш демисел. Ие-чаштың кадыын бир дугаар чугула айтырыг кылдыр көрзе-даа, күүселдези четпейн турар. Социал айтырыгларның шиитпирлеттинмейн турарындан чаш уругларның хораар чоруу кызырылбайн турар. Бо көргүзүг кодээ черлерде хоорайныындан дора. Эмнелге, садыг хандырылгазы, ачы-дуза чедирилгези база салдарлыг болбайн. Арагалаар, таакпылаар херээженнер бары хомуданчыг.

Өг-бүле быжыг, найыралдыг, уруглар кижизидилгези дээш харыысалгалыг болур болза, кижиниң сагыш-сеткили чиик, ажыл кылырга бүдүнгүр болуру чугаажок. Келир салгал төлептиг болуп хевирлеттинери база ында. Өг-бүлеге аныяктарны белеткээринге, чаа өглениннерге кичээнгейлиг болуурунга дем херек.

Херээжен кижиниң бажың ажылынче үндүрүп турар үези хөй. Хонукта ооң хостуг кезии ийи хире шак. Ылаңгыя хөй уругларлыг улуска амыдыралга херек нарын техниканы четчири-биле садарын, ачы-дузаның янзы-бүрү хевирлерин калбартырын көрзе эки. Өг-бүлениң дыштаныылгазын организастаарының аргаларын кодээде демниг организастап турар дээрден башка, хоорайда ындыг кончуг эвес. Культура албан черлери хөй-даа болза, улуг, бите улустуң кино, шии көөр шактары амгы болгаш уруглары-биле дыштаныр аргалар эвээш. Бо ажылды ийиги чергениң кылдыр көрүп болбас. Эки, солун дыштанганда, кижи чаа күш-биле ажылдаар, билиин байыдар болгай.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың март 6-да «Шынга» үнген РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] ... Ынаал № 129 [illegible] соңгулда округунуң [illegible] 11 дугаарында алы [illegible] кандидат Виталий Александрович [illegible] ... 12 дугаарында Юрий Петрович [illegible] ... 14 дугаарында Виктор Алексеевич Чигрезин [illegible] ...

[illegible]

ХЕРЭЭЖЕННЕР — ШЫДАМЫКТАР

Бистиң корреспондентивис республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. ОНДАРДАН интервью алган.

— Долчун Лопсановна, херээженнер чөвүлелдери, актывчылары кол ажылы-биле хөй-нити ажылын каттыштыр кылгаш, өг-бүле бүрүзүнге чедип четтикпейн турар болгай. Оларга кандыг деткимче херегледтииниң турарыл?

— Активчилер, чөвүлелдер даргалары кол ажылындан хостатпайн, хөй-нити ажылы кылдыр бо хүлээлгезин күүседип турары шынныла, берге. Үе-даа чедишпес. Бо ажылды чаарты көөрүнүң оруктарын Бай-Тайга районда дилеп тып, херээженнер чөвүлелдериниң даргаларын хостаткан кылгаш оларга ажыл-агыйлар 180—200 рубль шалыны төлеп турар болгаш ажылче ханылаар арганы берген. Оон түңнелинде бичии-ле үе иштинде кемчерек үүлгедир чорук 7,8 хуу кызырылган. Өске черлерге бо дуржулганы ажыглаары чугула.

Өг-бүлелер-биле ажылды колдуу черле чөвүлелдер идепкейлиг чорудуп келген. Кижизидилгеге хамаарышкан айтырыгларны кандыг-даа хөй-нити организацияларындан дээре, боттут чорудуп турар деп болур. Кодээ черлерде агитбажыңнар — чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылын холга алган төптер болган. «Шын» солуңда «Өг-бүле» клувун ажытканы эки-дир.

Бай-тайгажыларның дуржулгазын кожазында Барыын-Хемчик районда сонуургаан, өөренип эгелээн. Мында афганчылар-биле, дээрбичилер-биле ужуражылгаларны организастап, ооң түңнелинде ... дарының кижизидилгезин холга алган. База-ла хөй уруглар ... дуза херек... ...турар. Найдада ... кижиниң ... камгалаар, оларның ажылдаар, чурттаарынга ... байдалдарны тургузар дээш болур-чогуур ажылдар чоруп турар.

— Улусчу чаңчылдарны кижизидилгениң херээнге ажыглаарын чөвүлелдер чугулага ап турар болгай.

— Ийе. Чер-черде агитбажыңнар арасында ээлчежип чаагай чаңчылдарны көптередип, оларны аныяктарга билиндирип, өөредип турары эки. Бай-Тайгага урут айтыгарын спенажыткан көргүзүгнү чоң дыка сонуургаан. Шүлүкчү, ус-шевер, алдарлыг малчын Адаш Чымаановна Иргит өөн тип алгаш, тыва аъш-чем кылырынга, хеп даараарынга уругларны өөредип, чагып, сургап орар. Тес-Хем, Өвүр районнарда кадыг илик, тыва тон даараар бөлгүмнер идепкейлиг ажылдап турар. Шагааны эрттиреринге чөвүлелдер шупту киришкен. Эки аажы-чаңны хевирлээриниге бо бүгү хемчеглер ... болуру чугаажок. Чүге дизе ... чаңчылдарны эвес, хөй нация чонунуң тол... чаңчылдарын өөрениш, күндүлээр интернационалдыг ... кижизидилгеге ажыктыг.

— Удуртукчу херээженнер хөй бе?

— Черле удуртур ажылдарже херээженнерни дидими-биле депшидер четпейн турар. Совхоз директору чаңгыс кижи бар. Дааранылга фабриказының, республика ... ... бараан ... удурукчулары — херээжен улус. Бисте ниитизи, улуг чүүл ажылдарда улус бар, ... билеткен кижилери, ...

Херээженнер арасында хөй-ниитиниң хүндүзүнге бүрүн бердинген, бедик мергежилдиг, эки белеткенген улус арбын. Оларны эрге-чагырга органнарынче депшидери ээзи чыдып каап турарын черле шын. Чылдагаан мында янзы-бүрү: херээженнерниң мурнунче чүткүвес биче сеткилдиинден, коллективтерниң, партия, совет органнарының бо айтырыгны чугула деп көрбейн турарындан, чөвүлелдерниң боттарының чүткүлү четпезиниден дээш. Партия, профэвилел, комсомол организацияларын-биле кады республиканың херээженнер чөвүлели херээжен кижиге бүдүрелди быжыктырарының аргаларын көөр апаар.

Депутатка соңгуткан херээженнер база эвээш. Материалдыг байдал-биле оларның чартыызындан хөй кезии хавара туттунуп, эр улустан дудак чок дүжүп эзүнгерде, кадыг ажылда ажылдап турда, оларга кичээнгей кошкак болуру ...бе эвес. ... ... хлеб заводтарында ... ажылдарында хөй ... ... Оларны депутат болу берген, ... хол-баштыр көөрү артык эвес.

— Чогаадыкчы херээженнер-биле ажыл кандыгыл?

— Бо ажылче ажым-биле ... ... берген бис. Оларның ажылының нарын, угаан-биле, ажыл-биле холбаалыг. Чоннуң кижизидилгезинге салдарлыг болгаш талантылыг улус саны болганда, оларга хумагалал, кичээнгей албан херек. Херээжен чогаалчыларның хуралын тургустунар деп турарын деткип турар бис. Олар херээженнер айтырыгларын шиитпирлежиринге дузалажыр дээрзинге бүзүрээр бис.

Март 8-тиң байырлалын таварыштыр херээжен чонга күш-ажылчы, чогаадыкчы чедиишкиннерни, өг-бүле аас-кежиин, кадыкшылды күзедим.

КИЖИГЕ КИЖИНИҢ БУЯНЫ

Кызыл хоорайның «хавак кыры» деп адаарывыс районга барган санымда-ла, мында ырак, улуг эвес ... эрттерип ... кызылдар ... ... «ол бажыңның ээзи-биле таныжып алган болза» деп бодаар мен.

Бир-ле чайын эмгеги хоорайжыгажывыстың садайын ... ... чечектер дугайын да чугаалажы бердим.

«Бараалынар, мээнинге бараалыңар мында ... ... Мен силерге бажыңымда болгаш огородумда чечектер ... ... тум. Эдеп ... ... ол херээжен мени демги ... ... мени магадалыг турган бажыңга аппарды.

Бажыңның ээзи Мария Яковлевна Горбунова мени бодунуң сад-огородунче кирре берди. Огородта хензиг-даа ажыглал чок дилиндес чер чогу мени кайгатты. Чыжыргана, ранет(ка) болгаш өске каттардан аңгыда, үжен ажыг аңгы-аңгы аттыг чечектер өзүп турар. Оларның арасында япон айва, шай розазы, хөй чылдыг флокстар, гвоздика, «шабо», кышкы туй, кышкы роза. Бажыңче кирдивис. Ында саглагар чечектиг бегонияларның чүүл-бүрү янзылары болгаш оңнери. Ол бүгү элдептиг ... чечектерни көрүп кааш, харын-даа экизи боол, ... чадаарда адырларын садарын дилей бердим.

Мария Яковлевна чечектерге эмин эрттир ынак — «чечектер дээрге чаштардыр, а чаштарны канчап садар чүвел» дей-дир.

«Кулинария», «Аргыыр чүүл», «Бистиң садывыс» деп үш номда хөй-ле ажыктыг сүмелер бар. Бодунуң хериминиң иштин эки ногаажытканы дээш хүндүлел бижик, диплом, өртектиг белектерни Мария Яковлевна каш удаа ап келген. Ооң ачызында мээң бажыңымда бегонияр база каранты ... ... Ук чечектер ... эртемдениериниң түңнели турары-биле ... ...

Бо хүннерде Мария Яковлевнага кирдим. Ынчан ооң амыдыралының дугайында чугаа болу берген. А ооң амыдыралы чиик болгаш ... чорбаап-дыр дээрзин билдим.

Үш харлыында авазы чок арткан. Авазын хөөрикүдүп турда, ачазы уруун холунга тудуп алгаш, караанын чаш токтуп кээрге, Маша база ыглапкан.

Улус турган:
— Машенька, аваңны ... тур сен бе? — деп айтырарга, ол:
— Чок, ачамны — дээн.
— Чүге ачаңны?
— Чүге дээрге ол ыглап тур.

«Чаңгыс өөрүшкүм, арткан чоок кижим — ачамны база мендан алырып аппарганнар» деп, Мария Яковлевна улаштыр сактып чугаалаар. Ол үеде олар Красноярск крайның Каратуз районнуң Нижняя Буланка деп суурга чурттап турганнар. Адазы арга даамылы боол ажылдап турган. 1973 чылда ону НКВД улузу аппарган. Ол хевээр Маша адазын көрбээн. Ол суурга өөредилгени төрээн дылы — латыш дыл кырынга чорудуп турганы эки болган. Чүге дээрге революция мурнунда-ла, ол суурга өскээртен көжүп келген латыштар чурттап турган. Орус болгаш немец дылды даштыкы дыл кылдыр өөренип турганнар.

Ачазы чок арткаш, 17 харлыг аныяк урут Каратузче чадаг кылаштап чорупкан, а ол аразы — 40 километр. Латыш дыл латынь-биле дөмей болгаш, Машага Каратуз аптеказынга ажылдап кирип алырынга дузалаан. Эгезинде ол өөреникчилеп турган, чоорту угаангыр, кызымак кысты дузалакчы кылдыр шилчиткен.

1951 чылда Мария Яковлевна уруглары, өг-бүлези-биле Кызылга көжүп келгеннер. Тос чыл эрткенде, Горбуновтар чүгле ханазы-биле дээвиирин тудуп каан бажың садып алганнар. Ол-ла чылын Мария Яковлевна үш ажы-төлү-биле чааскаан арттып калган.

Ораи дужуп, ... улус удуп ... бергенде-даа, Мария Яковлевна бажыңын чедир тудуп, шала манзаларын хаарыылдап, малгаштап турган. Алыр шалыны ол үеде ээзэш — 60 рубль, а ажы-төлдү чемгерер, хепкерер болгай. Ынчангаш Мария Яковлевна уругларын хепкерип, артканын садар дээш аргыттынып, дааранып турган. Ооң-биле чергелештир ажыл агыйын, огородун кагбаан. Бүдүрүлгеге дакпырлап ажылдаар үелер-даа тургузаан. Шөлээзин чүгле бажыңчугайлап, дозулап алыры-биле ажыглап, чүгле 5-6 хонук «дыштаныр».

Чылдар арткен... Ажылгыңчы херээжен ажы-төлүн өстүрүп, оларны амыдыралче ... .

Эрткен чылдын төнчүзүнде Мария Яковлевнаның чанынга бичиизинден тура өскен, уругларының оглу Оожум ... флодунга шериг херээн эрттиргеш, халажып келген. Амыдыралында бир дугаар алган акшазын кырган-авазынга ол мындыг сөстер-биле сунган: «Ма, кырган-авай, сеңээ 200 рубль».

Мария Яковлевна бистиң чурттап арттып турар вегинштен ... хар аныяк. Хоглуг, шимченгир, сергек, харын-даа ... көгере ... бажының дыдыраш дүктери чоргаар көрүжүнге дыка эптиг костур. Мария Яковлевна бодунуң чылдарындан ушчок аныяк көстүр.

Канчап мындыг аныяксыг, сергек артып калганын сонуургап, ол хамааныок бежен харлыг безин чамдык херээженнер ынчаар аныяксыг көзүлбес-ле болгай деп айтырарымга, ол каттырыбышаан харылады: «Мен амыдыралга ынак мен. Чечектерге, аргыыр, даараарынга, огородка ажылдаарынга база. Кажан-даа эм ижип көрбээн мен. Уругларымны база эм чокка өстүрген мен. Эң-не эки, өртээ чиик эм — доктаамал ажыл-херек-биле иштенири».

Мария Яковлевна бежен чыл дүргүзүнда ажылдап келген. Бир чыл бурунгаар ол шөлээже үнген.

«Сагыш-сеткилинден бердинген хандыкшыл, кадык, шимченгир болуруңга идиг болуп чоруур боор ийин» деп бодал башка кирер болдур.

А ооң демдеглел дептеринде чеже мерген угаадыглыг сүмелер чок дээрил! Бистерге, херээженнерге, хамаарышкан мындыг демдеглел бар. «Бөйдүс херээжен кижиге мынчаар чугаалаан бир эвес шыдаар болзуңза кайгамчыктыг чараш бол. Күзээр болзуңза, мерген угааныг-даа бол. Ынчалза-даа бодамчалыг болуруң чугаажок».

Ынчаңмыже мен Мария Яковлевнаның топтуун, инжиге ынаан, чымчак сеткилдиин биживейн баар болзумза, ооң дугайында чүнү-даа чугаалавайн барганым ол боор ийик.

Дайын чылдарында дөрт-гүл-төрел чок кырган-ава Елизавета Карловна Гроссман ооң өг-бүлезинден хоргадалды тыпкан. Елизавета Карловна кырый бээрге, Мария Яковлевнаның кожалары мынча деп турганнар:

— Ам сеңээ ооң херээ чүл. Сээң уругларың өзе берген... Кырганнар бажыңынче дужаавыт.

— Кажан-даа дужаавас мен. Меңээ сөөлгү картошка, сөөлгү хлеб кескиндизидаа артып каар болза, мен ооң-биле деңге үлежир мен — деп, Мария Яковлевна харылаан.

Шак-ла ынчалдыр бодунуң сөөлгү хүннериңге чедир Елизавета Карловна Горбуновтарның өг-бүлезинге чурттаан.

Бодунуң кижилерге хамаарылгазын Мария Яковлевна бүзүрелдии-биле мерген бодалынга илередип чоруур: «кым кижи өскелерге бодунуң буянын көргүзүп шыдавас болдур, ол боду буян четтирер ачы-хавыязы чок болур».

Любовь БАТУРИНА.

Күзээшкиннер

ААС-КЕЖИКТИГ-ЛЕ БОЛУҢАР

Бистиң чамдык номчукчуларывыс март 8 чоокшулап орда, редакцияже дилеглиг чагааларны чоруткулаан. Оларның утказы — ынак аваларынга Делегейниң херээженнер хүнүнде солун дамчыштыр байыр чедирерин, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзээрин дилээн. Ам ындыг чагааларданодуругларны парладывыс.

• • •

Бистиң ававыс Чолдак Доржаповна Давалай «Улуг-Хая» совхозка хөй чылдарда ажылдап, совхозтуң ажыл-ижинге бичии эвес улуг-хуузун киириштирген. Ававыс бистерни эртем-билиге чедирип, амыдыралдың делгем оруунче үдеп киирген. Уругларывыстың арасында эмчилер, башкылар, полиграфистер, агроном, садыгжы мергежилдиг кижилер бар.

Ававыс ам 70 харлаар, амгы үеде ол Таңдының Владимировка суурда чурттап чоруур.

Уругларының журнуну Р. МААДЫ
Ак-Довурак хоорай.

• • •

Анай Ховалыговна Хүрүл-оол 12 уругнуң иези. Ол 32 чыл иштинде мал малдап келген. Ам «Шамбалыг» совхозтуң төрүүр коданың кадарын турар. Мынча үе иштинде малчыннап келгеш, ававыс күрүнеге хөй-ле малды өстүрген. Эргим ававыстың хаң дег кадыкшылдыг болуруң күзедивис.

Уруу Клавдия ДАРГЫН ООЛ.
Чаа-Хөл суур.

• • •

Ававысты Алдын-кыс Шадыловна Ондар дээр. Ол пенсияже үнзе-даа, ам-даа ажылдап чоруур. Ававыска «четтирдивис» деп сөглевишаан, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары: Аржаана, Слава, Чечена, Айдаан, Саша.
Черби суур.

• • •

Бистиң ачавыс Шожунай Чадамбаевич Монгуш Март 8-тиң хүнүнде 60 харлаар. Ол 1950 чылда Кызылдың ... ажыл-агыйл техникумун дооскаш, ам-даа «Берлик» совхозта агрономнап чоруур. Ававыс — Дыыкпан Маадыевна — эмчи сестразы. Олар сес уругну өстүрүп кижизиткеннер. Ававыс, ачавыска ... дакпыр байырлалы дээш байыр чедиририн чонге ... . Ада-иевис узун назынныг-ла болуңар!

Лариса ЧАПЧЫН
Тээли суур.

• • •

Өдүр Күжүгет Достак-ооловна — Маадыр ие 7 оолдуң 4 кыстың авазы. Ол Бай-Тайгада райпо шугумунга ажылдап келген ... чаа 50 харлаар ... пенсиялаан. Ооң ... январь айда «Шын» солунга база үнген. Ол ... редакцияга улуу-биле ... четтирдивис.

Орлан ОЧУР
Тээли суур.

АҢЧЫ АННА

Чурумал

А АЛДАН ыраары неге сагыш човаачыг болбайн. Уруг-дарыым канчап тур ирги дээш амыравас. Черниң черинге одагланып чоруур аңчы кижиге дыш кая турарыл. Ынчалза-даа ынак ижинге бердинген кижи кандыг-даа бергелерни ажып эртер.

Бурунгу ишти салгап алганнарның бирээзи — Күңгүртүг чурттуг херээжен аңчы Анна Шоюн. Адыг, бөрү ышкаш араатаннар-биле демисежир хире эвес, даштындан көөрге, көңгүс биче кылдыр көстүр, чолдаксымаар дүрт-сынныг, кылаштаарда чеңзий аарак маңнаптар, эрес-шоваазы аажок угбай. Тайга дугайында чугаалай бергенде, арнынга эргелелдиң хүлүмзүрүү дола бээр. Черинге ол кызыгаар чок ынак.

Аъттыг, ивилиг-даа аңнап чорааш, ол ыяш дөзүнге одагланып хонуп аар. Аңнаарда, чааскаан аңнаар. Коргуп деп чүве билбес. Улуг аңнар таваржы берзе, дестирип чорудуптар. Оларның аажызын эки билир. Кижи дегбес болза-ла, аң база халдавас. Соок шыдавас болгаш, улуг аң өлүрбес. Диин, киш аңнаар.

Он чеди харлыг тургаш, Анна ақызының бөгүүн алгаш, чадыр чөогүнга чыткан шудунге хаарнаанче углаан, ... базарга, чыстайн деген. Ону кым-даа өөретпээн. Боду-ла дөгерингеш, аңнаар мен дээш, тайгаже аъттаныкан. Авазы боду аңнаваа-даа, өг-бүле кежигүннериниң колдуу ол орукту шилип алган бооргэ, хоруваан. Аскалын-Тайгазы аңчы уруун эки хүлээп алган. Бир дугаар аңнаашкынның олчалыг болган — чээрби диин аткан.

Ол хүнден эгелээш, Анна Шоюн бөгүнге чедир ынак ижин кагбайн, аргазының аңын аңнап чоруур. Та чүге чүве ийик, аң кара дүктүг киштерни ол өлүрер. Оран-таңдызының ээ көрүп турары ол деп, аңчы санап турар.

Ооң угбазы Севил Тожу база аңчы болган. Шура Чигжит, Лида Идам дээш сон-даа аңгы аңчы херээженнерни адап болур. Тайга бажынга хар чаап турар үеде, оларның сагыны холбеп эгелей бээр. Ээзимнериниң артыкысыг чыдык, аң-мениң, күштарының үнү караатарга чуруттунуп, күзэктарга дыштанып бээр.

Хүнезиниң белеткеп, уругдарының ижер-чиирин, идик хевин курап, белеткеп эгелээр. Авазы келгиинге чедир уруглары боттары башкарлыр. Анна Шоюн азырап алган оглу-биле катай алды уруглут. Оларның кижизидилгезин кошкаш кылбаан. Ийи оглу — иезиниң изин баскан аңчылар. Уруу харын сунду чок болган — боо даажындан коргар мен дээр. Хөй уруглуг өг-бүле нити коридорлуг бажыңның бир өрээлинде орар болду. Бир өрээл, кухня — ол-ла. Хамык улус чаңгыс өрээлде сыңмарлашкан.

Кичээнгейге амдажываан, артык сеткил чок болгаш, ол хөй чүве негеп билбес. Тайга кежиин база чүгле артынчаанга өйлей адып алыр. Барган черинден ыяш-даа сыкпас, одагланган черин аштап-арыглаар. Аңчы кижи чүгле ести эки таныш билир эвес, даштарны ылгап өөренир болза эки деп, ол чугаалап орду. Кайы аң кажан эдержирин база билир болза эки. Ооддут аң адып болбас. Эш аңче боо углавас. Өөр аң чораан болза, бирээзин адып болур. Аскан чаш аңга дегбес, ис кезип чорааш, аңнарның турар чериче эдиски-биле элзедип чорааш чедирип каар.

Т ЫВА аңчыларның бөдүсту хумагалаар чаңчылдарын катап эгидерин хоочун аңчы чугаалап орду. Тайганы өрт шыва бээрге, аңчыларның ыглажып турганы анаа эвес. Ыяш бүргүзү, аң бүргүзү оларга чоок, эргим. Бүгү назынында эъдин чип, кежин кедип, амыдырап келген аң-мениң камнавайн, чүнү камнаарыл? Келир салгалга бо бүгү байлакты кадагалап арттырбас болза, сагыш амва болур бе?

... Аңнаар үелерде аңнавышаан, Анна Шоюн ивии малдап элээн ажылдаан. Иви төрүттүрде чашты бээр. Ону дилээри берге деп ол айытты. Шырыш кирер, чоогунга чүве чагдатпас. Ивинин саап, быштак, курут кылып турганын ол сактыр. Өремези дыка үскүр болур. Шулун оът, чаат, кулча даг согуназы чиир болгаш, эъди чемниг.

Иви тайга черге оъттаар, ону изиг шынааже киирип болбас. Ажаалдазын сагывазындан ивилер аскактап аарып турарын ол демдегледи. Эъдин, кежин, сүдүн аңтурары вас иви малды өстүрериниң чаңчылчаан аргаларын ажыглаарынче кичээнгей салыр болза эки.

Аң эъдиниң амданнызын, хоолулуун чугаалаан-даа ажы чок. Бир кодан эъди чүс малчы чеде бээр деп, ол немеди.

Чогум арыг агаарга өскен аңчы чаңгыс-даа катап аарып, эм ижип, сыкыртып көрбээн. Каш артты ажылдыр кылаштаар, аң-биле чаржып маңнаар, хар кырынга майгын тиккеш, одагланыр ужурга таваржып чораан дадыккан кижини спортчуга-даа деңнеп болур.

Чоннуң шаандан тура эмненип келген кара эмнерин шинчилеп, ону тус черге-даа калбаа-биле ажыглаарын эгелезе деп саналды аңчы киирип турар.

У ЛУСЧУ чаңчылдар бөйдуска, черинге хумагалал-биле, кижиге хүндүткел-биле онзагай. Аңмении, балык-байланы хүнүн бодап, кыра адып, өлүрүп турбас. Өл ыяш сыкпас. Өөр аңчылар өлүүн деңге үлежир. Черге чорааш, эжинге дузалаар. Моон соонда келген кижи чизин дээш аъш-чемин демдектиг черге суп каар, шудүнзени арттырар. Анна Шоюн не кижи болгаш ырак черлерже үр чоруп шыдавас. Он шаа хонук чоок черлерден аңнаар, ынчангаш колдуу боду чааскаан аъттаныптар. Алыңанда өөр аңчылар-биле чоруп шаг болган.

Чааскаан тайга черге бер-ге эвес ирги бе деп айтырыг салдына бээр боор. Хүндүс ис кезип, шырыш черлеп шаг төндүр кылаштап аар, келгеш аңының кежин союп, сүтлап, одаар кургаг будуктар чыып чоруп турда, дүн дүжер. Коргар чай-даа турбас. Өөренген кижиге бо бүгү берге эвес. Улуг дүн эрттирип алгаш, сыгыр даң бажындан база-ла аң сооңдан чоруптар. Ээмни чаглак, чүм хары дөжек болган. Аң-мениң аажызын билир кижиге кандыг-даа байдалдан үнери белен. Анна Шоюн боду бөйдустуң чарылбас кезээ кылдыр билип турары база барымдаалыг.

Аскалык-Тайгазының часпас адар аңчы кызы Анна Шоюн кышкы үелерде «Тере-Хол» совхозтуң гаражынга ажылдап турар. Диспетчер өрээлинге оарга, сагыш дыкпыш-даа ышкаш. Соңга караандан Хаан-Тайганың бедик сыннарынче ол көргүлеп каап орду.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЧОРГААР ИЕ

Чырык делегейге эң-не кайгамчык, эргим сөс ава. Азарганчыг чаштың-даа, ушпа кырганның-даа адап келир сөзү — авай. Аваларның ажы-төлүнге чедирген ачы-буянын чүнүң-биле хемчээр азы төлээрил? Ооң хемчээли-даа, төлээр өртек-үнези-даа тывылбас. Бистер кезээде аваларывыска өрениг артар бис.

Аваларывыстың бистер дээш амыр-дыш чок дүвүрел-сагыш-сыралын, оларның эргелиг хоюг, чымчак карактарын, чемзиг холун, таалаңчыг үнүн кезээде сактып, оларның дугайында эң-не чылыг, эргим сактыышкыннарны бодап кээр бис. 5 азы 50-даа харлыг болзуңза, аваң сеңээ херек.

Авазынга ынакшыл — ол эң-не күштүг ынакшыл, ол дугайында уран чүүлдүң кайгамчык чогаалдары бижиттинген.

Бистиң хоорайывыста чурттап орар бөдүүн не кижи дугайында чылыг сөстерни сөглексээн ийик мен.

Сес уругну төрээш өстүргей, «Иениң медалы» медальдың, «Иениң алдары» орденниң эдилекчизи — Байыр-оол Иргитовна Дан-Сүрүн ажы-төлүнүң, ада-чуртунуң, чонунуң мурнунга дыка-ла чоргаар ие кижи деп бодаар мен. Байыр-оол Иргитовна ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, оларны төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен.

Байыр-оол Иргитовна — 64 харлыг, а ооң бодунуң авазы Иргит Дыртык Оюн-Хоо — 90 харлыг, бо хүннерде Бай-Тайга районнуң Кызыл-Дагга ажы-төлүнүң аразында чурттап чоруур. Бо дээрге тыва чонда дыка ховар таварылга. Ол кырган-ававыстың бодунун төрээн уруглары — 11 кижи. Ээлуг-ла аас-кежиктиг, чоргаар авашкылар! Оларның шуптузун, ажы-төлдерин, оларның ажы-төлдерин катай санаар болза, та чеже чүве?

Байыр-оол Иргитовна 17 харлыында Кара-Хөлге арбан даргазының оралакчы дузалакчызы чораан. Дайын үезинде арат-чондаң Кызыл Шеригге дузаламчы, белек чыып, дайынчыларга хол-хаптарын, уктар, херектээштер даарап, ... чорааннар.

Байыр-оол Иргитовна Хемчикке келгеш, Дан-Сүрүн Хертек Аймаа-биле өг-бүле туткан, 36 харлыг аныяанда-ла уругларының адазын оскунган. 8 чаш ажы-төл-биле чааскаан артып каар деп чүвени бергезин чугаалаан-даа ажы чок боор. Шак ындыг берге үеде шыдамык, кызыл кижилер бергелерни ажып эртер ийин.

Байыр-оол Иргитовнаның ажы-төлү ам бо хүннерде кандыг кижилер болганың бижиири артык эвес боор.

Эң улуг кызы Арина Хертековна Ондар — Чадаанада социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи, коммунист. Доңдук-оол Хертекович — ИХМ-де штаб начальниги, Дандары — тудугда, Март-оол — Кызыл районда ОБХСС начальниги, коммунист. Дадар-оол — дээди эртемниг башкы, коммунист, амгы үеде Москвада аспирантурада өөренип турар. Даваа Хертекович № 9 школада башкы. Далаазы — ИХМ-де улуг инспектор, коммунист, хеймер кызы Октябрина — Владимир хоорайда милицияның тускай ортумак школазында өөренип турар.

Чамдык өг-бүлелерни көөрге, ада-иезин бактаар, азы ажы-төлүнге хомудап чоруурлар бар болгай. Борта адаие, ажы-төл бот-боттарын аразында билишпейн, азы кижизидилгениң ... хереглеп турары ол.

Байыр-оол Иргитовна амыдыралды кончуг эки билир үелээр, ынчангаш ооң ажы-төлү шак мындыг төлептиг болганы ол. Ол ам кырган-ава-даа болза, ооң холу курут орарын көрбес сен, дааранып турда — шевери, шимченгири — аныяк кыстар-ла уругларының уругларын карактажып, амыдыралының байлак дуржулгазын ажы-төлүнге дамчыдып чоруур буянныг ие.

Частың баштайгы байырлалы, Делегейниң херээженнериниң хүнү — Март 8-биле Байыр-оол Иргитовнага база ооң авазы — 90 харлыг эневиске, кадыкшылды, узун назынны, аас-кежиин күзеп кааль.

Бо материалдың гонорарын № 142050 ЖБС агар санче шилчидерин чиледим.

Раиса ОНДАР.

Тааланчыг, хоюг үнү дыңнаксанчыг.
Таңцылап самнап турда көрүксенчиг.
Чараш, чалыы, омак-хөглүг аныяктар
Частың чечээ, аткан даңның хаязы-ла.

Кырган-ававыс 70 харлаан

Санаа Балчыйовна Донгак [redacted]
ден харлап турар. Үнген-[redacted]
томааныг, чазык, бөдүүн [redacted]
зында кыштаанда мал-мага[redacted]
Он бир оолду, кысты ө[redacted]
выска кадыкшылды, узун [redacted]

Уруглары Саяна, Урапа, [redacted]
Мерген ДАМДЫННАР.

ШИНЧИЛЕЛ, ОВУР-ХЕВИР

Аныяк эртемден Валентина Сүзүкейниң, тыва хөгжүм херекселдериниң дугайында ному көскү, салымчаяанныг шинчилел ажылы болду. Эртем талазы-биле ооң үнелиг ийи факторлардан тургустунар: шинчилелдиң хемчээлиниң калбаа-биле болгаш хөгжүм херекселдерин чоннуң культуразы, амыдыралы-биле чарбыйн, кады культура-теорү хөгжүлдеге барымдаалап бижээни бир янзызы.

Хөгжүм херекселдери материал болгаш угаан-бодал культуразынга хамааржыр болганда, автор ону чогумчалыг кылган болгаш, херекселдерни кылырын, ойнаарын, оларның үнүкүн онзагай талаларын хөй чүүлдерни чыып, шинчилеп тургаш бижээни эки. Хөгжүм херексели, ооң аялгазы амыдыралды таныш билирииниң, чоннуң психологиязының, чараш чүүлге хандыкшылдың үнелээни болуп келгенин эртемден көргүзүп турар.

Хөгжүм аялгазының амыдыралдың хевири-биле, чаңчылдар-биле харылзаазын автор сайгарып, тыва чоннуң культуразын камгалап арттырарының айтырыын көдүрүп турар. Шинчилел ажылдарын автор ыры, эпос, поэзия чогаадылгалары-биле, тоолчургу чугаалар, үлегер домактар, чаңчыл ... -биле холбаштыр түңнеп турары тыва чоннуң угаан-бодал культуразының нарынын, байлаан, ниитизин билип алырынга дузалап турар. Бо ном — хөгжүм херекселдериниң дугайында амгы эртемге чугула киришкин. Ону монголоведтер, тюркологтар, теоргүчүлер, этнографтар, улусчу мастерлер — ниитизи-биле чоң сонуургал-биле номчуп, ажыктыг чүүлдерни билип аң, сеткили бажыр дээрзи маргыш чок.

А. МУХАМБЕТОВА.
Искусствоведение кандидады.

АВАМ ЧАГЫ

Мен бо одуругларны кажан-даа утпайн чоруур мен, чүге дээрге авай деп сөстү кижи дыңнаарга безин чылыг, чымчак. Авазы уруун, оглун эргеледип, чассыдып бажын суйбап, эриг, чымчак баарынга чыпшыр тутпаш часснедыг чорааныга бүгү-ле кижи өөрүшкүзүн, аас-кежиин илередип чоруурлар.

Мен авамдан бичии аргажок тургаш чарылган мен. Авам: «Чоннуң аразынга ийи угбаларыңның эдээндеп туттунуп чораш өзе бээр сен, кижи өскүстен өлбес. ажылгыр, ак сеткилдиг, эш-өөрүң-биле эп-найыралдыг чор, барбада эттеп каан хөй кежи бар, ооң-биле чылыг тондан даарадып алыр сен» дээш, мени чыттаа шаг болган.

«Сен кайнаар чоруур деп тур сен, эмиң ээ алыйн» дээриниге, «Ынча диве, авам ам келбес» дээш. Мен ыглап турум бээримге, авам: «Чок, чок, оглум, аваң ам чорбас, оглумну часыдып каайн, бээр кел» дээрге, авамның хойнунче киргеш, эмиинде барган мен. Аваның ээп чыдарымга, ол бүдүү дыказа ыглаан, ооң үне халааш, ыяш киирип эккелгеш, от одапкаш көөрүмге, авам ыңай көргеш чыдын алган боду олчаан одунмаан.

Ол-ла үеден эгелээш, дүне-даа, хүндүс-даа авамны бодап, ыглаза, ыглаза аваала кеш дуглаан кара сөөк апарган мен. Ынчан авамның чагаан чагыы дыка-ла үнелиг, уткалыг дээрзин соонда улгаткаш билген мен.

Ам-даа авамның хөөрүнге барганымда, частыг-чаашкынныгда, кыштың соогунда аъдымдан дүшкеш, каш минута иштинде авамга ... [redacted]

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

Сөңгүттар аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Округ талалы-биле соңгукчуларның ниити саны	Бадылаашкынга киришкен	Күш чок болган бюллетеньнер	Улус депутадынга кандидат дөмей бадылааннын саны	хуу	Улус депутадынга кандидатка удур бадылаашкын саны	хуу	соңгулдаларның түңнели
КЫЗЫЛ ХООРАЙ								
1 Енисей								
Ковальчук Алексей Владимирович	2030	1272	—	843	66.3	429	33.7	соңгуткан
2 Ленинград								
Левашов Владимир Константинович	2351	1620	12	821	50.7	787	48.5	соңгуткан
Кенин-Лопсан Монгуш Борахович	2351	1620	12	261	16.1	1347	83.2	соңгутпаан
Саая Маадыр-оол Манге-Чаянович	2351	1620	12	359	22.1	1249	77.2	соңгутпаан
3 Школа								
Бендерский Валерий Борисович	2019	1387	63	388	27.9	936	67.5	катап бадылаашкын
Брокерт Александр Владимирович	2019	1387	63	253	18.2	1071	77.2	соңгутпаан
Эпп Генрих Яковлевич	2019	1387	63	468	33.7	856	61.7	катап бадылаашкын
4 Первомай								
Норбу Тамара Чаш-ооловна	1320	832	28	313	37.6	491	59.0	соңгутпаан
Саая Сарыг-оол Шожут-оолович	1320	832	28	210	25.2	594	71.4	соңгутпаан
5 Молодежный								
Григорьев Борис Павлович	2284	1530	46	298	19.4	1186	77.5	катап бадылаашкын
Егоров Игорь Васильевич	2284	1530	46	747	48.8	737	48.2	катап бадылаашкын
Кунгаалай Людмила Кыргысовна	2284	1530	46	141	9.2	1343	87.8	соңгутпаан
Самбу Ирина Иргитовна	2284	1530	46	123	8.0	1361	88.9	соңгутпаан
6 Пушкин								
Свинцов Борис Павлович	1364	972	20	541	55.6	411	42.3	соңгуткан
Шутыгин Владимир Викторович	1364	972	20	282	29.0	670	69.0	соңгутпаан
7 Рабочий								
Асонычев Валерий Андреевич	1107	821	37	307	37.4	47	58.1	соңгутпаан
Суге-Маадыр Монгуш Мунзукович	1107	821	37	407	49.6	377	45.9	соңгутпаан
8 Пролетарский								
Пивоваров Станислав Николаевич	752	550	31	164	29.8	355	64.5	соңгутпаан
Шабалин Виктор Анатольевич	752	550	31	319	58.0	200	36.4	соңгуткан
9 Ленин								
Аракчаа Кара-кыс Донгаковна	2370	1825	62	425	23.3	1338	73.3	катап бадылаашкын
Кенгар Алдын-кыс Темир-ооловна	2370	1825	62	162	8.9	1601	87.7	соңгутпаан
Куржак Зоя Кыргысовна	2370	1825	62	122	6.7	1641	89.9	соңгутпаан
Монгуш Сонгуучу Сарыг-оолович	2370	1825	62	43	2.3	1720	94.3	соңгутпаан
Санчай Сергей Сайынович	2370	1825	62	540	29.6	1223	67.0	катап бадылаашкын
Чаламба Айлана Леонидовна	2370	1825	62	252	13.8	1511	82.8	соңгутпаан
10 Комсомольский								
Черепанов Николай Михайлович	1217	746	45	349	46.8	352	47.2	соңгутпаан
Монгуш Светлана Чоодуевна	1217	746	45	256	34.3	445	59.7	соңгутпаан
11 Октябрьский								
Галкин Владимир Алексеевич	1683	1191	92	96	8.1	1003	84.2	соңгутпаан
Бершацкий Иван Георгиевич	1683	1191	92	55	4.6	1044	87.7	соңгутпаан
Кужугет Калин-оол Сергеевич	1683	1191	92	258	21.7	841	70.6	катап бадылаашкын
Петров Олег Витальевич	1683	1191	92	122	10.2	977	82.0	соңгутпаан
Хумбана Чаймыр Александрович	1683	1191	92	149	12.5	930	79.8	катап бадылаашкын
Хертек Людмила Байкараевна	1683	1191	92	138	11.6	961	80.7	соңгутпаан
Чистяков Виталий Иванович	1683	1191	92	109	9.2	990	83.1	соңгутпаан
Чепелев Владимир Александрович	1683	1191	92	63	5.3	1036	87.0	соңгутпаан
12 Строительный								
Затропинский [illegible] Григорьевич	1565	970	—	368	37.9	602	62.1	катап бадылаашкын
[illegible] Михайловна	1565	970	—	92	9.5	878	90.5	соңгутпаан
Монгуш Хуттыг [illegible]ичатовна	1565	970	—	155	15.9	815	84.0	соңгутпаан
[illegible] Иван [illegible]ович	1565	970	—	160	16.5	810	83.5	катап бадылаашкын
13 Тей								
Кузьмин Иван Игнатьевич	2260	1424	81	126	8.8	1217	8.5	соңгутпаан
Охотникова Лидия Алексеевна	2260	1424	81	481	33.8	862	60.5	катап бадылаашкын
Серен Светлана Салчаковна	2260	1424	81	270	19.0	1073	75.3	соңгутпаан
Тыбейцев Владимир Дагмович	2260	1424	81	312	21.9	1031	72.4	катап бадылаашкын
14 Ч[illegible]								
Куулар Геннадий Сунгуевич	1802	1219	65	243	20.0	911	74.7	катап бадылаашкын
Сантан Валерий Тюн-оолович	1802	1219	65	151	12.4	1003	82.3	соңгутпаан
Татаева Виктория Доржуевна	1802	1219	65	56	4.6	1098	90.1	соңгутпаан
Шестакова Вера Ефимовна	1802	1219	65	565	46.3	589	48.3	катап бадылаашкын
15 Чехов								
Ананьин Юрий Дмитриевич	1265	1066	39	174	16.3	853	80.0	соңгутпаан
Ионов Александр Васильевич	1265	1066	39	589	55.2	438	41.1	соңгуткан
Немчинов Владимир Викторович	1265	1066	39	161	15.1	866	81.2	соңгутпаан
16 Кы[illegible]								
Будук-оол Кара-Сал Дамбаланович	1453	1146	33	583	50.9	530	46.2	соңгуткан
Грешилов Виктор Васильевич	1453	1146	33	372	32.5	741	64.7	соңгутпаан
17 Учебный								
Исаев Борис Семенович	2811	2110	82	573	27.1	1455	69.0	катап бадылаашкын
Цыдыпов Зоя Степановна	2811	2110	82	719	34.1	1309	62.0	катап бадылаашкын
Яковлев Григорий [illegible]	2811	2110	82	507	24.0	1521	72.1	соңгутпаан
18 Завод								
Зотов Сергей Сергеевич	1044	809	36	200	24.7	573	70.8	соңгутпаан
Козлов Михаил Сергеевич	1044	809	36	479	59.2	294	36.3	соңгуткан
19 Малчын								
Донгак Зоя Саин-ооловна	1610	934	49	149	16.0	736	78.8	катап бадылаашкын
Заводский Валерий Федорович	1610	934	49	86	9.2	799	85.5	соңгутпаан
Кара-оол Виктор Хомушкуевич	1610	934	49	250	26.8	635	68.0	катап бадылаашкын
Крицков Юрий Андреевич	1610	934	49	102	10.9	783	84.0	соңгутпаан
Трифонова Эльвира Николаевна	1610	934	49	61	6.5	824	88.2	соңгутпаан
Уваршев Владимир Петрович	1610	934	49	149	16.0	736	78.8	катап бадылаашкын
20 Пионер								
Карымов Юрий Васильевич	1545	1270	59	162	12.8	1049	82.6	соңгутпаан
Кузьмин Юрий Иванович	1545	1270	59	320	25.2	891	70.1	катап бадылаашкын
Садак Зоя Тюлюшевна	1545	1270	59	261	20.6	930	74.8	соңгутпаан
Сат Зоя Назытыевна	1545	1270	59	354	27.9	857	67.5	катап бадылаашкын
21 Дорожный								
Дорофеев Владимир Алексеевич	1688	1330	149	356	26.8	825	62.0	соңгутпаан
Мишкин Вадим Федорович	1688	1330	149	667	50.2	514	38.6	соңгуткан
22 Советский								
Кан-оол Владимир Иванович	1958	1299	49	485	37.3	765	58.9	катап бадылаашкын
Ооржак Алексей Кара-оолович	1958	1299	49	201	15.5	1049	80.7	соңгутпаан
Тинмей Дозур-оол Лайзанович	1958	1299	49	368	28.3	882	67.9	катап бадылаашкын
23 Геология								
Аврицкий Валентин Леонидович	2999	2221	67	980	44.1	1174	52.9	соңгутпаан
Буянды Семен Кунгаевич	2999	2221	67	807	36.3	1347	60.6	соңгутпаан
24 Калинин								
Бахаев Юрий Павлович	2475	1625	56	244	15.0	1325	81.5	соңгутпаан
Маслов Александр Петрович	2475	1625	56	101	6.2	1468	90.3	соңгутпаан
Ондар Дажан-оол Ридакович	2475	1625	56	707	43.5	862	53.0	катап бадылаашкын
Сунгутачов Виталий Петрович	2475	1625	56	261	22.2	1208	74.3	катап бадылаашкын
25 Интернациональный								
Монгуш Зоя Айлыковна	1913	1279	59	132	10.3	1088	85.1	соңгутпаан
Ооржак Сергей Ынаажынович	1913	1279	59	152	11.9	1068	83.5	соңгутпаан
Подругин Владимир Алексеевич	1913	1279	59	457	35.7	763	59.7	катап бадылаашкын
Салчак Вячеслав Сюрюнович	1913	1279	59	322	25.2	898	70.2	катап бадылаашкын
26 Горький								
Байыр-оол Петр Ондарович	1320	838	—	261	30.4	597	69.6	соңгутпаан
Ооржак Хурен Бораевна	1320	838	—	267	31.1	591	68.9	соңгутпаан
27 Горный								
Сарбаа Яков Васильевич	1882	1308	31	521	39.8	756	57.8	соңгутпаан
Чамыян Кий-оол Улумбарович	1882	1308	31	410	31.3	867	66.3	соңгутпаан
28 Московский								
Абрамова Анна Ахметовна	2140	1499	69	431	28.7	999	66.7	катап бадылаашкын
Аракчаа Светлана Николаевна	2140	1499	69	519	34.6	911	60.8	катап бадылаашкын
Кашпык-оол Семен Уовыевич	2140	1499	69	236	15.7	1194	79.6	соңгутпаан
29 Ровенский								
Гайбура Франко Антонович	2549	2030	103	317	15.6	1610	79.3	соңгутпаан
Гребеньков Евгений Иванович	2549	2030	103	21	1.0	1906	93.9	соңгутпаан
Дюкарев Василий Михайлович	2549	2030	103	40	2.0	1887	92.9	соңгутпаан
Игнатов Борис Игоревич	2549	2030	103	247	12.2	1680	82.7	соңгутпаан
Конусбаев Булат Айтмухаметович	2549	2030	103	422	20.8	1505	74.1	катап бадылаашкын
Лихицкий Александр Алексеевич	2549	2030	103	37	1.8	1790	88.2	соңгутпаан
Мошкарев Павел Федорович	2549	2030	103	7	0.3	1920	94.6	соңгутпаан
Ощепков Николай Ильич	2549	2030	103	35	1.7	1892	93.2	соңгутпаан
Самарин Борис Степанович	2549	2030	103	64	3.1	1863	91.8	соңгутпаан
Санчи Баир Тулушевич	2549	2030	103	500	24.6	1427	70.3	катап бадылаашкын
Фроленко Виктор Григорьевич	2549	2030	103	42	2.1	1885	92.8	соңгутпаан
30 Саян								
Панкратов Владимир Валентинович	1161	662	31	306	50.7	295	44.6	соңгуткан
Полозов Василий Васильевич	1161	662	31	218	32.9	413	62.4	соңгутпаан
31 Правобережный								
Биче-оол Светлана Монгушевна	1286	840	24	207	24.6	609	72.5	соңгутпаан
Куулар Михаил Ким-оолович	1286	840	24	440	52.4	376	44.8	соңгуткан
32 Т[illegible]								
Донгак Васи...... Байтосович	1722	1682	111	631	37.5	940	55.9	катап бадылаашкын
Суглай-оол Долаан Салчаковна	1722	1682	111	409	24.3	1162	69.1	соңгутпаан
Хертек Нина Хертековна	1722	1682	111	579	34.4	992	59.0	катап бадылаашкын
33 Бай-Тал								
Хертек Чургуй Хирес-оолович	1085	1040	—	978	94.0	62	6.0	соңгуткан
34 Кара-Хөл								
Монгуш Базыр Давааевич	825	816	—	753	92.3	63	7.7	соңгуткан
35 Кызыл-Даг								
Дилак Киров Салчакович	542	509	28	273	53.6	208	40.9	соңгуткан
Ооржак Нагаш[illegible] Чаламбаевич	542	509	28	163	32.0	318	62.5	соңгутпаан
Хертек Кудер-оол Сонамович	542	509	28	44	8.6	437	85.9	соңгутпаан
36 Шуй								
Донгак Кара-оол Севээн-оолович	1041	1013	—	971	95.8	42	4.2	соңгуткан
37 Эзи-Хавак								
Ногай Сергей Бухгалтерович	1069	1047	—	794	75.8	253	24.2	соңгуткан
Барыын-Хемчик район								
38 Кызыл-Мажалыктын Чөөн								
Монгуш Валентина Кенденовна	1190	911	92	472	51.9	346	38.0	соңгуткан
Салчак Оюмаа Хомушкуевна	1190	911	92	98	10.8	721	79.1	соңгутпаан
Хомушку Дембик Мыртык-Караевич	1190	911	92	209	23.0	610	66.9	соңгутпаан
39 Кызыл-Мажалыктын Барыын								
Дожулаа Чыртак-оол Хертекович	1546	1461	98	498	34.1	865	59.2	соңгутпаан
Маркс-оол Алексей Монгушевич	1546	1461	98	732	50.1	631	43.2	соңгуткан
40 Ак-Довурактын Мурнуу								
Сваничный Дмитрий Михайлович	1379	1168	—	560	47.9	608	52.1	соңгутпаан
41 Ак-Довурактын Транспорт								
Ондар Даазын-оол Чалзапович	1277	1007	89	206	20.4	612	60.8	катап бадылаашкын
Чамзы Владимир Салчакович	1277	1007	89	148	14.7	770	76.5	соңгутпаан
Чымба Алыг-оол Сарыглапович	1277	1007	89	406	40.3	512	50.9	катап бадылаашкын
42 Ак-Довурактын Чкалов								
Козлов Владимир Иванович	1232	1057	150	143	13.5	764	72.3	соңгутпаан
Курапин Станислав Павлович	1232	1057	150	237	22.4	670	63.4	катап бадылаашкын
Саая Ирина Чоодуевна	1232	1057	150	469	44.4	438	41.4	катап бадылаашкын
43 Ак-Довурактын Юбилейный								
Шулепов Александр Николаевич	1248	1029	—	531	51.6	498	48.4	соңгуткан
44 Ак-Довурактын Школьный								
Доржу Борис Хертекович	1154	859	—	595	69.3	264	30.7	соңгуткан
45 Ак-Довурактын Центральный								
Оюн Айлан Кызыл-ооловна	1698	1328	292	318	23.9	718	54.1	соңгутпаан
Чикчит Биченей Монгушевна	1698	1328	292	528	39.8	508	38.2	соңгутпаан
46 Аксы-Барлык								
Ильенков Станислав Иванович	599	582	—	420	72.2	162	27.8	соңгуткан
47 Аянгаты								
Нурзат Байр-оол Саянович	728	698	1	637	91.3	60	8.6	соңгуткан
48 Барлык								
Монгуш Юрий Шыырапович	751	748	30	361	48.3	357	47.7	соңгутпаан
Сундуй Валентина Санчытовна	751	748	30	331	44.3	387	51.7	соңгутпаан
49 Ден-Терезин								
Жоголь Николай Авраамович	684	616	—	535	86.8	81	13.1	соңгуткан
50 Хөндергей								
Кужугет Борис Очурович	377	375	9	144	38.4	223	59.2	соңгутпаан
Хомушку Василий Уургамович	377	375	9	222	59.2	145	38.4	соңгуткан
51 Шекпээр								
Ооржак Алефтина Айыжыевна	861	801	45	119	14.8	637	79.5	соңгутпаан
Сарыглар Мандан Бышкак-Караевич	861	801	45	606	75.7	150	18.7	соңгуткан
52 Эрги-Барлык								
Кужугет Спан-оол Кендинчапович	1138	1104	—	841	76.2	263	23.8	соңгуткан
53 Чадааннын Чөөн								
Ооржак Изамчап Докур-оолович	1350	1302	123	773	59.4	406	31.2	соңгуткан
Сат Николай Доржуевич	1350	1302	123	326	25.0	853	65.5	соңгутпаан
54 Чадааннын Соңгу								
Сарыглар Кызыл-оол Мыйдорович	1188	1188	34	712	59.9	442	37.2	соңгуткан
Сат Владимир Сорулдаевич	1188	1188	34	442	37.2	712	59.9	соңгутпаан
55 Чадааннын Төп								
Донгак Эртине Сундемович	1324	1302	30	819	62.9	453	34.8	соңгуткан
Сат Сергей Санчапович	1324	1302	30	345	26.5	927	71.2	соңгутпаан
Шыырап Эрес-оол Салчакович	1324	1302	30	108	8.3	1164	89.4	соңгутпаан
56 Чадааннын Шахтер								
Ондар Эдуард Эзир-оолович	1435	1377	131	535	38.9	711	51.6	соңгутпаан
Ооржак Арагчы Натпит Доржуевич	1435	1377	131	631	45.8	615	44.7	соңгутпаан
57 Бажын-Алаак								
Монгуш Бута Чимитович	1009	1009	56	595	59.0	358	35.5	соңгуткан
Монгуш Валентина Седиповна	1009	1009	56	358	35.5	595	59.0	соңгутпаан
58 Теве-Хая								
Ондар Дежулдей Бурзекович	1284	1284	—	752	58.6	532	41.4	соңгуткан
59 Хайыракан								
Монгуш-оол Менгун-оол Иванович	913	913	12	444	48.6	457	50.1	соңгутпаан
Сат Ывы Маадыр-оолович	913	913	12	442	48.4	459	50.3	соңгутпаан
60 Чыраа-Бажы								
Куулар Даш-оол Шомбайевич	1076	1048	27	364	34.7	657	62.7	соңгутпаан
Монгуш Василий Дудукпенович	1070	1048	27	38	3.6	983	93.8	соңгутпаан
Монгуш Хонук-оол Доржуевич	1076	1048	27	602	57.4	419	40.0	соңгуткан
61 Чыргакы								
Донгак Макар Бавуунович	823	818	—	786	96.1	32	3.9	соңгуткан
62 Шеми								
Куулар Валентин Чамыянович	712	704	31	303	43.0	370	52.6	соңгутпаан
Ойдуп Надежда Назыновна	712	704	31	370	52.6	303	43.0	соңгуткан
Сут-Хол район								
63 Алдан-Маадыр								
Ооржак Дандар-оол Кок-Хунаевич	1121	1121	—	1044	93.1	77	6.9	соңгуткан
64 Баян-Тала								
Кара-Сал Менге Дииммевич	724	724	—	675	93.3	49	6.8	соңгуткан
65 Бора-Тайга								
Ондар Байлак Чолдак-ооловна	1147	1147	32	541	47.2	574	50.0	соңгутпаан
Сенен-оол Ондар Ондарович	1147	1147	32	563	49.1	552	48.1	соңгутпаан
66 Ийме								
Монгуш Иван Шыраноевич	774	774	14	381	49.2	379	49.0	соңгутпаан
Ондар Опанас Хурбаевич	774	774	14	379	49.0	381	49.2	соңгутпаан
67 Ишкин								
Монгуш Сергей Дазар-оолович	761	758	10	362	47.8	386	50.9	соңгутпаан
Монгуш Чымба Балдынович	761	758	10	381	50.3	367	48.4	соңгуткан
68 Сут-Хол								
Шабрин Геннадий Макарович	1441	1417	4	1131	79.8	282	19.9	соңгуткан
Каа-Хем район								
69 Сарыг-Септин Чөөн								
Бочкарева Тамара Павловна	1833	1448	82	409	28.2	957	66.1	катап бадылаашкын
Деричкий Михаил Кудрович	1833	1448	82	569	39.2	797	55.0	катап бадылаашкын
Маады Алдын-оол Сумбаевич	1833	1448	82	285	19.7	1081	74.6	соңгутпаан
70 Сарыг-Септин Барыын								
Чанзай Алдын-оол Каштаевич	2000	1680	53	667	39.7	960	57.2	соңгутпаан
Морозов Борис Алексеевич	2000	1680	53	723	43.0	904	53.9	соңгутпаан
71 Бурен-Хем								
Кызыл-оол Сергей Александрович	1174	1174	59	651	55.5	464	39.5	соңгуткан
Өшкулут Өлзей-оол Чамьянович	1174	1174	59	396	33.7	719	61.2	соңгутпаан
72 Ильин								
Кажин-оол Виктор Салчакович	1280	1217	85	753	61.9	379	31.1	соңгуткан
Мусихин Ермил Андреевич	1280	1217	85	309	25.4	823	67.6	соңгутпаан
73 Кундустуг								
Петров Валентин Борисович	1090	1054	—	814	77.2	240	22.8	соңгуткан
74 Бурен-Аксы								
Магеря Александр Андреевич	1020	920	39	235	25.5	646	70.2	соңгутпаан
Марпеха Анатолий Васильевич	1020	920	39	302	32.8	579	63.0	катап бадылаашкын
Уйумбапа Черкал-оол Александрович	1020	920	39	295	32.1	586	63.7	катап бадылаашкын
Кызыл район								
75 Каа-Хемнин Барыын								
Горицкий Евгений Владимирович	1882	1402	115	793	56.6	494	35.2	соңгуткан
Бизин Леонид Павлович	1882	1402	115	197	14.1	1090	77.7	соңгутпаан
Сухов Николай Михайлович	1382	1402	115	150	10.7	1137	81.1	соңгутпаан
76 Каа-Хемнин Чөөн								
Бессмертных Галина Петровна	2311	1472	150	401	27.2	921	62.6	соңгутпаан
Соломонов Владимир Ильич	2311	1472	150	741	50.3	581	39.5	соңгуткан

(Уламчылыг)

ИЕ КИЖИНИҢ САГЫЖЫ АМЫРАВАС

Орук демдеглели

Шагааның аът чылында алган каш хонук шөлээм төнүп, катап-ла төрээн черим, төрел чонум, өг-бүлем-биле байырлажып, Ленинград кайы сен дээш аъттаныптым. Самолет Саадак сынның кырынче көдүрлүп кээрге, чаштан тура чаңгыгып налган харлыг баштыг дагларымны, Каргы, Мугур ийи хемни, чүгле Тывада эвес, а Чөөн Сибирьде эң бедик дижиривис меңгилери чайынналган Мөңгүн-Тайгам көрүп, кааш чоргаарланып, хөрек-чүрээм хөлзеп келди. «Чараш бойдустуг Мөңгүн-Тайганы көрбээн кижи Тываны көрбээни ол болур» деп бодап-даа чордум.

Шак ол чоргааралдан дараазында одуруглар төрүттүнду:

Шапкын баткан Каргы, Мугур ийи хемге
Чашкы шаамдан эштип, сүзүп, ойнап өстүм.
Чайынналган меңги харлыг Мөңгүн-Тайгам
Сагыжымга хаалаңдыр чуруттундуң.
Берге бойдус аагынга торлуш дивес,
Меңгилерниң чечээ ышкаш шыдамыккай,
Төрээн черим хөгжүлдезин дүргедетпен
Доспес өөрүм, ишчи чонум меңээ эргим...

Ырак черже өг-бүлемни үр хуусаада каггаш өөренип чоруптарга, сагыш-сеткилге кайы хире бергезин билген боорунарза. Чүү-даа канчаар, 2 урууп, 2 оглумнуң эң бичези 3 харлыг Надюшам: «Ленинградче чорууруңда эдертип ал, кужур авай, ам идик-хевимни бодум кедип аар мен, ыглавас мен, чүктенмес мен» — дээш, хоюг карактарын хере көрүпкеш, бопугур кызыл чаактары-биле меңээ өгенип, эргелени бээрге, караам чажы бүлденейнип, харлыгып келгеш, арай боорда туттунар кижи чордум.

Үш-ле харлыг үрениимниң
Чугаа-сооду орук дургаар
Үргүлчү-ле кулактарда
Шулуңналдыр дыңналып чор.

«Ажы-төлдү-даа, ал боттудаа чеже хилинчектээр, чок болза өөредилгени ара каап-тар-дыр» — деп-даа бодай бээр мен. Ынчалза-даа авам, ачам, ха-дуңмам, өөм ишти: «Бир чыл чартыкты өөренипкен кижи, чартык чылда чүү боор» — дээрге харын бир оскаар бодапдым-даа. Самолетта орзумза-даа, сагыжым аалда.

Мөөрүктүг Мөңгүн-Тайга
Чайынналып туруп калды.
Мөңгүн суу дег карак чажы
Мөндүңейнип артып калды.
Харлыг баштыг Мөңгүн-Тайга
Кажарарып артып калды.
Кап-ла кара карактары
Бүлденейнип туруп калды.

Өөренип турган үемде элээди уругларымның ажыл кылып, бот-тускайлаң апарганын кайгадым. Ооң мурнунда чүгле айбылаарга кылыр улус болгай. Ам болза улуг оглум 12 харлыг, 7 классчы оглум Аяс сугну кудуктан узуп, отту оттулуп, шаганы чуп, хеймер дуңмазы Надяны садикче чедирер...

Мен аалга келгеш, 4 хире хонганымда Аяс турган: «Сени сагынганым чидип бар чыдыр, ам кыныы дыштанып турумда кырган-ачам сугнуң хою кидин тарып турда, дузалашпас болза хоржок, авай» — дээш. Ак-Баштыг баарында бээм сугже чоруптарга, оглумну чаптап ордум. Аяс 2-ги улдунда чүгле төөгүде 3-түг болган, а 10 харлыг Азията, 8 харлыг оглум Аян — эки өөренип турар болдулар. Азията, Аян аяк-шынаан, бажыңының иштин аштап, чуп турда, магадаар чордум. А бичии Надяны садикче бир хүн акызы, бир хүн угбазы чедирер.

Авазы ырай бээрге, өөм ээзинге, уругларымга өөредиглиг болганын бодап чор мен. Бир эвес авам, ачам, дуңмаларым эвес болза, мен 2 чыл хуусаада хамаан чок, 2 ай безин өөренип чоруптарым берге турган боор. Ынчангаш оларның меңээ көргүскен улуг дузазын бүгү назынымда утпас мен. Эгезинде удур турза-даа, сөөлүнде меңээ өөренирин деткээн болгаш үргүлчү манаан чоруур уругларым ачазын база сагып чор мен. Шак ындыг тыва эр кижилер база хөвээр боор. Черле ынчаш бот-бодунга чорчужук, аас-дыл кылыпкан аныяк-даа, улгады-даа берген назылыг өг-бүле кижилерге кайы-бирээзи ырадыр тур када сургаачылаарын сүмелээр-дир мен. «Ыракка — ынак, чоокка — чокшур» дижири-ле чөп.

Кызылдан уиках самолеттуувус бир шак бичии ажыг болганда, Красноярскиге «Емельяново» аэропортка хонупту. Кызылдан Ленинградче дорт ужар самолет чок болгаш Красноярскиге 5 шак манааш, Ленинградче ужуптувус. Самолетка шагымны 4 шак бурунгаар чылзып алдым. Моос мурнунда эң баштай Ленинградка келгеш, кежээкиниң 9 шакта-ла ийи караам шимдинип, ээп, оон чадап кааш, удуп чыдып аарымга, өөрүм кайгаар чүве. Метрога эң баштай эскалатор чоокшулап кээрге, халый бергенимни ам сактып келгеш, каткым кээр-дир, сактырымга-ла оожумнаарга хоржок ышкаш сагындырган болчук. Уруум Азията күзүн Ленинградка чорааш база ынчалган. Ужуп чоруп орда, угаанга чүү-даа кирер чүве.

Ол аразында чаражы кончуг стюардесса уруг чемнерин сагындырды. Сандай артында бадырып, өскедип турар столчуташты чем салырынга өске пассажирлер-биле бир демей бадырып алдым. Ол аразында эртенги ажым-биле болганымны сагындым. Бир-ле тааланчыг аалга дыңналы-дыр. Бо шагның магалыын!

Удуп-оттуп чорумда, ужуп үнгениистен бээр 5 шак болганда, стюардесса чарлады: «Ам каш минута болгаш делегейниң эң чараш хоорайларының бирээзи, революцияның кавайы — Ленинград хоорайның «Пулково» аэропортунга бистиң самолевудус хонар».

Элдеп чүве, Ленинградта хар эрип чыдар, чылыы дээрге час сагындырар. А Тывада соок — 29-30 градус. Шынап-ла, январь айда хар эрип чыдарын кым көрген боор. Шак мындыг тоогулуг хоорайга өөренип турарым — мээң аас-кежиим.

Чежемейнии-даа берге болза, чеже-даа аал-чурту, ажы-төлдү, төрел чонум сагынзымза, «күзел күштүг» бодумнуң мурнумда салдынган сорулгамны чедип аар дээш кызыдар мен. Төрээн черимден, өг-бүлемден ыраңка берге өөредилге чылдарында Ленинградка хилис барбаан — кажан шагда үттүңдүрүп бар чыткан шүлүктер чогаадыры катап төрүттүнүп, харын-даа чамдыызы парлаттынып турарын көрүп чор мен. Шүлүктерим мени амыдыралдың бергелерин ажып артеринге сорук киирип чор. Школачы чылдарымда чүгле сомалаар турдум, а ооң соонда эмчи институду, ону дооскаш чымыштыг ажыл — уруглар эмчизи, бажың ажылы, ажы-төл... Дыка салга бичии урутну эмнээрге, ол уруг чүгээртегиже чедир хондур ора хонгаш, эртенинде улаштыр-ла уйгуң кээп, бажын аарып турда-ла, ажылдап хүнзээр сен. Ажылдаан келгеш, суг узуп, от салып, аъш-чем кылып, чугдунуп, уругларың онаалгазын хынап турунда-ла дүн дужер. Чогаал ажылы хамаанчок уйгуңга, ижер-чиириңге безин үе чедишпес. Шак-ла ынчаар 12 чыл эрте бергенин безин билбээн болдум.

Ам мээң сорулгам — Ленинградтың эмчи институдунуң клиниктиг ординатуразын бо чылын доозары, чогаал ажылын уламчылаары, а өөредилгем доостурга, эмчи ажылым уламчылап, кижилерге өөрүшкүнү, аас-кежикти шаңнаары.

Зоя ДОНГАК.
Ленинград хоорай.

БЫЗААНЧЫЛАП ОЙНАП ОРДА...

Анчымаа Иргитовна Совам Хемчик бажынга төрүттүнген. Ачызы Чаман тыва хөгжүм херекселдери чазаар шевер кижи турган. Ада-иези база уран чүүлге сундулуг. Ол бичии турган игилдеп эгелээн. Ам ооң бодап турары-биле, ооң хылы сиир хевирлиг. Кошке ооң хөм бажы чуурлуп каарга, ол аажок ыглап турганын сактыр.

Аът тылы-биле хылдаан бызаанчыга ол дыка ойнаар апарган. Ооң хылдарын дыт чугу-биле чуктап ап турар. Дыттың чугу боорда, «ыт-саады» деп адаары кара саат-биле оңу чаар. Чаг-саат, кызыл-саат кандыг дээрзин билир бис.

Анчымаа Иргитовна чогаадылгага сундулуг херээжен улусту сонуургап турар деп дыңнааш, редакцияга чедип келген. Ол композитор Дамба Хүреш-оол-биле ужуражы бергеш, арга-сүме кадарын диледи. Шелер-хомуска, демир-хомуска, бызаанчыга, чадаганга ол бир деп ойнаар болгаш кайы-даа хөгжүм херекселинге боду бир-ле аялганы чогаадып ойнап турар. Дыңнаан улус ону индий, кыдат аялгаларга дөмейлээр. Ол аялганы нотага бижип алырынга анаа дузалажыр болза экн.

Композиторнуң ачазы база хөгжүм херекселдерин кылыр чораан болгаш, бызаанчыны кара, чоон кудуруктуг аъттың хылындан кылып, чадаганны, бызаанчыны канчаар хөөн киирерин айтып берип, ажыктыг сүмелерин берип чораан.

Анчымаа Иргитовна алдан чылдар үезинде үттүнүп бар чылдар хөгжүм херекселдериниң эскизтерин чуруп, тускай альбом кылып алган турган. Ол ёзугаар ам Москва фабриказынга ийи чүс ажыг тускай хааржактыг хөгжүм херекселдерин кылып эгелээн. Ол өске шеверлерниң кылып каан херекселдерин боду таарыштыр эде кылып, кулактарын, хылын солуп ап турар. Шаанда чадаган колдуу чеди хылдыг турган болза, ол он алды хылдыг кылдыр кылып алган. Чадаганны хол-биле, ыяш-биле, кулузуннуң бажын аарткаш ойнаарга, үнү өткүт боор. Чамдык амгы үениң херекселдеринге ойнап өөренгеннер ону кырындан ойнаар, а ол адаандан ойнаар. Ол база бир янзы арга болур.

Анчымаа Иргитовна бичии турда, авазы бода малдың ооргазын куду баткап эъдин чадаган эъди дээр, ону мал соканда албан арттыртып аар турган. Ооң сиириндеп чадаган хылы кылыр. Аттың тывылганы-даа ында хире. Сиир чүгле ойнаар херекселдерниң хылы болурундан аңгы, удазын чок шагда дааранырынга кончуг ажыктыг, эң быжыг удазын турган.

Хөгжүмчү ам республиканың уран чүүл школазының өөреникчилеринде бодунуң уран талантызын дамчыдып, кичээлдерни эрттирип турар. Кызылдың № 9 школазында бөлгүмнү база удуртуп турар. Бичии чаштарны чараш чүүлге кижизидериниге салым-чаяанныг хөгжүмчү кандыг-даа бол үлүг-хуузун кириштирип чорур.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЧООК, ЭРГИМ

Чогаалчы, журналист Артык Ховалыгның херээжен чогаалчыларның ассоциациязын тургузар талазы-биле айтырыг көдүрген эгелекчи саналын деткивес арга чок. Ынчангаш солуннар арыннарында чырыттынып турар херээжен эш-өөрүмнүң чогаалдарын номчуп, өөрүп тур мен. Оларны номчуурга, черле эр улустан онзаланып ылгалып турар уян хөөннер бары илдең.

Херээжен кижиге чогаал ажылы кылыры тоң берге дээрзин кым-даа билир. Ынчалза-даа чамдыкта шүлүктер кандыг-даа эм-домдан артык үнелиг, күштүг, агаар дег эргежок чугула кылдыр сагындывып кээрге, ону биживес азы номчувас арга чок-тур. Шүлүктер дээрге—амыдырал-дыр. Херээженнер бистерге, ажыл-агыйывыс, бажың-балгадывыс, ашаавыс, ажы-төлүвүс болгаш шүлүктеривис — шуптузу чоок, эргим.

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

Чүген-сутлук, ээр-чонак чүмнеп алгаш,
Чүгүрүк аът ол-ла дээрге, тааржыр бе?
Чүзүн-бүрү сөстер кожуп, бижип алгаш,
Шүлүкчү деп аданырга тааржыр бе?

* * *

Үнүш, сиген оңуп, бышкаш,
Үрезин бээр, чемижин бээр.
Хеймер оолдар өзүп келгеш,
Келин кыстар эдертип кээр.
Кыстарлытда багай чүү деп,
Кым-даа аңаа өөрүүр болгай.
Ынчалза-даа оолдут боорга,
Ылап салгал ында дижир.

СЕСТЭЭН ОДУРУГЛАР

(Шоодут)

Ажыл соонда кадай кижи
Аяам-на дээр, пажым-на дээр.
Деңге кырыыр ынак эжи
Телевизор көрейн-не дээр.
Аъш-чем соонда кадай кижи
Аргыттынгаш олуруптар.
Чоогунда ынак эжи
Солуннарже «дүлдүнүптер».

Мария КҮЖҮГЕТ,
башкы.
Тээли суур.

КЫДЫРААШ ДОЛУ ШҮЛҮК ЭЭЗИ

Чылдар шуужуп эртсе-даа, Тываның улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбюнуң меңээ мынчаар чугаалааны кулактарымга чаңгыланып артып калган: «Дөртен чылдарның часкаар Мөңгүн-Тайгага бир-ле дугаар Бай-Тайга таварты аъттыг барып четкен мен. Саадактың арт кырынга олура, бедик-чаагай Мөңгүн-Тайганы магадап көрүп ора, «Мөңгүн-Тайга» деп шүлүүмнү бижээн мен. Ындыг онзагай булуңда чурттап, ажылдап турар кижилерден келир үеде та чеже салым-чаяанныг кижилер үнер чүве. Сен ону көре бээр аас-кежиктиг сен, дуңмам. Ам безин Мөңгүн-Тайганың аныяк шүлүкчүлери Салчак Молдурганың, Саая Майнаңтың үннери дыка-ла дыңзып, оларның шүлүкчү овур-хевири хевирлеттине берди ышкажыл. Бедик-чаагай Мөңгүн-Тайганың ат-сураглыг тоолчулары Ооржак Чанчы-Хөө, Салчак Шокшуй, Салчак Дондук, Саая Сандуу оларның кайгамчык тоолдары мени кайгатпышаан, магадатпышаан болдур ийин, дуңмам...»

Чогаалчының ол утаазылалдыг чугаазы ам амыдыралда бадыткаттынды. Ол чер чурттуг Лидия Иргит, Иван Херлии угбашкылар шүлүкчүлер болду. Бүгү-ле чажыртынган талантызын төнчүзүнге чедир кижилерге сөңнеп четтикпейн чыткаш, эрте амызындан чарылганнар Оттук-оол Казырыкпайның, Кускун-оол Хертектиң шүлүктери чонда тарай берген. Ынчаарга чаң-чаа эгелеп чоруур аныяк шүлүкчүлер Айланмаа Доңгак, Зоя Доңгак, Галина Мунзук дээн ышкаш херээжен шүлүкчүлер чүгле кестүп келген эвес, харын оларның уян лириктиг шүлүктери республика солуннарының, «Улуг-Хем» альманахтың, «Дамырак» чечен чогаал каттыжыышкынының чырыды номнарының арыннарында база парлаттынган.

Херээжен шүлүкчүлерниң аразында ам база бир эң аныяк автор, «Мөген-Бүрен» совхозтуң аныяк хойжузу Сайлык Сагаанның ады немешкен. Ооң намдары амдызында кончуг-ла бөдүүн, кончуг-ла кыска ышкаш сагындырар: Мөген-Бүрен ортумак школазын дооскаш, ада-иезиниң аалынга бир чыл саанчылап кылган, ооң соолунде Кызылга секретарь-машинакчылар курузун дооскан. Оон тускайланып, шеригден халашкан солдат оол Экер-оол Саая-биле өг-бүле тудупкан, ынчангаш эртенги чылдың күзүнүнден эгелээш, хойжу ада-иезиниң аалында дузалакчы апарганы. Ол-ла.

Сайлык болза, бодунуң мөзү-бүдүжүнде биче сеткилдиг, бөдүүн, харын-даа шоолуг чүве ыыттавас, барык-ла хагдынчак кижи кылдыр сагындырар. Эртеки чылдың чайынында Ортаа-Шегетейниң оң талакы эктинде Ак-Хем деп черге «Мөген-Бүрен» совхозтуң мурнакчы, дуржулгалыг хойжузу Сарыт-оол Салчакович Сагаанның чайлаанта чеде бээримге, өг-бүлениң херээжен ээзи, тос оол, кыстың эргелелдиг авазы Анай Доржуевна Иргит калчан кара сарлык саап олура мынча дээн: «Сайлыкта бир кыдырааш шүлүк бар. Дыка солун. Сонуурган көрүңер даан, чечей».

Ам канчаар авторнуң боду-биле чугаалашпайн, нелээ бир кыдырааш чыгам кезек шүлүктерни номчудувус. Шүлүк чогаалынга салым-талантылыг кыс бо өг-бүледе чалаттынганынга сеткил-сагыжымдан кончуг-ла өөрээн мен. Ам Сайлык Сагаанның үш шүлүүн «Шыныы» номчукчуларынга бараалгадып көрейн.

Алик-Түлүш БЕГЗИ.

САЙЗАНАК

Чалым-Хая баарында
Салбак чаштыг бичии уруг
Чаактары кыза берген
Сайзанактап ойнап олур.
Дөрдиве бедип ушкан
Дээлдиген куш талыгырда
Демги кысты чаптаан ышкаш,
Дээскиниш харап турду.
Сайзанактаан чараш кысты
Сайда хонган сайгадак куш
Сайтыладыр ырлавышаан,
Чаптап көрүп орган дег-дир.

ХОВАГАННАР

Айыраң каас чечектерниң
Аалчызы — ховаганнар.
Аажы-чаңы оожум, топтуг
Аажок чараш ховаганнар.
Ушкан, хонган ховаганы
Уруг чаштар тудуксаарлар.
Ынчалза-даа оларлары
Ындыг амыр туттурбастар.
Чүктеп алган чалгыннары
Чүзүн-баазын чайырлаарлыг.
Ак, көк, кызыл, кара өңнер
Артында-ла алдынналчак.

ЧЕЧЕКТЕЛИП ЧЫРЫП ЧОР СЕН

Сеткил-чүрек кудараткан
Сээң кара карактарың...
Сеткилимден дүне, хүндүс
Черле үнмес болу берди.
Сээң дүрзүң, шырай арның,
Сергек, омак аажы-чаңың
Карактарым шимеримге,
Кара олчаан кестүп келир.
Меңээ сеглээн сээң сөзүң
Меңги чаш дег хаарып чор...
Чечтевейн көр: чүрээмде сен,
Чечектелип чырып чор сен.

СЕТКИЛИҢНИ ХИЛЕТПЕЗИН

Караамда бо бүлденнешкен дамды чаштар,
Карамның сээң сеткилиңни хилетпезин.
Иштим-хөңнүм балыырганчак уяны дээш
Изиг ынаам, мени өршээ, буруудатпа.

Кудай-дээрниң баганазы аңаа турбас,
Хуулгаазын илбичи дег чаңы кевей.
Калчаа чаңнык черниң кырын хуюктай бээр
Казыргы-даа карак дежип каар деп баар.

Эжик-хаалга арты-биле каржы бергеш,
Эжим тыппайн, азып-тенип чораан болза,
Ажып, саргаан кужур чүрээм аргалаар дээш,
Алдап-тенип, эрээлениң чоруур боор мен.

Ында-хаая эрбенниг теп кадаптарга,
Ыглай кааптар шолук хөңнүм чектевес сен.
Аас-кежик чалгыннанган чуртталгавыс
Айыылда деп артык бодал бодавас сен.

Зоя АМЫР-ДОНГАК,
Москвада М. Горький аттыг литература институдунуң студентизи.

ЧҮСТҮҢ БИРЭЭЗИ—АЙДЫС

Делегейниң номчулга конференциязынга кирижир эргени Кызыл хоорайның № 11 школазының өөреникчизи Айдыс Монгуш «Уруглар чээрби бир вектиң чогаадыкчылары» деп үстүкү классчылар ортузунда конкурска тиилекчи болгаш чаалап алган.

Бо радиоконкурска Совет Эвилелиниң чүс, Американың алдан беш өөреникчилери тиилекчи кылдыр санаткан. Чүс кижиниң бирээзи бистиң чаңгыс чер-чурттуувус болган.

Аныяктар ортузунда кайы чогаалчылар хөй номчуттунуп турарыл деп айтырыгга ол Карамзинни, Айтматовту, Гранинни кирген. Парлалгага кандыг чугула айтырыглар көдүрзе эки деп айтырыгга харыызы: хөй уруглар нелер дугайы, Тывага болуп турган репрессиялар дугайы. Америк чажыттарыңарга кандыг номнарны очулдуруп таныштырза эки, кандыг номнар номчуурунга ынак сен деп айтырыгларга база солун, шын, тывынгыр харыылаан.

Уруглар ортузунда делегейниң номчулга конференциязының ийиги турунче кирген өөреникчи уруувуска тиилелгелиг болганы дээш байыр чедирбишаан, мооңдаа соңгаар чедиишкин ону үдеп чорууруң күзеп каалыйар.

Бистиң корр.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Хөгжүм-шии театрынга

Март 8-те. Байырлал концерти. Эгелээри 15 шакта.
«Кызыл», «Молодежное», «Шөлчүгеш» кафелерниге аңданыг чемнер хүнү. Эгелээри 11 шакта.

«Енисей» КБ. Культураның болгаш дыштаныылганың Гастелло аттыг нарыгынга

Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

Хөгжүм-шии театрынга

Март 9-та. Г. Канчели. «Хануманың төөредиглери». Эгелээри 19 шакта.

«Колос» КБ

Уругларга мультфильмнер көрүлдези. Эгелээри 12.00, 14.00 шакта.

«Енисей» КБ

Дискотека. Эгелээри 19 шакта.

Хөгжүм-шии театрынга

Март 10-да. Аныяктарга дыштаныылга кежээзи. Эгелээри 19 шакта.

«Колос» КБ Культураның болгаш дыштаныылганың Гастелло аттыг нарыгынга

Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

Спортчу хемчеглер

«Херел» спорт залынга

Март 9-10-да. Хол бөмбүүнүң талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Кызылдың автоорук техникумунуң, башкы, эмчи училищелерниң спорт залдарынга

Өөредилге черлериниң аразында хоорайның бирги чери дээш баскетбол талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

«Тайга» станциязынга

Март 9-10-да. Профэвилел-комсомолдуң хаак кроссу. Эгелээри 11 шакта.

Март 8-те. № 3 школаның эштир бассейнинге эштир талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 10 шакта.

Шыдыраа клувунга

Шыдыраа талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

«Совет Тыва 5 чыл» стадионунга

Конькиге массалыг чуңгулаашкын. Эгелээри 10 шакта.

ТВ

МАРТ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Телевидение албанчыларының медальдери. 8.15 Мультфильм. 8.25 Делегей улустарының чогаадылгазы. 8.55 «Цирктиң шуттуунакы». 9.30 Фильм-концерт. 10.00 Уругларга фильм. «Бичии ачаның ужуралдары». 11.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Инити ырын ырлап турарлар». 11.55 П. И. Чайковскийниң «Удуп чыдар чараш кыс» деп баледи. Шии. 14.50 «Улуг кижилер болгаш уруглар». Хөгжүмнүң программа. 15.10 Дээлиге. Информация. Реклама. 15.20 Фигуралыг чуңгулаашкын. Делегей чемпионады. Ийилеп чуңгулаары. Хостуг программа. 17.05 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 18.40 Мультфильм. 18.45 Эфирде музыка. Шилиттинген чагаалар. 19.45 «Черүү чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 3-кү серияны. 21.00 «Үе». 21.30 — 23.55 «Индий кинога ынакаттарга». Ийи сериялыг индий хемчээлдиг фильм концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.40 Ритмиг гимнастика. 9.10 Польша ыры фестивалы. 9.55 Совет-француз эштиишкин. «Советская женщина» журналдың шаңналы дээш делегей маргылдаазы. 10.40 «Өг-бүле» телепрограмма. 12.25 Л. Гурченконуң бенефизи. 13.40 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 13.45 И. Штраус дугайында дамчыдылга (ГДР ТВ-зи). 15.00 Баскетбол. Корачтың кубогу. Эр кижилер. 15.40 Концерт. 16.35 «Нон-стоп». Мультконцерт. 17.05 «Киттиң дажын канчап тура тыртып кааптарыл». 18.35 «Ачавысты канчап эдип алырыл». Уран-чечен телефильм. (Чехословакия). 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы. Чапсарда (21.30) — Киножурнал. 23.20 «Нон-стоп» дамчыдылганың уламчызы. «Бистер херээженнер». Мультфильм. 23.30 — 03.10 «Чараш эр кижи». Уран-чечен телефильм.

КИНО

МАРТ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ынакшыл база бүзүре» (Индия) 2 сериялыг. 9.30, 11.30, 13.30, 18.30 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Үш алышкы» 2 сериялыг. 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Алдын-Доос —Кадын». 9.00, 11.00, 13.00. **«Бейбарс»** 2 сериялыг. Бирги фильм. 15.00, 20.00. **«Удуур черлиг вагон»** 18.00 шакта.

МАРТ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Ынакшыл база бүзүре» (Индия) 2 сериялыг. 9.30, 18.30. **«Кара роза — кударалдың, кызыл роза — ынакшылдың демдээ»** (2 сериялыг). 12.30, 15.30 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Үш алышкы» 2 сериялыг. 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Хөглүг ылбилээшкин» 9.00, 12.10. **«Навигаторнуң ужудуушкуну»** 10.20, 13.30. **«Бейбарс»** 2 сериялыг, бирги фильм 15.20, 18.20, 20.10. **«Удуур черлиг вагон»** 18.20 шакта.

«Евразия» бөлүүнүң концертинче, байырлал концертинче Политиктиг чырыдыышкын бажыңы болгаш бот-тывынгыр ыраалар клуву чалап тур. Концерт Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга март 8-те 17, 19 шактарда эгелээр.

Билеттерни ВЛКСМ хооркомунуң учёт секторундан садып алыр. **Коллективтиг чагыгларны 3-39-41 телефонче долгааш чагыдып ап болур.**

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА

Март 9-та. В. Лебедевтиң «Диоген» шиизи чарлаттынган, ооң орнунга Г. Канчелиниң «Хануманың төөредиглери» болур.
Март 11-де. Уругларга «Кайгамчыктыг Василиса» 12 шакта чарлаттынган, оңу эртенгиниң 10 шакта болуру-биле шилчиткен. Кекзо Фельцманның «Донна Люция азы ужуралдыг-ла угбала» болур. Эгелээри 19 шакта.

Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң «Перспектива» соңгукчулар клуву депутаттарның эрге-хоойлу өөредилгезин организастап турар. Бирги кичээлдиң темазы: **«Улус депутаттарының эргелериниң дугайында».** Кичээл март 10-да 10 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңының биче залынга болур.

(Солуннуң дараазында номери март 10-да үнер).

Чурукчунуң хүлүмзүрүү

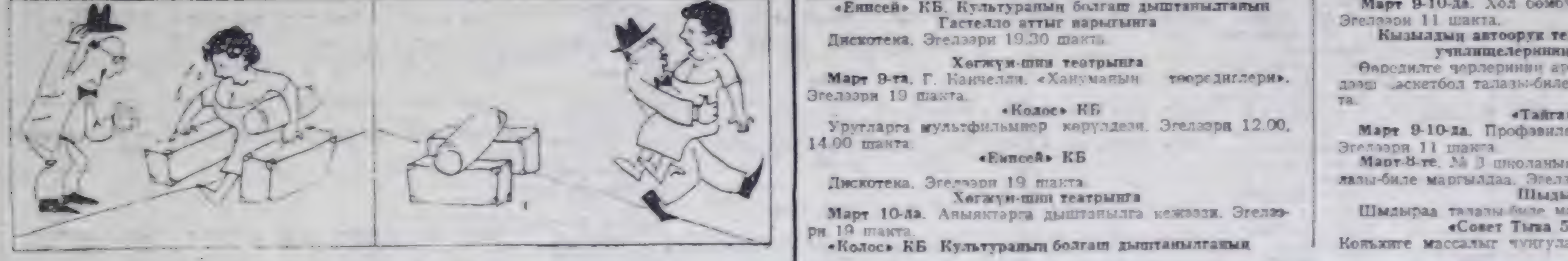

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-53-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-81. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуга келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыны
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 386.   ТС—00131

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 10 суббота № 57 (14257)

1925 чылда үндезилеттинген Өртээ 3 кеп.

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 1990 чылдың апрель 22-де 120 чыл болур оюнга холбаштыр СЭКП ТК-ның Идеология комиссиязының саналын СЭКП ТК-ның Политбюрозу чүүлдүг деп көрген.

Ленинниң амыдыралы болгаш ажыл-чорудулгазы бөгүнде-даа өндүр улуг эчис сорулгага бараан болурунуң, нарын социал айтырыгларны чаа ёзу-биле шиитпирлээриниң үлегер-чижээ болуп турар. Ол хире улуг чергениң ажылдакчыларын чон бүрүзү, бүгү-ле үелерде төлептиг-биле үнелеп, хүндүлеп келген. Ленинниң ады хамыктың мурнунда Октябрьның социалистиг Улуг революциязы-биле — чурттарның болгаш делегейниң салым-чолунга шиитпирлиг салдарны чедирген болуушкун-биле холбашкан.

Ленин болза өттүр көөр социал төлгечи-даа, хоозун күзекчи-даа эвес, Ооң кужу ажылчын аңгының, бүгү ажылчы чоннуң хереглелдерин угаап билгеш, оларны партияның стратегиязынга болгаш тактиказынга илередип билиринде болуп турган. Догматиктерниң талтаашкынныг үзел-бодалы-даа, хоозун-меге революсчуларның алгы-кышкылыг чугаа-сооду-даа хамык чок диалектик-марксисчи Ленинге бир домей чергези-биле таарышпас турган. Ол эртемге ёзулуг чаартыкчы болгаш политикага ёзулуг эртемден болбушаан, социалистиг принциптерден ойталавайн, нарын болгаш чөрүлдешкек херек кырында амыдыралга оларны боттандырарының аргаларын тып болур болгаш тывар херек дээрзин херек кырынга көргүскен.

Продуктуларны дорт солчурунче шилчииринин аргазы-биле социализмни бадыткап тургузар дээн «шериг коммунизминиң» үезиниң баштайгы оралдажыышкыннарын алдагдал-дыр деп, В. И. Ленин дидими-биле билинген. «Большевикчи шенелдениң» дөмей-ле бууреарының дугайында чүүл-бүрү «өттүр көрүүшкүннер» турбуже, хоозун революстуг лозуңнарны, даштыкыдан көөрге ажыктыг болгу дег, ынчалзажок хөме тавараан, бедүүнчүткен шиитпирлээшкиннерни Ленин ойтур шаапышаан, социализм дугайында чаа бодалдарны чогаадыкчы ёзу-биле дилеп, пролетарий күрүнениң херек кырында боттуг политиказының принципиалдыг чүүлдерин ажылдап кылган.

Баштайгы социалистиг чаартыышкыннарның дуржулгазынга даянып алгаш, Ленин болза чаа ниитилел тургузуун экономикадан дашкаар албадал-биле, социал болгаш национал эрге-ажыктарның хөй янзызын херекке албазы-биле, хоруушкуннар болгаш казармачы деңнээшкинниг чорук-биле тургузары хоржок деп түңнелди кылган. Материалдыг сонуургалдың болгаш ооң-биле холбашкан бараан бүдүрүлгезиниң база садыглаганың экономиктиг механизмнериниң эргежок чугулазын, ниитилелдиң бүдүрүкчү күштерин хөгжүдеринге янзы-бүрү социал-экономиктиг үндезилерниң күчүзүн ажыглаарының эргежок чугулазын ол билген. Ону барымдаалааш, социализмниң материалдыг үндезинин тургузарынче угланган чаа экономика политиказын чарлаан турган. Революция ооң чаза чүткүп үнүп шыдавас ышкаш сагындырып турган, кедергей чидиг негелделиг айтырыгларның болгаш чөрүлдээлериниң муңгаш тудушкаандан үзе тавар үнерин чогум-на ол политика хандырган.

«Сайзыраңгай кооператорларның тургузуу» болур социализм дугайында өөредигни В. И. Ленин тургускаш, культура революциязының идеязын үүрмек бүдүрүкчүлерни кооперастаары-биле база амыдыралдың бүгү байдалдарын өскертири-биле быяк холбаштырган. Ленинчи национал политиканың, совет федерацияның идеязының шынныын үе тодаргай бадыткаан. Совет эрге-чагырганың алыс утказын бюрократчы ёзу-биле хажыдарының айыылдыын Ленин айыткаш, улус эрге-чагырганың хамааты харысалгалыг чоруктуң, сагылга-чурумнуг болурунуң база хоойлу-дүрүмнү шыңгыы сагыырының принциптерин ниитилел-политиктиг амыдыралга бадыткап тургузарын чедип ап турган. Социализм кижи төрелгетенниң төөгүлүг дуржулгазында бүгү-ле депшилгелиг чүүлдерни ажыглаар ужурлуг деп санап чораан.

Амыдыралчы болуушкуннарның канчаар-даа аажок капсырлашкан шоралгаандан үнериниң аргазын дилевишаан, [illegible], эргижирээн үзел-бодалдарны дидими-биле ап октавышаан, «эки дээн-не таварылгада чүгле кол, ниити чүүлдү дөзевилээр, амыдыралдың нарын чүүлдерин хаара тударынга чүгле чоокшулап турар кандыг-даа теория ышкаш, дүүнгү хүннүң теориязындан марксисчи кижи салдынмайн чыдып бербес, а хүн бүрү амыдыралды, херек кырында боттуг чүүлдүң ылаптыг фактыларын барымдаалап көөр ужурлуг» дээрзин херек кырынга көргүзүп турган (Чог. долу чыындызы, т. 31, арын 134). Ол эштерин ховар эвес кайгадып, ооң тактиканы хенертен өскертиптери, оларның эргижирээн туруштарын чамдыкта чидии-биле шүгүмчүлей бээри чогум-на ооң ужурундан болуп турган.

Большевикчи партияның удуртукчулары Россияга революцияның чедиишкиннинг болурун делегейниң социалистиг революциязының перспективалары-биле дорт холбаштырып турганы билдингир болгай. Ынчалзажок болуушкуннарның херек кырында боттуг чорудулгазы ол ынаныштарны бадыткавайн барган. Ынчаарга Совет Россия аштырыышкынга чайлаш чок таваржыр деп баш удур чугаалап эгелээн кижилерге удурланыштыр, Ленин болза аныяк Совет республиканың таварыкы бергени өскерилгеи иштики болгаш даштыкы байдалдарны боттуу-биле база бүгү талалыг анализтээринге үндезилеттинген чаа стратегияны большевиктер партиязынга бир дугаарында ажылдап кыла берген.

Социалистиг чаартылгаларның делгеренгей программазын Ленин арттырып четтикпээн. Ынчалзажок ооң ниитилештирип кылып четтиккен чүүлү янзы-бүрү чурттарның бойдус-төөгү талазы-биле бот-онзагай чоруунга база улустарның чаңчылдарынга үндезилеттинген социализмче оруу янзы-бүрү болур дээрзин ооң хүлээп көрүп турарынга хензиг-даа чигзиниглиг болдурбайн турар. Социализм дугайында үзел-бодалдың үндезини-биле өскерилгени чүдел дээрге, социалистиг тургузуг эрги чүүлдү көңгүс хей деп хүлээп көрбейн турар эвес, харын сайзыралдың өндүр чедиишкиннерин эргежок чугула кылдыр бодунга сиңирген турар ужурлуунда болуп турар.

Ынчалзажок Совет күрүнениң үндезилекчизиниң хөй-хөй чаартыкчы идеялары практика кырынга боттанмайн барган. Чаа эрге-чагырганың алыс утказын бюрократчы ёзу-биле хажыда бээр чадавас дээн ооң ондаксыныышкыны бадыкаттынган. Сталинчи ёзу-чурумнуң, чагырып дужаар системаның догуннап тургустунганы ниитилел амыдыралын күш-биле чаңгыс аайландырар, политикадан, өнчүден болгаш эрге-чагыргадан чонну хоорулдурарының калбарарынга, партияны халаптыг-биле өскертиринге база социализмниң адын баксырадып бойладырынга чедирген. Кижи болза партия-күрүне механизминде «ээрилчигеш» болур дээрзиниң дугайында сталинчи бодалды ниитилелге нептереткен. Чогаадыкчы чоруктуң ёзузун, демократизмни болгаш буянныг чорукту, ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдеринге ажык болурун, кижиниң депшилгениң чепсээ эвес, а дээди эчис сорулганың дээжизи кылдыр көөр чорукту ленинчи номналдан күш-биле ап октаан турган. Большевик партияның дээжизин кам-хайыра чокка узуткап чок кылган, совет ниитилелдиң бүгү-ле бөлүктерин бойладып харыксыраткан. Сталинизм дээрге ленинизмден анаа-ла адырылган чорук болуп турар эвес, харын-даа миллион-миллион кижилерниң угаан-медерелинге социалистиг идеяның бодун чүдек-бужары-биле хажыткан чорук болуп турар. Төөгүнүң элдептиг чүвези чүл дээрге, ол бүгү чүүлдер ленинчи идеяларга «шынчы» болур чоруктуң тугунуң адаа-биле болуп турганы. Ооң түңнелинде каржы догмалар болгаш хоозун үзел-бодалдар ниитилелди хөй-хөй чылдарда бектей туткан, ол чүүлдер ниитилелдиң иштики калбарыышкынын, ооң боду хөгжүүр база боду чаартынар аргаларын казаан.

Эде тургустунуушкун чорудулгазы-биле бистиң чуртувуска эгелээн үндезин чаартылгаларны боттандырарының кол негелделериниң бирээзи болза, чүвениң алыс шынын бодап билир чорукту катап тургузары. Он-он чылдарның дургузунда нептередип келген хоозун бодалдардан база тоолзуг чүүлдерден ниитилел медерелин хостаары болган. Ынчаарга ленинчи идея-теоретиктиг номнал, ленинизмниң методологиязы эрткен болгаш амгы үениң үндезин айтырыгларын ынчан бүгү талалыг анализтеп көөрүнге, социалистиг хөгжүлдениң нарынын болгаш чөрүлдешкээн, ооң шимчедикчи күштерин билип алырының эге үндезини болган.

XX чүс чылдың үндезини-биле өскерли берген байдалдарынга марксизмниң философчу үндезиннерин хөгжүдеринге Ленин эң улуг салыышкынны киирген, диалектиктиг методту бүгү талалыг ажылдап кылган болгаш чүгле политиктиг хөделиишкиннерге эвес, харын-даа ниитилелдиң база бойдустуң шимчээшкининиң хоойлуларын анализтеп көөрүнге ону кончуг мергежилдиг ажыглаан. Бойдус, ниитилел болгаш техника эртемнериниң чаңгыс эвиниң, кижи дугайында эртемнерниң комплекизиниң оңуп читпес бодараашкыны болур философтарның болгаш бойдус эртемчилериниң эвилелиниң дугайында ленинчи идея ам-даа мурнуку хевээр чугула болуп турар. Улуг бодалчы болур Ленинниң ёзулуг угаан-бодал овур-хевирин катап тургузары, хөй санныг өскертикчилерниң дыка хажыдып база чуду-каражыдып кааны ооң теоретиктиг номналынга ёзулуг эртем ёзузунуң хамаарылгазын бадыткап тургузары чугула сорулга болуп артып турар.

Ленинчи идея-теоретиктиг номналга хамаарыштыр ийи хажагай чоруктар бөгүн илереп турар, оларның-биле чөпшээрежип болбас. Лениниден бистиң өөренип алыр чүвевис чок, ооң боду болгаш ажыл-херээ эрткен үеде арткан деп бадыткал турар кижилер ханызы-биле алдап турар. Ленинниң арттырып каан номналында төөгү болу берген чүүлдер бар болбайн аан, ынчалзажок ооң кол-кол идеялары, ленинизмниң бодунун ёзузу бистиң хүннеривисте-даа үргүлчүлеп чурттап турар. Амгы үениң чорудулгаларының бүгү-ле янзы-бүрүзүн болгаш чөрүлдешкээн чүгле Ленинге даянып база ооң ажылдарындан үзүндүлер-биле тайылбырлаарынче чүткүп турар чорук база-ла шын эвес. Шуут-ла угаан-бодал тамчыктыг хараар чорукка дөмейлежип, харын-даа олче шиитпирлиг берип турар угаан-бодал талазы-биле дидим эвес чорукка Ленин кезээде хөңнү чок чораан.

Бодунуң үезинде чугаалап турганы, тодаргай социал-политиктиг байдалга хамаарышкан чүүлдерни, сөөлгү чаданың шыны кылдыр, амгы үениң амыдыралынче анаа-ла шилчиде бээр болза, Ленин боду анаа көңгүс удур болур ийик. Теоретиктер-даа, политиктер-даа болуушкуннарның чорудулгазын баш удур бүгү-ле үүрмек кезектеринге чедир чугаалаптар, ону он-он чылдарда кезек-кезээнге чедир санаптар харык чок болгай. Чүвени даап чугаалаар харысалга чок чоруктарга удур Ленин херек кырында боттуг амыдыралды анализтеп көөрүнге үндезилеттинген эртемниг баш удур көрүүшкүнну удурланыштыр тургузуп чораан. Идеологияда алгакчы-йөрээкчилерниң хей-хоозун дуурайлаашкыннарынга бодаарга, кижилерниң чүвениң алызын бодаар чоруун угаазыладыг деп, ол кезээде көрүп чораан.

Ленинниң соонда делегейге, ооң иштинде бистиң чуртувуска XX чүс чылдың эгезинде бодап көөр арга чок турган ындыг чаартылгалар болгулаан. Ол чаартылгалар ниитилел амыдыралының бүгү талаларынга анаа-ла дээн каан эвес, харын-даа делегейниң овур-хевирин үндезини-биле чаартыпкан. Капитализм соонда маңаваал аргаларын бадыткап көргүскен. Чаа тургузуг база херек кырында боттуг чүүл апарган, ынчалзажок ол-даа бодунуң артык шыпарлыг чоруктары-биле чергелештир, төөгү талазы-биле тургустунганы хевирлеринин четпес чүүлдерин база көргүскен. Социал системаларның кожа-хелбээ догуннаарының дугайында айтырыг шынар талазы-биле чаа утказын апарган. Кижи төрелгетенниң мурнунга тургустунуп келген бүгүдени хаара тудуп турар өйү келген негелделиг айтырыглар болгаш айыылдыг чүүлдер улустарны болгаш күрүнелерни боттарының ниитилел тургузуундан хамаарылга чокка удур туржурунда кады ажылдажылгаже шилчиирин негей берген. Делегей аренаазынга дорт, удур туржур чорук аныш эрттинип, бот-бодунун хүндүлежиринин, тускай догуннааашкынның принциптери бадыткаттынып, ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерин колдады көөрүнүң идеязын улам-на калбаа-биле хүлээп көрүп турар апарган. Чаа политиктиг угаазылаашкынны делегей улам-на ханы билип бар чыдар.

Бо херек кырында боттуг төөгүлүг чүүлдер туруп турда, амгы үениң бүдүш байдалынга ленинчи үзел-бодалдар дүрүмчээн чүүлдер болбазы чайгаар-ла билдингир. Чер кырында ниитилел чаартылгаларының чыгдынган дуржулгазын, социализм делегейинде чаа чүүлдерни барымдаалап тургаш, ол үзел-бодалдарны чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдери негеттинип турар. Социализмниң шынар талазы-биле чаартынылгазының чорудулгазында бодарап кел чыдар ооң чаа овур-хевири дээрге буянныг чаагай, демократтыг социализм-дир. Улустарның бот-тускай догуннаашкынын, оларның амыдыралының овур-хевирин, дылын болгаш культуразын хүндүлеп көөр угаан-бодал негелдезин социалистиг идея бодунда хаара тудуп турар. Ол идея ниитилелге кады ажылдажылгаже, кожа хелбээжи чорукче база тайбыңче кыйгырып, күчүлээшкинниң база хоойлу-дүрүм чок чоруктуң кандыг-даа хевирлерин ойтур шаап турар.

Партия Ленинниң номналын догмалыг камгаргылардан, хажыдыышкыннардан база өскертир чоруктардан хоставышаан, ону бодунуң идейлиг база политиктиг чаартылгазының эң чугула үндезиннериниң бирээзи, херек кырында боттуг амыдыралды билип алырының база чаартырының эртемниг методу болгаш дээштиг чепсээ кылдыр көрүп турар.

Ынчаарга бөгүн ленинчи идеяларны барымдаалап көөр чорук дээрге Ленинге анаа-ла катап эгелээри ол эвес-тир, ол дээрге Ленин-биле кады бурунгаар шимчээшкин-дир. Бир талазында чугаа болза, ленинчи идеяларны херек кырында боттуг чүүлдерин одуруунче катап эгидериниң дугайында боол турар, чүге дээрге оларны мурнунда чүгле анаа чарлап турган болгай. Өске талазында — бистиң ниитилелдивистиң амыдыралының амгы үедеги чорудулгаларын ханызы-биле анализтеп көөрү, эде тургустунуушкунуң политиказын боттандырып чорударынга чаа теоретиктиг үнелээшкиннер болгаш түңнелдер, үндезилеттинген сүмелер канчаар-даа аажок эргежок чугула болуп турар. Алыс түңнелинде барып ажыл-херектиң чедиишкини марксисчилерниң амгы салгалы боттарының мурнунда туруп турар айтырыгларны ленинчи номналга, делегейниң хөй-ниити бодалында, эртеминде, культуразында бүгү-ле депшилгелиг чүүлдерге даянгаш, кайы хире чергезн-биле бот-тускайлаң шиитпирлеп шыдаарындан хамааржыр апаар.

Ленинниң — улуг бодалчының болгаш революсчунуң — төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оо — хөөржүдүкчиниг хемчеглер организастаарынга сылдаг эвес-тир. Юбилейлер болза эрткен оруктү угаазыладыг бодап көөрүнче, ынчаэнгейни шиитпирлеттинмээн айтырыгларга мөөңнээринче идиг бээр ужурлуг деп, Ленин санап турган. Чурт коммунистерден ыткыр чугаа-соттарны, бүдүредиишкиннерни болгаш ленинчи принциптерни хажык чок эдерер дээр ёзулал даңгыраан маңавайн турар, ынчаарга хамыктың мурнунда боттуг хөделиишкиннерни, чарлаттынган политиканың практиктиг үре-түңнелдерин манап турар. Эде тургустунуушкунун салым-чолу, а ындыг болганда, социализмниң чаа овур-хевирин чедип алыры шиитпирлиг чергези-биле эвес-даа болза, канчаар-даа аажок улуг чергезинде СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазындан хамааржыр. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң бүдүүзүнде ленинчи юбилей партияны шынар талазы-биле чаартырынга, ооң бүгү-ле звеноларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарынга идиглиг бээр ужурлуг.

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга холбаштыр чогуур политиктиг болгаш организакчы ажылды СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткел-биле, партияның политиктиг Платформазының төлевилелин бүгү партияның база бүгү улустуң чугаалажып көөрү-биле тудуш холбаалыг кылдыр калбартып чорударын сананган.

Теоретиктиг ажылга кол кичээнгейни ленинчи теоретиктиг номналды барымдаалап тургаш, чаартыышкынга идеологиязын улам ынай ажылдап кылырынга, социализмниң төөгүлүг дуржулгазын, амгы үениң ниитилел практиказын чогаадыкчы ёзу-биле угаазылап бодап көөрүнге мооңнээр. Ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның ортузунга идеологтуг, масса-политиктиг ажылга кол кичээнгейни буянныг чаагай, демократтыг социализмниң идеяларын болгаш революстуг эде тургустунуушкунуң сорулгаларын тайылбырлаарынче угландырар, янзы-бүрү демократтыг хөй-ниити бөлүктери-биле болгаш шимчээшкиннер-биле партияның калбак боттуг чугаалажылгазын чорудар.

Москва хоорайга байырлыг хурал эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган, анаа М. С. Горбачев илеткел кылыр. В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга тураскааткан кол-кол хемчеглерни төлевилеп кылган.

ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгаларның Үндезиннерин күштүг болдуруп эгелээр дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы

1. ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгаларының Үндезиннерин 1990 чылдың март 15-тен, а Үндезиннерниң 12-ги чүүлүн 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдурар.

2. ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгаларының амгы күштүг боол турар документилери Үндезиннерге чөрүшкек эвес болганда, ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер талазы-биле хоойлужудулгазын ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында Үндезиннеринге дүүштүрүп эгелегижеге чедир, оларны хевээр ажыглаар.

Үндезиннерни күштүг болдуруп эгелээниниң соонда, азы 1990 чылдың март 15-тен эгелеп, ол чүүл 1991 чылдың январьдан эгелеп күштүг болу бээр 12-ги чүүлде көрдүнген эрге-хоойлу хамаарылгаларындан аңгыда, тыптып келир эрге-хоойлу хамаарылгаларынга дүүштүр ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгазының Үндезиннерин хевээр ажыглаар.

1990 чылдың март 15-ке чедир тыптып келир чер талазы-биле эрге-хоойлу хамаарылгаларынга (чер үндүрүүнүң болгаш аренда төлевириниң талазы-биле 1991 чылдың январь 1-ге чедир) эрге-хоойлу хамаарылгаларынга дүүштүр чер дугайында ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгазының Үндезиннерин оларның күштүг болдуруп эгелээниниң соонда тыптып келир шак ол эргелерге болгаш хүлээлгелерге хамаарыштыр ажыглаар;

3. Чер участоктарын бээр дугайында боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр чогуур органнарның 1990 чылдың март 15-ке чедир хүлээп алгылааны, ынчалза-даа ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгазын күштүг болдуруп эгелегижеге чедир күүсеттинмээн шиитпирлери Үндезинниң негелделеринге дүүштүр күүсеттинген турарын;

1990 чылдың март 15-ке чедир оларга бергилээн кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелерлиг болгаш түр ажыглап турар чер участоктуг, кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары болбайн турар хамаатылар, а ол ышкаш юридиктиг кижилер черниң ээлери азы черни ажыглаарының эргелерин олар тодарадып тургузуп алгыже боттарының эргелерин хевээр арттырар;

Үндезиннерниң 9-ку чүүлүнүң 9-ку пунктузунда көрдүнген хуусааларны санаары оларны күштүг болдуруп ажыглааныындан эгелээр деп доктаадыр.

4. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтери:

Эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазын чер дугайында ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгаларының Үндезиннери-биле дүүштүр шүүп кылыр;

Черни ээлеп эдилээриниң эргезин болгаш доктаамал ажыглаарының эргезин шынзыдарының күрүне актызының майык хевирин ажылдап кылыр, а ол ышкаш черни ээлеп эдилээриниң болгаш черни ажыглаарының эргелерин тургузуп, бижииринин тодаргай хуусааларын баш удур көөр;

Черге хамаарылгаларны эде тургузуп турар үеде кедээ ажыл-агыйны колдады хөгжүдериниң, ажыл-агыйны башкарарының хевирлерин хостуу-биле шилип алырының, ажылды үе-чадалап чорударының, социал-экономиктиг болгаш экологтуг уржуктарны бар-ла шаа-биле өөренип көөрүнүң, экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле комплекстиг бүгү-ле хемчеглерниң аразында сырый холбаазының эргежок чугулазын барымдаалап көөр.

5. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

1990 чылдың октябрь 1-ге чедир:

ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазының Үндезиннеринден үнүп келир ССР Эвилелиниң амгы күштүг боол турар хоойлужудулгалар документилерин өскертир болгаш немээр талазы-биле саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирип эккээр;

ССРЭ Чазааның шиитпирлерин чер дугайында ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазының Үндезиннери-биле дүүштүр кылыр:

ССРЭ-ниң министерстволары, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары оларның Үндезиннери-биле чөрүшкек нормативтиг документилерин эде көөрүн болгаш күш чок болдурарын хандырар;

ажыглавайн турар болгаш чөптүг эвес ажыглап турар черлерни доктаамал тып илередирин;

чер дээш төлевириниң принциптерин доктаадырын;

чер тургузуушкунунуң кол-кол дүрүмнерин, чер кадастрының база черниң байдалын доктаамал хайгааразын бадылаарын;

ведомстволар аразынга үндезилээш, черни мониторингалаарын, чер кадастрының, чер тургузуун башкарып чорудар, черлерни ажыглаарынга база кадагалап эдилээринге күрүне контролюн хандырып турар чаа органнарны тургузарын ниикпе ол талазы-биле күрүнениң амгы туруп турар органнарын быжыглаарын;

тараачын ажыл-агыйларның деткииринин чаа программазын чогаадып тургузарын көрүп турар, чер дугайында ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазының Үндезиннерин боттандырарынче угланган хемчеглерниң комплекизин 1990 чылдың август 1-ге чедир боттандырарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Черге ажылды башкарып чорударының бүгү-ле хевирлерин хөгжүдеринге деп аргаларны тургузар талазы-биле хемчеглерни он үшкү беш чыл планының төлевилелинге киирер.

6. 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп күжүн чидирген деп санаар 8-ки чүүлден (1987 чылдың декабрь 2-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыының эдилгезинде (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даңзылары, 1987 ч., № 49, 791-ги чүүл) өскезин ССРЭ Хоойлузунуң 1968 чылдың декабрь 13-те бадылааны (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даңзылары, 1968 ч. № 51, 485-ки чүүл; 1977 ч., № 38, 567-ги чүүл; 1977 ч., № 51, 771-ги чүүл; 1980 ч., № 3, 42-ги чүүл; 1981 ч., № 3, 75-ки чүүл; 1984 ч., № 24, 422-ги чүүл; 1987 ч., № 32, 514-кү чүүл) ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чер хоойлужудулгазының Үндезиннерин 1990 чылдың март 15-тен эгелеп күш чок болган деп санаар.

7. Бо доктаал-биле көрдүнген хемчеглерниң боттанып турарын контрольдап хандырарын база эргежок чугула айтырыгларда чогуур саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирип эккээрин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле комитединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус курлавырларын чөп ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле комитединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу ёзузунуң болгаш хоойлу-чурум айтырыгларының талазы-биле комитединге дагзыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 28.

Кыштаглаашкын—шылгалда

МАЛ ХОРАП ТУРАР

«Хемчик» совхозтуң ийи бригадазында 13431 хой 32 кыштагда турар. Ол девискээрге кыш эгезинден бээр хар чуга, хат-шуурганнаа болбаан. Ол хиреде байдал берге. Амгы үеде төрүүр 5311 хойнуң 3597-зи оолдапкан. Ара салганы, өлүтте төрүттүнгени каттыжкаш, 270 ашкан. Бо дээрге дүвүренчиг байдал-дыр. Хураганнары онча-менди болгаш мактапкы дег чаңгыс-даа хойжу тывылбас, шуптузу-ла каражалыг.

№ 2 бригадада Владимир Хомушкунуң коданында 337 хойнуң 176-зы төрээн, 18 хой ара салган, 47 хураган өлген. Чозармаа Кара-Салда шак ындыг хураганнарның ниити саны 43 четкен. Бо ийи коданда халдавырлыг аарыг барын лаборатория бадыткаан. Ынчаарга ам ол дүвүренчиг чорукту эдер талазы-биле кандыг хемчеглер алганын айтырарымга бригадир огулут харыы бербеди. Дүвүрээзин кедүрбээн улус боор бе деп бодадым.

Кара-Өзенде Ламажык Арагачыда 35, Улуг-Ховуда Базыр Хомушкуда 22, Ак-Хемде Ондукай Саада 17, Борис Хомушкуда 16 хураган хораан. Мындыг санчурагайларны, чижектерни уламчылап болур. Улуг хойнуң өлүп хораар чоруу эрткен чылдың бо үезинден база көвүдээн, сөөлгү айларда 140 хой өлген. Оларның кежин ажыглавас кылдыр актылап каапкан. Байдал шак мындыг берге турда, ону дирекцияга черле кала-даа чугаалашпааны элдептиг.

Чамдык коданнарда малдың ижин-шөйүнү, аас балыглаар аарыглары бар. Бригадаларда мал эмчилери Галина Саая биле Урана Монгуш аалдарга барып турза-даа, көргүскен дузазы эвээш, эм аймаа-биле бага хандырып турарынга хойжулар хомудаары чөп.

Совхозта мал чеминиң курлавыры четчир. Артыкшылын өске ажыл-агыйларга безин садып турар. Ындыг турбуже, чемгерилгени, ылаңгыя коникатканындан Бинп-оол Хомушку, Серенмаа Успун, Бодуй-оол Хомушку, Чингис-маа Хомушку болгаш өскелерниң-даа коданнарында 725 хураган дөтпелерин тургузу азырап турар. Конзай-оол Сундуйнуң 509 хураганының барык чартык кезиин өдектен үндүрбейн азырап эгелээн.

— Элээн каш хураганнар өлген. Союз көөрге аңмежок хөй аза-огу эът-кежинде кадалган боор чорду — деп, хойжунуң дузалакчызы Бачаа Сундуй чугаалады. Шынаа-ла, ындыг болган. Орай үскен хураганнары Чолдак-Шыраа-Булак деп черге кадарып турган. Ол девискээрнин үнген сигенниң хой кезиин аза-огу. Кадарчылар, кажаа-хораа челиишпезинден коданнарда малдың баш санын көвүдеткени база чылдагзан болуп турар харын. Оон аңгыда кажаалырының иштин өлүкүк агаары багай.

№ 2 бригаданың элээн хөй коданнарын эргип кезээш, малчыннарның боттары-биле база чугаалаштым, негелделерин, хомудалдарын дыңнадым. Улуг-Хову деп черде Доокай Хомушку, Демир-оол Ховалыг, Шолук-Ховуда Владимир Ооржак болгаш өске-даа малчыннар сүтну 2-4 хонук эккелбейн баарын хомудадылар. Сүт ижип чаңчыккан мал хар чивес. Ынчангаш сүт сөөртүлгези үзүктелирге, деңгилдези дораан сулараар. Баксыраар дээрзин уттуп болбас. Малга ынча үеде сүт эккелбейн турарын черле чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Совхозтуң хоочун кадарчызы Өрге Ооржактың аалынга база чордум. Шыраа-Булак тайгазының эдээнде Бедик-Дөң деп черде оглу, кени-биле 517 хунан иртке немей төрүүр 48 хойну кадарып турар чорду. Час узун. Берге үелер ам келир дээрзин чугаалап, баш удур серемчилелдиг, хынамчалыг болурун дузалакчыларынга, өөрү хойжуларга чагып, сагындырып олурар кадарчы чорду.

Дүвүренчиг чүүл: «Хемчик» совхозта малдың баш саны чыл санында эвээжеп турар. Малчыннар ажылынга харысалгазы черле кошкак. Бо чыл эгелээнде оларның кырында 61 муң рубль өре бар. 357 мал өрелиг. Ынчангаш районнуң улусчу контроль комитеди совхозтуң мал ажылында байдалды шыңгыы чугаалажып көргеш, директорга, кол зоотехникке хемчег онааганы таварылга эвес. Оон түңнел үндүрер херек.

Шак мындыг четпестерни болдурбазының аргалары турган. Үезин эрттирипкен. Зооветспециалистер, малчыннар, боттары-даа харысалгазын каш катап бедидер херек. Оон башка девүүнүктээшкинден канчап уштунарыл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЧЕР ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

Бо үндезиннер черге хамаарылгаларны таарыштырып турар болгаш черлерни чеп ажыглаарынга болгаш камгалаарынга, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн чедип алырынга байдалдарны тургузуп, бойдус хүрээлерин камгалап арттырарынга болгаш экижидеринге, ажыл-агыйны чорударының бүгү хевирлерин деңдески хөгжүдеринге байдалдарны тургузарынче угланган.

I БӨЛҮК
НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чер хоойлужудулгазы

ССРЭ-де черге хамаарылгага бо үндезиннерге болгаш ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның мааңа дүүштүр үндүргени өске-даа хоойлужудулгаларынга таарыштыр тургузуп турар.

Дагга, арга-ыяшка болгаш сугга хамаарылгалар, үнүш болгаш дириг амытан аймаа, агаар атмосферазын чеп ажыглаар болгаш камгалаар талазы-биле хамаарылга ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның тускай хоойлужудулгалары-биле таарыштыртынып турар.

2 чүүл. ССРЭ-ниң черлериниң составы

ССРЭ-де бүгү черлер тургузугга көрдүнгенинге дүүштүр дараазында хевирлерге хуваартынар:

1) көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер;

2) чурттакчылыг черлерниң (хоорайларның, хоорай хевирлиг суурларның болгаш көдээ чурттакчылыг черлерниң) черлери;

3) үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, камгаланыышкынның болгаш өске-даа херектелдиң черлери;

4) бойдус камгалалының, кадыкшылганың, рекреацияның болгаш төөгү-культура херектелдиң черлери;

5) арга-ыяш фондузунуң черлери;

6) суг фондузунуң черлери;

7) курлавыр черлер.

Эвээш санныг улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң чурттап база ажыл-агый чорудулгазын боттандырып турар черлеринге черлерниң айыттынган категорияларын ажыглаарының онзагай чурумун эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы ёзугаар тургузар болур.

3 чүүл. Чер — чоннуң байлаа

Чер болза ол девискээрде чурттап турар чоннуң байлаа болур.

ССРЭ-ниң хамааты бүрүзү чер участогу алыр эргелиг. Ону бээриниң чурумун болгаш дүрүмүн бо үндезиннер, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлулары ёзугаар тодарадыр.

4 чүүл. Черни эргелеп башкарар талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелери

Улус депутаттарының Советтери чер участоктарын эдилээр болгаш ажыглаар кылдыр ССРЭ хамаатыларынга, колхозтарга, совхозтарга болгаш күрүне, кооператив, хөй-нити өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, хоойлужудулга ёзугаар тургузуттунган таварылгаларда — өске-даа организацияларга болгаш кижилерге бээр.

Улус депутаттарының Советтери бо үндезиннерге, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларынга дүүштүр чер участоктарын хавырар.

Эвээш санныг улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң чурттап болгаш ажыл-агый чорудулгазын боттандырып турар черлеринге черни бээрин болгаш оларның ажыл-агый чорудулгазы-биле холбашкан черлерни хавырарын улус депутаттарының чогуур Советтериниң шиитпирлери-биле ол улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң аразынга референдумнуң түңнелдерин ёзугаар чорудуп болур.

5 чүүл. Черни ээлээри

Бо үндезиннерниң 20 чүүлүнде көрдүнген херектелдиңге ажыглаары-биле ССРЭ хамаатыларынга черни бүгү назынында салгап эдилээри-биле бээр.

Бээр чер участоктарының [illegible] хемчээлдиг [illegible] эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы тургузар.

Доктаамал эдилээр кылдыр черни колхозтарга, совхозтарга, күрүне, кооператив, хөй-нити өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, шажын-чүдүлге организацияларынга көдээ болгаш [illegible] ажыл-агыйын [illegible] бээр.

6 чүүл. Черни ажыглаары

Черни доктаамал азы түр үеде ажыглаар кылдыр бээри болза:

бо үндезиннерниң 21-23 чүүлдеринде айыттынган сорулгаларны боттандырары-биле ССРЭ хамаатыларынга;

үлетпүр, транспорт болгаш көдээ ажыл-агый эвес өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нити бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге болгаш организацияларга;

камгалалга хереглээри-биле бо үндезиннерниң 31 чүүлүнде айыттынган организацияларга;

шажын-чүдүлге организацияларынга;

кады бүдүрүлгелерге, совет болгаш даштыкы юридиктиг кижилерниң киржилгези-биле делегей каттыжыышкыннарынга болгаш организацияларга.

Черни түр ажыглаарының хуусаазын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктаадып тургузар.

ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларында көрдүнген таварылгаларда черни ажыглаагы-биле өске-даа организацияларга болгаш кижилерге берип болур.

7 чүүл. Черни арендага бээри.

Түр ажыглаары-биле черни арендага ССРЭ хамаатыларынга, колхозтарга, совхозтарга болгаш күрүне, кооператив, хөй-нити өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, кады бүдүрүлгелерге, совет болгаш даштыкы юридиктиг кижилерниң киржилгези-биле делегей каттыжыышкыннарынга болгаш организацияларга, а ол ышкаш даштыкы күрүнелерге, делегей организацияларынга, даштыкы юридиктиг кижилерге болгаш хамаатыларга бээр.

Черни арендага улус депутаттарының чогуур Советтери бээр.

Аренданың негелделери талаларның дугуржулгазы ёзугаар тодарадыр болгаш керээге бижиттинер. Ооң хуусаазы төнген соонда черни арендага алырының керээзин катап чарар артык эрге арендаторда бар.

Черниң көдээ ажыл-агыйга арендалап алган участоктарын талаларның дугуржулгазы ёзугаар арендаторга эдилээр кылдыр шилчидип берип болур.

Колхозтар, совхозтар, күрүне болгаш кооперативтерниң көдээ ажыл-агый өске-даа бүдүрүлгелериниң черни чамдык ажылдакчыларга болгаш аренда коллективтеринге ажыл-агыйның иштики чер тургузуунуң чурумун ёзугаар башкарлап берип болур.

Черни арендалаарының талазы-биле харылзаалар бо үндезиннер, ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның аренда дугайында хоойлужудулгазының үндезиннери, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле тургуттунар.

8 чүүл. Черлерни бээри

Ээлелгеге болгаш ажыглаарынга чер участоктарын үндүрүп бээрин ону ажыглаар бээриниң чуруму-биле боттандырар.

Ээлелгеде болгаш ажыглаарда чер участогун өске чер ээзинге азы чер ажыглакчызынга бээри чүгле ол участокту ук үндезиннерниң 11-24 чүүлдеринде көрдүнген чурум ёзугаар болдуруп болур.

Көдээ ажыл-агый херектелдинге ажыглаттынып болур черлер хамыктың мурнунда көдээ ажыл-агый херектелдинге тускайлаттынар ужурлуг.

Чер ээлээр болгаш ону доктаамал ажыглаар эрге күрүне актызы-биле бадыткаттынып шынзыттынар.

Күрүне актызының хевири, ону дамчылаарының болгаш тывысырының чуруму эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктааттынып тодараттынар. Черни арендалаарының талазы-биле өске-даа керээлерниң хевирин болгаш оларны дамчылаарының чуруму эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктааттынып тодараттынар.

9 чүүл. Черни ээлээр болгаш ажыглаар эргени күш чок болдуруп соксадыры

Чер участогунга шупту эргени азы ооң кандыг-бир кезиин ээлээр эргени болгаш ажыглаар эргени улус депутаттарының Соведи дараазында таварылгаларда соксадып болур:

1) чер участогундан эки тура-биле ойталаанда;

2) чер участогун бергениниң үези төнгенде;

3) бүдүрүлгениң, албан черлериниң, организацияның, тараачын ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазы соксаанда;

4) черни кандыг-бир өске сорулгага шын эвес ажыглаанда;

5) бир эвес ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле ооң өске чурум доктааттынмаан болза, албан [illegible] черлер берилген турган [illegible] ажылдың соксаанында;

6) чер участогун чептиг эвес ажыглаанындан көдээ ажыл-агыйга ажыглаттынар черлерниң дүжүткүр чорук күүседир ужурлуг нормалардан куду болганда (кадастрлыг деңнээшкин ёзугаар);

7) чер участогун ооң хөрзүннериниң дүжүткүр чорууң кудуладырынга чедирип болур аргалар-биле ажыглаанда, оларны химиктиг болгаш радиоактивтиг хирлениишкиннерге таварыштырганда, экологтуг байдалды баксыратканда;

8) эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларының доктааткаты хуусаалар иштинде чер үндүрүүн төлевээнде, а ол ышкаш арендалыг керээ ёзугаар доктааттынган үеде аренда төлевирин дужаавааңда;

9) көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге үндүртүнген черни бир чыл дургузунда, көдээ ажыл-агыйы эвес бүдүрүлгеге үндүртүнген черни ийи чыл дургузунда ажыглаваанда;

10) ук үндезиннерде көрдүнген таварылгаларда черни дедир хавырып апарганда.

Ук чүүлдүң 6 болгаш 9 дугаар кезектери тараачын ажыл-агыйлыг хамаатыларның чер ээлээр эргезинге чер участогун үндүрүп бергени үеден эгелээш үш чыл дургузунда хамаарышпас.

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның аренда дугайында хоойлужудулгаларының үндезиннеринде көрдүнгени ёзугаар арендаторның черни ажыглаар эргези чер арендалаарының керээзин соксаткан таварылгаларда база күш чок болуп соксаар.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле чер ээлериниң, чер ажыглаарының болгаш чер арендалаарының эргелерин соксадырының өске-даа таварылгалары көрдүнүп болур.

10 чүүл. Чер участогун ээлээр эргениң болгаш чер ажыглаар эргениң шилчиишкини

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларының доктааткаты чурум база негелде ёзугаар тудуглары болгаш бажыңнарның ээзи болур эрге ол объектилер-биле кады чер участогун ээлээр база ажыглаар эргеже шилчиир.

11 чүүл. Черлерни дедир хавырып алыры

Улус депутаттарының чогуур Совединиң шиитпири ёзугаар чер ээзи чөпшээрелин бергенде азы ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының доктааткаты чурумун ёзугаар чер ажыглакчызы-биле дугурушканда, черлерни күрүне база нитилел ажыглалынга хавырып ап болур.

Көдээ ажыл-агый шолдериниң көдээ ажыл-агыйга эвес херектелдерге эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының ёзугаар чүгле айгамин онза чугула херек апарган таварылгаларда хавырып болур.

Хоорай чоогунуң болгаш [illegible], артем-шинчилел албан черлериниң база өөредилге [illegible] черлериниң [illegible] болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларының доктааткаты чурум ёзугаар чүгле онза чугула херек апарган таварылгаларда хавырып болур.

Чер участоктарын хавырарынга сонуургалдыг бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар талазындан [illegible] мурнунда чер ээлери база чер ажыглакчылары, ол ышкаш улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле ол черлерге туттунар тудугларның турар черин, участокту [illegible] хемчээлин [illegible] ол черлерни хавыраарының байдалдарын дугуржуп алыр ужурлуг.

Колхозтарның, совхозтарның, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң черлерин ССРЭ-ниң хамаатыларынга база көдээ ажыл-агый кооперативтеринге бээри-биле хавырылгазын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының доктааткаты чурум ёзугаар улус депутаттарының район, хоорай Советтери боттандырар.

12 чүүл. Чер үндүрүү болгаш чер дээш аренда төлевири

ССРЭ-де чер эдилээни болгаш чер ажыглаашкыны ертектиг. Чер дээш төлевирни чер төлевириниң азы аренда төлевириниң хевири-биле чер участогунуң шынары база ооң турар черинден хамаарыштыр доктааттынган хемчээл ёзугаар тыртар.

Үндүрүг тыртарының чурумун болгаш хемчээлин эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы доктаадыр. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының доктааткаты чурум болгаш хемчээл ёзугаар талаларның дугуржуушкуну-биле арендатор аренда төлевирин төлээр.

Арга-арыг фондузунуң черлери дээш үндүрүг арга-арыг ажыглааны дээш төлевир-биле кады хавыртынар.

Чер дээш үндүрүг улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бюджединче кирер, чамдык таварылгада эвилелдешкен база автономнуг республикаларның бюджединче төпчүттүнер болгаш бирги ээлчегде черниң камгалгазынче, ооң шынарын бедидеринче, чер ээлеринге база чер ажыглакчыларынга, ооң иштинде арендаторларга ол хемчеглерни боттандырарынга материалдыг деткимче, идиг бээринге, а ол ышкаш чер тургузуунче болгаш девискээрниң социал хөгжүлдезинче шилчиттинер.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазынга чер дээш үндүрүг хавырар талазы-биле чиигелделер көрдүнген болуп турар [illegible] тодаргай хуусаага дээш азы [illegible] хостаттынар [illegible].

Заповедниктер, национал болгаш [illegible] паркылар, [illegible] садтар, а ол ышкаш [illegible] турар азы ажыглаар турар черлерин [illegible] продукция берип турар аарган черлиг бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, коллективтер болгаш хамаатылар чер дээш үндүрүгден хосталыр. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының тургустунганы-биле улус депутаттарының Советтериниң шиитпири ёзугаар төлевирден заповедниктер, артем-шинчилел албан черлериниң дуржулга ажыл-агыйлары болгаш көдээ ажыл-агыйлары болгаш көдээ ажыл-агый угланыышкынныг өөредилге черлери, культура, өөредилге албан черлери, кадык камгалалы, а ол ышкаш чурттап турар черлеринден чаңчыл болган ажык-тывыш кылып турар бүдүрүлгелер база эвээш санныг улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазы, оон-даа өске бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар, ССРЭ хамаатылары үндүрүгден хосталып болур.

13 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң черни ажыглаарын таарыштырып башкарарынга бүрүн эргези

Автономнуг областарның, автономнуг округтарның, крайларның, областарның болгаш оон-даа өске административ-девискээр кезектериниң улус депутаттарының Советтериниң черни ажыглаарын таарыштырып башкарып чорударынга:

1) хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга черни эдилээр, ажыглаар база арендалаар кылдыр бээр;

2) черге ээ болур эргени, черни ажыглаашкын болгаш черни арендалап алыр эргелерин бүрүткээр;

3) чер-кадастр документтериниң кылдыр чорудар организастаар;

4) чер тургузуулгазын организастаар;

5) бо үндезиннерге дүүштүр таварылгаларда черни хавырары;

6) чер дээш үндүрүг хавырары;

7) черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш контроль хамаарышкан.

Нити эвилелдиң, республикалар аразының болгаш республикаларның херектелдинге автономнуг областарның, автономнуг округтарның девискээрлеринге чер хуваалдазын автономнуг тургузугларының чөпшээрели ёзугаар кылыр.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң айтырыгларын шиитпирлээринге депутат комиссияларын тургузар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бүгү эргелерин [illegible] черни [illegible] таарыштырып башкарарынга [illegible] эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

14 чүүл. Черни ажыглаарын таарыштырып башкарарынга эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның бүрүн эргези

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның черни ажыглаарын таарыштырып башкарып чорударынга:

1) эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның [illegible] улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтери-биле, а ол ышкаш чер ээлери-биле болгаш чер ажыглакчылары-биле дугуржулга нити эвилелдиң, республикалар аразының болгаш республикаларның сорулгаларынга черни хуваары;

2) эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чер хоойлужудулгазын ажылдап кылыры болгаш сайзырангайжыдары;

3) эвээш санныг улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң чурттап турар черлеринге болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазынга улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чогуур дуржулгазын ёзугаар черниң тускай эргелиг чуруму-биле девискээрлерниң кызыгаарын тургузары;

4) чер дээш хавырарының чурумун база хемчээлин доктаадыры, а ол ышкаш үндүрүг хавырар талазы-биле чиигелделер тургузары;

5) черни чептиг ажыглаарының, хөрзүннүң дүжүткүрүн бедидериниң, бойдус камгалаар өске-даа хемчеглер-биле кады черниң байлаан камгалаар талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле кады республикалар программазын ажылдап кылыры болгаш күүседири;

6) черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш контроль;

7) чер тургузулгазын организастаары болгаш күрүнениң чер кадастрын тургузары.

15 чүүл. Черни ажыглаарын таарыштырып башкарарынга ССР Эвилелиниң бүрүн эргези

1) нити эвилелдиң болгаш республикалар аразының херектелдеринге черлерни бээр дугайында айтырыгларны эвилелдешкен база автономнуг республикалар-биле кады шиитпирлээри;

2) ССРЭ-ге чер харылзааларын таарыштырарының кол-кол дүрүмнерин доктаадыры, ССР Эвилелиниң чер хоойлужудулгазын ажылдап кылыры болгаш сайзырангайжыдары;

3) черлерни чеп ажыглаарының талазы-биле, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн бедидер, чер курлавырларын камгалаар талазы-биле нити-эвилел программаларын эвилелдешкен база автономнуг республикалар-биле кады ажылдап кылыры, бадылаары база оларның күүселдезин контрольдаары;

4) чер дээш төлевирниң ССР Эвилелинге чаңгыс аай принциптерин доктаадыры;

5) черлерни ажыглап турарынга база камгалаарынга контрольду организастаары, черлерниң байдалын доктаамал хайгаараарын (мониторингизин) боттандырары;

6) күрүнениң чер кадастрын чорударының чурумун тургузары;

7) чер тургузуушкунунуң кол-кол дүрүмнерин доктаадыры.

II БӨЛҮК
ЧЕР ЭЭЛЕРИНИҢ БАЗА ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

16 чүүл. Чер ээлериниң эргелери болгаш хүлээлгелери

Чер ээлериниң эргелери болза:

1) черге бот-тускайлан ажыл-агый чорудар;

2) бүдүргени көдээ ажыл-агый продукциязы болгаш ону сайгарганындан орулга ооң өнчүзү болур;

3) ооң чер участогунда бар нити нептерээн ажыктыг казымалдарын, торфту, арга-арыг черлерин, суг объектилерин бодунуң ажыл-агыйының херектелдеринге доктааткан чурум ёзугаар ажыглаар, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

4) чурттаар бажыңнарны тудар, бүдүрүлге, культура-амыдырал тудугларын болгаш өске-даа тудугларны кылыр;

5) көдээ ажыл-агый культуралары болгаш өске-даа үнүштер тараан, олурткан черлер ооң өнчүзү болур;

6) черни хавырганда азы чер участогундан эки тура-биле ойталаанда черниң үнүш-дүжүткүрүн бедидеринге үндүрген чарыгдалдарны долузу-биле эгиттирип алыр;

7) бо Үндезиннерде, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгаларда база ындыг чурум ёзугаар чер участогун азы ооң кезиин түр ажыглаар кылдыр дамчыдып болур.

Чер ээлериниң хүлээлгелери болза:

1) бердинген сорулгазынга дүүштүр черни эки ажыглаар, ооң үнүш-дүжүткүрүн бедидер, бүдүрүлгениң бойдус камгалаар технологияларын ажыглаар, бодунуң ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде ук девискээрге экологтуг байдалдың баксырай бээрин болдурбас;

2) бо Үндезиннерниң 42 чүүлүнде көрдүнгенин ёзугаар черлерни камгалаар талазы-биле бөлүк хемчеглерни боттандырар;

3) чер үндүрүүн чогуур үезинде төлээр;

4) өске чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының, ооң иштинде арендаторларның эргелерин дээп болбас.

17 чүүл. Чер ажыглакчыларының эргелери болгаш хүлээлгелери

Чер ажыглакчыларының эргелери болза:

1) черни ону бергениниң негелделерин ёзугаар ажыглаар;

2) чер участогунда бар нити нептерээн ажыктыг казымалдарын, торфту, арга-арыг черлерин, суг объектилерин доктааткан чурум ёзугаар ажыглаар, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

3) черни берген улус депутаттарының Советтери-биле дугурушканы ёзугаар чурттаар бажыңнарны тудар, бүдүрүлге, культура-амыдырал тудугларын болгаш өске-даа тудугларны кылыр;

4) черни ажыглаарын соксатканда бодунуң [illegible] ажылдарның өртээн эгиттирип алыр;

5) тараан көдээ ажыл-агый культуралары болгаш бүдүрген көдээ ажыл-агый продукциязы ооң өнчүзү болур;

6) бо Үндезиннерде, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгаларда база ындыг чурум ёзугаар чер участогун азы ооң кезиин түр ажыглаар кылдыр дамчыдып болур.

Чер ажыглакчыларының хүлээлгелери болза:

1) бердинген сорулгазынга база ону бергениниң негелделеринге дүүштүр черни ажыглаарын хандырар;

2) берген черни эки ажыглаар, бүдүрүлгениң бойдус камгалаар технологияларын ажыглаар, бодунуң ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде ук девискээрге экологтуг байдалдың баксырай бээрин болдурбас;

3) бо Үндезиннерниң 42 чүүлүнде көрдүнгенин ёзугаар черлерни камгалаар талазы-биле бөлүк хемчеглерни боттандырар;

4) чер үндүрүүн азы аренда төлевирин чогуур үезинде төлээр;

5) чер ээлериниң, өске чер ажыглакчыларының, ооң иштинде арендаторларның эргелеринге дээп болбас.

18 чүүл. Чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының эргелериниң камгалалы

Чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының ажыл-чорудулгазынга күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның база организацияларның хөлгээрлап киржилгези, чер ээлери болгаш чер ажыглакчылары хоойлужудулганы үрээн таварылгалардан аңгыда, хоруглуг.

Эргени хажытканда ону ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларында көрдүнген чурум ёзугаар катап тургузар.

Чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының эргелерин үрээнинден болдунган чарыгдалдарны бүрүн хемчээлге эгидер ужурлуг.

Караңганы эгидер дугайында маргылдааны суд азы күрүне арбитражы сайгарып көөр.

Чер ээлериниң болгаш ажыглакчыларының эргелери бо Үндезиннер-биле эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле көрдүнген таварылгаларда кызыгаарлаттынып болур.

19 чүүл. Чер ээлелиниң магадылалдары

ССРЭ хамаатыларынга берген черни оларның күзели-биле улус депутаттарының Советтери ындыг черге эргелиг [illegible] черни айтып бергениниң соонда, ол черге эрги черин ап турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар хавырып турарының орнунга чурттаалга, бүдүрүлге болгаш өске-даа тудугларны тудуп бергениниң база бо Үндезиннерниң IX бөлүүнге дүүштүр бүгү [illegible] долу хемчээлге эгиттирериниң соонда үлүг азы хөй-нити хереглелинге хавырып ап болур.

Колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел албан черлериниң база өөредилге ажыл-агыйларының, көдээ ажыл-агыйның болгаш арга-ыяш ажыл-агыйының өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нити бүдүрүлгелериниң черин күрүне болгаш хөй-нити хереглелинге хавырарда оларның күзели ёзугаар чурттаалга, бүдүрүлге база өске-даа тудугларны ап турарының орнунга тудуп бээрин база бо Үндезиннерниң IX бөлүүнге дүүштүр өске-даа бүгү чарыгдалдарны долу хемчээлге эгиткен таварылгада чорудуп болур.

III БӨЛҮК
ССРЭ ХАМААТЫЛАРЫНЫҢ ЧЕР ЭЭЛЭЭРИ БОЛГАШ ЧЕР АЖЫГЛААРЫ

20 чүүл. ССРЭ хамаатыларының чер ээлээри

ССРЭ хамаатылары чер участоктарын:

тараачын ажыл-агыйын чорударынга;

хууда дузалал ажыл-агыйын чорударынга;

чурттаалга бажыңын тударынга болгаш эдилээринге;

сад болгаш мал ажылдарын чорударынга;

дача тудуунга;

чурттаалга бажыңын салгал өнчү кылдыр алган азы садып алыр таварылгада;

чоннуң чаңчыл болган ус-тывыш ажылдарын чорударынга бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр алыр эргелиг.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлуларынга чер участоктарын өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле ээлээрин көрүп болур.

Чер участогун ээлээр эргени салгалдарынга дамчыдарының чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары тодарадыр.

21 чүүл. ССРЭ хамаатыларының чер ажыглалы

ССРЭ хамаатыларынга чер участоктарын огород ажылын чорударынга, сиген кезип алырынга база мал кадарарынга улус депутаттарының чогуур Советтериниң эргезинде турар черлерден тускайлап бээр. Ол сорулгаларга чер участоктарын бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар боттарының ээлелинде азы ажыглалында черлерден үндүрүп берип болур.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлуларынга өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле чер участоктарын бээри көрдүнүп болур.

22 чүүл. Албан айы-биле ажыглаар чер хуваалдазы

Транспорттуң, арга-ыяш ажыл-агыйының, ыяш үлетпүрүнүң, харылзааның, суг, балык, аңныыр ажыл-агыйларының, а ол ышкаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары боттарының ээлелинде азы ажыглалында черлерден боттарының ажылдакчыларының чамдык категорияларынга албан [illegible] чер участоктарын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларында көрдүнген негелделер болгаш чурум ёзугаар хуваап бээр.

IV БӨЛҮК
КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ АЖЫГЛАЛДЫГ ЧЕРЛЕР

23 чүүл. Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни бээри

Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлер кылдыр көдээ ажыл-агый чорударынга бердинген азы ол сорулгаларга көрдүнген черлерни хүлээп көөр.

Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни:

1) ССРЭ хамаатыларынга — хууда дузалал ажыл-агыйын, боттуң сад, огород, мал ажылдарын чорударынга;

2) ССРЭ хамаатыларының кооперативтеринге — коллективтиг сад, огород болгаш мал ажылдарынга;

3) ССРЭ хамаатыларынга, колхозтарга, совхозтарга, көдээ ажыл-агыйның өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нити бүдүрүлгелеринге база организацияларынга — бараанныг көдээ ажыл-агыйны чорударынга;

4) эртем-шинчилел, өөредилге болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа албан черлеринге, көдээ профессионал-техниктиг училищелерге база нити билиг школаларынга — шинчилел, өөредилге сорулгаларынга, мурнакчы дуржулганы пропагандылаарынга база көдээ ажыл-агыйны чорударынга;

5) көдээ ажыл-агыйның эвес бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, шажын-чүдүлге организацияларынга — дузалал көдээ ажыл-агыйын чорударынга бээр.

Хууда дузалал ажыл-агыйын чорударынга бажың чанының чер участогун улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай Соведи бээр.

ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгаларда көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни өске-даа организацияларга база кижилерге көдээ ажыл-агый чорударынга берип болур.

24 чүүл. Колхозтарның, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң албан черлериниң болгаш организацияларының чер ээлээри

Колхозтар, совхозтар, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери болгаш организациялары нитиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга черни доктаамал ээлелге алыр. Айыттынган бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чер участоктарын немей арендалап ап болур.

Колхозтар, совхозтар, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, комбинаттарының, агрофирмаларының болгаш өске-даа тургузугларының составынга киргенде оларның чер ээзи болур эргези хевээр артар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң салбырыгарының (дуржулга ажыл-агыйларындан аңгыда) базазында тургустунган турар болгаш оларда үнүп турар кооперативтерге улус депутаттарының Совединиң шиитпири-биле эргелеп башкарарының дең эргелиг байдалдарын тургузарының [illegible] көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дуржулга ажыл-агыйларындан аңгыда) оларның составындан үнери [illegible] болгаш тараачын ажыл-агыйны чорудары күзээннерге улус депутаттарының Совединиң шиитпири-биле эргелеп-башкарылганың дең эргелиг байдалдарын тургузарының [illegible] лап көргеш [illegible] бүдүрүлгелериниң [illegible] хавырып алган участоктарны бээрин [illegible] турар. Чер участоктарын бээриниң чуруму болгаш [illegible] Үндезиннер-биле, [illegible] кен болгаш автономнуг республикаларның хоойлу-дүрүму-биле тодарадып турар.

25. чүүл. Тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларның чер ээлели

Хууда күш-ажылынга болгаш оларның өг-бүле кежигүннериниң күш-ажылынга кол кезин үндезилеттинген тараачын ажыл-агыйын чорудар күзелин [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] бажың чанының [illegible] чер участогун [illegible] тирбиштаан, оларның күзелин ёзугаар чер [illegible] бүгү [illegible] [illegible].

[illegible]

(Уламчызы 3-кү арында)

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЧЕР ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

[illegible] үүн салгаар байдалдар барымдаалап дамчыттынар.

Тараачын ажыл-агыйының [illegible] турар азы чер участогун өске хамаатыга [illegible] турар үеде улус депутаттарының Советиниң шиитпири-биле чер [illegible] бүгү чер[illegible] [illegible] ол ышкаш чер участогунуң [illegible] [illegible] чериниң [illegible] [illegible] [illegible].

Тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамааты ажыл [illegible] азы пенсия назынынга [illegible] тараачын ажыл-агыйын [illegible] чорудуп келген [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чер участогун [illegible] [illegible].

26 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле ССРЭ хамаатыларынга черни бээриниң чуруму

Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле ССРЭ хамаатыларынга черни улус депутаттарының кодээ Советиниң [illegible] ёзугаар оларның биллдириишкиннеринге үндезилээн, улус депутаттарының район Советиниң шиитпири-биле бээр.

Хамаатыларга чер участоктарын, дүрүм ёзугаар, ында турар [illegible] база арга-арыг девискээри-биле, кады чаңгыс аай кылдыр үндүрүп бээр.

Колхозтарның коллективтериниң составындан үнүп турар колхозтар болгаш кодээ ажыл-агыйының өске-даа кооперативтериниң кежигүннеринге, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга дүрүм ёзугаар черни ажыл-агыйның ортумак дециннинге дүгжүр хемчээлдер [illegible] ёзугаар чер участогун үндүрүп бээр. Ажыл-агыйга ортумак [illegible] куду ортенниг чер участогун бергенде эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары үндүрүп болгаш өске-даа [illegible] доктаадып болур.

Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле ССРЭ-ниң хамаатыларынга чер участогун курлавыр черлерден бо Үндезиннерниң 38-ки чүүлү-биле дүүштүр бээр.

Черни бербейн барганда, суд чуруму-биле хомудап болур.

V БӨЛҮК

ЧУРТТАКЧЫЛЫГ ЧЕРЛЕРНИҢ ЧЕРЛЕРИ

27 чүүл. Хоорайларның болгаш хоорай хевирлиг суурларның черлери

Хоорай (суур) кызыгаарының иштинде бүгү черлер улус депутаттарының хоорай (суур) Советтериниң эргезинде хамааржып турар. Хоорайның (суурнуң) кызыгаарын, хоорайларның (суурларның) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чер участоктарын хуваарилээни [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бо Үндезиннер, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле доктаадып тодарадыр. Хоорай (суур) [illegible] [illegible] чер участоктарын бээриниң болгаш ажыглалының [illegible] [illegible] шиитпирин улус депутаттарының хоорай (суур) Советтери хүлээп алыр.

Чер участоктарын хоорай[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] га черни алыр болгаш черни ажыглаар эргелерин кызыгаарлаар.

28 чүүл. Кодээниң чурттакчылыг черлериниң черлери

Кодээниң чурттакчылыг черлериниң черлеринге чер тургузуунуң чуруму-биле ол пунктуларга хамааржыштырган кызыгаарның иштинде турар бүгү-ле черлер хамааржыр.

Кодээ чурттакчылыг пунктуларның черлери улус депутаттарының кодээ Советтериниң эргезинде турар. Кодээ чурттакчылыг пунктуларның кызыгаарларынга черни бээр болгаш ажыглаар, арендаладыр кылдыр чер участоктарын бээриниң дугайында шиитпирни улус депутаттарының кодээ Советтери хүлээп алыр.

Кодээ чурттакчылыг пунктуларның черлерин ажыглаарының чуруму эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы доктаадып тодарадыр.

VI БӨЛҮК

ҮЛЕТПҮРҮНҮҢ, ТРАНСПОРТТУҢ, ХАРЫЛЗААНЫҢ, ОРАН КАМГАЛАЛЫНЫҢ БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА ХЕРЕГЛЕЛДИҢ ЧЕРЛЕРИ

29 чүүл. Үлетпүрүүн, транспорттуң, харылзааның болгаш өске-даа херегледдин черлери

Үлетпүрүүн, транспорттуң, харылзааның болгаш өске-даа [illegible] черлери [illegible] [illegible] [illegible] бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга ажыглаар кылдыр [illegible] черлерни кыйга [illegible].

Айыттынган оруулгаларга бериш турар чер участоктарының хемчээлин доктааткан чуруум ёзугаар бадылаан нормалар-чижек болгаш төлевилел-технологтуг документациялар-биле дүүштүр тодарадыр а участоктарны оларны шиитпирлиг ажыглаарын барымдаалап тургаш, үндүрүп бээр.

Черлерни үлетпүрүүн, транспорттуң, харылзааның болгаш өске-даа херегленинге ажыглаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктаадыр.

30 чүүл. Кодээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле үлетпүрүүн, транспорттуң харылзааның бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге болгаш организацияларынга черни бээри

Үлетпүрүүн, транспорттуң, харылзааның болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа ажылдарының бүдүрүлгелеринге албан черлери болгаш организациялары боттарының ажыглавайн турар черлерин улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпири-биле кодээ ажыл-агыйга ажыглаары кылдыр ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның доктааткаңы чуруму болгаш негеделдерин ёзугаар хамаатыларга, колхозтарга, совхозтарга, өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга түр ажыглаар кылдыр бээр. Ол черлер дээш хөлезинин бо Үндезиннерниң 12-ги чүүлүнде көрген чурум ёзугаар төлээр.

31 чүүл. Оран камгалалының херегледдеринге черлер

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң кызыгаар, иштики база демир-оруктуг шериглериниң шериг кезектериниң, албан черлериниң, шериг-өөредилге черлериниң, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларын таарыштыр тургузарынга база оларның ажыл-чорудулгазынга бээр черлерни оран камгалалының херегледдеринге черлер деп санаар.

Оран камгалалының херегледдеринге черлерни бээриниң чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалы-биле тодарадыр.

VII БӨЛҮК

БОЙДУС КАМГАЛАЛЫНЫҢ, КАДЫКШЫЛДЫҢ, ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ БОЛГАШ ТӨӨГҮ-КУЛЬТУРА ХЕРЕГЛЕЛДИҢ ЧЕРЛЕРИ

32 чүүл. Бойдус камгалалынга ажыглаар черлер

Бойдус камгалалынга ажыглаар черлерге заповедниктерниң, национал болгаш дендрологтуг парктарның, ботаниктиг садтарының, заказниктерниң (аңнаар черлериниден аңгыда) бойдустуң тураскаалдыг черлери хамааржыр.

Айыттынган черлерге оңу тургускаанының оруулгазынга черүшпес ажыл-чорудулгазы хоруглуг.

Заповедниктерниң, национал болгаш дендрологтуг парктарның, ботаниктиг садтарының, камгалалдыг (аңнаар черлериниден аңгыда) бойдустуң тураскаалдыг черлериниң режимин чогумчалыг болдурары-биле оларның режимин сагыырынга багай салдарлыг ажыл-чорудулганы ол черлерге хораап камгалалдыг зонаны тургузар.

Бойдус камгалалы ужурлуг черлерни ажыглаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары тодарадыр.

33 чүүл. Кадык камгалалынга ажыглаар черлер

Кадык камгалалынга ажыглаар черлерге профилактика болгаш эмнээшкин организастаарынга таарымчалыг агаар-бойдус болгаш өске-даа [illegible] эмнээшкин салдарлыг черлер хамааржыр.

Курорттарның черлери [illegible] камгалалдыг болур. Бойдустуң эмнээшкин салдарын камгалаар сорулга-биле шупту курорттарга санитар камгалал округтарын тургузар. Ол округтарның [illegible] чер участоктарын [illegible] ажыглаарынга база арендага оларны [illegible] ажыл-чорудулганы бойдустуң эмнээшкин салдарын болгаш чурттаның [illegible] [illegible] [illegible] байдалдарын [illegible] [illegible] албан черлеринге болгаш организацияларга бээри хоруглуг.

Кадык камгалалынга ажыглаар черлерни ажыглаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

34 чүүл. Дыштанылгага ажыглаар черлер

Дыштанылгага ажыглаар черлерге чурттакчы чоннуң массалыг дыштанылгазынга болгаш туризмге ажыглаарынга таарымчалыг болгаш [illegible] турар черлер хамааржыр.

Дыштанылгага ажыглаар черлерге оларны ажыглаарының оруулгазынга шаптыктыг ажыл-чорудулгазы хоруглуг.

Айыттынган черлерниң ажыглалының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

35 чүүл. Төөгү-культурага ажыглаар черлер

Төөгү-культурага ажыглаар черлерге төөгү-культура заповедниктериниң, мемориал парктарының, орээлдерге, археология тураскаалдарының черлери хамааржыр.

Ол черлерге оларны ажыглаарының оруулгазынга черүшпес ажыл-чорудулга хоруглуг.

Айыттынган черлерниң ажыглалының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен республикаларның болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

VIII БӨЛҮК

АРГА-ЫЯШ ФОНДУЗУНУҢ ЧЕРЛЕРИ, СУГ ФОНДУЗУНУҢ ЧЕРЛЕРИ БОЛГАШ КУРЛАВЫР ЧЕРЛЕР

36 чүүл. Арга-ыяш фондузунуң черлери

Арга-ыяш фондузунуң черлеринге арга-ыяштыг, ол ышкаш арга-ыяш чок, ынчалза-даа арга-ыяш ажыл-агыйының херегленинге тускайлап берген черлер санаттынар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери арга-ыяш ажыл-агыйының күрүне органнары-биле дугурушкаш, арга-ыяш фондузунуң черлерин кодээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле түр када дамчыдып берип болур. Дамчыттынган черлер дээш төлевир бо Үндезиннерниң 12 чүүлүнде негеделдер ёзугаар төлеттинер.

Арга-ыяш фондуларын ажыглаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

37 чүүл. Суг фондузунуң черлери

Суг фондузунуң черлеринге суг, мөңгү, тулаа, гидротехниктиг болгаш өске-даа суг ажыл-агыйының дериглгелери-биле ээлеттинген, ол ышкаш суг кыдыының эриктеринде ажыглаар дилиндектер хамааржыр.

Суг фондуларының ажыглаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

38 чүүл. Курлавыр черлер

Курлавыр черлерге оңу кандыг база доктаамал ажыглалга бербээн черлер хамааржыр. Ол-за черлерге бо Үндезиннерниң 9 чүүлүнге дүүштүр оңу кызырын база ажыглаарын соксатkan черлер база хамааржыр.

Курлавырда черлер улус депутаттарының Советтериниң эргелелинге турар болгаш бо Үндезиннерге дүүштүр кодээ ажыл-агый сорулгаларынга кол дырып оңу кылдыр, ажыглаарынга база арендага бээринге көрдүнген болур.

IX БӨЛҮК

ЧЕР ЭЭЛЕРИНГЕ, ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНГА КАРАЖАНЫ БАЗА КОДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БОЛГАШ ЫЯШ АЖЫЛ-АГЫЙ БҮДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ЧИДИРИГЛЕРИН ЭГИДЕРИ

39 чүүл. Чер ээлеринге база чер ажыглакчыларынга караажы эгидери

Чер участоктарын хавырганындан азы түр үеде ээлеминден чидирген караажыны, ол ышкаш чер ээлекчилериниң база чер ажыглакчыларының, ол ышкаш арендаторларның эргелерин кызыгаарлааныңдан азы бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның база хамаатыларның ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан салдарлыг түңнелинде черниң шынарының баксырааныңдан чидирген караажыны долу хемчээл-биле (ажыглавайн барган ажы чүүлдү киириштирбишаан) караажыга четкен чер ээлекчилеринге база чер ажыглакчыларынга, ооң иштинде арендаторларга эгидер.

Хавырткан чер участоктары алган бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар, ол ышкаш чер ээлекчилериниң база чер ажыглакчыларының эргелерин кызыгаарлаан азы чоогунда черлерниң шынарын баксырадып турар бүдүрүлгелер, албан черлери, база организациялар, ол ышкаш арендаторлар, ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның доктаадып тургусканы, бо Үндезиннерге база өске хоойлужудулга ёзугаар каражаны эгидер.

Каражаны эгидери-биле база оларның хемчээлдерин тодарадыры-биле холбашкан маргылдааларны суд азы күрүне арбитри боттарының харыылаар эргезиниң аайы-биле шиитпирлээр.

40 чүүл. Кодээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидери

Кодээ ажыл-агый база ыяш ажыл-агыйны чорудары-биле холбашпаан кодээ ажыл-агыйның база ыяш ажыл-агыйның ажыглал черлерин херегледдерге ажыглаар кодээ ажыл-агый база ыяш ажыл-агыйның ажыглал черлерин оларга бээр, объектилерни [illegible] камгалалдыг, санитарлыг база камгалал зоналарын бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар тургузар, эргиндеге чүгле кодээ ажыл-агыйның база арга-арыгның ажыглал черлери кирбес азы оларның үнези чавыс ажыглал черлеринче шилчидер.

Чидириглерни эгиткениңден кирген акша-хөреңгилерни чаа черлерни шиңгээдиринге, хөрзүннүң чемишкирин бедидеринге, арга-арыг фондузунуң хөрзүнүн чаагайжыдарынга база черниң дүжүткүрүн бедидеринге ажыглаар.

Эгидеринге хамааржып турар чидириглерниң хемчээлдерин база чурумун тодарадырын, оларны эгидериндэн хостаткан бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның чыскаал данзызын эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары доктаадыр.

X БӨЛҮК

ЧЕРНИ КАМГАЛААРЫ

41 чүүл. Черни камгалаарының сорулгалары

Черни камгалаары чер беримчелиг ажыглап, кодээ ажыл-агыйның эргиндезиндээн черни Үндезин [illegible] хавырарын болдурбазынга, черни антропогеннiг [illegible] салдарлардан камгалаарынче угланган арга-хоойлу организастыг, экономиктиг база өске-даа хемчеглерниң системазын хаара тудуп турар, ында ол ышкаш арга-арыг фондузунуң черлерин катап тургузары база хөрзүннүң чемишкирин, продуктулуг чоруун бедидери база хамааржыр.

Чер камгалалын, бойдус [illegible] нарын ажыглал [illegible] оларның экология [illegible] болгаш ре[illegible] [illegible]-биле сиязагай байдалдарын барымдаалап, [illegible] коор системага [illegible].

Черни чөптүг ажыглаары [illegible] [illegible] [illegible] бойдустуң курлавырларны камгалаар, долгандыр турар хүрээлелде хөрзүннү камгалаар, үнүштерге болгаш дириг амытаннарга, геология байлактарынга болгаш өске-даа чүүлдерге багай салдар чедирерин чайладыр сорулгалыг болур.

42 чүүл. Черлерни кадагалаарының болгаш ажыглаарының чуруму

Чер ээлери болгаш чер ажыглакчылары, ооң иштинде арендаторлар:

девискээрлерни шын ажыглаары;

хөрзүннүң, а ол ышкаш черниң өске-даа шынарларын катап тургузарын база бедидерин;

черни суг болгаш хат эрозиязындан, элезиннелиш, уергe алыырындан, малгаштаашкындан, ийи удаа кужурзандырарындан, кургаарындан, дыгыжып-кадыырындан, бүдүрүлге артынчыларындан, химиктиг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдерден, үрелиишкиннерниң өске-даа хевирлериндэн хирзенип үрелиинден бодуурбазын;

кодээ ажыл-агыйның ажыглал черлеринге чадаң болгаш үүрмек ыяштарның, черниң культура-техниктиг байдалының баксырадыр өске-даа чорудуушкуннарны болдурбазын;

бир эвес хөрзүннүң үнүш дүжүткүр чоруун өске аргалар-биле катап тургузары болдунмас болза, кодээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин катап ажыглаары-биле оларны консервастаарын;

үрелген черлерни рекультивастаары, оларның үнүш дүжүткүр чоруун болгаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын бедидерин;

черниң үрелгени-биле холбашкан ажылдарны чорудар үеде хөрзүннүң үнүш дүжүткүр каъдын сояп, ажыглаарын болгаш камгалаарын боттандырар.

Черни камгалаар талазы-биле ниити эвилел болгаш республика программаларынга хамааржышкан эргежок чүгула хемчеглерни күрүне органнары хүлээп алыр.

Черни камгалаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары доктаадыр.

43 чүүл. Черниң байдалынга салдар чедирер объектилерни, бажыңнарны болгаш тудугларны тургузар, төлевилээр талазы-биле экологтуг негеделдер

Чаа болгаш эде кылып турар объектилерни, бажыңнарны болгаш тудугларны тургузар, төлевилээр үеде, а ол ышкаш черниң байдалынга багай салдар чедирер чаа технологияларны шиңгээдип ап турар үеде черни камгалаар талазы-биле хемчеглерни көрген болгаш боттандырган турар ужурлуг.

Черни деградациядан азы үреииишкинден камгалаар хемчеглерни хандырбаан объектилерин ажыглалга кииреринн база технологияларны ажыглаарын хораан.

Черниң байдалынга багай салдар чедирер объектилерни тургузарда чер тургузуун, бойдус камгалалының болгаш өске-даа организацияның дугуржулгазын ёзугаар ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазында тодараткан ёзугаар шиитпирлээр.

44 чүүл. Черни чөптүг ажыглааны болгаш камгалааны дээш экономиктиг идиг берииишкини

Черни чөптүг ажыглааны болгаш камгалааны дээш экономиктиг идиг берииишкиниң хөрзүннү камгалаарынга болгаш катап тургузарынга чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының, ооң иштинде арендаторларның хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр чоруун камгалаарынга болгаш катап тургузарынга, бүдүрүүге ажыл-чорудулгазының түңнелинде тургустунуп келген багай үжүктардан черни камгалаарынга сонуургалын бедидериче угландырган акша хамааржыр чүүлдер болур:

Оларның бүрүүзү чоктуг үрелген черлерни катап тургузарынга эвилел, республика азы чер-чер бюджеттериниң акша-хөреңгини үүп бээри;

Кодээ ажыл-агыйны шиңгээдип ап, азы ажылдарны чорудар үеде оларның байдалын эки[illegible] тургаш чер участоктары дээш төлевирлер хостаашкын;

Чиигелдэлиг чээлилерни тыртыры;

Оларның бүрүүзү чокта туруп, кады сонгатын участоктарның түңнелинде тыртып келген оруулгаларының чамдыкын бюджеттен эгидери;

Черниң шынарын экижидени, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр чоруун, арга-арыг фондузунуң продуктулуг болуруун бедиткени дээш, экология талазы-биле арыг продукцияны бүдүргени дээш шаңнап-мактаары.

Черни чөптүг ажыглааны болгаш камгалааны дээш экономиктиг идиг берииишкиннинге холбашкан хемчеглерни боттандырарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары доктаадыр.

XI БӨЛҮК

ЧЕРНИ АЖЫГЛААРЫ БОЛГАШ КАМГАЛААРЫ ДЭЭШ КОНТРОЛЬ

45 чүүл. Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюнуң сорулгалары

Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюнуң сорулгазы болза черни чөптүг ажыглаар болгаш камгалаар сорулгаларга дүүштүр чер хоойлужудулгазының негеделдерин бүгү күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, күрүнениң, кооперативтерниң болгаш өске-даа хөй-ниити бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының, а ол ышкаш хамаатыларның сагаар туразын хандырары болур.

46 чүүл. Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюн боттандырар органнар

Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюн улус депутаттарының Советтери болгаш тускай бүрүнеттирген органнар боттандырар.

Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюнуң чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары доктаадыр.

47 чүүл. Чер хайгааралының системазы (Мониторинг)

Чер хайгааралының системазы дээрге, чер байдалының дугайын хайгааралдар системазы болур, ол системазы болза, чер фондузунуң байдалында өскерилгелерни чогуур үезинде илередирин, оларны үнелеп коору, багай чүүлдернн бадырарынга сагындырары болгаш чайладыры болур. Чер хайгааралының системазының структуразын, ону тургузарының чурумун ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

XII БӨЛҮК

КҮРҮНЕНИҢ ЧЕР КАДАСТРЫ

48 чүүл. Күрүнениң чер кадастрының сорулгазы

Күрүнениң чер кадастрының сорулгазы болза, оңу чөптүг ажыглаар болгаш камгалаар, чер харылзааларын, чер тургузуун таарыштырар, чер дээш төлевирниң хемчээлдерин үндезиниг болдурар, ажыл-агый чорудулгазын үнелээр талазы-биле чер дугайында медээлерни улус депутаттарының Советтеринге, ол талазы-биле сонуургалдыг организацияларга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш хамаатыларга чугуур медээлерни бээри болур.

49 чүүл. Күрүнениң чер кадастрын кииририниң ужуру болгаш чуруму

Күрүнениң чер кадастры болза, чер эрге-чурумунуң дугайында, черниң чер ээлеринге, чер ажыглакчыларынга хуваарының, чер категориязының, черлерниң шынарының болгаш улус ажыл-агыйынга үнезиниң дугайында медээлерниң, документилерниң системазы болур.

Күрүнениң чер кадастрын топограф-геодезия, картография, хөрзүн, геоботаника болгаш өске-даа шинчилелдерни бөлүмдаалап, черниң кандыг байдалдыын көрүп, чер ээлеринге болгаш чер ажыглакчыларынга бижиттинген болгаш чүгүлданган бүгү чүүлдерни бижип, ону чаңгыс аай система ёзугаар күрүне бедидениң күседиин ёзугаар чер тургузуунуң органнары чорудар.

Күрүнениң чер кадастрын тургузар чурумун ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели тургузар.

XIII БӨЛҮК

ЧЕР ТУРГУЗУУ

50 чүүл. Чер тургузуунуң сорулгазы болгаш ужур-утказы

Чер тургузуу дээрге, чер тургузуун боттандырарынче, черни ажыглаарын болгаш камгалаарын организастаар талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң шиитпирлерин, экологтуг хүрээлелге чаагай байдалдыг тургузарынче болгаш бойдус ландшафтыларын эки жидеринче угланган хемчеглерниң системазы болур.

Чер тургузуунда көрдүнген чүүлдер болза:

1) чер курлавырларын ажыглаар болгаш камгалаар схемаларны болгаш чер тургузуунуң схемаларын ажылдап кылыры;

2) чер-черге административтиг девискээр тургузугларының кызыгаарларын доктаадыры;

3) ам кижилерниң ээлеп турар черлеринге болгаш чер ажыглалынга чурумну тургузары, чаа черлерни тургузарының төлевилелдерин тургузары, чер участоктарын натура ёзугаар хуваары, черни ээлээр болгаш ажыглаар эргени шынзыткан документилерни белеткээри;

4) черни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга холбашкан ажыл-агыйның ниитики чер тургузуунуң төлевилелдерин болгаш өске-даа төлевилелдерни ажылдап кылыры;

5) черни ажыглаарының болгаш камгалаарының баш удур көөр ниити эвилел болгаш регионалдыг программаларын ажылдап кылыры.

6) бойдусту камгалаарының, катап тургузарының болгаш камгалалдыг чурумнарлыг онзагай девискээрлерниң [illegible] доктаадыры болгаш тургузарын үндезиннниг шиитпирлээри;

7) чер тургузуунуң төлевилелдерин боттандырары дээш автор хайгааралын тургузары;

8) топограф-геодезия, картография, хөрзүн, геоботаника болгаш өске-даа шинчилелдерни болгаш дилээшкиннерни чорудары.

51 чүүл. Чер тургузуун организастаары

Күрүнениң чер тургузуунуң организациялары бюджет хөреңгизинин күсели-биле чер тургузуун боттандырар. Чер участоктарын үндезини-биле экижидеринге болгаш камгалаарынга холбашкан чер тургузуунуң төлевилелдерин чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының инициативазын ёзугаар оларның хөреңгизиниң күсели-биле чер тургузуунуң өске организациялары боттандырып болур.

XIV БӨЛҮК

ЧЕР МАРГЫЛДААЛАРЫН ШИИТПИРЛЭЭРИ БОЛГАШ ЧЕР ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫН ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

52 чүүл. Чер маргылдааларын шиитпирлээриниң чуруму

Чер маргылдааларын улус депутаттарының чер-чер Советтери, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларында айыткан чурумну ёзугаар суд азы күрүне арбитражы шиитпирлээр.

Чер харылзааларынга холбашкан өнчү хөреңги маргылдааларын суд азы күрүне арбитражы боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр шиитпирлээр.

Бир республиканың бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының өске республиканың девискээринде чер ажыглалының айтырыгларының талазы-биле маргылдааларын аңаа сонуургалдыг республикаларның төлээлекчилериндэн дең эгелээшкиннерге тургузар комиссияларга чугаалажып көөр. Бир эвес комиссия дугуржулгалыг шиитпирге келбес болза, бо айтырыглар талазы-биле маргылдааларны ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазында доктааткан чурумну ёзугаар көөр.

53 чүүл. Чер хоойлужудулгазын хажытканы дээш харыысалга

Чер участоктарын садып ап, садып, белекке берип, шаалдага берип, кара туразында орнап болбас.

Чер участоктарын кара туразында ээлеп ап, а ол ышкаш кодээ ажыл-агый база өске-даа черлерни үреп-будап, оларны химиктиг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдер-биле хирлендирип, бүдүрүлге артынчылары-биле, суглар-биле боктаалдырып, хирлендирип, черлерниң байдалынга таарымча чок салдар чедирер объектилерни тургузуп, тудуп, төлевилеп, ажыглалга киирип, түр ээлеп турар черлерни эгидерин саадатkan, азы черлерни ажыглаар байдалче киирер талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээн, чер ажыглалының кызыгаарларында ылгавыр демдектерни узуткаан, күрүне бүрүткелинге меге медээлер берип, черни учетка алырынга болгаш үнелээринге меге медээ берген бүрүлүт кижилерни ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларынга дүүштүр негелде, административтиг азы кемче харыысалгазынга киирер.

Кара туразында ээлеп алган чер участоктарын оларның хамааржыр черлеринге кара туразында ажыглаан үезинде үндүрген чарыгдалдарны эгитпейн, дедир эгидер.

Чер хоойлужудулгазынга өске-даа хевирлерниң хажыдыышкыннарын кылганы дээш харыысалга оналарын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларынга доктааткан туруп болур.

Чер хоойлужудулгазын хажытканының түңнелинде оларның чедирген когаралын бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар эгидер хүлээлгелиг.

XV БӨЛҮК

ДЕЛЕГЕЙ КЕРЭЭЛЕРИ

54 чүүл. Делегей керээлери

Бир эвес ССРЭ-ниң чер хоойлужудулгазында айыттынганындан өске дүрүмнү ССРЭ-ниң делегей керээзинге айыткан болза, ындыг таварылгада делегей керээзиниң дүрүмүн ажыглаар.

Бир эвес эвилелдешкен республиканың делегей керээзинге ол эвилелдешкен республиканың чер хоойлужудулгазында көрдүнгениндэн аңгы дүрүмнү айыткан болза эвилелдешкен республиканың чер хоойлужудулгазынга хамааржыштыр база ындыг чурумну ажыглаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. ГОРБАЧЕВ**.

Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 28.

ХЕРЭЭЖЕНГЕ—ИЕГЕ, ХЕРЭЭЖЕНГЕ—АЖЫЛ-ИШЧИГЕ

Байырлал бүдүүзүнде ССР Эвилелиниң Улуг театрынга херээженнерниң адрезинге чүректиң ханызындан чылыг сөстер дыңналды. Чурттуң ниитилел амыдыралынга оларның күш-ажылы болгаш ролюн бедии-биле үнелеп турган. Улус депутаттарының хоорай Соведи, СЭКП Москва хоорай комитеди делегейниң херээженнер хүнү Март 8-ке тураскааткан байырлыг хуралды аңаа март 7-де эртирген.

Аңаа М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. И. Лукьянов, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, О. Д. Бакланов, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов олар киришкен.

Залга — найысылалдың херээженнер активчилери, күш-ажылчы коллективтерниң, партия, совет болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери, ССРЭ-ниң улус депутаттары, эртем болгаш культураның ажылдакчылары чыылган. Эртнен чылдарда ышкаш чаңгыгып калганывыс президиум сценага турбаан, узун илеткелдер-даа болбаан.

Совет херээженнерге СЭКП Төп Комитединиң байыр чедиришкинин номчаан.

Бистиң Төрээн чуртувустуң ажыл-херектеринге херээженнерниң киирип турар улуг үлүүн Март 8-тиң байырлыг үезинде [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], Совет херээженнер комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] [illegible] З. П. Пухова чугаалаан. Бистиң төөгүвүстүң бүгү үе-чадаларында — социализмни тургузарынга, ооң чаалап алышкыннарын Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында камгалаарынга, дайын соолуундеги катап тургузуушкунга Советтер чуртунуң уруглары партияның болгаш улустуң идегелин шынзыдып келген. Бо хүннерде херээженнер ниитилел бүдүрүлгезиниң бүгү талаларында боттарын бадыткап турар.

Ынчалза-даа ниитилел бөгүн херээженнерниң мурнунга улуг өрелиг боол турар деп оратор демдеглээн. Шиитпирлеттинмээн хөй айтырыгларга херээженнер таваржып турар. Херээженниң байдалын экижидер талазы-биле күрүне программазын ССРЭ-ниң Дээди Совединде болгаш чазакта дузу күш-биле ажылдап кылып турарын Совет херээженнер комитединиң даргазы дыңнаткан.

Херээженнер чуртта байдалды чаңгыс аай көрбейн турар деп ол уламчылаан. Эде тургустунуушкунну бүгү чүректери-биле деткип, хүлээп алза-даа, оларның чамдыктары ооң темпилеринге болгаш түңнелдеринге сеткил ханмайн турарын, ынчалза-даа олар бистиң дүвүредээн турар айтырыгларны шиитпирлээринге бүгү [illegible] билиин, талантызын бээр дээрзин бүзүрээн.

РСФСР-ниң [illegible] артизи В. А. Карановский бодунуң өөреникчилери-биле кады, ССРЭ-ниң улустуң артистери Л. Н. Семеняка болгаш Е. Е. Нестеренко совет херээженнерге байыр чедирген.

(СЭТА-ның корр.)

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

(Эгези № 56 «Шында»).

Округтар аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттын фамилиязы, ады, адазының ады	Округ таламы-биле соңгукчуларның нийти саны	Бадылаашкынга киришкени	Күш чок болган бюллетеньнер	Улус депутадынга кандидат дээш бадылааны: саны	хуу	Улус депутадынга кандидатка удур бадылааны: саны	хуу	соңгулдаларның түңнели
Кызыл район								
77. Баян-Кол								
Балдук Юната Даш-ооловна	1233	1182	79	157	13.3	946	80.9	соңгутпаан
Ооржак Эрес-оол Хаянгырбаевич	1233	1182	79	488	41.3	615	52.0	катап бадылаашкын
Сүргаам Андрей Байкараевич	1233	1182	79	422	35.7	631	57.6	катап бадылаашкын
78. Кара-Хаак								
Оюн Вера Октябрьевна	1313	1248	73	250	20.0	925	74.1	соңгутпаан
Сагилов Владимир Степанович	1313	1248	73	512	41.0	663	53.1	катап бадылаашкын
Семенов Александр Иванович	1313	1248	73	382	30.6	793	63.5	катап бадылаашкын
79. Сукпак								
Бессонов Виктор Гурьевич	2471	2059	94	895	43.5	1070	52.0	соңгутпаан
Толкачев Геннадий Владимирович	2471	2059	94	885	43.0	1080	52.4	соңгутпаан
80. Кур-Чер								
Очур-оол Владимир Салчакович	1230	1230	—	1180	95.9	50	4.1	соңгуткан
81. Шамбалыг								
Мөге-Хүрең Хунай-оол Донгакович	700	685	43	292	42.6	350	51.1	соңгутпаан
Ондар Оттук-оол Бопукович	700	685	43	334	48.8	308	45.0	соңгутпаан
82. Шынаа								
Хертек Агбаан Сюрюнович	982	969	26	203	20.9	740	76.4	соңгутпаан
Чазамба Владимир Федорович	982	969	26	740	76.4	203	20.9	соңгуткан
Мөңгүн-Тайга район								
83. Мугур-Аксы								
Ширшин Григорий Чюдюевич	1541	1541	7	1053	68.3	481	31.2	соңгуткан
84. Кызыл-Хая								
Иргит Василий Хурешоолович	1009	1009	9	226	22.4	774	76.7	соңгутпаан
Хомер-оол Владимир Думатович	1009	1009	9	769	76.2	231	22.9	соңгуткан
Овүр район								
85. Хандагайты								
Дембирел Анатолий Салчакович	1458	1327	—	1070	80.6	257	19.4	соңгуткан
86. Дус-Даг								
Тумат Найырал Очур-оолович	1440	1435	10	1241	86.5	184	12.4	соңгуткан
87. Саглы								
Куулар Болат-оол Ширинович	801	794	33	338	42.6	423	53.3	соңгутпаан
Куулар Любовь Салчы-Балдыновна	801	794	33	414	52.1	347	43.7	соңгуткан
88. Солчур								
Ооржак Шериг-оол Дажимович	764	750	12	616	82.1	122	16.3	соңгуткан
Лама-оол Вячеслав Бавуевич	764	750	12	90	12.0	648	86.4	соңгутпаан
Бии-Хем район								
89. Туранның Соңгу								
Дерипу Иван Демир-оолович	1813	1462	107	519	35.5	836	57.2	соңгутпаан
Перфильев Илья Васильевич	1813	1462	107	630	43.1	725	49.6	соңгутпаан
90. Туранның Төп								
Гончаров Валерий Николаевич	1425	1159	83	414	35.7	662	57.1	катап бадылаашкын
Дерижу Нина Ефимовна	1425	1159	83	300	25.9	776	66.9	катап бадылаашкын
Норбу Юрий Яковлевич	1425	1159	83	258	22.3	818	70.5	соңгутпаан
91. Туранның Мурнуу								
Титов Виктор Дмитриевич	1450	1074	2	701	65.3	371	34.5	соңгуткан
92. Тарлаг								
Трофимов Василий Константинович	1255	1230	12	1126	91.5	92	7.5	соңгуткан
93. Ээн								
Латпа Демир-оол Салчакович	1355	1278	—	1086	85.0	192	15.0	соңгуткан
94. Хадын								
Минарин Юрий Александрович	1088	1080	37	354	32.8	689	63.8	соңгутпаан
Чихачев Юрий Андреевич	1088	1080	37	539	49.9	504	46.7	соңгутпаан
Таңды район								
95. Бай-Хаак								
Рогало Василий Васильевич	1400	1040	—	732	70.4	308	29.6	соңгуткан
96. Балгазын								
Комаров Виктор Дмитриевич	1971	1693	201	365	21.5	1127	66.6	катап бадылаашкын
Соколов Ефим Маркович	1971	1693	201	311	18.4	1181	69.7	соңгутпаан
Шиганов Анатолий Васильевич	1971	1693	201	730	43.1	762	45.0	катап бадылаашкын
97. Владимировка								
Лаврищенко Иван Петрович	1210	1098	64	581	52.9	453	41.3	соңгуткан
Сарыглар Иван Борисович	1210	1098	64	399	36.3	635	57.8	соңгутпаан
98. Дурген								
Сотпа-Байыр Анжима Шаравдоевна	1280	1061	—	842	79.4	219	20.6	соңгуткан
99. Кочетово								
Монгуш Мышкыр-оол Чоллак-Ашакович	901	892	—	799	89.6	93	10.4	соңгуткан
100. Межегей								
Губарев Юрий Кузьмич	1215	1056	8	688	65.1	360	34.1	соңгуткан
101. Сосновка								
Бочкарев Александр Федорович	1128	908	45	336	37.0	527	58.0	соңгутпаан
Гостенин Михаил Константинович	1128	908	45	393	43.3	470	51.7	соңгутпаан
102. Хову-Аксының Кызылы								
Каазыр-оол Артем Александрович	921	585	47	308	52.6	230	39.3	соңгуткан
Карпова Любовь Александровна	921	585	47	148	25.3	390	66.7	соңгутпаан

(Уламчылыг).

СОҢГУЛДАЛАР ЭРТКЕН, ДЕМИСЕЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Россия Федерациязының, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының март 4-те эрткен соңгулдалары соңгулда кампаниязын дооспаан. Катап бадылаашкыннар, а округтарның эвээш эвес кезиинге — катап соңгулдалар болур. Баш удур алган медээни ээлгээр алырга, Россияның парламентизиниң сес чүс ажыг округтарынга депутат мандаттары боттарының ээлерин тыппайн барган.

Республикада нийти байдал ала шокар чүве. Чижээ, Камчатка болгаш Удмурт АССР-де соңгулда округтарының чаңгызынга-даа тиилекчи илереттинмээн, а Краснодар крайга 35 депутаттың чүгле чаңгызын соңгаан. Горький областка 25 депутаттың чаңгызын соңгаан.

Коми АССР-ден РСФСР-ниң улус депутады атты «Интауголь» деп концерниң «Капитальная» деп шахтазында бригадир коммунист Н. М. Кашников карачаастан алган. Ол, Интада № 830 девискээр округунга тиилээн. Автономнуг республиканың девискээр болгаш национал-девискээр талазы-биле өске он округтарынга соңгулдалар түңнел бербээн, ынчангаш ол округтарга катап бадылаашкыннарны чорудар.

Воркутада № 110 национал-девискээр соңгулда округунга соңгулда мурнуунуң демисели тергиин чидиг байдалга эрткен. Аңаа чээрби кандидаттарны бүрүткээн. Округтуң соңгулда комиссиязының даргазының дыңнатканын ёзугаар алырга, баштайгы үеде ол округтан депутаттың ССРЭ-ниң хемур-даш үлетпүрүнүң министри М. Т. Шажов болгаш «Комсомольская» шахтада даг мастери, Воркута хоорайның ажылчын комитединиң кежигүнү В. Б. Яковлев олар чижикчилерин ден дыка мурнай берген турган. Ам бо ийи корлакчының кайы-бирээзи республиканың улус депутадынга соңгуттурар апаар.

Соңгуттурганнарның аразында — ажылчыннар, чогаалчылар, эртемденнер, журналистер, чоннуң ямыбүрү кежектериниң төлээлекчилери бар. Чижээ, Соңгу Осетияда улус депутаттарының аразында ажылчыннар болгаш колхозчулар 29.7 хуу, эртемниң, культураның, уран чүүлдүн, чырыдылганың болгаш кадык камгалалының ажылдакчылары — 11.7 хуу, бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжышкыннарның удуртукчулары — 13.5 хуу боор турар. Оон-биле кады чамдык ёзу барымдаалаар каттыжышкыннар партия болгаш күрүне аппаратының ажылдакчыларынга удур идепкейлиг пропаганданы чорудуп турза-даа, округтарның хөй нуруузунуң соңгукчулары боттарының регионнарының удуртукчуларынга бүзүрелди көргүскен. Чижээ, Пенза облазта СЭКП обкомунуң ийиги секретары Б. Ф. Зубков, облкүүскомдаргазы А. Ф. Ковлягин олар РСФСР-ниң улус депутаттарынга. Краснодар крайдан край Соведиңге партия болгаш совет органнарындан 42 ажылдакчы соңгуткан.

Оон-биле чергелештир чамдык автономнуг республикаларның, областарның партия болгаш совет удуртукчулары илден-не аштырышкынга таварышкан. Чижээ, СЭКП Удмурт обкомунуң, партияның Ижевск хоорокомунуң секретарьлары демиселден үнген. Автономнуг республиканың улус депутадының мандадын алыр дээш чүгле партияның область комитединиң бирги секретары П. С. Гришенко кордап турар. Ынчалза-даа ону катап бадылаашкын ткодаадыр.

Бир эвес соңгукчуларның идепкейин көөр болза, байдал база аңгы-аңгы. Чижээ, март 4-те Пенза областың соңгукчуларының 87 хуузу, Краснодар крайдан барык 80 хуузу, Удмурт АССР-ден — 76.2 хуузу соңгулда участоктарынга келгенин, Красноярск крайда Норильскиниң № 210 девискээр округунга илдеп болган. Соңгулда участоктарынга соңгукчуларның чүгле чартык кезии келген. Край Совединиң улус депутаттарын соңгуур Солнечный курлаг ындында бо хоорайга база болбаан, соңгукчулар келбээн. Камчатка областың чамдык округтарынга ындыг байдал база болган.

Ынчангаш катап бадылаашкыннарны март 18-те, а катап соңгулдаларны апрель 22-де чорудар.

(СЭТА-ның корр.).

Оорларның оруу муңгаш

«ДЕМНИГ СААСКАН ТЕВЕ ТУДУП ЧИИР»

1. «Думчукка тулганда, бызаа сугжу»

Ийи айның 17-ниң хүнү бедик дагларның бажын ажыр бакылап келген. Өвүрге ол хүн кааң, аяс, соок болган. «Коммунизмче орук» совхозтуң аныяк чылгычызы Михаил Догбал Бора-Шейде кыштаанда өөнден үнүп келген. Чылгызын хавырып көөрү-биле аъдын ээртеп кааш, чемненип олурган. Оон чылгычы эжи Хандагайты Культура бажыңының чанында тургустунган «Буланныг» аас чогаал ансамблиниң удуртукчузу Валерий Монгуш улустуң ырыларының күүседикчилериниң «Денней-оо» республика байырлалынга киржири-биле аъттаныпкан турган. Уран талантылыг улус база магалыг-ла чүве-дир ийин. «Мен мында чаастаан чылгы кадарып, соонда доңуп чоруп турумда, ол Кызылда «денней-оолап» хамаап, баан турар. Кайгал эр шаннадыг кээр-ле боор. Алыс мени камаан болгай» деп, ооң эжи иштинде бодаан. Чылгы Манчүректиң Ак-Даш девискээринде артып калган болгай. Каш шак дургузунда чайын оор аксынга таварышы бээр деп. Ынчалза-даа бергедээн шаг кум ынным бээр аргада бүдүн чылгыны сүре бериш болур. Ээ, далашпазыже хоржок.

Хенертен чылгычының ыттары чиринейндир турупладыы берген. Удаваанда даштың аъттыг кижи маңнадып келгеш, өгже базып кирип келген. Амыр-менди солушкашның соонда, кожазы чылгычы Андрей Монгуш чугаалаан:

— Берген чылгын көрүп кагдың бе? Манчүректиң Ак-Дашка чылгы көрүп чордум. Кезек чылгыны оорлар сүре берген ышкаш. Нетеп көөрүмге, Улуг Чыргакыже углай сүрүп чорупкан ышкаш. Биздиңиир-ле сээң чылгың боор, барып ончалап көрбес болзуңза хоржок болду бе, эжим.

— Шын-шын. Дүрген хемчээн албас болза кайын боор. Кады барып көрүптээли — деп Михаил дашкаар далаш бакыпкан.

Бора-Шей кайы сен дээш аъттар соок, дүвүлүг хатты соонга арттырбышаан, мурнун былаажып ылып олурган. Чылгыны ончалап көөрге, 166 беден 13 баш чок болган. Ам канчаар «думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээн ышкаш чылгычылар Михаил Догбал, Андрей Монгуш. Орлан Ондар үжелээ чылгыны истеп чорупкан. Оорлар база кажар. Чамдык чөлдерге сүрген малдарының истерин булап бар чыдары база илден болган. Мөөлдүт-Хем чедир истеп келирге, тайгадан «Нива» дээр машина кел чыткан. Канчап билир, чүүдеп чүү-даа болу бээр чадавас, чүнү көрген эвес болар дээш болдал-биле машинаны доозупкан. Үнүп келзе-ле, милиция ажылының хоочуну, амгы үеде районда аңныыр чериниң ажылдакчызы, пенсионер Монгуш Тас болган. Чылгычылар амырай берген. Чүге дээрге малмаганын чидирген; чүү-хээлиң оорлаткан кижилер пенсияда-даа болза милиция ажылының хоочуннары Монгуш Тас-биле, Сенди-Сүрүн Монгуш-биле чугаалажып, арга-сүме алыр турган. Ынчангаш байдалды чылгычылар чугаалап бергеш, милиция черинге дарый сөс чедирерин оон дилээн.

Кыштың соогунда, муңгаш харлап, танывазы черлеп, бир черге исти чидирип, өске черден тып ап чорааш, исчи чылгычылар Чыргакы бажын ашкаш, Кара-Суг аксынга чорда, караңгы дүп дүжүпкен. Аңаа черниң чеөнге аъш-чем чок доңуп хонганнар. Эртенинде дан бажындан, чер чырып кели билек, истээш, Теве-Адар аксынга келген. Ында бир машина изи бар болган. Ооң мурнунда бир машина база чораан ышкаш.

Орта база хонар ужурга таварышкан. Хат кээладыхадып, хар чаап хонган. Эртенинде исти кезип көөрге, мүн-не бакка-сокка көстүр. Хаттыг-Чазы деп черге кээрге бир машинаның изи орук дажыладыыже үне берген. Мурнунда хүн чораан машина болган. Ону истеп чеде бээрге, бир оргулааш черде ышаш аразында бир бениң кежи бажы чыткан. Оорларның бирээзи бир малды өлүрүп алгаш чорүй барганы тодаргай апарган. Элээн ыраадыр ис кезип чортуп чорааш, читкен малдарының истерин тып алганнар. Элдиг-Хем суурга чоокшулап орда, оон үстү-биле сүрүп чорупканы илерээн. Кызын хар чагганындан оон ыңай ис читкен.

Суурга келгеш олап кымның машиназы эрткенин сураглап эгелээн. Амыр чүве кайда боор, кижилер белен сөс этпес болган. Моон мурнунда манаа мал чидиринкеш, каш удаа кээп тургаңнындан, чамдык кижилерни таныыр болганы Михаилге дагум болган. Бир өгден бир бажыңче кирип, чугаа эрип чоруп турган, хамык ужур машиналарның ээлерин билип алыры чугула дээрзин ол ынак билген. Ынчап турган ол суурда электриктеп ажылдап турар Монгуш Дадар-оол Баянович деп кижиниң аълы Чөөн-Хемчикте улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Алдын-оол деп кижи дээрзин билип алган. Ынчалза-даа аът чүдүрген дутайн билдинмес. Ол хүн суур тавары эрткен чаңгыс машина ол болган. Чылгычылар дүгүрүшкен. Ийи кижи Өвүрнүн иштики херектер килдизинге сөс чедирери-биле чорудупкаш, Михаил Догбал артып калган. Ол бир кижиден мотоцикл ачылап алгаш ол бениң бажын, кежин суурга экеп алган. Бир хонган, милиция ажылдакчылары келбээн.

Күрүнениң малын чидирген кижи канчап аңаа орар. Эртен ол-ла мотоцикли-биле Шолбан деп эш тып алгаш, Ары-Хемге баргаш, ис кезип эгелээн. Кышкы соок херээр турда, мото-биле чоруурунга чүгле шыдамык кижи шыдаар. Малдарны Ары-Хемни өрү алзы сүрүп чорүй барган изин база катап тып алгаш, чылгычы дыка өөрээн. Муңгаш хар чаптып чорүй барганындан мотоцикл оон ыңай чорүп шыдавас болган. Чыргакы суурга келгеш, кодээ Совет күүскомунуң даргазынга кире дүшкеш, Өвүрден милиция ажылдакчылары келген бе дээрзин айтырган. Дүүн келгеш, чорүй барган болган. Оорлар Аяңгатыже кирген боор деп каразааш, мотоцикл-биле орукка чедиртип алгаш, чылгычы Михаил Догбал Барыын-Хемчикче машина дозуп чеде берген. Оон база аалдар кезип, чугаа үндүрүп алырын бодап чорүп турган. Ол-ла хүн почтадан Өвүрнүң милиция черин чагыдып алгаш: «Малдар Аянгаты суурже кирген ышкаш-тыр, дүрген чедип келиңер» деп дыңнаткан. Олары Кызыл-Мажалыкка шагдаа черинге дүшчүп алырып, дарый үнүпкенин дыңнаткан. Чылгычы аалдан үнгеш, беш хонук дургузунда истеп, сүрүп келгениниң эртенинде милиция ажылдакчылары дүнекинин 12 шак турда, суурга чедип келгеш, чылгычы Михаил Догбал-биле ужуражы берген...

2. Оперативтиг бөлүк

Өвүр райкүүскомунуң иштики херектер килдизинге февраль 18-те «Коммунизмче орук» совхозтуң чылгызын оор алган деп медээни Тас Монгуш болгаш өскелер-даа дыңнадып келген. Медээ соо-биле чоруткан бөлүк милиция ажылдакчылары Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарының девискээринге сураглап, дилеп чорааш, таптыг чүве тыппайн ээп келген. Ынчангаш милиция органы оперативтиг бөлүктү база катап тургускан. Бөлүктүң удуртукчузу истелге килдизиниң улуг байысаакчызы, милицияның капитаны Октябрь Салчакович Алдын-оол болган. Февраль 22-де иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Геннадий Куулар, кем-херек истээр килдистиң инспектору Михаил Очур, милиция органының хоочуну, пенсионер Монгуш Тас Чадаана хоорайже аъттаныпкан. Сөс чедирип келген улустуң чугаазын ёзугаар бир-ле дугаарында Элдиг-Хем чораан машинаны сураглап эгелээн. Ук машина хоорайже аъттаныпОл дээрге, Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Алдын-оол Баянович Монгуштуң А62-02 ТВ дугаарлыг «УАЗ-469» деп машиназы-дыр. Кемниг херек үүлгедип алган кижи дораанна кайын чугаалап бээр ийик. Ол суурга үдүр-дарыым чедирип чорааным шын, кандыг-даа мал эъдин соортаазан мен дээрзин бадыткап, очук бербээн. Байысаалганы кынчыктыр-биле чорудуп келген соонда, ам-на шыны чугаалаар ужурга ол таварышкан.

Очук ёзугаар болгаш капитан О. Алдын-оол база өске-даа милиция ажылдакчыларының чугаазы-биле алырга херек мындыг байдалдыг болган. Хая-чуктап алыры-биле районнуң «Ленинчи орук» солунунуң редактору Биче-оол Арбаасатович Донгак, улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Алдын-оол Баянович Монгуш, районда күрүнениң айыыл чок чер комитединиң чолаачызы Мерген Эренекович Ооржак Элдиг-Хемге баргаш, Хаттыг-Чазы деп черже чорупканнар. Орайтадыр чорүп олурарга, шырыш аразында бир-ле аңның караа хып турган. «Аңчылар» аазар кедеп чеде бергеш, боолаптарга, аң өлүг каап дүшкен. Чеде бээрге, оозу өле бе боол-тур. Ам канчаар орук олчазын черге каартар эвес, суур халдып киргеш, Алдын-оол дуңмазы Дадар-оолду эдертип алгаш келгеш, малдың эъдин союп бускаш, үлежип алганнар. Оон караңгы ажыглап Чадаана кайы сен дээш халдып ыңай болган...

Ол үеде Чадаана хоорайга келген Өвүрнүң милиция ажылдакчылары оларның туc-тугта бажыңнарынга баргаш, боолаптарын тыврып, үлежип алган эъдин база чамдыктарындан тып алган. Ийи боо Чөөн-Хемчик районнуң аңныыр үлетпүр ажыл-агый чериниң болган. Республикага аңнаар сезон декабрь 29-та доозулган турда, ол боолары чүге ол улуска бергени билдинмес. Ол ышкаш М. Ооржактың чугаазы-биле алырга, бир боону районнуң прокурорундан ачылап алган болуп турар. Редактор Биче-оол Донгактың бажыңынга баарга, эъдин бербээн, харын-даа СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бюро кежигүнү, редактор, коммунист кижи мен дээш милиция ажылдакчыларын киирбээн. Бо-ла бүгү херекти Чөөн-Хемчик районнуң күүскомунуң иштики херектер килдизинге демдеглеп чугаалап кааш читкен малдарны дилээри-биле Барыын-Хемчикче хапкан.

Барыын-Хемчиктиң Аянгаты суурга чеде бээрге, оперативтиг бөлүктү участок төлээзи Олег Монгуш уткуп алган. Ол суурда каразын болгу дег кижилерни беш салаазы дег билир кижи болган. Ынчангаш олар Борбак-Тал деп черде ээн кажаага чеде бээрге, кажааның аксында чүгле бизи безин 26 см. улуг бижекти ниир шанчып каан, мал-маган-даа чок болган. Ук черниң кодээ Совет күүскомунуң болгаш участок төлээзиниң кирижилгези-биле карагын турар кижиниң чурттап турар бажыңынга дүжекиниң ийи шакта чеде бээрге, Валерий Кара-Сал дээрин ээрик турган. Ону тудуп алгаш, байысаап эгелээн. Ол баштайгы удаада кайнаар-даа бербаакын чугаалап, херлээш туруп берген. Ынчалза-даа арга-дуржулгалыг шагдаа ажылдакчыларының кыңмаккай байысаалгазының түңнелинде Валерий өчүп берген.

Бөлүк оорлар бо чылдың февраль 17-де Өвүрге баргаш, одарга чораан чылгыдан 13 башты оорлап алгаш, оон чедя малды семиретеп турган шилээш өскелерин каапкаш, Теве-Адар-гатыга чедип келген. Орук ара ийи малды чидирип алган, өскелерин чон кылып четтигипкен. Оорлар кымнар болганыл? Оор бөлүктүң баштыңчызы Валерий Чарынович Кара-Сал мооң мурнунда дөрт удаа шииттирип чораан, ук чарде кудээлеп турар, алыс Өвүр чурттуг, Михаил Маадыр-оолович Монгуш 1962 чылда төрүттүнген, Аянгаты суур чурттуг, слесарь. Радион Аңчыт-оолович Монгуш 1965 чылда төрүттүнген, дуналакчы кадарчы болуп ажылдап турган. Ол үеде Михаил оорун тудуп алырга, бүдүү билип кааш, дезип чоруп турар. (Оорлар туттурган, истелге чоруп эгелээн).

3. Вертолёт-биле сүрүүшкүн

Совхоз машиназы-биле Тас Монгуш совхозтуң улуг зоотехниги Мөңге Ондар-биле Шеми, Чыргакы, Аянгаты девискээрлерин кезий халдыткаш, Чадаана хоорайга Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң харысалгалыг ажылдакчызы Соян Содунам-биле ужуражы бергеш, Тас оорлар тударыбиле вертолёт-биле дузалаарын дилээн. Демги дарга Кызыл-биле харылзашкаш, вертолёт дээрта Өвүрге чеде бээрин чугаалаан. Өвүр райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң начальнигинге ажылдап турган, пенсияже үнген, милиция шугумунга 27 чыл дургузунда ажылдап келген чылдарында ол тос медаль-биле шаңнаткан, күш-ажылдың хоочуну, милицияның тергиини Монгуш Быдаяевич Тас шагдаа черинче чеде берген.

Соглаан сөс деп чүве бар. Дүштекиниң 12 шакта вертолёт-биле ИХМ-ниң ажылдакчылары Александр Донгак биле Валерий Кыргыс чедип келген. Оларга районнуң милиция ажылдакчызы Михаил Очур, пенсионер Тас Монгуш, чылгычы Хүлер-оол Монгуш катчып алгаш, Барыын-Хемчик углай ужуукан. Февраль 21-де ол бөлүк Чыргакы бажынга чарда, оорлаткан малдарның изин хат кошүрбес кылдыр хадып каапкан болган. Чыргакы бажының Чеди-Тейге хондурган изти илдевылап көөрге тывылбас. Ол ышкаш Теве-Адар деп черге вертолеттан көөрге, бөрү бир чүве чип чыдар боорга, хонупкаш бээрга, аң эъди болган. Вертолет Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының девискээрлерин кезип, сезиниг чүве чок болурга, Чадаана хоорайның кыдыында улуг оруга бөлүк кижилерни дүжүрүп каан...

«Демниг саасканы теве тудуп чиир» дээни ынчаш милиция органнары ажылчы чоннуң демин кадап турган, дарый хемчеглерни алганының түңнелинде оор бөлүктүң оруу муңгаш болганын көрдүвүс. Бо херектиң түңнелдиг болурунга Аянгаты кодаа Совет күүскомунуң даргазы, мыда участок төлээзи база Элдиг-Хем суурнуң чамдык хамаатылары бүзүнүнг чоруун көргүскен. Кала-даа оорлар-биле ынчаар чүрек чаңгыс, эзин кочка, бир демниг демисешир болза, оорлар турбуук, өске-даа кем-херек үүлгедиглерин болдурбас бо чижек бадыткап, улуг ндегелди берип турар.

Сарыг-оол КУУЛАР, «Шынның» корр.

ТВ

МАРТ 10

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Бүгүдеге спорт. 8.30 Ритмиг гимнастика. 9.00 «Эртен эртэ». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкиннинг программа. 11.30 «Өг-бүле экраны». Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнер «Өртен-сарыг, өртен-сарыг...», «Бөгүн кым чогуп?» 13.15 «Делегейни дескиндир». Альманах. 14.15 «Кадыкшыл». 15.00 «Музыкалыг киоск». 15.30 Фигуралыг чүңгүлаашкын. Делегей чемпионады. Хостуг таныг. «Кодээден дамчыдылга». Панорама. 18.15 «Марафон — 15». 18.45 «Чоруу чогаан херээжен-нер». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Мөнге чүүлдер дугайында бодалдар». 21.45 Телесеп. 22.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — ЦСКА. 23.45 — 23.55 Э. Денисов. Акварель.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Экии, час!» деп фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 8.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Поляр дээрбээниң ындында бажын» 9.10 «Чукотканың даргазы» Уран-чечен фильм. 10.40 Мультфильмнер. 11.15 «Хөглүг амыдырал». 11.40 Эвилеңдешкен рес публикалар кинопублицистиказы. «Кударал, далай база бичии уруглар дугайында» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.05 «Азияның үнү». Аныяк эстрада ыраажыларының делегей конкурузунуң дугайында. 13.35 «Дүнекада ак аъттарлыг». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 ССРЭ улустарының 7-ги кышкы спартакиадазы. Конькиге халыырының спорту. 18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң чурттап турар оранывыс». П. Коган режиссерунуң фильмнери. «Арынче көрүптүнер», «Класстар». 19.40 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Тапыттынмас ужуп чоруур объект: дыңнатпааны бараалгал». 20.30 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Киев). 21.40—22.45 «Чуруу тырттырыкчызы». «Деррик» бөлүктен уран-чечен телефильм. (ГФР ТВ-зи).

(Солуннуң дараазында номери март 12-де үнер).

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ♦ редактор — 3-43-34; ♦ оралакчылары — 3-53-91, 3-34-17; ♦ приемная — 3-34-28; ♦ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ♦ оралакчылары — 3-45-... Килдистер: ♦ парт тийже амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ♦ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ♦ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ♦ агроүлетпүр — 3-41-16; ♦ культура — 3-39-15; ♦ информация — 3-37-11; ♦ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ♦ очулга — 3-34-91; ♦ корректорлар — 3-37-11 ♦ чылдыраакчылар — 2-27-41; ♦ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ♦ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ыязы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 387. ТС—00131

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
12
понедельник
№ 58 (14258)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУ

Март 11-де Кремльге эртенгиниң 10 шакта СЭКП ТК-ның Пленуму ажыттынган

Хүннүң бирги чартыында ийи айтырыгны: «ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге ССРЭ Конституциязының 6 болгаш 7 чүүлдериниң талазы-биле саналдарны киирер дугайында», а ол ышкаш «СЭКП-ниң XXVIII съездизин чыылдырарының хуусаазының, партияга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң, съездиге төлээлелге нормазының болгаш делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында» айтырыгларны чугаалашкан.

СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. Горбачев илеткел кылган.

Илеткел талазы-биле санал-онал солчулгазынга Ю. А. Прокофьев, СЭКП Москва хооркомузунуң бирги секретары; А. Джумагулов, Кыргыс ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы; С. М. Байжанов, Казахстанның Компартиязының Джамбул обкомунуң бирги секретары; В. В. Бакатин, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң иштики херектер министри; Ю. И. Литвинцев, СЭКП ТК-ның кежигүнү, СЭКП Тула обкомунуң бирги секретары; В. Ф. Яковлев, ССРЭ-ниң юстиция министри; В. М. Мишин, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ВЦСПС-тиң секретары; В. И. Бровиков, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Польша Республикада Онза болгаш Бүрүн эргелиг элчини; В. Н. Швед, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының ийиги секретары; И. Т. Фролов, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору; В. И. Мироненко, СЭКП ТК-ның кежигүнү, БАЛКЭ ТК-ның бирги секретары; В. М. Семенов, Белоруссияның Компартиязының Гродно обкомунуң бирги секретары; С. С. Шаталин, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының экономика салбырының академик-секретарының хүлээлгезиниң күүседикчизи олар киришкен.

Пленумга СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадының соңгулдазын эрттирер.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

Март 10-да Кремльге, М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү ээлчег чок Съездизиниң ажылын организастаары-биле холбашкан айтырыгларны хуралга чугаалажып көрген.

Съездиге белеткел талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязының ажылының түңнелдерин үндүрген. Бо айтырыг талазы-биле дыңнадыгны комиссияның даргазы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы А. И. Лукьянов кылган. Хуралда айтырыгның Съездиниң ажылдаар чурумунуң, а ол ышкаш ооң ажыл-чорук органнарының составының талазы-биле комиссияның саналдарын Президиум деткээн.

Күрүне амыдыралының өске-даа чамдык айтырыгларын хуралга чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Кыш ам-даа эртпээн, шылгалда ам-даа шыңгыы

ЭЭГИЛЕРИ ШААРАРГАН ИНЕКТЕР

— Ам бисте 23 тонна комбикорм, 800 тонна сигенн бар.

«Нарын» совхозтуң мал бухгалтери кыштаглаашкынның амгы байдалын чугаалашкан хуралга, райкүүскомга, февраль төнчүзүнде ынча диди.

Ол сан-чурагайларны дыңнааш, арным изип, кызып олурдум. Чүге? Херек кырында алыр болза, ук совхозтуң фермазында байдал аажок дүвүренчиг. Күзүн буга,шары дег турганаш, ам кээп арып баксырааныңдан безин чадаарда эдержилгеге кирбээн. 1990 чылда төл бербес бак «салымныг» инектер, элегер, даваннарын олуй-солуй каап, хырнын «дүптээн», мөлдүккалдык бооп чоруур хөй чылгы дугайын безин биживейн, суур-биле кожа, чоннуң чоон оруунда чыдар Шолук-Аксы сүт-бараан фермазында байдал-биле таныжаалыңар.

Мында ажыл-агыйжы эвес чорук ферманың коданының ырак даштындан-на эгелээр. Чогум кажаа-хорааның даштындан кажыг корпустары ак-ак. Ынчалза-даа каш чылдар улаштыр чыылган өдек, бок аңаа келген кижини «уткуп» алыр. А тракторлар ийи-үш-даа бар, ферма девискээринде чаржып чоруп турдулар. Ук бокта одалга системазынга бо хүн-даа болза ажыглап болур хоорзалар дээш, чүү чок дээр боор.

Фермада саанчылар дааады-ла аныяктар. Мурнунда бир хүн 500 литр сүт саап турганындан ам деңгүп-ле 300 (эки-ле дизе 320) литрни саап ап турарын дүвүрел-биле тайылбырладылар. Зооветеринарлыг дүрүм өзүгаар төрүүр чоокшулай берген инектерни саарын, бети дээргеле, ийи ай бурунгаар соксадыр турбуже. Шолук-Аксы фермазында бир ай бурунгаар безин сагбышаан турар-дыр.

Чүү деп чүвел бо? Малдың чеми четчир болгаш шынарлыг, хөй турган чүве болза, ол белен аарывас, продукциязы — сүдү амданнзүзүнүүг болур дээр дугайын улуска угаатпан аңы чок, ону билир. «Нарын» совхозтуң директору боду зоотехник эртемниг кижи база ында зооветспециалистер ол дугайын кымдан-даа артык билир.

Ол хүн совхозтуң сүт-бараан фермазында кыштаглаашкынның байдалы-биле танышкар дээш ажыл-агыйның кол зоотехниги Дүктүг-оол Шожулчап, малдың кол эмчизи Есенали Калаев-биле кады барып чордум. Ол «үдекчилер» чокка-ла, хамык дүвүренчиг байдал кижиниң караанга тода көстүр чорду. Хамыктың мурнунда, мал чеминиң чогу. Арткан эвээш-биче сиген-биле бызаалар караа «мегелеп», оларның иштин «изиндип» турар. А чарба ынчан шуут үзүлген турду. Райкүүскомга бухгалтерниң отчелунда чүү дээн ийик?!

Мал чеми төңгениниң дугайын бызаа ажаакчызы Н. Шой хараадал-биле чугаалады. Немелде чем Кызылдан ам эвээш-даа болза, келген сураглыг. Төрээн инектерниң арган-доганындан, сүт чогундан оларның бызаалары өлүп эгелээн. Мен аңаа чоруп турумда, бирээзиниң иштин кезип көрдүлер. Ийи-ле хонган бызаа болду, улуг, шыырак, шилги өңнүг, чараш! Мал эмчизидаа эвес мен, ынчангаш кол зоотехниктиң «кош-хинден өлген бызаа-дыр» дээнинге баштай бүзүрөп турдум. А мал эмчизи ону кезип көөрге, ындыг эвес болду. Хөөкүйнүң эвээш-биче эмген сүдү улуг хырынның дүвүнде ирип, үрелген, ында саадаан. Шөйүндүлерже улаштыр дамчываан, а чүрээн көөрүвүске, ыжа бергэн. «Кош-хинче» чая каап чылдагааннап турганывыс бадыткаттынмаан. Дарый хемчег албас болза хоржок. Төрүүр-даа, ам төрүпкендаа инектерниң деңгилдези ортумактан куду көстүр. Ийи-үш инекти тургузарда көдүрер апарган. Ол чүл? «Чазын черле мал чудаар боор чүве» дээр бис. Боттарывыстың чалгаавысты, чегенчиивисти агартыр дээш аан.

Барып-барып сүт-бараан фермазында, Шолук-Аксында. саар инектер чүнү чип турар — деп бодаар силер? Доң, дүдүк сенаж, кадыг, сарыг саван. Ол-ла. Саваңны оода хээндектевээн, ылбыратпаан. Чүге? 1988-89 чылдарның кыжында бо фермага саваңны болбаазыраткаш, берип турган деп чугаа бар. Ындыг херексел ажылдап турган. Ону чүге каапканыл, ажылдадыр кижи, сагышсыраар специалист, удуртукчу чок болганы ол бе?

Бригадир (ферма эргелекчизи) Эренчин Норбу көдээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртем-суртуул чок кижи болгаш база даандырган ажылды чогуур деңнелинге чедир көдүрүп шыдавазын билгеш, үнер дугайында өргүүдел бижээн. Мен бодум ол чер чурттуг кижи болгаш ортумак туржук, дээди эртемниг зоотехниктер Нарында барын билир мен.

Ам түннел сөс орнунга мындыг чүүлдү чугаалаксадым. Совхозтуң кол-ла мал чеми саван, доң сенаж дөрмиин үстүнде айытпан мен. Аңаа немере кылдыр чоокта чаа 100 тонна кок-суланы кожалардан совхоз садып алган. Өртээ улуг шынары база пат. Ынчангаш март ай «дужулгезинге» кирип келгенде, 23 тонна комбикорм, 800 тонна көк-сула турган чүве болза, ук совхозтуң мал-маганы чүге мынчаар чудай бергени? Мал чеминиң курлавыры совхозка-даа, агроүлетпүр каттыжыышкынынга-даа тускай учётка, контрольга турар ужурлуг. Бо дугайында Эрзин АҮК чөвүлелиниң даргазы У. Д. Темир-оолдуң болалын дыңнаксаар-дыр мен.

Амгы үеде Шолук-Аксынга малга хоолулуг, хөй чемден аңгыда, ферма эргелекчизинден эгелээш, совхоз директорунга чедир өзүлүг ээ кижи херек. Адыгуузун мал ышкажыл дээш ырак ажыттап, кол дашты-биле ажылдаар чоруувусту инектер безин билген ышкаш.

Седип МОНГАЛ.
(«Шынның» корр.).

АЖЫЛ-ХЕРЭЭВИС — МАЛ ДЭЭШ САГЫШ САЛЫРЫ

Тываның «Зооветснаб» каттыжыышкынының коллективи республиканың ажыл-агыйларын, бригадаларын, фермаларын, дугаар ажыл-агыйларын болгаш мал-маган, дириг амытаннар өстүрүп турар черлерин эм аймаа база зоотехниктиг, ветеринарлыг ажылдар чорударынга херегләэр дериг-херекселдер биле хандырып, оларны чагыг-биле херекселдерин четтиккен. бар курлавырларны шын хуваап, оларны тарааннап база моөнгүнее дааш садып турар.

Тускай чагыг малдың чылдагаанда кырган үндүрүп херекселдерге оларны чедирерге, ажыл-агыйларның директорлары, мал эмчилери ол чүүлдерин аңгы хереглээр алган, эртээн санааш, катап база каттыжыышкынче чорудуптар. Ол документ бар эм аймаа болгаш зооветдерексельдерин ажыл-агыйларже чорудуп бээр.

Эрткен 1989 чылда бистиң коллектививис сайгарылга планын 105,9 хуу күүсеткен. Ында ажылдап турар 30 кижи бар. Оларның аразында хоочуннар база хөй. Оларга үжен сес чыл стажтыг Анна Моркосова, 1958 чылдан бээр ажылдап келген Георгий Петунин ышкаш-ла база, ол ышкаш эмчилер Александра Иванова ышкаш соцмашдорлар кирип кел, Каллективте улуттуң ажылдаар, дыштаныр таарымчалыг байдалдар тургустунган. Тускай идик-хеп болгаш ажылга херегләэр чугула дериг-херекселдер бар. Чүдүрүкчүлер, одакчы болгаш өске-даа кадыг ажылда кижилер немелде акш-чем талоннарын ап турарлар.

Каттыжыышкынның Лебедянскиниң инструмент, Клинскиниң «Химлабприбор», Даровскиниң «Ветзоотехника», Бураннаровкиниң эм сыылар заводтары болгаш чурттуң аңгы-аңгы булуңнарында даштывында 200 ажыг чимиштерчилериң-биле харылзааныг. Ам даштының талазы тавтыдан экстомиции, панакур, тривитамин дег эмнерни эвээштеп бээр турар. А чурттуң эмажылчылары амгы үеде кижилердиң антибиотиктер үндүрер апарган. Талицкиниң биохимия заводу эрткен чылда «Биовит-80» витамин-биле хандырылгазы удүштелдириш, 5 тоннаны чедир бербээн. Костромаларның дериг-херекселдер заводу гидробашкарылгалар болгаш өске-даа дериглер бээрин эвээжеткен. Четтестерин өй-шаанда чайладыр, хандырылганы улам-на экижидери-биле хемчеглерин диресция ап чорудуп, ажыл-агыйларже командировкалап, тускай эртемниглерге, удуртукчуларга эмнерин база дериг-херекселдерин ажыглаашкын байдалын шинчилекчилер талазы-биле түңнелдерин берип келген.

Кодурга удур гексохлоран, дуст, креолин, малдың иштики органнарын арыглап чуур эмнерин номенклатура-биле совхозтарже, фермаларже безин өске-даа черлерже чорудуп турар бис. Бистиң ажылдакчыларывысты чылдың-на билиг өндүр куртарга өөредип турар. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң мергежилинге билиг шыырак.

1989 чылдың төнчүзүнде, бо чылдың эгезинде мал эмнерлериниң, зоотехниктерниң болгаш өске-даа тускай эртемниглерниң ажылын чиигедиринге чаа бараннар, дериг-херекселдер келген. Ында «ТК-1», «ТК-2» маркалыг термоконтейнерлер, соок чүүлдер чаштырар аппараттар, аныбүрү ажылдарга ажыглаар кыскаштар база өске-даа херекселдер бар.

Амгы үеде республиканың ажыл-агыйларында хөй оолдаашкынның кампаниязы кидин туруг. Ындыг болганда, эмнер болгаш зооветдериг-херекселдер хөйү-биле негеттинер. Январьда 185 муң рубльге эмнер, дериг-херекселдерни саттарган, а февральдың ийи он хонуунда безин 100 муң рубльдиң бараннарын херектээкчилер алган. Колдуунда антибиотиктерни, дезинфекция кылыр чүүлдерни ийик-кийиндү ааргастарынга удур эмнерни чагыг ёзугаар сайгардывыс. Бергелер база бар. Кол эмнер чок таварылгада оларның орнун солуптар арганы дилеп, өске-даа эмнерни чорудуп турар бис. Абаканга чедир хандырыкчылар чамдык таварылгада демир-оруқ-биле чорудуп бээр. Оон бээр сээртүп алырынга транспорт херек апаар. Транспорт айтырыы чедир шиитпирлеттинмейн турар. Соок чүүлдерни кышкы үеде самолёт-биле экпээр.

Бистиң ажылывыста бир четпес чүүл болза, ажыл-агыйлар херегләэр эмнерниң чагыгын өй-шаанда киирбейн бээр. ооң ийикле бисте бурушалдар-даа таварылгалар бар. Ол ылаңгыя чоокта чаа төп районнарның совхозтар директорларының, АҮК-тер даргаларының хуралынга көстүнген.

Ам тургузу чүү дээрге, совхозтар-биле демниг харылзажып, кады ажылдап тургаш, малга херек бүгү эмнерни чагыдып алыр, моон соңгаар хандыра удур дугаалар. Ооң соонда мал чуулдазынга эмнер хөйү-биле херек апаар. Бистиң дилээривис болза, бо профилактиктиг ажылга херегләэр эмнерни совхозтар дораан чагыдып, тыртырып алыр ужурлуг. Ынчангаш кайы-бир ажылды чедир чылбаан, аңаа ол кижи, бо кижи буруулуг дээ бис-бо-дувусче чая кагжып турбас апаар бис.

Светлана ПЛАТОНОВА.
Тываның «Зооветснаб» каттыжыышкынында малдың улуг эмчизи.

КҮЖЕНИИШКИН НЕГЕТТИНЕР

Барыын-Хемчик — мал ажыл-агыйлыг улуг районнарның бирээзи. Ында дөрт ажыл-агыйда ам 62602 баш шээр мал, 2188 инек, 8898 сарлык, 1476 чылгы болгаш 839 хаван бар. Алыр орулгазының 80 ажыг хуузун совхозтар мал продукциязын сайгаргаш, киирип ап турар. Бистиң солуннуң корреспондентизи районнуң агроүлетпүр чөвүлелиниң кол зоотехники Э. М. Кууларга ужуражып, ажыл-агыйларда кыштаглаашкынның эртип турарының дугайында интервьюну алган.

— Кыштаглаашкынның амгы байдалының дугайында чүнү чугаалап болур силер, Эрес-оол Маскырович?

— Кыштың эрткен айларында хар чуга, соок шоолуг эвес, хат-шуурган чок болганындан малдың деңгилдези суларавааан. Февральдың ийиги он хонуунда агаар чылый бергенинден хар эрип калган. Ооң соонда, соок хат хадаан. Соок дыңзып келген. Малдың черден чем тып чиири бергедээн. Час кандыг болурун баш удур даап бодаары болдунмас. Мал ам хүн келген тудум, арып баксыраар. Чудаткан малдың өлүп хораар чоруу мал төңгүже, сиген үнгүже үргүлчүлээрин уттуп болбас. Ынчангаш ооң азыралы, ажаалда-тежээлдезин экижидер талазы-биле немелде хемчеглерни алыры негеттинер.

— Мал чеминиң курлавыры, камналгазы болгаш үлелгези кандыгыл?

— Эң чугула берге айтырыывыс бо. Совхозтар эрткен чылын мал чеми белеткээр планнарын күүсетпээн. Бөгүнде 2800 тонна сиген, 1800 тонна силос, 170 тонна саваң болгаш 200 тонна сиген дагганы бар. «Шекпээр», «Дөң-Терезин» совхозтарда сула, чарба шуут чок. «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая СБФ-ның сеназы, силозу төңген. Бо хүннерде кожазында «Хемчик» совхозтан 500 тонна мал чеми садып алырын дугурушкан. Час берге, узун болур болза, мал чеминиң курлавырлары чедишпес. Директорлар, кол зоотехниктер амдыгааштан эгелеп, олутпайн, даамай хөөннерден ушугунуп, артыкшылдыг мал чемин тыптынар дээш ажылдаары чугула. Арткан мал чемин шыңгыы учётка ап, коданнарның байдалын көрүп тургаш хуваап, камналгазынче кичээңгейни салыр апаар. СБФ-лерде сиген, саваңны хээндектеп, ылбырадып бээрин контрольга алыр. Удуртукчу, тускай эртемниглерниң . онаашкан ажылынга харысалгазының кошкаан маңаа айтыры артык эвес. «Барлык» совхозтуң директору В. С. Монгуш депутаттың кандидадынга депшиттиргештиң совхоз ажылын орта кыдбаан. Ооң хүлээлгезин күүседип арткан кол зоотехник У. Д. Монгуш кичээнгей. харысалгазын кошкаткан. «Шекпээр» совхозтуң кол зоотехниги М. О. Сатты негелде чок, суурдан үнмес, ырак коданнарда байдалды билбес деп малчыннарның хомудап чугаалажыры чоптуг.

— Хой оолдаашкынының байдалы кандыгыл, хураганнар менди бе?

— Дөрт ажыл-агыйның 74 коданында төрүүр 23299 хойнуң 15481-и оолдапкан. Даңзычы Содунамның, Билчиттей Күжүгеттиң, Юрий Хомушкунуң, Окпан-оол Күжүгеттиң, Кара-кыс Чыртак-оолдуң болгаш өске-даа малчыннарда оолдаашкын адакталганын, хураганнарның менди доругуп турарын демдеглээр апаар. Ынчалзадаа ниитизи-биле мал төлү чидириглиг. 321 хураган ара салдынган, өлүг төрүттүгениң санаваска 502 өлүп хораан. «Шекпээр», «Дөң-Терезин» совхозтарда байдал база-ла дүвүренчиг. Бо ийи ажыл-агыйда 7 бызаа база өлген. Хыналдаларның түңнелинден малдың халдавырлыг аарыгларындан чогу бадыткаттынмаан турар. Өлүп-хорааарының чылдагааны — мал-маганның өл-шык кажаада турары, малчыннарның харысалгазының кошкаа. Хөй оолдаашкыны ам-даа үргүлчүлээр, ооң-биле чергелештир өшкү база төрүүр. Райкүүском даргазы С. Н. Ильиновка удурткан кыштаглаашкын талазы-биле район штавын тургускан. Ооң чер-черде 7 бөлүү мал оолдаашкынының кампаниязынче кичээңгейни угландырып, удуртукчулардан, тускай эртемниглерден негелдени, контрольду күштелдирер ужурлуг. Партия, совет, хөй-ниити организацияларын суурларда агитквартираларның чурттакчыларын эвилеңнээр хемчеглерни алырлар.

— Эрес-оол Маскырович, бирги кварталда эът, сүт дужаар планнарның күүседезин кандыг болурул, баш удур санаашкыннар бар бе?

— Квартал төнчүзүнге чедир санныг хонуктар арткан. 250 тонна эът садар планын 163 тоннага чедирген. «Дөң-Терезин» совхоз 3 тоннаны ажыр берген. «Хемчик» дужааганынга немей хаваннар саткаш, күүседилтер аргазы бар. «Барлык» 28 тонна хире эътти чедир бериp шыдавас. «Шекпээр» совхозтуң дужаар деп турар 150 сарлыы арткан планын дуглаарынга четпес. Баш удур санаашкындан алырга, ийи ажыл-агыйда 40 тонна ажыг эът дужаарының курлавыры чок. «Хемчик» совхозтуң Мөңгүлак СБФ-зы планнан ажыр 16 тонна сүт садырын зүдээнген. «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая СБФ-зы ээ-не хөй — 145 тонна сүт дужаар. Малдың чемгерилгезиниң четпезинден сүт-саан кудулаан. Хүнде ортумаа биле 10,4 центнер сүттү дужаап турар. «Шекпээр», «Дөң-Терезин» совхозтарның фермаларында байдал база оон дээредевес. Ынчаар ажылдаар болза, план күүсеттинмес.

Бо чылдың июль 7-8-те малчыннар Пленумун эттирер дугайында ниитилиг СЭКП обкомунуң бюрозу хүлээп алган. Аңаа киирер эрге дээш социалистиг маргылдааны калбартыр, малды кыштан хүр-менди ажырып дээш арткан үеде сеткилделди кошкатпайн, күжениишкинниг ажылдаары негеттинип келген.

Интервьюну Александр ХЕРТЕК алган.

РСФСР-ниң улус депутадының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле 1990 чылдың март 4-те болган соңгулдаларга РСФСР-ниң улус депутадынга чаңгыс-даа кандидаттың соңгутпайн барганы-биле холбашкан база «РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 53 чүүлүнге үндезилээш, округ соңгулда комиссиязы катап соңгулданы 1990 чылдың апрель 22-де чорударын ук соңгулда округунуң девискээринде туруп турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының күш-ажылчы коллективтеринге, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң, хөй-ниити организацияларының коллективтеринге дыңнадып тур.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттарны 1990 чылдың март 13-тен 19-ка чедир депшидерин, кандидаттарны округ соңгулда комиссиязы 1990 чылдың март 19-тан 21-ге чедир бүрүткээрин, РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражыышкыннарын 1990 чылдың март 20-ден апрель 21-ге чедир эрттирерин көрген.

Округ соңгулда комиссиязы.

«Саян» совхозтуң мурнакчы малчыннарының бирээзи Макар Салчак Сесерлиг суурдан ырак эвесте, Калбак-Чарык деп черде кыштап орар. Эрткен чылын кышка баш удур ыяк белеткенген, 6 тонна сигенни белеткээн, 10 ажыг тоннa кургаг өдекти бөлген. Бо хүннерде ооң коданында 366 хой бар. Төрүүр 334 хойундан 334 хураганны онча-менди камгалап алганын бодаарга, малчын кышты хүр ажып турар.

Өг-бүле 1975 чылдан бээр малчыннап келген. Дөрт чыл дургузунда өг-бүле керээзи-биле ажылдаан. Ынчангаш боттарындан чарыгдалды камныг үндүрүп, чек системазы-биле ажылдап, оруулгалыг болурунуң чажыдын тыва берген. Эрткен чылын төрүүр үүс хойта онаштыр 92 хураганны камгалап алган. Ам хойну өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдап турар. Чыл түңнелинде өг-бүле арыг 8 муң рубльды болза алган.

Сесерлиг суурнуң ажылчыннары херээжен малчын Галина Сундуевна Салчакты көдээ Советтиң депутадынга эрткен соңгулда хүнүнде соңгуп алганнар. Алды уругнуң иезинге харысалгалыг база бир хөй-ниитиниң хүндүлүг даалгазы онаашкан.

— Аренда керээзи-биле ийи чыл ажылдап тур бис. Эвээш чарыгдалдарны кылып, хамык-ла ажылды санап-түңнеп, оруулгалыг болур дээш ажылдаарга, бистиң кончуг ажыктыг-дыр. Экономиктиг өөредилге амгы үениң малчынынга агаар, суг дег херектиг дээрзин билдивис. Эки ажылдаарга түңнел база эки болур-дур — деп, өгнүң херээжен ээзи Галина Сундуевна бистиң-биле ужуражып чугаалаар чораан.

Хүн караа чылып, частың демдектери кыштаг черле илерей-даа келген болза, Макар Салчакта дыш орар барымдаа чок. Күш-ле келиш ношкак чамдык хойларга сиген, суга бертен, суггартан, чамдыкталарынга эм-даа киирткен тургулаар.

— Эки ажылдаарын үе бистен негеп келген. 15 чыл малчыннааш багай диртпедим. Бо чылын түңнел база эки ышкаш. Сесерлигниң өске малчыннарында байдал арай дүвүренчиг болгур ийин. Совхоз дарый хемчег албас болза байдал берге — деп, мурнакчы хойжу чугаалады.

Макар болгаш Галина Салчактар бо чылын база ийи түңнелдерден болур дээрзинге идегел улуг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: хойжу Галина Салчак.

Опдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Өвүр районга Сарыг-Хөл көдээ Совединиң тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Өвүр районга административтиг төвү Ак-Чыраа суур болур Сарыг-Хөл көдээ Советтиң тургузар.

2. Сарыг-Хөл көдээ Совединиң чыышкаалгазын киирип эгелээр хуусаазын бадыткаар, тургузуг киирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ

Кызыл хоорай, 1990 чылдың март 11.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

(Эгези №№ 56, 57 «Шында»).

Округтар аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Округ талазы-биле соңгукчуларның шупту саны	Бадылаашкынга киришкени	Күш чок болган бюллетеньнер	Улус депутадынга кандидат дээш бадылааны саны	%	Улус депутадынга кандидатка удур бадылааны саны	%	соңгулдаларның түңнели
103. Хову-Аксының Соңгу								
Голиков Артур Артемьевич	1185	826	41	407	49.3	378	45.7	соңгутпаан
Хертек Лариса Кенденовна	1185	826	41	278	33.6	507	61.4	соңгутпаан
104. Хову-Аксының Мурнуу								
Болат Анатолий Дотзанович	1403	942	92	354	37.6	496	52.6	катап бадылаашкын
Иваньков Олег Владимирович	1403	942	92	280	29.7	570	60.5	катап бадылаашкын
Өртеней Хурел Монгушевич	1403	942	92	110	11,7	740	78.5	соңгутпаан
105. Элегест								
Куулар Шаңгыр Пичи-оолович	1001	961	13	850	83.8	143	14.9	соңгуткан
Тес-Хем район								
106. Самагалдай								
Куржеп Борис Тюлюшевич	2190	2068	99	1015	49,1	954	46.1	соңгутпаан
Чесум Дутержап Бынатович	2190	2068	99	887	42.9	1082	52.3	соңгутпаан
107. Берт-Даг								
Лапчаа Кара-оол Лопсанович	1136	1136	72	469	41,3	595	52.4	соңгутпаан
Сүлдүм Валерий Чоодуевич	1136	1136	72	583	51,3	481	42.3	соңгуткан
108. О-Шынаа								
Достай Степан Монгушевич	560	542	20	343	63.3	179	33.0	соңгуткан
Санчат Байыр-оол Намчатович	560	542	20	172	31,7	350	64.5	соңгутпаан
109. Тес								
Матпаргы Вадим Соянович	593	587	26	237	40.4	324	55.2	катап бадылаашкын
Сады Клавдия Маадыровна	593	587	26	98	16.7	463	78.9	соңгутпаан
Эртине Меңгун-оол Балырович	593	587	26	196	33.4	365	62.2	катап бадылаашкын
110. Чыргаланды								
Арина Нина Ивановна	645	624	22	226	36.2	376	60.3	соңгутпаан
Суваңдии Кегел Максимович	645	624	22	366	58.6	236	37.8	соңгуткан
Тожу район								
111. Тоора-Хем								
Ондар Чимит-Доржу Байырович	1426	1230	—	804	65.4	426	34.6	соңгуткан
112. Азас								
Содунам Владимир Васильевич	905	882	—	823	93.3	59	6.7	соңгуткан
113. Ий								
Каадыр-оол Александр Соколович	1350	1271	6	1049	82,5	216	17.0	соңгуткан
Улуг-Хем район								
114. Шагаан-Арыгның Чөөн								
Оюн Кодур-оол Тарымаевич	1480	1131	73	373	33,0	685	60.5	катап бадылаашкын
Сетешин Василий Миронович	1480	1131	73	418	37,0	640	56,6	катап бадылаашкын
Уйнукай Анатолий Спартакович	1480	1131	73	241	21,3	817	72.2	соңгутпаан
115. Шагаан-Арыгның Төп								
Рудзинский Анатолий Владимирович	1822	1392	—	771	55.4	621	44.6	соңгуткан
116. Шагаан-Арыгның Барыын								
Балган Арыш-оол Тюлюшевич	2376	1797	311	479	26.6	1007	56.0	катап бадылаашкын
Биче-оол Камба Дамчатович	2376	1797	311	694	38.6	792	44.1	катап бадылаашкын
Опай Артур Кызыл-оолович	2376	1797	311	231	12.8	1255	69.8	соңгутпаан
117. Ак-Туруг								
Кандан Клара Монгушевна	886	841	—	713	83.4	123	14.6	соңгуткан
118. Арыг-Бажы								
Сотпа Алан-оол Тулушевич	1013	993	—	935	94.2	58	5.8	соңгуткан
119. Арыг-Үзүү								
Айыр-Санаа Чаш-оол Кыргысович	1137	1110	105	454	41.0	551	49.6	катап бадылаашкын
Монгуш Зинаида Маадыевна	1137	1110	105	45	4.0	960	86.5	соңгутпаан
Тулуш Шаңгыр-оол Намзыраевич	1137	1110	105	492	44.3	513	46.2	катап бадылаашкын
120. Булун-Терек								
Даржай Александр Александрович	914	894	15	426	47.6	453	50.7	соңгутпаан
Тюлюш Алдын-оол Дарын-оолович	914	894	15	448	50.1	431	48.2	соңгуткан
121. Чаа-Хөл Чөөн								
Драваан Биче-Уруг Далыковна	748	674	9	621	92.1	44	6.5	соңгуткан
122. Чаа-Хөл Барыын								
Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич	1062	1028	130	544	53.0	354	34.4	соңгуткан
Серяков Владимир Ефимович	1062	1028	130	354	34.4	544	53,0	соңгутпаан
123. Хайыракан								
Биче-оол Владимир Сумакинович	1447	1393	21	812	58.3	560	40.2	соңгуткан
Кудажи Кызыл-Эник Кыргысович	1447	1393	21	562	40.3	810	58.1	соңгутпаан
124. Хендерге								
Неделин Владимир Сергеевич	726	714	—	453	63.4	261	36.6	соңгуткан
125. Элдиг-Хем								
Дапыр-оол Көк-оол Тюлюшевич	444	444	—	428	96.4	16	3.6	соңгуткан
126. Торгалыг								
Салчак Валерий Белек-оолович	1113	1073	—	961	89.6	112	10.4	соңгуткан
Эрзин район								
127. Эрзин								
Баткар Зоя Доргуттуевна	1505	1468	98	113	7.7	1257	85.6	соңгутпаан
Ламажап Юрий Кыргысович	1505	1468	98	131	8.9	1239	84.8	соңгутпаан
Монгуш Виктор Александрович	1505	1468	98	115	7.8	1255	85.5	соңгутпаан
Чамыян Зоя Шойдуковна	1505	1468	98	72	4.9	1298	88,4	соңгутпаан
Ондар Николай Алдын-оолович	1505	1468	98	486	33.1	884	60.2	катап бадылаашкын
Уржук Нина Буяновна	1505	1468	98	422	28.7	948	64.6	катап бадылаашкын
128. Бай-Даг								
Моң Кинсин Александрович	754	754	—	720	95.5	34	4.5	соңгуткан
129. Мөрен								
Ванжа Альберт Иванович	1179	1179	—	1100	93.3	79	6.7	соңгуткан
130. Нарын								
Даваа Чулун-Баадыр Нимаевич	1944	1014	23	143	14.1	848	83.6	соңгутпаан
Яндак Даваа-Самбуу Бээжинович	1944	1014	23	829	81,7	162	16.0	соңгуткан

Эң хөй сан алган ийи-ниң кандидатка хамаарыштыр дараазында соңгулда округтарынга катап бадылаашкынны «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 52 чүүлүнге дүүштүр округтарның соңгулда комиссиялары 1990 чылдың март 18-те эрттирерин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы-биле дүгүржүп тургаш, шиитпирлээн.

Школьный № 3	
Бендерский В. Б.	360
Эпп Г. Я.	466
Молодежный № 5	
Григорьев Б. П	290
Егоров И. В	331
Ленин № 9	
Аракчаа К. Д.	445
Санчай С. С	540
Октябрь № 11	
Кужугет К. С.	258
Уздумбаа Ч. А	149
Строительный № 12	
Богдановский А. Г.	360
Остапец И. А	160
Төп № 13	
Охотникова Л. А.	401
Таберидзе В. Д	312
Чульдум № 14	
Куулар Г. С.	243
Шестакова В. Е.	565
Учебный № 17	
Нечаев Б. С.	573
Чульдум З. С.	719
Малчын № 19	
Донгак З. С	149
Кара-оол В. Х	250
Урванцев В. В	149
Пионер № 20	
Кузьмин Ю. И.	320
Сат З. Н	334
Советский № 22	
Кан-оол В. И	405
Тиимей Д. Л	568
Калинин № 24	
Ондар Д. Е.	707
Сургутанов В. П.	306
Интернациональный № 25	
Педругин В. А.	457
Салчак В. С	322
Московский № 28	
Абрамова А. А.	431
Аранчаа С. Н	519
Ровно № 29	
Конуспаев Б. А.	422
Санчи Б. Т.	500

Бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның чартыындан хөйүүң саның чаңгыс-даа кандидаттың албааның барымдаалааш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 53 чүүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы катап соңгулдалар эрттирерин дараазында округтарга даарткан:

Первомай № 4
Рабочий № 7
Комсомольский № 10
Геологический № 23
Горький № 26
Горный № 27

Тээли № 32	
Донгак В. Б.	631
Хертек Н. Х	579
Ак-Довурактың Транспорт № 41	
Ондар Д. Ч.	306
Чымба А. С.	406
Ак-Довурактың Чкалов № 42	
Куракин С. П.	237
Саая И. Ч.	469
Сарыг-Септиң Чөөн № 69	
Бечецкова Т. П	400
Доржукай М. Н	569
Бүрен-Аксы № 74	
Марцева А. В	302
Удумбара Ч. А	295
Баян-Кол № 77	
Ооржак Э. Х.	488
Содунам А. Б	422
Кара-Хаак № 78	
Савилов В. С	512
Семенов А. Н.	382
Тураның Төп № 90	
Гончаров В. Н.	414
Доржу Н. Е.	300
Балгазын № 96	
Куркутов В. Д.	395
Шиганов А. В	720
Хову-Аксы № 104	
Болат А. Т	354
Иваньков О. В	280
Тес № 109	
Матпаргы В. С.	237
Эртине М. Б.	196
Шагаан-Арыгның Чөөн № 114	
Сетешин В. М	418
Оюн К. Т	373
Шагаан-Арыгның Барыын № 116	
Балган А. Т.	479
Биче-оол К. Д	694
Арыг-Үзүү № 119	
Айыр-Санаа Ч. К	454
Тулуш Ш. Н	492
Эрзин № 127	
Ондар Н. А	486
Уржук Н. Б	422

Ак-Довурактың Мурнуу № 40
Ак-Довурактың Төп № 45
Барлык № 48
Чадаананың Шаттерский № 56
Хайыракан № 59
Бора-Тайга № 65
Шеми № 66
Сарыг-Сеп № 70
Суглуг № 79
Шамбалыг № 81
Туран № 89
Хадын № 94
Сосновка № 101
Хову-Аксы № 103
Самагалдай № 106

Катап соңгулдалар болур хүнү парлалгага дыңнадыр.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Тус-тус соңгулда комиссияларының киирип келгени протоколдарын чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 50 чүүлүнге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы 1990 чылдың март 4-те соңгуткан Тыва АССР-ниң 79 улус депутаттарын бүрүткээн:

Бичелдей Каадыр-оол Алексеевич, 1950 чылда төрүттүнген, ТДЛТЭШИ-ниң дыл болгаш культура секторунуң улуг эртем ажылдакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Чаа-Хөлдүң Чөөн талазы № 122 округтуудан.

Биче-оол Владимир Сумакинович, 1947 чылда төрүттүнген, профэвилелдерниң ВДФСО-нуң область чөвүлелиниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Хайыраканның № 123 соңгулда округтуудан.

Будук-оол Кара-Сал Домбаланович, 1930 чылда төрүттүнген, «Билиг» ниитилелиниң Тыва республика организациязының баштаар черинин даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Кызылдың № 16 соңгулда округтуудан.

Ванжа Альберт Иванович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Мөрениң № 129 соңгулда округтуудан.

Горилый Евгений Владимирович, 1946 чылда төрүттүнген, «Көк-Тей» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур. Каа-Хем суурнуң Барыын талазы № 75 соңгулда округтуудан.

Губарев Юрий Кузьмич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Бай-Хаак суур. Межегейниң № 100 соңгулда округтуудан.

Дапыр-оол Көк-оол Тюлюшевич, 1951 чылда төрүттүнген, «Элдиг-Хем» совхозтуң зоотехник-бригадири, СЭКП кежигүнү, Элдиг-Хем суур. Элдиг-Хемниң № 125 соңгулда округтуудан.

Дембирел Анатолий Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Хандагайты суур. Хандагайтының № 85 соңгулда округтуудан.

Дилак Киров Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, Бай-Тайга райөнунуң улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Тээли суур. Тээлиниң № 32 соңгулда округтуудан.

Донгак Кара-оол Севээн-оолович, 1943 чылда төрүттүнген, «Мурнакчы» совхозта автомобиль чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Шуй суур. Шуйнуң № 36 соңгулда округтуудан.

Донгак Макар Бавуукович, 1945 чылда төрүттүнген, «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Чыраа-Бажы суур. Чыргаканның № 61 соңгулда округтуудан.

Доржу Борис Хертекович, 1956 чылда төрүттүнген, В. И. Ленин аттыг «Тыва дат-дүгү» комбинаттың бодунуң рудадан дат-дүгү арыглаар цегиниң участок электриги, партия кежигүнү эвес, Ак-Довурак хоорай, Ак-Довурактың Школа № 44 соңгулда округтуудан.

Достай Степан Монгушевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП Тес-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Самагалдай суур. О. Шынаачың № 108 соңгулда округтуудан.

Дотпаа Демир-оол Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, «Саян» совхозтуң хойжузу, СЭКП кежигүнү, Сесерлиг суур. Өөктүң № 93 соңгулда округтуудан.

Драваан Биче-Уруг Далыковна, 1949 чылда төрүттүнген, «Найырал» совхозтуң саанчызы, СЭКП кежигүнү, Чаа-Хөл суур. Чаа-Хөлдүң Чөөн талазы № 121 соңгулда округтуудан.

Жоголь Николай Аврамович, 1943 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле телевидение-ажыглал каттыжыышкынының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Дус-Терекниң № 49 соңгулда округтуудан.

Ильенков Станислав Иванович, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүсекомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур. Аксы-Барлыктың № 46 соңгулда округтуудан.

Каадыр-оол Александр Соколович, 1940 чылда төрүттүнген, «Май 1» совхозтуң директору, партия кежигүнү эвес, Ий суур. Ийниң № 113 соңгулда округтуудан.

Каадыр-оол Артем Александрович, 1963 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың анаяктарның чуртталга комплексизиниң дашчызы, БАЛКЭ кежигүнү, Хову-Аксы суур. Хову-Аксының Чөөн талазы № 102 округтуудан.

Кандан Клара Монгушевна, 1945 чылда төрүттүнген, Ак-Туруг ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Ак-Туруг суур. Ак-Туругнуң № 117 соңгулда округтуудан.

Кажин-оол Виктор Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Ильинканың № 72 соңгулда округтуудан.

Кара-Сал Мөңге Диинмеевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл суур. Баян-Таланың № 64 соңгулда округтуудан.

Ковальчук Алексей Владимирович, 1957 чылда төрүттүнген, «Кызылчастудуг» эргелелдиң бышкычы-бетончузу, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорай. Енисей № 1 соңгулда округтуудан.

Козлов Михаил Сергеевич, 1951 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Курлан даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Кызылдың Заводская № 18 соңгулда округтуудан.

Конев Александр Васильевич, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 15 ортумак школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Кызылдың Чехов № 15 соңгулда округтуудан.

Хомушку Василий Ууртакович, 1956 чылда төрүттүнген, «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редактору, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур. Хөнделенниң № 50 соңгулда округтуудан.

Кужугет Спар-оол Кендиначапович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай. Эрги-Барлыктың № 52 соңгулда округтуудан.

Куулар Любовь Санчи-Бидиповна, 1962 чылда төрүттүнген, «Кызыл тук» совхозтуң саранчызы, СЭКП кежигүнү, Саглы суур. Саглының № 87 соңгулда округтуудан.

Куулар Михаил Ким-оолович, 1950 чылда төрүттүнген, Кызыл хоорайның кол архитектору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Кызылдың Правобережный № 31 соңгулда округтуудан.

Куулар Шаңгыр Пичи-оолович, 1934 чылда төрүттүнген, профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Элегестиң № 105 соңгулда округтуудан.

Кызыл-оол Сергей Александрович, 1962 чылда төрүттүнген, «Бурунгаар» совхозтуң автомобиль чолаачызы, БАЛКЭ кежигүнү, Бүрен-Хем суур. Бүрен-Хемниң № 71 соңгулда округтуудан.

Лавриненко Иван Петрович, 1950 чылда төрүттүнген, «Россия» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Владимировка суур. Владимировканың № 97 соңгулда округтуудан.

Левашов Владимир Константинович, 1940 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 12 ортумак школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Кызылдың Ленинград № 2 соңгулда округтуудан.

Маркс-оол Алексей Монгушевич, 1959 чылда төрүттүнген, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының № 1 КМИ-зының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур. Кызыл-Мажалыктың Барыын талазы № 39 соңгулда округтуудан.

Мишкин Вадим Федорович, 1941 чылда төрүттүнген, Кызылдың автоорук техникумунуң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Кызылдың Дорожный № 21 соңгулда округтуудан.

Монгуш Базыр Давааевич, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Тээли суур. Кара-Хөлдүң № 34 соңгулда округтуудан.

Монгуш Буга Чимитович, 1937 чылда төрүттүнген, «Искра» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Бажын-Алаак суур. Бажын-Алаактың № 57 соңгулда округтуудан.

Монгуш Валентина Кенденовна, 1949 чылда төрүттүнген, Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур. Кызыл-Мажалыктың Чөөн талазы № 38 соңгулда округтуудан.

Монгуш Мыжыыр-оол Чолдак-Ашакович, 1938 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Таңды район Совединиң күүсекомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Бай-Хаак суур. Кочетовоның № 99 соңгулда округтуудан.

Монгуш Хорлу-оол Доржуевич, 1946 чылда төрүттүнген, Тыва респотребсоюз баштаар черинин даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Чыраа-Бажының № 60 соңгулда округтуудан.

Монгуш Чымба Балдыкович, 1941 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Сүт-Хөл суур. Ишкинниң № 67 соңгулда округтуудан.

Моң Кинсин Александрович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Эрзин суур. Бай-Дагның № 128 соңгулда округтуудан.

Неделин Владимир Сергеевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Шагаан-Арыг хоорай. Хендергениң № 124 соңгулда округтуудан.

Ногай Сергей Бухгалтерович, 1959 чылда төрүттүнген, «Тээли» совхозтуң тракторизи, СЭКП кежигүнү, Тээли суур. Ээр-Хавактың № 37 соңгулда округтуудан.

Нурзат Байр-оол Соянович, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл-Мажалык суур. Алдгатының № 47 соңгулда округтуудан.

Ондар Дөжүлдей Бүрзенеевич, 1930 чылда төрүттүнген, СЭКП обкомунуң күрүне-эрге-хоойлу килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Теве-Хаяның № 58 соңгулда округтуудан.

Ондар Чимит-Доржу Байырович, 1932 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Тоора-Хемниң № 111 соңгулда округтуудан.

Ойдуп Надежда Назыновна, 1950 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезиниң акушер-гинекологу, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай. Шеминиң № 62 соңгулда округтуудан.

Ооржак Дандар-оол Көк-Хунаевич, 1937 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Алдан-Маадырның № 63 соңгулда округтуудан.

Ооржак Идамчап Докур-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, Чадаананың райүлетпүр комбинадының директору, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай. Чадаананың Чөөн талазы № 53 соңгулда округтуудан.

Ооржак Шериг-оол Дизижикович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП обкомунуң секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Солчурнуң № 88 соңгулда округтуудан.

Очур-оол Владимир Салчакович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур. Кур-Черниң № 80 соңгулда округтуудан.

Панкратов Владимир Валентинович, 1945 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 3 АТБ-зының чолаачызы, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорай. Саянның № 30 соңгулда округтуудан.

Петров Валентин Борисович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Сарыг-Сеп суур. Кундустугнуң № 73 соңгулда округтуудан.

Рогило Василий Васильевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Бай-Хаактың № 95 соңгулда округтуудан.

Рудзинский Анатолий Владимирович, 1951 чылда төрүттүнген, Тываның автомобиль транспортунуң «Тываавтотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиндиге директору, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Кызыл хоорай. Шагаан-Арыгның № 115 соңгулда округтуудан.

Салчак Валерий Белек-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Курлан даргазының бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Торгалыгның № 126 соңгулда округтуудан.

Сарыглар Кызыл-оол Майдырович, 1950 чылда төрүттүнген, Чадаананың орук-септелге-тудуг эргелелиниң начальниги, Чадаана хоорай. Чадаананың Соңгу талазы № 54 соңгулда округтуудан.

Сарыглар Мандан Бышпак-Кираевич, 1936 чылда төрүттүнген, «Шеминээр» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Шеминээр суур. Шеминээрниң № 51 соңгулда округтуудан.

Сат Сергей Салчакович, 1955 чылда төрүттүнген, «Чадаана агроүлетпүртранс» каттыжыышкынының инженери, СЭКП кежигүнү, Чадаана хоорай. Чадаананың Төп № 55 соңгулда округтуудан.

Свинцов Борис Павлович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Пушкинниң № 6 соңгулда округтуудан.

Содунам Владимир Васильевич, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП Тожу райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Тоора-Хем суур. Азастың № 112 соңгулда округтуудан.

Соломонов Владимир Ильич, 1959 чылда төрүттүнген, Каа-Хемде АКМК-ның прорабы, партия кежигүнү эвес, Каа-Хем суур. Каа-Хемниң Чөөн талазы № 76 соңгулда округтуудан.

Сонам-Байыр Анжима Шарабиевна, 1958 чылда төрүттүнген, Таңдының төп район эмнелгезиниң педиатр эмчизи, партия кежигүнү эвес, Бай-Хаак суур. Дургениң № 98 соңгулда округтуудан.

Сотпа Алан-оол Тюлюшевич, 1938 чылда төрүттүнген, профэвилелдериниң секретары — агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Арыг-Бажының № 118 соңгулда округтуудан.

Суваңдии Кегел Максимович, 1946 чылда төрүттүнген, «Чодураа» совхозтуң директору, партия кежигүнү эвес, Белдир-Арыг суур. Чыргаландының № 110 соңгулда округтуудан.

Сүлдүм Валерий Чоодуевич, 1954 чылда төрүттүнген, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң чолаачызы, партия кежигүнү эвес, Берт-Даг суур. Берт-Дагның № 107 соңгулда округтуудан.

Титов Виктор Дмитриевич, 1948 чылда төрүттүнген, Тураның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Туран хоорай. Тураның Мурнуу талазы № 91 соңгулда округтуудан.

Трофимов Василий Константинович, 1935 чылда төрүттүнген, Тываның автоорукталарының телевидение-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Тарлагның № 92 соңгулда округтуудан.

Тумат Найырал Окур-оолович, 1944 чылда төрүттүнген, «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчызы, СЭКП кежигүнү, Торгалыг суур. Дус-Дагның № 86 соңгулда округтуудан.

Тюлюш Алдын-оол Дарын-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, «Ак-Туруг» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Ак-Туруг суур. Булун-Теректиң № 120 соңгулда округтуудан.

Хемер-оол Владимир Думатович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Мугур-Аксы суур. Кызыл-Хаяның № 84 соңгулда округтуудан.

Хертек Чүрүнай Хирис-оолович, 1949 чылда төрүттүнген, «Бай-Тал» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Бай-Тал суур. Бай-Талдың № 33 соңгулда округтуудан.

Шабалин Виктор Анатольевич, 1949 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 2 АТБ-зының чолаачызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Пролетар № 8 соңгулда округтуудан.

Ширшин Григорий Чоодуевич, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Мугур-Аксының № 83 соңгулда округтуудан.

Шубник Геннадий Макарович, 1938 чылда төрүттүнген, «Тыва агроүлетпүртудуг» кооператив-күрүне каттыжыышкынының даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Сүт-Хөлдүң № 68 соңгулда округтуудан.

Шулепов Александр Николаевич, 1946 чылда төрүттүнген, «Тыва дат-дүгү» комбинаттың партком секретары, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай. Ак-Довурактың Юбилейный № 43 соңгулда округтуудан.

Чадамба Владимир Фёдорович, 1949 чылда төрүттүнген, «Шын» солунунуң редактору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай. Шынааның № 82 соңгулда округтуудан.

Яндак Даваа-Самбуу Бээжинович, 1947 чылда төрүттүнген, «Нарын» совхозтуң № 2 бригадазының бригадири, СЭКП кежигүнү, Нарын суур. Нарынның № 130 соңгулда округтуудан.

УГААН-САРЫЫЛЧЕ КЫЙГЫ

Чаржан аъттың меңнеи бергени шешкулканы дег, биениң амыдыралывыс ажык-чарыың чалгыы-биле таваар, шөлээн байдалындан ушгунгаш, үелдиң шуушту руун илеэи-биле дүргеде ли берген. «Меңээ кандыг хамаан» дээр хээннер-биле бодунун бөрбак хырнын бо растап, ам-хуузунда ажыын харап, маажым чурттап олурган тээмча чок кижилер безин үениң тевиинге чай гаар-ла олур сиигиттирин эгелээн. Улустуң улуг кезии политиказе хаара туттурун, чурт иштинде, даштында байдалды сонуургап, солун, сеткүүл, радио, телевидениеден номчуп, көрүп, дыңнап, таныыр бичии кижилер-биле иштинде сайгарып чугаалажып турузаар апарган. Биеэни хөй агитаторлар, пропагандистер, политинформаторлар дээр улустарывыстың каттышкан күжениишкиннери чок-та, чоннуң сонуургалы, политиктиг мөзү-медерели бедиген. «Түңнелинде ниитилелдиң политикажыдылгазы» (ындыг термин база тывылган) сарыган ары өө дег, хөрлээлеп үнген.

Ол-бо төп черлерден чеже-даа хайыы болза, чеже-даа «провинция, периферия» диртип турза-даа, бистиң Тываның хөй-ниити амыдыралы база биеэги турганындан хол-ээзиниң апарып, ажык-чарыын, демократияның отчугаштарын шиндүргеп эгелээн. Ооң түңнелинде кижилер үр үеде буруктур шыгжап келген сеткил-сагыжын ажыдып, кандыг-даа айтырыг талазы-биле боттарының бодалдарын, саналдарын хурал-суглаага ажыы-биле чугаалап, солун, сеткүүл-даа бижип диттигиптер апарган. Республика солуннарының тиражының өзүп, бижикчилериниң саны немежип турары безин үстүнде фактының херечизи-дир. Бистиң чонувус ниитилелде хөй-биле аар чүък кылдыр чыддынган, кажан-даа кижилер дег, шиитпирлеттинмээн айтырыгларны болгаш кризистиг берге-черни ажыт эртериниң оруктарын дилеп, оон үнер аргаларын тывар оралдажып турар.

Оон-биле чергелештир эде тургузуушкунну шеноруктары норум-чурумнуң бокаш ыяшыгган шимчээшкиннери-биле, аймалдыг улуг холуушкуннар-биле база демдеглеттинген. Ол дугайында эки билир бис. Ынчангы чон ортузунга ай-баш чок холуушкунның, нациялар аразынга чөрүлдээлерниң, ажык-атаа анархияның оң-биле тургузушкан кижилерниң тургузуушкуннери чурттуң хамаарыштыр сексогон. Даг-Карабах областы, Захавказьеде, Фергана ниң сагыжы корзашкан. Тайбың үеде чоок кижилеринден курулдааразын ошкак хооран черлер дег чүве, чурттап олурган оранчавалын кызыр, оске черге хоргаштанып [illegible] тургузувуза [illegible]

бе? Боттарының хууда эргеи-ажыын мандылып, боттугуннар идээргээшкиниң хандырып алыр дээн кижилер ол бүгүнү аде тургусту нуушкунунуң улуг-хуузуниче чая идиптерин оралдажып турарлар.

СЭКП ТК чурттуң ажылчы чоннарын эде тургусту нуушкунну камгалаарынче, норум-чурумнуң сагыырынче кыйгырган. Бо кончуг дүймүгениниг, сарыыгылыг үеде эптиг-чөптүг, угаан-сарыылдыг чорукче ол кыйгырыышкын-дыр.

Ажык-чарык, демократияның баш бурунга кылаштап бээрге, аксынга келгенин, бажынга киргенин-не эртин чоруур ол деп бодап, билип алган кижилер аразында эвээш эвес. Чамдык-чамдыкта көрүп чоруурга, чүрээ хейлиг, бодалы дулгашыныг тенек кижилерниң тенек калчаараары дам барганыг. Ындыг болбур ужурлуг-даа. Чүге дээрге кижи бүрүзүнүң кижизиттинээни, угаан-сеткилиниң деңнели, ниити культуразы, ажыы-чаны аңгы-аңгы болгай. Аңгы-аңгы кижилерден чаңгыс аай ажыы-чаны, чаңгыс аай бодалды негээри болдунмас. Ынчалза-даа кижи бүрүзүнүң сеткил-бодал тургузуунда эки-багайны, кылыр-кылбас чүвени, болур-болбасты ылгап тарының медерели бойдустан чаяаттынган болур. Хамык ужур — бодун өөредип, кижизиттинде, чүвениң аай-бажын, кыдыг-кызыгаарын хайгаарап, сагып билир кылдыр бодун чаңчыктырарында. Сөөлгү үеде чүгле бодунуң хууда дужун харап чүткүл-биле хөй кижилер негелделер үндүргеш туруп берген. Ук негелделерин күүсетпес болза, ажыл соксадыр, митингилеер, — ол-ла. База-ла ыйыдыышкын методу.

Ажыы-биле чугаалаарга, демократияга сыылдаа алган, ажыл кылыңгавас, аас мөөкээрээр чоруктар бисте көвүдээн болдур ийин. Демократияны анархия-биле шиитпирлеп херек чок. Маңаа бодумнуң хайгааралдарымдан чаңгыс чижектен киирип көрейн. Эртемден чылдың түңнелинде Кызылга Политиктиг чырыдыышкынның бажыңынга төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын-биле хоорайның хөй-ниитизиниң ужурашкаызы болган. Эртемден 30-40 чылдарда болган 20 чылдарның үезинде Тывага болуп турган репрессияга хамааржыр төөгүнүң бадалчан арнынга тайылбыр берип турган. Ооң соонда ужурашкашкаң бижикчилери айтырыглар салган. Чамдык айтырыгларның оонтырыглыы. Ынчаарзы [illegible] Эртемден аңаа боттуг харыыларны берип, «төөгүнү чүгле шынгы-биле көөр» деп турганының [illegible] мындаан безин, оон үе шаап, [illegible] оралдажып олурар кижилер база бар болду. Көрүп олурарга ачамдаа. Олар демократияны чүгле боттарынга хамаарыштыр [illegible]

базыышкынның көргүзүп оралдыр чүге эвээрбиттер ирги? Сөөлүнде-сөөлүнде «Турал каазы» ниитилелдиң бир кижигүнү (оон адын адазайн чоорылар көрүңер) эртемдениң адреизинге хамаарыштыр каржы сөстү чогузунда улуг илеэи-биле дыңнап каар кылдыр октай каапкан, аадап үнүп чоруптар. Улуг-ла кижиниң аңчыктарга үлегер чижээ ол бе? Кижизиг чорук кайыл? Бир эвес ооң болган шынын кезек чорук болзуңза, бодунга база ындыг негелдени сал. Хуралдаар дугайында уттуушкун, эртемдерни мурнундан алгаш, хереч шыгжап, маңнаарга ол чүү эвес бе?

Ийе, харын. Чеңгүг эвес чоргууда ажыттынын чорурдаа хөй. Бистиң ниити бүрүзү ындыг чүүлдерге таварышкан турар болдур ийин. Бегни чадаарда бодугуп ыңаазында кызыдартын алыр, дамчи турап бар бөор болгай — бюрократтың ол чыртымыг сиимхээ чери чок. Кижизиг эвес хамааты, дам чөптүг чүүле бүдүрүлүн ооктунгаш, сагыш-сеткили балыгланган кижилер арасында хөй. Дерамтыдааны мындан, бодунуң бүдүш-мезилерин кеди көрдүрүнеринден чыкынның сеткилин дашкуурап болур. Ынчалза-даа кандыг-даа тавааыла гатаа бодунун кааш кижиниң бак көөр, бастыр деп чүве ук кижиниң ниити культуразының чавыызын херечилеп турар. Культура дугайында маңаа чугаалажыры артык эвес. Совет чонунуң культуразының ниитизи-биле чавызының дугайында сөөлгү үеде ажыы-биле мидиңнал турар бис. Ол хамаанчок чазак чергелиг хурал-суглаага боттарының дыңнаашказы, өске бодалдыг кижини «чинот чеде бээри, чөптүг угаан-бодаашкынга эвес, а кол нургулайында сеткил холзандыышыче чагыртыры — демократия үезинде чурттап билбезивистиң херечизи турар. Удуртулганың частырыгларын дээрже үндүр хоорединиң, чалыг кыдааны дээш чүгле хөмүрерин карартырының туружундан тепчинери, кижилерин дыңнап билбези — культуравыстың ындыгла бедик эвезиниң бетики чижектери-дир. Мындыг таварылгада тыва чоннуң кончуг чедимчелиг үлегер сөзү бар: «бодуңуң бажында тевени көрбейн, өскениң бажында тевени көөр».

Бо чугааны доозуп тура, кол-ла сөглексээн бодалым ның база катаптаайн: хамык ужур — бот-боттарын хүндүлежири, дыңнажыры, кандыг-даа айтырыгны эп-чөптүг байдалынга, угаанныг бодаашкын, бичии сеткиш кин ханы бичиникинге сызын-биле демниг шиитпирлеп алыры. «Аал ишти алгыжарга, ажы-тол аштаар» деп чугаага чүүлдежи бербейнбиле, кижизиг, мөзүлүг чурттап, ал-бодувусту, ажыл-херевисти камнап, кады чурттап өөренииилиңер. «Каржы чорук каржы чорукту тывылдырар» деп чугааны уттавывысса эки.

Надежда ЭРГЕП.

(Эгези № 53, 55 «Шында»).

Дайын чылдарында фронтуга-даа, тылга-даа «Дилимнерге ок дыынмас» деп ырны дыңа нептереп турган. Ону ыраажы Тывага база ырлажып турдувус. Ол дыынмас кижилерниң бирээзи — Байыскалан. Ынчалзажок оон-биле хөй удаа ужуражып, чугаалажып келдивис-даа, ол дугайын бараң ыштаваан. Өске өөрүнуң маадырлыг эрес-дидим, аваангыр кашпагай чорүктуң дугайын то наап-ла олурар.

— Барыын Украинаада баштай Деражьону, оон соонда Ровно, бөвинде чуртталгалыг хоорай кайы бурундарны хостажыр дээш туларышкыннарга киришкен соонда, эки турачы ышоорумну көргэр чүтек чок. Дидим маадырлавы дендээн — дээш ол уламчылаан. 1944 чылдың февраль 12 чаа хүнүнгерге облазть төвү — Ровно хостаньыр, а ооң соонда Сүрмени суур. Дубно хоорай дээш аң аар-берге тулчуушкуннарга киришкен кижи бүрүзүнүң сагыжынга ол бүгү тоомчалаңыз артып калган. Бомбаларының үтер-бөр октарының, снарядтарының часкылыышкыннарындан чер-дээр дииңнээр, бажыңнар бузуулулар болуп чаңгыланып чиштеп, орге чөпээте ханы кара ойгаарлар тыптыг каап, өлген база балыгланган кижилерниң ханынга холушкан кара хөрзүн сарыг-хүрең апарган чыткылаар.

Дөшкун, хан тогуушкунунуг ол тулчуушкуннар эгелээр мурнунда аңаа кирижир ужурлуг шериг кезектеринге, оларның кирип турганы дивизияга, 31-ги полкка комиссарлар, политажылдакчылар митингилерин, беседаларны эрттиргеннер. — Ынчан дивизияның, полктуң комиссарлары В. Е. Нитащиков биле И. В. Блинков боттарының биле чедип келген чүве чугаалап, дайынчы байдалывыстың, аъш-чемивистиң,

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

КОМИССАР ДУГАЙЫНДА СӨС

ОЧЕРК

аът-хоьууустуң болгаш оскелиг бүгү чүүлдерниң дугайын бирден бирээ чениа айтырып, сонуургап турганын сактып олур мен — деп, Мөңгүн Даныныович бир ужуражылгавыс үезинде чугаалаан чүве.

Дайын шөлүнге сагыш дег белен чүве туваас, эртте мен тыгыы бергелер, нарын чүүлдер хөй таваржылгалаар, а силер ол бүгүнү бодумарыых дайынчы мөөс-дидим чоруктар, демир дег сагылга-чурумнуг-биле ажыы эртер ужурлуг силер деп ынчан комиссарлар чагып турган. Кымда политиктиг беседаг тыва эки турачыларның киргени Морозов аттыг 8-ки гвардейжи дивизиянын ынчан удурткан, хоорук маршал Семен Михайлович Буденныйның удуртукан чаналыр бирги аъттыг шеригиниң составынга кирип, хамааттың дайын үезинден бээр алдарга, арткан хөй эвес дивизиялар ның бирээзи дээрзин дивизия комиссары база катап сагындырган.

— Ам кончуг берге тулчуушкуннар-биле хостажыр ужурлуг черлериңер база-ла анаа эвес, төөгүлүг черлер болдур ийин, эргим эштер тывалар — деп, полк комиссары Блинков аңаа немеп каап уламчылаан:

— Шаг төөгүден бээр алыр болза, бо-ла черлерге Ияпа хемниң эриктеринге мыгг-мыгг тулчуушкуннар хөй удаа бооп тургулаан. Суралдыг өрге чогаалчы Гогольдуң чогаалының бир кол маадырлы Тарас Бульба мээңа чаалажып чораан, эрес-маадыр — украин казактарының

раиң полководчу Богдан Хмельницкийниң чаалажып турган черлери база бо. Хамааты дайынның чылдарында Семен Михайлович Буденныйның алдарлыг аъттыг шериглери дайзыннарны бо-ла черлерге чүүра шаап, чок кылып турган. А ам болур тулчуушкуннар хөй хан төгүушкуннуг, аң аар-берге болур дээрзин угаанар — деп, ол чугаазын доскаан.

— Силерниң биле аалдап келгеннер база кымыл бергеннер солуп беседалар дээш өөрүп четтирдивис, эштер комиссарлар. Бистер аалдарлыг Морозовчу аъттыг шериг дивизиязының дайынчы чаагай алдарын каяа-даа сыкпас бис — деп, Байыскалан өөрүнуң өмүнээзинден даңгыраглаан. Ийи комиссарның чугаалаан чүүлдерин өөрүнге тыва дылга очулдурар, кончуг билдингир кылдыр чугаалап берген.

Ооң соонда полктуң разведчиктери-биле кады тыва эскадронның база бөрүк эштерин Ровнода дайзыннарның күжүн, быжыглалдарын тодарадыр дээш ол-че чорудар ужурлуг апарган. Капитан Кечил-оол, комиссар Байыскалан база полк штавының офицери Михайлов олар сүмелешкеш, оон составынга улуг сержант Лама-Сүрүңну баштадыр Седен-оол, Алдын-оол, Адыгбай, Соскунай болгаш өске-даа эң эрес-дидим, аваангыр, кашпагай дайынчыларны шилип киирген. Ол бөлүкке ынчан мурнунда хөй удаа разведкага чоруп келген, немец дылды эки билир, дуржулгалыг сержант

Беляев баштаан хайгыылчылар ынчан дайынчы даалгазы чедиишкинниг күүсеткеш база эп келген.

— 31-ги полк өзүлүг интернационалчы полк чүве — дээш. Байыскаланның тайылбырлааны-биле ол дээрге хөй национал ларның төлээлечилери кирип турган шериг кезээ. Татар Хафиз Ахмеджановтуң, украин Алексей Коваленконуң, алтай Михаил Каташевтиң командылааны бирги, ийиги, үшкү эскадроннары-биле дем каттыжып алгаш, дөртку тыва эскадрон Ровно дээш кол удаажынынчайынга эң шимгээлиг тулчуп турдувус. Хоорайның чигир, тутуу заводтарын, демир-орук станциязын фашистерден хостажыр дээш хүндүс-даа, дүне-даа, чадаг-даа, аъттыг-даа өске шериг кезектери-биле атаккаже көдүрлүп үнүп турган улуг лейтенантылар Оолактың, Бүрзекейниң, Торжунуң дайынчыларының бирээ одуруунга оларны соруп киирип чорааны нам кежигүүнү-нүң, комиссарның сагыш-сеткилинге хевээр арткан.

— Ынчангы дайынчыларның эрес-дидим, аваангыр, тудуңгуруун амдыгаа чедир магадап бодап чоруур мен — дээш, ол чамдык чижектерни көргүскен. Бай-Тайга чурттуг делгем хоректиг, моге-шыырак Хомушку Чүдүрүк дээр ыр чораан. Ол оңгуга чыдып-даа, туруп-даа алгаш, аъттыг-даа чораан автоматы-биле дайзыннарны он-ону-биле ыра тудуп каантар. А ооң бергүнге, шинелинге октуң ийи үттүг таар болгулаар, ол хи-

рене мага-бодунга шыйыак безин чок боор. Дайзыннар изиг шыдааны атаккак кылып «Ура»-биле мегелээн үнүп турда, фрицтерниң октаан граналарын олар ның мурнунга кээп дүшкеш, чаштып чадан чыдыр да, чериниң эрлер ону кончуг дүрген сегирип алгаш, дайзыннарның боттарынче орттедир бериптер турган.

Тыва пулемётчиктериниң, автоматчиктериниң, разведчиктериниң, санитарлы кыстарының оймас алдар бүргээн дайынчы маадыр чорууштарының дугайында хөй чаагай сөстерни чугаалап болур.

Бодан-даа көрүңер. Өске заводтар эптиг туруушту эзлеп алдыр дээш Сүрмени дээш тулчуп турда, боттарының кол шой дег мага-бодуби-ле фашистерни орукка дүй туруннан Сат Бүрзекейниң ол бир пулеметчиктери, олар-биле кона турган старшина Дажы-Серенниң танк өрттеп дир боолаар беш адыгжылары дээрге коргар чүрек чок, өзүлүг маадырлар-дыр. Олар эзлеп алган дайынчы туружундан чаңгыс базым-даа аткаарлавайн, шуугуу маадырлары-биле өлүп бээ, оларның боолаашкынындан өлген чүс ажыг немецтерниң сеги арткан. Оларның дугайында чаагай алдар өске шериг кезектеринге нептерээн, ырлар безин чогааттынгылаан.

Олар дээрге 1941 чылдың күзүнүнде Москва чоогунга фашистер найысылалче хамаалыгзып шурап турган аң берге, нарын үеде, кончуг аар-дөшкун тулчуушкуну үезинде чогуур туруушче чангыс-даа фриц эрттирбейн, чылча шаап турган, мөчээн 28 панфиловчуларның чижеглээр чүве чок эрес-маадырлыг чоруун катаптаан дидимнер-дир дээрзин ынчан политбеседалар үезинде дайынчыларга чугаалап берип турган.

Сергей ШОЙГУ.
(Уланчылыг).

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

МААДЫРЛАРЫВЫС КАЙЫЛ?

Тыва эки турачыларның дугайында каш чыл бүрүнгээр бижээн мээң номумнун чырык көрбейн, уттуктынганы амгы үеде бүгү кижилерге билдине берген. Ада-чурттуң Улуг дайынынга кирижкен ол маадырлар ам кайдал? Ындыг чөптүг айтырыг тургустунуп келген. Ол айтырыгга харыылаарын оралдажып көрейн, бо талазы-биле чамдык документилер меңде кадагалаттынган.

1967 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң ынчангы Даргазы Юстас Палецкистиң «Улуг Октябрь болгаш социалистиг нацияларның тиилелгези» деп номунга үнген, ында тыва эки турачыларның командири капитан Кечил-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры деп турар. Ону бадыткаан документилер айтырып, олче дораан чагаа бижээн мен. Аңаа материалдар белеткеп турган чугаалчы Михаил Вершининиң меңээ харыызы келген. (Ол тыва эки турачылар-биле кады дайылдажып турган кижи болган). Кечил-оол маадыр атты дайын чылдарында-ла эдилеп турганынга бүзүрелдиг кижи болган.

Ооң соонда хөй удаа Саян ажып чорааш мен. Москвага ук чогаалчының бажыңынга база кирдим. Ол меңээ эргежок чугула документилерни берген болгаш тыва эки турачыларның кирип турганы полк командири Ефим Абрамович Попов-биле ужуражырын база сүмелээн. Ооң-биле Кемеровога ужурашкан мен, ол аңаа чурттап турган. Ынчангы камгалал министриниң ге ооң бижээн чагаазын ап алгаш, чаныл келген мен. Ооң соонда Москваже хөйле документилер чоруткан чүве. Ынчалза-даа капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр талазы-биле ажыл-үүле бүтпээн. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң Подольск архивинде шыгжаттынган документилерниң чамдык одуруттарын моон адаанда киирдим:

Үнген дугаары 0194, 1944 чылдың февраль 29.

13 Армияның кадрлар килдизиниң начальниинге

Силерге чугаалажып көөр кылдыр шаңнал материалын чоруттум.

Совет Эвилелиниң Маадыры атка

6 Гвардия капитаны Кечил-оол Тулиш Болдан. Ровнонуң Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының 31 полугунуң 4-кү тыва эскадронунуң командири.

6 гвардейжи аъттыг шериг корпустуң килдис начальниги гвардия майору СОЛЯНОЙ.

6 гвардейжи аъттыг шериг корпустуң килдис начальниниң дузалакчызы гвардияның капитаны ТИМОШЕНКО.

(6 ГКК, даңзы 370397, херек 10, саазын 75—78).

Капитан Кечил-оолду шаңнаан материал үш черже: полкту, дивизияны, корпусту эртпейн моон илдеп. Армияга чедегти арткан турган. 13-кү армияның шаңнал документилери бомбалаашкын үезинде читкен бөөр деп бодап тур мен, ынчан ол бистиң барын талазы кызыгаарывысче чоокшулап орган болгай.

Түңнелинде база бир онзагай документини көргүзейн.

Үнген дугаары 015. 1944 чылдың март 8.

6-гы гвардейжи аъттыг шериг корпустуң штавының килдис начальнинге.

Корпус командири көөр кылдыр... шаңнал материалдарын киирип ор мен.

Совет Эвилелиниң Маадырынга:

1. Гв. улуг лейтенант Бүрзекей Сат Сурас.

2. Гв. улуг лейтенант Кызыл Ховалыг Тульчиней.

3. Гв. анаа дайынчы Түметей Оюн Дектугу.

Килдис начальнигиниң дузалакчызы гв. улуг лейтенант Толстых.

(6 ГКК, даңзы 370397, херек 10, саазын 265).

Бо документилерни кичээнгейлиг көөр болза, эки чүве үнүп кээп болур деп бодаар мен. Ол үелеги 13-кү армияның документилерин тывылгаш чадавас. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң архивинге 22 чыл бурунгаар чораан болгай мен. Дайын чылдарының маадырларын мынчага чедир илередип, тып турар болгай...

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ЧӨРҮЛДЭЭ ЧҮДЕН УЖУКТАЛГАНЫЛ?

(Хөйнүң үнүнге дүлей чоруктан канчап адырлырыл)

Бир чагааның изи-биле

Уругларның халдавырлыг аарыглар эмнелге салбырындан 20 ажыг кижи ат салган хомудал чагаа «Шын» солун редакциязынга келген. Чагаада киирген фактыларны хынап сайгарары-биле Министрлер Чөвүлелиниң улус өөредилге, кадык камгалал, социал хандырылга, культура болгаш парлалга килдизиниң улуг референтизи Т. И. Нүрсат, медицина ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң толаазы, фтизиатр-эмчи А. Ч. Чанзан, кеш аарыглар диспансериниң кол эмчизи, Кадык камгалал министерствозунуң парторганизация секретарының оралакчызы Л. А. Охотникова, хоорлуусконуң кадык камгалал килдизиниң эргелекчизи М. К. Наксыл «Шын» солун редакциязының чагаа килдизиниң эргелекчизи Н. Н. Ооржак составтыг комиссияны солун ажылдакчызының идепкейи-биле тургускан.

Комиссия кежигүннери эмнелгелерге чедип, удуртукчулар, ажылдакчылар-биле беседалажып, бухгалтерияга база чамдык хыналданы кылгылаан.

Ооң соонда коллективтиң хуралын чыгаш, чагааны база сайгарып чугаалашкан. Ол хуралга партия обкомунуң сектор эргелекчизи Т. Д. Лапаа, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң улуг референтизи Т. И. Нүрсат, кадык камгалал министри Н. В. Сизых, Кызыл хоорлуусконуң даргазының оралакчызы Н. Л. Верхотурова, медицина ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары Н. Д. Очур олар олуруушканнар.

Чөгүң дугайында чугаа чоруп турары билдингир болуру-биле чагааның кол утказы-биле (арай кызыгаа) силерни таныштырып көрейн.

«Бистиң коллектив-биле администрацияның аразында күш-ажылдыг чөрүлдээ тургустунуп келген... Эде тургустунуушкун дугайында кыйгырыглар удуртукчуларга эвес, чүгле бодунуң кижилер же угланган бөөр-дүр. Аныдуртукчуларывыс бистиң чылдаарывыска шаптыктап турар-дыр.

Салбырның эргелекчизи Виктор Васильевич Кольцов кижилерни куду көрүп, бак сөглеп турар. Ындыг кижи удуртукчу болуп шыдавас. Улуургак, каржы, соок-язы ылгай көөр талазы база бар. Чижээ, медсестра Зоя Хомушкуну «Барып хөй кадар» деп кончуп турган. Бот не санитарка Нина Сарыглар төлевир чок шөлээ дилээрге, эргелекчи оон билдиришкиниң 4 кезекке үзе тырткаш октапкан, шөлээ бербээн. Бо чылдың январь 5-те эртенги хуралчыгаш болуп турда (беш минута) «эмнелгеде аарыг уругларның 90 хуузу тывалар. 10 хуузу орустар, киинангаш барып ажылдаар» — деп, В. В. Кольцов чугаалаан. Оон алырга кижилерни ылгап турары ол.

Улуг медсестра Н. Н. Некрасова каржы, кижилер-биле чугаалажып билбес, харын кижилер-биле аргут ажылдап шыдавас.

Санитарчаларның ажылдаан үнер-кирери хөй.

Оон ындыг ажы-чаны долгандыр турар ажылдакчыларга дыка берге.

Кандыг-бир, бичии-ле бузуг болза, «Эки-биле үнүр алынар, оон башка 33-кү статья-биле ..» деп кижаныр. Ол чүге ындыыл? Оон-биле чазы ажылдаарындан хоюрукч калды.

Табельни көргүспес, 2-3 ставка шалын ап турарлар бар Н. Н. Некрасова Н. П. Селянина. Н. Д. Салчак олар чүү дээш чеже акша ап турарыл? Н. С. Кулакова өске санитаркалардан хөй акша ап турар. Чүге?

В. В. Кольцов, Н. Н. Некрасова, Н. П. Селянина бүгү коллективке удур аразында харылзаалыг. Ынчангаш эргелекчи В. В. Кольцовка удуртукчу кылдыр бүзүревес бис. Ажык-биле шак ындыг каржы ажыычаңының уламындан бодунуң коллегалары эмчилер ортузунда безин авторитет чок апан шыдаваан. В. В. Кольцов хөй националдыг коллектив ортузунга удуртукчу болуп шыдавас. Ол ышкаш Н. Н. Некрасова биле Н. П. Селянина база.

Н. П. Селянина — физиокабинеттиң медсестразы, профэвилел бөлүүнүң удуртукчузу. Эмнээшкиннерни (физиопроцедуры) ол боду кылбас, ооң орнунга санитарка Н. Салчак кылып турар.

Профэвилел шугуму-биле кандыг-даа ажыл кылбас. Ооң-биле чугаалажып, сүмележип-даа болбас. Улуургак, каржы. Байырлал хүннеринде безин кандыг-даа мактал-шаңнал чок, чүгле доргулдалар үлээр.

Физиокабинетке Н. П. Селянина садыг садыглап турар. Ону чүгле каш кижи үлежир. Тодаргайлаарга: В. В. Кольцов, Н. Н. Некрасова, Н. П. Селянина болгаш түскай чалалга өзүгээр. Албан черинге ындыг буфеттиң херээ чүү, ону кайын ап турарыл?

Бистиң удуртукчуларывыс бисче сеткилдиг, шынчы болуруун күзээр-дир бис. Хөй чыл ажылдааннар олар-биле чорулдаа кылырындан тувеснер, чүге дээрге оларның үнерин чегленген болду.

Халдавырлыг аарыглар салбырының ажылдакчылары бистер удуртукчуларның солуурун дилеедивис» — деш чагаада 22 кижи ат салган.

Бо чагаада мындыг шынчыны бар эмнелгениң ажылдакчылары эмнелге салбырының эргелекчизи В. В. Кольцовка бүзүревес, көргүспейн чарлаашкан.

Уругларның халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң салбырында 53 кижи ажылдап турар, оон иштинде 9 эмчи бар.

Чагааны сайгарып эгелээн баштайгы хүндеп-не бо эмнелге салбырындан администрацияның талазындан кижилерге каржы-хажагай дээр дугайында хомудалдар ол-бо черлерге чедип турганын эскердивис. Эмнелгеге баргаш, кол эмчи А. А. Сусловтуң киржилгези-биле эмчилер база элээн хөй ажылдакчылар-биле чугааны кылдывыс.

Партбөлүк организакчызы Н. С. Гарченко, профком даргазы И. И. Ворошкевич оларның чугааларының утказын маңаа киирейн. Чагаада бижиттинген чүүлдүң чамдык шын талалары бар. Ажылдакчыларга каржы-кандай дугайын эртген чылынга эмнелге салбырының коллективиниң хуралынга көдүрүп турганын олар чугаа-ладылар. Коллективте кижизиндилге ажылы барык чок, ажылдан үнер-кирери өске эмнелгелердээзинден хөй. 1989 чылда бо салбырдан 24 кижи үнүп чоруткан, а эмнелгениң өске салбырларында ол көргүзүг 3-4 катап эвээш болуп турар.

Улуг-даа, бичии-даа коллективке удуртукчу дээрге кижилер-биле чугаалажып билир, оларны ажыл-херекче мобилизастап шыдаар, организакчы талаларлыг болуру чугула. Ындыг турбужке, ампелтерниң удуртулгазының талазындан «Силерни мында кым-даа тутпайн турар. байын хөй кадарыңар» дигилээр. «Тыва кижи ынчаш багай ажылдап турар-дыр» дээн-даа сөстер дыңнаан бээрин эмчилер безин чугаалап турдулар. Чагаала киирген хомудалдар шын ыныл кижилер саналдадылар. Ооң аңгыда ажылдакчыларынга эмнелгеде «чоорбуттар шын бээри «соорув» сагыш бежиг тыва хөй кижилер ажылдадыныл. Эргелекчи чорукта кыдыг-бөр айтырыг

биле, тайылбыр-биле чеде бээрге безин дыңнавас, кичээнгейге албас чоруктарга хомудап турар. Эрткен чылдың январь 31-де сестра-хозяйка Л. С. Долгова чөптүг эвези-биле каржыланып, ону иткилеп турганын медсестра Зоя Дадар-оол санитарка В. В. Кольцовка хомудаарга, ол безин дыңнавас боорга, кол эмчи А. А. Сусловка барганын чугаалаан.

Хомудал, кандыг-бир айтырыг тургузарга эргелекчи сайгарылга кылбас азы шиитпирлеп бербеске, улус ыяап-ла кол эмчиге чедер. Айтырыг тургузар ужурга таваржып турар. «Бистиң коллективте кымның мурнунга айтырыг тургузары билдинмес» дээн саналдар база бар болду.

Санитарка Л. Х. Серен бодунуң саналынга «Эргелекчиниң бисче хамаарылгазы шыдажыр аргажок, бичии-ле чүве болза, «үнүп алыңар, силерни кым-даа тутпас» дигилээр, ооң кижилер хүндүлевезин чугаалааш, бо хурал соонда бир өскерилге болурунга идегедивис, эргелекчиге бүзүревес бис» дээн.

Коллективте кадык эвес байдал чүгле чаа тургустунуп келбээн, чыл-чылы-биле чыглып келген, эрткен чылын ооң дугайын ажы-биле чугаалажырын оралдаштывыс, оон кандыг-даа түңнел үнмеди деп, эмчи Ю. П. Куранов чугаалаан. Ук хуралдың ынчангы хүн айтырыг «Улуг медсестра-биле коллективтиң аразында харылзаа дугайында» дээнин ооң протоколундан көрдүм. Соңгуттурган профбөлүктүн кежигүннери байдалды гайтырып эккижидерин бодааннар. Ол-ла хуралдан чамдык саналдары ап керээшиипен. Медсестралар Е. П. Котова, З. Т. Лисатина, Н. Н. Сарыглар, Г. К. Медведева дээн мындаа кежигер саналдар берген, «Коллективте» [illegible]

заа багай, шаңнал-макталды коллектив мурнундан кылбас (хүндүлел бижиктер турган, оларны тывыспаан), улуг медсестра бистиң эргеажыывыс камгалавайн, болушпайн турар», «улуг медсестра каржы-хажагай», «сен орус сен, сен тыва сен деп ылгаан херээ чок», «сагындырыг кылырда доңгун» дээн ышкаш саналдарны протоколда бижээн. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир ол айтырыг ажык артканын редакцияга келген чагаадан билип, таныштырдывыс. Ынчангы хурал соонда элээн каш кижилер билдиришкин бижээш, ажылдан үне бергеннер.

Оларның бирээзи медсестра Наталья Иосифовна Сарапай (ол ам тубдиспансерде ажылдап берген) шугумчулел дээш ону кызып-кыйып турганын бо хуралга келгеш боду чугаалаан: «Шугумчулепкеним соонда улуг медсестра Н. Н. Некрасова мени куду көрүп, адымны безин адавас, «бо чүве», «сава чуукчузу» деп бак сөглээр турган, кижини бастып дорамчылаарынга чылдак дөмей-ле тып алырлар... Ажылдаар аргажок апаарга бо салбырдан үнүп алган мен» деп чугаалап турду. Кандыг-бир бичии-ле чылдагаан дээш, эргелекчиниң-даа, ылаңгыя улуг медсестра Н. Н. Некрасованың талазындан кижилерни ажылдан үндүреринге чедир «Ажылдан үнүп алыңар, оон башка 33-кү статья-биле...» азы «Силерни мында кым-даа тутпайн турар» дээри шуут чаңчыл болган. Ол дээрге кыргызчыларның боттары өскелерни эрге-дужаалын соора шиитпирлеш, кижилерни доктаажылаан, кам-хайыра чок көргүскен чорук-тур. Ооң уламындан-на ындыг байдал тургустунуп келгеан-дээн. [illegible]

ниң дыка хөй «ажылче нелири кара даржылга», «ам чүүле дээр ирги деп, хүн бүрү көргүп сестир бис» деп турганын дыңнааш кижи кайгай бээр-дир. Харын-даа көргүнчүг. Ындыг байдал канчап тургустунуп келгени? Бо коллективке хамаарыштыр кандыг-бир дуза көргүзүп, хемчег албас болза, черле кайын болур азы эмнелгениң удуртулгазын солуза таарымчалыг эвеспе?

Оон аңгыда, коллективте орус, тыва кижилер аразында бот-боттарынга бүзүрешпес байдал тургустунарынга ол бүгү идиглиг болуп турары чугаажок. Тыва дылынга, азы орус дылынга чугаалажыры кижилерниң хостуг эргези, ынчалза-даа маңаа кол чүүл — бот-боттарын билчири, хүндүлежири болгай. А херек кырында ындыг эвес. Мен ол эмнелгеге чоруп турар үемде адакы каътка сестра-хозяйка, дезинфектор-биле чугаалажып тургаш, олардан чамдык бодалдарны дыңнадым. «Коридорга эртип чыдырымда, уруглар тывалажып чугаалажып ордар, мээң дугайым чугаалашкан-даа ышкаш... чемненип олурувуста, аразында чугаалашкаш, каттырыжы бээрге, туруп чоруй бардым...» деп, сестра-хозяйка шын-на сеткилинден чугааланды. Бо дээрге коллективте кижилерниң аразында бүзүрешпезиниң, бот-боттарынга каразыжарының база бир херечизи-дир. Бо бүгү үстүнде көргенивис чүүлдерниң уржуу-дур. Хомудалдар тыптып кээп, ону коллектив бодунуң ниитинге шиитпирлеп чадажып турар. Ында чагырып дужаарының аргалары бижыы-биле иштиктен хире. Коллектив хуралының үезинде безин удуртулганың

талазындан кижилерниң эрге-ажыынга утпушпур бадым кылбаан, эп-найыралды быжыглаарынга, бот-боттарын билчиринге бүзүренчиг хире чүве чугаалавайн барган.

Бо эмнелге статистика талазы-биле көргүзүглери сөөлгү чылдарда экижээн, уругларның өлүп хораары эвээжээни — бүгү коллективтиң ажылының түңнели. Ынчалза-даа кижилер-биле ажылды эрецгейлеп болур бе? Эмнелгеде чылар аарыг уругларның 80-90 хуузу 3 харга чедир, оларны кызымак ажаап карактаары негеттинер. Ажыл дээш, арыгшеверии, сагылга-чурумну тудары дээш В. В. Кольцов негелдени кылып, эвээш эвес куженииишкинни үнүгүп турар. Чүгле ындыг ажылды чорудуп турганы, коллективтиң хөй кезииниң-биле нинти дыл тыппайн турар. Эргелекчиниң бодугинге чугаалааны-биле ажырга, коллегалары эмчилер-биле ооң аразында харылзаа кончуг нарын. Дүрбүжүүшкүннүг, «бүдүү месилдежиишкин» бар деп, ол санап турар. Эмчилерниң талазындан ажылга деткимче албайн турар мен, кижилер-биле харылзажырынга хирелиг, ширин кижи мен деп, ол шынын чугаалаан. Характериниң ындыг талалары ооң удуртур ажылынга салдар чок эвези ам илден ышкаңыл.

Мындыг байдал ниити коллективте микроклиматка салдарлыы чугаажок. Бо таварылгада удуртулганы чөптүг, а коллектив шын эвес билип турар деп болур бе?

Чамчал ООРЖАК.
(«Шынның» корр.).

Көрүкчүлерни чалгааратпаан

Ындыг эгелиг материал эрткен вторникте «Шын» солунга парлаттынган. Республиканың найысылалынга болуп эрткен ушу маргылдаазының дугайында ажаа бижээн. Бөгүн номчукчуларның кичээнгейинге чемпионнарның болгаш шаңналдыг черлер ээлээн спортчуларның аттарын бараалгаттывыс.

Чань-цюань (узун чудурук). Элээди оолдар. Маадыр бирги черни Арбак Тавакай (Кызыл) ээлээн. Ийиги черде Тес-Хемден келген Алим Артына болган.

Урутлардан Кызыл чурттуг Анда-Нурзат чемпионнаан. Ийиги черни Айслана Шойдук (Эрзин) ээлээн.

Эр улус. Орта Александр Лопсан (Кызыл) бирги черже үнген. База-ла Кызылдың спортчузу Андрей Филиппьев ийиги черде болган.

Херээжennep. Кызылдың спортчузу Юнона Чооду чемпионнаан. Айлан Базыр (Кызыл) ийиги черде.

Тайцзи-цюань. Херээжennep. Юнона Чооду (Кызыл) бирги, а Айлан Кашкак ийиги черде болган. Эр улус. Төмүр Салчак (Бай-Тайга) бирги, а Кызыл хоорайның спортчузу Камбет-оол Салчак ийиги черде.

Доу-лянь. Бо программага тиилекчилер Роман Дыртык, Рудик Хоюг-оол (Кызыл) болган. Ийиги черни Бай-Тайганың спортчулары Аржаан Хертек, Шолбан Салчак, Даш-оол Балдан олар ээлээн.

Удур-дедир халдап-камгаланырының маргылдаазы. Бо ужуражылганы тус-тус деңзи аайы-биле эрттирген. Элээди оолдар. 45 килограмм. Маңаа Байлак Шокар (Тес-Хем) чемпионнаан. Ийиги черже Кызылдың төлээзи Чечен Хуна үнген. 50 килограмм. Тес-Хемниң спортчузу Салим Оюн бирги, ол-ла районда Вадим Чыргал ийиги черни ап үнген. 55 килограмм. Ортун-оол Соян (Эрзин) чемпион болган. Бай-Тайгадан Шолбан Салчак ийиги черни ээлээн. 60 килограмм чедир Эрзинден Саин-Белек Өлзей тиилээн. Тес-Хемден Омак Чаңгы-оол ийиги черни алган. 60-дан өрү деңзи. Рафаэль Койгунмай (Эрзин) чемпион болган. Ийиги черни ол-ла районда Андриан Балган.

Эр улус. 50 килограмм. Кызылдан Камбет-оол Салчак чемпионнаан. Алексей Лопсан (Кызыл) ийиги черже үнген. 55 килограмм. Таңдыдан Вячеслав Иргит чемпион болган. Кызыл чурттуг Роман Торлук ийиги черни ээлээн. 60 килограмм. Тес-Хемден Айвар Санчат чемпионнаан, а ийиги черде Кызылдан Синн-оол Иргит болган. 65 килограмм. Арион Чымба (Кызыл) тиилээн. Тес-Хемден Олег Чаңгы-оол ийиги черни алган. 70 килограмм. Орлан Хертек (Тес-Хем) бирги, а ийиги черни Таңдыдан Павел Буяңды алган. 70 килограммдан өрү деңзи. Кызылдың спортчузу Мерген Сарыг чемпион болган. Таңдының төлээзи Юрий Оюн ийиги черни ээлээн.

Эң эки техниканы көргүскен, Таңдының спортчузу Вячеслав Иргит тускай шаңналды алган.

ЧУРУКТА: Чөөн-Хемчиктиң спортчулары тайцзи-цюань программаны күүседип турары.

В. ЯРОВИКОВТУҢ фотозу.

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР ҮЕ КЕЛБЭЭН БЕ?

«Кызыгаар» совхозтуң төвү Ак-Эрик суурга уран чүүл талазы-биле көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган Тывада билдингир «Азия төвү» ыры-хөгжүм ансамбль келгенинге суурнуң чурттакчылары аажок өөрүп, оларның уран талантызын көөрү-биле чаржып-тургаш, үезинде Культура бажыңының залын долдур олурупкан. Культура бажыңының ажылдакылары чедишкен болганындан чамдык көрүкчүлер бажыңнарындан сандайлар алгылап алгаш келген, а чамдыктары тура көрген. Ол ындыг болур-даа уйнурлуг. Чүге дизе «Азия төвү» ансамбль бистиң суурже бир-ле дугаар келгени ол. Концерт айыттынган шагындан оваадап эгелеп-тир. Чон оларны чылыг хүлээп ап, залга адыш часкаашкыны удаа-дараа диңмирэп турду. «Азия төвүнүң» концертиниң моон мурнунда өске черлерге көрген-даа болганнар, чүге көрүкчүлер ынчаар. Оон эгелээриниң четтикпейн манап олурдум. Концерт эгелээрге болгаш көрүкчүлерниң чүрээ манап олурганы дег болбайн барганынга чон сеткилиниң хомудап арты. Чүге дизе ансамбльдиң киржикчилериниң чарлалдазы дег эвес азы четче эвес киржикчилиг болган. Ол талазы-биле киржикчилериниң чамдызы кандыг-бир чылдагаан ужун келбейн-даа барган болгай-ла. Оон-даа ыңай — концертиниң олар боттары күүсетпейн, магнитофонга дүжүрүп билиндирип-биле көргүзүп турганы — ол таарышпайн арасында бот-боттарындан айтыржып, чугаалажып олурдулар. Эрги тырттырып каан ыры-хөгжүмнүң дыңнап олурары кымга сонуургаичыг боор. Чамдык көрүкчүлер концерт эгелээш үр болбаанда үнүп чоруп-даа турдулар, а чамдыктары: «Тыва чараш ырлардан ырлап берип көрүңерем» — деп дилеп алгыржыр-даа болду. Ынчалза-даа «Азия төвү» боттарының уран талантызын эргиде дужуруп бижидип алганы-биле эгелээш, ол хевээр төндүрүп кагдылар.

Чамдык көрүкчүлер, ылангыя аныяктар, чонну ансамбльдиң киржикчилериниң мегелеп турарын билбээнинден ийикпе азы концерт көрген көрүкчүнүң чаңчылы ындыг дээнзит, хөөннүг, хөөн чок адыш часкап байыр чедирдилер. Моон мурнунда «Азия төвү» ансамбльдиң адынга, оларның күүселдезинге шын шүгүмчүлелдерни солун нарга көрүкчүлер кодурун, кандыг чүүлдерни эдип алырын сүмелеп-даа турганын номчукчулар билир. Ынчалза-даа амгы көргүзүглеринде ол-га четпестер катаптап турар болду. Ылангыя ырларының сөзү орта дыңналбас, тода эвес, хөгжүм үнү ону базып турар. А ансамбльдиң удуртукчузу О. Сарыглар мооң мурнунда кедип алгаш чон мурнунга үнүп турганы эр улустуң иштики хевин — майказын кетпишаан. Ону үстүнде даштыңдан кетчип тал белер халат чажырып турар. Өске-даа киржикчилериниң кеткен хевиниң таарымча чогу кедергей, кижи кайгаар. Оюн көргүзүүнүң үезинде оларның шимчээшкининиң чаражы, артисчи уран талантызы көзүлбеди. Дыка эпчок болгаш кандай шимчээшкиннер көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап албайн барды. Кандыг-даа уран чүүлдүң киржикчилери чон мурнунга боттарының уран талантызын бараалгадып тура, бүгү талазы-биле шудургу, сцена культуразынче кичээнгей салыр болгу дег, а бистиң «Азия төвүнүң» киржикчилериниң ону сагывайн турары хомудангыр-дыр. Оларның баштарының дүгүн кижи көргеш кайгай бээр. Хөлүн эрттир узун, шимчээшкин үезинде арны-бажын дүглап, салбаранайнып турары чараш эвес.

Кандыг-даа уран чүүлдү чонга бараалгадырының сорулгазы, боттарынга хууда ажык-кончаа киирип алыры эвес-ле болгай. Ол дээрге уран чүүлдү бүгү чонга пропагандалаары болгаш чонну хостуг үезин шын, чөптүг ажыглап, культурлуг дыштанырын чедип алыры болур. Үстүнде четпестерни «Азия төвү» эдип алыр болза, чон оларны улуг сонуургал-биле көөр, оларның уран талантызы чонга чедингир болур. Ынчангаш көрүкчүлерниң чөптүг шүгүмчүлелиниң түңнел үндүрер үези келбээн бе?

Биче-оол КАРА-ООЛ.
«Кызыгаар» совхозта партком секретары.

«ДЕКЕЙ-ОО–90»

КЫЗЫЛ. Бурунгу шагның «Декей-оо» деп тыва ырларының күүседикчилериниң «Декей-оо — 90» моөкурузу улуг сонуургалдыг болган. Оон киржикчилериниң аразында даа хөй чылдың келгениниң ужурунда оларның доозазын чаржып дүн иштинде жюри деңнээш четтикпээн. Автономнуг республикага эң баштай чоруткан фольклор ырлар чүүлдүнүң бо көрүлдези дыка байлак программалыг болган: уттундурган аялгалар катап дыңналган, ыраажыларның болгаш хөгжүмчүлерниң чаа аттары немешкен.

Бо ыры салгалдан салгалче, кырган-ачазындан уруунуң уруунче дамчып турар болганда ону эң дээре күүсеткен өг-бүле ансамбльдериниң база адап тодараткан.

(СЭТА).

ЧАЙГЫ ШАКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Чаңгыс аай үе болгаш эталоннуг частоталар талазы-биле күрүне комиссиязы 1990 чылдың чайгы шакче шилчилгезиниң үезин март 25-те эгелээрин дыңнадып тур.

Оон-биле холбаштыр 1990 чылдың март 25-те 2 шакта Совет Эвилелиниң бүгү девискээринге шактың согунчугаштарын 1 шак бурунгаарладыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАРТ

Понедельник

МАРТ 12

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.25 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.20 Телефильм 11.20 Балет артизи, балетмейстер, педагог В. Чабукиани дугайында фильм-концерт. 12.15 Чурт театрлары көргүзүп тур. Л. Матуковский «Мерген угааны». Шии. 13.50 Юрий Драга ойнаар (аккордеон). 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ушку Съездизиниң ажыдыышкыны. 16.30 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 16.40 Уруглар шагы. 17.40 Тула хоорайның «Октава» каттыжыышкынының бүдүрүлге чорудаазының дугайында. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Самчылар». Телефильм. 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. «Чогаадылга». 19.35 Бут бөмбүг дөптугалы. 20.05 «Королек — ыраажы кушчугаш». 5 сериялыг уран-чечен фильм. (Турция). 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Литературлуг-уран-чечен видеоканал «Сос». 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер 8.35; 9.35 Төөгү. 9 класс. «Оларның аттары уттундурбас ужурлуг». 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. 10.35; 11.35 Музыка. 8 класс. М. П. Мусоргский. 11.05 Орус чугаа. 12.05 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Легендадан кижилер» деп бөлүктен барымдаалыг фильмнер. «Хайгыылчы Николай Кузнецов». 13.05 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс» деп фотоконкурс. 13.10 Киноконцерт. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң ажыдыышкыны. 16.30 «Чайгы гастрольдар». Телефильм. 17.50 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 17.55 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады Юрий Прохоров (баян) ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Хүлүмзүрүг». «Ералаш» киножурналдың режиссеру Мартынов-биле ужуражылга.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «СЭКП ТК-ның платформазының телевидениниң чугаалажып тур бис». «Политиктиг болгаш экономиктиг өөредиглер». «Кадыкшыл». Медээлер. 19.35 Киножурнал. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Барымдаалыг фильмнер. 21.00 «Чүректиң чымчак сеткилдиг кудалыдың ырлары...» 21.50 «Бис кады бис, авай». Уран-чечен фильм. 23.00 — 00.50 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Днепр» — «Торпедо».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.00 Спидвей. Делегей чемпионады. Түңнел. Шведиядан дамчыдылга. 18.30 «Үе» 19.00 «Мерджан» ансамбль Крым татарларының ырларын күүседир. 19.15 «Ожа». Барымдаалыг фильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

МАРТ 13

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.45 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Днепр» — «Торпедо». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 «Ол болган... болган...» 13.20 «Дириг амытаннар оранында» 14.20 — 14.35 Мультфильм. 15.30 «Ашар» Телефильм. 15.40 «Рояль артында автор». В. Кобекин композитор ойнаар. 16.10 «Социализмниң нарын айтырыглары». «Социализмниң теориязының очерктери» деп чаа чыындыны чугаалажып тур бис. 16.55 «Ниити ыры болгаш бис». 17.40 Мультфильм. 17.50 Аныяктар медээчизи. 18.30 «Үе». 19.00 Орус эмигрант А. Ширинская-Манштейнниң дугайында телефильм 20.00 Юрий Прохоров (баян) ойнаар. 20.05 «Королек — ыраажы кушчугаш». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Святослав Рихтерниң хрониказы». Барымдаалыг телефильм. 22.45 Киноконцерт. 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. 10 класс. Ава апаарының чажыттары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Чечектер үрезинге чедир. 10.55 Эрудиттерге дамчыдылга. 12.00 «Бис кады бис, авай». Уран-чечен фильм. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 ССРЭ-ниң улустуң артизи П. Е. Нечепоренко болгаш дошпулуурлар ансамбльниң концерти. 13.55 — 15.10 «Цирк оттарын кывыстым». Телефильм. 17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кадыг черден көрүүшкүн». (Волгоград) 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». 19.30 Тыва АССР-ниң Күртеле радиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 19.55 Медээлер. 20.00 Чарлалдар. 20.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 00.50 ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ушку Съездизинде. Чапсарда (21.30) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Фильм-концерт. 19.30 Бистиң салгаашкынывыс. «Орус уран чүүлдүң 100 чылы». 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

МАРТ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.50 «Булактар». 10.20 Мультфильм. 10.30 Аныяктар медээчизи. 11.10 «Делегейни дескиндир. Альманах. 12.10 Поэзия минуталары. 12.10 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының VIII делегей фестивалы. «Хүнге частып келген коңгурактар». (КУДР). 12.30 «Үе». 13.00 М. Булгаков — «Мастер биле Маргарита». Фильм-шии. 16.30 Музыка эртинези. В.-А. Моцарттың чогаалдарындан концерт. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Чадалар». 20.10 «Королек — ыраажы кушчугаш». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Крейцер сонатазы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 22.55 Улустуң «Трускавчанка» ыры болгаш танцы ансамбльниниң концерти. 23.25—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Кушкаштар. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Кижиниң тывылганы. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Мээң караамче көрем». В. Шукшин дугайында телефильм. 13.00 Делегей конкурстарының лауреады А. Аблабердыева ырлаар. 13.30—14.35 «Далай ажылчыннары». В. Гюгонуң чогаалын өзугаар тургускан телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 17.30 Авет Тертерян композитор дугайында фильм-концерт. 18.00 «Гинтер болгаш өскелер». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: РСФСР болгаш Тыва АССР-ниң чер-чер Советтеринге улус депутаттарының соңгулдаларының баштайгы түңнелдериниң дугайында. «Тыва дыл болгаш оол наның айтырыглары». «Амыдырал хандырылгазының албан черлери». 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—00.35 ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ушку Съездизинде. Чапсарда (21.30) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Зураб Соткилава ырлаар. 20.05 «Ыракы Чөөн чүк». Киножурнал. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

МАРТ 15

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 9.45 С. Орехов (чеди хылдыг гитара) ойнаар. 10.05 Орус эмигрант А. Ширинская — Манштейнниң дугайында телефильм. 11.05 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченок. 13.40—14.30 «Фотомадонналар болгаш Анти-СПИД». Телефильм. 16.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Бир эвес сапёрлар эвес болза» барымдаалыг телефильм. 17.25 С. Прокофьев. Үшкү симфония. 18.00 «ТелеЭКО». Журнал. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.20 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 20.05 «Королек — ыраажы кушчугаш». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 20.50 Чугула интервью. 21.00 «Үе». 21.30 «Крейцер сонатазы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.40—23.55 Телетаныжылга. ССРЭ-де АКШ-тың оңза болгаш бүрүн эргелиг элчини Дж. Ф. Метлок. (Эстон ТВ).

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер 8.35; 9.35 Ниити биология. 11 класс. Амыдырал эстафетазы. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Черлик араатаннар. 11.05 Финляндия ТВ-ниң дамчыдылгазы. 12.00 Киноафиша. 13.00 Ритмиг гимнастика. 13.45 — 14.50 «Далай ажыл-ишчилери». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 Азербайджанның Күрүнениң Кара Караев аттыг камерлиг оркестри бистиң студияда. 17.25 «Ленинград — Санта-Фе» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Медээлер. 18.20 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». 19.30 «Салы алентеринде кежээ». Ынакшыл дугайында чугаалажыышкынарам. Журналист А. Ховалыг, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Солун-оол, режиссер Н. Лопсан, Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы С. Сюрюн-оол болгаш театрның артистери киржир.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Информастыг программа. Чапсарда (21.30) — Киноочерк. 23.15 — 00.50 Хоккей.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.15 «Парнасче чада». 18.30 «Үе». 19.00 «Оперета, оперетта». 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

МАРТ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Крейцер сонатазы». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.05 «Циркке шупту ынак». 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—14.40 Ф. Абрамов чогаалчы-биле ужуражылгазынын. 15.30 «Инеледа Инеледа» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.00 «Эртем медээчизи». 16.45 Мультфильм. 16.55 Хөгжүмнүг программа. 17.30 «Кижилер болгаш байдалдар». Барымдаалыг фильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. Волгоград: Чер-чер Советтери соңгулдалар мурнунда болгаш соонда. 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. «Ышкыдырган Галактика». 19.35 Вадим Егоровтуң ырлары. 20.05 «Королек — ыраажы кушчугаш». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.00 «Ол болган... болган...» 23.20 Барымдаалыг фильм. 23.35 — 23.55 «Уралдың кежээжигези».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. Ф. Лист. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бойдус эртеми. 2 класс. Экии, час! 10.55 «Эртем медээчизи». 12.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Спартак». 13.20 «Амыдыралче эштиг келгеннер». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.50 «Суңгы хемчигештиң чанында». 14.20 — 15.30 «Далай ажыл-ишчилери». Уран-чечен фильм. 16.55 Ирландияның национал байырлалынга. «Идегел хоорайы». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Киноочерк. 00.15—02.00 Бут бөмбүг.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 РСФСР-ниң улустарының хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 19.40 Барымдаалыг телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

МАРТ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 Өг-бүле академиязы. 9.30 Чыл үелери. 10.30 Г. Козинцев режиссерунуң фильмнери. «Дон Кихот». Уран-чечен фильм. 12.10 Кинорежиссер А. Кончаловский-биле ужуражылга. 13.05 «Бузурелчиг-даа болза, эдептиг». 14.05 «Политиктиг диалогтар». Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның платформазын чугаалажып тур бис. 14.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Пакистанче хогжүмнүг аян-чорук. 15.10 Телевизин. 15.35 Делегей программазы. 16.20 Мультфильмнер. 16.35 ТИ-БИ-ЭС телевидение кежээзи. (Япония). 20.50 Чугула интервью. 21.00 «Үе». 21.35 Тиилелгениң 45 чыл болганынга «Курлавыр арга». (Румыния). 22.55 — 23.55 Мирей Матье ырлаар. (Франция).

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 «Эранда 01 албан чери». 9.05 «Хөлчүкте куулар». Уран-чечен фильм. 11.30 «Орус чугаа». 12.00 Видеоканал «Совет Россия». 14.30 Видеоканал «Калы ажылдажылга». 17.30 «Парлаңга клуву». 18.30 «Үе». 19.00 Н. Арюпованың концерти. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 03.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Киноочерк.

Воскресенье

МАРТ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эрте. 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөгжүмнүг программа. 11.30 М. Вахутинский ойнаар (свирель). 11.35 Фигуралыг чүстүлээшкин. Делегей чемпионады. Көргүзүглүг оюннар. Канададан дамчыдылга. 13.50 Тоолдар болгаш уругларга оранында. «Харжагаш». Уран-чечен фильм. 15.30 Бүгүдеге педагогика. 17.00 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 18.15 «Кадыкшыл». 19.00 «Улуг хүн мирозалы». «Ол чүү деп чүвел». Мультфильм. 19.35 «Аткинс». Уран-чечен фильм. (ГДР, Румыния). 21.00 «7 хонук». 22.00 Моңге чүүлдер дугайында бодалдар. 22.15 П. И. Чайковскийниң шупту симфониялары. «Манфред». 23.20—23.55 «Партнер».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Камерлиг концерт. 8.55 «Ягуар». Уран-чечен фильм. 10.20 «Чүс чылдың сөөлгү чылдарында Жигули». Экология дугайында барымдаалыг фильм. 10.35 Баскетбол болгаш АКШ-тың чемпионады. 11.35 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 11.40 Концерт 12.25 «Бистиң чурттап турар черивис». П. Коган режиссерунуң фильмнери. «Чажыт чагыг». «Удавас чай». 13.10 Уругларга фильм «Эрги өрениң чажыды». (Югославия, Чехословакия). 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 Хөгжүмнүг видеоканал. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Бир эвес силерниң харыннар...» 21.00 «7 хонук». 22.00 «Бо кайгамчык онза назы-хар». Уран-чечен фильм (Болгария). 23.10 — 00.00 Сугже шуражыышкыннар. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командаларының маргылдаазы.

КИНО

МАРТ 12-ДЕ

«ПАЙЫРАЛ»: «Султан Бейбарс» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 18.40. «Кара роза — мугаралдың демдээ, кызыл роза — ынакшылдың демдээ» (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

Видеозал. Лайма Вайкулениң бөлүү 9.30, 11.00, 12.30, 14.00, 15.30, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кызыл чечекчигеш» 9.30, 13.00. № 2 киночылдыг 11.10. «Монолог» 14.30 «Бүгү ынакшыл мында» 17.00, 19.10, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бейбарс» 18.00. «Удуур черлиг вагон» 14.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ынакшылга бүзүре-ле» 17.00, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мистер Индия» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Барыын чүктен хаттың дургени секундада 3-8 метр, күштелгенде 14 метр чеде бээр. Дүне агаарның температуразы 21-26, чамдык черлерге 11-16 чедир соок. Хүндүс 5-10 градус соок болур, чамдык черлерге кадар 1 казыыр 4 градус болур.

Кызылга шокар булуттаар, чагбас. Дүне 21-24, хүндүс 6-8 градус соок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
Б. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ эвотиниже амыдырал — 3-38-82 3-38-25; ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдиси — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга алызы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 287 ТС—12500.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
13
вторник
№ 59 (14259)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында
ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың март 11-де СЭКП Төп Комитединиң Пленуму ажылын эгелээн. Пленумга чугаалажып көөр кылдыр дараазында айтырыгларны киирген:

1. ССРЭ Конституциязының 6 болгаш 7 чүүлдеринге хамаарыштыр саналдарны ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү ээлчег чок Съездизинге киирер дугайында.

2. СЭКП-ниң XXVIII съездизин чыылдырарының, партияга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттиреринин, съездиже делегаттар төлээлелгезиниң нормазының болгаш оларны соңгуур чурумунуң дугайында.

3. СЭКП Уставының төлевилелиниң дугайында.

4. СЭКП-ниң Төп Контроль-Ревизия Комиссиязының дугайында Дүрүмнүң төлевилелиниң дугайында.

5. СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадының соңгулдалары.

Пленумга илеткелди СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев кылган.

СЭКП Уставының төлевилели-биле болгаш хүн чурумунуң айтырыглары-биле холбашкан өске-даа материалдар-биле баш удур таныжар арганы Пленумнуң киржикчилеринге берген.

Дараазында эштер санал берген: Ю. А. Прокофьев — СЭКП Москва хооркомунуң бирги секретары, А. Джумагулов — Кыргыс ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, С. М. Байжанов — Казахстанның Компартиязының Джамбул обкомунуң бирги секретары, В. В. Бакатин — ССРЭ-ниң иштики херектер министри, Ю. И. Литвинцев — СЭКП Тула обкомунуң бирги секретары, В. Ф. Яковлев — ССРЭ-ниң юстиция министри, В. М. Мишин — ВЦСПС-тиң секретары, В. И. Бровиков — ССРЭ-ниң Польша Республикада Онза болгаш Бүрүн эргелиг элчини, В. Н. Швед — Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының ийиги секретары, И. Т. Фролов — СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору, В. И. Мироненко — БАЛКЭ ТК-ның бирги секретары, В. М. Семенов — Белоруссияның Компартиязының Гродно обкомунуң бирги секретары, С. С. Шаталин — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Экономика салбырының академик-секретарының хүлээлгезиниң күүседикчизи.

СЭКП Уставының төлевилелин чедир ажылдап кылыр болгаш ТК-ның Пленумунуң өске-даа документилерин белеткээр талазы-биле редакция комиссиязын Пленумга тургускан.

Политиктиг системаның (ССРЭ Конституциязының 6 болгаш 7 чүүлдериниң) айтырыгларының талазы-биле ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр хоойлу саналдаар инициатива ёзугаар киирер деп шиитпирни Пленум хүлээп алган.

Пленумнуң материалдарын «Правда» солунга долузу-биле болгаш массалыг информацияның өске солун, сеткүүлдеринге допчулай парлаар.

СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадының соңгулдаларының дугайында айтырыг талазы-биле дыңнадыгны соңгулда комиссиязының даргазы В. А. Коптюг кылган.

Пленумга ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттар: П. А. Абросов — Москвада ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг автоматтыг шугумнар заводунуң слесары, Н. П. Кустарев — Горькийниң автомобиль заводунуң дарганы, А. П. Шустов — Москваның «Станкоконструкция» заводунуң слесарь-электромонтажчызы — санал бергеннер.

Чажыт бадылаашкынның түңнели-биле СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадынга Н. П. Кустарев соңгуткан.

СЭКП ТК-ның Пленуму бодунуң ажылын уламчылап турар.

СЭКП ТК-ның Пленумунга
М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер! ТК-ның амгы бо Пленумун февраль Пленумунуң дорт уламчылалы кылдыр көрүп болур. Пленумнуң кол сорулгазы — съезд мурнунуң дискуссиязынга херектиг документилерниң төлевилелдерин ажылдап кылырын доозары: чаа Уставтың төлевилелин чугаалажып көөрү болгаш съездиге белеткелдиң организастыг айтырыгларын шиитпирлээри. Чогуур документилер болгаш саналдар силерде бар.

Съезд мурнунуң дискуссиязы партияда ам безин эгелээн, улам күш кирип турар болгай. Анаа, ол маргыш чок чаагай чорудулгага улуг идигни партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилели берген. Партияда болгаш чуртта ону шыңгыы улуг концепциялыг документ деп хүлээп көрүп, ында ажыл-херектерниң шугумчулекчи сайгарылгазы-даа, чурттуң мурнунда тургустунган социал-экономиктиг болгаш политиктиг чидиг айтырыгларны шиитпирлээриниң оруктары-даа, бистиң ниитилелдивисти чаартырының принципиалдыг сорулгалары-даа илереттингенин айтып турар.

Платформаның төлевилелин бис партияда болгаш ниитилелде калбарып турар дискуссияга үндезин болгаш бааза кылдыр ынчаар көрүп турарывысты база катап демдеглексеп тур мен. Ынчангаш төлевилелге хөй янзы, аңгы-аңгы үнге деп чугаалап болур хамаарылганың илерээшкини боттуг чүүл-дүр, бир эвес оон мурнунда үелерде дег, бүгү таладан ужур эдерген деткишкин илерээн болза, ол эки эвес иник. Бистиң сорулгавыс болза — мен ол [illegible] партия Төп Комитединиң [illegible] Пленумунга база чугаалаан мен — партияга ниити чугаалажып көөрүнге ажыкчарлыг документини тургузары, ынчангаш коллективтиг дилээшкинни улам ыңай [illegible] салдар чедирери турган.

[illegible] ол бүгү чорудулганы кордуурда-ла эде тургусту [illegible] чорук [illegible] шугуму-биле, бистиң социалистиг шилилгевистиң оруу-биле чорупп турар кылдыр көөрүн күзээрвис билдиргир. Ынчангаш биске [illegible] боттуг болгаш [illegible] улуг [illegible] амыдыралчы эргежок чугула. Ол съездиге чедир чорур ужурлуг, а съезд бис [illegible] үеге партияның программа [illegible] документизин хүлээп алгаш, бодунуң алыс түңнел [illegible] чугаалаар.

[illegible] дискуссиядан алгаш [illegible] партияның реформазының айтырыы турар-дыр. [illegible] бо дээрге шуут билдингир херек-тир, чүге дээрге [illegible] ниитилел [illegible] хөй айтырыгларын [illegible] амгы үеде [illegible] турар. Бистиң партиявыстың эде тургузар талазы-биле принципиалдыг уламчыш-

кыннарны Платформаның төлевилелинде бергенин силер утпаан боор силер. Ол чүүлдер ам Устав төлевилелинге тодаргайы-биле дүүш түртүнүп кирер.

Силерге саналдаттынып турар документини аппарат ажылдакчылары бодап кылбаан, ол дээрге СЭКП ТК-га, партия солуннарынга болгаш журналдарынга кээп турган санал-оналдарны бистиң теоретиктиг төптеривиске — Марксизм-ленинизм институдунга, Ниитилел эртемнериниң академиязынга, оларның республика филиалдарынга база партияның дээди өөредилге черлеринге ниитилештир ажылдап кылганының түңнелидир. Сөөлгү айларда СЭКП Төп Комитеди партия эге болгаш чер-чер организацияларындан, тус-тус коцияларындан, тус-тус коммунистерден долузу-биле ажылдап кылган 40 ажыг Устав төлевилелдерин, устав айтырыгларынга хамаарыштыр партия хуралдарының база партия комитеттериниң муң-муң шиитпирлерин алган. Ол бүгүнү ТК-ның комиссияларынга киччээнгейлиг өөренип көргеш, ниитилештирип түңнээн, ону Политбюрога каш удаа чугаалажып көрүп турган.

Белеткеттинген бо документиде СЭКП-ниң демократчы ёзу-биле чаартырының оруктарының болгаш аргаларының кол угланыышкыннарының дугайында [illegible] бодалдар киирген [illegible] турар бис. Ону бүгү партия чугаалажыр апаар, ынчангаш бистер бөгүн ону чогаадып тургузар талазы-биле эрткен улуг үе-чаданы түңневишаан, ону ам-даа чедир ажылдап кылырының чаа үезин ажыдып турар бис.

Уставты ажылдап [illegible] тура, бистер ниитилелге партияның туружунуң дугайында, [illegible] риниң, а ол ышкаш партийжи политиканы [illegible] ларының хевирлериниң, арга-методтарының дугайында эде тургустунуушкунунуң чыдарында тодараттынып келген чаа чүүлдерни барымдаалап көрген бис. Ынчангаш чугаа болза, бистиң чедип алыр деп турарывыс чаартынган партияның — гуманныг, демократтыг социализмниң партиязының амыдыралының кол хостулу болур ужурлуг документиниң [illegible] кылырының дугайында бооп турар.

Ол чаа [illegible] XIX партконференцияга [illegible] партия [illegible] организацияның [illegible] бүгү оруудулгаларны дорт [illegible] турар [illegible] эргүүге системазындан [illegible] үүн чадаларының принцибин болур. Өске [illegible] чугаалаарга, чугаа болза, партияның ниитилел [illegible] политиктиг [illegible] болур база [illegible] ниитилелге [illegible] ажылдап [illegible] болгаш [illegible] хөй-ниити структу-

раларында коммунистерни дамчыштыр оларны боттандырарын чедип алыр эге-чадагы хүлээлгезинче дедир эглириниң дугайында боор турар.

Бистер партияның чаартылгазын боттарының ажыл-чорудулгазын Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң идеяларын чогаадыкчы ёзу-биле хогжүдеринге үндезилээн чаагыс аай үзел-бодалдыг коммунистерниң эвилели, ажылчын ангының, бүгү ажылчы чоннарның эрге-ажыктарын илерлеп социалистиг шилип алышкынның партиязы, хөй националдыг совет ниитилелди бодунуң программалыг платформазынга каттыштырарын чедип алыр сорулгалыг партия кылдыр көрүп турар бис.

СЭКП болза интернационализмниң туруштарында туруп тура, коммунистиг болгаш ажылчын, социалистиг болгаш социал-демократтыг, либералдыг болгаш национал-демократтыг партиялар-биле, тайбың болгаш социал депшилге дээш туржуп турар бүгү-ле хөй-ниити күштер база шим чээшкиннер-биле кады ажылдаарынга ажык деп медеглеп тур бис.

Ынчангаш, бодунуң идейполитиктиг туружунга СЭКП ам чаартынып, чаа овур-хевирлиг апар чыдар. Уставтың төлевилели ниитилелдиң экономиктиг, социал-политиктиг болгаш угаан-бодал амыдыралының бүгү-ле талаларын чаартып эдериниң байдалдарында партияның ролюн [illegible] хүлээлгелерин чаа ёзу-биле тодарадып турар СЭКП ТК-ның Платформазының чүүлдери-биле дүгжүп турар.

Партияның шак ындыг чаартылгазының чорудулгазы [illegible] берге болгаш [illegible] эвес. Бир талазында, аңаа эрги хевирлер болгаш [illegible] шуут чагырып дужааарынче партияның [illegible] хөй ажылдакчыларының [illegible] массалыының [illegible] турар. Оларда ойталаары дээрге политиктиг салдарны чидирери, партияның туружун чидирери, партияның ниити кошкаашкыны болур деп дыка хөй кижилерге билдинип турар.

Өске талазында, СЭКП-ниң [illegible] парламент хевирлиг [illegible] шуут-ла харын [illegible] хевир-дүрзү чок ниитилел-политиктиг агым, ат чокка [illegible] хевирлиг фракциялардан, бөлүктерден болгаш [illegible] дээрге [illegible] деп [illegible] турар чамдык кижилер база моступ келген.

[illegible] демократтыг [illegible] ниитиге, соңгулда [illegible] политиктиг баштың болур [illegible] ам [illegible] СЭКП-ниң [illegible] хүлээлгезиниң [illegible] болу бээр. Шак бо чугаага [illegible] Уставтың [illegible] партия ажылының методтарын бол-

гаш ону организастаарының хевирлерин чогаадып кылыры эргежок чугула боор турар. Шак ындыг чаа чүүлдерни партийжи Уставтың төлевилелинде киирген. Оларны немей ажылдап кылыры болгаш сайзырадыры негеттинер апаар чадавас. Ону төлевилелди чугаалажып көөрү көргүзе бээр.

Ынчалза-даа ажыл-херектиң өске талазын база барымдаалап көрбейн барып болбас. Ол чүл дээрге, СЭКП башкарыкчы партия болбушаан, күрүнениң, бистиң социалистиг федерациявыстың херээ дээш, экономикада байдал дээш, хамаатыларның айыыл чок чоруу, оларның эргелерим болгаш хосталгаларын хандырары дээш, чурттуң бүгү делегей эрге-ажыктарын сагыыры дээш бүгү улус чоннуң мурнунга политика талазы-биле харыысалгалыг боор турарында-дыр. Бо чорук бистен парламентиге авжок чиик чаңнаашкыннар кылырын шуут болдурбазын негээр. Оон ангыда, бо чорук чурттуң амгы эң чугула айтырыгларын шиитпирлээринге СЭКП-ниң киржиринден ойталавазын, политиктиг баштың болурунга мандатты үре-түңнелдиг ажыглаар шыңгыы ындыг политиканы чорударын негеп турар.

Ниитилелде партияның ролюн болгаш турар черин ойүнде өскертиринге удурланып турарларга база партияның чаартылгазын боттандырар дээн бистиң чүткүлүвүстү болгаш шиитпирливисти ажыглап алгаш, оларга бодунуң угланыышкынын сыгап, бистиң политиктиг туруштарывыстың кошкай бээринге идегеп турарларга [illegible] чугаалаар херек деп бодап-дыр мен.

СЭКП-ниң чаартырының [illegible], оон авангардчы ролюн чүгле чидирбези эвес, харын-даа ёзу барымдаалаттынып [illegible] ниитилел амыдыралының аңгы-аңгы таларынга дамчытыг салдарны чедирип шыдаар политиктиг боттуг чүүлдиг шилчиглери болур.

Болуп турар бо чугаалажылгаларда үезинде чамдык эштерге мындыг айтырыг тыптып кээп турар: [illegible] бистиң ленинчи партиявыстың баштайгы алыс бөдүүжүнге хора чедире бербес ирги бе?

Бо темага хамаарыштыр хөй чугаа чоруп турар. СЭКП ам үнелиниң-биле эргелерин, ынчангаш [illegible] шыңгыы өске партия-биле [illegible] дугуйжок чугула апаргаш деп үнер [illegible] дыңнадып турар. Оон-биле холбаштыр СЭКП-ниң социал-демократтыг, социалистиг ёзы өске партия дег [illegible] дугайында [illegible] база [illegible] турар. [illegible] — СЭКП-ниң [illegible] [illegible] турар [illegible] деп тодарадылганы СЭКП

(Уламчызы 2-ги арында).

КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ КҮШТҮҮ ДЭЭШ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизи

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизи март 12-де Кремльде ажылдап эгелээн.

Съездини ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. С. ГОРБАЧЕВ ажыткан. 2245 улус депутадындан 2092 кижиниң бүрүткеттиргенин ол дыңнаткан. Электроника системазының дузазы-биле кылган санаашкындан залда 2087 депутаттың олуржуп турары тодараттынган.

Ээлчег чок Съезд ажыттынган деп чарлаттынган. Кремльдиң Съездилер ордузунга Совет Эвилелиниң Гимни чаңгыланган.

Съездиниң президиумунуң составының талазы-биле чамдык тодарадыышкыннарны депутаттар киирген.

Президиумнуң составында Литва ССР-ниң төлээлекчилери чок деп, хуралдың даргазы дыңнаткан. Ында республиканың Дээди Совединиң сессиязы ажылдап турар. Оон кээп турар дыңнадыглар дүвүренчиг байдалдыг. Сессияның хүлээп алганы болгаш хүлээп алыр деп турары албан документилери болгаш шиитпирлери бисте чок. Ынчалза-даа оон биске кээп турар дыңнадыглар, ында хүлээп алдынып турар шиитпирлер ол республиканың бодунуң база бистиң бүгү күрүневистиң болгаш чонувустуң үндезин эрге-ажыктарынга болгаш салым-чолунга хамааржып турар дээрзин көргүзүп турар.

Литва ССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп ап турар шиитпирлери-биле холбаштыр тургустунуп кээп турар байдалды өөренип көөрүп база ук шиитпирлерге чогуур үнелелди бээрин болгаш оон чогуур түңнелдерин кылырын Съезд ССРЭ-ниң Дээди Совединге, бирги ээлчегде, Националдар Совединге, Дээди Советтиң комитеттеринге болгаш палаталар комиссияларынга, совет чазакка даасткан.

Съездиниң секретариадын депутаттар соңгаан.

Оон соонда олар Съездиниң хүн айтырыын болгаш ажылының чурумун бадылаарынче кирген.

Депутаттар санал-онал кылбайн, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң хүн айтырыынга дараазында айтырыгларны киирген:

1. Чаа соңгуткан улус депутаттарының бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайы.

2. ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер болгаш ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын тургузар дугайында.

3. ССРЭ-ниң Президентизин соңгууру.

Съездиниң ажылын үш хүн иштинде чорударын дугурушкан. Съезд ажыттынган хүнде чаа соңгуткан депутаттарның бүрүн эргелерин хүлээп көөр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн шиитпирлээн. Оон соонда — ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер база ССРЭ-ниң Президентизин албан-дужаалды тургузар дугайында илеткелди дыңнаарын, ону чугаалажып көөрүн эгелээрин дугурушкан. Оон дараазында хүнде кандидаттарны деңнилерин болгаш чугаалажып көөрүн, ССРЭ-ниң Президентизин соңгуурун кылыр деп баштайгы хүннүң тончүзүнде шиитпирлээн. Среда хүнүнүн эртенги хуралынга чажыт бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында саналга комиссиязының илеткелин дыңнаар болгаш чогуур доктаалдарны хүлээп алыр.

Ындыг чурумну бадылаашкынның хөй нуруузубиле хүлээп алган.

Депутаттар оон соонда хүн айтырыының бирги кезээн чугаалажып көөрүнче шилчээн. Мандат комиссиязының даргазы Б. В. ГИДАСПОВ болунуң кылган илеткелинге ниити Съездиниң соонда үеле депутаттар корпузунуң составынга чамдык өскерилгелерниң дугайын, чамдык соңгулда округтарынга болгаш хөй-ниити организацияларынга эрткен соңгулдаларның түңнелдериниң дугайын дыңнаткан.

Съезд Мандат комиссиязының саналын ёзугаар бадылаашкынның хөй нуруузун барымдаалап, ССРЭ-ниң улус депутаттарынга чаа соңгутканнарның: Чогаадыкчыларның болгаш чаартыкчыларның бүгү-эвилел ниитилелинден — Н. Ф. Наумовтуң; Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының бүгү-эвилел организациязындан — Н. И. Ткаленконуң; СЭКП-ден — Н. П. Кустаревтиң; соңгулда округтарының талазы-биле — Ю. А. Спиридоновтуң, Г. В. Куликтиң бүрүн эргелерин бадылаан.

Съезд оон соонда ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер болгаш ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүнче шилчээн. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы А. И. ЛУКЬЯНОВ илеткел кылган.

МУРНАКЧЫЛАРНЫҢ ҮЛЕГЕРИ-БИЛЕ

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, «Мөген-Бүрен» совхозтуң дуржулгалыг хойжузу Чүтлүр-оол Иргитович Тарын-Базырның кыштаанда хойнуң оолдаашкыны ам доостурунуң кырында келген. Бо айның эгезинге чедир ол 291 хураганы онча-менди доруктуруп өстүрген. Малчынның хөй кажаазының чанында кара баштыг, калбак кудуруктарлыг хураганнарның хүн херединге дешкилежип, тастарда сугну ижe каап, оңгачаларда бодал-боодал сигенни кидиреди дайнай каап турарын көөрге магалыг-ла. База бир кодан хөй бо кыштагда өзүп, мандып оорары ол-дур ийин.

Хойжунуң коданында ара салган, өлүг хураган төрээн деп демдеглелдер чок. Тодаргайлап чугаалаарга, март айның чээлынта чедир коммунист Ч. И. Тарын-Базыр төрүүр чүс хойга онаашпыр 90 чаш хураганы камгалап алган. Чылда алган социалистиг хүлээлгелерин күүседип, сөглээн сөзүнге бүзүрелдиг ээ болганы ол.

Мурнакчы хоочун малчындан дудак чок эки түңнелдерни чедип ап турар хойжулар совхозта эвээш эвес. Чижээлээрге, төрүүр чүс хойдан С. Саая 85, К. Хертек, Б. Иргит, С. Монгуш олар 81—81, а Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, СЭКП кежигүнү С.-Ш. Саая 80 хураганы чидириг чок камгалап ап, совхозтуң малчыннарының мурнуку одуруунда бүзүрелдиг чоруп турарлар. Мурнуунда хөй чылдарда төрээн совхозунга экономистеп, бухгалтерлеп келген, а эртэн күзүн кодан хойну хүлээп алгаш, ажылдай берген Юрий Очурович Өскен 304 хураганы чидириг чок камгалап ап, улам тура-соруктуг ажылдап турар.

Алыг-Түлүш БЕГЗИ.
Мөңгүн-Тайга район.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ ЧЭЭРБИ БИРГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ
СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХООРАЙНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ
ДЫҢНАДЫЫ

№ № 1 — 200 соңгулда округтарының талазы-биле бадылаашкыннарының түңнелдеринин дугайында улус төп соңгулда комиссиялары[illegible] хоорайның соңгулда комиссиязының [illegible] болды.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларынга соңгукчуларның даңзызынга 55239 кижи бүрүткеттинген турган. Бадылаашкынга 38410 [illegible] азы соңгукчуларның 69,6 хуузу киришкен. Соңгулда [illegible] [illegible]

[illegible] округтарда [illegible] 1-2 [illegible] депутаттарның [illegible] 56 [illegible] [illegible] 90 соңгулда округтарында хооп депутаттарның соңгуткан.

Хоорайның соңгулда комиссиязы.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ *илеткели*

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

деп аттан чайладыры. Ындыг саналды хүлээп ап болбас деп санаар мен. Ынчаар кылыр болза, СЭКП-ниң идейлиг үндезининге улуг согуунну таварыштырар. СЭКП-ни улуг эвес сорулгалыг партия деп деткип турар хөй-хөй коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң хоңнун калдырар.

Бир эвес ол санал хүлээп алдынар болза, ындыг базымның делегейге кандыг уржуктуг боол болурун база көөр херек. Берге байдалдарда коммунистиг идеяларны камгалап, туржуп турар партияларның ажыл-чорудулгазынга багай салдарны ол чедирер.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, СЭКП-ниң ролюн чаңгыс-биле көөр чорук соң Уставын үндезини-биле эде тургузарының эргежок чугулазын база негеп турар. Чүгле Уставты эвес, чамдык журуне актыларын. ССРЭ Конституциязын база аңаа катай, эде тургузары негеттинип турар.

Моон-биле холбаштыр Үндезин Хоойлуда партияга хамаарышкан чүүлдерни өскертир дугайында хоойлу саналдар [illegible]-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге Төп Комитеттиң үнери ажыглыг болур турар хире. Чүгүр саналдар силерде бар. Оларның кол утказы — СЭКП-ниң удуртукчу ролюнуң дугайында, партия политиктиг системаның өзээ болуп турарының дугайында чүүлдерни хаарыыр. СЭКП-те-даа, политиктиг болгаш хөй-ниити өске-даа организацияларга-даа [illegible] амыдыралга хоойлу [illegible] демократтыг хевирлер-биле киржир, боттарының программалыг эрис сорулгаларын боттандырары дээш демисээр дең аргаларны Үндезин Хоойлуга айтыры. Ындыг өскерилгелер ТК-ның Платформазының төлевилелинде-даа, Устав төлевилелинде-даа айыттынган партияның ролюн чаазы-биле билдирини оруу болур деп бодал бар.

Партияның чаа Уставын саналдап тура, бистер партияның иштики амыдыралында ханы чаартынгаларны хоойлужудар бодап турар бис. Олар СЭКП-ниң овур-хевирин өскертир, ону бүрүнү демократтыг болдурар. Ындыг таварылгада партияның иштики харылзаалары чаа шынарларлыг апаар: демократизм болгаш эш хуу чорук, саналдарның аңгы-аңгы болуру болгаш ажык-чаптыг чорук, эвээш кезиниң партийжи эргежок чугула сагылга-чурум-биле дугжуп турар эрге-ажыктарынга хүндүткел тургустунар. Бо таварылгада партия анаа кирген кижи бурузунуң эки тура-биле чөпшээрежири ниити хоойлуларын ёзулаар чурттап турар бижиг болгаш чаңгыс аай организация болуру билдингир.

Демократчылдаштаже бо угланыышкын Устав төлевилелиниң, оон структуразының болгаш хемчээлиниң [illegible] салдарлыг болган. Чаа Устав дипчу болгаш коммунистерниң бот-тускайлаң чогаадынчы чуруунга деңгемни ажыглы берип база партия организацияларының херек кырында автономиязын хандырып турар кол нормаларны хаара туттунуп турарының дугайында хөй санныг күзээшкиннер база оореңип кердүнгеп. Амгы үеде күштүг боол турар Уставка бодаарга, чаа Уставтың төлевилели хемчээл талазы-биле үштүң бир кезии [illegible] болгаш алды кезектен тургустунган, амгы Устав он кезектиг. 72 параграфтың орнунга 39 параграфты киирген. Ынчалза-даа чамдык эштер-биле бөлгележип турганш, мында кырлаштырлар база бардыр деп чүвени эскердим.

Устав нормаларында өскерилгелерниң кол ужуруттарын болза, партия политиказын ажылдап кылырынга болгаш ону боттандырарынга база удуртукчу партия органнарын тургузарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазын контрольдаарынга киржиринге ачаа эң калбак аргаларны хандыргаш, партийжи амыдыралдың төвүнге коммунисти тургузары болур.

Ол чүгле чүгүн-даа мурнунга СЭКП кежигүнүнге бактаап киреринин айтырыгларынга тодараттынган. Бирээде, СЭКП-те кежигүн кирип алыр дугайында бүгү эргелерни ол айтырыгны үе шиитпирлээринге чедир [illegible] кандыг-даа инстанцияга бодаарга, кижилерни кылдап артык эки билир партия эге организацияларынга дамчыдып берген. Ийиде, кандидат стажын болгаш СЭКП-те кирерде ыяап-ла рекомендация бээрин чок болдурарын кердүнүп турар. Үште, партиядан эки тура-биле үнер чорукчунуң дугайында чүүл [illegible] киирип турар ол дээрге СЭКП хүрээлениң быжыглаары талазы-биле ажылдан [illegible] сагылга-чурум [illegible] партияның алыш [illegible] оон Уставынга [illegible] чүүлдерни кылып [illegible] ажылдан [illegible] партия организациялары [illegible].

Коммунистиң хүлээлгелерин бир-биржээлеп санап тодарадыр чоруктан чайлаары саналдаттынып турар. Партия кежигүнүнүң эргелерин [illegible]

Партияның [illegible] талда коммунистерниң бедик идеяларын база колдады кордүнген. Бо чорудулгага бүгү партийжи массаны киириштирерин кердүнүп турар. Альтернативалыг болур чорук, кандидатураларны адаандан деппидери, конференцияларга болгаш съездилерге делегаттар соңгуурунга, партия комитеттериниң бирги секретарьларын пленумнарга эвес, а оларга соңгуурунга бүгү коммунистерниң дорт киржилгези быжыглаттынган.

Конференцияга азы съездиге делегаттарны соңгуп тура, партияның үстүкү органнарының составынга кандидатуралар талазы-биле санал киирер эргени партия эге организацияларынга тыпсыры кердүнүп турар. Партия комитеттериниң бүгү кежигүннериниң отчеттуг болуруп, бүзүрелди күүседип шыдаваан коммунистерни соңгулдалыг органдан дедир кыйгыртырының, ындыг органны бүрүн эргезиниң [illegible] дугайында тарадып дужтурарының, а ол ышкаш партияда соңгулдалыг кижилерниң ол албан-дужаалга бүгү эргелиг ийи хуусааға чедир ажылдаары кордүнүп турар.

Партийжи амыдыралды демократчылдарлы-биле черлештир партияның организастыг тургузуун тааржыр Уставтың нормаларын бөле-ла чаартынар. Партияның девискээр ажыл-биле колдады [illegible] тургузар дугайында саналдар база үнүп турган. Ындыг болганом, ол чорук партияны кузу-ажылчы коллективтерден хоорлудурту, оон массалар-биле харылзаазын [illegible] бодурар. Ынчангаш партия тургузуунуң девискээр болгаш бүтүрүлге барымдаа-демдектерин кебээр арттырарын саналдаваан бисте кол чүүл болза, бүгү деңнелдерниң партия организацияларының бот-тускайлан чорууп бедидеринде деп санап турар бис. Амгы үеде партийжи хүрээлениң демократтыг чаңгыс аай чорудулуу-биле черлештир партийжи ажылдың удуртулгазын черлерже колдады угландырары, партияның эге болгаш чер-чер организацияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының боттуг автономиязын хандырарын боттандырары амыдыралчы эргежок чугула боол турар. Партияның Уставы болза боттарының программныг ходелиишкиннерин ажылдап кылырын болгаш боттандырарын хөй-хөй структура, кадр, ном үндүрер черлер болгаш саң-хөө айтырыгларын шиитпирлээрин оларның эргезинге дамчыдып бергеш, партия структураның ол звеноларының статузунга хамаарышкан кол чүүлдерни тодаратпан турар ужурлуг деп санап турар бис.

Партияның үндезини болур партия эге организациязынче Уставта онза кичээнгей салдынган. СЭКП-ниң политиказын ажылдап кылырынга партияның кудусу звеноларының салдарын күштеддирерин устав нормаларынга быжыглаарынче, оларның ажыл-чорудулгазынга үстүкү органнарның болгаш аппараттың түрмек чүүдар даш-ле холгаарлы кире беерин болдурбазынче кичээнгейни салып турган бис. Ажыл-чорудулгазының программазын болгаш хевирлерин, бодунуң структуразын, хуралдар арттырериниң база политиктиг акциялар чорударының үелерин болгаш чурумун тодарадыр айтырыгларны бот-тускайлан болгаш харысалгалыг шиитпирлээр арганы чаа Устав партия эге организацияларынга магадылап турар.

Партия райкомнарының болгаш хоорокомнарының идейлиг ажыл-чорудулгазынга [illegible] салдарны чедирер байдалдарны тургузарынче Устав төлевилелинде улуг кичээнгей салдынган. Ол дугайын эскерген боор силер. Партия эге организацияларынга чоок турар болгаш чон ортузунга политиктиг ажылды дорт чорудуп турар партия структуразының бо кол звеноларының ролюн бедидери ниити амыдыралдың демократтыг чорудулганың амгы үеде бир чугула угланыышкыны болур деп санап турар бис.

Бо туружуту барымдаалааш, бистер партия райкомнарын болгаш хоорокомнарын, а ол ышкаш партия обкомнарын крайкомнарын Төп Комитет биле партия эге организацияларының аразында турар ажыы чок, артык звенолар кылдыр санааш, оларны дужуруп каар дугайында саналдарны хүлээп көрбейн турар бис. Ындыг «реформаның» уржуувы таварыштырары шүүт-ла билдингир. СЭКП Төп Комитеди 400 муң ажыг эге организация [illegible]

[illegible] дар чедирер аргазын [illegible] рер, тантаашкынныг үелерде-даа артык кылдыр аңгы-аңгы эрге-ажыктарын улам харааш туруп бээр. Олар ол хамаанчок улус депутаттарының Советтеринге соңгулдаларга бедик политиктиг демиселди бичии-даа дээштиг кылдыр чорудуп шыдавас болгаш тодаргай партийжи структураның удурланыкчылары аңаа сылдаглап турарлары тодаргай.

Районнарның болгаш хоорайларның звеноларын үрээниниң соонда партияның чөшкээнының дугайын Чөөн Европа чурттарының дуржулгазы херечилеп турарын чугаалаар херек.

Партияның амгы үеде туруп турар структуразын бузарының талазы-биле негелделерге удурлакмышаан, бистер болза, ол шуут догейлениш артык калзып дээш турушпайн турар бис. Ол айтырыгга хамаарышкан Устав негелделери ону тывынгыр ёзу-биле көөрүнүн аргаларын берип, турар. Чурттуң административтиг девискээр хуваалдазынга партия структуразын шуут быжыглаар чоруктан ойталаарын көрүп турар болгаш партия комитеттериниң боттарының девискээрлеринде бүгү чүүлдерни, шупту зүн башкарып турганы шыандагы үеде ол бүрүнү бийле билдингир турган. Партияның бүгү-ле звеноларынга структурлуг айтырыгны [illegible] хоорамнарны тургузарынга [illegible] чедир даш, оон-даа өске чүүлдерни боттары шиитпирлээр эргени бээр.

Партия организацияларының чөвүлелдерин, партия клубтарын, санал-онал төптерин болгаш партияның чаңгыс аай апарган структураларындан аңгыда, өске-даа органнзастыг белүктерни тургузарының аргазын Уставта бир-ле дугаар баш удур кердүп турар. Ол дээрге партийжи ажыл-чорудулганы демократчыларының оруунга чүгула базым болуру чугаажок, сөөлгү чылдарда бисте мөөңнеттинген дуржулганы Уставка ол быжыглаар-даа ужурлуг.

Партия тургузуушкунунга национал чедимчелиг талалар Устав төлевилелинде шынар талазы-биле чаа деңнелде көрдүнүп турар база чөпшээреп турар. Националдар аразында харылзааларның эң чидиг айтырыглары партияга база дээп турар. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бот-боттарының аразында-даа, төп-биле-даа харылзаазының айтырыглары онза чугула болу берген.

Чаа чүүлдерни дилеп тывар дээш чамдыкта харындаа бистиң сагыш салыышкыныстың кол-ла чүүлү — СЭКП-ниң бүдүн-бүрүн болурун уттуптарывыс дуврээшкинни болдуруп турар. Ындыг федеративтиг принцип баугаар эвилелдешкен республикаларның компартияларының эвилели кылдыр СЭКП-ни тургузарынче шилчиир, эвилелдешкен республикаларның компартиялары төпче эки тура-биле төлээлелилге кылыр чүгле ындыг эргени СЭКП-ниң Уставынга быжыглаап дээн чижектиг санал-оналдарны киирип турар боордур. Республиканың коммунистериниң ортузунга чугаалажып, бадылап турганш, эвилелдешкен республикаларның компартияларының СЭКП-ден үнер эргени оон-биле нады саналдап турар.

Шак ындыг чаартылгаларның уржуктары кандыг болурун бодап көөрү-даа берге эвес. Ол дээрге СЭКП-ниң национал шинчизиниң талазы-биле аңгылаары болу бээр, ынчан чаңгыс аай партийжи политика-даа, ниитилелге СЭКП-ниң каттыштырыкчы, угландырып башкарар хүлээлгелерин боттандырып чорудары, совет федерациязы, ССР Эвилелин быжыглаар талазы-биле чады чорудуп турар ажыл бүтпейн баар.

Устав төлевилелинче киирип турар нормалар СЭКП-ни чаңгыс эптиг кылдыр камгалап арттырып алыр арганы берип турар. Оон-биле черлелештир ол нормалар эвилелдешкен республикаларның чаа статузун быжыглаар. СЭКП-ниң Программазынга болгаш Уставынга хамаарыштыр оларга боттуг бот-тускайлан чорукту хандырар. Шак ындыг бот-тускайлаң болур чорук болгаш худа программныг болгаш нормативтиг документилерин чогаадып кылып алыр эргени эвилелдешкен республикаларның компартияларынга бээр болгаш ол документилерге дүүштүр органнзастыг, кадр, парлалга болгаш саң-хөө айтырыгларын шиитпирлээр, боттарының республикаларын хөгжүдериниң бүгү-ле [illegible] политиктиг угланыышкынын чорудар арганы бээр. Эвилелдешкен республикаларның компартияларынга хамаарышкан СЭКП ТК-ның Президиумунуң болгаш [illegible]

[illegible] республиканың Компартиязының ТК-зы маргылдаалыг айтырыгларны чугаалажыр [illegible] СЭКП ТК-ның Пленумун чыылдырарын негеп болур эргелиг дээрзин Устав төлевилелинде база көрдүп каан.

Республикаларның компартияларынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп көөрде Устав төлевилелинде киирген принциптер болгаш аргалар-биле холбаштыр Россияга республиканың партия организациязын тургузар дугайында чугула айтырыг база тургустунуп каап турар. Эвилелдиң хемчээлдеринге система тургулар күчүлүг фактор болур Россияның, а Россияның коммунистериниң — СЭКП-ниң чаңгыс эвин болгаш четче-бүрүн турарын хандыларынга онза ролюнуң дугайын чугаалаан-даа херээ чок боор.

Россияның Компартиязын тургузар дугайында айтырыг бөгүн Россияның областарының партия организацияларының дыка хөй санынында бүгү шиитпирлини-биле тургустунган. Чижээ, Ленинградка референдум чорудулгазында ону тургузары дээш коммунистерниң 80 хуузу туржуп турарын партияның Ленинград областьс комитеди биске информастап дыннатган. Ол айтырыгны республиканың коммунистери боттары шиитпирлээр ужурлуг деп бодап турар мен.

Ол айтырыгны РСФСР-ниң партия организациялары боттарының хуралдарынга болгаш конференцияларынга чугаалажып көөр, а оон туржиели партияның XXVIII съездизиниң бүдүүзүнде үндүрер деп моон мурнунда калбак Пленумга дугуржуп алганывысты билир болгай силер.

Ол конференцияны июньнуң 19-та Москва хоорайга эрттирер деп саналды силерге чугаалажып көөрү-биле киирип турар-дыр, эштер. Ук конференция РСФСР-ниң коммунистериниң ниити туружун тукунга чедир ажылдап кылыр болгаш ону партияның съездизинге киирер ужурлуг. Ону барымдаалап көргеш, ук конференцияга делегаттарны тускайлап соңгуваан, а РСФСР-ниң партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге соңгуткан делегаттарга чогуур бүрүн эргелерни берип каар болза, кончуг чогумчалыг болур ийик. Олар шиитпирин хүлээп алыр болгаш ону съездиге боттандырып чорудар апаар.

Бис ол айтырыгны тускайлап — Политбюрога каш катап база ТК-ның сөөлгү Пленумунга XXVIII съездиге Платформа төлевилелин чугаалажып көөрүнүң хемчээлдеринге тодаргайлап көрген бис. Мындыг оруп-биле база чорул болур: Россияның партконференциязынга делегаттарны тускайлап соңгааш, ол конференцияны эрттиргеш, аңаа бодалдарны база саналдарны ажылдап кылгаш, партияның XXVIII съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирип болур. Ындылавжок Россия конференциязының делегаттары чыглып алгаш, санал-оналын аңгы ажылдап кылыр, а оларның соон дарый Россияның партия организацияларындан соңгуткан съездиниң делегаттары чедип келгеш, Россия конференциязының санал-оналы-биле чөпшээрежир бе ынчаш дээрзи ам-даа билдинмес болуп турар. Ынчангаш дугуржуушкунуг чоруктуң орнунга кандыг-бир үй-балай чорук болу бээр база чадавас. Ону барымдаалап көөрге, бистиң саналдап турарывыс таарыжыр хире болуп турар. Россияның партия организацияларындан соңгуткан XXVIII съездиниң делегаттарының съездиге чедир ийи неделя бурунгаар бедурун конференциязынга чыылгаш, ол айтырыгларны боттары чугаалажып көөр, саналдарын коллективтиг ажылдап кылыр болгаш оларны съездиге камгалап апаар. Бис бодап көөрүвүсте, Политбюронуң ындыг туружу угаалыглыг, ол — шын болуп турар.

Ындыг конференцияны белеткээрин СЭКП ТК-ның Россия бюрозунга болгаш крайларның, областарның, округтарның, Москва хоорайның партия организацияларының төлээлекчилериниң тургустунган Белеткел комитединге дагзып каап болур ийик. Мен бодап көөрүмге, херек чүүлдерни чогум-на ол хандырып болур-дур.

Чүгле шак ынчаар кылыр чорук сөөлгү үеде ол талазы-биле тургустунуп келген турар бүгү-ле эгелекчи чоруктарны чаңгыс аай агым кылдыр каттыштырып база ол улуг негелделиг айтырыгның чогумчалыг шиитпирлээшкинин дүргени эгелээрин аргазын бээр деп бодап турар мен.

Партияның дээди органнарының дугайында киирген чүүлдерни Уставтың төлевилелинде тодаргайы-биле тайылбырлап турар. Ол черле билдингир. Партияның дээди органнарының [illegible] СЭКП-ниң Уставында аңгыда [illegible] тодарадыр арга чок болгай.

Бо чүүлде чаа чүве болза, хамыктың мурнунда, партия Төп Комитединиң эзээ калбак күүседикчи органын — СЭКП ТК-ның Президиумун тургузары, оон составынга ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның, шериг албанныгларның, партияның хоочуннарының төлээлекчилери соңгуттурар база ол ышкаш эрге-хүлээлге аайы-биле эвилелдешкен республикаларның компартияларының удуртукчулары кирер ужурлуг. Президиум кежигүннериниң ниити санын Съезд доктаадыр.

Аңгы-аңгы угланыышкыннар талазы-биле партияның ажыл-чорудулгазының айтырыгларын ажылдап кылырын боттандырар эрге-хүлээлгелиг ТК-ның секретарьларынга удурткан СЭКП ТК-ның доктаамал комиссияларын тургузарын саналдап турар. Амгы үеде ажылдап турар комиссиялар ышкаш эвес, олар боттарының эрге-хүлээлгелериниң хирези-биле шиитпирлерни хүлээп алыр эргелиг болур.

Партияның съездизинге соңгуттурар СЭКП-ниң Даргазының болгаш оон ораланчыларының эрге-дужаалын партияга киирерин саналдап турар. Олар СЭКП ТК-ның органнарының ажылынга хүн бүрүнүң ниити удуртулгазын боттандырып чорудар, оон чаңгыс аай дутуржулгалыг база ажыктыг чоруун хандырар апаар.

Ол идея СЭКП ТК-ның Платформазында ам салдынган, ону партия организацияларында чугаалажып көрүп турар. Коммунистерде чамдык айтырыглар тывылып келген. Оларның аразында бир — мен ону каш сөс-биле чугаалап, аңаа доктаар бодап тур мен — мындыг айтырыг бар: а ол партийжи органнарның ажылында коллегиалдыг чорукка качыгла бир моондак ужуралтыра бербес ирги бе? Эштер, бистер шын идеяны тургузуп алган бис кылдыр бодап турар бис. Чүге? Бир эвес чүвени боттуу-биле көөр болгаш шын-биле анализтаар болза — а бистер чүгле ынчаар кылыр ужурлуг бис — партияның кол удуртукчу кижилерин шуут-ла коммунистер боттары соңгуун деп хөй-хөй коммунистерниң сеткил-хөөнү ындыг бодалды илередип турар. Ынчангаш мындыг санал тыптып келген: оларны партия комитеттериниң пленумнарынга эвес, а коммунистер боттары партия хуралдарынга, конференцияларга болгаш съездилерге соңгуур деп. Конференцияларның болгаш съездилерниң делегаттары партийжи округтар аайы-биле, харындаа мырыңай дорт-ла эге организациялар аайы-биле шилиттинген болганда, ынчан ол эге организацияларның төлээлекчилери удуртукчу кижилерни соңгуурунга хамаарыштыр оларның сагыш-сеткилин илередир апаар. Ынчалза-даа бистер ону чугаалажып көрээлинер. Бо идеяда коллегиалдыг чоруктуң дээди деңнели салдынган-дыр деп бодап тур мен: ынчан эге организациядан эгелээш, дээди чадага чедир партияда кол кижилер коммунистерниң контролюнуң адаанга турар апаар.

ТК-ның хевирин өскерткен Секретариадын СЭКП ТК-ның доктаамал органы кылдыр тургузарының талалакчылары база бар дээрзин демдеглээр херек. Маңаа [illegible] Пленумга, ол айтырыгны база чугаалажып көөр херек деп бодап тур мен.

Коммунистерниң дыка хөй отрядын ССРЭ-ниң Чепсеглиг Күштеринде албан арттырып турар. СЭКП-ниң Уставын ажылдап кылып турар үеде өөренип көөр ужурлуг болдуунуң онзагай чүүлдери мында партия ажылында бар боол турар.

Революсчу эде тургустуушкуннуң принциптеринге шынар талазы-биле чаа Чепсеглиг Күштерни тургузарынга армейжи партия организацияларының болгаш политиктиг органнарның ролюн бедидеринче орук бүгү партийжи политиктиг ажылды чаартырын дамчыштыр, шериг коллективтерниң амыдыралын болгаш ажыл-чорудулгазын демократчыларын дамчыштыр эртер. Армейжи партия организацияларынга адрестээн СЭКП-ниң Уставының нормалары ол угланыышкынга ажылдаар ужурлуг.

Ийе, эштер, армияда структураларны эде тургузары белен эвес болур, ынчалза-даа ол негеттинип келген болгаш ону эгелээр херек. Төп Комитеттиң Пленумунга бо кончуг чугула айтырыг талазы-биле бодалдарывысты сагыр бис деп бодап тур бис.

Партияның [illegible] тургустурган болган аңаа [illegible] СЭКП-ниң Төп Контроль-Ревизия Комиссиязын тургузары партияның демократчыдылгазынче, оон политиктиг база мөзү-шынар чаарттынылышкынынга дузалыг боор.

Амгы үеде күштүг партийжи контрольдуң болгаш ревизия ажылының системазы дээш эргижирээн дээрзин амыдырал көргүскен. Контроль болгаш ревизия органнары амыдыралда база Уставта ииги чергениң ролюнда туруп турары-биле ол чамдык кезинде тайылбырлаттынар. Эргежок чугула бот-тускайлаң чорук оларда чок. Чер-черлерде хөй парткомиссиялар колдуунда партия комитеттериниң секретарьларының даалгазын күүседип, а ревизия ажылы, чаңчыканы-биле, партия аппаратының саң-хөө болгаш ажыл-агый черлериниң удуртулгазының адаа-биле боттанып турар.

Төпте болгаш чер-черлерде чогуур органнарга чаңгыс аай, бот-тускайлаң, соңгулдалыг контроль органын партияның структуразынга тургузарының эргежок чугулазынга амыдырал боду бисти эккелген-дир. XIX партийжи конференцияның шиитпирлеринде ол көрдүнген турган, ам СЭКП-ниң Уставының төлевилелинде ону киирип турары бо-дур.

Ындыг хемчег партияга «ийи төптү» тывылдыра бербес бе деп сестиишкиннер бар. ТК-ның Политбюрозу бо айтырыгны чаңгыс [illegible] катап чугаалажып көрген, ындыг сестиишкин үндезин чок деп санаан, чүге дээрге контрольдуң чаа органнарының удуртукчу хүлээлгелери чок болур. СЭКП-ниң программалыг документилериниң болгаш Уставының, съездилерниң болгаш конференцияларның шиитпирлериниң күүседиишкининиң, партияның [illegible] партийжи чурумну болгаш этиканы сагыырының, коммунистерниң билдириишкиннерин сайгарарының контролюнга оон бүгү ажыл-чорудулгазы мөөңнеттинер. Төп Контроль-Ревизия Комиссиязы демократтыг шынарлыг боор, бодунуң отчеттуг күүседикчи органын соңгуур — Президиумну, оон дең эргелиг даргаларын.

Бис боттарывыска мындыг харысалганы ап болур чадавас турган боор бис — сүмележип алыыл — район, хоорай, округ, область, край партия организацияларынга болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларынга оларның конференцияларынга болгаш съездилеринге контроль-ревизия комиссияларын СЭКП-ниң Уставынга чогуур өскертиишкиннерни кииреринге чедир ажы партияның XXVIII съездизинге белеткел үезинде тургузарын чөпшээрээрин. Шенелде хевирлиг ындыг ажылды чорудуп турар чүве. Чыып алганывыс дуржулганың үндезининге СЭКП-ниң Уставынга саналдарны киирип турар. СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелинде, көрдүнгем оларның функциялары. ол ышкаш бистиң Пленумувуска чугаалажып көөрү-биле киирген төлевилелде СЭКП-ниң ТКРК дугайында чүүлдү барымдаалап, конференцияларга болгаш съездилерге комиссиялар дугайында чүүлдү доктаадып каап болур турган. Бир эвес удур санал чок болза, шак мындыг чүүлдү Төп Комитеттиң Пленумунуң доктаалынга киирип болур-дур.

СЭКП-ни демократчыдарынга чүүлдештир партия бюджедин тургузарының болгаш чарыгдаарының практиказынга үндезинниг өскертиишкиннерни Уставтың төлевилелинде көрүп турар. Чер-черлерде амгы үеде идип үндүрүп турар партия эге организацияларының негелделери боттарының чыттаны партия дадывырының ниити түңүнден оларның эргезинге 50 хуу чедир арттырар.

Амгы үениң байдалынга, кажан парторганизацияларның ажыл-чорудулгазын болгаш политиктиг үлүүн кииристирер чаа чүүлдер тыптып каан турда, бо хемчег өй-шаанда болгаш шын деп бодаттынар-дыр.

Бюджетти тургузары болгаш партияның хөреңгизин чарыгдаары-биле холбашкан шупту айтырыглар ажык болурунуң дугайында чүүлдү партияның Уставынче киирип турар. Моон соңгаар партияның бюджедин СЭКП ТК Пленумунга чугаалажып көөр болгаш бадылаар, оон соонда ону парлаар.

Кежигүн дадывырын төлээриниң чаа хемчээлин Уставтың төлевилелинде саналдаан. Коммунистерниң хөй санныг саналдарын болгаш күзээшкиннерин барымдаалап, ону тургускан. Кежигүн дадывырын төлээриден партияның кежигүннериниң чамдык кезии [illegible] хостаарының дугайында санал оларның аразынга база турган. Ындыг бистиң партиявыстың чаңчылында эвес боор ийин... Коммунистерге ол бидии [illegible] боор [illegible] деп бодаар-дыр мен. Ынчангаш ол бо таварылгада эргежок чугула «чогумчалыг ортаа ара» кылдыр чамдык кежигүннерге символ болур кежигүн дадывырын төлээриниң дугайында төлевилелге киирерин көрген.

Уставтың төлевилелиниң чамдык чаа чүүлдеринге тайылбырны төндүрүп тура, ол чаа чүүлдер партияның амгы хөгжүлдезиниң боттуг хереглелдеринден, оон алыс чаартылгышкынындан тыптып кээп турар деп демдеглексээр-дир мен. Оларны Уставтың төлевилелинге киирип тура, партияның калбак демократчыдылгазын оон органнзастыг өзүлдези-биле бистиң ниитилелдиң мурнанчы кужу кылдыр каттыштырар партия иштиниң харылзааларының ындыг тургустунуушкунунче угланган документиниң коммунистерниң чугаалажып көөрүнге саналдаар деп бодап турар бис.

Эштер! Съездиниң белеткелинге хамаарышкан чамдык айтырыгларга доктаарын чөпшээреп көрүңер. Съездини 1990 чылдың июль 2-де Кремльдиң Съездилер ордузунга чыыр деп санал бар.

Съездиниң хүн айтырыы СЭКП ТК-ның сентябрь Пленумунга бадылаттынган. «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп СЭКП-ниң Платформазының дугайында айтырыгны аңаа немээр деп санал бар. СЭКП-ниң Платформазының болгаш Уставының төлевилелдери-биле холбашкан шупту айтырыгларны ТК-ның ниитилелге чугаалажырының дугайында бо доклад дужурган ийик. Инициатива хевирлиг кылдыр азы өске чуруу-биле саналдаттынган кандыг-бир айтырыглар, аңгы-аңгы резолюцияларның төлевилелдери съездиге тыптып болурун саналдаттынып турар хүн чурумунда көрүп каан. Съезд чугаалажыр байдалга эртеин дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг бис.

Съездиге төлээлелге нормазын, делегаттарны соңгуурунуң чурумун доктаадыр ужурлуг бис. СЭКП-ниң XXVII съездизинге партияның 3670 кежигүннериниң бир делегатты соңгаан турган болгай. Эрткен үениң дургузунда партияның хүрээлени өскен. 1990 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, партия кежигүннериниң саны 18.8 миллион кижи боол турар. Ону барымдаалап көрген, XXVIII съездиге партияның 4 муң кежигүннеринден бир делегатты соңгуурун саналдап турар. Санаашкынзары ёзулаар алырга, бо чорук съездиге 4700 хире делегаттарны соңгуур арганы берип турар.

Делегаттарны соңгуурунуң чурумунга хамаарыштыр чүл дизе, бис демократтыг нормаларны удуртулга болдургаш, бодунуң айтырыгларын боттары шиитпирлээр улуг, хостуг чорукту партия организацияларынга бээри эргежок чугула деп чүвени барымдаалап турар бис.

Съездиниң делегаттарын соңгуурун партия округтарының аайы-биле эрттирер дугайында саналдар, ылаңгыя хоорайларның хөй партия организацияларындан келген. Делегаттарны соңгуурунуң моон мурнундагы чурумунуң талалакчылары база бар, ылаңгыя олар улуг девискээрлерде ажылдап турар партия организацияларынга хамааржыр. Бо бүгү айтырыгларны парткомнар, хоорокомнар болгаш райкомнар секретарьларының улуг бөлүү-биле ужуражылгазының үезинде чугаалажып көрген. Оларның ажылының тодаргай байдалдары бо херекти көөрүн бодандырып турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң кандыг чурумун оларга таарыжып турарын боттары тодарадыр эргени партия организацияларынга берип болур арга бар деп, ТК-ның Политбюрозу санап турар.

Ийет, бо талазы-биле шүгүмчүлелдер база бар харын. Ындыг болбас арга чок, амгы ниитилел-политиктиг чорудулганың онзагай талазы: бүгү-ле саналдарының чыгыынтиг байдалдарга таварышып турары болгай. Делегаттарны ынчаар соңгуурун боттары тодарадыр эргени партия организацияларынга бээр деп дүүн чаа-ла саналдаан турган кижилер бүгү [illegible] чер-черниң партия органнары партия организацияларын командылаавазын дээш Пленумдан айтыышкын бээр херек деп чугаалап турарлар. Ниитизи-биле бис, [illegible] байдалынга [illegible] таварып турар бис: [illegible] ол элчигенин чедип алгаш [illegible] руптарга, «ыырган элчигени [illegible] чуктеп алган чер» деп кыйкырыыр.

Партияга, шынап-ла, демократтыг соңгулдалар эртерин дээш, бистиң ниитилелистиң хөгжүлдезиниң болгаш партияны чаартырының айтырыгларын шиитпирлээр харысалганы боттарынга ап болур партия организацияларының ындыг төлээлекчилерни соңгуп алзын дээш бүгү-ле чүүлдерни деңнеп көөр болгаш угаансарыылдыг шиитпирлээр ужурлуг бис.

Маңаа хамаарыштыр партия тургузуунуң болгаш кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле ТК-ның комиссиязының саналдарын парлаан, ниитизи-биле олар коммунистерниң деткимчезин алган. Бир эвес ТК оларны бөгүн чугаалажып көөр болгаш чогуур шиитпирни хүлээп алыр болза, шын болур ийик деп бодайдыр мен.

Партия съездизинге белеткел үезинде бо ажылды партияның калбак активинге даянып алгаш чорудары дээш туржуп турар коммунистерниң хөй санныг күзелдерин барымдаалаар херек. Төп органнарда кирбейн турар коммунистерни, чүнүң-даа мурнунда партия эге организацияларының секретарьларын, чер-черлерде партия ажылдакчыларын, эртемденнерни ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң [illegible] материалдарын ниитилештирип [illegible] болгаш [illegible] саналдарны ажылдап кылырынга ТК-ның комиссиязын дамчыштыр [illegible] хаара тудар херек. Бо дээрге демократтыг болгаш үениң негелдезинге дугжуп турар деп бодай-дыр мен.

Съездиниң делегаттарын соңгааның хире-чергези-биле оларның иштинден СЭКП [illegible] документилерни болгаш резолюцияларны, съездини эрттирериниң чурумун, оон [illegible] регламентин ажылдап кылыр талазы-биле ажылчын комиссияларны болгаш бөлүктерни тургузары чугула.

Ам партияда отчет-соңгулдалыг кампания дугайында ТК-ның моон мурнунда боол эрткен Пленумунга съезд бүдүрүүтүнүң үезинде партияның бүгү звеноларынга отчеттар болгаш соңгулдалар [illegible] турарын, ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдеринге талазы-биле калбак дискуссияларны чорудар турарын Политбюро болгаш Пленумнуң кежигүннери саналдаан. Ынчалза-даа бо санал чер бүрүзүнде деткимчени алвайн. Отчеттарны болгаш соңгулдаларны съезд мурнунда эрттирери чамдык партия комитеттери саналдаан. Ол арай-ла шын эвес боор бе. Чүге дизе, мындыг айтырыг [illegible].

Чамдык партия организацияларында байдал ындыгла эвес болганы [illegible] эвес боол турары билдингир болгай. Кайы-бир областа, районда херээн партия удуртулгазын дүжүреринге чедирер дээ митингилер-даа четчири-биле боол турду. Бо болуушкуннарның үндезини болза, партия органнарының ажылынга кижилерниң сагыш-сеткилиниң ханмааны болур. Оон дугайын чамдык черлерге республика болгаш эрге-чагырганың чер-чер органнарынга болган соңгулдалар тодаргай херечилээн.

Мындыг байдалда партияның бүгү удуртур органнары — эге организацияның партбюрозундан СЭКП ТК-га чедир — отчеттар болгаш соңгулдалар дамчыштыр эртеричден, коммунистерниң бүзүрел мандаттарын алырындан чайлап болур бе, кай? Моон бисте эргежок чугулазын байдал бистен негеп турар деп бодайдыр мен.

Отчет-соңгулдалыг хуралдарга, конференцияларга болгаш съездилерге партия организацияларының ажылын [illegible] бүгү талалары [illegible] сайгарып көрген турар ужурлуг, эде тургустуушкунга кымның чүнү кылганының дугайында отчет бээринден кым-даа чайлавас ужурлуг. Оон башка съездиге белеткел ажылдарынга коммунистерге [illegible] бээр, партия хүрээлениниң моон соңгаарда кижи, ажылдаар дээн кижи бүгүрүнүң партияның салым-хуу дээш харысалгазын [illegible] чедир билинмишки бодурбайн боор. Оон [illegible] мындыг байдал партияның [illegible], бистиң ниити ниитилелинге-даа съездиге [illegible] коммунистер мурнунга отчет бээриндени [illegible] билдиге берип болур.

Бо дээрге, херектиң бир

(Төнчүзү 3-кү арында).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

талазы-дыр. Өске талазы чүл дизе, бүгү [illegible] партия органнарынга ыланчы чаа күштерниң [illegible] форм[а]ларының херек болуп турары-дыр. Олар болза, ажылдың политиктиг методтарын билир, социализм херээнге бердинген, ак сеткилдиг кижилер болур.

Партия органын бюрократы, дүжүметсиг аппарат деп ниитилелдиң угаан-медерелинде тургустунуп келген бодалдарының үндезининде [illegible] тиктиг демиселчилер [illegible] дидим кижилер партияга [illegible].

Практиктиг [illegible] нерниң программазы чүгле отчёт-соңгудалар үезинде партия дугайында, социализм дугайында шын, ажык чугааның байдалында хевирлеттинер, съездиниң делегаттарынга эде тургусту-нуушкун дээш бөдүүг демиселчилер соңгудар. Чүгле отчёт-соңгудалыг кампаниязының позитивтиг түңнелдеринге даянып болза, чедир [illegible] байдал съездиге тургустунар.

Хүлээп алган шиитпирлер, оон шиитпирде съездиниң шиитпирлери дээш, оларны практиктиг ажыглалы дээш бүрүн харысалганы алыр шак ындыг соңгулдалыг органнарны съездиге чедир тургузар ужурлуг бис. Чүгле бо үндезинге партийжи [illegible].

СЭКП Уставынга чогуур [illegible] үндезинге соңгуур болдунмас деп, отчёт-соңгудаларны съезд соонда эрттирер болза эки деп бодап турарлар чугаалап турар. Удуртукчу кадрларның соңгулда-зын адаандан кирген саналдарга даянып тургаш, бар мандаттардан хөй кандидаттарны киирер дүрүмнү тургузарынга партия организацияларынга кым-даа шаптыктавайн турар. [illegible] конференция, съезд бодунуң удуртукчуларын, комитеттиң [illegible] хуралдың, конференцияның, съездиниң бүгү составы-биле соңгуурун боттары тодарадыр эргелиг. Бистиң бо Пленум бо талазы-биле шиитпирни хүлээп алгаш, коммунистер [illegible] ап каап-тар деп бодап тур мен. Отчёт-соңгудаларны июньда төнер кылдыр партия комитеттери ону чорударының [illegible].

Съездиниң белеткелдиң органчылаштыг талалары-биле холбашкан кол айтырыглар ындыг-дыр.

Эштер! ТК-ның амгы Пленуму кол шиитпирлер хүлээп алдынган болгаш партияга чугаалажырынче программалыг база устав документилерин киирип турар СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелдиң бирги үе-чадазы [illegible] рар. Чаа үе [illegible] телевизелдериниң ниити партийжи, ниити улусчу чугаалажып көрүүшкүнү калбартып, өзек партийжи айтырыгларны шиитпирлээринче коммунист бүрүзүн киириштирер сорулга туруп турар.

Бо төлевилелдерде хевирлеттинген идеяларны, саналдарны коммунистер собуургал база билиишкин-биле хүлээп алыр, отчёт-соңгулдалыг хуралдарга, конференцияларга болгаш съездерге чугула айтырыгларның, партияның келир үезиниң, чурттуң бурунгаар хөгжүлдезиниң дугайында шыңгыы чугаага эки үндезин болур дээрзинге бүзүрээр мен.

АМДАЖЫП ТУРБАЙН КАНЧААР

Сөөлгү үеде бистиң Тывада кем-херек үүлгедиишкиннерниң көвүдээни дүвүрел-биле помчуп, дыңнап тур бис. Тываларның төөгүзүнде кижини кижи бижек-биле шанчып өлүрүп каан деп чүве черле турбаан. Шаандакы бистиң өгбелеривис улуг бижектерни хынинааш, куруңга астып алыр чорааннар. А кажан бичии содаа, маргыжыкга үнген болза, олар иезиниң төрүп берген ийи кыдыг чудуруу-биле кожжүптер турган, а бижектери ол-ла черинде халаңайнып турар. Ам черле канчап баргаңывыс ол? Бистиң ажы-төлүвүс эки болурунуң орнунга багай чүвеже чүткүүр апарган-дыр. Аныяктар шупту ындыг эвес-даа болза, республиканың ол-бо хоорай, суурунда улус бижектешкен деп медээлерни кижи бо-ла дыңнаар. Харын-даа коргунчуг.

Ажы-төлдүң, аныяк-өскенниң мөзү-бүдүжүнүң ынчаар кудулаанында бистерниң, ада-иелерниң, буруузу база улуг деп бодаар мен. Канчап черле төрүп каан оглувус өске бир кижиниң соок чепсек-биле барып шанчып, өлүрүптер хире апарганын эскерип шыдавас апарган бис, авалар ачалар? Оолдарывыстың хедер бак, туразы улуг, чугаа дыңнавас аажызын билип, эскерер ужурлуг бис. Чамдык ада-иелер ону көрүп олура-ла, ажы-төлүнге күш четпейн, бажының ууңче салыптар.

Бистерниң, тываларның, ажы-төлүвүс хөй харын. Хөй уруг-дарыгны өстүрүп кижизидер, аъшкарар-чемгерер, хепкерер деп чүве дыка берге. Ындыг-даа болза, чединмес өзүп келген өг-бүлелерден кончуг эки кижилер база үнүп турар. А чамдыктарындан... Акша-төгерик чедишпезинден, ада-иезиниң арагалаарындан ажы-төлдүң чамдыктары оорланып, хулиганнап эгелээрлер. Ынчангаш кижиниң бажынга мындыг бодал база кирер боор-дур: акша-көпеек чедишпес, хөй уруглар азыраар харыы чок болганда, эндере ажы-төл төрээн ажыы бар бе?

«Хайныг кудалар» чер-черлерге бо-ла болу бээр-дир. Куда эрттирип турар ада-иелер анаа кем-херек үүлгедиишкиннерни болдурбас талазы-биле харысалганы долузу-биле хүлээнип алыр ужурлуг.

Бистиң Бай-Тайга районга кудалар болурга, өгленишкен аныяктарның чаңгыс классчылары ылап-ла шупту бирден бирээ чокка бөлдүнчүп алгаш, чеде бээрлер. Чаңгыс классчылар кээп болур-ла ыйнаан харын. Ынчалза-даа 30-40 хире оолдар, кыстар ынаар сөктүрү албан чүве бе? Ооң соонда, оларга «аныяктар столу» деп аңгы столду делгеп салып, арага-дарыны тускай аппарып кудуп турар. Аныяктарны шак мынчаар аңгы олуртуп алгаш, арагалап турувуста, олар ээрип алгаш, кем-херекти үүлгедип турбайн канчаар. Ынчангаш «аныяктар столун» аңгылаарын соксаткаш кудага оларга арага-дарыны бээр чорукту шеглеп, харын-даа ону шуут болдурбазы чугула.

База ол ышкаш өгленген аныяктар боттары-даа, ада-иелер, төрелдер-даа эрттирип турар кудазынга чогушсодаа болу бербезин дээш бүгү чүүлдерни кылыр, арага-дарыны шеглеп, корум-чурумну тудар ужурлуг.

Ооң-биле чергелештир бир мындыг чүүлдү чугаалаксап тур мен: бистер ниитилел мурнунга хамааты хүлээлгебисти күүсетпес-тир бис. Ол чүл дээрге чырык хүндүс-ле амдажаан хулиган бир кижиже халый бергеш, ону үптеп, үжеп-чиндип турда, өске кижилер анаа кайгап алган турар. Бичии орайтаарга-ла, кудумчуга улус чокшу берген болза, ону соксатпас, кыдыындан оюп эрте бээр. Кижи бүрүзү мынчаар кортук чоруун көргүзүп турда, хулиганнар амдажып, амырап турбайн канчаар. Чүгле милиция ажылдакчылары чежезинге четтигерил? Кала-даа корум-чурумну тудары бистиң кижи бүрүзүнүң херээ дээрзин утпаалыңар.

Кара-Хаак ХЕРТЕК.
Тээли суур.

АЖЫЛ КИДИН ТҮЛҮК

Хүн херелдери шыпкан бо хөлдүң чаражы хөлчок. Ооң суунга чоок-кавының дагларлы, булуттар көрүнчүктелип костүр. Чалгыглар чалым хаяларлыг эрикке чазыладыр хап турар.

«Таджик геология» каттыжыышкын бүдүрүлгезиниң экспедициязының ийи специализи каш чыл мурнунда ол девискээрни шинчилеп келген. Ында каът-каът чыдар көшкениң моон соңгаар туружун тодарадып, хөл дүвүнче дүжүп болур айыылын шинчилээн. Амгы үеде ону хайгаараар албанны тургускан. Инженер-геологтуг шинчилел ажылдары уламчылавышаан. Республиканың улус ажыл-агыйынга Сарез хөлдүң суун ажыглаар айтырыг амгы үеде тургустунуп турар.

Олче чер уттээр дериг-херекселдерни вертолёт-биле чедирип берген. Ук хөлдүң ханызында чүү барын база хемчээлин тодарадыры албан болу берген. Ол бүгүнү билип алыры-биле ийи черден уттээрин шиитпирлээн. Сарезте ажыл-иш кидин түлүк.

Г. ПАПЫРИНА.

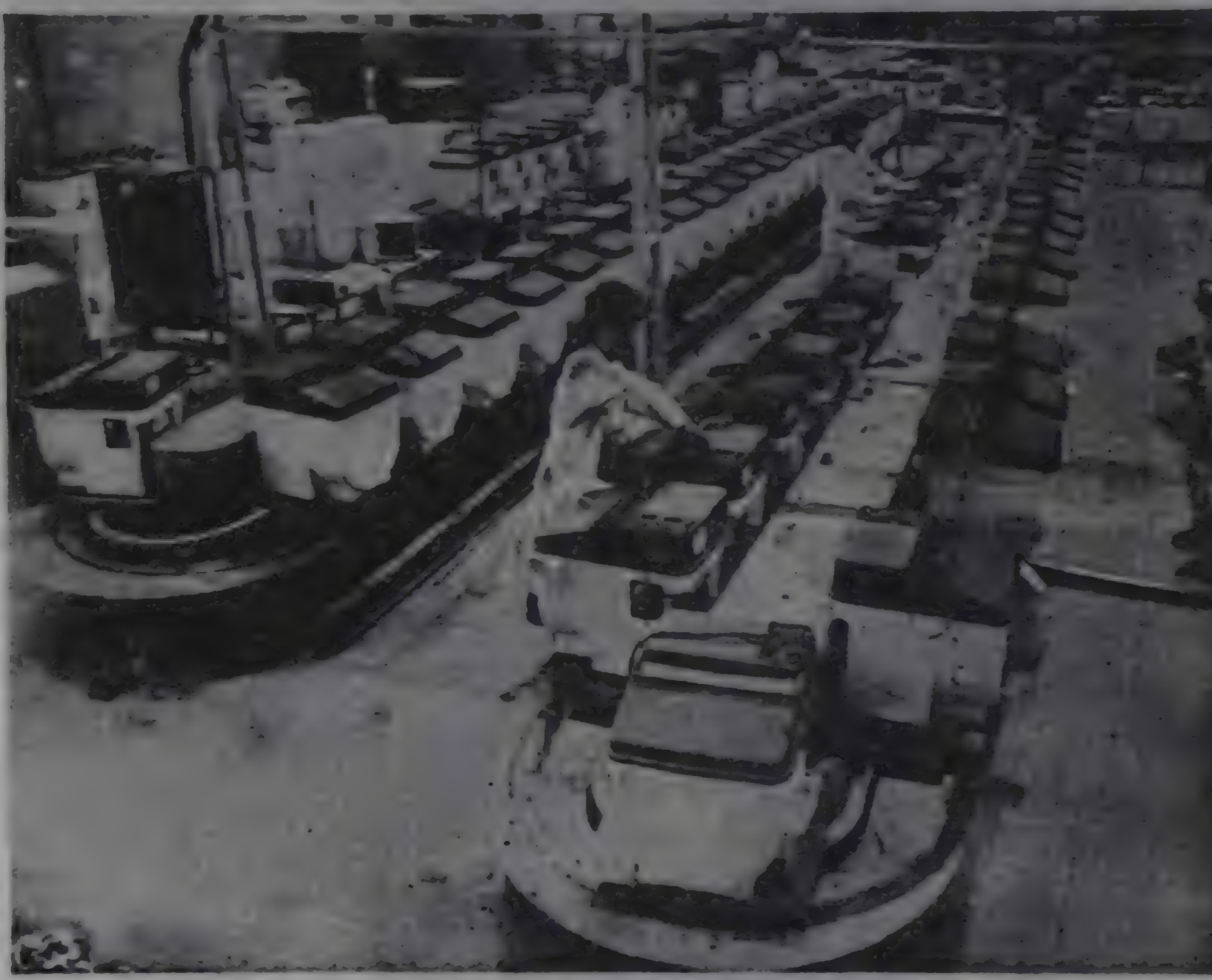

Шериг үлетпүрүн тайбың продукция бүдүреринче шилчидип эгелээни Горькийниң автомобиль заводунга база хамаарылгалыг болган. Моон мурнунда шериг дериг-херекселдери кылып турган цехтерниң бүдүрүлге шөлдери хосталган. Оларның бирээзинде чаа дериглерни кылгаш, «Элита» деп марканың хөл чүүр машиналарын бүдүрүп эгелээн. Цехтиң ажылчыннары бо чылын 140 муң ындыт машиналарны бүдүрер деп планнаан.

ЧУРУКТА: [illegible]-турулга шугуму.

СЭТА-ның фотозу.

ҮНЕЛЕТТИНМЭЭН АРЫН-НҮҮР

Партийжиниң арыг, шынчы мөзүзү дээш

Албан-дужаалын соора ажыглаар чоруктуң когун үзер херек

Ынчан райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи турган Бичел Ооржак биле СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары Владимир Неделинниң аразынга болган чөрүлдээ эргелекчиниң секретарьдан өскээр бодалдыг болганындан эгелээн. Ол чүүл өөскүзе-өөскүзе районнуң иштики херектер килдизинге чедирген. Эргелекчи сан-хөө чурумун хажыдып, каш акша-биле бензин садып алган болган.

Улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи бодунга оон чаңгыс көпеек-даа албаан деп чүве билдингир турда-ла, ооң херээн республиканың прокуратуразынче шилчиткен. Анаа ону өөренип көөрге, херек оттурар кандыг-даа барымдаа чок болган. Ынчаар орта Владимир Неделин Бичел Ооржакты буруудадыр дээш РСФСР-ниң прокуратуразынче киир чаргылдашкан. Багай эвес ажылдап турган эргелекчи Улуг-Хем районну каггаш, өскээр көжүп чоруур ужурга таварышкан.

Бөгүн Неделин дарга боду буруудап турар. Оон ээлчег чокка «Волга» автомашина, өңүг япон телевизор дээн чижектиг ховар бараннар садып ап турганы билдингир апарган. Бирги удуртукчу кижиниң чоокка чованчыг, ыракка ыядынчыг херээн партийжи дыл кырынга кем-буруулуг эвес, а «хуузунда төлеп чок чоруу дээш» деп үнелээн. Эрткен айда партия райкомунуң пленумунга, ол дугайын база чугаалашкан. Чон ол хуралдың эрткенин орус, тыва — ийи дылга парлаарын негеп турза-даа, «Улуг-Хем» солун манаа хамаарыштыр бичии ужур эдерткен медээ салган. Ону адаанда долузу-биле киирдивис.

«СЭКП райкомунуң бюрозунга дугурушкан [illegible] гаар партия райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин пленумга информация кылган. Чер-черден оон адынга кээп турган дамчыыр чугааларны барымдаалааш, партияга берге байдал тургустунган амгы бо харысалгалыг үеде бирги секретарының албан-хүлээлгезин анаа бүзүреп болур азы бүзүреп болбас дугайында айтырыгны түңнээн. Ол талазы-биле болган дискуссияның түңнелинде бадылааш эрттирген. Пленум кежигүннеринден 36 кижи бүзүреп болур дээш, 6 кижи удур бадылаан».

Үстүнде дыңнадыгның төнчүзүн Владимир Неделин боду бижээн дээрзин номчукчуларга дыңнадып каалы. Таныш-көрүш, [illegible]-төрел тыртыжып, кажар аргалар ажыглап турган, ол берге херектен учёт карточказынче киир бижидилге безин чок, сугдан курган үнген.

Партия аппарады СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарын агартыр сагыштыг боорга, республика прокуратуразынга четтирвис. Бистиң оон алган харыывысты допчулаарга мындыг: Владимир Неделинниң үүлгеткен херектери РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң 156 дугаар чүүлүнге бурун дужуп турар. Ол дээрге бирги секретарь албан-дужаалын соора ажыглап турганы-дыр.

Владимир Неделин «Волга» автомашинаны СЭКП ТК-ның лимидип [illegible] гаар алган, ынчангаш бо талазы-биле ону буруудадыр арга чок деп турар болгай. Оон-биле чөпшээрежирн берге. Чүге? Бирээде, демократчыткан ниитилелге ниитилелден ылгалыр, ямбыланыр чорук турбас ужурлуг. Чугаа СЭКП ТК-ның-даа дугайында чорут турар болза. Ийиде, эрткен чылын бо шугум-биле республикага автомашиналар келбээн. Бүзүрелдиг болуру-биле сөстү улусчу контроль [illegible] комитединиң даргазы Владимир Подругинге бердивис:

— Эрткен чылын [illegible] кол фондузун таварыштыр республикага 6 «Волга» келген. Оларның бирээзин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяковтуң дузазы-биле Владимир Неделин оочур чокка ап үнген. Ужуру болза, ол машина садыг четкизи таварыштыр сайгартынар турган. Немелде фонд кээрге, бир автомашинаны Саян аотында «Тигрицкий» совхозтуң директору Рядчиковка берипкен база эдлеп. Ол совхоз бистиң Бии-Хем районга муң тонна саван бээр болган. Ону директор эвес, совхозтуң ажыл-ишчилери бүдүрген. Ынчангаш автомашинаны «Тигрицкийге» бээр-даа турган болза, директорунга эвес, коллективке бээр турган эвес бе? Черле ынчаш удуртур органнарның материалдыг кежиктиг чашканнап орары дыка [illegible].

Автомашинаны ажыл-агыйның бүдүрүлгениң мурнакчыларынга колдадыр бээр дугайында [illegible] бар. Неделин, Рядчиков олар материалдыг бүдүрүлгеде мурнакчылардан артык болганы ол бе?

Шагаан-Арыг хоорайга бажың алыр дээн кижилер ол идегелин Неделин дар[illegible] Сергеевичиниң «Бажың үлелгезинге киришпейн турар мен» деп органын сакты-дыр бис. Чартык чыл эрткенде чаңгыс квартира ийи ээлиг апарган. Бирээзи ордерлиг, өскези Неделин дарганың сөөзүнге чурттаар квартираң бо-дур деп айтып каан бижиктиг болган. Үстүнде айыттынган фактылар Владимир Неделинниң материалдыг кежикти чашканнавышаан, бодун, дөргүл-төрелин, таныш-көрүжүн база утпайн турарын херечилээн.

СЭКП райкомунуң дөрт каът бажыңының адаанда чем буфеди бар. Организацияларның буфеттерлиг болуру эки-дир, ону деткиир ужурлуг. Ынчалза-даа чем буфеди таварыштыр ховар дээн үлетпүр бараанналы эртип турары элдеп. Ол буфет таварыштыр югослав сапожкалар, француз духилер дээн чижектиг бараан нар эрткен. Бежен базым черде хоорай чурттакчыларынга 20 көпеектиң сүдүн садып турган, манаа 40 көпеектиң чок дээн үскүр сүдүн-даа сала бээр. Бо бүгүнү бирги секретарь чөптүг кылдыр көрүп орар.

Ховар бараанар былаажып, үе-шак чидирип турда, кадр айтырыын шиитпирлээри башка кайын кирер. Хоорайның улуг организацияларының удуртукчуларының аразында тыва кадрлар чок. Ол дугайын та чеже катап чугаалаан, бижээн чүве. СЭКП Тыва обкомунуң националдар аразында харылзааларны экижидерин чугаалашкан пленумунга «Ындыг болу берген чүвени ам канчаарыл, дараазында даргалар шилип алырда, ону республика иштинге эдип алырын чедип алыр» диштеп. Чоокта чаа Шагаан-Арыгда үлетпүр комбинадының удуртукчуларын томуйлаан. Оон директору-даа, кол инженери-даа тыва кижи апарбаан. Обкомнуң-даа, райкомнуң-даа национал айтырыг талазы-биле шиитпирлери күүсеттинмес хевээр ышкажыл!

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделинниң партия кежигүнү кижиниң ажыл-чорудулгазынга, арын-нүүрүнге үндезини-биле таарышпас үүлгедиин кысказы-биле таныштырдывыс.

Партия комитединиң бирги секретары кижи кандыг болурул деп айтырыгга бичии доктаар болур бис.

Ол [illegible] партияның болгаш чоннуң мурнунга бедик [illegible] дыр. Бирги секретарларны тускай [illegible] рар. Бүгү талазы-биле [illegible] төлептиг болгаш [illegible] дарлыг кижилерни партия комитеттериниң бирги секретарьларынга коммунистер соңгуп ап турар. Ол улуг идегелди бүзүредирни кижиниң бодундан хамаарыжыр. Ооң ындыктыг партийжи сорулгазы болза, партияның чаартыры, ооң ролюн, ат-алдарын, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидери, партийжи болгаш күрүне сагылга-чурумун хажык чокка сагыры, ооң үреэчилеринге, хажыдыкчыларынга удур эптеш чок демиселди чорудары, ажылчы чоннуң эрге-ажыынга дүүштүр ажылдаары болур. Кандыг-даа айтырыгны шиитпирлеп, күүседип, кылып тургаш, ол кезээде бирги черге чоруур, бодунуң негелделиин, шынчызын, туруштуун, шиитпирлиин, ак сеткилдиин коммунистерге, бүгү ажылчы чонга көргүзер хүлээлгелиг.

Допчузу-биле чугаалаарга мындыг-дыр, бирги секретарь кайы хире үлегер-чижектиг болуру билдингир ышкажыл.

Ынчангаш В. С. Неделин бирги удуртукчунуң, коммунистиң арын-нүүрүнге, социалистиг моральдың норма-чижектеринге таарышпас партийжи сагылга-чурумну үрээни тодаргай-дыр.

Бо удуртукчу-коммунисти кандыг хемчег алганыл деп чөптүг айтырыг дораан-на номчукчуларның мурнунга тургустунуп келир.

В. С. Неделинниң «Волганы» ээлчег чокка, япон өңнүг телевизорну садып алганы шын бе азы мөге бе дээрзиң хынап көөру-биле СЭКП обкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязының даргазы Г. А. Заркевич февраль 15-те Шагаан-Арыгга чедип келген. Хыналданың түңнелинден факт-барымдаалар бадыткаттынган. Бирги секретарь кижиниң арын-нүүрүнге үндезини-биле таарышпас үүлгедигни кылып, совет хоойлуну үреп, хуузунда байып алыр, олча-ажык хараар күзелдии тодараан. Бо айтырыгны партия райкомунуң чанында партия комиссиязынга чугаалашпайн, СЭКП райкомунда партия эге организациязының хуралынга В. С. Неделинниң хуу херээн сайгарып көргеш, ону буруулуг деп санааш, шыңгыы дооңгудар деп шиитпирни хүлээп алган. Кежээ СЭКП райкомунуң бюрозунга ону күштүг кылдыр бадылаан. Г. А. Заркевич коммунистерни [illegible] чимисинге чедир хынап, үзе шиитпирлевейн-даа, ол-ла хүн Кызылче чана берген.

Эртенинде, февраль 16-да, СЭКП райкомунуң ээлчеглиг пленуму болуп эрткен. Орта районнуң партийжи активи база олуруушкан. Бот-орулга-чарылганы нептередиринге хамаарыштыр айтырыгны пленумга чугаалажыры-биле бадылап алган. Ындыг-даа болза, пленум кежигүннериниң, чалаткан эштерниң кол кичээнгейин хүн чурумунга кирбээн өске айтырыг хаара туда берген.

Ол чүү айтырыгыл, ол чүге пленумга олурушканнарның сагыш-сеткилин дүвүреди бергенил?

Мындыг болган чүве-дир. СЭКП райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин пленумга сөс алгаш, бодун партия эге организациязының хуралынга, СЭКП райкомунуң бюрозунга совет садыгның чурумун каржызы-биле үреп, бирги секретарьның, коммунистиң арын-нүүрүнге таарышпас чурум хажытканы дээш партия талазы-биле шыңгыы дооңгутканын пленумнуң киржикчилеринге дыңнаткан. Удуртукчу аныяк болганындан ол бүгүнү чедир угаап билбээниинден частырыгны кылган дээрзин бюрога болгаш партия хуралынга айыткан чугаалаан.

Пленумга олурушканнар бирги секретарының ол информациязын элдепсиниң дыңнаан. Удуртукчу-даа кижи болза, хемчег алыскан дугайында чүге ылап-ла боду чугаалаар ужурлугул? Партия райкомунуң ажылының стилинде, арга-хевирлерде ол чаа чүүл бе? Ындыг айтырыглар тургустунуп келген. Ол болза, ниити чурумга таарышпас, чаа эвес, харын-даа эпчок таварылга болган деп санаар бис. СЭКП райкомунуң бюрозу бирги секретарьның херээн ханыладып, тарадып, сайгарып чугаалажып турбазы-биле чүгле дыңнадыг-биле кызыгаарланыр, херекти оон-биле соксадыр дээни илдең болган. Ооң уламындан секретарь боду дыңнадыг кылгаш, буруузун мяянип турганы ол.

СЭКП райкомунуң кежигүннери болгаш партийжи актив В. С. Неделинниң дыңнадыын кичээнгейлиг дыңнааш, партия удуртукчу кижиниң арын-нүүрүнге таарышпас чурум үрээн коммунисти шыңгыы партийжи хемчегни албаан дораан-на эскерип каан. Ооң түңнелинде хүн айтырыынга кирбээн айтырыг пленум кежигүннериниң [illegible] реткен. Ынчангаш олар шыңгыы чугааны анаа кылыр, негелдени салыр ужурга таварышканнар.

Партийжи харысалгага кирер дугайында айтырыгны чугаалажып көөрде коммунистер онаашкан буруудадышкынның барымдаа бар-чогун эң-не кичээнгейлиг көөрү болгаш эки хыңдары хандыртынган турар ужурлуг деп СЭКП-ниң Уставында айыткан. Партия Улуг-Хем райкомунда партия эге организациязы (секретары А. С. Серен) коммунист В. С. Неделинниң хуу херээн сайгарып көрүп тургаш, бо удуртукчунуң үүлгеткен буруу херээнге өзүлүг партийжи принципиалдыг, шын үнелелди бербейн, эрегей, чиик көрген-дир. Ынчангаш райком кежигүннери партия эге организациязының, партия райкомунуң бюрозунуң шиитпирлеринге удурланып, дыка хөй кижи эде тургустунуушкунунуң негелделеринге дүүшкен шыңгыы негелдени салган саналдарын берген.

СЭКП райкомунуң кежигүнү, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Виктор Идам сөс алгаш, бирги секретарьның арын-нүүрүнге, албан-дужаалынга таарышпас буруулуг улуг херекти кылган-дыр дээн. Ол ышкаш СЭКП райкомунуң бюро кежигүннеринге, ажылдакчыларынга ховар үлетпүр болгаш аъш-чем бараанарын садып турганын тодаргай чижектерни киирип тургаш тайылбырлаан. Бо чылдың февраль 9-та партия райкомунуң буфединге № 79 дугаарлыг фактура-биле саткан аъш-чем аймаан адаан. Партия эге организациязы, СЭКП райкомунуң бюрозу В. С. Неделинни шыңгыы хемчег албаанын ол демдеглээш, ооң бо улуг албан-дужаалга моон соңгаар ажылдаар кандыг-даа эргези чогун айыткаш, бирги секретарьның албан-хүлээлгезинден хостаар саналды киирген. Бо саналды партияның, күш-ажылдың хоочуну Роман Хунай-оол, райгаз участогунуң даргазы Сергей Прудников, септелге-техниктиг бүдүрүлгениң экономизи Олег Седен, районнуң үлетпүр комбинадында партия эге организациязының секретары Уйнук-оол Таспаан-чык олар деткип, бирги секретарьга бүзүрел көргүспезин чугаалаан, оларның чамдыктары В. С. Неделинни эки тура-биле ажылдан үнүп бээрин негээн. Ол ышкаш районнуң ээлчег чок партия конференциязын чыылдырар, анаа бирги секретарьны ажылындан дүжүрерин, оон-биле кады бо херекке холбаалыг бюро кежигүннерин хостаарын райком кежигүннери саналдаан. [illegible] Бо саналдарны пленумнуң президиуму — партия райкомунуң бюро кежигүннери ханы өөренип көрбээн. Ылангыя партия райкомунуң бирги секретары В. С. Неделинге моон соңгаар бүзүрелди көргүзер бе азы көргүспес бе деп, айтырыгны чажыт бадылаашкын-биле шиитпирлээрин райком кежигүннери шыңгыы негеп турбуже, ол чөптүг саналды хуралды даргалап турган СЭКП райкомунуң ийиги секретары К. Д. Биче-оол херекке албаан. Ол дарга пленумга санал бээр күзелдиг кижилер хөй турда-ла, ыйыдып, албадап тургаш, саналды кызыгаарлап каапканы чөптүг эвес болган. Пленум кежигүннериниң шын саналын барымдаалап көрбээн, чажыт бадылаашкынны чорутпаан.

СЭКП райкомунуң аппаратының ажыл-чорудулгазы ам-даа эде тургустунмааның, стили, методтары эрги хевээрин, тодаргайлаарга, коммунистерниң үнүн дыңнавазы, оон шын түңнел үндүрбези, шүгүмчүлел кылган кижилерни кызып-кыяры, үстүнден ыйыдып, коргудар, дужаар чоруу ам-даа уламчылавышааның пленум тодаргай көргүскен.

СЭКП райкомунуң ээлчеглиг пленумунуң эрткени эде тургустунуушкунуң негелделеринге шуут дүүшпес, партийжи туруш чок болган. Дорту-биле чугаалаарга, чамдык кижилерниң төлеп чок бирги секретарьга болчуп, ону агартыр күзелин илереткен. Пленум кежигүннериниң партияның ат-алдарын, арыг, шынчызын камгалаан, партийжи сагылга-чурумну үрээнерге эптежир хөңнү чогун илереткен, оларны шыңгыы хемчег алырын негээн саналдарын херекке албаан. СЭКП Улуг-Хем райкомунуң пленуму бо айтырыгны шын эвес шиитпирлээн дугайында чагааларны пленум кежигүннери, ооң киржикчилери редакцияже чоруткаш, бо херекти шыңгыы сайгарарынга дузалажырын дилээн. Ол ышкаш В. С. Неделинниң арын-нүүр чок, ак сеткилдиг эвес, албан-дужаалын өскээр ажыглаар, хуузунда байыксаар сеткилдиин илереткен чагаалар СЭКП Тыва обкомунда, республиканың Улусчу контроль комитединде, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга күрномитединде келген.

Коммунист деп ат азы удуртукчу деп эрге-дужаал кежиктерин хууда ажыглаарынга кандыг-даа артык эргени бербейн турар. Албан-дужаалын соора ажыглаар чорукту когун үзер херек деп партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде айытканын редакцияже чагаа бижээн коммунистер [illegible].

Чагааларда бижиттинген чамдык одуругларны солуннуң номчукчуларынга таныштырып көрээли. Коммунистер К. С. Монгуш биле М. О. Кыргыс мынчаар бижээн:

«Бистер, Улуг-Хем районнуң коммунистери, партия райкомунуң бирги секретары эш Неделинниң ажыл-чорудулгазында улуг-улуг четпестерниң барын каш удаа демдеглеп келген бис. Ол үш чыл ажылдаан, бо үениң иштинде район экономика талазы-биле сайзыраваан. Эң ылаңгыя тывалар кончуг багай чурттап, ажылдаар чер чок, түреп чор бис... Эш Неделинни ажылындан хостааш, садып алган бараанарын хавыргаш, чонга саткаш, судка киирип бээрин негеп тур бис. Ындыг шынчы эвес эштерден чарлыры бистерниң коммунистерниң кол херээвис болур».

Партияның, күш-ажылдың хоочуну Р. С. Хунай-оолдуң чагаазында айытканы болза: «Бирги секретарьны хостаар, харын-даа ээлчег чок конференция чыылдырар, маңаа хамаарылгалыг бюро кежигүннерин база бир угда хостаар-дыр, саналдарны чажыт бадылаашкынче киирер деп турда-ла ону киирбээн. Пленум соонда СЭКП райкомунуң секретары А. И. Августовский бистерни тыып алгаш: «Айтырыгны чиңгелендирген херээ чок, бо районда Неделинден өске эки кижи тыппас бис» деп сургаалда эрттирген.

Бо бүгүден алгаш көөрге, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң пленум кежигүннери болгаш коммунистер партия райкомунуң бирги секретары В. С. Неделинниң ажыл-чорудулгазынга, чурум-сагылгазынга хамаарышкан айтырыгны партия райкомунуң бюрозунга, пленумунга болгаш партия эге организацияларынга бүгү талалыг сайгарып көрбээнин, шыңгыы хемчег албааның шын билип, негелдени партийжи өзү-биле тургусканынга каттыжып турар бис. Бодап-даа көрүңер даан. СЭКП райкомунуң бирги секретары, районнуң бирги удуртукчузу партияның Программазының болгаш Уставының негелделерин каржызы-биле хажыдып, чурум үреп турда, ону камгалап, чөптүг эвес чорукту кылган херээ бар бе!?

СЭКП райкомунда партия эге организациязы, оон секретары Александра Серен, партия райкомунуң бюрозу бирги секретарьның төлеп чок чоруунга, үнелеттинмээн арын-нүүрүнге партийжи принципиалдыг шын, чөптүг үнелелди бээр үези келген. СЭКП обкому, ооң бюрозу, партийжи контроль комиссиязы мындыг шыңгыы херектиң хажыызынга хайгааракчы болуп артпазы билдингир.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Кодур-оол ОЮН
(«Шынның» корр.).

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

УШУ

Ушунуң дөрт программазынга республика чергелиг маргылдаага хөй спортчулар киришкенин мооң мурнунда «Шын» солунга парлаттынган материалдан номчукчулар билип алган. Бөгүн ол маргылдааның чамдык киржикчилериниң чуруктарын парладывыс.

Көрүкчүлерниң улуг сонуургалын ынчан удур-дедир халдап-камгаланырының программазы (рукопашный бой) чаалап алган. Аңаа дең-ле аайы-биле районнардан хөй спортчу киришкен. Орта чараш, көрүштүг, солун аргаларны Таңды районнан келген тренер-инструктор Вячеслав Иргит көргүскен. Ол 55 килограмм деңзилиг спортчулар аразынга киришкеш, республика чемпиону атты төлептиг-биле чаалап алган. Маргылдаа түңнелинде эң эки арга көргүскени дээш ол тускай шаңналдың база ээзи болган. Үстүнде чурукта Вячеслав Иргит (ындында) маргылдаа үезинде.

Ооң адаанда чурукта Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи Орлан Хертек-тир. Ол дао-шу (калбак селеме-биле аргалар көргүзериниң урал чүүлү) программаны күүседип тур.

Тайцзи-цюань. Бо программаны Кызылдың педагогика институдунуң студентизи Айлан Кашкак база-ла багай эвес күүсеткен. Ол ооң даразында хүн чань-цюань программага база киришкен. Узун чудурук дээр ол программага Айлан үшкү черни ээлээн.

Валерий ЯРОВИКОВТУҢ фотолары.

ШЫНЫН-НА ЧУГААЛАЛЫ

Ёзулуг-ла өскээр бодап турар-дыр силер харын

Бо чылдың март 1-де «Шын» солунга Ак-Довурактан А. Чычаан-оол биле Д. Деспи оларның «Бис өскээр бодап турар бис» деп чүүлүн номчааш шынап-ла, ол авторлар ёзулуг-ла өскээр бодап, чаңгыс турар улус-тур дээрзин чугаалаксааш, мону бижидивис. Ында бижээнинниң шын эвезинге сеткиливис ходудаары аажок. Бистиң бирээвис, А. Монгуш, чүнү канчаптар чоор, чонга шынны канчап тайылбырлаарын дээрзин бодап келгеш, ол-ла хүн, март 1-де радиога барып четкеш, түвениң ужур-чөвүн айыткаш, редактордан сөөлгү медээ шатынга артпан турганда 2-ле минута дилеп алгаш, сеткил-сагыжын радио дыңнакчыларынга чугаалаар ужур тавардынты. Ужур ону дыңнаан. Чок нииктерни ынчан ону кыл, мону мынчап деп кым-даа дилевээн, албадаваан. Бижээн фактының шыны, чөп эвези ону албадапкан.

Шынны шын, мегени меге дээр бис. Ак-Довурактан ол чагааның авторлары кайызы-даа республикада билдингир улус-тур. Ол эштер республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырларының аайы-биле тускай ортумак болгаш дээди эртемниг кадрлар чыл бүрү көвүдеп турарын айыткаш, мынча дээннер-дир: «Ындыг түрбүже, оларны деткиир, өстүрер, удуртур ажылдарже дептиндер талазы-биле ажыл республикада кончуг четпес. Ол дээш Тыва АССР-ниң нүрүне баштыңы болур Ч.-Д. Б. Ондар сагыш салбайн келген, ону чогуур кичээнгейге албайн турар деп санаар бис».

Шын харын, республикада кадрлар талазы-биле ажылда улуг четпестер бар. Ону маргышпас бис. А ынчалза-даа Чимит-Доржу Байырович бодунуң хуузунда, эң ылангыя тудуг кадрларының дугайында аажок сагыш салып келген болгаш салып-даа турар кижи деп бүзүрелдиг, дөрт чугаалаар бис. Бадыткалывысдаз бар. Ол дугайын бистен аңгыда, Тудуг материалдар үлетпүрүнүң бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору В. Кан-оолдан, тудуг болгаш үлетпүр тудуг материалдарының ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы М. Самданчаптан, «Тыва хамааты тудуг» трестиң кол инженери В. Монгуштан, сураглыг бригадир В. Бербак-оолдан, Кызылдың № 48 тудуг эргелелинде прораб Т. Шара-Хөөдэн өскээш өөлерден-даа айтырып көрүңер дээл. Олар база дөрт харыылаар-лар. Тудуг талазы-биле Тывадан баштайгы эртемден Сүлчүн-оол Сатты Ч.-Д. Б. Ондар кайы хире деткип чоразының билир силер бе?

Бистер, бо чагааның авторларының чамдызы удуртукчулар, ооң, Чимит-Доржу Байырович… деткимче… дугаланы… дала хөй чүүлдерни өөренген… Чижээ, А. Монгуш-тур мен. 1971 чылда Новосибирскиниң тудуг институдун дооскаш келгеш, доражи-на Ч.-Д. Ондарның хүлүнга ажылдааан. Ынчан ооң кабинединге кире бээримге, меңээ хамааржылгазы дээрелинга… кадр кылдынының эргелекчилиг… кежээргеш, мени «Кызыл үлетпүр тудугга» барып чедиргеш, аныяк тыва специалиске эки дузалажыры, өөредириш ол эргелелдиң удуртукчуларынга дагзып каан. Хоорайның кайы-даа тудуунга турумда, Чимит-Доржу Байырович мени кагбаан, үргүлчү кээп көөр, кандыг дуза херегин айтырар, дузалажыр турду.

А меңээ, М. Кыргыска, бо дарганың дузазы үнелеп четпес. Көжүп чоруур механизастаттынган колоннага база каттыжыышкынга-даа ажылдап турумда, бо-ла кээр, үргүлчү чагыыр, ындыг удуртукчу кайда боор, орукту-ла чазып болбас дээр кижи. Ооң ол чагыын үргүлчү бодап чор мен. «Тыва тудуг» трестиң эргелекчизи, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге база Дээди Советтиң Президиумунга-даа баргаш Ч.-Д. Б. Ондар мээң ажылымны доктаамал деткип келген. Эң ылангыя ажыл аайы-биле Москваже командировкалаарда, ыяап-ла ол дарга-биле сүмележип турдум. Кызылда № 4 профтехучилищени кым туттурганың Ак-Довурактан авторлар билир ирги бе?

Чимит-Доржу Байырович Кызылдың тудугларынга бо-ла кээр дарга. Ол кээрде бөдүүн шеверлекчилер, бызаңчылар-биле шуут-ла хөй туттунуп мендилежир, амыдырал, ажылывыс дугайын үргүлчү айтырар, дузалаар. Тудуг айтырыын харылзаазы апаргаш бээри биллерге кээр. Тудуг материалдары база ажыл-чем-биле хандырылганы экижидеринге дузазын бистер, хөөчүн тудугчулар, утпас бис. Ам дээрге «Тыва тудуг» девискээрнуң каттыжышкынының кол-ла удуртукчуларындан бистерге, тудугчуларга, кым-даа келбестир.

Ажыы-биле чугаалаарга, Чимит-Доржу Байырович бистиң төрелдивис-даа, кудаларывыс-даа эвес. Ол бистиң мурнувуска турган болза, күзелдивис биле бадылаар бис. Ооң улус-биле чугаалажыры, кижилерниң ажыл, амыдыралы дээш сагыш салырының актыкы, негелделиин кадр ажылдан, тудугга ооң удуртулгазынга-даа турганнар чугаалап бээр бор. Херек апаар чүве болза, парлалгага-даа бижип, массалыг информацияның өске-даа чепсектеринге чугаалай бээр боорлар. Чүге дээрге ол округта соңгулда кампаниязы ам-даа уламчылаар апарган-дыр. Акты ак, караны кара дээр апаар бис.

Бистиң түңнелиниң чүү дээрге, А. Чычаан-оол биле Д. Дүктен-оол оларның Ч.-Д. Б. Ондарга хамаарыштыр бижээни-биле шуут чөпшээрешпес бис. Ол даргага кадрлар, национал кадрлар дугайында сагыш салып келген, салып-даа турар. Ажыы-биле чугаалаарга, Тываның экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң сөөлгү хүлээп алган доктаалының тыптып келгенинге ооң киирген үлүү аажок улуг. Ол дээрге база-ла тыва национал кадрлар дугайында айтырыг ышкажыл.

Ак-Довурактан авторлар соңгулда кампаниязын ажыглап алгаш, шын эвес чүүл бижип, боттарының деткиири кандидат хөй бадылаашкынны алзын дээш артык чугаа үндүрдү. А. Д. Дүктен-оол комбинаттың 25 чыл оюнга тураскаадып, 1989 чылдың июльда «Шынга» материал бижээш, Ч.-Д. Ондарны тыва кадрлар белеткээринге ролюн аажок мактаан. Ам кээп арын-нүүрү кайыл? Ёзулуг-ла өскээр бодаан дээр бис.

Маадыр-оол КЫРГЫС,
СЭКП Кызыл хоорукомунуң ийиги секретары.
Александр МОНГУШ,
Кызыл хоорүүскомунуң даргазының оралакчызы.
Нина ОЮН,
Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу.
Вера ХЕРТЕК,
Шеверлекчи.

ЧОЛААЧЫ-САДЫГЖЫ

Александр Байкараевич Ашак-оол Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң № 3 хойжу бригадада чолаачы-садыгжы болуп, үр үе иштинде эки ажылдыг деп мактадып турар. Ооң бижыглыгынга № 3 хойжу бригадада шупту 20 кодан бар. А. Б. Ашак-оол — «Газ-53» деп автолавканы башкарбышаан, садыгның нарын ажылын күүседип турар кижилерниң бирээзи.

Ол бригаданың малчыннарының хүннүң хереглээр барааннарын ол дүктелдиг малчызы. Малчыннарның хүннүң хереглээр барааннарын өй-шаанда күүседип, а оларның чагыгларын чедирип берип турар. Ол кывар-чаар материалдарны болгаш артык кезектер талазы-биле чамдалганы чедип алган.

Ооң ажылын Кызыл районнуң райпо баштаар чери шаңнал-макталга доктаамал киирип турар.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.

КЫРГАННЫҢ БУЯНЫ

Хорум-Дагже баар оруктa көвүрүг багай. Чон эрги көвүрүгнү септээр, чаа көвүрүгнү тудар дугайында айтырыгны кап-даа тургузуп турган. Ол дээш харысалгалыг черлер дээштиг хемчеглерни албайн келген. Чоокта чаа эрги көвүрүгнү септээн. Суурнуң улуг назылыг кижилериниң биоэзи «кызыл дустай» бербээн болза, суур адаанда эрги көвүрүг септеттинмес-даа.

Кырганны черже үндүрер үези чедип кээрге, эрги көвүрүглеп машина эртер арга чогу бидинип келген. Ам канчаар боор, кырганның ажы-төлү суур адаанда көвүрүгнү септээр ужурга таварышканнар. Көвүрүгнү септээш, кырган незин сөөлгү оруунче үдеп кааннар.

Ол көвүрүглеп ам машина-балгат эртип турар апарган. Кырган неиниң буяны ол болган.

Григорий ХИРБЭЭ.

Сирумиги

ОЛ КАЙДАЛ?

Мурнуу-Корейде Сирумиги дээр бичежек сууржуташ бар. Ооң чурттакчылары аажы-чаңының болгаш амыдырал-чуртталгазының талазы-биле өске суурларның чурттакчыларындан онзалакчак. Ол суурнуң улут-биче кижилери бүгү назынының иштинде эът аймаандан кылып белеткээн чем чивес, чүгле үнүш-биле амыдырап чурттап чоруур. А үнүштү коддунда болбаазырадып белеткевес, чулуп алган ёзугаар-ла чиге чип алыр.

Ол төрел-бөлүк улустарны 80 харлыг Чон Пионг Хва дээр ашак кижи удуртуп баштап турар. Ол улус өске кижилер-биле шоолут арaлашпас, боттары-ла мынчаар чурттап чоруур. Чер үнүжү-биле азыраттынып чоруур болгаштындан акша-көпеектизаа тоомчага албастар.

Суурнуң чону 40 ажыг хевирниң үнүжүн чемге ажыглап турар. А хоочуннар чемге ажыглапкы дег үнүштерин дилеп, оларның сывын, кадын азы дазылдарын чемге ажыглап болур бе дээрзин шинчилеп турар. Бо улустуң мурнуку салгалдары 800 ажыг хевирниң үнүжүн чемге ажыглап болур деп шинчилеп тодарадкаш, ол дугайын тускай номда бижип каан.

Чон Пионг Хваның чугаазындан алырга, кижи амытанның эң бак чүвези болза, чазый-чылби болгаш хараң-тыртым чоруу болур. Ол багай чаңчылдар чүге-даа чедирип болур. Ындыг чоруктарны чидирип алыр дээш бо чоннуң бурунгулары шагдан бээр үнүш-биле амыдыраарынче шилчээн. Үнүш чип амыдыраарга кижиниң мага-боду болгаш угаан-медерели черле эки болур, белен-селен аарывас деп, ол суурнуң чону чугаалаар.

ЧУРУКТА: суурнуң чурттакчылары дыштаныышкын үезинде.

(СЭТА-ның фотозу).

ЧАРЛААДАР БЮРОЗУ

ССРЭ-НИҢ ИХМ-НИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИ ЧАЛАП ТУР

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче өөредип чорудар курсантылар чылында Тыва АССР-ниң ИХМ-и чарлап тур. Дээди өөредилге черлеринге өөренириниң хугаазы дөрт чыл, ортумак өөредилге черлеринге ийи чыл.

Тыва АССР-ниң ишкиниң херектер органнарынга БХСС, УР, истелге кылдыстерынге болгаш милицияның участок инспекторларының албанынга ажылдаар дээди болгаш ортумак тускай юридиктиг эртемниг специалистерни школалар белеткээр.

Школаларга Совет Армияга албан эрттирген эр кижилерни, а Омскиниң дээди школазынче херээжен албанынга таарыштыр, кадын эки ортумак школа доозукчуларын хүлээп алыр.

Школаларга кирерин кузээннер орус дыл болгаш литературага чугаадыг тестиге аас-биле, дээди школага кирерлер үшкү эртемге — обществоведениеге экзамен дужаар.

Өөредилге черлеринге кирерин кузээннер июль 15-ке чедир Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр кылдызынга келир азы районнарының ИХК-та баар. Кадыының байдалының дугайында шынзылганы, ортумак эртемниң дугайында аттестатты (Омскиниң дээди школазынга кирер кандидаттар ап турар демдектерин айыткан школадан шынзылганы), шериг билединн, сөөлгү ажылдап турган черинден азы өөредилге, шериг черинден характеристиканы, 3х4 хемчээлдиг 4, 9х12 хемчээлдиг 1 фото-чуруунту, СЭКП азы ВЛКСМ хоорукомундан, райкомундан чорудуп бижиин эккээр.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр кылдызынга бижиктерни алганнар өөредилге черлеринге чедир халас чоруур ...Конкурсту эрткен кандидаттарны, өөредилге черлеринге кирип сагатып... өөредир... чем... 40 рубль хемчээлдиг стипендияны төлеп бээр.

Кирериниң экзаменнерин июль 1-ден сентябрьга чедир Кызылдан ... эртирер.

Айтырыгларны тургузарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр кылдызынга, 107 кабинетке келир, телефоннары 92-2-55, 92-3-88.

СИБИРЬНИҢ НАЦИОНАЛ ТЕАТРЛАРЫНЫҢ ФЕСТИВАЛЫНЫҢ РЕПЕРТУАРЫ

Март 20 — Ч. Ондар. «Ханныг истер» (Тыва).
Март 21 — А. Юданов. «Туба» (Даг-Алтай).
Март 22 — Б. Укачин. «Мен кен?» (Даг-Алтай).
Март 23 — Ю. Топоев. «Мерген биле Биргал» (Хакасия).
Март 24 — Ю. Топоев. «Чуртта-ла, чуртта, Аглопа» (Хакасия).
Март 25 — Ю. Топоев. «Алдын элезиннер чурту» (Хакасия).
Н. Кайдачаков Тоол. Эгелээри 12 шакта.
Март 26 — Я. Долон-Яковлев. «Ханныг согун» (Якутия).
Март 27 — П. Бомарше. «Фигаронуң кадайланыышкыны» (Тыва, орус бөлүк).
Март 28 — Дзюдзан Киносита. «Дуруяа чүглери» (Тыва, аныяктар театрының студиязы).
Март 29 — Концерт. Сибирь театрларының артистери ойнаар.

Шиилерни синхронныг арга-биле орус дылче очулдуруп турар. Шии болгаш концерт көөрүнүң коллективтиг чагыгларын хүлээп ап турар. Айтырыгны №№ 2-25-49, 2-35-88 телефоннардан билип ап болур. Касса 9-тан 19 шакка чедир ажылдаар.

Хүндүскү шиилер 12 шакта, кежээки шиилер 19 шакта эгелээр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАРТ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.45 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Днепр» — «Терриго». 11.25 Үргүлдар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 «Ол болган... болган...». 13.20 «Дараг амытаннар оранында». 14.20 — 14.35 Мультфильм. 15.30 «Ашар» Телефильм. 15.40 «Рояль артында автор». В. Кобекин композитор ойнаар. 16.10 «Социализмниң нарын айтырыглары». «Социализмниң теориязының очерктери» ... 16.55 «Ниити ыры болгаш бис». 17.40 Мультфильм. 17.50 Аалчылар медээлери. 18.30 «Үе». 19.00 Орус эмигрант А. Ширинская-Манштейнниң дугайында телефильм. 20.00 Юрий Прокоров (баян) ойнаар. 20.05 «Королек — ыраажы кушчугаш». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Святослав Рихтерниң хрониказы». Барымдаалыг телефильм. 22.45 Киноконцерт. 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Өг бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы 10 класс. Ава апаарының чажыттары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Чечектен үрезиңге чедир. 10.55 ... 12.00 «Бис кады бис, ынай». Уран-чечен фильм. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 ССРЭ-ниң улустуң артизи П. Е. Нечепоренко болгаш дааш пуулуурлар ансамблиниң концерти. 13.55 — 15.10 «Цирк оттарын кывысты». Телефильм. 17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кадыг черден көрүүшкүн». (Волгоград) 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия телт». 19.30 Тыва АССР-ниң Күрүне радиозуунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 19.55 Медээлер. 20.00 Чарлалдар. 20.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.30 — 00.50 ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чон үшкү Съездинде. Чапсарда (21.30) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Фильм-концерт. 19.30 Бистиң салгаашкынывыс. «Орус уран чүүлдүң 100 чылы». 20.15— 20.30 «Тамчыктыг удунар чаштар!».

КИНО

МАРТ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Султан Бейбарс» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 18.40. «Кара роза — муңгаралдың демдээ, кызыл роза — ынакшылдың демдээ» (2 сериялыг) 16.00 шактарда.

Видеозал: Лайма Вайкулениң бөлүү 9.30, 11.00, 12.30, 14.00, 15.30, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кызыл чечекчигеш» 9.20, 14.00, «Бой дустуң оңнуктери» 10.30, № 2 киночыындызы 12.20, «Монолог» 15.20, «Бүгү ынакшыл ында» 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Удуур черлиг вагон» 13.20, 15.10, 17.00, «Султан Бейбарс» 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ынакшылга бүзүре-ле» 17.00, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мистер Индия» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың март 12-де үнген «Шынның» ийиги арнында Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының дыңнадыының дөрткү ... «Сат Сергей Салчакович...» деп эгелээн дыңнадыгның орнунга «Донгак Эргине Сундемович, 1943 чылда төрүттүнген, район ... гезиниң үргүлдар салбырының эргелекчизи, партия кежигүнү эвес, Чадаана хоорай, Чадааның Төп № 55 соңгулда округундан» деп эде номчуурун Төп соңгулда комиссиязы дилеп тур.

Ук частырыг дээш комиссия депутатка болгаш номчукчуларга буруузун миннип тур.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ♦ редактор — 3-43-34; ♦ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ♦ приемная — 3-34-26; ♦ харысаалгалыг секретарь — 3-34-82; ♦ оралакчылары — 3-43-83. Килдистер: ♦ хөй тайжы амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ♦ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ♦ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ♦ агроүлетпүр — 3-41-10; ♦ культура — 3-39-15; ♦ информация — 3-37-11; ♦ чагаа килдиси — 3-39-03, 3-34-39; ♦ очулга — 3-34-93; ♦ корректорлар — 3-37-11; ♦ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ♦ солун келбейн бар ганда — 2-32-73; ♦ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 387. ТС—00562.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 14 среда
№ 60 (14206)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер болгаш ССРЭ-ниң Президентизи албан-дужаалды тургузар дугайында

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге А. И. ЛУКЬЯНОВТУҢ илеткели

Эштер депутаттар!

Политиктиг болгаш экономиктиг реформаны улам ынай бурунгаарладырының, күрүнениң ажыл-херектерин эргелеп башкарарының системазын быжыглаарының, социалистиг демократияны ханыладырының үндезин айтырыгларын ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге чугаалажып көөр кылдыр киирип турар-дыр. Съездиниң ол айтырыгларны шиитпирлээри дээрге Совет конституцияжы тургузуунуң хөгжүлдези, социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнениң тургузуушкуну чугула ужур-дузалыг өскерилгелериниң күжүн чедип алыры болур.

Съездиже ындыг соңгаарладывышкын чок көрүнген чорук чүден тывылганыл? Чуртта эгелээн демократтыг чаартылгаларны көрүндедириниң эргежок чугулазы бе азы өске [illegible] бар бе? Бистиң мурнувуста тургустунган айтырыгларже кичээнгей салыр күзеливис бе азы делегей практиказының стандартынга дүүштүр киирер дээн чүткүл бе? Эде тургустунуушкунуң бодунуң логиказы бе азы бистиң чуртувуста ам тургустунган байдалдың нарыны бе? Аңаа мындыг харыы бээри күзенчиг-дир: бо бүгү чүүлдерни Дээди Совет, чурттуң удуртулгазы барымдаалавайн барып шыдавас, ынчалза-даа көрдүнген чаартылгаларга бистиң ниитилел хөгжүлдезиниң бүгү чорудулгалары чедирип келген. Ол хамыктың мурнунда чаартылга чорудулгазының ниитиниң мөөңнеттинген, эвээш-биче-даа бол, дуржулгазын негеп келген, ол дуржулга бистиң чаа политиктиг чергевисти ажылдадыр болгай.

Шынап-ла, ындыг. Реформаларның чорудулгалары бисти Советтерниң чониуң бүрүн эргелиг органнары болур ролюн үндезини-биле бедидериниң эргежок чугулазынга экелген, ооң-биле холбаштыр — СЭКП-ниң хүлээлгелерин болгаш ажыл-чорудулгазының методтарын, ниитилелдиң политиктиг системазынга ооң турар черин өскертирин негеп келген.

Өнчүнүң бүгү аңгы-аңгы хевирлерин Конституцияга болгаш хоойлужудулгаларга долу болгаш тодаргай чырыдарын, оларның хөгжүлдезинге дең байдалдарны тургузарын, деткиирин болгаш камгалаарын реформаларның чорудулгазы бистен негеп келген.

Реформаларның чорудулгалары, чаартылгалар улам ханылап турар үеде ниитилелдиң таварышканы дөмей эвес чорудулгалар, ооң иштинде улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң төлевилээни улуг хемчеглериниң боттанывышкынында үзүктелиишкиннер чурттуң Президентизиниң албан-дужаалын тургузаш, хоойлуларны болгаш күрүнениң өске-даа шиитпирлерин күүседириниң механизмин быжыглаарының эргежок чугулазын негеп келген.

Ынчангаш политиктиг, социал-экономиктиг, националдар аразының болгаш өске-даа харылзааларның эде тургустунуушкун чорудулгаларын дүргедедириниң эргежок чугулазының дугайында чугаа чоруп турар. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының структуразын болгаш хүлээлгелерин ылап тодарадыры негеттинип келгениниң дугайында чугаа болуп турар. Адак соонда, ниитилелдиң бүгү талаларын чаартырының, гуманныг, ёзулуг демократтыг ниитилелди тургузарының шугумун уламчылаарын кайы хире ажыктыг хандырып шыдаарывыстың дугайында чугаа болуп турар.

Политиктиг реформаның баштайгы үе-чадазының боттанывышкыны бистиң амыдыралывыста үндезин өскерилгелерни болдурган. Эде тургустунуушкуннуң эрге-хоойлу үндезиннерин тургузарынга ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи болгаш Дээди Совет хөй чүүлдерни кылган-даа, ам-даа ажылдап турар. Республика болгаш чер-чер Советтеринге ам болуп турар соңгулдаларда күрүне эрге-чагыргазының чаартынып турар органнарының системазын хевирлеп тургузарының чорудулгазы дооступ турар. Совет Федерацияның көскузү-биле чаартыры көрдүнген, ол чаа утка-шынар-биле долдунуп турар.

Чуртта он-он чаа хөй-нити организациялары болгаш шимчээшкиннери тургустунган. Ажылчы чоннуң политиктиг бот-идепкейи дыка бедээн. Бо болза эде тургустунуушкунуң, демократчыдылганың, эрге-хоойлулуг күрүне чагыргазын хевирлээриниң чогумчалыг түңнели-дир.

Ооң-биле кады сөөлгү үеде социал-экономиктиг байдалдың чидигленгени, айыттынган реформаларның куду түңнелдии болгаш харын-даа ооң бурунгаарлавайн турары, националдар аразында чидиг чөрүлдээлерниң бары, массалыг корум-чурум үрээшкиннери, кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези-биле совет кижилерниң дүвүрелиниң өзүп турары илереп турар. Күрүне болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун, хамаатыларның айыыл чок чоруун, экономикада байдалды чогумчудары, соңгаарладып болбас социал, экологтуг болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээрин бедик деңнелге хандырарынче углаан шиитпирлиг хемчеглерни күштүг кылдыр хүлээп алырының негелдези улам-на дыңзыг чаңгыланып турар.

Тургустунуп турар байдалдың ханылап турар чылдагааннары мооң мурнунда турган чагырып дужаар чурумнарның болгаш оларга дүүшкен политиктиг структураларның буступ дүжүп турары, а чаа үениң негелделеринге дүгжүп турар чүүлдер амдызында чүгле тургустунуп турары-биле амгы бистиң чурттап эртип турарывыс төөгүлүг үениң туружу-биле дорт харылзаалыг болуп турар. Ындыг-даа болза, оларга ам-даа эвээш эвес моондакты таварыштырып турар деп дорту-биле чугаалаар.

Мында хенертен болу берген чүве-даа чок. Херектиң ужуру болза, чүгле шилчилге үезиниң бергелеринде эвес. Херектиң хамык-ла ужуру болза, чуртта бүгү боттуг эрге-чагырга — политиктиг-даа, экономиктиг-даа, сагыш-сеткил-даа — он-он чылдарның дургузунда партияның холдарынга, ооң бүгү деңнелде комитеттеринге мөөңнелип турганында. СЭКП-ниң шак ындыг байдалы политиктиг структурага, удуртукчуларның база аппараттың бүгү чадаларының психологиязынга, хөй-ниитиниң меделинге сиңниккен турган. Ол чүүлдерден, чаңчылдардан база аажы-чаңдан хоорлуп алыры үени-даа, улуг күженишкиннерни-даа, харын-даа кадрларны-даа негеп турар. Ол билдингир болгай. Ынчалза-даа ниити бириктиришиитирилгези эрге-хоойлулуг күрүнениң өзээн тургуза бээр бүгү албан черлери, хоойлулар, чорудулгалар кыска хуусаа иштинде тургустуна берип болур бе, ынчаш? Ол дээрге чүгле куженишкинниг хоойлужудулга ажылын негеп турар эвес, а харын бирги, бисте бүгү-ле чүвени бурүу шавар эрге-хоойлу күштүг дазылданы берген бол-

(Уламчызы 2-ги арында).

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

Округтарның соңгулда комиссияларының 20 округка катап бадылаашкынын эрттирер дугайында хүлээп алган шиитпирлерин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы бодунуң ээлчегтиг хуралынга чугаалажып көргеш, деткээн. Соңгулдалар дугайында хоойлунуң 52 чүүлүнде көрдүнүп турары-биле алырга мындыг: бир эвес соңгулда округунда Тыва АССР-ниң улус депутадынга ийиден хөй кандидат бүрүткеттинген турган, соңгулдалар түңнелдери-биле оларның чаңгызы-даа соңгуттурбайн барган таварылгада, катап бадылаашкынны чорудар. Март 4-те болган соңгулдаларның түңнели-биле хөй бадылаашкынны алган ийи депутатка кандидаттың фамилиязын округ соңгулда комиссиязы бюллетеньге киирер. Кандидаттарның даңзызын март 10, 12-де үнген «Тувинская правда», «Шын» солуннарга парлаан.

Катап бадылаашкын — 1990 чылдың март 18-те болур.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгулдаларны 21 соңгулда округунга катап эрттирер шиитпирни Төп соңгулда комиссиязы Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 53 чүүлүнге дүүштүр хүлээп алган. Катап соңгулдалар чорудар округтарның даңзызын март 10, 12-ниң хүннеринде үнген «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаан.

Катап соңгулдалар эрттирерин ол-ла округ болган участок соңгулда комиссияларынга даашкан.

Катап соңгулдалар бо чылдың апрель 22-де, воскресеньеде болуп эртер.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарны [illegible] март 13—19 чедир чорудар. Кандидаттарны округ соңгулда комиссиялары март 19-тан 21-ге чедир бүрүткээр. Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгалары март 20-ден апрель 21-ниң хүнүнге чедир болур.

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалы

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу төлевилелин белеткээр талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссиязының ажылының түңнелдерин чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин чонга чугаалажып көөр кылдыр киирер.
2. «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлап үндүрер.
3. Хоойлу төлевилелиниң талазы-биле улус депутаттарының, хамаатыларның, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нити организацияларының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң киирген саналдарын база сүмелерин районнарга болгаш Кызыл хоорайга улус депутаттарының Советтериниң районнар база Кызыл хоорайның күүседикчи комитеттери түңнеп чугаалажып көөрүн организастаар.
4. Чоннуң чугаалажып көрүп турар үезинде кирген сүмелерни болгаш саналдарны чугаалажып көрүп Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлу саналдап киирер комиссиязынга дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың март 11.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

Тыва АССР-де дылдар дугайында

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Хоойлузу

«Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп СЭКП-ниң Платформазынга база Тыва АССР-ниң Конституциязынга дүүштүр, ооң девискээринде чурттап турар ССРЭ-ниң национальностарының болгаш улустарының төлээлекчилериниң бүгү-ле дылдарын хостуг хөгжүдерин база деңэргелиг болурун Тыва АССР-ге хандырар. Дылдарның хостуг хөгжүлдези болгаш деңэргелиг нациялар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарының, совет улустарның найыралының база кады ажылдажылгазын быжыглаарының магадылалы болур, оларның культура база угаан-бодал талазы-биле байлакшылырынга идиг бээр ужурлуг.

Национал-орус болгаш орус-национал ийи дылды база хөй дылдарны бүгү талалыг хөгжүдер дугайында күрүне сагыш салывышкынын Тыва АССР-де илергейлеп турар.

Республикада хереглеттинип турар бүгү-ле дылдарның эрге-хоойлу магадылалдарын, аңгы-аңгы националдарның улустарының хостуг хөгжүлдезин, национал болгаш националдар аразының эрге-ажыктарын чогумчударын, улустарның национал бот-медерелин, культуразын болгаш чаңчылдарын улам ыңай хөгжүдерин, оларның угаан-бодал байлакшылын Тыва АССР-де хандырып турар.

I эге. Нити чүүл

1 чүүл. Тыва АССР-ниң күрүне дылы болза тыва дыл болур. Тыва дылды күрүне дылы болдурар чорук дээрге, ооң ролюн бедидеринге, ниитилел [illegible] гелерин улам ыңай хөгжүдеринге база [illegible] эргежок чугула байдалдарны тургузарын, ооң чедип алырынга эргежок чугула материал-техниктиг, кадр, педагогика база өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри, өске националдарның төлээлекчилериниң тыва дылды өөрениринге деткимче болгаш дузаламчы көргүзери болур. Күрүне дылы болза, Тываның девискээринде чурттап турар бүгү-ле нацияларның болгаш улустарның төлээлекчилеринге [illegible] албан болбас ужурлуг, дыл талазы-биле кызыл-кыяр кандыг-даа чоруктарны болдурбас, өске дылдарны ажыглаарынга кандыг-бир артык эргелерге болгаш кызыгаарлаашкыннарга чедирбес ужурлуг.

2 чүүл. Тыва АССР-ниң девискээринге орус дыл болза, күрүне дылы-биле деңэргелиг [illegible] национальностар аразының харылзажыышкынының дылы болуп турар. Республиканың девискээринде чурттап турар нацияларның болгаш улустарның төлээлекчилериниң орус дылды [illegible] дүгжүп турар.

3 чүүл. Тыва дылдың күрүне дылы болуп турар болгаш орус дылдың националдар аразының харылзажырының дылы болуп турар чорук Тыва АССР-де чурттап турар өске национал бөлүктерниң дылдарын ажыглаарынга база хөгжүдеринге шаптык болбас.

Күрүне дылын азы өске кандыг-даа дылды хүндүлеп көрбес азы аңаа өжээтен болур чорукту болдурбас. Хамаатыларның дылды шилип алыр эргелерин хажыткан болгаш дылынга сылдаглааш хамаатыларны дорамчылап куду көрген чоруктарны хоойлужудулгада тодараткан чурум ёзугаар харыысалгага киирер.

4 чүүл. Күрүне дылын ажыглап турар үеде амгы тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыыр.

5 чүүл. Тыва АССР-де хамаатылар бүрүзү харылзажыр дылын шилип алыр хостуг эргелиг.

6 чүүл. Республикага дылдарның статузун болгаш хереглээриниң чурумун [illegible] үндезилээш, ниитилел [illegible] дылды шилип алырының бир дөмей [illegible] болгаш шилип алган дылындан [illegible] бүгү-ле хамаатыларга Тыва АССР-де хандырып турар.

II эге. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарынга, хөй-нити организацияларынга база бүдүрүлгелерге дылдарның ажыглаттынары

7 чүүл. Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының, эрге-хоойлу камгалалының органнарының, хөй-нити организацияларының болгаш бүдүрүлгелериниң коллективтериниң ажыл чорудар дылы тыва болгаш орус дылдар болур.

8 чүүл. Күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп-башкарылганың республика органнарының доктаал-шиитпирлерин тыва болгаш орус дылдарга хүлээп алыр.

9 чүүл. Тыва АССР-те съездилерни, сессияларны, конференцияларны, пленумнарны, хуралдарны, чөвүлел хуралдарны, семинарларны болгаш өске-даа ниитилел-политиктиг база эртем хемчеглерин тыва азы орус дылдарга чорудар, эргежок чугула апарган таварылгаларда ийи талалыг очулгазы хандырар.

Кандыг-бир хемчегни чорударының дылын ооң киржикчилеринге таарымчалыг болур-чогуурунга үндезилээш, киржип турар кижилерниң национал составын барымдаалап тургаш, аразында дугурушканы ёзугаар тодарадып алыр. Маргылдаа бар апарганда, айтырыгны бадылаашкын аргазы-биле шиитпирлээр.

10 чүүл. Тыва АССР-те учёт-статистиканы, саң-хөөнү болгаш техниктиг документацияны тыва азы орус дылдарга чорудар.

11 чүүл. Тыва АССР-ге суд чорудулгазын тыва азы орус дылдарга чорудар.

Судту чорудуп турар дылды билбес, а ол херекке киржип турар кижилерге херектиң материалдары-биле бүрүн таныжар, суд чорудулгазынга очулдурукчу-биле киржир эргени болгаш судка төрээн дылының кырынга чүве чугаалаар эргени хандырар.

12 чүүл. Албан-дужаал эрге корум-чурумнарын дамыткан дугайында херектерни көөрүн тыва азы орус дылдар кырынга чорудар. Херекти көрүп турар дылды билбес кижилерни очулдурукчу-биле хандырар.

13 чүүл. Хамаатылар республиканың күрүне органнарынга, организацияларынга, албан черлеринге болгаш бүдүрүлгелеринге, а ол ышкаш эрге-дужаалдыг кижилерге айтырыгларны тыва азы орус дылдар кырынга, азы очулдурукчуну дамчыштыр өске-даа дыл кырынга тургузуп болур эргелиг.

14 чүүл. Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагырганың база эргелеп-башкарылгазының органнары, бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш өске-даа республикаларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп-башкарылгазының органнарынга, бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге болгаш организацияларынга айтырыг тургузар үеде орус дылы ажыглаар.

15 чүүл. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылга органнарының, эрге-хоойлу камгалалының органнарының, социал хандырылганың, улус өөредилгези база кадык камгалал органнарының, культура албан черлериниң, садыг бүдүрүлгелериниң, коммунал-амыдырал ачы-дузазы чедирилгезиниң, транспорттуң болгаш харылзааның, массалыг информация база пропаганда чепсектериниң удуртур ажылдакчылары боттарынга келген кижилерни хүлээп алырын база чугаалажырын оларның дылының кырынга азы очулдурукчуну дамчыштыр чорударын хандырар.

16 чүүл. Хамаатыларның саналдарынга, негелделеринге, бадырыышкыннарынга, хомудалдарынга бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларының харыыларын болгаш өске-даа документилерни айтырыгны тургускан кижиниң дылынга хамаарыштыр, тыва азы орус дылдарга кылгаш бээр.

17 чүүл. Тыва болгаш орус дылдарны коллективтерниң өөредирин күрүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарарының органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш хөй-нити организациялары деткип дузалаар болгаш бюджет херекгилериниң база бүдүрүлгелериниң хуусаазында бээр херекгилериниң күзели-биле хандырган турар.

III эге. Өөредилге, эртем, культура талазынга болгаш массалыг информацияның чепсектеринге дыл

18 чүүл. Кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дылын эки туразы-биле шилип алыр эргени Тыва АССР-де хамаатылар бүрүзүнге магадылап турар. Ол эргени боттандырарын школа назыны четпээн уругларның албан черлериниң, школаларның калбак четкилерин тургузары-биле, тыва азы орус дылдар кырынга, бир эвес оон өске дылдың эдилекчилери чаңгыс черде мөөң туруп турар болза, өске кандыг-даа дыл кырынга кижизидери-биле база өөредири-биле хандырып турар. Ол үеде төрээн дылының кырынга кижизидериниң база өөредириниң салгалдыын болгаш үзүктелиишкин чок болурун ботонзагай культуразын хөгжүдериниң үндезини кылдыр көрүп турар.

19 чүүл. Тыва болгаш орус дылдарны өөредирин школа назыны четпээн уруглар албан черлеринден эгелээр. Нити билиг школаларынга, профессионал-техниктиг училищелерге, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлеринге өөредилге эртемнерин тыва болгаш орус дылдар болуп турар.

20 чүүл. Тыва нити билиг школаларынга алгебрадан, геометриядан, физикадан, химиядан өске бүгү-ле эртемнерни 1-9 класстарга күрүне дылынга башкылаар.

Ол-ла үеде өөреникчилерниң болгаш ада-иелериниң күзелин барымдаалап тургаш, 5-9 класстарга орус дылды өөредиринче шилчииринин хуусааларын боттары тодаргайлаар эргелиг школаларга тывсыр.

21 чүүл. Тыва АССР-ниң [illegible] профессионал-техниктиг, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлеринге ук өөредилге черлериниң кайы ведомствога чагыртырындан хамаарылга чокка, кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дылының салгалдыг болурунуң принцивинге үндезилээш, тус-тус бөлүктерге кижизидилгени база өөредилгени тыва болгаш орус дылдарга чорудар.

22 чүүл. Тыва АССР-ге республиканың ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлеринге кирериниң шылгалдаларын тыва азы орус дылдар кырынга хүлээп алыр.

23 чүүл. Тыва АССР-ге культураның, массалыг информация база пропаганда чепсектериниң ажыглалынга, ном-дептер парлап үндүреринге тыва болгаш орус дылдарның деңэргелиг болган турарын хандырар. Чер-черниң культура-массалыг болгаш спорт хемчеглерин, эргежок чугула апарган таварылгаларда очулдурарын хандырып тургаш, тыва азы орус дылдар кырынга чорудар.

24 чүүл. Тыва АССР-ге эртем амыдыралынга тыва болгаш орус дылдарның деңэргелиг болуп турарын хандырып, эртем ажылдарының дылын хостуу-биле шилип алырын боттандырып, эртем талазынга тыва дылдың эрге-хүлээлгелерин калбаралынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

25 чүүл. Тыва АССР-ниң девискээринде мөөң чурттап турар аңгы-аңгы националдарның төлээлекчилериниң күзелин ёзугаар боттарының национал культуразын, дылын болгаш чаңчылдарын хевээр арттырар база хөгжүдер сорулга-биле ниитилелдерни, чаңгыс чер-чурттуглар каттыжыышкыннарын болгаш национал культура төптерин тургузар эргени база болдунар аргаларны оларга тывсып бээр.

IV эге. Чурттакчылыг черлерниң аттары, хуула аттар. Демдектер болгаш информация

26 чүүл. Тыва АССР-те тыва чаңчыл апарган географтыг, административтиг [illegible] аттарын хевээр арттырарының база оларны тыва болгаш орус дылдар кырынга шын дамчыдарының талазы-биле хемчеглерни [illegible] чорудуп турар. Ындыг аттарны болгаш хуунуң аттарын орус-[illegible] нормативтиг актыларга үндезилеп чорудар.

Албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш оларның структуралыг салбырларының аттарын тыва болгаш орус, а эргежок чугула апарганда — өске-даа дылдар кырынга тывсаар.

27 чүүл. Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, болгаш организацияларның албан хуулунда [illegible] маларының, штампаларының сөстерин тыва болгаш орус дылдар кырынга кылып тургузар.

Майыктарның, уштанбижээн чүүлдериниң, чарлалдарның, албан хуузунуң чарлалдарының, прейскуранттыларының, өртек даңзыларының болгаш өске-даа информацияның сөстерин тыва болгаш орус дылдар кырынга, а өске национал бөлүктерниң мөөң чурттап турар черлеринге — оларның төрээн дылының кырынга бижиир.

Республикага бүдүрүп кылган бараннарның этикеткаларында бижиктерин, бараан тайылбырларында эргежок чугула информацияны тыва болгаш орус дылдар кырынга бижээн турар ужурлуг.

Каракка көстүп турар информацияның бүгү-ле сөстерин мындыг янзы кылдыр кылыр: солагай талазынга азы үстүнге — тыва дыл кырынга, оң талазынга азы адаанга — орус дыл кырынга болгаш оларның хемчээлин чаңгыс аай үжүктер-биле кылган турар.

Автовокзалдарга, аэропорттарга болгаш вагзалдар бажыңнарынга аас информацияны чарлалдарны тыва болгаш орус дылдар кырынга дамчыдар.

28 чүүл. Тыва АССР-ниң иштинге почта-телеграф чорудулгаларын тыва азы орус дылдар кырынга кылыр, а республикадан дашкаар чорудар чүүлдерни (өске чурттардаазындан аңгыдаалын) — орус дыл кырынга кылыр.

V эге. Тыва АССР-ниң девискээринде ажыглаттынып турар дылдарның эрге-хоойлу камгалалы

29 чүүл. Негелделерни, билдириишкиннерни азы хомудалдарны хүлээп алырындан, а ол ышкаш оларның азы утказын чугаалажып көрүүнден эрге-дужаалдыг кижилерниң дыл билбезинге сылдаглааш, ойталаар чорууну хоойлужудулгада баш удур көрдүнгени харыысалгага киирер.

30 чүүл. Хамаатыларның дыл шилип алыр чоруун кызыгаарлаар, дылынга сылдап кызыл-кыяр чоруктарны хоойлужудулгада баш удур көрдүнгени харыысалгага киирер.

VI эге. Хоойлуну хандырары, күштүг болдуруп киирериниң чуруму болгаш күүседири дээш контрольдаары

31 чүүл. Бо Хоойлунуң күүселдезин [illegible] материал-техниктиг, саң-хөө, өөредилге-методика талазы-биле хандырарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

32 чүүл. Бо Хоойлунуң күүселдезин дээш контрольду Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң боттандырар.

А. И. ЛУКЬЯНОВТУҢ илеткелиниң уланчызы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ганда, кижиниң эргелеринге тоомча чок болгаш эрге-чагыргага бүзүревес чорук барда ниитилелдиң политиктиг культуразын хөгжүдери негей бээр узун хуусаалыг чорудулга-дыр. Хөй таварылгада чогум-на ортан экстремизмниң болгаш национал фанатизмниң өөскүп үнүүшкүннери, анаа-ла-бир хамаар аргага бүдүн соннал бөлүктерниң медерелиниң алгыштары, анархияның тыптыр бээри, социал болгаш өске-даа чөрүлдээлерни угаан-бодалдыг эвес, албадаашкынныг аргалар-биле таарыштыр кылып шаары болуп турар. Кижилерниң амыдыралынга болгаш экономиказынга аар чүък болуп чыдып алыр таарымча чок, айыылдыг чорудулгаларның демнээди эрте бээр чүүлдериниң үндезини чогум-на ында болуп турар. Ынчангаш бо бүгү ниитилелди эргелеп башкарарынга идегелдиг, быжыг база удар турбуп шыдаар аргалыг чорукту негеп турар.

Бо нарын айтырыгларның шиитпирлелин черле соңгаарлатпайн шиитпирлээриниң эргежок чугула кылдыр тургузуун бергени-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының эштиг чок Съездизинге илеткээр кылдыр менээ дааскаңы ол саналдар бөттүг болуп турар.

Айтырыгдан салып көрээлинер эде тургустунуушкунну чепсээ болгаш үнис сугулааны деп чүл? Харыызы бүгүдеге чаңгыс бээр деп болдан тур мен: Кижилерниң чаагай чоруун эвижиткени-биле кады, ол дээрге, чүгүн-даа мурнунда — демократиязы хаңылдадыры. Кол [illegible] ында тодараттынган чөнүн бот-башкарылгазының фундаментин ышкаш кылдыр. Ооң долу эрге-чагыргазын база хамаарышпас күжел-чүткүлүн боттандырып турар органнар ышкаш кылдыр улус депутаттарының Советтериниң ролюн бедидери. Ону барымдаалап көргеш, СЭКП-ниң Конституцияда турушкун чаазы-биле тодарадып көөр, а өске талазы-биле бистиң ниитилеливистиң политиктиг амыдыралында киржип турар аңгы-аңгы хөй-нийти организацияларының байдалын Үндезин Хоойлуга киир бижиир үе келген.

Кажан партия комитеттери боттарынга хамаарышпас административ-ажыл-агый эрге-хүлээлгелерин бодунга чүдүрүп, күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарын солуп турган чоруктардан XIX Бүгү эвилел конференциязынга партияның долузу-биле сөйтаазы билдингир болгай. Партия эрге-чагырганы холгаарлаарынга көрдевейн турарын база бистиң ниитилеливисти чаартыры дөөш туржуп турар бүгү кижилер-биле кады ажылдажылгазы. Политиктиг чугаалажыышкынны [illegible] ынга белениниң бүгү улус чугаалажып көөрү-биле XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның киирген Платформазының төлевилелинде айытканы. Чуртка чаа политиктиг партияларның, аңгы-аңгы хөй-нийти организацияларының болгаш шимчээшкиннериниң көстүп кээр боттуг аргаларын кайы хире боол турарын партия көрүп турар. Бистиң Съездивисче чугаалажып көөрү-биле партия Төп Комитединиң хоойлужудулга инициативазы кылдыр ССРЭ Конституциязының 6 болгаш 7 чүүлдеринге саналдап киирген өскерилгелери чогум-на ооң үнген.

Бо саналдарның ужур-утказы болза, бүгү партия, хөй-нийти организацияларынга болгаш массалыг шимчээшкиннерге Конституцияга болгаш совет хоойлуларга дүүштүр ажылдаар дең аргаларны магадылааны болур. Олар улус депутаттарының Советтеринге соңгаан боттарының төлээлекчилерин дамчыштыр база өске-даа аргалар-биле күрүне политиказын ажылдап кылырынга болгаш күрүнениң база хөй-ниитиниң херектерин эргелеп башкарарынга идепкейлиг киржир ужурлуг. Ооң-биле кады совет конституциязы тургузуун болгаш социалистиг кургаанын бүрүн-бүдүн чоруун күш-биле дужурер азы айыыл чок чоруун сандараар, социал, национал болгаш шажын-чүдүлге талазы-биле чидиггениишкиннерни өстүрер сорулгалыг партияларны, өске-даа организацияларны болгаш шимчээшкиннерни тургузуп болбазын төлевилелде база демдеглээн.

Ынчангаш ССРЭ-ниң Үндезин Хоойлузунуң үстүнде чүүлдерниң чаа эдилгези болза, демократияны улам калдар хөгжүдери-биле, бистиң ниитилеливисче политиктиг плюрализмни тургузары-биле, эргелеп башкарылганың бүгү талаларынга [illegible] магадаларын калбак [illegible] деп холбашкан.

Конституцияның совет [illegible] системазын тодарадып турар 10, 11, 12, 13 чүүлдеринге үндезин өскерилгелерни киирерин саналдап турар. Бо чаа чүүлдерниң үндезини болза, улус депутаттарының эңиги Съездизиниң дааскаңын ёзугаар чоокта чаа хүлээп алган Өмчү дугайында хоойлу болгаш чер дугайында хоойлужудулга үндезиннери болур. Оларның кол сорулгазы — ажылдакчы кижиниң бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден аңгы турар чоруун болдурбазы, өнчүнүң хөй янзы хевирлерин быжыглаары болгаш детьмири, кижилерниң ажыл-агыйжы инициативаларын кодурери болур.

Совет хамаатыларының Конституцияда кирген өнчү дугайында чүүлдериниң бирги планче үндүрери маңаа онаа ужур-дузалыг. Эт-херекселдерниң чамдык хевирлеринден аңгыда херек-дээр-даа база бүдүрер-даа кандыг-даа эт-херексел өнчүге хамааржы бээр дээр болза хоржок, чамдык чүүлдерни садып алырын чөпшээревейн турар болгай. Конституция ёзугаар магадылалды тараачын ажыл-агыйлар алыр. Оларга бээр чер участоктары бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр быжыглаттынар. Ажыл-агыйны чорударының коллективтиг болгаш аренда бүдүрүлгелери, кооперативтер, эштежилгелер, ооң иштинде хамаатыларның эки тура-биле каттыжып ажылдаар бүдүрүлгелери Үндезин Хоойлуга быжыглаттынар. Күрүне өнчүзүнүң составынга ниитиэвилел өнчүзүн, республикаларның өнчүзүн, автономнуг тургузугларның болгаш административ-девискээр черлерниң өнчүзүн быжыглаары көрдүп турар.

Ынчангаш бистиң экономиказыты кодурерин, чорук дорамчылап турар чедиишпес чоруктарны узуткаарынга бистиң идегелдиг болдуруп турар социалистиг рынокту хевирлеп тургузарынга эргежок чугула экономиктиг, юридиктиг болгаш организастыг байдалдарны тургузуп турар.

Ынчангаш бистиң Съездивис чурттуң экономиктиг болгаш политиктиг амыдыралында боол турар үнделиин өскерилгелерин Конституция ёзугаар быжыглаар апаар-дыр. Бо өскерилгелерниң боттары — бир эвес бис оларны боттандырар деп бодаар болзувусса — бодунуң ээлчээнде, Совет күрүнениң удуртуруун организастаарын чаа ёзу-биле көөрүн, адак-ла дээс ам бар боол турарындан ажыктыг ажылдаар эргелеп башкарылганың ындыг механизмин хандырарын негеп турар.

Күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин үндезин чокка кызыгаарлаар чорук, эрге-хүлээлгелерни тодарадырында кескү эвес чүүлдер, оларның эргелериниң болгаш харыысалгазының аразында четпестер — бо бүгү чүүлдер амгы байдалдарда дыка эргежок чугула боол турар күрүне эрге-чагырганың дээштиг ажылдаар аргазын суларадып турар. Ол чүүлдер төп органнарның ажылынга шаптыкты кадып турар.

Чогум-на харын бо звено херек кырында ам-даа кошкак боол турар. Ажыктыг болгаш дүрген хөделип турар төптен аңгыда, республикаларның боттуг хамаарышпас чоруун, регионнарның тускайлаң чоруун, чер-чер Советтериниң чаа эргелерин, бүдүрүлгелерниң хостуг инициативаларын, хөй-нийти каттыжышкыннарының ажыл-чорудулгазын дүрүмчүдерин, өске-даа хөй-хөй чүүлдерни барык дораан болгаш барык шуптузун политиктиг реформаның чооку сорулгаларында көрүп турар болгай.

Харыысалга чокта демократия бүтпес дээни ышкаш бот-эргелел база ындыг төп органнарның чамдык хүлээлгелерин чер-чер органнарынче шилчидип турар үеде, ол бодунуң эки кичээзин чүгле күштүг, бир эвес херек болза, дүрген ажылдаар, интеграстаар болгаш таарыштырып турар төп эрге-чагырга барда бээр дээрин даштыкында болгаш бистиң бодувуста бир дугаар [illegible] бадыткап турар. Бис маңаа ленинчи чагыгларны ажыглап боор бис. Ында мынча дээн: «Кол айтырыгларны чугаалажып көөрүнге коллегиалдыг болуру эргежок чугула болганда, ажыл чылзыр чорук турбазын дээш, харыысалга хүлээриниден чайлаар чорук турбазын дээш хууда харыысалга хүлээри болгаш хууда айтыышкын бээри база эргежок чугула».

Кажан партия күрүнениң болгаш ажыл-агый эргелелиниң дөрт дугүүрү ролюн ойнаарын соксадып, а бо эргелелдиң боду партия структуразындан күрүне структуразынче улам тодаргай системазын тургузарының бүгү хемчеглерин алыры болгаш соңгаарлашкынын чокка чугаалажып көөрү чугула дээриниң дугайында түңнелди үстүнде чүүлдер үндүрүп турар. Күрүнениң нара чаңгыс баштыны — ССР Эвилелиниң Президентиниң албан-дужаалды хоойлужудулга ёзугаар тургузар ындыг өскерилгелерни чурттуң Конституциязынга киирер төлевилелди маңаа холбаштыр силерниң кичээнгейиңерге саналдап турар. Ынчангаш Президент албан-дужаалын киирип турар чорук кажан эде тургустунуушкун бодунуң эң чидиг үе-чадазынче кирген үеде Совет күрүнени сайзыраңгайжыдарының чарылбас кезээ боол турар болгаш эрге-чагырганың бүгү механизминиң ажыктыын шиитпирлии-биле бедидериниң, ооң доктаамал быжыг болурунуң, чуртка эрге-хоойлунуң болгаш көрүм-чурумнуң чепсээ болган турар ужурлуг.

Бистиң ышкаш, ындыг чемнаалдарлыг — хөй националдыг болгаш хөй янзы күрүнеге демократтыжылганы болгаш төп органнарның чамдык хүлээлгелерин чер-чер органнарынче дамчыдып бээр чорук үезинде ниитилелди чогумчудары тергиин чугула. Күрүне удуртулгазының механизмин чаартып турар чорук чүнүн-даа мурнунда анаа дузалаар, ында чаңгыс аай бүдүн иштики болгаш даштыкы политика, стратегиг айтырышкыннар болгаш оларны амыдыралга боттандырар талазы-биле боттуг ажылдар сиңникен.

ССРЭ-ниң Президентизи бодунуң бүгү практиктиг ажылынга аңгы-аңгы ниитилел-политиктиг шимчээшкиннерниң аразынга бот-боттарын билчир чорукту болгаш социал чугаалажышкынны кылырын хөгжүдеринге байдалдарны тургузар, чуртка хамааты таарышпас кызыгаарлар аразында [illegible] байдалдарда — дайынар, чөрүлдээлер [illegible] база социал тайбың чорук болгаш ниитилелдиң көрүм-чурумну үрээр [illegible] эрге-хүлээлгелерин ажыглааш, кандыг [illegible] таарыштырыкчызы болур ужурлуг.

Ооң-биле кады Президент албан-дужаалды тургузаан-даа болза, бисте күрүне эрге-чагырганың дээди органы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи, хоойлужудулга органы — ССРЭ-ниң Дээди Соведи, күүседикчи-айтыышкын үндүрер орган — чазак болуп артып калыр дээрзин онзалап демдеглээр херек. Президент дээрге хоойлужудулга биле күүсекчи ажыл-чорудулганы харылзаштыр каттыштырып турар быжыг звено болур. Моон түңнелинде чаңгыс аай Совет күрүне эрге-чагырганың хүлээлгелери дээди деңнелге чаа организастыг быжыгыышкынны, төлээлекчи органнарның хоойлуларын болгаш өске-даа шиитпирлерин боттандырарының немелде магадылалдарын алыр.

Бистиң чуртувуска Президент албан-дужаалы чайгылыш чок демократтыг болгаш совет характерлиг болур болгаш хууда диктатураның тургустуна бээр аргаларын чүгле болдурбас эвес, харын Конституцияның демократтыг үндезиннериниң идегелдиг камгалалы болган турар ужурлуг. Совет күрүнениң ат-алдарлыг хоойлужудулга органнары-даа [illegible] Президент-даа шимчээр чазак-даа, хамаарышпас суд-даа херек [illegible] бо Съездиге чугаалажып көөрү-биле киирип келген хоойлу төлевилели барымдаалап көрүп турар.

Маңаа хамаарыштыр алырга чамдык кижилерниң Президентиниң албан-дужаалын тургузарынга чаңгыс кижиниң авторитарлыг эрге-чагырга [illegible] чедирип бээр деп [illegible] дугайында [illegible] киирип келген төлевилелде ындыг хевирлиг чүүлдү тургустунга [illegible] магадылалдарын [illegible] системазын киирген. Чүнгү дугайында чугаа чорупту турары?

Бирээде, Президентиниң ССРЭ хамаатыларының бүгү-нийти чажыт бедидээшкын-биле соңгуурун чуртумчудуп тургузары көрдүнген турар. Ынчаарга анаа соңгударга кандидат кижи эвилелдиң соңгудаларга кирипниң соңгукчуларының бадылааш [illegible] чарты-биле [illegible] хөй кезиин болгаш эвилелдиң республикаларның хөй кезиинге бадылаашкынның хөй кезиин алыр турар ужурлуг. Республикаларның [illegible] бистиң федерациятиг [illegible] бо айтырыг [illegible] Ынчаарга чурттуң бүгү Президентизиниң [illegible] хамаарыштыр [illegible] ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге [illegible] бистиң [illegible] демократтыг [illegible] альтернативалыг [illegible] соңгуурун көрдүнүп турар.

Ийиде, чаңгыс кижи Президентиниң албан-дужаалын ийи хуусаадан хөй үеде ээлеп болбазын Конституцияга тодарадып айтыры көрдүнүп турар. Президентиге кандидаттарның үстүү назы харын база барымдаа [illegible] көрүү база көрдүнүп турар.

Үште, Президентиниң улус депутаттарының Съездизиниң контролюнга турарын төлевилелде тодаргайы-биле киирген. Президент [illegible] болгаш ССРЭ хоойлуларын хажыткан таварылгада Съезд ону дедир кыйгыртыр эргелиг.

Дөртте, Президентиниң бүрүн эргелериниң чүгле улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы Конституция болгаш хоойлулар-биле тодараттынарын төлевилел көрүп турар. Президент ол хоойлуларны үндезин болдуруп база оларны күүседирин удуртулга болдуруп ажылдаар.

Алдан соонда, бөгүн улус депутаттарының Съездизи Президентиниң айтыышкыннарын күш чок болдурар а ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитеди ол айтыышкыннарның хоойлуга дүгжүп турарынга контрольду боттандырар хүлээлгелиг.

Президент албан-дужаалын тургузарга эрге-чагырганың төлээлекчи органнарының ролю кызамдады бээр дээн черлелиг чугааларны чамдыкта дыңнап болур. Ол ындыг эвес. Мындыг чүүлден эгелеп көрээли. Съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эргезинге амгы үеде хамааржып турар бүрүн эргелерни Президентиге дамчыдып бээриниң дугайында кандыг-даа чүүлдү хоойлу төлевилелинде көрбейн турар. ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарышкан кандыг-даа айтырыгны Съезд, мооң мурнунда ышкаш, боду сайгарып көөр болгаш ол талазы-биле шиитпир хүлээп алыр эргелиг. Хамык-даа Съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээн алган шиитпирлери амыдыралга идепкейлиг боттандырылын дээш Президент албан-дужаалын тургузуп турар. Ооң-биле кады Президентиниң бүгү аңгылыг төлээлекчи дээди органнарга нийти билдингир болгаш оларның контролюнуң [illegible] биле чоруттунар. Чуртта байдалдың дугайын чыл санында Съездиге илеткээри, иштики болгаш даштыкы политиканың чугула айтырыгларының талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге [illegible] медээлер кылыры ооң хүлээлгези болур.

Президент албан-дужаалын тургузар дугайында дискуссия чорупп турган үеде мындыг айтырыг каш удаа тургустунуп турган: ындыг базымны кылыры бистиң федерациявысты чаартырының, эвилелдешкен республикаларның суверенитедин болгаш совет автономиянын магадылалдарын быжыглаарынга дүүштестей бербес бе? Ийе. Ол болза хөй талалыг нарын болгаш берге чорудулга [illegible] билдингир. Ындыг болганда, маңаа президент бүрүн эргелери база-ла боттуг болгаш тургузукчу рольду. Бирги ээлчегде, республикаларның суверенитедин быжыглаарынга, оларның девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн чоруун база Конституцияда көрдүнген эргелерин камгалаарынга ойнаар ужурлуг. Бо дугайын онзалап демдеглээр херек, эштер. Ынчангаш Президент боду эвилел нерадин чаартырының инициатору болган ону сагыырының магадылалы болур ужурлуг. Ол националдар арасының маргылдааларынга арбитр болур, маргылдааларны база чөрүлдээлерни политиктиг болгаш эрге-хоойлу аргалары-биле-даа дүрген шиитпирлээринге дузалаар ужурлуг.

Эвилелдешкен республикаларның бот-боттарының аразында демниг хөделирин бажылгаар сорулга-биле ССРЭ Президентизиниң чанынга Федерация Чөвүлели деп чугула органны тургузары көрдүнүп турар. Эвилелдешкен республика бүрүзүнүң анаа бодунуң дээди кижизи-биле төлээлеттинген турар. Чөвүлел бодунуң күженишкиннерин бистиң федерациявысты хөгжүдериниң, Совет күрүнениң национал политиказын боттандырарының, ниитиэвилел ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге республикаларның киржилгезин хандырарының айтырыгларынга мөөңнеп көрдүнүп турар. Эвилелдешкен республика болза ССР Эвилелиниң эргезинге хамааржыштырган чугуур айтырыгларны, ооң иштинде федерация дамчыштыр-даа, шиитпирлээринге киржирин айыткан ССРЭ Конституциязының 77 чүүлүнге чогуур төлевилелди [illegible] апаар.

[illegible] лырынга Президент чугула рольду ойнаар дээрзи билдингир. А ону ажылдап кылыры ССРЭ-ниң чаа Конституциязын белеткээри-биле түдүш харылзаалыг дээрзин [illegible] мурнундагы Съездиге дугурушкан болгай бис. Ынчаарга ССРЭ Президентизиниң эрге-хүлээлгелери болгаш бүрүн эргелери төлевилелде көрдүнгенин ёзугаар ниитиэвилел характерлиг болур болгаш кайы-даа республика органнарының эрге-ажыктарын кыспас. Чугаалаан чүүлдерге немеп каар чүве — делегейге хөй янзы федерацияларның турганын практика көргүскен. Ындыг федерацияларга Президент киирип бүгүн баштыгнга боол турган. Ол федерацияның иштии болгаш оон дашкы бүрүзүнүң эргелерин камгалаарының бүгүдеге хүлээп көрдүнген магадылалы боол турган.

Мынча дижип болгай: Президент албан-дужаалын киирери ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң харылаар ажылдарын кызырып болур. Бо бодалдың таланкчыларының хөөнүн маңаа база катап карартыр апаар-дыр. Чазактың харылаар ажыл-херектери барык шуут өскерилбес. Тыптып кээр бир чаа чүүл — бодунуң ажыл-чорудулгазы дээш харыысалгазының бедиири болуру чадавас. Мооң-биле холбаштыр Министрлер Чөвүлели бодунуң ажылының дугайында чыл бүрүде чүгле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга отчёт бээр эвес (ол дээрге ам шуут норма кылдыр көрдүнгең болгай), а харын ооң дугайында Президентиге доктаамал информасиям турар ужурлуг апаар. Ооң-биле чергелештир ССРЭ-ниң чазак министерстволар болгаш күрүне комитеттери боттарының ажыл-чорудулгазынга ССРЭ-ниң хоойлулары-биле кады Президентиниң чарлыктарын база удуртулга болдурар хүлээлгелиг апаар, а Президент министрлерин томуйлаар эргелиг, ооң улаштыр оларны ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадыладыры-биле киирер болгай.

ССРЭ-ниң Президентизиниң чанынга тургузарын болдап турар база бир органы күрүне ужур-дузалыг чугула албан-хүлээлгелиг болур. Ол дээрге — Президент Чөвүлели-дир. Ооң кол сорулгазы болза, ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннарын боттандырар, чурттуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры болур. Президент Чөвүлелиниң кежигүннерин Президент томуйлаар, а ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы ооң составынга албан-дужаал байдалын ёзугаар кирер.

Ындыг арга-биле Президентиниң ажыл-албанының күүсекчи-айтыкчы ажыл-чорудулга-биле сырый холбажылгазы, күрүне баштыңының талазындан ооң ажыл-чорудулгазынга контроль тургустунар. Чогум-на маңаа. Президент Чөвүлелинге ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чүүлдүг деп деткээн экономиктиг программаның херек кырында боттандырарының [illegible] айтырыгларын чугаалажып көөр, ол программа чылдан чылда бербестей, бүгү деңнелдерге кадрларның харыысалгазының [illegible] ажыл эрттиирин [illegible] хемчеглер [illegible] ужурлуг хире. Чогум-на Президент Чөвүлели эрге-чагырганың дээди төлээлелге органнарының тодарадыры даштыкы политиктиг угланыышкынны, социалистиг чаалап алыышкыннарының идегелдиг камгалалын хандырарының талазы-биле бүгү ажылды амыдыралга боттандырарының кол органчызы апаар.

Эрге-чагырганың дээди органнарының реформазының баштайгы үе-чадазында-ла хөй нийти бөлүктеринге болгаш эртем литературазынга [illegible] Президент албан-дужаалды тургузарының, аңаа кандыг бүрүн эргелерни хүлээдиринин дугайында идепкейлиг дискуссиялар чорупп турганын сагындырыксап тур мен, эштер депутаттар. Ынчаарга ам дыка хөй депутаттар, политологтар, юристер ындыг албан-дужаалды деткип турар, күрүнениң дээди албан-дужаалдыг кижизин улус депутаттарының Съездизин, сессияларын белеткээрин удуртуру, парламентиге даргалаашкын ышкаш ындыг чинектиг хүн бүрүкүн албан-хүлээлгезин кылбас ужурлуг деп чүвени кичээнгейни угландырып турган. Ол бүгү дискуссиялар [illegible] дыка хөй чүүлдерни шыырак кирист эртемденнерниң база өске-даа специалистерниң идепкейлиг киржилгези-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының бодунуң белеткээни саналдарда бир хоойлу төлевилелиниң үндезини боол кирген. Төлевилелди ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга ийи катап сайгарып көрген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге болгаш палаталарының доктаамал комиссияларынга бүгү талалыг чугаалажып көрген. Президентиниң албан-дужаалын киирер дугайында саналды ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң хөй кезии деткээн, олар Съездиге бо киирген хоойлу төлевилелин үндезин кылдыр алган. Эге баштайгы төлевилелге хөй санныг немелделерни база эдилгелерни киирген, оларның инициаторлары колдуг кезиинде ССРЭ-ниң улус депутаттары боол келген.

Киирип келген төлевилелдиң кандыг чүүлдерни онзалап демдеглеп болурул?

ССРЭ Конституциязының тускай эгезин Президентиге тураскаадыр дээнин эскерип кирип бээр силер. Аңаа Президентиниң соңгуурунуң чурумну, ооң бүрүн эргелери болгаш харыысалгазы, күрүнениң өске органнары-биле хамаарылгазы тодараттынып турар. Ол бүрүн эргелерниң кол дээү болза ССРЭ-ниң Президентизи күрүне эрге-чагыргазының база эргелеп башкарылгазының дээди органнарының сырый кады хөделиишкинин ол хандырар, иштики болгаш даштыкы политиканың чаңгыс аай кылдыр каттыштырар хүлээлгелиг. Шак ындыг чүүлдештирикчи ажыл-чорудулга совет Президентиниң үндезин кол ажыл-хүлээлгезиниң бирээзи болур, а ол чорук, база катап катаптап тур мен, бистиң бүгү күрүне механизмивистиң дээштиг ажылдаарын дыка бедидер.

Президентиниң бирги чергелиг сорулгаларының бирээзи — совет хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырары. Ол ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның бот-догуннаашкынын, чурттуң айыыл чок чоруун болгаш девискээриниң бүдүн-бүрүн болурун камгалаарының, национал-күрүне тургузуунуң принциптерин боттандырарының талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр хүлээлгелиг. Президент ССР Эвилели чурт иштинге болгаш делегей харылзааларынга төлээлээр.

ССРЭ-ниң Президентиниң кол-кол ажыл-хүлээлгелери төлевилелдиң 127 чүүлү-биле (поструп₃) тодараттынар. Оларның тус бүрүзүн күүседиринге ол чогуур долу эргелерлиг болур, ооң иштинде хоойлу үндүрер эргелиг. Аңаа даянгаш Президент эрге-хоойлу тургузулгазының чоруунга идепкейлиг салдар чедирип болур, экономиктиг реформаны чорударының талазы-биле хоойлужудулганы чүгле хүлээп алырын эвес, а харын чер болганга эрге-хоойлу чурумун быжыглаарынга, чажыртынган экономиканың калчаараан байынчылары-биле, чиикенер, хээлиленикчилер болгаш өске-даа үүлгедикчи элементилер-биле демиседи күштелдирерин чедип алыр.

Делегей практиказында бар «шиитпирни соңгаарладыр эрге» дээр шак ындыг онза эргени ССРЭ-ниң Президентизинге бээрин көрүп турар. Аңаа дүүштүр Президент ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы Хоойлуга ат салбайн барып болур болгаш ийи неделя хуусаа иштинде бодунуң удурланган саналдарын айыткаш, катап чугаалажып көөрү-биле база бадылаары-биле эгидер. Президентиниң соңгаарлаткан шиитпиринге удурлангаш төлээде, ССРЭ-ниң Дээди Соведи мурнунда хүлээп алган шиитпирин палаталарның кайызынга-даа бадылаашкынының үштүң ийи кезии-биле бадыткаар ужурлуг. Ындыг таварылгада Президент Хоойлуга ат салыр ийикпе, азы ону чугаалажып көөрү-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинче шилчидип бээр.

Бисте бир чаа айтырыг — күрүне эрге-чагырганың дээди шиитпирлериниң аңгы-аңгы структураларының аразында чөрүлдээлерни шиитпирлээринге Президентиниң киржилгези. Чижээ, бир эвес Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң аразынга аңаа чурум-биле таарыштырып шыдавас чөрүлдээлер тургустунуп кээр болза кайы-даа талага таарымчалыг шиитпирни ажылдап кылыры-биле маргылдааның ук айтырыгны Президент шиитпирлээр. Бир эвес күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың дээди органнарының ажыл-чорудулгазынга боттуг айыыл тургустунар бээр болза, Президент Дээди Советти чаа составтыг кылдыр соңгуур дугайында саналды улус депутаттарының Съездизинге киирер эргелиг. Ындыг аңгылыг бүрүн эрге — күрүнениң дээди удуртулгазының быжыг болгаш ажыктыг ажылдаарын хандырар сорулгалыг. Ындыг чижек делегейниң парламент практиказында бар.

Президент хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын [illegible] маргылдааны боттуурда, бир эвес олар Конституция нормалары-биле каржып турар болза, хоойлу шиитпирлериниң күштүг болуруун доктаадып болур, республикаларның хогуур органнарынга чугаалажып көрген соонда чамдык черлерге онза байдалды чарлаар, а ол ышкаш ССРЭ камгалалының болгаш ооң хамаатыларының айыыл чок чоруунуң эрге-ажыынга дүүштүр Президентиниң түр башкарылгазын киирер. Мындыг таварылгада онза байдалдың чурумун болгаш Президентиниң түр башкарылгазын тускай хоойлу-биле таарыштырар. Бүгү чуртка онза байдалды киирерин хамаарыштыр [illegible] ону ССРЭ-ниң Дээди Соведи бүрүнү-биле бадылаар.

Президентиниң бүрүн эргелеринге хамаарышкан өске чүүлдер болза эвилел күрүне органнарын хевирлеп тургузары, оларны соңгуурутомуйлаары азы бадылаары-биле дээди албан-дужаалдыг кижилерниң кандидатураларын киирери. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының, ССРЭ-ниң Дээди судунуң даргазының, ССРЭ-ниң чиңгине прокурорунуң, ССРЭ-ниң Кол күрүне арбитрыниң албан-дужаалдарынга кандидатураларын Дээди Советке Президент киирер. ССРЭ-ниң Дээди Соведи болгаш Съезд бо албан-дужаалдыг кижилерни эрге-хүлээлгелеринден хостаар апарза, база-ла Президентиниң киирген саналын барымдаалап боттандырар. Министрлер Чөвүлелин халаарының дугайында азы халасканның хүлээп алыр дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга тургузары база-ла Президентиниң эрге-хүлээлгезинге хамааржыр. ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң хуу составының дугайында саналдарны улус депутаттарының Съездизинге киирип база Президент харыылаар.

Чурттуң камгалалының болгаш айыыл чок чоруунуң талазы-биле кол рольду совет Президент ойнаар. Ол болза албан-дужаалының байдалы-биле Чепсектиг Күштерниң Дээди Кол командылакчызы болур: Совет Эвилелинче халдаан таварылгада дайын байдалын чарлаар болгаш бо айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле доп-дораан киирер: нийти азы долу эвес мобилизацияны чарлаар. Армияның болгаш Флоттуң дээди командылакчыларын томуйлаар болгаш солуур: шериглиг дээди аттарын тывсыр: шериг трибуналдарының судьяларын томуйлаар. Күрүне баштыңынга хамаарылгалыг өске-даа чамдык бүрүн эргелерни Президентиге быжыглаарын көрүп турар. Аңаа хамааржыр чүүлдер болза орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаары, эвилелдиң хүндүлүг аттарын тывсыры, хамаатызы болуруның болгаш келдерел көргүзериниң айтырыгларын шиитпирлээри.

Ынчангаш ССРЭ-ниң Президентиниң четчир болгаш калбак эргелерлиг боол турар. Ынчалза-даа Конституция хайгаарал комитединиң болгаш дээди төлээлелгелиг органнарының талазындан Президентиниң ажыл-чорудулгазын контрольдаар дыка ажыктыг механизмни тургузуп турар.

Төп эрге-чагырганың структуразынга кылыр деп турар чаартылгалар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң амгы Президиумунуң эрге-хүлээлгелеринге болгаш бүрүн эргелеринге боттуг өскерилгелерни база киирер. Президиум ам Президентиге хамаарышкан айтырыгларга [illegible] бодунуң [illegible] гейин Съездиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылын организастаарынче угландырар. Президиумун составын база тодарадып турар. Аңаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы палаталарның удуртукчулары, оларның оралакчылары, палаталарының комитеттериниң болгаш доктаамал комиссияларының даргалары кирер. Президиумга эвилелдешкен республикаларның төлээлелгезиниң принцивин хевээр артар, эвилелдешкен республика бүрүзүнден база оларның саналдарын ёзугаар ССРЭ-ниң бир-бир улус депутадын кирер.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирип турар хоойлу төлевилелдерин кыскаа-биле тайылбырлаан чугаалаарга ындыг-дыр, эштер депутаттар.

Чугаалаан чүүлүмнү түңнеп тура, дараазында чүүлдү демдеглээр бодаан ийик мен.

Чурттуң бөгүн чурттап турары нарын, чогаадыкчы чаартылгаларны боттандырып болдаан, боол турар болгуушкуннарны төөгүтүг бергелек тиги дугуштарын-биле көрүп четтикпейн турар бис. Бир эвес ону көөр дээш оралдажыр болзувусса, эрткен беш чылдарда бистиң ниитилеливиске кайгамчык улуг чаартылгалардың болганын эскерип бээр бис. Ийет, өөр чаңгыс аай эвес, оларның шуптузун кадар демдек-биле үнелеп болбас. Утказын ёзугаар алырга, бо чаартылгалар дешпилгелиг боол турар, ооң ара дүшпезин ам чугаалап болур. Чаартынган социал-экономиктиг болгаш күрүне тургузуу чаяаттынган, күрүне эрге-чагырганың чаа институттары тургустунуп турар. Ийет, оларны чедир кылыр, харын-даа эде кылыр апаар. Кандыг-даа эки дааш бисте чаартынган социализмни «тургузуу-биле кады» дужаап бербес деп бистиң депутаттарывысты бирээзи [illegible] чугаалаан. Бис социализмни боттарывыстың холдарывыс-биле тургузар ужурлуг бис. Бо чүүлдер Советтерни чаартырынга, калбаа демократтыг амгы үедеги хевирлерин тургузарынга долу хемчээлдии-биле хамааржыр. Ол Президентиниң демократтыг институдун Советтер республиказының структуразынга киирерин хамааржыр.

Партия дугайында, өнчү дугайында, Президентиниң албан-дужаалын тургузар дугайында Конституцияга ёзугаар өскерилгелерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге саналдап киирип турары бо чоруудуушкун кижи хөгжүдели-биле дөрт холбаалыг боол турар. Оларның сорулгазы ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны улам ынай бурунгаарладыры, ниитилел амыдыралының бүгү чаартылга херектерин бурунгаарладыры. Бистиң Съездивис бо улуг чаартылгаларның конституция-эрге-хоойлу үндезинин тургузар.

Конституция негелделери дириг боттуг чүүл болган турар ужурлуг. Ону чедип алыр төлээде, чурттуң чүгле келир үедеги Президентиниң улуг күженишкиннери эвес, харын Президентиге ак сеткилдиг деткимчени, чүнүң-даа мурнунда, ажыл-херекчи деткимчени көргүзер ужурлуг ССРЭ-ниң улус депутаттарының, бистиң бүгү депутат корпузувустуң талазындан күженишкиннерни негеп турар болгай.

Республикаларга болгаш чер-черлерге Советтерниң эң идепкейлиг ажылдаары херек. Күрүнени эргелеп башкарырынга, ооң механизминиң эки ажылдаарынга ниитилел-политиктиг организацияларның, массалыг каттыжыышкыннарның болгаш шимчээшкиннерниң дөрт киржилгези негеттинип турар. Биске ам агаар ышкаш херек чүве болза митингилер эрттирип, чидиг шугумчулелдер кылыры эвес, эргелеп башкарылганың хүн бүрүдеги, берге ажылынче херек кырында кирери болур.

Өнчү дугайында, чер ажыглалының дугайында чаа Конституция нормалары боттары-ла бүде бербес. Оларга даянмышаан, күш-ажылчы коллективтер, колхозтар болгаш өске-даа кооператив каттыжыышкыннары, арендаторлар, миллион-миллион ажыл-ишчилер шимчээшкинче кирер ужурлуг. Бо чүүлдер эң нарын, эң аарышкылыг үрээшкинни — кижилерниң угаан-мерелин сайзырадыр, турнуга берген үзел-бодалдарны болгаш чаңчылдарны ажып эртер, а чамдыкта бүгү чаа чүүлдерге калчаалыг удурланыышкынны [illegible] кылыр. Чүге дээрге, аңаа олурарга чаа чүүлдер төрүттүнмес. Ол шимчээшкин үезинде төрүттүнер.

Бүгү деңнелдерге күрүне эрге-чагырганың ажыктыг бүдүрү, хоойлуларны чайгылыш чок күүседири, шыңгыы сагылга-чурум болгаш социал чөптүг чорук бөгүн бүгү-нийти негелде апарган. Чурттуң экономиктиг байдалын экижидеринге, саазын кырынга эвес, херек кырынга экижидеринге шиитпирлиг базымнарны кылырын чон манап турар. Көрүм-чурумну тургузар, хамаатыларның дыжын болгаш айыыл чок чоруун хандырарынга базымнарны кылырын манап турар. Бо бүгү чүүлдерни төптүң болгаш чер-черлерниң күженишкиннерин каттыштырып, миллион-миллион кижилерни улам сырый каттыштырып тургаш чедип ал болур.

Чурттуң мурнунда турар берге сорулгаларны боттандырарынга амгы үеде ындыг [illegible] чайгылыш чок, кыйыжак болгаш шиитпирлиг ындыг ажыл кажан-даа негеттинмейн турган болгай, эштер. Бо сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээринге бүгүнүң чүүлдерни кылыр бүгүреливисти илергейлээни чөпшээреп көрүңер.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК СЪЕЗДИЗИНДЕ

Илеткел талазы-биле санал-оналдар ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге март 12-де эгелээр мурнунда даравазында принципиалдыг айтырыгны чугаалажып көрүүшкүн чонна бадылаашкынга киирерин депутат **Н. Г. Дмитриев** саналдаан. Президент албан-дужаалын доктаадып тургузары черле херек бе ынчаш, бир эвес херек болза, ССРЭ-ниң Президентизин кымнаар, канчаар соңгуур? Айтырыгны ынчаар көөрүн Съезд деткивейн болгаш ажаа чөпшээрешпээн.

Санал-оналдар бериишкининиң депутат **С. С. Алексеев** эгелээн, чуртта эрге-чагырга кошкай берген байдалда турар-дыр бис деп демдеглээн. Эрге-чагырга саазынга ажылдап шыдавайн турар. Чаңгыс черге тайтаашкын аймактыг структуралар болдушкуннарны өөскүдүп турар. ССРЭ-ниң Конституция хайгаарал комитединиң даргазы оон ыңай Президент албан-дужаалының дугайында айтырыгга декталган болгаш ук темага хамаарышкан чамдык саналдарны киирген. Күрүне дугайында кыдыра билиишкин бисте амга чедир бар турган-дыр деп, ол айыткан. Күрүне дугайында билиишкинниң бедик өскертип херек. Күрүне — ол дээрге хоойлу-дүрүмнүң, кижилерниң шөлээн чурттаарының, хосталгазының, бүгү-ренниг чоруунуң, камгалалының магадылалы-дыр.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп лозуңну депутат оон ыңай база тайылбырлап чугаалаан. Дээди Совет ышкаш коллегиалдыг ындыг органны тургузарын кылдыр ук лозуңну билип турган-дыр бис. Ынчалзажок парламентиниң ажылында улуг четпестер амгы үеде болдунуп турар. Шуут чүгле парламент структуразын муңгашталышкынга чедирип, кандыг-даа шиитпирлерни хүлээп алырын моондактап, хамыктың мурнунда харын диктатура шинчилиг болуп турар-дыр деп, депутат медеглээн.

Президент эрге-дужаалын тургузар дугайында айтырыгны доп-дораан шиитпирлээрин оратор саналдаан болгаш ук айтырыгның шиитпирлээри бистиң политиктиг системавыска чаа-ла үези келген улуг кээргелдээр-биле холбашканын демдеглээн. ССРЭ-ниң чаа Конституциязын белеткээрин соңгаарлатпазынче ол база кыйгырган.

Ракета-космос комплекстерин чогаадырынга хөй чылдарда киржип келген депутат **В. Ф. Уткин** чамдык чүүлдерни амгы байдалга хамаарыштыр демейлеп чугаалаан. Кижи бүрүнүң бодамчалыг болгаш харыысалгалыг болурун амгы байдал негеп турар. Физиканың болгаш механиканың хоойлузун ёзугаар алырга, эргежок чугула түргедээшкинниң чедип алырынга ракетаның ажылдап каапкан чада-кезээ адырлы бээр, ынчаарда чиигей берген ракета улам бурунгаар дүргеи чоруптар. Ал каапкан ужурлуг чүүлдер адырылган сөөлүнде алыс сорулга ам чедип алдынар.

Кедергей сеткил дүвүрээшкиниң байдалдар түрда хүлээп алдынган шиитпирлер дээш харыысалганың бүгү ханызын билип алыры шенелделер кылып чер-черден ырак бо заан олургаш, билип алыры белен гезимээр болгулаар-дыр деп, депутат демдеглээн. Хүлээп алдынып турар чамдык эң чугула шиитпирлерге хамаарыштыр бодап көрүүшкүннер чедир кылдынмаан чоруунда ниитилелдиң бурунгаар чугуур хөгжүлдезин чедип алдынмаан-дыр деп, оратор санап турар.

Президентиниң соңгуур дугайында шиитпирни Съезд хүлээп алыр дээрзинге идегелдиг депутат илергейлээн. Президентиниң соңгуурун эргежок чугула болгаш соңгаарладып болбас айтырыг болуп турар.

Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында санал-оналдар ук айтырыгны шиитпирлээриниң эргежок чугулазын тодаргай бадыткаан-дыр деп, депутат **Н. А. Назарбаев** санап турар. Амгы үениң айтырыгларын ындыг албан-дужаал чокка-даа болза шиитпирлеп болур турган, ынчаарга эң чугула айтырыгларны Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургусаан сөөлүнде белин шиитпирлээри чиик эвес болур.

Кижи бүрүзүнүң болгаш бүгү чоннуң айыыл чок чоруунуң айтырыгы болу берген амгы байдалды чүгле ижиждеринге, тургустунган социал дүшкүүрлүг чорукту чайладырынга эрге-чагырганың чаа механизмин ажылдадып ажыглаар эвес, ук механизм черле эргежок чугула деп, депутат айыткан. Эргелеп башкарылганың Президент хевири-биле черглештир чурттуң келир үезин хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың сарылдыг холбаа-харылзааларының норма-чижектериң ниитилелдиң чөптүг, буянныг, демократтыг тургузуунуң хевирлерин тодаргайлап билири чүс катап чугула болур.

Ат-алдары болгаш политиктиг удуртукчу арга-шинээзи чигзиниишкин чок Михаил Сергеевич Горбачевтуң кандидатуразын Президентиниң албан-дужаалынга депшидерин Казах ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы саналдаан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи нарын үеде ажылдап турар-дыр деп, депутат **Р. Ф. Сафиуллин** демдеглээн. Күрүне эрге-чагырганың кошкааны, оон чамдык адырларының болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң тура-соруу чогун эде тургустунуушкун илередип көргускен. Эргелел аппаратының ажылдакчыларының хөй санныг чоруу, ведомстволарның айтышкыннарының болгаш саавырларының кедергей көвүдээни сандан шыгарже шилчиириниң магадылалы болуп шыдаваан. Эргелел башкарарының эртеми шингээдип алдынмаан.

Депутаттың бодалын ёзугаар алырга, Съездиниң чугаалажып көрүп турар айтырыглары бөдүүн эвес. Президент, Федерация Чөвүлели, Президент Чөвүлели дээн ышкаш, бистиң чугаадомаавыска амдызында чанчыкпаан чаа аттарлыг институттарны тургузарының күзели-биле эде тургустунуушкунуң калбартыры улуг ужур-дузалыг болур. Эрге-чагырганы сайзыралып күштелдирер, хоойлучун болгаш демократияның тергиинделин чүгле сөс кырынга эвес, а херек кырында хандырар дугайында чугаа болуп турар. Ынчангаш Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузары амгы үеде черле эргежок чугула деп, депутат медеглээн.

ССРЭ-де күрүне эрге-чагырганың структуразының, бистиң ниитилелиистиң политиктиг системазының дугайында бөдүүн эвес айтырыгны шиитпирлеп турар-дыр деп, депутат **Ю. Н. Афанасьев** чугаалаан. Хөй кижилериниң амы-тыны коралалга таварышкан конфликт хараадачыг үеде ук айтырыгны чугаалажып көрүп турар-дыр. Ынчаарга тодаргай кижиниң — М. С. Горбачевтуң онзагай эрге-чагырганың хоойлужудуп доктаадыр дугайында айтырыгны шиитпирлээри база негеттинип турар. Регионнар аразының депутаттар бөлүүнүң хуралынга шиитпирни хүлээп алганын оратор дыңнаткан. Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузарынга ук бөлүктүң кежигүннери каттышпайн турар.

Депутат **Н. И. Дементейниң** бодалын ёзугаар алырга, ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында чугаалажып көрдүнүп турар Хоойлу телевидели чуртта эрге-чагырганың кошкай бергенин чайладырының магадылалы-дыр. Президент институдун чуртка тургузарының идеязын ол деткээн.

Президент эрге-чагырганың болдунар шаа-биле [illegible] депутат **А. С. Елисеев** саналдаан. Күүсекчи эрге-чагырганы күштелдирериниң эргежок чугулазы болгаш чурттуң удуртукчузунуң чон мурнунга харыысалгалыын бедидери ындыг эрге-чагырганы тургузары негеп турар деп, ол демдеглээн.

Эрге-чагырганың ындыг тургуштуг күрүне структураларынга болгаш күштүг институдунга даянмас болза, эде тургустунуушкунуң чаагай эгелээшкиннери чедиишкиниг болуп шыдавас. Депутат **В. И. Воротников** ындыг бодалды илергейлеп шаан, күрүне эрге-чагырга-зын быжыктырары-биле, сагылга-чурумну быжыглаары болгаш политиктиг медереддин бедидери-биле демократияны хөгжүдериниң дөрт харылзаалыын демдеглээн.

Бистиң чуртувуска чаңгыс топ эрге-чагырга, ажаа дүүштүр — чаңгыс Президентиниң албан-дужаалы турар ужурлуг деп, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы чугаалаан.

М. С. Горбачевтуң удуртулгазы-биле чуртта боттанып турар демократтыг чаартылгаларны Грузия ССР-ниң хөй ниитилелиниң деткип турарын депутат **Г. Г. Губариндзе** демдеглээн. Оон бодалын ёзугаар алырга, ССРЭ — бүгү эргелиг күрүнелериниң эвилели дээрзи ынчангаш шоолуг алдынмайн турар. Национал аразының харылзааларының бүгү нарын байдалдыы чедир барымдаалаттынмаан.

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлээрин бистиң чуртувуста демократтыг чаартылгаларның эргежок чугулазы негеп турар деп, депутат **В. И. Мироненко** медеглээн. Чаа Конституцияны ажылдап кылыры болгаш хүлээп алырын саадатканывыс частырыг болган. Эвилелдиң чаа керээзин чарарын база саададып турар-дыр бис. Шиитпирлиг үе-чадазы ам черле ара соксап болбас.

Депутаттар **И. В. Дорохов, Н. П. Шмелев, М. И. Ибрагимов, С. Я. Батышев, В. А. Медведев, В. И. Гольданский, Э. Ю. Салаев, А. И. Казанник, Е. И. Подоляшина** олар Съездиге база санал бергеннер.

Март 13-те Съезд бодунуң ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязында

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы март 12-де болуп эрткен. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында комиссияның даргазы В. И. Казаковтуң информациязын анаа дыңнаан. Округтарның соңгулда комиссияларындан келгилээн документилерге үндезилээш көөрге, 1990 чылдың март 4-те национал-девискээр болгаш девискээр округтарының талазы-биле РСФСР-ниң 121 улус депутады соңгуткан.

Депутатка ийи-ийи кандидат бүрүткеттинген турган болгаш оларның кайызы-даа соңгуткайн барган 33 соңгулда округтарының талазы-биле, а ол ышкаш соңгулдалар болбаан деп саналган Красноярск крайның Норильскиде № 210 девискээр соңгулда округунга база бадылаашкын үезинде хоойлузун чарлынын-биле уразин дээш Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларны күш чок деп санаан. Ленинградтың Соңгу талазы № 12 соңгулда округунга РСФСР-ниң улус депутаттарынга катап соңгулдалар чорударының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 53-кү чүүлүнге үндезилээш, катап соңгулдаларны 1990 чылдың апрель 22-де эрттирер. Катап соңгулдаларны округ соңгулда комиссияларын мурнуку-ла составы-биле эрттирер кылдыр даскан.

Ленинградтың Соңгу талазы № 12 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле округ соңгулда комиссиязын чаа составтыг кылдыр тургузар деп дилеп-ин Төп соңгулда комиссиязы Ленинград хоорай Советинге киирген.

Улус депутаттарының округ (район хуваалдазы чок автономнуг округтарга), районнар, хоорайлар (район чагыргалыг хоорайлардан өскелеринге), хоорайларда районнар Советтериниң күүсекчи комитеттери эргежок чугула апарганда участок соңгулда комиссияларын чаа составтыг тургузуп болур.

Катап соңгулдаларга соңгулда округтарының талазы-биле РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттарын март 13-тен 19-ка чедир депшидер, а март 19-тан 21-ге чедир бүрүткээр. РСФСР-ниң улус депутаттарынга бүрүткеттирген кандидаттарның составының дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыын соңгуулчуларга март 20-ден 25-ке чедир парлаар. Соңгуулчулар-биле кандидаттарның ужуражылгаларын кандидаттарны бүрүткээн хүнүнден эгелээш, 1990 чылдың апрель 21-ге чедир организастаар. Катап соңгулдаларга бадылаашкынны соңгулдаа ол-ла участоктарынга соңгуукчуларның ниити соңгулдаларны чорударынга тургустунганы, бүгү-ниити таныжып көөрү-биле 1990 чылдың апрель 9-тан эгелеп киирер даңзызы-биле эрттирер.

Каап турар айтырыглар-биле холбаштыр Төп соңгулда комиссиязы улус депутадынга ийи кандидаттың бирээзи бадылаашкын хүнүнге чедир үнүп чорый барганда, округ соңгулда комиссиязы депутатка арткан кандидаттың талазы-биле катап бадылаашкынны чорудар. Бир эвес катап бадылаашкынга киришкен соңгуукчуларның чартык кезиинден хөй бадылаашкыннарны кандидат алган болза, ону соңгуткан деп санаарын комиссия тайылбырлаан.

Комиссия оон аңгыда, РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелин үндүргени-биле холбашкан өске-даа чамдык айтырыгларны чугаалашкан.

(СЭТА).

КӨРГҮЗҮГ ЭКИ

Мөңгүн-Тайга районунуң «Мөген-Бүрен» совхозтуң Кара-Даг № 3 хойжу бригадазында ниитизи-биле 9093 баш хойнуң 3646-зы төрүүр. 5747 баш сувай хой бар. 1989-1990 чылдарның кыжы Мөген-Бүренге берге бооп турза-даа, бригаданың малчыннары боттарының кызымаккай күш-ажылы-биле шыдажып эрткен деп болур.

Төрүүр хойнуң 2773-ү оолдапкан. Оон 2773 хураган онча-менди доругуп турар. Шупту малчыннар карак кызыл, шудургу ажылдап турарлар. Оон чижээнге шак мындыг малчыннарны кысказы-биле киирип көрейн. Республиканың «чүсчү-малчын клубунуң» кежигүнү Маадыр-оол Иргитович Намзын 322 баш төрүүр хойдан 97,7 хуу хураганны камгалап алган. Малчыннар Сарыг-оол, Сергей Сагааннар, Кан-Хүлер Хертек база багай эвес көргүзүглерлиг болган.

Малчыннарда мал чеминиң курлавыры бар. Сиген, чарба, дус четчир. Малга суг чедирер машиналар үешаанда чоруп турар.

Үсүп-Доржу ИРГИТ.

ОНЧА-МЕНДИ

«Х Улуг хурал» совхозтуң үшкү хойжу бригадазында шээр мал 20 коданда кыштаглап турар. Бригаданың бо чылгы сорулгазы — 100 хойдан-на 85 хураганны камгалап алыры, бир баштан-на 2.5 кг дүктү кыргыыры.

Бригаданың төрүүр хойлары февраль айдан эгелеп массалыг оолдап эгелээн. Малчын коданнарда дус, сиген, сула, өске-даа чемнер четчир. Амгы үеде бригадада 1850 хураган онча-менди доругуп турар. Оруйгу Сирен-оол, Даргын-оол Кара, Хунажык Солун-оол, Владимир Мекпер-оол оларның хойларының хөй кезин оолдапкан. Ниити байдал эки.

Сакманчылар 80-ден 110 чедир хураганны ажаап, доруктуруп турар. Олардан Валентина Мекпер-оол, Саида Демир-Хая, Валентина Кендей, Валентина Байкара кызымак ажылдап турарлар.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.

АКТЫ АК, КАРАНЫ КАРА ДЭЭР

Совхоз болгаш оон директору

Бот-орулга-чарылга үезинде бистиң «Бурунгаар» совхозта кажи сагыжынга-ла кирбес чайнаашкыннар, үүлгедиглер болуп турарын кайгаар-дыр мен. Сактырга бистиң ажыл-агый кымга-даа хамаарышпас. Ында ажыл-агый канчаар-даа сандарап турза, кым-даа тоовас. «түс-түзүнда, дугул мыйызында» дээр хевнүг-дүр. А совхозта чөп бар болган.

Бо материалды бижиирде кол экономист Г. Ширапан чамдык сан-чурагайларны алганым шын. Эрткен чылын биске Кыдат Улус республикадан керээ ёзугаар 80 кижи кээп, 21 гектарга согуна тарааннар. Дугуржулга-биле 360 тонна согунаны дужаар, 302 муң 400 рубльдиң орулгазын киирер турган. Херек кырында өстүрген согуназы 203 тонна азы 97 440 рубль түңнүг болган. Ол 21 гектарга согуна тарырынга үнген ниити чарыгдаа 82371 рубль болганын кол экономист тайылбырлады. Ол бүгү саазын-документиде деп чүве билдингир. А шынынга бе? 48223 рубль, ынчан ол аалчыларның кылган ажылы совхозка 233354 рубль четкен.

А биске оон аңгыда көрей эштер база турду, бистиң совет хамаатылары-дыр ийин. Бригада 10 кижи. Керээ ёзугаар 9 гектарга ногаа тарааннар. Оон 99 тонна согунаны дужаап, ажыл-агыйга 47520 рубльдиң продукциязын дужаар турган. Ол бүгүдеге чарыгдал 11759 рубль болган. Оларның шалынга алган акшазы база бар деп чүве билдингир. Ол хиреде совхозка чаңгыс килограмм-даа согуна дужаавааан.

Бо бригаданың тыптып келгени тывызык-биле дөмей бооп турар. Директорувус В. Ярмольник агроном-бригадирге Павел Константинович Кимни хүлээп алган турган. Олар хоочун оңнуктер. Моон мурнунда «Кара-Хаак» совхозка кады ажылдап турганнар. Ынчангаш ону чалап экелгени база таварылга эвес. Бригадада согуна тарыыры-биле 9 гектар черни бээриниден аңгыда, оларның боттарынга өгерде шөлү кылдыр совхозтуң суггаттыг шөлүнден 0,17 гектар, азы каттышкаш 1,17 гектар шөлдү берип каан турган. Херек кырында ол черниң хемчээлин күзүн совхозтуң комиссиязы (даргазы Доңгак Дунгар-оол) хынаарга, 4,5 гектар болган. Анаа арбуз тараан.

Тарып өстүрүп алган арбузту агроном-бригадир П. Кимниң кадайы Кызылдың рынокунда совхозтуң ларегунга садып турган, херек кырында боттарының-ла болгай. Ол ышкаш совхоз төвүнде ногаа ларегунга ол-ла арбузту директорнуң уруу садып турганын улус билир, а бригаданың улузу боттары арбузту Сарыг-Сепке барып саткан.

Ол арбуз чеже болганын бөлүүн чижек-биле санаалынар: 1 гектардан 200 центнер дээш алырга, 4.5 гектардан 90 тонна. Ону бир килограммын 1 рубль деп садарга безин кайы хире дир? А 4.5 гектар черниң халезини дээш, бригада совхозка чаңгыс кепеек-даа киирбээн. Оон аңгыда тараан арбузтуң үрезини кайнын келгенил? Чүгле арбузтан киирген орулгадан директор биле бригадир кашты боттары карманнааны?

Совхозтуң экономиказының быжыглаарының оргунга оон кассазынче хоуун суп, хууда байып, амырап турар директор бистиң бо-дур. Бо удуртукчу мурнунда «Кара-Хаак» совхозка турганда хөй акша-хөреңгини самчыгдаан, ажаап кааш кижилер-биле сулчаалежип алгаш, совхозтуң кассазындан муң-муң акшаны ап турган болгай. Ынчангаш ону партия кежигүнүнден үндүргени, кеземче харыысалгазын оңаалап турган. Бо дугайын СЭКП обкомунуң бир пленумунга чидин-биле шүүмчүлээнин солунга бижээн турду.

В. Б. Ярмольник ам бо «Бурунгаар» совхозка келгеш, депутатка депшиттирген, партия кежигүнүнге кирип алган. Партия кежигүнүнге кандидат стажы четти бе, четпеди бе даан ышкаш коммунистер ынчашпайн турда-ла, совхозта партком секретары Л. Д. Монгуш «районнан негеп, далаштырып тур» дээш, директорну кежигүнге бадылап алган.

Директорнуң арыг эвес сеткилиниң дугайында мындыг бир факт бар. Эрткен чүгүн ол Сарыг-Сепке белеткел конторазынга 8 хавак дужааган. Ол хавакты кайнын келгени? Оларны хүлээп алган кижи – белеткел конторазының ажылдакчызы ам Суг-Бажы суурда бар. А совхозтуң ажылчыннары эрткен чылдың сентябрь — декабрь айларда хаваннарын, инектерин совхозка саткылаан, оон өртээн ам-даа төлеп бербээн. Чөп малын совхозка дужаап турда, а директор чүге белеткел конторазынга барып дужааганы ол? Бо дугайын тода билип алырын ажылчыннар күзеп турар.

Совхозта ортумак школа бар, ында ажыл-агыйның улузунуң ажы-төлү өөренип турар. Оларны күш-ажылга кижизидери директорнуң, В. Б. Ярмольниктиң база дорт херээ. Ындыг турбуже, школаның удуртукчулары өөреникчилер бригадазынга чер берип көрүнер деп, эрткен чылдың эгезинден тура, В. Б. Ярмольниктен ээрежип келген. Районо дамчыштыр-даа дилеп-ле турдувус. Оон соонда школа совхозтуң күш-ажылчы коллективи чөвүлелинге дилег киирген, муң-не бээр болган. Чогум кайнын дээрин амдыгаа чедир билдинмес. Черле совхоз директору школазының амыдыралын сонуургавас боорга дыка-ла элдептиг-дир. Ийи-чаңгыс удаа дилег киирерге «хаайынга-даа капкас-тыр».

Эрткен чылын школа улузу совхозка 23,3 тонна сигенни кезип, бөлүп берген. Ынчангаш учетчик [illegible] Ондарга [illegible] каапкан, оор аппарган деп чылдагааннаан. Херектиң ужуру болза совхозка ону шуут-ла акт-биле хүлээткен-дир. А продукция дужаавааи улус безин совхозтуң кассазындан муң-муң акшаны үндүртүп алгаш чорый барган.

Девин чугаалааным кыдат аалчыларның тарып өстүрген согуназын совхоз садып чадашкан, саарбайн барган. Кызылдың баазалары, организациялары хүлээп албаан. Оон бир дыңнаарывыска Таңдының Межегейде-даа аппарган деп чугаа бар. Ону ынай бээр, ол-бо черлерже сөөртүп дажыглаарга, та чеже акша үнүп турар, ону кым төлээр чүве. Билдинмес. Совхоз-ла ыйнаан.

Шак мындыг чүүлдер совхозта бооп турда, Каа-Хемниң партия, совет база АҮК болгаш улусчу контроль комитеди эш В. Ярмольникти амдажыдып турары элдептиг. Оларның ындыг деткимчезинге даянып алгаш, бо директор кедерел барган.

Эрткен чылдың ноябрьда совхозта парткомнуң отчет-соңгулдалыг хуралы болуп эрткен. Анаа профком даргазы Г. Санчат-оол, ажылчыннар А. Ондрун, К. Салчак, Е. Дүдүвей, Л. Дунгар-оол дээш өске-даа эштер совхоз согуна тарааш, бо хире улуг каражага таварышканын тайылбырлап бээрин директор В. Ярмольниктен дилээрге, ол будалдырып, ындыг-мындыг деп кааптыр.

Ам директорувус чаа «Жигули» садып алган, эзедип чоруп турар-ла-дыр. Акша-төгерик бузуруп ал турарының херечизи ол эвеспе. Моон мурнунда «Шын» солунга үнген материалды (директор дугайында) совхозка сайгарып көргеш, харыылаар ужурлуг турган. Республиканың Улусчу контроль комитеди В. Ярмольниктиң бир айда шалынын тыртар кылдыр шиитпирлээн, а бригадир П. Кимни доңгуткан. А республиканың Агроүлетпүр эвилелинден чүгле түс-тузунда оларга доңгулда берип каан.

База бир мындыг чүүл бар: совхозтуң бухгалтериязы аппаратында мурнунда база-ла хөй акша-хөреңги шиңгээткеш, кеземче херекке онаашкан Любовь Тюрина баштаан херек кижилер шоп саадапканнар. Ынчангаш бистиң совхозту В. Ярмольник бактаан кижилер мөңгүп туруп берди. А ол хиреде совхозтуң ажылчыннары ам шалынны 3-4 ай дургузунда албайн турлар.

Чалаткан бригадаларга совхоз эрткен чылын чер бергенинден дыка хөй хераженнер ажыл чок арткан. Мурнунда олар ногаа өстүрүп ажылдааш, совхозунга орулганы киирип турдулар. Ам бо чылын база ынчап барза хөңү. Ынчангаш дарый хемчег алырын «Шын» солунну дамчыштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинден база республиканың Агроүлетпүр эвилелинден дилеп тур бис.

Куулар КАЛДАР-ООЛ.
Школада башкы.

ЭРТЕМ-БИЛЕ ЭПТИГДЕ

Бөгүн Кызылга РСФСР-ниң Агроүлетпүрүнүң чанында Агроүлетпүр комплекизиниң эртем талазы-биле хандырарының Сибирьде зона төвүнүң чөвүлелиниң үүжүшкүннүг хуралы эгелээр. Ол болза республиканың амыдыралынга эң чугула болуушкун-дур. Ол хуралдың ажыттыңарының бүдүүзүнде бистиң корреспондентивис СЭКП обкомунуң секретары **Ш. Д. ООРЖАК**-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны сонуургаан.

— Шериг-оол Дизижикович, шак бо хуралды бистиң республиканың амыдыралынга онзагай деп болурдур. Мону чылып эрттириш турарының кол сорулгаларының дугайын тайылбырлап көрүңерем.

— Хамыктың мурнунда бистиң кодээниң. Тываның бүгү-ле агроүлетпүр комплекизиниң даартагы хүнүн бодаанывыс ол. СЭКП ТК-ның март Пленумунуң соонда, бир чыл эрти. Анаа, билир болгай силер, келир үеде чурттуң аграр политиказын ажылдап кылган. Оон эге үндезининде кижи туруп турган. Эртемниң эң сөөлгү чедиишкиннеринин болгаш чаа ажылдыышкыннарны, деңнелдиг технологияларны шингээдип турган, ооңуң база ажылды башкарарының хөй янзы хевирлеринге, аграр секторун башкарарын [illegible] рынга база долу бот-орулга-чарылгага үндезилээш, бүдүрүлгениң чаа хамаарылгаларын шингээдириниң аңы-биле кодээ ажыл-ишчиниң кижизин күш-ажылы, чогаадыкчы күжүн улам доп ажылдап — кол сорулгавыс бо бооп турар.

Оон бистер долузу-биле [illegible] бээр чыгаан бис дээн ам-даа эрте. Бир чыл дээрге, улуг эвес хуусаа-дыр. Ынчалза-даа эгелээн кылдынган, ажыл бүгү талалыг шинчеп эгелээн. Чамдык чедиишкиннер бар. Эрткен чылын республиканың совхозтары [illegible] рыгга чок болуп, орулгалыг ажылдаан. Капитал салыышкынның чоп ажыглаарында эргилде бар. Бо чылын, чижээ, бистиң АҮК-туң эң чугула адыры — мал ажылының социал хөгжүлдезинге капитал салыышкыннары 3 катап көвүдээр.

Кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер талазы-биле дыка хөй арендаторлар, кооперативтер коллективтери баштайгы чедиишкиннерин чедип алгылаан. Тыва агроүлетпүрнүң болбаазырадылга бүдүрүлгелеринде, эң иланчыя Кызылдың эът комбинадында эки чүүлдерни садып алыкчылар эскерип эгелээн. Оон ыңай республиканың аграр политиказының бүгү-ле эң чугула адырларында узун хуусаалыг программаларны ажылдап кылган.

Бистер болза даартагы хүнүвүс кандыг болурун эки угаап билир турар ужурлуг бис. Үргүлчү-ле шенелделер, частырыглар кылып тургаш, АҮК хөгжүп шыдавас. Частырыгларны моон соңгаар эң ыланчыя кодээниң амгы эргилдезиниң үе-чадазында черле кылып аргавыс чок.

Чижээ, арендаларны ап көрээлинер че. Чөгүмчалыг түңнелдерни ол берип эгелээн, моон соңгаар-даа бээр чугаажок. Ынчалза-даа оон амгы хевири хөгжүп чедер кызыгаарлыг. Кайы-бир үе-чадазында ооң шаа төнер. Арендаторларның кандыг технология-биле чепсеглээрил, оларның материал-техниктиг баазазын канчаар быжыглаарын бодавас, кодээге моон соңгаар болур социал байдалдың онзагай чүүлдерин өөренип көрбес болзувусса, оларның ажылы чаңгыс черге таптап турупкар. Ынчангаш АҮК-туң даартагы хүнүн эртем ёзузу-биле бодап көөрүнүң, эртем талазы-биле экспертизазын [illegible] «рыногунга» республиканың [illegible] харылзааларын калбартырының болгаш харылзааларының эргежок чугула болуп турарының чылдагааны мында-дыр ийин.

— Агроүлетпүр комплекизин эртем-биле хандырарының Сибирьде зона төвүнүң кандыг-кандыг дузазы республикага хамыктың мурнунда чугула херек бооп турар ирги?

— Айтырыглар-ла хөй. Хамыктың мурнунда бистер Кодээ ажыл-агый эртемнериниң Ленин аттыг Бүгү-эвилел академиязының Сибирь салбырының эртем-шинчилел институттарының дузазы-биле шинчээн ажылдарын идепкейжидер болдаг турар бис. Чиңгээзээрге, чевивис-тир. Тыва дээрге бодунуң агаар-бойдузунуң, хөрзүнүнүң, үнүжүнүң, дириг амытаннарының талазы-биле чер бөмбүрзээниң онзагай булуңу болгай. Ынчангаш черивисти камнаар, камгаладаар чок чоруктап камгалаар херек. Ынчаарга бо хүнде бистиң эртем-билиивистиң деңнели ол сорулганы идегелдиг шиитпирлээринге четпес.

Бөгүнде бисте 3.2 млн. гектар одар, чүгле 424 муң гектар тарылга шөлү бар. Малдың чеминге одарлар канчаар-даа аажок улуг рольду ойнап турары билдингир, а оларны канчаар ажыглаар дугайында бо хүннерге чедир черле оргузуг арга-сүме, шинчилел бисте чок. Өгбелерниң чүс-чүс чылдарда ажыглап чорааны аргазын кагааш, оон оруунга чаа арганы тыппаан бис. Оон түңнелинде дыка делгем одарлар харыксырап баксыраан, эң эки шынарлыг оът-сиген ховартап турар.

А тарылга шөлүнүң чемиштиг чоруу канчап турар деп? Ол дээрге айтырыгларның айтырыы-дыр. Хөрзүннүң сүүзүнү эвээжеп-ле, ховартап-ла турар. Бир эвес ону соңгаатпас болзувусса, ажы-төлүвүске куруг элеени арттырып каар апаар бис. Ынчаарга ам хөрзүннүң сүүзүнүн чүнүң-биле немээрил? Органиктиг [illegible] бисте долу хандыра албас бис. [illegible], а арткан малды бүдүн чыл дургузунда кадарар-дыр бис. Ындыг болганда, ёзекти кайнын алыр? Хөрзүннүң сүүзүнүн [illegible] алырда, кандыг химиктиг, кандыг-кандыг минералдыг чемиишкиннер херегил? Бо-ла бүгү айтырыгларга [illegible] тода харыы биске агаар, суг дег херек.

Бисте суггаттыг черлерни көрээлинер даан: кайы хире шенелделерни частырыглардыг маңаа кылбадывыс дээр! Бо ажылга хөй-ле акша-хөреңгини үндүрген бис, а берримчези чөгенчиг. Моон соңгаар ынчаар эргевис-даа чок. Бо талазы-биле үндезин шинчилелдер херек.

Кодээде чоннуң өзүп көвүдеп турары, ийи талазында, бот-орулга-чарылга кодээ чон чүнү кылырыл, канчаарыл деп айтырыгны чидии-биле тургузуп келди. Маңаа база ыяк шинчилел херек. Ынчангаш кодээге база чаа бүдүрүлгелерни, адырларны ажыдар апаар.

Бистиң кайы-бир районувусту ап алгаш, анаа экономика база бүдүрүлге талазы-биле бот-бодунуң арасында сырый холбаалыг кооперативтерниң каттыжыышкыннарының херек кырында хевир-майыы кандыг болурул дээр дугайында шуут-ла көргүзүп, тургузуп берип көрүңер деп, Сибирь төвүнден дилеп тур бис ам. Эртемденнер бо саналды аажок сонуургап хүлээп алдылар.

Шак бо хурал республиканың эртем күштерин мооннеп каттыштырарынга, бистиң эртемденнеривисти шимчедиринге, кол күшту кайнаар моонноорун шилип алырынга черле дузалаар боор деп идегеп турар улус бис. Сибирь төвү биске мерге-жилдиг специалистерни, эртем кадрларын белеткээринге бүгү талалыг дузалажырын аазап тур.

— Бистиң аалчыларывыс Тывага хол даан келбээннер боор аа?

— [illegible] канчаар Чиңгээлээрге. Кодээ ажыл-агыйның экономиказының Сибирьде эртем шинчилел институду чер дугайында Хоойлунуң хүлээп алганының соонда эң чугула айтырыгларның бирээзи — черниң экономиктиг үнелелин кылырының методиказын бисте саналдап тур. Сибирь биле Ыракты Чөөн чуктуң ветеринария институду бистиң республиканың мал ажылынга улуг каража-кожаларды чедирип турар бруцеллезти узуткаарынга дуза чедирер деп турар.

Бистер бо хуралга боттарывыстың сорулгаларывысты шиитпирлээринче улуг шинчилел ажылдары кылып турарларны чаладывыс. Эрткен чылын бистиң Тываның төлээлери Кодээ ажыл-агыйның эртемнериниң Бүгү-эвилел академиязының Сибирь салбырының адырларының ажылы-биле таныштывыс.

Оон аңгыда, чамдык совхозтар, харын районнар безин, чижээ, Улуг-Хем, Сибирьниң эртемденнери-биле харылзааны эгелей берген, дугуржулгаларны чаргылаан. Чоокку үеде бистиң 50 хире совхозтарывыс болгаш АҮК-туң бүдүрүлгелери эртем-шинчилел институттары-биле бот-орулга-чарылгага үндезилээш, керээ ёзугаар ажылдаар деп турар.

Ынчаарга ам камналга деп алгаш, эртем-биле холбажыр хөңнү чоктар база бисте бар болдур эвеспе. Ол хамаанчок шаандагы байдалче, аът-биле ажылдаар аргаже кирер-дир дээрлер бар. Бистиң саанчыларывыс кайы хире берге байдалда турарын билир силер. А бистиң инженерлеривис кадарчыларның ажыл, амыдыралын чиигедир дээш чүнү кылыпканнарыл?

Кодээ ажыл-агыйга эртемни ажыглаарынга, деңнелдиг технологияны, таарымчалыг техниканы шиңгээдиринге акша-хөреңгини үндүрбейн тургаш, кодээ ажыл-ишчиниң ажылын кижизиг, аянныг, ажыктыг кылыр деп кол сорулганы шиитпирлеп хоржок бис. Ынчангаш ам эртем фермаларга, коданнарга, тарылга шөлүнге хүндүлүг, күзенчиг аалчы болур, анаа делгем оруктуг ажыдар ужурлуг бис. Ол айтырыгларны шиитпирлээринге профэвилелдери күш-ажылчы коллективтерни киириштирип шыдаар боор бис. Хуралдан хүлээп алган сүмелер областың партия организациязының контролюнга турар апаар. Республиканың келир үези — эртем-биле эвилелде.

ЧӨРҮЛДЭЭ ЧҮДЕН УЖУКТАЛГАНЫЛ?

● Хөйнүң үнүнге дүлей чоруктан канчап адырлырыл ●

(Төнчүзү. Эгези № 38 «Шынның»)

Кижилерни ажыл-ишче ма-бадылгаларынга сонуурга-лаан, хөй аңгы-аңгы херектеринге социализмниң чаагай аргалары база администрация, профэвилел болгаш бүгү ажылчыларнын кол херектерин шугумчуларга тургузар апаарган. Ол дээрге коллективниң хүрээлеп дааршылыг, оон деткимчезин алдырыышкын база бир арганы бүдүргенинг чидириг турар. Социалистиг чарыш дугайында айтырыгга эрге-лекчилиг ажылдан мыңчыг болгаш чарыш организастаар дээрге бистиңиде материалдыг арга-шинээ чок, а моральдыг шаңнал-мактал чүнү бээр, чүгле вымпел алыр шаары болур ыйнаан. Херек шыгында эки бедер көөр болза, маңаа чугаалаан хамаарышкан херектинер Моральдыг шаңнал-мактаарга хамаарышкан хөмүдалдар коллектив хуралынга база дыңналыр турду. Эрткен чылгы медицина ажылдакчыларынын хүнүнде шаңнал-мактал алганнар каттышкан кижилерниң шинчилелге сүмелешкен болгаш коллектив-биле сүмелеш-кен деп барганыы дугай Г. К. Мегенцева чугаалаан. А 1989 чылдың январьда болган профэвилел хуралынга үнген саналдарда аңгылаан бижиктерни тывыс-саанынга база хомудал турганын протоколда айыткан. Моральдыг шаңнал-мактал дың дээштинин администрациязы чедир хөдүрээйн турары ооң-на хөй. Ол дугайын чагаада база шыны-биле бижээнин үстүнде номчаан силер.

Табель шапкы таларыбиле хамдык хүндадары эмнелгениң бухгалтериязынга хамаарышкан ол эмчиле, эмнелгениң удуртукчузу Л. А. Охотникова ыылган.

Ажылдакчыларның ал турар шалынының хемчээли элээн ыылгалдыг. Стажындан база кымның кандыг ставкада ажылдап турарындан шалыны, телевизор хамааржып турарын коллективке чедир тайылбырлаавайн турар. Бо талазы-биле чамдык маргылдааларның чылдагааны коллективте ажык-чаргыг чорук барып чыгында. Дужаалдарны таныштырып чарлаавайн, ажылче үнериниң графигин ыннайн турар. Ынчанташ бүдалчак, билдиммес чүүлдер, хомудалдар тыптып кээп турары чеп.

Хыналда комиссиязы улуг медсестра Н. Н. Некрасова-биле чугаалажып турган, ажыл табельдерин, графиктерин көргүзерин дилээн. Ынчан февральдың 2-нин хүнү турган. Февральдың төнчүзүнге чедир долдурган кааи табельди эккеп көргүскен. Улуг медсестраның тайылбырлаары-биле алырга, ажылче үнериниң графиги ол, үк графигти стол кырында шил адаанга 5 хонук дургузунда (ай бүрүзүнүң 25-тен төнчүзүнге чедир) салып каар, оон ушту алыр.

Ооң соонда ажылдакчылар ону кайызы көөр боор. Графикти бүдүн ай дургузунда 30 хонук иштинде эң хөй көөр ужур турганы чүгле 5 хонукта шил адаанга чыттырар чүнү ажык? Комиссия кежигүнү Л. А. Охотникова график-биле табельдин аразында ылгалын улуг медсестрага тайылбырлаарын дилеерге, кижи чугаалашпаан.

Ажылдакчыларның табельди чүге бар-бары чедип турганнарыл? Ол дээрге база хамаарышкан көрүштүг. Ынчан турар хөмүдалдар ажылдакчы хүнүнүң чедиишкиннерин кижилерге тургузар дээрге чүве.

Кижилерниң күүседип турар кижилерниң албан-дужаалынга хамаарышпас таварылгалар бар. Чижээ, физиокабинеттиң медсестразы Н. П. Селянина ол кабинетти аштап-чуур дээш 50 хуу немелде ап турар, а херек кырында ону аштавайн турар. Медсестраның оруунга санитарка Н. Д. Салчак кабинетти аштап, чүп база ынчалдырып, кымыл турар. Улуг медсестраның аазыг кижилер ынай-бээр чедирер хамааржыр хемчээли база ыылганып турар.

Ажыл шагының хемчээли чогуур нормадан 2 катап ажып турар таварылгалар бар. Чижээ, санитарка Н. С. Кызыл-оол эрткен чылдың октябрьда 328 шакты ажылдаан кылдыр санаан. Медсестра Н. П. Селяниннын эрткен чылдың мартта ажылдаан шагының хемчээли база 1.5 нормадан оранчок ажыг.

Оон ангыда графиктер табельдерге дүүшпейн турарын хыналда база көргүскен. Табельде кижилерниң ажылче үнмээн хүннери (аарааны, прогул дээн ышкаш) көргүзүлмээн болур, азы «б» (бюллетень) «п» (прогул) деп демдектерниң оруунга, кес ээрежектер арттырып каар. Ынчангаш кымның оруунга кым солуп ажылдаанын безин тодарадыры берге.

Улуг медсестраның таладан бодунун допт хуваалгазын чедир күүсетпейн, ажылды чедир организастаарын чорудар бар. Ооң бодунун чугаазы-биле алырга, улуг медсестра болуп 10 ажыг чыл ажылдап келген, аттестацияга бирги категорияны алган. Ол чүл ынчаш, азы дуржулгалыг, ыдырак специалистиң билиг-мергежилиниң чеплези ол бе? Азы бо эмнелгеде негелде чогун ажылдаан, ынчаар ажылдаарга ажырбас дээш, ажылын сулараткан ол бе? Бухгалтерия ажылдакчылары бо талазы-биле кончуг негелделиг, чаңгыс ужук-даа соора бижиттинген чаңгыс кезенек-даа долдуртунмайн барганын соора көрбес улусла болгай! Бо удаада бухгалтерияның ону ыыт чокка арттырып турганы элдептиг. Азы шупту эмнелгелерниң графиги ынчаар кылдынып турар бе дээш дешпээр-биле онкодиспансерниң, божудулга бажыңының, кеш аарыглары эмнээр диспансерниң графиктерин, табельдерин көргүзедивис. Чогуур негелде ёзугаар шын тургузулган болду.

Кызылда уругларның халдааырлыг аарыглар эмнелге салбырында дужаал ёзугаар чепшээрээн, бүрүткеттинген буфет көрдүнмээн, ону организастаарынга таарышкан өрээл-даа чок. Эмнелгеде «буфет» дугайында чагаада бижиттинген фактылар шупту бадыткаттынган.

Медсестра Надежда Петровна Селянина ол продуктуларны СЭКП обкомунуң сүлдээзи эргелекчизи Вера Михайловна Пахомовадан, «Мөңгүнтектен» кандыг-даа фактура, документ чокка ап турар. Аңаа колбаса, эът, фрукт, компоттар дээш өскелээ ховар продуктуларны эккеп физиокабинетке садыглап турар. Оон колдуунда чүгле Н. П. Селянинаның чоок кижилери садып алыр. Январьның төнчүзүнде буфетке мандариннер киирген, база-ла ынчаар үлешкен.

Февраль 1-2 хүннеринде садыглаары-биле буфетке даглаан, чыыкырганы киирген сурас дыңналган. Комиссия келгенде, ону садыглаавайн чажырыпканын ажылдакчылар чугаалап турган. Н. П. Селянинаның бодундан комиссия кежигүннери айтыырга, «бодумга бир хааржак апельсин, бир хүүн чыжыыргана, бир шоолай далган садып алган мен» деп тайылбырлаан. Бодунга садып алган болза, эмнелгеже чүге соортуп эккел чыткан ол? Албан чери-биле бодунун бажыңын ылгап шылавайн турары ындыг бе? Садып алыкчыларга ол ховар продуктуларны чедиштирери-биле магазиннерге чүгле 1-2 килограммнаа садып турар болгай. Н. П. Селянина бары-барып эске столовая дамчыыштыр хааржак-хааржаа-биле ап турарын чүнүү-биле тайылбырлаары? Ол столоваяга мандаринни чүгле чаңгыс килограммнаа берни турда, безин чедишпейн барган.

В. М. Пахомованың бодунуң тайылбырындан алырга, таныжы Н. П. Селянина-биле хууда дугуржулга ёзугаар айда ийи катап бериш турган. Столоваяга сыдлап алган продуктуларны элээн хейүбиле дооразынче садыглап турар ышкажыл. Буфет талазы-биле айтырыгны тодарадып, хемчээн алырын хоорккүүскомдаргазының оралакчызы Н. Л. Верхотурова аазаан, а оон огулуг түннел билдинмейн барган.

Ындыг чорук чүгле бо чылын эвес, каш чыл улаштыр уламчылап келген. Мачаа шыңгызы түңнелди үндүрери негеттинип турар.

Хоорккүүскомнуң садыг киллизиниң эргелекчизи Ч. К.-С. Монгуш артыкшылдыг кондитер, кулинария кылыгларын организациялар буфеттеринге садыглаарын чөпшээрээн чүве дээн.

Оон ангыда эмнелгеге ынчаар буфет организастап алгаш, ону таныш-көрүш аайы-биле боттары, администрация үлежип турарга, коллективке ол дугайында чугаа-соот үнүп көөрн чеп. Оон хандыртынган кижилерниң — эргелекчи В. В. Кольцовтан эгелээш — тала-дүгай тыртыжарынга киржип, ала-чайгаар-ла бир кижиниң өжезинден тамааргылгалыг апаары база билдинип ышкажыл. Ындыг эргелекчи ол кижилерден принципиалдыг негелде кылып шыдавас болурунга ол база чедирип турар чадавас.

Н. П. Селянина профбөлүк удуртукчузу турган. Ону коллектив хуралынга сонгуваан, а беш минутага бодун безин олурушпаанда томуйлап каан турган.

Шак мындыг байдалга демократия чедип алдынар бе? Чүү-даа болза, чүгле администрация айтып бээр, коллективтин, бүгү кижилерниң саналын-оналын барымдаалавас чорук чүге чедирип келгени илдең. Чатырын дужаарынын арга-методу бо коллективте бижээн-биле ийнам бергенин фактылар көргүзүп турар-дыр.

Чагааны сайгарып чугаалашкан хуралга коллектив кежигүннери идепкейлиг киришкен, 30 ажыг кижи саңал берген. Боттарын дүвүредип чорур айтырыгларны айыткажып чорбиле чугаалап турдулар. Мону бижип турганы, шупту-ла чүвени бижээр карартып дээр бижиидаа сеткил мелде чок. Эмнелге коллективинде эки чүүлдер эвээш эвес кылдынып турарын база көрдүвүс. А. К. Жура, Г. В. Евтешин, Н. Д. Салчак, Л. С. Донгак, А. Н. Хремов болгаш оон-даа өскелер боттарының саналдарынга администрацияның ажылын хырыы-биле үнелеп, бир эвес шупту кижилер эки ажылдаар-даа болза, маргылдаалыг айтырыглар эвээш болуруп чөптүүбиле чугаалап турдулар.

Санал бергеннерниң хөй кезии коллективте моральпсихологтуг байдал чөрүмелдиг эвес чөрүлдээлер каш чыл уламчылап ооңайн, улам үрелээлен келгенин айтып турганнар. Хомудал, чөрүлдээлер канчап тыптып келгенин көргүзери оралдаанчылыс. Ону адил, эмнелгени алырынга администрацияның талазындан чагырын дужаар аргадан уштунгаш, ооң демократчы, эде тургузуушкуннуң тургузугларын үезинде киирип шыдавазы-биле байдал улам чидиглеген.

Коллективтиг чагаага хамаарыштыр улуг медсестра Н. Н. Некрасованың болгаш эмнелгениң удуртулгазының чугаазындан алырга: «Негелде кылырга хорадаар, ону шын хүлээп албастар», «хемчег алдыргаш, хомудал бижиирлер», «үр ажылдаан кижилер ындыг чүве биживес. Чаа келген ажылга ызырынмастарның бижээни-дир...»

А херек кырында кандыгыл? Чагаада ат салганнардан 12 кижи 2-3 чылдан 8—10 чыл чедир ажылдаан. Оон ангыда артканнарындан чыл чедир стажтыглар-даа бар. Кандыг-бир чедир кылдынмаан ажыл дээш хемчег алдырткаңнар-даа турган. Ынчалза-даа чөптүг негелдени санитаркалар, месестралар шын хүлээп ап, хомудавайн турарын саналдарга киирер ботгары чугаалап турдулар.

Кол эмчи А. А. Суслов, В. В. Кольцов оларның бодап турары-биле алырга, эмчилер аразында чөрүлдээлерден ындыг чүве үнүп келген. Чагаа бижикчилерни көгүттүрүлген деп турар. Салбырның эмчилериниң аразында эп-найырал кошкак, бот-боттарын билишпейн, деткишпейн турар. Ол дугайын үстүнде база бижидим. Ынчалза-даа чүгле аңаа чылдак каккаш, коллективте тургустунуп келген байдалды чөптүү-биле сайгарбайн келгенинге ол барымдаа болур бе? Кижилер боттары айтырыгны шын тургузуп турарын база катап айтып каайн.

Кадык камгалал министерствозунуң удуртукчу кадрларының иштип аыырында чамдык чедир кылдынмайн турар чүүлдер база бо таварылгадан безин көскү-дүр. Ол болган хуралга Н. В. Сиякс бодунуң база олурушкан, Министрлер ында саналындан бижип-даа дүвүрел дыңналбаан. Өзел айтырыгта хамааржыштыр ол бодунуң бодалдарын илереттеди. Маңаа коллектив боду шинтпирлерни билдинмир. Ынчалза-даа ындыг чидиг айтырыгны чугаалажып турда, чымыжан хөй медиктер министрниң тодазын тургузуп дыңнаан турганы чадавас боор.

Кадрлар шилилгезинге принципиалдыг чаарылгаларны кылбышын, эмнелге коллективтери-биле ажылдаарын демократчыдылга, ажыл-чарыг чорук ачан турарын министерство өөренир ужур келген. Кызылдың № 1 божудулга бажыңында, Хову-Аксының эмнелгезинде тургустунган айтырыглардан ол ышкаш болур эмчилелиниң Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумуна, Министрлер Чөвүлелинге, СЭКП обкомунга алрексиин чагаазындан сайгарылгазындан министерство ишчилери түңнелди үндүрери негеттинер-дир.

А уруглардың халдаанырлыг аарыглар эмнелге салбырындан 20 ажыг кижи ат салган чагаада эргелекчиге бүзүрел чок чорукту көргүскени таварылга эвес дээрин көрдүвүс. Удуртулганың талазындан националдар аразында харылзаага хүндүлел чок чорук көргүскенин болгаш коллектив ортузунга эп-найыралдыг, бот-боттарынга бүзүрелдиг байдалды тургузуп шыдавааның Кадык камгалал министерствозу (А. С. Тулин), медицина ажылдакчыларының профэвилел обкому (Е. В. Черногривов) кичээңгейге албайн, сайгарбайн турганы канчап-даа таарышпас.

Чагаада айтырыгны дорту-биле тургусканы база катап көрээлиңер. Удуртулгага бүзүрел чок чорукту илереткен, сыгыргын дилээн турган саналдардан база ол дугайын дыңнадывыс. Эмнелгениң администрациязы, кол эмчи, хурал даргалаан А. А. Суслов, партбөлүк органи-закчызы Н. С. Гарченко, профком даргазы И. Н. Ворошкевич боттарының шииттир чогун көргүзүп, хурал үезинде ол айтырыгга дегбейн, оюп эрттиргенин маңаа айтыры чугула. Ооң уламындан тургустунган айтырыгга харыы бердинмээн база катап ажык хевээр артып калганы-биле үк эмнелгениң ажылдакчыларындан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге коллективтин-биле бижээн чагааны удаваанда катап база чедип келген. Ооң соонда сайгарылганы кылганы-биле улуг медсестра Н. Н. Некрасова ажылындан халашкан. Хемчеглер алдынып турарын редакцияга дыңнаткан.

Намчал ООРЖАК.
(«Шынның» корр.).

БҮЗҮРЕНЧИГ ЭВЕС-ТИР

Беш чыл хире ажык-чарлыг чорук, демократчыдылга, эде тургустуушкун деп чугаалажып келдивис. Эки талалар бар-дыр. Чамдык кижилер ону чөптүг-биле билип, ёзулуг эде тургустуушкун турар, ол эки-дир. Ийи чангыс кижилер ону соора ажыглап, удуртукчуларже чөптүг эвес халдаашкын кылып турарын солуннарны номчуп орташ, билдим.

Мен тудугга дөртен чыл чыгын ажылдап келдим. Ол үениң дургузунда СЭКП обкомунуң бажыңын, почтаны, электростанцияны, ийи дугаар школаны, амгы кедээ ажыл-агый институдунуң турар черин, чеди дугаар школаны, уран чүүл училищезин, хөй-хөй чурттарга бажыңнарының болгаш албан черлериниң тудуун кылчып келген мен. Ажыл-биле чугаалаарга, кылбаан тудуум чок. Ол үениң дургузунда дыка хөй даргалар-биле ажылдап келдим.

Ынчалза-даа тудуг организацияларынын бир демниг ажылдап, планның онаалдаларын черле күүседип көрбээн чүве. Ооң удуртукчулары үргүлчү солчур турган.

1968 чылда Ч.-Д. Б. Ондар «Тыва тудугну» эргелекчилээн соонда бистерниң тудугжуларның ажылы хеңүп эгелээн. ССРЭ-ниң Аар тудуг министерствозунуң Кызыл тудуг-биле-даа шаңнадып келдивис. Тудуг планы күүсеттиниш турган. Дарга высты Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазынче деп шилдил чорудуптан соонда тудугжуң ажылы база катап кошкап бэйн барган.

Бо чылдың март 1-де үнген «Шынның» Андрей Чыраан-оол, Деспи Дүктен-оол «Бис өскээр бодап тур бис» деп материал бижээн болду. Шупту кайгап кагдым. Кижини ынчаар ноүгулдаарге болур бе? Ч.-Д. Б. Ондар тудугжуларны үргүлчү деткип турган. Бир дугаар тудугжуларының спартакиадазын организастаан кижи база ол. Бедү бедүүн, биче сеткилдиг, чон-биле чугаалажып билир. Эртенниң-не объектилерге келгеш, чедершес тудуг материалдарын айтырар, прорабтар-биле сүмележир. Өске даргаларыбыс келгеш, начальниктер-биле чугаалашкаш, чоруй баар турган.

Мен хууда Ч.-Д. Б. Ондарны хүндүлээр мен. Ооң өөредип каан тудугжулары хөй. С. С. Сат бистиң трестке ажылдап турган, эртемден ат алган. Красноярскиниң политехниктиг институдунга кафедра эргелекчизи турду. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турган В. И. Кадыр-оол, М. А. Кыргысты база өөредип каан дээр болдар мен. Калдаар өөренгис удуртукчулар кайын турар деп Чычаан-оол биле Дүктен-оол шыыжыла, «өскээр бодап» турар ужу-дур.

Ажыктандан тура кара ажыл кылып келген кижилер кижилерни ынчаар кээ көрбес турган. Ажылды, ажылчыны кижи даргалай бээрле, адааргаан-даа ышкаш сагыңдыр-дыр.

Ам катап сонгулдалар болур. Мен аңаа киришчир мен, округум ады Оон бөлүг Ондар дээш соңгуур турган мен. Бо соңгулдада Ч.Д. Б. Ондар депутат апаар болза. Тываны ажылтыг чүүлдери ол хөйүбиле кылып болур. Ол дээш садылаарынче өскелерни кыйгырдым.

Оюн КАЛЗАН.
Ленин болгаш Күш-ажылдың Кызыл тук орденнерниң эдилекчизи, 37 чыл партстажтыг.

Москвадан чагаа

КЫШКЫ ХЭЭЛЕР

ССР Эвилелиниң УАЧД-ниң кыжын, ажык эстрадаларынга Россия Федерациязының аңгы-аңгы улустарының аас чогаал ансамбльдериниң ойнап кээп турарынга москвачылар өөрүп турар бис.

Ийи ай дургузунуң субботa, воскресенье хүннеринде эң дээре дээн бот-тывынгыр коллективтер боттарының төрээн черинин улусчу уран талантызын иыйысылалдың чурттакчыларынга бараалгатмаш барган. «Орус кыш» деп ниити ат-биле дыка хөй коллективтер орус улустуң бурунгу сюннарын, хороводтарын ойнап көргүсту. «Сибирь чоннуң аас чогаалы» деп байырлалдың «Февраль хээлери», «Сибирь сүй-белээ» дээн ышкаш программазынга Курган, Новосибирск, Омск, Кемерово, Тюмень областарының, Красноярск крайның болгаш Тыва АССР-ниң тележээри киришкен.

Тыва аас чогаалын эки билир, талантылыг организакчы Татьяна Монгуштуң удурткан Чадаанадан улусчу аас чогаал ансамблиниң — Тываның бот-тывынгыр уран чүүлүнүң төлээзиниң киришкенин, оларның оюн көргүзүүн москвачылар үр-ле сактыр боор. Ылангыя Сундукай Монгуштуң сыгыт-хөөмейи черле ончагай күүселде болган.

Түңнел концертче «Ховуңуң делгемнеринде» деп танцы кирген.

ЧУРУКТА: чоон-хемчиктерниң «Ховуңуң делгемнеринде» деп танцыны күүседип турары.

Валерий БЕЛЯКОВ,
Москва хоорай.
Автору тырттырган чуруу.

ХЕМЧЭЭН АЛЫР

Март айның он хонуктарында республиканың девискээринге учётка турган 7 машина чолаачызы овал-ондак болдурган. Ооң түңнелинде 2 кижи өлген, 5 кижи бертик-межегте таварышкан. Ээзирик үш чолаачы тодараттынган.

Чылыг эгелээн-биле мотоцикл болгаш чадаг-терге мунган кижилер көстүп эгелээн. Март 3-түң хүнүнде кежээкиниң 17 шакта Тээли—Бай-Тал оруунга Бай-Тал суурнуң чурттакчызы А. К. Анапат ээзирик мотоциклдиг чорааш, «ГАЗ-53» машина-биле чарыштырар бодаан. Ынчаар халдып чорааш, аңдарылгаш, буду сынган. Ам эмчиде чыдып турар.

Март 9-та Кызыл—Сарыг-Сеп оруунга «Улуг Октябрь» совхозтуң тракторун О. Монгуш ээзирик башкарып чорааш, удур келген «Москвич-412» чиик машина-биле үскүлешкениниң түңнелинде, чолаачы өлген болгаш чанында чораан кижизи бертинген.

КАИ ажылдакчылары эрткен он хонукта орук шимчээшкининиң 789 хажыдылышкынын илереткен. Оларның иштинден ээзирик чораан 52 чолаачының руль артындан хостаан, оорлаткан 6 машинаның 5-ин тыпкан. Оорлаан хамаатыларны туткан.

Күрүне машиназын мунуп алгаш арагалап турган туттурганнар: Чадаана АТБ-ниң чолаачызы Т. Ш. Тюлюш, септелге-тудуг механизация эргелелиниң механиги А. Н. Филиппов, «Сельэлектротудугнун» чолаачызы В. В. Калягин, «Тыва хамааты тудугнун», чолаачызы В. Н. Пономарев, «Кара-Хаак» совхозтуң чолаачылары А. Б. Маады, А. К. Салчак, «Бурунгаар» совхозтуң малчызы В. К. Махоо. Черби ыяш-агыйы чериниң тракторизи А. И. Мачелов, кайдадаа ажылдавайн турар Кызыл хоорайның чурттакчызы Ю. Г. Скорых олар болган. КАИ ажылдакчылары бо улустуң хемчээн ап турар.

Валерий ОРУС-ООЛ.
ИХМ-ниң КАИ-де улуг инспектор.

ХӨГЖҮМГЕ ЫНАКТАРГА

Сөөлгү үеде бистиң профессионал композиторларывыстың опера, симфония чижектиг улуг хемчээлдиг чогаалдарындан узуңнуүлерни радио, телевидение дамчыштыр бо-ла дыңнаар апарган бис. Ол дээрге бистиң музыка уран чүүлүвүстүң сайзыралы, бедик чадаже кедүрлүп турарының херечизи-дир.

Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чери бо чылын профессионал композиторларның чон музыкага чогаадыкчы ажылдарының дугайында отчёттаашкын концерттерни кайгусунда планнаан. Бирги кварталда Саая Бюрбениң концертин организастаары көрдүнген.

Саая Мынмырович бот-тускайлаң үнүг, ооң чогаалдары улустуң хөгжүм хөөнүнге үндезилеттинген болгаш чонга чоок дээрзин билир бис. Оон «Авамга», «Угбамга», «Дембилдей», «Күш-ажылга мактал», «Мөңге назын», «Айлан-кушкаш» дээш өске-даа ырлары хөйге билдингир, чоннуң эриклезн ырлар боор илереп келген.

Композитор Саая Бюрбе Сергей Бюрбюнун «Чечек» деп шүлүглелинге операны, [illegible] 4 [illegible] оюнчели биле альтыга ийи концертти, симфониялыг үш чурумалды, үш сюитаны, дөрт кезектиг квартетти, хөй санныг ырларны бижээн. Уянгылыг, солун ырлары-биле хүндүткелди чаалап алган бо композиторувустуң чогаадыкчы ажылынга турасқааткан концерт март 16-да Кызылдың уран чүүл училищезиниң залынга болур. Хөгжүмге хандыкшылдыгларны, көрүкчүлерни ынаар чалап тур бис.

Зоя КЫРГЫС.
Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

КАИ экраны

телевидение

МАРТ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.50 «Булактар». 10.20 Мультфильм. 10.30 Аныяктар медээчизи. 11.10 «Делегейниң десиндир. Альманах. 12.10 Поэзия минуталары. 12.10 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының VIII делегей фестивалы. «Хүнге частып келген коңгурактар». (КУДР). 12.30 «Үе». 13.00 М. Булгаков — «Мастер биле Маргарита». Фильм-шии. 16.30 Музыка эртинези. В.-А. Моцарттың чогаалдарындан концерт. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 «Чадалар». 20.10 «Королек — ыраажы кушчугаш». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Крейцер сонатазы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 22.55 Улустуң «Трускавчанка» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 23.25—23.50 Медээлер.

ИИНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Кра[illegible] кештар. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Кижиниң тывыстанганы. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05 «Мээң караамче көрем». В. Шукшин дугайында телефильм. 13.00 Делегей конкурстарының лауреады А. Абльбергенова ырлаар. 13.30—14.35 «Далай ажылчыннары». В. Гюгонуң чогаалын ёзугаар тургускан телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 «Уругларга анчыгаштар дугайында». 17.30 Авет Тертерян композитор дугайында фильм-концерт. 18.00 «Гинтер болгаш өскелер». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: РСФСР болгаш Тыва АССР-ниң чер-чер Советтеринге улус депутаттарының соңгулдаларының баштайгы түннелдериниң дугайында. «Тыва дыл болгаш оон нарын айтырыглары». «Амыдырал хандырылгазының албан черлери». 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30—00.35 ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинде. Чапсарда (21.30) — Киножурнал.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Зураб Соткилава ырлаар. 20.05 «Ыраккы Чоок чүк». Киножурнал. 20.15—20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Ынакшаан эр»** (Франция) 9.10, 11.10, 13.10, 15.10, 19.50, **«Кара роза — муңгараашкынның демдээ, кызыл роза — ынакшылдың демдээ»** 17.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Кызыл чечекчигеш»** 9.40, 13.00, **«Уруг адазын дилеп тур»** 11.10, **Киноклуб** 14.50, **«Ынакшып база бүзүреп чор»** 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Монолог»** 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Мистер Индия»** 15.00, 19.30, **«Удуур черлиг вагон»** 17.40, шактарда.

«Тыва автотранстың» Кызылда техниктиг хандырылга станциязы «Москвич», «Запорожец», «ГАЗ», «УАЗ» болгаш «Волга» маркалыг машиналарның артык кезектерин садып алыр дээн кижилерниң даңзызын 1990 чылдың апрель 1-ге чедир эде тургузуп эгелээнин дыңнадып тур. Катап даңзыладырда бодунуң паспортун база машиназының техниктиг паспортун ап алгаш келир. Ажыл хүннеринде чагыглар столу 9-тан 16 шакка чедир ажылдаар.

[illegible] кижилерни оочурдан уштур.

Пассажирлерниң кичээнгейинге

1990 чылдың март 26-дан апрель 27-ге чедир № 11, 13, 7Д автобустарның шимчээшкиннериниң маршруттарының талазы-биле часкы расписаниеже шилчиткен.

№ 11 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: 6.50, 7.43, 8.36, 12.07, 13.00, 13.53, 17.30, 18.23, 19.16, 20.09.

№ 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: ажыл хүннеринде — 7.38, 8.56, 12.30, 13.50, 16.50, 18.08, дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде — 6.20, 7.38, 8.56, 10.24, 12.00, 13.18, 14.47, 16.05, 17.23, 18.41, 20.27.

№ 7Д маршрут «Свороток — дачи» «Востокта» автобус доктаар черден чоруур шактары: 6.31, 7.37, 8.46, 10.24, 11.35, 12.45, 13.55, 15.07, 16.09, 17.18, 18.20, 19.55, 20.57, 21.59.

1990 чылдың апрель 28-тен эгелеп № 11, 13, 7Д автобустарның шимчээшкиннериниң маршруттары чайгы расписаниеже шилчиир.

№ 11 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден ажыл хүннеринде — 6.50, 7.43, 8.36, 12.07, 13.00, 13.53, 17.30, 18.23, 19.16, 20.09, дыштаныр болгаш байырлалдар хүннеринде — 6.50, 7.43, 8.36, 9.23, 10.16, 11.46, 12.39, 13.32, 14.25, 15.20, 16.12, 17.05, 17.58, 19.28, 20.21, 21.14, 22.07.

№ 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: ажыл хүннеринде — 6.20, 7.38, 8.56, 10.42, 12.00, 13.18, 14.47, 16.05, 17.23, 18.41, 20.27, дыштаныр болгаш байырлалдар хүннеринде — 6.20, 7.38, 7.58, 8.56, 9.16, 10.42, 12.00, 13.18, 14.47, 15.07, 16.05, 16.25, 17.23, 17.43, 18.41, 19.01, 20.27.

1990 чылдың май 26-дан август 25-ке чедир № 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден 21.15 шакка чедир чоруур рейс турар. Ажыл хүннеринде «7-8 дача участоктарында» автобус доктаар черден немелде **рейстер 21.00 шакта чоруур.**

Маршрут таксилер ажылдаар. «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: 7.38, 8.56.

№ 7 маршруттуг шупту автобустар «Свороток—дачи» автобус доктаар черге чедир чоруур «Свороток» автобус доктаар черден чоруур шактары: 18.45, 20.45. Шупту рейстер «Звероферма» автобус доктаар черге чедер. Оон чоруур шактары: 20.10, 21.21.

№ 13 маршруттуг автобустар дараалашкан автобус доктаар черлерни таварып чоруур: «Предмостная», «Больничный городок», «Автотехникум», «Школа № 14», «Швейная фабрика», «ДСК», «Кладбище», «Кирпичный завод». № 13 маршруттуг автобустуң холезизи он көпек, № 11 болгаш 7Д маршруттуг автобустарның холезизи [illegible] — он көпек.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-81; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-84. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; ◆ идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 388. ТС—00562.

Тувинская республиканская библиотека

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 15 четверг
№ 61 (14261)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 чеп.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК СЪЕЗДИЗИНДЕ

ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер, ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн үргүлчүлээрин ССРЭ-ниң улус депутаттары март 13-түң эртенинде дугурушкан.

Депутаттарның бирээзиниң саналы ёзугаар, Литвада байдал дугайында хуралды даргалаан М. С. Горбачев санал-оналдар эгелээр мурнунда Съездиге дыңнаткан. 1938 чылдың буржуаз конституциязын Литвага катап тургузар дугайында Литва ССР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүлээп алган шиитпирин хоойлуга дүүшпес шиитпир-дир деп, ол адаан. Съездиниң адресинге Литвадан келген телеграммаларның бирээзин номчаан, Вильнюстуң Октябрь районунуң партия активиниң өмүнээзинден удурланыышкынны ында медеглээн болгаш Литва ССР-ниң Дээди Советиниң сессиязының шиитпирлерин-биле чөпшээрешпезинин илергейлеп, ук шиитпирлерни «чоңга удур болгаш республиканың бүгү чурттакчыларының эрге-ажыктарын илергейлевээн шиитпирлер-дир» деп адаан.

Тургустунуп келген ындыг байдалда улам идепкейлиг ходелирин М. С. Горбачев саналдаан. Аңаа хамаарыштыр ажыл чазактың болгаш Дээди Советтиң даасканы-биле эгелей берген. Съезд доозулган соонда ук айтырыг ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязынга дораан тургустунган турар ужурлуг. Литва эштер, а оларга — Эстонияның болгаш Латвияның төлээлекчилери база каттышкан — оларның-биле чугаалажыышкыннарны кылырын саналдап турарынче кичээнгейни М. С. Горбачев угландырган. Кандыг-даа чугаалажыышкыннар дугайында чугаа туруп болбас ужурлуг деп сагаар мен, деп, ол чугаалаан: чүгле даштыкы күрүнелер-биле чугаалажыышкыннарны кылып турар болгай бис... Съездиниң хурал даргазының бо состерин депутаттар адып часкаашкыны-биле уткаан. Дээди Советтиң, Националдар Советиниң болгаш чазактың шугуму-биле бүгү байдалды тодаргайлагыже, түңнелдерни үндүргүже чедир мурнуку хевээр ажылдаар апаар бис, ынчаарга бүгү республикаларның, оларның аразында Литваның депутаттары мында, Съездиде, олуржуп турарынга байыр чедирип тур бис.

Депутат **О. Ходжаков** эртенги хуралга бир дугаарында санал берген. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларны аңгылавышаан, оларның аразынга холбаштырылганың, дутуржулганың механизмин бодап көрбээн-дир бис деп, ол демдеглээн.

Күрүне баштыңын бүгү чоннуң дорт соңгуурунуң идеязын деткивишаан, Президентини Съездиге доп-дораан соңгуурун Туркменистанның Компартиязының Тушауз обкомунуң бирги секретары саналдаан. Ук албан-дужаалга чогум-на таарыжыр боттуг кандидатура — М. С. Горбачев кылдыр ол санап турар.

Президент албан-дужаалын доктаадып тургузарының системазы нарын болуп турар-дыр деп, депутат **А. А. Плотниекс** чугаалаан. ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Даргазының нүүрүнде дээди ийи албан-дужаалдыг даргаларлыг болур-дур бис. Президентиниң чанынга ийи чөвүлел, Дээди Советке — Президиум ажылдаар апаар. Мындыг нарын системаны бодуунчүдерниң аргазын дилеп тыварын редакция комиссиязынга депутат саналдаан.

Депутат **А. А. Коршунов** чамдык чигзиниишкиннерин бодунуң саналының эгезинде илергейлээн. Президент институдун бистиң чуртувуска тургузары чугула бе, ынчаш? Ындыг айтырыгны ол салган. Ынчаарга бистиң чуртувуска Президент херек дээрзин амыдырал бадыткап турар деп, оратор медеглээн. М. С. Горбачевту ССРЭ-ниң Президентизинге соңгуурун ол күзеп турар.

Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузары, Президентини амгы Съездиге соңгууру черле эргежок чугула деп, Киргизияның Эртемнер академиязының удуртукчузу депутат **А. Акаев** чугаалаан. ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга М. С. Горбачевту соңгуурун ол саналдаан.

Литваның улус депутаттарының болгаш Литва республиканың Дээди Советиниң өмүнээзинден маңаа, Съездиге, чүве чугаалаарын меңээ дааскан деп, депутат **В. В. Антанайтис** медеглээн. Литваның күрүне эргезин катап тургузар дугайында чугаалажыышкыннарны ССРЭ-ниң болгаш Литваның аразынга эгелээрин Совет Эвилелиниң Дээди Советинде Литваның делегациязы чаңгыс эвес удаа саналдап келген деп, ол чугаалаан. Ынчаарга Эвилелдиң составындан республиканың үнериниң аргазын чугаалажып көөрүн биске саналдап турар-дыр. Ындыг арга биске черле таарышпас, чүге дээрге сталинчи дерзии аажылалдың күжү-биле Литваны ССРЭ-ге каттыштырган деп, оратор медеглел кылган. Литвадан келген депутаттар ССРЭ-ниң Президентизин соңгуурунга киришпес, чүге дээрге ол депутаттар бо Съездиде хайгааракчылар болуп олуржуп турар деп, ол дыңнаткан.

ССРЭ-ниң Президентизин кижи бодунуң хүлээлгелерин күүседип шыдавааш таварылгада ону албан-дужаалындан дүжүрер дугайында хамаарышкан чүүлдү Хоойлу төлевилелинге киирерин Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары депутат **С. Г. Арутюнян** саналдаан. Республикаларның бүрүн эргезин быжыглаарының айтырыгларынче кичээнгейни депутат угландырган.

Чурттуң Президентизин амгы Съездиге соңгуурунуң идеязын депутат **К. Махкамов** деткээн болгаш ССРЭ-ниң Президентизин ынчаар соңгууру эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарының принсивинге дүгжүп турар деп айыткан. Совет күрүнениң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузарынга чамдык эштерниң удурланып турары-биле холбаштыр элдепсиниишкинин депутат илергейлээн.

«Союз» деп депутаттар бөлүүнүң өмүнээзинден депутат **Ю. В. Блохин** чүве чугаалаан. Литваның ниитилел-политиктиг байдалында угланыышкыннар-биле холбаштыр сеткил дүвүрээшкинин ол демдеглээн.

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга дараазында кандидатураларны (алфавит ёзугаар) депутат адаан: В. В. Бакатин, М. С. Горбачев, Н. И. Рыжков.

Депутат **И. Н. Кожедуб** хоочун фронтучуларның өмүнээзинден санал берген, бистиң чуртувуска Президентиниң албан-дужаалын доктаадып тургузарының идеязын болгаш ону амгы Съездиге дораан соңгуурун бүрүн деткээн. Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелгезиниң 45 чыл оюнуң бүдүүзүнде Совет Эвилелиниң Маадырларының болгаш Алдар орденниң үш чергелериниң эдилекчилериниң ужуражыышкынының болганын оратор дыңнаткан болгаш ук ужуражыышкынынга хүлээп алган кыйгырыгны номчаан. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге фронтучулар ужуражыышкынының кыйгырыында мынча деп айыткан: «Фронтучулар бистер өлүм-чидимге чаңгыс эвес удаа таварыжып келген бис, бистиң Төрээн чуртувустуң эрткен база амгы маадырлыг үезинге дааныышаан, тиилеп үндүвүс. Бергелерни ажып эртер, эде тургустунуушкунну чедиишкинниг чорудар талазы-биле Ада-чуртка дузалаар дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылып турар бис. Хой националдыг Совет Эвилелин сандарадырын күзээн өжээтен, антисоветтиг күштерниң арнатансыг ходелиишкиннерин килеңнээшкин-биле көрүп турар бис. Олар чуртка сандаргай чорукту өөскүдүп, күчүлээшкиннерни кылып, кем-буруу чок кижилерни өлүм-чидимге таварыштырып турары дыка хараадаачыг-дыр. Ол бүгү үүлгедиглерни эрге-чагыргаже чүткээн илден-не политиктиг күштер кылып турар». Совет Чепсектиг Күштерниң ат-алдарын баксыратыан хоозун материалдарны болгаш медээлерни нептередип турар массалыг информация чепсектерин кынчыктырбазынче Совет чазакты болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советин маадыр фронтучулар база кыйгырган.

Депутаттар **Н. Т. Дабижа** (Чобану), **Ю. В. Друнина**, **С. Н. Хаджиев** олар съездиге база санал бергеннер.

Съездиниң баштайгы хүнүнде кылган илеткелинге хамаарыштыр депутаттарның айтырыгларынга **А. И. Лукьянов** харыы берген.

Депутаттарның саналдарын чугаалажып көрген түңнелдериниң болгаш хоойлу төлевилелдеринге саналдап киирген эдилгелер дугайында Съездиниң редакция комиссиязының даргазы **В. Н. Кудрявцев** тодаргай тайылбырлап дыңнаткан.

Ооң дараазында **М. С. Горбачев** Съездиге чүве чугаалаан.

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузары дээш 1817 депутаттар бадылаан, аңаа удур 133 депутаттар бадылаан, 61 депутаттар далагалзаан.

Март 14-те Съезд бодунуң ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

Допчузу-биле

ТҮЛҮКТЕЙ БЕРГЕН

«Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазында хой оолдаашкыны түлүктей берген. Амгы үеде бригадада 114 тонна сигенни, 6 тонна ажыг концентратты, 5 тонна дуссу малчын кодан бүрүзүнде немей дужурген. Хойжулар Сонам Дамчап, Түлүш Ирей-оол, Тамара Ажыоол болгаш өскелерниң-даа кодаларында 165—210 хойларындан алдынган хураганнар онча-пенди.

Олар 1989 чылдың түңнелдери-биле районнуң хойжу бригадалар аразынга шилчиш чорур Кызыл тугун чаалап алган.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Өвүр район.

БАЗА МАКТАТКАН

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң 15 садыг четкилери бо чылдың эртеки ийи айында күженишкинниг ажылдап, бердинген планнарын ажыр күүсеткен. Ниитизи-биле 3 миллион 100 муң рубльдиң бараанын садып сайгарар тургаш, херек кырында оон 69 муң рубль хөй саарган. Үүрмектеп садар бараан саарылгазын 109,4 хуу күүсеткен.

Ажылчыннар суурунда Альбина Мамедованың эргелекчилээн ажыл-агый бараанарының магазини эки ажылдап, планын ажыр күүсеткен.

Нина Лаптева, Екатерина Тараканова директорлаан үлетпүр бараанарының бригада аргазы-биле ажылдап турар садыгжылары база мактаткан.

Александр ХЕРТЕК.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БОЛГАШ ЭРТЕМ

● Үнүүшкүннүг хурал

Дүүн Кызылга СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң чанында Агроүлетпүр комплекизин эртем талазы-биле хандырарының Сибирьде зона төвүнүң чөвүлелиниң үнүүшкүннүг хуралы эгелээн.

Хуралды СЭКП обкомунуң ийиги секретары В. В. Рогило ажыткан. «Тыва АССР-ниң агроүлетпүр комплекизин 2000 чылга чедир хөгжүдериниң концепциязы болгаш АҮК-ту эртем талазы-биле хандырарының сорулгалары» дугайында илеткелди СЭКП Тыва обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак, эдеринчи илеткелди Көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының директору В. А. Барышников кылган.

Бо айтырыгны чугаалажырынга «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оол, Үнүш болгаш селекция талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы Г. К. Машанова, Тожуда «Май 1» совхозтуң директору А. С. Каадыр-оол, Мал чеминиң талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы Г. Н. Колюк, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чуктуң ветеринарлыг эртем-шинчилел институдунуң директору Е. М. Степанов, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр [illegible]-ниң чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Б. Б. Салчир, Бурят АССР-ниң Агроүлетпүр комплекизиниң эртем талазы-биле хандырылга төвүнүң даргазы Н. И. Николаев олар санал берип, сүмелерни киирген.

Дараазында «Сибирьниң агроүлетпүр комплекизин эртем талазы-биле хандырарының концепциязының болгаш эртем талазы-биле хандырылга төптериниң ажылының дуржулгазының дугайында» илеткелди ВАСХНИЛ-дин Сибирь салбырының даргазының бирги оралакчызы А. А. Вершинин, «Эртем-бүдүрүлге болгаш бүдүрүлге системаларының ажыл-чорудулгазының база оларның ажылының ажыктыын бедидер талазы-биле хемчеглер дугайында» илеткелди Көдээ ажыл-агыйның экономиказының Сибирьде эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчызы Т. В. Адеева олар кылган.

Ук илеткелдерниң талазы-биле үнүштерни химизастаарының станциязының директору Д. Г. Серякова, ВАСХНИЛ-дин Сибирь салбырының президиумунуң даргазының оралакчызы Ю. А. Новосёлов, Физика-техниктиг инструментилерниң эртем-шинчилел институдунуң директору В. Н. Москвин, Эрзинде Ленин аттыг совхозтан арендатор малчын С. Н. Аракчаа, күш болгаш мал ажылының талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел институдунуң директору В. Г. Гугля, Сибирьде НИТИП-тиң директору А. Я. Леонов, республиканың Дуржулга-мелиорация станциязының директору А. Паршаков, Черни химизастаарының Сибирьде эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы А. М. Нестеренко, Механизация болгаш электрификацияның Сибирьде институдунуң лаборатория эргелекчизи А. В. Кузнецов, Красноярскиниң к/а институдунуң ректору В. А. Золотухин, күш-ажылдың хоочуну С. С. Сонам, СЭКП обкомунуң ийиги секретары В. В. Рогило олар чүве чугаалаан.

Үнүүшкүннүг хурал бөгүн ажылын уламчылаар.

Хуралга Ш. Д. Ооржактың илеткелиниң допчулалын 2-ги арында парлаан.

ЧУРУКТА: Очур Донгакович Бүрзекей — Таңдының Салчак Тока аттыг совхозта эрестиг хойжуларның бирээзи. Аңаа 640 баш кошкарны хүлээткен. Кончуг соок хүннер болгулаан. Малчын хойларын өдекке чемгерип, чылыг суглу берип турган. Соок кыштың кадыг-берге шылгалдазы эрткен.

— Биске чүгле мал чемнерин сөөртүп эккеп берип турза-ла, бо кошкарларны хүр-менди кыштадып шыдаардаа бис — деп, соруктуг хойжу чугаалап турган.

Малчын аалдың кыштаан долгандыр кылын харлыг шөлдер чаптыла берген чыдар. Далбыйлаан черлерже хоюн кадарып үндүрерде малчын кара-доруг аъдын шанактап алыр. Кылын хар кырынга чоруурунга шанак таарымчалыг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ЧАСТЫҢ АЙЛАРЫНГА ХАМААРЖЫР

Чаш малдың деңгилдези ооң ээзинде

«Кышка бодаарга, час берге деп билицер. Ылаңгыя бистиң бо Өвүрге хамаарыштыр алыр болза, малчыннарга ёзулуг берге шылгалда частың айларынга онаажыр болдур ийин. Маңаа, бо черге, шагның ол үези хат-когуруунуг, соок болур» — деп, чугааны чүгле малчыннардан эвес, а удуртукчулардан чоокта аңаа чораан дыңнаан мен. Ол дугайын хоочун хойжу өг-бүле Базыр-оолдарның аалынга болган чугаа кадында база билип ордум.

— Шуут-ла чай чок бис. Хоювус төрээш туруп берди. Боларны баштай ынаар бичии ээдепкеш келийн — деп, чугаалааш, Сесер-оол Монгушевич аъдын ээртей берди.

Ам канчаар, аңаа шаптык катпадывыс. Кады келгеним — Өвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозунуң партком секретары К. С. Ховалыг-биле хой кажаазынга келдивис. Аңаа хойжунуң кадайы Болат Көковнага ужуражып, чугаалаштывыс. Кажаа багай эвес чорду. Ишти делгем, кургаг, чылыг. Чаш хураганнарны төрүттүнген аайы-биле үскеш, аңгы-аңгы клеткаларда кажаалап каан. Оларның тодуг-догаа, күштүг-шыыраа аажок: арта-ла дүктери силиг-силиг.

Коданда сиген-ширбииш четчир. Белеткеп алганы 15 тонна сигенин көрдүвүс. Ногаан хевээр болду. Шынарының экизи оон илдең. Одар талазы-биле эки, четчир. Үргүлчү-ле кыштаар чери — Алдырык.

Ынчан бис аңаа чоруп турувуста (ам хойжунуң хою шуптү оолдалкан турар ужурлуг) кодаңга 290 хураган немешкен турган.

— Хоювуста 15 чедир хой оолдаптарга, оларның чаш төлүн карактап, хайгаараар дээш аяк шай ижип алыры безин уттундуруп каар чүве-дир. Ам канчаар, хүлээнгенде күштүг болгай. Ынчаар ажылдавас болза, эки түңнел, эки көрүштүг [illegible] — деп, Болат Көковна [illegible], хой чылда мал аразынга өскен болгаш ажылының алыс утказын тайылбырлай каап турду.

Бо өг-бүле колдуунда төрүүр хой кадарып турган. Малчыннааш үжен чылдың нүүрүн көре берген. Эрткен чылдан бээр олар аренда керээзи-биле ажылдап келген. Ниити түңнел багай эвес болган. Өг-бүле 9 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер тургаш, оон ийи муң рубль ажыг кылдыр күүсеткен. Орулгазын алган, ооң ажыын көрген. Дөрт чыл ажыр оочурлап келген автомашиназын — «ГАЗ-469»-ту садып алган.

Сесер-оол Монгушевич малчыннарның социал байдалын экижидеринге хамаарыштыр элээн хомудалдарын илереткен. Ол мынча дээн:

— Бодап-даа көрүңер: үжен чыл иштинде хой кадарары, ону ажаап-тежээри берге бе? Белен чүве кайда боор... Дыка берге болгай. Хүннүң-не эртен эртедең кежээге чедир шак барымдаалавайн ажылдап, кыштың соогунда, чайның изиинде дыш чок болурга кандыг-дыр. Чамдыкта уйгуң-даа чедир удувайн баар болгай сен. Ынчаар кызып-кылайып чорда, чамдык удуртур эштер малчыннарже [illegible] боор-дур. Кижилерниң материалдыг талазын чедир шиитпирлеп албас-даа болза, а оозу — оларны күш-ажылче хей-аът киирер, туре-соруун [illegible] байдалы [illegible]? Чамдык кижилер [illegible] чыл ажылдап чорда-ла ордең, медальдар-биле [illegible], алдарлыг атты [illegible] боор-дур. А бис ийи [illegible] чыл ажылдааш «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальды [illegible]. Ол чүл? Эштер [illegible] демдээ бе? Ону черле чаа-чавар билирил? Оон ыңай бо машинаны дөрт чыл ажыг оочурладым. Бээр-ле бис, бээр-ле бис деп шөйзе-шөйзе, ол хире апарганы ол-дур.

База бир хомудалым мындыг. Барык-ла чыл санында 100 хойдан-на ол хире хураганны ап, оларны доруктуруп өстүргеш, төрээн совхозувуска берип келдивис. Боттарывыс республиканың «Чүсчү малчын» клувунуң кежигүннери бис. Эрткен чылын районга чемпион болдувус. «Мал ажылының мастери» деп ат тывсыр болган. Ийи чурук херек дээн. Апарып берген бис. Ол олчаан барган. Мынчага сураг. Мындыг боор чүве-дир.

Сесер-оол Монгушевич херээн өйген база бир кол айтырыг дугайын ынчан чугаалаан. Ол болза, социалистиг чарыш дугайы. Ооң мурнунда [illegible] ол моол хойжу Баджулуун-биле чарыштыг ажылдап, арга-дуржулгазын солчуп турган. Аал-оранынга-даа кирижип чораан. Ооң билип алганы ажыктыг чүүлдерин бодунуң ажылынга [illegible] өске аалның кижилеринге дамчыдып-даа келген. Ол эжи-биле ам харылзаазы үзүлген, ап-ганаштаан. Мону катал эгелээриниң айтырыын хойжу салып турар.

Бо найыралчы харылзаада багай чүве чок. Ону деткиир, катап оттурар херек. Бо болгаш хойжунуң өске-даа айтырыгларынга хамаарыштыр [illegible] дээрин К. С. Ховалыг билип алган боор. Совхозта партком секретары кижи болганда Кызыл-оол Санчуевич оларны хайгаарал чок кагбайн, эргизиптер, ооң күүселдези дээш ажылдаар апаар-ла ийин.

Ол хойжу өг-бүлеге база бир чүтэх — хойну кайын тургузар ажыктыгнын [illegible] дугайында болган. Бо [illegible] «[illegible]» [illegible] деп [illegible] Болат Көковна холга алды.

— Бистер [illegible] хойжу бригадазында ажылдап турар бис. Хоювус бо чылын [illegible] дугаар төрүп турары бо. Эрте төрүдер сорулга-биле күстен эгелеп сула эдериштирилгеже киирдивис. Оолдаашкын январь айда эгеледи. Ам февраль айның ортан үези-дир. Төрүүр хой саны эвээш арты. Хойну эрте төрүдери ажыктыг деп чүвени мооң мурнунда чылдарның дуржулгазындан көрген, билир мен. Декабрь айда безин төрүдүп эгелээр болза улам эки. Чүге? Эрте төрүттүнген хураганнар часка чедир улгадып кээр. Күштүг, дүңкүр апаар. Харын мырыңай чазын аландыже үндүрүп, оъткарып ап болур. Күзүн үзер мурнунда оларны кыргылдаже киирер, ажыы улуг-дур бе? А орайтаан хураган чаш хевээр болгаш ындыг эвес оът оъттавас, оларга доктаамал ажаалда, хайгаарал херек. Аарычал, деңгели чок болур. Дүк база бербес. Бистиң чамдык малчыннарывыс хойларын март айдан ыңай төрүдүп турар. Ону черле шын эвес деп бодаар мен. Оон ыңай олар сиген-ширбиишти четчири-биле белеткээ албас боор-дур. Чамдык кижилерде орай төрээн хураганнарга хөй сигенниң херээ чүл дээр бодал бар. Мону база буруу шавар мен.

Болат Көковнаның бодалы-биле алырга, чаш малдың салым-хуузу ооң ээзинде. Ылаңгыя часкы үеде агаар-бойдузу дошкун-шириин апаар Өвүрге хойну кижи бүрүзүнүң кызымак, чүткүлдүг ажылы эки түңнелге, чедиишкинге чедирер. Хоочун хойжу өг-бүлениң чагыгы, сүмези, ылаңгыя аныяк хойжуларга дузазы, демек болур артар ужурлуг.

Сесер-оол биле Болат Базыр-оолдар чайгы үеде тайга чирге — Херлээтиге чайлаар. Хөөн аңаа семиртип ап таныыр. Бо чайын база олче көже бээрлер. Чылдың-на ындыг. Ол эки оът-сигени, сериин чайга малды кыштан хүр-менди, күш-шыдалдыг ажырып алырының магадылалын тургузуп турар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың март 4-те Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың девискээринге улус депутаттарының 28.758 чер-чер Советтеринге, ооң иштинде улус депутаттарының 6 край, 49 область, автономнуг 5 область, автономнуг 10 округ, 1.703 район, 1.025 хоорай, хоорайларда 356 район, 2.183 [illegible] 23.421 көдээ Советтериниң соңгулдалар болган.

РСФСР-ниң девискээринге чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларын эрттирери-биле 726.877 соңгулда округтарын, ооң иштинде 10.61[illegible] хөй мандаттыг, тургускан турган. 1.861 суур болгаш көдээ Советтериниң девискээрлеринге бадылааашкыны чогуур Советтиң улус депутаттарынга кандидаттарның ниити даңзызын ёзугаар чорудуан.

Соңгукчулар даңзызынга 102.4 млн. хамаатыны киирген турган, оларның бадылаашкынга 78.2 млн. кижи [illegible] 76.4 хуузу киришкен. 720.761 соңгулда округунга соңгулдаларны болган деп санаан, оларда чер-чер Советтериниң 661.556 улус депутаттары [illegible] ниити депутат мандаттарының 83.9 хуузу соңгуттурган. Соңгуткан улус депутаттарының 35.9 хуузу херээжейлер, 30 хар чедир назылыг кижилер 15.4 хуу. СЭКП кежигүннери болгаш кежигүнүнге кандидаттар 48.0 хуу, комсомол кежигүннери 6.7 хуу. Чер-чер Советтериниң мооң мурнунда чыыжынга депутаттар боор турганнар 35.2 хуу. Соңгуткан депутаттарның 96.6 хуузу хамаатылыг [illegible] [illegible] 96.4 хуузу чурттап турар.

[illegible] депутаттарының 25 хуузу [illegible] 21 хуузу — [illegible].

[illegible] 9.0 хуузу [illegible], 3.3 хуузу [illegible], 7.4 хуузу [illegible], 26 хар чедир [illegible] 11.5 хуу. СЭКП кежигүннери болгаш [illegible] 95 хуу, [illegible] 1.3 хуу, [illegible] 24.5 хуу.

«РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтеринге [illegible]» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 52 чүүлүнге дүүштүр 9.415 соңгулда округтарынга [illegible] 113.754 [illegible] депутаттарынга кандидаттарны [illegible] депутаттар [illegible].

Соңгукчулар [illegible] 42.519 [illegible] 27.895 [illegible].

РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтеринге [illegible] депутаттарының соңгулдаларының [illegible].

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИНГЕ ДҮҮШТҮР

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр комплекизин 2000 чылга чедир хөгжүдериниң концепциязы болгаш АҮК-тү эртем талазы-биле хандырарының сорулгалары

СЭКП Тыва обкомунуң секретары Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ илеткелиниң допчузу

Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиинде аъш-чем айтырыын эде тургустунуушкунуң эң-не чидиг айтырыы деп адаан. Ол айтырыгның чугулазын өөренип көргеш, ону СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунга чугаалажып көргеш, амгы үениң аграр политиказын партия ажылдап кылган дел, Ш. Д. Ооржак бодунуң илеткелин эгелээн. Ол Пленумнуң соонда бир чыл эрткен.

Чамдык түңнелдер, эң кылаңгыя мал ажылында бар апарган. 1988 чылдаазы-биле деңнээрге, сүт, дүк, чүүрга бүдүрери 1989 чылда көвүдээн, эът, сүт болгаш дүк садыгның планнары [illegible] 167 [illegible] 6.1 [illegible] Ол ышкаш [illegible] Ажыл-агыйларда [illegible] 3.5 хуу өскен. Тыва агроүлетпүр комплекизиниң барык бүгү [illegible] сорук бир-ле дугаарында киирген.

Дөрт чыл дургузунда эътти, сүттү, дүктү, а тарааны садып алырының беш чыл планнын күүседир [illegible]. Бо беш чылдың эртен чылдарында республиканың чурттакчы чону 26,5 муң кижи өскен-даа болза, бир кижиге онаажыр эътти херээлээри 11, сүттүң — 77 килограмм көвүдээн.

1986—1989 чылдарда социал объектилерни тударынга акша-хөреңгини шиңгээдип алыры бүгүн он бирги беш чылдыынга бодаарга, 1.4 катап көвүдээн. Ынчалза-даа аъш-чем-биле хандырылга ам-даа багай болуп артпышаан. Аъш-чемниң чиирииниң нормазы медицинада көргүскенинден эътке — 16, сүттүң — 20, картофель болгаш ногаа — 30—80 килограмм эвээш боор турар. Кодээниң социал айтырыгларын [illegible] шиитпирлеп турар бис. Ооң чылдагааны чүл дээрге ажыл-агыйны эрги арга-биле башкарбышаан келээр бис. Партия, совет органнарның, агроүлетпүр комплекизиниң чамдык удуртукчуларының болгаш специалистерниң ажылында планнаашкын, система чок.

Салган сорулгаларны чедип алырының оруктарының дугайын бистер СЭКП обкомунуң пленумунга тодаргай [illegible] бис. Олар [illegible] да, оларны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы бөлүк документилерде болгаш АҮК-түң хөгжүдер талазы-биле программаларда айыттынганын илеткелчи чугаалаан.

Бөгүн бистиң сорулгаларывысты эртем-биле [illegible] хандырар [illegible] 2000 чылда тода [illegible] бис. [illegible] Республиканың [illegible] аграр айтырыгын шиитпирлээрин [illegible] турар.

Агроүлетпүр комплекизиниң [illegible] концепциязында [illegible] 2000 чылга чедир [illegible] илеткелчи айыткан. Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң 1990 чылдың январь 1-де медээзин [illegible] республикада 314.4 муң кижи чурттап турар. А 2000 чылда 381 муң хире кижи апаар.

[illegible] 2000 чылга чедир [illegible] 240 муң тонна [illegible] 57 муң тонна [illegible] 24 муң тонна [illegible] 97 муң тонна сүттү бүдүрер апаар.

[illegible] 1979—1989 чылдарда [illegible] 10.3 муң кижиге өскен. Кодээ чонунуң [illegible] чылда-ла көвүдеп турар.

[illegible]

жыңнары чедишпес. Малчыннарның 670 ог-бүлези бүдүн чыл дургузунда оглерде чурттавышаан. Школаларны чаңгыс эзлчегже шилчидер дизе, ам-даа 9.6 муң олут чедишпес. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде бичии чаштарның чүгле 49 хуузу туруп турар. Ол ышкаш садыг, коммунал хандырылгазында, кадык камгалалында шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй.

Бо талазы-биле СЭКП обкому биле республиканың чазаа хемчеглерни ап турар. Кодээниң социал чаартылгазының талазы-биле 1995 чылга чедир чорудар ажылдарның тодаргай программазы бөгүн бисте бар. Ыраккы кодааннарда малчыннарның күш-ажылын болгаш амыдыралын [illegible] АҮК-түң социал [illegible] 47 [illegible]

[illegible] 8,4 муң өөреникчилер [illegible] 5,2 [illegible] олуттуг уруглар садын, а 2000 чылга чедир аңаа немей 10 база 6 муң олуттуг школаларны, уруглар садын ажыглалга киирер. 10 чылдың дургузунда 6.5 муң олуттуг культура бажыңнарын болгаш клубтарны, спорттуң 8 комплекизин, эмнелгениң 20 [illegible] тудар. Кодээ чурттакчы [illegible] хөй программалыг телевидение база радио дамчыдылгазы-биле бүрүн хандырар. 21.0 муң дөрбелчин метр садыг шөлүн дужаар. 10 чылдың дургузунда кодээ суурларны чаагайжыдар, кудумчуларны асфальттаар, ажыл-агыйларның [illegible] 900 км иштики оруктарын тудар. Совхозтар салбырларының социал чаартылгазының талазы-биле «Программа — 15»-ти күүседир ужурлуг хөй-ле [illegible] херек боор турар. [illegible] 2 млрд. хире рубль боор.

[illegible]

Сайзыраңгай [illegible] бүрүн-ле специалистерниң

билиниң ачызы-биле чурттап турарын утпас херек. Ажыл-агыйлардың боттарының-на күсели-биле кодээ ажыл-агыйга хамаарышпас мергежилдиг специалистерни — башкыларны, эмчилерни, культураның болгаш спорттуң ажылдакчыларын база белеткээр херек. Оларның энергиязын кижилер-биле ажылче, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринче углаар ужурлуг бис. Республиканың совхозтарында бир ажылчын кижи, Чөөн-Сибирьниң девискээринге бодаарга, сөөлгү үш чылда продукцияны барык 2 катап эвээшти бүдүргенин бистиң ажылывыстың кандыг деңнелде турарын көргүзүп турар дыр.

Бисте чер четчир. Кодээден улустуң чоруурун соксаткаш, бистер 2000 чылда немей 14 муң хире ажылчыннарлыг боор болур бис. Оларны ажыл-биле хандыргаш, 60 млн. рубль хире түңнүг продукцияны бүдүрер арганы бис. [illegible] 2000 чылга чедир 1.4 катап бедидип болур бис.

Ооң соонда илеткелчи [illegible] СЭКП ТК-ның Пленуму [illegible] салып, экономиктиг ажылга ооң ролю болгаш туружу кандыг болурун, ону черниң ээзи [illegible]

Бо талазы-биле ажыл эгелээн. АҮК-туң адырларында хуу, ог-бүле, аренда, коллектив керээлерни ажыглап турар. 1989 чылда 1112 бригада болгаш фермалардан ог-бүлелерниң 2385 звенолары [illegible] 92 хуузу [illegible] ажылдап турган. [illegible] 7817 [illegible] республиканың [illegible] 56 хуу хөй.

Агроүлетпүр комплекизиниң [illegible] Ш. Д. Ооржак «Эйлиг-Хем» совхозтуң дугайын чугаалаан. [illegible] 29 муң четкен. [illegible] 1988 [illegible] 4.4, дүктүң 38.9 хуу [illegible] 11.9 хуу көвүдээн. Ажыл-агый 3 млн. 487 муң рубль орулганы алган. [illegible]

Тей», «Ак-Тал», «Бүрен», «Таңды сыны», «Моген-Бүрен», «Октябрь 30 чыл», «Кызыл» совхозтар, куш фабриказы болгаш өскелер-даа чамдык чаа чүүлдерни кылып турар.

Совхозтарны кооператорларның кооперативи, арендатерларның кооперативи кылыр талазы-биле, эң кылаңгыя «Чыраа-Бажы», «Суглак», «Чаа орук», «Барлык» болгаш өске-даа ажыл-агыйларда иделгелдиг түңнелдер бар. «Тинилеге» совхоз эргелелдиң цех системазын шиңгээткеш, оон адырлар кооперативин тургузуп алган. Оларны соңгулдалыг органнар — чөвүлелдер удуртуп турар, чөвүлелдериң даргалары — кол специалистер, олар шупту бүгү кооперативке отчеттуг. Кооператив бүрүзү боду бухгалтерияда саныг, боду бухгалтерлиг. Ажыл төлевири кооперативниң төнчү түңнелдеринден хамааржыр. Өске адырлар-биле керээ өзугаар харылзаалыг. Специалистерни шын хуваап тургускан. [illegible]

Бисте бүдүрүлгелерниң, [illegible] хамаатыларның дуздал ажыл-агыйын хөгжүдер, коллективтиг огород өстүрер, сал тарыыр талазы-биле программаны ажылдап кылган. Ынчалза-даа ол дээрге чүгле баштайгы базымнар боор турар. Экономиктиг реформаны боттандырарынга бисте частырыглар болгаш четпестер ам-даа хөй.

Амгы үеде Чер болгаш Олчу дугайында хоойлулар үнген. Планнаашкын талазы-биле улуг ажылды көрген. Ажыл-агыйның иштики нормативтерин болгаш өртектерин чогаадып кылыр талазы-биле база бот-орулга-чагыргалыг оругаларны хуваарда, күш-ажыл төлевириниң болгаш үүледүнүң дөшшилгелиг хевирлерин шиңгээдиринде билдинмес чүүлдер ам-даа хөй.

Садып алыр өртектерни таарыштырар талазы-биле мурнувуста улуг ажыл туруп турар. Оларны эки садып алгаш, үстүкү органнарның мурнунга камгалаар херек. Оларны 1991 чылда ажыглап [illegible]

[illegible]

ганныг турган болза, бистер немей 2.5 муң тонна эътти ап болур-дур бис ийин. Совхозтуң малын хуу мал-биле кады тудуп турар Калмыкияның дуржулгазын бистер калбаа-биле ажыглаар ужурлуг бис. Сиген шөлү болгаш одар чедишпес черлерге чөн күшту хөйү-биле азырап болур. Эрткен чылын куш фабриказы сезонда 1.5 млн. куш өстүрер инкубация цегин ажыглалга киирген. Республиканың чурттакчы чонунуң херегленинге ол бүрүн четчир. Эрткен чылын самолет-биле Омскиден чуургалар эккелгеш, оларны чазылгыже доруктурган, чонга 457 муң янзы-бүрү куштарны саткан, ооң түңнелинде 850 тонна эътти немей алган. 1989 чылда чурттакчы чонга 378 бызааны, 3169 хаван оглун, 4176 шээр малды, 78 аътты саткан. Бистиң хөлдеривиске сезонда куш азыраар кооперативтерниң [illegible]

Ооң соонда илеткелчи бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның дузалал ажыл-агыйларынга, сад тарып өстүреринче, огород тарыырынче доктааган. Бир чүс 60 муң ажылдакчылардан бүдүрүлгелериниң [illegible] айыткан мышаш, боттарының кижи бүрүзүнге 30 кг эът, 50 кг сүт бүдүрер чүве болза, 1995 чылда немей 1.5 муң тонна эътти, 2.8 муң тонна сүттү ап болур бис. 1989 чылда олар ажылдап турары бир кижизинге [illegible] 3 кг сүттү, 10 кг эътти, 11 кг ногааны бүдүрген.

Коллективтиг садты тарып өстүрер болгаш огородтуг болур база, курлавырдаа бисте улуг. Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайлардан база Хову-Аксы суурдан өске эрге-чагыргаларның чер-чер органнары ол ажылче кичээнгей салбаан. Районнар төптеринде 5 муң ажыг ог-бүлелер огороду безин чок. Оларга черни үндүрүп бээр болзувусса, кандыг-даа чарыгдал болгаш капитал салыышкыны чокка чылда 2.5 муң тонна картофельди немей ап болур бис.

Чер дугайында онза сагыш салыр ужурлуг бис деп, Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Бисте «Хөрзүннуң чемиштии», «Белок», «Мал чеми» деп программаларны ажылдап кылган. Чер ажылының зона системазын шиңгээдип ап турар. «Үрезин» деп эртем-бүдүрүлге системазы бар. Чамдык культураларны тарып өстүрериниң интенсивтиг технологиязын шиңгээдип ап турар бис.

Ынчалза-даа чер ажылындан чогуур беримче ам-даа чок. Хаттан хөрзүнүң үрелири уламчылавышаан. [illegible]

Мал чеми болгаш ногаа, картофель өстүрериниң [illegible]

Бистиң ажылывыс черниң [illegible]

Республиканың девискээринге сөөлгү үеде [illegible] турар. [illegible] тарылга шөлү 424.2 муң, ооң иштинде суггатгыг шөл 36.2 муң гектар, а одарлар 3.2 муң гектар. [illegible] делгем одарларлыг болганывыста хөй-ле малдыг болур арга бар.

лур арга бар. Мал чеминиң 60 хуузун одарлардан ап турар бис. Ынчалза-даа одар-белчиирни кайы хамаанчок ажыглаар, бурунгуларның дуржулгазын тооп көрбестээнивистеп эът-сиген ховартап турар. Ам хамыктың мурнунда одар солуур аргаларны, даг одарларын ажыглаар ажылды чорутпас болза хоржок. Ооң-биле кады тарылга шөлүнүң структуразын көөр апаар. Республиканың херегленинге чылда-ла 40 — 46 муң тоннаны далган кылырынга, 49 муң тонна үрезин, 18 муң тоннаны чонга садарынга база мал чеминге 110 муң ажыг тонна херек боор турар. Ону чедип алыр дизе дүжүттү 1.6 катап бедидер. Интенсивтиг технология-биле тарылга шөлүн 1989 чылда 50.4 муң гектар турганындан 80 муң гектар чедирер. Ынчангаш 1995 чылда тараа бүдүрерин 220 муң, а 2000 чылда 230 — 240 муң тонна чедирер апаар бис. Эрткен чылын «Революцияның чалбыышкыны» совхоз тарааны интенсивтиг технология-биле тарып өстүрген 1400 гектар шөлдүң гектар бүрүзүнден 23 центнер дүжүттү алган.

«Мал чеми» программаны боттандырар талазы-биле бисте Сибирьниң кодээ ажыл-агый эртемденнериниң улуг дузазы херек. Мал чеми культураларының дүжүттүгүн бедидип, структуразын [illegible] 2000 чылда 250 муң тонна чем единицазын [illegible] 1989 чылда турганындан 2 катап көвүдедирин көрүп турар. Мал чеминиң санын көвүдедип, шынарын экижидип турган, бир инектен сүт саарын 1989 чылда 1907 килограмм турганындан 2500, а бир хойдан дүк кыргызарын 2.08 килограмм турганындан 2.5 кг чедирер ужурлуг бис. Ол ышкаш [illegible] 600, хаванныын 500 грамм чедирер.

Шынарлыг сиген белеткээрин 30 хуу, чулуктуг чемни 2.2, а дазыл чемиштиг үнүштерни 6 катап улгаттырар, бодувустуң тарып өстүрүп турар тараавыстан мал чеминге хереглээрин 35 хуу көвүдедир ужурлуг бис. Кол кичээнгейни медеже углаандырар. 1995 чылда ооң шөлүн 25 муң, а 2000 чылга чедир 30 муң гектар чедирер, ооң үрезинин үлетпүр технологиязы өзугаар белеткеп алыр, чылда-ла медеден дүжүттү 2-3 катап алыр херек. Эрткен чылын «Алдан-Маадыр» совхозтуң арендаторлары 149 гектар шөлдең бир гектарга оназынтыр 54,5 центнер сигенни алган.

Ол ышкаш рапсты тарып өстүрериниң аргазын эккелдер, шөлүн калбартыр, күрүн база [illegible] ону мал чеминге ажыглаарын көвүдедир сорулга туруп турар. Күкүрүзаны тарып өстүрериниң дөмшилгелиг аргаларын шиңгээдир.

Ш. Д. Ооржак ооң соонда картофель болгаш ногаа бүдүрерин көвүдедир талазы-биле сорулгаларга доктааан. Бо культураларны [illegible] 1995 чылда картофельдиң дүжүттүзүн гектардан 102, а 2000 чылда 120 центнер, ногааны 1995 чылда 170, 2000 чылда 180 центнер чедирер. [illegible] «Барлык» совхозта М. Оюннуң удурткан 6 кижи составтыг кооперативтиң дуржулгазы көргүскен. Ол коллектив үш чыл улаштыр, гектардан-на 180 центнер картофельди алган «Кара-Хаак» совхозтуң ногаачылары астрахань аргазының элементилерин ажыглап турган, гектардан 240 центнерни [illegible] 3.4 катап хөй дүжүттү ал келген.

Ол ышкаш ногааларны теплицаларга тарып өстүрер аргаларын бүдүрүлгелерге, район төптеринге ажыглаары [illegible] чугула. [illegible]

Суггатгыг черлерни чөп ажыглаары дээрге [illegible]

үлнарынга хөйү-биле тарып олуртур, ооң алган дүжүттү болбаазырадыр, шыгжап кадагалаар талазы-биле хемчеглерни алыр. Кызылдың, Чедерниң, Шагаан-Арыгның, Эрзинниң суггарылга системаларын ажыглалга киирер.

Мал ажылын дүрген хөгжүдеринге мал чеминиң баазазын быжыглаары негеттинип турар. Кол кичээнгейни эът бүдүреринче угландырган. 1995 чылда ону бүдүрерин 1989 чылдың деңнелинден дириг деңзиге 5-6 муң тонна, а 2000 чылда — 8-9 муң тонна кылдыр өстүрер.

Уксаажыдылга болгаш селекция ажылынче сагыш салза чогуур. Эрткен чылдарның частырыы — хойнуң [illegible] тыва хойну өстүреринче кичээнгей салыр. [illegible]

[illegible]

Шыгжамыр черлери-биле хандырылга чүгле 66 хуу. Ногаа, картофель, кат-чимис, чыжыргана болбаазырадыр баазa чок.

Бо беш чылда колбаса кылыр талазы-биле эът комбинаттарының күчүзүн ийи катап улгаттырары болгаш чылда 1 млн. [illegible] кылыр консерва цегин ажыглалче киирерин көрдүнген. [illegible] 1991 чылда Шагаан-Арыгның сүт заводун ажыглалга киирер.

Бо үе дургузунда Кызылга [illegible]

[illegible]

гүзүп, хуусаалары болгаш күүселдикчилерни айтыры чугула.

Партия, совет, ажыл-агый органнары үе-биле деңге бассын деп чүвени бо бүгү негеп турар. Эртемниң, мурнакчы дуржулганың үнделиинге даянып алгаш, партияның аграр политиказының боттаныышкынында амгы турушкарны бүгү ажылдың төвүнге тургузуп турган бис. Чаа, бүрүңгаар [illegible] чүүлдерни өөренип, ону деткип келдивис.

Бүгү-ле чүүлдер парткомнарның, совхозтарның, бүдүрүлгелерниң болгаш [illegible]

[illegible]

Мал болгаш үрезин ажылдалынга уксаажыдылга болгаш селекция ажылын организастаарынга специалистер [illegible] Картофельдиң, хөй чылдыг сигеннерниң болгаш тараа культураларының үрезиннериниң сорттарын райончударының айтырыгларынга хамаарыштыр сүмелериңер база чугула.

Бисте эртемден [illegible] чедишпейн турар. Бөгүн «Сосновское» дуржулга бүдүрүлге ажыл-агыйында 33 эртем ажылдакчыларындан эртем чадазы чедип алган чаңгыс-даа кижи чок. ВАСХНИЛ-диң Сибирь [illegible]

[illegible]

Дааранықчы

Тес-Хем районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи 1989 чылда эки үре-түңнелдиг ажылдаан. Эргелел чылдың планнын онаалдазын ниитизи-биле 107 хуу күүсеткен [illegible] ажылдап турар. [illegible] ... [illegible] Мурнунда ажылдап турган 20 ажыг дааранықчыларны кызыргач. Ында 10 кижи арткан. Шыңарлыг улуг кичээнгейни утландырып турарлар. Оларның аразында Мая Алдын-Херел, Эльза Хертек, [illegible] Сарыг оларның ажылын чон магадап турар.

Чагыглар хүлээп алыр [illegible] Ак-Эринге Анна Опрешенко [illegible] ... дыраар даап ажылдап турар. Ол эрткен чыл планын ажыр күүсеткен. Майда [illegible] Тамара Маадыровна Намзырайның дугайында чаш сөс. Ол кандыг-даа хепти дааравыынга мергежээн кижи.

Коллективиниң ажылынга хамаарыштыр ол мынчаар чугаалап турар:

— Бистиң эргелел болгаш ооң цехтери, бригадалары ... бот-акшаланыышкынынче шилчээн бис. Эрткен чылдың ийиги кварталындан эгелеп коллективтиг [illegible] биле ажылдап турар бис. [illegible] ... Кедээ [illegible] ... нарда. О. Шынаада, Шурмакта хүлээп алыр пункттар чок болуп турары харамдаанчыг. Бо четпестер дугайын районнуң удуртукчуларынга каш удаа чугаалап, негелде киирип келдивис. Моон соңгаар күженишкинниг ажылдаар сорулгалыг бис.

Тамара Намзырай ай, квартал, чыл планын [illegible] ...

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: дааранықчы Тамара Намзырай.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Парикмахер

Чөөн-Хемчик районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келген мурнакчыларны хөйү-биле адап болур. Ындыгларның бирээзи — ажыл коммунист Елизавета Кужугеевна Монгуш.

Е. К. Монгуш ажылдың кээрзэлиг аргазы-биле ажылдап турар. Ол эрткен чылын оругга киирер даалгазын 100 хуу күүсеткен.

ЧУРУКТА: парикмахер Е. К. МОНГУШ ажыл үезинде.

Сөзү болгаш фотозу Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ.

Март 18 — катап бадылаашкын хүнү

СЕТКИЛДЕРНИҢ ДҮГЖҮ БЭЭРИ

РСФСР-ниң улус депутадынга соңгулдаалар талазы-биле Каа-Хем № 130 соңгулда округундан үш кандидат улус депутадының мандады дээш демисежип турган. Март 4-те эрткен соңгулдаларның түңнели-биле катап бадылаашкынче ийи кандидат кирген. Соңгулдаларга киришкен соңгукчуларның 45.5 хуузу депутатка кандидат В. Б. Багай-оол дээш бадылаашкынын берген, Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы В. А. Рощинге хамаарыштыр алыр болза, ол сан 29.8 хуу-биле илереттинген. В. Б. Багай-оолга ужурашкаш, бистиң корреспондентивис интервью алган.

— РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат болурундан аңгыда, соңгукчу болгай силер, Владимир Бариевич. Март 4-те эрткен соңгулдаларга хамаарыштыр соңгукчу кижи силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Соңгулдаларның демократчы үндезинге эрткенин чүнү-даа мурнай демдеглеп каайн. Демократияның калбарып турарын ындыг байдал бадыткап турар. Оон-биле кады соңгукчуларның политиктиг билиг-медерел база күзел-бодал талазы-биле өзүп турарын канчап черле эскербес боор. Ынчалзажок чамдык соңгукчуларның аразында депутаттарга бүзүревес чоруктар бар. Аазаашкын кылып кааш күүсетпейн баар чорук ындыг байдалдарны болдуруп турар деп бодаар мен. Айтырыг депутаттар корпузунуң моон соңгаар кандыг болурунуң дугайында чоруп турда, хууда күзелин, бодалын илеретпейн, үнүн катпайн, ниити херекке кыдыындан хайгааракчы болуп артары база улуг-ла күзенчиг эвес. Ынчалзажок соңгулдаларга чон сонуургалдыг болган.

— Альтернатива чок депшиттирген турганнардан аңгыда, арткан өске улус депутадының кандидаттарынга мандат дээш демисел аажок чидиг болган деп чүвени билир бис. Катап бадылаашкынче удурланыкчыңар — Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы В. А. Рощин-биле кады кирер болгай силер. РСФСР-ниң улус депутадының мандадын ийи кандидаттың кайы бирээзинге чон бүзүрээр-дир. Мен бодап көөрүмге, тиилелге шынчы, ак сеткилдиг демиселге чедип алынар ужурлуг. Силерниң удурланыкчыларыңар, силер боттарыңар-даа соңгулда кампаниязының үезинде ол негелдени хажык чок сагып келген боор силер, аа?

— Соңгулда мурнунуң агитациязын кижи бүрүзүнге дең байдалга чорудар деп чүвени билир бис. Ужуражылгаларже бистер кады чоруп турдувус, ону хынамчалыг көөр апаар. Ынчалзажок чамдык районнарга чеде бергеш, мындыг чүүлдерни эскерип, көрүп турдувус. агитация ажылын чаңгыс талалай бээр, сонуургалдыг деткимчени кандидаттарның чүгле кайы бирээзинче чая тырта бээр таварылгалар ында партия, совет органнарының талазындан тургулаан. Кады чоруп турда, ындыг байдал тургустунуп келирге, эпчок-даа. берге-даа боор чорду. Черле ынчаш соңгукчуларга «ол-бо» деп ыйыдыышкын кылыры күзенчиг эвес херек. Кым дээш бадылаашкынын бээри — соңгукчу кижиниң хууда хереэ-дир.

— Силерниң соңгулда мурнуңуң программаңар — ооң шуптузун алыр болза, алээн делгем айтырыглар хөй. Ужуражылгалар үезинде соңгукчулар ону ниитизи-биле канчаар хүлээп алырыл, Владимир Бариевич? Оларның күзээшкиннерин, бодалдарын база өөренип көрүп, кичээнгейге алдыңар ыйнаан.

— Ынчанмайн канчаар. кичээнгейге алыр апаар. Чижээ, мындыг чүүлдер бар-дыр. Тожу районга. Куңгуртуг сууруга чоруп турган, ивижилерниң амыдырал байдалы-биле чоок таныжар аргалыг болдум. Оларның социал айтырыгларында шиитпирлээри негеттинип турар чүүлдер, шынап-ла, эвээш эвес. Бо бүгү байдал — ивижилерни «Север» каттыжыышкынче кирзе кандыгыл деп айтырыгны тургузуп келир.

Ада-ием аайы-биле мал ажылынга элээн чоок, ооң нарынын, чиик эвезин билир мен. Бистиң малчыннарывыс, ивижилеривис кандыг ийик, билир-ле болгай бис. амыр-дыш чок, уйгу-чыдын чок кижилер-ле болгай. Оларга чиигелделер тургузар болза эки. Шалыңының хемчээлин өстүрер, шөлээ хонуктарын немей көөр дээн чижектиг. Чиигелделиг пенсия айтырыын чоп кодурупболбазыл. Бо чүүлдерни чугаалап келиримге, айтырыг акшага кээп үзер, кайыын алыры деп аан. Кодээ ажыл-агый продукциязын күрүнеге садып турар өртектерни эде көрүп өстүрериниң күсели-биле кодээ ишчилерниң, ылаңгыя малчыннарның социал байдалын экижидери бедзинчир, ынчалзажок ол дээш турар апаар. Чүге дээрге өөредилге черлерин, школаларны чаңгыс эвилелге өөредирин чедип алыры ооң-биле тудуш холбаалыг. Бижыг материалдыг баазаа база эргежок чугула, ону негелдеге дүүштүр көдүрери база негеттинип турар. Көрүп көрээлинер даан, бистиң республикада өөредилгени чаңгыс эвилел-биле органиштаан школалар санныг деп болур. Бо бүгүну чедип алыр дээр болза, улус өөредилгезинге акша-хөреңгини тускайлаарын бир янзы көөр апаар. Бо системада саң-хөө айтырыы амгы байдалынга турар болза, ол чүүлдерни боттандырары берге.

— Культура, кадык камгалал албан черлеринге хамаарыштыр бодалыңар база шак-ла ындыг деп чүвени программаңардан номчаан

байдалдар катап тургузарын негее аан херээ.

Амыяктарны ажылга хаара тудар айтырыы соңгукчуларны дүвүредип турар. ужуражылгалар үезинде оларның саналдарынга ол дугайын база катап дыңнап келдивис. Кандидат кижи маңаа чамдык бодалдарымның соңгукчуларым-биле дугжуп келири өөрүнчүг чорду. Чижээ, уссивер ... национал хеп даараар улуг эвес черлер ажыдар дугайында саналга хамаарыштыр аан.

— Программаңар делгем деп үстүнде-ле чугааладым, ынчангаш ооң доозазынга маңаа доктаары болдунмас. Эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып бээр дугайында, экология, национал харылзаалар талазы-биле чүүлдериңер база бар. Улусту байырлалдарга хамаарыштыр силерниң бодалыңар?

— Депутат кижиниң колдуунда чүгле ону-мону тып эккеп, дилеп бээр кижи кылдыр чамдык бодалдарга хамаарыштыр соңгукчуларының чагыглары-биле ажылдаар апаар, ол шын. Күрүне ажылдакчызы кижи болганда, айтырыг чүгле оон-биле кызыгаарлаттынмас деп билип чоруур мен. Ынчангаш программамны алээн делгемчиди көргенним-даа ында. Ажыл, албан-дужаалының аайы-биле хүн бүрүнүң кылыр ужурлуг хүлээлгезин аңаа колдады киирери албан эвес болгу дег.

РСФСР-ниң улустарының национал культуразының үнелиг чүүлдерин катап диргизер болза эки. Наадым. Шагаа байырлалдарын юридиктиг дүрүм-биле бижылаар, улустуу деп хүлээп көөр. Адак соонда, Советтерге хамаарыштыр, күрүне эрге-чагыргазының чер—чер органнары боттарында акша-хөреңги чок, диленикчилер бооп турарлар. Ынчангаш бөгүнгү Советтер ындыг байдалдан үндезини-биле ушунар ужурлуг. Каксы чугаалаарга, сорулгаларымның угланыышкыны ындыг ийин.

Кандидаттар - биле интервьюлар

дээш туржур мен.

— Ленинградтың күрүне университединиң философия факультедин доосках болгай силер, бо хүннерде Кызылдың педагогика институдунуң марксизм-ленинизм кафедразында башкылап турарыңарны билир бис. Москваның Н. К. Крупская аттыг педагогика институдунуң аспирантуразынга өөренген чылдарыңар база бар. Эртем ажылы камгалаарынга белеткенип турар деп база дыңнаан мен. Ынчангаш улус өөредилгезиниң төлээзи кижи болганыңарда, ооң-биле холбашкан айтырыглар программаңарда чугула чүүлдерниң бирээзи болуру чугаажок, аа?

— Улус өөредилгезиниң системазында чогумчалыг шиитпир негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес деп чүве билдингир. Ужуражылгалар үезинде башкылар-биле чугаалажып-даа турдувус. Кандыг айтырыглары ол? Эң бети дизе, уруглар албан черлериниң тудуглары-дыр, ону дүргедедири чугула. Айтырыг амыр эвес деп чүве мен. **А уруглар албан черлериниң бөгүнгү байдалынга хамаарыштыр черле шиитпирлеп көрзе деп бодап чорууруңар айтырыглар бар бе?**

— Урууи үш харлыынга чедир азырап олурары-биле шөлээни не-херээженнерге бээр дээр бодалдар-биле бүрүн каттыжар мен. Чылдагааннарын айтып тура, мындыг чүүлдү онзалаксаар мен, ындыг-даа арга-биле болза, уруглар ясли-садтарының «чүгүн» элээн «чиигедип», байдалдан... үнүп болбас деп бе?

— Чугаалажып турарывыс бо чүүлдер кадрлар белеткелиниң база аныктар айтырыглары-биле тудуш холбаалыг болгай.

— Кадрлар, оларның белеткели — чугула айтырыг. Ынчангаш маңаа хөй тайылбыр кылбайн, бодап чорууруум мындыг чүүлге доктаайн. Соңгаар дээди өөредилге черлеринче үндезин чурттакчы оолдар, кыстарның конкурстан дашкаар кирип алырынга таарымчалыг

«Шынның» корреспондентизи Вера КУУЛАР беседалашкан.

Соңгукчуларның бодалдары

ХООЧУННАРНЫҢ КЫЙГЫРЫЫ

Бистер, Тываның херег-лекчилер кооперациязының хоочуннары, бо эртип турар соңгулдаларда РСФСР-ге, Тыва АССР-ге, чер-чер Советтеринге улус депутаттарын депшидип, соңгуп турарын улуг кичээнгей-биле хайгаарап келдивис. Соңгулдаларның онзагай чүүлү ажык-чарлыг чоруктуң, демократияның байдалынга эртип турары-дыр.

Каа-Хемниң № 130 национал-девискээр соңгулда округунга Кызыл, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем, Бии-Хем, Тожу районнар хамааржыр. Маңаа улус депутадынга кандидат кылдыр 3 кижини депшиткен турган. Бо чылдың март 4-те чорүткан бадылаашкыннарының түңнелинде, оларның кайызы-даа чүгла саннарны албааны-биле ам арткан 2 кандидатты март 18-те катап бадылаашкынче киирерин округтуң соңгулда комиссиязы шиитпирлээн.

Ол кандидаттарның бирээзи — Россияның төлээзи, РСФСР-ниң херeглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы Валентин Александрович Рощинни депшиткен күш-ажылчы коллективтерниң үнүнге каттып турар бис. Бир эвес ону бистер депутат кылдыр соңгуп алыр болзувусса, республиканың херeглел кооперациязының ажылчорудулгазынга, ооң хөгжүлдезинге практиктиг дузаны чедирер дээрзинге бүзүрелдивис маңаа чугаалаар бадалдывыс.

Мооң мурнунда үелерде Тывадан садыг шугумунуң талазы-биле Россия Федерациязының дээди органынга депутат турбаан болгай. Бистиң бо кандидадывыс федерацияның төлээзи болганда, хөй националдыг чон аразынга бышыг найыралдың догуннаарынга, чоптуг экономиканы тургузарынга улуг хуузун киирери чугаажок. Ооң соңгулда мурнунуң программазында солун айтырыглар кирип турар болгай. Чижээ, кодээ чоннуң хууң хуузун ... ларның дузалал ажыл-агыйын чугула дериг-херекселдер-биле хандырар хемчеглерни боттандырарын. База ол ышкаш херeглел кооперациязынга демократчы принциптерни катап тургузар, сайзырадыр, ажык-чарлыг чорукту ажыглап алгаш, херeглекчилер ниитилелдериниң ажыл-чорудулгазынга бот-башкарылганы неттередир.

Тываның херeглекчилер кооперациязының улам ышай хөгжүүрүнге ооң материал-техниктиг баазазы чугула черни ээлээри билдингир. Ынчалза-даа амгы үеде кооперацияның садыг четкизериниң баазазы өске область, республикаларның дениелиниден дыка кудy черде. Районнар төптеринде магазиннер, бараан шыгжаар складтар эрги. Ооң ужурунда барааны аңаа шынары чидирбес кылдыр ажаары, шыгжаары берге, ол оранзава үениң негелдезинге дүүшпес.

Чоннү аъш-чем-биле хандырары — соңгаарладып болбас айтырыгларның бирээзи. Аңаа дүүштүр аъш-чем бараанарын болбаазырадыр бүдүрүлгелерни районнар, совхозтар төптеринде тургускан болгай. Ол бүдүрүлгелерниң чедимчелиг ажылдаарынга чугула дериг-херекселдер чедишпес. Аңаа садыр. ажыглаар ол нарын технологтуг дериг-херекселдер-биле В. А. Рощинни депутат кылдыр соңгуп алыр болзувусса, ол чайлаш чок дузалаар дээрзинге кооперацияның хоочуннары бүзүреп турар бис.

«Тувинская правда», «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга шын эвес хевиниг В. А. Рощинни карартыр байдалдыг чүүлдерге таарзынмайн турар бис. Ол бөгүнү номчааш, бистиң чамдык соңгукчуларывыс аңаа бүзүреп турары магатчок. Херек кырында ол материалдарны бижип турар авторлар В. А. Рощинни шуут танывас, ооң ажылының талазы-биле дорт хамааржыр чок кижилер болгулаар-дыр.

В. А. Рощин Российның херeглекчилер эвилелинде база бир удуртур албан-дужаалда олуруп турары кайдыг-даа айтырыгны шиитпирлээринге ээлгииг болуру чугаажок. Ол күш-ажылчы бамымып кодээ областарга эгелээн. Ынчангаш кодээ чоннуң амыдыралы, негелдези аңаа чоок. Ол ам РСФСР-ниң херeглекчилер эвилелинде белеткел талазы-биле ажылды удуртуп турар.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат Валентин Александрович Рощин үешагы чедиишкиннинден чамдык чурттакчылыг суурларның чону-биле таныжып, соңгукчулар-биле чоок ужуражыр аргазы турбааны хомудаанчыг болган.

Республикавыстың херeглел кооперациязының улам ышайгы сайзыралы дээш бо херекке чаагай улуун киирип чоруур депутаттың кандидады Валентин Александрович Рощинни дээш бадылаарыңарже кооперацияның хоочуннары, бистер кыйгырып тур бис.

Кооперацияның хоочуннары: Будегечи БҮДЕГЕЧИЕВ, Александра БЕЛЯНИНА, Севил ЮМБУУ, Майа МАКАРОВА, Александр ШИРИН, Клара ДОПЧУК.

БОЙДУСТУ КАМГАЛААР СОРУЛГАЛЫГ

Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Улуг-Хем база Таңды районнарының делгем девискээринде чурттап, ажылдап өөрениптурар болгаш пенсияга берген хамааты чонум! Тыва чоннуң база бир төлептиг оглу, сөглээр сөстүң чечени болгаш алы-сывы Тывада туржук, Совет Эвилелинде, харын-даа делегейниң бир чамдык чурттарында тарай берген Кызыл-Эник Кыргысович Кудажыны РСФСР-ниң Дээди Совединиң депутадынга соңгуп бадылаарыңарны дилеп тур мен.

Амгы үениң депутадынга эртемниг кижи херек, угаанныг кижи херек, чоннуң угаан-сарыылын чачыш-сынош чокка чугаалаза, чугаалаптар, бижизе, бижиптер сескүр кижи херек. Мен бодаарымга, Кызыл-Эник Кудажы — кандыг-даа черге чоруп чораш, кандыг-даа хуралдарга олуржуп турган, тыва чоннуң чедип алыксаан күзелин илередип шыдаар болгаш келир үениң негелдезин баш бурунгаар саналдаптар шыырак чогаалчывыс.

Чаңгыс чижектен киирип көрейн. 1989 чылда «Успа-Хөлдүң чыыжынга» бүгү делегейниң шылгараңгай эртемденнери Тывага чыглып келген. Тыва чуртунуң бо-ла туруп турар агаар-бойдузун кижи төрелгетенге ол-ла хевээр чүс-чүс чылда камгалап арттырарын олар дугуржуп чугаалажыышкын. Ынчаарга Кызыл-Эник Кудажының ыдыктыг Хайыраканы даан камгалаар, Улуг-Хемниң суун арыг тургузар, тооғунуң тураскаалдарын хумагалаар болгаш бүгү Тываның агаарын арыг тургузар дугайында бижип турган чүүлдери ол-ла эртемденнерниң бодалдары-биле шуут дүгжүп турар болган.

Эргим соңгукчулар! Кызыл-Эник Кудажыны депутат кылдыр соңгуп бадылаарыңарны дилеп, идегеп тур мен.

Силерниң ак баштыг чогаалчыңар Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ ТУРЖУР МЕН

Бо чылдың март 4-те болуп эрткен Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдерин республика солуннары чоокта чаа-ла чонга таныштырган болган. Республикага болуп эрткен соңгулдаларның түңнелдерин анализтеп олурарга, байдал ниитизи-биле бүгү чурттуг-биле домей бооп турар. Дыка хөй соңгулда округтарынга катап бадылаашкыннарны чорудар апарган. Чүге дээрге ол округтарга бүрүткеттирген кандидаттарның чаңгызы-даа соңгукчуларның бадылаашкынының талазы-биле чая базыптар хире чогуур санны ап шыдаваан барган.

Ынчалза-даа бадылаашкыннарның бирги эзлчээниң түңнелдеринден алгаш көөрге, республиканың чурттакчы чонунуң политиктиг идепкейниниң кайы хире өскенин херечилеп турар. Ынчангаш эрге-чагырганың келир үеде органнарының составы кандыг болуру деп чүвени база билип ап болур эрге бар. Болуп эрткен соңгулда кампаниязының бир онзаланып ылгалып турар чүүлү — депутатка кандидаттарның платформаларын барымдаалап депутаттарны соңгуп алганы.

Эрткен соңгулдаларга бадылаашкынның хөй кезиин ап шыдавайн бар гаш катап бадылаашкынче кирер үүле Рывно № 29 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат республиканың Садыг министерствозунуң садыг баазазының директору Баир Түлүшевич Санчи база онаашкан. Соңгулдаларның бирги чадазында чаңгыс мандатка он бир кандидат депшиттирген турган. Март 4-те болуп эрткен соңгулдаларда Б. Т. Санчи чогуур санны албаан-даа болза, хөй бадылаашкынны алгаш, катап бадылаашкынче кирген.

Ам депутатка кандидат Баир Түлүшевич Санчиниң допчу намдарын номчукчуларга кысказы-биле таныштыраал. Б. Т. Санчи 1937 чылдың апрель 6-да Улуг-Хем районнуң Арыг-Үзүү суурга төрүттүнген. **Бодунуң тускай эртеми бухгалтер-экономист.** 1966 чылда Новосибирскиниң совет кооператив садыг институдун доосхан. Тыва респотребсоюзтуң [illegible] ревизорлар [illegible] кол бухгалтериниң оралакчызынга, БАЛКЭ Тыва обкомунуң килдис эргелекчизинге ол ажылдап турган. 1976 чылдан 1982 чылга чедир Кызылдың аъш-чем барааннар [illegible] ... 1983 чылдан бээр Кызылдың улуг-дур бараалгар ... 1982 чылдан бээр СЭМП ... Ол-бүлелиг, үш уруглуг.

Катап бадылаашкынның бүдүүнүүнде Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат Баир Түлүшевич Санчиге ужуражып, мындыг айтырыгларны салган бис.

— Силерниң программаңарда кандыг айтырыглар кол черни ээлеп турарыл, Баир Түлүшевич?

— Программаның кол утказын чугаалаарга мындыг чүве. Мээң соңгудуп турар округумнуң чурттакчы чонунуң медицина, садыг, амыдырал база транспорт хандырылгазын экижидер талазы-биле ажылдарны чорударынга идепкейлиг киржир бодап турар мен. Бир эвес Тыва АССР-ниң улус депутады болу бээр болзумза, үстүнде адааным хемчеглерни амыдыралга боттандырарынга дорту-биле киржир мен. Черле ынчаш соңгукчуларымның деткимчези-биле эде тургустунуушкунуң сорулгаларын туруштуг шиитпирлээр мен. «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп кыйгырыгны амыдыралга херек кырында боттандырар, республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дээш долу харыысалгалыг ажылдаар мен. Депутаттардан кым-даа аңаа олуруп турбайн, депутат бодунуң эрге-хүлээлгезин өске бир кижиже чая кааптурбайн ажылдаар болза, үүле бүдер. республиканың социал экономиктиг байдалы быжыгар деп бодап чоруур мен. Чурттакчы чоннуң кат-чимис болгаш ногаа аймаа-биле хандырылгазын экижидер сорулга-биле тускайлаттыган садыглы Кызыл хоорайга ажыдар айтырыгны шиитпирлээри чедип алыры бодунмун хүлээлгем деп санап турар мен.

— «Кадыкшыл», «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программалар бар болгай. Бо талазы-биле чүнү кылыр бодап турар силер?

— Олар-даа чугула айтырыг. Бо кончуг чугула айтырыг. Чоннуң дүвүредип чоруур бо айтырыгларны боттандырар талазы-биле бодап алган бодалдарымны программада база киирип алган мен. Ону боттандырарынга идепкейлиг киржир мен. Мээң соңгудуп турар округумнуң чурттакчы чону кээп аштаныпчемненип ап турар кылдыр садыг баазазының девискээринге 75 олуттуг столованы бо чылдың бирги кварталында ажылдалга киирер деп бодалым бар. Бааза коллективиниң кежигуннери 1991 чылда чурттап эгелей берген турар кылдыр 16 аал чурттаар чуртталга бажыңының тудуун тудуп эгелээрин планнап турар мен.

— Херээжен кижилерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, хөй уруглар өг-бүлениң садыг, медицина база амыдырал хандырылгазын экижидер талазы-биле чүнү кылыр бодап турар силер?

— Ажыл-агыйның кайы-даа адырынга херээжен кижиниң киирип турар үлүү улуг. Ынчангаш оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри чугула. Оларның медицина, садыг база изиг аъш-чем-биле хандырылгазын органижастаары, а ол ышкаш хөй уруглуг өг-бүлелерниң, инвалидтерниң чагыгларын бажыннарынга барып хандырылгазын органижастаар айтырыгларын программамның [illegible] кезээнде кирип турар. Шениг [illegible] ... соңгарда база өске-даа аныяк-өскенни ажылга киирер, оларны улус ажыл-агыйының адырларынга кандыг-бир мергежилге өөредир. чурттаар оран-сава-биле хандырар айтырыгларже кичээнгейни салыры хүлээлгем деп санап чоруур мен.

— Программаңарда эки чүүлдер хөй-дүр. Олар каңдан боттанып эгелей бээрил, Баир Түлүшевич?

— Садыг баазазының девискээринде тудуп турарывыс 75 кижи чемненир столовая бо март айны төнчүледир ажылдап эгелей бээр. Ам бо столоваяга ажылдаар кадрларны четчелеп тур бис. Дериг-херекселдерин база салып эгелей берген. Баазаның девискээринде турар черлерниң агаарын чүдетпезин-биле «Арыг агаар» деп кооператив-биле керээ чарып алдывыс. Ол кооператив баазаның котельназын эде дериир. Ону эде кылырынга 110 муң рубльди тускайлап үндүрүп бердивис. Садыг министерствозунуң дузалал ажылдарының хөгжүдери-биле 10 муң рубльди база бердивис. Ынчаш бистиң баазаның ажылчыннары эът продукт аймаа-биле эки хандыртынар. Сметада көрдүнген өртээ 300 муң рубль 16 аал чурттаар чуртталга бажыңын тудуп эгелей берген бис. Орта бистиң баазаның ажылдакчылары чурттаар.

— Интервьюнар дээш четтирдивис. Баир Түлүшевич Катап бадылаашкынга хөй санны ап, тиилекчи болурунарны күзедивис.

Интервьюну МАНАЙ-ООЛ ОЮН кылган.

УЯН СЕТКИЛДИГ

Шүлүкчү кижи долгандыр турар хамык чүүлдер бир янзы, тоолчургу кылдыр көөр, онзагай көрүштүг, уян сеткилдиг болур. Бойдустуң шаанаан салым-чаяаның ол чонунуң чаагай чоруунга бараалгадып чоруур. Хөй муң кижиниң угаан-бодалын хевирлээринге, чараш чүүлдү сеткилдерге тарыырынга ооң киирип келген үлүүн билир бис.

Бистиң чуртувуста чогаалчылар аразындан үнген хөй-ниитичилер, политиктер арбын. ССРЭ-ниң улус депутаттарының идепкейлиглериниң санында база кирип турарлар. Бистиң республиканың чогаадыкчы кижилери улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр адап тургаш — оларга бүзүрел.

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң харыысалгалыг секретары, чогаалчы, фольклорист Черлиг-оол Чашкынмаевич Кууларны № 168 соңгулда округундан Кызыл хоорай Совединиң депутадынга кандидат кылдыр депшиткен. Баштайгы бадылаашкындан хөй санны алгаш, бир дуржулгалыглар-биле кады катап бадылаашкынга артканнар.

Чогаалчы кижи болгаш, чоннуң кижизидилге айтырыгларынга ол чайлаш чок үлүүн киирер. А депутат болу берзе, соңгукчуларның мурнунда тургустунган айтырыгларын шиитпирлежиринге бар-ла күжүн бээр. чону-хөйү дээш сагыш човап чоруур кижи. Ону чүге чугаалап тур сен деп айтыра бээр чадавас. Чаа эгелеп чоруур чогаалчыларга, мен көрүп чоруурумга, дыка дузалажып келген. Бичии шүлүк-даа үнерге, ону демдеглеп, эки. багай талаларын сайгаржып бээр. Ортумак салгалдың чогаалчызы-даа болза, өөреникчилерим бо деп айтыптар хире улузу эвээш эвес.

Чогаалдарында төрээн чериниге, чонунга ынак-шыл сиңген. Чоннуң байлаа болур аас чогаалын чыып бижип, хумагалап, келир салгалга онү арттырып чаагай ажылга үлүүн киириштирип келген. Хомус тутса, хөөмейлээр бадыра бээр, кушоор болза, ... ыр ырлаар, чонну хөглеп шыдаар. Ооң бижип каан «Аъдым» деп шүлүүнге ырлары ... «Саян» ансамбль ниң артистери бо черде аякта ада-биле делегейни одурту самнап чоруур.

Эр кижи херээжен ие кижи дугайында сагыш салып турары бир онзагай. Ол соңгукчуларының чурттап турары Ооржак Лопсан-чап кудумчузунуң № 37 2 бажыңның чоогунга сессерлик кылгаш, ажык бассейн кылырын, уругларның, элээдилерниң чайгы дыштаныылгазын солун органиштаарын, кырганнарга, инвалидтерге, уруглуг херээженнерге садыг, эмнелге хандырылгазын, социал бо көрүүшкүннүг экижидерин чугула деп санап турар. Ажылдап турар херээженнерниң шагын дөрт шак кылгаш, оларның [illegible] кижизидилгезинче үезин көвүдедир. Өг-бүле садиктериң тургускаш, педагогтарның, эмчилерниң консультациязын ап турар, [illegible] дип турар аргаларны тургузар. Кижизидилге ажылын үүргү педагогикага [illegible] аразында билдилгеже үг [illegible] хемчээлдиг эвес-даа болза, бо аазаштаттары айтырыгларны шиитпирлээри чугула дуза.

Артык ХОВАЛЫГ.
Депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи.

Чаңгыс аай политхүн

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ХАРЫЫЛАР

Февраль төнчүзүнде республикага болуп эрткен чаңгыс аай политхүн үезинде салдынган айтырыгларга статистика эргелелиниң начальнииниң оралакчызы М. С. ОНДАР, Тыва АССР-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы К. Н. ПОЛТАВЦЕВА, иштики херектер министриниң оралакчызы В. Н. ЛУКАШОВ олар харыылаан.

ТЫВАДА КАНДЫГ НАЦИЯНЫҢ УЛУЗУ ЧУРТТАП ТУРАРЫЛ?

Бо чылдың январь 1-ниң санынга-биле алырга, республиканың чурттакчы чонунуң саны 313,8 муң кижи болуп турар. Оларның 149,7 муңу хоорайда, 164,1 муңу — суурларда. Национал составын алыр болза, тывалар 64,3 хуузу, орустар 32 хуузу, өске нацияның улузу 3,3 хуузу. Тывада украиннер 0,7 хуу, хакастар база ол хире, татарлар 0,4 хуу, белорустар 0,2 хуу.

Чурттакчы чонунуң республика иштинде ынай-бээр көжүп чоруп турарының байдалы мындыг. 1988 чылда 12547 кижи кирген, үнгени — 11983. Миграция өзүлдези 564 кижиге немешкен. Эрткен чылын келген кижи 12007, чоруткан — 11567. Оон аңгыда 440 кижи. Тывадан ажылдаар үнүп чоруп турарын алырга, чоруткан кижилерниң саны 6106, келгени — 5883. 223 кижи миграция түңнелдезинден ажыл турар (1989 чылда). Эрткен чылын ол сан 957 четкен. Келгени — 5455, чоруткан — 6412.

АЖЫЯКТАРНЫ АЖЫЛГА ТУРГУЗУП ТУРАРЫ КАНДЫГЫЛ?

Күш-ажыл талазы-биле комитет эрткен чылын ажыл чок улусту ажылдадыры-биле немелде ажылдаар черлер тывары хоорайлар болгаш кожууннарга даалгаган. Ниитизи-биле республикага 1300 ажылдаар черни тургузары негеттинген турган. Херек кырында 1291 черни тывылган. Чамдык районнарда немелде ажылдаар чер тургузарынче сагыш салып турар. Бо талазы-биле Чөөн-Хемчик район 153 хуу, Өвүр 146 хуу, Улуг-Хем район 2,4 катап ажыр күүсеткен. Каа-Хем, Тожу, Барыын-Хемчик, Кызыл районнарда ол хуу дептеп четпээн.

Сегментер бичии хемчээлдиг түрлүг цехтерин, үс-шевер болгаш дарган ажылдарын кылыр, чоннуң херегле барааннарын бүдүрер чурт болгаш чиик үлетпүр бүдүрүглелериниң салбырларын, кедээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр ажыл-агыйларны тургузарын кичээнгейге алыры чугула.

Республикада ажылдаар хостуг черлер саны 1582, оларның 1011-и — Кызылда. Районнарда көвүлдүр-ле ажыл чок болуп турда, немелде курлавырларны дилээри черле албан болуп турар. Оон ажылчын күштү тонте херектеттиниин турар черлерге ажылгаарын өөрениң көөрү чугула. Тудугда 1400 кижи чедишпес. «Тыва тудуг» каттыжыышкыны өөренийчи кылдыр мергежил чок улусту хүлээп албайн, районнардан келген аныяктарга ниити чуртталга бажыңы чок болгаш, киир бижилге берге болуп турарындан бо айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттинмейн турар.

Мындыг демографтыг байдал республиканы чурттакчы чону хөй немежип турар база артык күш-ажыл курлавырлыг черлерниң санынче киирген. 1979 чылдан 1989 чылга чедир чурттакчы чон 42,8 муң кижиге азы 16 хуу өскен. 2000 чылга чедир ам-даа 60 муң кижи немежиирин манап турар. Ынчангаш чылда-ла ортумаа-биле 5,5 муң хире кижи немежир. Чоннуң ажыл кылып шыдаар кезээниң өзүлдези чылда 3 муң кижи чедип турар.

Он үшкү беш чылда ажылдап шыдаар аргалыг чурттакчы чоннуң саны 15 муң чедир өзер, а ажылдаар чер саны. Курлачының санаашкынын ёзугаар алыр болза, чүгле 6 муң хире. Кызылга түттүнар алгы тон, полуфабрикаттар болгаш кулинария кылыгларының фабрикаларын, эът консервалаар цехти, Шагаан-Арыгга суг цемент заводтарын, улустуң үс-шевер кылыглар бүдүрүглелерин санаарга ол ындыг.

Бо байдалды өөренип көргеш, Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитет РСФСР-ниң Пестааны үлетпүр министерствозунуң капитал тудуг эргелелиниң начальнииниң оралакчызы Ю. Ф. Завитовче артыкшылдыг ажылчын күш бар дугайын бижээн. 8 миллион санныг трикотаж кылыгларын бүдүрүп үндүрер дүк болбаазырадыр бүдүрүглени 1992—1994 чылдарда тударынга херек 3 муң ажылчын күш бисте бар болуп турар.

Күш-ажыл талазы-биле комитет ажылга тургузар төп-биле кады амгы үеде чоннуң мергежилин чаартып, чаа ажылдарга өөредир хемчеглерни ап, Черногорскиниң бүдүрүглезинче 200 уруглары, Свердловскиниң комбинадынче 60 уругларны, 20 оолдарны чорудар дүгүржүлгаларны чарган. Ийи чыл дургузунда өөренип, ажылдап турганда, дүржулганы ап келгеш, бедик мергежилдиг кадрлар болуп ажылдаар болгаш чаа кирген кижилерге арга-мергежилин олар дамчыдарлар. Март 12-нин хүнүнде чорудар аныяктарны дилээн шилиири-биле комитеттиң болгаш төптүң төлээлери районнарже аъттанган. Ылангыя ажыл чок аныяк оолдарны хаара тударынче кичээнгей салыр.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИННЕРИН КАНЧАП КЫЗЫРАРЫЛ?

1989 чылда болгаш бо чылдың ийи айларында республикада кем-херек үүлгедир чорук өскен, байдал нарыыдап турар. Күш дегээр чорук көвүдээн. Бо бүгүнүң чылдагааны аңгы-аңгы: мөзү-шынар кижизидилгезиниң кошкаанда, эргө хоойлунуң чедир билбезинде, арага-дарыже хандыгарында. Ол ышкаш хоойлу камгалаар органнарның четпес ажылын база айтыры артык эвес. Кем-херек үүлгедикчилерин тодарадып тывары оожум темпилиг артпышаан.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел чорудар түр комитет тургустунган соонда, ниитиин херектер органнарының ажылы элээн дээштиг апарып, техниктиг чепсегленишкини экижээн. Истелге черлеринге улусту немей киирип, бүдүрүглелерниң дузазы-биле участок шагдааларының санын 50 хуу көвүдеткен. Ак-Довуракта хоорайда оон аңгыда патруль албаның салбырын немей тургускан.

Чер-черниң байдалын барымдаалап тургаш, милицияга дуза чедирер отрядтарны тургузуп турар. Кызылда, өске-даа суурларда эки тура улусчу дружиналарның кежигүннериниң саны немешкен, корум-чурум камгалалынче хостуг үезинде хүнүнүң үнүүшкүн кылыры ИХМ ажылдакчылары практикалап эгелей берген. Медээлер кээрге, дарый хемчеглер алырынче кичээнгейни угландырып турар. Оон контрольда автовокзалды, аэропортту, рынокту, арага садыгларын, рестораннарны, автобус доктаар болгаш өске-даа чиганчыг черлерни алган. Он-Бижек хавыраарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Ийи ай иштинде 268 чидиг бистиг чүүлдерни, боду кылып алган 7 пистолетти хавырган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң тускай доктаалын ёзугаар 115 кижиге административтиг хемчегни онаан. Подвалдарны хынап тургаш, 64 кижини туткан.

Организастыг кем-херек үүлгедиишкиннери бар бе деп айтырыг бар. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчылары кем-херек үүлгедикчилери-биле кады демнежи берген ындыг факт бисте чок. Ынчалза-даа корум-чурум үрекчилери демнежип, рольдарын үлежип, деңге хөделир хире байдал тургустуна бээрин болдурбас дээш кичээнгейлиг хайгаарал негеттинип турар.

Ажыл чок улустуң санының өзүп турары кем-херек үүлгедиишкини-биле холбаалыг болуп болур. Ындыг кижилерни тускай учётка ап, ажылга тургузарын тургузуп, эмнедир кижилерни эмнедип чорудуп турар. Кызылда ындыгларны хүлээп алыр черни ажыттан. Бо чылын ол дамчыштыр 136 кижи эрткен. Оларның хөй кезиин ажылга киирген, хоочураан он беш алкоголикти эмнедири-биле чоруткан. Ниитилелге ажык-тыг ажылдап ойталаан кижилерни сагындырып, кеземе харысалгазынга онаажып болурун билиндирип турар.

УРУГЛАРЛЫГ БООП БОЛУР СИЛЕР...

«Пэрэйд» дээр америк журнал чоокта чаа бодунуң номчукчуларынга солун медээни дыңнаткан. Моон мурнуңда урүг-дарыг чок чораан 15 муң ажыг өг-бүле ам уруг чаштарлыг апарган. Ол чурттуң эртемденнери бо овүрбас аныяк кижилерже медицина аргазы-биле ажылдарын каап чаа арганы ажыглап эгелээн. Ындыг операцияның ортузу кончуг улуг. Ынчалзажок уруг-дарыглыг бооп кижилер эмчилериниң болгаш эмчилериниң дузазын ажыглап турар.

ЧУРУКТА: Джерри биле Сюзи оларның өг-бүлези сес чыл дургузунда бичии чаштыг болуруң манап чадааш, эмчилериниң операциязын эрткен. Оон түңнелинде Сюзи ийистерни божаан. Өөрүшкүлүг ада-ие оларны Сара болгаш Кейт деп адап алган.

СЭТА-ның фотозу.

ШЫДЫРААЧЫ ЭМЧИЛЕР

Кызылга эмнелге ажылдакчыларының төп зона командаларының аразында шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Апаа бирги черни онкодиспансерниң, ииигизин — Улуг-Хем районнуң, үшкүзүн — республика эмнелгезиниң командалары чаалап алган.

Шыдыраага шылырак ойнаарының аайы-биле А. М. Монгуш (Улуг-Хем) бирги, Базыр-Сагды (Таңды) ийиги, С. С. Клим (онкодиспансер) үшкү черлерни тус-тузунда ээлээннер.

Тиилекчи командаларга бирги, ийиги, үшкү черлерниң дипломнарын тывыскан. Республиканың онкология диспансерниниң командазы вымпелди бодунга арттырар эргени алган.

Багай-оол САЛЧАК.

Маргылдааның кирживкчизи.

Аалчывыс

СИБИРЬ ЧУРТТУГ ШҮЛҮКЧҮ

ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады, сураглыг совет шүлүкчү Анатолий Васильевич Преловский найысылал Кызылда келген. Дыка хөй шүлүктер номнарының автору, Сибирь шүлүкчүлериниң антологиязының чыыкчызы А. Преловский Иркутск хоорайга 1934 чылда төрүттүнген болгаш оон университедин дооскан. Москвада чурттап, ажылдап турар. Литература шаңналдарының каш дакпыр лауреады. Ол якут, бурят, алтай болгаш Сибирьниң өске-даа улустарының эпостарын, шүлүкчүлериниң чогаалдарын очулдуртулаан.

Бистиң аалчывыс тыва чогаалчылар, аас чогаалының талазы-биле эртемденнер болгаш ном үндүрер черниң ажылдакчылары-биле ужуражыр. Чогаадыкчы планнарлыг аалдап келген шүлүкчүнүң үш шүлүүн бөгүн номчукчуларга бараалгаттывыс.

ДАЯНГЫЫШ

Актыг шыным
далаңмышаан,
Амыдырал оруун часпайн,
Сарыылымның шаа-биле
Салым-чолун чаап чор
мен.
Бодавыже кымныы-даа эвес,
Бодумнуң-на чурттаалгам бо
Далаш чылдар эрткен
тудум,
Даянгыыжым аартап чору.
Агаар-бойдус, хову-шөлү.
Аймак чону, чери — чаңгыс.
Хостуг чуртка чоруур дизе,
Хоор чондан ылгалбазы —
Кончуг быжыг даянгыышкын
ол.

ДҮННҮҢ КУЖУ

Дүгээзини төөредиглиг
Дүннүң кужу кылдыр
хуулгаш,
Кайы шагдан шыгжап
чораан
Хамык ыдык чажыдымны,
Боттуң эргим үүжези —
Бодалдарым эртинезин
Алгаш бардың, соңгамны
ам
Ажыдар дээш сестир-дир
мен.

ҮЛЕГЕРНИҢ УТКАЗЫ

Эмин эртир чемненмейн,
ажылдап
Эчизинге чедир чурттап
боор сен — дижир
Чагыг сагып чурттаарынга
— кожамыктыг бол.
Сагыш-туруң хаммаан
ынакшып артып калыр.
Назы-хары чүс чыл чыгам
үзүй-даа бол.
Ынчалзажок чурттаалгазы
хоозун боор боор.
Кызыгаарлыг амыдырал —
чалгаараачыг.
Кадыг, эрин кайдал
дээрзин бодап чору.

Очулдурган Владимир СЕРЕН-ООЛ.

УРАН ЧҮҮЛДҮҢ ХООЧУНУ

Бо чүүлдүң маадыры-биле кайгамчыктыг арыннартынга бо-ла дугуй бээр мен.
— Шынап-ла, кайы-хар доган тудум шуут-ла өрүп чоруурум дам барганын бодуум бодам эскерер апардым — деп, ол башкылаар.

Төнүүнүн улусчу театрының режиссеру Клара Чамыяновна Сагды-биле бо удаада оон чаа тургускан «Кижиниң шинары» деп шиизиниң кирикчилери, бот-тывынар артистер-биле сонуургазынныг районну ыраккы Мөңгүн-Тайгане ужуп үнүптериниң мурнунда ынчаар угуртажып, хөөрежип бис. Херек-түрээнде угаан-сагыжында шыңжаттынган бодалдарын чонунга харам чок дамчыдып берип чорбуур, бир сөзү тыва херээжен Клара Сагдыныя дугайында оон таныыр номчукчу маңаа салып келир чадавас. Ол хуваалыг дайынызынын үезинден бээр амыр каш чылдар эрткен. Ынчалза-даа хөй чылдарда Тываның национал театрынга бир шыырак шии артизи боор, оон соонда культура дамчыдыкчызы болуун мөгерзиндеп, министрниң оралакчызынга чедир ажылтап чоран чылдарынга мөөннеттинген байлак мергежилин, дурукулгазын амыяк салгалга дамчыдып, угаан-бодал, мөзү-шынар кижизидилгезинге төлептиг улуун киирип чоруур.

Хоочун культура ажылдакчызының сөөлгү дөрт беш чылдарда чогаадыкчы ажылындан чамдык чинектерни чугаалаар бодадым.

Эрткен күзүн Улуг-Хемниң мөңгүн сугу деп медээлиг чалыгларын чара туткуп, ыраккы Тожу кайы сен дээш хапкан «Зарига» олуруваш, ооалааш чериле чурттап, ажылдап турар маадыр чоннуңарның ээ туртустунуудун, чаартылгаларга киржилгезин онзалап чугаалажып орар арабыста, бистиң чаңывысчы болук пассажирлерге база бир чугаа-соорттуг киржи немешкен. Ол улус депутаттарының Тожу районнуң кожуун культура килдизиниң эргелекчизи Сагды Бадырка Демьянович Кызыл-оол болду.

«Бистиң театрывыс кол режиссеру Клара Чамыяновна, оон оглу ийиги Андрей Петрович Сагдылар бистиң районнуң культура амыдыралынга ылангыя аныяктарның, ажылдакчы кижилерниң шии жанрынга хаара тудар талазы-биле тодаргай ажылды кылып, улуун киирип турар улус. А кол режиссер Клара Чамыяновна Сагдыда кижилерни шии жанрынче хаара тудуп көрүүн бирле онзагай аргазы бар» — деп, ол чугаалады.

Республиканың культура одалгазынга, журналист кижи-бөлгүнвүзүнде бир сайгарар чанчылдыг мен. Культураның одал ылаңгызы чүнү бе?

Тоора-Хем Культура бажыңынга кире бээрин билеш, маңаа хаан бүгүдеге черле чолдалдарым бадыттыныр берген. Ында бо кылганы, шии театрының ажыл-херээн көргүскен бичиитсизилер ... ажылдары, активистериниң чуруктары, шалалдары ...

рамга кесөу. База бир талыр чүве — уран чүүл кирикчилериниң идеялыгы, дириг амыдыралдың чоруп турары.

1977 чылдың төнчүзүнден эгелээш, бо театр элээн бот-тывынар тематикага шиилерни тургускан. Клара Чамыяновна бир-ле дугаарында Федор Бурлацкийниң «Политиктиг чагыг» деп шиизин тургускан. Ленинниң эрттиг политиктиг чагыгларынга үндезилеп шии. Ук шии-биле Тоора-Хемниң улусчу театры республиканың шии коллективтериниң көрүлдезинге киржиишкен, бирги черни чаалап алган болгаш Культура министерствозунуң дипломнуг-биле шаңнаткан.

Режиссер баштай шиилерни бодуп тывар, өөрениеш көргеш, культура килдизиниң ажылдакчылары-биле, артистери-биле сүмележип, ындыг бижикчилериниң дугуржулга ук чогаалдарының сценага үре-түңнелдиг тургузуп чедирип бээр дээр. Дараазында бирги шиилер тыва-шиилери сар өске. Степан Сарыг-оолдуң «Ийи херге-бугу» деп чаңгыс көжүрге шиизин концерт номерлери-биле кады чедишкиниң салгаан.

Үстүкү адааныда ийи шииге киштер, арны чаларан бот-тывынар артистериниң арынчы мергежили улам-на сайзыраан, чугаа дажы бодалдары бодараашкын. Ук театр оон кавай режиссеру К. Сагдының бүдүрүп турганы шиилериниң кижизидилгелиг идеялыг туруштуг турар.

Он 1986-87 чылдарда идеология ажылының бир чаа хевири, ээ туруштуг чугаа-сөзүнге бирэ дуза бодур. Бөгүүлердиң альтернативаларын тывар ажыл чорудар Тыва республика чонунуң чалыгжы хөй-хөй бодалдарын бодап турган. Амгы ажылдар база ол бодалдарын бижип.

— Ынчан республика чонунуң соңгаар турушчуладыр, ол черниң ажылын сеткиүр сүлдезинде ыяшка хөй шии кылып, сценарийлерин, арага-дарыга сундулуг, мегечилеп, оорланыр, ажыл кылыр хөңнү чок ... чорууларжа бир дээр ыяштар чок ... Ынчалза-даа мээң дөрт ... тургузуп турган чалыгжы чорукка удур каттыжып ... А. С. Хунгурлов ... Ол мээң чогаадыгны ... Ынчалза-даа хоп чедер ... дээш ...

Кижилер болгаш чылдар

аразында ажылдаан оран болгаш ... чогаадыкчы ... дугай ... бот-тывынар бижилгези ... хээ барлак ... чорааным ...

«Кижиниң шинары» деп ... шии ... республиканың ... Мөңгүн-Тайгага ... чонунга ... көргүскеш ... турар.

Бо театр 1969 чылдан ... 13 шииленни тургускан. 3000 рубль ... 26 катап ... 7500 ... 4300 ... рублю ... Клара Чамыяновна Сагды ... «Трагический оптимизм» деп шиизин ... Ол ... бар.

Ол 1955 чылда Ленинградтың А. Н. Островский аттыг театр институдунга ... Клара Сагды ... 1962 чылда ол-ла институтка ... Тыва театрының ... эртем ... Тывада ... 1972 чылда ол ... К. Ч. Сагды ... «Тыва театр ... ... база.

Культураның хоочуну, драматург, режиссер тыва херээжен ... Тоора-Хем ... «Эмин, ... «Кижиниң шинары» ... чурттуг ... хөй чон ... культура ...

Наталья ТЫРТЫК КАРА.
Тоора-Хем.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ МИНИСТЕРСТВОЗУ 5—11 КЛАССТАРГА ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ТЫВА ЛИТЕРАТУРА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПРОГРАММА ЧОГААДЫРЫНЫҢ КОНКУРУЗУН ЧАРЛАП ТУР

1. **Конкурстуң** сорулгазы: 5-11 класстарның өөреникчилеринге амгы үениң негелделеринге дүүшкен тыва өөредилге номнарын тургузары-биле тыва дыл болгаш тыва литература талазы-биле программаларны чогаадып тургузары.

2. Конкурсту эрттирериниң хуусаазы 1990 чылдың март айындан декабрь 1-ге чедир.

3. **Конкурстуң киржикчилери** 5-11 класстарга тыва дыл болгаш литература программаларын болгаш өөредилге номнарын кылып болур тургузукчу-авторлар, ниити өөредилге школаларының башкылары, башкы институдунуң болгаш башкы училищезиниң, база өске-даа өөредилге черлериниң башкылары, филолог-эртемденнер.

4. **Программаларның утказынга хамаарыштыр кол негелделер.**

Төрээн дыл — чоннуң бүгү угаан-бодал байлаанының эртинези. Төрээн дылдың улуг ооннаа хуулааш ... өөреникчилерниң идей-мөзү-шынар болгаш эстетиктиг кижизидилгезинге база оларны бодунуң чонунуң культуразынга өөредип чаңчыктырар рольдуг тодараттынар.

Ынчангаш башкыларның даргазында сорулгаларны шиитпирлээринге дузалаар аргалыг өөредилге материалдары программаларга кирген турар ужурлуг:

—тыва дыл болгаш литература талазы-биле өөреникчилерге чогуур эртем-билигни бээри, оларны амыдыралга херек ... ажыглап билир кылдыр чаңчыктырары;

—өөреникчилерниң словарь курлавырын байлакшыдары, оларны чугааның шын грамматикалыг тургузуунга өөредири, төрээн литературлуг дылга оларны өөредири;

— национал литератураның уран чүүл чогаалдарының эң экилериниң үнелезининге төрээн дылдың болгаш литератураның онзагай чүүлдерин база байлаашылын ажыдып тургаш, оларны өөренирнге өөреникчилерниң сонуургалдыг болуруун чедип алыры:

5. **Акы-дуңма улустарның чогаалдарын өөредип тура, өөреникчилерни интернационализмге болгаш патриотизмге кижизидери.**

Машинага парлаан материалынга ат-сывын, албан-дужаалын база ажылдап турар черин долузу-биле айтып бижээш, **ону декабрь 1-ден 7-ге чедир башкылар билиин бедидер институтче (Чүргүй-оол кудумчузу, 1)** чорудар. Оон соонда авторларының чогаадып тургускан программаларын ажылчын бөлүктерге, башкылар коллективтеринге чугаалажып эгелээр, рецензияларны кылыр болгаш эртем-методиктиг чөвүлелдиң хуралынга чугаалажыр.

Бүгү авторларга доктааткан чурум ёзугаар гонорарны төлээр, а парлап үндүрүп болур деп бадылаттынган программаларның авторунга азы автор коллективинге 300 рубль түңнүг шаңналды тывыскыр.

1990 чылдың февраль 6-дан 7-ниң дүнезинде Кызыл хоорайдан ногаан өңнүг А2183 ТВ дугаарлыг УАЗ-463 маркалыг автомашина читкен.

Оон онзагай демдектери машинаның соонда фонарьлары болгаш салон ниитизин приборлар шилдии ГАЗ-24 «Волга» маркалыг херекселдери-биле кылган.

Ындыг машинаны көрген кижилерни Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузунда 173 дугаарлыг бажыңның чурттакчызынга дыңнадырын дилеп тур мен.

Машинаның үг-шии кайда барганын дыңнаткан кижиге 1500 рубль-биле шаңнаар.

телевидение

МАРТ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 9.45 С. Орехов (чеди хылдыг гитара) ойнаар. 10.05 Орус эмигрант А. Ширинская — Маштейнниң дугайында телефильм. 11.05 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 РСФСР-ниң улустуң артизи А. Стрельченок. 13.40—14.30 «Фотомадоннарлар болгаш Анти-СПИД». Телефильм. 16.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Бир эвес сапёрлар эвес болза» барымдаалыг телефильм. 17.25 С. Прокофьев. Үшкү симфония. 18.00 «ТелеЭКО». Журнал. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.20 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 20.05 «Королек — ыраажы кушчугаш». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 20.50 Чугула интервью. 21.00 «Үе». 21.30 «Крейцер сонатазы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.40—23.55 Телетаныжылга. ССРЭ-де АКШ-тың онза болгаш бүрүн эргелиг элчини Дж. Ф. Метлок. (Эстон ТВ).

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер 8.35; 9.35 Ниити биология. 11 класс. Амыдырал эстафетазы. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Черлик араатаннар. 11.05 Финляндия ТВ-зиниң дамчыдылгазы. 12.00 Киноафиша. 13.00 Ритмиг гимнастика. 13.45 — 14.50 «Далай ажыл-ишчилери». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 Азербайджанның Күрүнениң Кара Караев аттыг камерлиг оркестри бистиң студияда. 17.25 «Ленинград — Санта-Фе» барымдаалыг фильмниң баштайгы кезээ.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Медээлер. 18.20 «Хүннүң темазынга»: Кызыл хоорайның кол архитектору М. К. Кууларның тайылбыры.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тову». Медээлер. Соңгукчуларга сос. Март 18—катап бадылаашкын хүнү. РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар В. А. Рощин, В. А. Гантов, А. Н. Пиче-оол олар-биле интервью. 19.30 «Саян эдектеринде кежээ». Ынакшыл дугайында чугаалажылгывыс. Журналист А. Ховалыг, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Солун-оол, режиссер И. Лопсан, Тыва АССР-ниң алдарлыг чогаалчызы С. Сюрюн-оол болгаш театрның артистери киржир.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Информастыг программа. Чаптарда (21.30) — Киноочерк. 23.15 — 00.50 Хоккей.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Парчасче чада». 18.30 «Үе». 19.00 «Оперетта, оперетта». 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ЧАСТЫРЫГЛАРЫМ

1990 чылдың февраль 23-те «Шын» солунга парлаттынган «Аъттыг шериг» деп материалды белеткеп тургаш, ийиги, үшкү, дөрткү колонкаларында мээң кээргенчиг частырыглар үнген. Тодаргайлаарга: ийиги колонкада 1932 чылда Тере-Хөлге болган боо-чепсектиг тура халышкынга 1923 чылда болган апарган. А 1942 чылда Кызыл Армияның Дээди школазын дооскан капитан Т. Кечил-оол, майор Лопсан болгаш өскелер-даа ол школаны 1924 чылда дооскан апарган. А подполковник Семен Себен полковник, а үшкү колонкада аъттыг полктуң штаб начальниги турганнардан подполковник Моңгуш Сувак полковник, а ... Николай ... Воронов олар полковниктер апарган.

Дөрткү колонкада «гвардейскийлер» деп ... майор Оюн Ондалыг ... «гвардейскийлер» деп ... тыва офицерлер гвардейкийж эвес кылдыр билдиче берген.

Бо үстүнде айыттынган частырыгларым дээш Артем Сүрүңдеевич Борбак-оолга, ол ышкаш «Шын» солунуң хөй санныг номчукчуларынга улуг буруумну миннип тур мен.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

РЕДАКЦИЯДАН: ук материалды өрүлгеже белеткеп тургаш, хапысалга чок болганы дээш редакцияның спорт болгаш информация килдизиниң эргелекчизи М. О. Олзей-оолду редколлегияга чугаалажып көргеш, доңгуткан.

КИНО

МАРТ 15-ТЕ

«НАНЫРАЛ»: «Ынакшаан эр кижи» (Франция) 9.00, 11.00, 13.00, 19.50, «Крокодил Данди-2» (Австралия) 15.00, «Кара роза — качыгдалдың демдээ, кызыл роза — ынакшыл демдээ» (2 сериялыг) 17.10, көрүлге залынга: «Төрээн телү» (2 сериялыг) 9.30, 12.50, 15.50, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кып-кызыл чечекчигеш» 9.40, 11.20, «Бичии уруг адазын сураглап чоор» 11.10, «Ынакшыл, изиг» (2 сериялыг) 15.30, 17.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чаңгыс кижиниң чугаазы» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бейбарс» 15.00, «Мистер» (2 сериялыг, Индия) 17.00, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Интриги» 18.00, 20.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ оралакчылары — 3-45-85 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82, 3-38-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23, ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-83 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун кеЛбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аймы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыңы № 1.

Чагыг № ... ТС—00570

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 16 пятница
№ 62 (14262)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында
ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Төп Комитединиң Пленуму 1990 чылдың март 14-те ажылын үргүлчүлээн. ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидатты Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан депшидер дугайында айтырыгны Пленум чугаалажып көрген.

СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутаттары Пленумнуң ажылынга киришкен.

Пленумга санал бергеннер: В. А. Масол — Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Г. Г. Гумбаридзе — Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Н. И. Мальков — СЭКП Чита обкомунуң бирги секретары, Ю. В. Дубинин — ССРЭ-ниң Американың Каттышкан Штаттарында Онза болгаш Бүрүн эргелиг элчини, П. К. Лучинский — Молдавияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Я. Я. Вагрис — Латвияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Н. И. Рыжков — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы.

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевту депшидер дугайында шиитпирни Пленум хүлээп алган.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Пленумга чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Пленуму ажылын уламчылаар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинде

ССРЭ Конституциязынга чаа эге бижиттинген. Ону «ССРЭ-ниң Президентизи» деп адаар. Ынчангаш Үндезин Хоойлуга чамдык өскерилгелерни болгаш немелделерни киирерин негеттинип келген. Ынчангаш ССРЭ-ниң улус депутаттары эвээш эвес үе-шакты болгаш күженишкиннерни аңаа үндүрер ужурга таварышкан.

Президент эрге-чагыргазының болгаш Конституцияга өскерилгелер база немелделер киирер дугайында Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле депутаттар март 14-түң эртенинде Кремльге үргүлчүлээн.

Съездиниң редакция комиссиязының даргазы **В. Н. Кудрявцев** депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга тайылбыр харыы берген.

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар база ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер дугайында ССРЭ-ниң Хоойлузун ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизи хүлээп алган.

Депутат **А. А. Собчак** сөс бээрин ооң мурнунда дилээн болгаш, Хоойлу хүлээп алдынган сөөлүнде аңаа сөс берген. Депутат И. К. Полозковтуң «АНТ» күрүне-кооператив концерниниң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгга хамаарыштыр чугаазынга А. А. Собчак Съездиниң индириинден тайылбыр кылган. Ук концернни тургусканы дээш Совет чазакты болгаш чазактың чамдык органнарын оратор буруудаткан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сөөлгү чыышкының хөй депутаттарының, Совет чазактың баштыңының, а ол ышкаш Якут АССР-ден болгаш Адыгей автономнуг областан РСФСР-ниң улус депутаттары кылдыр соңгуттурган Россия Федерациязының удуртукчуларының адрезинге чөптүг эвес эрбенниг сөстерни ол чугаалаан. ССРЭ-ниң хөй улус депутаттары аңаа дыка таарзынмааның илергейлээн.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Н. И. Рыжков** ооң дараазында чүве чугаалаан. Ооң чугаазының түңнелин депутаттар адыш часкаашкыны-биле уткаан. Чазактың кылып турар чүүлдерин сөөлгү үеде шыдаар-ла шаа-биле чамдык кижилерниң буруудадып, ыгылдеп турары-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы элдепсингенин илергейлээн.

«АНТ» концернни тургусканы шын болган деп, депутат бадыткаан: бүдүрүлге артыышкыннарын даштыкыже садыглаар, пландан ажыр продукцияны бүдүрер, оортан алдынган акша-хөреңги-биле чоннуң херегленл бараанарын садып алыр дээш ук концернни тургускан.

Улус ажыл-агыйы адырларының пландан ажыр кылдынган продукциязын, ооң иштинде камгалал чүүлдерин садыглаарын чөпшээрээн документиге ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчыларының бирээзи ат салыпканынга сеткил хомудаашкынын Совет чазактың баштыңы база илергейлээн. Ындыг хевирлиг документ таныкыларны безин оорлап садыглаарынче орукту ажыдыптар дээрзин билип алыры ол үеде черле берге турган.

Шак ынчаар кылган оормеге хөделишкиннер дээш кеземче чурумун бөзугаар буруулуг кижилер харыылаар апаар деп санап турарын Н. И. Рыжков медеглээн. Ынчалзажок ол херекке чазак киришкен дээр бадыткаашкыннарны Совет чазактың баштыңы шуут буруу шапкан. Барымдаа чок черге чазакты буруудадып туруп бээрге, ажылга кончуг берге боор турар. Чазакка хамаарылганы шуут өскертир херек.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Президент эрге-чагыргазы чугула деп санаан. Ынчалзажок бир эвес чазак болгаш суд эрге-чагыргазы эки ажылдавас болза кандыг-даа президентиден, ооң кабинединден чогуур үре-түңнел үнмес. Бир эвес чазак күштүг болзун дээр болза аңаа дузалаар херек деп, ол чугаалаан.

Ооң соонда Якутиядан депутат сөс алгаш, А. А. Собчактың берген саналын шовинисчи хөделишкин деп санааш, якут болгаш адыгей улустарның мурнунга буруузун миннирин негээн. Адыгейниң төлээзи база-ла ындыг негелдени кылган.

Депутат **Е. А. Бобылева** Собчактың саналын база буруу шапкаш, ону «улус депутаттарының съездилериниң төөгүзүнде туруп көрбээн багай чүве-дир» деп санаан. Бистер чазакка үш ай бурунгаар бөзүрелди илергейлээн болгай бис, а бөгүн аңаа удур халдаашкыннарны кылып турарывыс шын эвес деп, ол чугаалаан.

«АНТ» концерниниң үүлгединишкиннериниң алыс утказын тодаргайлааш, **М. С. Горбачев** аңаа хамаарыштыр алдынган хемчеглерни сагындырган болгаш истелгениң түңнелдерин ССРЭ-ниң Дээди Совединге дыңнатканы турар ужурлуг деп чугаалаан.

Депутат **А. А. Собчактың** саналының утказынга хамаарыштыр чүве чугаалааш, ол ук саналды төлеп чок санал болган деп санаан. Депутат бодунуң саналындан түңнелди кылгаш, Съездиге дыңнадыр боор деп, ол чугаалаан. Депутат И. К. Полозковтуң саналының утказы база-ла ындыг хевирлиг болган деп, депутаттар санап турар.

Чапсар соонда Съезд ээлчеглиг айтырыг — ССРЭ Президентизин соңгуур дугайында айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Хуралды даргалаан **А. И. Лукьянов** чап-чаа хүлээп алдынган хоойлуга дүүштүр ССРЭ-ниң бирги Президентизин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи беш чыл хуусаалыг соңгуур болгай деп сагындырган. Аңаа кандидатураларны нийти-эвилел органнарының өмүнээзинден хөй-нийти организациялары, ССРЭ-ниң Дээди Соведи, ооң палаталары, 100 кижиден эвээш эвес санныг депутаттар бөлүү болгаш боттарының дээди хоойлу-жудулга органнарының өмүнээзинден эвилелдешкен республикалар идип үндүрүп болур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының бадылаашкынының эң хөй кезиин алган кандидат соңгуткан деп санадыр.

ССРЭ Президентизиниң албан-дужаалынга кандидатуралар депшидери эгелээн.

Депутат **В. А. Ивашко** сөс алган. СЭКП ТК-ның март Пленумунуң чап-чаа болган инниги хуралынга Съездиге хүлээп алдынган хоойлунуң үшкү кезээнге дүүштүр ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга Михаил Сергеевич Горбачевту депшидер деп шиитпирниң хүлээп алдынганын ол дыңнаткан. СЭКП ТК-ның Пленумунуң ол шиитпирин деткиирин депутаттардан дилээн.

«Союз» дээр депутат бөлүүнүң өмүнээзинден депутат **В. И. Алкснис** сөс алгаш, ук албан-дужаалдың кандидаттарынга Вадим Викторович Бакатинниң, Михаил Сергеевич Горбачевтуң, Николай Иванович Рыжковтуң аттарын киирерин саналдаан.

Кандидатуралар депшидер талазы-биле 23 кижи санал берген. Ооң соонда кандидатураларны алфавит аайы-биле чугаалажып эгелээн.

В. В. Бакатин сөс алган. «Союз» бөлүкке өөрүп четтиргенин илереткеш, ол бодунуң кандидатуразын уштуп каапкарын дилээн. Ол саналга депутаттар **М. Т. Абрамович, Н. К. Ермилов, И. В. Сорокин, В. В. Гончаров, А. Л. Плотников** болгаш оон-даа өскелер удурланган.

Чугаалажып көрүүшкүнүң түңнелинде база **В. В. Бакатин** база катап сөс алган соонда, Съезд ук дилегни хандырып берген.

Ооң соонда М. С. Горбачевтуң кандидатуразын чугаалажып эгелээн. Санал бээр дээн кижилер кончуг хөй болган, ынчангаш хуралдың даргазы депутаттарга сөстү ол-бо индирлерден ээлчег барымдаалап берип турган.

Депутаттар **Ф. Г. Григорьев, В. И. Трофимов, С. С. Шушкевич, Т. Г. Авалиани, О. О. Сулейменов, А. М. Канаровская** болгаш ниитизи-биле 17 кижи бо кандидатура талазы-биле саналын берген. Чугаалажып көрүүшкүн кончуг чиндиг болган, бот-боттарынга удур-даа саналдар үнүп турган. Съездиниң киржикчилери бадылаашкынның хөй кезии-биле М. С. Горбачевтуң кандидатуразын чажыт бадылаашкын бюллетенинге киирген.

Н. И. Рыжковтуң кандидатуразы херек кырында сайгартынмаан, чүге дээрге ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы ооң кандидатуразын деткип турар эштерге өөрүп четтиргенин илереткеш, ук албан-дужаалга соңгударынга чөпшээрелин бербээн. Бо хүн частырыг кылып болбас херек. Бүгү чүвени дең-деңзи бодап шыдаар, баш бурунгаар көрүп шыдаар кижи Президент болур ужурлуг. Ындыг шынарларның М. С. Горбачевта барын демдеглээш, ол ук кандидатура дээш бадылаарынче депутаттарны кыйгырган. Бодунуң кандидатуразын уштуп турарының ийиги чылдагааны болза чурттуң социал-экономиктиг программазын боттандырар талазы-биле чазактың мурнунда улуг болгаш харыысалгалыг ажылдарның туруп турары болгаш улус ажыл-агыйының амгы байдалы болур деп, Н. И. Рыжков чугаалаан.

Ол бадыткаашкыннарны Съезд хүлээп көрген. Ынчангаш чурттуң бирги Президентизиниң кандидатуразынга М. С. Горбачевтуң ады чааскаан кирген.

Санажылга комиссиязының даргазынга депутат **Ю. А. Осипьянны** соңгаан. Орай кежээ депутаттар бадылаашкынны дооскан.

(СЭТА).

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң
ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаадыры болза:

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизинге эш Михаил Сергеевич ГОРБАЧЕВТУ соңгуур.

ССРЭ-НИҢ БИР ДУГААР ПРЕЗИДЕНТИЗИ ДАҢГЫРААН БЕРГЕН

Михаил Сергеевич Горбачев ССРЭ-ниң бир дугаар Президентизинге соңгуткан. Ол дугайын ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү ээлчег чок Съездизиниң март 15-те болган эртенги хуралынга чарлаан.

Хуралдың даргазы **А. И. Лукьянов** саналга комиссиязының удуртукчузу **Ю. А. Осипьянга** сөс берген. Дүүн кежээ болган чажыт бадылаашкынның түңнелдерин ол дыңнаткан. ССРЭ-ниң улус депутаттарының нийти саны 2245 кижи деп, ол чугаалаан. Дүүн болган бадылаашкынга бюллетень алган улус депутаттарының саны — мугур 2000. Соңгулда хааржактарын ажыдарга, оларда 1878 бюллетень бар болган. Бадылаашкыннарның саның үндүрүп турар үеде 54 бюллетеньни күш чок деп санаан.

Бадылаашкынның түңнели мындыг янзылыг болган: кандидат дээш бадылааннар — 1329, удур бадылааннар — 495. Залга адыш часкаашкыны үргүлчүлеп турда, комиссияның даргазы ынчангаш бадылаашкынның түңнелдеринге үндезилээш, эш Михаил Сергеевич Горбачев ССР Эвилелиниң бир дугаар Президентизинге соңгуткан деп чугаалаан.

Депутаттарның бирээзиниң салган айтырыынга харыылап тура, комиссияның даргазы М. С. Горбачевтуң кандидатуразы дээш Съездиниң даңзызында кирген составының 59,2 хуузу, бюллетень алган депутаттарның 66,45 хуузу, а бадылаашкынга киришкен депутаттарның 70,76 хуузу бадылаашкынын берген деп тайылбырлап кылган. Сөөлгү ийи чурагай тайылбыр хевирлиг болур, а бирги чурагай албан ёзузунуң кылдыр санаттынар.

Саналга комиссиязының протоколун Съезд бадылаан.

Бадылаашкынның түңнелдерин ёзугаар доктаал хүлээп алдынган: Михаил Сергеевич Горбачевту Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизинге соңгуур.

ССРЭ Конституциязынга дүүштүр чурттуң Президентизин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралынга даңгырак хүлээп алырынга киирген.

ССРЭ-ниң улус депутаттары болгаш Съездиниң аалчылары бут кырынга туруп келгеннер. Съездиниң бадылааны ССРЭ Конституциязының даңгыраан Президент берген: бистиң чуртувустуң улустарынга идегелдиг бараан болурун, ССРЭ Конституциязын шыңгыы сагыырын, хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг талгалаларын магадылаарын, меңээ онаатан ССРЭ Президентизиниң бедик хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин байырлалдыг-биле даңгыраглап тур мен.

Хуралдың даргазы адыш часкаашкыннары үргүлчүлеп турда, ССРЭ-ниң бир дугаар Президентизи М. С. Горбачев Совет күрүнениң баштыңы албан-дужаалынче кирген деп чарлаан.

Президент **М. С. Горбачев** индирге үнүп келгеш, чүве чугаалаан.

(СЭТА).

(М. С. Горбачевтуң чугаазы дараазында солунга үнер).

Чурумалдыг даглар арызында кыштаг. Хаялары, кокпа оруктары кылын хардан ажыттынып төстүп келген дагны дургаар семдер ангорлар шууужуп бар чор. Малчын Чыргал Хураган-оол дагларны чаңгыландыр дайгыраргa, өшкүлер оожургай берген.

— Кадарып турар өшкүлеривис апрельде төрүп эгелээр. Чаш анай бүрүзүн менди алырынга белеткенип, малывысты дагларже одарладып, өдекке кээрге, чемнерин каап берип турар бис — деп, малчының кадайы (чурукта) Өнермаа Куровна Чыргал чугаалап, чайгы өңү читпээн чиңгир көк сигенни бөле каап турду.

«Мөрен» совхоз бо ангорларны Сүт-Хөлден эрткен чылын садып алгаш, өстүрерин-биле бо малчыннарга хүлээдип берген. Малчын бүрүзү бедик көргүзүглерни чедип алырынга сонуургалдыг. Бо аалдың ажыл-ишчилери база ындыг изиг күзелдиглер. Чүс баш өшкүден чүс баш анайны алыр сорулга салганнар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-ниң улус депутаттарының 1990 чылдың март 4-те соңгулдалар түңнелдериниң дугайында Төп соңгулда комиссиязының
ДЫҢНАДЫЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар түңнелдериниң дугайында округтарның соңгулда комиссияларындан алдынган протоколдарны чугаалажып көргеш, Төп соңгулда комиссиязының дыңнатканы болза:

Девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарының аайы-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларынга бадылаар соңгукчуларның даңзыларынга 103.089.178 кижи кирген турган, бадылаашкыннарга оларның 77,0 хуузу киришкен.

Девискээр соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдалар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын Россия Федерациязының девискээринге эрттиреринге 900 девискээр соңгулда округтары тургустунган. Аңаа 5447 кандидаттар бадылаттырары-биле бүрүткеттирген. Ынчаарга 27 округтарга бир-бир кандидаттар, 67 округтарга — ийи-ийи, 806 округтарга — үш-үш болгаш оон-даа хөй кандидаттар соңгулда бюллетеньнеринге кирген.

Соңгулдалар 899 соңгулда округтарынга болган. 104 округтарга улус депутаттары соңгуттурган. Кайызынга-даа үштен хөй кандидаттар бүрүткеттирген 766 округтарга оларның чаңгызы-даа соңгуттурбаан. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 52 чүүлүнге дүүштүр аңаа катап бадылаашкыннар болур.

Депутаттарның кандидаттары кылдыр 2-2 кижи бүрүткеттирген 29 округтарга соңгукчуларның бадылаашкыннарының эргежок чугула саны кандидаттар албаан. Красноярск крайының Норильск № 210 соңгулда округунуң соңгукчулар даңзызынга кирген соңгукчуларның ортаа кезиинден эвээжи бадылаашкыннарга киришпээни барымдаалааш, округтуң соңгулда комиссиязы аңаа соңгулдалар болбаан деп санаан. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 53 чүүлүнге дүүштүр ол бүгү округтарга соңгулдаларны 1990 чылдың апрель 22-де катап эрттирер.

Национал-девискээр соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдалар

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларын крайларның, областарның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның девискээринге эрттирери-биле аңаа 168 национал-девискээр соңгулда округтары тургускан. Улус депутаттарынга 1258 кандидаттар оларга бүрүткеттирген. Ынчаарга 6 округтарга бир-бир, 8 округтарга — ийи-ийи, 154 округтарга — үш-үш болгаш оон-даа хөй кандидаттар соңгулда бюллетеньнеринге кирген.

Соңгулдалар 168 соңгулда округтарынга болган. 17 соңгулда округтарынга улус депутаттары соңгуттурган. 146 округтарга бүрүткеттирген ийиден хөй кандидаттарның чаңгызы-даа соңгуттурбаан. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 52 чүүлүнге дүүштүр ол соңгулда округтарынга катап бадылаашкыннар болур.

Депутатка 2-2 кандидаттар бүрүткеттирген 4 соңгулда округтарынга соңгукчуларның бадылаашкыннарының эргежок чугула саның кандидаттар албаан болгаш депутаттар соңгуттурмаан. Ленинград хоорайның № 12 Соңгу талазы соңгулда округунга округтуң соңгулда комиссиязының бурууну-биле соңгулдалар дугайында Хоойлуну хажыткан ужурунда аңаа болган соңгулдаларны күш чок деп санаан. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 53 чүүлүнге дүүштүр ол соңгулда округтарынга 1990 чылдың апрель 22-де соңгулдаларны катап эрттирер.

Девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарындан соңгуттурган РСФСР-ниң 120 улус депутаттарын РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 49 чүүлүнге дүүштүр бүрүткээн.

Дагестан АССР-ниң № 809 Калинин девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуткан Н. А. Алиевти бүрүткээрин бадылаашкын үезинде соңгулдалар дугайында Хоойлуну хажыткан дугайында Төп соңгулда комиссиязынга кирген комудалдарны сайгарып көргүжеге чедир соңгаарлатпаан.

Девискээр болгаш национал-девискээр соңгулда округтарындан 1990 чылдың март 4-те соңгуткан РСФСР-ниң улус депутаттарының даңзызын «Советская Россия» солунга парлаан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы.

Кызылчыларның кичээнгейинге

СЭКП хооркомунуң отчёт-соңгулдалыг конференциязынга белеткелдер-биле холбаштыр хооркомнуң харыысалгалыг ажылдакчылары-биле дорт харылзаа шугумун партия хоорай комитединге март 19-тан апрель 4-ке чедир хүннүң-не 9 шактан 13 шакка чедир чугаалажыр кылдыр организастаан.

Хооркомнуң ажылын херек кырынга шиитпирлээр болгаш экижидер талазы-биле сүмелериңерни болгаш саналдарыңарны 3-34-59 телефонче дыңнадырыңарны диледивис. СЭКП хооркомунуң секретарьларының телефоннары: 1-ги секретарьныы — **3-25-69**, 2-ги секретарьныы — **3-13-97**, секретарьныы — **3-27-29**, приемнаяныы — **3-30-65**.

Бижимел бодал, саналдарны хооркам бажыңының бирги каъдында тургускан хааржакче суп болур, адрези: Кочетов кудумчузу, бажың 36.

Чазалга

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң катап чорудар соңгулдалар дугайында 53-кү чүүлүнүң тыва дылда үнген брошюрада очулгазы шын эвес болганын бердингээнээш, ук чүүлдүң ийиги абзацын мынчаар эде номчуур: «Соңгулдаларны катап чорудар таварылгада нийти соңгулдаларга бадылаашкынның чогуур саның албаан Тыва АССР-ниң хамаатылары улус депутадының кандидадынга соңгудар деп чөпшээрелди бериш болбас».

ДЫҢНАДЫГ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы 1990 чылдың март 18-те 30 соңгулда округунга катап бадылаашкын болурун дыңнадып тур.

Хоорайның шупту соңгукчуларын аңаа идепкейлиг киржирин дилеп тур.

Чөпшээрелдиг митингиниң (чыскаал эвес) программазы өскерилгени-биле холбаштыр депутаттарга кандидаттарны деткээн ол митинг март 17-де Октябрь кудумчута («Кызыл» аалчылар бажыңының дужунга) 14.00 шакта болур.

«Перспектива» клуб

МЕДЭЭЛЕР

НЕМЕШПИШААН

«Барлык» совхозтуң Аксы Барлык, Хөндөлен, Бижиктиг-Хая салбырларында хөй оолдаашкыны үргүлчүлеп турар. Коданнарда хураганнар хүннүң-не немешпишаан. Совхозта ниитизи-биле 6788 хөй төрээн. Хураганнарда улуг хорамча чок.

Аксы-Барлык салбырында хоочун хойжу Содунам Данзычы 300 хоюндан ол хире хураганны менди алган. Бижиктиг-Хаяда Болат Хомушку, Алексей Киров, Хөндөлеңден Каракыс Чыртак-оол, Болат Соян оларның кодаңнарында хойнуң барык хөй [illegible] оолдалган. Малдың чаш төлүн хойжулар, сакманчылар кызымак ажаап доруктуруп турар.

Бо хүннерге чедир совхоз 100 хойга онаашты 68 хураганны камгалап алган боор турар.

ҮРЕЗИН АРЫГЛААШКЫНЫ

«Барлык» совхозта үрезин арыглаашкыны бо хүннерде кидин түлүк апарган. Совхозтуң төп шаңында 150 тонна суланы арыглап доозкан.

Шаң эргелекчизи, агроном Светлана Шырыпка удуртукан звено үрезин арыглаашкынын чорудуп турар. Звено складтарда кызыл-тас, арбай, суда үрезиннерин арыглап, сайгарып турар. Арыглаашкынын доозту бээрге, ону хоран-[illegible]

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

БАШТАЙГЫЛАР

«О. Шынаа» совхозта малчын авашкылар Димаа, Елена Седен оолдарының кодаңнарында баштайгы хураганнар көстүп келген. Кодаңда чаа төрүттүнген 206 хураган эки өзүп, доруктуп турар. Хөй оолдаашкыны — малчыннарга шылдагдыг. Анаа хынамчалыг белеткенип алгаш, могаг-шылаг чок ажылдаар болза, малдың чаш төлүн бүрүн камгалап ап болурун олар билир.

Звеетерипарлыг кичээлдерге доктаамал барып тургаш, малчын иешкилер боттарының мергежилин бедиткен. Малдың бодуун аарыгларын эмнеп билир. Эрткен чылын дуңгужун төрүүр хоюндан 100 башка онаашты 87 хураганны камгалап алгаш, бир баш хойдан 1,650 грамм дүктү кыргааш, [illegible] дужааган.

Малчын авашкылар кыштаанда чедирип алгаш 15 тонна сигенип хөйлерге, чаш хураганнарга бериш эгелээн.

Совхоз малчыннарга чогуур дузаны чедирип турар.

ШЕФ ДУЗАЗЫ

«Ак-Чыраа» совхозтуң төвү — Амдайгын суурнуң чурттакчылары база ында ортумак школаның коллективи совхозтуң Чалааты хойжу бригадазының малчыннары Сонам Дамдаан, Түлүш Ирен-оол, Дамчат Айлан-оол оларның кыштагларынга барып, шеф дузазын чедирген.

Шефчилер кажаалар кажыгнедерин коптарып, ыдан девискээрин арыглап, кажаа кырының харын аштап берген.

Бо ажылга комсомолчулар Севеңмит Сарат-оол, Севеңмит Вадим, Дамчат Артыш-оол, башкылар Вячеслав Бавыштай, Түлүш Ольга болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип, эрес-кежээ ажылдаан.

Найгын-оол ДАМДЫН.

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шугумчулелдер, сүмелер*

ЧҮГЛЕ ЭДЕ ТУРГУЗАР, ЧААРТЫР

Эде тургустунуушкун-биле кады партия боду база эде көрдүнүп эгелээнинге, ооң ажык-чарлыг чоруктун, демократияның ёзулуг чарлааныңга улуу-биле четтирдивис деп чугаалаар апаар. Ынчангаш бистер шеру дидим кижилер апарган бис. Партия организациялары доктаалдарынга дагзыр дивейн, сүмелээр деп бижиир апарганы безин улуг херек. Хостатканы берген-не дээш, партияны кайы хамаанчок ажылдаарын болдурбайн, эде тургустунарынга арга-сүмени чүгле коммунистер эвес, бүгү-ле кижилер дидими-биле бээри чугула. Партияны эде тургузарынга дыка хөй коммунистер, партия ажылдакчылары күштүг-биле удурланып турар. ССРЭ Конституциязының 6-гы чүүлүн өскертир дээрге, алгыржы бээр кижилерге хөй таварыштым. Шынап-ла, СЭКП дээрге совет ниитилелдиң башкарыкчы, углакчы күжү деп хоойлужудары шын эвес. Ындыг башкарыкчы эргени боду чаалап алыр-ла болгай. СЭКП дээрге өске ниитилел-политиктиг организациялар болгаш партиялар-биле деп эргелиг, дем каттыштырылгалыг ажылдаар ниитилел-политиктиг организация деп 6-гы чүүлдү эде кылза чогуур. Ниитилел-политиктиг организациялар чоорту партиялар болуп шилчий берип болурун партия Төп Комитединиң февраль (1990 ч.) Пленумунга М. С. Горбачев чугаалаанын кичээнгейге алыр, партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде ону бурууу шаппайн турарын айыткан.

Чуртка кара чаңгыс партия тергиидээри черле шын эвес. Өске партиялар ыяап-ла турар ужурлуг. СЭКП ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның партиязы деп адаттынып келген. Шынында ол аңгыларны ылгаар, кызар политиканы чорудуп келген. Партияга интеллигенцияның кижилерин киирерде кызып, кызыгаарлап турган, өөредилге черлеринге киирерде чүгле ажылчыннарның ажы-төлүн алыр турду (Тывага), орденнер-биле эмчилер, башкылар шоолуг шаннатпас турган дээш өске ылгалдар хөй. Интеллигенцияның тараачыннарның шиитпирлеп чадап турар социал айтырыглары дирелип келген, партия ону дидим шиитпирлээринге беленин илергейлевейн турар. Ол болгаш өске-даа айтырыгларны ёзулуг-ла шиитпирлээринге сонуургалдыг партия херек. Коммунистиг партияның ажылдакчылары кол нуруузунда [illegible] аңгының партиязы болуп артар бис деп ноннээде-ле медеглээр турду. Амгы үеде ажылчыннар чугаалаарга, партия дээрге шылгаар чок эргелиг хаан ышкаш ындыг улуг эргени эдилээн организация-дыр. Партия ажылдакчызындан эртнен кижи-даа чок, ооң сөзү хосийлу. Мындыг байдалда чедип келген. Чагырып дужаар дужүметсиг система бызыга берген. Партия ажылдакчыларын дужүметсиг деңтерге, аажок удурланыр апарган.

Партияда шаарланчак кижилер көвүдээн. Ынчангаш дүрген эде тургустунгаш, ёзулуг ленинчи партияны хамык бак салдардан, кижилерден арыглаары чугула. Амгы үениң кижилери акты карадан, караны актап ылгап билир апарган, ынчангаш ам шын-биле чурттавас арганок.

Чоокта чаа бистиң Мөңгүн-Тайга районга чораан партия обкомунуң төлээзи Кызылга чүгле малчыннарга онза аалчылар бажыны тудар бис дээрзин чугаалап турду. Ооң херээ чүү боор. Барып-барып Кызылга, хонар чер тыптыры берге черге, бүгү чонга ажыглалдыг бажыңны тутса эки. Чүгле онзалаар чоруктан аңгылар аразынга көрүшпес чорук тыптыр. Аныяктарның аразында хемчиктер, оюннар, улуг-хемнер дээш шош-содаа үндүре бээринге база-ла обкомнуң ажылдакчылары буруулуг турган, олар кадрлар шилирде чер-чурт, тала-дугай бодаар турганы меге эвес.

Черле эде тургустунмас болза хоржок. Чаңгыс партия частырыгдан чайлавас, чаржып, маргыжып ажылдаар партия барда чези-холазы көскү болгай. Ол партияларның кайызы башкарыкчы болу бээрин амыдырал көргүзе бээр.

Партия ажылдакчылары [illegible] артык [illegible] эргелер эдилээр чорук дыка ханылап берген. Чаңгыс бичии чижектен киирейн. Партия, совет органнарынга элээн улуг албан-дужаал эдилеп чораан ажылдакчылар пенсиялай бээрге, Кызылга албан-биле чыып алыр-дыр. Ооң ажыы чүү чүвел, ооң орнунга эштер кодээге ажылдап артар болза, дыка-ла эки. Хамык улусту хоорайларже мөөңневейн, кодээже хөнүү-биле ажылдадып үндүрери чугула. Бодувустуң аныяктарывысты ооңа тудугга өөретпес, ажылдатпастыр бис, оон-моон акша сүрүп келген кижилерни хүлээп алыр. Тыва аныяктарны тудугга өөредир ажылды организастаары соңгаарладып болбас айтырыгларның бирээзи деп бодаар мен.

Партияның аппарадының дугайында каш сөс. Кандыг-даа партияга, ниитилел-политиктиг организацияга удуртур аппарат херек. Ынчалза-даа партияга Советтер ажылын холгаарлаар хөй килдистериниң херээ чок, ону кызырар херек. В. И. Лениниң мындыг сөстери улам делгерезин: **«Партия — бистиң үениң угааны, алдары болгаш арын-нүүрү».**

Адыг ХЕРТЕК.
Башкы.

ЧАА КОМПЛЕКС «ЭЛЕКТРОН»

УКРАИН ССР. Чаа технологияны ёзугаар өнүгт телевизорларны бүдүрер комплексти даштыкы фирмаларның дузазы-биле Львовтуң «Электрон» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынында эптеп тургускан. Ооң күчүзү — хүн бүрүде үш чүс муң аппаратты кылыр. Чаа комплекске продукция бүдүрериниң материал чарыгдалы мурнукузундан ийи катап чиигээн. Дөртен секунда санында-ла белен эдилел конвейерден хереглекчилерже чоруй турар. Бо чылын чаа комплекс өнүгт бир миллион хире телевизорну бүдүрер.

ЧУРУКТА: комплекстиң ажылдакчызы Елена Пылипип «Электрон-423» деп чаа телевизорну көргүзүп тур.

В. ПЕСЛЯКТЫҢ фотозу.

(СЭТА).

НАМНЫҢ АЧЫЗЫНДА...

Өг-бүлевис малчын уктуг улус. Ада-ием кайызы-даа нам кежигүнү чорбаан. Кара-кыс деп чок апарган дээмам-биле мен СЭКП кежигүннери болган бис. Авамның ырылары, йөрээл-алгыштарындан «нам, чазак» деп сөстер эпти-ле дүшпес [illegible].

Шалыктың тулган эртемниглерниң бирээзи, Моңга эртем доскан, ындыгур чок ядыы уктуг Ак-Камбы (шын алы Дулбаа) даайым ачамны эдертнеш, 1923 чылда Оюн Күрседиге барып, нам дугайында, Лениниң үзел-бодалын каш катап сонуургаан дээр чүве. Уругларынга, эң чоок төреттерни болгаш кудаалагынге 1925 чылда мында деп чагаан чүве-дир: «Аныяк салгал намның оруу-биле башкарылзын, а бистер оларга мооңдан болбас бис. Нам дээрге улустуң үүрге[illegible] ындыг [illegible]де-дир. Эки аъттардан мунупкаш, намның чуну кыдып [illegible] билип ап, арт-[illegible] аразынга халдып турунар». Дулбаа даайым намның талалаанчыларының бирээзи турган.

Даайымның 1931 чылда херечизин хавырган, а 1933 чылда Кызыл ортлуг Баян-Колче [illegible]. 1947 чылда күскээр ажы-төлү, күдээ-хүрегеннери-биле кады ачам-авамның кодаңынга көжүп келген. Ол-ла кыжын аалывыска бир-ле дарга кижи [illegible] келгеш, ачамга чугаалады:

— Феодал төрелинер-биле кады олуралы-даа хоруглуг боор ийин он..

— Чыл үнзүн, кожууң төвүнге чурттаар мен. Ха-ду[illegible]мамның кулаа дыш чоруун — деп, эртемниг ашак дорт харыы берген.

Даайым кырыгыже чурттаан. Самагалдайга узун «үйгу» удуду. Партияның салдары ынчан ядыы, бай чокка каттыштырып турган [illegible].

Амгы солуннарда бижикчилер партияның салдары улустан хоорулган деп медеглеп турар. Ындыг эвес деп бодаар мен. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП-ниң Платформазының төлевилели-биле таныжып, өөрениг кээрге, келир үениң кижизинге, коммунистке чаа оруун ажыттынып турар.

Ленин үезинде партия дадывыры парлалгаларга, шөлүлгеде большевиктерге дузалап турган. Империализмге иетедип, сүрдүрген коммунистерге дузалажыы турганын төөгү селгээр. Партияның дадывырындан дуза-ламбыны чүгле сталинчилер ажыглааш, хөмүрерткен-дир. Тантаашкынай чылдарында дадывыр партийжи аппараттың «онгуру» кылдыр хуулган. Кайда партия эге организациязы барып, аңаа 50 хуудаа болгай-ла, арттырза деп чүүгеге каттыштым.

Партия чондан ыраваан, хоорулбаан. Ажык-чарлыың үнүн улусча ажыткан. Экология, кадык чорук, аъш-чем... оон-даа өске эде тургустунуушкунуң оруктары изеттинген. Муң-муң, мээң даайым ышкаш, ТАРН-ның талалаанчыларын база репрессияга таварышканчарның адын чырыкче чайыннадырган күш-күнү кым чүвел? СЭКП деп дидим харыы бээр мен. Улустар аразынга тайбыңны кым бужыктап турар чүвел? СЭКП-дир.

1962 чылда Кубаны чер кырындан узуткап чок кылыр деп империализмниң (АКШ-тың) түрүн кым соксатканыл? Совет-кыдат, моол-кыдат, афганистан... кызыгаарлардың [illegible] политиктиг эдикчизи кымыл? СЭКП-дир.

Чамдык коммунистерниң партиядан туржу чайгылчак. Бодун шугдүүмейн турар. Үстүнден чагырып дужаар системаның бюрократчы үзелин чал-чаа дорт чылдан бээр домуруп, бузуп тур бис. Боданыр, оваарымчалыг чорук коммунист бүрүзүнге [illegible].

Перспективтиг планнарны күүседиринге чүгле кижиниң ак сеткилдиг хамааргызы, аныяктарның ажыл-ишчи холдары, медерел-бодалының харыысалгалыы херек деп билип турар мен. Аныяктарга СЭКП-ниң ролюнга даянып күштүг политиктиг бодалды чедирери негеттиниг турар. Кымны дамчыштыр чедирерил? СЭКП райкомнарынга, хөй-хөй аныяк коммунистерни ажылдадыр, депшидер херек. Оларны дамчыштыр аныяктарны кижизидип болур. Комсомолдуң ролюн бедидип болур.

Амгы пропаганда активчи, тарадыкчы күжүн чидирген. Идеологияның чепсектериниң радиодамчыдылгазы, телевидение болгаш парлалга, солун, сеткүүл көөрү, дыңнаары болгаш номчууру кодээниң күш-ажылчы кижизиниң чепсээ апарган. СЭКП Тыва обкомунуң идеология килдизиниң органы «Агитаторнуң блокнодунун» арын хемчээлин улгаттырып, литература-публицистиг сеткүүл кылдыр эде тургусса чүл? Бистиң агитаторувус дээш чок, оон чон эваашти билип ап турар. Ынчангаш партия ажылының дугайында оон огулуг чүве билип албас.

Ниитизи-биле партия болгаш чон тудуш харылзаалыг болурда, эде тургустунуушкун чугула херек. Улуг Лениниң тургускан партиязы арыг болур ужурлуг. Ону бак кижилерден арыглаары чугула. Агаар дег арыг партия биске херек.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

КУЖУРНУ-ЛА АЖЫГЛААР ИЙИН

Бо чылдың февраль 25-те «Шын» солундан бистиң республиканың ажыл-агыйларында хөй оолдаашкынының [illegible] байдалын сонуургап номчудум. Ынчаарга хойнуң ара салыр, өлүг хураганнар төрүүр чоруу черле дүвүренчиг-дир. Мен ам улуг назылыг кижи-дир мен, бо ара[illegible] чүүү көрбедим дээр. Мал аразынга өзүп келген мен.

Эртээн иүс бачай болган [illegible]. Ону чамдык специалистер болгаш малчыннар [illegible] бодаарга, [illegible] билбейн баштан [illegible]. Иүс чаглыг болгаш, хар чагаш, удур [illegible]. Ынчангаш ооң эттиг [illegible] дожааннаан. Ол чорук костынып оъттаар малга [illegible] хоралыг. Эң ылангыя хойнуң [illegible]. Ол чорук малдың ара салыр[illegible] ышкаш-ла чедирер.

Ону болдурбас дизе күзүн кужур бээр алыр. Сентябрь айны [illegible] кыштагга [illegible] алыр. Олче ол киирбес кылдыр дуглаар, оон кыжын малга ой-ойлеп ажылып берип турар. Ынчан мал ара салбас. А бир эвес ындыг арга чок черлерге болза, [illegible] тал [illegible], ону чилдиртир, ажыг чүве чиирге малдың ишти алыг болур деп шаанда кырганнар ынчаар чугаалаанир болгаш ынчаар ажылдан-даа чораанын билир, [illegible] мен.

Доңганныг [illegible] хой хамаанчок, белерни безин ара салырынга чедирер боор чораан. Ынчаң база-ла малдың иштинге кыжа тыпты бээр, ону чылгының едээнден көрүп болур. Соом хире курттар, ужу-бажы шиш ындыг курттар, бар апаар. Ынчан баарга, кулун-чаваа [illegible] дүрген арып баксырар чүве. Ындыг курттар [illegible] бээрге-ле, малды доктаадып [illegible] барып кужурадыр херек. Чылгы мал [illegible] черни оя шаап турган, кужурну [illegible].

Кужурнуң черле ажык-дузазы аажок улуг. Эң ылангыя хойнуң дүгүнге дээрим ол. Дүктүң дүрген чуңгакталырынга дузалыг. Шаанда апаттар хойну май айда-ла кыргып аптар ышкажыгай. Иүзүн август айда база агарлап алыр. Ол чүл? Кужурнуң ачызы-дыр деп дорт чугаалап болур мен.

Ам бистер хойну чаңгыс-ла катап кыргыыр. Дыка [illegible]-дыр бис. Ооң [illegible] Луста [illegible] бээр. Кужур дээрге [illegible]-дыр. Мал ону [illegible] үстүг апаар. Хойнуң дүгүнүң [illegible] сарыг [illegible] ышкажыгай. Хол [illegible] апаар аан. Ам бистиң [illegible] дүгү [illegible] дээр [illegible] дүжүп турар [illegible]. Кужур чедишпес [illegible] ындыг.

А [illegible] чүге [illegible] дээрге [illegible] чедер [illegible] чиир [illegible] хура[illegible] чылдагааны. [illegible] чем былаажыр. [illegible] бот[illegible] боттарын [illegible], сыр[illegible].

Малдың ара салыр чоруун [illegible] ужур[illegible] боор бе? Мал [illegible], ка[illegible] кижиниң мээң сүмем бо-дур. Ынчангаш бо арганы ажыглап көрүңерем деп малчыннарны [illegible] кижи-дир мен.

Түлүш ЧАМЫЯН.
Каа-Хем суур.

Партийжи амыдырал

ЭГЕ ОРГАНИЗАЦИЯДАН ХАМААРЖЫР

Март 5-те СЭКП Кызыл хоорокомунуң пленумунга чыылган кижилерниң сеткил-хөөнү хөлзенчиг болган. Мурнунда ышкаш, илеткелчиниң чугаазы кажан дооступун четтикпейн манап олурар улус турбаан. Пленумга чугааның ээзи — хоорайның отчёт-соңгулдалыг партия конференциязының чыылдырарының чылдагааны-биле аңаа деспереш-кен айтырыглар болган: СЭКП Кызыл хоорокому херек бе азы херек чок бе: бир эвес херек болза, ооң тургузуу кандыг болурул: хоорайның партия организациязының соңгулдалыг удуртур органнары канчаар хевирлеттинер ужурлугул; партия эге организацияларынга отчёт-соңгулдаларны чорударының чуруму, ооң үе-хуусаазы...

Партия хоорокому бо пленумну эрттирериниң мурнунда эге организацияларга үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр сайгарылганы организастаан. Хирези кандыг-даа саналдар турган бээр, ынчалза-даа оларның хөй катаптаттынып турарын пленумче үндүрген. Ниитизи-биле 156 партия эге организациязының 113-ү СЭКП Кызыл хоорокому херек дээн, 30-и херек чок деп шиитпирлээн, 13-ү дагалзаап олуруп калган. Ынчангаш эге организацияларның хөй кезииниң хоорком херек дээн саналын ёзугаар моон соңгаарты ажыл-чорудулганың ниит дээрези-биле шиитпирлээр айтырыгларын чугаалажып, сүмележип алыры эргежок чугула апарганы бо.

Хоорокомнуң ажылчын аппарадының структуразы кандыг болур ужурлугул деп айтырыг хөй кижилерни дүвүреткен. Ындыг болбас аргажок: аппаратты кызырар дижип-ле турар болгай бис. Ынчалза-даа партия хоорокомунуң пленумче үндүрген үш вариантызында 2-3-ле кижи кызырлыр болган. Кол-ла чүве — саң эвес, а шынар талазы-биле ооң байдаа болуру. Бирги вариантыда хоорокомнуң социал-экономиктиг килдизин ап кааптары көрдүнген. Бо талазы-биле пленумга саналдар барык чаңгыс аай болган. Шынап-ла, партия, совет, ажыл-агый органнарының хүлээлгелерин аңгылаар дижип тургаш, экономика айтырыгларынга холгаарлашкан херээ бар деп бе? Ийиги, үшкү варианттарда хоорокомнуң бүгү килдистерин дүжүрген, ажылдың угланыышкыннарының аайы-биле үш инструктор азы секретарының үш оралакчызын тургузар дээн. Кайы-даа вариантыда 12 инструктор көрдүнген.

Секретарьның албан-хүлээлгезиниң талазы-биле элээн маргыжыышкыннар болган соонда, деңэргелиг ийи секретарь турар деп шиитпирге келгеннер. Оларны отчёт-соңгулдалар үезинде партия эге организациялары дештидип үндүрер, а соңгуурун конференцияга көөр дишкеннер. Секретарьларга кандидаттар боттарының программазын ажылдап кылгаш, ону парлалгага чырыдар болгаш коммунистер-биле ужуражыр эргелиг. Секретарьлар талазы-биле саналдарны партия хоорокомунда тургустунган 32 кижи составтыг ажылчын комиссия өөренип көөр болгаш үндүрген түңнелдери-биле конференцияны таныштырар. Дыка хөй эге организациялар секретарьларны дорт бадылаашкын ёзугаар партия эге организацияларын соңгуур деп саналдаза-даа, хоорайның партия организациязының дээди органы болур конференцияның ролюн кудулаткан херек чок деп түңнелге пленум келген.

Хоорайның партия организациязының соңгулдалыг удуртур органнарынга хамаарыштыр дискуссия узун болза-даа, чаңгыс аай мындыг шиитпирлер хүлээп алдынган: хоорком кежигүннериниң составын, ажылчын аппаратты, өске-даа удуртур органнарны хевирлеп тургузар эргени партия эге организацияларынга бээр; хоорком кежигүннериниң кандидатураларын отчёт-соңгулдалар үезинде эге организациялар идип үндүрер; хоорокомнуң составын конференция үзе тодарадыр; ревизия комиссиязының хевилелин тургузарын ажылчын комиссиязынга дагзыр; хоорокомнуң секретарьларының кандидатураларын база эге организацияга чугаалашкаш, конференцияга көөрү-биле ажылчын комиссияже киирер. Бо шиитпирлерден илези-биле көстүп турар кол чүве чүл дээрге — партия эге организацияларының үнүн дыңнаары. «Партияның үндезини эге организациялар болур» дээн Уставтың негелдезиниң боттанып эгелээниниң херечизи бо-дур. Мурнунда болза кандыг-даа айтырыгны хоорокомнуң бирээзи эге организацияның киржилгези чокка-ла шиитпирлеп каавтар турган-на болгай.

Бо пленумга партияның XXII областы конференциязынче делегаттар соңгуурунуң дугайында база чугаалашкан. Оларны база-ла эге организацияларга тодаргай нормазын бадылаашкын турывыт, киржилгелиг соңгулдага чаңгыс бадылаашкын-биле тодарадыр.

Партия эге организацияларынга отчёт-соңгулдаларны бо чылдың март 6-дан апрель 6-га чедир чорудар. А апрель 13-14-те хоорайның партия организациязының отчёт-соңгулдалыг конференциязы. Бежен 7 коммунистен бир делегатты соңгуур. Партия хоорокомунуң организастыг болгаш идейлиг туружу конференцияга тодарап көөр. Амдыызында — сөс силерде, эге организациялар. Кандыг хоорком херек болдур, ол силерниң дорт киржилгеңерден хамааржыр.

Надежда ЭРГЕП.

КУРЛАВЫРЛАРНЫ АЖЫГЛАП ТУРГАШ

Тожу дээрге тооруктуг, катчимис, аң-мең, балык-байлаң-биле конгуг байлак оран дээрзин бүгү Тываның болгаш оон чоок кавызының чону-даа эки билир. Оран-тандының байлаан чыып, болбаазырадып, чонның хереглелинге белеткээр талазы-биле улуг ажылды кооперацияның Тожу аңнаар-тывыш ажыл-агыйы хөй чылдар иштинде чорудуп келген. Ажыл-агыйның белеткээн продукциязының кол дуунда Тожу районнуң иштинге сайгарып эвээш кезиин республиканың төвүнче үндүр сөөртүп турар. Продукцияны белеткээриниң болгаш сайгарарынга ажыл-агыйның штадында белеткекчилеринден болгаш аңчыларындан аңгыда түс черниң чурттакчыларын хаара тудуп турар бис.

Аңнаар-тывыш ажыл-агыйынга планныг онаалдаларны берип турар. Агаар-бойдус [illegible] кадыг-берге чылдарда планныг онаалдаларының чамдык [illegible] күүседиринге [illegible] көөр бис. Чижээлээрге, эрткен 1989 чылда агаар-бойдус соок болганындан кат, тооруктуг четкей болду. Ынчангаш кат, тооруктуг, мөөгү белеткээр планывысты күүседип шыдавайн бардывыс. Тооруктуг четкей болганындан ынча дивиң база эвээш болду. 200 муң рубльдиң өлүүн тывар ужурлуг турдувус. Чүгле 200 муң рубльге күүседип шыдадывыс. Ынчалза-даа бараан сайгарарының ниити планын ажыр күүсеттивис. План 500 муң рубль турган, а херек кырында 623 муң рубльдиң бараанын сайгарган бис. Ону колдуунда түс черниң чурттакчыларындан эът садып саарар ажылдыр энчиниткеш чедип алдывыс. 40 тонна эът белеткээр турган, ону ийи катап ажыдып, 80 тонна эътти белеткедивис. Ону база түс черниң курлавырларын ажыглап шыдаанывыс ол деп санап турар бис. 35 муң рубльдиң өрүлгезин эрткен чылын алдывыс. Ол дээрге пландан 15 муң рубль хөй болган.

Планныг онаалдаларны күүседиринге боттарының улуг үлүүн аңчылар Виктор Иванович Гущин, Владимир Алексеевич Федотов, Петр Архипович Рассказов киирген. Бо аңчылар эң хөй өлүктү дужааган. Чижээлээрге, Петр Архипович эрткен аңныыр сезонунда 2943 рубльдиң өлүүн дужааган. Аңныыр сезонунуң үезинде дугуржулга ёзугаар аңнап турган штатта эвес аңчылар база ниитизи-биле хөй өлүктү дужааган. План күүседеринге дузазын көргүскеннер.

Кат, тооруктуг, мөөгү чыыр, аңнаар, балыктаарындан аңгыда ол-бо организацияларга дугуржулга ёзугаар тудуглар тудуп берип, чонга ажык-дуза чедирериниң талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чорудуп турар бис. Чижээлээрге, кайы-бир кижи боду хууда бажың тудуп алыры-биле тайгага ыяш кезип алыр болза, оон ол ыяжын тайгадан үндүр сөөртүрүнге дузалажып, машина-техниканы түскай төлевир ёзугаар чөпшээрел берип турар бис. Бир эвес ол кижи белеткеп алган ыяжын дилдирип алырын күзээр болза, тудуг материалдары кылдыр дилдирип берип база болур бис. 1 кубометр ыяшты дилдирерге, өртээ 17 рубль 78 копеек боор. Эрткен чылын ниитизи-биле хуу кижилерге 229 кубометр ыяшты дилдирип бердивис. Чонга транспорт ачылыг дуза чедирилгезин 4 муң рубльге кылдывыс.

Чонуң хереглелиниң чамдык бараанарын база бүдүрүп болур бис. Ынчалза-даа ооң хемчээли шоолуг эвес, чүге дээрге ону сайгарары берге. Ол дээрге даштан өөр ыяштар, доскаарлар дээш бараан-дыр. Тожудан үндүр сөөртүп, ол бараанарны сайгарар дээрге, транспорт болгаш өске-даа чарыгдалдарга акша-төгериг хөй үнүп, ол бараанарны бүдүрелинге үндүрген чарыгдалдарывысты оон алган өрүлга дуглап шыдавайн баар. Тываның магазиннеринге шак ындыг хереглелиң бараанары республикадан дашкаар ырак-узак черлерден келген боор-дур. Тожунуң ажыл-агыйларын ындыг бараан-нарны бүдүрүп, өске районнарже үндүр сөөртүп сайгарарының аргазын республика деннелинге өөренип көөр болза эки. Тываның бодунга бүдүрүп ап болур бараанарны өске черлерден киир сөөртүп, артык чарыгдалдар үндүрген херээ бар бе? Бот-орулга-чарыгга байдалынга ажылдаарынче шилчииринге белеткенип турар үеде шак мындыг айтырыгларже кичээнгей салыры чугула деп бодаар мен. Доскаарларны чылда 3-5 муң чедир бүдүрүп болур бис. Ол ажылды билир кижилер-даа, херек дериг-херексел-даа бисте бар.

Сөөлгү чылдарда Тожунуң байлаан шиңгээдип алыр талазы-биле ажылдың хемчээли элээн улгатнап. Красноярск, Москва дээн ышкаш хоорайлардан аңчылар эккеп, олук тывыжын чорудуп турарынга түс черниң чурттакчылары чөптүү-биле таарзынмайн турганнар. Ол практиканы соксатканы. Ынчалза-даа түс черниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырар талазы-биле бергедээшкиннер балык заводунуң баазазынга «Тыва» балык ажыл-агыйын тургускан соонда тыптып келген. Ол ажыл-агый боттарының балыкчыларын эккеп, Ноян-Хөлге балык тудуп эгелээн соонда, ол хөлдүң чоогунда Хам-Сыра суурнуң чурттакчыларының чамдызы ажыл чок арткан. Ноян-Хөлге ажылдаар балыкчыларны ол суурнуң чурттакчыларындан хүлээп ап, азы ол хөлдү Тожунуң аңныыр-тывыш ажыл-агыйынга бижиидеп-лээш. Хам-Сыраның чурттакчыларының аңаа балыктап ажылдаарының аргазын тывар херек.

Балык тударын чүгле Азас хөлден колдадып чедери берге ырак хөлдерге балык ажылын сайзыратпайн турары база шын эвес. Бир эвес ынчаар тамчылаар болза, Азас хөлдүң балыының курлавыры эвээжеп болур. Вертолёт дээн ышкаш транспорттуг «Тыва» балык ажыл-агыйы Чойган-Хөл, Очук-Хөл, Тере-Хөл, Кадыр-Ос-Хөл дээн хөлдерже балыкчыларны «октап», ол черлерге балыктаарының баазазын тургузуп, ол хөлдерден чүге балык тудуп болбазыл? Бо чижек Тожуга кандыг-бир ажыл-агыйны организастап тура, ооң чурттакчыларының дугайында уттуп болбас деп чүвени сагындырып турар-дыр.

Бистиң боттандырар бодап турарывыс планнарывыс бар. Чижээлээрге, [illegible] дээн олук аймаан түс черге өстүрери, ооң продукциязын бүдүрери. Район төвүнге «Бойдустуң белээ» деп магазинни ажыдары дээн ышкаш. Бот-орулга-чарыгга байдалынга ажылдап эгелээриниң бүдүрүлгезинге турганда, боттарывыста бар курлавырларны дилеп тып, ажыглаар аргазын бодап турарывыс ол.

Александр ТРОНИН.
Аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору.

Март 18 — катап бадылаашкын хүнү

ИЙЕ, ИДЕГЕЛДИГ КИЖИ

Алыс үгүнда башкы, совет үеде республиканың база бир сураглыг журналистериниң бирээзи апарган — Дакан-оол Ондар ажыл, амыдыралының аайы-биле, шынап-ла, өске мергежилди, журналист болурда, тележурналистиң ажылын шилип алган. Ыяап-ла өөреникчи өөредир, кичээл-урок башкылаар кижи башкы болур эвес, мергежилиниң, ажыл-хожулдуунуң аайы-биле, арга дуржулгазын өскелерге, ылангыя аныяктарга дамчыдар кижилерни база башкы деп, харын-даа дагдыныычы деп адап турар болгай бис. Дакан-оол Ензаковичини ындыг кижилерниң бирээзи деп база санап болур. Ол 1966 чылдан бээр, кажан телестудияны Тывага үндезилеп тургузуп турар үеден бээр, аңаа ажылдап эгелээн. Оон чоорту кино тырттырарының нарын аргазын база шиңгээдип алган.

Телерадио дамчыдылга талазы-биле Тыва АССР-ниң күрүне комитединге ажылдап эгелээн баштайгы чылдарындан бээр Дакан-оол Ензаковичиниң эктинден фотоаппарат, кинокамера дүшпестээн. Ол олут орбас журналистерниң бирээзи. Тываның чурттакчылыг булуң бүрүзүнге чедип каапкан, оон дыка хөй телекөрүкчүлер таныыр, билир чеже километр лентага телекино, сюжеттер тырттырбаан, чеже фотосаазыннар чарыгдаваан дээр.

Республиканың амыдыралында онзагай болуушкуннарны тырттырып чырыдарынга журналистиң киирген үлүү эвээш эвес, фотоаппарат биле кинокамераны чүктеп алгаш чорууру база аңаа, чиик эвес чүък дээрзин база сагындыраалыңар. Дакан-оол Ондар информацияның массалыг чепсээниң бо дериг-херекселин, ам таптыг-ла 24 чылда чүъктеп келген бо. А теледамчыдылга фото, киносюжет чижилер, мал-магаш, ам-мең, арга-бойдус чокка болдунар эвес. Оон ыңай чүгле тырттырып каар эвес дамчыдылганы тургузарда, чогаадыг шынында, тайылбырлаарда, оон композициязынче, политиктиг болгаш идейлиг утка-шынарынче, сөс домаазының чечен-мергежилинче кааста-шимеделинче, жанрың, арга-хевиринче база угаанныг салыр дээш, оон-даа өске бодаар, кылыр ажыл-ла хөй.

«Журналист Дакан-оол Ондар бо харыысалгалыг үүле-хүлээлгени кайы хире күүседип келгени шыдап турар бе» деп айтырыг тургузуп келир. Бо айтырыгга дораан «ийе» деп харылаары база берге. Баштайгы чылдарда аңаа берге турган болбайн аан. Амыдыралда чүү-даа чүве дораан бүде бербес болгай. Дакан-оол Ензакович дуржулгалыг журналист атка чедир хөй-ле бергелерни шаптараазынна эртен. Кестуру, шынары кузу, идейлиг утказы, чечен мергени чавыс-тыр дээш теледамчыдылгаларны неделе санында сайгара бээр лагучка чыыштарга ол шугумчудеп, чемеледип-даа келген. Ол оон түңнел үндүрүп, эртем-оруунуң, дуржулгалыг кижилерниң арга-сүмезин кичээнгейлиг дыңнаан, угаан-сагыжынга дочу ай сиирип ап чораан. Оон үндүрген кужу халас барбаан.

Ол болбушку кузел-чүткүлү база иш-өөрүнүң, чогаадыкчы организацияларының, комитеттиң деткимчези-биле мергежилин үргүлчү бедидип, түр курстарга-даа өөренгилээн, а 1968 чылда Москваның Ломоносов аттыг күрүне университединиң журналистика факультединиң телевидение салбырын дооскан.

Д. Е. Ондар ниитилел-политиктиг дамчыдылгалар талазы-биле редакцияга элээн хөй чылдарда ажылдап келген, оон соонда аныяктар дамчыдылгазының талазы-биле редакцияны он чыл ажыы удуртуп келген. А 1983 чылдан бээр ниитилел-политиктиг дамчыдылга талазы-биле редакцияның кол редакторунга сиү депшиттиг болган амгы үеде дамчыдылгаларны эде тургузуушкунну, үениң негелдезинге дүүштүр организастап турар. «Ажык чугаа», «Эде тургузуушкун — үениң негелдези» болгаш өске-даа темаларга чорудуп турар теледамчыдылгаларын көрүкчүлер, республиканың хөй-ниитизи билир.

Кежээниң мурнунда — кудум дээп болгай бис. Чугула айтырыгларны көдүрген дамчыдылгалары эвээш эвес. Чижээлээрге, «Четкаш» деп республиканың адаа-биле 1980—1981 чылдарда «Мал ажылы — аныяктарның шиитпирлиг херээ» деп темага балуук дамчыдылгалары дээш Дакан-оол Ензакович Тываның комсомол шаңналының лауреады атка төлептиг болган. Оон ыңай республиканың Журналистер эвилелиниң база лауреады болган. Ак сеткилдиг, кылымак ажылы дээш, ол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлүг бижии, «ССРЭ-ниң телевидение болгаш радиодамчыдылгазының тергиини» деп хөрек демдээ, ССРЭ-ниң Күртелерадиокомитединиң болгаш Журналистер эвилелиниң хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаткылаан.

Ондар хөй-ниитижи кижи дээрзин мамаа немеп каатынар. Ол бистиң комитеттиң партия эге организациязының секретарының оралакчызынга каш удаа соңгудуп, партийжи даалганы шыдаар шаа-биле күүседип келген.

Д. Е. Ондар дугайында домнн үстүнде салганывыс журналисти харыысалгалыг үүле-хүлээлгезин кайы хире күүседип турарыл, шынап турар бе деп айтырыывысса, ам «ийе» деп харылап болур бээр. Ийе, ол — идегелдиг кижи. Ындыг болурга, Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга ону депшидип, коллективи аңаа идегелди көргүскен. Март 4-те ол альтернативалыг соңгуулдаларга киришкен, катап бадылаашкынче кирип, соңгуулдаларга кирип, демисежип эргени бодунга арттырган. Депутатка кандидаттың программазынга канчы дептаан, кол айтырыгларны деңнулай чугаалап көрейн. Кызыл хоорайның Калинин соңгулда округунда чурттап турарларга оларның кудумчуларының хөй кезин чырык чок, чырык кииртир, уруглар сиаар шөлдүгентер кылдыртыр, чаңгыс каът болгаш ийи каът чыш бажыңнар болганда, аңаа хеп чуур черни, суг коложаларын кылдыртыр, ол округтуң чурттакчылары хоорайның өске ужунда эмнелгеже чоруп турар, баштай медпункт ажыттырар, чоорту поликлиниканы туттурар.

Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанннары-биле өй-тап хандырар айтырыгны чугулага алыр, чогуур черлерге тургузар.

Республика экономика талазы-биле бот-туржайлаң байдалче шилчээн таварылгада, ол округтуң девискээринге чиг эт болбаазырадып кылыр улус эвес бүдүрүлге ажыдарын чедип алыр.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер, аңаа боду дорт киржир, ылангыя аныяктар ортузунга профилактика, тайылбыр ажылын күштеддирер, ажыл чок аныяктарны ажылга хаара тударын бирги черге салыр. Ол-ла девискээрде сургуулдарның ниити чуртталга черлери хөй, аңаа социал чөрүг чорукту тургузар турарын чедип алыр. Ол округга экологтуг байдал база берге: кыш-бүс, хир-чам, кудумчуларны, шөлдерни, чалыг кылаштаар оруктарны чаагайжыдары — бо бүгү айтырыглар депутатка кандидаттың программазынга кирип турар. Ынчангаш март 18-те катап бадылаашкынга кирип соңгуулдар Дакан-оол Ензакович Ондар дээш бадылаашкыннарын бээриңче силерни кыйгырдым, эргим соңгукчулар! База катап: ийе, ол идегелдиг кижи дээрзин силерге бүзүредип каайн.

Дартап-оол ЕНДАН.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден **шаңнаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Даржаа Клара Сатовна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң уруглар садигинде хеп чуукчузу.

Кочеткова Любовь Семеновна — бажың ээзи.

Куулар Нина Достей-ооловна — республиканың уруглар эмнелгезиниң санитарказы.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Петренко Валентина Николаевна — бажың ээзи.

Сагатаева Валентина Николаевна — чуртталга бүдүрүлге-ажыглалының № 2 участогунда шеверлекчи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Данзычы Маргарита Санчатовна — улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң сан киирдизиниң экономизи.

Кимей Любовь Тимофеевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйында хаван ажаакчызы.

Ондатвай Маадыр Донгановна — аъш-чем садыгның магазининиң ажылчыны.

Ондар Надежда Түлүшовна — хлеб продуктулар сайгарар бааланың ажылчыны.

Ооржак Кара-кыс Лопсановна — Тыва АССР-ниң НУМ-ниң ажылчыны.

Сат Зоя Комбуевна — № 15 уруглар садигиниң няназы.

Сат Надежда Александровна — чуртталга бүдүрүлге-ажыглалының № 1 участогунуң ажылчыны.

Сат Надежда Шандыг-ооловна — Кызылдың эът комбинадының ажылчыны.

Ставничная Людмила Никитична — гидрометобсерваториянын ажылчыны.

Тюлюш Софья Моңгуш-евна — үлетпүр садыгының № 15 магазининиң садыгжызы.

Яковлева Галина Леонидовна — наркология диспансериниң эмчи сестразы.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Кужугет Кок-кыс Дугановна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Салчак Светлана Семис-ооловна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Иргит Зоя Мандаевна — район эмнелгезиниң санитарказы.

Иргит Тамара Салчановна — «Тээли» совхозтуң саанчызы.

Ооржак Анна Хертековна — райпода магазин садыгжызы.

Ооржак Надежда Биче-ооловна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Долаан Александра Кужутовна — Чадаана хоорайда № 4 ясли-садиктиң ажылчыны.

Ховалыг Зоя Намчаловна — «Искра» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Иргит Лариса Белекеевна — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Куулар Анна Анай-ооловна — Чадаана хоорайда № 6 КПТУ-нуң ажылчыны.

Куулар Долзат Даваевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ажылчыны.

Моңгуш Клара Очур-ооловна — Чыраа-Бажы суурда ясли-садиктиң кижизикчизи.

Моңгуш Оюмаа Савыковна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Моңгуш-оол Светлана Дүктүг-Эниковна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ажылчыны.

Ондар Надежда Александровна — райпода столоваялар каттыжыышкынының ажылчыны.

Ондар Чечекмаа Сонамовна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Умба Валентина Оюевна — РИХК-ның ведомствоадан дашкаар камгалал килдизиниң улуг бухгалтери.

Шилги Надежда Оглугеевна — Чадаана хоорайда № 6 КПТУ-нуң библиотекары.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Пилчеймаа Клара Хөреловна — «Совет Тыва» совхозтуң диспетчери.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Дулуш Нина Даныт-ооловна — райпода хлеб быжырыкчызы.

Моңгуш Роза Долдуй-ооловна — Суг-Бажы суурда бажың ээзи.

Солодова Наталья Михайловна — «Бүрен» совхозта ажылчын.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Даваа Надежда Мунзаковна — СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтуң селекционер-зоотехниги.

Иргит Лариса Моңгушевна — Суг-Бажы ортумак школазында башкы.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Сүрүн Зоя Чамбал-ооловна — Торгалыгның участок эмнелгезиниң санитарказы.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Валерия Омчаевна — «Кызыл Тук» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Донгак Алдынай Сүгеевна — райпода экономист.

Донгак Марта Александровна — «Торгалыг» совхозтуң ажылчыны.

Моңгуш Нина Даадыровна — №12 аптеканың эргелекчизи.

Тюлюш Нина Содунамовна — «Ак-Чыраа» совхозтуң ажыл-агыйы эргелекчизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1990 чылдың февраль 28.

БАШКЫЛАРНЫҢ БАШКЫЗЫ

Чеден чылдарның эгезинде Кызылдың педагогика институдунуң ынчангы студентилери бистер каш чыл улаштыр республиканың тараажылгыларыныӊ дүжүт ажаалдазынга дузалажыры-биле аңгы-аңгы совхозтарже аъттаныптар турдувус. Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунче чоруур студентилерниң эң улуг болуушу башкывыс Алтай Николаевич Пиче-оол удуртур турган. Студентилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургузар дээш башкывыс дыка-ла кызыдар, талдынган соруктаазын ыяап-ла чедип зар турган.

Ол дээрге оон ажыл-чорудулгазында чүгле чаңгыс чижек-тир. Кижилер дээш сагыш човаашкын А. Н. Пиче-ооолдуң мөзү-шынарының кол бүдүштүг дем дээ ол. Чогум-на ынчангаш Алтай Николаевичиниң институттуң башкыларының, ажылдакчыларының болгаш студентилериниң коллективи РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр депшидиген.

А. Н. Пиче-ооолдуң бир эки мөзүзү — оон идегелдиг амыдыралчы туружу. Хамаатыг эрес-дидим чоруу деп бодаар мен. Ол бодунуң бодап чоруур чүүлдерин кажан даа чажырбас, акты ак деп, караны кара деп чиге сөглеп шыдаар. Ынчангаш бодунуң ол ажыт-чажыт чок, ажык чоруу дээш моон мурнунда чылдарда янзы-бүрү деңнелдиг удуртукчуларга чемеледип, шугумчуледип чораанын-даа билир бис. Ынчалза-даа оон үзел-бодалдары алызында барып амыдыралга бадыткаттынарын эскердим. Чижээлээрге, эртен чылын ССРЭ-ниң улус депутады болур эрге дээш демиселди чорудуп тура, бистиң ниитилелдиң демократчыдылгазын улам калбартыр, эрге-чагырганы бүгү деңнелдерге улус депутаттарының Советтеринге дамчыдып бээр, ССРЭ Конституциязындан 6-гы чүүлдү уштур дээш дугайында бодалдарын Алтай Николаевичиниң дидими-биле илеп үндүрүп, ол дээш туржуп турганын номчукчулар сактыр боор. Ам барып СЭКП ТК-ның чаа эрткен Пленумунга, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинде чогум-на ол айтырыгларның бээрникчи сагыштап турганы ышкаш шиитпирлеттинип турарын көрүп тур бис.

Башкы кижи болганда улуг өөредилгезиниң, өзүп орар салгалдың кижизидилгезиниң дугайында оон бодалдары ажык солун болгаш кургуг-ла ой шаанда тургустунуп турар айтырыглар. Бодунуң оон ...... салбас чүве сагыш салбас ниитилел келир үе чок артар деп бурун шаңнын-на мерген угаанныгларының сагындырыын бистиң эң гуманныг диртеен, бистиң өскелерден артыш эргелерлиг, ямбылыг ...... чүгле бичии чашты ... кижи тургаданывыс ниитилеливисте уттундуруп калганы-биле канчап-даа эптежир аргажок. Ол улуг частырыгны эдер, үүге өөредилгезиниң уезин келген чидиг айтырыгларын дүгеерн шиитпирлээр дээш А. Н. Пиче-ооолдуң карак кызып ажылдаарынга бүзүрелдиг мен.

Чангаа, хүйтүн бодап берастаныр, чүү-даа чүвени хереке албас, чүгле бодун бодаар, тогдунар, өскелерге каржы-хажагай, сөөк-язы ылгаар, мегелээр чоруктар-биле шынгыы демиселди чорудар херек деп оон программазында айыттынган. Оон чүгле ужур эдерткен, аңаа-ла-бир хоозун сөстер деп билбезин чогуур. Чүге дээрге А. Н. Пиче-ооолдуң амыдыралчы туружу, бот-туг ажыл-херектери ону херек кырында бадыткап турар.

Алтай Николаевичиниң башкы болгаш хөй-ниитичи ажыл-чорудулгазы республикада билдингир. Бүгү-россияның педагогика ниитилелиниң республика салбырының дидактика секциязының даргазы, «Билиг» ниитилелиниң педагогика болгаш психология талазы-биле эртем методиктиг чөвүлелиниң кежигүнү боор, башкыларга, өске-даа дыңнакчыларга хөй-хөй лекция, беседаларны номчуп, үре-түңнелдиг ажылдап турары оон көскү херечизи.

А. Н. Пиче-ооолдуң мөзү-шынарының, ажыл-чорудулгазының чүгле каш талаларын мен аңаа чырыдарын ораадаштым. Оон-биле кады бистиң кандидадывыс соңгукчуларның, өөреникчилериниң болгаш башкыларның эрге-ажыктарын төлептии-биле камгалап шыдаар, ажык-чарлыг чоруктуң, демократчыдылганың моон ыңай хөгжүлдези, социал чөптүг чоруктуң принциптериниң амыдыралга чайгылыш чок боттанышкынын дээш туржур дээрзинге бүзүреп, соңгулдалар хүнүнде ол дээш боттарының үнүнерин бээринче номчукчуларны кыйгырып тур мен.

Галина БАЗЫР.

Педагогика институдунуң орус дыл кафедразының улуг башкызы.

Ажылчын-биле интервью

ДҮВҮРЕЛИМ СӨГЛЕП ЧОР МЕН

Ш. Н. Тюлюш «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң күш-ажылчы коллективтериниң мурнундан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидады кылдыр депшиттирген. Оон хары 31, өг-бүлелиг, 3 уруглуг, чолаачы мергежилдиг, партия кежигүнү эвес.

Шактар-оол Намтыраевич-биле аравыста болган кыска чугааның утказы мындыг.

— **Амгы үениң аныяк чалыы кижизи-дир силер. Алыс күзелдиңер, амыдырал, ажыл-херээңер дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

— Сиертен сөс эреп, чугаалаамы берген дээш чиктигине бербейн көрүңер. Дилечип, дилзенип, хоптанып чор деп база бодаванар. Соңгулдалар үезинде мээң адымны чон мурнунга ыткыр өскертип эгелээн мындыг чүве.

Амыдыралда таваржып турар чөптүг эвес чорукка удур бодумнуң хамааты туружумну камгалап шыдаарынга бүзүрелдиг мен. Тергеи совхозумга төс чыл чолаачылап ажылдадым. Чаңгыс черчурттугларым депутаттың кандидадынга депшидип үнзүргенин мээң көргүскен бедиим бүзүреп кылдыр санап турар мен. Соңгулда мурнунда программамны тургузарымга ам аравыста чок апарган дарга Сергей Ондарович Далдай-оол (ол профком даргазы турган) боттуг дузаны чедиргенин утпас мен. Ажылчыннар ортузунга шын ажыт телевирин тургузары чугула чүүл кылдыр санап, программамның үндезинин кылдыр салган мен.

Мени кандидат кылдыр чон шилип алган сөөлүнде сеткилимге таарзынмайн барган чүүлдеримни соңгукчуларым-биле үлежиксээн мен. Бир-ле дугаарында, бистиң совхозта партком секретары Галина Михайловна Даржай-дан эгелээйн. Бо дарга кажан мен соңгукчулар-биле ужуражылгалар эрттирип эгелевээнимде-ле: «Сени депшидип каап дээш, районнуң удуртур даргаларынга үргүлчү кончулар кижи-дир мен. Кандидатуралч дужурут алызында кандыг чүвел?» деп турду.

Амыдыралга алып, тениш, чаыап чорааныммы чажырбас мен. Ол дугайын арат чонум, суурум улузу шуптузу билир.

Ужуражылгалар үезинде совхозумнуң удуртур даргаларынга хамаарыштыр шугумчулелдиг саналдарны-даа чугаалааным шынныг. Ам кайда-даа бот-башкарныр апарган бот-акшаланыышкынның, бот-орулга-чарылгаларның үези-дир. Бо бүгүге үндезилеп, экономиктиг билиглерни ажылчыннар ортузунга бистиң даргаларывыс чедирбейн турар. Боттары бо талазы-биле база чедир чеп-сеглеммээн.

— **Үе-шагның дүргенин, ажыл-херээвисте, кижилерниң аразында нарын байдалдарның барын кончуг эки хөөреп бердиңер. Ынчаарга эки чурттаар дизе, чүнү канчалза эки ынчаш?**

— Чинчүн медерелин оттурар херек. Оон ыңай тайгашкын чылдарында ышкаш чайгылчак чорукчан чиигчилери чугула. Сөлээн сеида турушкаг болур ужурлуг. Өре-шиңелиг совхозту канчаар сегилерин чаңгыс демниг ниитилезе эки. Дарга-даа кижи болза чондан хоорук чурттавазын. Хамык чүвени чажырар, коргар, сестир чорукувустан читтынаалынар. Кайда чүү болуп турарын чон дыңназын. Политика талазы-биле чонуң соңгуургалы өзүп турар.

Соңгулдаларның түңнелин солуннардан номчуп, радио, телевидениеден дыңнап, көрүп таныштым. Аныяктар ажылчыннар херекжен чон көңгүс эвээш чорду. Ам-даа соңгулдалар уламчылап турар болганда, бо айтырыгны чер-черге билдилиг, бодамчалыг, хайы өөренип көрзе деп саналдыг мен. Бистиң районга ийи аныяк кижи турдувус. Артур Опай артпейн барды. Мен ам-даа туржуруп оралдажыр мен.

— **«Тайып ушкаш, даяныр турган», чонуң бүзүрелин чаалап ап, эде тургустунуушкунну деткиирнге белеңнерни эскерип олур мен. Март 18-те катап соңгуттурар болгай силер. Удурлагыкчыңар ылап-ла силерниң биле кагжып-чижип шыдаар бе, кандыгыл?**

— Ам арткан удурланыкчым Чаш-оол Кыргысович Аир-Сачааны хүндүлээр мен. Коммунист кижи-дир. Ол боду мээң бодаарга, садыг шугумунга ажылдап турар кижи болган, хөвар бараанымарны ам-даа «октавылваан» хевээр болгай. Чолаачы кижи болганымда, мунуп чораан машинамның дугуйларын уштуп бээр аргам база чок-тур. Моон алгаш көөрге үлетгүн угаан медерелинден аажок хамаарыжыр. Чон мээң таламче чайты бээр иргн бе дээн хөөн-биле ажылдап болбас болгай. Таптаашкын уезинде болза, чамдык кижилер ол-бо таламче чайгыла бээр турганын билир бис.

Март 4-түн хүнүнде бадылаашкынга эвээш хуун алган малчын үгбавыс Зинаида Маадыевна Моңгуш дээш, ноңгут-ла сагыжым аарып чорур. Совхозувуста эң-не хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи, алдар-аттыг малчынны бистиң даргаларывыс аңаа-ла «аартыктап» каапкан. Ужуражылгалар эрттирериңге дузалашпаан. Машина-балгат-биле хандырбаан. Бо тевиргис четпестерии эдери чугула.

Интервьюну Даңзы САЛЧАК белеткээн.

ШЫН ШИЛИП БАДЫЛААЛЫҢАР

Бодум кооперация ажылдакчызы кижи болганымда, Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы В. А. Рошининиң ат-алдарынга хамаарыштыр республика солуннарынга парлаттынган материалдарга сеткилим таарышпайн барганынга тайылбыр бериксе дим.

Бир-ле дугаарында, хандырылгавыс дугайында. Амгы үеде бистиң республикавыс боду чүгле далган-биле бүрүн хандыртынып турар. Кызылдың дааранылга фабриказының бүдүрүп үндүрүп турар продукциязы республиканың бараан саарылгазының ийи-ле хуузун ээлеп турар. Кызылдың, Кызыл-Мажалыктың, Чадааның эът, сүт комбинаттарының база өске-даа бүдүрүлгелериниң кылып турар продукцияларының хемчээли чонуң негелдезин хандырарынга ыракта четпес. Оон улаңнындан бистиңнде саттынып турар херелдел бараанныңның 80 хуузун өске черлерден кирип сөөртүп турар бис. Мурнуку чылдарда бараанны чардынган кериэ бактар хүреалга барымдаалап, түс-түс поставщиктерден (бараан-биле хандырар черлерден) ап турган болзувусса, амгы үеде байдал дыка нарын.

Фабрика, заводтар, бүдүрүлге каттыжышкыннары бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле база областар, крайлар, республикалар боттарының боттары херелдел бараанннары, дериг-херекселдер-биле хандырып турар апарганы-биле Тываны ол чүүлдер-биле хандырарындан ойталап турар. Ол ышкаш Кыдыкы Соңгу чүк болгаш аңаа деңнештирген районнарга хамааржып турары дээш, бараанннарны Тывага бедиткен хемчээлдиг чиигелде-биле садары көрдүнген. Ол чорук бистиң удурланыкчыларывысча таарымчалыг эвес болганы-биле садыглажырындан ойталаар ужурга таваржып турар.

Ынчангаш чонну бараан-биле хандырарында берге байдал тургустунуп келгенин өөрегип көргеш, чүгле РСФСР-ле эвес, бүгү Совет Эвилелинде, кайы-даа регионда кандыг бараанннарның артык-кылдыг чыдарын билир кижи херек деп санааш, бистер Тываның кооператорлары, республиканың удуртукчулары-биле сүмелешкеш, РСФСР-ниң парламентилиинге депутаттың кандидадына кылдыр В. А. Рошининиң кандидатуразын илээп үндүргенивистиң чылдагааны-даа ында.

Соңгукчу кижиниң бодунуң шилип алган кандидадының дериинни база оң чоңга суртаалдаары ооң хууда херээ. Канчап-даа турган болза, кандидадынга орук ажыдып бээр сорулга-биле оон удурланыкчызын болдунарла аргалар-биле карартырын кызыдары чараш эвес. Ынчангаш кээнингр материалдар В. А. Рошининиң адынга хамаарыштыр үне бергенинге таарзынмаан мен.

Хүндүлүг соңгукчулар, кандидатты шилип алырда, чер-чурт, таныш-көрүш тургускаан чорукту болдурбайн, ол округтуң соңгукчуларының чагыгларын күүседирде база тодаргай тургустунуп келген байдалды шиитпирлээрде кайы кандидаттын артыкын база хайтыз, чогум-на олче кичээнгейни угландырып турарын, шилилгени кылдыр кыйгырдым.

Зайцев МАЙДЫР.

ДЫҢНАДЫГ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 52 чүүлүнге дүүштүр Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы 1990 чылдың март 18-те дараазында соңгулда округтарынга арткан ийи-ийи кандидаттарга хамаарыштыр катап бадылаашкын эрттирерин шиитпирлээн.

Ленинград № 2 соңгулда участогу

№ 10 соңгулда округу
А. А. Крапивин—179; П. Н. Севек—234.

Школьный № 3 соңгулда участогу

№ 14 соңгулда округу
Г. Н. Иванова—28; В. Г. Каблуков—83.
№ 15 соңгулда округу
В. Н. Котельников — 54; Н. В. Солдатов—47.
№ 17 соңгулда округу
Т. Г. Ондар—53; Н. Г. Собко—88.
№ 48 соңгулда округу
В. И. Бенеш—41; С. И. Моисеев—51.

Молодежный № 6 соңгулда участогу

№ 28 соңгулда округу
В. Е. Илкин—72; Н. В. Чимлан—46.
№ 29 соңгулда округу
С. С. Григорьев—56; В. В. Семенов—46.

Пушкин № 7 соңгулда участогу

№ 36 соңгулда округу
Н. Я. Процик—61; Г. Н. Филимонова—53.
№ 37 соңгулда округу
Г. Д. Мурыгина—54; В. Ф. Черменева—66.

Рабочий № 8 соңгулда участогу

№ 39 соңгулда округу
Л. М. Алехина—90; В. С. Тучин—42.

Пролетар № 9 соңгулда участогу

№ 44 соңгулда округу
В. В. Перминов—29; А. И. Сиротин—40.

Октябрь № 12 соңгулда участогу

№59 соңгулда округу
Н. Д. Асанович—62; Д. А. Ширин—87.

Төп № 14 соңгулда участогу

№ 77 соңгулда округу
В. А. Дрожкин—75; С. П. Иванов—78.

Чульдум № 15 соңгулда участогу

№ 81 соңгулда округу
Г. С. Куулар—72; А. С. Серен—53.

Чехов № 16 соңгулда участогу

№ 88 соңгулда округу
О. О. Бартан—72; И. В. Золотов—62.
№ 89 соңгулда округу
А. Б. Болдур-оол—61; С. О. Салчак—22.

Учебный № 17 соңгулда участогу

№ 99 соңгулда округу
В. Г. Заворотный—73; В. Г. Редькин—61.
№ 102 соңгулда округу
Н. Н. Ужечкин—43; А. В. Хорошков—44.
№ 106 соңгулда округу
Л. П. Рожкова—41; У. Г. Хаптыр-оол—79.
№ 107 соңгулда округу
Л. Ш. Оюн—73; Е. М. Трошев—56.

Заводской № 18 соңгулда участогу

№ 111 соңгулда округу
В. Д. Глазунова—51; Л. П. Добрынина—53.

Советский № 21 соңгулда участогу

№ 122 соңгулда округу
М. Б. Баавыл—34; Ю. Я. Кашин—55; Г. И. Кафанов—34.

Геологический № 22 соңгулда участогу

№ 136 соңгулда округу
В. Т. Ондар—40; А. А. Шалы—40.
№ 144 соңгулда округу
А. С. Базы—40; Е. И. Плакснна—42.
№ 147 соңгулда округу
В. В. Оскал-оол—79; Л. П. Түгер—60.

Горный № 25 соңгулда участогу

№ 174 соңгулда округу
Т. В. Сагалакова — 134; Т. С. Шырап—60.
№ 175 соңгулда округу
А. П. Суменков—57; Н. М. Ширин-оол—66.

Московский № 26 соңгулда участогу

№ 77 соңгулда округу
С. В. Сахаров—88; И. Ю. Токарь—52.

Ровно № 28 соңгулда участогу

№ 191 соңгулда округу
В. Г. Александров—31; А. А. Рудольф—42.

Правобережный № 30 соңгулда участогу

№ 194 соңгулда округу
И. П. Пешков—117; С. Х. Сегбе—59.

Дараазында округтарга бадылап келген соңгукчуларның чартыындан хөйүнүң бадылаашкынын чаңгыс-даа кандидаттың албааның барымдаалааш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 53 чүүлүнге дүүштүр Кызыл хоорай Совединиң соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы дараазында округтарга катап соңгулдалар эрттирерин шиитпирлээн: №№ 2, 4, 5, 6, 11, 19, 21, 23, 24, 32, 33, 34, 38, 41, 45, 47, 48, 49, 51, 53, 55, 56, 57, 60, 64, 65, 67, 69, 70, 71, 74, 76, 79, 83, 85, 86, 92, 96, 114, 117, 119, 123, 124, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 137, 138, 141, 143, 148, 152, 156, 157, 158, 160, 161, 164, 166, 167, 168, 170, 171, 176, 180, 182, 187, 189, 192, 196.

Катап соңгулдалар эрттирер хүнну парлалгага дыңнадыр.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы.

Өг-бүле клуву

АНЫЯКТАР МОНУ БИЛЗЕ ЧОГУУР

Ынакшыл, найырал дугайында тема улус чогаадылгазында, делегейниң эң эки чогаалдарының кол черин ээлеп турар. Ындыг чогаалдар бүгүн ынакшылды херек кырында чуруп көргүзүп турар. Оларны номчуттунгур, солун болгаш аныяк шаның үелери караңга көстүп келир.

Ынакшыл — ол дээрге, чүнүң даа мурнунда, эң-не улуг бердинишкин. Ол дээрге кижиниң кижиге үргүлчүнүң ханы чүткүлү, кажан-даа бүгү чуртталгазында чарылбас дээн күзели-дир.

А ынакшыл найыралдан эгелээр. Быжыг найырал, бүгүрүп биле сеткил-сагыжын чайырлаан ийи кижи амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир чуртталгага туруштуг, чөн, эш-өөрүнге хүндүткелдиг өг-бүле боор артып турар.

Ынакшылды кыдыра көөр, далаш, бодамча чок, чиик сеткил-биле үнелээнинден, аажы-чаңын билишпээнинден кошкак өг-бүлелер тургустунуп турар. Чурттай бергеш, таарышпайн баар, бот-боттарын манашпас, дүрген, шолук сеткилден өг-бүле буступ дүжер, ийи тарап кылаштажы бээри таварылга эвес. Шак ындыг бодаттынмаан, ханы ынакшыл чок өг-бүле чүгле оолга, кыска эвес, а харын оларның ада-иелеринге аар шылгалда апаар.

Ынакшыл — ол дээрге дээди хей-аът көдүрлүүшкүнү, чогаадыкчы чорук, бурунгаар дешпилге, өөрүшкү, аас-кежик-тир.

Чарлыр чоруктуң көргүзүглери ковчуг бедик. Ооң кол чылдагааннары: хөй-ле ада чок уруглар төрүттүнгеш, долу эвес өг-бүлеге кижизиттинип, эр кижиниң [illegible] кижизидилгеге ооң салдарын көрбээнинден, эр кижини үнелеп көрбес чоруктан, өгленип алгаш, чуртталгазын башкарып шыдавайн баар. Бажың амылыңга ден эвес хүлээлгелер. Ол чорук не херээженнерге аар чүъктешкин боор турар.

Ындыг байдалдарда өгленир болурул? Хоойлу [illegible] ындыг негелделерни тургузуп турар.

Угаан-бодал талазы-биле башкарган, эртем-билиглиг бот-боттарының сагыш-сеткили таарыжыр болза.

Кайызы-даа бодунуң күш-ажылы-биле өг-бүлени хандырып шыдаптар болза.

Кайызы-даа уруглар кижизидеринче боттарын белеткеп алкан болза.

Кайызы-даа өг ажылын башкарып кылып билир турда. Өг-бүле тутканда, ооң харысалгазын күүседип, сагып шыдаар болза.

Өг-бүле болурунга ашак-кадай болурумуң бадылажылгазын эрткен болза.

Ынакшыл хөй талалыг, ханы утказыг амыдыралчы, нарын айтырыг. Эртем-билиг чедип албайн чыткаш, эрте өгленири хараадаңчыг деп бодаар мен.

Амыдыралга чүү турбас боор, дескилеп каан каалама оруктар кымның-даа амыдыралынга турбас, турбаан-даа. Ынчангаш амыдыралдың хаайыр-бертин, оң чиргилини, өөрүшкү-муңгаралын деңге ажып эртер, бодунга бердинген эштиң шилип ап, ооң аажы-чаңын билип алыры чугула. Өгленир мурнунда бодун кайызы даа ыяк шүгдүнүп көөрү чугула. Анаа үр үе негеттинер болганда, бодун амыдыралга белеткээри албан.

Өг-бүлени ынакшыл-биле тутканда, кайы-даа таланың дөргүл-төрели биле быжыг харылзааны өгнүң херээжен ээзи дуржаалаар ужурлуг. Ол харылзаа найырал-биле быжыккан болур. Херээжен кижиниң өг-бүлеге харысалгазы, ролю улуг. Ол кошкак, бышпаан, багай характерлиг болур болза, өг-бүлеге даа, дөргүл-төрелге найырал чок, аас-дылдыг чорук үнер.

Херээжен кижи өг-бүлениң чырыткызы, оду-көзү, ашкарыкчы-чемгерикчи и з н. хөй-аът кирилчизи, культуразы сегидер өзек кижи болур. Ындыг болганда, өг-бүлеге уруглар кижизидилгезинге, эки аажы-чаңны хевирлээринге үлегерлиг болур ужурлуг. Ада-ие боттары үлегерлиг болза, уруглары оларны эдерер апаары билдингир.

Ынчангаш аныяк кижи ынак эжи дээш эң-не эки мөзү-шынарга бодун эде көрүп, мораль талазы-биле быжыг туруштуг болур. Чымчак сеткил, сагыш човангыр чорук кады кожазынга-даа, улуг-бичеге-даа өөрүшкүнү, эвилең, кижизиг чорукту шаңнаар ужурлуг.

Ынакшыл, найырал дээрге анаа хоозун сөстер эвес, а дириг кижиниң характерин хевирлээриниң психологтуг сеткил хайнышкыны, кижини үнелээриниң дээди чадазы-дыр дээрзин билип алза эки. Кижиге өске кижиниң чараш аажы-чаңы, характери бедик сеткинишкинге таарышканы— ынакшыл ол-дур.

Ада-иелер уругларының сеткилин эки билип, оларга чоок болуп, ажыт-чажыт чокка чугаалажыры чугула. Уруунуң, оглунуң таныжып турар кижилериниң талазы-биле деткиишкинни, оларның эки талаларын демдеглеп, дөргүл-төрелдериниң дугайын таныштырып, эвилең болуп, ынакшылды камнаар дугайын билиндирип, башкылары-биле сүмележири эки.

Бистиң «Искра» совхозта ажы-төлүнүң кижизидилгезинче сагыш салып, школа-биле харылзааны быжыг тудуп, уругларынга үлегерлиг өг-бүлелерниң саны улам көвүдеп турар. Ындыг өг-бүлелерге Валентина, Базыр-оол Ховалыг, Валентина, Сергей Ооржак, Светлана, Юрий Ооржак дээш өскелерни-даа адап турар. Спортчу маргылдаалар, урал чүүл, хөгжүг старттарга олар идепкейлиг киржип, кудумчу, кварталының адын камгалап турарлар.

Февраль 2-де үнген «Шын» солунга «Өг-бүле клувун» ажытканынга кымдаа өөрүүр. Аныяк өг-бүлениң быжыг туруштуу [illegible] алырынга ынакшыл, найыралдың салдары, ону чүү деп билип турарын аныяктарга, ада-иелерге серемчилел кылдыр көөрүнге дуза кылдыр материалды бижидим.

Александра МОНГУШ.

УГААН-БОДАЛ— КИЖИЗИДИЛГЕНИҢ ЧЕПСЭЭ

«Шын» солунда бижиттинген өг-бүле кижизидилгезиниң айтырыгларынга хамаарышкан рубриканга каттыжып, бодумнуң бодалдарымны бижип көрейн. Кижизидилге ажылының бир шынары угаан-бодал кижизидилгези болгай. Ынчангаш мааа хамаарышкан үлегер домактарны кирбишаан, бодалдарымны бижип көрейн.

«Угаан чокта, төлептиг аажы-чаң, туруштуг мөзү-шынар дуза болбас», «Часса-даа угааныг кижи эттиме боор». Угаан ажыл-ишке, амыдырал-чуртталгага улуг дузалыг. Ынчангаш «Карак-биле көөр, угаан-биле сайгарар» дээри чоп. Үстүнде бижиттинген үлегер домактарның утка-шынары, кижи бүрүзүнге хүн бүрүде-даа эргежок чугула. Амыдырал-биле тудуш болур. Ынчангаш угаан-бодалдың дузазы-биле Төрээн чурттуң бойдус-байлааң, националдың, ооң дылын, аас чогаалын хөй-хөй салгалдар дамчыштыр, угаан-бодал, сагыш-сеткил дамчыштыр сайзырадып келген.

Тыва чоннуң улусчу педагогиказында бодунуң национал дылын, чаагай чаңчылдарын бедик-биле үнелеп, угаан-бодал кижизидилгезин шаандан тура угаадып-өөредип чорааннар. Манаа угаан, билиг, эртем, бодал, тывызык, чечен-мерген, сагынгыр сөстер түс-түс утказын илередип, кижилерниң бодалын сайзырадырынга салдарлыг чораан.

Шаанда тыва чон үжүк-бижикке өөренмейн чорааш безин, баш удур үнелиг үлегер домактарны чогаадып, кедизи барып, улуг-даа, бичии-даа кижилер өөренип, эртем билиглиг болур деп угаадып, мындыг үлегер домакты чогаадып, сөглеп чораан: Улуг бай уругда,
Ортун бай эртемде.
Адак бай малда.

Тыва чон шаандан бээр уругларын сан санаарынга өөредип чораан. Чөледе каш бызаа бар-дыр, сана. Хөнеде каш анай, хураган бар-дыр, ылап сана. Шаанда 20 инек чер, [illegible] даваннарын каштыр, сана дээн ышкаш угаалдыгны хүн бүрү өөредип чораан.

Угаан-бодал кижизидилгезинге далингаш, топтуг-томаанныг, мөзү-шынарлыг, бүдүштүг, дидим, хүндүлээчел деп кижизидилгениң шынарларынга [illegible] чүүлдерни бижип көрейн.

Топтуг-томаанныг дээрге, корум-чурумга хамаарыжыр болгаш дорзин, оолак, бодамча чок, өөдежок үүлгедиглер кылбас кылдыр өг-бүлеге кижизиттинген аныяк кижиге хамааржыр.

Мөзү-шынарлыг кижи дээрге, өг-бүлеге чажындан тура шын хевирлеп кижизиттинген, кандыг-даа бергелерден ырбавас, амыдыралынга туруштуг, өскен черинге эв боор шыдаар болур кижи.

Бүдүштүг, дидим деп шынар чажындан-на ак сеткилдиг, шынчы, эш-өөрү-биле эптиг, ажыл-ишке шалыпкын, дидим чүректиг, коргуг эвес, эки чурумнуг уругларга хамааржыр.

Амгы бо үеде, бо хүннерде ада-иелерниң болгаш уругларының мөзү-шынарын ап көөрге, эрткен үеге көөрге, уруглар кижизидилгезинге харыысалга чогу кудуу дениэлди илередип турар. Мооң бир кол чылдагааны — ада-иениң уруглар кижизидилгезин ала-чайгаарлап, төлевилге албайн, нимтилел-биле деңге доругуп өзүп келир оң деп бодалдар-биле чурттап эртип турарында. Ооң-биле кады ада-ие уругларын ашкарып-чемгерип, идик-хеп-биле хандырып [illegible] уругларын [illegible] кижизидип тур. Бис дег сөөрү билип чоруурлар база бар. Ол дээрге өг-бүле тутчан [illegible] хамаатызы хүндүлекчи-дир.

Ада-ие уругларының сагыш-сеткилинче кирип, ооң өөредилгезин деткип, номчуурунга кандыг [illegible] көрүп, кады ажылдап, оон-биле өг-бүлениң [illegible] амыдыралда таварышкан келир бергелерни, [illegible] деңге сайгарар турар болза, бүдүштүг шынарга уругну кижизидип турарынга ол болур.

Ч. Моңгуш кичээлдерге орта орбас, өөрү уруглар-биле ойнаары нарын. Үргүлчү чүүрги [illegible] турар. Өөредилгеге [illegible] чок. Туразы улуг, хүндүлээчел эвес. Хөй-нитте чериниче [illegible] үндүвеген турар. Чүрүмүнүү эдип ап көр, Моңгуш деп чагааыка, [illegible]. Оол адазын сөзүнге [illegible] чүрүм чок чүүлүн [illegible] бар.

Шак бо өөреникчи дег, амыдыралдың улуг оруундан [illegible]. Оларның салым-чолу [illegible] гааралдан [illegible] шылып болур. Ынчангаш өзүп орар чаш [illegible] ада-иениң доктаамал хайгааралы, деткимчези, [illegible] чугула деп бодаар мен. Өг-бүлезиниң амыдыралында, аажы-чаңында [illegible] практика [illegible] уруглар кижизидилгезинде [illegible] лардан база үнүп кээр: эки [illegible] ада-иелериниң эртем-билиглиг, зарга-боолдаларының уругларының өөредилгези эки-даа болза, турачы улуг, эш-өөрүнүң мурнунга менээргээр, улуурган, а кедээ малчыннарының бодун ажылчыннарының уруглары топтуг, бичии сеткилдиг, ажыл-ишчи бүдүштүг, кижизиттинген болур. Кандыг-даа ада-ие уругунуң кижизидер дее, амыдыралы [illegible] хөй гааралга уругларын хоюга алыр херек.

Төрүттүнүп келген урут багай аажы-чаңныг, нарын төлеп чок, мөзү-шынар чок төрүттүнүп келбес. Уругну төрээш, өстүрген ада-иениң багай кижизиткенинден, багай үлегер-дурзунга [illegible] сылдарындан улуурган угаан-бодалы чегей, [illegible] уруглар тывылып келир деп бодаар мен.

Ада-иеге сүмем — уруглар кижизидери нарын болганы деп бил[illegible]. Манаа кижиниң [illegible] тыны хевир талазы-биле [illegible] болуп турар [illegible] билиг-мергежилдиг, [illegible] сеткилдиг [illegible] ажыл-иши-биле үлегер-чижек болур.

Эстетиктиг талазында идик-хепти бодунга таарыштыр арыг-силиг, чараш кылдыр кеттинип чорууру ада-иениң уругларынга үлегер-чижек болурун утпаңар. Ооң-биле кады ада-иениң ажыл иштинде, амыдырал-чуртталгазында таварышкан турар ажыл иштиң чымыштарын уруглары билбес болза, база ада-иезиниң чоптуг, томааныг аажы-чаңын уруглары эдербес болза, мөзү-шынарлыг, туруштуг, угааныг кижизидилгени уругларга кижизидип шыдавас бис ада-иелер.

Бичии-Урут КЫРГЫС.
Нарын школазының башкызы.

ӨГ-БҮЛЕ КЛУВУН ДЕТКИДИМ

«Шын» солунга «Өг-бүле клувун» парлап эгелээнинге өөрүп, ону деткидим. Ылангыя Таисия Даваанын материалын кончуг чүүлдүг бодадым. Чүү-даа чүве өг-бүледен эгелээр, ол байшыдалдыг, корум-чурумнуг болур болза, күрүне быжыг болур деп бодалдарга каттыжар мен.

Күрүнениң хамаатыларын өг-бүле төрүп, кижизидип турар. Ынчангаш аныяк салгалдың кижизидилгезин өг-бүледен эгелеп шыгжыдыр дээни чөп-тур. Өг-бүле ажы-төлүнге, өске-даа улуска эки үлегерлиг болуру ада-иеден негеттинип турар болгай. Эп-найыралдыг, корум-чурумнуг өг-бүлелер салгалдан салгал дамчып, эки үлегер көргүзүп чорууру тыва улусчу чаңчылдарның ужур-утказы улуг турган.

Хүндүлежилгениң, билчилгениң үндезининге өг-бүле тургустунар. Шаанда тыва ашак-кадай улус боттарын аажок хүндүлежир чораан. Өгнүң херээжен ээзин чыкылыдыр адавас, уруглар иезин дээр. Кенээтери, күдээлери ада-иезин аажок хүндүлээр, кудашкыларның хамаарылгазы аажок эки боор. Каты, катнезинге онза хамаарылга турган.

Өг-бүлени сеткили таарышканда тудар. Революция соолунда, интернационалчы өг-бүлелер база тып-тып эгелээни эки салдарлыг, улустуң найыралын быжыглаарынга дузалап турган. Орус, кыдат, моол кандыг-даа сөөк кижилер-биле тыва улус өг-бүле туткаш, эки чурттап чоруур. Ам-даа интернационалчы өг-бүлелер немежип турары эки-дир.

Довдув ООРЖАК.

ХАЧАПУРИ

Ону кылырынга үр үе үнмес. 100 грамм масло-ну, ол хире сметананы, 1 дагаа чуургазын эки былгап холаан, 10 улуг омааш далган-биле катай тудуптар. Ону соодукчуга он минута салып каар.

База бир савага чартык кил быштакты үүрмектээш, кырынче бир дагаа чуургазын салгаш холуптар. Далганны кандыг-даа хемчээлдиг кылдыр өйгеш, чуурга холааш, быштакты ортузунга салгаш, манчы тутканы ышкаш тудуптар. Ону печкага, духовкага 10 минута хире быжырар. Чем чиртингир болзун!

Эргим номчукчулар! Тыва национал чемнер канчаар кылырын ам келир силерниң чагааларыңардан билип алырынга идегедивис. Быштак, курут, чөкпек, кадык дээш, кандыызын ол дээр.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫЫЛ

Сөөлгү үеде кижизидилгеге хамаарышкан материалдар үнүп турар апарганынга өөрүп тур мен. Номчукчупар ол дугайын улуг дуврез-биле бижип турар-дыр. Ажы-төлувүстүң келир үеде кандыг кижи болуру ада-иелерден, бистиң боттарывыстан хамааржыр.

Улуглары дунмаларын ап чоруй баар кылдыр эртеден күш-ажылга кижизидери чугула. Хүндүлээчел, кээргээчел чаңга чажындан өөредири албан. Эмин эртир чассыткан урут амыдыралдың бергелеринге сыйлып болур.

Хүндүлүг ада-иелер! Уругларывысты сурган көрээлинер. Каш катап чагып турган, оларны эки орукче кииреринге үлүүвүс киириштирип көрээлиңер.

Владимир КАРТИ.

Чаш урут онза хайгааралды негээр. Ону ажаал азыраары эң бузыныг болгаш харысалгалыг мергежил. Улгады-даа бергеш, бажының дүгү көгере-даа бергенде, эр-даа, херээжен-даа кижи пезиниң дискэзинге бажын салып, чассырындан ыятпас. Авага ол чаш хевээр артар.

ЧУРУКТА: «Аас-кежиктиг чаш» деп Эдуард СОДУНАМНЫҢ фотоэтюду.

телевидение

МАРТ 16

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Крейцер сонатазы». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларыг. 11.05 «Циркте шуптуп ...». 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.25 Коллаж (реклама чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00—14.40 Ф. Абрамов чогаалчы-биле ужуражылга. 15.30 «Инзеледа, Инзеледа» телефильминиң баштайгы көргүзүү. 16.00 «Эртем медээчизи». 16.45 Мультфильм. 16.55 Хөгжүмнүг программа. 17.30 «Кижилер болгаш байдалдар». Барымдаалыг фильм. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Эргечигирганы — Советтерге. Волгоград: Чер-чер Советтерни соңгулдалап мурнунда болгаш соонда. 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. «Ыңгыкылдырган Галантика». 19.35 Вадим Егоровтуң ырлары. 20.05 «Королек — ыраажы куштугаш». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Көргүзүкчүн». 23.00 «Ол болган... болган...» 23.20 Барымдаалыг фильм. 23.35 — 23.55 «Уралдың [illegible]».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Музыка. 7 класс. Ф. Лист. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бойдус эртеми. 2 класс. Экии, час! 10.55 «Эртем медээчизи». 12.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Спартак». 13.20 «Амыдыралче эглип келгеннер». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 13.50 «Сунжи хемчигештиң чаңнышы». 14.20 — 15.20 «Далай амыл-ниичилери». Уран-чечен фильм. 18.55 Ирландияның национал байырлалынга. «Идегел хоорайы». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Март 18-те кеттап бадылаашкыннар. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттары-биле интервью. Бадылаашкынның чурумунуң дугайында. 19.00 — 19.10 Медээлер. 19.10 Ажык чугаа. РСФСР-ниң улус депутадынга Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунга депутаттың кандидаттары К-Э. К. Кудажы. РСФСР-ниң улус депутадынга Кызыл-Мажалык № 151 национал-девискээр соңгулда округунга депутаттың кандидаттары В. С. Моңгуш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар К. С. Күжүгет, Ч. А. Удумбера, С. Н. Аревчаа болгаш З. Н. Сат олар-биле төгерик стол.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чалсарда (21.30) — Киноочерк. 00.15—02.00 Бут бөмбүг.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 РСФСР-ниң улустарының хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 19.40 Барымдаалыг телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Крокодил Данди-2» (Австралия) 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40, **көрүлде залынга: «Төрээн төлү»** (2 серияларыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кызыл чечекчигеш» 9.40, 13.20. **«Частаашкын соолунде, четвергте»** 11.10. **«Ынакшы, идеге»** (2 серияларыг) 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Байырлыг, уругларым» (Франция—ГФР) 14.20. **«Бүгү ынакшыл»** 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бейбарс» 14.00. **«Мистер Индия»** (2 сериялыг) 17.00, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Удуур вагон» (16 хар четпээннер кирбес) 18.00, 20.00 шактарда.

Март 16-да 18 шакта «Тыва тудуг» ДТК-ның бажыңынга Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар А. Г. Богдановский болгаш И. А. Остапец олар-биле соңгукчуларның ужуражылгазы болур.

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң чанында **Чечен чогаал пропагандалаар бюро** бухгалтер херегчен турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 4, **телефону:** 3-41-36.

* * *

Тываның кедээ ажылагый техникуму кирип өөренир болгаш бот-өөредилгелиг салбырларының ийи ай хуусаалыг курстарынга сургуулдар хүлээп алырын баш бурунгаар чарлап тур. Ол курстарга 8—10 класстар доозуп кижилерни бо чылдың май 5-тен июль 5-ке чедир хүлээп алыр.

Курстарны доосканнар ук техникумга кирериниң экзаменнерин дужаар. Өөренирин күзээннер билдиришкинин директорунуң адынга бижиир болгаш 12012 дугаарлыг агар санче 18 рубльди шилчидер. Эртемниң дугайында документилерни ап алгаш келир.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Дружба кудумчузу 2 «а». Телефон №№ 3-25-53, 3-25-70.

* * *

Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге комбинады электромонтерлар белеткээриниң кежээки курузун ажыдып турарын чарлап тур. Кичээлдер кежээ болур. Ынчангаш бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилер өөренип болур. Өөрениириниң хуусаазы бир ай. Үшкү класстың трактористерин белеткээр курс база ажыттынар. Аңаа 6 ай өөренир. Кичээлдер 1990 чылдың апрель 1-де эгелээр. Ол курстарга киреринде документилерин болгаш бүдүрүлгеден чорутканы бижиин ап алгаш келир.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Калинин кудумчузу 1 «в». Телефон № 6-11-67.

* * *

Фигуралыг чуңгулаашкын талазы-биле делегей маргылдаазы Канаданың Галифакс хоорайында март 5-те эгелээн.

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүннери — 1990 чылда Европа маргылдаазынга мөңгүн медальдар алган Лариса Селезнева болгаш Олег Макаров (Ленинград).

ЧУРУКТА: бо чылдың март 5-те Канаданың Галифакс хоорайында эгелээн фигуралыг чуңгулаашкын талазы-биле делегей маргылдаазының киржикчилери — ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүннери танцычы Майя Усова болгаш Александр Жулин (Москва).

И. АДАМОВИЧИНИҢ, И. КУРТОВТУҢ фотолары. (СЭТА).

ТҮҢНЕЛИ БАГАЙ ЭВЕС

Чоокта чаа Чита хоорайга «Динамо» эки тура спорт ниитилелиниң чепсек чокка үдүр-дедир халдап-камгаланыырының (рукопашный бой) ажык маргылдаазы болуп эртиен. Мындыг маргылдаалар Совет Эвилелиниң динамочуларының аразында чаа сайзырап турар. Ол карате-де-биле дөмей спорттуң база бир чаа хевири болуп, бистиң чурттувуста ээзи нептеренгей апарган.

Бо маргылдаага Камчатка, Сахалин чартык ортулуктардан, Благовещенск, Улан-Удэ, Зеленогорск, Чита хоорайлардан — шупту 14 команда киришкен. Оларның аразынга Тываның командазы база турган.

Маргылдаа солун, көрүштүг болган. Ону хөй-хөй көрүкчүлер сонуургаан. Чиңгис спортчу демиселдиң түңнелинде бирги черни Улан-Удэ хоорайның, а ийиги, үшкү черлерни Хабаровск биле Чита-1 командалар ээлээн.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага бистиң республиканың спортчулары багай эвес түңнелдерни көргүскен. 70 килограмм чедир деңзиге Арион Чымба ийиги, а Олег Моңгуш (75 килограмм чедир) база ийиги черни тус-тузунда алганнар. А 65 килограмм чедир деңзиге Вячеслав Даргат 18 киржикчиниң аразындан 7-ги черни ээлээн.

Тываның командазы үш-ле кижи киржикчилиг барган-даа болза, 14 командадан 9-ку черни ээлээр аргалыг болган. Чараш, кашпагай аргалар ажыглап, көргүскени дээш динамочулар көрүкчүлерниң бедик үнелелин чаалап алганнар.

Иван ХУРАГАН.
Команданың удуртукчузу.

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

КУБОК—«ТЭЭЛИ» СОВХОЗТА

СЭКП Бай-Тайга райкомунуң шилчип чоруур кубогу дээш шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен. Чылдың-на эртип турар бо маргылдааның кол сорулгазы: районга шыдыраа оюнун сайзырадып нептередири, аныяктарны спорттуң бо хевиринге хаара тудары, спортчуларның билиг-мергежилин бедидери.

Бо маргылдаага районнуң совхозтарынга, район төвүнүң бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларының коллективтеринге эрткилээн маргылдааларының тиилекчилери база аныяк шыдыраачылар киришкен. «Тээли» совхозтуң, райпонуң, АТБ-ниң, райкүүскомнуң, районнуң улус өөредилге килдизиниң болгаш чамдык өске-даа коллективтерниң командалары чылдың-на бо маргылдаага ийи-ийи командаларны кирип, эң идепкейлиг киржип, шаңналдыг черлерни чаалап ап келгеннер. Мооң мурнунда бо маргылдаага киришпейн турган ыраккы «Кара-Хөл» совхозтуң, Шуйнуң кадыкшылга школазының шыдыраачылары бо чылгы маргылдаага бир-ле дугаар киржип, багай эвес ойнаан.

Маргылдааны швейцар система-биле эрттирген. Оюннуң тиилекчилерин тодарадырда, команда бүрүзүнүң ийи шыырак ойнаан киржикчилериниң пинити саның санааш. Түңнел үндүрерин көрдүнген. Ийи хуа тиилекчилээн чидиг спортчу демиселге «Тээли» совхозтуң № 2 командазы: ойнакчылары Шыдыраа Хертек, Виктор Ооржак 14 сандан 10.5 санны ап, СЭКП райкомунуң шилчип чоруур кубогун, бирги черниң дипломун болгаш вымпелди чаалап алган. Ол-ла ойнакчылар маргылдааның оргкомитединиң тургусканы «Эң эки халдакчы», «Эң эки ойнакчы» деп тускай шаңналдарынга төлептиг болганнар. Ийиги черни Кан-оол Хүргүл-оол, Семис-оол Хертек киржикчилиг районнуң № 1, үшкүзүн Киров Күжүгет, Моңгун-оол Сонам ойнаан районнуң улус өөредилге килдизиниң № 1 командалары тус-туста ээлээн. Моңгун-оол Сонам «Тиилелге дээш чүткүл» деп тускай шаңналдың ээзи болган.

Маргылдааның киржикчилери хары утга 23 хоюге ойнап турдулар. Маргылдаага шупту бежен ажыг шыдыраачы киришкен.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-28: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ииазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 389. ТС—00570.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 17 суббота № 63 (14263)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге чугаазы

Хүндүлүг эштер депутаттар!

Мени ССРЭ-ниң бирги Президентизинге соңгааш, меңээ көргүскен бүзүрелиңер дээш ханызы-биле өөрүп четтиргенимни илергейледим.

Бо албан-хүлээлгени күрүнеге берге үе-чадада хүлээп ап турарымны билип тур мен. Бистиң Ада-чуртувустуң келир үезинге бүзүреп турарымдан, а ол ышкаш эде тургустунуушкун мээң амыдыралымның утка-хоойлузу апарганындан Президентиге соңгудар чөпшээрелимни берген мен.

Менден негелде улам улгатканын билип тур мен, мен ону мээң кандидатурамны чугаалажып көрүп турар үеде депутаттарның саналдарын дыңнап ора база катап чидин-биле билдим. Чоннуң мурнунга бодумнуң хүлээлгемни күүседирииңден ойталавазым.

Мээң бодап турарымны ёзугаар алырга, эде тургустунуушкун политиказы дээрге бистиң чуртувус ышкаш ындыг чуртка шынар талазы-биле чаа байдалче, авторитар-бюрократтыг системадан гуманныг демократтыг социалистиг ниитилелче шилчииринин чаңгыс болдунуп болур тайбың оруу-дур.

Кылган ажылдарны үнелеп көөрүн, келир үеде боттандырар программаны канчаар бодап турарымны менден, Президентиден, улус манап турар болгай.

Эде тургустунуушкуннуң кол чаалап алыышкыны — демократия болгаш ажыкчарлыг чорук, бо дээрге моон соңгаар чаартылгаларның бүгү чорудуушкунунга шиитпирлиг ужур-дузалыг боор турар. Амгы үеде берге боор, социал-экономиктиг талада хөй бергелер болгаш айтырыглар тургустунуп турза-даа, мында кижиниң эрге-ажыктарынга дүүшкен стратегтиг эргилде көстүп келген. Политиктиг чаартылгаларның баштайгы боттут түңнелдери көстүп орарын эскерип турар бис. Ёзулуг улусчу эрге-чагырганың системазы тургустунуп, эрге-хоойлулуг күрүнениң үндезиннери хевирлеттинип турар. Унитарлыг күрүнеден долу амыдыралдыг федерацияже шилчиишкинниң берге үези эгелээн.

Бодувустуң чуртувуска эде тургустунуушкунну чаа утаап бодаашкынга үндезилеп калбартпышаан, бис даштыкы политиктиг чаа политиканы ажылдап кылган бис. Бо чорук амгы үедеги делегейге Совет Эвилелиниң ролюнуң дугайында бодалды өскерткен. Кол-ла чүве болза, бо чүүлдү делегей бүгү-ниити халаптың кыдыынга келген турда, чедип алганы болур. Болуушкуннарның озалдыг оруун дуглаан, делегей харылзааларын экижидери эгелээн.

Биригээр чугаалаарга, эштер, чугаа болза төөгүлүг хемчээлдиг эргилде дугайында боор турар. Шуптувус ону билген турар ужурлуг бис. оон башка эде тургустунуушкунуң эдеринчизи болуп турар чамдыкта харын аарышкылыг хөй-хөй болуушкуннарны шын билип алыры берге болгай.

Бо хире күштүг өскерилгелер боор турда, аңаа кадрларның, хөй-ниити медерелиниң белеткели четпээнинден кылза чогуур чүүлдерге четтикпейн турганывысты дорту-биле чугаалаар херек. Чернобыль, Армения, бойдустуң өске-даа халаптары, делегей рыногунга биске хамаарыштыр таарымча чок байдалдар багай салдарны чедирген. Инвестиция политиказынга, алкоголизмге удур кампания чорударда болдурган частырыглар эвээш эвес когаралды чедирген. Кемниг салдынчак чоруктуң уржуунда кайгамчык улуг чидириглерге, кижилерниң өлүп-чидеринге таварышкан бис, ол чорук националдар аразының чөрүлдээлериң өөскүдеринге чедирген.

Инерция, он-он чылдарда дазылданып өскен догма үзел-бодалдары, турнугуушкун чаңчылдары, чүве тоовас чоруктар, үстүүртен айтыышкын манап амыдыраар чоруктар биске шаптыктап турган. Бо чүүлдер бөгүн безин боор турар. Экономикада болгаш социал талада бергелер, өске-даа чидиг айтырыглар бар-даа бол, эң-не кол чүве болза, угаап-медерелдиң шаптыланып, чүве тоовас апарганы деп чугаалап боор мен.

Эде тургустунуушкунга удур күштерниң саадаыкчы салдарының дугайында айтырыгны чугаалавайн барып болбас мен. Оларның хөделиишкиннери вемелде бергедээшкиннерни тургузуп, бистиң ниитилеливисти чаартыры дээш шынчы чүткүп турар бүгү кижилерниң сырый каттыжыышкынын болгаш быжыг турушту чорууп негеп турар. Байдалдың чидиг боор турарын, айтырыгларның нарын болгаш чаңгыс аай эвес боор турарын, ниитилелдиң дүвүреп турарын билип тур мен. Ынчалза-даа үндарап-кудараар үндезиннер чок, политиканы солуурунуң барымдаазы чок.

Харын, эде тургустунуушкун политиказын улам күштелдирерининиң чугулазы илдең-дир. Чогум-на харын Президентиниң бүрүн эргелерин чүнүң-даа мурнунда бо сорулгаларга ажыглаар мен. Эде тургустунуушкунуң бүгү чорудуушкуннарын демократтыг үндезинге, шынап-ла, шиитпирлиг-биле бурунгаарладырынга бо бүрүн эргелерни ажыглаарымны онзалап демдеглеп тур мен.

Бо дугайын чүге чугаалап тур сен дээрге, Съездиге чедир-даа база маңаа, Съездиниң бодунга-даа Президентини тургузары эрге-чагырганы шуут эжелеп алганы ол эвес бе деп чигзиниишкинниң үргүлчү чугаалап турган болгай. Ындыг чигзиниишкиннерде үндезин чок. Ооң магадылалы — Конституцияның боду, ооң камгалалында боттут эргелерлиг күрүне эрге-чагыргазының дээди төлээлерлиг органы — улус депутаттарының Съездизи болгаш Дээди Совет туруп турар. Ооң магадылалы — чаңгыс кижиниң эрге-чагыргазының талазынче хөгжүүрүн болдурбас шыңгыы, ханы бодаан хемчеглер-дир. Ооң магадылалы — бисте боттут чүүл апарган ажыкчарлыг чорук, политиктиг плюрализм-дир.

Социал болгаш экономиктиг талада дүшкүүрлүг чоруктарны эвээжедир талазы-биле комплекстиг хемчеглерни чорударын бирги ээлчегиниң сорулгалары кылдыр санап турар мен.

Чогуур хемчеглерни болгаш өске-даа чүүлдерни хүлээп алырынга «шиитпирлиг эвес», «оожум», «озалдап турарың» дугайында хөй чугааларны ам дыңнап турар бис. Ында шын чүүлдер бар. Ооң-биле кады бис эргежок чугула белеткел үе-чадазын чуртталп эрткенивисти чугаалаксап тур мен. Бир эвес бис ажыл-агый практиказынга бот-орулга-чарылга, аренда болгаш кераэ, кооперативтерни ажыглап эгелээш, организас-эргелел структуразын өскертири болгаш өске-даа хөй аргаларны ажыглаарынга келбээн болзувусса, бар айтырыгларны билип алырының амгы деңнелинче, экономиктиг реформаның амгы деңнелинче үнүп шыдавас ийик бис. Дээди Советтиң хүлээп апканы азы ам хүлээп алыр деп турары үндезин хоойлуларны хүлээп ап шыдавас турган ийик бис.

Ниитилел бо бүгү чүүлдерни эртер ужурлуг турган. Ындыг улуг чаартылгаларга бис белен эвес турган бис, ам-даа болза, долу белен эвес бис. Ынчангаш белеткел үе-чадазы чайлаш чок эртер оруувус турган. Авторитар-бюрократтыг системаны ниитизи-биле узуткавас болза, экономиканы ханызы-биле эде тургузары болдунмас турган. Шынап-ла, үндезинниг, экономиктиг чаартылгаларның эрге-хоойлу үндезиннери биске турбаан.

Ам, кажан ындыг үндезиннер бар апарганда, ажыл-агыйны чорударының эрги болгаш чаа хевирлери — командылап-дужаар болгаш экономиктиг хевирлерни чилиг, чөрүшкек арга-биле бот-бодун кошкадып турар апарганда оларны ажып эртер арга тургустунган. Ооң түңнелинде оларның кайызының-даа дээштиг чоруу кошкаар, хереглел рыногунуң, акша саарылгазының, саң-хөөнүң баланс чок чоруу күштелир, экономиктиг өзүлдениң темпизи болгаш шынары кудулаар. Экономиктиг реформаны дүргедедиринин эргежок чугула апарган чылдагааны чазактың программазын күүседип турарында дүвүреңчиг байдалдар-биле база холбашкан.

Чогум-на харын эргилде херек, оон башка багай талалар улам дүрген өзер. Ынчангаш экономиктиг реформаны күштелдирерин чорудар талазы-биле шиитпирлиг хөделиишкиннер биске херек деп санап тур мен. Чүнүң-даа мурнунда, өнчү, чер, аренда дугайында хоойлуларда, бо пакеттиң өске-даа хоойлужудулга актыларында апыткан кайгамчык улуг тургузукчу күчүнү херек кырында ажыдар херек, оларны хүлээп алыры доостурунуң кырында келген болгай. Бо хоойлуларны боттандырарын Президентиниң кол сорулгазы кылдыр көрүп турар мен.

МОСКВА. 1990 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 15. Михаил Сергеевич Горбачев ССРЭ-ниң бирги Президентизи кылдыр соңгуткан. Ол дугайын ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге март 15-те эртен чарлаан.

ЧУРУКТА: М. С. Горбачев даңгырак хүлээп ап турар үезинде.

СЭТА-ның фотохрониказы (чурукту фототелеграф дамчыштыр хүлээп алган).

Хоойлулар боттары-ла ажылдай бербес болгай, бир эвес бис экономиктиг чогуур байдалды тургуспас болзувусса, кижилерниң инициативазы болгаш тывынгыр чоруу өжүп каар. Бис долу хайнышкынныг иштики рынокту тургузар дээш боттуу-биле ажылдаар ужурлуг бис. Бо дээрге экономиктиг нарын, политиктиг болгаш психологтуг айтырыг-дыр. Чаңгыс тудкаш, ону шиитпирлеп шыдавас, ынчалза-даа бөгүн чайгылыш чок хөделир херек, кандыг-даа коргуушкуннардан болгаш сестиишкиннердев чайлаар херек.

Өртектер доктаадырының, хандырылганың болгаш саарылганың системаларынга реформалар, күрүне чагыгларын тургузарының практиказынга өскерилгелер, бараннар, а алызында барып фонд биржаларынга реформалар кылбайн чыткаш, моон чайлаары берге. Кедээ ажыл-агыйның продукциязының артыкшылын хостуг садыглаарын барымдаалап, кедээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлеринге натура үндүрүүнче шилчири улуг базым болур.

Экономикага монополия тургуспазынче угланган хоойлуларны болгаш шиитпирлерни соңгаарладыышкын чокка хүлээп алыр херек.

Амыдыралчы аргалыг рынок үезинде күрүне экономиктиг чорудуушкуннарга салдар чедирер идегелдиг аргаларлыг болур. Маңаа бирги ээлчегде, бүдүрулгелерниң арыг орулгазынга база чурттакчы чоннуң орулгаларынга үндүрүг онаарының чогумчалыг системазы, саң-хөө контролю, ССРЭ-ниң Күрбанкызының бүгү саарылга төлевирлерин чаңгыс аай кылдыр таарыштырып башкарары, экономиктиг коньюктурага дүгжүп турар доктааткан хуулгу, идепкейлиг чээли политиказы хамааржыр.

Ынчаарга эң-не чугула чүве чүл дээрге күрүне бюджединиң чедишпезин ажып эртери-биле эң чоокку үеде күрүне чарыгдалдарын дыка кызырары, инфляция чорудулгаларынга удур хемчеглерни алыры болур. Ооң-биле кады бүгү чонга бирги ээлчегде, чурттакчы чонуң эвээш шалыңныг база чедимес байдалдыг кезектеринге идегелдиг социал магадылалдарны, өртектер өзүлдези-биле холбаштыр орулгаларга оңу дутлаар немелде төлевирлерни киириштир социал камгалалдың хөй талалыг хемчеглерин ажылдап кылыры чугула.

Аграр адырның депутаттары, оларның төлээлеп турары көдээниң ажыл-иштикчилери Президент кижиге, меңээ, совет тараачын ангының амыдыралының бүгү айтырыглары, аъш-чем айтырыы бирги чергелиг күштүг айтырыглар болур деп чүвени билген турар ужурлуг.

Бо бүгү хемчеглерниң херек кырында боттаныры дээш харыысалганың үүргези колдуунда чазакка онаажыр деп чүве билдингир болгай. Ооң-биле чергелештир кол өзек айтырыглар талазы-биле Президентиниң сорулгаларны, хуусааларны, харыылаар кижилерни тодаргай тургускан чарлыктарын хүлээп алыры негеттинер апаар.

Чүвени кандыг-даа ажытчажыт чогу-биле чугаалаар херек: улуг хемчээлдиг хемчеглерни боттандырары ниитилелди чаа байдалдарга таварыштырар, баштайгы үезинде аарышкылыг чүүлдер-биле капсырлажып, чамдык кижилерниң, бөлүктерниң эрге-ажыктарынга хамааржы бээри магатчок. Ынчангаш бүгү өзек айтырыгларның талазы-биле ниитилелге бот-боттарын билчири, чөпшээрежилгени чедип алыры чугула.

Эштер! Эде тургустунуушкунуң салым-хуузу бистиң федерациявысты таарыштыр тургузарын канчалдыр чедип алыр болдур бис. оортан дыка улуг чергелиг хамаарылгалыг болур. Президент апарган бо үеде бодумнуң чурттуң бүдүн-бүрүн болурунга чүткүлүмнү база катап илергейлеп тур мен. Ооң-биле чергелештир Президент эрге-чагыргазының онзагай сагыш салыр чүүлү болза, эвилелдешкен республикаларның бот-догуннаашкынын, оларның экономиктиг база политиктиг бот-тускайлаң чоруун быжыглаарының талазы-биле хемчеглерни алыры, автономнуг республикаларның база өске-даа национал-девискээр тургузугларның эргелерин бедидеөв болур ужурлуг.

Бо айтырыглар талазы-биле маңаа үнүп турган чугааларга каттыжышаан, бистиң федерациязыстың, улус бүрүзүнүң хөгжүдүлгезиниң негелделеринге дүгжүп турар чаа эвилел керээзин соглаажылдышкыны чокта ажылдаар кварары чугула деп санап турар мен. Ажа федеративтиг харылзааларның республика бүрүзүнүң байдалдарының база аргаларының онзагай талаларын барымдаалап тургаш, бот-тускайлаң, ангы-ангы болурун көөрү чугула.

Республикаларның бот-догуннаарын база Конституцияда кордунгени ышкаш, оларның шуут тускайланыышкынынге чедир бот-башкарыныр эргезин бадыткаар сорулга-биле эвилелден үнериниң механизмин чоокку үеде Дээди Советке чугаалажып көөрү база хоойлу-биле тодаралыры чугула. Бо бүгү айтырыгларны Президент болгаш Федерация чөвүлели Дээди Совет-биле кады ажылдап тургаш, сайгарып шиитпирлээр апаар.

Национальдар аразында чөрүлдээлерниң салдары-биле тургустунуп келген аарышкылыг айтырыгларны, бирги ээлчегде, деңнелерниң айтырыын шиитпирлээри-биле онза эң шалыкын хемчеглерни алыры эргежок чугула. Бо талазы-биле чогуур эвилелдешкен республикаларның чазактарының, а эргежок чугула апарган таарышкалары эвилел чазааның-даа шиитпирлери хүлээп алдынгаг турар ужурлуг.

Ниитизи-биле бөгүн бистер айтырыгны мынчаар салып болур эргелиг бис. Эвилелдешкен республикалар боттарының хамаарылгас чоруун быжыглаашпаан база калбаа бот-тускайлаң чоруктү чедип албышаан, бистиң совет болгаш делегей нормаларынга дүүштүр болуңуң девискээринге бүгү национальдын кижилериниң хамаатызы бүрүн эргелерин хандырары дээш долу харыысалганы бодунга алыр ужурлуг. Политиктиг-даа, юридиктиг-даа, материалдыг-даа харыысалганы аан.

Соолгү үеде национализм, шовинизм, харын даа расизм лозунгнарны тарадырының айыылы тургустуна берген. Конституцияның, чурттуң хоойлуларының бүгү күжүн ажыглап тургаш, ооң-биле хайыра чок демисежир херек.

Мээң бодап турарым-биле алырга, Президентиниң мурнунда туруп турар политик

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ҮШКҮ СЪЕЗДИЗИНДЕ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң март 15-те эртенги хуралын **А. И. Лукьянов** даргалаан.

Чапсар сөөлүнде **М. С. Горбачев** Съездиге чүве чугаалаан: ССРЭ-ниң Президентизинге соңгутканым-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы болур мээң хүлээлгелерим доозулган-дыр. Ону барымдаалааш, Дээди Советтиң Даргазының дугайында айтырыгны шиитпирлээри негеттинип келген.

Съездиге чугаалажып көөр кылдыр ол айтырыгны база киирген.

ССРЭ-ниң Президентизинге соңгутканы-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының эрге-хүлээлгелеринден М. С. Горбачевтуң халашканының дугайында, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы албан-дужаал дүжүрген болганда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының албан-дужаалынга А. И. Лукьяновтуң эрге-хүлээлгелерин соксаары дугайында. Президент албан-дужаалга соңгутканы-биле холбаштыр ССРЭ-ниң улус депутадының эрге-хүлээлгелерин М. С. Горбачевтуң соксатканының дугайында доктаалды Съезд хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга чамдык депутаттар боттарының кандидатураларын соксаткан соонда, [illegible] бюллетеньнерге [illegible] кандидатуралары тодаргай чугаалажып көрген соонда киирген (алфавит ёзугаар): Е. П. Велиханов, А. И. Казанник, К. Д. Лубенченко, А. И. Лукьянов, С. М. Рябченко, А. А. Собчак, Н. В. Федоров, Г. И. Фильшин.

Съездиниң кежээки хуралын депутат **В. И. Воротников** даргалаан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының соңгулдазын эрттирериниң чурумун санажылга комиссиязының даргазы **Ю. А. Осипьян** чарлап дыңнаткан.

Ооң дараазында бадылаашкын болган.

Литва ССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган шиитпирлери-биле холбаштыр Съездиниң доктаал төлевилелин Съездиниң президиуму, Дээди Советтиң палаталарының даргалары ССРЭ-ниң чазаа-биле кады даалгага дүүштүр белеткээнин депутаттар хуралга база катап чыгдып киирген дыңнаткан.

Национальдар Совединиң Даргазы **Р. Н. Нишанов** доктаал төлевилелин номчаан болгаш депутаттарның айтырыгларынга харыылаан.

Депутат **Ю. И. Гниенко** [illegible]

[illegible] Ниитилелиншилии-биле ону [illegible]лып черле болбас, Съездиниң доктаал төлевилелин деткииринче депутаттарны оратор кыйгырган.

Литваның ССРЭ-ден үнери камыктың мурнунда эрге-чагыргаже чүткээн политиктиг өжээтен кижилерге ажыктыг болур, литва улуска кандыг-даа ажыы чок деп, депутат **В. П. Иванов** санап турар. Ынчаарга ССРЭ-ниң составындан Литваның үндүрер дээн хөделиишкин чүгле политиктиг мугулай чорук эвес, харын литва улуска, ССРЭ-ниң улустарынга совет Литваның ам дириг болгаш моон соңгаар камгалакчызынга хамаарыштыр өскерликчи чорук-тур. Ол дээрге эде тургустунуушкунга, политиктиг болгаш экономиктиг реформаларга, күрүнениң камгаланыр аргазынга, чүс-чүс муң кижилерниң салым-чолунга согуушкун-дур.

Литваның болуунуң дааны-биле чамдык хөделиишкиннери-даа Литва дугайында шиитпирни хүлээп алырда [illegible] чорук сарыылдыг шиитпирни хүлээп алырының аргазын чүгле бергедедир, нарыыдадыр алаар деп, депутат **М. Л. Бронштейн** санап турар. Эвилелдиң чаа керээзин ажылдап кылырда, федеративтиг харылзааларны сайгарып көөрү чугула болур дугайында ССРЭ-ниң баштайгы Президентизинин чугаалаан системазын оратор [illegible]. Айтырыгны [illegible] шиитпирлерни тывар, хүлээп алыр аргазы боор.

Бо айтырыгны Дээди Советтиң Национальдар Совединге дамчыдып бээри, чүгле ооң сөөлүнде бүгү-ниитиниң чугаалажып көрүүшкүнүнге киирери чүүлдүг болур деп, депутат **Т. П. Буачидзе** демдеглээн.

Литвада байдал-биле холбаштыр чугаалажып көрүүшкүнге киришкен чамдык ораторлар ол республикада чүү болганын, мурнунда кандыг шиитпирлерниң хүлээп алдынганын тодаргай билбейн турарын депутат **А. К. Орлов** демдеглевишаан, М. С. Горбачевтуң болгаш өске-даа эштериниң Литвага чоокта чаа барып чорааны сагындырган. Ынчангаш Литваның Дээди Совединиң шиитпиринге чогуур үнелел харыылыы бербишаан, ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизиниң медеглелин хүлээп алыры эргежок чугула деп, ол санап турар.

Мурнунда санал берген ораторлар-биле депутат .. **Н. Медведев** маргышпышаан. ССРЭ-ниң танк шериглери 1940 чылдың июнь 15-те кандыг-даа референдум чокка Литваның девискээринче шургуп кирген турган деп чугаалаан. Саналдаттының кирген медеглелди хүлээп алыр мурнунда бүгү-ле чүүлдерни бадамчалыг ажылдап көөрүнче Съездиниң киржикчилерин ол кыйгырган. Республикада байдал ам дээрезинде контрольда турар деп, радио-[illegible] [illegible]. А бир эвес мындыг [illegible] медеглелди хүлээп алыр болза, ол чорук айыылдыг кыптыгыышкыннарга чедирип болур деп, оратор санап турар.

Белоруссия болгаш Литва хөй чүс чылдарда ниитилешкек төөгүлүг болуп келген деп, депутат **В. М. Семенов** онзалап демдеглээн. Белорус ССР-ниң чамдык девискээрлерин 1940 чылдың ноябрьда Совет Литва Республикага дамчыдып бергенин ол сагындырган. Кажан Литва керээлерин боду чааскаан күш чок болдура берген байдалдарда, БССР моон мурнунда Литвага дамчыдып берген девискээрлериң бодунга дедир эгидерин негээр ужурга таваржыр апаар.

Литваның девискээринде чурттап турар поляктарның дугайында уттуп болбазынче Дээди Советти депутат **И. С. Тихонович** кыйгырган. Вильнюс крайда чурттап турар поляктар Литва Республиканың составынга польша автономнуг округту тургузар бодалдыг. Кижилерниң национальындан хамаарылга чокка оларның боттарының база дылдарының бүрүн деңэргелиг анда хандыртынгай болур. Кандыг-бир чоннуң салым-чолун Москва-даа, харын [illegible] хөделип турар [illegible] шиитпирлевес-ле болгай. Референдум чокка бо таваржылгада ук айтырыгны шиитпирлээри болдунмас деп депутат санап турар.

Шиитпирни [illegible] бо Съездиниң хүлээп алырын Прибалтикада тургустунган байдал негеп турар-дыр, ынчангаш мырыңай чаа соңгуттурган Президентиниң артынга чаштынарга кайын болур деп, депутат **Н. С. Петрушенко** чугаалаан. Байдалды оратор хандыр бодап коргеш, мындыг түңнелди кылган: ада-иези улуг болгаш чугула херекти кылып, чай чок болу бээрге, оларның улуг өг-бүледе бичии уруглары тенектенип эгелээни-биле Литвада болуушкуннарны ол дөмейлээн.

Кижилер, оваарнып, боданып көрээли! — депутаттарга ындыг кыйгырыг-биле бодунуң чугаазын депутат **А. А. Щелканов** эгелээн. Ынчаарга чугаалажып көрүп турар айтырыгның алыс уткалы бичии назылыгларның чажында тенектениишкини эвес болуп турары хомуданчыг-дыр. бо айтырыгга улуг биле деп чүве турбас ужурлуг. Чурттуң салым-чолунга хамааржыткан принципиальдыг чаа болуушкунун дугайында чугаа болуп турар. Ол айтырыгны ам шиитпирлээр бодза, ону хоойлуга дүүштүр кылыр херек. Төлевилелди эде кылыры негээн доктаал эдилгезин ол хүлээвейн.

ССРЭ Конституциязын [illegible] хажыдып эгелээн ол [illegible] Прибалтикада [illegible] турар-дыр деп депутат **В. И. Яровой** онзалап демдеглээн. [illegible] хомуданчыг-дыр.

Байдал ол хире нарын болганда, ук документини ам хүлээп алыры черле эргежок чугула. Чижээ, Таллинн хоорайга чурттаары безин ам айыылдыг апарган. Мындыг фактыны депутат айыткан: телефон дамчыштыр аңаа үргүлчү кыжанып турар, ооң квартиразының эжиинге кылымал бомбаны чоокта чаа салып каан болган.

Бистиң чуртувуска ам «хөй» деп сөстү үш болукке: хөй девискээрге, хөй корум-чурум чок чоруктарга, хөй изиглениишкиннерге ам хамаарыштырып болур-дур деп депутат **Г. Л. Курдомов** чугаалаан. Корум-чурум чок чоруктар болгаш изиглениишкиннер хөй болган [illegible] девискээр [illegible] турар-дыр. [illegible] Литва ССР-ниң Дээди Совединиң [illegible].

Литва [illegible] документини [illegible] алырда, кандыг-даа талалар хөй чүүлдерни тодаргайлаар, хандыр бодап көөр ужурлуг бис деп, депутат **В. М. Фалин** чугаалаан. Угланыышкыны изиглениишкининиң эвес, а эң-не чогумчалыг эдиктиң документ хүлээп алдынган турар дугайында саналды ол ниитизи-биле деткээн.

Бо айтырыгны эң-не бадамчалыг шиитпирлээрниче депутаттар **Р. А. Медведев**, **Р. А. Быков** олар Съездиниң киржикчилерин кыйгырган.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрбанның даргазы **Ю. Д. Маслюков** ооң дараазында санал берген. ССРЭ-ниң составындан Литваның үнериниң экономиктиг үржүктарын тодаргай айыткан. [illegible]

Прибалтикада [illegible] депутат **Е. В. Коган** [illegible].

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының дугайында Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи [illegible] доктаады:

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга [illegible] Анатолий Иванович ЛУКЬЯНОВТУ соңгуур.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тиг реформаның өске айтырыгларындан, бирги ээлчегде, улусчу бот-башкарттынылганың долу эргелиг эргезин тыырга органнары болур Советтерниң бүгү чаартынгаш структуразын дүрген тургузарынга салдар чедирер сорулга туруп турар.

Чаа республика болгаш чер-чер Советтерин Чер болгаш Өнчү дугайында хоойлуларның ачызында ам эргежок чугула эргелерин болгаш аргаларны чедип алганнар; тус черниң бот-башкарттынылгазының болгаш тус чер ажыл-агыйының дугайында Хоойлу база хүлээп алдынган турар ужурлуг. Партия организацияларының талазындан Советтерге хамаарыштыр харыысалгазы болуп келген [illegible] шуут чок болур, тодаргай күрүне болгаш ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринге сөөлгүзүнүн бо ла холгаарлай бээри база соксаар. Шак мындыг байдалдарга Советтер бодунуң чаа ролюн шиңгээдип алгаш, долу күш-биле ажылдай бээри онза чугула. Оон башка эрге-чагыргага айыылдыг туруксуушкуну тыптып келир.

Ол ышкаш дараазында чүүлдү демдеглеп каарын эргежок чугула кылдыр санап тур мен: бодунуң эрге-хүлээлгелерин күүседип тура чурттуң Президентиниң даявып болуру механизм [illegible] ынчан Советтерниң чаа системазы тургусканы [illegible] түңнелинде кеступ каап болур. Күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарттаның органнарының системазынга Президентиниң ролюн бодумга ниитизи-биле канчаар көрүп турар мен?

Хамыктың мурнунда, оон чугула сорулгазы — эде тургустунуушкунуң дедир эгиш дивезинге магадылап ду тургузары, эрге-хоойлулуг күрүнени, бот-башкартынылгалыг социалистиг ниитилелди тургузарынче ажылдерели [?] шыңгыы болгаш чайгылыш чок чорудары.

Эрге-чагырганы аңгылап хүлээп алырының принциптери эрге-хүлээлгелерин тодаргай кызыгаарлаарын баш удур көрүп турар, ынчалзажок ол харын-даа оларның бир демниг хөделириниң эргежок чугулазын база аргаларын кызамдай бербес ужурлуг. Совет күрүнениң баштыңының болгаш оон чанында тургустунуп турар Президент чөвүлелиниң кол сорулгаларының бирээзин ында кылдыр көрүп турар мен. Иштики болгаш даштыкы политиканың кол-кол айтырыгларының талазы-биле сүмелерин ажылдап кылыр болгаш эргежок чугула апарган таварылгада оперативтиг шиитпирлерин саналдаар күрүне болгаш ниитилел хөгжүлдезиниң кол-кол адырларында ажылдап турар сурагтыг политиктиг ажылдакчыларның, специалистерниң коллективи кылдыр бо орган ынчаар билдинип турар.

Мээң билип [?] турарым-биле [illegible] Президент кылдыр көөр кандыг-ла-бир аңгы бөлүктүң болгаш политиктиг угланышкынның төлээлекчизи кылдыр эвес, а харын-даа бүгү чоннуң бүзүреттиг [illegible] тур мен.

Ол дээрге 5 [illegible] политиктиг бүзүределдиниң айтадап каалдар ужурлуг дээни ол эвес-тир, ол дээрге ниитилелде бар үзел-бодалдарның болгаш хоойлу бүгаар эрге-ажыктарның бүгү хемчээлин эн-не боттуу-биле болгаш чөптүү-биле өөренип көөрүнге белеңин көргүзүп турар. Чурттуң болгаш чоннуң чаагай чоруун чүденда артык бедик-биле үнелевишаан, даңгыраанга дүүштүр хөделир.

Моон-биле чергелештир мачаа-даа, Съездиге-даа иштиг-иштиг, чамдыкта чидиг дискуссияларның чылдагааны болу берген айтырыгга долу харыыны бээр херек. Президентиниң болгаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының эрге-хүлээлгелерин дакпырлаарының дугайында айтырыгны чугаалап турарым бо. Шак ындыг дакпырлаашкын бөгүн болгаш чоокку келир үеде-даа эде тургустунуушкунуң эрге-ажыктарынга дугжур дээрин санап турар депутаттарның бодалдарын чүүлдүгзүнүп тур мен.

Улус депутаттарының амгы Съездизи ССРЭ Конституциязының 6 болгаш 7 чүүлдеринге өскерилгелерни киирбишаан, бистиң ниитилелдиң демократтыг хөгжүлдезинге чаа үе-чаданы ажыдып турар.

СЭКП моон соңгаар политиктиг өске организациялар-биле дең байдалдыг ажылдаар, соңгулдаларга киржир, эвилелдешкен болгаш республикалар чазактарын, чер-черге эрге-чагырга органнарын тургузар эргени демократтыг аргалар-биле чедип алыр.

Ол талазы-биле Президентиниң болгаш оон чанынга тургустунар органнарның эң кол ажыл-чорудулгазының бирээзи, мээң бодап турарым-биле, ниитилел шимчээшкининиң политиктиг агымнарын каттыштырар. Президент эрге-чагырганың демократтыг дээрге янзы-бүрү угланышкыныг ниитилел бодалының төлээлери-биле, Президентиниң кайы-бир эгелээшкиннерин болгаш программаларын ажылдап кылырынга оларның киржилгези-биле хараалзашкынга болгаш кады ажылдажылгага болур дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Бирги ээлчегде, ол ССРЭ-ниң улус депутаттарынга хамааржыр чада бис [?]. Мээң бодап турарым-биле, Президент чөвүлелиниң составынга Съезд-биле, Дээди Совет-биле, хөй-ниити организациялары-биле болгаш каттыжыышкыннар-биле, [illegible] эвилелдер-биле, эртем болгаш культура албан черлери-биле, улуг болгаш харыысалгалыг рольдуг массалыг информация чепсектери-биле харылзааны боттандырар тускай кижилер турза эки ышкаш.

[illegible] соолунде. Президент [illegible] рунуң магадылалы бар [illegible] ган турар ужурлуг. Шиитпирлекчи болгаш күүсекчи эрге-чагырганың сулаар [illegible] сандаргай болур [illegible] эртериниң эргежок чугулазын бис шупту ам билип турар бис. Ол дээрге, шыны-биле чугаалаарга, Президент эрге дужаалды тургузарын соңгаарлатпазының бир чылдагааны болган.

Байдалдың дениигүүрүнүң өскерилгениниң айыылы-биле ниитилелде дүвүреэзин болуп турар. Күш деген, бодун туттунуп шыдавазын көргүзүп, национал аңгылаашкынын үндүрүп, күрүне болгаш хөй-ниити органнарын ультимативтиг негелделер-биле ыйыдып турган, бодунуң сорулгазын чедип алыр дээн кордаашкыннар дугайын ынча деп турарым ол.

Чамдык бөлүглежиишкиннер болгаш ажылдакчылар боттарының үзел-бодалын коргудуушкуннар, хамааты дайынының айыылы-биле, эгилде, национал айыыл-халап-биле болгаш оон-даа өске чүүлдер-биле коптактап тургаш чедип алырын бодап турары көзүлдүр-ле ийден. Ынчалза-даа чурттуң политиказынга ийыышкынның ындыг арганы ниитилел бүрүңү-биле хүлээп көрбес-даа, эде тургустунуушкунуң сорулгаларынга үндезини-биле чөрүшпес бистиң ам-даа быжыглаан аныяк демократиявысты айыылдыг ол аргалары ойтур шаап турар. Чорудулгаларының ындыг хөгжүлдезин шиитпирлиишин-биле соксадыр херек.

Президент эрге-чагырганың сорулгазы — хамаатыларның амы-тынынче, эт хөреңгизинче, ат-алдарынче болгаш айыыл чок чоруунче, семээшкин, спекуляция, кижи шыдаар арга чок хемчээлдиг апарган «ажыт экономика» дээн ышкаш кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур шиитпирлиг туржуру. Ол сорулга-биле чугуур хоойлуларның күүселдези, чугула Чарлыктарны үндүрери дээш шыңгыы хынаашканы тургузар, ол ышкаш эрге-хоойлу камгалаар органнарны быжыктырар. Байдалы эргелери болганы харыысалгазы шиитпирлээр ужурлуг сорулгаларынга дүүшкек турары-биле судтуң истелге аппаратының, прокуратураның реформазын дүргедедири эргежок чугула деп санап турар мен.

Айтырыгны ындыг янзылыг тургузуп тура, күрүне болгаш ажыл-агый органнарындан, бистиң бүгү кадрларывыстан кем-херек үүлгедиишкиннериниң чылдагааннарын чайладыры дээш харыысалганы дужурбейн тур мен. Кем-херек үүлгедир чоруктарының дазы [illegible].

Корум-чурумну чогуур деңнелге тургузарынга Советтерниң чаа аргаларын ажыглап билири, хөй-ниитини эвилелдээри, парлалганы идепкейлиг киириштири чугула.

Кижилерниң чогумчалыг кады амыдырап-чурттаарынга херек мөзү-шынар үндезиннерин кандыг-даа эрге-чагыргага солуп шыдавас. Моон мурнунда бис угаан-бодал талазын херекке албайн, ону идеализм деп санап турганывыстан ам каап оон уржуктарынга таваржып турарывыс бо. Күш ажылга, эртемге, билигге, уран чүүлге, культурага, ажыы-биле чугаалаарга, ногус [?] өске хамаарылга херек. Угаан-бодалдың дээжизин, ниитилелдиң долу уткалыг болурунга болгаш хөгжүлдезинге амыдыралчы эргежок чугула чүүл кылдыр хүлээп алыр байдалдарны тургузар херек.

Бистиң улустарывыстың [illegible], оон ниитиде совет үеде чыып алган байлак культура фондузунга дээниш, делегей деңнелдениниң үнелиг чүүлдеринге кады киржип тургаш, ниитилелде кижилер аразында хамаарылганы чогумчудары, ада-чурттуң чаагай чоруу дээш туржуп турар бүгү кижилерни каттыштырары чугула.

Мону бис ам-даа медереп билбээн бис. Бистиң хөй-ниитивисти бөлүглежип алгыжар чорук тудуп чиир четкен, ылангыя чурттуң төөгүзүнүң берге үе-чадазында хөйнү кылып болур интеллигенцияда бо чорук нестүп турар. Ниитилелге күштерни каттыштырып болурунга шуут дадагалаап турарлар бар. Мен оон-биле чөпшээрешпес мен. Берге минуталарда чон бүгү чүвени шыдажып эртер, шаптараазыннарны ажыр дээш бодунуң күжүн черле мөөннептер. Кижилерниң угаан-бодал дагдыныгчылары апарган улустуң хүлээлгези — чаңгыс аай сыгый каттыжарынга бүгү талалыг деткимче көргүзери.

Күштер каттыштырылгазы эде тургустунуушкунуң политиказын болгаш идеяларын, орта шаптыктап турар чүүлдерни ажык ертериниң айтырыы делгандыр херектеттиниң турары чугаажок.

Даштыкы политика дугайында. Сөөлгү чылдарда ол боттуг чоруктуң болгаш сарыылдыг болурунуң шылгалдазын эрткен. Бирги туруш «соок дайынны» чок кылыр болгаш дайынның дорт айыылын чайладыр арганы берген. Делегей ниитилежилгезинге тайбынга ынак [illegible] Совет Эвилели [illegible] турар. Ынчангаш [illegible] мен шуут хүлээп албас мен.

Даштыкы политика талазы-биле билдингир доктаалды совет чоннуң мурнундан хүлээп алган улус депутаттарының Съездизи оон магадылалы болган. Президентиниң бүгү хөделиишкиннери ол доктаалга шыңгыы чагыртып турар ужурлуг.

Президент институдун дайын сөөлүнүң шериг-политиктиг дең чоруунуң өскерлиишкиннери болуп турар делегей хөгжүлдезиниң чугула үе-чадазында бистиңнде киирип турар-дыр. «Соок дайын» узуткаттынган-даа болза, шериг талазы-биле удурланышкак чорук ажып эртинмээн. Ынчангаш айыыл чок чоруктуң политиктиг аргаларын колдады удуртулга болдурбушаан, угаан-сарыылдыг четчир чоруктуң болгаш чаа шериг доктриназының принциптеринге даянып, чурттуң камгалал политиказын удуртуру, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дугайында сагыш човаашкын Президентиниң ажыл-чорудулгазынга кол черни ээлээр. Өске арга чок. Президент апарган кижи болганымда, ындыг боор деп силерге бүзүредип чугаалаайн.

Бисте ам дыка хайы шериг реформазы херек. Борта тургустунуп келир нарын айтырыглар Президентиниң, Президент чөвүлелиниң ССРЭ-ниң Дээди Соведи-биле кады демнежип кылыр чүүлү болур. Дээди Советтиң болгаш Съездиниң чөпшээрели чокка чурттуң девискээринден дашкаар Чепсектиг Күштер ажылгаарын кажан-даа шуут болдурбас деп улусчу депутаттар Съездизиниң бадылап алганы принципти сагыырымны борта чугаалаайн.

Даштыкы политикага чоокку үеде чүнү кылза эки? Кол чүүлдерниң бирээзи — чепсегленииишкиниң чугула хевирлериниң талазы-биле бо чылын-на боттуг түңнелдерни чедип алыр сорулгалыг чугаалажыышкын чорударын дүрген шимчедири.

Президент Буш-биле Вашингтонга ужуражылгага совет-американ харылзааларының эниижеднаге чаа базымны көргүзеринден аңгыда, харын делегей политиказының чаагай байдалын быжыктырарынга ийи күрүнениң киирер үлүү болур улуг чергелиг шиитпирлер белеткеттиниң турар. Чөөн Европада бистиң-биле эвилелдешкен 6 чуртка төөгү ужур-уткалыг өскерилгелер болган. Оларның-биле харылзааларывысты дең эргениң болгаш хосталганың принциптеринге үндезилеп чаа бодаашкынга чүүлдештээ чүүлдерни оон ап каггышаан, он-он чылдарының [illegible] харылзаазындан чыгдынган [illegible] деңнелдиг чүүлдерни кадагалап алыры чугула.

Оңзагай черни герман айтырыы ээлеп турар. Ол ам европа политиказының төвүнде. Бо хүннерде бо талазы-биле бодумнуң туружумну каш-даа катап илередир аргалыг болдум. Ол бистиң чонувуска болгаш бүгү сонуургалдыг талаларга эки билдингир. Оон алыс уткавы — немецтер каттыжар талазы-биле чиңгине аргезин боттандырарда, Германияның девискээринге дайын айыылын кажанда-даа шуут тургуспазында. Арткан бүгү чүве оон укталыр — 4 күрүнениң эргелери-даа, кызыгаар хажыдыышкынын болдурбазы-даа, ниити-европа чорудулгазы-биле харылзаазы-даа, Германияның НАТО-га турарының хүлээп алдынмазы-даа, делегейниң ийиги дайынының түңнелдеринге хамаарыштыр тайбың керээзи-даа.

Бүгү делегей болуушкуннарының шаңкын чоруу бо чылдың күзүнүнде АКШ-тың болгаш Канаданың киржилгези-биле болур ниити-европа ужуражылгазынга чаа утканы киирип турар. Европаның төвүнде каттышкан Германияның тыптырынга холбаштыр айыыл чок чоруктуң коллективтиг органнары-биле блок системазын солуур дугайында, демниг шимчээшкин база кады ажылдажылга дугайында боданыр үе келген. Ам бежен делегей харылзааларының төөгүзүнде ийи үе-чаданы чарып болур «Хельсинки-2»-же угланыг херек.

Чамдык ат-алдарлыг чурттар-биле каттышкан медегелдерге болгаш аңгы-аңгы адырларга кады ажылдажылганың он-он дугуржулгаларынга ат салдынган. Удур-дедир ажылдажылгага шынчы болуру — оонурсалдыг, айыыл чок чоруктуң база деңнелгениң факторлу болур, а Европага — боттарывысты быжыы-биле холбап алганывыс «ниити-европа бажыңынче» базымныг базым болур. Бо документилерде салдынган принциптерге база практиктиг ужур-дузалыг чүүлдерниң боттандырын контрольдаазы — Президентиниң баш билир айтырыы.

Чаа бодаашкынның политиказы хөгжүп орар чурттарга бистиң сонуургалдарывыстың чиде бээрин болдурбас. Дең эрге, социал деңнелге, демократия база кижиге төлептиг амыдырал дээш демисежиш турарлар-биле бистиң чаңгыс эп-сеткиливис доктаамал.

Азия-Оожум океан девискээр уунга Владивосток база Красноярск эгелээшкиннерин дес-дараалаштыр боттандырары, оларны тодаргай ажыл-херекче харылзаалажыр шилчидери көрдүнген. Улуг Индия-биле бистиң хөй чылдагы быжыг кады ажылдажылга каттыштырып турар. Кыдат Улус Республика-биле ажыл-чорудулга хөгжүүшаан.

Европага болгаш Азияга тайбың харылзаалыг ниитилежилге тургузарының ажылы, мээң бодалым-биле, адак соонда бүгү Евразия девискээринге айыыл чок чоруктуң чаңгыс аай системазы-биле доостур ужурлуг.

Чоокку Чөөн чукте байдалды шыңгыы сайгарары чогумчалыг, биске болгаш бүгү делегей ниитилежилгезинге чугула бо регионга хамаарыштыр идепкейлиг политиканы катап тургузар.

Бистиң даштыкы харылзааларывыска улуг черни Латин Америка ээлеп бар чыдар. Мында база бүгү-делегей хөгжүлдезиниң эки утланышкынын үргүлчүлээриниң ынаныжы тургустунуп турар.

Президентиниң кичээнгейинге ССРЭ-ниң бүгү-делегей ажыл-агый харылзааларынче кирериниң болгаш долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының бүгү делегей кужениишкиннеринге каттыжарының айтырыглары доктаамал турар ужурлуг.

Делегейде бот-боттарының аразында «хамаарылгалар улам күштелип» турар байдалдарда Каттышкан Нациялар Организациязының канчаар-даа аажок улуг ужур-дузазының дугайын база катап бадыткаар болап тур мен. КНО-нуң ролюн катап тургузары, оон тайбыңны быжыглаарынче угланган хүлээлгелерин идепкейжидери кижи төрелгетенниң төөгүзүнде тайбың үе-чадаже шимчээшкиниң чедиишкиниг болуруп хаалдырып болур чугула чүүл болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Чугаалаан чүүлдеримни түңнеп шаан, бистер шупту [illegible] вус — чүс ажыг улустарның оолдары болгаш кыстары, боттарывыстың национал болгаш культура чаңчылдарывыс-биле, [illegible] чүүлдеринче-биле чаңгыс бажыңда чурттап турар бис деп чүвени чугаалаксадым. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентиниң албан-дужаалдың ролю болгаш хүлээлгези чуртка национал чөпшээрежилгени, бот-боттарын хүндүлежириниң болгаш чаагай кожаалдар [?] турар чоруктуң бүдүн быжыглаары ол болур деп билип турар мен. Хамааты тайбың чоруктуң принциптерин быжыглаар тургузары, улустарның эрге-ажыктарын илередиишкини болгаш камгалакчызы — ССРЭ Президентиниң болгаш кижи мээң дээди сорулгам болгаш ыдыктыг хүлээлгем.

Президент эрге-чагырганы күүседири-биле холбашкан бүгү чүүлдерге бистиң улузувуска, оон күзел-соруунга, мөзү-шынарынга, мерген угаанынга болгаш бедик билиг-культуразынга база оон шын бодалынга даянырындан өске чүве чок деп бодаар мен.

Эде тургустунуушкунну бурунгаарладырынга шиитпирлиг салымчыныны кижи [illegible] турар ажылчын аңгы [illegible] турар мен.

Оон күш-ажылын хостут болдургаш, аъш-чем программазын шиитпирлеп ап болуруус база черниң ээлери болур совет тараачынның тургузуучу күжүнге бүзүреп турар мен.

Кужениишкиннинг ажылдыг болгаш угаан-бодал күчүзүн негеп турар эде тургустунуушкунуң чугула сорулгаларын шиитпирлеп келген болгаш шиитпирлээр-даа ужурлуг эртем болгаш культураның, бүгү совет интеллигенцияның ажылдакчыларынче бодумнуң бодал-сеткилимниң бедик бүзүрелин угландырып турар мен. Аныяктарга, харыысалгалыг политиктиг шиитпирлерни хүлээп алырынга база оларны боттандырарынга оолдар болгаш кыстарның боттуг киржилгезинге, чалыы назынның тургузуучу энергиязынга улуу-биле идегеп турар мен.

Улуг салгалдың кижилериниң мерген угаанынга база бистиң ниити херээвис дээш амыдыралының бүгү чылдарында шылгаттынган оларның сагыш-сыралынга, Советтерниң эрге-чагыргазының [illegible] оларның улуг сонуургалдыынга бүзүрээр мен.

Чурт иштиниң тайбың чаартылгазының быжыг магадылалы тургуспушаан, Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштериниң хүлээлгезинде боттарының хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип турар шериглерге идегеп мен.

Президент кижи болганымда, чуртта [illegible] политиктиг күрүне болур коммунистер партиязынга [illegible] XXVIII съездизинче [illegible] платформазын боттандырарынга [illegible] тур мен. Партияның чарлап үндүрген программазынга [illegible] — гуманныг болгаш демократтыг социализм [illegible] турар.

Бистиң [illegible] бергелер ажыы эртинер.

Корум-чурумну болгаш [illegible] Ындыг күштер болгаш [illegible] Орус улус [illegible] кады хөй националдыг күрүне [illegible] каттышкан бүгү улустар боттарының ниити Төрээн чуртун катап тургузуп шыдаан. Эде тургустунуушкунуң социалистиг чаартылгазының оруу-биле чоруп ол [illegible] алырлар.

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ҮШКҮ СЪЕЗДИЗИНДЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чугаалаан. Доктаал телевиделинге ол чамдык тодаргай саналдарны киирген. Оон иштинде Литва ССР-ниң девискээринде чурттап турар бүгү хамаатыларның эргелерин камгалаарын болгаш корум-чурумну тургузарын бодунда бар бүгү чүүлдерни ажыглап тургаш чедип алырын ССРЭ чазаанга дагзыр деп, саналды ол киирген.

Оон соонда **М. С. Горбачев** сөс алган. Литва айтырыының талазы-биле бодунуң бодалын илередирин дилээп бижикти ол номчаан.

Байдалдың дугайын чугаалаары-биле сөс алдым деп, Президент чугаалаан. Мындыг хевирлиг чугаалаксаар болдум. Байдал өскерлип турар таварылгада бөгүн бистер харылзаа кылырының аргазын өскертип чадап турар бис.

Бистиң чуртувустуң иштики амыдыралының бо кончуг үндезин айтырыынга хамаарылгавысты илереттээн шааравыста, Съездини хаап болбас деп санал берген кижилерниң чугаазының бир аай болганын Президент демдеглээн. Литвада боор турар болуушкуннарга хамаарыштыр [illegible] дүвүреэзин болгаш сагыш-сыралы боор турары телеграммалар херечилеп турар.

Бо айтырыгны чугаалажып тура, бистер Литваның дугайын, чурттуң дугайын эки [illegible] бис. Оон туруштук. Европаны болгаш делегейни-даа деп чугаалап бодар мен. Ынчангаш бо айтырыгны чиик көрүп болбас. Бистер дыка шыдажып [illegible] болуп келген болгаш ындыг болуп даа турар бис. Бүгү саналдарның кол утказы ындыг болган деп санап тур мен. Бистер чүгле каш айлар эвес, а сөөлгү бүдүн чартык ийи чылдарның дургузунда литва эштер, литва чон-биле идепкейлиг чугаалажыышкыннарны кылып келдивис. Ындыг чугаалажыышкыннарны уламчылап, бо үеге чедир шын чүүлдү кылып келген бис деп бодап тур мен. Ынчаарга бо чорудулганың бо хире чидиг хевирлиг апарганында хүндүткелдиг, шыдамыккай чорукту көргүзүп, эш куу [?] [illegible] келген төптүң-даа бүрүзү чок, бүгү республикаларының төлээлекчилериниң-даа бүрүзү чок деп бодап турар мен.

Оон-биле чергелештир бистер оон ындында соксадып олуургадыры негеттине берген чорудулгалар туруп турар, а оларның ындыг илередиктери костүгүлеп каап турар ындыг туруушта чедип келген бис. Ол дугайын бистер литва улуска-даа, бүгү чуртка-даа, делегейге-даа ажыы-биле чугаалаар ужурлуг бис. Делегей бистиң туружувустуң кандыг болурун — Съездиниң кандыг турушту ээлей бээрин манап турар.

Съездиниң ажылы эгелеп турда чугаалаан чүүлдеримни барымдаалап көрде эки бээр деп бодап тур мен. Съезд болгаш бистер шупту бис совет улустуң күзел-соруун илергейлевишаан, оон төөгү талазы-биле мугулай чорукче ыдалаан, чонунуң салым-чолун айыылга таварыштыра берип болгу дег кижилер-биле литва чонну каттыштыр санавайн, а ол чонга хүндүткелдиин сеткилин тевээр арттырып турар бис. Литва чонга болгаш биске билдингир шиитпирлерни хүлээп алыры-биле ажыл-чорудулгазын холбаштырып турар хөй-хөй кижилерге дугаалаар ужурлуг бис. Ынчаарга ол чорукка хүндүткелди болгаш шыдамыккай чорукту уламчылап арттырбышаан, принципиалдыг болгаш быжыг турушту ээлээри чугула.

Ажаа холбаштыр документиниң телевиделинде киирген хөй информация хевирлиг чүүлдерни ап каапкаш, амгы үеде кончуг херектиг болгаш тургустунуп келген байдалдан негеттине берген чугула политиктиг болгаш юридиктиг үнелелдерни база даалгаларны айыткан шиитпирни хүлээп алырын Президент саналдаан.

М. С. Горбачев доктаалдың текизин саналдаан, ону Съезд бадылаашкынның хөй кезии-биле хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкынның түңнелдерин саналга комиссиязының даргазы **Ю. А. Осипьян** дыңнаткан. Бадылаашкын кылыры-биле соңгулда бюллетеньнерин 1896 кижи алган деп, ол чугаалаан. Соңгулда хааржактарын ажыдарга оларда 1890 бюллетень бар болган. 6 бюллетеньни күш чок болган деп санаан. Бадылаашкынның түңнелдери мындыг янзылыг болган: Велитов дээш 60 кижи бадылаан, удур бадылааннар — 1824. Казанник дээш 73 кижи бадылаан удур бадылааннар — 1809. Лубенченко дээш 377 кижи бадылаан, удур бадылааннар — 1507. Лукьянов дээш 1202 кижи бадылаан, удур бадылааннар — 682; Рябченко дээш 26 кижи бадылаан удур бадылааннар — 1858. Собчак дээш 77 кижи бадылаан, удур бадылааннар — 1807. Федоров дээш 30 кижи бадылаан, удур бадылааннар — 1845. Фильшин дээш 22 кижи бадылаан, удур бадылааннар — 1862.

Ынчангаш улус депутаттарының бадылаашкынының хөй кезии-биле, тодаргайлаарга, даңзыда кирген составтың 53,6 хуузун алгаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга **А. И. Лукьянов** соңгуткан.

Саналга комиссиязының протоколун Съезд бадылаан болгаш эш **Анатолий Ивановичи Лукьяновтуң** ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга соңгутканының дугайында доктаалды хүлээп алган.

Оон соонда **А. И. Лукьянов** сөс алган.

Ажаа көргүскен болгаш хүлээткен бүзүрел дээш депутаттарга өөрүп четтиргенин иреттиеш, оон чугаалааны болза:

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш бистиң Съездивистиң мурнунда туруп турар кылыр ужурлуг чүүлдерниң дугайын барык чыл бурунгаар бо индирден чугаалаан болгай мен. Ынчан бистер эрге-чагырганың дээди органында ээ барымдаалаан, ролю мудуллаттынган болгаш байырлал шинчилиг чүүлдерниң барының дугайында чугааны кылып турган бис. Янзы-бүрү үзел-бодалдарны, туруштарны илередип шыдаар ажылчын болгаш негелделиг органны тургузар. Съездиге болгаш Дээди Советке чугаалажып боолас айтырыглар турбас дугайында ажык-чарлыы-биле, массаларның мурнунга кескү, билдингир база ажылы чонгарбиле тудуш харылзаалыг ажылдааралывыстың дугайында чугааны кылып турган бис.

Дээди Советтиң хоойлужудулга талазында база ажыл-чорудулгазының өске-даа талаларында улуг сорулгаларның туруп турарының дугайында чугаа боол турган. Бир эвес бо хүннүң туружундан кылдынган чүүлдерни көрүп көөр болза, канчалза-даа хөй чүүлдер кылдынган деп чугаалаарының долу барымдаалары бар. Дээди Советтиң ажылы бурунгаарлап орар, ол ам «дыштангыр-даа» эвес, «сталинчи-брежневчи-даа» эвес, ол ышкаш байырлал шинчилиг-даа эвес апарган. Он айлар дургузунда улус депутаттарының Съездизи 28 чугула хоойлуну, 220 ажыг доктаалды хүлээп алган. Биче эвес бергелер турбажок, бистиң ажылывыста хөй чаа, бүдүштүг чүүлдер тыптып келген. Ындыг болзажок, моон мурнунда турганындан хөй чүүлдү кылыры бистиң мурнувуста туруп турар.

Соңгуткан соонда бо кыска чугаамга чүнү чугаалаксап турар мен?

Бирээде, хөй партиялыг системаның тургустунуп эгелээниң бөттүр-биле медерел билип тура. Дээди Советтиң ажылын, бир талазында, политиктиг плюрализмни баянда хаара туда берген ажы чүүлдерни бурунгу-биле ажылдаар, а өске талазында, плюрализмниң тургузуп каап турар дүшкүүрлүг байдалдарын чавырыпдырып турар ылгылыг кылдыр органчазтаары кончуг чугула. Манаа удурланышкынының саналдарын дыңнап база оваарып билири, оон шын чүүлдерин хүлээп көөрү кончуг чугула. Бир десин хамаарылгаларны барымдаалап сагыыры чедип алдынмайн турар-дыр деп, манаа депутаттар чугаалап турган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Коммунистиг партияның Платформазы бистиң партияның төлээлекчилери эде тургустунуушкунуң бүгү күштери-биле чугаа-харылзаалыг турарынче кыйгырган. Аныяанда чаартыкчы чүүлче чүткүл чок чораан кижи чүрээ чок болур, а улгады бергеш, эргиден туттунмас кижи угаан чок болур дижир. Бо ажаа мерген домак боол болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа Дээди Советтиң ажылынга бо ийи чүүлдүң кайызы-даа — чедишкен угаан биле чалыы чаартыышкын катай холбашка эки дээрзинге чөпшээрежир боор силер.

Чаңгыс сөс-биле биске бөзүлүг-ла демократия херек.

Ийиде. Бөгүн Дээди Советке национал дар аразының харылзааларының амгы байдалын болгаш келир үениң эң кичээнгейлиг сайгарарының чугулазы кажангызындан-даа артык чидиг-биле тургустунган. Ол ындыг дээрзинге Съездиге айтырыгларны чугаалажып тура бүүрредивис. Мен бодаарымга, Дээди Советтиң ажылы кайы-даа национал база чонунуң, оларның төлээлериниң бодалдарын сагыш-сеткилден хүндүлеп көрген таварылгада, чүгле ынчан чедиишкиниг чорутунар. Манаа бистиң ажылывыстан, Дээди Советтиң ажылындан ылап-ла хөй чүве хамааржыр-дыр. Кайы-даа палата — Эвилел Совединии-даа, Национал Совединии-даа — бүгү эвилелдиң болгаш национал дарның эрге-ажыктарын илереттинер кылдыр идепкейлиг хөделир ужурлуг дээн эштерниң бодалдары кончуг шын. Ынчан эвилел Керээзиниң чаартылгазының дугайында Хоойлу чоокку үеде хүлээп алдынар аргалыг болур. Ынчан хоойлужудулгага-даа бо оруу-биле бурунгаарлаарының аргазы тургустунар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, биске бөзүлүг-ла интернационализм херек.

Үште, Хоойлу-дүрүм сайгарарадырының дугайында эң улуг ужур-дузалыг айтырыг Дээди Советтиң мурнунда хүн бүрү туруп турар. Ленинниң өөредип чораны дег, үш дакпыр хая көрнүп, чеди катап хемчээп тургаш, хоойлу-дүрүмнү кылып тургузар херек. Ынчалза-даа кажан бисте туугай, чамдыкта профессионал эвес, эки чүве чок, ону боттандырарынга идегелдиг механизм чок хоойлу-дүрүмнер хүлээп алдынып, бис дыка хөй чүвени чедир көрбейн турар ышкаш-тыр бис.

Ынчангаш Дээди Совет бедик профессионалдыын ажыл-херек кырынга көргүзер ужурлуг.

Дөртте. Президент институдун киирип турары болгаш Съездиге бүгү дискуссия Президентиге болгаш Чазакка хамаарылганы чаазы-биле тургузарынче бисти албадап турар. Манаа кончуг хөйнү бис ам-даа кылыр ужурлуг ышкаш-тыр бис, чүге дизе Дээди Советтиң контроль хүлээлгезин кошкай берген. Дээди Советтиң бодунуң болгаш оон доктаамал комиссиялары база комитеттери кошкак ажылдап турар.

Дээди Советке быжыг, күштүг болгаш ажыктыг контроль, ажыл [illegible] кырынга контроль херек.

Ынчангаш эң сөөлүнде. Бистиң кижи бүрүзүнге, ниитизи-биле Дээди Советке үениң кыйгырыынга эң дээрези-биле харылзачтар уран арганы шиитпирлеп алыры чугула болуп турар. Бүгү чүвени чаңгыс бүдүн чүве кылдыр каттыштырып, [illegible] ажылдакчыдан, колхозчудан, инженерден, эртемденден, эмчиден, культура ажылдакчызындан, кижи бүрүзүнүң [illegible] мөөңнештирип тургаш, өөренип алыр ужурлуг улус-тур бис. Чүнү бодап база чүнү шиитпирлеп турарывыстан ынчан бис тыным түңнел үндүрүп өөренип алыр бис. Ынчан футбол командазында ышкаш, кым кымче кол киир тевер эвес деп [illegible] сынап-даа турбас. Бис чаңгыс команда ышкаш, хөгжүм херекселди бүрүзү бодуу ноталыг база бодун аалгалыг чаңгыс оркестр ышкаш ажылдаар ужурлуг бис. Мээң улуг эвес дүрүжүлгемга бүзүрел көргүзер, ындыг оркестр дирижеру болуру берге. Эки белеткенмес болза, шын эвес нота бүрүзү бүгү чуртка дыңналыр. Ынчалза-даа бис кады демниг ажылдап болур бис дээрзинге бүзүрелдиг мен. Чонувун херээ дээш, эде тургустунуушкун дээш чүгле кады, чүгле бурунгаар.

* * *

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизи хагдынган деп чарлаттынган. Совет Эвилелиниң Гимнизин ойнаткан.

(СЭТА).

Март 18 — катап

бадылаашкын хүнү

УЖУКТАЛЫЫШКЫН

Эрзин кожууну Культура бажыңында [illegible] Эрзинниң № 127 соңгулда округундан Тыва АССР-ның улус депутадынга кандидат, эртен соңгулда хүнүнде алды киживиден арткан ийи кандидаттың бирээзи Николай Алдын-оолович Ондар-биле ужуражыры-биле чон чыглы [illegible]. Республиканың прокурорунуң оралакчызы, юстиция чөвүлекчизи Николай Ондарны чонга оң бүзүреттирген кижизи — районда спорт комитединиң даргазы Ала Шоңгар-оол таныштырган.

Юристиң адазы Алдын-оол Ондар Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң иштики херектер килдизинге 20 чыл ажыг үе дургузунда ажылдап келген. Ол бир-ле бачыттыг хүн албан херээ күүседип чораан, озал-ондакка таварышкаш, амы-тынындан чарылган. «Аът өлүр — баглаажы артар, ада өлүр — оглу артар» дээри ышкаш, оң ынак оглу Николай адазының нарын, берге-даа бол, хүндүлүг ажыл-ижин салгап алыр деп шиитпирлээн. Ынчангаш Чадаананың ортумак школазын дооскаш, БАЛКЭ Чөөн-Хемчик райкомунуң санал-бижиин алгаш, 1969 чылда Николай Ондар Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң иштики херектер килдизинге анаа шагдаа болуп ажылдап эгелээн. Ажыл амыр эвес, аас-дылдыг, кем-херек үүлгедикчилери-биле хүннүң чыгыы туттур, улуг арга-дуржулганы, эртем-билигни негээр болган. Ынчалза-даа, хоочун шагдааларның деткимчези-биле комсомолчу оол бергелерге ударавааан. Чаа-ла ажылынга шуудап, баштайгы мактаалдарны ап эгелей бергенде, ийи чыл ажылдаан соонда ону шериглиже кыйгырты берген.

Юрист болуксаар күзел чораан Николай Ондар 1974 чылда Иркутскиниң күрүне университединиң юридиктиг факультединге өөренип кирген. Студент чылдарының берге шылгалдазын шыдажып эртип, эки-бакты көрүп, дуулдуп чок өскелерин тураш бир час, өске часты [illegible] тура-тура, дээди эртемниг дипломну [illegible] кирген. Өөрүшкү-маңнай чүрээн долган Николай Чөөн-Хемчик районнуң прокуратуразынга [illegible] берген. Оон соонда ол эки ажылдыг юрист дээш Эрзин районнуң прокурорунга депшиткен. Ынчап ол хамаатыларның хоойлуг эрге-хоойлуларын чаптыг камгалап, совет хоойлуну хажыдып чокка сагыырын чедип алыр дээш туруштуг ажылдап турган. Онга айыылдыг херектерниң истээринге идепкейлиг киржип, милиция ажылын хайгааралга ап, хоойлу үрекчилери-биле шынгыы демисежип, прокуратура ажылының талазы-биле арга-дуржулгазы өскен.

Эрзинге келгеш, Николай Ондар ол чер чурттуг Нелли Ширижиковна-биле өг-бүлени туткан, амгы үеде ийи уруглуг. Партия кежигүнүнге база ында кирген. Ынчангаш Эрзин ачаа эргим, чоок, ол черниң кудазы. Эрзинчилер ону хүндүлээр, мактаар. Аныяк прокурорну девискээр талазы-биле улуг кем-херек үүлгедиглери болганнаар-ла чидип келир. Хөй нация чурттакчылыг Улуг-Хем район прокурорунче ажылдадып чорутка[?]. Ында база ужур бар. Ол черге база хоойлу-дүрүмну хажыдып болбас дээр мөзүшынарын салбаан. Бөлүүн шагдаазын эгелээш, прокурорга чедир депшип, кижилер, оларның эрге-ажыы дээш ажылдап чораан Николай Ондарны улуг идегелге, бүзүрелге четкенин барымдаалап көргеш, ону Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызынга депшиткен.

Кандидат Николай Ондарның соңгулда мурнунуң программазының кол угланыышкыны Эрзин районнуң болгаш суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин экижидеринче угланган. Ол чонунуң дилеглерин, хомудалдарын ак сеткилдиг, чүгүр негелдезинче дуушкан турар кылдыр күүседир сорулга-биле Эрзин АТБ-зинге, харылзаа бедлиинге, механизастаттынган кожуун колоннага, Культура бажыңынга соңгукчулар-биле ужуражып, районнуң амыдыралы-биле холбаштыг программазының кол угланыышкыннарын дедгеренгей чугаалап берген.

Николай Ондар партияның Новосибирскиде дээди школазында бот-өөредилге-биле база өөренип турар. Республиканың прокуратураларынга туруштуг, төлептиг кадрларны белеткээр талазы-биле ажылды кеңтээрге аазан.

Эрзин районга чорук турган, бир ай иштинде хөмүрлиг 15 тамазынга хүлээп алган болган 6 кижиниң херээн үе шиитпирлеп берип шыдаан. Соңгукчуларның дилээн езугаар Эрзин районнуң суурлар аразынга автобустарны [illegible] чорудар турар [illegible] республиканың Министрлер Чөвүлелинче кодурээн тургускан. Ол айтырыг шиитпирлеттинер дээрзинге идегел турар. Районнуң улус өөредилге килдизин автобус тып бээрин дилээн. Ол ышкаш районнуң база көдээ Советтерниң социал-экономиктиг, экология, культура айтырыгларын хөгжүдерин база харылзаа бедлииниң бажыңын улгаттыырын, ИКМ-120 деп телефон каналдарын экижидер аппаратураны тургузарын болгаш еске-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны бүгү боттандырарын бадыткаан. Программазының кол угланыышкыны [illegible] санап, оон чедиишкинниг күүселдези дээш мурнунга ажылдаарын соңгукчулар мурнунга ол аазаан.

Ынчангаш ачаа ак оруктуг, бүгү талалыг чедиишкинни күзедивис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Соңгукчуларның бодалдары

ЭКИ БИЛИР БИС

Кызыл хоорайның чамдык бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары редакцияже коллективтиг чагаа бижип чорударын шиитпирлээн бис. Чугаалаар деп турар чүүлүвүстүң ужуру мындыг. Чуну-даа мурнай бо чагааның эдлери бистер, соңгукчулар болгай бис деп чүвени айтып каалы. Ынчангаш соңгулдалар үезинде депутаттың кандидадынга хамаарыштыр сөс ап болур бис. Чүвениң ужуру мындыг.

Кызыл хооркүүскомунуң даргазы Д. Л. Тиимей — Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кижи болгай. Март 4-те болган соңгулдаларның түңнели-биле ол катап бадылаашкынче кирген. Ол бо удаада чугаалар санныг бадылаашкынның чүге черин албайн барганын деп айтырыг тургустунуу келир. Анаа хамаарыштыр бистерниң бодалывыс мындыг: депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижилери ол округка агитацияны ажыглап кылбаан. Ол ынчаш кандидат бүзүреттирген кижилери-биле база боду чедип ажылдаан шыдавайн барган хире. Ол мындыг. Депутатка кандидат Д. Л. Тиимейниң ажылга ужур январь, февраль айларда чорудуп турган кезээниг эвес, тодеп чок пропаганда ажылы чугаажок саадаргыг болган.

Долур-оол Лайзановичиин бистер принциптиг, билиг-мергежилдиг, дуржулгалыг удуртукчу деп билир бис. Шиитпир хүлээп алырынга, ону күүседиринге туруштуг болгаш ону күүседип, боттандырып турар кижилерге негелделиг кижи. Калы ажылдап келген болгаш билир бис. Кижилерге дыңнангыр, оларны база дыңнап билир. Чөптүг эвес, чүрүм чок чүүлдер-биле ол эптежип шыдавас кижи, бодун, биче сеткилдиг.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң План-бюджет комиссиязын удуртуп тургаш, республиканың дээди органының ажылынга чаа, тодаргай чүүлдерни Д. Л. Тиимей киирген. Ынчангаш соңгукчулар катап бадылаашкын үезинде ол дээш бадылаашкынын бээр болза, Д. Л. Тиимей оларның бүзүрелин тодаргай ажыл-херек-биле шынзыдып шыдаар.

Валентин ПОТОКИН, Анатолий РУДЗИНСКИЙ, Лилия СКАЛЬКОВА, Нелли ГУРКИНА, Борис АЛЕХИН, Байыр САНЧИ дээш шупту тос кижи ат салган.

ТААРЗЫНМАЙН БАРДЫВЫС

Март 12-ниң хүнүнде суур столовазынга сүт, сметана садып алыр дээш келдивис. Кызылдан Респотребсоюзтан келген бөлүк кижилер чонга депутатка кандидат — Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы В. А. Рощинни агитастап турар мындыг болду. Март 4-те болган соңгулдалардан кандидатты таныыр бис. Мындыг сөстерни дыңнадывыс: Рощин дээш бадыланар, бисти ол амдан эгелеп бараан-биле хандырып эгелей берген диштилер. Дыка хөй яблок, сарыг калбак шай кел чыдар мындыг хевирлиг болду. Чугаа, тайылбырдан алгаш көөрге ол кандидатты РСФСР-ниң улус депутады кылдыр бадылап алыр болзувусса, эъш-чем-биле хандырылгавыс көвүдүүр апаар улус болдувус. Ол кандидаттың удуртукчулары В. Б. Багай-оол башкызы ол-бо деп турганы хомудаачыг болду. Бо чагааны бижиир апарганывыстың ужуру-даа ында. Ол кижиниң адын аңаа адавас турган.

Солун, сеткүүлдерни номчуурга, агитация деп демнелдиг болур деп чүге билип турарыл? Чамдык кижилер кандидады соңгулдаларга хөй бадылаашкын алзын дээш чүнү-даа чугаалаарынга белен болур чүве-дир. Улус-чонну хүндүлээр, оларга бүзүрээр чүве болза, таарымча чок артык тайылбырның херээ чүү деп. Ол хүн бистиң суурга чорүп турган ол кижилерге хамаарыштыр бо бүгү чүүлдерни чугаалап турарывыс ол.

Көдээниң чонунуң садыг хандырылгазын улам экижидер дээш Роспотребсоюзтуң харысалгалыг ажылдакчылары бар кужун, аргаларын ажыглап ажылдаары — оларның ажыл-албан аайы-биле дорт кылыр хүлээлгези-дир деп санап турар бис. Ынчалзажок улус депутады апаар болза, оон-даа чогумчалыг шиитпирлеп болурунуң аргазы тургустунуп келир-ле ыйнаан харын, бистиң республиканың хоочун кооператорларының бижип турары дег. Ону база билип турар бис. Ынчалзажок агитация чорудуп тура, этика деп чүвени уттуп турары багай-дыр. А бис округтуң соңгукчуларын В. Б. Багай-оол дээш бадылаарынче кыйгырып тур бис.

Тимофей САНДАН, Анна МАРТЫН-ООЛ, Галина АЯА, Лидия БЫШТАК-ООЛ

Башкылар.

Каа-Хем район.

Бүрен-Хем суур.

ОЛ ДЭЭШ БАДЫЛААР БИС

Кызыл хоорайның хереглекчилер ниитилели тургустунгандан бээр үр-ле үе эртпээн. Оон материал-техниктиг баазазы чаа хөгжүп эгелээн. Коллективтиң бут кырынга туруп алырынга хөй акша хөреңги херек деп чүве билдингир.

Бо хүннерде Москвадан оорунчуг медээни алдывыс: 1 тракторну, 1 автомашинаны, 30 муң рубль түңгү садыг-техниктиг дериг-херекселдерни РСФСР-ниң херегледкчилер ниитилелиниң шүгүмү-биле бисче чорудупкан. Аңаа кол рольду ук ниитилелдиң баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы В. А. Рощин ойнап, улуг киржилгелиг болган. Ол соңгулдалар мурнуу чарыында Тывага чон-биле ужуражып чоруп турда, Кызыл хооркүүскомун дамчыштыр аңаа мындыг хевирлиг чагыгны киирген турган бис. Бистиң кииргенивис бир дугаар дилээнин ам боттанганы ол.

Ол бистиң коллектививиске канчаар-даа аажок улуг дуза. Моон соңгаар чаа тургустунуп турар дузалап ажыл-агыйывыс улам ындай хөгжүлдени алыр. Наһысылал Кызылда соодукчуларның дериг-херекселдери ам-даа чедишпес.

Бүрен кудумчузунда магазинивис чанында от салыр турган черни хлеб быжырар кылдыр эде дерип алдывыс. Ам аңаа ыяш-биле одаар суугуларга хлеб быжырар. Ол бо хүннерде ийи ээлчег-биле ажылдап, бир тонна ажыг хлебти быжырып турар. Хлеб быжырар черде дериг-херекселдер эргижираан. Ол бүгүнү солуурунга ам орукта кел чыдар дериг-херекселдер ажыглаттынар апаар.

Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунуң соңгукчулары, Кызыл хоорайның херегледкчилер ниитилелиниң кежигүннери бистер-биле кады В. А. Рощин дээш бадылаашкынывысты бээрзилинер!

Окей-оол БАДАН-ООЛ

МУРНУНДА ТУРГАН КАНДИДАТТАРДАН

№ 129 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр он беш кижи депшиттирген турган. Март 4-те, соңгулдалар хүнүнде, бистер дээш бадылаашкынын берген соңгукчуларга четтирдивис.

Соңгулдаларның түңнели-биле бистиң аравыстан катап бадылаашкынче ийи кандидат — педагогика институдунуң башкызы А. Н. Пиче-оол, «Тувинская правда» солунунуң килдис эргелекчизи журналист В. А. Гантов киргеннер. Ынчангаш март 18-те болур катап бадылаашкында улус депутады А. Н. Пиче-оол дээш бадылаашкынын бээринче кыйгырып тур бис.

Котельников (бүзүреттирген кижилери ат салган), **Попов, Слободчиков, Соколов, Мельниченко, Осмоловский, Черепанов, Данзы, Кремнева.**

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ 21-ГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ 1990 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 4-ТЕ СОҢГУЛДАЛАРЫНГА СОҢГУТТУРГАН УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ

Д А Ң З Ы З Ы

Андросов Борис Федорович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың автоорук техникумунуң [illegible]. Кызыл хоорай, № 146 соңгулда округу.

Астафьева Надежда Макаровна, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Молодежь Тувы» солунунуң килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай, № 68 соңгулда округу.

Байыр-оол Владимир Донгакович, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва республиканың радиотелевидение дамчыдар төптүң радиорелейлиг цехтиң инженери. Кызыл хоорай, № 140 соңгулда округу.

Бавуу-Сюрюн Любовь Оржаковна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувашвейобувьбыт» каттыжыышкынының чиңгине директору. Кызыл хоорай, № 154 соңгулда округу.

Батынчапов Василий Григорьевич, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, УИХК-ның ажылдакчызы. Кызыл хоорай, № 198 соңгулда округу.

Бездворных Александр Петрович, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Аңныыр-балык ажыл-агый ниитилелиниң республика ажыл-агыйының директору, Кызыл хоорай, № 58 соңгулда округу.

Беляев Сергей Анатольевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, уруглар музыка школазының директору. Кызыл хоорай, № 82 соңгулда округу.

Быков Александр Петрович, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай, № 131 соңгулда округу.

Бойко Виктор Васильевич, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Пассажирлер АТБ-зиниң начальниги, Кызыл хоорай, № 121 соңгулда округу.

Болотов Валерий Петрович, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызылское» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң ажылчыны, Кызыл хоорай, № 181 соңгулда округу.

Булатов Александр Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва геология-шинчилел экспедициязының башкарыкчы гидрологу. Кызыл хоорай, № 150 соңгулда округу.

Васильев Виктор Григорьевич, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, албан-хаакчы, Кызыл хоорай, № 200 соңгулда округу.

Верба Галина Петровна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 божудулга бажыңының эмчизи, Кызыл хоорай № 75 соңгулда округу.

Волгина Людмила Леонидовна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 8 школазының директору, Кызыл хоорай, № 197 соңгулда округу.

Володина Татьяна Владимировна, 1962 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, педучилищениң башкызы, Кызыл хоорай, № 8 соңгулда округу.

Галимов Мубаракзян Хакимович, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 ХПТУ-нуң бүдүрүлге мастери, Кызыл хоорай, № 172 соңгулда округу.

Горбунова Надежда Петровна, 1947 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчизи. Кызыл хоорай, № 80 соңгулда округу.

Гостева Галина Ивановна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 11 школаның башкызы, № 22 соңгулда округу.

Гогорев Владимир Михайлович, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы, Кызыл хоорай. № 184 соңгулда округу.

Григорьева Валентина Сергеевна, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ниитиниң чемнелге трестиниң буфет садыгжызы. Кызыл хоорай, № 103 соңгулда округу.

Грудаев Владимир Викторович, 1951 чылда төрүттүнген партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорайның септелге-тудуг эргелдезиниң ажылчызы. Кызыл хоорай № 42 соңгулда округу.

Гусаков Виктор Павлович, 1943 чылда төрүттүнген партия кежигүнү эвес, Пассажирлер АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай, № 40 соңгулда округу.

Дан-Сюрюн Далаа Хертекович, 1962 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң ажылдакчызы. Кызыл хоорай, № 108 соңгулда округу.

Дарыя Куулар Дугаржапович, 1932 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пенсионер. Кызыл хоорай, № 63 соңгулда округу.

Донгак Дмитрий Колчанович, 1951 чылда төрүттүнген, ЭТУС-туң кол инженери, Кызыл хоорай, № 112 соңгулда округу.

Ермак Виктор Алексеевич, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың ТЭС-те мастер, Кызыл хоорай. № 1 соңгулда округу.

Ерошов Виктор Александрович, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, суй белекчер болгаш ус-тывыш шеверлериниң бүдүрүлгезинде токарь. Кызыл хоорай, № 115 соңгулда округу.

Есепчук Любовь Ивановна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, школалар аразының өөредилге-бүдүрүлге комбинадында мастер, Кызыл хоорай, № 13 соңгулда округу.

Жаров Александр Андреевич, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазында чолаачы, Кызыл хоорай № 190 соңгулда округу.

Захаров Валерий Степанович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай, № 25 соңгулда округу.

Иванова Ольга Владимировна, 1962 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Куртелерадионуң редактору. Кызыл хоорай, № 100 соңгулда округу.

Калашникова Нина Степановна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 15 школаның башкызы. Кызыл хоорай, № 37 соңгулда округу.

Кап-оол Владимир Иванович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудуг үлетпүр материалдарының» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, Кызыл хоорай, № 199 соңгулда округу.

Кара-Сал Владимир Шагдырович, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, дүргеи дуза чедирер станцияның фельдшери, Кызыл хоорай, № 183 соңгулда округу.

Кикин Александр Юрьевич, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң прокурорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай, № 155 соңгулда округу.

Киров Сергей Дамбаевич, 1933 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының министри. Кызыл хоорай, № 7 соңгулда округу.

Ковалев Александр Иванович, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының озал-ондак болдурбазының талазы-биле септелге албаныың бригадири, Кызыл хоорай, № 169 соңгулда округу.

Козловский Владимир Павлович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, алгы-кеш заводунуң директору. Кызыл хоорай, № 110 соңгулда округу.

Кольцов Александр Алексеевич, 1967 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Посредник» кооперативтиң даргазы, Кызыл хоорай. № 3 соңгулда округу.

Комлева Вера Георгиевна, 1955 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 27 уруглар садының кижизидикчизи. Кызыл хоорай, № 113 соңгулда округу.

Конев Георгий Михайлович, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың статистика эргелелиниң начальниги. Кызыл хоорай, № 94 соңгулда округу.

Коновалов Вячеслав Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың «Страхование» [illegible] консультантызы. Кызыл хоорай, № 43 соңгулда округу.

Константинов Николай Константинович, 1934 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Пассажирлер АТБ-зинде карбюраторщик. Кызыл хоорай, № 90 соңгулда округу.

Коротаев Николай Михайлович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ДОСААФ Тыва обкомунуң даргазы. Кызыл хоорай, № 54 соңгулда округу.

Косовский Владимир Сигизмундович, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, шериг албанныг, Кызыл хоорай, № 193 соңгулда округу.

Кузнецов Анатолий Михайлович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувавтотранс» каттыжыышкынының килдис начальниги, Кызыл хоорай, № 118 соңгулда округу.

Кунсин Алексей Павлович, 1967 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, даараныгла фабриказының инструктору, Кызыл хоорай, № 109 соңгулда округу.

Кулешов Алексей Анатольевич, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва авиабүдүрүлгениң [illegible]. Кызыл хоорай, № 186 соңгулда округу.

Купшарева Нина Романовна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың нефтепродукттар бүдүрүлгезиниң бүдүрүлге талазы-биле директорунуң оралакчызы. Кызыл хоорай, № 178 соңгулда округу.

Лазарев Валентин Васильевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, автоорук техникумунуң бот-өөредилге салбырының эргелекчизи Кызыл хоорай, № 124 соңгулда округу.

Лезер Светлана Владимировна, 1966 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, эге класстар башкызы, Кызыл хоорай, № 91 соңгулда округу.

Лытнев Василий Иванович, 1957 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, КАК-тың ажылдакчызы, Кызыл хоорай, № 185 соңгулда округу.

Лобанов Владимир Иванович, 1966 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, аңныктарның чуртталга комплекизиниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай, № 30 соңгулда округу.

Лоовай Екатерина Увангооловна, 1950 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 профтехучилищениң ниити чуртталга бажыңында кижизидикчи. Кызыл хоорай, № 105 соңгулда округу.

Макаренко Николай Николаевич, 1920 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, пенсионер, Кызыл хоорай, № 52 соңгулда округу.

Марков Виктор Анатольевич, 1959 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ИХМ-ниң ажылдакчызы, Кызыл хоорай, № 78 соңгулда округу.

Медведев Виктор Иванович, 1956 чылда төрүттүнген СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай, № 26 соңгулда округу.

Меновщиков Владимир Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының доцентизи, Кызыл хоорай, № 31 соңгулда округу.

Монгуш Дарый Чульдумовна, 1942 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хөгжүм-шии театрының артизи, Кызыл хоорай, № 66 соңгулда округу.

Мякишев Виктор Николаевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 1 АТБ-ниң чолаачызы, Кызыл хоорай, № 72 соңгулда округу.

Никитин Владимир Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 1 ХПТУ-нуң директорунуң оралакчызы. Кызыл хоорай, № 129 соңгулда округу.

Новодкина Тамара Александровна 1941 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, машзаводтуң хамаатыга камгалал штавының начальниги, Кызыл хоорай, № 84 соңгулда округу.

Ондар Мерген Алексеевич, 1966 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай, № 16 соңгулда округу.

Ондар Юлия Шуржеңмейовна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 школаның башкызы. Кызыл хоорай, № 12 соңгулда округу.

Ооржак Дудаа Хунаевна, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, башкылар билии бедилер институттуң методизи, Кызыл хоорай, № 50 соңгулда округу.

Ооржак Чылбаа Хелеевич, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Бойдус камгалалының талазы-биле күркомитеттиң даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай, № 73 соңгулда округу.

Плохотниченко Юрий Анатольевич, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва геология-шинчилел экспедициязының Тыва топ партиязының начальниги. Кызыл хоорай, № 135 соңгулда округу.

Руднев Борис Владимирович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва хамааты төлевилел» институдунда архитекторлар бөлүүнүң удурткучузу. Кызыл хоорай, № 145 соңгулда округу.

Саая Бичен Ивановна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының салбыр эргелекчизи, Кызыл хоорай, № 163 соңгулда округу.

Самдан Ирина Даяевна, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Курпланның башкарыкчы специализи. Кызыл хоорай, № 98 соңгулда округу.

Сарбаа Декчит Чамбыраковна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, №2 поликлиниканың терапевт албаның эргелекчизи, Кызыл хоорай, № 116 соңгулда округу.

Сарыг-оол Ооржак Тартановна, 1942 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чоннуң амыдырал-хандырылга бүдүрүлге-девискээр каттыжыышкынының бүдүрүлге-техниктиг комбинатта кол бухгалтер, Кызыл хоорай, № 149 соңгулда округу.

Севен-оол Александр Монгушевич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чуруга-бүдүрүлге мастерскаяларының директору. Кызыл хоорай, № 127 соңгулда округу.

Свинцов Борис Павлович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, партия Кызыл хоорком унуң бирги секретары. Кызыл хоорай, № 35 соңгулда округу.

Смирнова Татьяна Вячеславовна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл агроүлетпүртранс-1»-ниң транспорт бүдүрүлгезинде склад эргелекчизи, Кызыл хоорай, № 95 соңгулда округу.

Сулейманов Амир Мухарамович, 1941 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, Кызыл хоорай, № 130 соңгулда округу.

Суманчик Сергей Сугович, 1960 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, бажың тудар комбинатта улуг мастер, Кызыл хоорай, № 162 соңгулда округу.

Трояков Афанасий Николаевич, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы. Кызыл хоорай, № 27 соңгулда округу.

Трусова Галина Николаевна, 1964 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 поликлиниканың салбыр эргелекчизи, Кызыл хоорай, № 151 соңгулда округу.

Туренко Николай Семенович, 1961 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, хооркүүскомда капитал тудуг талазы-биле килдис эргелекчизи, Кызыл хоорай, № 101 соңгулда округу.

Удумбара Чанныр Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң КАК-тың даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай, № 142 соңгулда округу.

Удуракина Елизавета Демьяновна, 1927 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы, Кызыл хоорай, № 62 соңгулда округу.

Фатьянов Алексей Иванович, 1960 чылда төрүттүнген, Тыва авиабүдүрүлгеде дежурный механик. Кызыл хоорай, № 139 соңгулда округу.

Федоров Александр Ефимович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү. Кызыл хоорай, № 173 соңгулда округу.

Федосеенко Георгий Николаевич, 1952 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 12 школаның башкызы, Каа-Хем суур, № 9 соңгулда округу.

Федотов Виктор Иванович, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тувинский» сүт комбинадының директору, Кызыл хоорай, № 165 соңгулда округу.

Феннель Ольга Васильевна, 1956 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Пушкин аттыг республика библиотеказының директору, Кызыл хоорай, № 179 соңгулда округу.

Хертек Найыр Дамдыновна, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, эмчи училищезиниң фельдшерлер белеткээр салбырның эргелекчизи, Кызыл хоорай, № 120 соңгулда округу.

Ховалыг Иргит Биче-оолович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, көдээ ажыл-агый техникумунуң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай, № 61 соңгулда округу.

Цура [illegible], 19[illegible] чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг. Кызыл хоорай, № 104 соңгулда округу.

Чакстин Николай Иванович, 1943 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң амыдырал-хандырылганың бүдүрүлге-девискээр каттыжыышкынының автоцехинде механик, Кызыл хоорай, № 23 соңгулда округу.

Черемных Людмила Владимировна, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1 уруглар поликлиниказында участок эмчизи, Кызыл хоорай, № 93 соңгулда округу.

Шартогашева Лариса Александровна, 1940 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай, № 46 соңгулда округу.

Шестаков Юрий Михайлович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, харыызааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазының начальниги, № 97 соңгулда округу.

Шульгин Юрий Кузьмич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының чаагайжыдылга комбинадында ажылчын, Кызыл хоорай, № 193 соңгулда округу.

Ядыкина Галина Борисовна, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызылское» септелге-техниктиг бүдүрүлгеде кол бухгалтер. Кызыл хоорай, № 183 соңгулда округу.

АҮК: эртем хандырылгазы

РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң чанында Агроүлетпүр комплекизин эртем талазы-биле хандыраарының Сибирьде зона төвүнүң чөвүлелиниң үнүүшкүннүг хуралы дүүн Кызылга бодунуң ажылын үргүлчүлээн.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле ийиги хүнде ВАСХНИЛ-диң Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эргелекчизи Ю. Г. Полулях, уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң эргелекчизи Ю. К. Тарлецкий, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң ветеринария эртем-шинчилел институдунуң директору Е. М. Степанов, «О. Шынаа» совхозтуң директору Б. С. Сайды, Уксаажыдылга херээниң Бүгү-россия эртем-шинчилел институдунуң килдис эргелекчизи А. М. Русяев, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң килдис эргелекчизи С. С. Монгуш, «Бай-Тал» совхозтуң директору Ч. Х. Хертек, Чылгы талазы-биле Бүгү-эвилелдиң эртем-шинчилел институдунуң аспирантызы А. Ю. Блинов, «Тыва агроүлетпүр эът, сүт, аъш-чем үлетпүр» күрүне-кооператив каттыжыышкынының даргазы К. Ш. Ялаков, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының кафедра эргелекчизи О. А. Назын-оол, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору П. С. Кара-Сал, Тожу АҮК-туң даргазы О. С. Таргын олар санал берген.

СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак түңнел сөс чугаалаан. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң чамдык коллективтери ВАСХНИЛ-диң эртем-шинчилел институттары-биле керээлерни чарган. Үнүүшкүннүг хуралдың киржикчилери Агроүлетпүрнүң чамдык коллективтеринге барып, оларның ажыл-ижи-биле таныжып. Ийи хүн дургузунда үргүлчүлээн хурал доозулган.

(Бистиң корр.).

ЧЕМ БАР

ӨВҮР РАЙОН. «Ак-Чыраа» совхозта Чалааты хойжу бригаданың малчыны Сонам Дамчааның хою оолдап эгелээн. Олар дээрге ажылынга кызымак, эки түңнелдерни чыл бүрүде чедип ап келген өг-бүле. Кыштаглаашкынга чылдың-на хынамчалыг белеткенип алыр. Сонам Дамчааның коданында 167 хураган немешкен. Малдың чаш төлүн доруктуларынга сакманчылар Кама Бадыргы, Минчиир Ооржак олар кызымак дузалажып турарлар. Кадарчының оглу Эрес Дамчаа ада-иезиниң соон салгап алган. Кыштагда мал чеми четчир, суг-биле хандырылга эки.

Найтын-оол ДАМДЫН.

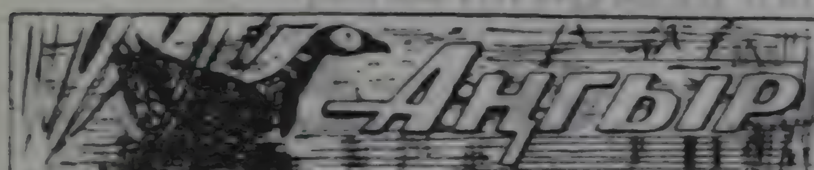

Ангыр

Рассказ

Ынчан аалывыс Чыланныг-Дергинге турган чүве. Аныяк Чыргакының суу аалдың мурнуу-биле шаалады бадып чыдар. А артыы талазында хая-даштыг, кадыр кара даг дээрже бедип үнгеш, пыпшылак бажы мырыңай булуттарда үзүп алган харап турар. Оңу Кожагар дээр. Аңаа эпти-ле хөй кадарып чеде бээр бис. Акым Санчы-биле бир-ле катап хөй кадарып чорааш, ол Кожагарның ыяжынга үне бердивис. А бо-ла бедик деп чүвезин! Кайыын бээр бараан көстүп турар. Ийи Чыргакының белдиринде Оваалыг-Тей олла өрээ берген чыдыр, Улуг Чыргакының ол чарыында Кара-Суг ыңаар-ла аргалаамнери, кырлаң каъттары, кызыл-хараганныг ховулары, билдирер-билдирбес сиңниги-биле дүдүскектеллир чаттылып чоруткан. Оон арай кудулаарга Хылдыг-Улуктуң теве мөгеннери дег, кертик-черлик шаттары дистинчип баткан, ыракта, куду, кижи караанга орта-ла көстүр-көзүлбес апарган Улуг-Хем чиргилчиннелип чыдыр.

А Кожагарның артыы талазынче көрүптерге, Дагыр-Шеми мыя бо, адышта чүве дег, хемнери, хая-даштыг, кадыр өзеннерлиг даглары-биле шейлүп баткан.

— Магалыг-ла бедик Кожагар-дыр але! — дижип, долгандыр эргий көргүлеп, бараан харап, адаавыста даг эдээнче чаттылып оъттаан хойувусту көрүп каап, хөөрежип олур бис.

— Ой, Хүр, ангыр эткен ышкаш ол чүл!? — деп, Санчы менче көргеш, чугаалай-дыр.

— Хураган эткен ышкаш болду чоп, акый — деп кижимге харыыладым.

— Дөө ол, көр даан! — дээш, Санчы холу-биле агаарже айыткаш, алгыра берди. — Ол, ангыр ужуп кел чор! Ооң эткени ол-дур.

Шынап-ла, чаңгыс ангыр Кожагарның бажының деңнели-биле кончуг бедик, бисче шиглей ужуп кел чор.

— Суг бар эвес, бээр чүнү кылып кел чыдар ангыр боор!? — деп, Санчы кайгай-дыр. — Аза берген ангыр боор бе?

Ол аразында ангыр бисти көре тыртып кааш, аэнайндыр алгырбышаан, дедир ээпти. Оон кезек дескинип, алгы салып тура, бисти кем чок амытаннар деп бодааны-ла ол боор оң, адаавыста улуг-ла кара хаяже шиглей кылыйтып баткаш, чиде берди.

— Ол ангыр ында чүге хонуп алды, барып көрээлем, Хүр — деп, Санчы чугаалааш, тура халыды.

— Ангыр Чырганы суунга энтип, чемнеп турар боор чоржук. Шынап-ла, бо хая-даштыг Кожагарда чүнү кылып келген ангыр боор? — дээш, мен база акымның соондан чоруптум.

Кара хаяның кырындан аяар харап келгеш, көрдүвүс: көстүр черде ангыр-даа чок мындыг. Кезек кайгап тур бис. Оон Санчы чугаалай-дыр:

— Орта ангыр боор бе, оол? Кайнаар кире берген дээр сен? Чоп чогул!

— Дедир ужуп чоруй барган боор — деп мен арай чигзиндим. — Оон башка даш кырынга көстүп олургай-ла, черже кире бээр эвес.

— Дедир ужуп чорутканы көзүлбеди чоп! Кайнаар чашты берген дээр сен? Бо хаяны долгандыр көрээлем.

Хаяның адаанче дужуп баткаш, мурнунга бардывыс. Ында куй шынаш үңгергей кара чүве көзүлдү. Чоокшулап чеде бериивиске, ышкаш-ла куй болду. Ооң аксынга арай-ла четпелек чорувуста, хилирт-халырт, далдырт-делдирт дээн соонда, сарыг ангыр бо-ла бисти теп каар чыгыы девидеп ужуп ыңай болду. Элээн ырап чоруй ангыр-даа алгы-ыыткылыын төре-ле берди. Бир-ле чүвени хөттелеп турар хире. Ол чамдыкта дидимненип, мырыңай бажывыс кырынга чоокшулап-даа келгилээр. Оон салбаңгыырлап ужуп чоруй, чаныывыста хаяга хонуп алгаш, чалыңган чүве дег, уянгылыг кылдыр алгырар болду.

«Черле чүге мынчап турар ангыр боор бо?» дишкеш, демги куйнуң иштинче кире бердивис.

Элдеп чүве! Ында куй иштинде чымчак сигенден, хөөг чөөктен кылган улуг-ла калбак уяда эңмежок борбак чуургалар чыдыр. Аңаа кээп төрүп алгаш ынчап турган ангыр боол-тур. Бистер ооң уяда чуургаларынга-даа дегбейн, куйдан дедир үнүптүвүс.

— Хөөкүй ангырны ам дүвүреттээли, дуңмам! — деп, акым чугаалады. Ынчангаш бис оон дораан-на арлып чорупкан бис.

Хоюзусту аалга киирип келгеш, куйда төрүп алган ангырның дугайын ачамга чугаалыдывыс. Ол биске мынча диди:

— Хөөкүйнү, төрүп алган ангырны дүвүретпейн каапканыңар эки боол-тур. Ам ынаар хой кадарбайн, ол ангырның уязынга барбайн туруңар, оолдарым. Кижи уязын саза базып, үргүлчү аңаа барып турар болза, ол оозун каалтар чадавас. Аңаа дегбеңер.

— Ол ангыр сугдан ындыг ырак черге төрүп алгаш, оолдары часты бээрге, демге канчап эккээр ирги, ачай?

— Чедирип аптар-ла болгаш, ында төрүп алды ыйнаан ол — деп, ачам харыылады. — Силер ам ынаар, ангыр төрүп алган куйже барбаңар, ол кушту хоюспаңар. Оолдары часты бээрге, кежи ангыр оларын оон эдертип алгаш, чер-биле «чадаг» кылаштадып чорааш, хем сугунга эккээр чоор...

Ооң соонда чартык ай хире үе эрте берген чүве. Бис ангыр төрээн куйже-даа барбаан бис. Ол ангырывыс-даа уттундуруп калган.

Ачам-биле бир-ле катап аъттыг суурга чорааш, шала кежээлиинтей апарганда, чайгы хүн чүгүргүүнге кирип, даг бажында олурар чыгаанда, Кожагарның баары-биле оожум чортуп чорупор бис. Кезек-кезек кырлаңнарлыг, чиге чөөгалардыг чер болгай. Бир ындаң кырыындан хенертен үнүп келгеш көрээвүсте, дөө ол-ла улуг сарыг ангыр чоога иштин куду «чалаг» чаяннадыр базып бадып олур. Ооң соонда эргек ышкаш бичии оолдары имиледир маңнажып чорлар.

Ангыр бисти көре тыртып кааш, «А-а-ан! А-а-ан! Ат болган!» дээнзиг кылдыр алгырбышаан, ийи чалгыннарын чеда сөөртүп чоруй, чер кырын-биле ушкаш, бо-ла утку келди. Ол аразында оолдары хоруй берген. Бисти долгандыр ол-бо далбаңгыырлаан ангырдан аъттар хояр сагыштыг, харып хаайын каргырадыр мындыг. Ашак аъдының аксын тыртып тура, чугаалай-дыр:

— Бо ангыр хөөкүй чазылдыр базып алган чаш оолдарын ам-на хем суунче эдертип кирип чыдары ол-дур. Мындаа силерниң көргеннер Кожагар куйнга төрүп алган ангыр бо-ла-дыр. Маңаа дузалавас болза хоржок — дээш, аъдындан дүже берди. «Чүнү канчаар дээн кижи боор?» деп мен чүвениң ужурун билбейн кайгап тур мен. Кижим аъдының дынын меңээ тутсупту.

— Бо аътты тудуп алгаш, маңаа тур. Мен баргаш, бо ангырның сиген аразында хоруй берген бичии оолдарын бээр чыып эккээйн.

Демги ие-ангырның алгыышкызы дам баргаш болгаш кылаштаан кижиниң ол-бо талазында далбаңнайнып, оон оолдарын кудар дээш туруп-ле чор. Оолдарының хоруп чыткылапкан чериниче чоокшулаан тудум, ангыр кижиниң бажын дозуп, черге чыда дүжүп, өлген чүве өттүнүп, далбаңнайнып, теңкиленип, оон хоржок боорга, бодунуң амы-тынын артынга каггаш, кижиже мырыңай карак-кулак чок халдаар чыгыы мындыг. Ачам ангырның сиген аразында хоруп чыдыпкан бичии оолдарынга баргаш, оларны хүмелелыг туткаш-ла хөйлениниң иштинче хойлап тур. Оларны черден чаңгыстап чыып, сиген аразындан дилеп шаг-ла болду. Ангыр ам мырыңай ооң бодунуң чанында салбаңайнып чыдар апарган. Кижим олче кичээнгей-даа салбаан, ооң оолдарын-на канчап черге арттырып кагбайн, онча-менди чыып алырын бодай берген. Олаа чоокта хоруп чыдыпкан куш оглу чок кылдыр дилеп, тегерип көргеш, база-ла ангырын салбаңнадыр соондан эдертип алган бо келди. Аъдының дынын алгаш, мунары-биле колунун дыңзыдып тура, чугааланды:

— Бо чаш чүвелерни сугга аппарып чедирип каалы. Оон башка мынча ырак черге болар четпес, шаа төңгеш, чыдыптарлар. Ынчап чораш, бөрү, дилгиге, ыткушка таварышка, шуптузу кырдырар.

Ачамның хөлбеген хөйлениниң хөйнүнда куш оолдары аңа имилээр, чыткылаар алгырыгыр болду. Оон бис хем кайы сен дээш аъттарывысты дүрген-дүрген салдалдым чорупттувус. Кожагар биле хем аразы алды километр ажыг чер болгай.

Ангыр ам агаарже ужуп үне берген, бистиң кырывыста чанып, кончуг алгырышкызы-биле дескинип-ле чор. Удаваанда-ла хемге чедир пошуктда бердивис. Бир оожум суглуг хөөлбек эрээнге келгеш, ачам аъдындан дүшкеш, хөйлениниң хөйнүнда хумагалыг хөйлап алган кончуг дириг эртинезин чаңгыстап уштуп, суже салып, санап эгеледи. Сугда салдай берген, чыйтыладыр алгырышкан бичии оолдарын көрүп кааш, ие-ангыр дораан-на оларының чанынга барып хонуваш, эргеледип чассыткан чүве дег: «Кажкак! Ку-ку!» деп оожум эде берди.

Таптыг-ла тик чээрби ангыр оглун ачам хойнундан уштуп, сугга салган болду. Ол ангыр боду эдертип алгаш кылаштаан, биске таварышпаан болза, хемге ындыг эрте кайын чедер ийик! Чоруп орда-ла дүн дүжер, бир черге хондурар, оон база катап даң бажында эдертип чоруур турган.

— Чаа, ам оъдун оъттап, сууп суглап чорзуңнар, хөөкүйлер! Ол-даа болза, буян болзун — дээш хөөлбек сугну куду незинге баштаткаш эштип баткан хөй ангыр оолдарын ачам көрүп тур оң.

Оон бис чоруптувус. Ам ангыр алгырар хамаанчок, амыраан хевирлиг, бисти үдей ушкаш, сугда оолдарынче катап ээпти.

Куулар АРАКЧАА.

Телевидение

МАРТ 17

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 Өг-бүле академиязы. 9.30 Чыл үелери. 10.30 Г. Козинцев режиссерунуң фильмнери. «Дон Кихот». Уран-чечен фильм. 12.10 Кинорежиссер А. Кончаловский-биле ужуражылгазы. 13.05 «Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 14.05 «Политиктиг диалогтар». Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның платформазын чугаалажып тур бис. 14.35 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Пакистанче хөгжүмнүг аян-чорук. 15.10 Телескоп. 15.35 Делегей программазы. 16.20 Мульт-фильмнер. 16.35 ТИ-БИ-ЭС телевидение кежээзи. (Япония). 20.50 Чугула интервью. 21.00 «Үе». 21.35 Тинилелгениң 45 чыл болганынга. «Курлавыр арга» (Румыния). 22.35 — 23.35 Мирей Матье ырлаар (Франция).

ИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 «Экранда 01 албан чери». 9.05 «Хөлчүкте куулар». Уран-чечен фильм. 11.20 «Орус чугаа». 12.00 Видеоканал «Совет Россия». 14.30 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 17.30 «Парлалга илчуву». 18.30 «Үе». 19.00 Н. Архипованың концерти. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 03.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Киноочерк.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Школачыларның болгаш профтехучилищелерниң сургуулдарының техниктиг чогаадылгазының 37-ги республика делгелгезиниң сонуургап көөрүнче кызыгаарчыларны болгаш найысылалдың аалчыларын республиканың аныяк техниктер станциязы чалап тур.

Делгелгениң ажыдыышкыны **март 23-те Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга 14 шакта болур.** Ол март 27-ге чедир ажылдаар. Районнарның болгаш Кызыл хоорайның аныяк техниктериниң кылган ажылдарын аңаа делгээр. **Делгелге 10 шактан 18 шакка чедир ажык турар.**

Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге комбинады электромонтёрлар белеткээриниң кежээки курузун ажыдып турарын чарлап тур. Кичээлдер кежээ болур. Ынчангаш бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилер өөренип болур. Өөренириниң хуусаазы бир ай. Үшкү класстың трактористерин белеткээр курс база ажыттынар. Аңаа 1 ай өөренир. Кичээлдер 1990 чылдың апрель 1-ден эгелээр. Ол курстарга кирерде документилерин болгаш бүдүрүлгеден чоруткан бижиин ап алгаш келир.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-11-67.

Тываның кадээ ажыл-агый техникуму кирип өөренир болгаш бот-өөредилгелиг салбырларның ийи ай хуусаалыг курстарынга сургуулдар хүлээп алырын баш бурунгаар чарлап тур. Ол курстарга 8—10 класстар дооскан кижилерни бо чылдың май 5-тен июль 5-ке чедир хүлээп алыр.

Курстарны доосканнар ук техникумга кирерниң шылгалдаларын дужаар. Өөренириниң күзээннер билдириишкинни директорнуң адынга бижиир болгаш 12012 дугаарлыг агар санче 18 рубльди шилчидер. Эртемниң дугайында документилерин ап алгаш келир.

Бистиң адрезивис: Кызыл, Дружба кудумчузу, 2 «а». Телефон №№ 3-25-53 3-25-70.

«Тыва автотранс» каттыжыышкынының автобүдүрүлгези болгаш «Тыва автотранс хандырылга» чери 1991 чылда чүък сөөртүрүнүң алырының чагыгларын хүлээп ап эгелээн. Чагыгларны 1990 чылдың апрель 25-ке чедир хүлээп алыр.

Республиканың барыын талакы районнарының сөөртүр чүъктүң чагыгларын «Тыва автотранс хандырылга» чери, а Абакан хоорайның баазаларындан сөөртүр чүъктүң чагыглары Минусинскиниң АТБ-зи хүлээп алыр.

Кызыл районнуң Кунгуртуг суурда Культура бажыңының чанында «Тере-Хөлдүң чалгыглары» агиткультбригаданың бот-тывынгыр артистери чылдың дөрт ээлчээнде совхозтуң малчыннарының коданнарын кезип, солун программалыг концерттерни көргүзүп, ырызы, хөгжүмү-биле ыштылерни күш-ажылче сорук кийрип чоруурлар.

Чүгле бо кыжын безин Алдыы, Үстүү Балыктыгларның, Каргының малчыннарынга каш удаа аалдап барып, концертин көргүскен.

Агиткультбригаданың кежигүннериниң саны он хире кижи. Ындыг-даа болза, концерт программазы янзы-бүрү номерлер-биле байлак. Кижи бүрүзү ырлаар, шүлүктээр, танцылаар, шоодуглар чугаалаар болгаш өске-даа чаланныг болганындан күүседир номерлер хөй. «Чаартынган чер» деп ыры-хөгжүмнүг монтажының утка-шынары эки. Мында Совет эрге чагырганың чылдарында Кунгуртугга болган чаартылгаларны, совхоз бүдүрүлгезиниң мурнакчыларының ажылчыын, амыдыралын, Тере-Хөлдүң чараш бойдус чуружалын, бай байлаан, элбек аң-мениин шүлүктерниң, ырларның дузазы-биле уран-чеченни-биле илередип көргүскен.

Агиткультбригадада Ли Сүрүңмаа, Артур Тожу ышкаш уран чүүлге бердинген кижилер эвээш эвес. Ли ырлаар, сыгыртыр, гитаралаар, шүлүктээр болгаш өске-даа талантылыг кижи болду. Шак ындыг бодунуң херээнге бердинген кижилер турда, программа солун болур ужурлуг-даа.

Бот-тывынгыр артистер концертиниң программазын хүн бүрү чаартып турар. Оларның буянныг ажылы уламчылавышаан.

ЧУРУКТА: «Тере-Хөлдүң чалгыглары» агиткультбригаданың бот-тывынгыр артистери.

БОЛЧАГ ЧЕРИ

Саарыг чаны, кежиг аксы—
Шагдан тура болчаг чери
Чаңгыс хадың дазылдары—
Чараш кыстар олуттары.
Борта баштай келген кыска
Болчаг чери кайгамчык-ла,
Сылдыс баткаш, сыргазы
боор,
Сырын келгеш, чажын
суйбаар.
Ыржым кежээ болчаан
кезип
Ынакшаннар маңаа
келгеш,
Сылдыс санап, саарыг
дыңнап,
Сымыранчып олургулаар.
«Оля, сеңээ ынак мен!» —
деп,
Оол бүдүү сымыранган...
«Ынак мен»—деп, ийи-ле
сөс
Ыржым өттүр харыы
болган.
Ол-ла дораан бүгү чүве
Оолга дораан уттундурган.
Чараш кысты катай-хаара
Чамбы-дипти куспактанкан!

Вилорий МОНГУШ.

Сонуургап номчуңар

Мурнуу Африкага 1970 чылда демир-орук станциязынга «Крюгер Парыгы» деп заповедниктиң чоогунга хенертен бир-ле чүведен кылыктанган чааннар көстүп келген. Олар улустарны сывыртап, харын-даа поездилерже шурап турганнар. Түннелинде билдингени болза, марол деп ыяштың бичии каттарын чигеш, ээзирий берген чааннар болган. Ол бичии каттарда эвээш эвес алкоголь бар болган.

* * *

Индияның Ассам штадының Джаухати деп суурунга база бир арага-биле холбашкан таварылга болган. Ол суурнуң чурттакчыларының суур байырлалынга хайындырып алган бажың пивозун чыттап кааш, 20 улуг чаан аңаа чедип келгеннер. Хмель-биле кылып каан суксуннуг доскаарларны чай кадында чооглапкаш, диңмиреп-ле үгеннер. Түңнелинде элээн каш кижини багыглааш, беш кижини ол-ла черинге өлүр таптап каанныр.

* * *

А чамдыкта ээзирик дириг амытаннар чаңчыл болган байырлалдарының киржикчилери апаарлар. Норвегияда чаа өгленгеннерниң кудазынга аалчыларны болгаш аныяктарны мыйызында хадың бүдүктары ораап каан инек уткуп алыр. Бурунгу норвег чаңчыл езугаар келин кыстың бодунуң кудага белеткеп алганы пивозун ол инекке кээп соцнээр. Пивону инек шенеп ишкеш, ээзирий бергеш, холдарын, буттарын олуй-солуй салып самнап эгелээр. Ол чүнү херечилеп турарыл дээрге пивону кылганы эки, шупту столче саадаптар, куда-даа эгелээр. Аалчылар холдарындан туттунчупкаш, инекти долгандыр танцылап эгелей бээрлер. Хамык улус-биле ээзирик инек кады танцылап кириптер.

* * *

Германияның Сейфартсдорф суурунга стол кырынче ужуп үнген аскыр дагаа хандылыг шилди ойтур тепкен. Төкту берген арыг кылаң хандыны дагаа ижип шенеп көрген. Дыка амданныг болган. Удатпаанда дагаа кажаазынга улуг шимээн үнген. Удурланган кыс дагаалар кажаадан ээзирик аскыр дагааны үндүр ойладыпканнар. Кужур ээзирик эрни эртенинде мырыңай кежээлей бергенде кажааже кирип алганнар.

* * *

Шынап-ла, куштар арагадан дүрген ээзиричел. Дыка хөй чурттарның аңчылары куштарны бүдүн-бүрүн тудуп алыр дээш араганы ажыглап турганнар. Хлеб азы горохту арагага өттүргеш, эрик кыдыынга чашкылааш, куштар ону чигеш ужуп каарга, кандыг-даа боо-чепсек чокка келгеш, тудуп ап турганнар.

Шак мындыг арганы «колибри» деп үнелиг куштарны тудуп алырда индейлер база ажыглап турганнар.

(«Трезвость и культура» журналдан очулдурган).

Пассажирлерниң кичээнгейинге

1990 чылдың март 26-дан апрель 27-ге чедир № 11, 13, 7Д маршруттар айы-биле автобустарның шимчээшкиннерин часкы расписаниеже шилчиткен.

№ 11 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: 6.50, 7.43, 8.36, 12.07, 13.00, 13.53, 17.30, 18.23, 19.16, 20.09.

№ 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: ажыл хүннеринде — 7.38, 8.56 12.30, 13.50, 16.50, 18.08, дыштаныр болгаш байырлал хүннеринде — 6.20, 7.38, 8.56, 10.24, 12.00, 13.18, 14.47, 16.05, 17.23, 18.41, 20.27.

№ 7Д маршрут «Свороток — дачи» «Востокта» автобус доктаар черден чоруур шактары: 6.31, 7.37, 8.46, 10.24, 11.35, 12.45 13.55, 15.07, 16.09, 17.18, 18.20, 19.55, 20.57, 21.59.

1990 чылдың апрель 28-тен эгелеп № 11, 13, 7Д автобустарның шимчээшкиннериниң маршруттары чайгы расписаниеже шилчиир.

№ 11 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден ажыл хүннеринде — 6.50, 7.43, 8.36, 12.07, 13.00, 13.53, 17.30, 18.23, 19.16, 20.09, дыштаныр болгаш байырлалдар хүннеринде — 6.50, 7.43, 8.36, 9.23, 10.16, 11.46, 12.39, 13.32, 14.25, 15.20, 16.12, 17.05, 17.58, 19.28, 20.21, 21.14, 22.07.

№ 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: ажыл хүннеринде — 6.20, 7.38, 8.56, 10.42, 12.00, 13.18, 14.47, 16.05, 17.23, 18.41, 20.27, дыштаныр болгаш байырлалдар хүннеринде — 6.20, 7.38, 7.58, 8.56, 9.16, 10.42, 12.00, 13.18, 14.47, 15.07, 16.05, 16.25, 17.23, 17.43, 18.41, 19.01, 20.27.

1990 чылдың май 26-дан август 25-ке чедир № 13 маршрут «Предмостная» автобус доктаар черден 21.45 шакка чедир чоруур рейс турар. Ажыл хүннеринде «7-8 дача участоктарында» автобус доктаар черден немелде **рейстер 21.00 шакта чоруур.**

Маршрут таксилер ажылдаар. «Предмостная» автобус доктаар черден чоруур шактары: 7.38, 8.56.

№ 7 маршруттуг шупту автобустар «Свороток—дачи» автобус доктаар черге чедир чоруур «Свороток» автобус доктаар черден чоруур шактары: 18.45, 20.45. Шупту рейстер «Зверофермада» автобус доктаар черге чедер. Оон чоруур шактары: 20.10, 21.21.

№ 13 маршруттуг автобустар дараазында автобус доктаар черлерни таварып чоруур: «Предмостная», «Больничный городок», «Автотехникум», «Школа № 14», «Швейная фабрика», «ДСК», «Кладбища», «Кирпичный завод», № 13 маршруттуг автобустуң хөлезизи он көпеек. № 11 болгаш 7Д маршруттуг автобустарның хөлезизи — дөрт көпеек, маршрут таксилерниң хөлезизи — он көпеек.

Хостуг шакта

ТЫВЫЦАРАМ

3 ЧЕР-	5 НЕР-	6 ЭР-	13 НИ
7 ТИ-	8 НИ	10 КА-	9 ВАР
11 ТЫ	4 ДАН	12 ЗАР,	14 ТЕМ-
15 ЭР-	16 НЕ-	17 ДЕН	18 НОМ

Бо көзенектерде саннарны ол-ла сөстери-биле орнун солуштур, таарыштыр бижип тургаш, саннарны согунчугаштар айы-биле кадарга, каңы-даа талазынга 42 деп санга деп болур кылдыр бижиирге, адаанда сөстеринден тыва улустуң үлегер домаа үнүп келир. Ону тып көрүңерем.

КИНО

МАРТ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Крокодил Данди 2» (Австралия) 9.00. 11.00. 13.10. 13.20. 17.30. 19.40. **көрүлде залынга**: «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 9.40. 12.40. 15.40. 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кып-кызыл чечекчигеш» 9.40. 13.20. «Чаъстаашкын сөөлүнде, четвергте» 11.10. «Ынакшы, идеге» (2 сериялыг) 15.00, 17.40. 20.20 шактарда.

КАА-ХЕМ»: «Бүгү-ле ынакшыл» 13.50. «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 16.00. 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Мистер Индия» (2 сериялыг. Индия) 13.30. 18.20. 19.00 шактарда.

КӨКТҮ КЫРЛАП ӨСТҮВҮС

Көшкен булут
хөлегезин
черге сүрүп,
Хөндергейге
көктү кырлап
өстүвүс чоп.
Чажыт барып,
эпти-ле бо
ушкажырын
Чадаг-тергем
чаңгыс хөлгем
утпаан боор сен.
Бай-Дыт чаның
болчаг черин
кайыын билир
Баштайгы дүн
аалдар ишти
дилеп хончук,
Эгениксээн,
кемниг болган
сеткил-хөңнүн
Эртенинде
ырайындан
билип турдум.
Чонда ховар
овур-сыяның
хөглүг чаңың
Шоваа караан
эрзиг чоруум
деткиир ийик чоп.
Эргеленген,
чассыдышкан
ийи бисти
Ээзим-арга
хөлегези
шутлап чоржук.

Владимир ДОНГАК.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Аътка октатпасты
Арага октаар.
Дашкада арага
Далайдан терең.
Байга чашпыырга —
аштаар,
Мал азыраарга —тодар.
Бай эдерген ядараар,
Мал эдерген байыыр.
Чалгыны чок куш турбас
Чагырга чок кижи турбас
Чашта чаптанчыг,
Чалыыда чараш.
Чөнүүрге чөгенчиг.
Дезиг аът ээзинге
халалыг
Тенек баш бутка халалыг
Содаачының сорбузу хөй.
Сонуургактың билири
хөй.
Шошка дадыгардан
Соокка дадыкканы дээре.
Бардам аас
Барбадан ишкир.
Улуг аас
Ужур билбес.
Коргуктуң аш диве.
Хопчуну кижи диве.

Самбуу КУУЛАР.
Барыын-Хемчик район.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Индекс 54241

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-29-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 280. ТС—00576

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 18 воскресенье
№ 64 (14264)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында
ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың март 16-да СЭКП ТК-ның Пленуму ажылын уламчылаан. Пленумга СЭКП Уставының төлевилелиниң болгаш хүн чурумунуң өске-даа айтырыгларын чугаалашкан.

Пленумнуң ажылынга партия хооркомнарының, райкомнарының, чамдык партия эге организацияларының парткомнарының секретарьлары, а ол ышкаш СЭКП-деп ССРЭ-ниң улус депутаттары киришкен.

Пленумга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус курлавырларын чоптуг ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы К. Сальков, Караганданың металлургия комбинадының каң эзилдирикчизи К. З. Ромазанов, Украинаның Компартиязының Полтава обкомунуң бирги секретары А. С. Мякота, СЭКП Ханты-Манси округ комитединиң бирги секретары В. А. Чурилов, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев, Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң Кол политиктиг эргелелиниң начальниги А. Д. Лизичев, СЭКП Татар обкомунуң бирги секретары М. Ш. Шаймиев, «Ижевскиниң механиктиг заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары Г. В. Сивец, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының ректору Р. Г. Яновский, Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары Н. А. Назарбаев, СЭКП Ворошилов райкомунуң (Москва хоорай) бирги секретары А. И. Земсков, Донецк областың Макеевка хоорайның «Советская» шахтаның партком секретары С. В. Рафаилов, Иркутскиниң политехниктиг институдунуң партком секретары Б. Б. Пономарев, Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр ТК-зының бирги секретары М. М. Бурокявичюс, СЭКП ТК-ның секретары Л. Н. Зайков, Украинаның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары С. И. Гуренко, Москвада партияның дээди школазының партком секретары В. И. Митрохин, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, Куйбышевтиң ужар чүүл заводунуң эптекчи-слесары Г. И. Ануфриев, СЭКП Ростов обкомунуң бирги секретары Б. М. Володин, СЭКП Москва хооркомунуң бирги секретары Ю. А. Прокофьев, Минскиниң шак заводунуң партком секретары В. В. Чикин, Украинаның Компартиязының Черкасск обкомунуң бирги секретары А. А. Ружицкий, Туркменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары С. А. Ниязов, СЭКП Жуковский райкомунуң (Москва область) бирги секретары Ю. Н. Шогин олар санал берген.

СЭКП Уставының төлевилелин чедир ажылдап кылыр болгаш ТК-ның Пленумунуң өске-даа документилерин белеткээр талазы-биле редакция комиссиязының мурнундан Г. П. Разумовский сөс ап, чүве чугаалаан. «СЭКП-ниң XXVIII съездизин чыылдырарының, партияга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң хуусааларының, төлээлээриниң нормазының болгаш съездиге делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында» доктаалды Пленум хүлээп алган.

СЭКП Уставының төлевилелинге кирген санал-оналдарны база чугаалажып көрүүшкүнну барымдаалап чедир ажылдап кылырын редакция комиссиязынга болгаш ТК-ның Политбюрозунга Пленум даараан (төлевилелди солуннарга парлаар).

Пленумга Россияның партия конференциязын эрттирериниң дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Пленум СЭКП-ниң Төп контроль-ревизия комиссиязының дугайында саавырның төлевилелин чүүлдүг деп көрген.

СЭКП ТК-ның Пленумунга М. С. Горбачев түңнел сөс ап, чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Пленуму ооң-биле бодунуң ажылын дооскан.

(СЭКП ТК-ның Пленумунуң материалдары солуннуң дараазында номерлеринге парлаттынар).

СЭКП-ниң XXVIII съездизин чыылдырар, партияга отчет-соңгулдалыг кампанияны эрттирер хуусааларының, съездиге төлээлээриниң нормазының болгаш делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң 1990 чылдың март 16-да Пленумунуң
ДОКТААЛЫ

1. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 чыл) Пленумунуң шиитпирин өскерткеш, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының ээлчеглиг XXVIII съездизин 1990 чылдың июль 2-де Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга чыылдырар.

2. Съездиге чугаалажып көөрү-биле дараазында айтырыгларны киирер:

1) Эде тургустунуушкунуң чоруун турарының болгаш партияның сорулгаларының дугайында. Илеткелчи СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары эш М. С. Горбачев.

2) СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының отчеду. Илеткелчи СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының даргазының оралакчызы А. А. Низовцева.

3) СЭКП-ниң «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының дугайы.

4) СЭКП Уставының дугайы.

5) СЭКП-ниң Төп контроль-ревизия комиссиязының дугайында саавыр дугайы.

6) Партияның төп органнарының соңгулдалары.

СЭКП-ниң Платформазының болгаш Уставы-биле холбашкан айтырыгларны бирги айтырыг талазы-биле илеткелге киирери чогумчалыг деп санаар.

3. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге төлээлээриниң нормазын 4 муң коммунистерден бир делегат кылдыр доктаадыр.

4. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурун калбак демократтыг үндезинге, чарыш-маргылдаалыг болгаш альтернативалыг байдалга, бүгү коммунистерниң дорт киржилгези-биле чорудары чугула деп санаар.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкунунуң болгаш кадрлар политиказының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының партия организацияларының, коммунистерниң болгаш кежигүн эвестерниң киирген саналдарын үндезилеп, ажылдап кылганы СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында саналын хүлээп алыр (Ону капсырылга кылдыр киирген).

Хүлээп алдынган чурумга дүүштүр соңгуткан делегаттарның даңзыларын тургузуп кылгаш, партияның областың, край конференцияларының, эвилелдешкен республикаларның Компартияларының съездилери, Украинаның, Белоруссияның, Узбекистанның болгаш Казахстанның Компартияларынга — партияның областың конференциялары, Москва хоорайга — СЭКП-ниң район конференциялары СЭКП-ниң XXVIII съездизинге киирип бээр.

Совет Армияның, Шериг-Далай Флодунуң, иштики болгаш кызыгаар шериглериниң партия организацияларында бактаап турар коммунистер СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарны хамаарышкан каттыжыышкыннарынга, шериг хевирлериниң болгаш чепсектиг күштер көзектериниң партия конференцияларынга соңгуур.

Даштыкыда турар совет албан черлериниң партия организацияларында бактаап турар коммунистер СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарны Москвага эрттирер бодунуң партия конференциязындан соңгуур.

5. Партия организацияларынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң чурумун болгаш хуусаазын эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-лары, РСФСР-ге СЭКП крайкомнары болгаш обкомнары тодарадыр.

Партияның хоорай (партия тургузуу район структуралыг хоорайларга), округ, область, край конференцияларынга, эвилелдешкен республикаларның Компартияларының съездилеринге делегаттар соңгуурунуң чурумун чогуур партия комитеттериниң пленумнары тодарадыр. Конференцияларга болгаш съездилерге делегаттар соңгуурунуң база партия органнарын тургузарының үезинде бо доктаал-биле СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң доктааткан чүүлдерин болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелинде чүүлдерни ажыглаарын сүмелээр.

Конференцияларга болгаш съездилерге делегаттар соңгуурунуң база ол ышкаш партияның удуртур органнарын соңгуурун демократчыдар сорулга-биле дараазында чүүлдерни доктаадыр:

өске кандидаттарга хамаарыштыр хөй санныг бадылаашкынны алган болгаш хуралга киришкен СЭКП кежигүннериниң, конференцияның, съездиниң делегаттарының, партия комитединиң азы өске-даа соңгулдалыг органның кежигүннериниң бадылаашкынының чартыындан хөй кезиин алган кандидатты соңгуткан деп санаар;

чогуур парторганизацияның азы Компартияның дээди органы боор турар партия хуралы, конференциязы, съездизи партия комитединиң бирги секретарын (секретарын) азы өске-даа соңгулдалыг эшти хуралдың, конференцияның азы съездиниң бүрүн составы-биле соңгуурунуң дугайында айтырыгны боду шиитпирлээр. Ооң-биле чергелештир ук соңгулдалыг кижини моон соңгаар солуп болурунуң чуруму доктааттынып турар.

СЭКП-ниң чаа Уставын хүлээп алырынга чедир ол саавырларны удуртулга болдурар.

7. Отчёт-соңгулдалыг хуралдарга, конференцияларга, эвилелдешкен республикаларның Компартияларының съездилеринге партия организацияларында ажыл-херекти, партия ажылын үндезини-биле экижидер хемчеглерни ханы болгаш бүгү талалыг сайгарар, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын, Чаа Уставты чугаалажып көөр. Отчёттарның болгаш соңгулдаларының, партия Съездизинге бүгү белеткелдиң коммунистерниң янзы-бүрү үзел-бодалдарын илередир арганы берген, кандыг-даа санал-оналды хүндүлеп көөр, эвээш таланың кижилериниң боттарының туружун илередир эргезин хандырар байдалдарга эртери чугула. Хуралдарның, конференцияларының болгаш съездилериниң боттуг байдалдарга эртерин, партияның ниитилелге ролюнуң болгаш ажыл-чорудулгазының база ооң иштики амыдыралын демократчыдарының, партийжи массаларның арге-чагыргазын бадыткап тургузарының үндезин айтырыгларының талазы-биле саналдарны коллективтиг ажылдап кылырын хандырар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткел коммунистерниң идейлиг болгаш организастыг каттыжыышкынынга, партия организациязы бүрүзүнүң арга-шинээзин бедидеринге, СЭКП-ниң ниитилелге авангардчы ролюн быжыглаарынга, эде

(Уланчызы 2-ги арында).

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалык тургузарының болгаш ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Хоойлузу

Чуртта боттандырып чорудуп турар политиктиг болгаш экономиктиг ханы чаартылгаларны улам ыңай хөгжүдерин хандырар, политиктиг тургузугну, хамаатыларның эргелерин болгаш айыыл чок чоруун быжыглаар, ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының болгаш эргелел башкарылгазының аразынга кады хөделнишкиннерин экижидер сорулга-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

I. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизиниң албан-дужаалын доктаадып тургузар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын тургускан чорук эрге-хоойлу байдалын солувас болгаш эвилелдешкен база автономнуг республикаларның конституциялары-биле болгаш ССРЭ Конституциязы-биле быжыглаан эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның эрге-хүлээлгелерин кызыгаарлаарын болдурбазын доктаадыр.

II. ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. «Бүгү чоннуң авангарды — Коммунистиг партияның удуртукчу ролю өскен» деэн сөстерни преамбуладан ууштур.

2. 6, 7, 10, 11, 12, 13 болгаш 51 чүүлдерни дараазының эдилгелери-биле бижиир:

6 чүүл. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы, өске-даа политиктиг партиялар, а ол ышкаш профэвилелдериниң, аныяктарның болгаш өске-даа хөй-нийти организациялары болгаш массалыг шимчээшкиннер улус депутаттарының Советтеринге соңгуттурган боттарының төлээлекчилери дамчыштыр база өске-даа хевирлер-биле Совет күрүнениң политиказын ажылдап кылырынга күрүне болгаш хөй-нийти ажыл-херектерин эргелей башкарарынга киржир.

7 чүүл. Оларның программаларында болгаш уставтарында көрдүнген хүлээлгелерин күүседирде, бүгү политиктиг партиялар, хөй-нийти организациялары болгаш массалыг шимчээшкиннер Конституцияның болгаш совет хоойлуларның [illegible]

Совет Конституциялыг тургузугну болгаш социалистиг күрүнениң бүдүн-бүрүн турар чоруун күш-биле өскертир, ооң айыыл чок чоруун кошкадыр, социал, национал болгаш шажын-чүдүлге [illegible] сорулгалыг партиялар, организациялар болгаш шимчээшкиннерни тургузары болгаш ажылдаары болдурбас.

10 чүүл. ССРЭ-ниң экономиктиг системазы совет хамаатыларының өнчүзү, коллективтиг болгаш күрүне өнчүзүнге үндезилеп хөгжүүр.

Күрүне өнчүзүнүң [illegible] кылдыр эргежок чугула байдалдарны тургузар болгаш [illegible] өнчүзүнүң бир деңнии [illegible] хандырар.

Чер, ооң иштики байлактары, суглар, ургуг амытаннары болгаш [illegible] ук девискээрде [illegible] кымга-даа дербес хууда [illegible] улус депутаттарының Советтериниң эргелээнинге турар болгаш хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга хамааржыр.

11 чүүл. ССРЭ хамаатызының өнчүзү болза, ооң хууда байлаа болур болгаш материалдыг база угаан-бодал негелделерин хандырарынга, ажыл-агый болгаш хоойлу-биле хоруглаан өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырарынга ажыглаттынар.

Күш-ажылчы орулгаларның болгаш өске-даа хоойлу [illegible] биле [illegible] алган болгаш оларны хамаатыларның өнчүзү кылдыр салып алырын чөпшээревээн эт-херекселдерниң ындыг хевирлеринден аңгыда херегле болгаш бүдүрүлге кылыр сорулгалыг кандыг-даа эт-херексел хамаатының өнчүзү боор болур.

Тараачын болгаш хууда дузалал ажыл-агыйын чорударынга болгаш өске-даа хоойлуда көрдүнген сорулгаларга ажыглаары-биле хамаатылар амыдыралының бүгү назынында ээлээр, а ол ышкаш [illegible] чер участоктарлыг болур эргелиг.

Хамаатының эт-хөреңгини салгап алырының эргезин хоойлу-биле хүлээп көөр болгаш камгалаттынар.

12 чүүл. Коллективтиг өнчү дээрге арендалыг бүдүрүлгелерниң, коллективтиг [illegible] тиледериниң, ажыл-агый организацияларының болгаш өске-даа каттыжыышкыннарының [illegible] Коллективтиг өнчү күрүне өнчүзүн [illegible] эде көөрүнүң болгаш хамаатыларның база [illegible]

13 чүүл. [illegible]

51 чүүл. ССРЭ хамаатылары [illegible]

Хөй-нийти организацияларының [illegible]

3. ССРЭ Конституциязын [illegible] дараазында үткалыг чаа 15 [illegible]

15 эге. ССРЭ-ниң Президентизи.

127 чүүл. Совет күрүнезиниң — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң баштыңы ССРЭ-ниң Президентизи болур.

127 чүүл. ССРЭ-ниң Президентизиниң үезинде бежен харлыг [illegible] ССРЭ хамаатызын соңгуткан турул болур. Чаңгыс-ла ол кижи ийи хуусаадан ажыр ССРЭ Президентизи боор болбас.

ССРЭ-ниң Президентизин ССРЭ хамаатылары [illegible] бүгү ниити, деп болгаш дорт соңгуур эргеге үндезилээш, беш чыл хуусаага соңгуур. ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидаттарның саны кызыгаарлаттынмас. Бир эвес аңаа [illegible] болза, ССРЭ-ниң Президентизиниң соңгулдаларын күштүг деп санаар.

Ниитизи-биле ССР Эвилелинге болгаш эвилелдешкен республикаларның хөй кезиинге бадылаашкынга киришкен соңгукчуларның бадылаашкыннарының чартыындан хөйүн алган кандидатты соңгуткан деп санаар.

ССРЭ-ниң Президентизин соңгуурунуң чуруму ССРЭ Хоойлузу тодаразын айтыр.

ССРЭ-ниң Президентизи улус депутады [illegible]

ССРЭ-ниң Президентизи боор турар кижи [illegible] албан-дужаал талазы-биле ажыл төлевирин ап болур.

127[2] чүүл. ССРЭ-ниң Президентизи [illegible] эгелеп кирериниң үезинде ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге [illegible]

127[3] чүүл. ССРЭ-ниң Президентизи [illegible]

1) совет хамаатыларының [illegible] ССРЭ Конституциязының [illegible] магадылалы [illegible]

2) ССР Эвилелиниң болгаш [illegible]

3) Совет Социалистиг Республикалар [illegible]

4) ССРЭ-ниң [illegible]

5) ССРЭ-ниң [illegible]

(Уланчызы 2-ги арында).

Литва ССР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың март 10-12-де хүлээп алган шиитпирлери-биле холбаштыр

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң
ДОКТААЛЫ

Литва ССР-ниң Дээди Соведи «Литва күрүнениң хамааржывас чоруун катап тургузар», республиканың девискээринге Литва ССР-ниң Конституциязын, ССРЭ Конституциязын күш чок болдурар дугайын 1990 чылдың март 10-12-де чарлаан.

Эвилелдешкен республика бот-башкарттынарының талазы-биле Конституцияда көрдүнген эргелиг болбушаан, федерацияга кирипдаа, ооң үнүп-даа турар үе де тургустунуп келир политиктиг, социал-экономиктиг, девискээр, эрге-хоойлу болгаш өске-даа айтырыгларны барымдаалавайн барып болбас.

Литва ССР-ниң Дээди Совединиң үстүнде айыттынган шиитпирлерин улус депутаттарының Съездизи хоойлу бөлгүгаар юридиктиг күш чок деп санап тур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи ССРЭ Конституциязының 74 болгаш 75 чүүлдеринге дүүштүр ССР Эвилелиниң суверенитеди болгаш ССРЭ Конституциязының негелделери эвилелдешкен Совет Социалистиг Республика болур Литваның девискээринге күштүг боор артарын демдеглеп тур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

1. Эвилелдешкен республика бүрүзүнүң ССРЭ-ниң составындан хостуг үнүп чоруур эргезин (ССРЭ Конституциязының 72 чүүлү) бадыткавышаан, Совет Эвилелиниң составындан үнериниң чурумун болгаш салдарларын хоойлу-биле доктаадып тургузарынга чедир Литва ССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы чаңгыс талалыг шиитпирлери ССРЭ Конституциязының 74 болгаш 75 чүүлдеринге дүүшпес деп тодараткан, ук шиитпирлер күш чок болур.

2. Бо айтырыг талазы-биле чогуур шиитпирлер хүлээп алдынарынга чедир Литвада чурттап турар кижи бүрүзүнүң дүрүм ёзугаар эргелерин камгалаарын база ооң-биле кады Литва ССР-ниң девискээринге ССРЭ-ниң, а ол ышкаш эвилелдешкен республикаларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын сагыырын хандырарын ССРЭ-ниң Президентизинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

3. Литва ССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелел башкарылгазының органнары республиканың девискээринге хоойлу болгаш корум-чурум үрээшкиннери болбазын дээш бүгү хемчеглерни алыр.

Москва, Кремль.
1990 чылдың март 15.

ТЕЛЕГРАММА

Вильнюс хоорай. Литва ССР-ниң Дээди Соведи. Литва ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы В. Ландсбергис.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының [illegible] Съездизиниң 1990 чылдың март 15-те хүлээп алган доктаалын чорудуптум.

Ук доктаалды боттандырар талазы-биле хемчеглерниң дугайын үш хонук хуусаада дыңнадыңар.

ССРЭ-ниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Россияның партия конференциязының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң 1990 чылдың март 16-да
ДОКТААЛЫ

1. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир Россияның партия конференциязын чыылдырары чогумчалыг деп санаар.

2. Конференцияның делегаттары кылдыр СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Россия Федерациязының партия организацияларындан соңгуткан делегаттарны санаарын доктаадыр.

3. Конференцияның белеткелиниң болгаш ону эрттирериниң СЭКП ТК-ның Россия бюрозунга дагзыр. Ол сорулгага аңгыр крайлар, областар, округтар, Москва хоорайның партия организацияларының чогуур партия комитеттериниң пленумнарындан соңгуткан төлээлекчилериниң (организация бүрүзүндең бир-бир) аразындан белеткел комитедин тургузар.

СЭКП БИИ-ХЕМ РАЙКОМУНУҢ ПЛЕНУМУ

1990 чылдың март 16-да СЭКП Бии-Хем райкомунуң организастыг айтырыг чугаалашкан пленуму болуп эрткен. Киирген билдириишкинни барымдаалааш, пленум Ю. А. Чихачёвту партия райкомунуң бирги секретары хүлээлгезинден хостаан. Партияның район конференциязынга чедир үеде СЭКП райкомунуң бирги секретарының хүлээлгезин күүседирин партия райкомунуң ийиги секретары Т. А. Иванчого дагзыр деп шиитпир хүлээп алдынган. Райкомнуң бюрозунуң болгаш секретарьларының адрезинге кымда-даа эрттер база частырыглар дээш шүгүмчүлелдерни пленумга кылган. Партия райкомунуң кежигүннериниң, ооң секретарьларының болгаш бюрозунуң эргелекчилериниң составынга кандидатуралар шилип алырын партия эге организацияларынга калбак демократтыг үндезинге, ажык-чарлыг кылдыр чорудар деп шиитпирлээн.

Партияның XXVIII съездизиниң район конференциязын эрттирериниң дугайында айтырыгны пленумга база чугаалаан. Ону 1990 чылдың апрель 27-28-те эрттирер деп доктаал хүлээн алдынган. Конференцияга белеткел чорудар ажылчын комиссияны тургускан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизин чыылдырар, партияга отчет-соңгулдалыг кампанияны эрттирер хуусааларының, съездиге төлээлээрниң нормазының болгаш делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында

СЭКП Төп Комитединиң 1990 чылдың март 16-да Пленумунуң

ДОКТААЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тургустунуушкунну ханыладыр сорулгаларны шиитпирлээринге ук рольду идепкейжидеринге дузалаар ужурлуг.

- Коммунистерниң чыгыы ден...эде тургустунуушкунуң херээнге бердинген, гертия организацияларының деткимчезин чаалап алган, партийжи-политиктиг методтарны ажыглап билир чаа [illegible] партия ажылынга [illegible] партияның удуртур черлеринче партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлериниң үлезининге СЭКП-ни чаартырынга боттуг салыышкынны киирип шыдаар кижилерни [illegible] онза кичээнгейни салыр.

8. Партияның XIX Бүгү эвилел конференциязының айтыышкыннарынга дүүштүр эм болур партия конференцияларынга болгаш [illegible] контроль-ревизия комиссиялары соңгуттунуп болур. СЭКП-нин XXVIII съездизинге чедир контроль-ревизия комиссияларының боттарының практиктиг ажыл-чорудулгазынга СЭКП ТК-ның бадылааны түр саавырны («СЭКП-нин известиялары», 1989 чыл, № 1) удуртулга болдурар.

9. СЭКП-нин XXVIII съездизинге белеткел-биле холбашкан ажылды ТК-ның Политбюрозунга дагзыр. Аңаа СЭКП ТК-нын кежигүннерин, кежигүнге кандидаттарны, чер-черде партия активин киириштирип тургаш, ону ажык-чарлыг болгаш ажыт-чажыт чок байдалга чорудар.

СЭКП-нин съездизинге кол документилерни болгаш резолюцияларны ажылдап кылыры-биле съездиге соңгуткан делегаттарның иштинден комиссияларны (бөлүктерни) тургузарын таарымчалыг деп санаар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалын тургузарының болгаш ССРЭ Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

6) ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазының, ССРЭ-ниң Дээди Судунуң даргазының, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң, ССРЭ-ниң Күрүнениң кол арбитрижи албан-дужаалдарынга кандидатураларны ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер, а ооң соонда ол албан-дужаалдыг кижилерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге бадылаары-биле саналдап киирер. ССРЭ-ниң Дээди Судунуң даргазындан аңгыда айыттынган албан-дужаалдыг кижилерни албан-дужаалдарындан хостаарының дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге саналдап киирер;

7) ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң халажып дужаалының дугайында азы халажып дужаалын хүлээп алырының дугайында айтырыгны тургузар; ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы-биле тургуушкунун бүдүрер ССРЭ-ниң чазааның кежигүннерин албан-дужаалындан хостаар болгаш томуйлаар, оон дараазында ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадылаары-биле киирер;

8) ССРЭ-ниң Хоойлуларынга ат салыр; хоойлуну катап чугааланып көөр болгаш бадылаары-биле бодунуң бодалдары-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге ийи неделя хуусаадан орай эвес хуусааның иштинде дедир эгидер эргелиг. Бир эвес ССРЭ-ниң Дээди Соведи бодунуң мурнунда хүлээп алган шиитпирин палаталарның кайызынга-даа бадылаашкыннарның үштүң ийи хөй кезии-биле бадыткаар болза, ССРЭ-ниң Президентизи Хоойлуга ат салыр;

9) ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарының болгаш айтыышкыннарының күштүг чоруун соксадыр эргелиг;

10) чурттуң камгалалын хандырарының талазы-биле күрүне органнарының ажыл-чорудулгазын башкарар; ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Кол командылакчызы болур, ССРЭ-ниң дээди командылалын томуйлаар болгаш солуур, дээди шериг аттарын тывыскыр; шериг трибуналдарының судьяларын томуйлаар;

11) чугаалажыышкыннарны чорудар болгаш ССРЭ-ниң улустар аразынга керээлеринге ат салыр; даштыкы күрүнелерниң чанында турар дипломатиг төлээлекчилерниң [illegible] болгаш келдирилге бижиктерин хүлээп алыр; даштыкы күрүнелерге болгаш [illegible] организацияларының чанында турар ССРЭ-ниң дипломатиг төлээлекчилерин томуйлаар болгаш дедир келдирер; дээди дипломатиг эргелерни болгаш өске-даа тускай аттарны тывыскыр;

12) ССРЭ-ниң орденнерин болгаш медальдарын-биле шаңнаар, ССРЭ-ниң хүндүлүг аттарын тывыскыр;

13) ССРЭ хамаатызы кылдыр хүлээп алырының, [illegible] хоргадал тывызырының айтырыгларын шиитпирлээр; [illegible] боттандырар;

14) нийти азы кезик чамдык мобилизацияны чарлаар; ССРЭ-же халдаашкын болган таварылгада дайын байдалын чарлаар болгаш ол айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле саадажыышкын чокка киирер. ССРЭ-ни болгаш оон хамаатыларының айыыл чок чоруун камгалаар сорулга-биле тус-тус черлерге шериг байдалын чарлаар. Шериг байдалын киирериниң болгаш оон режиминиң чурумун хоойлу-биле тодарадыр.

15) ССРЭ хамаатыларының айыыл чок чоруун хандырарының эрге-ажыктарын боттаар тус-тус черлерге шериг байдалын чарлаарының дугайын [illegible] Дээди Совединиң Президиумунуң азы [illegible] эрге-чагыргазының [illegible] киирер. Ындыг [illegible] чок болза [illegible] хүлээп алдынган шиитпирни ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] чыкка киирерге, онза байдалды тургузар. Ук айтырыгның талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын ооң кежигүннериниң нийти санының үштүң ийизиниден эвээш эвес хөй кезии-биле хүлээп алыр.

Бо чүүлдүң бирги кезээнде айыттынган таварылгаларда эвилелдешкен республиканың суверенитедин болгаш девискээриниң бүдүн-бүдүн турар чоруун [illegible] түр президент чагыргазын тургузуп болур.

Онза байдалды болгаш, ол ышкаш президент чагыргазының режимин хоойлу-биле доктаадып тургузар.

16) ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Соведи-биле Националдар Совединиң аразынга ССРЭ Конституциязының 117-ги чүүлүнде көрдүнген чурум ёзугаар [illegible] таварылгазында, ССРЭ-ниң Президентизи таарымчалыг шиитпирлерни ажылдап кылыр сорулга-биле ол маргылдаалыг айтырыгны тодарадып көөр. Бир эвес чөпшээрежиишкин чедип алдынмаан болза, күрүне эрге-чагыргазының дээди органының болгаш ССРЭ-ниң башкарылгазының чогумчалыг ажыл-чорудулгазын үрээр [illegible] кыжанып турар болза, Президент ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составын кылдыр соңгуурунуң дугайында саналды киирип болур.

127³ чүүл. ССРЭ-ниң Президентизи Федерация чөвүлелин баштаар, ооң составынга эвилелдешкен республикаларның дээди күрүне албан-дужаалдыг кижилери кирер. Ол Федерация чөвүлелиниң хуралдарынга автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның күрүнениң дээди албан-дужаалдыг кижилери киржир эргелиг.

Федерация чөвүлели болза: эвилел керээзин сагыырының айтырыгларын чугаалажып көөр; Совет күрүнениң национал политиказын амыдыралга боттандырып чорударының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр; ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединге маргылдааларны шиитпирлээриниң болгаш националдар аразында [illegible] байдалдарны чайладырының талазы-биле сүмелерни киирер; эвилелдешкен республикаларның ажыл-чорудулгазын баштаар болгаш ССРЭ-ниң Президентизиниң эргезинге хамаарыштырган нийти-эвилел ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге оларның киржилгезин хандырар. Боттарының национал-күрүне девискээрлери чок бооп турар улустарның эрге-ажыктарынга хамаарыштырган айтырыглары Федерация чөвүлелинге ол улустарның төлээлекчилериниң киржилгези-биле чугаалажып көөр.

Федерация чөвүлелиниң хуралдарынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы болгаш палаталарның төлээлекчилери киржир эргелиг.

127⁴ чүүл. ССРЭ-ниң Президентизиниң чанынга ССРЭ-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннарын боттандырып чорударының, чурттуң айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр сорулгалыг ССРЭ-ниң Президент чөвүлели ажылдаар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннерин ССРЭ-ниң Президентизи томуйлаар. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң составынга албан-дужаалының айы-биле кирер.

127⁵ чүүл. ССРЭ-ниң Президентизи Федерация чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң каттышкан хуралын чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказының эң чугула айтырыгларын чугаалажып көөр-биле эрттирер.

127⁶ чүүл. ССРЭ-ниң Президентизи ССРЭ Конституциязын болгаш хоойлуларын күүседири-биле чурттуң бүгү девискээринге күштүг болур чарлыктарны үндүрер.

127⁸ чүүл. ССРЭ-ниң Президентизи [illegible] эргелиг болур болгаш ССРЭ Конституциязын база ССРЭ-ниң хоойлуларын ол үрээн таварылгада чүгле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинден дүжүртүп болур. Шак ындыг шиитпирни ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединиң түңнелин барымдаалаан. Съездиниң бодунуң ийикве азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң инициативазы-биле депутаттарның нийти санының үштүң ийизиниден эвээш эвес бадылааны-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи хүлээп алыр.

127⁹ чүүл. ССРЭ-ниң Президентизи 127³ чүүлдүн 11 биле 12 пунктуларында көрдүнген бодунуң эргелерин күүседирин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга, 127⁸ чүүлдүн 13 пунктузунуң көргени хүлээлгелерин — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга дамчыдып берип болур.

127¹⁰ чүүл. Бир эвес ССРЭ-ниң Президентизи кандыг-бир чылдагааннар-биле бодунуң хүлээлгелерин ССРЭ-ниң чаа Президентизин соңгуртуже чедир күүседип шыдавас апарза, ооң эрге-хүлээлгелерин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга, а бир эвес ол база хоржок болза — ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга дамчыыр. Бо таварылгада ССРЭ-ниң чаа Президентизиниң соңгулдаларын үш ай хуусаада эрттирген турар ужурлуг.

4. ССРЭ Конституциязын «ССРЭ-ниң Президентизи» деп 15 (1) чүүл-биле немээни-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Конституциязынга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1) 77 чүүлдүң бирги кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарыштырган айтырыгларны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга, Федерацияның чөвүлелинге, ССРЭ-ниң чазаанга болгаш ССР Эвилелиниң өске-даа органнарынга шиитпирлээринге эвилелдешкен республика киржир»

2) 108 чүүлде:

6 пунктуну чаа эдилге-биле мынчаар бижиир:

«6) ССРЭ-ниң Дээди Соведин база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын соңгуур»;

7 биле 8 пунктуларны уштуп каар;

11 пунктуну чаа эдилге-биле мынчаар бижиир:

«11) ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының киирип келгени-биле ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитедин соңгуур»;

9, 10, 11, 12, 13, пунктуларны тус-тузунда 7, 8, 9, 10, 11 пунктулар деп санаар;

Дөрткү кезээнде «ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазын азы ооң бирги оралакчызын дедир кыйгыртыр дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалын ССРЭ-ниң улус депутаттарының нийти санының үштүң ийизиниден эвээш эвес хөй кезии бадылаанда хүлээп алыр» деэн сөстерни уштуп каар.

3) 110 чүүлдүң дөрткү база бешки кезектерин дараазында эдилге-биле бижиир:

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ээлчеглиг хуралдарын чылда ийиден эвээш эвес катап эрттирер. Ээлчег чок хуралдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң инициативазы-биле, ооң кайы-бирээзиниң, ССРЭ-ниң Президентизиниң, ССРЭ-ниң улус депутаттарының бештиң бир кезииниң саналы-биле азы эвилелдешкен республиканың ооң инициативазы-биле күрүне эрге-чагыргазының дээди органының нүүрү-биле чыылдырар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң соңгулдалар соонда бирги хуралын ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы, а ооң соонда — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы чорудар».

4) 111 чүүлдүң бирги болгаш чедиги кезектерин дараазында эдилге-биле мынчаар бижиир:

«ССРЭ-ниң Дээди Соведи — ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагыргазының доктаамал ажылдаар хоойлу үндүрер болгаш контрольдаар органы»;

«Палаталарның каттышкан хуралдарын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы азы Эвилел Соведи биле Националдар Совединиң Даргалары ээлчежип эрттирер».

5) 112 чүүлдүң бирги база ийиги кезектерин дараазында эдилге-биле бижиир:

«ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг — часкы болгаш күскү — сессияларын, [illegible] үш дөрт ай хуусаалыг [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы чыылдырар.

Ээлчег чок сессияларны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы бодунуң инициативазы-биле азы ССРЭ-ниң Президентизиниң, күрүне эрге-чагыргазының дээди органының нүүрү-биле эвилелдешкен республиканың, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының кайы-бирээзиниң үштүң бирээден эвээш эвес составының саналы-биле чыылдырар».

6) 113 чүүлде:

2 пунктуну 2 база 3 пунктулар кылдыр дараазында эдилге-биле бижиир:

«2) ССРЭ-ниң Президентизиниң киирген-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазын томуйлаар;

3) ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының киирген-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составын база аңаа киирип турар өскерилгелерни бадылаар; ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң саналы-биле ССРЭ-ниң министерстволарын болгаш ССРЭ-ниң күрүне комитеттерин тургузар болгаш дүжүрер»;

3 пунктуну уштуп каар;

7, 13, 14 болгаш 18 пунктуларны дараазында эдилге-биле бижиир:

«7) ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хамаатыларның Конституцияда эргелерин, хосталгаларын болгаш хүлээлгелерин боттандырарының, өнчүге хамаарылгаларны, улус ажыл-агыйын болгаш социал-культура тургузуушкунун, бюджет-саң-хөө системазын эргелеп башкарарын, ажыл төлевирин болгаш өртектер доктаадып тургузарының, үндүрүг онаарының, долгандыр турар хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын ажыглаарын организастаарының чурумун, а ол ышкаш өске-даа харылзааларны хоойлу ёзугаар таарыштырарын боттандырар»;

«13) камгалал болгаш күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле кол-кол хемчеглерни тодарадыр; бүгү чуртка шериг байдалын киирер; агрессиядан бот-бодун камгалажыр талазы-биле улустар аразының керээлиг хүлээлгелерин күүседири эргежок чугула апарган таварылгада дайын байдалын чарлаар.

14) тайбыңны болгаш айыыл чок чоруктуу деткиир талазы-биле улустар аразының керээлиг хүлээлгелерин күүседири эргежок чугула апарганда, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң бөлүүн ажыглаар талазы-биле шиитпирни хүлээп алыр»;

«18) ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарын болгаш айтыышкыннарын күш чок болдурар эргелиг»

7) 114 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

114 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге хоойлу үндүрүлге инициативазы ССРЭ-ниң улус депутаттарынга, Эвилел Совединге, Националдар Совединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының доктаамал комиссияларынга болгаш комитеттеринге, ССРЭ-ниң Президентизинге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, ССРЭ-ниң Конституция хайгааралының комитединге, оларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының нүүрү-биле эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларга, автономнуг областарга, автономнуг округтарга, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединге, ССРЭ-ниң Дээди Судунга, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунга, ССРЭ-ниң Күрүне арбитражынга турар.

Хоойлужудулга эргезиниң инициативазы оон аңгыда оларның бүгү-эвилел органнарының нүүрү-биле хөй-нийти организацияларынга болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязынга турар».

8) 117 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

«117 чүүл. Эвилел Соведи биле Националдар Совединиң аразында чөрүдээлер турупкаар таварылгада палаталарның дең дөмей эргелиг эгелээшкини-биле тургузары Чөпшээрежилге комиссиязынга шиитпирлээр кылдыр айтырыгны дамчыдып бээр, оон соонда Эвилел Соведи биле Националдар Соведи каттышкан хуралынга катап база чугаалажып көөр».

9) 118 чүүлдү дараазында эдилге-биле бижиир:

118 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылын организастаарынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазынга баштаткан ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумун тургузар. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң составынга Эвилел Совединиң Даргазы болгаш Националдар Совединиң Даргазы, оларның оралакчылары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының доктаамал комиссияларының болгаш комитеттериниң даргалары, ССРЭ-ниң өске-даа улус депутаттары — эвилелдешкен республикаларның бирээзинден-не бир, а ол ышкаш автономнуг республикалар аразындан ийи, автономнуг областар болгаш автономнуг округтар аразындан бир төлээлер кирер.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму Съездилерниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларының хуралдарының белеткелин боттандырып, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының доктаамал комиссияларының болгаш комитеттериниң ажыл-чорудулгазын таарыштырып, ССРЭ-ниң хоойлуларының төлевилелдерин болгаш күрүне амыдыралының өске-даа чугула айтырыгларын бүгү чоннуң чугаалажып көөрүн эрттирерин организастаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, оон палаталарының, ССРЭ-ниң Президентизиниң хүлээп алганы ССРЭ хоойлуларының болгаш өске-даа актыларының текстерин эвилелдешкен республикаларның дылдарынга парлаарын хандырар».

10) 119 чүүлдү казыыр.

120 чүүлдү 119 чүүл кылдыр санаар болгаш ону дараазында эдилге-биле киирер.

119 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы беш чыл хуусаалыг кылдыр чажыт бадылаашкын-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының аразындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге соңгуттурар болгаш ийи хуусаадан хөй удаа улаштыр соңгуттурбас. Ол кайы-даа үеде чажыт бадылаашкын-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинден дедир кыйгыртып болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге отчёттуг болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларын чыылдырар дугайында доктаалдарны үндүрер, өске айтырыглар талазы-биле айтыышкыннар бээр эргелиг.

11) 121 чүүлдү казыыр.

122 болгаш 123 чүүлдерни ол-ла дараалашкаа-биле 120 болгаш 121 чүүлдер кылдыр санаар.

12) 124 чүүлдү 122 чүүл кылдыр санаар болгаш ону ийи чүүл хевирлиг кылдыр дараазында эдилге-биле киирер:

«122 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутады ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге тургустунган азы соңгуттурган өске органнарның удуртукчуларынга — ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарынга база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларынга, а ССРЭ-ниң Президентизинге — ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хуралдарынга негелде киирер эргелиг. Негелдени хүлээп алган орган азы эрге-дужаалдыг кижи үш хонук хуусаадан эрттирбейн Съездиниң ол-ла хуралынга азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ол-ла сессиязынга аас-биле азы чагаа-биле харыны бээр ужурлуг.

123 чүүл. ССРЭ-ниң улус депутады ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, оон палаталарынга, комиссияларынга болгаш комитеттеринге, а база ол ышкаш чурттакчы чон ортузунга депутат ажыл-чорудулгазын боттандырарынга эргежок чугула хуусаада албан азы бүдүрүлге хүлээлгелерин күүседириинден хостаттырып ап болур эргелиг.

ССРЭ-ниң улус депутады ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чөпшээрели чокта, а оон сессияларының аразында үеде — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чөпшээрели чокта кеземче херээнге онаттырган, хоругдаттырган азы суд чорудулгазының үезинде онаажыр административтиг хемчеглерге таварышкан туруп болбас ужурлуг».

13) 125, 126 болгаш 127 чүүлдерни ол-ла дараалашкаа-биле 124, 125 болгаш 126 чүүлдер кылдыр санаар.

14) 124 чүүлге:

2, 3, 4 болгаш 5 пунктуларны дараазында эдилге-биле киирер:

«2) ССРЭ-ниң улус депутаттарының бештиң биринден эвээш эвезиниң, ССРЭ-ниң Президентизиниң, эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының саналдары ёзугаар ССРЭ хоойлуларының болгаш Съездиге хүлээп алдынган өске-даа актыларның ССРЭ Конституциязынга дүгжүп турарының дугайында түңнелдерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге киирер.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң даалгазы-биле, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң саналдааны-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыктарының ССРЭ Конституциязынга база ССРЭ Хоойлуларынга дүгжүп турарының дугайында түңнелдерни бээр;

3) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң даалгазы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ССРЭ-ниң Президентизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының, эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының саналдары ёзугаар эвилелдешкен республикаларның конституцияларының ССРЭ Конституциязынга, а эвилелдешкен республикаларның хоойлуларының — база ол ышкаш ССРЭ хоойлуларынга дүгжүп турарының дугайында түңнелдерни киирер;

4) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң даалгазы-биле, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң бештиң бир кезииниң [illegible] ССРЭ-ниң Президентизиниң, эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының саналы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге азы ССРЭ-ниң Президентизинге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш оон палаталарының документилериниң, ол [illegible] документилерниң төлевилелдериниң ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алганы ССРЭ хоойлуларынга, а ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдары болгаш шиитпирлери ол ышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы ССРЭ хоойлуларынга дүүшкениниң дугайында; ССРЭ-ниң база эвилелдешкен республикаларның бүгү-делегей керээлериниң болгаш өске-даа хүлээлгелериниң ССРЭ Конституциязынга база ССРЭ-ниң хоойлуларынга дүүшкениниң дугайында түңнелдерни киирер;

5) ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң даалгазы-биле, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, оон палаталарының, ССРЭ-ниң Президентизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазының, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының доктаамал комиссияларының болгаш комитеттериниң, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди Судунуң, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң, ССРЭ-ниң Күрүнениң кол арбитражының, хөй-нийти организацияларының бүгү-эвилел органнарының болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының саналдары-биле өске-даа күрүне органнарының база хөй-нийти организацияларының ССРЭ Конституциязы-биле дүүштүр прокурор хайгааралын боттандырбас, шак ындыг нормативтиг эрге-хоойлу документилери ССРЭ Конституциязынга болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларынга дүгжүп турарының дугайында түңнелдерни бээр».

15) 125 чүүлдүң бирги база ийиги кезектерин дараазында эдилге-биле киирер:

«ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи-биле ССРЭ-ниң Дээди Соведи күрүнениң оларга отчёттуг бүгү-ле органнарынга контрольду боттандырып турар.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи биле ССРЭ-ниң Президентизи ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң ажыл-чорудулгазын удуртуп башкарып турар».

16) 130 чүүлдүң үшкү база дөрткү кезектерин дараазында эдилге-биле киирер:

«ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң мурнунга чылда бирээден эвээш эвес катап отчёттап турар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында ССРЭ-ниң Президентизинге доктаамал дыңнадып турар.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи бодунуң инициативазы-биле ийикве ССРЭ-ниң Президентизиниң саналы-биле ССРЭ-ниң чазаа халажыр кылдыр аңаа бүзүрел чогун илередип болур. Бо айтырыг талазы-биле доктаалды ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннериниң нийти санының үштүң ийизиниден эвээш эвес хөй кезииниң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

17) 131 чүүлге:

Бирги кезээн дараазында эдилге-биле киирер:

«Күрүне эргезиниң ССР Эвилелиниң эргезинге хамаарыштырганы бүгү-ле айтырыглар ССРЭ Конституциязы ёзугаар ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң база ССРЭ-ниң Президентизиниң эрге-хүлээлгезинге хамаарышпас болганда, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели шиитпирлээр эргелиг».

Ийиги кезээниң 3 база 4 пунктуларын мынчаар эдер:

«3) хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгазын хандырар, чурттуң [illegible] камгалаар, [illegible] болгаш хөй-нийтиниң бөгүм-чурумун камгалаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар;

4) чурттуң камгалалын болгаш күрүнениң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр»;

5 пунктуну уштуп каар;

6 биле 7 пунктуларны дараазында мынчаар эдер, тус-тузунда 5 биле 6 пунктулар деп санаар:

«5) даштыкы күрүнелер-биле харылзаалар, даштыкы садыг талазы-биле [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] артык-техниктиг болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылгазынга нийти хемчеглерни боттандырар; ССРЭ-ниң бүгү-делегей керээлерин күүседирин хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр; бүгү-делегейниң чазактар аразында керээлерин бадылаар болгаш күш чок болдурар.

6) эргежок чугула апарган таварылгада комитеттерни, [illegible] болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында өске-даа ведомстволарны тургузар».

18) 133 чүүлдү мынчаар эдер:

«133 чүүл. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ хоойлуларынга база ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыктарынга үндезилээн база оларны күүседири-биле доктаалдарны болгаш шиитпирлерни үндүрер болгаш оларның күүселдезин хынаар. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарын база шиитпирлерин ССРЭ-ниң бүгү девискээринге күүседири албан».

19) 135 чүүлдүң дөрткү кезээн мынчаар эдер:

«ССРЭ-ниң министерстволары болгаш күрүне комитеттери оларга дамчыдырган [illegible] ССРЭ хоойлуларынга база ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өске-даа шиитпирлеринге, ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлыктарынга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарынга болгаш шиитпирлеринге үндезилээш база оларны күүседири-биле документилерни үндүрер:

оларның күүселдезин организастаар болгаш хынаар».

20) 152 чүүлдүң бирги болгаш бешки чүүлдерин мынчаар эдер:

«ССРЭ-ле бүгү-ле судтарны, шериг трибуналдарының судьяларындан аңгыда, судьяларны болгаш улус төлээлерин соңгулдалыг эрге-биле үндезилеп тургузар»;

«Шериг трибуналдарының судьяларын ССРЭ-ниң Президентизи томуйлаар, а улус төлээлерин шериг албанныгларының хуралдарынга ажык бадылаашкын-биле соңгуур».

21) 171 чүүлдү мынчаар эдер:

«171 чүүл. «Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Гимнизин ССРЭ-ниң Дээди Соведи бадылаар».

III. 1. ССРЭ-ниң бирги Президентизин ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи беш чыл хуусаалыг соңгуттурар доктаадыр.

Ол соңгулдаларга ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга кандидатураларны оларның нийти-эвилел органнарының нүүрү-биле хөй-нийти организациялары, ССРЭ-ниң Дээди Соведи, ооң палата бүрүзү, ССРЭ-ниң улус депутаттарының 100 кижиден эвээш эвес бөлүктери база [illegible] күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының нүүрү-биле эвилелдешкен республикалар [illegible]. Улус депутаттарының нийти санының чартыындан хөй бадылаашкыннарны алган кандидатты соңгуткан деп санаар. Бир эвес бадылаашкынның үезинде кандидаттардан кым-даа бадылаашкыннарның чартыындан хөйүн албаан болза, [illegible] хөй санын алган ийи кандидатура талазы-биле катап бадылаашкынны чорудар.

2. ССРЭ-ниң Президентизи кылдыр соңгуткан кижи [illegible] соонда, ол албан-дужаалга ажылдап эгелээр.

ССРЭ-ниң Президентизиниң [illegible] дараазында [illegible]:

«Бистиң чуртувустуң улустарынга [illegible] ССРЭ Конституциязының [illegible] ССРЭ-ниң Президентизиниң [illegible]».

IV. Бо хоойлуну [illegible] үезинден күштүг [illegible].

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль. 1990 чылдың март 14.

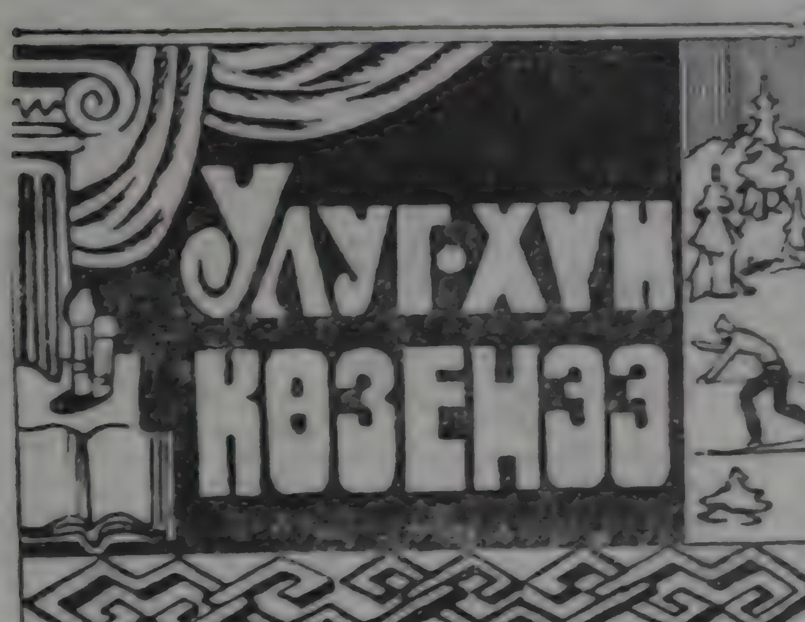

АМ БИР КАТАП ДЫҢНАЗА

Сөзү Чооду Кара-Күскениң.

Аялгазы Солаан Базыр-оолдуу.

Танывазым акыйга
Таңцыга душкан мен.
— Таныжыңар бар бе?—
дээш.
Таан ыяткан ийик мен.
Харыылаар сөс тывылбаан,
Харлыга-ла берген мен.
— Акый, чок-чо-ок, дептер
дээш.

Аксым ажып чадаан мен.
Ол-ла хевээр демгимни
Оюн чоруур болган мен.
Ооң шак ол айтырыы —
Оюн-баштак, азы чүл?
Ам-на болур таңцыга
Аңаа катап душсуза,
Акымның ол айтырыын
Ам бир катап дыңназа.

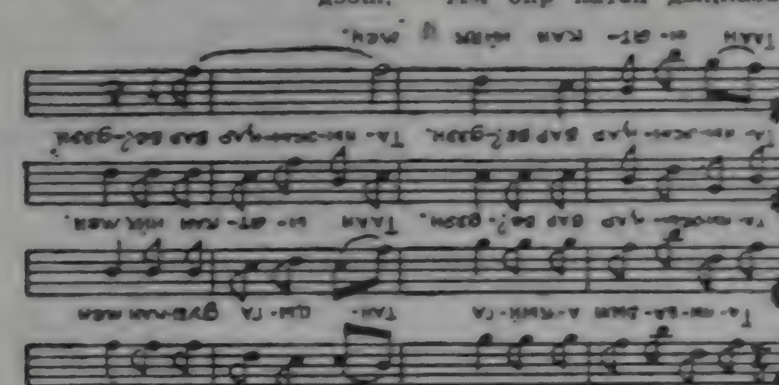

Россияның тургузукчу съездизинче

Россияның профэвилелдериниң тургузукчу бирги съездизи март 21-де Москвага ажыттынар. Аңаа Тываның профэвилелдериниң төлээлери база киржири-биле аъттаныкан Профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. КУУЛАР, күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң тыва дыл болгаш литература кафедразының доцентизи, улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазының штаттан дашкаар оралакчызы Д. С. КУУЛАР, хөй ажылчын чурттаар [illegible] ... ажыл бүдүрүлгезиниң [illegible] слесарь-сантехниги П. О. БАЙЫР-ООЛ, профоблчөвүлелдиң секретары, АУК ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. СОТПА, Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң мурнакчы чылгычызы В. Г. ЗАХАРОВ ында кирип турар.

Оларның чамдыктары-биле журналист Маадыр-оол Калчан ужурашкаш, интервью алган.

— Шаңгыр Пичи-оолович, Россияның профэвилелдериниң тургузукчу бирги съездизинче чоруп турар-дыр силер. Ол профэвилелдерни тургузар деп турарының чылдагааны чүү боор чүвел, ону Тываның профэвилелдери канчаар үнелеп турарыл?

— Россияның профэвилелдериниң тургузукчу бирги съездизинче баар улуг бөлүкте Тываның профэвилелдериниң биске көргүскениниң өөрүп четтиргенимни илередип тур бис. Бо профэвилелдерни тургузар деп турары аңаа-ла бир айтырыг эвес деп билип турар мен. Үениң негелдези партияны болгаш Советтерни ажылдарын эде тургузарынче албадапкан. Ынчангаш профэвилелдер база ажылын эде тургузар ужурлуг. Профэвилелдерниң ажылдакчыларын дарга аттыг кижи бүрүзү мооң мурнунда албаннар, оларны командылаар, дыңнаттынар бөлүү турган [illegible] болгай. Ам профэвилелдерниң чер-чурттарын [illegible] ажылдары — чүнүң [illegible] камгалалы. [illegible] ажылдакчыларының [illegible] чуттааны [illegible] херек [illegible] А Россияның профэвилелдери чок турганындан ол ажыл кошкак азы харын-даа чорутпайн турган даап болза, частырыг болбас. Ынчангаш ол профэвилелдерин ам тургузуп турары бо. Россияның профэвилелдерин тургузар деп турарынга Тываның профэвилелдери чөртүү-биле ааттынып турар. Ам база-ла айтыышкын бээр артык орган тургустунар ол-дур деп баштай ынчаар бодап турганывысты ам частырыг деп санаар бис. Чүге дээрге чурта байдал нарын-дыр, ынчангаш Россияга чоннуң эрге-ажыын камгалаар профэвилелдер херек, шуут чугула апарган.

— Ынчаарга Тываның профэвилелдери мооң соң [illegible] ВЦСПС-ке эвес а ол [illegible] хамаарылыр апаар бе?

— Ындыг. Россияның профэвилелдериниң чөвүлелинге баштаап кирер апаар бис.

— Ол съездиге кандыг чаартылгалар, өскерилгелер болур ирги, ол дугайда база билдинип-ле тур боор аа?

— Тургузукчу съездиниң резолюциязында бижип турары болза, ол профэвилелдерни — Россияның хамаарылгазыз профэвилелдериниң федерациязы деп адаар-дыр. А оон өске өскерилгелер, чаартылгалар бар чору сурза чуглаа-ла. [illegible] боор, ону ам чугаалаары берге-дир.

— Доржу Сенгилович, улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының мурнунда ылангыя аныяктар өөредилгезиниң талазы-биле улуг сорулгалар тургуп турбай болгай. Бо съезд дугайында бодалыңар чүл, оон чүнү манап турар силер?

— Россияның профэвилелдерин тургузуп турары — Совет Эвилелинде чоргууг эвес чамдык чүүлдерни чирткаарынга улуг дуза болур деп билип турар мен. Россия ыңкаш улуг күрүне болгунуң профэвилелдери чок турганы канчап-даа таарышпас чүвүк-тур. Бүгү-ле айтырыглары ВЦСПС харыылаар турганындан [illegible] турганы [illegible] [illegible] [illegible] туруп тергиин [illegible] чугаажы тергии [illegible] айтырыгларынга ... аңаа чедишкен [illegible] чугаалажыр болгаш сананыр турар мен. ССРЭ-нин бие улустарының дылдарын, культуразын камгалаарынга деткимче көргүзер дугайында оон резолюциязында бижип каан-дыр. Ону көңгүт таарзынып номчудум. Бистиң республиканы алыырга, Тыва АССР-те дылдар дугайында Хоойлунуң төлевилелин чугаалажыры-биле парлап алдывыс. Ол база деткимче алыр ужурлуг болгай. Россияның профэвилелдери тургустунган соонда кижизинде [illegible] база шаңнап бээр деп бодаар мен. Мооң мурнунда профэвилелдер обкомнары бедик органнарда харылзаазы кошкак ажылдап турду. Ам араларында харылзаалар бедиир эжипче бүзүрээр мен.

— Тес-Хемниң мурнакчы чылгычызы силерниң өг-бүлеңер интернационалчы болгай. Националдар аразында харылзааларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, бо съездиге ол дугайында чугаа база болур боор аа, Василий Григорьевич?

— Мээң ачам Тывага келгеш, 45 чыл чурттап турар. Ол үениң дургузунда түс черниң чурттакчыларының талазындан «сен орус сен» деп сөс дыңнап көрбээнин ол чугаалап. Совет Эвилелиниң [illegible] республикаларынга [illegible] ...оларның [illegible] Бертен чүү деп турар бо ышкаш — бо бистиң [illegible] чурттакчы-дыр, мооң ужур чоор деп аай? Совет Эвилелиниң хамаатызы кижи ооң девискээринде кайда-даа чурттаар эргелиг болгай. Шак ындыг шовинистиг чарылдыышкыны хөй эвес кижилерниң хоойлу бузуп тургаар. кезедир үе келген деп бодаар мен.

Мен съездиниң делегады эвес, а Россияның профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң кежигүнүнге соңгуттунган кижи болгай мен. Ынчангаш ооң ажылынга киржир хүлээлгем-биле бар чоруурум бо. Аңгы-аңгы националдарның төлээлекчилери-биле Москвага ужуражып, чугаалажыр болгай бис. Оларга бо талазы-биле байдал кандыгыл — съезд соонда номчукчуларга база чугаалап бээр бодап турар мен.

— Съездиниң ажылынга идепкейлиг киржиринерин күзедивис.

— Улуу-биле четтирдивис. Съездиден келгеш, ооң ажылының дугайын номчукчуларга чугаалап бээр бис.

Эскериглер

СЫҢЗЫГ ХЕРЭЭЖЕН

Аъш-чем садып алыр дээш садыгта кире бердим. Эвилелге удаттуг хөй кежи-ле херээженнер болду.

— Сөөлү кымыл? — деп [illegible] алаан чугаазы [illegible] соонга туруп алдым.

Эвилээш алаан чыла бергенде, бажында тереди шляпаны дыртыйтыр кедип алган, делбигир кулактарлыг, караттары чүгүргүлеп, кара сумка туткан, сыныы кончуг, аныяк херээжен кирип келгеш:

— Эң сөөлү кым ирги? — деп шала ширтип айтыргаш, саактээн аът ышкаш бажын ол-бо талажа саваттылап туруп ийик он.

— Сөөлү мен-не боор мен, дүнмам — дидим.

Менче шала чеснигейн хевирлиг кылдыр көргеш:

— Мынча хөй херээженнер аразынга чаңгыс эр кижи садыг чылырта эптиг эвес чоор бе? — дээш, бынтын даанып алган тур. Чымсыырт уалыны бергеш:

— Аңгы уеле ап-херээжен деп ылгал чок-ла болгай. Хирелиг бодаарга, эрааныы «Чаг иштинде бүүрекклерштир» адыжын иштинге «опейлеп» азыраап чоруур дуузы «чырганыг» аңаатыг кижи ышкаштыр силер» — деп чугаалады.

Сыңзыг херээжен [illegible] ары, өрт дег, кыза хона бергеш, эпчоксунганы-ла ол боор он:

— Даштын машина манап каан кижи мен — дээш, садыглам бүрт диди.

ХАЛЛАВЫРЛЫГ ААРЫГ

Ол беш хондур удуваан Сөөлгү дүнезинде бажынынга орайтады келгеш, шала-буза соок шай пактай каапкаш: — Ам-на «олчалыг» болдум. Акша-төгеринти даарта таптыг салаа түңнээр бис — дээш, костюмун стол кырынче октапкаш, идик-хеви-биле орун кырынга ойта каап дүшкен.

Кадайы тура халааш, оон кармактарын сүйбап көөрге, көк-көк акшалар көзүлүгзээн. «Тевиштиг» болган-дыр сен, ачазы. Эки дыштанып ал, шуве, ачазы. «Олчанныг» эртен сайгарар бис — деп, часкыда аарык чугаалаан.

Дагаажык кадайының хоюг альштарынга таалааш, дээмчыап удуй хона берген: «3, 4, 3, 6 хаан, кадыш! Хайыраан акшамны халаа! Ойт, аксым-кежни ол-дур, алдан акша солчалыг болдум.

ол-он акша салып алгаш, ойнап, хеглээр кээрим ин», — дээш, чаш уругу оттурупку дег, чаргыралдыр алгыргылай берген.

Кадайы «ашаанын кырынче соок -суг бүлгүрүп кеш, эттелип алыр часкан. Чамдык улусту улаарадып, дембээредип, кадык организмче халдап турар апарган «Ази» дээр кээр оюну азулуг-ла, халдавырлыг аарыг-дыр ийин.

ШҮГҮМЧҮЛЕВЕС АПАРГАН МЕН

Дыштаныр хүнде бажыңымга орган мен. Хенертен телефон кыңгырт дидир. Тудуп алдым. Таныжым дарга болду. Эки-менди-даа чок, шала ширинин кончуг:

— Даарта конторага чедип кел, чугаалажыр бис. Телефон даңзазын октапты ыңчан.

Эртенинде дүвү-далаш-биле даргамга маңнап чеде бердим. Ооң арны хола-сарыг апарган, холдары сириледээн, сандайындан тура халып келгеш:

— Мону сен солунга бижидиң бе? «Сенээ болчааш, Арамайны база ажылындан халадым. Ам сээн-биле чугаам төнгең» — дээш, ол кезип каан солун кескиндизин хаваам орта бир үстүргеш, мени кабинединден үндүр ойладыпты.

Шүгүмчүлеге удур бижиг туруы чок, чайгылчак удурткучулар база тургулаар бооп-дур. Оон соонда солунга даргалар шүгүмчүлевес апарган мен ийин.

КЕЗЕМЧЕ

Бистиң суурда бир аныяк бажың ээзи бар. Ооң ыт кагар мияк-даа, борбак хөмүрү-даа чок. Ол хирезинде кандыг-даа соок мышты тевес, бажыны чунарбужиң-биле демей ииг болур. Оор бзу-биле кожаларындан «мяштап» алыр чанчылдыг кижи дээр.

Бир-ле катап кончуг соок хаара бээрге, кожазының хөмүр-дажын сорлаар дээш базыпкан дээр. Караңгызы хөлчок. Борбак кара чүве чыткан, далаш-биле ол кужактапкан. Хайлыг чүве, кожазының мулаа дүлей, бир караа согур, калдар ыдын куспактапкан болган. Удуп чыткан ыт дештизиниң холун чара сопкан. Холунуң аарыыры-даа, соогу-даа кончуг апарган. Ол дүне даңны атсы сиринейнип чыда хонган. Кеземчени көрген ол кижи ам Хемчикче ыпытап кирип турар апарган ийин.

Бораш ОНДАР.

УЖУГАР «ТАВАКТАР» — НАРЫНДА

Бистерниң журналистерниң ажыл-ижинистиң аяны черле ындыг. Чоңга амыдыралдың бүгү-ле талаларын тайылбырлаан, чедирген турар. Херек болза «эмчи», «инженер», «эртемден», «башкы» даа болу бээр болгаш ындыг болур ужурлуг-даа. Чаңгыс кижи ынча хөй мергежилдерни [illegible] алыры болдунмас. Ынчангаш үргүлчү дилээшкинде, шимчээшкинде чоруур бис. Чамдык чүүлдерни чедир билбес болзувусса-даа, долгандыр амытыралдан [illegible] улус чандаң арга-сүмезин алыры база бистиң доот хулаатевис. Чаңгыс чижек. «НЛО» деп хураацгайтаан орус састу мен «неопознанные летающие объекты» дээн деп «чаа» бистин алган кижи-дир мен. Оон алыс угаазы ындыг, ындыг эвес дээрзин доот бадыткап шыдавас бол, амытыралга шак ындыг чүүлдер барын билдим, дыңнадым. Чүгле «Пилот навигатора» деп кинофильм эвес. Тодаргайлаарга, Эрзин районнуң Нарын суурга чораан, бо талазы-биле «билирлерим» хандаттым.

Улус чоннуң бо аайлыг бижик [illegible] берген, ол бүгү-биле сырый холбашкан [illegible] медээлерни журналистиң ... [illegible] боолдар [illegible] тодаргай [illegible] фактыларга [illegible] көрүп. Ол ужугуп чоруур билдинмес объектилерни көрген улуг-биле кижилер Нарын суурда [illegible] хөй-ле [illegible] Ынчалза-даа [illegible] буттуг [illegible] чаңгыс эвес, а хары угла калы көрген, дыңнаан (чамдыызының чүгле даажы дыңналыр чүве боол-тур) улус-биле чугааны мыгаш бижидим.

Роман Лудуп, «Нарын» совхозтуң комсомол комитединиң секретары. Мооң мурнунда «Тываның аныяктары» солунга «тавактар» дугайында үнген чүүлдүң автору:

— Декабрь ортан үези чүве ол. Среда, суббота ийиниң бирээзи. Чүге дээрге ол ийи хүнде бисте дааңы кежээ азы дискотека эртери чурумчаан. 11 шак үези. Хенертен суурнуң сайгылгааны өшкен. Үе ам-даа «эрте» болзажок, аныяктарны тарадыпкаш. Культура бажыңының [illegible] Николай Баткар-биле мээлээн даштыкы эжикти шоочалааш, черле сезиг ал оруку кургулей бердивис. Нарынның соңгу талазы, Мо[illegible] дээрзин [illegible] дамык [illegible] баа[illegible] ... [illegible] ... тур. Кезерел [illegible] саргарар [illegible] Тайгыр-ла ол «Белнут» ... сайгылган ... [illegible] ... тура, ол чиңнеш-даа дивес, сүүр кезинги олчаан турар чораан. «Автомашиналар ... ылгып [illegible] эскербестей бааргы стоп [illegible] лачык хона бер ... Дизди [illegible] Ол уурм-даа [illegible] биребес [illegible] Бистиң [illegible] ... [illegible] ийин ол. Мен оон-даа ... [illegible] ... чүүлдерни [illegible] ...

Ермолай Аракчаа, ... [illegible]:

— База-ла 12 айда чүве. Кезек имиртинней берген. Уруглардым «Суурнун мурнуу-барыын талазынга ааштыг чүве келгеш дээрге астына берди» деп мындыг. Божуу-далаш идиим хосканып тепкеш башка бөрт салыпкаш, үне-ле халыдым Даг кырында элээн өру «моңгун» чүве тур. Уруглар айбылап, дуран алдырып алдым. Дуранныг көөрүмге оон алаанда чаап турган хар хөй янзы өңнерлиг болгаш турар мындыг: ак, көк, ногаан, кызыл... Оон бодунче дуранның бээримге ону ак хевээр, чүгле иштинде кевст (кадар демдек) ышкаш кара чүве бар. 4-5 минута болгаш оовус хенертен ол-ла черинге өрүлеп эгеледи. Шуут дүрген эвес. Чоорту бичелеп бар чыдар. Оон сылдыс дег апарган соонда, чиде хона берген. ол-ла. Мендээ бүзүревес болзуңарза, Эрзинде райкомда дарга кижи бар соңгаар чурттуг. Ол база [illegible] ... ол [illegible] бир көрген эжиңис бо-ла сүүр столоваязында повар Алёна Мижит, бир адын Василисадаа дээр чүве ийин, барып айтырып-даа көрүңер.

Чижектер ... [illegible] ... хей. Ол ужугуп чоруур объектилерни [illegible] ... [illegible] С-ба Дамбагай, [illegible] Роберт Лудуп[illegible] ... Сергей Мижит, ... Ирвей Катаев, совхоз директору Борис Нурзат дээш хөй улус бар чораан. Чолаачы Владимир Саныгаанның ... «буттуг»... Нарын суурга ... Бо [illegible] ... Ынчангаш демги «тавактар» чүгле Нарын суурну эвес, оон чоок-кавызында малчын аалдарны дүжүнда даг кежилдир Мөрен суурну база «сонуургай» бергенин хөй кижиниң чугаазындан билдим. Мөрен суурдан ырак эвесте аржаан, республиканың сургакчаан хөй талазындан ыдай-бээр ужуккан элдептиг чүүлдерни база түс черле каш-даа кижи көрген болчук. Совхозтуң БАЛКЭ комитединиң секретары Диана Чигжит оларның аразында бар. Суурларга «аалчыларывыс» келдүүнда ноябрь декабрь айларда хөй келиринге «ынак» турган болза. ам олар шала ээн даг-тайга, кедээ черлерже «маршрудун» өскерткен. Номчукчуну чалгааратпазы-биле сөөлгү чижектен кирейн.

Ерек Чоксум, инек кадарчызы:

— Январь 31-ниң хүнү чүве. февраль 1-ниң будуүзү. База-ла инек кадарчызы Дупсул Дарыма-биле Качыктың Баян-Колче чорук чорааш, ээп ордувус. Хүндүскүнүң 12 шактан 15-16 минута ажып турган. Мен ыяш аразындан моддурга чай деп үндүрүп олурдум. Эким ак черге чораан. Хенертен [illegible] ... [illegible] ... Тайгы-ла бистин ... сут ыдын. канчаар силер. Чер-дээр «чарлып» турган чүве-биле демей — улуг ... [illegible] ... [illegible] ... аъртыза ... [illegible] ... «Ол чүү боор, ...» ... Оон ... «Чүгле ... [illegible] ... «тиңчүрээн» ... болган соонда, бодк ... Чаңгыс ужуп эртткен шимээнин дыңнадым. Чогум та ... [illegible] ... Алан-Кусага алдыыска келгеш ол аазиптен айтырарымга, чүнү-даа көрбээн, дыңнаваан болур чорбачыве. Ужуп чоруур «тавактар» өске чүү турар ол. Бистиң Нарынның малчын колаңнарга оларны көрген улус хөй чүве. Бир чамдыызы дааш чок, өскелери демги ышкаан улуг мыттыг-даа болур деп дыңнаан мен. Оон аңгыда бир солун чүве, ол дээрге, черге-даа турупта, оон ужуп чоруптарда, херелерин өскертир турар деп база дыңнадым. Биригээр чуваалаарга, ужуп чорууда ракета хевирлиг болу бээр.

Нарын суурга, оон чоок-кавызынга октаргайдан кээп турар «тавактар» дугайында устунде ады үнгеп Р. Лудуп солунга чүүл бижээн соонда, удаткап чок Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» совхозтан авторга чагаа келген, 73-74 хар аразында О. Д. Куулар деп улуг назылыг ирейден. Мен чагаа ээзиниң чөпшээрелин ёзугаар ында бижээн чүүлдер, кол утказы-биле таныштым. Ону допчулаарга мындыг: «Оттум, мен улуг назылыг, бүгүрүл баштыг өгбең кижи-дир мен. Солун чүүлдүңу солундан номчудум. Ындыг чүүлдер турар. Мен мындыг тавактарны ырак-даа, чоок-даа эвес, а 1934 чылдардан бээр дыңнап келдим. Оон утказын билип алгаш, улампчылаар бижиирин дээш мындыг чүүлдерни сенээ дыңнаттым: Бирээде, Ындыг аалчылар Шамбала дайыны болур дей бээрге, ужуп кээп турар аңаа деп чугаа бар. Олар багай сеткил чок, а аңы-буянның «улус» деп билип ал. Чер кырынга чараш-чагай чурттарга уламчылаар чер хуюктары өрттечмезин дээш «хемчеглер алыры-биле» олар ужуп кээр дее бүзээн номналында бар.

Ийиде, сен бодуң бижип тур сен. «Тавактар» үргүлчү Нарынны эргип турар, өске суурларга ийи-чаңгыс көстүр, азы шуут «барбас». Ол дээрге ужурлуг чүве, оглум. Олар база анаа-бир чаңгыс черге үргүлчү чедип, бажын турбас эвесле. Силерниң чурттуң бир шагла бажы «диргиг бурган» Майдыр[illegible] ... төрүттүнер чадар чоор.

Ужугуп турар «тавактарның» көөрге, ыыттавыш чаглыгы номчуурга, шынза-ла черзиги кайгадыптар, бодандырыптар, бадыдыгаш, чажыт чүүлдер мыңга хөй. Автор бо чагааның бажында дамчыр бир эгени «Элдептиг-даа бол, бузүренчиг эвес» деп адааны таварылга эвес. Корреспондент аңаа чоруп турда, Мөренде бир хойжу аал даштынга ... «нииг» ... [illegible] ... а Бай-Дага ... элдептиг хаарлаагыгаштар «... келген деп чугаа бар. Мооң дугайында чугаа дараазында болур...

Седип МОНГАЛ,
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Элдептиг-даа бол, бүзүренчиг эвес

БЮРОКРАТ КЫМЫЛ?

Эде тургустунуушкуну чоруп турар. орулгалыг ажылдаар. Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөгениниң» кол маадырының чугаалап чорааны дег, копеектиң ажыын бодаар апарган амгы үеде дыңнаарга-ла «бюрократсыг даргалар» — дижири аасга эптежип калган.

Чоокта Эрээн-Догааннарда бир малчын аалга чордум «Мал чеми бергедеп тур. бюрократсыг даргалар си ген чорудар болгаш мегелээш туруп берди!. Кодан хойнуң хирелиг кыштап турары, арган-дорган болганы биле хураганнары ырбыска, нелери тоттурбас — черле ынчаш аалда бүгү түрегдээшкиннер даргаларының багы» — деп малчын хомудап орар. Ёзулуг бюрократ кымыл?

Догааннардан үнгеш, Элегес хемге кээривиске, кежигде күдер-кара бир эр «Беларузун» хөделдирип чадап тур. Доңганы аажок. Чанынга баарга аксындан «ККТС-1» чыттаныг («ККТС» — дээрге кижи кылган төнмес-сарыг, а «1» — дээрге, өпейлээш, чаңгыс хонгаш ижер дээни ол) «Үрелик трактор-дур, даргаа» — деп турумда-ла. салба дужаагаш, чорудупту чоп, кончуг бюрократтың» — дигилеп, келдирлегиледи. Кым бюрократыл?

Сөөлгү чижек. Кобальтылыг Хову-Аксы. «Бажыңывыс соогу кедергей, солунга бижип, бо бюрократсыг даргаларының ырмазын сып көр. башкы!» — деп, кудумчу кежир кожам эр хомудады. Доңган-доңжаан эрниң одалга системазы кедергей ижиг хоолайлар хол дээртпес. А ээни, соңгалары чылыглаттынмаан.

Бюрократты сургаан ажы чок-тур-ла.

Ажыы-биле чугаалаарга, кижи бүрүлү бюрократсыгдыр бис. Чижээлээрге, автор база бюрократ мен. Эттинер, эде-хере тырттынарын бодап чоруур мен.

Оюн КОРОДА

Таңды район.

ХЕРЭЭЖЕН ЧОГААЛЧЫЛАР ХҮРЭЭЛЕЛИ: сорулгалар, дилээшкиннер

Каш хонгаш, март 23-те, СЭКП обкомунуң Политиктыг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң чанында херээжен чогаалчылар хүрээлелиниң тургузукчу хуралы болур. Ону белеткеп турар оргкомитет чаа тургустунар деп турар ассоциацияның программазын ажылдап кылгаш, киржикчилер, чон оон-биле баш удур таныжып алыры-биле солуннарга парлаар деп көрген.

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң чанында херээжен чогаалчылар хүрээлелиниң (ассоциациязының)

ПРОГРАММАЗЫ
(Төлевилел)

Хүрээлел (ассоциация) шүлүк, проза, драматургия, критика, публицистика, очулга болгаш өске-даа жанрларга күжүн шенеп чоруур херээженнерниң (Чогаалчылар эвилелиниң кежигүн, кежигүн эвези хамаан чокка) бот-тускайлаң организациязы болур. Херээжен чогаалчыларның ному номчукчуга үр болбайн чедеринге, борта таварыкы берип болур моондактарны аңып эртеринге ол идиг бээр. Эгелеп чоруур чогаалчыларның шүлүк, проза номнарын үндүреринге, оларның чогаалдары «Дамырак», «Исток» чыындыларынга кирген турарынга, херээжен чоннуң айтырыгларын чырыткан чыындыларның белеткээринге ол саадар чедирер сорулгалыг.

Бо сорулга-биле радиотеледамчыдылгаларга, республика солуннарынга, «Улуг-Хем» альманахка оларның чогаалдарын пропагандалаан тускай рубрикаларны ажыдарын, чогаалчыны декларацияларын доктаамал чырыдарын чедип алыр. Ол ышкаш литература семинарларын, ужуражылгаларны, чогаалдарның кеземдерин болгаш хураалдарны эрттирер, ылангыя аныяк авторларның белеткеп алган номнарының сайгарылгазын хосчун чогаалчылар кылып, арга-сүмезин берген турарын чедип алыр.

Өөне талазында — херээжен чогаалчыларның амыдырал байдалын экижидер хемчеглерни Комылда, районнарда база суурларда херээженнер чөвүлелдери-биле, улус депутаттарының Советтери-биле демнежип алгаш, ап чорудар. Мергежилинче, эртем-билиинге дүгжүп турар ажылга оларны киирерин, бажың-биле хандырарын, уругларын садичке тургузарын болгаш өске-даа социал айтырыгларын холга алыр.

Хүрээлел профэвилелдери-биле, РСФСР-ниң Литература фондузунуң Тыва АССР-де салбыры-биле кады чогаадыкчы херээженнерниң оларның ажылдыының кадыкшылы дээш сагыш човаашкынны болунга алыр.

Херээженнер чөвүлелдериниң болгаш культура албан черлериниң күжүн кадып тургаш, башкылар, эмчилер, библиотекарьлар, чурукчулар, хөгжүмчүлер, агитбажыңнар активчилери, хөй уруглардыг иелер — аңгы-аңгы мергежилдиг херээженнерни киириштирип турар херээженнер клубтарын тургузарынга дузалаар.

Херээжен чогаалчылар аразында хамаарылга бичилгеге, бот-боттарынга дузалажылгага үндезилеттинген турар кылдыр ол эргелеп чагырар, хамаарылгалыг болур. адааргаар, чогаадыкчы хүннээшкин тургузар чоруктарны хүлээп көрбезин удуртулга болдурар. Аңгы-аңгы көрүштерни, чаңчылдарны, аажы-чаңны хүндүлеп көөр, бөлүглежиишкиннерни, удурланыштырар чоруктарны болдурбас, чогумчалыг байдалды тургузарын кызар.

Чурттуң өске-даа республикаларының, крайларының, областарының чогаалчы херээженнери-биле чогаадыкчы харылзааларны тудар. Бурятияда, Даг-Алтайда, Хакасияда, болгаш Якутияда, ол ышкаш Моол Арат Республикада херээжен чогаалчылар-биле найырал харылзааларын быжыглаар. делегация солчулгазын чорудар. бот-боттарының чогаалдарын очулдуруп парлаар сорулга салдынган.

Хамык эгелээшкин эр чогаалчыларның деткимчезн чокта болдунмазын барымдаалааш, Бүдүнүг чорукче. Тайбынче углаңган херээжен чогаалчыларның ажылчыныңге олар деткимчени көргүзүп, кады ажылдаарынга хүрээлел (ассоциация) идегеп турар.

«Сөс чокка билдингир» деп Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан чуруу

сонуургактарга

Телефон келдириптер

[illegible] ... ыяш база ... [illegible] ... телефон ... [illegible] ... Телефонну чедери берге ... улуг баксыраан болза, дарыг кижиниң бодунда кожуп каан передатчик аңаа дузалаар. Дүвүрээзиниңи медээзин ол телефон аппарадынче дамчыдар, а телефон — компьютерже.

Өң болгаш чемге хөөн

[illegible] ... хөөнүү күштелдирер. Эн-не чемге хөөн чокталдырар өңнер — өлчеп, кара-көк база ак өңнер. Аарыы кузеп чорудлар шак ындыг өңнүг ай-саваадан чемнензе эки эвес деп бе?

Мари эрлерге алыспас

Тергиин дээн күштүг эрлер боттарының тургускан рекордтары-биле бисти кайгадыптарлар: бирээзи самолетту шимчеди идиптер, өскези автомашинаны ап октаптар база бирээзи үш чүс ажыг кг. дашты салып алыр. Херээжен кижиниң канчалганын ам көрээлинер. Париж чурттуг Мари Макнардова тросту диштериңге ызырып алгаш 12 тонна чүъктүг автомобилин 50 метр черге чылдыр шимчедипкен. Чүък машиназын «финишке» эккелгеш-даа, ызыртыныып алган диштерлиг чаак сөөктерин белен-не адырып чадап турган...

Парламентиде уйгу

Австрали парламентиниң депутады Говард Мэтье күрүне бюджединиң дугайында шиг маргылдаа үезинде удуй бергеш, сандайдан барып дүшкен. Дааталакчының үнелээни-биле ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, парламентарийлер чилчин үзүлгүже ажылдап турар болганнар. Ооң соонда дараазындагы эртенге чедир чалсар чарлаар ужурга таварышкан.

ИЙИ ДЫЛГА ЧУГААЛААР ДИКТОР

Тыва телевидениениң янзы-бүрү темаларлыг дамчыдылгаларын орус болгаш тыва дылдарга кырынга башкарып ийи дылга хостуг арыг чугаалаар дикторну ак-көк экранга барык хүн бүрүде көөр бис. Сөс бүрүзүн оон шын, культурлуг адаарын, оон хөөг үнүн дыңнап магадап олура, «кижи бо дыңнару чажындан» деп чоннуң үлегер домаан сактып келдим. Ону бичииниде кырган-авазы терге кырынга чыттырып алгаш, эмчилеп чорааш, авам оолга аннелешени, уругнун аар аарааш, кеш бижыыбиле ышкан чыткаш ургулчу яр хоомейге кеступ келир. Телевидениениң нарын дамчыдылгаларын хостуг, мергежилдиг башкарып билир ыыдыр ол канчап каяа өөренип алган ирги" — деп, хөй телекөрүкчүлериниң чугаалажып турарын үргүлчү дыңнаардыр мен...

1944 чылдың октябрьда Кызыл хоорайның бир ажыл өг-бүлезинге башталган тел — кыс уруг төрүттүнген. Оозун Оля деп ат алганнар. Кажан Оля ийи харлыг турда, оон авазы Ленинградтың Куруне-ниң Островский аттыг театр институдунче өөренип чоруй барган. Чаш төлдүң ачазының бедик болгаш буянныг харыысалгазы оон кырган-авазы Седип Чамыяновна Монгушка онаашкан. Ырак черже өөренип чоруй барган уруунуң чаш төлүн өстүрүп, дектирар дааш, кужур кырган-иези чаңгыс эвес дүне уйгу-дажынга орта чедип чораанын билдинигир.

1955 чылдың чазынында, Оля алды харлыг турган аарып берген. Сагыш човангыр буянныг эмчилерниң болгаш Тарыс аржааның дузазын Седип Чамыяновна ап, үш чыл улаштыр ийиг аржаанга уруун эмнедип келген. Седип Чамыяновна ам 92 харлыг, Кызыл хоорайда уруунуң бажыңында чурттап, ам-даа дааранып олурар. Кырган-авазының ачызында Оля дириг арткан. Ол Кызылдың № 7 школазынга 8-ки класска чедир орус дыл кырынга, а 9-10 класстарны Кызылдың № 2 школазынга төрээн дылынга өөренип дооскан. Ольга Малановнаның орус, тыва ийи дылга хостуг чугаалаарының кол «чажыдыы» орус, тыва школаларга оон өөренгенинде, база кырган-аваның тыва дылынга уруу-биле чугаалажып өөретгенинде деп бодаар мен.

Амгы үениң сургуулдары ийи дылды — ССРЭ-ниң улустарының чугаалажып билиишкининиң кол чепсээ орус дылга болгаш төрээн дылынга хостуг, арыг, ындик чок чугаалап билир кылдыр өөренип алырын күзээр болза, Ольганың үлегерин чүге эдерип болбас деп.

Ольга Маланова канчап диктор болу бергенил деп номчукчулар сонуургаар чадавас боор. А диктор болур дизе, ол профессияга тааржыр тода, хөөг үн замыктың мурнунда негеттинер болган. Ындыг үнну төрүмелиниден салым-чаяан, талант деп адап-даа болур ла ыйнаан. Ындыг үн Оляда бар ышкажыл. Ооң авазы Галина Дегоровна Ленинградтың театр институдун дооскаш хөгжүмнүг театрынга ийи артистизе, а оон соонда Тыва радиозуну дикторунга ийи чылдарда ажылдаан. Бо даарга дургуннарын ол уругунга дамчыдар деп профессиязының ачы база магат чок.

Орус, тыва дылдарга хостуг чугаалаар ол ажылга 1970 чылдан эгелеп радио-телевидениениге диктор-лап келген. Он тос чыл дургузунда Ольга Алексеевна Маланова радионуң болгаш телевидениениң чүс-чүс дамчыдылгаларын башкарган болгаш ам-даа чедиишкинниг уламчылап, чугаадыкчы сүү-биле ажылдап турарын даңнап турар бис. Ол дикторнуң түр хүүгаарыг туснай өөредилгезин Москвага дооскан.

Малановтар — интернационалчы өг-бүле. Оон өөнүң ээзи Александр Маланов бурят националдыг, диш эмчизи. Олар ийи уруглуг. Артём болгаш Соня.

Мен бодум туумда Ольга Алексеевна Малановага алдарлыг артист деп хүндүлүг атты тыпсыр болза деп кончуг-ла күзээрдир мен. Чүге дээрге ол ацаа төлептиг. Өске дикторлар оон өөренир болза эки. Орус, тыва дылдарга арыг чугаалаар кижилер ховар. Ынчангаш Ольга Маланова өөрлүг мергежилдиг диктор.

Сүгдер СОДУНАМ.
Кызылдың № 2 школазының башкызы.

УКРАИН ССР. Запорожецтиң «Коммунар» автозаводу «Таврия» ЗАЗ-110206 деп чаа машинаны бүдүрген. Автомобильдиң быжыг болгаш айыыл чок чоруун конструкторлар бедиткен. Эарниц болгаш бурунгаар бала дедир чоруурунуң үүн айтыр сигнал медээлерин машинада немей тургускан, ооң улус олурар черин эптиг кылдыр экижиткен. Шилдерин база оларны арыглаар херекселдерин сайзыраткан. Мурнуку дугуйларының шарик хевирлиг подшипниктерин үрелбес кылдыр быжыктырган.

Чаа автомашинаны бо чылын бүдүрүп үндүрерин 40 муң чедирерин заводтуң коллективи шиитпирлээн.

ЧУРУКТА: «Таврия» деп чаа автомобиль.

Б. ДВОРНЫПИНЫҢ фотозу. (СЭТА).

МАРТТА ЧАА КИНОЛАР

«Бүгү ынакшыл»

Кинонуң үези — Брежнев үениң херээниң иштиилериниң чуртталгазы, таптаашкыны...

Бүгү кижилерниң мөңгеде билдим чүүл бар: шынчы чорук, найырал, ынакшыл. Үе-биле оларның хамаарылгалыы кандыгыл, олар бистиң иниттелели ивисте канчаар өскерлип турарыл (ынчалза-даа эки талазынче эвес), инитилелдиң медерели кижилерниң ол миниишкиниң канчаар үнелеп турарыл? Олла бүгү хөй санныг айтырыгларның дээрбээниң дугаазында бодунуң чаа ажылында режиссёр Анатолий Васильев көргүскен. Мооң мурнунда режиссёрнуң тургусканы киноленталарын көрүкчүлер сактыр боор: «Эртенгиде орай дүнеге чедир хоорайның амыдыралы», «Моржтар саттап тур», ол ышкаш Анатолий Васильев Таганкада театрның талантылыг актёрларының бирээзи.

Фильмниң сценарийин кинодраматург Сергей Бодров-биле Исина Васильева кады бижээннер. Сөөлгү үеде ооң ажылдарынын бир онзагай чүүлү — кинозунуң маадырлары боттут амыдыралдан — көрүш чок болгаш эскертинмес, ынчалза-даа шовааш. «Бүгү ынакшыл» деп кинода амыдыралдың каттышкан бүгү-ле шынныг, эдиг-дошкун талаларының чорулгазын инитилелдиң болгаш инниниң дерайтаашкынче чоокшулаашкынын көргүскен.

Боттуунзан инитиниинче — ындыг оруу-биле кинонун тургузукчулары мурнакчы ажылдыг тракторист кыстың дугайында көргүскен.

Сергей Бодровтуң мурнунда ажылдары: «СЭР», «Профессионалдар эвес».

Аныяк актриса Ирина Бякенина (Валя) бир дугаар ролю. 1986 чылда ГИТИС-ти дооскан, амгы үеде ол Москваның А. С. Пушкин аттыг драма театрында, а Сергей Варчук (Ровнов) Н. В. Гоголь аттыг драма театрында ажылдап турарлар. Сөөлгү 7 чыл иштинде ол он ажыг рольдарны ойнаан: «Горгоманың бажы» — Светловту, «Байырлыг деп сөглеп шыдавас мен» — Сергейни ойнаан.

Ынчалза-даа кинода Валя болгу дег аргазын долузубиле чүге ажыглавайн барганыл? Чүгле ол бужурганчыг өмээржинчи Валяның сагыш-сеткилинге кирбээнинден бе? А солун, сеткүүлге чырыдып, депутатка депшиткени? Азы амыдыралдың чаңгыс аайы, үлегер-көргүзүглүг, амыр эвес «нарын» чуртталгада бе? А ооң ынак ажылы, ынча кижиниң турган.

«Кара роза — муңгаралдың демдээ.
Кызыл роза — ынакшылдың демдээ».

Киностудия «Мосфильм», сценарийниң автору болгаш режиссёру Сергей Соловьёв. Борис Гребенщиковтуң ырларын «Аквариум» ансамбль күүседип турар.

Рольдарда: Татьяна Друбич, Александр Абдулов, Михаил Розанов, Александр Збруев, Людмила Савельева болгаш өскелер-даа.

«Чаш чылдарның теегин чүс хонук», «Камгалакчы», «Дөрт ыяштыр салгакчызы», «Асса» кинолар база С. Соловьёвтуу.

С. Соловьёвтуң кинозу — каттырынчыг комедия, социал байдалдың база төөгүнүң частырыгларының дугайында бүдүлгаазын төөгү.

Чүү экил, чүү багайыл деп чүүлдү уттупкан бис. А ону сактыр үевис-даа, күзелививис-даа чок.

Сергей Соловьёв бодунун чаа ажылының дугайында мынча дээн: «Кинонун жанры Сталин үезинде «Адаугут мээ» деп девизинге үндезилеттинген. Ынчалза-даа ол авторнуң бодунуң чоннуң чурттуң шырайынга чүүлдешкен».

Кинонуң ээзи — Москваның «Инновация» коммерчелиг банкызы, шыгаалгаш ооң билединин ортээ, ийи серия дээш 2 акша.

Тускай дугуржулга ёзугаар кино март 25-ке чедир найысылалдың кинотеатрларынга, республиканың хоорайларынга үнер.

И. В. Сталинни — Георгий Саакян, Генерал Брежневти — Юрий Шумило ойнаан.

«СВ» — Свердловск киностудиязының чанында «Скифтер» деп каттыжышкын тургускан. Режиссёрлары Владимир Хотиненко, Виолетта Седова. Лентаның кел ээзи Леонид Комаровскийниң комедиязы, ону чогаадыкчы бодал-биле көргүскен.

Кайызын үнгеш, кайнаар бар чыдары билдинмес, алдептиг пассажир поездизи. Бистиң аңгы-аңгы чылдарда — чаңгыс вагонда чурттап эрткен төөгүлүг үелер көстүр.

Сталинниң, Хрущёвтуң дүрзүлериниң хөлегелери көстүр.

Аян-чорук үезинде тасталыр поездизинче чүгле ийи эр, ийи херээжен дөрт кижи артар. Оларга орук «кончуг» лаашкын» ышкаш болу бээр. Ол чул? Фильм-фантазия бе? Азы сатирлиг комедия бе? Кинонуң адыыга «сюрреализм» деп сөс база тааржыр болгу дег...

Ынчангаш көрүкчүлер киноның ханызы-биле сайгарып, улуг сонуургал-биле көөр боор дээрзинге бүзүредим. Бо чаа киноларже көрүкчүлерни чаладым.

Үйнүк ОЮН.
Киновидеокаттыжыышкынның улуг редактору.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАРТ

Понедельник

МАРТ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 РСФСР улустарының хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 9.25 Бут бөмбүүнүн дугайында. 10.05 «Агниса» Уран-чечен фильм. 11.30 «Бүгүрежилге-даа болза, элдептиг». 12.20 Барымдаалыг телефильм. 13.00 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Э. Грачиниң концерти (сериязы). 13.45 Орус эмигрант А. Ширинская-Маннштейнниң салым-чаязының дугайында. 14.45 «Константин Сергеев. Хореография айышылары». Документалдыг телефильм. 15.45 «Омут». Барымдаалыг фильм. 16.30 «Братиславаның чогумчуг байырлалдары» фестивальдың концерттери. 16.55 Уруглар шагы. 17.55 Тудуушкун. Москваның бизнес-тургузуунуң ажылчыннарының баштайгы туннелдери. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Бут бөмбүүнүң дугайында. 19.30 Уруг ышкаштыг мультфильм. 19.45 «Дугай соонда» телефильм-шиниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.30 «Дүүл соонда» фильм-шиниң уламчызы. 22.35 — 23.50 Святослав Рихтерниң концерти.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдеге биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Физика. 10 класс. Плазманың ажыглаашкын мергежилдери. 9.05 Итали дыл. 10.05 Бистиң садывыс. 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. Сылдыстар. 11.05 Финляндия телевидениениң программазы. 12.05 — 13.35 «Бернарда Альбаның бажыңы». Телефильм. 17.00 Австрийлерниң ССР-ниң Күрүнениң тыва ансамбльдиниң концерти. 17.30 Чаңгыс актер театры. Л. Филатов. «Федот адыгжы, эрес эр дугайында». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Салгынчылап». Уругларга дамчыдылга. 19.40 Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 «Сибирьниң национал театрларының фестивальынга» реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». «Тиилелгениң 45 чыл болганынга». «Профилактичилер кидиирп». «Хөйду болгаш кулаакка». Медээлер. 20.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.00 Делегейжеде музей. Чаш наланые аянчорук. 21.30 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Үш хүн иштинде бейсерлаэ». Телефильм. 22.50 — 23.25 Фехтование. «Россия кубогу». Делегей маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Седиверстов чурукчунун вертикалы». 19.30 «Уралдың нежкежиглери». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.30 — 21.00 Л. Николаев. «Аллабыевке бодал чечек». Ииити ырлга концерт.

Вторник

МАРТ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Дуэль сонеда». Телефильм-шии. 11.05 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 «Бо кайгамчык онза назы-хар». Уран-чечен фильм. (Болгариа). 14.10 «Самарганың агым бадып чыдар черинде». Телефильм. 14.30 Фильм-концерт. 15.20 «Мээң нарраттарымче көрем». В. Шукшин дугайында телефильм. 16.15 П. И. Чайковский. Концерт. 16.45 «Норильск феномени». Барымдаалыг фильм. 17.10 Финляндия телевидениениң программазы. 17.45 «Силер мону шыдаар силер». 18.30 «Үе». 19.00 «Аалны болур сен». Л. Сайдуевтун ырлаар. 19.15 Р. Солнцев. «Кызыл хевисте үш кижи». Телешии. 20.30 Фестиваль демдектери. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Киш-кулаалыг шөл». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 23.00 — 23.55 Даштыкының орус культуразы. «Княгиня Зинаида Алексеевна Шаховскаяның Парижте бажыңында».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдеге биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Харылзааның амгы үеде аргалары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Совет чуртун Дештүг онза амылары. 11.05 Өг-бүле анадемиязы. 12.05 — 13.10 «Бөнүвүрүк чүрээ». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.20 Уруглерга фильм. 18.00 «Тыва аржааның «Дениз-соо» байырлалы». 18.30 «Кедээ амыдырал». «Бүдүрүглэ-чарылга болгаш аренда көрээ». 19.30 «Алия тевү». Программада: Медээлер. «Өле тургуз тускушкун болгаш политорадылге». «Школа болгаш эстетиктиг кижизидилге». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 Медээлер. 20.05 Реклама: «Адалгылерни кинтистетке», «Бурду ээ», «Дашкун таварылга».

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 00.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Ритмниг гимнастика. 18.00 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Бичии фантазия. 19.45 Телефильм. 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

МАРТ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг фильм. 9.10 П. И. Чайковский. Концерт. 9.40 «Киш-кулаалыг шөл». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Пакистанның суурларынче хөгжүмнүг аян-чорук. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Үе». 13.00 Кинконцерт. 13.45 Р. Солнцев. «Кызыл хевисте үш кижи». Телешии. 14.55 «Силер мону шыдаар силер». 15.40 Даштыкының орус культуразы. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 Намибия дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 Чугула интервью. 19.10 «Экии, эргимим». М. Суворова ырлаар. 19.35 «Ажып эртери». Барымдаалыг фильм. 19.45 «Резонанс». «Чөөн Европа кайнаар бар чыдарыл?». Политиктиг тайылбырлакчы В. Любовцев чугаалаар. 21.00 «Үе». 21.30 «Киш-кулаалыг шөл». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.55 — 23.55 Политиктиг чугаалар. Эстонияда чүү болуп турарыл?

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдеге биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. Чаңгылышкыннар, чалгыглар. Үн. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Энергия болгаш ажыл. Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 — 13.10 «Бөнүвүрүк чүрээ». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады С. Лукин (домра) ойнаар. 17.10 Грузин ССР-ниң Күртелерадиозу. Публицистиктиг программа. «Вертикаль». (Тбилиси).

КЫЗЫЛДАН

18.00 А. Емельянов — «Амыдыралдан ойлавас». Тываның хөгжүм-шии театрының шиизи. 19.30 «Тыва черде». «Эки бараанныры хөйнү бүдүрер». «Чадаананың хөмүр-даш разрезинде». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

10.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 22.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Хол бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Динамо» (Москва облазы) — «Автомобилист» (Ленинград). 19.45 «Ийи кижиге ыры». 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

МАРТ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Днепр» — «Бенфика» (Португалия). 10.10 «Киш-кулаалыг шөл». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.35 «Ийи чүрек». Анжела Чумак ырлаар. 12.00 Мультфильм. 12.15 Л. Бондаренко ойнаар (баян). 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 Уруглар шагы. 14.00 С. Прокофьев. Концерт. 14.35 «Уланчылыг чугаа». Кинорежиссер А. Кончаловский-биле ужуражылышкын. 15.30 Фильм-концерт. Композитор Авет Тертерян. 16.00 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Легендадан кижилер» деп бөлүктен барымдаалыг фильм. «Вера Хоружая», «Тиилелгениң тук тудукчулары». 16.20 «Бир эвес силерниң харынар...». 17.05 Владимир Познер «Донахью болгаш уруглар» деп дамчыдылганы чорудар. 18.00 Прогресс, информация, реклама. 18.30 «Үе». 19.00 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Днепр» — «Бенфика» (Португалия). 19.45 Л. Дербенев шүлүкчүнүң чогаадыкчы кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Л. Дербенев шүлүкчүнүң чогаадыкчы кежээзиниң уланчызы. 22.55 — 23.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдеге биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Биология. 11 класс. Салгаарының хромосомнуг теориязы. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. Н. Л. Толстой. «Дайын болгаш тайбың». 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.05 — 13.05 «Бөнүвүрүк чүрээ». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.25 Псков чери.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Мөңгүн-Тайганың кадарчылары». Телефильм. 18.00 «Азия тевү». Программада: Медээлер. «Чугула интервью». «Ачы-буян чедиришкини», «Ыдыктыг чагаалар».

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 А. Емельянов. «Амыдыралдан ойлавас». Шии. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар. 19.55 Реклама: «Немелде пенсия». 20.05 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 23.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 «Хомо Дуплекс» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 Э. Денисов. Концерт. 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Делегей конкурстарының лауреаттары М. Федотов (скрипка) биле А. Ардаковтуң (фортепиано) концерти. 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

МАРТ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Чыл үелери». Март. 10.05 «Эрткен үе ам-даа мурнувуста». Телефильм. 10.35 Концерт. 11.15 «Мариам биле Тадеуш» Телефильм. 11.35 Владимир Познер «Донахью биле уруглар» деп дамчыдылганы чорудар. 12.30 «Үе». 13.00 Л. Дербенев шүлүкчүнүң чогаадыкчы кежээзи. 15.30 «Амыдыралче эглип келгеннер» деп барымдаалыг фильм. 16.00 «Мээң хоорайым музыказы». 16.30 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 17.10 Хөглүг стартар. 17.55 «Шыңгыы чуруп зоназында» телефильмниң баштайгы көргүзүү. Шериг-Далай Флодунда эде тургустунуушкуннуң эргежок чугулазының дугайында. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.30 Политиктиг диалогтар. СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазын чугаалажып тур бис. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдеге биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Музыка. 3 класс. Э. Григ. «Пер Гюнт». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Агаар. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 — 13.00 «Бөнүвүрүк чүрээ» Уран-чечен телефильм, 4-кү сериязы. 16.50 Узбек ССР-ниң Күртелерадиозу. Узбек телевидение программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.40 Барымдаалыг фильм. 18.00 «Саян» ансамбльдиң концерти.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Тыва телевидение чалап тур. Видеоканал. 20.00 Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 00.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 Концерт. 18.20 Помидорлар өстүрериниң чаа аргаларының дугайында телепрограмма. 18.30 «Үе». 19.00 «Үелер чылы». 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

МАРТ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Армян ССР-ниң артизи С. Карапетян ойнаар (дудук). 8.50 Бистиң садывыс. 9.20 Оваалгадан чок шимчээшкин. 9.50 «Танцылааарынга ынак бис». 10.20 «Кижи. Чер. Октаргай». 11.20 Фотоконкурс «Чоп — бистиң ниитиг бажыңывыс». 11.25 «Дириг амытаннар оранында». 12.25 Уругларга фильм. «Динс соондан истеп чоруп олар». (Чехословакия). 13.40 Спектр. 14.10 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайын мурнунда». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.15 «Бистиң салгаашкынывыс». Т. Костави. 15.55 «Музыка рыцары Георг Отс». 16.55 Политиктиг диалог. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Арыгда сеникпилер бе?». (ГФР). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 19.00 «Солдаттар ырлап турда». Солдат ыры фестивалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телешоу. 22.00 Аас кежиктиг таварылгага. Телевикторина. 23.05 — 23.55 «Непререцей музыкада чаа чүүлдер». «А» программа.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 К. Сатиев ойнаар. (баян). 8.30 «Оожум застава». Уран-чечен фильм. 10.00 Прогресс. Информация. Реклама. 10.30 «Александр Невский». Телефильм. 12.25 Бүгүдеге педагогика. 13.30 Кинопублицистика. «Хана» телефильмниң баштайгы көргүзүү. Эдээдилерниң кижизидилгезиниң дугайында. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 17.05 «Виват, Россия!». 17.45 «Тургустунган байдалдар аайы-биле». «Танывас кижилерге белектер». 18.30 «Үе». 19.00 Чиик атлетика. Делегей маргылдаазы. «Иткииш мастерлери». 19.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 — 02.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

Воскресенье

МАРТ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Адачуртунга бараан болур». 11.00 Эртенги хөглээшкин программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 «Мульыкалыг киоск». 13.30 Элладаның черинде. Грецияның национал байырлалы — Хамаарышпас чоруктуң хүнүнге. 14.10 Киножурнал. 14.20 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайын мурнунда». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 15.25 «Ядролуг дайынны болдурбазы дээш делегей эмчилери» деп делегей организациязының Хиросимага конгрези. 16.15 «Кедээден дамчыдылга». 17.30 «Марафон-15». 19.00 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады А. Бардин (7 хылдыг гитара) ойнаар. 19.10 Улуг-хүн кинозалы. 19.15 Мультфильм. 19.25 «Чаңгыс-ла оруун». Уран-чечен фильм. 21.00 «7 хонук». 22.00 «7 хонук». 22.15 «Ырының төрүттүнери». 22.40 «Ашар». Телефильм. 23.00 — 00.35 Хөгжүмнүг телефильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.50 Алыш часкаашкыннары». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.10 «Өскениң оюннары». Уран-чечен фильм. 10.30 «Бистиң дувуределивис чери», белүктен телефильм. 10.45 Мультфильм. 11.30 «Аян-чорукчулар клувы». 13.00 Уругларга фильм. «Черлик Гаврила». 14.10 «Подмосковье мисс» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.30 «Совет Россия» видеоканал. 17.00 «Планета». 18.00 П. Коганның барымдаалыг фильмнери. «Профессиязы — оператор». 18.30 Киносерпантин. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Киносерпантин. 21.00 «7 хонук». 22.00 Киносерпантин. 00.15 «Аъттың төөгүзү» фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 02.20 — 02.55 Чиик атлетика. Делегей чемпионады. Кросс.

КИНО

МАРТ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Крокодил Данди-2» (Австралия) 9.00, 11.00, 13.10, 15.20. **«Будалчак шил дерннишкин»** 17.30, 19.40. **Көрүлде залынга:** «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кып-кызыл чечекчигеш» 9.40, 13.20. «Чаъстаашкын сөөлүнде, четвергте» 11.10. **«Ынакшы, бүзүрел көр»** 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Магалыг ээжи» (Югославия) 11.40. **«Зита болгаш Гита»** (Индия, 2 сериялыг) 13.20, 16.10. **«Бүгү ынакшыл»** 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кара бөрү» 9.30. **«Мистер Индия»** 11.00, 13.40, 16.30, 19.20 (2 сериялыг) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Жиннерниң ызыгуур салгалы»** 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

МАРТ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Будалчак шил дерннишкин» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40. **Көрүлде залынга:** «Француз кижи» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Чаа кинолар чыындызы 9.00, 10.20. «Недээн үе шагның кыдыында» 11.40, 13.30. **«Крокодил Данди-2»** 15.20, 17.30, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Ынакшы, идеген көр»** (Индия, 2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Бейбарс»** (1-ги фильм, 2 сериялыг) 10.30, 13.30, 16.30, 19.30

ЧАРЛАЛ

Тывадан интернационалчы дайынчыларга тураскаалдың төлевилел идеязынга чугаадып кылырының конкурузун Кызыл хоорукүүском чарлап турар.

Конкурсту 1990 чылдың **март 5-тен май 30-ге чедир чорударын шиитпирлээн.**

Эң эки төлевилел дээш даараазында шаңналдарны доктааткан: **1-ги черни алганы дээш 500 рубль, 2-ги черни — 300 рубль, үшкү черни — 100 рубль.**

Тайылбыр алыры-биле Кызыл хоорукүүскомунун тудуг болгаш архитектура херектериниң талазы-биле килдизинге келир болгаш материалдарын ынаар чорудар. **Килдистиң адрези:** Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, телефоннары 2-31-89, 2-48-37.

Хоорүүскон.

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-83. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга анаазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 390. ТС — 00578

... БИБЛИОТЕКА ...

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 20 вторник
№ 65 (14265)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНИҢ ПЛЕНУМУНДА

Март 1?-де СЭКП ТК-ның Пленумунга саналдарны СЭКП Москва хоорокомунуң бирги секретары **Ю. А. Прокофьев** ажыткаан дыңнаткан болгай. Конституцияның алдыгы болгаш чедиги чүүлдерин өскертир дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр чамдык шүгүмчүлелдиг чүүлдерни ол чугаалаан. Киирген санал Конституцияда бар чүүлдерни колдуунда кыры-биле анаа эде көргени-дир. Янзы-бүрү партиялар болгаш хөй-нити шимчээшкиннеринге кижилерниң каттыжар эргелиин чарлаар шак ындыг чүүлдү Конституцияга киирери эргежок чугула деп санап тур мен деп, ол чугаалаан.

Маңаа партияларны бүрүткээрниң аргазын, а ол ышкаш оларның ажыл-чорудулгазын соксадырының аргазын ыяк тодараткан турар ужурлуг. Ниитилелге политиктиг плюрализмниң турун болур кызыгаарын тодарадыр, социал, национал болгаш шажынчы адааныжаан өөскүдер националисчи, шовинисчи, фашист бөлүктер тургузарының оруунга моондак тургузар херек.

Алдыгы чүүлдү саналдап эткенинде ышкаш, хүлээп алыр хоойлуга СЭКП-ни аңгылаан херек чок деп бүзүрелин оратор илереткен. Ооң бодаа турары-биле алырга, черле нитти партияларның болгаш хөй-нитти организацияларының ажыл-чорудулгазының [illegible] тода айтыр херек. Ол ажыл-чорудулга, төлевилелде бижээни ышкаш, чүгле парламент-биле [illegible] ужурлуг.

Бистиң туружувус чүл дээрге, партия бүрүзү бодунуң [illegible] бүдүрүлгелерде партия организацияларын дамчыштыр база улустуң чурттал турар черинин айы-биле-даа, массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр, улусчу эрге-чагырганың органнарынга соңгуткан ийикпе партияның күрүне органнарында ажылдап турар кежигүннерин дамчыштыр-даа [illegible] ССРЭ Конституциязынга база хоойлу-[illegible] турар ужурлуг. Шак бо саналдарны хоойлунуң төлевилелинге киирер херек. Бо амгы эдилгезинде хоойлу болза, күш-ажылчы коллективтерде партияның [illegible] ажылынга шаптык кадар, бүдүрүлгелерде болгаш албан черлеринде партия организацияларын [illegible] үндезин апаар. Ол чорук партияның организас талазы-биле бууравшкынынга чедирер чадавас, Польшаның Каттышкан ажылчын партиязының муңгаранчыг дуржулгазы бар болгай.

ССРЭ Конституциязының чүүлдерин өскертири политиктиг партиялар дугайында хоойлуну хүлээп алыр айтырыгны тургузуп келир деп оратор уламчылаан. Мен бодаарымга, бо таварылгада Төп Комитет политиктиг партиялар болгаш организациялар дугайында хоойлунуң [illegible] белеткээр деп бот-эгелээшкинни ажыглаар херек. Аңаа партияны тургузарының талалакчыларының саны, политиктиг ажыл-чорудулгазы дээш партияларның харысалгазы, соңгулда кампанияларынга, [illegible] органнарның [illegible] киржири база өске-даа эрттерек чугула юридиктиг нормаларны тода айтыры чугула. Шак ындыг хоойлу чокта ёзулуг демократчыдылганы, политиктиг амыдыралдың хосталгазын боттандырып шыдавас бис деп, түңнелинде ол айыткан.

Кыргыс ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **А. Джумгалов** экономикада [illegible] байдалының дугайын чугаалавышаан, реформа, экономиктиг аргалар ажылдавайн турарын демдеглээн. Борта чүгле чазакты болгаш ооң удуртулгазын буруудадыр болза чөптүг эвес дээрзин ол айыткан.

ТК. Политбюро, бис шуптувус политиканың стратегиязын шилип алырда, оваарымчалыг, далаш чок болур ужурлуг бис деп, оратор чугаалаан.

Партияны кризис байдалындан уштуп алыры-биле дээштиг хемчеглерни албас болза улуг чазыг болур. Удурланышкак политиктиг күштер партияның чаңгыс эвин үрегдеп турарындан аңгыда, партияның чамдык организацияларында СЭКП-ниң Уставын, партияның программалыг айтыышкыннарын күүсетпейн турары, национал айтырыг талазы-биле СЭКП-ниң платформазы база ТК-ның Пленумарының дыка хөй шиитпирлерин барык күүсеттинмейн турары коргунчут-дур. Контроль-даа чок. Чамдык коммунистерниң аразында партияның политиктиг амыдыралдан үндүрер, марксизм-ленинизмни уттуп каар дугайында ажы-биле кыйгырып турар апарган. Мында бис СЭКП ТК-ның, харын Политбюронуң-даа идепкейлиг [illegible] турары [illegible]-дыр.

Партияны эрге-чагырганы холга ап алган деп бөгүн буруудадып турар-дыр деп, санал берикчизи медеглээн. Ындыг-даа херек [illegible] ол ындыг эвес. Партияның съездизинге СЭКП ТК-ның чокта чаа хүлээп алган платформазында партия бодунуң онзагай байдалын ССРЭ Конституциязынга бижыглаарын бодавайн турар деп айыткан болгай. Ынчалза-даа ол дээрге партия болза, чуртта тургустунган байдал дээш ооң бодунуң-на [illegible] эде тургустунуушкун дээш харысалгазын дүжүрүп, политиктиг амыдыралдан чайлап бээр дээни [illegible] болгай.

Политиктиг авангард бооп, эде тургустунуушкунну кадык күштерин каттыштырары дээш харысалганы бодунга ап шыдаптар. Коммунистиг партиядан өске политиктиг күш чуртта чок, чоокку үеде тыптып-даа келбес. Ону коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер-даа билир.

Партияда отчёт-соңгулдалыг кампанияны съездиге чедир эрттирер талазы-биле саналдарны деткивишаап, республиканың коммунистериниң кол нуруузу съездиже делегаттарны дорт, чажыт болгаш альтернативтиг арга-биле соңгуур дээш туржуп турарын Кыргыс ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинин Даргазы чугаалаан. Шак ынчалдыр шилиирге, партияның бодуун кежигүннеринге туружу чоок болгаш билдингир коммунистер съездиже соңгуттурар ужурлуг.

ССРЭ Конституциязының алдыгы чүүлүн долгандыр узаан маргылдаалар болза, чуртта тургустунган политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалды дыка хөй улустуң ханы эвес көрүп турарында-дыр деп, Казахстанның Компартиязының Джамбул обкомунуң бирги секретары **С. М. Байжанов** айыткан. Партияның удуртукчу ролун Конституцияда бижыглап бижээни ооң ат-алдарынга онзагай чүнү-даа немевээни кымга-даа чажыт эвес.

Алдыгы чүүл 12-даа чыл четпес үеде туруп турар, а Совет эрге-чагырга 72 чыл болган. Ол үениң дургузунда Коммунистиг партия херек кырында ниитилелдиң удуртукчу болгаш башкарыкчы күжү боор келген. Улустуң ооң иштинде мында олуржуп турарларның кол нуруузу 1977 чылда тыптып көстүп келген Конституцияның чаа ол чүүлүнче кичээнгей безин салбааннар боор, чүге дээрге партия органнары болгаш оларның удуртукчулары ооң мурнунда-ла эргелелдиң дынын боттарынга ап алган турган-на болгай. Ынчангаш ам херектиң ужуру алдыгы чүүлде эвес, а совет ниитилелди, идей-политиктиг удуртулгадан СЭКП-ни чайладыр дээн оппозисчи күштерниң чүткүлүнде боор турар-дыр.

Коммунистерниң амгы салгалы, бистер, ону ынчаар болдурар эргевис чок, ол частырыг дээш төөгү бисти өршээвес. Амгы байдалда кадык күштерни каттыштырып, экономиктиг байдалды чогумчудар, чуртта дүшкүүрлүг чорукту дужүрер талазы-биле хөделишкиннерни мөөңнеп шыдаар кара чаңгыс күш СЭКП болуру чугаажок.

Ынчангаш алдыгы чүүлдүң салым-чолу бисти девидетпес ужурлуг. Партияның бодунда демократчыдылганы канчап дүргедедирин бодаар, ол чурттуң чоннуң бүгү социал бөлүктериниң үндезин эрге-ажыын камгалап турар дээш чүгле чарлаар эвес, харын ол эрге-ажыкты херек кырында камгалаар, көргүзер ужурлуг.

Бистиң партия обкомунуң бюро кежигүннери, партия активи сөөлгү үеде коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер-биле хөй удаа ужуражып келдивис. Амгы нарын байдалда чоннуң хөй нуруузу партияның чегааданчы күжүүге идегээр-дир дээрзинге база катап бүзүредивис. Ындыг ужуражылгаларга олар болза, күрүнениң бюрократчы аппаратының өзүп, улгадып турарын шыңгыы шүгүмчүлээр-дирлер. Дыка хөй министерстволар бүдүрүлгелериниң болгаш чурттакчы чоннуң херектелдерин тоовас, фондуларны тудуп алган олургулаарлар. Ол бүгүнүң күш-ажылчы коллективтерге таныштырылаары берге-дир деп, обкомнуң бирги секретары дыңнаткан. Ынчангаш командылап чагырар системаның, девискээрлерниң онзагай чүүлдерин өөренип көрүксевес төп ведомстволарның дужаар чорууп буза шаварын дүргедедир херек. Ол чокта Советтерге бүгү эрге-чагырганы дамчыдып хоржок.

Оратор партиялар дугайында хоойлуну хүлээп алыр дугайында Пленумга киирген саналды деткээн.

ССРЭ-ниң иштики херектер министри **В. В. Бакатин** хоойлуну хүлээп алыр дугайында Ю. А. Прокофьевтиң саналын деткээн, «ССРЭ-ниң хамаатылары хөй-нитти организацияларынга каттыжып кирер эргелиг» деп бижээн 51 чүүлге өскерилгени киирер дугайында саналды киирген. Аңаа «хөй-нитти болгаш ниитилел-политиктиг организацияларга каттыжып кирер эргелиг» деп өскерилгени киирер. Ынчангаш ол дугайында айтырыг моон соңгаар тургустунмас апаар деп, министр чугаалаан.

СЭКП Тула обкомунуң бирги секретары **Ю. И. Литвинцевке** сөс берген. Партияның күрүне эрге-чагыргалыг болтрундан ойталааш, ол дугайын эрткен Пленумга хүлээп алганывыс бодувустуң программныг платформавыста киирген бис деп, ол чугаалаан. Аңаа дүүштүр ССРЭ Конституциязының алдыгы чүүлүнүң салым-чолунуң дугайында айтырыг бөгүн тургустунуп турар-дыр. Политиктиг структурага партияның удуртукчу ролюнуң дугайында Конституцияда киирген тодарадылышкынны ап каавтар деп саналды бүрүнү-биле деткип тур мен. Ооң-биле бистер тургустунуп келген партия-күрүне системазын эде тургузарының аргаларын чедип ап болур бис.

Чаа туруштуң дугайын эки утаап-бодаар үе эвээш, ынчангаш чамдык чүүлдер мени арай эпчоксундуруп турар деп, оратор чугаалаан. Мен бодаарымга алдыгы чүүлдүң амгы тодараттынып турар утказы келир үеже угланган-даа ышкаш, ССРЭ Конституциязынга ол шын-даа болуп болур. Кажан-бир шагда хөй политиктиг партиялар тургустунуп кээр. Ынчаарга амгы үеде Коммунистиг партия боттуг чүүл, ниитилелди каттыштырып турар политиктиг күш боор турар, ооң удуртукчу рольдуг деп чүүлүн ап каавтар-даа болзувусса, ол башкарыкчы партия боор турар. СЭКП ышкаш ындыг байдалга өске партиялар азы шимчээшкиннер тургустунуп келир бе? Ол дээрге келир үениң айтырыы-дыр. А ынчаарга бистер СЭКП-ниң ниитилелге турар черинин дугайын ам тодараткан турар ужурлуг бис. СЭКП политиканы ажылдап кылып, ону улустуң хүлээп ап көөрүн чедип ап турар, мен бодап көөрүмге ол ындыг чорук-биле бистиң ниитилеливисте бар хөй-нитти организацияларындан, массалыг шимчээшкиннерден ылгалдып турар.

Ынчангаш мен амгы ниитилелде, бистиң бо тургузуувуста бистиң Конституциявыска Коммунистиг партия болза бодунуң политиказын ажылдап кылып турар, мен ол дугайын база катап чугаалап тур мен, политиктиг башкарыкчы күш деп чүвени илеретпен эдилгени тып киирзе чугула деп санап турар мен. Бодунуң политиказын күрүне политиказы кылдыр ол күрүне болгаш хөй-нитти органнарынга соңгуткан коммунистерни, ынчангаш чер-чер Советтерни дамчыштыр боттандырар апаар. Оон башка ол башкарыкчы политиктиг партия болур утказын чидирер бээр.

Бир эвес ук чүүл ындыг эдилгелиг болур болза, бистер шуптувус, чүнүң-даа мурнунда бистиң төлээлеп турарывыс коммунистер партияның бодунда боор турар өскерлиишкиннерни улам тода билип алыр апаар бээр деп бодап турар мен.

Ийиде. Чедиги чүүлде туруп турар ниитилел тургузуун күш-биле дужүрер соруглалыг партияларны, организацияларны болгаш шимчээшкиннерин тургузарын база ажыл-чорудулга кылып эгелээрин болдурбас деп бижээн. Бодап көөрүмге «күш-биле» деп сөс маңаа таарышпас ышкаш. Күш-биле дужүрери дээрге — тодаргай хөделишкин-дир. Ынчангаш бүгү чүве билдингир ышкажыл. Ол дээрге онза байдал-дыр. Ынчангаш ол чогуур хемчеглерни алырын негей бээр. Ынчаарга кайы-бир партия азы организация агитациязы, бүрүредиишкини, хөй-нитти санал-оналын тургузарын ажыглап алгаш, бистиң ниитилеливисти дүжүрерин кызыдып эгелээр болза, бистер ооң-биле канчап эптежип болур бис? Чүге дээрге ол дөмей-ле конституцчу тургузугну өскертиринин күзеп турар ышкажыл. Ынчангаш совет конституцчу тургузугну өскертир сорулганы салып турар партиялар турбас ужурлуг деп чугаалаары чугула деп бодап тур мен.

Иниирде ССРЭ-ниң юстиция министри **В. Ф. Яковлев**. Ооң саналы-биле алырга, амгы Конституцияның алдыгы болгаш чедиги чүүлдерин ол хевээр арттырып каап болбас. Ынчалзажок оларны өскертип солувайн, анаа-ла ап каап база болбас. Амгы үениң боттуг байдалын өөренип көөрү чугула апарган. Ол чүүлдерни анаа-ла ап каавтар болза, бирээде, бистиң политиктиг, системавыска хөй-нитти организацияларының, ооң иштинде партияның турар черин тодаратпааныывыс ол болур, ийиде, бо айтырыгга хамаарыштыр кандыг-даа боттуг туружту ажылдап кылбайн, массалыг информация чепсектеринде боор турар шүгүмчүлелдерге дүжүп бергенивис ол болур. Ук чүүлдериниң чаа эдилгелери кылдынган-дыр, ынчангаш оларны сайгарып көргеш, хүлээп ап болдунар саналдарны ажылдап кылыры негеттинип турар.

Бирээде. Совет Эвилелиниң хамаатылары янзы-бүрү хөй-нитти болгаш ниитилел-политиктиг организацияларга каттыжып кирер ужурлуг деп чүвени Конституцияга быжыглап киирери чугула. Ниитилел-политиктиг деп билиишкинге чүгле ниитилел-политиктиг угланыышкынныг партиялар-даа, а ол ышкаш өске-даа организациялар, ооң иштинде аныяктарның-даа хамааржыр. Ийиде. Бүгү хөй-нитти болгаш ниитилел-политиктиг организацияларның ажыл-чорудулгазы Конституцияда көрдүнген болгаш ниитилелде күштүг боор турар хоойлуларга дүүшкен болур деп чүве Конституцияга ыяап-ла киирген турар ужурлуг. Конституцияда бижиглеттинген ындыг чүүл көнчүг үнелиг болур болгаш эрге-хөйлүлүг күрүнениң идеязынга дүүшкен болур, ону Конституциядан ап каап азы ол утканы канчап-даа өскертирин болдурбас болза эки.

Чогуур хөй-нитти организацияларын бүрүткээрде юридиктиг болгаш эрге-хөйлүлүг негелделерин тодараткан чүүлдерни Конституцияга ыяап-ла бижиглап киирери чугула. Ажыл-чорудулгазынга күш ажыглаар методтарны ажыглаарын кордап турар хөй-нитти организацияларын хоруур херек. Кандыг-даа хевирниң күш дөгээшкинни, чүге-даа удур угланган болза, Конституцияга болгаш хоойлужудулгага, ооң иштинде кеземче херээнин-даа, кедизинде барык чорупке бээр. Ынчангаш «күш ажыглаары» деп сөстү ыяап-ла киирген турары чугула. Бир эвес ындыг янзылыг тодарадылышкынны киирбес болза, бистиң үзел-бодалывыска таарышпас болгаш удурланышкак ажыл-чорудулгалыг организациялар туруп болур-болбазының дугайында айтырыг дорт тургустунмаан болур. Амгы үениң байдалдарында кончут кичээнгейлиг болуру чугула.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТӨЛЕПТИГЛЕРНИҢ ИЙИГИ ШИЛИЛГЕЗИ

Бо чылдың март 4-те РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга болуп эрткен соңгулдаларның түңнели-биле чамдык округтарга бадылаашкыннарны катап эрттирер кылдыр шиитпирлээн турганын билир бис. Ынчангаш бистиң республиканың соңгукчулары март 18-те соңгулда участоктарынга кээп, катап бадылаашкынга кирипкеннер. Бистиң корреспондентилеривис ол хүн чамдык соңгулда участоктарынга барып, катап бадылаашкыннарның кандыг байдалдыг эртип турарын сонуурган, соңгукчулар-биле ужуражып, бодалдарын дыңнаан. Оларның репортажтарын моон адаанда парладывыс.

КЫЗЫЛ. Пионер № 20 соңгулда округу. Ооң төвү хоорайның № 3 школазы. Март 4-те болган соңгулдаларның түңнели-биле соңгукчуларның хөй санныг бадылаашкынын алган Кызылдың № 129 национал-девисээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутадынга кандидаттар А. Н. Пиче-оол, В. А. Гантов, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар Ю. И. Кузьмин, З. Н. Сат дээш катап бадылаашкын эртенгиниң чеди шакта аңаа эгелээн.

Бадылаашкынның организастыг эгелээнин участок соңгулда комиссиязының даргазы М. И. Чараш-оол дыңнатты. Соңгулда участогунуң ажиин өскелерни мурнай ажыдып киирген баштайгы соңгукчуларга комиссия кежигүннери белекчигештерни тыпсып, байыр чедирген.

Ук соңгулда участогунда тургустунган даңзы ёзугаар катап бадылаашкынга аңаа 1549 соңгукчу киржир. Эртенгиниң 10 шак. Катап бадылаашкын эгелээн үеден бээр соңгукчуларның идепкейин соңгулда комиссиязының кежигүннеринден соңгурган айтырыгаш, мындыг чүүлду дыңнадым. Үргүлчү адааным соңгукчуларның 638-и он шакка чедир бадылаашкынга киришкен. Ол сан-түңнү комиссия кежигүннери март 4-те болган соңгулдаларда ол шакта байдал-биле деңнээш, арай-ла идепкей соңгум чоруп турар-дыр диижир болду.

Соңгукчулар удаа-дараа кээп, бадылаашкынын бергеш, чоруп турдулар. Оларның аразындан бөлүк аныяк уругларга таваржы бергеш, кайда өөренип азы ажылдап турарын сонуургадым. Медицина училищезиниң сургуулдары Алла Баадыр, Саяна Сат, Халиа Куулар олар Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат боттарының башкызы З. Н. Сат дээш бадылаашкынын бергенин дыңнаттылар. Кандидаттың программазында чамдык чүүлдерни онзалай чугаалаар болдулар.

Кежээкиниң 19 шак 30 минута. Ынчан ол округтуң соңгукчуларының 70 хуузу бадылаашкынга киришкен дээрзин комиссия дыңнатты. Соңгулда хааржактарын ажыдарынга чедир эвээш үе арткан.

Үе ол хире апарган болганда, ол округта хамааржыр чурттакчы бажыңнарының айы-биле комиссия кежигүннеринде даңзыда ниити байдалды көөрү-биле соңгургадым. Даңзыда киирген бадылаашкынга киирер ужурлуг чамдык соңгукчуларның ат, фамилиязының дужунда кандыг-даа демдеглел чок, куруг. Комиссия кежигүннери оларны бадылаашкынның сөөлгү минуталарынга чедир манаар мындыг болду. Ынчалзажок хамааты [illegible] нуургаш чок артканнар база бар.

Советский № 22 соңгулда округу. Ооң төвү — автоорук техникумунуң бажыңында. Катап бадылаашкын адакталып турда, үндүрген санаашкындан алырга, округта бадылаашкынга киирер ужурлуг 2308 соңгукчуларның 66.6 хуузу бадылаашкынга киришкен. Кандидаттар [illegible] үнүн берген. Ооң чоруу [illegible] комиссия кежигүннери-биле ужуражып, чоннуң идепкейиниң деңнели кайы хире деп чүвени айтырарымга Д. К. Намның бо катап бадылаашкынны март 4-те болган соңгулдалар-биле деңней чугаалааш, соңгукчуларның идепкейи арай-ла чавыс дээрзин дыңнатты. Комиссияның чамдык өске-даа кежигүннериниң бодалы база ындыг. Ынчалзажок соңгулдалар ол округка хоойлу ёзугаар күштүг боор эрткен.

Кызылда база бир көрүштүг кылдыр дериттинген информация-пропаганда төвү республиканың санитар-эпидемиология станциязында мооңнеттинген. Калинин № 23 соңгулда участогунда ниити даңзы ёзугаар 2385 соңгукчуга чажыт бадылаашкын эрттирер 6 кабинаны белеткээн. Баштай келген соңгукчуларның хөй кезии назы-хары арай дөгүп, амыдырал дуржулгазы байлак, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары болганын ында соңгулда комиссиязының даргазы С. Б. Мааады дыңнатты.

— 10 шакка чедир чок [illegible] чугаа [illegible] чедир соңгукчуларның [illegible] бедир дижил, соргуктап турдувус — деп, Сергей [illegible] чажырбады. — 16 шакка чедир 1545 соңгукчу бадылаашкынга киришти. Март 4-те бо участокта соңгукчуларның 66.6 хуузу бадылаан чүве болгай. [illegible] суртаал ажылдан [illegible], бажыңнар-даа кезип турдувус. Эрткен соңгулдаларның дуржулгазындан алгаш [illegible]

Үмер [illegible] бадылаашкынга [illegible]. Бөгүнгү соңгулдаларга хамаарыштыр оларның бодалдары мындыг.

Мария Степановна Муравьева: — Харым 70 чоокшулаан. [illegible] кижилерни ужуражылга [illegible] ындыг соңгуттурган депутаттардан хевирлеттинген Совет [illegible] албас, анаа-ла ат чодуп арганнып ийик чоп. Эрги бодуп-биле эртип турган соңгулдалар чамдыктарының сагыжынга таарышпаан-даа [illegible]. Аныг-чарлыг, демократия [illegible] бис. Чүге дээрге, чугаа суурга, районга, хоорайга, республикага эде тургустунуушкунуң салым-чолунуң дугайында чоруп турар болдур ийин. Ынчангаш кымның бадылаарын боттарывыс билир бис.

Александр Александрович Ерошов: — Эде тургустунуушкун дугайында таныштырылаары ындыг-ла кончут нарын эвес херек ышкаш-

(Уланчызы 3-кү арында).

Бо арында Кызыл хоорайның аңгы-аңгы соңгулда участоктарындан фоторепортажты бистиң фотокорреспондентивис Ондар ОХЕМЧИК тырттырган.

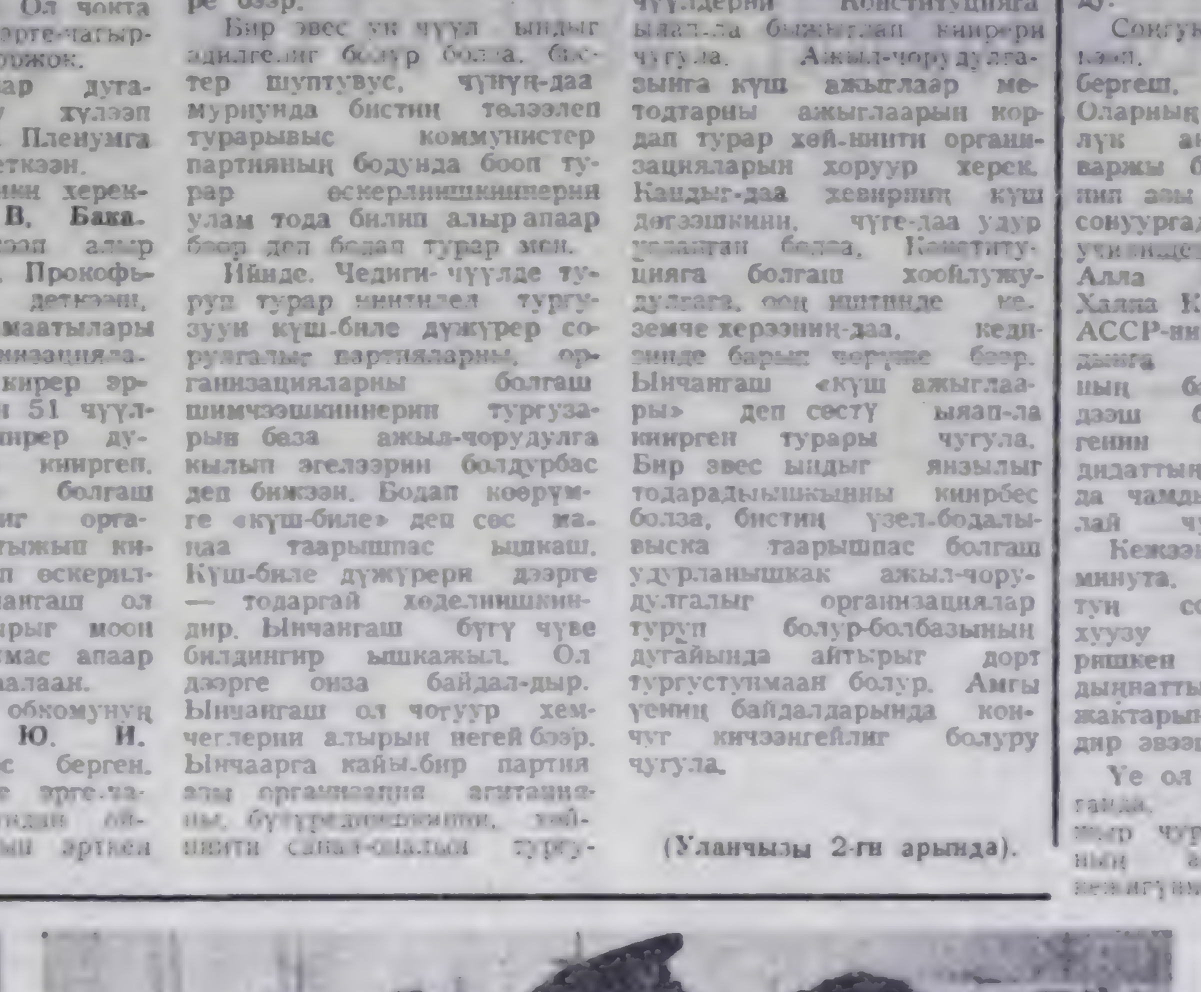

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНИҢ ПЛЕНУМУНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ук чүүлдерден кооперативтерни ап маартарын оратор саналдаан, чүге дээрге олар ажыл-агый организацияларынга хамааржы бээр. Оларның дугайын өнчү дугайында алдыгы чүүлге эвес а бо чүүлге киирзе чогуур.

Оратор түңнелинде партийның дугайын Конституцияга онзалап айыткан ажыы чок деп демдеглээн. Чүге дээрге, ол ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның эрге-ажыктарын бүрүн болгаш шын камгалай бээр болза, ол чон мурнунга боду-ла [illegible] бээр.

ВЦСПС-тиң секретары В. М. Мишин Төп Комитеттиң кежигүнү-даа болзумза, [illegible] тур мен деп демдеглээн. Бо чугула документини ийиги хурал эгелээринге чедир 15 [illegible] минута арткан турда үлеп берди. Ону эки сайгарып, өөренип көөр аргавыс чок болду. Ындыг болзажок ону деткиир деп саналдыг мен.

Бистиң партиявыстың салым-чолу [illegible] дүвүредип турар. Ону бо хевээр уламчылаар болза, [illegible] тааржы берип болур ындыг үе-чадага партия чедип турар. А чамдык партиялар, чижээ, Литвада «Саюдис» бодунуң өзүлүг партия [illegible] көргүзе берген. Ол дугайын сөөлгү соңгулдалар бадыткады. Ниитилел эртемнериниң академизиниң социологтарының кылган шинчилелдеринден алырга бистиң партиявыстың ат-алдары, ролю камгалалындан артык кудулап баткан. Калбак массаларның мурнунга партияның ат-алдарының кудулааны ажа бир айтырыг эвес, ол [illegible] оон дириг артар-арттаганың келиинде барып бистиң ниитилеливистиң түрээ-турбазының дугайында айтырыг-дыр. Бо бүгү ийи фактордан хамааржыр.

Бирээде. Партияның программылыг документилери — Платформа болгаш Устав ниитилелдиң демократтыг хөгжүлдезинге кайы хире дузаны берип [illegible] ажыын камгалап база ажыктарының сеткил-хөөнүн [illegible] алдыы. Ийиде. Партияны чон мурнунга төлээлеп турар оон политиктиг лидерлериниң ниитилелге кайы хире ат-алдарлыг болуру.

Политбюрода чорудулгаларның дугайында чугаасоот уламчылап турда-ла, бистиң лидерлеривис ону чүтүг-дүү-биле хүлээп албайн турар. Чижээ, чогаалчы А. Приставкин мынча деп бижээн болгай: «СЭКП эде тургустунуушкунун эгелээн. Ону чаңгыс кижи — Горбачев эгелээн. Партия [illegible] турда-ла ону эгелээн болгаш, партия удурланып турдажок, ону уламчылап турар. Оон туружуу эде тургустунуушкунун [illegible] партия боду боол турар дээрзин эрткен бо чылдар көргүскен». Мындыг чүүлдерни бистер каш удаа дыңнап келген боор бис. Февральда Москвага болган ийи митингини ап көрээли. Михаил Сергеевич Горбачевтуң бодунга-даа хамаарыштыр ажыг чүүлдер дыңналып турду. Ынчангаш партия ындыг чүүлдерден улуг кичээндиригни ап, ындыг чергелиг үзел-бодалдарның херек кырында [illegible] турарын хүлээп көөр болза эки.

Егор Кузьмич Лигачев чон мурнунга чүве чугаалаан [illegible] тудум, [illegible] «партияның консервативтиг күштери» «барыын үзел», «демократтыг чаартылгаларның удурланыкчылары» деп сөстер-биле кады адап турар-дыр. Оратор Е. К. Лигачевтуң ак сеткилдиг, дорт болгаш принципиалдыг шынарларын демдеглээш, политиктиг удуртукчунуң овур-хевири дораан тургустунуп келбес деп демдеглээн. Политиктиг ажылдакчы Лигачевтуң дорт, шиитпирлиг, [illegible] бодунуң [illegible] шынарлары [illegible] турар ниитилелге тааржып алырын [illegible] тередип турган [illegible] үезинден ниитилелди уштуп ап турган байдалдарда партияга көнүг чугула турган. Ынчаарга ам үе өскерилген. Амгы үе политиктиг удуртукчуларын ындыг бүрүн үзел-бодалдарны дүүштүр анализтеп көөрүн, шилип алган угланыышкынын чидирбейн, [illegible] логика-биле бүзүредип билирин негеп турар. Төп Комитетте кады бактаап турар эки эргени ажыглап алгаш, пенсияже үне бээрин азы [illegible] ажылче шилчий бээрин [illegible] Ажылындан халажып чоруй [illegible] дээрге, аштырыышкынга азы аар-берге чүвеге таваржышканы ол эвес, а бодунуң хүлээлгезин күүседип, [illegible] кижиниң угаан-медерелдиг биле кылган [illegible] деп, ол түңнелинде чугаалаан.

ССРЭ-ниң Польша Республиказында [illegible] В. Н. Бровиков индиңде үнүп келген. Партияның салым-чолу дээш сагыш човаашкынын бо чугаага киирбиринче мени албадаан деп, ол чугаалаан. Дөрт чыл бурунгаар СЭКП-ниң XXVII съездизи эрткен. Съезд эрткен үеде [illegible] айыткан болгаш [illegible] чугула сорулгаларны [illegible] угланыышкынының [illegible] кылган. Оон чүнү чедип алган бис? Съездиниң айыткан [illegible] оруктан [illegible] бис. Социализмниң [illegible] туруп [illegible] Экономиктиң [illegible] ажылдакчылар [illegible] Күрүне, ажыл-агый эргелел башкарылгазының системаларынга реформалар болбаан. [illegible] Партияның [illegible] кошкалып турар.

Мону канчаар билир [illegible] съездиниң [illegible] ол бе азы ТК чугаалар бе? [illegible] ТК [illegible] мурнунда оон Политбюрозу болгаш Секретариады съездиниң [illegible] алган угланыышкынының организаторы болурун политиктиг [illegible] шыдавады. XXVIII съездиниң соонда партияның ат-алдарының бадып турарының чажыды ында деп оратор уламчылаан.

Партияны шүгүмчүлээри чөптүг, ооң угланыышкынын өскерткен хөй-хөй коммунистерни шүгүмчүлээри чөптүг, бир эвес шүгүмчүлелди ыяңчы кижилер кылып турар болза ажырбас, а ленинчи фразеологияга чаштынып алган политиктиг [illegible] мелеоннар шүгүмчүлеп турар болза өске херек-тир. Чиңгине секретарь-даа, оон чоок эштери-даа партияның ат-алдарын камгалаар дээш боттуг хемчеглерни албааны дыка хомуданыг-дыр. Чартыкталчак хемчеглер хүлээп алгаш, тургустунуп келген байдалдан уштунуп шыдавас бис. Үндезин хемчеглерни бодап кылыр херек, ооң-биле кады съездиге чедир арткан үеде партияны, ооң ат-алдарын көдүрер, быжыг партиялыг XXVIII съездиге ужураныр дээш хөделир херек деп, ол чугаазын дооскан.

Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында) түр Төп Комитединиң ийиги секретары В. Н. Швед Конституцияның алдыгы чүүлүн өскертириниң эргезин [illegible] чугаалаан. Ниитилелде партияның ролюн болгаш [illegible] бүзүредип биле тодарадыр. Бөгүн партия [illegible] алган чорукту [illegible] алдыгы чүүлдү солаан соонда, бо идеяны [illegible] өске чүүлдерни [illegible] эгелээр. Литвада «Саюдис» политиктиг партия болбушаан, удуртур эргени чедип алган. Литваның Компартиязы (СЭКП платформазында) чүгле дөрт олуттү алганы республиканың Дээди Советинге соңгулдаларының түңнелин көргүскен. [illegible] чонунуң төлээлекчилеринден чаңгыс-даа кижи парламентиге кирбээн. «Саюдис» [illegible] херекти кылган. Ол литва улустуң мурнунга соңгулганы салган. Литваның Компартиязы (СЭКП платформазында) соңгулдаларга [illegible] тазартынса-даа, республиканың чонунуң [illegible] боол артпышаан. Чонунуң чамдызы бисти эки дедим турда, [illegible] турар. Чонунуң бүзүрелин кандыг арга-биле чедип алыр бис?

Клайпедада (СЭКП платформазында) 6300 коммунист бактаап турар. Эде организастаан Компартияда — [illegible] коммунист бар. Ынчаарга бөгүн бүгү чүвени эде организастаарын Компартия холга алган. Бистиң соңгуп алганывыс хоорком секретары бирги секретарының [illegible] бежин киирбээн болгай. Ынчангаш эрге-хөөйлүг [illegible] СЭКП-ниң [illegible] оон ат-хереңги талазы-биле эргезин таарымчалар хөөйлү турар [illegible] деп В. Н. Швед демдеглээн. Парламент дугайында хөөйлү хүлээп алыр [illegible] дээш [illegible] олду ол деткээн.

ССРЭ Конституциязының алдыгы, чедиги чүүлдеринге өскерилгелер дугайында айтырыгны Төп Комитеттиң инициативазын өзүгаар тургузар деп, СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң баш редактору И. Т. Фролов саналын эгелээн. Алдыгы чүүлду эде көөр дугайында идея Төп Комитеттиң, Политбюроңуң иштинге шаг-дала тургустунган чугаа болгай. Чугаа болза канчаар, кандыг хевирлиг, кайы үеде ындыг [illegible] өскерилгелерни киирериниң дугайында [illegible] ССРЭ-ниң чаа Конституциязын хүлээп ап турда, аңаа ындыг өскерилгелерни киирери эки боор деп [illegible] кижилер туржуп турду. Бо тодаргай туруш бе, ынчаш? Ийе, тодаргай туруш. Ол дээрге Төп Комитеттиң тодаргай туружуу, Политбюроңуң харысалгазының дугайын херечилеп турар. Бис оон бистиң политиктиг системавыстың дүрүм өзүгаар өскерилгезин көрүп турар бис.

Ниитилелде боол турар чаартылгалардан партия чыдып каап турар деп биске чугаалап турар. И. Т. Фролов Пленумга эштер Мининниң болгаш Бровиковтуң берген саналдарынга хамаарыштыр шүгүмчүлел кылган. Чогум-на харын эде тургустунуушкун үезинде партияның ат-алдары баткан болгаш бадып турар деп олар чугаалады лар. Ол дээрге, шуут шын эвес. Бир эвес силер калбак аудиторияже үне бээр болзуңарза, партияның арын-шүүрү таптаашкын деп адап турарывыс үеде бадып эгелээнин эскерип каар силер. Партияның ат-алдарының бадып эгелээн үези ында! Репрессияларны, сталинизмниң кемниг үүлгедиишкиннерин, коррупцияны, [illegible] моральды талазы-биле саадаашкынны сактыңар. Олар эде тургустунуушкун үезинде тывылбаан-на болгай. Оларны эде тургустунуушкун үезинде болган чүүлдер-биле кады [illegible] «Оон», эде тургустунуушкун үезиниң мурнунда чылдардан келген кижилер чогум-на харын боттарының арын-шүүрүн агартыр дээш ындыг чугааларны көдүрүп турар.

Бир эвес, бис ам Конституцияның алдыгы чүүлүнге киирген өскерилгелерден ойталаар болзувусса, партия деп чүл ынчаш деп айтырыг дораан тургустунуп келир. Бистиң бөгүн чугаалажыр айтырыывыс ол-дур.

Чаа байдалдарга партия деп чүл ол? Партия, ол дээрге идей-политиктиг күш-тир деп харыылаар бис. Партия дээрге экономика системазында эргелеп башкарылга [illegible] эвес, чогум-на харын идей-политиктиг күш-түр. Партияның ролюн, ооң авангардчы ролюн улам быжыглаар херек, ону кылырда эрги үеден келбеен чаа кижилер, чаа кадрлар херек.

Партияның ат-алдарын ооң эрге-хөөйлү магадылалы дээш бистиң [illegible] ниитилелден [illegible] кудулап турарын ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары В. И. Мироненко чугаалаан. Аныяктарның элээн кезии партияның политиказын деткииринге белен боол турза-даа, оларның хөй кезии партияның политиктиг авангард боор эргезин күрүнениң Үндезин Хоойлузунга юридика талазы-биле быжыглавас болза эки деп санап турар. Конституцияның алдыгы, чедиги чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында саналды СЭКП Төп Комитединиң инициативазы кылдыр, улус депутаттарының съездизинге киирериниң [illegible] чугула боол турарының дугайында саналдарны бүрүн деткип тур мен деп, В. И. Мироненко уламчылаан. Чоннуң угаан-медерелин чүгле шын илергейлээн таварылгада партия эргелеп башкарар аргалыг болур. Төп Комитеттиң кежигүнү менден эгелээш, ТК-ның бүгү кежигүннери, Политбюроңуң бүгү кежигүннери кылган болгаш кылып шыдаваан чүүлдеривис дээш харыылаар, чүнүң-даа мурнунда СЭКП-ниң XXVIII съездизинге харыылаар апарганывыс илдең-дир. Эрге-чагырганы — Советтерге деп шиитпирлээн болганывыста, аңаа чайгылыш чок болур ужурлуг бис. Коммунистер эрге-чагырганы чонга дамчыдып бээр дээш туржуп турар. Партия күштүг ниитилел-политиктиг организация болбушаан, улусчу эрге-чагырганы кандыг-даа халдаашкыннардан камгалаар.

Белоруссияның Компартиязының Гродно обкомунуң бирги секретары В. М. Семеновтуң бодап турары-биле алырга, партия болгаш күрүне структуразының катчыштырар чоруу партия база күрүне башкарылгазының чүгле эң бедик деңнелинге, СЭКП ТК-ның, Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Дээди Советтиң деңнелинге болуп турар. Ынчаарга область деңнелинде кандыгыл дээш ап көөрге, биске материалдыг-даа, саң-хөө-даа талазы-биле шак ындыг эрге-чагырга турул көрбээн деп, оратор онзалап демдеглээн.

Бистиң ниитилеливисте [illegible] апарган, партийни удуртукчуларны консерватор кылдыр көрүп турарын [illegible] хамаарыштыр бодунуң бодалын илередиш, херек кырында бистер бо [illegible] болган Политбюроңуң хуралдаа турар [illegible] хүлээп алдынып [illegible] боттандырып турар-ла болган бис деп, ол чугаалаан. Ынчангаш бир эвес, шиитпирлер шын эвес чүве болза, бистер база бүзүрүг [illegible] бис. Ындыг болганда, бир эвес [illegible] шиитпирлер хүлээп алдынган база оларны күүседирин биске хүлээдип турар чүве болза, ол дээш харыысалганы бисти удуртуп-башкарып турар кижилер бодунга алыр ужурлуг-дур.

Уставтың төлевилелинге [illegible] илетчелдиң талазы-биле база бодунуң бодалын обком секретары тайылбырлаан. Уставты чугаалажып көөрүн саадаткан-дыр бис. Платформа төлевилели-биле кады бээр турган-дыр деп, ол бодалын чугаалаан. Соңгулдаларны чорударының хуусааларынга доктаагаш, оратор мындыг саналдарны киирген: отчет-соңгулдалыг кампанияны боттарының көргенин өзүгаар, съездиге чедир база оон соонда-даа эрттирерин чер-черниң партия организацияларынга чөпшээрээр.

Индирде академик С. С. Шаталин. ССРЭ Конституциязының алдыгы болгаш чедиги чүүлдеринге эдилгелер дугайында саналдарны деткээш, ылаптыг шын кылыры база чугааны аңаа-ла СЭКП болгаш өске-даа ниитилел-политиктиг организациялар дугайында эвес, харын-даа политиктиг өске партиялар дугайында чорудар херек деп, ол демдеглээн.

Мен бүзүрелдеримни хүннүң-не солуп турбас кижи мен, ам социал-демократтыг туруштарны деткип тур мен деп, академик чугаалаан. Ынчалзажок мен кажан-даа эң берге үелерде СЭКП-ден дезип үнүп турар ындыг кижилерниң санынга кирбээн болгаш кирбес-даа мен. Меңээ чоок болуп турар ындыг идеяларны хүлээп алырынче мен СЭКП кежигүнү болганымда, партийжи удуртулганы, партияны ыйыдарын оралдажыр апаар мен. Мен ооң-биле партияга шаптык ужураштырып турарым ол деп бодавайн турар мен.

СЭКП-ге хамаарыштыр «удуртукчу» деп сөстү юридика талазы-биле быжыглавайн баар болза, ында коргунчуг чүү-даа чок деп бодап тур мен. Ынчаарга бир эвес бир кижи өскезинден артык күштүг болза, ол чүге удуртуп болбас деп? Чүгле бодуңнуң өскелерден артык күштүүңнү көргүс! Маңаа мынча диштилер: СЭКП кара чаңгыс партия, кара чаңгыс күш ол дээш, оон-даа [illegible] Харын ол ындыг-даа боол чадавас. Ынчаарга бис чүге-ле бодувусту мактанып турар бис, ынчаш? Өскелер харын бисти мактап, Коммунистиг партиядан күштүг болгаш [illegible] партия чок деп чугаалажып турзуннар. Ол болза ак сеткилдиг болгаш шын болур. Бистер чон-биле таптыг шөлээн, ажыт [illegible] чок чугааны кылыр болгаш ындыг чүвелерден [illegible] ужурлуг бис.

СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында айтыышкыны талазы-биле [illegible] соңгулда комиссиязының даргазы В. А. Коптюг кылган. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга эш Л. И. Абалкинниң соңгудуунга [illegible] холбаштыр СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадынга хостуг чер бар апарган болгаш хоойлуга дүүштүр ол хостуг черге Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязындан соңгулда чорудар ужур тавармыжы [illegible] деп ол сагындырган.

Москваның ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг автоматтыг шугумнар заводунуң слесары П. А. Абросов, Горькийниң автомобиль заводунуң даргазы Н. П. Кустарев болгаш Москваның «Станкоконструкция» заводунуң слесарь - электромонтажниги А. П. Шустовка СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидаттар кылдыр Төп Комитеттиң Пленумундан декабрь 9-та деңшиткен.

Комиссия ук кандидаттарны Хоойлуда доктааттынган хуусааларда бүрүткээн. Соңгулдалар дугайында Хоойлуга дүүштүр улус депутаттарынга кандидаттар күш-ажылчы коллективтер-биле, коммунистер-биле болгаш хөй-нити-биле ужуражыышкыннарны эрттирген.

Соңгулда кампаниязының үезинде соңгулда комиссиязынга адынга хамаатылардан кандыг-бир чагаа-бижик болгаш [illegible] дилег кирбээн.

Ынчангаш соңгулдаларны чорударының дараазында корум-чурумун доктаадып тургузарын соңгулда комиссиязының омунээзинден ооң даргазы саналдап киирген: Пленумга чүве чугаалаар аргазы ССРЭ-ниң улус депутаттарынга кандидат бүрүзүнге бээр болгаш ооң соонда кандидатураларны чугаалажып көргеш, бадылаар. Ол санал хүлээп алдынган.

Индирде — П. А. Абросов. Ол мынча дээн: Москвага төрүттүнген, 45 харлыг мен. Сес чыл школазын доосчан соонда, технигиг училищеге киргеш, ону доосчаш, автоматтыг шугумнар заводунга ажылдап киргеш, ол хевээр-ле бүгү амыдыралымны оон-биле холбаштырган кижи мен. Мээң ажылчын стажым 29 чыл боол тур. СЭКП-ниң хуралдазынга 1973 чылда кирген мен.

Партиядан депутатка кандидат кижи болганымда, күш-ажылчы коллективтерге ужуражышкыннарга менден эштиле мынча деп айтырар боор чүве-дир: ажылчы чоннарның эрге-ажыктарын эң-не долузу-биле илергейлээр кандыг-бир өске организация херек эвес чүве бе? Мен аңаа мынча деп харыылаар кижи мен: бистиң партиивыс ажылчын ангының партиязы болуп төрүттүнген болгай, ындыг төлээде, ооң эрге-ажыы эде тургустунуушкунуң чорудулгазында ажылчы чоннуң эрге-ажыктарында [illegible] эвес болур [illegible].

Бир эвес мени ССРЭ-ниң улус депутады кылдыр соңгуп каар чүве болза, [illegible] сорулгам кылдыр салыр апаар мен. Күш-ажылдың [illegible] ниити билиин, культурлуг деңнелин бедидерин, [illegible] хостуг үезин [illegible] чедир [illegible] Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн [illegible] күш-ажылдың [illegible] аргаларын [illegible] боттандырар ужурлуг.

Бөгүн ниитилелде нарын байдал тургустунган-дыр деп Н. П. Кустарев чугаалаан. Ынчангаш бөгүн [illegible] чергеде тургустуруп турар.

Мен бодумнуң үзел-бодалдарымны база бүзүрелдеримни чажырбайн турар болгаш Улуг Октябрьның төөгүлүг ужур-дузалын, бистиң чонувустуң чедиишкиннериниң негелеп өскертир. Ниитилелди чаартырынга СЭКП-ниң ролюн хамыдар. Социалистиг үнелиг чүүлдерни капитализмниң-биле солуур дээн оралдажыкчыларны шиитпирлиг-биле ойтур шаап турар мен.

Бодунуң программазынга кандидат кол-кол угланыышкыннарны мынчаар тодарадып алган: чуртталга байдалдарын экижидери, социал талазын хөгжүдери, ажылчы чонну аъш-чем продуктулары болгаш улустуң херглел бараанары-биле хандырары, долгандыр турар бойдустуң байдалын экижидери, аныяктарны кижизидери болгаш өөредири, эрге корум-чурумун быжыглаары.

А. П. Шустовка сөс берген. Ол ажылчын кижи бодунуң дугайын кысказы-биле чугаалаан. Москвага школа доосчан, «Станкоконструкция» заводка баштай слесарь-электромонтажниктиң өөреникчизи болуп кирген, ам дээди разрядтыг. 1961 чылда комсомолга, 1969 чылда — СЭКП кежигүнүнге кирген.

Мен ажылчын кижи болганымда, боттарының күш-ажылын болгаш билиин ниити херекке киирип турар кижилерниң эрге-ажыын камгалаары мээң кедергей чугула болуп турар. Оон ыңай чугаалааны болза: чаартынган социализмни тургузар сорулганы салып алган болганда, мен бодап көөрүмге, коммунистиг идеалдардан ойталавас болза чогуур. Социал чөптүг чорукту дугайында бодалдың дээди чадазы болбушаан, ол идеалдар ниити делегей чедип алган чүүлү болу берген-дир. Ынчангаш кижизи кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерни кол чүүл кылдыр чарлавышаан, бистер боттарывыстың [illegible] СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадынга кандидат болуп турар мээң турулгум ындыг.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде Н. П. Кустарев СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутадынга соңгуткан.

* * *

Мартының 14-те СЭКП ТК-ның Пленуму ССРЭ-ниң Президентизинге албан-дужаалынга Коммунистиг партиядан кандидат деңшилдер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол ол айтырыг талазы-биле бир дугаар сөс ап чүве чугаалаан. Ол Президентиниң албан-дужаалынга М. С. Горбачевтуң кандидатуразын саналдап бергеш, ук кандидатураны деткиирин Пленум кежигүннеринден дилээн.

Грузияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары [illegible], СЭКП-ниң Чита обкомунуң бирги секретары Н. И. Мальков, ССРЭ-ниң АКШ-та элчини Ю. В. Дубинин, Молдавияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары П. К. Лучинский, Латвияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары Я. Я. Вагрис, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков олар санал берип чүве чугаалаан. М. С. Горбачевтуң кандидатуразын деткээн.

(СЭТА).

СЭКП-НИҢ XXVIII СЪЕЗДИЗИНЧЕ ДЕЛЕГАТТАР СОҢГУУРУНУҢ ЧУРУМУ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумун партияда калбаа-биле чугаалажып көрүп турар. Съездиниң түңнелдери делегаттарның составындан чүнү-даа мурнай хамааржыр деп чөптүг-биле санап, коммунистер бо айтырыгны улуг ужур-дузалыг деп көрүп турар. СЭКП-ниң съездизинче эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринче крайларның, областарның партия конференцияларынче делегаттарны соңгуур альтернативтиг байдалдыг болур деп, чурттуң дээди партия шуулганының составын [illegible] арганы коммунист бүрүзүнге тургузар [illegible] деп олар калбаа-биле санап турар.

Партия организацияларының, коммунистерниң, хөй-[illegible] санал-бодалдарын бармыдааш [illegible] СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң дараазында чурумун саналдап турар.

Съездиниң делегаттарының кандидаттарын партия эге организациялары деткиир. Кежигүннери эвээш [illegible] организацияларның коммунистери бо аргаларны партия райкомнарының [illegible] эрттирер турарларга боттандырар. Мону [illegible] үеде [illegible] альтернативтиг чорукту [illegible] болган мораль талазы-биле [illegible] эде тургустунуушкунуң үезинде боттарының эки талазын [illegible] ниити [illegible] ажылдап [illegible] болгаш боттандырарынга идепкейлиг киржип шыдаар аргалыг партияның авторитеттиг кежигүннерин, ажылчын ангының, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның төлээлекчилерин деңшиткен турары чугула.

Партия политиказының болгаш практиктиг ажылдың үндезин айтырыгларының талазы-биле бодунуң туружун парторганизацияларга болгаш массалыг информация чепсектеринге илередир аргазы кандидат бүрүзү алган турар ужурлуг. Партия организациялары бодунуң кандидатуразын деткиир талазы-биле ажылды өске-даа партия организацияларынга чорудуп болур.

Делегаттарны соңгуурунуң хуусаазын [illegible] деңшиттирген кандидатураларны райкомнарның, хоорайкомнарның партконференцияларынга чугаалажып көрүп болур. Ол үеде районда азы хоорайда СЭКП кежигүннериниң ниити санын, альтернативтиг саналдар киирер аргазын бармыдаалаар. Кайы-бир кандидатка көргүзүп турар деткимчениң кайы хире калбак база идепкейлиг боор турарын кичээнгейге алыр. Хуралдарга болгаш конференцияларга кандидатураларны деңшилер талазы-биле шиитпирни киржикчилериниң [illegible] азы чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Деңшиткен кандидаттарның даңзызын парлаар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарны соңгуурунуң чурумун областарның, крайларның партия организацияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының пленумнары коммунистерниң санал-бодалдарын болгаш партия организацияларының ажыл-чорудулгазының байдалын бармыдаалап тодарадыр. Делегаттарны партияның чаңгыс мандаттыг болгаш хөй мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле дорт соңгуур база болур.

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдалар. Бо таварылгада СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгулдаларын эрттирер талазы-биле комиссияны пленум соңгуур. Партия эге организацияларының, партия райкомнарының, хоорайкомнарының саналдааны бүтээр. СЭКП ТК-ның бадылааны партия структуразын болгаш төлээлелге нормазын бармыдаалап, комиссия партияның соңгулда округтарын тургузар. Округтар [illegible] каш райкомнарын (хоорайкомнарын) партия организацияларын хаара туткан турар болур. Округтарга округтарның соңгулда комиссияларын тургузар.

Округтарның соңгулда комиссиялары партия эге организацияларының соңгулдаларын эрттиреринге контрольду боттандырар, [illegible] делегаттарынга кандидаттар-биле коммунистерниң таныжарынга чогуур байдалдарны тургузар, округ талазы-биле соңгулда бюллетеньнерин бадылаар, бюллетеньнерни белеткээрин, оларның-биле партия эге организацияларын хандырарын боттандырар, округ талазы-биле соңгулдаларның түңнелдерин үндүрер.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегат соңгуур талазы-биле чажыт бадылаар бюллетеньге партия эге организацияларынга деңшиткен бүгү кандидатураларны киирер, а элээн каш районнарны (хоорайларны) хаара туткан округтарга — районнуң (хоорайның) партконференцияларын деткээн кандидатураларны киирер.

Съездиже делегат соңгуур талазы-биле соңгулда округунга чажыт бадылаашкынны партия эге (цех организациязы эргелиг цех) организацияларынга чорудар. Бо сорулга-биле олар санаар комиссияларын соңгуур. Бадылаашкынны районнуң, хоорайның партконференциязынче делегаттар соңгууру [illegible] үеде ук организацияда учётта турар коммунистерниң даңзызын бүргээр чорудар.

Бир эвес округта СЭКП кежигүннериниң чартыызындан хөйү соңгулдага киришкен болза, соңгулдаларны болган деп санаар. Соңгулдаларга киришкен кижилерниң санындан бадылаашкынның чартыызындан хөй кезиин алган кандидаттарны [illegible] округтарга баштайгы бадылаашкынга [illegible] бадылаашкын алган ийи кандидатураларны киргеш, катап бадылаашкынны чорудар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгаашкынның түңнелдерин партия комитединиң пленумунуң тургускан комиссиязы областың, крайның партия конференциязы азы эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинче илеткээр. Бир эвес округ талазы-биле соңгулдаларны болбаан деп санаар болза база бир [illegible] кандидаттарның чаңгызын-даа, оон ниитиже катап бадылаашкынның соонда, чогуур саныг бадылаашкынны албаан болза, ындыг таварылгада, СЭКП-ниң съездизинче делегатты хостуг мандатка областың, крайның партия конференциязы, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизи соңгуур.

Хөй мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдалар. Бо таварылгада районнуң, хоорайның партконференцияларының деткээни бүгү кандидатураларны пленум чугаалажып көөр болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарның кандидаттарының областың, крайның, республиканың бүгү партия организацияларынга чаңгыс аай даңзызын бадылаар. Пленум СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгулдаларын эрттирер талазы-биле область, край, республика комиссиязын тургузар.

Кандидаттарның даңзызын [illegible] парлаар. Комиссия ол даңзыга [illegible] чажыт бадылаашкынның бюллетенин бадылаар, эргежок чугула саны бюллетеньнерни белеткээр болгаш оларны партия эге организацияларынга [illegible] партия райкомнарынче чорудар. Бо сорулгаларга дүүштүр партия райкомнары санаар комиссияларын тургузар. Санаар комиссиялары партияның эге (цех) организацияларынга соңгуур.

Бадылаашкын түңнелдерин партия комитединиң пленумунуң тургускан комиссиязы областың, крайның партия конференциязынга, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинче илеткээр. Бир эвес бадылаашкынга областың (крайның) партия организациязының, эвилелдешкен республиканың компартиязының составының чартыындан хөй кезии киришкен болза, соңгулдаларны болган деп санаар. Кажан соңгулдалар болбаан азы хостуг мандаттар арткан болза, делегаттар соңгулдазын областың, крайның партия конференцияларынга, эвилелдешкен республиканың компартиязының съездизинге дорт соңгуур.

Хөй мандаттыг соңгулда округун районнуң (хоорайның) бөлүк парторганизацияларынга тургузуп болур. Бо таварылгада оларның иштинге округтарның соңгулда комиссияларын тургузар.

Партия обкомунуң, крайкомунуң, эвилелдешкен республиканың компартиязының ТК-ның ниитизин саналдаар. СЭКП ТК-ның доктааткан төлээлелге нормазынга коммунистерниң саны дүүштүр азы ажып турар болза, съездиниң делегаттарын партия эге организацияларынга дорт соңгуур эргени берип болур. Ындыг таварылгада парторганизация чаңгыс мандаттыг азы хөй мандаттыг соңгулда округун тургузар. Соңгуткан делегаттарны областарның, крайларның партия организацияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринден СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарның ниити санынга киирер.

СЭКП-ниң ам күштүг боол турар Уставынга дүүштүр партия съездизинче делегаттарны областарның, крайларның партия конференцияларынга болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринге тывызык (чажыт) бадылаашкын-биле соңгуп болур. Бир эвес ындыг чурумну хүлээп алган болза, соңгулда чорудуушкунун калбаа-биле демократчыткан турар ужурлуг. Бо таварылгада соңгулдаларны партия эге организацияларынга деңшиткен болгаш районнуң (хоорайның) партконференцияларынга деткээн кандидаттарның иштинден альтернативтиг үндезинге чорудар.

Бадылаашкыннарның түңнелдерин тодарадып турар үеде СЭКП-ниң ам күштүг боол турар Уставында [illegible] бир ылгалдыг чүүл болза, [illegible] кандидатты бадылаашкынга кириштирген СЭКП кежигүннериниң, конференцияның, съездиниң делегаттарының бадылаашкынның чартыызындан хөйүн алган кандидаттар СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегат кылдыр соңгуткан деп санап болур.

Совет Армияның, Шериг-Далай Флодунуң, [illegible] партия организациялары СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумунга өөнүлгелерни киирери эргежок чугула апарган. [illegible] парторганизациялар-биле [illegible] делегаттарны соңгуур [illegible] Бо таварылгада оларның шериг округтарының, флоттарының, [illegible] конференцияларынга дорт соңгуур [illegible] саналдап турар. Совет Армияның, Шериг-Далай Флодунуң [illegible] турар [illegible] партия организацияларында коммунистерге хамаарыштыр [illegible], олар [illegible] каш, XXVIII съездиже делегаттарны шериг каттыжыышкыннарының партия организацияларынга соңгуур. Оон-биле кады шериг албанныг коммунистер тургустунуп келген практикага дүүштүр девискээр айы-биле конференцияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилериниң ажылынга киржир, олар чогуур шериг организациязынга соңгуур [illegible] СЭКП съездизинче делегаттар соңгуурунга киржирин [illegible].

Девискээрде [illegible] турар [illegible] партия организациялары съездизинче делегаттарын Москва хоорайның [illegible] партия конференциязынга соңгуур аргазы бээри чугула боол турар.

Комиссияның бодалын [illegible] алырга, СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң саналдап турар бо чурумун партияның [illegible] съездилеринге болгаш конференцияларынче делегаттар соңгуурунга ажыглап болур.

Областарның, крайларның партконференцияларының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилери, партия организацияларының [illegible] саналдарын [illegible] партияның төп органнарынче [illegible] СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң [illegible] делегаттары база [illegible] болур.

Партия тургузуушкунунуң болгаш кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле СЭКП ТК-ның комиссиязы

ТӨЛЕПТИГЛЕРНИҢ ИЙИГИ ШИЛИЛГЕЗИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тыр. Чогум ону эчизинге чедирери элээн бергедээшкиннерге таваржып турарын билир бис. Бөгүнге чедир беш чыл дургузунда эде тургустунар дижип шуугажып, эки чурттаарының аазаашкыннарын манап келдивис. Хоозун сөстүң кандыг-даа ажыы чок.

Татьяна Комбуевна Монгуш: — Соңгулда мурнунуң үезин чарыжы ам-даа доозулбаан. Катап соңгулдалар база болур. Соңгулдалар демократтыг ёзу-биле эртип турары демдеглексенчиг. Соңгуп турарым кижилерниң аразында аныяктар чок чорду. Херээжен чон, ажылчыннар база эвээш. Азы аныяктарның боттарының идепкейи ындыг кошкак болганы ол чоор бе деп-даа бодаардыр мен. Меңээ аныяк, херээжен кижиге бо чорук арай хомуданчыг болду.

Кызылдың мурнуу девискээриниң бирээзинде чаа соңгулда участогу ажыттынган. Найырал № 24 соңгулда участогу хоорайның чаа № 9 школазында. Участок 3150 соңгукчулуг. Аңаа соңгулдалар ам-даа үргүлчүлээр. Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының кандидаттарын 11 округка дедиритпеди. бо чылдың апрель 22-де катап бадылаар. Ол хүн Тыва АССР-ниң депутадынга чаа кандидаттар боттарының аразында чижиг-нагжыр, катап бадылаашкынга кирер.

Участок комиссиязының даргазы Т. П. Крюкова-биле ужуражы бердивис. Ынчан дүъш эрте берген турган чүве.

— Чоннуң идепкейин, медерелин та канчап көдүрзүвүссе экил деп бодаал мени дүвүретпес аргажок — дээш, Татьяна Петровна эртенги шактарда соңгулдаларның канчаар эртекенинге доктаалы. — Баштайгы соңгукчулар 6 шак четпээнде-ле четкилеп кээрдир. Чыылганнарны хажыызындан кичээнгейлиг хайгаарап көрүп турарга, садыг хандырылгазы оларның сагыш-сеткилинде кол черни ээлеп турары илдең. Сагылга-чурум четпес-даа бөөр. Аразында алгышкан-даа турарлары бар.

Соңгукчулар дүъшке чедир үзүктелиишкин чок кээп турары эки-дир харын. Ынчалза-даа дүъш соонда кээп турар соңгукчулар садыг-буфеттен ээлдээлдаа. Сарыылдыг чорууи каргызып, хөлзээшкинниг үени өнедиини эртирипкеш, бадылаашкынче медереңдиг кээп турары ол.

База бир демдеглексээн чүүлүм. Ажык-чарлыг чорукка сылдап алгаш, соңгулда участогунга келгеш, шилип алган кандидаттары дээш бадылаашкынын бээрин «уттуптар» соңгукчулар көвүдээн. Мында чылдагааннар-ла хөй.

Чугаага № 9 школаның башкызы Ая Кара-ооловна Лопсан улажы берди.

— Бис бөгүн чер-чер Советтериндең эгелээш Россияның парламентизинге чедир янзы-бүрү мергежилдиң кижилерин бадылап турар-дыр бис. Ол чүгле күзээшкин, чагыглар эвес, а негелде-дир. Чүге дээрге Советтерге ажылчы чоннуң мурнундан чүгле төлээлээр эвес, а ийи билектиг сывырнышкаш, аажок күженишкиниг ажылдаар апаар.

Бис чорүп турувуста, дансыга кирген соңгукчулар 60 хуу чедир соңгупканын комиссия даргазы дыңнатты.

— Алтай Николаевич Пиче-оол дээш бадыладывыс. Чүге дээрге ооң программазында кирген айтырыглар хөй талалыг, аңгыдыралчы. Башкывыс Тываның байдалын эки билир. Ынчангаш ооң программазынга таарзынмаан кижи барык чок деп санаар бис. Кым-бир кижи частырыг кылыпкан болза, ол арнынга чугаалаар башкы. Ол кончуг эки тала. Ооң кандыг-даа кижи-биле чоок чугаалажып билирин база эскерген бис. Амгы үениң негелдези-биле, өөредилге номнарын эде кылчырынга база киржип турар — деп, педагогика институдунуң физика-математика факультединиң 5-ки курузунуң база педагогика факультединиң 2-ги курузунуң студентилери Ирина Хомушку биле Байлаң Сүдүм олар бадылаан соонда ужуражып чугаалажырымга, бодалдарын ынчаар илереттилер.

Шынап-ла, башкының мергежилин салгаан оолдар, кыстары база өске-даа чурттакчылар ону РСФСР-ниң улус депутадынга соңгуур дээш боттарының бир деминиг бадылаашкынын бергени төнчү түңнелден илерээн. Ленин № 10 соңгулда участогунга хамааржыыр чурттакчылардан бадылаашкынга киришкеннер 71 хуу болган. Кызылдың № 129 национал-девискээр соңгулда округундан эң-не хөй бадылаашкынны А. Н. Пиче-оол, а Ленин № 9 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга С. С. Саичай олар алган.

Каа-Хем Сарыг-Сеп суурнуң соңгукчулары катап бадылаашкынга киржип, улус депутаттары дээш үнүн бээри-биле соңгулда участоктарынга кээп турган. Соңгулда комиссияларының кежигүннери катап бадылаашкынга бо удаада база хыналчалыг белеткенген болгаш соңгукчуларның бадылаашкын бээринге эргежок бүгү-ле чүүлдерин тургускан. Соңгукчулар соңгулда участоктарынга кээп, улус депутаттарының кандидаттарындан эң төлептиглерин шилип ап, олар дээш бадылаашкынын берип турганнар. Хүндүскүнүң 12 шактың медээзи-биле алырга, Сарыг-Сеп суурга соңгукчуларның 66 хуузу бадылаашкынга киришкен бооп турар. Ынчангаш ниити бадылаашкынның түңнели-биле алырга, катап бадылаашкын анаа болган болуп турар.

Сарыг-Септиң Барыын талазы соңгулда округунга катап бадылаашкын элээн организастыг эрткен. Ону участок комиссиязының хыналчалыг, моон мурнунда эрткен соңгулдалардан боттуг түңнелдер үндүрүп белеткенгени-биле тайылбырлап болур. Оон ыңай комиссия кежигүннериниң соңгулда херээнге дуржулгазы база мөөнеттиигеи. Ол округка катап бадылаашкынның хоойлунуң негеделеринге дүүштүр эрткен. А улус депутадынга кымны шилип алырын ол хүн соңгукчулар боттары шиитпирлээн.

Шагаан-Арыгның Чөөн талазы № 114 соңгулда округунга катап бадылаашкынга Тыва АССР-ниң улус депутадынга ийи кандидат арткан — «Шын» солуннуң корреспондентизи, журналист К. Т. Оюн болгаш СЭКП обкомунуң килдис эргелекчизи В. М. Евтешин. Кандидаттарның кайызы-даа төлептиг. Ынчангаш оларның кайы-бирээзин ылаптыг шилип алыр сорулга соңгукчуларның мурнунга тургустунган. Бо дугайында участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүнү Вера Эрес-ооловна Дагар-оол-биле кады кадап бадылаашкынның бүдүүзүнде чугаалажып олурган бис. Бистиң кол сагыш салыышкынывыс — соңгулда участогунга соңгукчуларның идепкейлиг келири турган.

— Соңгукчулар данызынга 1200 соңгукчулар кирген. Катап бадылаашкын хүнүнде 11 шакка чедир 568 кижи дагын бадылаашкынга киришкен. Катап бадылаашкынның мурнуу чарында, ылаңгыя бүдүүзүнде участоктуң соңгулда комиссиязының кежигүннери дыка күженишкиниг ажылдаан, соңгукчуларның данызын ылаптыг хынап көрген, чалалганы соңгукчу бүрүзүнге берген.

Арендалыг «Авангард» бүдүрүлгениң диспетчери, депутатка кандидаттың бүзүреттирген кижизи Игорь Эдуардович Павлов соңгулда участогунга база кээп чораан. Кандидат Кодур-оол Тарымаевич Оюннуң ол бүзүреттирген кижизинден дилээривиске, ол мынча деп чугаалаан:

— Комиссия эки ажылдап турар-дыр, хажыдыышкын чок. Меңээ бүзүрелин берген кандидат дээш дыка сагыш човап тур мен. Катап бадылаашкынның мурнунда соңгукчулар-биле хөй удаа ужуражып, К. Т. Оюн дээш бадылаашкыннарын бээринче кыйгырган мен, ооң программазының дугайында оларга чугаалап турдум. Республиканың Дээди Совединге ол ылаптыг ажылдап шыдаар дээрзин соңгукчу бүрүзүнге бүзүредирин шыдаар шаам-биле оралдашкай мен. Бадылаашкынга канчаар киржириниң чурумун база тайылбырладым.

— Соңгулдалар хүнүнде — март 4-те бистиң округка бадылаашкынга 1321 соңгукчудан 1024 кижи киришкен. Бөгүн ам 9 шак 30 минута турда, участокка 368 кижи келди. Улустуң идепкейи арай пат-тыр. Ынчалза-даа соңгулдалар ылап-ла болур деп идегел тур бис — деп, соңгулда комиссиязының даргазы Александр Сергеевич Симашов чугаалаан.

Туранның № 90 Топ соңгулда округунда соңгукчуларның катап бадылаашкын хүнүнде алган бюллетеньнерин ийи кижиниң — «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары В. Н. Гончаров биле башкы Н. Е. Доржунуң фамилияларын кирген. Кайызы-ла тиилээр аргалыгыл? А. С. Симашов даап бодаарындан оваарныр.

— Амдыызында чугаалаары берге, баш бурунгаар чугаалаан херээ чок. Түңнелдерни дүрген-не билип алза деп бодаар-ла-дыр. РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хемниң № 130 соңгулда округунга соңгулдалар канчаар доостурун хөй-де кижи сонуурган турары чугаажок. Туранга хамаарыштыр чүл дээрге март 4-те К. Д. Ооржак дээш кымнар бадылааныл, олардан хөй чүүл хамааржыр. Олар канчаар шиитпирлээри — түңнел ындыг болур.

Соңгулда участоктарындан репортажтарны Даңгы Салчак, Вера Куулар, Сиринмаа Чооду олар белеткээн.

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга
КОМИССАР ДУГАЙЫНДА СӨС

·ОЧЕРК·

(Уланчызы. Эгези № 53, 55, 58 «Шында»).

Эки турачылар-биле кады чораан санитар он тыва кыстарның шыдамыккайын, эрес-дидимин чижеглээр чүве чок. Кышкы ол харлыг, соок хаттыг, чаъс-бораңныг үелерде олар фронтуга чедир аажок узун оруктуу, ар улус-биле бир демей, барык-ла ай ажыг үеде элерлиг аът кырынга эрттиргенин бедин бодаарга, тон берге. Оон соонда тулчуушкуннарга киржип эгелей бергенде, снарядтап частып, бөлээшкыннардан баш көдүвер аргажок турда-ла, балыгланган кижилерни малгаш тыдаалыг черден үндүр сөөртүп даңгылаарда, кандыг-даа бергелер турза, олар дайынчы даалгазын ылаптыг күүседип чораан. Олар барык-ла шуптузу орденнер, медальдар-биле шаңнаткан.

— Санитаржы кыстарның бирээзи Иргит Багбуушевнаның дугайын амдытаа чедир кээргел болгаш чүректиг саргыышкыны-биле бодап чорур мен — деп, Монгуш Данзынович ынчан чугаалап олурган. Элээн каш тулчуушкуннарга отряд киришкен соонда, ол санитаржы кыс саттыг дээрги билдиге берген. Командир Кечил-оол, комиссар Байыскылан, эскадронунуң эмчизи Түлүш Хүргүлек олар изиг шыңгыы бир тулчуушкун соонда, ыяш дыш үезинде, ооң-биле сагыш-сеткилдиг хандыгындан чугаалажыпканнар. Чугааны баштай Байыскылан эгелээн:

— Мындыг байдалдыг кижи тулчуушкунга киржири дыка берге эвес чүве бе, дуңмам. Силерни Москвада тыва элчин чериге чедир орус дыл билир эшке үдеткеш, чорудуптаал. Оон соонда Тываже чана-ла бергей сен — дээн.

— Иргит, силер дайынчы кижи-дир силер — деп, Түлүш Байданович Кечил-оол шала шыңгыы чугаалаан. Ург улуг тынгаш, элээн үр боданып олурган.

— Силерниң меня дээш сагыш човап турарыңарны билип олур мен, эштер командирлер. Ынчаарга ег-бүлем ээзи улуг лейтенант Монгуш Торжу фашистерге удур мында силер-биле кады тулчуп турарын билир силер. Ону каапкаш, кайнаар-даа чорбас мен. Амдызында ажырбас, дайынчы хүлээлгемни күүседир ужурлуг мен — деп, харыы ындыг болган.

Сөөлүнде-даа комиссар болгаш эмчи ооң-биле ол дугайында каш-даа чугаалашкан. Ург дедир чанарын чөпшээрешпээн. Калчан-кара аъдын мунупкан, хартыга дег халыткылап кааптар, херек апарганда аъдын арттырып кааш, балыгланган дайынчыларны тулчуушкун шөлүнден чүктеп, сөөртүп үндүрүп, чугула апарганда лаңчы-биле фрицтерни кыра боолай-даа бээр турган. Ол бир удаа балыглаткан-даа.

Кажан тыва эки турачылар дайынчы, интернационалчы хүлээлгезин күүсеткеш, демир-орук-биле калбак делгем Сибирьден Тываже хап олурда, оруунга хенертен Иргит Багбуушевнаның ээди аараан. Хамык улус дүвүреп эгелээн. Тайга станциязының чоогунда Балгаштыг дээр чарлык станцияга демир-оруктуу доктаадыпкан, ол вагонга [illegible] каан. Дораан-на ында бичии эмнелгеге оду чыттырып каан. Аңаа база аңаа арткан. Оларга дугайлымвы-биле эскадронунуң эң эрес-дидим разведчиги чораан Оюн Седен-оолду (амгы үеде ону Юрий дээр апарган) командирниң база комиссарның дыңнаалы-биле арттырып каан.

— Аңаа эмнелгеге аппарып кааныңныс соонда, чүгеле чүве ийик, ону эмчилер эмнелгеден дыка үр үндүр бээривейн турган. Барык-ла чөрби хире хонганда, үндүр бижиттерге, бөлээ ону каш хонук артенде. Аңаа [illegible] дил кээривиске, чок апарган — деп, Юрий Балдар-оолович Седен-оол сактып чугаалап турар. Иргит Багбуушевна бөдү тооксавайн чораан. Фронтуга таваржышкан аар [illegible] Тываже [illegible] ур-даа болбаанда [illegible] Тес-Хемниң Сымагалдайга мөчээн.

Барыын Украинаның Деражно, Суржиң болгаш өске-даа суурларын база Ровно, Дубно хоорайларын хостаашкын дээш [illegible] Тывадан кады барганы хоочун командир эштери: Салчак, Донгутгуп, Бүрзекейниң база чамдык эки турачы дайынчыларының, сержантыларың фашистиг эзаатаан биле өлүмнүг сегиринип [illegible] маадырлыг-биле өлүртүни командир Кечил-оолдуң-даа, комиссар Байыскыланның-даа чүректеринге, сагыш-сеткилинге аажок аар балыг бооп арткан.

Биче сеткилдиг, бодуун кижилер [illegible] мактанмас, [illegible] Монгуш Данзынович-биле каш удаа чугаалажып олурган, ооң «ындыг мен» деп олурганын кажан-даа дыңнаваан мен. Ынчалза-даа тыва эки турачылар дугайында номнардан, ооң бодунга берип турган дайынчы характеристикалардан эвээш эвес одуругтарны номчуп болур. Оларның бирээзинде мындыг одуругтар кирген: «Тыва эки турачыларының комиссары Монгуш Байыскылан гитлерчилерниң [illegible] аъттыг-даа, чадаг-даа атакаларны хөй удаа баштап кирип чораан. Ол дээрге демир дег тура-соруктуг, хая дег быжыг туруштуг, кайгамчык биче сеткилдиг, бодуун эш. Ол кандыг-даа үелерде дайынчыларның тура-соруун көдүрүп билир...».

Кажан комиссарны ТАР ордени-биле шаңнаарынга кирип турда, отряд командири капитан Кечил-оол ооң дугайында дайынчы характеристикага мындыг одуругтарны кииргеп: «...Гвардейжи улуг лейтенант Байыскылан дайынчы улуг походтуң-даа, кадыг-дошкун тулчуушкуннар-даа үезинде эң берге [illegible] шыгалган [illegible] Ровенжу хостаар [illegible] тулчуушкунга Байыскылан [illegible] автоматы-биле 9 фрицти узуткаан. «Төрээн чурт дээш, мени сеткил-биле бөртүгүп, эштерім» деп командылааш, дайынчыларын, сержантыларны болгаш офицерлерни [illegible] маадырлыг чорукту кылып, демир-орук станциязын хостаан...».

Ок дыңмас кижилерниң бирээзи Байыскылан бодун дээрин база чугаалап берчур. Кажан гвардейжилер [illegible] немец [illegible] хостаар дээш шаап халдап турда, ол бедик бора аъдын мунупкаш, өөрү-биле кады дайынчыларны [illegible] селемелиг кыргын шаап бар чораан. Хенертен дайзынның огу ооң бажының бир чартынга дээпкен соонда, харык огу кызаш дээн, баш [illegible] ындыгарып келген [illegible] апарган. Аъдындан чиртү-ла андарлып баткаш, черге [illegible] душкен. Ооң соондан хап олурган ординаржызы Лопсан ону [illegible] сетирип алган.

— Эжим комиссар, балыглаткан-дыр силер.

— Ажырбас, кончуг дүрген санитардан эмнел — деп, бажының бир чартын хүлүг-биле суйбагылааш, хан сыгайны бергезин билип каан. Эмчи Хүргүлек бодү чедип келгеш, ооң бажын шарып берген. Хан эдеэн төгүлгеш, доктаай берген.

Ону командир Кечил-оол дораан эскерип кааш:

— Госпитальче чоруңар — эки бөөр, эш комиссар — дээн.

— Чок, ажырбас хиредир, эжим командир. Хан доктаай берген, байдалым чүгээр-дир, ок таваар дегген. [illegible] ышкаш-тыр — деп, ол шаг-жо-ок чугаалааш, тулчуушкун шөлүнге артып калган.

Комиссарның сагыш салыр чүүлдери-ле хөй: кандыг-даа үеде политмассалыг ажылды кошкатпазы, дайынчыларның демир дег быжыг сагылга-чурумнуг болурун чедип алыры, намга кирер кижилерниң [illegible] гвардейжилер аал-оранындан чагаалар ап турар бе, оларның аъш-чеми [illegible], өске-даа хөй айтырыглар ооң кичээнгейинге чораан. Эки турачыларны төлээлеп, дайынчы даалга чедирип Тываже баштай чораан Билчиир-оол биле Кузнецовтуң, ооң соонда Лама биле Усовтуң мааа чораан гвардейжилерниң ха-дуңмазындан, өргүл-төрелинден чагааларны эккелгени улуг чугула болуушкун болган. Комиссарның айтыышкыны-биле тус-тус взводтарга, салбырларга оларның номчулгазын организастаан.

Сергей ШОЙГУ.
(Уланчылыг).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

Тывага массалыг репрессияларның эгезин салган «онза ажык» деп адаар ол судтуң материалдарын сайгарып, үнелеп көөр өй шагдала келген. Эрткен үениң аар-берге частырыгларындан болгаш буруу-бузудундан ниитилелди адырып арыглаар херектиң чугула кезии болза ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чораан үелерниң төөгүзүн ылавылалдыг өөренип көөрү болур. Ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чоруктуң болгаш таптаашкынның, турнугуушкунуң үениң уржуктарын — социализмниң чамдык чемнеси, хожудаңгай байдалын, идея база сагыш-сеткил талазы-биле санап четпес карылгаларны ажып үнер, барган шагның бачыттыг былчактарын балап, арыглаар сорулга туруп турар.

Хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле хажыдар, кара туразы-биле ажылаар чораан ол шагда хоралыг нүгүлге таварыышкаш амы-тынын оскунган, шөлээлиг хостуг эргезинден кызаттаан, ал-бодуунуң кадыкшылын, азыраан малын, аал-чуртун чидирген кижилерни база оон ужун хилинчек, човулаң адилеп чораанналы агартыр ажыл 1954-1964 чылдарда элээн калбаза-даа, төөгүнүн шынын база човүн эчиринге чедирбейн, ара соксай берген. Оон туржук ол чугула ажылды ынчаарда дугаадалдарлыг чорудуп турган. Ол болза, агартыышкын херектерин шиип көөр, суд талазы-биле чүгле үзер, нам талазы-биле, политика болгаш хамааты агартыышкыннарның ыкласы, бурүудалышкыннарың үндезилелин чедир анализтеп көрбес турган. Оон аңгыда, янзы-бүрү контрреволюстуг организастап болгаш оларның салаа-сайгызы деп адаар херектерни көрбес кылдыр хорааан от талазы-биле бичии-даа карадыңнын — чиртиниги бөлдүрбас турган бөор-дур. Моон ужурунда бо үеде катап көрүп турар херектер политиктиг ужур-утказы болуп турар.

Ол үелерниң төөгүзүн шиичилээр ажыы Тывада хожулап эгелээн. Моон чылдагааны болза: бирээде, 50-60 чылдардагы агартылга документилерин 1989 чылга чедир төөгүчүлерге көргүспейн турган; ийиде, күрүнелер аразында харылзааларга хамааржыр, иштики айыыл чок чорук черлерниң чамдык чугула материалдарын шинчилекчилерге чоокта чаа ажыдып берген; үште, дыка хөй документилер, чок-ла болза тус шоочу адаанда, чок-ла болза, урелип-тонагдалган, чок-ла болза, Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Томскиниң, Красноярскиниң, Иркутскиниң, Читаның, Бурятияның архивтеринде бидараан болуп турар; дөрттe, мемуар литература бисте барык чок, солуннарда үнгүлээ сактыышкыннар чаңгыс талалыг берген, оларны янзы-бүрү материалдар-биле тулгаштырып турган, ажыглаардан өске арга чок; беште, 1989 чылдың январь 16-да ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң «30-40 чылдарда база 50 чыл эгезинде репрессияларга таварышкан кижилерге хамаарыштыр чептүг чорукту катап тургузарының немелде хемчеглериниң дугайында» деп Чарлыкты база 1989 чылдың ноябрь 3-те Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «ТАР-га 30-40 чылдардагы репрессия херектерин соксадырынга совет хоойлунуң дээштиин хамаарыштырып ажыглаар дугайында» деп доктаалды түс-түзүнда хүлээп алган соонда, бүгү-ле шинчилекчилерниң мурнунга турган кол юридиктиг моондак чайзаттынган. Нүгүлдүг бурүдалыышкынга киришкен кижилер аштыныр, хоойлу ааганга хамаадалып эргээи чок. Нүгүлге [illegible] истелге материалдарын, бурүудалып база үзүп шиилер доктаалдарны, нүгүлдүг херектерни [illegible] хай-бачыттыг тайылбырлап кылып [illegible] чорук болдунмас апарган.

Мынчангаш «онза ажык» судтуң байгы-ла турган материалдары күш чок деп санаттынган чүве толдаазе. Шак мындыг хайыра чок каржыдашкын нүгүлдээникинниң чогум баажызы чүдел дээрзин анализтеп тывар дээш бо төөгү очеригин парлалгага хөй кезии кажан-даа үнмээн документилерге даянып бижээн чүве.

1938 чылдың август 31-де ТАРП ТК-ның III пленумунга С. Тока «Контрреволюстуг танчай — [illegible] революстуг [illegible] дугайында» [illegible] тыва улус [illegible] мурнундагы хосталга [illegible] демиселинге [illegible] ролю 1921 чылда национал-хосталгалыг революция [illegible] ТАР-ның тускай догуннаан [illegible] тодаргай айтып көргүскен. Ол феодал хеделиишкини-биле «чаа илерээн контрреволюстуг организацияны» дорт холбаан. Өске талазында төөгүнүң балалчак арынның дугайында амгы үеде чорүп турар чугааларда теория-даа, барымдаа-даа талазы [illegible] тодаргай мегалыналдыг болдуруп [illegible] негелде-биле тургузуп турар. Бо бөгүнү барымдаалааш, номчукчуга бараалгадып турарывыс очеркке, төөгүге кижиниң болгаш улус массаларының ролю база кижиге чүдүүр чорук, араттарның хосталга дээш демиселинде ийи утланыышкын, ТАР-ның тускай догуннаан чоруу, совет-моол-тыва харылзаалар, ТАРН-да барыын болгаш чөөн үзелдиглер, чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң үрелдекчи салдары, Тывага «шивишкинчи японзурак контрреволюстуг организация» турган бе деп айтырыгларны кол-даа сайгарып көрген. Репрессиялар үелериниң болуушкуннарынга хамаарыштыр кижилерниң бодалдаа, чугаалап-даа, бижип-даа турарында чаңгыс утказыг бадыткалдар амдызында чок. Ынчангаш очерктиң автору үзе түңнелдер кылырынче чүткүвейн, чамдык бодалдарын илереткен. Амгы үеде «Тываның төөгүзү» деп ийи томнуг чаа ажылды белеткеп турар, тыва улустуң төөгүзүнде хайхалаптыг болуушкуннарның шынын көргүскен материалдарны анаа долу болгаш тодаргайы-биле кирер.

1. Төөгүге кижиниң болгаш улус массаларының ролю база ийи-чаңгыс кижиге чүдүүр чорук

Төөгүнүң чаяакчызы болза чон болур, төөгүнү кижилер боттары кылыр. «Төөгү дээрге бодунуң сорулгалары-биле сүрүшкен кижиниң үүле-ижи ышкажыл». «Төөгү дээрге түс-түс салгалдарның бот-боттарын дараалаштыр солуурү болур, оларның кайызы-даа мурнундагы салгалдарның дамчыдып бергени материалдарны, капиталдарны, бүдүрүкчү күштерни ажыглап турар, моон ужурундан ону хөгжүткен салгал, бир талазында, өнчээ алган ажыл-ижин шуут өскерилген байдалдарга уламчылап турар, өске талазында — эрги байдалдарны мырыңай өскертинген ажыл-ижи-биле өскертип хевирлеп турар» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Чогаалдар, 2-ги үндүрүүге, том 2, арын 102; том 3, арын 44-45).

Төөгүлүг чорудулгала кедиви барып шиитпирлээр чүүл болза, херек кырында бар амыдыралды бүдүрери болгаш катап бүдүрери болур деп айытпышаан, экономиктиг базистен тодараан надстройканың янзы-бүрү хевирлериниң удур-дедир харылзаалыг шалыжарынче киирээйин угландырбышаан Ф. Энгельс ол харылзажыгаларга эргежок чугула чүүл болур экономиктиг шимчээшкин адактың сөөлүнде хөй санныг тавармыгларны эттур болунга оруку ажылаар деп бадыткаан.

Бо бодалды уламчылавышаан В. И. Ленин мынча деп бижээн: «Революциялар дээрге тыны экономиктиг [illegible] массаларга [illegible] салап кылып болур». Моон ужурунда эптеш чок [illegible] ниитилелдениң төөгүзү дээрге-ле материалдыг бүдүрүлгелерниң демисели, ядыылар биле байларның демиселиниң төөгүзү болур. Ол демисел болза төөгүлүг чорудулганың шимчедикчи [illegible] болур.

Пролетариат диктатуразының дугайында номналды Ленин марксизмниң бир эң кол чүүлү деп санап көрген. Маркстың бижээни: «Мээң чаа киирген чүүлүм болза дараазында бадыткалдар:

1) аңгыларның бар болуп турары бүдүрүлге хөгжүлдезиниң чүгле тодаргай төөгүлүг үе-чадалары-биле холбашкан,

2) аңгы демисели пролетариаттың диктатуразынга чайлаш чокка чедире бээр,

3) ол диктатура боду кандыг-даа аңгыларны узуткаарынче болгаш аңгылар чок ниитилелче чүгле шилчилге болур».

Маркс, Энгельс, Ленин «маадыр болгаш үнмерлежиг» дижир идеалисчи теорияга удур төөгүнүн ёзулуг херек кырында чаяакчызы — чон ажылчы массалар болур деп материалисчи бижикти догааштырган. В. И. Ленин «чүнү-даа шыдаар маадырлар» болгаш чаңгыс аң тодаргай арын-нүүрү билдинмес, шимчермес «үнмерлежиг» дугайында народник, соонда эсер үзелди эптеш чок сойгалап чораан.

Моон-биле кады Ленин мынча деп айтыган: «Марксизм өске бүгү социалистиг теорияларда бар турган чүүлдериниң херек кырында байдалдарының [illegible] анализинге эртем талазы-биле [illegible] революстуг хөделиишкинниң, революстуг [illegible] массаларының революстуг [illegible] ниитилелдиң [illegible] шыдаарын [illegible]».

Шак бо номналдан төөгүлүг хөделиишкинниң ханы билип [illegible] анаа киржип турар массаларның хемчээлин өөр деп Маркстың идеязы хөгжүлдезин алган болгаш чоннуң өстүрүп, депшидип турары баштынчыларның, организакчыларның, эгелекчилериниң маадырларның ролюн шын билип алырынга ол номнал дүлгүүр болуп турар.

Маркс, Энгельс, Ленин ийи-чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң кандыг-даа илерээшкиннерин буксарзынып, чеснкниин көөр, оларны алгап-мактаарын, бурганчыларын оралдажыр чоруктарны шиитпирлиг ойтур шаап чорааннар.

В. И. Ленин марксизмни чаа төөгүлүг байдалдарга таарыштыр хөгжүдүп, марксистиг теорияны дарлаткан улустарның болгаш пролетариаттың демисели-биле холбаштырган. Ол Октябрь революциязының баштынчызы болгаш делегейде бирги хөй национал дыг Совет күрүнениң үндезилекчизи болу берген.

Ынчалза-даа Лениниң деңнээр чүве чок биче сеткилдиин болгаш бөдүүнү бүгүдеге билдингир. Ленинниң эң-не онза шынары чүл деп айтырыгга Сормовонуң ажылчыны мынчаар харыылааның М. Горький чижекке ап бижээн: «Шын кандыг ийик, ол ышкаш бөдүүн».

Совет күрүне системазынга партияның удуртукчу ролюн бичеледир болгаш кошкадыр дээн оралдажыышкыннарга удур демисежип тура, СЭКП-ниң чоннуң баштыкчызы болгаш башкызы деп санап, ооң нүүрүнден «бистиң үениң угаанын, алдарын, арын-нүүрүн» көрүп тура, В. И. Ленин партия амыдыралының принциптерин болгаш нормаларын ажылдап кылган болгаш коллективтиг ажылды партия удуртулгазының дээди принципи кылдыр эртемге үндезилээн.

Партия болгаш күрүне амыдыралының бир эң кол чугула принциптериниң бирээзи болза демократтыг централизмниң принциви болур. Ленин удуртулганың бүгү айтырыгларын чугаалажып көөр база шиитпирлээр, ооң-биле чергелештир тодаргай тургустунган ийи утказыг эвес билдингир даалгаларны болгаш практиктиг ажылдарны күүседир талазы-биле совет эрге-хүлээлгеде кижи бүрүзүнүң эң-не ылаптыг харыысалгазын доктаадыр дугайында сагыш човап, демократтыг централизмниң үндезини болза дааскан ажылды коллективтиг болгаш хуу харыысалгазын [illegible] арга-биле [illegible] болур деп айыткан.

Юрий АРАНЧЫН
Төөгү эртемнериниң доктору.
(Уланчылыг).

МААДЫРЛЫГ ЧОРУК

МОСКВА. «Чуруктар — маадырлыг чорук» деп номнуң автору фронтучу фотокорреспондент А. М. Межуев ол номунуң эге чүүлүнде: «1941 чылдың июнь 22-де Тушино аэродромче чоруур деп тургаш, дайын эгелээнинин дугайын дыңнаан мен» деп бижээн.

Дайын эгелээри билек, СЭТА-ның фотохроиказы, өске албан черлери-биле бир демей, бодунуң ажылын дайын үезинге дүүштүр эде тургузуп эгелээн. Армияның болгаш флоттуң деп ийи бөлүктү тургусқан. А. Межуев ниити бөлүкке кирген болгаш шериг албаның Шериг-Далай Флодунга эрттирген. Ол Балтикага шериг фотокорреспондент бооп ажылдап киришкен. Эрес-дидим далайжы матростар-биле кады тулчуушкуннарның мурнуку одуругларынга туржуп, бодунуң ажылын кылбышаан, дайынчы операцияларга база киржип турган.

«Мен дайынчы фоторепортажтарның фотокорреспондентизи кылдыр бодумну санап, үргүлчү мурнуку одурутта турарын, дайынчыларның эрес-дидим чоруктарын чурукка тырттыргаш, чонга бараалгадырын оралдажып турган мен» —деп, ол сактып чугаалаар.

Балтика соонда А. Межуев Севастопольдуң маадырлыг камгалалының киржикчизи апарган. Керчиниң, Новороссийскиниң, Крымның хостаары дээш тулчуушкуннарга киришкен.

Алексей Михайлович ам 80 харлаан-даа болза, аныяктарның патриоттуг кижизидилгезинге идепкейлиг киржип, совет далайжыларның маадырлыг болгаш туруштуг чоруктарының дугайын оларга чугаалап, тырттырган чуруктарын сонуургадып чоруур.

ЧУРУКТА: 1941 чыл. Хорсен ортулукту хостаан дайынчыларның дыштанып турары.

СЭТА-ның фотохроиказы.

Бистиң аалчывыс

ИЕ-ХЕРЭЭЖЕН ДЭЭШ

Бо хүннерде Убса-Нур аймактың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Нинтэрийн Бадам баштаан делегация республиканың херээженнер чөвүлели-биле кады ажылдажылганың керээзин чарып, Кызылда чедип келген. Улангом хоорайның № 1 школазының башкызы Монтгор Цэрмаа, аймактың улус судьязы Чойдоп Дулмаа, Суг-тудут эргелелиниң бухгалтери Нэнэхжаргол Гунсэлмаа олар чамдых чөвүлелдерге барып, арга-дуржулга солушкан.

Республика солуннарында ажылдап турар херээжен журналистер-биле олар база ужурашкан. Моол, тыва, орус херээженнерниң сагыш човаашкыны чаңгыс — өг-бүлеге дуза, херээжен кижиниң ажылын, амыдырал байдалын чиигедип, экижидери, мергежилинге салдар чедирери.

Бадам даргага ала-чайгаар чамдык айтырыглар салдынган. Аңаа оон харыызы номчукчуларга солун болуру чугаажок.

— Малчын не-херээженнерге кичээнгейлиг болуп турарыңарның дуржулгазын чугаалап көрүңерем, Бадам дарга.

— Аймак мал ажыл-агыйлыг. Сөөлгү чылдарда малдың баш санын камгалап алыр, оон продуктулар алыр шыналывысты угулчүнүн күүседир. Моолга бирги кижи, үшкү черни ап турарывыс ында ажылдап турар херээжен малчыннарның база ачы-үүү деп көрүп турар бис. Ынчангаш ылангыя оларның кадыын бижыглаар хемчеглер алдынып турар. Иштиг херээженнерни божуур мурнунда тайга-таскылдан ишкээрледип, сумуларже эккелгеш, ажаап хейгаараар. Ол үеде олар база ходу куруг орбас — аргыттынар, чем белеткээр. Божааш соонда база ийи неделя хире тускай эмчилиг стационарларга ажаар. Херээженнер чөвүлелдери чаш уругларга чөргентерни белеңне бээр.

Бо ажылдар берге болганы болгаш уругларның хораар чорунуң санын кызырып турар. Он муң кижиге-ле бир эмчи онаажыр болгаш эмчи хандырылгазы экижишкинини негеп турар. Божуур мурнунда дөртен беш, божаан соонда бежен алды хонук төлевирлиг шөлээни иеге бээр.

— Хөй уруглуг өг-бүлелер арбын бе? Оларга кандыг чиителдерлер көрдүнгенил?

— Хөй уруглуг улус черле колдап турар. Ынчалза-даа өг-бүлени планнаарынга чөвүлелдер сүмелекчи болуп, ону таарыштырып турар. Ийи-даа, үш-даа уруглуг улус бар. Кол-ла ачы-үүдү уруглар кижизидилгезинге бүгү байдалдарны тургузары.

Божаан херээженнер моон мурнунда чаш уруу алды айга чедир олуруп турган болза, ам ийи чыл хуусааны берген. Бо чылдан эгелеп херээжен кижи бежен беш харлыында пенсия үнер кылдыр доктаатан, мурнунда алдан харлыында үнүп турган. Дөрттен хөй уруглуг, өг-бүлени бисте хөй уруглуг дээр. Ындыг иелер бежен харлыында пенсиялаар. Бештен хөй уруглуг ие «Иениң алдары» орденниң ийиги, сестен хөй уруглуг — ол орденниң бирги чергези-биле шаннадыр. Бистиңде чогум Маадыр ие деп ат чок.

— Уруглуг улуска бажыңга ажылдаар арга тургустунуп турар бе?

— Моол херээженнер национал чем кылырынга ажыттылуг өөредип турар. Идиктен, тондан эгелээш чоннуң херегел бараанарын кылырынга бажыңга ажылдаар арганы ажыглап турар бис. Үс-шевер ажылдар кылырынга, хевис болгаш өске-даа чүүлдер аргыырынга олар мергежээн. Суму бүрүзүнде херээженнерниң бажыңга, комбинаттарга ажылдаарын организастап, кылыгларын садып турар.

— Херээженнерни кайы хире дешпидип турарыл?

— Эвээш-биче-даа бол, удуртур ажылда бир-бир хире херээжен улус черле кирип турар. Нам контролунда, херээженнер килдизинде олар бар. Партия секретарьларының иштинде — дөрт кижи. Культура адырында олар арбын. Бо ажылче ам-даа кичээнгей херек. Аймакта дөрт-беш национал төлээлери ажылдап турар. Оларның төлээлери удуртур ажылга кирген турарын база чедип алыр ужурлуг бис. Силерде чогаадыкчы херээженнерниң чаа шимчээшкинин сонуургадывыс.

Урүглар кижизидилгезин коллективтиг-биле көөрүн Бажын-Алаак ортумак школазында чорудуп эгелээн солун болгаш ажыктыг болуп турар. Класстан дашкаар ажылдарга ада-иелерниң киржилгезин чедип ап тур бис. Эге класстарга эрттирген тоолдар хүнү болгаш 2 «б» класска (удуртукчузу Түреш Моңгуш) «Октябряттарның дүрүмнери», 3 «г» класска (Светлана Ондар) «Тыва чаңчылдар» деп класс шактабынга ада-иелерниң киржилгези уругларга өөредиглиг салдарны чедиргени чугаажок. Ада-иелер уругларга тоолдарны ыдып, шаандакы оюннарны тайылбырлавышаан көргүзүп, тыва эт-херекселдерниң ужур-утказын, ону чүлен, канчаар кылып белеткээрин уругларга таныштырып, беседаны кылып бергеннер.

5 «а» класс (удуртукчузу

[Ш]*кола болгаш амыдырал*

КОЛЛЕКТИВТИГ КИЖИЗИДИЛГЕ

Ирина Намжай) «Хоочуннар-биле кожа бис» деп чыышты белеткелдиг эрттирген. Чалаткан хоочуннар, башкылар класс долу. Класстың төрелдер комитединиң кежигүнү — бөлүк командири Аддын-оол Моңгуштуң командазы дыңналып келген. Ада-иелер ыры, шулүк-биле класче марштап кирип келди. Класста сылдысчыгаштар командирлери ада-не бөлүүнүң даргазынга чыышка белениң рапорттадылар. Командир рапортту хүлээп алгаш, не Мая Ондарга сөс берди. Ол хоочуннарның ажыл-чорудулгазының дугайында беседа кылгаш, хоочуннар-биле кожа бачып, олардан үлегер алырын, күш-ажылга, өөредилгеге кызымак, быжыг туруштуг болурун уругларга чагаан. Оон соонда хоочуннарга турасаат-кан «Сеткилдиң ханызындан» деп концертиг уруглар бараалгаткан. Хоочуннарга турасааткан ыры, шулүк дыңмирей турган. Совхозта хоочун чолаачылар Соржу Ооржак, Оттук-оол Кара-Сал, башкы Даш-оол Ооржак олар күш-ажылга чажындан канчаар дадыккаңын уругларга сонуургадып чугаалааннар. «Тракторист», «Халдып ор, чолаачы», «Башкымга», «Ма-даанныг кежээ», «Агроном» деп ырларны ада-иелер башкылар-биле кады улаштыр ырлашканнар.

Отряд туггуну адаанга пионерлер ада-иелерге даңгыраан берген.

Мындыг янзылыг кежээлер, чыыштар, класс шактары коллективтиг кижизидилгеге улуг салдарлыг болур деп билип, мындыг хемчеглерни моон-даа соңгаар улам сайзырадып чорударын башкылар, ада-иелер планнап турар.

Александра МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

СОНУУРГАЛДАР ААЙЫ-БИЛЕ

Барыын-Хемчик районда Ак-Довурак хоорайда өөредилге-бүдүрүлге комбинады 1989 чылдың сентябрьда ажыттынган. 1989-1990 өөредилге чылында 800 ажыг өөреникчи тус-тус мергежилдерге боттарының сонуургалының аайы-биле өөренип кирген. Кызыл-Мажалыктың ийи, Ак-Довурактың үш ортумак школаларының 8-11 класстарының өөреникчилери ында кичээлдеп турар. Кызыл-Мажалыктан өөреникчилерни чогуур үе-шаанда автобус эккеп турар. Ол таарымчалыг. Класс бүрүзүнүң кичээлдээр шактарын таарыштыр тургузар талазы-биле школалар удуртукчулары болгаш өөредилге-бүдүрүлге комбинадының башкылары чогуур ажылды кылганнар. Класстарда, мастерскаяларда дериг-херекселдер четчир, мергежилдер аайы-биле бөлүннээрн дээш эки.

Кандыг-кандыг мергежилдерле уруглар өөренип турарыл? Олар боттарының сонуургалының аайы-биле чазаныкчылар, токарьлар, дааранныкчылар, чолаачылар, чурукчулар, когаакылар, быжырыкчылар, дириг амытаннар азыракчылары деп мергежилдерни чедип алыр. Чазаныр цехте 85 кижи өөренип турар. Баштайгы дээрде олар чазаныкчының чажыттарын өөренип, холбиле үүрмек ажылдар кылып турган болза, ам аңгы-аңгы коллективтер, ажыл-агыйлар-биле керээ чарып алгаш, оларның чагыгларын кылып турар апарган. Чижээ, Ак-Довуракта хлеб заводунуң чагыы-биле хлеб каар, садыгларже хлеб сөөртүрүнге ажыглаар дестилерниң бирээзиниң-не өртээн 4 рубльге доктааткаш, ийи муң кезекти кылгаш, 8 муң рубльге дужаар керээни чарганнар. 8-11 класстың өөреникчи оолдары ол ажылды ам кылып турар.

Чазаныкчыларның кылган ажылының акшазын комбинаттың агар санынче киирер, өөреникчилерге ай санында акша төлевирин база берип турар кылдыр дугурушкан. Ындыг болганда өөреникчилерниң сонуургалы улгады, холдары тудуңгур болуру чугаажок.

Чурукчулар мастерскаязында 90 өөреникчи өөренип турар. Олар оолдар, уругларының дөрт бөлүүн тургускан. Саазынга, вышыка, демирге, паскее чурууп, оон янзы-бүрү кылыглар кылып турарлар. Чурулга уран чүүлүнге эргежок чугула херекселдер четчир. Чурукчуларга чүве чурууурунга эптиг кылдыр бааргтык столдар чугааштарны кылган. Цех Ак-Довуракта уруглар садынга стендилер, каасталга кылыр дээп 4800 рубльге керээ чарган.

Токарьлар цегинде 53 оол уланып турар. Оларның эргезинде амдыызында сес станок бар. Ажыл чагыг ёзугаар күүсеттинип турар.

Быжырыкчылар цеги. Челен ажыг уруг хлебти бо хүннерде херек кырында быжырып турар апарган. Олар база-ла бөлүктер аайы-биле быжырган хлеб-булочка кылгыларын чонга садып турар.

Даараныкчылар цегинде чүс ажыг уруг хаара туттунган. Даараныр машиналар эвээш болганда, уруглар амдыызында теория талазы-биле белетненип турар. Машина кевүдээрге, чиик хептерни, ак-чоорганнарны, ажылчын халаттарны, холхаптарын удавас садыгларже дужаар.

Дириг амытаннар азыраар бөлүк он тос-лайлыг турган, олары өзүп кевүдеп эгелээн. Үжен ажыг өөреникчилиг бо бөлүк чазын «Дон-Тереҗиг» совхозтан инек хөй онүр садып алган аренда керээзи-биле ажылдаарлар. Ол ышкаш комбинат тускай ногаа бригадазын тургузуп, бригада төвүн дарип тургузуп алгаш, картофельди, капустаны, свёкланы, согуганы тарып өстүрер, теплицаны тудуп тургузар, ажыглаар.

Чазаныкчылар цегин Белек-оол Моңгуш, чурукчулары Александр Моңгуш, токарьлар цегин Николай Иргит, өөредилге эргелекчизи Кожай-оол Ховалыг, автомашина өөредип турар Н. П. Белганов олар эртемнер аайы-биле башкылааш-кын ажылын билдилиг чорудуп турарлар.

Сарыглар ТАВА-САМБУ.

Класс шагы

КИЖИНИҢ ЧИҢГИНЕ АДЫ

Школага кижизидилге ажылы чорударда каас-кол состер чугаалаарынга дыка ынак бис. Оон-моон өттүнүп, дүжүрүп бижип алганывыс чүүллеривис дээш администрацияга мактадыр-даа бис. Ынчалза-даа оовустан эки чүве-даа үнмейн баар. Чүгле планныг кижи болуп, ону канчап-чоон бадылалып алыр дээш кызылар бис. Бадылаан соонда, ол-ла. Ол сагыттынмас-даа. Кижизидилге ажылының планын бижиирде проблемалыг кылдыр тургуса эки. Амгы үеде школа амыдыралын бодаарынга, чүгле өөредилгеже-ле кол углап турар хире.

Республиканың школаларында байдал кандыгыл, азы ол суурда школада байдал чүү хирел деп чүвени бодап турган, үеге дүүштүр тус черниң нити байдалынга, чоннуң сагыш-сеткилинге, дүвүрелинге хөөннештир, ада-ие-биле сүмележип турган, кижизидилге ажылының планын тургусса таарымчалыг деп бодаар мен. Биске аажы-чаң культуразынга, эрге-хоойлуга, күш-ажылга кижизидилгени мурнатса эки боор деп бодал бар. Кижизидилге ажылын чорударда, оон кол ооргазы кылдыр аажы-чаң культуразынга өөреникчилеримни өөредир сорулганы ынчангаш салдым. Маңаа тыва болгаш оон-даа өске нация чоннуң чаагай чаңчылдарын ажыглаар мен. Ажылды «Кижиниң бедик ады» деп темалыг класс шагы-биле эгеледим. Планны мынчаар тургустум: 1) Кижиге атты тыпсыры. 2) Ат — төөгүнүң тайылбырлакчызы. 3) Кижиниң ады — кижиниң чоргааралы. 4) Тыва, орус аттар, фамилиялар. 6) Амгы үеде тыва кижиниң ады.

Кижи не ниитинге чордала, ада-иези, чоок төрелдери ат дугайын бодап эгелээр; кыс болур болза ынча деп, а оол болза мынча деп адаар. Уругга ат адаарда төрелдер аразынга конкурс чарлаар, тиилекчизин шаңнаар суг дээп чугаалар болгулаар. Ынчаар адаан атка бичии кижи школачы апаргаш таарзынмас-даа болур. Кижиниң ады ону өске кижилерден аңгылап турар ылгавыр демдек эвес-ле болгай. Ат — кижи торуттүнген билек, оон-биле кезээде кады чоруур, олу-даа берзе, адаттынып артар ыдыктыг сөс, кыйгы. Ат — кижиниң чуртунуң национал ылың, эр-кызының тайылбырлакчызы. Мээң билип турарым ындыг. Адын, фамилиязын адаптар болза, кайы республикадан, кайы районнан кижил дээрзин билдине бээр ужурлуг. Ат оон-даа хөйнү төөгүп болур.

Аажы-чаң культуразынга кижизидилгени чорударда кижиниң адының дугайын, ону шын адаарының, бижииниик, оон нация талазы-биле тоогуүү, херечи болуп турарының болгаш оон-даа өске хөй-ле чүүлдер дугайында билиндирери — ажылдың эгези. Тываларның адының географиязы делгемчээн. Тыва аттыг орус, армян... кижи бар бе? Национысты камнаар, камгалаар, аңаа чоргаарланыр дизе, адывыстан эгелээр бис.

Шын адажып, хүндүлежип, кыйгырзып билбес бис. Аажы-чаң культуразында кижиниң ады коскү черде турар. «Ады өлүрүнүн оннунга боду өлгени дээре» деп үлегер домактың утказы кайы хире ханы-дыр. Ат культуразының дугайында школа, кедээ Совет, ада-ие холга алзывысса чүл? Өөреникчилер башкыларын безин шын адап билбес-тир. Башкы кижи баштай ат-сывын самбырага бижээш, шын адап, бодун өөреникчилерге таныштырза, «Тыва дылың башкызы кымчыл?» — дээр болза, «Коля башкы» — деп харылаарлар. «Николай Калзанович» — дээн болза, өске херек.

Кижиниң хуу ады школа ат-биле солуттуна бээр тавары база турар. Чижээлээрге, мергежили-биле «Дарган», аажы-чаңы-биле «Шуугаар», дүрзү-хевири-биле «Ирик-Көк». Шолалаар чорук бисте ам-даа ноптеренгей. Кижиниң овур-хевирин барымдаалап шолаалары дыка таарымча чок. Ол дээрге кижиниг эвес үлегер, билиг чок чорук деп бодаар мен.

Чиңгине тыва аттар чараш, чоргаар дыңналыр. Бүдүн нация чоннуң — тываларның хуу аттарын албадал-биле орус азы европейжи аттарбиле солуп турган таптагшкын болгаш шовинизм тергиидели партияның амгы үеде национал политиказы сойгалап турар.

Чамдык читкилей берген чиңгине тыва аттарның кестүп келгени өөрүнчүг. Бөгүн парта артында олурар өөреникчилер — даарта — ада-ие-дир. Ынчангаш кижиниң ады, фамилиязы, адазының ады деп чүл дээрзинге оларны амдызаштан эгелеп өөредири чугула. Кижизидилге моон эгелээр. Бо бүгүнү «Кижиниң бедик ады» деп темалыг класс шагынга тайылбырлап, өөреникчилерим-биле ажык чугаа кылдым.

Увай-оол МОНГУШ.
Бай-Тайга район.

Ырактан чагаалар

АМЫР-ЧААГАЙ СИЛЕР БЕ?

Эргим хүндүлүг төрелдер, ажы-дүнмалар?

1990 чылдың февраль 6 дээн хүн МАР-ның Сенгиз сумузунда чурттап турар Хову-Алтайның тываларының Совет Тывазы силерге бүгүдениң чоок, чымчак тыва дылга бижип парлаан «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарын эккелгенин-биле сонуургап номчуп, өөрүшкүлүг тур бис. Төөгү болгаш чоннуң салым-чаяанынга, төрээн тыва дылга бижип өөрениринге улуг дуза чедирериниге бузурешкен солуннарны номчуурунга улуг дуза чедирип, бистиң чоннуң күзелин боттандырганыңарга улуг-биле четтирдим.

Сарыгзымаар чылан чыл аас-кежик, чыргал эккелген ыткап, ак аът чыл база чаагай аас-кежиктиг. амыдыралывыска эки бүгүдени эккээр дээрге сенип од мен. Шагаа-биле, эргим төрелдер!

Найырал делгереп, силер болгаш бистиң харылзаавыс улам хамыктан быжыг болзун дээш йөрээп тур мен.

«Шын», «Тываның аныяктары» солунун сонуургап номчуп эгеледивис.

Мени-биле МАР-ның Баян-Өлгей аймааның Сенгил сумузунда холбаа салбырының эргелекчизи, «МАР-ның оңза харылзаалыг»

Төкей оглу НАМДАГ.

вус маңнай чарыма.

«Шынның» бо чылгы 12 солуннаа Каадыр-оол Бичеллей эштиң «Шагаа канжан болурул?» деп айтырыгы-биле болдуустуң шагаа дугайында сонуургадып бижип олур мен.

Кээп чыткан ак демир аът чылы 26 февраль күни (кунү) баштаар. Эртнеп чылдан бээр Моолга шагаа күниң бүгү-ниитиниң байырлал күни деп МАРН-ның Политбюро шиитпирлээн.

Бистиң чуртувуста шагаа күнинде шагаалажыр. Бар аар. База бир онзагай ёзу «балыы» дугайында мынчыг. Бо күн хамык улустар (херээженнер оңге калзып) аал-коданы-биле дан адып, күн дээрде «балын» (калбак чаштан тургусаан овааг ...) ... шай тавааң база кайнун төңүп алпаар).

Балынның 4 чүгүнге үш үштен 12 сан балын кызынга бир сан ниитинге 13 ... он үш Алдай, үжен үш хурмыс-дээдиниң каап, төш болгаш ак чемниң дээжизин өрттедир. Балынга барганнар чадыын чадып, пирээзин каап, хар-назы улуг кижиге чолугуп шайлажыр. Өөнге келгеп соңгаар ээн улуг харлыг буурулдуң өөнге өг-бүле, үре-садызы-биле барып, золгып шагалаар. Бо күнги хойжулар ниичийээнге быжырган кыр суп алгаш, хойнуң кыдынга бир-бирээзи-биле залгыыр (чолутуп), кырны үлежип шагаалажыр. Эде тургустунуушкунуң бо үелинде шагаа күнин байырның улуг-күни болдурарын апаа ниити боду билир болгон шаг эвес.

Үг-дугувус бир ажы-дуңма Саян, Таңды болгаш Моол тывалар, бистер, шагаада өске күн эвес ол-ла ... кады байырлажып чорууй.

Шагаа байырның ... ёзу-чаңчылын чагаа-биле бижиниеп.

Адрезим: Моол Арат Республика. 021300. Баян-Ул-гий аймаг Ценгел сумыч 10 жилийн сургууль. Багш Д. Төмөр-уял.

Д. ТӨМЕР-УЯЛ.

ШАГААДА КАДЫ БАЙЫРЛААЛЫ

Совет-тыва ажы-дуңма силерге сөөгүгерниң сыйыы, ээлигерниң үзүү болган моол тывалар «Шын» солун-биле харгыжып, чугаалап олурарывыска өөрүшкү-

Хууда бодал

КАНДЫГ ДЕП БОДААР СИЛЕР?

Чоокта чаа «Дениз-оол» деп Тываның улустуң ырларының көрүлдези болуп эрткен болгай. Ол көрүлдеде кыс кижи хөөмейлеп турар. Ону дыннааш, бо чагааны бижип олур мен.

Сөөлгү үеле бүрүнгү тываның чаңчылдарны катап чидип эгелеп турар. Ол харын чүүлдүг-дүр. Эр, херээжен кижиниң эдилээр эди, аажы-чаңы, идик-хеви ... болгай. Ынчангаш хөөмей, сыгыт, каргыраа ... эр кижиге тамааржыр. Мен ынчаар бижир мен. А ... кыс кижи хөөмейлей бээрге, ... ол ... тыва чоннуң чаңчылынга таарышпас деп сагыр мен. ... бажы ... кааш ... деп чүвеже-дир.

Эр кижи бижес ... кыс ... Концерт программазында ... турар бе, ... тывак бис деп бодап турар бис.

Шаанда хувискаалчыыр дээш хамык чараш тыва кыстарның узун чаштарын база үзе кезип каалтывыс. Арын чаазыктырарывыс ол дээш тыва кыстарның тамааныг, ээлдек, чараш, ындынчал, човаачал чаңчылдарындан уштунган бис.

Бистиң аныяктарывыс ол чаңчылдарындан уштунган, орус улустуң чаңчылдарын өттүнүп, ыядыр арын чок, ... турар, оптанган, чыттанган чоруур-дур. Харын-даа куда болган черге ... ырлап ..., өске чон ... «Горько!» деп тура ... турарлар.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу ол кыс кижини Францияже чорудупкан деп чугаа бар. ... черле оон артык ... бөлүг сеткилдиг ... ... тыпсыр ... бар ... чоор.

Суртаал-оол МОНГУШ
Кызыл хоорай

ТВ

МАРТ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Дуэль санында». Телефильм-шии. 11.05 «Ол болган.., болган..» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 «Бо кайгамчык оюн падыхар». Уран-чечен фильм. (Болгария). 14.10 «Самарганың агып бадып чыдар черинде». Телефильм 14.30 Фильм-концерт. 15.20 «Мээң карактарымче көрем». В. Шукшин дугайында телефильм. 16.15 П. И. Чайковский. Концерт. 16.45 «Норильск феномени». Барымдаалыг фильм. 17.10 Финляндия телевидениезиниң программазы. 17.45 «Силер мону шыдаар силер». 18.30 «Үе». 19.00 «Аалчы болур сен». Л. Сандулесу ырлаар. 19.15 Р. Солнцев. «Кызыл хевисте үш кижи». Телешии. 20.30 Фестиваль демдектери. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Кишт-кулаалыг шол». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 23.00—23.55 Даштыкының орус культуразы. «Княгиня Зинаида Алексеевна Шаховскаяның Парижте бажыңында».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Харылзааның амгы үеде аргалары. 9.05 Француз дылы. 1-ги чылы. 10.05 Француз дылы. 2-ги чылы. 10.35 11.35 География. 7 класс. Соңгу чүктүң Дыштыг океаны. 11.05 Өг-бүле академиязы. 12.05—13.10 «Бөөн вүрүүн чурээ». Уран-чечен телефильм 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Уругларга фильм. 18.00 «Тыва ырының «Дөкей-оо» байырлалы. 18.30 «Кедээ амыдырал». «Бот-орулга-чарылга болгаш аренда керээзи». 19.30 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Эде тургустунуушкун болгаш политеоредилге». «Школа болгаш эстетиктиг кижизидилге». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 Медээлер. 20.05 Реклама: «Ада-иелерниң кичээнгейинге». «Ёзулуг ээ». «Дешкун тавырылга».

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.30 — 00.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Ритмиг гимнастика. 18.00 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Бичии фантазия. 19.45 Телефильм 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Будалчак шил дериишкин» 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40. **Көрүлде залынга: «Франци эр кижи»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Чаа кинолар чыындызы 9.00, **«Иелээн үе-шагның кыдыында»** 11.40, 13.30. **«Крокодил Данди-2»** (Австралия) 15.20, 17.30, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ынакшыл, идегел көр» (Индия, 2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Султан Бейбарс» (2-ги фильм, 2 сериялыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Бейбарс» 16.00, 19.00 шактарда.

Сибирьниң национал театрларының фестивалының репертуары

Март 20 — Ч. Ондар. «Ханныг истер» (Тыва).
Март 21 — А. Юданов. «Туба» (Даг-Алтай).
Март 22 — Б. Укачин. «Мен кей?» (Даг-Алтай).
Март 23 — Ю. Топоев. «Мерген биле Биргал» (Хакасия).
Март 24 — Ю. Топоев. «Чуртта-ла, чуртта, Аглона» (Хакасия).
Март 25 — Ю. Топоев. «Алдын элезиннер чурту» (Хакасия).
Н. Кайдачаков. Тоол. Эгелээри 12 шакта.
Март 26 — Я. Долон-Яковлев. «Ханныг согун» (Якутия).
Март 27 — П. Бомарше. «Фигаронуң кадайланыышкыны» (Тыва, орус бөлүк).
Март 28 — Дзюндзи Киносита. «Дуруяа чүглери» (Тыва аныяктар театрының студиязы).
Март 29 — Концерт. Сибирь театрларының артистери ойнаар.

Шиилерни синхроннуг арга-биле орус дылче очулдуруп турар. Шии болгаш концерт көөрүнүң коллективтиг чагыгларын хүлээп ап турар. Айтырыгны №№ 2-25-49, 2-35-88 телефоннардан билип ап болур. Касса 9-тан 19 шакка чедир ажылдаар.

Хүндүскү шиилер 12 шакта, кежээки шиилер 19 шакта эгелээр.

ССРЭ-НИҢ ИХМ-НИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИ ЧАЛАП ТУР

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче өөредип чорудар курсантылар чыылдазын Тыва АССР-ниң ИХМ-и чарлап тур. Дээди өөредилге черлеринге өөрениринң хуусаазы дөрт чыл, ортумак өөредилге черлеринге ийи чыл.

Тыва АССР-ниң иштики херектер органнарынга БХСС, УР, истелге килдистеринге болгаш милицияның участок инспекторларының албанынга ажылдаар дээди болгаш ортумак тускай юридиктиг эртемниг специалистерни школалар белеткээр.

Школаларга Совет Армияга албан эрттирген эр кижилерни, а Омскиниң дээди школазы шериг албанынга тааржыр, кадыы эки, ортумак школа доосканнарны хүлээп алыр.

Школаларга кирерин күзээннер орус дыл болгаш литератураға чогаадыг, төөгүге аас-биле, дээди школага кирерлер үшкү эртемге — обществоведениеге экзамен дужаар.

Өөредилге черлеринге кирерин күзээннер июнь 15-ке чедир Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр килдизинге келир азы районнарның ИХК-га баар. Кадыының байдалының дугайында шынзылганы, ортумак эртемниң дугайында аттестатты (Омскиниң дээди школазынга кирер кандидаттар ап турар демдектерни айыткан школадан шынзылганы, шериг билединг, сөөлгү ажылдап турган черинден азы өөредилге, шериг черинден характеристиканы, 3х4 хемчээлдиг 4, 9х12 хемчээлдиг 1 фото-чурукту, СЭКП азы ВЛКСМ хоорkомундан, райкомундан чорутткан бижикти эккээр.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр килдизинден бижиктерни алганнар өөредилге черлеринге чедир халас чоруур эргелиг. Конкурсту эрткен кандидаттарны, өөредилге черлеринге киир санаткан соонда, халас чем, идик-хеп, общежитие-биле хандырар. Оон ынаай ай санында 40 рубль хемчээлдиг стипендияны төлеп бээр.

Кирерининг экзаменнерин июль 1-ден сентябрьга чедир Кызылдың пединститудунуң баазазынга эрттирер.

Айтырыгларны тургузарда Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадр килдизинге, 107 кабинетке келир, телефоннары 92-2-55, 92-3-88.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң коллективи дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну

Федор Алексеевич ЖИТКОВТУҢ

үр аарааш ... март 18-те ... ... төрел-дөргүлдарынга болгаш чоок ... ... кааржыыр ... илередип тур.

667000 Кызыл хоорай. Красноармейская. 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Индекс 54241

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга аңазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 811. ТС—00141

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 21 среда № 66 (14266)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-ның Пленумунга 1990 чылдың март 16-да М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Партияның амыдыралынга принципиалдыг ужур-дузалыг айтырыглар талазы-биле бо хүннердеги Пленумга болган дискуссияны кыскалаа-биле түкиээр бодаан ниик мен. Дискуссияның, маңаа дыңналган шүгүмчүлелдиг сагындырыгларның дугайын түңнеп тура, мындыг байдалдарны демдеглээр бодай-дыр мен.

Бирээде, СЭКП ТК-ның Платформазынга хамаарыштыр. Оон бүгү улуска чарлаан дыңнаткан, партияда болган ниитилелде чугаалажып, көрүп турар. Аңаа хөлбээнтер маңаа чугаалаан чүүлдерин, оон чамдык чүүлдерниң кошкак талаларын айыткан саналдарны киирип, ону съезд мурнунуң дискуссиязының незээ-дир деп бодаар-дыр мен, партия Платформазын, ам саналдап киирген бодалдарны база ам кирер деп турар саналдарны ёзугаар ам-даа чедир ажылдап кылыр, ону съездиге чугаалажып көөрү-биле киирер. Бо сагындырыгларны база бүгү дискуссияның түңнелдерин барымдаалап, ол съезд бүдүүзүнде дугур болгай, боттуг байдалга харылзаар болгаш партияның ажыл-чорудулгазынга бүзүрелдиг перспективаны бээр партияның программныг документизин алыр апаар бис. СЭКП бодунуң политиктиг авангард болур ролюндан ойталавайн турар болгаш партия документилерин дамчыштыр ажыл-чорудулгазының программазынга бодунуң бодалын айтып турар болганда, бис хөгжүлдениң перспективазын көрүп турар бис, ниитилел чугула ужур-дузалыг документини алыр апаар.

Дискуссияның бо кезээн ынчаар көрүп турар мен. Бирээде ындыг.

Ийиде. Устав талазы-биле. ТК-ның Пленумунга ам чугаалажып көрүп турар төлевилелди кым-даа чигзинмейн турар, ооң утка-шынарының болгаш хевириниң талазы-биле ол хүлээп алдынмас деп кым-даа шүгүмчүлевээн.

Ооң эки үндезини бар. Партия организацияларынга чорудуп, чугаалажып турган чүүлдерни төлевилелде киирген хөй кижилер демдеглээн. Ону кым бижээнил, автору кымыл деп чамдык эштер айтырып турду. Ону кым-бир чаңгыс кижи бижип каан боор деп эде тургустуушкун мурнунуң эрги бодалдары кижилерниң бажында кирип турар ышкаш-тыр. Ынчалза-даа Уставтың альтернативтиг төлевилелдерин ТК-ның алганын илеткелимге дыңнаткан болгай мен. Оларны ТК-ның комиссиязынга, Политбюрога чугаалашкан. Оон аңгыда, партия организацияларының, коммунистерниң саналдарын, сүмелерин киирген хөй чагааларны алган бис. Ынчангаш бо дээрге, кабинетке белеткээн, контора документизи-дир дээр бодалдар-биле чөпшээрежип болбазынга эштер каттыжар боор деп бодай-дыр мен.

Ынчанмыже, үндезин, бижимел-биле кирген саналдар база бар, Пленумга чүве чугаалаан ТК-ның кежигүннери, партия комитеттериниң секретарьлары, ылаңгыя бистиң бээр чалаанывыс хоорлар болгаш райкомнар секретарьлары бо үндезин төлевилелди шыңгыызы-биле байлакшыдары чугула боор турарын айыткан.

Саналдарны дыңнап ора, бодумга демдеглелдерни кылган мен. Барымдаалап көөрү чугула чамдык чүүлдер, ылаңгыя күштүг-биле дыңналган. Ол бүгүнү ыяк бодап көөр херек, бис бөгүн ТК-ның Пленумунга төлевилелге хамаарышкан ажылды долузу-биле доозуп шыдавас ышкаш-тыр бис. Ынчалза-даа моон соңгаар кылыр ажылдың дугайын, төлевилелди канчаар кылырывыстың дугайын, илередип киирер принципиалдыг чүүлдерни канчаар көөрүвүстүң дугайын, ону эдилге комиссиязының азы Политбюронуң бодалы кылдыр көрбези-биле дутуржуп алыр ужурлуг бис.

Устав төлевилелиниң талазы-биле дискуссияны түңнеп тура, мээң кичээнгейим угландырганым болгаш мээң бодалым-биле алырга, принципиалдыг ужур-дузалыг боор турар саналдарны түңнеп көөрү-биле бистиң чүү чүвеге доктааганывысты онзалап айтыр бодаан ийин мен.

Чүнүң-даа мурнунда, төлевилелдиң киирилде кезээн чедир ажылдап кылгаш, партияның бодунуң мурнунга салып турары болгаш ниитилел мурнунга идип үндүрүп турары эчис сорулгаларын, партия чонну чүү чүвеже кыйгырып турарын ыяк тодарадыр херек деп, эштер саналдаан.

Партияның хөделип ажылдаары болгаш ооң камгалап турары идейлиг үндезиннерин тодаргай көргүзерин чүве чугаалааннар база саналдаан. Ол кончуг чугула, чүге дээрге, чугаа болза коммунистерниң угланыышкынының дугайында, бүгү ниитилелге оларның саналдааны угланыышкынының дугайында боор турар.

Партияны демократчыдаарының идеялары Уставтың бүгү бөлүктеринге сиңниктип турары, ону партияның дээди эшелоннарының дугайында дүрүмге онзалап айтырын, эвилелдешкен республикаларның коммунистиг партияларының ролюн бедидер дугайында дүрүмге айтып киирерин санал бергеннер сүмелээн.

Ынчалза-даа эң-не кол чүве — партияга демократчыдылга чүнүң-биле илереттинериниң дугайында ленинчи бодалды Уставка улам тодаргай айтып, боттандырары — а чогум-на (Уставты дамчыштыр, ооң нормаларын дамчыштыр) партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткаары болур. Бир эвес кичээнгейиңерни угландырган болзуңарза, ону чедип алырынче чүткээн бис. Коммунистер партияның бүгү херектериниң талазы-биле шиитпирлерин ажылдап кылыр, делегаттарны соңгуурунуң дугайында айтырыгны боттары шиитпирлээр ужурлуг, коммунистерниң салдары ындыг турар ужурлуг. Ону төлевилелде бижип айыткан. Партияда (бүгү деңнелдерниң) бирги кол кижилерин хуралдарга, конференцияларга, съездилерге соңгуур дугайында идеяны коммунистерден алган бис. Ол кижилер контрольдан уштупа бээр ындыг байдал тургустунуп келбес ирги бе деп чигзиниишкинни кым-бир кижилер база чугаалап турган-на харын. Ындыг чүве бар бе, ынчаш, бар харын. Ынчалза-даа секретарьлар дугайында айтырыгны боттарының хуралдарынга, округтар азы эге организациялар аайы-биле соңгуп алган делегаттарын дамчыштыр олар боттары шиитпирлезе, эки деп коммунистер саналдап турар. Кандыг-бир хуусаада оларны баштаар кижилерни олар боттары тодарадып, соңгуп алганна болгай. Бир эвес бистер партийжи массаларның эрге-чагыргазының идеязының талалакчылары болзувусса, бо айтырыгны ам-даа чугаалажып көөрү-биле арттырып каап болур бис. Чамдык кижилер бо айтырыгга хамаарыштыр чигзиниш турза-даа.

Адактың соонда, чүл дизе, эштер, мен, ооң иштинде демократияның болгаш сагылга-чурумнуң, демократтыг централизмниң, идеязын деткип турар кижилер, Устав төлевилелинде «демократтыг централизм» деп билиишкинни ап каапарын саналдап турарлар-биле чөпшээрешпейн турар болгай бис.

Үннер. (Залда шимээргээшкин).

М. С. Горбачев. Тодарадыр херек. Чаа Уставта киирип турар чүүлдерин ниитизи-биле чүүлдүгзүнүп турар болганда, ТК-ның Пленумунга бо терминни хевээр ажыглаар күзел барын билип тур мен.

Үннер. Ийе, ындыг.

М. С. Горбачев. Принципиалдыг чамдык айтырыгларны тайылбырлаар бодап тур мен. Партияга дакпырлашкак структураны тургузар арганы Уставка арттырар, арттырбазының дугайында дискуссия Политбюрога болган чүве. Бо чорук партия структуразын үрээрниге чедирбес ужурлуг деп санап келген болгаш санап турар мен. Ынчалза-даа партия ажылының эң янзы-бүрү хевирлери туруп болур болгай. Бистиң бижип алган чүүлүвүстү хөй чылдарда практикага ажыглап келген. Кажан мен Ставрополь крайның парторганизациязынга ажылдап турумда, ынчаарда-ла, секретарьлар чөвүлели, чурттап турар чериниң аайы-биле партия организацияларының каттыжыышкыны чижектиг чүүлдер турган чүве. Ынчангаш улам тодазы-биле: чугаа болза, структуралар дугайында эвес, а эш Ружискийниң чугаалааны ышкаш — ажылдың хевирлериниң дугайында боор турарын чугаалажып көрзе чүл. Бо айтырыгны долузу-биле уштуп каап болза, хоржок боор, чүге дизе, партийжи ажыл-чорудулганы идейжидерлеринге ажык чок чүүлдерни калбаа-биле ажыглай бээр арганы партия организациялары ап болур. Ынчангаш мен дакпырлашкак структураны арттырарынга удур мен, ынчалза-даа ажылдың янзы-бүрү хевирлери дээш туржур мен.

Ам оон ыңай Устав төлевилелинде партия эге организациязын четчири-биле «киир биживээн» деп маңаа демдеглээн болгай. Ындыг күзелди партия активи-биле, партия комитеттериниң секретарьлары-биле ужуражыышкыннарга база чугаалап турган. Ол дугайын эш Сивец бөгүнгү чогумчалыг саналынга база чугаалады.

Кажан бо дугайын тодаргай чугаалажып турда, Устав төлевилелиниң вариантызы биеке турган. Ынчангаш ТК-га чораан» хөй-хөй секретарьлар «Уставта эге организацияларны ам база-ла эндере бижип каан-дыр силер» деп чугаалап турганнар. Бо турбаан болза — хөделир арганы берип турары ол. Чүгле принципиалдыг политиктиг болгаш идеологтуг угланыышкыннар херек, ынчаарда парторганизациялар бот-тускайлаң ажылдаар аргалыг болур.

Ынчангаш тодарадыр херек. Эге организацияның, коммунистиң эргелерин болгаш хүлээлгелерин бижип каап болур бис, ынчалза-даа бо дээрге, эштер, оларның хүн бүрүде чүнү кылырын айтып каан тайылбыр болу бээр ышкажыл. А ол дээрге силерниң удурланып турар чүүлүңер ышкажыл. Кызыы чүведен чайлаар херек, чүве арттырбайн былчактап каан саавырлар оруундан чайлаар херек, бо дээрге эң багай варианттыр, ынчалза-даа Уставты инструкция кылдыр хуулдурган херээ чок.

СЭКП-ден үнер эрге дугайын төлевилелде чедимче чок бижээн боор бис деп бодай-дыр мен.

Үннер. Ийе, ындыг.

М. С. Горбачев. Ол дээрге эки тураның организациязы болгай, оон эки тура-биле үнүп болурун ол база көрүп турар. Ол ындыг болур-даа. Коммунистер таварылга бүрүзүнде-ле: «үнер болзуңза үн, байырлыг!» деп үргүлчү чугаалап шыдавазы өске херек-тир. Ындыг янзылыг фактыларны партия эге организация бүрүзүнге чугаалажып көрген турар ужурлуг. Ындыг таварылга бүрүзүн партиядан үндүр сывырган кылдыр көрбейн, харын ындыг фактыны шыңгыы чугаалажып көөр болгаш партия организациялары оортан түңнелдерни кылыр, бодунуң шиитпирин хүлээп алыр ужурлуг деп бодай-дыр мен. Бир эвес чөпшээрежир болзуңарза, партия «эжки ажык херим» болу бербес кылдыр, шак ынчаар бижиир херек.

Кандыг-даа таварылгаларда Устав негелделерин боттандырар механизмге хамаарыштыр сагындырыг кылган бир-ийи сөстү немей киирген турар херек деп, эш Чурилов чедингир демдеглээн деп бодай-дыр мен. Ол дээрге, бир талазында — отчет, ийи талазында — соңгулдалыг болуру, өске талазында — контрольдуг болуру ышкажыл. Бо талазы-биле Уставты чедир ажылдап кылыры негеттинип турар.

Уставтың бодундан аңгыда, ынчалза-даа маңаа холбаштыр XXVIII съездиге белеткел талазы-биле комиссия дугайында. Бисте ТК-ның комиссиязы бар, ынчалза-даа СЭКП ТК-ның чанынга комиссия тургузуп алза кандыг чүвел, аңаа эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, обкомнарның, крайкомнарның, округкомнарның, хооркомнарның болгаш райкомнарның, эге организацияларның секретарьларын база чүвени шын чугаалап шыдаар идепкейлиг бедүүн коммунистерни киириштирип болгай. Бо дээрге консультативтиг, ынчалза-даа демократтыг, төлээлекчилерлиг орган болур, партия организацияларындан кээп турар бүгү почта, саналдар ону дамчыштыр эртер. Ооң ачызында бүгү-ле чүве аппаратта барган, кайы бир черде читкен дээр чигзиниишкиннер чидер. Силерниң даалгаңарга үндезилээш, Политбюро парторганизацияларның саналдарын барымдаалап, ындыг комиссияны тургузуп болур.

Россия талазы-биле. Россияның партия организацияларында белеткелдиң, тургустунуп келген болуушкуннарның оруун ажыдары-биле илеткелде чугаалаан бүгү чүүлдерни боттандырар херек. Оон чайлаар эрге бисте чок. ТК ону деткиир, күжениишкиннерни каттыштырар ужурлуг. Бис коммунистерниң ындыг улуг отрядын хүндүлевейн барып шыдавас бис. Ынчангаш ол айтырыгны тускайлаң тургузуп, принципиалдыг кыска шиитпирни хүлээп алырын саналдап турар ужурум ында.

Адактың соонда бис отчёттар болгаш соңгулдалар талазы-биле документини хүлээп алыр апаар бис. Оларны кажан чорударының талазы-биле бодалдар аңгы-аңгы апарган, чамдыызын хүлээп алыр бе... азы съездиге чедир хүлээп алыр бе дижип турар.

Үннер. Съездиге чедир.

М. С. Горбачев. Чапсар сөөлүнде келгеш, папканы ажыдыптарымга, телеграммалар хөй болду. Чамдык эвээш кижилерден өскелери мону съезд соонда кылыр херек деп санап турар-дыр. Бо айтырыгны чер-черниң партия организациялары боттары шиитпирлээр эргени берзе кандыгыл? Байдал оларга билдингир болгай. Мону Пленумга тодарадыр херек.

Адактың соонда, үште. Ниитилелдиң болгаш партияның бодунуң хөгжүлдезиниң амгы үелеги төөгүлүг үе-чадазында бистиң канчаар хөделип турарывыска улуу-биле сеткил ханмаан чүүлдер февраль Пленумунга болганы ышкаш, бо Пленумга база боор турду. Мен бодум хуумда ону дыка бергедеп бодап тур мен, шыңгыызы-биле бодумга хүлээп ап тур мен. Бүгү фронтуларга хөделир херек деп чугаалаан эш Низовту деткиирниге белен мен. «Оңгулардан үнеринге» белен бис, харын-даа үне берген бис деп, Минскиниң шак заводундан эш Чикин чугаалады, ынчаарга ам кайнаар атака кылыр бис, ынчаш? Шын бодал-дыр. Ынчангаш бис, Политбюро, ТК-ның Секретариады, Төп Комитеттиң шуптузу маңаа шүгүмчүлелге таварышканывыс дээш харыысалганың улуг кезиин боттарывыска алыр ужурлуг бис.

Чаңгыс чүүлдү чугаалап боор мен: маңаа үе-шаанды чидирип болбас. Ону чылдар, харын-даа айлар-биле эвес, а неделялар-биле санаар херек. Ынчангаш шыырак ажылдаар херек, партияны чогумчудар болгаш бистиң съездивисти эки байдалга эртирер дээш шыырак ажылдаар херек, чүге дизе съезд партияның салым-чолунга эргилде ужур-дузалыг, а ооң ролюн алыр болза, эде тургустунуушкуннуң, бүгү ниитилелдиң салым-чолунга ужур-дузалыг болгай.

Маңаа санал берген болгаш шүгүмчүлелдиг сүмелер берген эштерге: оларны дыңнаары ындыг-ла чиик эвес-даа болза, ону хүлээп ап тур бис. Хүлээп алыр херек деп бүзүредирин күзеп тур мен.

Маңаа кылган шүгүмчүлелдиг саналдарның элээн кезиин дискуссия, бодалдар деңнештирилгези хевирлиг болганы билдингир. Оларның чамдыызын долузу-биле хүлээп ап болур. Чамдык кижилер бөгүнгү үени тооп көрбейн, иштики болгаш даштыкы чорудулгаларның бөгүнгү хөгжүлдезинге дүүштүр партия дугайын бодавайн турар. Догмаларга чаңчыкканы, угаан-медерелдиң дөгейленгени илереп турар-дыр. Оларны бодувустан чайлаткаш, бурунгаар шимчээр, диалектиктиг ёзу-биле угаап бодаар, ленинчи принциптерни сагыыр ужурлуг бис.

Мында чамдык чүүлдер съезд мурнунуң дискуссиязын көргүзүп турар. Бо дугайында чугаа XXVIII съездиниң бодунга база болур деп бодап тур мен. Оортан чайлавас бис. Бистер ам принципиалдыг идейлиг туруштарга, эде тургустунуушкун политиказынга чогумчуп хөгжүүр ужурлуг бис. Партия эге организациязынга, хоорай, область организациязынга, партияга ниитизи-биле чүгле бурунгаар базымнарны кылыр ужурлуг бис, чүге дээрге, бис тодаргай туруштарлыг, съездиге саналдаан платформа-биле, Уставта айыткан принциптер ёзугаар бурунгаар чорул орар бис.

Дискуссияларның түңнелдериниң талазы-биле чугаалаар деп бодаан чүүлдерим бо-дур.

ССРЭ ЧАЗААНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизи «Литва күрүнениң хамаарышпас чоруун катап тургузар», а ол ышкаш республиканың девискээринге Литва ССР-ниң Конституциязының болгаш ССРЭ Конституциязының күштүг болурун соксадыр дугайында хоойлужудулга актыларын Литва ССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганын күш чок болдурган.

Эвилел чагыргалыг бүдүрүлгелерниң статузун өскертирииниң, күрүне бүдүрүлгелерин хуу өнчүже шилчидериниң, хуу валютаны тургузарының, каайлы албаның болгаш өске-даа чүүлдерни тургузарының плааннарын ында дүргени биле ажылдап кылып турарын республикадан кээп турар медээлер херечилеп турар. Ындыг чорукнар-биле Литва ССР-ниң чурттуң улус ажыл-агый комплекизи-биле экономика харылзааларын чаза тепсип турар базымнарны кылып турар. Ындыг хөделиишкиннерниң ужурлары республиканың ниити социал-экономиктиг байдалга ажыктыг чоннарның болгаш чурттакчы чонунуң өске-даа кезектериниң байдалынга хоралыг салдарны чедирип болур.

Литва ССР-ниң экономиказының болгаш чүнүң-даа мурнунда республиканың чонунуң амыдыралын хандырарынга холбашкан бүгү объектилерниң доктаамал туруштуг ажылдаарының чугула ужур-дузалыг боор турарын барымдаалааш, Литва ССР-ниң бүдүрүлгелериниң эвилелдешкен өске республикаларның бүдүрүлгелери-биле харылзааларында тургустунган хамыдыышкыннарының айыылдыг боор турарынче кичээнгейни ССРЭ-ниң чазаа угландырып тур. Продукцияның бүгү хевирлерин бээр талазы-биле бот-бодунга таарымчалыг керээ-хүлээлгелерин чайлыш чок сагыырын, 1990 чылдың бүдүрүлге программаларын күүседирин болурчогуур экономиктиг харылзаалар негеп турар.

Ындыг таварылгада Литва ССР-ниң девискээринде туруп турар эвилел чагыргалыг бүгү объектилер болза ССР Эвилелиниң өнчүзү боор турар. Оларның статузун, угланыышкынын болгаш ажыл-чорудулгазының байдалдарын республика органнарының чаңгыс талалыг шиитпирлери-биле өскертип болбас ужурлуг. Маңаа холбаштыр оларга чагырткан бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны Литва ССР-ниң эргезинче дамчыдып бээр дугайында кандыг-даа чугаалажыышкыннарны кылбазының дугайында айтыышкынны ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаамал органнарынга, ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга берген. Ниити эвилелдиң өнчүзү кылдыр айыткан объектилерни эргелеп башкарарын ССРЭ-ниң министерстволары дорт боттандырар.

Ниити эвилел өнчүзү боор турар атомнуг энергетика тургузугларының болгаш өске-даа чугула объектилерниң айыыл чок ажылдаарын хандырары онза ужур-дузалыг боор турарын барымдаалааш, айыткан объектилерни камгалаарын үнелээни-биле күштелдирерин чогуур органнарга даалган.

Литва ССР-ниң, а ол ышкаш РСФСР-ниң Калининград облазының чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр ниити эвилел ужур-дузалыг транспорт коммуникацияларының, Клайпеда портунуң дамчыштыр транзит чүък сөөртүлгезиниң үзүктел чок ажылдаарын хандырарын Орук харылзаа, Далай Флот, Балык ажыл-агый болгаш Хамааты ужар чүүл министерстволарынга ССРЭ-ниң чазаа даалган.

Литва ССР-ниң девискээринге доктааткан каайлы чурумун хандырарын ССРЭ-ниң Кол каайлы эргелелинге, Иштики херектер министерствозунга болгаш Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединге даалган.

Чурттуң сан-хөө-чазагы системазының чаңгыс аай болурун, ССРЭ-ниң даштыкы экономиктиг харылзааларын хажыдып турар шиитпирлерни республика органнары хүлээп алыр болза ындыг таварылгаларны ССР Эвилелиниң ам күштүг боор турар хоойлужудулгазынга, эвилелдешкен республикаларның болгаш ниити эвилелдиң эрге-ажыктарынга чөрүшпес чүүл кылдыр көөрүн ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели сагындырып тур.

Литва ССР-ниң политиктиг, социал-экономиктиг болгаш национал-культура айтырыгларын билиишкин-биле көрбүшааш, ооң улузунуң ниитилелди чаартырынче база республиканың бот-тускайлаң эргезин бызыглаарынче чүткүлүн хүндүлевишаан, бо сорулгаларны чүгле ССРЭ-ниң хоойлужудулгаларын шыңгыы сагып база Литва ССР-ниң болгаш өске-даа республикаларның чонунуң эрге-ажыктарын барымдаалап тургаш шиитпирлеп болур деп ССРЭ-ниң чазаа санап тур.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДАРГАЗЫ Н. РЫЖКОВ.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 75457 кижи кирген, бадылаашкынга 64725 кижи, азы 85,8 хуузу киришкен.

2453 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттарның кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Кудажы Кызыл-Эник Кыргыс	22644	35,0	39628	61,2
Ооржак Чимит-Доржу Байырович	36662	56,6	25610	39,6

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 48 чүүлүнге үндезилээш, РСФСР-ниң улус депутадынга Чадаана № 871 девискээр соңгулда округунга 1932 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайда чурттап турар Ооржак Чимит-Доржу Байырович соңгуткан.

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 55015 кижи кирген, бадылаашкынга 34637 кижи, азы 63,0 хуузу киришкен.

681 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттарның кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкыны бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Гантов Виталий Александрович	14922	43,1	19034	55,0
Пиче-оол Алтай Николаевич	16682	48,2	17274	49,9

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 48 чүүлүнге үндезилээш, РСФСР-ниң улус депутадынга Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунга 1944 чылда төрүттүнген, Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң физика кафедразының улуг башкызы, кежигүн эвес Кызыл хоорайда чурттап турар Пиче-оол Алтай Николаевич соңгуткан.

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 41803 кижи кирген, бадылаашкынга 35144 кижи, азы 84,1 хуузу киришкен.

793 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттарның кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Багай-оол Владимир Баринович	16189	46,1	[illegible]	51,7
Рощин Валентин Александрович	17163	48,8	17188	48,[illegible]

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 48 чүүлүнге үндезилээш, РСФСР-ниң улус депутадынга Каа-Хем № 130 национал-девискээр соңгулда округунга 1937 чылда төрүттүнген, Роспотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Москва хоорайда чурттап турар Рощин Валентин Александрович соңгуткан.

Округ соңгулда комиссиязы.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунга бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округтуң соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунуң талазы-биле бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында участоктарның соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгукчуларының даңзызында 35349 кижи кирген, бадылаашкынга 31605 кижи, азы 89,4 хуузу киришкен.

1134 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар хуваалган:

Депутаттарның кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутаттарының кандидаттары дээш бадылаашкынын бергеннерниң саны		Улус депутаттарының кандидаттарынга удур бадылааннарның саны	
	саны	хуузу	саны	хуузу
Бораргаан Кан-оол Сааяевич	11731	37,1	18740	59,3
Монгуш Владимир Саганович	16628	52,6	13843	43,8

«РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 48 чүүлүнге дүүштүр, РСФСР-ниң улус депутадынга Кызыл-Мажалык № 131 национал-девискээр соңгулда округунга 1949 чылда төрүттүнген, Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Барлык суурда чурттап турар Монгуш Владимир Саганович соңгуткан.

Округ соңгулда комиссиязы.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНИҢ ПЛЕНУМУНДА

СЭКП Уставының төлевилелиниң болгаш партияга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң хуусааларының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү СЭКП ТК-ның Пленумунга март 16-да үргүлжүлээн.

Үндезини биле чаарыылган Коммунистиг партия амгы үеде биске херек деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус курлавырларын чеп ажыглаар айтырыглар талазы-биле комитединиң даргазы **К. Салыков** демдеглээн. СЭКП болза эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларда күштүг, херек кырында боттускайлаң организациялардыг. Россия Федерациязының партия организацияларының ам тургустунар Төп Комитединиң ССРЭ-ниң чаңгыс аай ниитилел-политиктиг организациязы болур ужурлуг деп бодум хуумда бодаар мен. Экономиканың соңгаарлаашкынның болбас эң чидиг айтырыгларын, националдар аразында, ылаңгыя экологияның айтырыгларын шиитпирлээри дээш демиселди уламна күштелдирериниче кичээнгейни оратор угландырган. Ооң бодалын ёзугаар алырга, СЭКП ТК ам дээрезинде экология айтырыгларынче кичээнгейни кошкак угландырып турар.

Карагандының металлургия комбинадының кол инженери **К. З. Ромазановтуң** бодалын ёзугаар алырга, эң чугула партийжи документилерни далаш-биле белеткээни чаңгыл болу берген. Ындыг байдалдыг СЭКП-ниң Платформазынга болгаш СЭКП Уставының төлевилелинге хамаарлыр. Далаш-биле белеткеттинген ындыг документилерни чугаалажып көөрүнүң үезинде партия организациялары-биле сүмележир бедии чай чок болуп турарын ол демдеглээн.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарны соңгуурунуң чурумунга оратор база доктаадаан. Делегаттар соңгулдаларын партия округтарының аайы-биле чажыт, дорт, деңг эргелиг, альтернативтиг ёзу-биле чорударын партияның Караганда организациязының коммунистериниң өмүнээзинден ол саналдаан.

Амгы үеде бистерни чүдег-даа аштык дүвүрезин турар айтырыг — чурттуң салым-чолунуң дугайында, партияның салым-чолунуң дугайында айтырыг-дыр деп сөстер-биле бодунуң саналын Украинаның Компартиязының Полтава обкомунуң бирги секретары **А. С. Мякота** эгелээн. Бистиң областың коммунистери эде тургустунуушкун чорудулгаларын дүргедедири дээш, партияны чаартыры дээш туржуп, ону СЭКП Уставының төлевилели-биле холбаштырып турар. Бистер чаңгыс аай партия дээш туржуп турар болзувуса, бисте чаңгыс аай Устав турар ужурлуг деп, коммунистерниң эң хөй нуруузу санап турар. Ынчаарга бети-ле дизе, эвилелдешкен республикаларның компартияларының уставтарын ажылдап кылырда, чаңгыс аай үндезиннер турар ужурлуг. Партия эге организацияларын девискээр барымдаалап тургузарының сөзүлдиинге чөпшээрешпейн турарын ол илергейлээн. Партия эге организациязының секретарының статузун СЭКП Уставынга айтырын партия обкомунуң бирги секретары саналдаан.

СЭКП-ниң Ханты-Мансы округ комитединиң бирги секретары **В. А. Чурилов** Устав төлевилелиниң деништигелиин болгаш үндезин чугулазын демдеглээн. СЭКП Уставының төлевилелинге элээн каш саналдарны ол киирген.

Бирээде, бодунуң Платформазынга ниитилелди сырый каттыштырар сорулганы партия салбышаан, ынчалза-даа бөлүктерни каттыштырарының механизми чокка ук сорулганы чедип ап шыдавас. Ынчангаш шиитпирлерни консенсус-биле хүлээп алырының аргазын Устав төлевилелиниң 13 параграфынга айтыры чугула.

Ийиде, Эрге-чагырганы партийжи массаларга дамчыдып бээрин Устав төлевилели чагаавышаан, ук эрге-чагырганы канчаар дамчыдарының механизмин айтырбаан-дыр. Ук механизмни Устав төлевилелиниң 6 бөлүүнге айтыры чүүлдүг болур ийик.

Коммунистерниң эвээш нуруузунуң эргезин төлевилелде шын айтып, камгалап турар, ынчалганнан хөй нуруузунуң эргезин камгалаарының айтырыны база чугула. Хөй миллион коммунистерниң санал-оналдарының шын дүүштүрүп бодаашкын көөрүнүң механизмин Устав төлевилелинге айтыры база негеттинип турар.

Үште Округ комитеди — партияда кандыг организастыг тургузуглуп даавани ТК-ның чамдык кежигүннери ону билбес деп бодаар мен. Ынчангаш СЭКП-ниң округ комитеттери чамдык таварылгаларда партия райкомнары-биле, өске таварылгаларда — обкомнары-биле кады турган турар. Оларны округ комитеттери деп адаары чүгле чүүлдүг болур.

Тюмень областың Ханты-Мансы автономнуг округунда бөлгүттүр В. А. Чурилов саналының түңнелинде доктаадаан. Округта хоорайлар болгаш районнар Советтери сессияларын, күүскомнар хуралдарын бир ай ажыг үеде чыылдырып чадаан. Совет, партия органнарының удуртукчуларының 40 хуузу депутаттар эвес болу берген. Эрге-чагырганың соңгулдалыг органнарында ындыг эмгежелей болган күш ажылчы коллективтерде социал дүшкүүрлүг чорукту уламна күштелдирип турар.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары **Е. К. Лигачевка** сөс берген. Бистиң чуртта ниитилел амыдыралы дыка дүргедеп турар деп, ол чугаалаан. Президенттиниң албан-дужаалын доктаадып тургусканы болгаш бистиң чурттуң баштайгы Президентизинге Михаил Сергеевич Горбачевту соңгааны эде тургустунуушкунуң эң чугула үе-чадазы болган.

Ооң соонда Е. К. Лигачев чуртта байдалды чугаалааш, ниитилел-политиктиг болгаш экономиктиг сандараашкынның болу берип болуру ындыг кызыгаарда чеде бергенин демдеглээн. Бүгү улустуң эрге-ажыктарынга хамаарышкан бирги чергениң сорулгалары чогуур хевир-биле шиитпирлеттинмейн турар.

Демги-ле ол аъш-чем айтырыын ап көрээлиңер. Ийет, бистер амгы үениң аграр политиказының кол-кол угланыышкыннарын тодаргайлаан болгай бис. Ынчангаш мен ол шын политика дээрзинге бүзүрээр мен, ол бодунуң түңнелдерин берип-даа турар: аъш-чемни бүдүрүп үндүрери көвүдеп турар. Ынчалза-даа ам-даа дыка эвээш.

Аграр политиказын экономика талазы-биле, немелде курлавырлар, чаа-чаа өртектер болгаш акша түңнейлээшкыны-биле боттуу-биле быжыглаар херек. Ынчалза-даа амгы үеде дыка хөй чүүлдер чаңгыс деңнелде тургустунган. Мен ол айтырыны ТК-ның Политбюрозунга болгаш Пленумнарынга-даа, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге-даа чаңгыс эвес удаа тургузуп келген мен. Чүге дээрге аграр секторунга акша түңнейлээшкиниң боттуу-биле үлгеттирбес, материалдыг курлавырларны көвүдетпес болза, 5—10-даа чылдың соонда аъш-чемниң четтир апарганының дугайында кандыг-даа чугаа туруп болбас хире кылдыр модээ техника болгаш социал талазы-биле ол хире хожудаан, модээ ажыл-агыйы чиг-эдин кадагалаары болгаш болбаазырадыры ол хире сандараан боор турар.

Тараачынга хостуг эргени бергеш, ону черниң ээзи кылыштарывыска-ла, бүгү чүүлдер бүде бээр деп чугаалап турарлар бар. Мең база-ла тараачын кижи черниң ээзи болуп дээш оралдажып турар кижи мен, ынчалза-даа чуртту тоттурар дээр болза, чүгле айыыр, дырбаал, хүүрентер эвээш-ле болгай.

Үе эртип турар, аъш-чем савазы уламна куругтап кел чыдар. Ол факт-тыр.

Бистиң ниитилелде эде тургустунуушкунче кыйгырыглар-биле чадыкшыг база кажарлавышаан, ниитилелди, партияны сандарадыр, ону тургузарының болгаш ооң ажыл-чорудулгазының демниичи принциптерин үрээрин чедип алырын оралдажып турар күштер болгаш кижилер көстүп келген. А бөдүүнү-биле чугаалаар болза, олар СЭКП-ниң социал-демократияже хуулдурар, чуртка хуу өмчүнү тургузар болгаш капиталистиг бүдүрүлгени катап тургузар деп турарлар. Олар Чөөн Европаның чижээн айтып турар. Ында социализмден дыка улуг ойталаашкын тодаргай боор турарын ТК-ның секретары демдеглээн.

Оратор чурттуң иштинде ажыл-херектериниң дугайын катап чугаалааш, четпестер болгаш сандараашкыннар хөй-хөй факторларга үндезилеттинген, ынчалза-даа оларның иштинден партияның бодунуң организация болгаш идея-даа талазы-биле кошкаашкыны онзаланып турар деп демдеглээн. Аңаа чөпшээрежиин болгаш чөпшээрешпейн-даа болур, ынчалза-даа мен чогумна ол хамыктың мурнунда чуртту дүвүрелдиг байдалга чедирген дээрзинге бүзүрээр мен. Ооң-биле кады улус депутаттарының Советтеринден болгаш Коммунистиг партиядан аңгыда, чуртту ындыг чилиг байдалдан бурунгаар демиселгениң оруунче үндүрүпкү дег ындыг өске күштерни көрбейн турар мен. Партияның иштинде фракциялар болгаш бөлүктер хөделип турар апарган. Кижини үнелеп көөрүн ажыл-херек эвес, а херээн чугаа толарадып турар. Массалыг информацияның чамдык чепсектериниң сандарадылы ажылы митрегидаты хевээр үргүлжүлеп турар. Ол дугайын боттарывыстың саналдарывыска чугаалап турар бис бе деп айтырыг тургап келир. Ийет, чугаалап турар бис. Ол айтырыгны сагындырар дээш ховар эвес чугаалап турар бис, ынчалза-даа ооң соонда кандыг-даа хөделиишкин чок боор турар.

Мен партияның командылаар арга-методтарынче катап ээлбейн, ол хүн бүрүнүң ажыл-херектеринче холгаарлазын дивейн турар мен. Чок, база катап чок. Ынчангаш кым-даа мени соора биле бербезин база чемелевезин. Чиңгине орук — экономиктиг реформаның угланыышкыны-биле планныг рынок экономиказын тургузарының оруу ол болбайн аа.

Бо хүннерде ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи Президенттиниң эрге-чагыргазының дугайында чугула шиитпирни хүлээп алган. Эргелеп башкарылганы төптен чарып турарының үезинде, хөгжүп эгелеп турар демократияның байдалдарында ол дээрге чогумчалыг хемчег дээрзи маргылдаа чок. Ынчалза-даа Президенттиниң эрге-чагыргазы бодунда чуртту карыш байдалдан үндүрүп шыдавазын билип турар боор бис. Ону партия болгаш Советтер кылып шыдаар. Чогум-на ооң ужурундан партияны чаартыры, СЭКП-ниң чаа Уставы, идепкейлиг кадр политиказы эргежок чугула боор турар. Бир эвес ынчанмаан таварылгада, чурт экономиктиг үрелиишкинниң болгаш политиктиг дүшкүүрлүг байдалдан дүрген үнүп шыдавас.

Чаа Уставты ёзугаар партияны чаартыры чүгле партияның иштики харылзааларын демократчыдарын эвес, харын база партийжи хүрээлениң организастыг болгаш идейлиг чаңгыс эвин быжыглаарын, ону буза шаап, фракциялыг, оппозициялыг демиселди чорудуп турар, антисоциалистиг шимчээшкиннерде киржип турар, бүгү кижилерден партияны арыглаарын негеп турар. Ындыг партия кежигүннери Дээди Советте, Төп Комитетте-даа бар, олар чер-ле болгайында бар боор турар. Этнен системи чаңгыланып-даа турар болза, хоозун политиктиг аас быравтар эвээш эвес апарган.

Аңаа холбаштыр Е. К. Лигачев партияның бодунуң кежигүннеринге политиктиг аттестацияны чорударының дугайында коммунистерниң саналын деткээн. Ол бүгүнү харыысалгалыг кылыры чугула болбайн аан деп, ол чугаалаан. Сагылга-чурумнуң байдалды принцип чок болур болза, чүү чүвеге чедирерин Литваның Коммунистиг партиязының удуртукчуларының салым-хуузундан көрүп тур бис. Бир эвес чөпшээрежикчи чорук колдаар болза, ачызында барган, политиктиг хоозураашкынга чедирерин ындыг демиселдиң логиказы бадыткап турар. База бир чүүлдүң дугайы. Эрге-чагырганың чаа органнарын хевирлеп тургузарының үезинде оларда ажылчын аңгының болгаш тараачыннарның дыка эвээш төлээлеттиргенин илереен.

Ооң саналының түңнелинде партияга болгаш Совет эрге-чагыргага удур кампания черле эвин организастаттынган, түдүш холбаалыг боор турарының дугайында бодал илереттинген. Мындыг таварылгаларда эң хоралыг чүүл тоомча чок чорук болур. Ынчангаш антисоциалистиг күштерге шиитпирлиг ойтур шавыышкынны бээр үе келген. Ооң чижээ, Дээди Советтиң, СЭКП ТК-ның, чазактың бо чылдың февральда хүлээп алганы чурттуң ажылчы чонунга Кыйгырыы, партияның ол хүннерде кылып чоруткан ажылдары боор болур.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң Кол политиктиг эргелелиниң начальниги **А. Д. Лизичев** Армияның болгаш Флоттуң-даа коммунистери Чепсектиг Күштерни политикадан дашкаарладырының кыйгырыын ойтур шаап турарын демдеглээн. Ындыг кыйгырыг Армияда болгаш Флотта партияның саддарын чок болдурарын. Чепсектиг Күштерниң хууда составының угаан-бодал күжүн дүжүрер болгаш ооң-биле армияның база социализмниң быжыг чоруунга хораны чедирерин саналдаан турар кижилерниң ажыглаар чүүлү апарган.

Ол тезистиң бадыткалы кылдыр оратор Чөөн Европаның чамдык чурттарының армияларында политорганнарны дүжүргени болгаш партия организацияларының ажылын хораан дайынчыларның сагылга-чурумунуң айтырыгларының дыка чидиглениринге, шеригден дезер чоруктуң таварылгаларының көвүдээринге, а чамдык таварылгаларда салбырларның, ол хамаанчок шериг кежектериниң болгаш каттыжыышкыннарының мораль талазы-биле кудулаарынга чедиргенин сагындырган. Оларда компартияларның тергиидээшкини оларга удур политиктиг күштерниң колдаашкыны-биле өскүн солуттунуп турар.

Ол ышкаш Каттышкан Штаттарда болгаш НАТО чурттарында шериг тургузуушкунунун дээриуглазын херексевейн барын база билбес. Оларның армияларының составында тергиидекчи политиктиг күштерниң политиказын амыдыралга боттандырып турар күүлүг политиктиг (идеологтуг) структуралар бар боор, чедиишкинниг ажылдап турар.

Саналдаачы Пленумнуң кичээнгейин политорганнарның боттуу-биле эде организастаарының эргежок чугулазынче угландырган. Ол чорук совет шериг тургузуушкунунуң амгы үе-чадазының сорулгаларынга, бистиң шериг доктринавыстың бүдүүшкынынга, ам болур шериг реформазының эчис сорулгаларынга эң таарымчалыг болур, хууда составка партийжи-политиктиг салдар чедириишкиниң ындыг хевирлерин тургузарынга идигип болур.

Политкижизидилге ажылдың бедик эвес дээштин, шеригге албан эрттирериниң ат-алдарын кудуладыр. Чепсектиг Күштерге часкы келдирилгени үзер дээш чамдык кижилерниң өжегээр кылып турар оралдажыышкыннары бөгүн Армияда болгаш Флотта эде тургустунуушкунга эвээш эвес хемчээлдии-биле шаптыктап турар. Эвилел хооййлужудулгазынга удур боор турар республикаларның дыка хөй хооййлужудулгаларының антисоветчи, армияга удур утка-шынарын айытпайн барып болбас.

Оратор ниитизи-биле Уставтың төлевилелин чүүлдүгзүнгенин илереткеш, 26-гы параграфтың талазы-биле дорт саналды айыткан. Ында политорганнарны эде организастаарын көрген деп чугаалааш, ол армияның партия организацияларының тус-тус черлериниң партия органнары-биле кады ажылдаарының чурумун чаа ёзу-биле илереткенин демдеглээн. Ооң-биле бистиң харылзааларывыс быжыгарын, чаа-чаа принциптер-биле байланшырын, армия-биле улустуң чаңгыс эви чаа күштүг идигни алырын айтып турар-дыр — деп, саналдакчы чугаалаан.

Ол түңнелинде Чепсектиг Күштерге долу отчёт-соңгулдалыг кампанияны СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир эрттирер, а Съездиге делегаттарны шуут-ла партия организацияларындан соңгуур дээрзин дыңнаткан.

Индирде — СЭКП Татар обкомунуң бирги секретары **М. Ш. Шаймиев**. Оратор саналының эгезинде партийжи политикадан коммунистерниң хоорулчак болу берген чоруун ажып эртери чугула деп санаан.

СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде бо талазы-биле киирген чүүлдерни республиканың коммунистери колдуунда деткээн. Партияның организастыг тургузуунуң, демократтыг централизмниң принциптерин чаа ёзу-биле угаап бодаарын коммунистер саналдап турар. Уставтың төлевилелинде шиитпир хүлээп алдынганда ону күүседири албан-даа болза, эвээш талага арткан кижилер боттарының санал-оналын камгалаар эргелиг деп киирген ол чүүлдүг деп санаан. Бүгү деңнелдерниң партия комитеттериниң секретарьларын альтернативалыг үндезинге дорт соңгуурун, үстүкү партия комитеттериниң составын эге организациялардан саналдап тургузары коммунистерниң болгаш эге организацияларының ролюн бедидер. Ынчаарга партияның XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурун хөй-хөй парткомнар болгаш эге организациялар чаңгыс мандаттыг округтарны дамчыштыр чорударын саналдап турар.

Партияның бүгү звеноларының ажылын эде тургузарынга эге организациялар кол рольду ойнаар ужурлуг. Ындыг болзажок, оларның элээн хөйү идепкейлиг турушту ам-даа ээлевээн, күш-ажылчы коллективтерге боттарының турар черин тодарадып албаан боор турар. Ол дээш биче эвес буруу партия обкомнарынга, хоорай болгаш район комитеттеринге онаажыр. Оларның ролюнуң болгаш турар чериниң дугайында тодарадыышкынны Төп Комитет база-ла амга чедир кылбаан. Ол чүүл Устав төлевилелинде база кирбээн.

Автономнуг республикаларда партия организацияларының статузунуң дугайында айтырыгны шиитпирлээр үе келген. Өске республикаларда ышкаш, Татар АССР-ниң Конституциязы автономнуг республиканы социалистиг күрүне деп чарлаан. ССРЭ болгаш РСФСР-ниң Конституцияларынга дүүштүр автономнуг республика бүрүзү күрүне дээди органнарлыг — Дээди Советтиг болгаш Министрлер Чөвүлелдерлиг. Ынчаарга ук республикаларның партия организацияларын область организациязы деп адап турар. Чүге ынчаар адап турары черле билдинмес. Ол организацияларга СЭКП-ниң республика организациязы статузун бергеш, ону чаа Уставка быжыглаар болза чугула.

Партияның организастыг болгаш идейлиг чаңгыс эвиниң дугайында айтырыг амгы үеде элээн нарын боор турар. Партия кежигүннери боттарының политиктиг мировоззрениезиниң талазы-биле амгы үеде чаңгыс эп-сеткилдиг деп чугаалап шыдавас бис. Партияга фракцияларның хостуун болгаш СЭКП-ни парламент хевирниң партиязы кылдыр чарлаап «СЭКП-де демократтыг платформага» Төп Комитет болгаш партияның дээди органнары кандыг янзылыг боор турарын партийжи массалар билбес.

«Национал айтырыгның иле-демдектери» кончуг көскүзү-биле илергейлеттинип турар. Ындыг байдалдарда бистер шуптувус чүгле кайы-бир черге ажылдап күштели бээрин болдурбазынче эвес, а улустарның үе-төөгүден бээр чаңчыл апарган найыралын, кады ажылдажылгазын болгаш бот-боттарынга дузаламчызын камгалап арттырар дээш бүгү чүүлдерни кылыр ужурлуг бис. Маңаа бүгү чүвени бодамчалыг көөрү кончуг чугула. Чүге дээрге национал харылзааларга хамаарыштыр бодамча чок чугаалапкан сөс, география терминологиязында частырыглыг чүүлдер улуг айыылга таварыштырып болур.

Чуртка президент албан-дужаалын тургусканы база Президенттиниң программазы съезд мурнунуң ажылын чедиишкинниг эрттирериңге, чуртта байдалды экижидеринге болгаш бурунгаар хөгжүлдеге эки үндезин болур дээрзинге ол бүзүрелин илереткен.

«Ижевский механический завод» бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары **Г. В. Сивец** Устав төлевилелинде коммунистерниң санал-оналдарын өөренип көрген-даа болза, чамдык чүүлдер тодаргай көргүстүнмээн деп саналын эгелээн. Ында болгаш Платформада-даа партияның идейлиг үндезини тодаргай айыттынмаан, ооң сорулгазы кирбейн барган. Эге чүүлде партия дугайында тодарадыышкын база-ла тодаргай эвес. СЭКП политиктиг организация болур ужурлуг. Ынчаарга саналдаттынып турар бо документ Устав кылдыр хүлээп көрдүнмес-тир. «Марксизм-ленинизм» деп кижи төрелгетенниң үне чок эртинези кылдыр хүлээп көрдүнген турбуже, СЭКП ол сөстү ажыглаарындан ыядып турар ышкаш кылдыр кижиге сагындырар-дыр.

Уставтың «Партияның организастыг тургузуу» деп кезээнге коммунистерниң соңуургалдарының аайы-биле каттыштырып турар партия клубтарын, теоретиктиг семинарларны, дискуссия төптерин болгаш өске-даа хевирлерни тургузар деп чүүлдү киирерин ол саналдаан. Чүге дээрге ындыг каттыжыышкыннар партияның структуралыг деңнелдери эвес, политиктиг болгаш идеологтуг ажылдың хевирлери болгаш методтары-дыр деп, ол чугаалаан. Эге организациялардан аңгыда, партияның бүгү деңнелдериниң ролюн болгаш эрге-хүлээлгелерин Уставка тодаргай көргүзер херек.

Уставтың 18-ки пунктузунга партия эге организациязы болза, ажылдың политиктиг методтарын ажыглап турган, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң сорулгаларын шиитпирлээриниң, социал чөптүг чоруктуң принциптерин сагыырының организакчызы болур деп, бижиирин ол саналдаан. Ооң-биле чергелештир партияның эге, район, хоорай болгаш область организацияларының өнчүзүнүң болгаш материалдыг баазазының дугайында чүүлдү юридиктиг үндезин кылдыр киирерин ол саналдаан.

СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының кежигүнү, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының ректору **Р. Г. Яновский** бодунуң саналынга В. И. Ленин бистиң партиявыстың 1905 чылда болган үшкү съездизинге Уставты эки күзээшкиннерни илереткен хөй параграфтар-биле долдуруп болбазының дугайында чугаалап турганын сагындырган. Дараазында чүүлдерни киирерин ол саналдаан: партия кежигүнү партияның иштики амыдыралының болгаш политиказының айтырыгларын чүгле саналдап киирер болгаш чугаалажып көөр эвес, бүгү айтырыгларны чугаалажып көөрүнге боду азы төлээлекчизин дамчыштыр киржир эргелиг; партия амыдыралының, ооң удуртукчу органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында долу информацияны алыр эргелиг. Партия кежигүнүнүң коммунист бүрүзүн шүгүмчүлээри-биле чергелештир кандыг-даа үстүкү партия органын шүгүмчүлеп болур эргезин Уставка тодаргай көргүзер. Ол ышкаш партия кежигүнүнге хемчег көргүзериден аңгыда, ону мактап демдеглээр, ылаңгыя мораль талазы-биле чүүлдү база киирзе чогуур.

Партия өнчүзүнүң дугайында чугаа боор турду, ынчаарга сөөлгү үеде партияның бодунуң хөреңгизи-биле тудуп алган оран-бажыңнарын үлеп бээри массалыг апарганын кижи бүрүзү көрүп турар. Ындыг чүүлдерни мооң соңгаар болдурбас херек деп чугаалаан.

Партияның адын хевээр арттырар дугайында саналды ол деткээн. Ону хевээр арттырары принципиалдыг ужур-дузалыг. Бир эвес партияның адын өскертир болза, гуманныг, демократтыг социализмниң концепциязын база социал талазы-биле чөптүг ниитилелди тургузар практиканы теория талазы-биле ажылдап кылырынга чамдык таарышпас чүүлдер тургустунуп көөр. Марксизм — интернационалчы өөредиг. Ону хүлээп көрбейн баарын коммунистиг болгаш национал-хосталгалыг шимчээшкиннер ону ревизиялааны кылдыр көре бээр. Ынчаарга социалистиг шимчээшкин деп өске отрядтың барын база бистер шуптувус социал-демократтыг шимчээшкинден укталып үнүп келгенивисти база уттуп болбас херек.

Бодувустуң мурнувуста туруп турар сорулгаларны шиитпирлээрде чөөн шимчээшкинниң бүгү отрядтарындан эвилелчилерни дилеп тывар ужурлуг бис деп, ол чугаалаан.

М. С. Горбачевтуң илеткелинде партияның адын хевээр арттырарының эргежок чугулазының дугайында чүүлдү санал берген кижи деткээн. Ону өскертиптер болза, демократтыг социализмниң концепциязының теориязын чогаадып кылырынга база социал талазы-биле чөптүг ниитилелди тургузарының практиказынга таарышпайн баар дээрзин ол айыткан. Марксизм дээрге интернационалчы өөредиг болгай. Оон ситалаары дээрге коммунистиг болгаш национал-хосталгалыг шимчээшкинге ук өөредигни эде көөрү ол-дур деп санай бээр апаар.

Партия болза политиктиг методтар-биле, боду доктаамал ажылдап турган, ниитилелге бүгү талалыг башкарыкчы чорукту чедип алыр ужурлуг. Бо талазы-биле февраль Пленуму бурунгаар улуг базымны кылган. Партия-биле кады академия, партияның 15 школазы база эде тургустунуп турар. Ынчалза-даа айтырыглар-даа, кошкак черлер-даа амдызында хөй.

Бо хүннерде бис бодувустуң политикавысты боттуг амыдыралдың эртемге үндезилээн анализинге, хөй-ниитиниң практиказынга, XX чүс чылдың төөгүлүг дуржулгазынга, ооң хооййлуларынга, хөй-ниити хөгжүлдезиниң перспективазынга үндезилеп, хевирлеп тургузуп турар бис. Партийжи политиктиг өөредилгени чаа ёзу-биле организастаары, кадрларның курлавырларын белеткээри — бистиң педагогиктиг болгаш эртем ажылывыстың чугула кезектери ол дээрзин оратор түңнелинде чугаалаан.

Индирде — Казахстанның Компартиязының бирги секретары **Н. А. Назарбаев**. Партияның салым-чолунуң, ниитилелге ооң турар чериниң болгаш ролюнуң дугайында чүгле кандыг-бир кезек бөлүк эвес, а харын коммунистер шуптузу-ла бодунуң санал-оналын дыка үр чылдарның дургузунда бир-ле дугаарында чугаалаар аргалыг болган-дыр деп, ол айыткан. Ынчалза-даа мында чамдык таарымча чок чүүлдер база барын ол чугаалаан.

СЭКП ТК-ның чамдык кежигүннери калбарган дискуссияны политиктиг демиселге коммунистерни каттыштырарынче угланган бүгү-ле чогумчалыг хемчеглерни чок кылып ажыглаар бодап турар-дыр. Ону политиктиг плюрализм, партийжи консерваторлар-биле демиселдиң лозуну-биле чагдынып алгаш, кылып турары айыылдыг-дыр. Консерватизм бар харын.

Чаа Уставтың төлевилелинге хамаарыштыр Н. А. Назарбаев бодунуң чугаазынга партия организациялары биле партия комитеттериниң аразында харылзааларга база доктаадаан. Партияның политиказын тодарадырынга кол рольду партийжи массалар ойнаар ужурлуг. Республиканың компартиялары СЭКП-ге бактаавышаан, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының ол ышкаш документилеринге үндезилээш, национал база девискээр онзагай чүүлдерни барымдаалап, боттары программалыг, боттускайлаң турар ужурлуг. Республикаларның компартиялары боттарының съездилерин, конференцияларын эрттирер хуусааларын, дискуссияларны болгаш референдумнарны чорударын, Бүгү эвилел съездилеринче, конференцияларынче документилерни, ниитилел — партия амыдыралының болгаш политиказының айтырыгларының талазы-биле негелделерни киирерин, штаттарны боттары шиитпирлээрин, партияның төп органнарынче боттарының төлээлерин чорударын, чурттуң иштинге база даштыкыда-даа партийжи харылзааларын боттары чорудар, ындыг эргелерни бээр херек дээрзин оратор чугаалаан.

Төлевилелдиң авторлары-биле, алырга, республиканың партия органнарының бүзүрелин чаңчыдан уштунары бергедеп ышкаш-тыр. Чижээлээрге, кайы-бир партийжи албан-дужаалга кадрларны чүге сүмелээр эрге берип кааныл? Бодунуң-на улузунуң ажыл-ишчи база моральдыг мөзү-шынарын олар дора билир деп бе! Ынчангаш Уставка чүгле кол-кол принциптерни айтыры чугула.

Партияның иштики демократиязының механизмин база-ла эртем ёзузу-биле шиңгыы сайгарып, ону үндезини-биле чаартыры чугула. Аңаа партия кежигүннериниң аразында харылзаазы кандыг болурунуң дугайында бөлүк турар ужурлуг. Уставка оон аңгыда, хөй партиялыг системада коммунистерниң ажыл-чорудулгазын база тода айыткан турар.

Партияга хүлээп алырының чурумун бөдүүнчүткени дээре. Партияга хостуг кирериниң болгаш үнүп чоруурунуң талазы-биле тезиске удурланып болгу дег чүүлдер-ле бар.

Москваның Ворошилов партия райкомунуң бирги секретары **А. И. Земсков** Устав төлевилели партия Төп Комитединиң Платформазының идеялары-биле үнеш болгаш коммунистерниң хөй кезииниң сеткил-хөөнүнге таарыжып турарын медеглээн. Төлевилелди чедир кылып тургааш, партия эге организацияларының санал-оналынга калбаа-биле даяныры чугула деп, санап турарын ол чугаалаан.

СЭКП-де чаңгыс демократтыг структураның хөгжүлдезин чугаалап тура, чуртта «Демократтыг платформа» парткулубтарга, бот-башкарылга комитеттеринге ажылды күштелдирери — партияның практиктиг ажылынга, ооң организастыг тургузуунга чайлаш чок база улам калбарып турар шимчээшкин болур дээрзин оратор демдеглээн. Эң дээштиг чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап болур организациязынга үнүүн хостуг туруп алыр эргени коммунисске бээри, ону Уставка бижиири чугула деп көрүп турар бис (ону райкомнуң партконференциязынга чугаалашкан). «Ийи учет» дээр чүүл болгаш коммунисти бүдүрүлгениң партия организациязындан чүгле турар черинче ажылдадып чорудары байдалды камгалап шыдавас. Эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң тода, билдингир системазы турар ужурлуг чаңгыс партия организациязынга коммунист ажылдаар, орта соңгуур болгаш соңгуттурар. Партия комитеттериниң амгы байдалда ТК-ның кежигүннери Пленумнарга чыглып келгеш, маргыжып, адыш часкап, бадылап алгаш, ооң соонда ажыл чорутпас. Өскерилгелер чүгле Политбюрону Президиум кылдыр адаарында, ТК кежигүннериниң чамдыызын хостаткан партия ставкаларынга хүлээп алырында эвес, ТК кежигүннери, кандыг-даа партком кежигүннери чер-черге, оларны соңгуп алган партия организацияларынга ажылдаар ужурлуг. Оларга төп биле эге организацияларның харылзаазын тудар Төп Комитеттиң бирийн ажылдакчызы турар болза эки. Оон башка хамык чүве эрги хевээр артар болгаш партияны башкарарын тоңчүткениңден уштунуп шыдавас бис.

Донецк областың Макеевка хоорайда «Советская» шахтаның партком секретары **С. В. Рафаиловка** сөс берген. Президент эргезин тургузар дээш демиселче чардыккан удуртукчуларга партия дугайында сагыш салыр үе артпайн турар хире. XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның Платформа төлевилели ооң бир чижээ. Коммунистерниң бодап турары-биле, ол үш чыл хире саналдаан болгаш лозуннар чыып каан болуп турарын ол демдеглээн. Политбюро кежигүннериниң база Төп Комитеттиң талазындан политиктиг удуртулга методтарынга шахтаның коммунистери таарышпайн турарын ол айыткан.

Бөгүнгү чугаалажыышкынче чаа документини — СЭКП Уставының төлевилелин киирген-дир. «Устав кандыг болдур, армия ындыг болур» деп үлегер домак бар. Ол бисте база хамаарыжы берип болур. Документ партияның калбак демократчыдылгазын ниитилелдиң авангардчы күжү, ооң организакчы, күштүг чоруу-биле каттыштырганы дээш Горбачевтуң чугаазынга чөпшээрешпес мен. Демократчыдылга ындыгла ыңаазы. А организастыг чорук чок. Төлевилелде ниити сөстер колдаан, хөй бодалдар билдинмес. Бис коммунистерниң партиязы бис, ында «коммунизм» деп сөс безин чок. Эки ниитилелди тургузарынга бүзүрел артар-даа кылдыр коммунизм идеязын деткиир херек.

«Демократтыг централизм» деп билиишкин бар-даа болза, оппозицияның аайынга кирген ышкаш, ону Уставтан ап каапкан. Амга-даа чедир туруп келген сталинчи эргилиг демократтыг централизми бисче херек чүү билдингир. Ленинчи-биле ол чурттаар эргелиг. Ону киирер болза, соңгулдалыг органнарның, оларның баштыңнарының коммунистер мурнунга боттуг политиктиг харыысалгазын билгени-биле, кагжыкчыныг саналдарны чугаалажып көөрүнүң дүрүмүнүң амыдыралга боттандырып турар шиитпирлер дээш хөделиишкинниң база улуг харыысалгазының чаңгыс айтырыг ленинчи билиишкин-биле негелделиг турарын чедип алыр.

Конференцияже, съездиже делегаттар соңгуурунга доктаап тургаш, С. В. Рафаилов Уставка хооййлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганы ылгаарын демдеглээн. Конференциялар болгаш съездилер — ол хооййлужудулга органнары, а соңгуткан комитеттер — күүсекчи. СЭКП съездизиниң делегадының эргелерин болгаш хүлээлгелерин тургузары, ооң долу эргезин отчёттуг үе дургузунда узадыры албан. Делегат соңгуткан коммунистери биле Төп Комитеттиң аразында харылзаа турар [illegible] болур.

Конференцияже болгаш съездиже соңгулдалар дорт база херек болза, элээн каш делегаттардан шилиттинген болур, делегацияны дорт соңгуур ужурлуг. Округтарга ооң эртери албан. Секретарьларны партия организацияларының конференцияларынга болгаш съездилеринге соңгуур.

Иркутскиниң политехниктиг институдунуң партком секретары **В. В. Пономарев** санал берип тура, Устав төлевилелинде кошкак чүве партиявыстың бодунуң кежигүннерин каттыштырар ужурлуг идейлиг үндезининиң тодаргай эвези база ооң тургузуунуң кол принциптеринге хамаарыштыр илередилериниң тодаргай эвези дээрзин чугаалаан.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Уставын чугаалажып турар бис деп, ол демдеглээн, а киириштиг кезээнде база ооң соонда текстте «коммунизм» деп сөс чүгле бир катап турар. Ынчангаш мындыг айтырыг тургустунуп келир — партияның төнчү сорулгазы кандыл? Кажы [illegible] алганывыс дээш [illegible] ойталаарывыс эрте эвес бе?

Маркстың Манифестизиниң [illegible] бо аңгырларда чаңгыс-даа бичи база даштының сайгартылмаан азы таныттынмас кылдыр өскертинген. А бистиң удурланыкчыларывыс база бис боттарывыс ол идеяның бодун партийжи кол дээн документилер демдеглээринге төлептиг эвес деп санаарынга далашкан бис. [illegible] бисте кандыг ниитилел тургустунган чүвел дээрин билбес [illegible] ол идеяны бис «катап ажылдап кылып база көөр» деп каапкан бис. Уставтың текизинге төнчү сорулга илереттинген турар ужурлуг, бистиң чуртувуста социализм тургузуун таварты сайгарарының оруу [illegible] төлевилелге бердинген. Ол айтырыг принципиалдыг болгаш Уставка илереттинер.

Партияның организастыг тургузуунуң демократтыг централизмниң принциптеринден база ойталап тур бис деп, ол уламчылаан. Устав төлевилелиниң кезектеринде ол кежик-чамдык таныштырлаттынган, ынчалза-даа дорт айыттынмаан. [illegible] Ол принципти ойталап тура, [illegible] ниитилел-политиктиг организация эвес, а ону кандыг-бир эки тура ниитилелдиң болдурарынга чедирер бис. Ол чогаа херек, армия централизми эвес, а партияга соңгулдалыг органнарның улуг политиктиг харыысалгазы болгаш оларның соңгуттурган турар коммунистерниң мурнунга оларның баштыңнарын херек тургузар демократтыг централизм херек.

Чүгле съездилерже болгаш партийжи конференцияларже делегаттарны эвес, СЭКП Төп Комитединиң, Эвилелдешкен республикаларның ТК-ларының, крайларның, областарның болгаш округтарда партия комитеттериниң кежигүннерин альтернативтиг үндезинге дорт соңгулдалар дугайында дүрүмнү Уставка быжыглаары эргежок чугу-

(Төнчүзү 3-кү арында).

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНИҢ ПЛЕНУМУНДА

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында)

ла. Сеңгуудалар коммунистерниң бүгү-ле [illegible] партияның [illegible] тэттерниң кежигүннериниң бүрүн эргенин казырыш оларны ол партия организацияга [illegible] санап [illegible] тар. Партияның [illegible] боттарының [illegible] дей чүвеге коммунистерни бүдүрериңге бо чорук дуза [illegible].

СЭКП Уставының төлевилелин партиялап [illegible] Уставынга [illegible] демократчы болгаш [illegible] ның талазы-биле чөптүг деп, Литваның Компартиязының тур ТК-зының бирги секретары **М. М. Бурокявичус** демдеглээн. Ында «Эвилелдешкен республикалар Коммунистиг партиялары» деп кезек кииргени кончуг эки-дир. СЭКП делегейниң коммунистиг шимчээшкининиң кезии дээрзин Уставка чугаалаар турган деп бодаар-дыр мен деп, ол сөзелап чугаалаан. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының сорулгазының дугайында база тода чугаалаар турган. Литваның интернационалчы-коммунистеринге СЭКП-ниң чаа Уставының идеязы эң чугула. Литваның Компартиязы ол берге дээн политиктиг байдалдарда бөгүн чугаалар база ажылдаар. Литваның сайзыралының социалистиг оруун камгалаар.

Литва политиктиг трагедияны сагыштырап-биле көрүп турар. Республиканың Дээди Совединге соңгулдаларга хөй нуруузунда депутат олуп алган националисчи консервативтиг күштер парламент ажыглап турган. Совет Литваның күрүне тургузуун өскертир деп турар. Литвага капиталистиг тургузугну мактап тура, олар ажылчыннарның болгаш тараачыннарның экономиктиг, социал-политиктиг аар-берге байдалын, хамаатыларның политиктиг эрге-шөлээ чорук, депшилгелиг кижилерге удур репрессияны болгаш буржуаз Литвага 1926 чылда Литваның Компартиязының удуртукчуларын адып кааны, ажыл чок чорукту база капитал чурттарынче Литвадан үнүп чоруткан 100 муң кижи дугайын [illegible] турар. Литва буржуаз националистерниң [illegible] Литваның 371 муң хамаатызын [illegible] фашист Германияга [illegible] апарган. Литваның 70 муң хамаатызы [illegible]. Литвага 220 муң совет шериг [illegible] совет республикаларындан болгаш капиталистиг система [illegible] 100 муң [illegible] хамаатылары [illegible] турар.

Литваның эртемденнери [illegible] Литва чонунуң [illegible] литературазының, [illegible] чогаадылган [illegible] хөй-ниити шимчээшкининиң мынчангы алдаалыг ажылдакчыларын кижизидилгениң төөгү херечилеп турар. Литва чон өске чоннарга хүндүткелдиг, төрээн дылынга, депшилгелиг улусчу чаңчылдарга, төөгүнүң [illegible] Литвага буржуаз күрүнени катап тургузарынче чүткүл дээрге эрткен үеже эглири-дир.

Националисчи консервативтиг күштер боттарының сорулгазын литва чоннуң кадыг кезиниң национал медерелин билдилиг ажыглап турганы чедип ап турар. Ынчалза-даа Литваның Дээди Совединиң депутаттары бүгү литва чоннуң өмүнээзинден чүве чугаалаар эрге чок, чүге дизе Литва ССР-ниң Дээди Совединге соңгулдаларга олар данзыже кирген соңгукчуларның ниити [illegible] 41,2 хуузун алган.

Литвада болуп турар политиктиг болуушкуннарның чылдагааннарын анализтевишаан бүгү массалыг информация чепсектерин — партияның, радионуң, телевидениениң [illegible] күштер. Литваның [illegible] коммунистерниң [illegible]. Харын-даа оон удуртукчулары эде тургустунуушкуннуң идеялары-биле чаг[illegible] кезиин берген деп, оратор чугаалаан.

Литвада совет ниитилелдиң демократтыжылгазы совет хоойлуларны үрээринден, 40 чылда чедир турган тургузугну Литвага катап тургузарын шенээр бодалдан ангыда, шуут-ла ниити чүве чок. Литвага ССРЭ-ниң хоойлуларының боттаныышкынын долузу-биле соглалап турар. Ол дугайын Литваның Дээди Совединиң эрткен сессиязының документтери чугаалап турар. Литвага социалистиг тургузугну болгаш Совет эрге-чагыргазының аттыгары дээш туржуп турар Совет Литваның чурттакчыларының эргелерин, хостуг болганы айыыл чок чоруун камгалаар талазы-биле, ССРЭ-ниң хамаарышпас чоруун, ССРЭ-ниң национал-күрүне тургузугнуң принциптерин, Совет Эвилелиниң айыыл чок чоруун болгаш деңнелдиг талазы-биле бүдүн-бүрүн болуушкун камгалаар талазы-биле эргежок чугула хемчеглер алыр үе келген деп бодап турар мен деп, Литваның Компартиязының тур ТК-зының удуртукчузу чугаалаан. Литваның Компартиязынга хамаарышкан [illegible] республиканың национализм консервативтиг күштерниң коммунистерни [illegible] турар. Республиканың Дээди Совединге соңгулдалар үезинде коммунист-интернационалчылар ССРЭ-ниң составынга Совет Литваның бүгү талалыг хөгжүлдези дээш туржуп турганнар.

Ындырде — Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Л. Н. Зайков.** 1985 чылда болган ТК-ның март Пленуму ышкаш, бистиң бо Пленумувус база ол-ла хүн ажылдап эгелээн деп, ол чугаалаан. Бистиң эде тургустунуушкунувустуң беш чыл болганы ол. Март Пленумунуң ажылынга беш чыл бурунгаар, а ооң соонда апрель Пленумунга киришкен бүгү [illegible] кижилер оларның кандыг байдалга [illegible]. Ам кажан бистер ийи дакпыр моральга — биреэзи — [illegible] мактаныышкынын, өскези — [illegible] а чогум-на мегележириниң байдалын чурттап эрткениң [illegible] бис деп турган бис. Эрткен беш чыл дургузунда эде тургустунуушкунуң [illegible] механизми [illegible] инициатива [illegible] болгаш [illegible] административ [illegible] системазы [illegible].

Чамдыкта бистиң чаа хоойлуларывыстың болдура бээри бүгү-ле айыылдыныышкыннар. хамаатыннуң мурнунда. [illegible] демократияга бүзүревес чоруктарын [illegible] эрткен чылдарның катаптап бээр чадавас дээш сезиглениишкин-биле холбашкан. XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның Платформазының, партияның чаа Уставының төлевилелдери — ол дээрге эрткен үеже катап эгиннри болдунмас дээрзиниң магадылалы-дыр деп бодап тур мен.

Төлевилел-биле эвилелдешкен республикаларның компартияларының долу боттускайлаң чоруун быжыглап алыры кончуг чугула. Ынчаа-даа болза Уставы чүгле чаңгыс чылда күштүг кылдыр тургуспас болгай. Ону ангыланчак бөлүк коммунистерге азы девискээрге эвес, а Совет Эвилелиниң бүгү Коммунистиг партиязынга кылып турар. Амдызында Уставтың чамдык кезектери алаа-ла ниити чугаа болу берген, а чамдык ангыазы параграфтарның сөс тургузуу моон мурнугаа [illegible] болдаары-биле [illegible] артпаа-дыр.

Эвилел [illegible] Партияның съездилериниң шиитпирлерин бүгү-ле партия организациялары үстүүден аданга чедир [illegible] шуут-ла дөрт бижип каар херек. Партияның эвилелдешкениниң принциптерин база-ла тода эвес көргүскен дир.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде партия организацияларының дугайында чугаа чоруп турар черде Уставтың кезээнге тодаргай дөмгаар бодап турар мен деп, оратор уламчылаан. Бөгүн Чепсектиг Күштерниң Политиктиг кол эргелелиниң начальниги эш Лизичев чамдык боттуг саналдарны киирди.

Ынчалза-даа мээң бодап турарым-биле алырга, тургустунуп турар байдал-биле чергелештир ол кезек ам-даа чедир ажылдаттынган турар апаар. Политорганнарының сорулгалары чаа утка-биле немээри эргежок чугула. Оларның кол чүүлдериниң бирээзи болза, чүгле партия организацияларын удуртуушкун болуп турар эвес, харын-даа хамыктың мурнунда — солдаттарның болгаш офицерлерниң социал камгалалы болуп турар.

Политорганнарының ажылының практиказынче хуу составтың сеткил-хөөнүнүң социологтуг шинчилелдерин идепкейлиг шиңгээдип чорудар херек. Националдар аразында харылзааларының айтырыгларын өөренип көөр боттарының аразында харылзаашкан психологтуг албан чергелерниг, салбырларлыг болуру база кончуг ажыктыг. Ону ынчаар кылырда, политсоставтың кадрларын белеткээриниң системазын эде көөр негеттинип турар.

Ам Армияда политорганнардан шуут ойталап кааптар, хөй партиялыг байдалдарга ооң ажылының ниити утказы чиде бээр-ле ыйнаан дээр эвээш кыйгылар үнүп турар.

Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул?

Бирээде, Конституцияның 6-гы болгаш 7-ги чүүлдериниң эрги сөзүн солааны-биле марксисчи-ленинчи идеологияны кым-даа солуп каапкан-на болгай. Ийиде, чогум-на хууда составының мораль-политиктиг байдалы дээш шыңгызызы-биле хайгаарап турар кижизидикчилерниң албан дужаалы турбаан делегейде чаңгыс-даа армия чок.

Хууда составты совет патриотизминиң, интернационализминиң, Ада-чуртунга, Конституцияга, шериг даңгыраанга шынчы болурунуң езузунга, а ол ышкаш аажы-чаң нормаларынга, хууда арын-үүрлүг, төлептиг боорунга, сагылга-чурумну быжыглаарынга кижизидерин политорганнарның кол эчис сорулгазы кылдыр тургузар болза чогуур.

Барык-ла ийи миллион коммунистерниң эрге-ажыктарынга хамаарыштыр [illegible] бодап [illegible]. Чепсектиг Күштерде партия организацияларының ажылын сайзырангайжыдары-б. и. л. с. холбашкан айтырыгларның бүгү комплекизин болдунар-ла дүргени-биле, партияның XXVIII съездизинге чедир ажылдап кылыры эргежок чугула деп бодап тур мен.

Уставка кандыг нормаларны болгаш принциптерни киирген кол чүүлдер: СЭКП чаартынган Коммунистиг партия болу бээр бе азы өске бир хевириниң партиязы апаар бе: чаңгыс эптиг болуп турар бе азы чамдык реформаларның биске салдынып чок күткүп турары ышкаш, үш-үдүрүм чыныда чүве болу бээр бе дээрзи хамааржып апаар.

Украинаның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары **С. И. Гуренко** бодунуң саналын ынчаар эгелээн.

Ол айтырыгларга харыны бээри бөгүн-даа, кедизинде барып-даа амыдыралчы чугула болуп турар деп, ол уламчылаан. ССРЭ Конституциязының алдыгы чүүлүн эде кылганы-биле холбаштыр СЭКП-же халдаашкыннар дыка күштелир, сандараланчы күштерниң партия [illegible] бүдүргэн болур. Ыңгыя ниитизи-биле бүдүрүлгелерге, өөредилге черлеринге, күрүнениң албан черлеринге, Чепсектиг Күштерге болгаш эрге камгалалының органнарынга партия организацияларын дуктурериниң эргежок чугулазының дугайында бодалды хөй-ниити санал-оналынга салдынып чоока күткүп турар-дыр. Шак ындыг оралдажыкчыларны бистер шиитпирлиг-биле ойтур шавар ужурлуг бис, ынчаарга ол чорук Устав төлевилелинде илереттингени эки дир харын. Бистиң партиявыс ажылчын хүрээлелге төрүттүнген болгай. Ол ооң кезээде-ле күштү немеп ап, быжыг челеңгиништиг болуп келген. Бир эвес бис СЭКП хоозун политикчилерниң организациязы болу бербезин дээр болзувусса, бир эвес партия моон соңгаар-даа күш-ажылдың кижилериниң эрге-ажыктарының илередикчизи болуп артарын бодап турар чүве болза, ниитилелдиң практиктиг ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан чаңгыс-даа навыдан ол үнүп чорул болбас болгаш үнмес-даа ужурлуг.

Оратор Устав төлевилелинге хамаарыштыр бодалын илереткеш, ийи чүүлдү онзалап демдеглээн. Бирээде, ук документиде хөй үүрмек чүүлдер айытпаан-даа болза, партияның бүгү-ле организацияларынга ыяап албан болуп турар кол үндезин чүүлдерни болуунда хаара туткан. Ол дээрге аңаа-ла хевириниң айтырыы эвес-тир: бөгүн партия организацияларын, коммунистерни билдингир чергези-биле баш билиндирбейн турар хелүн эрттир айтып бээр чоруктан ойталааны эгелекчи чоруктарны илередиринге делгемнерни ажыдып база адактыг сөөлүнде идепкейлиг болгаш чогаадыкчы чорукче шилчиириңге идигни берип турар. Оон ангыда, эвилелдешкен республикаларның компартияларының бот-тускайлаң ажыл-чорудулгалыг болур чоруун боттуу-биле калбартырып, оларның теп-биле харылзааларын демократчыларын баш удур көрүп турар.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларынга хамаарышкан Устав төлевилелиниң чүүлдериниң бирээзин бистер Украинаның Компартиязының ТК-зының чоокку үеде болуп пленумунга херек кырында боттандырар бодап турар бис. XXVIII съездиге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинге болгаш Устав төлевилелинге үнелезилээн ажылдап кылган. Украинаның Компартиязының хөгжүлдезиниң программазының база статудунуң төлевилелин чугаалажып көрген турар.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бот-тускайлаң ажыл-чорудулгазын калбартырының бүгү чугулазын демдеглевишаан, бистер болза ол чорук СЭКП-ниң идея-организастыг чаңгыс эвин быжыглаары-биле ыяк дүүштүргүнген турар ужурлуг деп бодап турар бис.

Ооң соонда Москваның дээди партия школазының партком секретары **В. Н. Митрохин** чүве чугаалааш, бөгүн чуртта ниитилелдиң база партияның хөгжүлдезиниң чөрүлдээлери мырыңай кыдыг хемчээлинге чедир дүшкүүрлүг апарган турда, оларның чылдагааннарын анализтеп көөрүнге, шиитпирлээриниң аргаларын дилеп тывырынга шинчилеп көөрүнүң марксисчи методологиязын ажыглаары онза чугула болуп турар деп демдеглээн.

Херек кырында боттуг политика ниитилел деңнелгениң боттуг хоойлу бургаар болур чүүлдерин билип алырынга үндезилеттинген турар, ындыг болган төлээде эде тургустунуушкунуң практиказын катап-катап ханызы-биле анализтап көөр [illegible] демократчылар-биле холбашкан [illegible] база аңаа үндезилээн партияны болгаш ниитилелди чаартырының тодарадынганы, кол үгениң илергейлээр херек.

Бөгүн социал хөгжүлдениң кол угланыышкыны болза, ниитилел харылзааларын бүзүреңгей-чаагай болдурары болуп турар деп, оратор оон ыңай чугаалаан. Ынчаарга Платформаның «Партияның политиказының төвүнде — кижи» деп эгелиг кезээ схема хевирлиг кылдыр бижээн-даа болза, ниитизи-биле ындыг угшигин чугаажок деткиир чогуур.

Эде тургустунуушкунуң хамылаашкынның хире-чергези-биле ниитилелдиң, ооң бүгү-ле социал структураларының политизациязы болуп турар. Ындыг түрбүже, Уставтың төлевилелинден ап көөрге, политиктиг методтарже, политиктиг демиселди база киириштир, политиктиг ажыл-чорудулганың хөй ханы хевирлеринче шыңгыы угшиг чок болуп турар-дыр. Ниитилел эртеминиң, культураның, идеологияның, өөредилгениң, информацияның айтырыгларын кииришпир, партияның интеллектуалдыг сорулгаларының дугайында-даа тезисти СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде хаңызы-биле ажылдап кылбаан-дыр. Ол айтырыглары Устав төлевилелинде база херек кырында оон кааңкан болуп турар.

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** бодунуң саналынга ниитилелде партияның турар черинге база ролюнга хамаарыштыр чугаалаан. **(Г. Ч. Ширшинниң саналын дараазында үнер солунга долузу-биле парлаар).**

Мен ТК-ның Пленумунче чоруурум мурнунда бистиң ужар чүүл каттыжышкының партия организацияларының секретарьлары-биле ужурашкан мен деп, Куйбышевтиң ужар чүүл заводунуң слесарь-аптекчизи **Г. Н. Ануфриев** чугаалаан. Оларның чагаазын номчуп, Пленумга чүве чугаалаарын олар меңээ дааскан чүве.

Мынча деп чугаалап турар чагааны оратор номчаан: «Партияның дыка хөй бүдүн-бүдүн областар, хоорайлар, районнар комитеттеринге бүзүревес чорукту илергейлээр талазы-биле массалыг концепция биске билдинмес болуп турар. Чүл ол? Массаларның ниитизинде ала-чайгаар болуп турар чорудулгалар чүве бе азы кым бир кижиниң баш удур ыяк бодап, өнегээр ынчаар кылып турары ниитизи-биле партияны үстүнден чылча базып каар дээн чорук бе? Чүге Политбюроның, Төп Комитеттиң талазындан ол фактыларга кандыг-даа харыы бербейн турар чүвел? Бир эвес удуртулгазынга чоннуң бүзүревес чоруун илергейлээн ол областарга, ол обкомнарга, шынап-ла, боттарының ат-алдарын бужартаткан кижилер турган чүве болза, ала-чайгаар болур митингилерге, чорудушкуннарга чедирбейн, оларның ажыл-чорудулгазын Политбюро болгаш Төп Комитет чүге чогуур үезинде көрбээн чүвел? Бир эвес ындыг эвес чүве болза, оларга чүге деткимче-дузаламчы көргүспээн чүвел?»

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткелдиң чорудулгазында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү бүрүзү бодунуң ажылының дугайында отчёдун «Правда» солунунуң арыннарынга бээр херек дээрзин оратор бодундан немеп каан. Партияның съездилерин болгаш конференцияларын чыылдырарының хуусаазын база өскертирин, оларны ийи-үш чыл болгаш, бирден эвээш эвес чыылдырып турарын ол саналдаан.

Партияда амгы байдалды, ооң ат-алдарының кошкаанының чылдагааннарын канчаар бодап турарын СЭКП Ростов обкомунуң бирги секретары **Б. М. Володин** саналынга чугаалаан. Ажылчыннарны идепкейлиг [illegible] В. И. Ленин бо чүве [illegible] чугаалаан. Ынчалза-даа ленинчи бодалдың [illegible] бөгүн-даа илергей хевээр болуп турар. Ол хоорулдурар чорук партияны тургузарының дыка хөй принциптерин хажытканының, партияның иштики амыдыралының нормаларындан коммунистерниң чамдызының ойталааның түңнелинде болуп турар. Ынчангаш мээң бодап турарым-биле алырга, СЭКП Уставының төлевилели тургустунуп келген ол байдалды ажып эртеринге кол быра болур ужурлуг деп, оратор чугаалаан. Ук төлевилелди ниити партияга чугаалажып көөрү-биле киирерин саналдааш, бодунуң чамдык бодалдарын база чугаалаан.

МАРТ 16-ДА КЕЖЭЭКИ ХУРАЛ

СЭКП Уставының төлевилелиниң болгаш партияның ам болур XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының сырый харылзаалыын партияның Москва хоорномунуң бирги секретары **Ю. А. Прокофьев** демдеглээн. Ооң бодалын ёзугаар алырга, үндезин ол документилер ниитиң эки чүүлдерлиг-даа, ниити четпестерлиг-даа. Кол четпес чүүл болза, ниитилел-политиктиг амыдыралда тургустунган амгы байдалдан ук документилерниң бурунгаарлап шыдабааны, келир үениң сорулгаларын чедир айытпааны-дыр.

Бистиң партиявыстың эчис сорулгазы — коммунистиг ниитилелди тургузары деп, СЭКП Уставынга бижиирин оратор саналдаан. Политиктиг программаларны кижилерниң ылаптыг шилип алырынга шак ынчаар тодаргай айтыры эргежок чугула болур.

Партийжи массаларның эрге-чагыргазын боттандырарынче бүгү Устав угланган турар дугайында Пленумга кылдынган саналды оратор деткивишаан, политиктиг удуртулганың дээди алды чадазының эргежок чугулазынга хамаарыштыр чигзиниишкинни илергейлээн: ТК, Төп контроль-ревизия комиссиязы, СЭКП ТК-ның Президиуму, ТК-ның комиссиялары, партияның Даргазы болгаш ооң оралакчылары, СЭКП ТК-ның секретарьлары.

Делегаттар соңгуурунуң чурумун боттары бот-тускайлан доктаадыр, [illegible] болгаш соңгулдаларының ортемериниң хуусааларын боттары тодарогайлаар эргени Москваның партия организациялары тыпсыры чугула деп, оратор чугаалаан. Кижигүн дадывырларының 50 чедир хуузун хоорайның партия организацияларының эргезинге арттырары чүүлдүг болур.

Коммунистерниң партияда шыңгыы аарыглар бар болуп турар деп, Минскиде шак заводунуң партком секретары **В. В. Чикин** чугаалаан. Партияның иштики харылзааларының ханы хажыдылышкыннары, шаарланчак, боттарының хууда эрге-ажыын харап кижилер таварылга болуп шургуп киргени-биле бистиң хүрээлениниң бохталганы — партияда шыңгыы аарыгларның ындактыг кезии болуп турар. Эде тургустунуушкунуң чадазында кылдынган чактылар болгаш соора улаашкыннар СЭКП-ниң ат-алдарынга улуг когаралды чедирген. Партия болза чаңгыс эп-сеткилдиглериниң ниилели эвес апарган.

Ынчангаш Төп Комитеттиң февраль Пленумунуң шиитпирлерин четтикпейн манап турган бис. Үр үеде манап келгенивис ол документ бистиң партия организациявыска чедир сеткил ханмааның болдурганын дорту-биле чугаалап көрейн. Төлевилел дугуржулганы чедип алырынга ындыг-ла кончуг таарымчалыг эвес-тир. Чөпшээрежилгелер, дугуржулгалар тактиканы шилип алырда ажыктыг болур. Ынчангаш ол төлевилел чедимчелиг болуп шыдавас-даа турган. Ынчаарга стратегтиг эчис сорулганы тодаргайлаарда, ындыг чөпшээрежилгелер эвес чок, харын хоралыг болур.

Бистиң [illegible] Сталинчи шаажылалдан дээш база бараан чедишкен, кым-бир кижилериниң тамлыктыг артык эргелери дээш, кооператив дээрбедээшкини, күрүне аппаратынга шалыңны өстүргени, национал чөрүлдээлер дээш буруудаттырып турар-дыр бис. Харын социалистиг лагерьни, совет федерациязы сандараткан дээш бистерни база чемелеп турар. Бүрүнүүр болбаанывыс оон-даа өске чүүлдерге хамаарыштыр чемелээшкиннерни база дыңнап турар-дыр бис.

Ынчангаш күрүнениң удуртукчу албан-дужаалдарында коммунистерге, бирги ээлчегде, СЭКП-ниң улус депутаттарынга мындыг саналды киирер бодаан мен — съездиниң болуруун. Уставтың [illegible] алырда, партияның үндезини-биле — эге организациялар-биле сүмележирин утпаалыңнар.

Партияның Черкассы обкомунуң бирги секретары **А. А. Ружицкийге** сөс берген. Ооң чугаалааны болза:

Партияны демократчыжаарының, партия организацияларының бот-тускайлаң чоруун, коммунистерниң эргелерин калбартырының оруу-биле бурунгаар улуг базым кылдыр СЭКП Уставының төлевилелин үнелеп көрбүшаан, ооң ам-даа [illegible] чедир ажылдап кылыры эргежок чугула деп санаар мен. Партияның программалыг эчис сорулгазын тодаргайлавышаан, чүгле бүзүреңгей демократтыг социализмни тургузарын айтыры-биле кыйгаарлаттынгаш, Маркс-Энгельс-Лениниң ажылдарында үндезилеттинген коммунистиг перспективаны айытпайн барып черле болбас. Бир эвес ону айытпас болза, ол чорук партияның үндезиннерин чүгле ревизиялаар эвес, харын узуткаарын оралдашкан кижилерге [illegible] СЭКП [illegible] революстуг материалистиг ол өөредигни чогаадыкчы [illegible].

СЭКП болза, интернационалистерниң партиязы болуп, тургустунарының федеративтиг принципкиш шиитпирлиг бүрүү шаап турарын чаа Уставка улам тодаргай айтыры черле чугула болур.

Устав төлевилелиниң түптүг бөлүктеринге хамаарыштыр саналдарын оратор оон ыңай чугаалаан. Партийжи шиитпирлерни СЭКП кежигүннериниң күүседир хүлээлгезинге кежигүн болуунга хамаарыштыр айытпааны-биле [illegible]. Партияга кежигүн болурун шак мынчаар чиигибиле [illegible] харын партийжи хүрээлениң кошкаарынга чедирип апаар деп бодаар мен.

Партияның идей-политиктиг болгаш организастыг үндезиннерин хүлээвес кижилерден партия бодунуң хүрээлелин арыглаар ужурлуг деп чүүлдү Устав төлевилелиниң бежиги параграфынга киирери эргежок чугула деп, оратор санап турар. Партияга хүлээп алыышкынның чурумун чиигедип, эптиг болдуруушу, партия кежигүнүнге кандидат стажындан болгаш эмгежок хөй анкеталар бүрүткелинден ойталаары чер-ле чүүлдүг болур ийик.

Дискуссиялар, референдумнарны партия комитеттериниң хөй хуралдарында шииткирин азы СЭКП-ниң үстүү бир кезиниң негелдези-биле [illegible] чорударын Устав төлевилелиниң [illegible] параграфызынга ийиги айбызынга демдегтеп чугула.

А. А. Ружицкий саналынга [illegible] чугаалаан: партияның хоорайның, болгаш райкомнарының эргелерин калбартыры, эге организацияларын чүгле бүрүткээр эвес, харын тургузар эргени оларга арттырары эргежок чугула болган чүүлдүг болур.

Туркменистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **С. А. Ниязов** чугаалажып корун турерывыс бо төлевилелде чугаадынчы чаа чүүлдер эвээш эвес кирген-дир деп саналын эгелээн. Партияның иштики амыдыралын, партийжи массаларның эрге-чагыргазын демократчылар, автономнуг партия организацияларын тургузар дугайында чүүлдер чаа.

Ындыг болзажок, төлевилелдиң чамдык чүүлдерин ам-даа хандыр өөренип көөрү, чедир ажылдап кылыры негеттинип турар. Массаларны чүгле удуртуп турар эвес, а ажылчы чоңга бараан боор турар Коммунистиг партия дугайында тодарадыышкынны Уставка быжыглап киирери чугула деп, ол чугаалаан.

Партия комитеттериниң бирги секретарьларын база СЭКП Даргазын соңгуурунуң айтырыгларынга доктаагаш, ол мындыг тодарадыышкынны киирерин саналдаан: «оларның кандидатураларын коммунистерниң калбаа-биле чугаалажып көргеш, киирген санал-оналдарын барымдаалап, ниитизинде альтернативалыг үндезинге соңгуур». Демократтыг централизмге демократияны немеп, ону партия тургузуунуң үндезини кылдыр арттырарын ол саналдаан.

СЭКП-ниң Жуков хоорномунуң (Москва областы) бирги секретары **Ю. Н. Шогин** партияның XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында хоорайның коммунистериниң резолюциязын Төп Комитеттиң кежигүннеринге номчуп таныштырган. Хоорайның партия организациязының пленумунга съездиниң делегаттарын партия организацияларындан соңгуур деп санал үнген. Соңгулдаларны чаңгыс болгаш хөй мандаттыг партия округтарының талазы-биле альтернативтиг үндезин—дерт болгаш чажыт бадыландырыышкын-биле эртирер. Бир эвес катап бадылааш [illegible] азы катап чорудар соңгулдаларны эртирер апарза, ол дугайында айтырыгны округта кирип турар партия организациялары шиитпирлээр.

Жуков хоорномунуң коммунистери делегаттар соңгулдазын организастаар ажылдың [illegible] углап болгаар талазы-биле СЭКП ТК-ның чанынга Төп соңгулда комитедин тургускаш, ооң составын «Правда» солунга парлап чарлаарын саналдап турар.

Партия организацияларының бүгү чадалары күрүне эрге-чагыргазының органнарынга болгаш чоңга политиктиг, национал, социал, экономиктиг, экологтуг болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле программаларны ажылдап кылгаш, саналдап киирер, оларны чугаалажып көөрүн база боттандырарын чедип алыр эргелиг дээн чүүлдү төлевилелге киирерин саналдаан.

Улус депутаттарының Съездизинге хүлээп алдынган программа бир эвес, партия, советтер, профэвилелдери, комсомол болгаш чурттуң бүгү чону бир демниг ажылдаар болза боттаныр дээрзинге бүзүрелин ол түңнелинде илереткен.

Дискуссия ооң-биле доозулган. **М. С. Горбачев** түңнел сөс ап, чүве чугаалаан.

(СЭТА).

ЛИТВА ССР-ДЕ БАЙДАЛ

Литва ССР-ниң удуртулгазының карыызы ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң адынга келген. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң 1990 чылдың март 15-те доктаалын республиканың удуртулгазының канчаар көөрүн турарының дугайында дыңнаткан. Ук харыызының утказын дараазында айыткан:

«1. Литва Республиканың Дээди Совединиң шиитпирлерин күш чок деп Съездиниң тодарогайлааны эрге-хоойлу талазы-биле үндезин чок болуп турар.

2. Литвада ийи эргенин Литва республиканың хоойлулары магадылап турар, ол болза делегейниң бүгү-ниити хүлээп көрген нормаларынга болгаш дугуржулгаларынга дүгжүп турар болганы оларны Литва республиканың чазаа болгаш сагтары камгалап турар ССРЭ-ниң Литвада хоойлу болгаар эрге-ажыктарын чугаалажыышкыннарның дузазы-биле тодарадыры эргежок чугула болгаш оларны Литва республика кызымаа-биле сагыыр.

3. Литва республиканың девискээринге хоойлунуң болгаш корум-чурумнуң хажытпазының хемчеглерин Литва күрүне ап турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизинге 1990 чылдың март 15-те кылган болгаш Совет Эвилелиниң Төп телевидениезин дамчыштыр дамчыткан чамдык чугаалар боттуг байдалга дүүшпейн турарынче база холгаарлаашкын янзылыг болганынче бо таварылганы айыглап Силерниң кичээнгейиңерни угландырып тур мен, хүндүлүг Президент. Күрүне харылзааларының бүгү айтырыгларын чүгле политиктиг аргалар-биле, тайбың болгаш чаагай кужелдиг чорукту үнелеп шиитпирлээр ужурлуг деп кезээде бодап келген болгаш бодап турар бис».

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң доктаалын күүседир талазы-биле хемчеглерни алыр дугайында негелдени барык-ла тооп көрбээни харыыдан илдең көстүп турар-дыр.

Республиканың амгы үедеги удуртулгазы Конституция чурумун каржызы-биле хажыдарынче киргенин, ССР Эвилелиниң эрге-ажыктарынга хамаарышкан айтырыгларны кара туралы-биле шиитпирлеп турарын оон көөп турар медээлер херечилеп турар.

Маңаа холбаштыр ССРЭ-ниң Президентизи улус депутаттарының үшкү Съездизиниң доктаалындан болгаш тургустуна берген байдалдан үнүп кээр бирги ээлчегниң чамдык хемчеглерин боттандырарын ССРЭ-ниң чазаанга дааскан.

(СЭТА).

КЫЙГЫРЫГЛЫГ МЕДЕГЛЕЛ

Литваның найысылалының болгаш Вильнюс крайының хамаатыларының митингизи Вильнюс хоорайга март 18-те болган. Митингиге 180 муң кижи киришкен. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевка болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннеринге кыйгырыг медеглел аңаа хүлээп алдынган.

Бистерге, бистиң төрелдеривиске болгаш чоок кижилеривиске, Совет Эвилелиниң бүгү хамаатыларынга аар болгаш хомуданчыг бо хүннерде силерге дилеги кылып тур бис деп документиде айыткан.

Литва ССР-ниң Дээди Совединче шургуп кирген «Саюдистин» удуртукчулары 1990 чылдың март 10-12-де Конституцияга удур эргилдени херек кырында боттандырганнар. Бистиң хөй националдыг чаңгыс аай Төрээн чуртувус — Совет Эвилели-биле харылзааларны үзер дугайында олар медеглээн. Социализмге удур күштерниң кара туразында хуузунда эрге-ажыктарын хандырар дээш совет тургузугну узуткаарынче угланган болгаш ажылчы чонну качыгдаашкыннарга база хилинчектенишкиннерге таварыштырган чөрүлдээлиг хоойлужудулга актыларын далаш-биле хүлээп ап турар. ССРЭ-ниң улустарындан чарылдыфарынга шуут удур болгаш 1917 чылдың октябрьда социалистиг шилип алыышкынның шыныынга бүзүрелдиг хөй муң хамаатыларның эрге-ажыктарын улуг туралыг болгаш ийи арынныг ёзу-биле херекке албайн турар.

Бистер, янзы-бүрү националдарның кижилери, Литваның черинге он-он чылдар дургузунда чурттап, оон улустарының болгаш бистиң бүгү чуртувустуң [illegible] чаагай чоруунга [illegible] демократтыг [illegible] социализмни тургузарының херектинге бүгү билиивисти, күжүвүстү берип келген болгаш моон соңгаар-даа бээринге, деңэргелиг совет улустарның чаартынган федерациязының составынга бүрүн эргелиг Совет Литваның чечектелиишкинин чедип алырынга белен бис.

Тускай күрүне болурунга чедир нация бүрүзүнүң боттаныкартынар эргезин чугаажок деткивишаан, эң-не биче безин улустуң, бүгү национал бөлүктерниң, кижи бүрүзүнүң дүрүм ёзугаар эргелериниң бүрүн чөптүг боттаныышкынын хандырар сорулгалыг ындыг механизм ук эргениң херек кырында боттандырарынга ажылаттынар кылдыр тургустунган турар ужурлуг дээрзинге бодувустуң быжыг бүзүрелин илергейлеп тур бис.

Литваның Дээди Совединиң март 10-12-де шиитпирлериниң дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң доктаалын бистер ынчангаш бүрүн деткип, эш Президент Силер, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннери эштер, силер ол документиниң соңгаарладыышкын чок болгаш дээштиг боттаныышкынын хандырар дээрзинге идегелди болгаш бүзүрелди илергейлеп тур бис.

Бистиң эрге-ажыктарывысты, бистиң херегленивисти болгаш күзел-соруувусту боттандырар болгаш камгалаар депутаттар амгы үеде ССРЭ-ниң Дээди Совединде чок. Чоокта чаа маңаа соңгулда кампаниязының антидемократтыг шинчизиниң болгаш республикада бүгү байдалдың уржуунда ындыг депутаттар Литваның Дээди Совединде эвээш санныг болуп турар. Ынчангаш ССРЭ хамаатыларының комитеди Литвада тургустунган бистиң эрге-ажыктарывысты боттандырып база камгалаарын аңаа бүзүреп турар бис. Бистиң эрге-ажыктарывыска хамаарышкан Литваның кандыг-даа [illegible] ук комитеттиң чергелиг албан-биле болгаш бүрүн эргелиг киришкени-биле чугаалажып көөрүн база шиитпирлээрин дилеп тур бис.

Бистиң саналдарывысты илергейлээр кылдыр ол комитеттиң төлээлекчилерин ССРЭ-ниң Дээди Совединге хүлээп алырын болгаш ооң хуралынга чоокку үеде чүве чугаалаар арганы оларга бээрин дилеп тур бис.

Эш Президент! ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннери эштер!

Силер бүгү совет улустуң тура-соруунга болгаш деткимчезинге даянмышаан, бодуңарның хамаатыларыңарны политиктиг үүлгедикчилерниң халдаашкыннарындан камгалап шыдаар дээрзинге бүзүреп, бо быжыг-биле идегеп тур бис.

СИБИРЬНИҢ НАЦИОНАЛ ТЕАТРЛАР ФЕСТИВАЛЫ

Тываның төөгүзүнде бир-ле дугаар национал театрлар фестивалы республиканың хөгжүм-шии театрынга дүүн бөгүн ажылын эгелээн. Фестивальга Хакасияның, Даг-Алтайның, Якутияның, Бурятияның база Тываның шии коллективтериниң артистери уран талантызын чонга бараалгадыр. Чер-черден келген артистерни кызылчылар чечектер тудуп, найыралчы байдалга уткуп хүлээп ап турар. Оларның аразында Тывага бир-ле дугаар кээп турарлар база бар.

Шии фестивальынга уран чүүлдүң шылгаранган ажылдакчылары, критиктер: Москвадан Татьяна Леванцина, Новосибирсктиден Валентин Лаптев, Бурятиядан профессор Валентина Найдакова болгаш Тываның төлээлери киржир, кайы коллективтиң төлевилел болгуун илередиринге идепкейлиг киржирлер. Ангы-ангы черлерден келген 200 ажыг артистерниң уран талантызын шылгаарынга көрүкчүлер база таныжар, үргүүн кинигер ажаап. Шии бүрүзү орус дылга очулдурул турар.

Келген аалчылар көрүкчүлерни бодунуң чурттуг эртемнери тааргылга-биле таныштырар. Хакасияның чугаалары-биле, төөгүзүнден тургускан шиилерни эскээрин солун. Хакасияның «Чичиген» театр-студиязы «Миргеноол биле Биргалыс». Якут АССР-ниң Нюрбиниң күрүне театрының «Ханныг ожээн демдээ», Даг-Алтайның национал театрының «Туба». Хакас областың шии театрының «Алдын эленниг оглу» деп шиилери национал утка-шынарлыг, чонунуң төөгүзү-биле сырый холбаалыг болганындан көрүкчүлерге улуг сонуургалды болдурар дээрзинге идегеп болур.

Сибирьниң национал театрлар фестивалын Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп шиизи-биле эгелээр. Ынчангаш бистиң артистеривисте улуг шылгалда онаашкан. Чүге дээрге фестивальга киржип келген бүгү артистер, уран чүүлдүң ажылдакчылары оларны чүгле улуг сонуургал-биле көөр эвес, ук шииниң канчаар тургустунганынга, чурулга-шимелдезинге болгаш кол рольдарын ойнап турар артистерниң ойнаанынга үнелелди бээр болгай. Бистиң хөгжүм-шии театрывыс бо шиизин ангыда, орус бөлүк «Фигароның кадайланыышкыны» деп шиизин база киирип турар. Ол мынчаш РСФСР-ниң национал театрлар фестивалынга Тываның адын камгалап чораан Алексей Ооржактың удуртуп тургусканы шенелде театр-студиязының шии чогаадыкчызы Дойдаан Кисовтаныңга «Дугула ор чүглери» деп шиизин фестивальга кииришти дир. Ук шии Москвага улуг сеткилдиг болган болгаш бо фестивальга база үнелелди ап болур.

Тываның аалчылары: якут, хакас, алтай, бурят өөнүктер Кызыл хоорайның төөгүлүг, тураскаалдыг черлерин, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин болгаш культураның өске-даа солун черлерин көөр болгаш уран чүүл, культура ажылдакчылары-биле ужуражырлар. Хакас автономнуг областың аныяктар театрының артистери Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарга шиилерден үзүндүлер, концерт күүседиглери-биле аалдап чедери база планнаттынган. Якутияның аас чогаал ансамбли Кызыл районнуң ажыл-агыйларынга уран талантызын бараалгадыр.

Кызылчылар Даг-Алтайның национал театрының артистериниң А. Юдановтуң «Туба», Б. Укачинниң «Кым мен?», хакас артистерниң А. Кызыласованың «Кыстар чажының байырлалы», Ю. Топоевтиң «Аглона, чурттап-ла көр» болгаш өске-даа шиилери-биле таныжар.

— Бистиң театрның үлүүнге улуг ажыл онаашкан. Ол-бо черлерден келген артистерни байырлыг байдалга уткуп ап, оларның удуур-чыдар, аштаныр-чемненир, дыштаныр черлерин хандырары база амыр эвес, организастыг ажыл. Дүүн республиканың хөгжүм-шии театрынга болган байырлыг ажыдыышкынга удур-ледир байыр чедириишкиннери, күзээшкиннер сеткилдериң ханызындан чаңгыланып турду. Бо фестиваль бистиң театрның артистеринге улуг өөредиглиг, ажык-дузалыг дээрзи билдингир. Аалдап келген артистерден хөйнү өөренип алыр бис. Шии көөрү-биле ойлешпейн, артистер-биле ужуражып, эргадуржулганы солчур бис. Аалчыларның сеткилин хомудатпайн кызылчылар шии бүрүзүн ынап-ла көрген турары күзенчиг — деп, республиканың шии ажылдакчыларының Эвилелиниң баштаар черииниң харыысалгалыг секретары Дадар Архиповна Монгуш бисте ужуражкаш, чугаалаар чораан. Шынап-ла, шии бүрүзүн кызылчылар улуг сонуургал-биле көрүп, солуннар дамчыдыр саналдарын [illegible] болбайн канчаар. Оон бээр шии бөгүн дөмей, [illegible] [illegible] болгай. [illegible] черлериниң [illegible] гүзүп биске [illegible] ла, ону көрбейн баары хомудуг.

Сибирьниң национал театрларының фестивалы артистерниң киржилгези-биле концерт көргүзүү-биле март 29-та доостур.

Куулар САРЫГ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: фестивальды эгелээн Ч. Ондарның «Ханныг истер» деп шиизинден көргүзүглер.

Ондар ӨХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ЧОННУҢ КИЛЕҢИ

Час эгезиниң чылыг хүннери, бойдустуң оттуушкуну-биле кады кем-херек үүлгедиринге сундулуг кижилерниң ниитилел амыдыралынга халдаашкыннарының идепкейжилии-биле кансыгланган. Бо чылдың ийи айларының болгаш 10 хонуктуң дургузунда Улуг-Хем районга 132 кем-херек үүлгедиишкини болган. Оларның барык чартык кезии Шагаан-Арыг хоорайга онаашкан. Эшриктер сергедир черге киргеш 312 кижиниң 222-ни хоорай чурттакчылары. Чаңгыс март 7-ден 8-че дүнезинде ийи өлүрүүшкүн демдеглеттинген. Март 11-ден 12-ниң дүнезинде Торгалыг суурнуң чурттакчылары Федоскин болгаш Железкин оларның бажыңнарынче бөлээшкиннар болгулаан.

Дүнеки кем-херек үүлгедиишкиннерниң үнген доозу арагалааныында дээрде бадыткаттынган. Чижээ, Федоскин кежээ оолдарга арага саткан кижи-дир. Дем гилерни эзирип алгаш, катап арага дилеп кээрге, ону теңгеп болган. Ынчаар орта дүрге даштаашкынга эгелээн...

Моон мурнунда кем-херек үүлгедиишкиннери кол нуруузунда кежээни болган дүнеки шактарда болгп турган болза, хулиганнар ам чыргып хүндүс безин кара туразында апарган. Чонун килениниң ала деп гаа.

Эрткен неделяның бир хүнүнде Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомунуң дөрт каът бажыңының баарынга чыглып эгелээн. Чүс-чүс кижиниң маңаа чыглып келирин частың өзекче кирип сырыннал турар хады безин доктаадып шыдаваан.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары Владимир Неделин чонуң чыыжын «чөпшээреттинмээн митинг» деп адап турза-даа, ону бөдү уштап-баштап эрттирген. Кижи бодаарга, митингиниң башкарылгазын «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң ажылдакчылары Любовь Прохорова, Ольга Пряхина болгаш Наталья Павлова олардан тургустунган эгелекчи бөлүк холга алыр турган. Соолунде дыңнап турарывыска, митинг эрттирерин райкүүскомнуң даргазы Дандар-оол Ооржак чөпшээреп болуп турар апарган.

Өскээр чугаалаарга, митинг эрттирериниң чурумунуң хамаатыышкыннары кайы-даа талада бар болган.

Эгелекчи бөлүктүң төлээзи Ольга Пряхина чүс-чүс кижи ат салган чагааны номчааш, ону районнуң удуртукчуларынга дамчыдып берген. Чыылган чон баарында турар кижилерниң холдарында арга-ында состерни бижээн плакаттар көстүп турду: «Өлүрүкчүге — ажык суд!», «Национализм соксаа!», «Дүржок идегеттиң холундан чөпсектни ушта тыртар!».

Ольга Пряхинаның номчаан чагаазында мындыг состер бар:

— Дүржок идегеттиң холундан өлген Алексей Бабушкинниң дүүн чаа эжээдывис. Бодап-даа көрүңер, үлээргиш сагылга-чурумун, шериг албаның тергиин чаа эрттирип турарын дээш шоодап-биле шаштыгып, [illegible] чылыг оол төрээн бажыңның хериминге митинге [illegible] хүндүс бижигтеттен. Кижилерде бажыңнарывысче «кага бажыңчатты» рын» алган орар апардывыс, ол үеде хоорайның кудумчуларынга хулиганнар чоргаар үүлгедип чоруп турар-дыр. Эрге-хоойлу-лут күрүнени тургузар деп турза-даа, бистиң органнарывыс хамаатыларының эрге-ажыын камгалап шыдавас апарган. Чежеге дээр көргүп-иргил орар бис? Кем-херек үүлгедикчилеринге удур дегере туржуулуңар! Шииттирлиг хөделиишкиннер кылбааны дээш, көртүк чоруу дээш милиция начальниги Хомутовка, милиция ажылдакчызы Рыжкова, СЭКП райкомунуң үшкү секретары Августовскийге бүзүреливис ышкынганывысты илергейлеп тур бис!

Март 9-та Алексей Бабушкинни бижектээн кем-херек үүлгедикчизи ол-ла хүн туттуруп бажыннаткан. Бо үүлгедигде кандыг-даа националисчи угшиг чок болганын эрге-хоойлу органнары бадыткаан. Өлүрүкчү херек үүлгетнен тыва оол оон бичии мурнуу чарынында автовокзалга тыва кижини бижек-биле балыглаан болган.

Сос ап чуве чугаалаан кижилерниң саны он ашкан. Хоорай чурттакчылары милицияның кижилерниң дилег-хомудалдарынга тосмча чогуп дыка көвей чижектер-биле бадыткап тайылбырлаан. Оларның чамдызы мындыг:

— Милицияда бүзүрел телефонун тургузар деп турар-дыр сиве. Ону демчыышкыр чурттакчы бодун адавайн дыңнадыглары ыдып болур. Ткачева, Воронина суглар брага, самогон садып турганын бодун адап-даа тургаш, чугаалаар-га, хемчеглер албаан болдунар. Олар база кем-херек үүлгедиишкиниң киржикчилери-дир!

— Кижилерниң бажыңын сорлап турарын көргеш, милицияже телефоннаарымга, «Планёрка доосту бээрге, чеде бээр бис» — диди.

— Кижиларым арагалап, чокшуп турун берди деп телефоннаарымга, «Сензэ дегбээзде чоп сагыш човаар сен» диди.

Килен, кыйгы долган чугааларның аразында бо шугумчулел база бар: «Маңаа шуутап тургаш, кежээки дежурныйлаашкынче үнмейн баар болгай бис», «Боттарывыс идепкейлиг болбас болзувусса, чаңгыс милиция хулиганнарга удур чүү-даа канчап шыдавас», «Брага, пиво, самогон садар кижилерге аптеш чок болдуруңар!».

Хоорай чурттакчылары Виталий Бочаров, Вера Коваленко, Светлана Оржак, Людмила Тушкина болгаш өскелер-даа бөгүн байдалдан уштунарының чугумалыг аргаларын сүмелеп турду. Ажык тыва интеллигенцияның төлээлери Мерген Адай-оол, Олег Седен [illegible] [illegible] [illegible] шыгааш [illegible] чыглыган чон аразынга [illegible] [illegible] биле хүлээп алды. Оларның чаа үнген 6 үстүгүн сиилиткен состери демократтыг күштерниң хөгжүлүп өзеринге херелин болду.

Митинг ийи шак дургузунда уламчылаан. Оон түңнелинде районнуң удуртукчулары эгелекчи бөлүктүң негелделерин райкүүскомнуң даргазы Дандар-оол Ооржак хүлээп алган. Ажыл ол районга кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур хүрээн адааштыг хемчеглер дүгайын чугаалаан. Тывызыгайларга, хоорайның албан организацияларындан милицияга дузалаашкын-биле 5-5 кижи кижилер чорулар. Чамдык черлерге чагыды бээр. Доктаамал дежурныйлаашкынга ажыглаттынып хоорайга автобуска биле автотранспорт бөлдүзүнге ийи автобусту, спорттар дежурныйлаашкын машиналарын салбыр бүрүзүнге тускайлаар. Коллективтер улусчу дружинаның дежурныйлаашкынынга уурук-суруктап эвес, массалыы-биле киржир.

Эң шыңгыы хемчеглер алырының үези келген. Улуг-Хем райкүүскомунуң ажылдап кылган хемчеглерин ам хөй-ниитиниң контролюнда кирген. Чонуң эрге-ажыы дээш сорукту тургускан районнуң удуртукчулары ол хемчеглерниң чайгылыш чок күүселдези-биле бадыткап апаар.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ЧОННУ КИИРИШТИРИП ТУРГАШ

Чүве эртеңде чугаалаарга, озал-даа болза, моон соңгаар кичээнгейге алыр кылдыр Шагааны байырлааның дугайында номчукчуларның чагааларында чамдык шүүмчүлелдерге, бодалдарга доктаансадым.

Кызылга эрткен байырлалга улусчу оюннарны хөйү-биле киирип, аъш-чемни элбеди саткан болза дээр күзелин бижикчилер Хеймер-оол Монгуш, Ирина Бюрбю илередип турар. Эрги чем делгээни, арган аът сатканы, белеткел хирелиг болганы дээш өске-даа чүүлдерни олар эскерип, ону катаптавазын демдеглээннер. Ооржак Лама Шагаа үезинде хам-даа хамнавас, ламалар ном номчуп, хүрүм-даа кылбас чүве, ону чүге киирген чоор деп айтырып турар. Хам оттүнгени апыяк кижи анаа-ла шурап турар. Аът чылы дээш-ле аът дериг турар болза, өске чылдарның дириг амытаннарын канчап тывар? Номчукчунуң бо бодалын кичээнгейге алыр боор дээрзинге идегеп каалыдар.

Шагаа байырлалын улус дыка манап турган болгай. Чогум оон байырлалынга чонну идепкейлиг киириштирерин соң организакчылары чамдык черлерде чедип албаан. «Чодураа» совхозтуң кодаа Культура бажыңынга болган кежээге өөреникчилер колдаан. Ийи-чаңгыс кастаның кеттинген улуг улустап өске байырлал шинчи кезүлбээн геп, Владимир Карти бижип турар. Район товунуң удуртукчулары харын тыва тоннарын кедип алган келгеш, чонга байыр чедирген. Национал чемни орта саткан.

Кызыл-Мажалыкка болган байырлалга кыстар чажын чара орээш, чавагалап алгаш келген. Тыва хеп кеткен улус база элээн болган. Өгнү тигерин тиккеш, иштин деривээни, шанак, тергелиг аъттар көзүлбээн четпес деп, Сарыглар Тава-Самбуу айтып турар.

Бай-Тайгадан Моң Сотпа Шагаа хүнүн тодарадырда, Ай биле Үгерниң кончуурундан көөр деп сүмелеп турар. Шагаа хүнүнде улус эң каас хевин ушпуп кедер, үнелиг даштар-биле каастап каан даңза-соруулун уштуп таакпылажыр, национал хөгжүм херекселдеринге ойнаар, тывызыктажыр, чүңгүлаар турганын, бо бүгүнү сагып өөренирин Найзын-оол Дамдын сагындырып турар.

Шагааны национал байырлал кылырын сүмелеп турар иштер хөй. Бо улусчу байырлалды мурнунда турганы хевээр эрттирериңче эглип, ону кижизидилгеге ажыглаарынга, чер-черде партия, совет органнар, культура албан черлери сагыш салыр ужурлуг.

Шиңгылдыг чер алган команданың киржикчилеринге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

КИНО

МАРТ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чараш чоруктуң өрээли» (КУР) 9.20, 11.20, 12.30, 15.20, 17.20, 19.20 (уламчылал), ... рүлде залынга: «Мистер Гидиа» (2 сериялыг) 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: Чаа киножурналдар чыындызы 9.00, 12.00, «Чечектиг шар» 10.20, 13.20, «Бузалчак шил дериишкини» 15.00, 20.10, «Бейбэрс» (2 сериялыг) 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ынакшыл идегеп көр» (Индия, 2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бүгү-ле ынакшыл ол-дур» 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

САЯТЫ БИЛЕ ЗУЛИНА

Эрткен дыштаныр хүннерде Тайга станциязынга республиканың хууда бирги чер дээш хаак маргылдаазы болган. Ажаа хөй команда киришкээн. Баштайгы хүнде эр улус 20 километрге, а херээженнер 10 километрге чарышкан. Таңдының командазы моон мурнунда чылдарда шаңналдыг черлерни ап келген. Команданың киржикчилерин [illegible] чон пат таныыр. Бо удаада ону Олег Саяты, Михаил Черепанов, Елена Зулина болгаш 7-8 класстың өөреникчилери баштадып келген.

Эр улус чээрби километрге маңнажып турда, уруглар он километрни маңнажып эрттирген. Бирги черни Елена Зулина (Таңды) 49 минута 45 секундада эрткеш алган. Кызыл 1-ниң командазындан башкы училищениң студентизи Салбак Күүләр ийиги черни алган. Шаңналдыг үшкү чер Чөөн-Хемчиктиң төлээзи Долаана Маңналмаага онаашкан.

Эр улустан Таңдының командазы үш шаңналдыг черни алыр боор деп судьялар чугаалажып турган. Улуг-Хемден келген Херел Ооржак ол чаңгыс уруг. Олег Саятының соондан ол ийиги черни алган. Үшкү черни Михаил Черепанов ээлеп. Ажаа 42 кижи маңнашкан.

Ийи дугаар хүнде эстафета болган. Ажаа Таңды биле Кызыл хоорайның командазы алыр боор деп манап турган. Херээжен улус 4×5 километрге чарышкан. Бирги этаптан эгелээш, Чөөн-Хемчиктиң командазындан М. Монгуш баштай маңнап келген. Кызылдың командазының киржикчизи соолунде келген. Ийиги этапта Кызылдың командазы дөрткү черге чоруп турган. Үш дугаар этап соонда Кызыл хоорайның бирги командазы ийи дугаар черге келген. Сөөлгү этапта Чөөн-Хемчиктиң командазы мурнап келгеш, бирги черни бузурелдии-биле алган. Ийигизинге Кызыл-1 команда төлептиг болган. Үшкү шаңналдыг черни Таңдыкылар алган.

Эр улустуң эстафетазы 4×10 километрге болган. Бир дугаар этаптан эгелээш Таңдының командазы кымгага четтирбейн. Ийиги черни Улуг-Хем, үшкүнү Кызыл-1 алган.

Херээжен улустан Чөөн-Хемчиктиң командазының киржикчилери М. Монгуш, Д. Маңналмаа, Ч. Монгуш, Ч. Хөвалыг олар эстафетаның чемпионнары кирип келген.

Үшкү хүнде херээжен улус 5, эр улус 15 километрге маңнашкан. Беш километрге Таңдының төлээзи Елена Зулина 23 минута 45 секундада маңнап келгеш, бирги черни алган. Ийиги черни училищениң студентизи Салбак Күүләр [illegible] алган, ийиги черге барган. Үшкү черни Чөөн-Хемчиктиң төлээзи Долаана Маңналмаа алган.

Эр улус 15 километрге чарышкан. Таңдының командазындан олар үжелдээ бирги чер алыр деп судьялар чугаалаан турган. Олег Саяты 50 минута, 02 секундада көргүскеш, бирги черни алган. Ийиги болгаш үшкү черлерни Михаил Черепанов биле Анатолий Семенов алганнар. Олар шупту чаңгыс командадан киржикчилери.

Чеден ажыг спортчулар киришкен. Хүн карым чылыг-даа болза, чамдык спортчулар ыш үе көргүспээн. Хаакка таарыжыр мазьтарны чаап кылбаанындан чылыг эвес болуп турган. Спортчу кижи мазьтарны таарыштырып билири чугула. Чамдык спортчулар таарышпас мазьтар чаап алгаш, маңнаашкан чедип станциязындан улус үзүлбестээн. Ам келир дыштаныр хүннерде база хаак маргылдаазы болур. Ынчангаш кышкы спорттуң хаашкынынга моон-даа хөй кижи киржир боор.

Бо болуп эрткен маргылдаага Олег Саяты биле Елена Зулина [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible].

Спорттуң бо хевиринге [illegible] [illegible] [illegible]. Саяты хүнүнде Тайга [illegible] [illegible] [illegible].

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Кызылчыларның кичээнгейинге

Эът продуктуларынга талоннарны хүнүн-не 11 шактан 15 шакка дараазында БАЧЭ-де берип турар:

Понедельникте — БАЧЭ-1, Вторникте — БАЧЭ-2, Средада — БАЧЭ-3, Четвергте — БАЧЭ-4.

* * *

Март 23-те 8 шактан 13 шакка чедир видеосалоннарның ажылының дугайында хөй-ниитиниң айтырыгларын эртирер. Саналдарыңарны болгаш сүмелериңерни дараазында **телефоннарже дыңнадыр: 3-47-05, 2-26-43, 2-22-81, 3-23-48, 3-23-09, 4-16-59.**

* * *

Тывадан интернационалчы дайынчыларга тураскаалдың төлевилел-идеязын чогаадып кылырының конкурзун Кызыл хоорküүском чарлап турар.

Конкурсту **1980 чылдың март 5-тен май 30-ге чедир** чорударын шиитпирлээн.

Эң эки төлевилел дээш дараазында шаңналдарны доктааткан: **1-ги черни алганы дээш 500 рубль, 2-ги черни — 300 рубль, үшкү черни — 100 рубль.**

Тайылбыр алыры-биле Кызыл хоорküүскомунуң тудуг болгаш архитектура херектериниң талазы-биле килдизинге келир болгаш материалдарны ыдаар чорудар. **Килдистиң адрези:** Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, телефоннары 2-31-89, 2-48-37.

Хоорküүском.

ТВ

МАРТ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Барымдаалыг фильм. 9.10 П. И. Чайковский. Концерт. 9.40 «Киш-кулаалыг шөл». Уранчечен телефильм. 1-ги серия. 10.55 Улусчу чогаадыкчының «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Пакистанның [illegible] хөгжүмнүг [illegible]. 11.20 «Делегейниң [illegible]». Альманах. 12.00 «Үе». 13.00 Киноконцерт. 13.45 Р. Солнцев. «Кызыл хевисте үш кижи». Телешии. 14.55 «Сээң [illegible] [illegible]». 15.40 Латвияның [illegible] культуразы. 16.30 [illegible]. 17.00 Намбийн дугайында телефильм [illegible] баштайгы көргүзүү. 18.30 «Үе». 19.00 Чугула интервью. 19.10 «Экии, эргимим», М. Суворова ырлаар. 19.15 «[illegible]». Барымдаалыг фильм. 19.45 «Резонанс». «Чөөн Европа кайнаар бар чыдары?». Политиктиг тайылбырлакчы В. Любовцев чорудар. 21.00 «Үе». 21.30 «Киш-кулаалыг шөл». Уранчечен телефильм. 2-ги серия. 22.45 — 22.55. Политиктиг чугаалар. Эстонияда чүү болуп турарыл?

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен». Киножурнал. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. [illegible]. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. Энергия болгаш ажыл. [illegible] [illegible] [illegible]. 12.05 — 13.10 «[illegible]». Уранчечен телефильм. 2-ги серия. 17.00 Бүгү-российжи конкурзунуң лауреады С. Лукин (домра) ойнаар. 17.10 Грузин ССР-ниң Куртелерадиозу. Публицистиктиг программа. «[illegible]». (Тбилиси).

КЫЗЫЛДАН

18.00 А. Емельянов — «Амыдыралдан ондавас». Тываның хөгжүм-шии театрының шиизи. 19.30 «Тыва черде». «Эки барааннары [illegible]». «[illegible]» ның хомур-даш разрезинде». [illegible] [illegible]. Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

10.15 «[illegible]». 20.30 — 22.35 ССРЭ-ниң [illegible].

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Хаак бөмбүк. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Динамо» (Москва областы) — «Автомобилист» (Ленинград). 19.45 «Ийи кижиниң ыры». 20.15 — 20.30 «Темпеннер удуңар, чаштар!».

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В Ф ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчылары — 3-33-01, 3-34-17; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-26; ◆ партийжы амыдырал килдизи — 3-34-92; ◆ промышленность — 3-43-98; [illegible] ◆ [illegible] — 3-30-82, 3-35-25; [illegible] — 3-34-87; ◆ совет тудуу — 3-34-09, 3-41-23; ◆ [illegible] — 3-04-19, 3-39-73; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ [illegible] — 3-34-03; [illegible] — 3-46-11; ◆ [illegible] — 2-27-47; ◆ [illegible] — 2-22-73; ◆ [illegible] — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парааалга ында. Тиражы 25000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкынының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 392. ТС — 00143.

Индекс 54...

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 22 четверг № 67 (14267)

1925 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Марттың 19-та болган каттышкан хуралынга дугурушканын ёзугаар бирги ээлгеде чугаалажып көөр хоойлу төлевилелдерин комитеттерде болгаш комиссияларда ажылдап турар депутаттар март 20-ден эгелеп тус-тус хуралдарынга сайгарып эгелээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Национал политика болгаш делегей харылзааларының талазы-биле комиссиязы март 20-де күжениишкинниг ажылдаан. Аңаа үш хоойлу төлевилелдерин чугаалашкан.

ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң иштики шериглериниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып турда улуг дискуссия болган. Чурттуң чамдык девискээрлеринде боол турар нарын болуушкуннар бистиң бо айтырыг талазы-биле күштүг боол турар хоойлувуста чүүлдер тодаргай көрдүнмээнин болгаш ооң чедимче чок боол турарын, иштики шериглерниң хууда составының экстремисчи үүлгедиишкиннерге удур демисел чорударынга белеткеттинмээнин, оларның социал камгалал чогун көргүзүп турар.

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглер штавының начальнигиниң оралакчызы Б. Борукаевтиң саналындан алырга, корум-чурум камгалап турар үеде кандыг янзылыг чепсек-херекселдерни ажыглаарының чурумун база кандыг байдалдарда кандыг янзылыг хөделирин чаа хоойлунуң төлевилелинде тодаргай айыткан.

Депутаттар онза байдалдың эрге-хоойлу үндезининиң дугайында хоойлу төлевилелин кончут кичээнгейлиг сайгарып чугаалашкан. Националдар аразында чөрүлдээлер удаа-дараа боол, хан төгүүшкүннери болгулап турар амгы үеде бо төлевилелде көрдүнген чүүлдер чуртта байдалды оожургадып намчадырынга боттуг рольду ойнаар деп, комиссияның хуралындан демдеглээн.

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның бүрүн эргелерин аңгылап тускайлаарының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып турда, автономияларның эргелериниң дугайында айтырыг база катап чидии-биле тургустунуп келген. Бир улус чүге эвилел республиканың ээзи апарганыл, а өске улус чүге автономнуг республиканың ээзи боол турарыл? Ооң үндезинин чүдел деп айтырыглар тургустунуп турган.

Ындыг чергелиг айтырыгларга хамаарыштыр комиссияның даргазының оралакчызы Б. Олейник мындыг янзылыг тайылбырны кылган: автономнуг республикаларның төлээлекчилериниң тургузуп турар негелделери база шын. 1922 чылда эвилел Керээзинге ат салдынып турган үеде чурттуң бүгү улустарынга боттарының күрүне тургузуутларын тыпсып бээр арга чок турган. Ынчан олар социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле янзы-бүрү деңнелдиг турган. Ам үе өскерилген, автономнуг тургузуглар боттарының мурнунга туруп турган сорулгаларын күүсеткеннер. Ындыг болзажок, административтиг единицаларны ам дораан ап каартарының ажыы чок деп бодап турар мен. Чүге дээрге автономнуг эрге чок турган байдалдан бот-тускайлаң республика эрге-чагыргазынче дорт шилчий бээри берге. Баштайгы удаада оларга налбак аргаларны бериптургаш, республика аргаларынга чоорту чоокшуладыры кончуг чугула. Автономнуг тургузугларның чону чаа чүүлге өөренип база чаңчыгып алыр болза эки, оон башка дүвү-далаш хүлээп алдынган шиитпир багай салдарга чедирип болур.

Дээди Советтиң Хоойлу-жудулга талазы-биле комитединиң хуралынга тус чер бот-эргелелиниң болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити эргелериниң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып эгелээн. Баштайгы хуралгала төлевилелде улуг четпестер болгаш чедир ажылдап кылдынмаан чүүлдер бар деп демдеглеттингени. Ол чүүлдерни чедир ажылдап кылыры-биле ийи палатаның кежигүннеринден чөпшээрежилге комиссиязын тургускан.

Хуралдың киржикчилери бот-боттарының аразында тудуш харылзаалыг ийи хоойлу төлевилелин — «Эвилелдешкен республиканың ССРЭ-ден үнери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээриниң чурумунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин болгаш «ССР Эвилели биле эвилелдешкен республикаларның бүрүн эргелерин тодаргайлап аңгылаарының дугайында» Хоойлу төлевилелин саат чок сайгарып чугаалажырының дугайында айтырыгны тургускан. Ийиги хоойлунуң төлевилелин чоокку хүннерде баштайгы номчулгага киирер деп шиитпир хүлээп алдынган. Федерацияның составындан республиканың үнери-биле холбашкан айтырыгларны Конституцияда кирген чаа өскерилгелер болгаш немелделер-биле холбаштыр көрүп тургаш, сайгарып чугаалажыр деп түңнел кылдынган.

Күрүне, кооператив, хөй-нити организацияларының дээн хевирлиг черлерге үндүрүг онаарының чурумунуң дугайында айтырыгны бо комитет база чугаалажып көрүп турар.

(СЭТА).

Апрель 22—катап соңгулдалар хүнү

КАНДИДАТТАРНЫ АДАП ТУРАР

Культура болгаш күрүне албан черниниң ажылдакчыларының профэвилел обкомнарының каттышкан II пленуму болуп эрткен. Тыва АССР-ниң болгаш Кызыл хоорайның улус депутаттарынга кандидаттарны депшидер дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Март 4-те эрткен соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында хоорайның төп соңгулда комиссиязының даргазы М. Х. Самданчап аңаа чугаалаан.

Каттышкан пленумдан Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидаттарынга күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Д. Б.-Д. Ооржак, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы Н. Л. Верхотурова оларны депшиткен.

Кызыл хоорайның улус депутаттарының кандидаттарынга 7 кижини ол пленумдан депшиткен. Оларга хөгжүм-шии театрының артистери И. Г. Бершанских, Э. С. Монгуш, Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парының директору Ю. А. Алимасов, республиканың ном садыының директору В. Я. Абрамова, күрдап ажылдакчызы Л. Т. Остроушко, Тываның күрхандырылга эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Б. С. Самарин, Радиотелетөптүң ажылдакчызы О. Д. Заяцев хамаарыжыр.

• • •

Кызылдың № 870 соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга катап депшидилге эгелээн. СЭКП Тес-Хем райкомунуң хуралдаар залынга Самагалдай суурнуң организациялар болгаш бүдүрүлге коллективтериниң каттышкан хуралы болган. Ук хуралды СЭКП Тес-Хем райкомунуң секретары С. Д. Хертек ажыткан.

Депшидилге хуралынга АКМК-ның экономизи Шыжаа Мажаа РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Дүгержап Быратович Чоксумну идип үндүрген. Ол-ла кандидатураны харылзаа белдириинден Моторк Тирчин деткээн.

Хуралдың киржикчилери Д. Б. Чоксумну Кызылдың № 870 соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадының кандидадынга бир үн-биле бадылаан.

• • •

Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозтуң ажыл-ишчилери Культура бажыңынга чыглып келген. Аңаа күш-ажылчы коллективтерниң мурнундан РСФСР-ниң улус депутадының кандидадың депшидериниң хуралы организастыг эрткен.

Ол хуралга РСФСР-ниң соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың № 870 девискээр соңгулда округундан СЭКП Тыва обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржакты депутатка кандидаттыг кылдыр бир үн-биле депшиткен.

• • •

Самагалдайның № 106 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат депшидер хурал райпога болуп эртиген. Ол соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр херегленикчилер ниитилелиниң автомагазин садыгжызы З. М. Маадырны депшидер шиитпирни хуралга хүлээп алган.

Тес-Хем АКМК-ның күш-ажылчы коллективинге база депшидилге хуралы болган. Ол-ла соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр СЭКП Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары Б. К. Шомбуунуу хуралдың киржикчилери депшиткен.

Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга Самагалдайның септелге техниктиг бүдүрүлгезиниң начальниги В. В. Эренчинни депшидер дугайында шиитпирни ол-ла бүдүрүлгениң коллективи бодунуң хуралынга хүлээп алган.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНИҢ ПЛЕНУМУНГА

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат Г. Ч. Ширшинниң 1990 чылдың март 16-да саналы

Эштер! Бистиң партиявыстың совет ниитилелге ээлээр туружунга болгаш ролюнга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле чугаалаар бодадыр мен.

Партия боду үндезини-биле эде тургустунар болза, авангардтыг туруштарын камгалап, бодунуң эгелээш, чонунуң деткээни херекти эргилделиг амгы үе-чадада уламчылап шыдаар деп, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Төп Комитеттиң Платформазының төлевилелинде шыны-биле айыткан-дыр. Партияның ханы эде тургустунуушкунунуң дугайында чугаа болуп турар болганда, коммунистер, ийе, чүгле олар эвес, өскелер-даа, партияның характеринге болгаш алыс бүдүшшынарынга, ооң амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының принципиалдыг, идейлиг база организастыг үндезиннеринге хамаарышкан кол айтырыгларга тодаргай харыны манаар эргелиг. Бо талазы-биле Платформаның төлевилелин өөренип база чугаалажып көөрде, чаа хевирниң партиязының — Коммунистиг партияның, социалистиг ниитилелге ооң ээлээр туружунуң болгаш ролюнуң дугайында ленинчи кол өөредиглиг чүүлдерни доктаамал барымдаалап турар бис. Ынчаарга СЭКП-ниң ниитилелге туруш

(Уламчызы 2-ги арында).

ЭРТЕМГЕ ДҮҮШТҮР АЖЫЛДАР

Республикада чер ажылындан чогуур бериимче ам-даа чок. Мал чеми болгаш ногаа, картофель өстүрериниң планы чыл санында күүсеттинмейн келген. Ынчангаш чер дугайында онза сагыш салыры негеттинип турар. Чер ажылында мындыг берге байдалдан уштунар сорулга-биле бисте «Хөрзүннүң чемиштии», «Белок», «Мал чеми» программалар ажылдап кылдынган. А оларны боттандырып чорударынга Сибирьниң кодээ ажыл-агый эртемденнериниң улуг дузазы херек дээрзин эрткен неделяның төнчүзүнде Кызылга болуп эрткен РСФСР-ниң Агроүлетпүр комплекизин эртем талазы-биле хандырарының Сибирьде зона төвүнүң чөвүлелиниң үнүүшкүннүг хуралынга илеткелинге СЭКП Тыва обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак демдеглээн. Ынчангаш республиканың чамдык совхозтарында дуржулга, шинчилел ажылдарын чорудуп турар. Мал чеминиң талазы-биле Сибирьниң эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы, кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Г. Н. КАЛЮК-биле бистиң корреспондентивис ужуражып, интервью алган.

— Геннадий Николаевич, биске шинчилел, дуржулга ажылдарын кажан эгелээн силер база оон бээр совхозтарның сиген шөлдерин, одар-белчиирин экижидер талазы-биле кандыг-кандыг дуржулгаларны, эртем ёзугаар шиңгээдиишкиннерни чорутсан силер? Түңнелдерни кандыг болуп турарыл?

— Бистиң эртем-шинчилел институдувус Тываның мал чеми бүдүрүлгезин эртемге дүүштүр чорудар талазы-биле ажылды 1982 чылда эгелээн. Тускай доктаал ёзугаар институтка ол ажылды боттандырып чорудар лабораторияны база тургускан. Баштайгы чылдарда институт Тываның кодээ ажыл-агыйының эртемденнери-биле кады «Тыва АССР-ниң сиген шөлдериниң үнүш-дүжүткүрүн бедидери» деп темага сүмелерни ажылдап кылган. 1984 чылда-ла ол сүмелерни республиканың совхозтарының 3800 га шөлүнге шиңгээдип эгелээн. Түңнелинде ол шөлдерниң болбаазырадып ажыглаан сугаттыг черлеринден сиген кезилдези бир гадан-на 30 центнер чедип турган, а экижидилге [illegible] сугаттыг черлерден ол көргүзүг чүгле чартыы — 15 центнер болган.

Ооң соонда Таңды районда «Революцияның чалбыраазы» совхозтуң 206 га шөлүнге мал чеми культураларының перспективтиг сорттарын шиңгээдип чорутканнар. Тываның байдалдарынга [illegible] тарылгазының [illegible] 1986 чылда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге [illegible] одар-белчиирин [illegible] чогумчалыг арга-ларын шиңгээттинген.

Бурунгу чылын Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозунга эртемниң сүмелерин херек кырында шиңгээдириниң ажылдарын эгеледивис. Чижээлээрге, чазын тарыыр кызыл-тас үрезинин орай чайын, июль айның 25-те чаштырып каан. Сентябрь 15 соонда ону бир гектардан-на 44 центнер дүжүттүг кылдыр сенажка ажаап алган. Ол эки шынарлыг мал чемин кышкы үеде бызааларга бээрге, оларның немелде деңзизи өске мал чемнери-биле чемгергенинге көөрде хөй болган.

Таңдының Тока аттыг совхозунга медени тарыдывыс, эки түңнел чүгле сугаттыг черлерден алдынган. Институт ол-ла районнуң «Коммунизмниң херели» совхозка кукурузаны тарып өстүрериниң методиктиг дузазын база чедирген.

Мал чеми бүдүрериниң чаа, ажыктыг аргаларын шиңгээдирип калбартыр сорулга-биле бис бо чер чурттуг 2 агрономну — тускай эртемниглерни ажылга хүлээп алдывыс. Олар бистиң-биле совхозунга ажылдап чайлааш, кышкы үеде Новосибирскиже кээп, чайын чорутказ шенелделериниң түңнелдерин ажылдап кылдып, оон совхозунга дедир келгеш, [illegible] белеткелдерин чорудуп турарлар. Олар совхозка эвес, а институтка хамааржырлар, акша-шалыны база бистен алыр. Лабораториявыска ажылдаар кылдыр Тывадан ам-даа тускай эртемниглерни хүлээп алырын бодап турар бис.

— Лабораторияның тургустунганындан бээр бо үеге чедир ук ажыл-агыйларның одар-белчиирлеринге, шөлдеринге чоруткан шинчилел ажылдарын допчузу-биле чугаалап көрүңерем. Ол бистиң номчукчуларывыска солун болур ужурлуг.

— Лаборатория бодунуң тургустунган чылындан эгелээш 1985 чылга чедир аңгы-аңгы чылдарның агаар-бойдузунга хамаарыштыр республиканың хову одарларының оът-сигениниң дүжүткүр чорууннуң өскерлиишкиниңиниң өй-хемчээлдерин тодараткан. Одарларның оът-сигени өй-тап агаар-бойдустуг чылдарнынга деңней алырга, каңдаашкынныг чылдарда дөрт катап эвээжей бээр, а хөй чаъс-чайыктыг чылдарда үнүш-дүжүткүрү 25 хуу хөй болур дээрзи оон илерээн.

Ол ышкаш чайгаар бүткен кышкы одарларны хөй одарладырынга ажыглаарының таарымчалыг хевирлерин шинчилеп көрдүвүс. Ховуларның одар-белчииринниң ажыктыг хевири хөй одарладырының улуг шөлдүг системазы болур. Ынчан малдың продуктулуг чорууу 2-3 катап улгадыр: дүккүрү болгаш немелде деңзизи көвүдээ-биле улгадыр. Ол чорук ажыл-агыйларга дүктүң, эъттиң бот-үнезин кудулады арганы бээр.

Эртемденнеривис амгы үеде хову одарларын экижидериниң депшилгелиг технологиязын ажылдап кылып турар. Чемишчидилгелерни ажыглаарының талазы-биле дуржулгаларны Тываның кодээ ажыл-агый дуржулга станциязының шөлдеринде чорудуп турар. Сиген кезер сугаттыг черлерни тургузар дээш шинчилелдерни эгеледивис. Баштайгы түңнелдер бар.

Институт бодунуң эртем-шинчилел ажылдарын Тываның кодээ ажыл-агый станциязы-биле харылзаалыг чорудуп турар.

— Силерниң эртем ажылдакчыларыңарның Тывага хамаарыштыр кылган эртем-шинчилел чедиишкиннерин кайызын, канчаар таныжып ап болурул?

— Лабораторияның эртем ажылдакчылары 1988 чылда «Тываның хову үнүштеринниң экологиязы» деп номну белеткеп үндүрген. А ам «Эртем» («Наука») ном үндүрер черде «Төп Тываның хову одарлары» деп номувус үнүп чыдар. Оон-биле чергелештир маңаа турган үелеривисте тускай эртемниглерниң мурнунга лекцияларны номчуп, дуржулга кылып келген шөлдеривистиң дугайында тайылбырларны бээрин кызып турар бис. Эртем-шинчилелдеривистиң чедиишкиннерин республика болгаш районнар солуннарынга чырыдып, пропагандалаарын база планнадывыс.

Бо чылын болгаш келир он үшкү беш чылда институт депшилгелиг аргаларны шиңгээдириниң дузазын колдуунда Улуг-Хем районга көргүзерин планнап турар. «Мал чеминиң бүдүрүлгези» деп эртем-бүдүрүлге системазынга хамаарыштыр дуржулга «ҮТКА 25 чылы» болгаш «Найырал» совхозтар-биле чардынган. «Улуг-Хая» совхозка Сенек суггарар системазын шиңгээдир талазы-биле ажылывысты уламчылаар бис. Өске шинчилелдерни планнаан бис. Баштай-ла хову-шөлдерни бок үнүштерден аштап арыглаар болгаш ол-не үрелген черлеринге органиктиг чемиштидилгелерниң тогер ажылдары чорудар болза, ынчүге дизе хову-шөлдерни бок үнүштер ажыок тудуп чиий берген бээр-дир.

— Ажылыңарның кол угланыы кандыг болурул?

— «Мал чеминиң бүдүрүлгези» эртем-бүдүрүлге системазы бодунуң ажыл-чорудулгазын мурнунда турганындан калбартыр, Тываның Агроүлетпүр эвилели-биле керээ ёзугаар шинчилелдерин чорудар. Ол дээрге одарларны болбаазырадыр бистиң ажыктыг ажыглаарынче, сугаттыг сиген шөлдерниң дүжүткүрүн бедидеринге дээш өске-даа айтырыгларга хамаарылгалыг угланган шинчилел ажылдарын чорудары-дыр.

Эртемден-биле интервью

ФЕСТИВАЛЬ АЖЫТТЫНГАН

Сибирьниң национал театрларының Тывада бир дугаар эртип турар фестивалы хөгжүм-шии театрынга бурунгу хүн ажыттынган.

Аалдан келген театр коллективтериниң төлээлериниң бөлүүн Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар баштап алгаш, зал долу көрүкчүлер мурнунда сценаже үнүп кээрге, кызылчылар адыш часкаш уткуп алган.

Фестивальдың ажыттынганын чарлавышаан, эге сөстү ол алгаш, Сибирьниң национал театрларының фестивальга киржип келген коллективтеринге болгаш көрүкчүлерге частың чылыг, чырык хүннеринде тыва черге эртер акы-дуйма найыралдың, ажыл-ишчи дуржулга солчуушкунунуң байырлалының ажыттынганы-биле байыр чедирген.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур өңнүктери-биле шагдан бээр чылыг найыралдыг, быжыг харылзаалыг ажылдап келгениниң херечизи кылдыр Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театрының коллективиниң бурят чогаалчы Цырен Шагжинниң «Кажар Будамшу», хакас чогаалчы Михаил Кильчичаковтуң «Хайыраканныг өзен», Якутияның Нюрба театрының режиссёру ЯАССР-ниң алдарлыг артизи С. Слепцовтуң тургузушканы-биле «Лоокут биле Ньюргухун» болгаш оон-даа өске шиилерни Тываның чонунга бараалгатканын сактып чугаалаан.

Дараазында аалчылар тус-тузунда сөс ап, чүве чугаалааннар.

Аалчыларга дириг чечектерни тудускан.

Бистиң корр.

БЕДИК КӨРГҮЗҮГЛЕР ДЭЭШ ШАҢНАЛ

Тыва АССР-ниң талазы-биле күрүкамгалал эргелелинге ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунуң болгаш күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының шилчиир Кызыл тугун тыпсырынга тураскааткан байырлыг хурал «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының хуралдаар залынга болган.

Тыва АССР-ниң сан-хөө министри Кошкар-оол Ондар байырлыг хуралды ажыткаш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. А. Маспык-оолга сөс берген. Ол бодунуң чугаазының эгезинге сан-хөө болгаш камгалал акша чыыр органнарның ажылдакчыларының үре-түңнелдиг ажылын үнелеп көрбүшаан, Москвадан чоруткан байыр чедиришкинниг телеграммаларны чыылганнарга номчуп таныштырган. Тываның сан-хөө, күрүкамгалал ажылдакчылары 1989 чылдың түңнелдери-биле Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга бүгү көргүзүглер талазы-биле күжениишкинниг ажылдааш, тиилекчи кылдыр санаттырып, шилчиир Кызыл тук-биле ам бо удаада ийи удаштыр шаңнаттырып турар. К. А. Маспык-оол сан-хөө болгаш камгалал акша чыыр органнарның Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжының тиилекчизинге шилчиир Кызыл тукту байырланчыг байдалга күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилеринге тыпсып берген.

Тук тывысканының соон дарый Тыва АССР-ниң талазы-биле күрүкамгалал эргелелдиң начальниги Евгений Монгуш дончу илеткел кылган. Эргелел долуу-биле бот-орулга-чарылгаже кирерингe белеткелди доозуп турар. Амдызында олче угланыышкынныг ажыл чер-черде калбарган.

1989 чылдың түңнелдери-биле дыка хөй ажылдакчыларны хүндүлүг бижиктер, өртектиг бараанпар-биле шаңнаан.

Даизы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: шилчиир Кызыл тукту тыпсып турган үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПЛАННАРЫН АЖЫРГАН

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглаар фабриказының бедик сорттуг рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цегинде хөй националдыг, быжыг эп-найыралдыг коллектив деңнелчиг ажылдап, планныг даалгаларын, бедиткен хүлээлгелерин доктаамал күүседип келген.

Фабриканың администрациязы, профэвилел комитеди цехтиң эрткен айда [illegible] ажылдааның түңнелин [illegible]. Февральда [illegible] 4400 тонна даг-дүүн бүдүрер планын 20 тоннага ажыр берген. 287,2 муң рубльдиң [illegible] алганын демдеглээн.

Улуг мастер Татьяна Полухинаның удурткан № 5 ээлчег өскелерни мурнаан, бердинген планын 102,3 хуу күүсеткен. Ында деригле тааңыштырыкчызы Шой Монгуш биле савалаачы Зоя Монгуштуң киирген улуг-хуузун мактаан.

Цехтиң чоокта чаа соңгуткан начальниги Шалбаны Көк-Каракович Күжүгеттиң ажылдаар кабинединге баргаш, бүдүрүлгениң көргүзүглерин, мурнакчыларның адарын дилээн мен.

— Бисте 226 кижи ажылдап турар. Оларның аразында мактал болур [illegible] хөй — [illegible] ажылдакчыларның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның даңзызын бижээн журналды ажып көрүп ора, улуг мастер Даш-Мөге Ондар, энергетик Юрий Анашкин, септекчилер Арзылаң Күжүгет, Чалай Монгуш, деригле тааңыштырыкчызы Маадыр Хертек, электрик Сона Богатаева, савалаар машинаның башкарыкчызы Александра Богарцева болгаш өскелерин-даа адады.

Цехтиң коллективи бирги кварталдың планнарын [illegible] күүседирин бүдүреди.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ТҮҢНЕЛДЕР БОЛГАШ СОРУЛГАЛАР

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң бажыңының хуралдаар залынга күрүнениң кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының 1989 чылда түңнелдериниң болгаш 1990 чылда сорулгаларының дугайында семинар-хуралы болуп эрткен. Илеткелди республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында күрүнениң кодээ ажыл-агый албаннарының эргелелиниң начальниги И. М. Сувандии кылган. Ол аңаа кодээ ажыл-агый албаннарының кылып чоруткан ажылдарынче болгаш сорулгаларынче чыылганнарның кичээнгейин угланган.

Эргелел тургустунгандан бээр чаа-ла үш ай хире үе эртип турар. Ынчангаш бо баштайгы семинар-хуралга чугаа колдуунда ол албаннар ооң мурнунда агроүлетпүр эвилелинге хамааржып турда ажылдаары кандыг турганыл база олар амгы чаа байдалдарда канчаар ажылдаар ужурлуулун дээрзиниң дугайында болган.

Семинар-хуралдың ийиги кезээниң соонда чыылганнар секциялар аайы-биле [illegible]. Семинар-хурал ийи хүн үргүлчүлээш, ажылын дүүн доосан.

Бистиң корр.

Г. Ч. Ширшинниң саналының төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

байдалын принципиалдыг өскертиринин эргежок чугулазының дугайында, ону онзалап демдеглеп тур мен, ону эде чаартырының дугайында айтырыг Платформаның төлевилелинде тургустунган.

Чаартынгаа СЭКП болза социалистиг шилип алышкынның партиязы болурун бодап турар бис деп, Платформа төлевилелинде айыткан. Бирээде, хөй кижилер айтырыг салып турар. Чүге чүгле бодап турарыл? Ону бодаарга, таксы аарак чугаалап каан ышкаш-тыр. Ийнде, социалистиг шилип алышкын бистиң партиявыстың чүге чүгле бөгүн программалыг алыс сорулгазы болу бергенил? Социалистиг шилип алышкынны партия 1903 чылда кылбаан деп бе? Социалистиг тургузуушкунуң программазы партияның VIII съездизинге хүлээп алдынмаан турган бе? Ындыг айтырыгларны коммунистер салып турар.

Устав төлевилелиниң эге чүүлүн ап көрээли. Мен бодаарымга, чамдык чүүлдер ында чедир бодап көрдүнмээн. Чижээ, Маркстың, Энгельстиң, Лениниң идеяларын чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдеринге үндезилээш, ол (СЭКП) чонга бараан болуп, чуртка буянныг демократтыг социализмни тургузарын, нииити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерин бадыткаарын бодуунуң алыс сорулгазы кылдыр санап турар деп айыткан. Ажылчын аңгының, бүгү ажылчы чонуң социалистиг шилип алышкынынга СЭКП даянып турар дээн... Бистиң партиявыс марксисчи-ленинчи өөредигни удуртулга болдурар, а ону чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдеринге бодунуң ажылын черле үндезилээр дугайында ында айытпаан-дыр. Ынчаар айытпааны четпес-тир.

Оон ыңай: буянныг демократтыг социализмни чуртка тургузарын бодунуң алыс сорулгазы кылдыр салып турар... Чүге тургузары, а тудуп тургузары эвес-зил? Мында принципиалдыг ылгал чок болуп магат чок, ынчалза-даа, тудуп тургузарын — улам боттуг, ханы кылдыр көрүп турар бис.

База оон ыңай: нииити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерин бадыткаары... Ындыг сорулга Коммунистиг партияның алыс сорулгаларынга чөрүшпек эвес-даа болза, оон амгы үеде чиңгине сорулгазы эвес-тир. Устав — Коммунистиг партияның кол хоойлузу болганда, политиктиг организация болур партияның кол сорулгалары аңаа тодаргайлаттынар болгаш салдынган турар ужурлуг.

Мен бодаарымга, «... социалистиг шилип алышкынынга даянып турар» деп сөстер ындыг-ла чедимчелиг эвес-тир. Чүге чүгле «даянып турарыл», а буянныг демократтыг социалистиг нииитилелди тудуп тургузары дээш демиселди чорутпайн, ажылчын аңгының, ажылчы чон массаларының демиселин чүге удуртпайн турарыл?

Саналдаттынган төлевилелде эге чүүлдү ол хевээр арттырар болза, бодунуң турап келгениниң 87 чылының бүгү дургузунда социализм дээш партияның демиселин чигзиниишкинге таварыштырбышаан, кижилерниң угаан-медерелинге улам хөй будалышкынны киирер апаар ийик. СЭКП болза ленинчи идей-органиастыг принциптерге тургустунуп турар деп, Устав төлевилелинге тодаргай айтыры черле чүүлдүг болур деп бодаар мен.

Ниитилел-политиктиг амыдыралга чаа кандыг-бир чүүлдү нептередирин, ону боттандырарын кажан шиитпирлеп алганывыста, ону ниитилелде партияның байдаал туружун шугумчулээрин дамчыштыр үргүлчү чүге кылып турарывысты коммунистер элдепсиниил турар. Ынчаарга байдал туружу бистер бодап кагбаан, а объективтиг дүрүм ёзугаар ол болдунган. Коммунистиг партияның тыптып тургустунганы, социалистиг ниитилелге оон ажыл-чорудулгазы — ханызы-биле боттуг бүдүрүлгени-дыр. Ону эки билир бис.

Социалистиг ниитилелде Коммунистиг партия дугайында ленинчи өөредигни көөрүнге хамаарыштыр кандыг-бир өскерлиишкинни кылбайн, бо дугайда принципиалдыг кандыг-бир чүүлден ожегерээн азы өнгерээн эвес-даа болза, айтылаваан шаанда, ниитилелге партияның туруш байдалын өскертип болбас деп бодаар мен.

Бистиң партиявыс болза ниитилелдиң политиктиг системазының өзээ болуп турар дугайында дыка чугаа чүүлдү улус депутаттарының Съездизинге Конституциядан ушкун каапкан. Ынчаарга ол дээрге улус депутаттарының тура-соруу-дур, ынчалза-даа партияның амыдыралының болгаш ажыл-чорудулгазының кол хоойлузуну — Уставының дугайында чугааны кылып турар болганывыста, партияның ниитилелге туруш байдалын ылаптыг тодаргайлап көрээли, а ынчангаш партийжи хүрээлени сырый каттыштырар, коммунистерниң идей-политиктиг туружун быжыглаар, эде тургустунуушкунуң херээн шиитпирлиг база эки бурунгаарладып шыдаавыска коммунистерниң идегелин болгаш бүзүрелин быжыктырар тодаазы, партияның ниитилелге туруш байдалын чүгле ленинчи өөредигге үндезилээш, тодаргайлап болур.

СЭКП-ниң совет ниитилелде боттуг туруш байдалы, полю ханы демократчыдылганы, ылангыя ниитилелдиң чаартылгазын моондактавайн турар. Харын — Коммунистиг партияның авангардтыг ролю ниитилелдиң чогумчалыг хөгжүүрүнүң магадылалы, эң чугула негелдези болгаш фактору болуп турар. Ындыг болганда, партияның ниитилелде туруш байдалын өскерткен херээвис чүл, ынчаш? Ынчаарга партияның бодуунуң чаартыныышкыны, эде тургустунуушкуну — өске херек-тир, ону ыяап-ла боттандырар херек.

Мен бодаарымга, партияны шүгүмчүлеп келгенин болгаш ам-даа шүгүмчүлеп турарын херек кырында ханызы-биле ылавылаарының, партияның ниитилелде туруш байдалынга, а оон ажыл-чорудулгазынга, ажылының деңнелинге, стилинге болгаш арга-методтарынга кандыг чүүлдерниң хамаарыштырып тодаргайлаарының орнунга, бүгү-ле чүүлдерни ужуру илдең эвес кылдыр чаңгыс черге мөөннепкен, амын эрттир бодууң-биле ол бүгүнү көрген-дир бис. Ол чорук бодунуң ээлчээнде шак ындыг хенертен хажыышкыныг билиишкинни, ол ышкаш ындыг угаазылалды ниитилелге болдурган. Бо талазы-биле бистер дыка чедир кылбаан-дыр бис деп бодаар-дыр мен.

Социалистиг ниитилелде партия дугайында ленинчи өөредигниң принципиалдыг чүүлдерин, черле ынчаш ленинизмни ниитиан-биле камгалаар айтырыгларга хамаарыштыр партияның, партийжи албан черлериниң теоретиктериниң идепкей чогун дыка кайгаар, элдепсинер-дир мен. Сактып тур боор силер, эштер: Владимир Ильич Ленинниң төрүттүнгенинден бээр ам 120 чыл болуру-биле холбаштыр ленинчи өөредигниң амгы үениң байдалдарында эң чугула айтырыгларын Идеология комиссиязының хуралынга чугаалажып көрген (Оон материалдарын февраль 2-де «Правда» солунга «Ленинизм болгаш эде тургустунуушкун» деп эге-биле парлаан). Ленинче, ленинизмче халдаашкыннар дугайында сагыш-сеткилдиң ханы човаашкынын болгаш дүвүрээшкинин-биле хуралга бүгү санал бергеннер чугаалаан. Бүгү саналдарны кичээнгейлиг өөренип көрген мен. СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң директору Г. Л. Смирнов мынча деп чугаалаан: «Ленинче удур идеялар бистиң партиявыста болгаш чуртувуста сөөлгү үеде калбаа-биле нептерел эгелээн». Бистиң партиявыстың иштинде чаа партияның — Коммунистер каттыжышкынының — «Демократтыг платформаның» тургустунганының дугайында ол чугаалавышаан. «Демократтыг платформаның» удуртукчуларының бирээзи Ю. Н. Афанасьевтиң дараазында сөстерин чижек кылдыр айыткан: «Ленинчи чаңгыс-ла шынныг чорук — амгы ёзу-чурумнуң моңгежилээр дүрүмтүдериниң чугула фактору, оон сөөлгү чедеигиникан-дир, ынчангаш партияның Лениннен укталган бүгү-ле медээ-шыпарларын бирүү шагары эргежок чугула». Канчап черле ындыг чүвел партия билеттиг коммунист кижи ындыг чүүлдерни канчап чугаалап болурул? Ындыг эштер дугайында бистер чеже-даа чугаалажып турбуже, олар шак ынчаар чугаалаарын улус депутаттарының Съездилеринге, парлалгага дөмей-ле үргүлчүлеп турарының ужуру мөңээ черле эки билдинмес-тир. А СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитеди, эш Б. К. Пуго чүнү көрүп турарыл? Сырый каттыжар төлээде, арыглаңып, ангыланыр херек деп, Ленин чугаалаан-на болгай. А бистер ол дугайында чүгле чугаалавышаан, а чүге хөделбейн, чүге хемчеглерни албайн турарывыс ол ынчаш? Элдептиг чүве!

Оон ыңай. Социализмниң концепциязы Ленинге черле турбаан деп, Ю. А. Афанасьевтиң санап турарын Г. Л. Смирновтуң чугаалаанын ёзугаар демдеглеп тур мен. В. И. Лениниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга материалды номчувушаан, мындыг сөстерге таваржып-дыр бис: «Социалистиг чаартылгаларның калбак программазын бодунуң соонунге Ленин арттырбаан». Афанасьев-биле чөпшээрежип турарывыс ол бе? Социализмниң концепциязы Ленинде бар деп мен болгаш өске-даа хөй кижилер санап турар. Эртем албан чөөлери, партия органнары маңаа хамаарыштыр барык бүрүнү-биле элдептиг ыштаавайн турар болганда, бүгү-ле чүүлдерни ылаптыг ышыгы тодаргайлаар херек деп, эш Смирнов шын чугаалаан. Оон-биле чөпшээрежир мен.

Маңаа санал берген СЭКП ТК-ның секретары, «Правда» солуннуң кол редактору Иван Тимофеевич Фролов Идеология комиссиязының хуралынга элээн элдепсинген болгаш мынча деп чугаалаан: «Ленинни болгаш ленинизмни кайда-бир Барыыя чүкте эвес, а бисте, хөй солуннарның болгаш журналдарның арыннарында канчаар-даа — монархизмден анархизмге чедир туруштардан ажыы-биле буруу шаап турар херек кырында шынныгы ындыг байдалды билип, кичээнгейге алыр херек». Ниитилел эртемнериниң академиязының база санал берген проректору И. И. Антонович мынча деп чугаалаан: «Социализмге удур тергиин кылдыр организастаттынган күштер, кедергей дерзии болгаш калчаа үзелдиг күштер чуртта хөделип турар, ынчангаш демисел кандыг түңнелдиг доостуру билдинмес-тир» (1990 чылдың февраль 2-де «Правдага» парлаттынганының ёзугаар чугаалап тур мен). Че, чүл, эштер, кол идеологтар И. Т. Фролов, Г. Л. Смирнов, Р. Г. Яновский болгаш өскелер-даа, төнчү чокка үргүлчү демдеглеп-ле турар бис бе, азы «Совет Россия» солуннуң кол редактору эш Чикинниң ол-ла хуралга чугаалааны ышкаш, эртем күштерин сырый чыылдырып, марксизм-ленинизмниң, социализмниң принципиалдыг эң-не кол айтырыгларынга күжениишкиннерин мөөннеп, коммунистерниң бүзүрелин быжыглаар бис бе?

Партияның болгаш социализмниң удурланыкчылары-биле идейлиг удур туржуушкунда, херек кырында — сөөлгү кызыгаарда амгы үеде туруп турар-дыр бис, эң сөөлгү туружувус — Владимир Ильич Ленин деп, Күртелерадионуң даргазы М. Ф. Ненашев ол-ла хуралга база чугаалаан. Бистиң бо чылдарывысты төөгүчүлер кажан-бир шагда сайгарып көрбүшаан, ол чылдарны идеология талазы-биле деңдии идепкей чок, чолдураан чоруктуң үе-чадазы кылдыр санаар боор деп бодаар-дыр мен. Вадим Андреевич Медведевтиң, эш Каптонуң, өске-даа эштерниң шиитпирлиг хөделирин күзээр-дир мен. Төп Комитетте Идеология килдизи, СЭКП Төп Комитединиң Идеология комиссиязы бар-дыр... Принципиалдыг бо айтырыгларга херек кырында ындыг идепкей чок чорукту чүге болдуруп турарывыс ол?

Бо бүгү айтырыгларны ылаптыг тодаргайлап, сайгарары чугула-дыр, эштер. Демисел кажан күштелип, кижилер боттарының туруштарын шилип ап турар съезд мурнунуң эң нарын үе-чадазында чамдык кижилер бир талазындан өске талазынче соора угаазылалды кылып турар ышкаш-тыр. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир үеде бо чугула угланыышкынга тодаргай болгаш ылап билдингир ёзу-биле ажылдаарывыс бистерге эң-не эргежок чугула. СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязы, Марксизм-ленинизм институду, бистиң өске-даа партийжи өөредилге черлеривис, хамыктың мурнунда төпте идеологтуг кадрларывыс идепкейлиг ажылдаар ужурлуг. Чер-черлерде бистерге дыка берге болгулаар-дыр, эштер. Кажан солуннарны, журналдарны номчуурга — бир янзы, политчырыдыышкын талазы-биле өөредилге номнарын номчуп көөрге — оон өске болуп турар.

Маңаа санал киирер бодап-дыр мен, эштер. Ажыл-чорудулгазы социалистиг үндезинге тургустунган хөй ниити организацияларының болгаш шимчээшкиннерниң ажылынга коммунист кижиниң киржир эргелиин айыткан «СЭКП-ге кежигүн болуру» деп бирги бөлүкте ол тезисти ССРЭ Конституциязының 7 чүүлүнүң ийиги кезээнге хамаарыштыр ТК-ның Пленумунуң эртген хуралынга бистиң саналдарывыска дүүштүр элээн немеп калбартыры, тодаргайлаары чугула.

Автономнуг тургузуушкуннарның партия организацияларының адынга хамаарыштыр партияның Татар обкомунуң бирги секретары эш Шаймиевтиң саналын деткип тур мен. Мен бодаарымга чижээ, мынчаар адаза чүүлдүг болур ийик: Татар АССР-ниң, Башкир АССР-ниң азы Тыва АССР-ниң партия организациязы.

Кичээнгейлиг дыңнааныңар дээш четтирдим.

Ажык чагаа хүнү
КУНГУРТУГ СУУР

ЧОННУҢ СОЦИАЛ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

АҢАА КӨДҮРҮЛГЕН АЙТЫРЫГЛАР

Хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин эрткен чылдың ноябрь айдан эгелеп таныжып, чугаалажып, санал-оналдарывысты киирип эгелээн бис. Бо документ ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге ажылдап кылдыынган бистиң чуртувуска күштүг социал политиканы боттандырарынга совет чазактың баштайгы тодаргай базымнарының база бир чарылбас кезээ болур.

Чаа Хоойлуну хүлээп алырын бүгү совет улус, ылаңгыя материалдыг байдалын экижидеринче сагыш салышкыны негеп турар — амыдыралының эң дээре чылдарын ниитилелдиң келир үезин дээш берген кижилер, назылап кырааннар, инвалидтер, азырадыкчызын чидирген азы амыдырап-чурттаарынга хандырылгазы чедишпес өг-бүлелер улуг бүзүрел-биле манап турар. Ол бүгү айтырыглар ыраккы «Тере-Хөл» совхозтуң ажыл-ишчилерин сонуургадып турары-биле «Шын» солуннуң аңаа сургакчылап чораан ажылдакчыларының мурнунга тургустунуп, чоннуң социал хандырылгазынга хамаарышкан чугааны солун арнынга эгелеп, оларга боттуг дуза чедирериниң бир аргазы — «Ажык чагаа хүнүн» эрттиреринге идиглиг болган.

«Ажык чагаа хүнүнге» киржири-биле «Шын» солуннуң төлээлекчилери-биле кады Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң улуг консультантызы Зоя Палагаевна Аракчаа, профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң күрүне социал-камгалал килдизиниң эргелекчизи Март-оол Маадырбаевич Монгуш, Кызыл районнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи Валентина Юмерооловна Адыя Кунгуртуг суурга чеде бергеннер.

Социал хандырылга шутумунуң ажылдакчылары «Тере-Хөл» совхозка чоннуң хүлээп алышкынын чоруткан. 60 ажыг ажылчыннар, пенсионерлер, инвалидтер сонуургаан айтырыгларынга тодаргай харыыларны, ажыктыг сүмелерни алгылаан.

«Ажык чагаа хүнү» Кунгуртуг суурнуң Культура бажыңынга болган. Оон ажылын «Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чадамба биле «Тере-Хөл» совхозтуң директору С. Д. Седен-оол башкарып эрттирген.

Владимир Федорович Чадамба, «Шын» солуннуң редактору:

— Чоннуң социал хандырылгазынга хамаарышкан амыдыралчы чугула айтырыглар редакцияга хөйү-биле кээп турар. Соңгулдалар мурнунда маңаа чоруп турар үевисте бо хевирлиг чугаа «Тере-Хөл» совхозтуң ажыл-ишчилери — хойжулар, сарлыкчылар, саанчылар, инек кадарчылары, суурнуң чурттакчылары-биле болганын силерге дыңнадыксап тур мен. Маңаа бир-ле дугаарында Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозунуң хоочун ажылдакчызы Зоя Палагаевна баштаан бөлүктүң силерниң ажылдап, чурттап турар сууруңарга чедип кээп, улуг дузаны чедиргени дээш өөрүп четтиришкиниг чылыг сөстерин бистиң коллективтиң болгаш силерниң өмүнээрден илередирин чөпшээреп көрүңер.

Бо ужуражылгавыс бүдүүзүнде Кунгуртуг суурнуң 60 ажыг чурттакчылары социал хандырылга ажылдакчылары-биле ужуражып, боттарының аразында арга-сүмени айтыржып, ажык чугааны кылган. Маңаа экелген пенсия билеттери чамдыктарынга чедишпейн барган. Эде тургустунуп турар үевисте сөс-биле ажыл херектиг дүүшкээ, боттуг үре-түңнели ол боор деп бодай-дыр мен.

Мындыг хевирлиг «Ажык чагаа хүнүн» ажылдап кылдынган план ёзугаар республиканың кайы-даа булуңнарынга баргаш, эрттирип турарывыс чаңчыл болуп бар чыдар дизе частырыг болбас боор. «Шын» номчукчуларының солуну болганда, бистер, журналистер, чоннуң үнүн дыңнап, күзел-бодалдарын үлежип, санал-оналдарын деткип, солунувуска көдүрүнген айтырыглар талазы-биле сүмележип, силер бүгүде-биле сырый холбаалыг ажылдаарын дорт сорулгавыс, хамааты хүлээлгевис кылдыр билип турар бис. «Ажык чагаа хүнүнүң» ээлчеглиг үнүүшкүнүн Бай-Тайга районга эрттирерин дугурушкан бис. Апрель айда ыраккы «Кара-Хөл» совхозка чедип барып, совхозтуң, суурнуң хөгжүлдезиниң, чоннуң социал хандырылгазының дугайында айтырыгларны чугаалажып, сүмележип, шиитпирлежирин планнап турар бис.

Сергей Дөңгүрович Седен-оол, «Тере-Хөл» совхозтуң директору:

— Ажылчы чоннуң пенсия хандырылгазы, чаа Хоойлу төлевилелиниң негелделери, хандырылгазы чедишпес, эвээш шалыңныг өг-бүлелерге дузалаары дээн чергелиг айтырыгларны хүннүң айтырыынга киирип, чугаалажыр деп турар-дыр.

Мен бодап көөрүмге, кандыг-даа ажыл төнчү түңнелдери-биле үнелеттинер болгай. Пенсия дугайында Хоойлуну хүлээп алырының сөөлгү сөзү ССРЭ-ниң улус депутаттарында арткан. Ам олар хуралдаарын үргүлчүлеп турар. Бодум хуумда белеткеттинген төлевилелди аажок дөмөлиглиг кылдыр санап турар мен. Ында чүгле чоокку чылдарны эвес, дыка хөй үени өттүр көрүп төлевилээн. Ынчангаш маңаа өскерилгелерден, немелделерден чүге киирип болбазыл? Ол санал-оналдарны парлалганың төлээлерин ажыглап алгаш, Москвада боттарывыстың депутаттарывысче Хоойлуну бадылап турар үеде киирер кылдыр дамчытсывысса кандыгыл?

«Ажык чагаа хүнүн» аалчыларның чугаазы-биле эгелезе ажырбас деп бодай-дыр мен.

Пенсия хандырылгазының амгы туруп турар нормалары болгаш негелделери үжен ажыг чыл бурунгаар тургустунган. Ынчангаш ооң дыка хөй чүүлдери эргижирээни чугаажок. Чаңгыс чижек. Бир эвес 1956 чылда назы-хар ёзугаар пенсияның хемчээли ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ортумак шалыңының 62 хуузу турган болза ол ам 46 хуу челип кыырылган.

М. М. Монгуш:

— Эрткен чылдың күзүнүнде профэвилелдерниң шугумунуң аайы-биле маңаа бистиң төлээлеривистиң чорааны-биле холбаштыр чүгле дөпчүзү-биле айтырыгларга харыылап көрейн.

Ажылывыс кол угланыышкыны — профэвилел кежигүннериниң ортузунга, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, улус ажыл-агыйының адырларында хаара туттунган кижилерниң аразынга социал камгалал талазы-биле ажыл чорудар. Кижи дугайында сагыш салышкын — бистиң ажылывыстың бирги үндезини. Кижи төрүттүнгеш, сөөлгү орукче үдеттиреринге чедир ооң эрге-ажыын камгалаар, аңаа бараан болур. Ажыл төлевири эвээш нелерге ачы-дузаламчы, оларга болгаш өскелерге-даа күрүнениң социал чиңгелделерин көргүзери, чоннуң чаагай чоруун экижидери кол айтырыгларга хамааржыр. Хүн бүрүнүң амыдыралынга тургустунуп келир чорулдаалиг чүүлдерни, күш-ажыл-биле холбашкан хажыдыышкыннарны эдери дээш өске-даа чүүлдерни утлап баштаар, ужур-чөвүн тодарадып тывар — бактаап турар адырымның ут-шиин ындыг.

З. П. Аракчаа:

— Чоннуң социал хандырылга айтырыы чыл санында улам сайзырап кел чыдар. Колхозка ажылдап чорааннарның пенсиязын 1965 чылдан бээр тывсып эгелээн. Мурнунда чылдарда турган чөптүг эвес чорукту бүгү тала-биле сайгарып, эде көрүп турар. Амыдыралга чүү тургазыл? Кижилерниң аарыг-аржык бээри, оларны күш-ажылга тургузары, бүгү кырынга турары безин берге чоннуң кыраан пенсионерлер, амыдырап албас инвалидтер, бертик-межел, угааны баксыраан уруглар күрүнениң ачы-дузазын алыры социал хандырылга айтырыгларынга кирер.

«Чоннуң социал бараан болуушкунун болгаш пенсия хандырылгазын экижидериниң талазы-биле соңгаарладыышкын чок хемчеглер дугайында» Хоойлуну барымдаалап, бистиң республикага 1989 чылдың октябрь 1-ден эгелеп 13 муң пенсионерлерниң пенсия акшазын 70 рубль чедир өстүрген.

Ам ниити бөлүктүң инвалидтери айда 50 рубльдан, төрүмелинден мунчу уруглар 70 рубльдиң пенсиязын ап турар.

Пенсия талазы-биле Хоойлунуң төлевилелинге ажылчы чон дыка хөй санал-оналды киирген. Бистиң бөгүнгү амыдыралывысты экижидер дээш хоойлуну сайзырадып турар чылдагааны-даа ында.

Пенсияны эде көөрүнүң дараазында үе-чадазын (баштайгызы эрткен чылдың октябрь 1-ден эгелээнин билир болгай силер) 1991 чылда боттандырып эгелээрин көрүп турар.

Ам пенсия системазы бирле дугаар бүгү-ниитиниң болуп, бүгү ажылчы чонну хаара тудар.

Мооң мурнунда ышкаш пенсияның эң улуг хемчээли 120 азы 132 рубль, эң аңаа 40 азы 60 рубль деп турбас. Ол бүгүнү эртемге үндезилеп 20 азы 50 чыл бурунгаар өөренип көрүп каан. Күш-ажылчы болгаш социал деп ийи хевирниң пенсияны тургузар. Баштайгызы күрүнеге ийикпе, кооператив секторунга азы шериг албанынга ажыл-биле холбашкан, ийигизи күш-ажылчы стажы чок хамаатыларга көрдүнген.

В. Ю. Адыя:

— Кызыл районда беш муң хире пенсионерлерниң 2700-ү кырааны дээш, арткаңнары инвалид азы азырадыкчызын чидиргени дээш пенсия акшазын ап турар.

Эрткен чылдың күзүнүнде эң кудуку хемчээлдиг пенсия ап турганнарның алыр акшазын өстүрген. Чаа Хоойлунуң төлевилелинге безин үндезилеп, 1210 кижиниң пенсиязын эде санап өстүрүп берген. 11 кижини кырганнар, инвалидтер турар бажыңнарже аъткарган бис. Тываның болгаш өске-даа черлерже баар путёвкаларны 22 кижиге тывыскан.

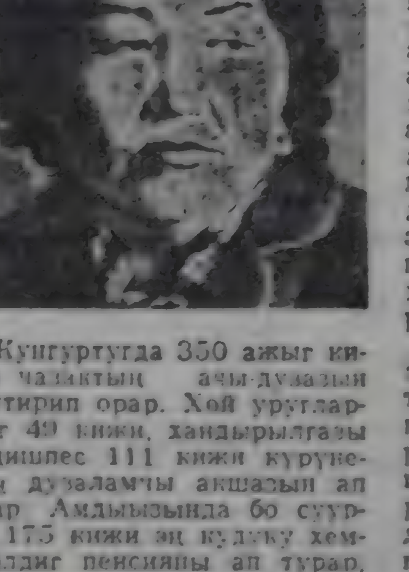

Кунгуртугда 350 ажыг кижи чазактың ачы-дузазын четтирип орар. Хөй уругларлыг 49 кижи, хандырылгазы чедишпес 111 кижи күрүнениң дузаламчы акшазын ап орар. Амдызында бо суурда 175 кижи эң кудуку хемчээлдиг пенсияны ап турар. Оларның чамдызының байдалын бо чораашк өөренип көрүп, сүме берип чугаалаштывыс.

Кунгуртугда дайын инвалидтеринге деңнеп каан Владислав Чыпсымаа биле бир афган интернационалисчи дайынчы бар. Оларның-биле чугаалажып көөрүвүсе, сады хандырылгазы, өске-даа чиңгелделер-биле четпес болуп турарынга сеткили хомудаан дүвүрелин илереткен.

Социал чөптүг чорукту чарлаан чаа Хоойлу төлевилели кым хөй чыл кызымак ажылдаан болдур, бир дугаарында оларның пенсиязының хемчээлин өстүрерин айыткан. Херек кырында ол кандыг болурул?

Маңаа хамаарыштыр мындыг санал-оналдар үнүп турар. Херээжен улус 20 чыл ажыл стажтыг, эр улус 25 чыл стажтыг турда, пенсияның кол хемчээли шалыңының 55 хуузу болур. Ынчаарга ооң кырынга улаштыр ажылдаан дээш чыл санында-ла бир хуу немээр. Ынчап кээрде херээжен кижи 40, эр кижи 45-даа чыл азы оон-даа хөй стажтыг болгай-ла.

Александр Быражыкович Шойлаа, пенсионер:

— Тывада кандыг ажыктыг курорттар барынга хамаарыштыр айтырыг салыксап тур мен. Тарыс аржааны бистиң кодээ Советтиң девискээринде турар болгай. Ону ажыглалга кажан киирерил? Чамдыкта дыңнаарга, өске хоорайларның чурттакчылары олче орук үндүрүп бергеш, ону боттарынга садып алыр деп чугаа чүге тыптып кээп турарыл? Суурувус чанында Бояй аржааның ажыглап көрзүвүссе кандыг чүвел?

М. М. Монгуш: — Республикада сураглыг «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарның бүдүн чыл дургузунда ажылдаары планда көрдүнген. «Чедерин» 1991 чылда ындыг ээлчегже киирер. «Үш-Белдир» 1992-93 чылдарда үзүктел чок ажылдай бээр боор.

Тарыс дээрге сураглыг аржаан-дыр. Аржаан сугларының шынары кайы-даа черлерни ажып турар. Ону ол-бо өске хоорайлар «эжелээр» дээр «дидир-дидир» үндезин чок хөй чугаа ышкаш-тыр. Амдызында ооң тудуун кылырынга акша-хөреңги чедишпезин билип тур боор силер.

Шивилиг аржаанында амгы үеде шинчилел-төлевилел ажылдары калбарган. Ижер сугну кайыын алырыл, чурттаар оран-саваны кайа тударыл дээн чергелиг айтырыгларны шиитпирлеп турар. Кысказы-биле чугаалаарга, Шивилиг аржаанының чиңгине план ажылын Москваның, Новосибирскиниң эртем-шинчилел институттары чорудуп турар. Ол аржаанның доктаамал долу күжү-биле ажылдаарын келир беш чылда көрүп турар.

Бояй дээрге эргежок чугула ужур барымдаалаар, документилерни долдурган, шинчилелдерни кылган соонда, доп-дораан ажыглаар ужурлуг аржааныңар-дыр. Ону кылыр талазы-биле совхозуңар директору Сергей Дөңгүровичиниң арга-дуржулгазы улуг кижи.

Эрес-оол Шооевич Сат, мыйыстыг бода мал бригадири:

— Алдыы-Үстүү Балыктыглар кадыр-берт, орук-чирик берге чер-дир. Аңаа кандыг-бир хай-халап азы аарыг-аржык болганда, аъттыг кижи канчаар-даа кызып дүргедээрге, чер аразы ырак болгаш, чер алыр эвес, ыяап-ла озалдап медээ дыңналыр мындыг-дыр. Суур төвү-биле харылзаа тударын канчаар шиитпирлеп болурул? Рация-биле хандырылга кажан экижиирил?

Бирээде, ол. Ийнде, дараазында айтырыымны тапты тайылбырлап берип көрүңер. Даргаларның бирээзи орган, пенсияның шыпшык бажы — «дээвиири» турар, турбас дугайында чугааладыңар. Кызыгаар чок чүве кая турар? Мону база билип алза деп бодап олур мен.

З. П. Аракчаа: — Пенсия дугайында Хоойлу эртемге үндезилеттингенин демдегледивис. Тускай санаашкыннар ёзугаар (дедир хөгжүлделиг шкаланы барымдаалап санаар) хөй шалыңныгларның пенсиязын кудуладып эккээр. Пенсияны чурумчударының ам чүгле баштайгы үе-чадазы эгелээн. Пенсияга доктааттынган «дээвиир» деп чүве турбас-тыр ийин. Пенсия тывсырының чаа негелделери-биле бүгү категорияның пенсионерлериниң (оларның саны чуртта барык 60 миллион кижи) байдалын кичээнгейге алган. Бо чоокку чылдарда пенсия ортумаа-биле 40 хуу өзерин, а эвээш шалыңныг кижилерниң пенсиязы 1,5-2 катап көвүдээрин санап көрген.

С. Д. Седен-оол: — Совхозта 3 рация бар чүве-дир. Оларның ийизин делгүр-биле сеттээр. Ол дээш 117 рубльди шилчидип берген. Бо чылын 4 рация чагыткан бис.

Аржаан талазы-биле бергедээшкиннер бары билдингир. Бояйны бодувустуң пунктувус кылдыр ажыглап болурунуң аргазы тыпты бээр боор.

Пенсионерлерге, шыдалы кошкак өг-бүлелерге 30-35 рубльдиң дузаламчызын-даа көргүссе деп бодап бар.

Антон Даржаевич Кыргыс, комсомол эге организациязының секретары:

— Караа аарып баксыраан, хоочураан кижилерни кая барып эмнеп турар ирги?

М. М. Монгуш: — Социал хандырылга шугуму-биле чоруп болур-дур. Оон ыңай караа багай улустуң ниитилелин дамчыштыр эмнелге эрттирер. Карак эмнээр курорттарже бистиң республикага бир чылда чүгле 12 путевка үлелгези келир.

С. Д. Седен-оол: — Оларның бирээзин биске берип болбас ирги бе?

М. М. Монгуш: — Ол айтырыгны профэвилелдерниң адырлар аайы-биле обкомнары шиитпирлеп турар. Ындыг чагыгны чайын планнап турда киирер. Чагыгны баш бурунгаар кылыры чугула.

Кызыл-оол Кенденович Кыргыс, Алдыы-Балыктыгның медпункт эргелекчизи:

— Арт-сын ажыр чурттап турар малчыннарда бажың-балгат чедишпес. Биеэги көшкүн амыдырал хевээр, аът, шары-биле көжер-дүжер, аргыжар. Түрүм чурттап, ажылдаар ужурлуг черимде чурттаар бажыңым чок кижи-дир мен. Бо-ла хөй чылдарның дургузунда ботташкаап ажылдап келдим. Мээң бо аалдар аразынга чоруп турарым дээш сургакчылаан улуска бээр акшадан «шаалдазы» чаштавас чүве ирги бе?

М. М. Монгуш: — Бирээде, силер бодуңарның албан кылыр ужурлуг хүлээлгеңерни күүседип турар-дыр силер. Ийнде, чурттаар оран-сава дугайында айтырыгны ажылга кирер хүнүңерде-ле совхозтуң удуртулгазы силерге баш удур сагындырганы чугаажок.

Залдан: — Чаш уругларга, хандырылгазы арай чегей өг-бүлелерге дузаламчы, чиңгелделер көргүзүп турары кымга-даа өөрүнчүг. Чаа дүрүм-саавырлар ёзугаар ам уруглар каш харга чедир дузаламчы акшазын алыр боор чүвел?

В. Ю. Адыя: — «1989 чылдың декабрь 1-ден эгелеп хандырылгазы чедишпес өг-бүлелерниң уругларынга дузаламчы төлээриниң хуусаазын узадырының дугайында» ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ноябрь 23-те үнген № 1032 доктаалынга дүүштүр ындыг өг-бүлелерниң ажы-төлүнге уруг бүрүзүнге 12 харга чедир ай санында 12 рубльди төлээр. Ындыг дузаламчыны өг-бүле кежигүннериниң каттышкан ортумак орулгазы бир кижиге 75 рубльден ашпайн турда тывсыр.

Уругларга дузаламчы акшазын ону тывсырын негеп келген айындан эгелээр. Хандырылгазы четпес өг-бүлелерниң уругларынга бээр дузаламчы акша оон өске ап турары дузаламчы акшага кандыг-даа хамаарылгалыг эвес. Чаа кирген доктаалды ёзугаар уруглар 12 харга чедир дузаламчы акшазын алыр. Чижээ, бир эвес 12 харга чедир 4 уруглары Иргиттерниң өг-бүлези эрткен чылын 8 харга чедир 2 уругларынга дузаламчы акшазын 24 рубльди ап турган болза, ол өг-бүледе ам-даа 12 хар четпээн 2 уруу-биле катай эрткен чылдың декабрьдан эгелеп ам 48 рубльди ай санында алыр апаар.

Залдан: — Малчын кодааларда чаш ажы-төл өстүрүп, кырган олурар хөй нелер бар болгай. Хоорай, суурларга аки-ле ыйнаан харын. Артыттынып, аар-саарлап-даа болур. Ясли-сад-даа тыпты бээр. Малчын келер урууг азыравышаан, ажыл кылырга дузаламчы акшазын чүге шалыңындан тыртып каапты?

З. П. Аракчаа: — Ажылчын күжүн сезоннуг үелерде чүге ажыглавас боор! Чижээлээрге, сиген кезилдези, хөй кыргылдазы чоруп турда, курлавыр артык күш ыяап-ла херек апаар болгай. Чамдык ажыл-агыйларда ындыг үелерде кылган шаа-биле төлеп берип турар. Ынчалза-даа чаш уруглуг келерни долу эвес ажыл хүнүнге киириптирип болур. Олар хүнде-ле 3-4 шак ажылдааны дээш аңаа көргүнген төлевирни албан алыр апаар.

Кижиниң кадыкшылы — чүнү-биле-даа солуттунмас байлакшыл болганда, бүдүрүлгениң сайзырангай эвеэзиндеп, ооң техниктиг хожудаашкыннарындан ажылчы чоннуң кадыкшылын кандыг-даа чиңгелделиг пенсия-биле орнап болбас.

Социал хандырылгага айтырыгларын экижидери маңаа кол рольду ойнаары чугаажок.

ЧУРУКТА: М. М. Монгуш (он талазындан ийи дугаар) «Тере-Хөл» совхозтуң үндезилекчилери, күш-ажылдың хоочуннары, пенсионерлер Доржу Кенденович Сана, Иван Дажыевич Чүлдүм, Идам Константинович Калзан оларның сонуургаан айтырыгларын харыылап турары.

«Ажык чагаа хүнүнүң» материалдарын «Шынның» корреспондентилери Таан-оол ХЕРТЕК, Даңзы САЛЧАК белеткээн.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

Округтар аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Округта сонгукчуларның саны	Бадылаашкынга киришкени	Күш чок болган бюллетеньнер	Улус депутадынга кандидат дээш бадылаашкын саны	Улус депутадынга кандидатка удур бадылаашкын саны	Сонгулдаларның түңнели
Школьный № 3						
Бендерский Валерий Борисович	2063	1332	48	488	796	сонгутпаан
Эйл Генрих Яковлевич	2063	1332	48	683	601	сонгуткан
Молодежный № 5						
Григорьев Борис Павлович	2367	1642	13	387	1242	сонгутпаан
Егоров Игорь Васильевич	2367	1642	13	1081	548	сонгуткан
Ленин № 9						
Аракчаа Кара-кыс Доштаковна	2334	1662	31	662	969	сонгутпаан
Санчай Сергей Сайынович	2334	1662	31	839	792	сонгуткан
Октябрьский № 11						
Кужугет Калин-оол Сереевич	1613	1065	23	373	669	сонгутпаан
Удумбара Чанмыр Александрович	1613	1065	23	545	497	сонгуткан
Строительный № 12						
Богдановский Анатолий Григорьевич	1542	859	11	441	407	сонгуткан
Остапец Иван Александрович	1542	859	11	268	580	сонгутпаан
Топ № 13						
Охотникова Лидия Алексеевна	2256	1403	30	612	761	сонгутпаан
Тавберидзе Владимир Давидович	2256	1403	30	613	760	сонгуткан
Чүлдүм № 14						
Кунзао Геннадий Сундуевич	1798	1114	14	362	738	сонгутпаан
Шестакова Вера Ефимовна	1798	1114	14	638	462	сонгуткан
Учебный № 17						
Нечаев Борис Семенович	2803	1843	20	992	831	сонгуткан
Чульдум Зоя Степановна	2803	1843	20	644	1179	сонгутпаан
Малчын № 19						
Донгак Зоя Баир-ооловна	1510	838	26	94	718	сонгутпаан
Кара-оол Виктор Хомушкуевич	1510	838	26	277	535	сонгутпаан
Уваннов Владимир Петрович	1510	838	26	414	398	сонгуткан
Пионер № 20						
Кузьмин Юрий Иванович	1560	1118	28	513	577	сонгутпаан
Сат Зоя Назытыевна	1560	1118	28	530	560	сонгуткан
Советский № 22						
Кан-оол Владимир Иванович	1808	1224	25	491	708	сонгутпаан
Тиимей Доцур-оол Лайзанович	1808	1224	25	554	645	сонгуткан
Калинин № 24						
Ондар Дакан-оол Езанович	2480	1448	64	558	826	сонгутпаан
Сургутанов Виталий Петрович	2480	1448	64	743	641	сонгуткан
Интернациональный № 25						
Подругин Владимир Алексеевич	1891	1206	21	553	632	сонгутпаан
Салчак Вячеслав Сюрюнович	1891	1206	21	574	611	сонгуткан
Московский № 28						
Абрамова Анна Ахметовна	2060	1385	49	514	822	сонгутпаан
Аракчаа Светлана Николаевна	2060	1385	49	668	668	сонгуткан
Ровенский № 29						
Конусваев Булат Айтмухаметович	2723	1889	8	1137	694	сонгуткан
Санчи Баир Тюлюшевич	2723	1889	8	585	1296	сонгутпаан
Тэлинин № 32						
Донгак Василий Байтосович	1715	1544	50	701	793	сонгутпаан
Хертек Нина Хертековна	1715	1544	50	761	733	сонгуткан
Ак-Довурактын № 41						
Ондар Данзын-оол Чалзанович	1277	1066	69	498	499	сонгуткан
Чымба Адыг-оол Сарыглаевич	1277	1066	69	446	551	сонгутпаан
Чкалов № 42						
Куракин Станислав Павлович	1232	993	59	343	591	сонгутпаан
Саая Ирина Чооруевна	1232	993	59	520	414	сонгуткан
Сарыг-Септин Чөөн талакы № 69						
Бочкарева Тамара Павловна	1782	1327	27	331	969	сонгутпаан
Доржукай Михаил Кулерович	1782	1327	27	849	451	сонгуткан
Бурен-Аксынын № 74						
Марцева Анатолий Васильевич	1007	889	31	495	363	сонгуткан
Удумбара Черкал-оол Алексеевич	1007	889	31	323	535	сонгутпаан
Баян Колдун № 77						
Ооржак Эрес-оол Хаянгырбаевич	1220	1160	23	554	583	сонгуткан
Салунам Андрей Байкараевич	1220	1160	23	545	592	сонгутпаан
Кара-Хаактын № 78						
Савилов Владимир Степанович	1261	1201	19	419	763	сонгутпаан
Семенов Александр Иванович	1261	1201	19	738	444	сонгуткан
Туранныг Тоң № 90						
Гончаров Валерий Николаевич	1366	948	13	544	391	сонгуткан
Доржу Нина Ефимовна	1366	948	13	315	620	сонгутпаан
Балгазынныг № 96						
Куркутов Виктор Дмитриевич	1970	1588	67	349	1172	сонгутпаан
Шиганов Анатолий Васильевич	1970	1588	67	1076	445	сонгуткан
Хову-Аксынын № 104						
Болат Анатолий Тюлюшевич	1374	516	13	329	174	сонгутпаан
Иваньков Олег Владимирович	1374	516	13	151	352	сонгутпаан
Тестин № 109						
Матпаргы Вадим Соянович	593	556	9	221	328	сонгутпаан
Эртине Монгун-оол Байырович	593	556	9	295	252	сонгуткан
Шагаан-Арыгнын Чөөн талакы № 116						
Балган Адыш-оол Тюлюшевич	2226	1902	156	671	1075	сонгутпаан
Биче-оол Камба Дамчатович	2226	1902	156	995	751	сонгуткан
Арыг-Үзүүнүн № 119						
Айыр-Санаа Чаш-оол Кыргысович	1153	1048	107	475	466	сонгуткан
Тулуш Шактар-оол Намзыраевич	1153	1048	107	437	504	сонгутпаан
Эрзиннин № 127						
Ондар Николай Алдын-оолович	1606	1575	143	831	601	сонгуткан
Урнук Нина Буяновна	1606	1575	143	601	831	сонгутпаан

Хову-Аксынын Мөрнүү талакы № 104 сонгулда округунга катап бадылаашкын үезинде ол округтуң данзызынга кирген сонгукчуларның чартыындан эвээш кезииниң бадылаашкынга киришкени-биле холбаштыр «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 53 чүүлүнге дүүштүр ол округта 1990 чылдың апрель 22-де сонгулдаларны катап эрттирер.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгулдаларының талазы-биле Төп сонгулда комиссиязында

Шагаан-Арыгның Чөөн талакы № 114 сонгулда округунга катап бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында медээлерни ол округ талазы-биле кирген билдириишкинни Төп сонгулда комиссиязынга сайгарып көргениниң соонда бээр.

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга
КОМИССАР ДУГАЙЫНДА СӨС
ОЧЕРК

(Уланчызы. Эгези №№ 53, 55, 58, 63 «Шында»)

Байысклан фронтуже чорупкаарга, оон кадайы чаат-тыг артып калган. «Хөөкүй кижи-ле карак чырып, чиктеп, дыңнап алыр ирги» — деп бодааш, ооң сагыш-сеткили амыравас чораан. Барып Украина биле Тываның аразы каш-каш муң километр ырак-даа болза, оларның аразынга чагаалар эвээш үр болгаш карыжы, холдуп турган.

Кызылдан Кечил-оол кудумчузунда оларның бажыңынга чораан, ол-бүрүнүн хуудаа арнынде ол чагаалар кадагалаттынып артпаан ирги бе дээрзин сонуургаан мен. Мичан комиссар-биле хөөрежип олурувуста, оон кадайы Самба-Дарый Чалбаевна чагааны кирип кээп олурган чүве.

— Оларны ыштыкал чораан мен. Ол-бо черлерни көөрүп чорувуста, чагаавай бергени солдур. Үнгүр болза, мен ыштыжаар көргүп турган чүве-дир ийин — дидир.

— Чагааларның утказы сагышта артпа ла ышваан. Ону ыглаваан кандыгыл? — деп, оон дилээдим.

— Чүү болбас деп — дааш, Самба-Дарый Чалбаевна [illegible]-биле [illegible]. Баштайгы чагаазында Монгуш Данзынович «Сени дааш [illegible] сагыш човап чор мен. Бир эвес [illegible] болза, ону бистиң алдарлыг бүргүткүлдарывыс — [illegible] тыпты — [illegible] биле адаар сен» деп бижээн. Самба-Дарый божааш, дыңнап алгаш, Байысклан-че чагаа-даа, белек-даа чорутпаан. Ону ол Ровно хоорунга турагаш алган. Чагаада мындыг одуруглар кирген: «Сээң чагааң дээш, фашистиг арааттаннарны чылча шаап, сокчуп турарын дээш өөрүп четтирдим. Меңче дыка сагыш човава. Ам ажырбас. Бежааш чингеп, дыңнап алдым. Олчавыс кыс болду. Сенээ белек болзун дээш ону Белек-кыс деп ададым...» Чагааны ол катап-катап номчаан. «Белек-кыс» — кончуг эки-дир. Кыс урук иезиниң оң холу, оон бирги ажылдачызы дижар болгай. Магалыг-ла болган-дыр» деп иштинде чугаалаан. Ынчангы биче Белек-кыс ам шагда-ла улгадып өскен, боду туружу өг-бүлелиг апарган. Байыскланнарның дөрт кыстарны шуптузу дээди эртемниг эртемден, экономист дээш тускай эртемниг специалистер.

Монгуш Данзынович ол чагааны алган соонда, бистиң шериглеривис Сурмичи суурну аар-берге тулчуушкун-биле хостаан. Оон соонда гвардейжилер генерал Павловтуң дужаалын ёзугаар суур чоогунда арга иштинге түр дыштанып турган. Ол үеде комиссар бодунуң ординарыжы Лопсан-Боол Далгатти штабынга дажыныы медээ чедиргеш, аъттыг хая кел чорда, хенертен немец самолеттары чавызы удуп келген, оларны боолай эгелээрде, дүже халышкаш, оңгар иштинче чаштынып чыдыпкан. Чоогунда ыяш бажыңда орус-даа, тыва-даа хөй дайынчылар чемненип, дыштанып турганын көрүп кааш, ол дүргени-не оларга маңнап четкеш:

— Самолет катап келгеш, бомбалаар чадавас, моон дораан үнүңер — деп дужааган. Шынап-ла, дайзынның самоледу дораан-на ужуп келгеш, бомбаны октаан. Оларның хөй нурузу оон үнүп четтигипсе-даа, чамдыктары бомба дүшкен бажыңга, оон чоогунга өлгени. Элээн ырагынга маңнап бар чораан комиссарның оң талакы дөңмээниң артыы талазын чазылган бомбаның кавындылары чара шаап, ол аар балыгланган. Дораан-на хан шаагайны берген, чоорту-ла чүрек бырылаар, карак шокараннаар, сагыш караңгылаар, тыныш-даа бачыдаксаар, черле бергези аажок апарган. Анаа баштайгы дузаны санитарлар, эмчилер көргүссе-даа, байдалы улам-на аартап келген. Командир Кечил-оолдуң дужаалы-биле ону госпитальче чорудупкан. Киевке госпитальга үр эмнеттинген соонда, ол фронтуже катап чорувайн барган.

* * *

Монгуш Данзынович Төрээн Тывазынга ээп келгеш, баштай АРШ-ка политажылдыг уламчылааш, оон соонда Чөөн-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң шериг комиссарынга хөй чылдарда ажылдааш, шериг албанындан майор дужаалдыг халажыже үнген. Оон халашкаш, холун сула салыпкаш, анаа олурбаан. Кажан Байысклан Чөөн-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң ынчангы колхозтарынга, а оон соонда совхозтарынга партком секретарьлап, профэвилел комитеттери даргалап чорда, бежин ол черлерниң чону ону комиссар деп хүндүлеп адаар чораан. Черле ынчаш, ол кым-даа комиссар адын сыкпаан.

Дайын соңгуунде, тайбың үеде анаа таварышкан алдептиг ниитаварышга безин Байыскланга черле ок дыымас кижи дээрзин бадыткаан. 60 чылдарның эгезинде Монгуш Данзынович Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажынга ажылдап, чурттап турган. Август ай үезинде кежээ имиртинде инек көрүп чорааш, аргадан кирип олурда, серемчилел чок бир эш ону чазыйлаан адыг кылдыр салчааш, сыгыр октуг боо-биле ооң иштинче өттүр салыпкан. А оон соонда ол Кызылга чурттай берген үеде, егерьлеп ажылдап турагаш, Чагытай девискээринге хайгаарал кылып чорда, өске бир тоңачы ооң бир талакы чаагынче ок биле бүлгүртүпкен. Кайыдаа таварылгада Байысклан эмнелгеге үр эвес чыткаш, сегип үнген. Оон соонда хоочун фронтучуну өөрү:

— Кандыг-даа ок дыыннас, каң дег мага-боттуг кижи. Чүс харны ажыр базар-дыр сен — деп баштактангылаар апарган.

(Уланчылыг).

ТУРИСЧИ ПУТЕВКА-БИЛЕ

Ыраккы «Кара-Хөл» совхозтуң автопарк коллективи чылдың-на солун программалыг концерт белеткээш, ону херээженнерге бараалгадып келген. Бо чылын ол чаңчылын база уламчылаан. Олар Март 8-те боттарының концертин база-ла херээженнерге турасхааткан. Чыылган чон ону улуг сонуургал-биле көрген.

Автопарктың коллективи кышкы үеде улуг ажылды бүдүрген. Олар малчын коданнарже мал чемин сөөртүрүн үзүктел-дирбээн. Суурнуң чурттакчыларының ажылдаралынга херек чүүктерни эккээринге база идепкейлиг киржип турар.

Механизаторлар боттарынга бижиглээн техниканы камныг эдилеп турар. Олар ам Кызылдың талаа сайгарар баазазындан 80 тонна үрезин сөөртүрүнге киржип тур. Аныяк чолаачылар Андрей Донгак, Михаил Кужугет кызымак ажылдап турар. Ылаңгыя эрткен ажыл-агый чылында Кара-Хөл кодээ Совединиң депутады аныяк чолаачы Алексей Салчак эки ажылдаан. Ол бодунга алган планныг даалгаларын ажыр күүсеткен. Аргал-шичи аныяк кижи Ортаакы Азия республикаларынче баар путевка-биле шаңнаткан.

Ыймаан-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

КАК ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында

ХООЙЛУЛАРГА ХАЖЫК ЧОК ДҮҮШТҮР

Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруктуң комитеди демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында бодунуң ажылын хөйге билдингир кылдыр тургузуп, аңаа ажылчы чоннуң деткимчезин, киржилгезин чедип ап турар. Бо талазы-биле бистиң корреспондентивис КАК-тың конституциялыг тургузугну камгалаар талазы-биле килдизиниң начальниги И. Т. Белоконь-биле ужуражып, аңаа чамдык айтырыгларны салган.

— Иван Тимофеевич, совет конституциялыг тургузугну камгалаар талазы-биле килдистерни чүү ужурлуг тургусканыл, оларны эрткен чылын чаа тургускан болгай?

— Күрүнениң айыыл чок чоруук органнарының системазында чекистерниң инициативазы-биле ССРЭ-ниң чазааның доктаалын ёзугаар 1989 чылда совет конституциялыг тургузугну камгалаарының талазы-биле килдистерни тургускан. Ол-ла доктаал-биле дайзынның идеологтуг диверсияларынга удур демисел чорудар килдистерни дужургeн. Ындыг килдистер 1967 чылдан бээр турган. Идеологтуг диверсияларга удур демисел чорудазының концепциязындан конституциялыг тургузуг камгалалының концепциязынче шилчилге даштыкы болгаш иштики чергелиг чамдык факторлардан хамаарышкан. Даштыкы аренада чаа политиктиг утаап-бодаашкын бадыткаттынып, делегей харылзааларының байдалы өскерлип турар. Совет кижилерниң ниитилел-политиктиг идепкейи улгадып, политиктиг болгаш экономиктиг системаның чаа реформазы боттанып, эрге-хоойлулуг социалистиг күрүне хевирлеттинип турар.

Ынчалзажок ниитизи-биле мындыг чаагай байдалдарда даштыкы чурттарның тускай албан черлери база антисоциалистиг элементилер бистиң шилчилгелиг берге үевистиң бергедээшкиннерин ажыглап алгаш, Совет күрүне болгаш ниитилел тургузуун баксырадыр, суларадыр дээр хөөннеринден ойталаан деп бодаар болза таарышпас.

Чаартылганың таарымчалыг эки чүүлдериниң безин ындыг ажыл-чорудулгага ажыглаарының семээшкиннери бар. Чижек кылдыр бистиң республиканың даштыкы харылзааларын алап болур. Ол харылзаалар идигни алган болгаш олар моон соңгаар-даа хөгжүүр. Ажыл-херекчи болгаш партнёржу харылзаалар тургустунуп, кады ажылдаар бүдүрүлгелерни тургузарының айтырыглары сайгартынып, кадрлар, эмчи солчулгазының дугайында чугаа чоруп турар. «Калифорния — Тыва» ниитилелдиң харылзаалары быжыгдып. Тываның комплекстиг [illegible] АКШ-тың база ГФР-ниң эртем теппериш биле солчулгалары эгелээн. Бистиң республикага даштыкы чурттардан келгеннерниң саны оон мурнунда чылдарынга бодаарга, эрткен чылын 15 катап хөй болган. Оон-биле чергелештир даштыкы аалчыларның аразындан экономиктиг шинчилелдер талазы-биле медээлерни тып, хоп-чип тарадырынга ажыктыг чүүлдерни билип алыксаар. Тываның төөгүзүн өскерти көөрүнче, националдар аразында харылзаалар дугайында маргылдааларны үндүрер, национал медерелдиң оду ңганын өскээр углаар семээшкиннерни кылып турар чамдык кижилер таварышкылаан. Оон-биле кады бистиң республиканың чурттакчыларының даштыкы чуртка артып калырынче көгүдер, олар ССРЭ-ниң карарты нергүскүзүн дээр семээшкиннер база турган. Мындыг таварылгаларны алгаш көөр болза, олар республикада ниитилел-политиктиг байдалды баксырадырынче угланганы илдең. Ынчалзажок ол чүүлдер бодунуң сорулгазын чедип ап шыдаваан.

— Демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында бодалдарның аңгыланышкаа улам илерeп. Чижээ, Тываның интернационалчы демократтыг шимчээшкиниң чижектиг хевирлер тыптып келген-дир. Бо талазы-биле силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Бо айтырыглар талазы-биле мээң хууда бодалым мындыг: эде тургустунуушкунну деткип, социализмни быжыглаары дээш хөделип турар чаа хевирниң хөй-нити организацияларын деткиир, а бир эвес оларның ажыл-херектери эде тургустунуушкунунуң сорулгаларынга болгаш идеалдарынга дүүшпес болза, оларга удур мен. Бир эвес плюрализм социалистиг хевирлиг болза, алы бодалдарның хөй янзылыы, аңгыланышкаа бистиң идеологиявыстың угшиинге дүгжүп турар болза, ону чүүлдүг деп көөр апаар.

Амгы үеде чамдык чурттарның тускай албан черлери совет кижилерниң бодалынга бисте амгы тургустунуп келген бергедээшкиннер социалистиг тургузугнун шуут бүдүжүнзен чайгаар үнүп турар дээр чижектиг билиишкинни киирерин кызыдып, бергелерни ажып эртериниң аргазы бистиң шилип алганывыс төөгүлүг шилилгеден, социализмден ойталаары ол болур дээр чижектиг чүүлдү нептередирин кызыдып турар. Дайзыннар ону ажыглап, кижилерни конституция чурумунга таарышпас үүлгедиглерже көдүүртерин болдап турар. Тываның интернационалчы демократтыг шимчээшкининге хамаарыштыр алыр болза, ооң хуузаалечинге политиктиг экстремистер авантюристер түрбас ужурлуг. Ону ниитилелге удур хөделишкиннерге ажыглаарын болдурбас херек.

— Совет конституциялыг тургузугну камгалаарының талазы-биле килдистериниң тодаргай сорулгалары чүү болурул?

— ССРЭ Конституциязында быжыглаттынган социалистиг ниитилел харылзаалары, федеративтиг күрүне тургузуу, совет кижилерниң социал-экономиктиг, политиктиг болгаш хамаатылыг эргелериниң база хосталгаларының камгалаары кирип турар. Совет күрүне болгаш ниитилел тургузуун камгалаары — Үндезин Хоойлуда көрдүнгенин бузар бүгү күрүне органнарынга, хөй-нити организацияларынга, эрге-дужаалдыг кижилерге, ССРЭ-ниң хамааты бүрүзүнге онаажыр. А чекистер болза совет конституциялыг тургузугнуң камгаларынын талазы-биле тускай сорулгаларны шиитпирлеп турар. Оларның ажыл-чорудулгазы күрүнеге удур бөлүглежиишкиннерни тургузарынче болгаш ажыглаарынче угланган даштыкы тускай албан черлериниң боданнарын үре шаварынче. Совет күрүне база ниитилел тургузуун күш-биле өскертир үзелдиг үүлгедикчи элементилерниң хөделишкиннерниң баш удур илередир база болдурбазынче угланган. Чекистер террористиг акцияларны болдурбайн, массалыг нүрүм-чуруум үрээшкиннеринче кошкулашкуннерин баш удур илередип турар. Олар ол ышкаш националдар аразында чөрүддээлер кыптыктыларын, боо-чепсек болгаш өске-даа чүүлдер ажыглаан экстремистиг хөделишкиннерже чүткүлдерни баш удур илередип, болдурбас сорулгалыг. Организастаан кем-херек үүлгедии-биле демисел биске база хамаарыштыр.

Бистиң республиканың девискээринде күрүнеге удур хөделишкиннин организастаан бөлүглежиишкиннер чок.

Бөгүнде туруп турар күрүне тургузуунга удур семээшкинниң дээш харыысалгазының дугайында «Күрүнеге удур кем-херек үүлгедишкинниң дээш хезмче харыысалгазының дугайында» Хоойлунуң 70 чүүлүнде айтып турар. Ол хоойлу 1989 чылдың август 11-де күштүг боорп кирген.

— Силер ооң мурнунда, бистиң таптаашкын үези дег турар үевисте, бешки килдистер дугайында чугаалаадыңар. Ынчан олар өске үзелдиглер. «диссидентилер»-биле демисежип турган бе? Бо дугайты делгеренгей чугаалап болур бе?

— Болур-болур. Ынчаарга эгезинде төөгүден каш-ла фактылардан чугаалаптайн. Дайын соонда даштыкы чамдык күрүнелерниң тускай хайгыыл органнары болгаш оларның-биле холбашкаан даштынныже нүүже берген антисоветчи организацияларның боттарының өөскээрек ажыл-чорудулгазынга бистиң чурттавуска органчыдыг чажыт күштерни тургузарын, демиселдиң чидиг болгаш айыылдыг хевирлерин органистарынче угланып турган. Шериг-стратегтиг дег чоруну чедип алгаш, олар социалистиг тургузугну «тайбың» хевир-биле буза тепсиир кордап турганнар. А оон соонда тыптып келген «социализмниң үрелиишкини» дээр доктрина оон политиктиг болгаш идеологтуг үнделиниин хоорурадыр база чире шаап үзалтар сорулга-биле чоннуң чамдык мезээнче угланган турган. Шак ындыг ажыл-чорудулга чажыт күштерни болгаш акша-херекселин диргелеп хораланчы сүртаал-биле капсыраашты-рып, хайгыылчы оралдажышкыннар-биле кады чоруп турган. Чеченчиди чугаалаарга, ол үениң шпиону идеологтуг үрелдекчиниң «агия кырынга турган», а идеологтуг диверсия шпионнаашкынга дөгүм бооп турган болгаш бистиң Төрээн чуртувустуң айыыл чок чоруунче дорт-ла угланган турган. Ол үеде үстүнде адаанның бешкин бөлүктүң чекистери чамдык улуг-улуг хоралаңчы хөделишкиннерни үзе шаап, чүс-чүс эмиссарларны сөйгалап тудкан. Ынчаарга, кол-ла чүве болза, чамдык совет хамаатылар күрүнеге удур кем-херек үүлгедиин кылырынын оруунга кирериниң аргазын болдурбайн барганнар.

— Бо чылдың февральда республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга националдар аразында маргыштыг чүүлдер үнер чадавас деп чугаалар тараан турган...

— Шынап-ла, харын, февраль төнчүзүнде шак ындыг чугаалар аажок калбарган турган. Олар кандыг-даа ындыг дес чок турган, ынчалза-даа республикада ниитилел-хөй-нитиниң байдалынга бак салдарны чедиргени чугаажок. Күрүнениң айыыл чок чоруук комитеди анаа дөрт үткалыг үнелелди берген, ол дугайын «Тувинская правдага» бижээн чүве. Прокуратура болгаш милиция органнары-биле демнежип турагаш, эргежок чугула хемчеглерни алгылаан.

— Черле ынчаш националдар аразының адаан-өскээниң кыпсыр дээр оралдажыышкыннарының тодаргай чижектери бар ирги бе?

— Чамдык фактылардан кирейн харын, тыва биле орус чоннуң аразында чаңчыл болган найыралын быжыглаарынга чамдык ийи-чаңгыс кижилерниң хөделишкиннери догум бооп болур бе, номчукчулар боттары-ла билгей аан. Чижээ мындыг: Чаа-Хөл ортумак школазының башкызы А. С. Хоюгбан улус депутаттарының кодээ Совединиң күүсекомунуң шиитпири-биле милиция ажылдакчызынга берген квартираны кара туразы-биле ээлеп олуруп алгаш, анаа мындыг [illegible]: «Мен Тываның Улусчу фронтузунуң кежигүнү кижи мен, бир эвес мени бо квартирадан бербес болзуңарза, ажыл-агыйның удуртукчулары — албан-дужаалындан дужурери-биле чоннуң массалыг шимчээшкин-хөделишкинниң органи-застаар кижи мен». Үстүкү класстарга төөгү кичээлдерин башкылап турган, оон-биле кады Улусчу фронтуну деткип, удуртукчуларга, эң ылангыя орус улуска удурланып, лозуңнарны болгаш транспарантыларны тудуп алгаш, митингиже үнерин сургаалдап турган.

Капиталистиг чурттардан келген чамдык хамаатылардан аңгыда, националдар аразында харылзааларда тигни доктаамал дилеп чоруур ол харылзааларның амгы байдалы республиканың чамдык «аалчыларынга» база-ла таарышпайн турар. Чижээ, Кавказтан келген А. С. Каспараянчыг аалчылар бажыңының ажылдакчыларынга: «Силерге Улусчу фронт ышкаш эвес ажылдап турар-дыр. Мен ону өөредип хөделишкиннерни углап башкарар мен. Силер, оруктар, оларны мында [illegible] берген-дир силер» — деп алгыжып турган.

Аңгы-аңгы национал кижилерниң аразында эп-найыралын быжыглаарынга дөгүм болбас өске-даа үүлгедиглер база бар бооп турар. Чижээлээрге, «Парма» кооперативтиң ажылдакчызы М. С. Телипко дээрзи ажылга кирер айтырыг талазы-биле аңгы-аңгы черлерге оон иштинде Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединге барган. Садыг министерствозунуң дугаалал ажыл-агыйының директору А. С. Кинзегин ону ажылга хүлээп алырын ойталаан талазы-биле хоойлу ёзугаар администартивтиг тайылбырын чоргүт эвес болгаш националистиг шинчилиг кылдыр көргүпер болган. Херек кырында ону хынап көөрге, ол медеглел үндезин чок болган.

Үстүнде киирип ол хевирлиг өске-даа хөделишкиннерге хамыктың мурнунда идеология органнарының, күш-ажылчы коллективтерниң боттарының талазындан шиитпирлиг сөөртүг бар ужурлуг.

Күрүнениң айыыл чок чоруук комитеди мында бодунуң сорулгазын конституцияга удур, экстремистиг чоргутаржу [illegible] бербейн болдап, ындыг чорукту болдурбайн турар кижилерни күрүнеге удур кем-херек үүлгедикчилер деп көрүп, билип турар.

— Ам сөөлгү айтырыг. Совет конституциялыг тургузугну камгалаар талазы-биле бөлүктүң ажыл-чорудулгазын амгы үеде кым контрольдап турар ирги?

— Күрүнениң айыыл чок чоруук органнарының ажыл-чорудулгазынга кол контрольду күрүне эрге-чагыргазының дээди органы — ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съезди а ол ышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совети. Тыва АССР-ден ССРЭ-ниң улус депутады В. Л. Лапыгинниң удуртуп турары камгалал болгаш күрүнениң айыыл чок чоруук айтырыгларының талазы-биле комитет боттандырып турар чүве бо.

Сибирьниң национал театрларының көрүлдези

Улуг Сибирьниң национал театрларының шии фестивалының киржикчилери Кызылда чедип кээп, чаңгыс черге чугаалажып, боттарының сонуургаан айтырыгларын билип ап турда, бо чуруктарны тырттырган.

— Сүүр-сүүр дагларлыг, кадыр-каскак Саяннарлыг Тывада келген-дир бис, өңнүктер — деп, Даг-Алтайның национал театрының режиссеру Антон Викторович Юданов чугаазын эгеледи.

Тываның хөгжүм-шии театрынга чыыш үезинде (чурукта) Хакасияның артистери Геннадий Тодышев биле Сергей Генашевти чуруунга тырттырып алган бис. Уран чүүлдүң сураглыг ажылдакчыларындан (чурукта) Улан-Удэде культура институдунуң профессору, уран чүүл эртемнериниң доктору, критик Валентина Цыреновна Найдакова база бар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ТЕАТР—ОЛ ДЭЭРГЕ ПОЛИТИКА-ДЫР

Бо хүннерде бистиң республиканың найысылалында Сибирьниң национал театрларының фестивалы болуп эртип турар. Чогаадыкчы, онзагай бо байырлалда Даг-Алтай областың национал шии театры, Хакас областың шии болгаш «Чичиген» театр-студиязы, бистиң республикадан Тываның хөгжүм-шии театры болгаш аныяктарның театр-студиязы киржип турар. Азия төвүнде болуп эртип турар байырлалда ол ышкаш ыраккы Якутияның артистери база чедип келген. Якутияның комсомол шаңналының лауреады, күрүнениң Нюрба шии театры, сураглыг якут чогаалчы Василий Яковлев-Даланның «Ыржым Вилюй» деп чогаалынга үндезилеп, ЯАССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчылары А. Борисов, В. Фомин оларның тургусканы «Ханныг өжээн демдээ» деп шиини бараалгадыр.

Нюрба театрының амыдыралының болгаш ажыл-херээниң дугайын чугаалап бээрин республиканың сураглыг режиссёрларының бирээзи А. С. Борисов биле «Социалистиг Якутия» солуннуң корреспондентизи Н. А. Крылов олардан дилээн бис.

Театрның кежегеэзи бир дугаарында 1966 чылда ажыттынган. ССР Эвилелиниң академиктиг Биче театрының чанында Москваның М. С. Щепкин аттыг театр училищезиниң якут студиязы диплом шиизи — М. Шолоховтуң чогаалы «Андарган кур чери» шии кылдыр баштай-ла анаа көргүскен. Театрның чээрби ийи сезонунда күрүнениң Нюрба шии театрының сценазынга чурттуң аңгы-аңгы улустарының драматургтарының 60 ажыг шиизин үндүргеп.

Кадыг-дошкуун агаар-бойдустуг төрээн республиканың девискээрин эргип-кезип чорааш дадыккан коллектив — ниитизи-биле алдан кижи чылдың кайы-даа үезинде, кандыг-даа хуусаада Якутияның 34 районун эргип чоруптар. Театрның көрүкчүлери — ол дээрге аңчылар, геологтар, тудугжулар, кодээ ажыл-ишчилер. Театрның маршруду тундраның муң-муң километр оруун таварты, 50-60 градус соокту шыдажып эртер. Чуртта социал-культура айтырыының ам-даа чептүг шиитпирлеттинмейн турарының херечизи — соок, эрги клубтар. Аалчылар башкыны чок черлерге барганда артистер ол соок клубтарга дүн чарар-даа ужурга таваржыр-ла. Театр делегейниң болгаш орус классиктериниң (Шекспирниң «Отеллозу», М. Горькийниң «Сөөлгүлери», А. Островскийниң «Орулгалыг чер» болгаш оон-даа өске) чогаалдарын пропагандалаарынче кичээнгейни салып турар.

Акы-дуңма республикаларның драматургтарының чогаалдарынга хөй шиилер тургустунган. Чижээлээрге, Тыва АССР-ниң улуг чогаалчызы К.-Э. К. Кудажының «Долуманың хуулгаазыны» деп шиизи якут дылга болган. Ол шиини якут дылче Иннокентий Дмитриев очулдурган.

Оон эгелээш-ле Нюрба театрының коллективи тыва өңнүктери-биле сырый харылзааны тудуп турар. Нюрба театрының режиссёру, ЯАССР-ниң алдарлыг артизи С. Н. Слепцов Тываның хөгжүм-шии театрының коллективи-биле якут классика «Лоокут биле Ньургухун» деп шиини тургускан. Шииниң очулгазынга улуг берге дээшкини болбаан, чүге дээрге якут, тыва дылдарда дөмейлешкек сөстер хөй болгаш дылдар чоокшулашкак болган.

«Театр — ол политика-дыр» деп, ЯАССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң күрүне шаңналының лауреады, Якутияның күрүнениң П. А. Ойунский аттыг шии театрының кол режиссёру А. С. Борисов чугаалап турар.

Театрның кол темазы эки, багай, чугула, чүгле чогүү... даан ынчаш чүүлдерниң аразында фронт. Эде тургустунуушкунун кол чүүлү — кижиниң уран чүүлге саадар чедирер сеткил-хөөнү. Бистиң партияның национал политика талазы-биле болгаш XXVIII съездиге чорутта чаа хүлээп алганы ийи Платформазында национал культураның онзагай бүдүжүнүң, оон ховар байлааг үнелээн таварылга эвес. «...Кандыг-даа эвээш санныг болур болза, чаңгыс-даа улус боттарының культуразын, дылын боттарының чүс-чүс чылдарда хевирлеттинип тургустунуп келген онзагай овур-хевирин болгаш аажы-чаңын чидирбес ужурлуг...» деп съездиге платформада ынчаар демдеглээн.

Ховар үнелиг театр уран чүүлүнүң культуразында бодунуң национал онзагайывысты улусчу уран чогаадыкчыга, аас чогаадыкчыга даянып катап тургузар ужурлуг бис.

«Чүс-чүс чылдарда чыттынган...» дээн Платформадан ол сөстерни силерниң театрның залынга Чылгычы Ондарның «Ханныг истер» деп шиизин көрүп ора сактып олурдувус.

Нюрба театрының «Ханныг өжээн демдээ» деп шиизи «Ханныг истерде» болуп турар болушкуннарның бир уламчылалы хире-дир. Шаг шаанда Улуг Лена хемниң ынаа талазынга ийи ажылагыйлыг төрел бөлүктер чурттаан, олар-бөлчүр дээш бот-боттарының аразында адаан-өжээннин-даа болуп чораан. Якут дылды билбес-даа тыва көрүкчүге якут чонуң салым-чолун дээп бодалтары берге эвес: он-чеп-сек, от-мес-биле чер ажылдап аар дээн эвес, а малынга олар тыш алыры-биле якут чон Соңгу чүкче чоруткан...

Эки биле багайның аразында демисел — бистиң амыдыралдың мөңге темазы. Бистиң театрның шиилеринге келген кижи бүрүзү бистиң эвилелдиң «отгуг точкаларын» база бодап көөр. Амыдырал бүрүзү — ол төрел бөлүүн, төөгүзүн, национал уламчылалын, ону камгалаар кижи-дир...

Якут чонуң бүгү төөгүзү — тайбың чонуң төөгүзү. Ол чон бодунуң чөөнүнге орус чонну тайбың хүлээп алган үш век ажыг үеде оларның-биле кады-менди, аал-дуңма ол-бүле болуп чурттап чоруур. Якутияда амгы үеде бистиң чурттуң хөй нация чонунуң 100 хире аңгы-аңгы төлээлери чурттап турар. Оларга чер үлегериниң херээ-даа чок, якут чер делгем, оон девискээри бистиң эвилелдиң девискээриниң чединиң бирин ээлеп турар, үш миллион дөрбелчин километр шөл дээрге-ле соңгу республиканың чурттакчы бүрүзүнге-ле бир дөрбелчин километр шөл-дүр. Эрге-чагыргазынча-даа байлааштас бис, ол бисте чаңгыс — республиканың бүгү националдарын төлээлээн депутаттарывыс.

Нюрба театрының ажылы тыва көрүкчү, шупту көрүкчүлер үнелээр, коллективис эки чүвени күзээр боор деп идегедивис.

АМЫР-МЕНДИ СОЛУШПУШААН...

Бо хүннерде аң-хак дээрлиг Тыва черде Сибирьниң национал театрларының фестивалы чоруп турар. Бо дээрге культура талазы-биле арга-дуржулга солчулгазының база бир онзагай талазы болуру чугаажок. Тываның көрүкчүлери каш хонук иштинде алтайларның, хакастарның, якуттарның национал аажы-чаңнары болгаш амыдыралының дээжилери сиңниккен шиилерин көрүп, оларның дугайын сайгарып чугаалажырлар. Бо чорук акы-дуңмалышкы улустарның найыралын, бот-боттарынче аалдажып, амыр-мендизин солчуп, ажылчыжын сайгаржырынга улуг идиг болур.

Көрүкчүлерниң кичээнгейинге бараалгадып турар шиилерниң аразында алтай шүлүкчү Борис Укачиновичтиң «Кым мен?» деп шиизи бар болду.

Бодум дугайты ук шииниң автору-биле ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң М. Горький аттыг литература институдун кады, чаңгыс курсчулар болуп, кожа өрээлдерге чурттап, өөренип дооскан болгаш ооң дугайында каш сөс бижикседим.

Борис Укачин 20 ажыг номнарның автору. Бистиң чуртувуста билдингир шүлүкчүлерниң бирээзи. Оон «Даг ээзи» деп тоожузу болгаш элээн каш шүлүктери тыва дылга парлаттынган. А «Даг ээзи» деп тускай дептер кылдыр үнген номну ам номчукчу садыглардан тыппас.

Шүлүкчү Борис Укачин Тываның аалчызы болуп ийи катап — бистиң чораан болгаш чогаал ажылының янзы-бүрү талаларын тыва эш-өөрү-биле сүмележип, сайгаржып турганын билир мен.

Бистиң аалчыларывыс болуп, боттарының уран салым-чаяаның көрүкчүлерге бараалгадып келген хакас, якут чонувустуң төлээлеринге: «Кирип мооралар, төреллер!» дижип, арыг чаагай сеткиливис ханызындан улуг чедишкиннерни күзевишаан, йөрээп турар бис.

Бо кыска чүүлүмнүң төнчүзүнге эжим, өңнүүм шүлүкчү Борис Укачинниң мындыг одуругларын кирип көрейн:

«Дөгеревис апрельде
Төрүттүнген улус-тур бис».

Ийе. Даштын март айның күдүрүү-даа болза, үнүп келир айывыс — апрельде улуг башкы Владимир Ильич Ленин төрүттүнгени болгай. Ынчангаш шүлүкчүнүң чиге сөглээни дег: «дөгеревис апрельде төрүттүнген бис».

Моңгуш ДОРЖУ.
Шүлүкчү.

ТЫВА ДЫЛ— БАЙЛААВЫС

«Төрээн дылды
өөренгеним —
орус дылды билириминиң
Дөжү болгаш масказы-
дыр.
Чурттадан танааным
ол».

М. Кенин-Лопсан.

Районнуң Культура бажыңынга район школаларының башкылары, күш-ажылчы коллективтерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары, ында партия эге организацияларының секретарьлары, партия, совет, комсомол, профэвилел органнарының ажылдакчылары чыглып келгеш, залды долдур олурупканнар.

Тыва чугаа сайзыралының дугаанында район конференциязынга илеткелди улус өөредилгезиниң хоочуну, Мугур-Аксы ортумак школазында тыва дыл башкызы Долчун Донгак кылган.

Хоочун башкы Д. Б. Донгак (Моңгүн-Тайга кыстарындан тыва дыл болгаш тыва литература талазы-биле эң-не баштай дээди эртем-билиг чедип алган херээжен моңгүн-тайгажы ол) «Тыва чугаа культуразының дугаанында» илеткелин мындыг эге сөстер-биле эгелээн солун:

— Тыва дыл — социалистиг тыва нацияның дылы. Совет Эвилелиниң хөй национал улустарының 130 ажыг дылдарының деңэргелиг, сайзыраан хөгжүп орар чарылбас бир кол кезээ. Тыва дылдың чаяакчы тургузукчузу, ооң эдилекчизи, шаг-төөгүден ээзи — тыва чон.

Тыва дылдың болгаш литератураның башкызы Д. Б. Донгак тыва чугаа сайзыралының дугайында илеткелинге өске-даа солун факт-барымдааларны чугаалааш, конференцияның киржикчилери чылыы-биле хүлээп алганнар.

Хоочун башкы Д. Б. Донгак чугаа культуразының сайзыралының дугайында илеткелинге профессор Д. Э. Розентальдың «Чугаа культуразы» деп номунга кайызы нацияның чугаа культуразы «Нацияның онзагай шыңарлыг, утказы тода, словары элбек, грамматика талазы-биле байлак, логикага дүүшкек, чогаал талазы-биле уран-чечен боол турар тускай ылгалып турар чугааны культурлуг чугаа деп санаар бис» деп чугаалаазын кииргеш, тус чериниң (Моңгүн-Тайга чонунуң) диалект чугаазындан тодаргай чижектерин кииргенин конференцияның киржикчилери чүүлдүгзүнгеннер. Чижээ, литературлуг дылдың норма-дүрүмүнде отту оттулар дээр турда, моңгүн-тайгажылар отту оккулар, акшаны ашка, ыдыкты эдик, аганакты — агынак дээрлер. Башкының шинчилел хайгааралдарын ёзугаар алырга, өөреникчилерниң чогаадыгларында мындыг сөстер тыптып келгилээн. Чижээ, ындыг ышкажыл дээрде, ындыг шээй. «Чүве» деп сөстү «че» деп бижип каар. «Ол таварылга мынчаар болган че-дир» деп каар. Культурлуг чугаага чугааның шын, чиге болурунуң дугайын тыва улустуң үлегер чугаалары шын бадыткап турар. Чижээ, «Шык черге үнүш ынак, шын сөске чон ынак». «Багда дон быжыг, сөсте шын быжыг».

Канцеляризм дылы чугаа культуразынга хораны чедирип турар. Чижээ, ыглап турган бир уругну дарга эргеледип чассытпышаан:

— Сен кандыг айтырыг дугайында ыглап тур сен, дом? — дээн.

Сөөлгү бежен чылдарның дургузунда тыва улустуң амыдыралында (харын-даа хүн бүрү дыл-домаанда) билингвизм тыптып, шынын чугаалаарга, дам барганын илеткелчи шүгүмчүлээн. Чижээ «Столоваядан кишкалап алыр», «Сут мод кижилир», «Ол дискотека шуут труба болду», «Бажыңымга баарымга, утбам дээрге зверь чемгерди».

Эге класстарның башкылары, ада-иелер уругларын биче чаш турар үезинде хөйүн эрттир чассыдып, сөстериниң шын эвес адаарынга өөредип каантарының тайлымындан улуг бергедээшкиннерге таваржып турарын илеткелчи база тодаргай чугаалаан. Чижээ, «Пеп-пеп, холуң чиптер», «Ылап туйдуң бе, уйуум?...

Илеткелиниң төнчүзүнде хоочун башкы Б. Д. Донгак чугаа культуразын сайзырадырынга, литературлуг дылдың норма-чижектерин ыяап-ла шыңгыы сагаан турарының чугулазын айыткаш, улуг орус чогаалчы А. М. Горькийниң «Дылды арыг чугаалаар, утка талазы-биле чидиг, тода болдурар дээш демисел дээрге культураның чепсээ дээш демисел болур деп негелдеугаазылалдыг сагындырыбиле доозары билек, тыва чугаа культуразының сайзыралының дугайында район конференциязының киржикчилери санал-оналдарын берген:

Ө. С. Салчак (Мөген-Бүрен ортумак школазының директору). Орус, тыва чогаалчыларның чогаалдарын өөреникчилер (үстүкү-даа, эге-даа класстарның өөреникчилери) барык номчувас апарганы кончуг-ла дүвүренчиг. Өөреникчилерниң хүн бүрүдеги эдилелдеринден номнар ам шуут тывылбастаан-дыр. Маңаа, хамыктың мурнунда бистер, башкылар бирги ээлчегде буруулуг бис. Шынын чугаалаарга, орус, тыва дылдарның башкыларындан аңгыда өске эртемнерниң башкылары грамматиктиг частырыгларны бо-ла кыла каап турары, өөреникчилерниң чугаа культуразынче шоолуг-ла кичээнгей салбайн турары база чажыт эвес. Ол байтыгай, партия, совет, профэвилел, харын-даа комсомол ажылдакчылары чүве чугаалаанда, кончуг-ла хөй орус сөстер-биле чугааларын каастап турар апарганын эрте дээре соксатса чогумчалыг.

М. Б. Салчак (Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хоочун башкы, шүлүкчү). Дылын билбес кижи — мугулай. Төрээн дылывысты бистер боттарывыс бокталдырып, үрегдеп турар-дыр бис. Шаанда Совет Армияга шериг херээ эрттирген мээң үе-чергелерим өөрү-биле хелемечилиг чугаалажыр турганы чаржынчыг чүүл болганын ам-даа сактып чор мен.

Бок сөстер тыва чугаа культуразын сайзырадырынга доктар-моондак боол турза-даа, тыва дыл, тыва чугаа культуразы хөгжүп-даа, сайзырап-даа турган болгай. Конференцияның киржикчилериниң чамдык үнелиг саналдарын Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында терминология комиссиязынга, Тываның төөгү, дыл болгаш литература эртем-шинчилел институдунга өй-шаанда чедирер деп саналдыг мен.

А. С. Самбуу (спорттуң хоочуну). Ачам — ат-сураглыг тоолчу чораан. Ынчангаш тыва тоолдарның чыындыларын катап үндүрерин күзээр-дир мен. «Сылдысчыгаш» катап тургустунган болганда, ооң арыннарынга бичии хемчээлдиг кыска, ханы утка лыг тоолдарны доктаамал парлаары кончуг-ла күзенчиг-дир.

М. А. Ховалыг (Мөген-Бүрен ортумак школада тыва дыл башкызы). Эдертиглерниң, чогаадыгларның методиказын ажылдап кылыр үе келген. Тыва дылга көргүзүг материалдарын кажан кылыр чүвел? Мен бодаарымга, хөй-ле шуугап турбайн, чамдык эртемнерни өөреникчилерниң төрээн дылынга дораан башкылап кирер херек. Албан черлериниң, ооң иштинде школаларның адрестерин баштай тыва дылга бижээш, оон орус дылга бижизе, чогумчалыг-дыр.

М. В. Иргит (Мугур-Аксы ортумак школада орус дыл болгаш литература башкызы). Школаларга орус дылды, литератураны кажан-даа кызагдаваза эки. Өөреникчи баштай төрээн дылын, ооң соонда орус дылды грамматика, синтаксис, орфография, орфоэпия, пунктуация талазы-биле чогуур деңнелге чедир школазынга өөренип алтар болза, ындыг өөреникчи кедизинде барып, ССРЭ-ниң кандыг-даа дээди, тускай ортумак өөредилге черлеринче «эдеринчи», «хоштанчы» чокка хала чок кирер кижи болурун өмдугаштан угаазылап бодаза эки-дир. Аңның хомчулгазы чүгле төрээн дылынга эвес, харын орус литератураның кичээлдеринге чогуур деңнелге тургузарын хамыктың мурнунда бистер дыл башкылары боттандырарын чедип алыр ужурлуг бис.

Ш. И. Намы (райкүүском даргазы). Тыва, орус дылды ханы өөренип, үнелээринге Кызылдың ийи дугаар ортумак школазының башкылары бистерге, өөреникчилерге өөредип кааның чылыы-биле сактып бодап, харын-даа чоргаарланып чоруур мен. Бичии уругларның, ылаңгыя садик назылыг уругларның дылында аасча эптешпес шиичилиг сөстерни (шынында ол сөстерниң алыс утказын ол бичиилер кайын билир ийик!) эрте дээре арыглаары, мен бодаарымга, силерниң — башкыларның херээ. Ынчангаш бо айтырыгже амыр-соксаал чок кичээнгей салза эки-дир. Культураның кедээде бүгү тала-биле тарадыкчызы — башкы.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чугаа культуразын сайзырадыр дугайында Моңгүн-Тайга районга практиктиг конференция хөй-хөй кижилерниң сеткил-сагыжын хайныктырган, чаа-чаа сорулгаларны салган.

Адыг-Тюлюш БЕГЗИ.

Бо чүүлдүң автору Адыг-Тюлюш Балганович Бегзи — хоочун журналист, республика парлалгазының идепкейлиг ажылдакчыларының бирээзи. Моңгүн-Тайга районда радиодамчыдылгазының организакчы-редактору. Ол бо хүннерде 60 харлап турар. Ынчангаш бо таварылганы ажыглап, «Шын» солуннуң коллективи аңаа изиг байырны чедирип, аас-кежикти, чедиишкиннерни күзеп тур.

ХЕВИВИСТИ ОНЗАЗЫНДЫ

Улусчу чогаадылганың «Орус кыш» бүгү-эвилел байырлалынга Чадаана хоорайның бот-тывынгыр уран чүүл киржикчилериниң күүседкени «Шагаа» деп театржыткан көргүзүүн кииргеп. Шупту чээрби ажыг кижи орукка-даа национал хептиг чораан бис. Хураган кежи тоннарлыг, кадыг идиктерлиг, хорагайлап каан чеченчоктарлыг, чараш бөрттерлиг боорувуска, улус бисти дыка сонуурган, самолетка, автобуска, кудумчуга-даа кайыын келгенивисти айтырып турду. Көрейлер, кыдаттар, моолдар-биле дөмейлээр болду.

Шынап-ла, национал хеп кижиниң дыка аян киирерин бо чораан көрдүм. Улустуң кичээнгейин хаара тудуп турар боорга, сагыш-сеткилге өөрүнчүг, чоргааранчыг-даа чорду. Сибирьниң он бир девискээрлеринден келген улустан безин хеп-сынывыс-биле ылгалып турдувус. Фольклорга үндезилээн боорга, программавыс-биле байырлалды ажыдар эргени биске берди-даа. Кайыын-даа чаңгыс-чаңгыс номерлерни чер-черден киирип турда, «Ховунуң делгемнери» деп сес оол, сес урук — он алды кижи таңцылаар таңцыны дөрт дугаар номер кылдыр киирди. Көрүкчүлер өрү шурап, адыш часкап, «эр-хейлер!» деп алгырып турду. Мерген Моңгуштуң, Каракыс Ондарның, Моңгүн-оол Моңгуштуң, Бадымаа Кара-Салдың сыгыртырын аажок үнелээн.

Тыва хепти чүгле оюн-концерт үезинде кетпейн, анаа хүннерде кедер болза эки деп бодаар-дыр мен. Тыва иштинге-ле көөрге, солун эвес ышкаш, чогум өске черлерге дыка чараш деп көөр-дорду.

Москвага бо хире эки ойнап көргүскеш, чогум Тывага шагааны ындыг кончуг эвес эрттиргени хомуданчыг-дыр. Кызылга ону кызаа кудумчуга кылганы таарымча чок. Ажык эстрада шөлүн улуг, делгем кылган болза эки. Эр-херээжен ийи башкарыкчы, ийи-чаңгыстың номерлериниң күүседикчилери орта көстүр ужурлуг. Тыва ёзу-биле Чаа чылды уткууру дыка хөй ёзулалдарны, оюннарны киириштирип турган. Хоорайның культура килдизинге ынанмайн, эртем-методиктиг төп хол туттуп кириш кен болза эки деп түңнелди үндүрдүвүс. Хөй чонуң үнелээнинге даянып, келир чылын ону эрттиреде, мындыг чүүлдерже сагыш салза эки.

Башкарыкчылар сөстү эки доктаадып алган, чараш үннүг, шимчээшкиннерлиг болза эки. Бот-боттарын үзе кирип, сценарийден хажып турар чүүлдер турбазын кызар. Байырлал индирн таарымча чок черде апарганын шын демдеглеп турар. Аъткa, шанакка көргүзүглерни, маргылдааларны кылып болур. Национал оюннарны шөлдүң элээн каш черинге организастап, ону хөй-аът кирип, шуудуп турар кижилерни шын шилиирин көрзе, «Челер-ой» деп таңцыны киирип болур. Кожамыктаарда районнар аайы-биле онзагай талаларын көргүзүп күүсетсе. Национал хеп конкурузун баш удур чарлааш, киржикчээн улусту тодарадыр. Чаңгыс ог эвээш. Моон соңгаар ону эрттирер черни эки шилээш, ийи-үш ог тиккен болза эки.

Келген улус бот-боттары-биле термоста изиг шайын, аъш-чемин чип хөөрежип чугаалажыр аргалыг кылдыр стол, сандайны белеткээр. Садыгны байырлал эгелээр мурнунда ийи-үш шак бурунгаар кылыр. Моон соңгаар бо байырлалды республика деңнелинге эрттирзе.

Татьяна МОНГУШ.
Культура министерствозунуң эртем-методиктиг төвүнде улуг методист.

ТВ

МАРТ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Днепр» — «Бенфика» (Португалия). 10.10 «Кинкулаажыг шол». Уран-чечек телефильм. 2-ги сериязы. 11.35 «Ийи чүрек». Анжела Чумак ырлаар. 12.00 Мультфильм. 12.15 Л. Бондаренко ойнаар (баян). 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30 «Үе». 13.00 Уругдар шагы. 14.00 С. Прокофьев. Концерт. 14.35 «Улаачыдыг чугаа». Кинорежиссер А. Кончаловский-биле ужуражылгазы. 15.30 Фильм-концерт. Композитор Авет Тертерян. 16.00 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Легендадан кижилер» деп бөлүктең барымдаалыг фильм. «Вера Хоружая». «Тиилелгениң тук тудукчулары». 16.20 «Бир эвес сиңерниң ....». 17.05 Владимир Познер «Донахью болгаш уруглар» деп дамчыдылганы чорудар. 18.00 Прогресс, информация, реклама. 18.30 «Үе». 19.00 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Днепр» — «Бенфика» (Португалия). 19.45 Л. Дербенев шүлүкчүнүң чогаадыкчы кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Л. Дербенев шүлүкчүнүң чогаадыкчы кежээзиниң уланчызы. 22.55 — 23.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бүгүдени биликсеп тур мен» Киножурнал. 8.35; 9.35 Биология. 11 класс. Салгаарының хромосомнуг теориязы. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. Н. Л. Толстой. «Дайын болгаш тайбың». 11.05 Эртем-таныылдырыг фильмнер. 12.05 — 13.05 «Бөөрүнүн чуреэ». Уран-чечек телефильм. 3-кү сериязы. 16.25 Псков чери.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Моңгүн-Тайганың кадарчылары». Телефильм. 18.00 «Азия төвү». Программада: Медээлер. «Чугула интервью». «Ачы-буян чедиришкини». «Ыдыктыг чагаалар».

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 А. Емельянов. «Амыдыралдан ойлавас». Шии. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар. 19.55 Реклама: «Немелде пенсия». 20.05 «Партия организацияларында отчёттар болгаш соңгулдалар». СЭКП Кызыл хоорамунуң бирги секретары Б. П. Свинцовтуң чугаазы.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 «Хомо Дуплекс» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 Э. Денисов. Концерт. 18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Делегей конкурстарының лауреаттары М. Федотов (скрипка) биле А. Ардаковтуң (фортепиано) концерти. 20.15 — 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чараш чорук өрээли» (КУР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узатыг), көрүлде залынга: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: Чаа кинолар чыындызы 9.00, 12.00. «Чечектиг шар» 10.20, 13.20. «Будалчак шил дериишкин» 15.00, 17.10, 19.10, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Крокодил Данди-2» (Австралия) 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ынакшы, бузурел көр» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Бейбарс» 16.00, 19.00 шактарда.

Депутаттарның кичээнгейинге

Политиктиг чырыдыышкын бажыңы болгаш соңгукчуларның «Перспектива» клуву март 25-те 11 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңының номчулга залынга «Дээди Советтиң болгаш хоорай Совединиң чаа соңгуткан депутаттарының соңгукчуларның чагыгларын дүрген сайгарар ... сорулгаларының дугайында» ...

Чаа соңгуткан депутаттарны болгаш келирин күзээннерни шуптузун чалап тур.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-00; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганы — 2-92-75; ◆ фотографтар — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ҮС — 00147

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 23 пятница
№ 68 (14268)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

ЧАА БҮДҮРҮЛГЕ НЕМЕЖИР

Тываның аар үлетпүрүнүң оштайгызының бирээзи болур Ак-Довуракта В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың баазазынга асбошифер болгаш асбокартон кылыгларының чаа цегин чоокку үеде туткаш, ажыглалга киирерин республиканың ажылчы чону моон мурнунда-ла дыңнаан болгаш солуннардан номчаан. Бистиң солуннуң корреспондентизи аңаа чедип, комбинаттың кол инженери Дмитрий Михайлович Савильныйга ужуражып, туттунуп турар цехтиң директору Владимир Геннадьевич Осколковтан интервью алган. Ону моон адаанда парладывыс:

— Цехтиң тудуун кажан эгелээнил? Ында кымнар ажылдап турарыл, материалдар-биле хандырылгазы кандыг ирги?

— Ак-Довуракта Постоянный суурнуң мурнуу талазында, хавак баарында ооң таваан салып эгелээнинден бээр чыл ажа берген. Ам бо хүннерде ханаларын доозуп, өрээлдерин аңгылаан. Тудугнуң иштики шолу 4104 дөрбелчин метр болур. Ооң иштинде 2592 дөрбелчин метрни эптеп тургузар дериглер болгаш механизмнер ээлээр.

Цехтиң бажыңының төлевилелин Казах ССР-де Джетыгара хоорайда төрелдешкек бүдүрүлгеден үлегерлеп алган. Свердловск областың Сухой Логта тускай бөлүк «Тыва даг-дүгү» комбинат-биле чарган керээ ёзугаар иштики төлевилелин майга чедир кылып доозуп кээр. Ам бо хүннерде тудугда районнуң ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттыган колоннаның Ак-кыс Анандыга удурткан 24 тудугжулары, хоорайда «Сибтехмонтаж» салбырындан Олег Кириенконуң 10 кижи составтыг звенозу шалыпкын ажылдап турар. Тудуг материалдары-биле хандырылга багай эвес. Тус черде белеткеп турар материалдардан аңгыда, демир-бетонну Кызылдан үзүктелиишкин чок сөөртүп келген. Чооккуу үеде 200 тонна хире нарын демир конструкциялары херек. Ону болгаш өске-даа чугула материалдарны баш удур тып алыры-биле комбинаттың чиңгине директорунуң техниктиг хандырылга талазы-биле оралакчызы Николай Антонович Вуличенко Москваже чорупкан.

Бистиң районнан соңгуткан депутат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң тудуг болгаш архитектура талазы-биле комитединиң кежигүнү, комбинадывыстың чиңгине директору Юрий Трофимович Комаров доктаамал сагыш салып, деткимчени база көргүзүп турар.

— Тудугнуң смета өзүгаар өртек-үнези, чылда бүдүрер продукциязы кандыг болурул? Асбокартон деп чогум чүл ол?

— Тудугну доозуп, ооң дериг-херекселин садып алырынга 1 миллион 200 муң рубль көрдүнген. Бо хүннерге чедир тудуг-монтаж ажылдарынга, дериглер садарынга 400 муң рубль шингээттинген. Бо чугула тудугну 1991 чылдың бирги чартыында ажыглалга киирер. Маңаа чылда 33 миллион ама шиферни, 6000 тонна асбокартонну бүдүрер. Шифер кылырынга даг-дүгүнүң бешки, алдыгы сорттарын ажыглаар. Даг-дүгүнүң кудуку сорттарынга крахмалды немээш, суг-биле хоюткаш, иштинде изиг температуралыг тускай дериглер дамчыштыр эрттириптер. Ооң кылыны 2-10 миллиметр отка өрттенмес, ток дамчытпас техниктиг курган картонну алыр. Ону машина тудуунга, электротехниктиг бүдүрүлгеге ажыглаар. Хеп базар илиирден эгелээш, космос техниказын эптеп кылырынга хереглеттинер.

Бистиң чылда бүдүрүп үндүрер ужурлуг шифервистиң 6-7 миллион ама хирези Тывага ажыглаарынга четчир. Арткан быжыг, улуг өртектиг асбошиферни болгаш асбокартонну республикадан үндүр сөөрткеш, хөй оруулганы киирип алыр аргалыг анаарывысты маңаа айтыры артык эвес.

— Цехтиң иштинге четчелеп тургузар дериглерни болгаш механизмнерни кайыын алыр силер, Владимир Геннадьевич?

— СМ 11—55А марказының автоматтыг шуушурулга шугумунуң бүрүн комплектизин Белорус ССР-де Могилёв, Гомель хоорайларының заводтарындан сөөртүп экелгеш, складта шыгжап алдывыс. Кажан тудуг доосту бээрге, ону эптеп тургузар болгаш эдиитирин ажылдадыр 5 тускай эртемниглерни ол-ла заводтардан чалап экээрин дугуруштувус. Стандарт чок дериг-херекселдерни өске черлерден диленмейн, комбинаттың бодунуң сеңгелге-механиктиг цегинге кылдырып ап болурунуң аргалары бар. Ында демир болбаазырадыр шевер кижилер, янзы-бүрү станоктар ону кылып-даа шыдаар.

— Чаа бүдүрүлге ажыттынарга чеже кижи ажылдаарыл? Оларны каяа өөредирил?

— Ону база баш удур санап каан. Шупту 200, ооң иштинде 13 инженер-техниктиг кадрлар херек. Ажылчын бүрүзүн комбинаттың чанында өөредилге комбинадынга тускай программа өзүгаар 3 ай өөреткеш, бүдүрүлгеге 3 ай дургузунда практикаладыр. Оларны өөредир дуржулгалыг мастерни төрелдешкек бүдүрүлгелерден чалаар. Дериглер тарыштырыкчылары, машинистер болуп ажылдаар 12 кижини Красноярскиден алыр планывыс бар. Бажың-балгат айтырыы берге болганда, өске черлерден хөй кижи чалавайн, тус черниң чурттакчыларын, ылаңгыя тываларны кадржаан ажылчыннар кылдыр чорту өөредип алырын, удуртукчулар кылдыр дешпидерин бодап турар бис.

— Сөөлгү айтырыг. Ажыттынар цех Ак-Довурак хоорайның экологтуг байдалынга багай салдар чедирер бе?

— Арыглал фабриказының даарбедээн довураан, даг-дүгүнүң куду сорттарын автомашиналарга сөөртүр болгаш болбаазырадыры-биле бункерже төгер. Изиг бусту болгаш хереглээр сугну чылыг төвүнден демир хоолайлар дамчыштыр алыр. Цехтиң иштинде электри күжү-биле ажылдаар шуушурулга дериглерин хевирлээр машиналарны тавары эртер холуксаа өл-шык, довураклоозун, чыт-бус чок болур. Чанынга котельная турбас болганда, хоорайның агаар делгемнинге хоралыг салдар чедирбес.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

ССРЭ-ниң Президентизиниң, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелиниң резиденциязының турар чериниң дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң Президентизиниң, ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелиниң резиденциязының турар чери Москва хоорайга, Кремльге кылдыр тодаргайлап доктаадыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль.
1990 чылдың март 21.

Литва ССР-ниң девискээринге совет хамаатыларының эргелерин хандырар, ССР Эвилелиниң тускай догуннаан чоруун камгалаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң 1990 чылдың март 15-тиги доктаалынга чөрүштүр Литва ССР-ниң Дээди Соведи болгаш чазаа совет хамаатыларының эргелерин болгаш ССР Эвилелиниң тускай догуннаан чоруун үрээринче угланган хоойлужудулга актыларын хүлээп алырын үргүлчүлеп турар. Ооң-биле холбаштыр доктаадырым болза:

1. Литва ССР-ниң девискээринде чурттап азы ында туруп турар ССРЭ хамаатыларының эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эрге ажыктарын камгалаар талазы-биле ССРЭ Конституциязының база ССРЭ-ниң хоойлуларының негелделерин сагыырын хандырарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, Литва ССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарынга, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга дагзыр.

2. Литва ССР-ниң девискээринде ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарының участогун камгалаарын күштелдирер. ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарының дугайында ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазын үрээн дүрүмге удур хөделиишкиннерни соксадыр талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң кызыгаар шериглери ап чорудар.

3. «Аң бооларын садып алырының, бүрүткээриниң болгаш кадагалаарының чаңгыс аай чурумун доктаадыр дугайында» ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1975 чылдың июль 23-тегн № 646 доктаалының күштүг чоруун Литва ССР-ниң девискээринге түр соксадыр, боо аймаан ол-ла үеде республикага садыглаарын хоруур.

Литва ССР-ниң девискээринде чурттап турар хамаатылар бестарында бар бүгү боо аймаан түр кадагалаарынга дамчыдып бээри-биле иштики херектер органнарынга чеди хонук хуусаада дужаар. Ындыг боо аймаан дужаарындан хамаатылар ойталаан таварылгада, ону хавырарын ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу хандырар. Хамаатылардан чыгдынган боо аймаан ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу хүлээп алыр болгаш ооң кадагалалын хандырар.

4. Литва ССР-ге даштыкы чурттар хамаатыларының келирinge хамаарышкан бижиктерни болгаш чөпшээрелдерни оларга тыпсырынга контрольду ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу күштелдирер. Литва ССР-ниң девискээринде туруп турар даштыкы хамаатылар ССРЭ-ге даштыкы чурттар хамаатыларының турарының дүрүмнерин үрей бээрин болдурбас талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни «ССРЭ-ге даштыкы чурттар хамаатыларының эрге-хоойлу байдалының дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр оларны үндүрүп чорударынга чедир ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, ССРЭ-ниң Прокуратуразы ап чорудар.

5. Бо Чарлык аңаа ат салган үеден соңгаар күштүг болур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль.
1990 чылдың март 21.

БИРГИ ЧЕРДЕ

«Барлык» совхозтуң хоочун хойжузу Содунам Соянович Данзычы кыштаглаашкын чаа-ла эгелеп турда, бригада кежигүннериниң хуралынга сөс алгаш, кадарган хоюн хүр кыш ажырып, чаш төлүн бүрүн камгалап алырын хүлээнген. Ол ам Бай-Тайга сумузунуң ээзи Ыргакты-Хову-Бажы деп черде кыштап турар. Кажаазы курлаг, чылыг, эрткен чайын бодунуң белеткеп алганы мал чеминиң курлавыры четчир.

Коданында 300 хою шуптузу оолдапкан. Ол хире хураганны ап, районнуң малчыннарының чарыжынга база катап бирги черни алган.

С. С. Данзычы — республиканың «Чүсчү — малчын» клубтуң кежигүнү. Үр чылдарның иштинде үре-түңнелдиг ажыл-ижин бедии-биле үнелеп, эрткен чайын аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты тывыскан.

Саңчат ХЕРТЕК.

НЕМЕЖИП-ЛЕ ТУР

Барыын-Хемчикте № 741 АКМК коллективинде Кылын-оол Ооржакка удурткан бригада «Хемчик» совхозка 1979 чылдан бээр ийи-ийи аал чурттаар 23 бажыңны тудуп берген. Эрткен чылын сүт-бараан фермазында инек кажаазын дооскан. Бо чылдың эгезинден бээр бир бажыңны ажыглалда кииргеш, ам 800 өөреникчиге школа тудары-биле ооң таваан салып эгелээн. Четпейн-не турар чүүл болза, тудуг материалдары үзүктелир.

Коллективте Ууртак Монгуш, Кудус-оол Монгуш, Аркадий Салчак, Юрий Ооржак, Маңган-оол Хертек, Юрий Дондуп олар дыка кызымак ажылдап турар. Сөөлгү үеде печка салыкчылары, каңнакчылар, электриктер, дашчылар база тып-тып келген. Ынчангаш ажылдаарынга дыка эптиг.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

МУРНУНДА

Чадааның бот-оруглагарылгалыг оруктудуг участогунда Тинерсоол Кара-Сал, Адыг-оол Ооржак — дуржулгалыг механизаторлар. Олар ында «ДТ-75», «ДЗ-42» деп бульдозерлерниң башкарыкчылары. Кышкы үеде техниктиг ажаалдазын эки шимирлиг кылгаш, оруктар кызыры-биле ажылдап кириптиннер. Амдыгаарында чер дош, берге-даа болза, бүгү эргазарын ажылдап турлаш, февраль айның планын күүсеткен.

Сюр-оол ОНДАР.

ХРОНИКА

СЭКП обкомунуң бюрозу «Тувинская правда» солуннуң редактору В. Л. Масловтуң пенсияже үнгени-биле холбаштыр ол албан-хүлээлгезинден ону хостаан. «Тувинская правда» солуннуң редакторунга мурнунда ол-ла солуннуң редакторунуң оралакчызынга ажылдап турган А. Г. Богдановскийни томуйлаан.

МЕРГЕН ФЕРМАЗЫНДА

Мерген хемниң кыдыында арыг чанында сүт-бараан фермазында хөй инекти тургузу чемтерин, ажаан турар, Каа-Хемде Мерген сүт-бараан фермазының эргелекчизи Александр Васильевич Шелехов инек кадарчылары, ажылчыннар-биле кады мал чемин тракторга чүдүрүп, кажааларже чорудуп тур.

Малчыннар фермада кыштаглаашкынның эки эртип турарын чугааладылар. Чемгерер, ажаар ажылдарны эки организастаан. Амдызында 142 инекти саап турар. Аныяк саанчы Елизавета Салчак мурнуку одуругда. Эрткен чылда ол бир инекке онаапштыр 3570 кг. сүттү саап алган. Ферманың ажылчын коллективиниң кол сорулгазы — сүттүң саалдазын эрткен чылдардан элбедири. Кижи бүрүзү ынчангаш бедиткен хүлээлгелерлиг.

ЧУРУКТА: Мерген фермазының инектер чемгерер, ажаар ажылчыннары Юрий Салчак, Александр Салчак.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТЕХНИКА — БИСТЕ КОЛ КҮШ

Бистиң корреспондентивис С. Моңгал Тес-Хем районнуң Берт-Даг суурга чораш, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң кол инженериниң хүлээлгезин күүседип турар Федор Шойдакович Шойдан-биле ужурашкаш, ажыл-агыйда техника ажыглалынга болгаш септелгезинге холбаштыр чамдык айтырыгларны аңаа салган.

— Федор Шойдакович, силерниң автопаркта кандыг-кандыг техника барыл база ооң ажыглалы кандыгыл?

— Ажыл-агыйывыста УАЗ 469-тардан эгелээш, ГАЗ-53, ЗИЛ-130 чедир янзы-бүрү маркалыг 42 автомашина бар. Арта ийизи күчүлүг КамАЗ-тар чүве. Оларның барык шуптузу бо хүннерде шимчеп турар. Мал чеми, тудуг материалы, дус, чүък, көмүр-даш дээш сөөртпес чүве-ле чок.

Техника техника-ла болгай, ооң кадында эрги, чаазы база турар. Бо хүннерде ийи автомашинаның бирээзиниң рамазын солуур бис, бо баарывыста турар бо-дур, а [illegible] септелгезин холдан [illegible] үндүртүп тур бис. Септелгеде турар техника чанында дааңы ийи-ийи кижи ажылдап турарын эскерип тур боор силер. Бирээзи — слесарь, а ийигизи — чолаачы (азы тракторист) болур. Ынчаар демниг ажылдаарга ажылдың темпизин [illegible] бүдүнгүр болур, [illegible] бедиир. [illegible] слесарь чокка [illegible] чүве болганда, кандыг-даа үрелиишкин тура берип болур. [illegible] кижилерге, үүрмек үрелиишкиннерни боду саат чокка эдип алдар кылдыр чаңчыга бээр.

Номчукчуга бир чугаалап каар солун болгу дег, а бисте оларның ажыл-ишке хамаарылгазын, харыысалгазын бедидеринге бир дөгүм болган чүве. Чолаачыларывысты ажылдың аренда хевиринче кииргенивис болур. Мурнунда кандыг ийик? Чүъктүг, чүък чок-даа болза, ынаар соондан ыш үнүп, доктаар-ла бурулап турар болза, херектиң бүдүп турганы ол. Ам ындыг эвес. Чолаачылар чек-биле, ботта туда эвес акша-биле санажыр апарган. Кандыг-бир артык [illegible] алганда азы чүък чедиргенде чекти үзе тырттар. Тончу түңнел ооң [illegible] [illegible] [illegible] бодунга, совхозка-даа бир дең-дески эки. Бухгалтерлерге ажыл база немешпейн деп бодаар мен. Олар чолаачының ажыл төлевирин санаарда, [illegible] [illegible] километр черге чедиргенин, борта хайы хире чыгаалдар [illegible] кандыг маркалыг машиназы, эрги бе, чаа машина бе дээш [illegible] албас чүвелери-ле чок. Ам чолаачыга база берге апарган. [illegible] «дуншап» черинге чүмү-биле [illegible] [illegible] сен. Бир малчын ооң эвээш кезиин азы чартыын-даа алыр боор-ла.

Эң-не кол чүүл автопаркты аренда хевиринче шилчиткеннерге, ажыл-иштиң бүдүрүкчүлүү кескузү-биле бедий бээр боор чорду. Мурнунда элең-халаң чорүп турган чалгаапайлар шай [illegible] «салдап» үнүп келдилер. Олар-биле чергелештир эки ажылдыг, [illegible] чолаачыларның саны көвүдеп, улам тодараан. Бистиң Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозувус чүгле хөй талалыг ажыл-чорудулгалыг эвес, а бүгү Тес-Хем районда эки диртеен ажыл-агыйларның бирээзи. Ынчаан кээрге, мурнакчылар бисте ажыл-иштиң адыр бүрүзүнде бар. Чогум эрткен 1989 чылдың социалистиг чарыжының түңнели-биле чолаачы Сергей Куулоович Сартыкка [illegible] тывылбаан.

— Иштинде-биле 33 трактор бис. МТЗ-80, ДТ-75 баштадыр Т-150-ге чедир МТЗ-лер, ДТ-лер шагдан бээр-ле бистиң хову-шөлдеринстиң «[illegible] аъттары» боол келген. Оларның септелгезин база борта, бо ла мастерская иштинге саат чокка кылып алыр-дыр бис. Шимчедиишкин септээр, [illegible], [illegible] [illegible] деп цехтеривис бар. Артык кезектер база оларга Т-150-ге бодаарга тывтылы [illegible]. Мырыңай чаа [illegible] Т-150 деп тракторну тапты ажыглаар болза, [illegible] [illegible] ам [illegible]. Ол амы түннерде биске дуза көргүзерден дужамыын халдаткаш туруп берди. Мындыг ийи тракторларывыстың бирээзиниң коробказын Кызыл ажыргандан бээр ам таптыг-ла бир чыл ажыг үе эртип тур. Ол бо узун хүусаа иштинде ажыглал чок туруп берген. Хайыраан эт. Солун, сеткүүлдерден номчуурга база ындыг боор-дур, аңаа артык [illegible] тып чадааш, бис [illegible] хилинчектенип турар бис хөй. Бо айтырыгны республика деңнелинге чедир шиитпирлээр үе ам черле келген болгу дег.

Ажыглалда турар тракторларны тус-тус звеноларга [illegible]. Ажылдарда быжыглаан бис. Чижээ, бир звено Тандыда «Россия» совхозтуң хову-шөлдеринде [illegible] [illegible] тырып турар. Өскези О. Шыкаа девискээринде [illegible] [illegible] хаара туттунган. Арткан бир звено шак ол [illegible] саанчы курулуушку сүт-бараан фермазынче, малчын кодааннарже ой-шаавын чедирер дээш [illegible], [illegible] ажылдап турар «Демниг салган тевe [illegible]» [illegible] [illegible], шупту трактористерниң ажылы, [illegible] [illegible] [illegible], эки түңнелдерге [illegible] турар [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар. Шак ындыг Иван [illegible] [illegible] эрткен чылда совхозтуң механизаторлар [illegible] [illegible] болду. [illegible] [illegible] [illegible] база бодунар бис.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ҮШКҮ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизиниң даасканын ёзугаар «ССРЭ-ден эвилелдешкен республиканың үнүп чорууру-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр чурум дугайында» Хоойлунуң төлевилелин Дээди Советтиң Эвилел Совединге чугаалажып көрүп эгелээн. Ук төлевилел национал бот-башкарнырын бодамчалыг болгаш демократтыг ёзуга боттандырарын хандырар хүлээлгелиг.

Төлевилел талазы-биле илеткелди Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комитеттиң адаккы комитединиң даргазы А. Е. Себенцов кылган. Саналдаттынып турар хоойлуда тургустунган айтырыгны референдум дузазы-биле бүгү талалыг сайгарып көөрүн барымдаалаан деп, ол чугаалаан. Национарның бот-башкарнырэргезиниң болгаш ону Конституцияга быжыглап киириниң дугайында демократчы идеяларны төлевилелде киирген. Ооң-биле чергелештир республикаларның эвилелден кандыг-даа айыыл-бергедээшкиннерге таварышпайн чоорту үнүп чоруй баарының база чаа тургустунган ол күрүнениң делегей харылзааларынга эптежип кире бээриниң чуруму база саналдаттынып турар.

А. Е. Себенцов Совет Эвилелинден эвилелдешкен республикаларның үнүп чоруй баарының чурумун хоойлужудуп доктаадырыбиле чергелештир ССР Эвилелиниң составынга республикаларның бактаап киреринин дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылыры чугула деп санаан.

Дараазында Национал политика болгаш националдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссияның даргазы Г. С. Таразевич сөс алган. Төлевилелди комиссияга чугаалажып көргениниң түңнелдерин дыңнаткаш, ол бо айтырыгга хамаарыштыр бодунуң саналдарын киирген.

Хоойлу хүлээп алдынарга, ону эвилелдешкен республика бүрүзүнге бадыладырының чугулазын, эвилелден үнүп турар үеде шилчиишкиниң үезин шуут доктаадып тургузарындан ойталаарын болгаш ооң-даа өске саналдарны депутаттар киирип турган.

Хоойлу төлевилелиниң бирги номчулгазы бадылаашкынның хөйү-биле хүлээп алдынган.

Депутаттар бөлүүнүң өмүнээзинден сөс алгаш, В. Я. Стадник Литвада байдал кончуг дүргет нарыыдап кел чыдар, ынчангаш ол республиканың чоннуң бүгү кезектери-биле ужуражып, оларның санал-оналын билип алыры-биле ынаар парламент делегациязын чорударын чугула боор турар деп саналдаан. Чүге дээрге Литваның чонунуң чамдык кезии республиканың Дээди Совединиң хүлээп алгылаан шиитпирлерин хүлээп көрбейн турар. Ук делегация чогуур түңнелди кылып кээрге, ол республика дугайында айтырыгны тодаргай шиитпирлээри кончуг негеттинип турар, ооң башка үе узамдыгар, байдал улам нарыыдаар.

Хүннүң ийиги чартыында Националдар Соведи ук палатаның даргазы Р. Н. Нишановтуң даргалаашкыны-биле ажылдап эгелээн. Аңаа «Эвилел Керээзиниң чаартырының болгаш ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин чугаалашкан.

Палата даргазының оралакчызы Б. И. Олейник төлевилелди дөрт удаа чугаалашканын, ону чугаалажып көөрүнге экспертерни киириштирип турганын болгаш Дээди Советтиң база Съездиниң хуралдарынга депутаттарның киирип турган саналдарын өөренип көрүп турганын дыңнаткаш, төлевилелде төптүң бүрүн эргелерин болдунар-ла шаа-биле кызырган, а эвилелдешкен республикаларның бүрүн эргелерин калбарткам деп чугаалаан.

Төлевилел бо хире белеткеттинип турган-даа болза, ында чамдык айтырыгларның тодараттынмаан турары илдең. Чижээ, ооң байдалдарда хүлээп алырынга киирип келген хоойлу төлевилелинге оларны хүлээп албас деп республикаларның санал киирер эргези чок боор турар. Ооң аңгыда, кандыг-даа хоойлуларны баштай палаталарга бадыладыр чурумну дүрүмчүдүп алза [illegible].

Автономнуг тургузугларның эргелерин ам-даа калбартырын депутаттар хуралга саналдаан. Оларның санал-оналының кол утказы тускай [illegible] [illegible] [illegible] ның болгаш күрүнелерниң бир эптиг эвилелин тургузарынче угланып турган. Бир эвес ону хандырыштар хоойлужудулгага хүлээп алдынар болза, эвилел составындан үнүп чорууруунуң дугайында айтырыг боду-ла тургустунмастай баар.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Часкы тарылгага белеткел

БИСТИҢ ШУЙДА МЫНДЫГ

«Мурнакчы» совхоз бо чылын 554 тонна тарааны, 2350 тонна сигенни, 1800 тонна силосту, 500 тонна сенажты база 80 тонна көгээ, 90 тонна картофельди алыр деп планныг. Бо хүннерде часкы тарылгага белеткел [illegible] багай эвес чоруп турар. 100 тонна тараа үрезинин [illegible] [illegible] чедир арыглаан [illegible] [illegible] машиналарының септелгезин дооступ турар. [illegible] МТЗ-80 маркалыг тракторларны септеп алган. Ынчаан-даа ДТ-150 маркалыг база [illegible] тракторлар [illegible] [illegible] [illegible] септелгеге салдаан.

Механизаторлар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Эртен чылдан хову [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] картофель [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга районa.

Партийжи амыдырал

ЧААРТЫРЫНЧЕ УГЛАНДЫРГАН

СЭКП Каа-Хем райкомунуң ээлчеглиг пленуму болуп эрткен. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин районнуң партия организацияларының чугаалажып турарының дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди партия райкомунуң бирги секретары В. Б. Петров кылган.

Партия Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин районнуң партия эге организациялары, күш-ажылчы коллективтери калбаа-биле чугаалажып турарын пленумга демдеглээн. Коммунистер болгаш ажылчы чон ол чугула документиде партияның программалыг сорулгаларын айытканын онзалап чугаалап, ону амыдыралга боттандырары бирги чергениң херээ болур деп санап турарлар. Кижиниң ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузары, партияның чаартыры, оон ат-алдарын, ролюн көдүрери, партия эге организацияларының эргелерин калбартыры болгаш өске-даа чугула айтырыглар Платформаның төлевилелинде көрдүнген. Ол бүгүнү партия эге организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң амгы үедеги ажыл-ижи, амыдыралы-биле сырый холбап, эде тургузуушкунунда кылдынган чүүлдерни демдеглеп, четпестерни чидиг-биле шүгүмчүлеп, ону эдип алырда моон соңгаар чорудар хемчеглерин ажылдап кылып турарлар.

Пленумга илеткел кылган партия райкомунуң бирги секретары Платформаның төлевилелин чугаалажырын кайы совхозтуң парткому, кайы коллективте партия эге организациязы органызастыг чорутканын, бо чугула документиге хамаарыштыр кандыг немелделерни, казылдаларны, саналдарны киирип турарын чугаалаваан. Ынчангаш төлевилелдиң чугаалажылгазы районда канчаар чоруп турары билдинмес болган.

Партия эге организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдарны эрттирериниң хуусаазының, районнуң отчёт-соңгулдалыг партия конференциязын чыылдырарының, партияның район конференциязынга делегаттар соңгуурунуң нормазының, райкомнуң ажылчын аппаратының структуразы кандыг болурунуң дугайында илеткелчи, пленум кежигүннери, партия эге организацияларының секретарьлары, чалаткан партия активи саналдарын солушкан.

Пленумга санал бергеннер партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде айыткан сорулгаларны, тодаргайлаарга, партияның боттандырар программалыг хемчеглерин коммунистерге, ажылчы чонга ханы пропагандалап тайылбырлаарынче, орта хамаарыштыр оларның саналдарын, сүмелерин алырынче, партия ажылында эде тургустунуушкунун байдалынче, ында четпестерни шүгүмчүлеп эдеринче, партияның ролюн, ат-алдарын бедидеринче, партия ажылының стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдарынче, чаартырынче кичээнгейни салып, саналдарын, сүмелерин кииргеннер.

Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы К. С. Очур-оол сөс алгаш, Платформаның төлевилели чугула документ дээрзин айыткаш. Партия ажылында, экономикада эвээш эвес берге-бергедээшкиннер барын ол демдеглээш, оон канчап үнериниң аргаларын чугаалаан. СЭКП-ның XXV съездизи аттыг совхозта партком секретары Ф. Н. Толмачев санал бергеш, СЭКП райкому партия эге организацияларының кээргүг дузалакчызы болбайн турарын шүгүмчүлээш, моон соңгаар оларның ажыл-чорудулгазынче дорт көрнүрүн негээн. «Кызыл тук» совхозтуң чолаачызы Б. М. Салчак партия райкомунуң ажыл-чорудулгазы оожум эде тургустунуп турарын саналга чугаалаан, ылаңгыя ажылчы чоннуң ортузунга чорудуп турар политика-кижизидилгелиг ажылы четпес.

Пленумга санал берген кижи бүрүзү райкомнуң ажылчын аппаратының структуразын өскертири, чаартыры эргежок чугула дээрзин айыткаш, боттарының тодаргай саналдарын, сүмелерин киирген. Партия эге организациялары, кижилер-биле ажылды экижидеринге партия райкому чугула рольду ойнаар, ынчангаш ооң ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдары, чаартыры эде тургузары чугула болуп келгенин Платформаның төлевилелинде айыткан. Ынчангаш бо айтырыгже саламчы салып турары чөп түг. Пленум кежигүннериниң, районнуң партия эге организацияларының коммунистериниң саналдарын, сүмелерин өөренип көрүп тургаш, райкомнуң структуразы кандыг болурун шиитпирлээр. Ону ниитилештирерин тодарадып кылыр тускай комиссияны пленум тургускан. Пленум кежигүннериниң, партия райкомунуң секретарьларын, делегаттар соңгуурунуң чурумнарын, партия эге организацияларының отчёт-соңгулдалыг хуралдарын эрттирериниң хуусаазын доктааткан. Районнуң партия организациязының отчёт-соңгулдалыг конференциязын апрель 27-28 хүннеринде эрттирерин шиитпирлээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АЖЫЛЧЕ ХАНЫЛААР

Партия организациязының иштики ажылын эде тургузар, ооң арга-хевирлелерин сайзырангайжыдар дээш чаа, чогаадыкчы депшилгелиг бодал-биле ажылдап турар секретарьлар бистиң «Ак-Туруг» совхозта бар. Ындыгларның чижээнге Ак-Туруг кодээ Советинде партия эге организациязының секретары Б. К. Конгарайны, Кызыл-Даг салбырының эге организация секретары С. Н. Алтан-оолду, Ак-Туруг школазында Н. К. Бегзини хамаарыштырып болур. Ол ышкаш партия ажылынга идепкейлиглерни адаары күжениг: Р. С. Хунай-оол, башкы Х. М. Чамзан, М. Д. Лопсан болгаш өскелер-даа.

Партия организацияларының дайынчы арга-шиизэзин көдүрер талазы-биле конкурсту чарлааш, тускай комиссияны тургускан. Комиссия дыка хөй организас-массалыг болгаш тайылбыр ажылын, хууда беседалажылышкынны чорутkan. Чартык чыл эрткенде баштайгы түңнелдин комиссия үндүрген. Совхозтуң парткомунуң бо чорудуу турар ажылын партия райкомунуң бюрозу деткээн.

Коммунистерниң эгелели-биле профтехучилищениң ийи кызыл байырының септелгези ... киржилгези-биле доктааткан «Углаа» деп кооператив тургустунган.

Бо кооператив эрткен чылын чонга 16 муң рубльге херегел бараанарын кылгаш, садып саарган.

Суурда ол ышкаш «Аялга» кафени совхоз директору А. Д. Түлүштүң киржилгези-биле ажыткан. Ында коммунист В. В. Ооржак өг-бүле ... биле ажылдап, чоннуң маңталын чедип ап турар. Ол кафе ажыттынгандан бээр аңаа байырлыг кежээлерни, ужуражылгаларны организастаан. Бо бүгү ажылдарны кодээ Советтиң партия эге организациязы удуртуп, боттары ... тутчуп киржип тургаш, чоннуң күжүн мөөңнеп турар.

Бо организацияның учёдунда турар коммунистер барык шуптузу планныг даалгаларын ажыр күүседип, ажыл-ижинге улуг харыысалгалыын көргүзүп келген. Партия эге организациязының секретары Б. К. Конгарай бодунуң монтёр ажылын үлегерлиг кылып турар.

Кылыр ужурлуг ажылдар, сорулгалар коммунистерниң мурнунда ам-даа хөй. Чижээ, ачы-дуза чедирилгези чүге ... болуп турарыл? Суурда ачы-дуза чедирилгезиниң пунктузунуң эргелекчизи А. Даржаа чонда чагыглар хүлээп алырының талазы-биле кызымаккай болза-даа, районнуң бүдүрүлге эргелелинден чогуур дуза, деткимче чогундан план чүгле 80-90 хуу кылдыр күүсеттинип турар. Алгы-кеш болбаазырадып кылыр сорулга-биле тургускан цехтиң ажылы химикаттар чогундан база шуудаваан.

Амгы үеде партия организацияларында СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур маргылдаа дискуссиялыг хуралдарны эрттирип эгелээн. Партияның ролю амыдыралга улгадыр ужурлуг деп бодалдарны коммунистер илередип турар.

Мартыс ДАПЫЙ.
«Ак-Туруг» совхозта партком секретары.

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ. АРЕНДА

Тээли суурнуң мурнуу чүгүнде ховунуң ортузунда согуналган орук-биле чоруп ора, оң талаже ээй тырткаш, даг баарында кыштагга келдивис. Бажың ээн. Өг-бүлениң ээлери анар дааштыг машинаның келгенин эскербээн. Кажаа иштинде чаш хураганнарны чай-шолээн чок ыдып, тудкан улус ону кайын дыңнаар.

Кажаага келдивис. Баштай төрүттүнген хураганнар ... доруга берген, клеткаларда аскылаан ногаан сигенни чип, эм холуксаалыг брикеттерни хемирип, агаарлыг, чылыг, курган кажаада өзүп доругуп турарынга өөрээн ышкаш, үскүлежип, дешкилежип ойнаан турлар.

Кадарчыларның боттарының белеткеп алган сигени ам-даа хөй, дус, сула, брикет, шиви будук бүрүзү безип бар чорду. Эки-дир. Кыштагда частың тыныжы келген, чоогунда дагларның мээстери карандылаан. Кажаада ажыл дооступ, хой одарынче шууржуп үнүп эгеледи. Оон харын малчыннар-биле чугаалажыр, оларның ажыл-ижин соңуургаар аргалыг болдум.

— Баштай совхозка чылгычылап киргеш, ооң соонда хойжулаан стажымны кады санаарга, ам 27 чыл чеде бердивис — деп, Карим Хертекович дыңнатты. Ооң назы-хары дөгээнинден бажының дүктеринде «моңгүн хыраа» дүжүпкен. Амыдыралга, ажылга-даа дуржулгалыг. Бо хүннерде коданында 293 хойлуг, ам чүгле 91 хойдан өскелери төрүпкен. 192 хураган менди доругуп турар. Кереэде көрдүнгенинден 30 хураганны артыкка алтарының аргазы барын өг-бүлениң херээжен ээзи Болат Донааевна чугаалады.

Эрткен чылын олар арендада кереэзи-биле ажылдап эгелээн. Малчыннарның ол чүткүлүн дирекция деткип, үш чыл хуусаалыг кереэни чарган. Ооң чамдык түңнелдери мындыг: кодан хойнуң ниити өртээ 21114 рубль. Баштайгы чылда 5,2 центнер дүктү кыргыырын, 260 хураганны совхозунга дужаарын хүлээнген. Оон аңгыда, кыштагда кажаа-хоралааның ажыглал өртээниң 2,5 хуузун төлээр. Совхозтан аът алган, ооң хөлезини 300 рубльдиң 12 хуузун база тыртар.

Баштайгы үеде билдинмес чүүлдер хөй болган. Бригадада организастаан экономиктиг өөредилге дыка-ла дузалаан. Эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, хой продукцияны бүдүрер, артык орулга алыр сорулганы өг-бүле салган. Чаа арга дээрге ону-мону кылып бериңер деп совхозунга чарбыттынып олурбас, бот-идепкей-биле ажылдаар, камналга дээш самбың, саазын, карандаш туткаш, ажылдаар апарган. Эки чүүл ол.

Карим Хертекович биле Болат Донааевна кажааларның, бажыңының септелгезин, мал чемин, оңгача-шагжаларны, одаар чүүл белеткээрин боттары кылган. Машина-техника ажыглалын эвээжеткеш, аътты ажыглаарынче кирген. Чайың одар-белчиирлиг черлерже каш удаа көжүп, малын эки семиртеп. Түңнел эки. Хойну менди камгалаар, хураган алыр талазы-биле кереэде көрдүнген чүүлүн күүсеткен. Дүктү чедир бербейн барган. Ынчалза-даа бүдүрген продукциязы чарыгдалындан 17292 рубль артык болган. Ынчангаш үзе санаашкында хөй орулганы алган.

Ажыл мынчалдыр-ла эдиге берген. Ынчангаш бо чылын мурнукузундан-даа артык түңнелдиг болурунуң аргазы бар. Кажаада дүшкен дүктү чыып ап турар. Хураганны 25 килограмм чедир өстүргеш, үезинде дужаар. Мал чемин арбыдады белеткеп алыр.

Ооң-биле чергелештир бо малчыннарны дүвүредип турар айтырыглар база бар. Кыштаанда кажаазы эргий, ооң өртээ 17 муң рубль кылдыр кереэде айыткан. Өртээ улуг. Аарыгдан өлген улуг хойларның өртээн база олардан тыртар дей берген. Шын бе?

Мындыг-мындыг айтырыгларны «Тээли» совхозтуң дирекциязы дарый, шын шиитпирлеп бээр ужурлуг. Кижиниң ажылдаарынга бичии-даа шаптык турбас, ооң сеткил-сагыжы кезээде серге, чиик болур ужурлуг.

Чүдүктерниң мал-маганы эки турар-дыр. Ам час келген. Олар ооң кандыг болурун билир. Белеткелдиг-даа. Малчыннарның аалынга чугаалажып, үр болбадывыс. Малчыннарның үе-шагын камнаар апаар. Бажыңдан үнүп кээривиске, аалдың хою Эдер-Куй эктинде чеде берген чор. А Карим Хертекович Хемчик бажын дургаар тайгаларның бажында дойлуп үнүп келген булуттарже көрүпкен.

— Хат хадыыр хевирлиг-дир. Хойну ыжык черже ... болза хоржок-тур — дээш, ... далажы берди.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Эрзиниң мурнуу ховуларының бир кырлаң черинде кыштагга келген бис. Хойжу аалдың улузу кажаалар чанында хураганнарны ыткан турлар.

«Чаа орук» совхозта малчыннарның «Чөөгей» кооперативиниң хойжулары болду. Байыр Мандал биле Наталья Балдаңовна малчыннаанындан бээр чээрби чыл ашкан.

Бо ажыл-агыйга бир дугаар тургускан комсомолчу-аныяктарның бригадазының кежигүннери эрткен чээрби чылдың дургузунда хой кадарып, бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Эрткен чылда олар чүстен 85 хураганны алыр хүлээнгеш, тозан бир хураганны камгалап алганнар. Малдың чеми кыргып дужаарынга база чедингиниг болганнар.

Хойжу өг-бүле бо кыжын малды эки чыл ажырган. Мал чеми кыштагга бар. Хойларның хураганнары бо хүннерде төрүктээн. Ам үш ... ажыг хөй хураганнаан. Хүлээткелер күүсеттинеринче ... деп, малчыннар чугаалап турдулар.

ЧУРУКТАРДА: Эрзиниң мурнуу ... малчыннары Наталья биле Байыр Мандалдар.

Олег ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Тус-тус соңгулда комиссияларының киирип келген протоколдарын чугаалажып кергеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 50 чүүлүнге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы 1990 чылдың март 18-те катап бадылаашкынның түңнелинде соңгуткан Тыва АССР-ниң 28 улус депутаттарын бүрүткээн:

Аракчаа Светлана Николаевна, 1948 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 5 ортумак школазының башкызы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Москваның № 28 соңгулда округундан.

Айыр-Санаа Чаш-оол Кыргысович, 1939 чылда төрүттүнген, «ҮТКА 25 чылы» совхозта ажылчын кооперациязының даргазы, СЭКП кежигүнү, Арыг-Үзүү суур. Арыг-Үзүүнүң № 119 соңгулда округундан.

Биче-оол Камаа Дамчатович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү. Шагаан-Арыг хоорай. Шагаан-Арыгның Барыын № 116 соңгулда округундан.

Богдановский Анатолий Григорьевич, 1947 чылда төрүттүнген, «Тувинская правда» солуннуң редакторунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Тудугнуң № 12 соңгулда округундан.

Гончаров Валерий Николаевич, 1957 чылда төрүттүнген, «Кызыл тараачын» совхозтуң партком секретары, СЭКП кежигүнү. Туран хоорай. Туранның Төп № 90 соңгулда округундан.

Доржукай Михаил Күдерович, 1937 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Сарыг-Септиң Чоон № 69 соңгулда округу.

Егоров Игорь Васильевич, 1951 чылда төрүттүнген, шериг кезээниң командири, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Аныяктарның № 5 соңгулда округундан.

Конуспаев Болат Айтмухаметович, 1958 чылда төрүттүнген, Кызылдың эът комбинадының директору, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Ровеснуун № 29 соңгулда округундан.

Марцеха Анатолий Васильевич, 1937 чылда төрүттүнген, Тываның каттышкан авиаотрядының командири, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Бүрен-Аксының № 74 соңгулда округундан.

Нечаев Борис Семенович, 1928 чылда төрүттүнген, Бүгү-российаның инвалидтер ниитилелиниң Тыва республика баштаар чериниң даргазы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Учебный № 17 соңгулда округундан.

Ондар Дандын-оол Чалзапович, 1947 чылда төрүттүнген, Ак-Довурактың № 3 орук-тудуг эргелелиниң мастери, СЭКП кежигүнү. Ак-Довурак хоорай. Ак-Довурактың Транспорт № 41 соңгулда округундан.

Ондар Николай Алдын-оолович, 1952 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң прокурорунуң бирги оралакчызы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Эрзиниң № 127 соңгулда округундан.

Ооржак Эрес-оол Хаянгырбаевич, 1942 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Каа-Хем суур. Баян-Колдуң № 77 соңгулда округундан.

Саая Ираида Чоодуевна, 1958 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың БАЛКЭ комитединиң секретары, СЭКП кежигүнү. Ак-Довурак хоорай. Ак-Довурактың Чкалов № 42 соңгулда округу.

Салчак Вячеслав Сюрюнович, 1949 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Күртелерадионуң тускай корреспондентизи, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Интернационал № 25 соңгулда округундан.

Санчай Сергей Сайынович, 1950 чылда төрүттүнген, НХМ-ниң истелге килдизиниң улуг истекчизи, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Ленин № 9 соңгулда округундан.

Сат Зоя Назытыевна, 1944 чылда төрүттүнген, Кызылдың эмчи училищезиниң директору, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Пионер № 20 соңгулда округундан.

Семенов Александр Иванович, 1939 чылда төрүттүнген, «Кызыл» агрофирманың баштаар чериниң даргазы, СЭКП кежигүнү. Каа-Хем хоорай хевирлиг суур. Кара-Хаактың № 78 соңгулда округундан.

Сургутанов Виталий Петрович, 1955 чылда төрүттүнген, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының кол инженери, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Калинин № 24 соңгулда округундан.

Тавберидзе Владимир Дидимович, 1954 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының начальниги, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Төп № 13 соңгулда округундан.

Тинмей Дозур-оол Лайзапович, 1939 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Советская № 22 соңгулда округундан.

Удумбара Чанмыр Александрович, 1948 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң КАК даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Октябрь № 11 соңгулда округундан.

Урванцев Владимир Петрович, 1956 чылда төрүттүнген, чурт үлетпүрүнүң девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынының кол инженери, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай. Малчын № 19 соңгулда округундан.

Хертек Нина Хертековна, 1945 чылда төрүттүнген, төп район эмнелгезиниң уруглар эмчизи, СЭКП кежигүнү. Тээли суур. Тээлиниң № 32 соңгулда округундан.

Шестакова Вера Ефимовна, 1948 чылда төрүттүнген, № 1 ортумак школаның башкызы, партия кежигүнү эвес. Кызыл хоорай. Чульдум № 14 соңгулда округундан.

Шиганов Анатолий Васильевич, 1940 чылда төрүттүнген, «Тыва агрохандырылга» каттыжыышкынының даргазы, партия кежигүнү эвес. Кызыл хоорай. Балгазынның № 96 соңгулда округундан.

Эртине Моңгун-оол Байырович, 1941 чылда төрүттүнген, «Кызылтаар» совхозтуң директору, СЭКП кежигүнү, Ак-Эрик суур. Тес-Хемниң № 109 соңгулда округундан.

Эпп Генрих Яковлевич, 1940 чылда төрүттүнген, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда салбырының улуг башкызы, партия кежигүнү эвес. Кызыл хоорай. Школа № 3 соңгулда округундан.

ХЫНАМЧАЛЫГ БОЛЗА ЭКИ ЭВЕС БЕ?

Кандыг-даа ажылга боттарыысалга херек. Ажылдың негелдези-даа ындыг болур. Маңаа хамаарыштыр хоорайның почта тарадылгазының база солуннарны, чагааларны аңгылаар черлериниң дугайын бижиир бодадым. Амгы үеде почтачыларның ажылы мурнуку үелерден элээн чиигээн деп бодаар мен. Чүге дээрге мооң мурнунда, билир болгай бис, кандыг ийик, почтачылар хамык солун, журнал суккан сумказын чүктээш, бажыңнар найда силер дээш базыптар болгай. Ам амыр-дыр. Тускай кудумчуларда тускай хааржактарны азып каан, дугаар аайы-биле суп каар ол-ла. Ол харын бир талада эки.

Ынчалза-даа чамдык ийикангыс кижилерниң хааржактарын көре тура-ла бичиидаа бол, олчалаарын бодаар бавай чаңчылы бар. Ол ёзулуг чараш эвес чүве-дир ийин. Бо бүгү бир четпес тала-дыр. База бир чүүл бар. Солуннарны, чагааларны тускай кижилер адрес аайы-биле аңгылааш чорудуп турар болгай. Ол хиреде бистиң редакциявыска келбес чагаала чок. Оларда өске адреске чагаалар бар болгулаар. Чижээлээрге: НХМ. Тудуг банкызы дээш чежени даар. Ол чагааларны алыр ужурлуг ээлери манап турар болгай. Ындыг болган төлээде, кажан чагааларны аңгылап тургаш, кончуг кичээнгейлиг болуру артык эвес-тир. Бистиң чагааларывыс база бир-ле черде астыгып чорупп турары магат чок. Кол-ла чүүл аңгылаар, ылгаар кижилерден хамааржыр апаар. Бергелер турар-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ажыл, дааңган херек деп чүве база кончуг, ону утпаза эки боор.

Ынчангаш кандыг-даа ажыл бистерден, боттарывыстан кол хамааржыр дээрзин билзе чогуур.

Ирина БЮРБЮ.
«Шын» солун редакциязының ажылдакчызы.

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРҮП, ХАНЫ САЙГАРАР

Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчылары эрткен чылын күрүнеге сүт, эът, дүк, тараа садарының пландарын ажыр күүсеткеш, 1988 чылдындан 177 центнер сүттү, 49 центнер эътти, 90 центнер дүктү ажыр саткан. Хой продукцияны бүдүрүп, ону күрүнеге садарга, хөй орулгалыг болуру чугаажок. Он бирги беш чылдыкта бодаарга, бо беш чылда совхоз мал продуктуларындан болгаш тараадан 320 муң рубльдиң орулгазын киирип алган. Ажыл-агыйның күрүнеден узун болгаш кыска хуусаалыг чээлизи 3 миллион 287 муң рубльдиң улуг кезиин дедир эгиткен. Арткан өреги 1990-91 чылдарда ажыл-агый төлептер аргалыг. Маңаа шын санажылганы, бар арга-курлавырларны чөптүг ажыглап, бүгү-ле чүүлдерге камналганы чорудар ужурлуг.

Мал чеминиң курлавырын совхоз бо чылын багай эвес белеткеп ап, артыкшылдыын өске ажыл-агыйларга садып, амгы берге үеде дузалап турар. Кайы хирени садып сайгарарын ажыл-агыйның тускай эртемниглери санап каан.

Дүвүренчиг айтырыгларның бирээзи тудуг организациялары-биле, кереэ өзугаар тудуп кылган бажыңнар, оларның өртек-үнелиниң ылгалы болур. Ооң чижээ: ийи аал ишти чурттаар бажыңны АКМК-ның тудугжулары кылып каарга, 76 муң рубль, а ажыл-агыйның күжү-биле тударга, 46 муң рубль. Совхоз бо чарыгдалдың ылгалы 30 муң рубльди малчыннарга-даа, сургаа-даа бажың тудуунга ажыглап болур. Тус черниң девискээринге ыяш дилер цехти тургузуп, тудуг материалдарын боттарывыска кылып ап болур. Аңаа ажылдаар хоочуннар-даа, аныяктар-даа Алдан-Маадыр, Ак-Даш суурларда хөй. Совхозтуң хоочун тудугжузу Кооп-Балык Шантаржапович Ооржактың бодалы мындыг:

— Тудугга ажыглаар акша-хөреңгини база камнап чарыгдаар болза эки. Шагда чоон дыттар-биле кончуг сыжыг бажыңнарны кылып чордувус. Ол бажыңнар суурда-даа, малчын коданнарда-даа бар. Тудуг материалдарынга хөйле чарыгдалдарны үндүрүп турар бис. Мен бодаарымга, амдаа болза, чоон чудуктарны чыгып тургаш, бажыңнардан тудар болза эки. Бир эвес бажың-балгат тудуун ындыг арга-биле шиитпирлевес болзувусса, «Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны долузу-биле күүседип шыдавас бис. Бир эвес чоон чудуктар-биле 3-4 өрээлдиг улуг бажыңнарны, таарымчалыг, бүдүрүмчелиг кылыр алыр болзувусса, аңаа септелге-даа дек кылбас ийик бис. Огород, сад девискээрин база катай өөренип көөр. Кереэлиг организацияларның кылган бажыңнарынга чамдык таварылгаларда дораан-на септелге кылыр апаар болгай.

Бөдүүн, дуржулгалыг тудугжунун бо чугаазы базала ужурлуг хире. Бир эвес ооң утказын хандыр бодаар болза, ажыл чок кижилерни тудугларга хаара тудуп, үр чылдарда бажың-балгат сорулгазында турарларның санаан-даа эвээжедип болурунун аргазы бар.

Республикада эъткс херээн азы өлген малдың кежинден идик-хеп аймаа даарап кылгаш, хөй орулганы киирип ап турар ажыл-агыйлар база бар. Алгы-кешти болбаазырадып бүдүрер ажыл бисте шоолуг эвес. Хуу улустуң болгаш совхозтуң-даа малының кежин чөп ажыглаар талазы-биле хемчеглер алдынмайн турар. Чамдык малчыннар өлген малының кежин сөйбестер. Складка дужаавааны кежиниң өртээн совхозтарның бухгалтериязы тыртып-ла аар харын. Ол хемчег эвестир. Хөй, өшкү кежинден чолдак тоннар, чоорганнар даарап каар болза, кижи бүрүзү ону садып алырын аажок-ла күзээрлер.

Мооң мурнунда чылдарда районнарның статистика эргелелдеринге алгы-кеш дугайында тускай отчёттар турган. Амгы үеде алгы-кеш дугайында айтырыг-даа көдүрүп турар дарга-даа, тускай эртемниглер-даа чок болганы хомудаанчыг. Эрткен чылын совхоз күрүнеге саткан бир алгызындан инек кежи дээш 3 рубль, хөй кежи — 2 рубль 25 көпеек, чылгының — 5 рубльди алган. Шынары багай болганындан ниити дужааттынган алгының өртээ дыка куду болган. Мал ажылының тускай эртемниглери бо айтырыгны өөренип көөр болза эки. Алгы-кешти дыка хөй орулганы чедир албайн турарывысты дөртү-биле минниир ужурлуг бис.

Чоокта чаа СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бюрозунга ажыл кылбас кижилерни ажылга тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып, аңаа тускай доктаалды хүлээн алган. Бисте хамаарыжыр чүүл — совхозтуң Ак-Даш салбырынга алгыдан хеп даараар кооперативти ажыдарын чугулага алганы өөрүнчүг. Кооперативтиң ажылын хөгжүдеринге бүгү талалыг дузаны көргүзер ужурлуг бис.

Оон аңгыда, күрүнеге шынары багай продукцияны саткаш, хөй орулганы чедир албайн турар бис. Эрткен чылын 191 тонна ийиги сорттуң сүдүн дужааган. Бир эвес ону шуптузун бирги сортка дужааган болза, 5536 рубль немелде орулгалыг болур ийик бис. Үскүр эвезинден 3348 кг сүт планга кирбейн барган. Ол дээш 1230 рубльди база албаан. Ниитизи-биле чыл дургузунда күрүнеге саткан сүдүвүстен 8676 рубльди чедир албаан бис.

Хөй кыргылдазының кампаниязынга эрткен чылын организас чок кирип, кыргылданы шынар чок эрттирдивис. Хойну (Ак-Даш салбырындан өскезинге) хөл-биле кыргаан. Маңүрекке хөй кыргыыр шиитпирлер ажыглаттынмаан. Шеф күжү-биле, аалдарга барып тургаш кырган. Ниити 25 тонна дүктүң 1 тонна 200 килограммы бөктүг болганшынар чок болганындан 10 муң ажыг рубльге карамалыг болдувус. Бо чылгы кыргылдага белеткелди хынап, ажылды организастаарын совхозтарның, АҮК-тың зоотехниктеринден, удуртукчуларындан негеттинип турар.

Совхоз эрткен чылын күрүнеге саткан малындан 126 муң 177 рубльди чедир албаан. Дужааган малдың ортумак деңнези бодаарга — 277 кг, шээр малдың 36 кг, а чылгының 238 кг. Күрүнеге дужааш ... апарган малды дужаап бериниң бир чылдагааны АҮК-тең мал арган турар үеде хөй план берип турар, ийиде, дужаар малды эът комбинадынга 5-6 хонукта чемгербейн, чудадыр кажаалап турары.

Он ийиги беш чылдың 4 чылы эрте берген. Чүнү чедип алган бис, чедир кылбаан чүүлүвүс чүл, чедир ажыглаваан курлавырларывыс кайдал? Айтырыглар-ла хөй. Ону шуптузун анализтеп, тодарадыр ужурлуг бис.

Совхозтуң ажыл-ишчилери дөрт чыл планындан ажыр 148 тонна сүттү, 89 тонна эътти, 2,2 тонна дүктү, 892 тонна тарааны саткан. Ынчалза-даа картофельди 18 тонна, ногааны 14 тонна чедир дужаавааны. Күрүнеге планын күүседиринге хамаатыларның дузалал ажыл-агыйжының ролю улуг. Оон чылда ортумаа-биле 80 тонна эътти, 40-50 тонна сүттү, 5 тонна дүктү садып ап турар. Бир эвес мону санавас болза, дөрт чыл планын совхоз бодунуң бүдүрген продукциязы-биле күүседип шыдавас.

Чонну аъш-чем-биле хандырарынга дузалал ажыл-агыйжының ажыы улуг. Ону сайзырадырынче соолгу үеде кичээнгейни угландырып, сиген кезер черлерни, мал кадарар одарларны тускайлап, харын-даа кыштагларны кылдырткан. Эрткен чылын хуу малдыг кижилерге 150 тонна тарааны саткан.

Бо беш чылдың соолгу чылында совхозтуң ажылчылары күш-ажылчы чедиишкиннерин улам быжыглап, четпестерни ханы сайгарып, бүгү чүүлдерге санаашкыннарны кылгаш, бедиткен социалистиг хүлээлгелерин ап, бо чылдың эгелээшкен шудургу ажылдап турар.

Хеймер-оол МОНГУШ.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези № 65 «Шында»).

Ленин диригде турда, «партияның принциптерин ТК съездизинге чедир сагыыр болгаш тайылбырлаар» деп оон сүмезин амыдыралга ханжык чокка беттандырбышаан, партия Төп Комитеди чурттуң өндүр коллективтиг эргелел башкарылгазының ыдыктыг илередикчизи болуп турган.

Ынчалза-даа В. И. Ленин мөчээн соонда удаваанда 1929 чылда совет ниитилелге болган дедегейниң коммунистиг шимчээшкининге марксизм-ленинизмниң сорулгазынга онза таарышпас Сталинниң болдунга чүдүүр чорук доктаатан болгаш оон чорааны турган политиктары ССРЭ-ге социализмни тургузар дугайында ленинчи идеяларны каржыды-биле хайыткан, бодунуң идеяларын база үзеллери-биле ленинчи номналды [illegible] чокка солаан. Сталинниң уву болза амытты чонну өнүкден алырганы, чазактан чондан, чонну чагаазындан хоора айтыкааны, партияның база курунуң бүгү эрге-чагырганын холгаалдааны болгаш чангыс кижиниң холунга мөөңнээни, эрге-чагырганың администрадивиг-командылаар системазын доктаатканы, политиктиг болгаш экономиктиг башкарылгага чангыс кижиниң тура-соруун чыгаарлавас коддаяр чорук партияны коллективтиг башкарарын болгаш хөй янзы чагаа-болдарны соксатканы, съездилерниң, конференцияларның болгаш пленумнарының чамдык шиитпирлеринге сылдаглап чагдынып алгаш коллективтиг шиитпирлерни хууда айтыышкыннаар бээриби солааны, партияның элээн нивей удурланыкчыларын чүгле Сталинниң сөзүн дыңнаар, күүседир кара айынга политиктер кылдыр хуулдурганы, социалистиг демократиязын өйталаачы болгаш партияга база чонга удур угланган соксаал чок террорну доктаамалчыткааны, кижи амытанның үнелиг чүүлдерин болгаш кижиниң мөзү-шынарларын дорттыг-биле тоор-херексевес апарганы дедегейниң коммунистиг шимчээшкинин аптерет кени болгаш бодунуң дыңнадыс эрге-чагыргазынга чагыртканы болур-дур.

Марксизм-ленинизмниң угаан чаагай төөгүзүг чаалап алышкыннарыны, социализмни тургузар херекте Коммунистиг партияның болгаш совет улустуң кайгамчык улуг чедиишкиннериниң, 1941—1945 чылдарда Ада-чурт дайынының тиилелгезиниң доозулганының совет социалистиг ниитилел болгаш хөй национальдыг куруне тургузуунуң улам ынай быжыгланының болгаш оон атададарының дедегейге бараанныныг чалгынынга болгаш сыдаалынга оорганган Сталинче чүдүүр чорук тывылган болгаш үзелерин Марксистиг-ленинчи теорияга угаазылаттынмайн турган ол улуг чедиишкиннерни чангыс Сталинниң ачы-хавыязынга кылдыр бижип, оон кижилери [illegible] шынналдыг-биле тайылбырлаар апарган.

Эрге-чагыргага быжыгып алгаш Сталин болгаш оон чоок хүрээлели партияның иштики демократиязын чиктелеш ажык-чаргыг байдалды база хостуг чугаалажыр чорукту шуут хораан. Идеология талазы-биле чорудээлерни Ленин үезинде дег партийжи дискуссияларга, партлагага чугаалажпас апарган, харын олар байдалга кылырынга онзагы партияның болгаш чоннуң хынаалдазындан Сталинниң кааны ниитики херектер органнарының талазындан күүлдер, [illegible] чорукту чылдаа болу берген.

Бодунуң күзелин болгаш идеяларын ниитилелге болгаш партияга сугавынаан, Сталин чоок хүрээлели кижилерни талазындан оскаар бодаар чорукту, кандыг-даа маргылдааны чорук чугаалары «ленинизмниң дайзыннарын тиилээриниң» аргазы [illegible] сагладлааш, кижи-кулак чоок [illegible] Сталин «ленинизмни камгалаар» шугумну бодунга шимел алган. Бодунуң хуузунда түскай идеялар, үзел, шиитпирлери чок кижи бээ айтыгы чарныын агти. Сталин херек кырында бодтиңг үзелдери-биле чөпшээрешпейн карыштан кижи бүрүн лениничилерден ойталап ыдбаан деп бүрүзүлден чораан. Сталин демократтыг централизмни бүгүде чүвелерге деңнелдетген чангыс ап болгаш партийжи чорук дугайында шиитпирин чоңдан эгелээшкинин болгаш чогаалдыны амыдлы шеглеп доктаадырының үдүвүүр амыдланчылары шугумчуларнын оон бодундан өскээр хостуг бодаарын болгаш биширин партияга удур чугул деп көөрүн негээшкинаан шиитпирли хоорт чораан.

Ленин, Маркс-биле бир демей, камаан буржуазияның эрге-чагырганың дужур [illegible] тан турда, дараазны анылап бодунуң терминдендирен чин турарлы-биле дужур берег чүве болганза, револютуг күүседээшкинин чайлаш чок деп санаан турган. Ынчалза-даа оон уламчызы бижимни болза «революстуг күүседээшкин революцияның хөгжүлдезиниң шиитпирлиг үезинде, тодаргай болгаш онза байдалдарда революцияның эректи херегтиг болгаш үзейде өзүлгер ажылдаар аргазы болур, ынчаарга ол революцияның [illegible] тыш тааны доктаамал [illegible] болгаш оон тиилелгелериниң байдалы база [illegible] тар массаларны, амыдыралыг органнивестарры бээр турган». Шак бо өөрелгиниң хамыктаны, Сталин совет ниитилелдиң төөгүзүнге трагиктиг арыннарны ажыткан.

30 чылдарның ортан үезинде коммунистерге база өскее кижилерге удур массалыг репрессия эгелээн болгаш оон [illegible] турлунуң база катаанчылдын байдалын тургузуп, чүрээтурун эгедээн. Солуннар, радио болгаш хуралдар хелдениг кижилерни халыктырып, партияның болгаш куруненин органнарынга шуургуп кирген чоннуң дайзыннарын илередип сойгаларынче кыйтырып. «бир эвес бодуңарнынгы дескиндир шимчээшкиннерни болгаш удеделиериниң эскерип көрбейн турар болганынчарга, дайзыннар чоп ол [illegible]» деп бүгүдени [illegible]. Шак [illegible] байдалга бир эвес [illegible] оон сойгалавайн бааргы болзуза, кежээ сени «[illegible]» болдур кйин деп чүвени [illegible] бижир. [illegible] болгаш [illegible] кижилерниң социал [illegible] сеткилдиг [illegible] бижиктер [illegible].

Эн-чоп бидбес, онзаанынг, [illegible] тывылган. Чурттуң социализмни тургузарын [illegible] тудум, аңгы демчели улам чидигленир деп 1937 чылда Сталинниң [illegible] теориязы [illegible] репрессиялар областтар, крайлар, республикаларже тарап, ленинчи большевиктер [illegible] партия болгаш куруне ажылдакчыларының, эртемниң, культураның [illegible] ажылдакчыларының [illegible] шериг [illegible] чаа [illegible].

1936 чылдың августа троцкисчи-зиновьевчи өлүрүкчү төп деп херек ужурунда Г. Е. Зиновьев, Л. Б. Каменев, Г. Е. Евдокимов баштадыр 16 кижини тудуп шииткен.

Оон соонда 1937 чылда Г. Л. Пятаков, К. Б. Радек болгаш өскелери-даа «антисоветчи троцкисчи төп» деп херек [illegible] чорук дээш судтан эрттирген.

1938 чылдың мартта «оңгээ троцкист блоктуң» херээ-биле суд чорудулгазын организастаан. Бо херекке Н. И. Бухарин, А. И. Рыков, Н. Н. Крестинский, Х. Г. Раковский дээш шупту 21 кижи кирген. Оларны Совет күрүнеге удур шпионнаан, сеткиндээн, С. М. Кировту, В. Р. Менжинскийни, В. В. Куйбышевти, А. М. Горькийни өлүрген, В. И. Ленинниң, И. В. Сталинниң, Я. М. Свердловтуң амы-тынынга чедери-биле бетенип турган деп бурудадкан. Бо үш херекке шериг удуртукчулары М. Н. Тухачевскийни, И. Э. Якирни, И. П. Уборевичини база өскелерин-даа оон артында МАР-ның бадуу удуртукчуларын шииткен хааныг судтарны хамаарыштыр көөр херек.

Эде тургустуунунуң чылдарында репрессияга холдашкан бүгү айтырыгларны база чангыс Сталинге шамнаар чорудпас ойталааш, оон хүрээлелинге чораан кижилерниң харыысалгазын база тодаргайлап турар болу берген. Сталин бодун долгандыр хуралган кижилерни чанпаа, кара айында чүнү-даа кылмырындан дайларавас кижилерден ап херектен нугулдедиптериндер болгаш [illegible] көөрүп чорук байдалга оларны тудуп чораан.

Ийи чангыс кижиге чүдүүр болгаш ленинчи нормаларны ойталаан чорук Ежов, Берия, Вышинский ышкаш магаданың чылбыга мангыстарын чагаган. Оларның соондан шиишкиннери болгаш [illegible]. Кем чок чевге шаажылаткан [illegible] коммунистер болгаш [illegible] кижилер [illegible] тың мурнунда Сталинниң болгаш оон чоок хүрээлели кижилерниң база Ежов бодунуг мангыстарының [illegible] кижиге удур буруу-бурут херек-дир.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.
(Уланчылыг).

Эки кижилер дугайында

ХҮНДҮЛЭЭРИМ ЭЖИМ ЧОРААН

Өөлүг кижилиг кижи, сорунзалыг чүве дег, кандыг-даа амыдыралыг, улуг назылыг, аныяк-биче-даа кижилерни бодунче хаара тудар бээр боор чүве, чүге дээрге ындыгтар өөрүшкүну, мунгарааны кымның-биле-даа дефте үлежип шыдаар, билир. Шак ындыг кижи ёзулуг-ла төрумелинден удурткучу болур [illegible] чаяаттынган-даа дег болур.

Мээн кады өөреним чораан эжим Хертек Чүдекеевич Кудуругпай чогум ындыгтарның бирээзи. Кандыг-даа кижи-биле чугаалажырда бедүүн, ажык сеткилдиг чораан. Ынчангаш оон ол эки мөзү-шынарлыын ам-даа сактыр оон овур-хевирин утпайн чурук-дур мен. Ол эжим ам бистиң аравыста чок-даа болза, оон чырыткылыг овур-хевири чүгле мээн эвес, ону билир таныыр чораан кижилерниң сеткил-сагыжында арткан деп бодаар мен.

Ол бистиң төрээн Тывавыстың база бир эрес-делиг үе-чадазы 40-60 чылдарда талантызы улам илерээн, ажылдаан, чурттап чораан. Ол өөлүг чоннуң кижи. Кижи бүрүзү-биле чугаалажып билир. Оон ужурундан ол чондан хөй чүүлдү билип ап, ажыл амыдыралынга ажыглап чораан. Чонну чоргаал, [illegible] деп чугаа бар. Чон бодунуң талантыг оолдар, кыстарын кажан-даа, кандыг-даа берге, нарын байдалдарда деткиир, оларга бүдүрээр, дежнидер.

Мээн эжим кажан-даа бодун тоглуумас, бичии сеткилдиг, бодун мендээргеммес, кижилерге дузаан-так, оларның кандыг-даа бергелерин ажыл-херээн бодунуу-биле шугудтуруп билир. Элээн каш чылдар мурнунда ажылдаан чурттап-даа чораан болза, ол амгы үениң кижизи.

Каттырганда безин өзулүг сеткилдиг [illegible] каттырар кижи чүве. Ашаа таалап олурар, таима базар кабинет-даа херек чок, портфель, галстук-даа херээ чок. Кайда-ла ажыл-иш хайныгып турарыл, ында ийи болзан сывырнып каапкан, ажылдаан турар кижи. Ол өөлүг ленинчи стильдиг ажылдакчызы.

Бир катап Кызылдан Шуйга корреспондент чеде берген-дир. [illegible] ажыл [illegible] дир. Шанга баргаш, колхоз даргазын тараа эжиг турган бир ажыктан айтырган. [illegible] «Мээн мен ийин» деп харыылаан. Корреспондент кайгай берген артында [illegible] бодуун санаачыктыг. [illegible]

[illegible]

Мээн эжим Х. Ч. Кудуругпай «Мурнанчы» колхозту 18 чыл даргалаан. Ленин ордени-биле шаңнаткан кижи. Мен ол бону аваа ажылдаан турда. Шуйга чорбаан мен. [illegible] Шуйдан Тээли бадар дашкы [illegible] мен. Чыным 60 хар [illegible]

[illegible]

— Кандыг-бир айтырыг бергедей бээрге, кырган даргавыс турган болза, ажыр бис — деп, таныыр Бады ашак чугааланды. Ийе, чүгле оон эвес, база өске-даа улустан эжимниң дугайында хөй-ле магталды дыңнаан мен. [illegible]

[illegible]

Эки кижи бүрүнниг, уттундурбас. Мээн ол эжимниң ачызы, амыдыралы амгы удуртукчуларга, аныяктарга үлегер чижек болур дээш ону бижидим ийин.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
1941 чылдан бээр СЭКП кежигүну, персоналдыг пенсионер.

Совет тургузуг килдизиниң почтазындан

КЫРГАН-АЧАМ

Бистиң кырган-ачавысты Очур Седенович Салчак дээр. А бистер ону ынакшып, хүндүткел-биле кырган-ачай дээр бис. Боду шагдан бээр садыгжы кижи. «Совет садыгның тергиини» деп херек демдээ ында база бар, күш-ажылдың хоочуну.

Садыг черинге оон ажылы дерги садыындан эгелээн. Ол чүү деп чүвел дээрзин кырган-ачавыс биске чугаалап берген болгаш оон ужур-уткасын билир бис. Кырган-ачавыс ол өйде аалдарны аъттыг кезип чораш, бараанны чонга чедирип, чедиштир садып турган. Шайны бүдүнге бербес, үш чара хирээлеп алыр деп чугаалаар. Даалымба пести база кижи бүрүзүнге чедиштирерин бодаар. Оон чугаазындан алырга, бараан ховар, ол үеде ону чедиштирерин бодап, ак сеткилдиг ажылдап турганы дыка эки. Ынчаар-ла садыгжылап келген. Ажылдаваан чери чок: Кызыл-Даг, Бай-Тал, Шуй, Тээли дээш ол ынчаар магазиннерге садыгжылап келген.

Райпога эң-не баштай автолавка келирге, кырган-ачавыс хүлээп алган. Боду садыгжылаар, оглу Сынаа машинаны башкарар мындыг турган. Ол удаада база садып алыкчыларның сеткил-сагыжын хомудатпайн келген. Шынчы ажылдап келгенин янзы-бүрү шаңналдар бадыткаар. Ам оон харыы — 75. Кырган-ачавысты салгап, оолдары — үш кижи, уруглары — беш кижи база садыгжылар болган. Оон ажылын салгап алганнар. А бистер оон оглунуң оолдары күндүлүг кырган-ачавыстың чиик адак ажылдап, чурттап чоруурунга чоргаарланыр бис.

Урутларының мурнундан Ира, Игорь ОЧУР-ЛАР.

ЧУРУКТА: Шагаан-Арыгда хоорайның алдыгы микрорайонунда кулинария магазининиң садыгжызы Даваалай Чечек бодунуң кызымак ажылчынны-биле мурнакчы садыгжыларның бирээзинге санадып, бараан саарылгазының планын ажыр күүседип келген.

Магазинниң делгиринге кулинария кылыглары элбек турар. Садып алыкчылар аңаа келгеш, амдачныг чемнерни садып ап кулинария ажылдакчыларынга база садыгжыларга өөрүп четтиргениң илергейлеп турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу

ХАНА ХЭЭЛИГ БОЛДУРААЛЫ

Самагалдай — Тывада бүрүнгү суурларның бирээзи. Оон дугайында [illegible] ырлары бежик бар. Суурну аян-шинчи киирерinge, чаагайжыдарынга районнуң хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлге [illegible] ойнап турар. Эрткен чылын [illegible] чаагайжыдылгазынга 170 муң акшаны [illegible] [illegible]. Ол түңну [illegible] шиңгээдип алгаш, оон [illegible] рынга немей 70 муң акшаның ажылдарын бүдүрген.

Суурнуң Дружба кудумчузунга 2125 метр черге изиг [illegible] шывар смета-өртээ 1989 чылда доозулган. Ам [illegible] 750 метр черин [illegible] арткан [illegible] чылдың майда [illegible].

[illegible] кусну ыяш олургулгазы организастыг [illegible]. Дыттыг-Хем биле Ужарлыг-Хемнен Самагалдай суурже бүтааларны бадырган. Ол суг-биле суурнуң [illegible] [illegible] турар. Кижи кылаштаар тротуарларны [illegible] биле шыпкан.

Самагалдайның суур баштыңы [illegible] район-биле кызыгаарында тургускан тураскаал адагашты [illegible] чер-чурттувус чурукчу Мартыйжы Чоодуның удурту лгазы-биле «Бийир» кооператив демир-бетон-биле эки пыныарлыг кылдыр кылып каан. База ол ышкаш Суг-Бажы, Механизация, Советская кудумчуларда 3 кудукту немей кастырган.

Үстүнде планныг онаалдаларны күүседиринге бистиң коллектив хире-чергези-биле боттарының улуг-хуузун киирип келген. Коллективтиң ап-найыралдыг быжыглаарынга, бүдүрүкчүлүг ажылдаазынга күш-ажылдың [illegible] Валентина Тулуш, [illegible] Шииин, Каадыр-оол Хайбаевич Салчак, Хая-оол Чоодуевич Ноокай, аныяктарывыстан [illegible] Чечек Сандып өскелерге үлегер [illegible] келген. Партия, советтер организациязынга үр чыл үре-түңнелдиг ажылдаан, аныяктарның дагдынчылы, коллективте партия эге организациязының секретары Булак [illegible] Шииин [illegible] [illegible] берген болза, бистиң ажылывысты [illegible] башкаарынга бодунуң [illegible] рин ажыктыг талаларын көргүзүп келген.

Бо чылын планныг онаалдаларывыс ниитизи-биле 12 [illegible] [illegible]. Ынчангаш [illegible] [illegible] Ол кайы-даа тудуг организацияларының программазынга кирбээн чүве. [illegible] ажыл-агыйжы [illegible] [illegible] 120 муң [illegible] шиңгээдир. Тудар [illegible] [illegible] контора, [illegible] [illegible] [illegible] склад, одалга товү. Тудугжу бригаданы тургузар, тудуг материалдары-биле хандырар талазы-биле райкүүском дуза чедирер деп турар.

База бир улуг ажылды негээр черлерниң бирээзи Дружба кудумчузунуң арткан 1375 метр черин изиг хоюдуг-биле асфальтылаары болур. Ону кылырып Кызылда орук эргелелинде кооператив-биле керээ чарган.

Бистиң кылыр ажылдарывыстың хевирлери янзы-бүрү. Чогум-на оон ужурунда хөй адырлыг деп адап турар ужуру-даа ында. Суурда улуг, биче 30 ажыг албан черлери, организациялар бар болуп турар. Суурувусту чаагайжыдып, чараш хевирниичи киирип алыр деп бодаар болзувусса, ол организацияларның дузазы, киржилгези ыяап-ла херек апаар. Күш-ажылчы коллектив бүрүзү Самагалдай кодээ Совединиң шиитпири-биле боттарынга быжыглаан девискээрлерин арыг-силиг тудуп, ыяш херим-кажаалары, түс-түс олургуп алган ыяштарын эки ажаап, септелгезин үезинде чорудуп турары күзенчиг.

Хөй-ле чугаа, шугумчулелдерниң соонда, суурнуң богун чангыс черге төгерин чурумчудар кылдыр дүтүржүп алганывыс черле демдеглевишиг [illegible]. [illegible] бүдүрүлгениң даа, хуу-даа кижилерниң бүгү ам-даа таварышкан-на черин ге кайы хамаанчок төгер чорук уламчылап турары кончуг хомуданчыг. Аңаа немей үе-дүптүң эрги боктарын безин чангыс аай чурумчуткан бок төгер черже тондур дажыглап чадажып турар болгай бис.

База бир сагыш човап чоруур чүүлүм бар. Аалчылар бажыңынга, чунар-бажынга келген кижилерге садары-биле ховар, үүрмек бараанарны, ижер суксун аймаан район баштаар чери хандырып турарын үзүктелдирбес талазы-биле райкүүскомнуң шиитпири бар. Ол бала-амыдыралда боттанмайн турар.

Бурунгаар чаа базымнарны хире-шаавыс-биле кылып турар бис деп болур. Эрткен чылдың декабрьдан эгелээш, «Ужарлыг» деп аъш-чем аймаа кылыр база арган хеп-сыын садар кооперативти ажыткан бис. Моон соңгаардаа чогаадыкчы бөө-биле ажылдаарын планнап турар бис.

Улустуң ырында Самагалдай дугайында: «хаштындан харап көргеш, хана хээлиг дээр-ле боор он» дээри ышкаш төрээн суурувустуң келир үези дээш чангыс демниг ажылдап, чурттап, кужугусту үндүрээли.

Дайынчы ЧООДУ.
Тес-Хем районнуң хөй адырлыг коммунал ажыл-агый чериниң директору.

ЧАҢГЫС ОЛ-ЛА АЙТЫРЫГГА ИЙИ ЧАГАА

Тээли суурдан «Шын» солун редакциязынга келген бо чагааның кол утказы-биле таныжып көрээли. Ооң автору Эрес Чыдым районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң ажылында таарышпайн турары чамдык чүүлдерни айтып каан. Тодаргайлаарга, шак кылыр, амыдыралдың нарын дериг-херекселдерин септээр мастер чүге чогул дээрзин айтырбышаан, шакты Кызылче кылдыртыры-биле чорудуптарга, чиде бээрин, септеп каан телевизор катап дораан үрелип каар, хейде-ле өртээ улуг дээрзин бижээн. Хепти будуур, аштап-арыглаар чер чогунга хомудап турар. Оон аңгыда, чиик өртектиг постен эр улуска хөйлең дээн чижектиг хепти чүге дааравас, сатпазыл дээрзин айтырып турар. Оон ыңай мындыг одуруглары номчуур бис: «Уйты идик даарадып алыры-биле аңза эргежок чугула материалдарны катай аппарып бергенде, бо кижи бодаарга, чагыкчы кижи чүгле кылганы дээш төлээр болгу дег, мында ындыг эвес».

Ол-ла бүдүрүлге черлеринге, ол-ла чүүлдерге хамаарышкан база бир чагаа бар. Ону база-ла Тээли суурда чурттап турар Орлан-оол Салчак бижип, бисче чорутпан. Ооң бижип турарындан алырга, уйтыдан аңгыда, хөвеңниг чоорганнарны, курткаларны база ындыг байдалдыг садып турар. Чылдагааның айтырарга, бүдүрүлгениң начальниги дөрт харыы бербес дээрзин дыңнадып турар. Автор чеди кижиниң мурнундан айтырыг салып турар.

РЕДАКЦИЯДАН: бо ийи чагааның баштайгызы ол-ла ат-биле редакцияга моон мурнунда база келген. Авторга ужуражып, чугаалажып сорулга-биле бистиң түскай корреспондентивис Александр Хертек Тээли суурга четкеш, Эрес Чыдым деп аттыг кижини чагаада айыттынган адрестен тыппаан. Ынчангаш ол бүдүрүлге чериниң коллективиниң ат-ыыды-биле таныышкаш, ол дугайын бижээн кижи. Ындыг турбуже, ооң соон дарый үстүнде таныышканывыс чагаалар редакцияга база келген. Ынчангаш коллективтиң ажыл-ижин, ооң мурнунда турар сорулгалар дугайын чугаалап, тайылбыр кылып бээрин Бай-Тайга районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Б. Д. Хемер-оолдан диләэн бис.

Удуртукчуга сөс

— Бистиң коллективтиң мурнунда кол-ла сорулга — амыдырал хандырылгазының ачы-дуза чедирилгезин экижидери. Эрткен чылын багай эвес ажылдааныvыстың планныг онаалданы 107,2 хуу күүсеткенивис бадыткаар. Дааранылга, баш таарар цехтериниң эки ажылын демдеглеп турар бис. Дески чүве кайда боор, чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар бар. Ындыг байдалдан үнериниң чугулазын билип турар бис. База бир кол сорулгавыс ол. Ажылывыска кандыг-кандыг чүүлдер моондак болу бээрин каксы-даа бол, тайылбырлаарын оралдажып көрейн.

Химиктиг ашталгага хамаарыштыр. Эрткен чылын июль, августа Ак-Довуракта химиктиг ашталга фабриказының туруушкунундан хеп ашталгазынга саадаашкын болгулаан харын, ол хептерни Кызылче чорудуп тургаш, байдалдан үнүп алдывыс. Бистен хамаарышпас мындыг чүүлдер турул кээр боор чүве-дир ийин. Шак ындыг үелиишкиннер чангыс эвес удаа болур.

Баш таарар цехтиң ажылын үстүнде мактадым. Херээжен коллектив болганда, авалар, кырган-авалар, угбалар ажылдап турар бис, уруг-дарыг аарый бээрге оларның чанынга олурар, уруг азыраары-биле узун хуусаалыг шөлээже үнер авалар база турар. Кадрлар айтырыы ынчаан, шыннап-ла, нарыыдап келир. Ынчалзажок бүдүрүлге эргелелинден мастерлер график ёзугаар кедээже үнүүшкүннерни кылып турар. Шак мындыг байдалдарның болганчок тургустунуп келирин барым даалап көргеш, кадрлар айтырыынче элээн кичээнгейни салып турар бис. Ийи мастер база биске немежир. Ниитизи-биле ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар бисте алдынып турар. Дериг-херекселдер-биле [illegible] дырылга база багай эвес немей алганнарывыс база бар.

[illegible] суурларда чу[illegible] [illegible] алыр пунктуларның ажылдаарынга совхозтар удуртукчулары, кодээ Советтер күүсекомнары деткимчени көргүзүп турар. Ажылдерек харыылаалыг болур болза, үүле бүдүнгүр деп чүвени билир бис. Күш-ажылдың, бүдүрүлге сагылгачурумун быжыг болдурарынга профкомнуң, өске-даа хөй-нитти организацияларының талазындан алдынып турар ниити хемчеглер дээштиг боор тур. Ай дооступгада, бүдүрүлге түңнелдери-биле кады ону база чугаалажып келген бис. Хамыктыктының болган таварылгада, айтырыг ол кижиге көргүнүп турар янзы-бүрү чиигелделерни кызыгаарлыр дээрзинге чедир тургустунар. Бистиң ниити ажылывыска күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң деткимчези, улуг көскү апаар чылдар.

Телевизор септээр мастер график ёзугаар үнүүшкүннерни организастап турар. Ооңуг телевизор септээри-биле мастерлер Кызылдын [illegible] [illegible] апаар турар. Аргыыт эмектер чедишпейн, тывылбайн баарындан, саадашкыннар болу бээр таварылгалар бар. Материал чагыкчының турда, чүгле дараан өртээн төлээр, өске таварылгада, көрдүнгеи чижек-норма ёзугаар төлээр апаар. Ол бүгү квитанцияга бижиттингей турар.

Шак септелгезинге саадашкын болбайн турар. Кандыг-бир чылдагаан тургустунуп келир болза, үстүнде демдеглээним ышкаш, күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелинге чугаалажыр, буруулуг кижиге төлеткей ийи таварылгавыс бар. Шак хүлээп алдынган, квитанция бижиттинген болганда, төлээр апаар бис.

Редакцияже чагаа бижээн кижи айтып турары чүүлдерни тодаргай чижек-фактылар-биле айтып турган бижээн болза, харыызы ол айтырыгларны долгандыр тургускай мен. Бо таварылгада, ниити тайылбыр кылыр ужурга таварыштым. А коллективтиң ажылы ниитизи-биле багай эвес.

АЪДЫМ

Тыва аъдым чаптанчыг,
Тырып мага-боттуг.
Дыңын тыртып мунарга,
Дывылаксап челер.
Кагыр-бертке торулбас,
Каюдап кылган дагалыг,
Харбал маңнап орда,
Хартыга дег кашпагай.
Аът чылы чолуксун,
Ажыл-чорук бүтсүн,
Арбай-тараа элбекшип,
Арат чонум өөртсүн.

АЙДЫҢ ДҮНЕ

Тегерик ай чырыын чажып,
Төөректелип үнүп келди.
Теңгүзү чок делгем дээрде
Төнмес оруун уламчылаан.
Түмен сылдыс чырып турда,
Дүнеки дээр кайгамчык-ла.
Чаңыннадып чивеңнешкен —
Чаа-чылдың бүдүүзү-ле.

Галина САНДЫЙ-ООЛ.

ҮЕМ ЭРТКЕН, ЧААСКААН ЧОР МЕН

● ОЮН-БАШТАК ●

Оттуг аъттыг, хып дээн
чалыы,
Он сес харлыг үем турда,
Мактанмас мен, чаражымдаа,
Мартылдаа чок кежээ чораан.
Оомга мен мензэргенип,
Оолдар далдаар чаңныг
чордум.
«Салымывыс кадып алгаш,
Чаңгыс черге чурттаалы»
деп,
Чадаанада Саттың оглу
Санал кирип чедип кээрге,
Чоорум-ол ийик, көрүнмейн-даа,
«Чолдак сен» дээш, ынаваан
мен.
Каргыраалаан, хөөмейлээн,
Кангал, эрес аажы-чаңныг,
Каа-Хем чурттуг орлан
оолду
Каш удаа чугаалашкаш,
«Карактары сыгыр-дыр»
дээш,
Каапканым хомуданчыг.
«Эдии-чүрээм чамдыы
болдун,
Эргимим боол өршээ көр»
деп,
Эрзин чурттуг оол келгеш,
Эжиннейлеп ээрежирге,
«Бажың дүгү тас-тыр»
дигеш,
База-ла шуут тооваан мен.
Ачыр-дачыр түтчүп тургаш,
Алдан-дөртке шүглүп үнер,
Арзылаң дег мөге-шыырак
Алдан-Маадыр чурттуг эрни
«Шала дүмчүү таңдаш-тыр»
дээш,
Чаныыче-даа чагдатпаан мен.
Чаартынган Тывавыста
Чалыы хыстар төнген эвес,
Аажы-чаңым орта билбейн,
Арнын көргеш, тооваанымн
Оолдар менээ чеже чаңныр
Оон ол чурттай берген.
Чараш кызыл чечек-даа бол,
Шаа кээрге оңуп калыр.
Хып дээн чалыы назын база
Кырып, чөнүүр өйлүг
болгай.
Үе-черген далдап чорааш,
Үем эрткен, чааскаан чор
мен.

Светлана ООРЖАК.

«АЪТ ДУЖААР» АРТ

● *Чечен чугаа* ●

Кежээки имир тайганы чоорту шыва ап кел чер. Коданда анай-хураган, мал-маганның демги одардан келгенинде ышкаш, аалаан-чиилээн девиденчиг шимээн-даажы чавырлып, оожургай берген. Тоо быдарады чажыпкан кажык дег, ында-мында кажаа-хораа кыдыгларында, коданы бир кылдыр тарап, бир-ле улуг таалалга алыскач чүве дег клаактадып шимгилепкен кельженип каап тургулаар. Аалыг сүт эмгеш тоткан анайжыктар аваларын долгандыр дешкилежип маннашкылап, оон шала улуглары мыйыстарын шалышкан ышкаш, туралыг-туражак шак-шок кылдыр үскүлештиргеш, бо-даа хей чүве-дир оң дишкензиг соксай хона бергиледи. Аалдың улуг улузу мал-маганын саап, сүт саанын тыртып, чиштенип дооскаш, маңган ак өнүң кыдыында ногаан шыкта кидис хевис чаткаш, иштиг сүттүг шайын, быжыргаш бичеве, соктаан далган-тараа, өреме, саржаан салааш, делгандыр олурупкан, каткы-хөглүг хөөрешкен шайлап олурлар.

Бис база анай-хураган ыдып, тудуп, бызаа тыртып, улуг улуска дузалажып, бодувуска хамаарышкан ажыл-иживисти шагда дооскаш, өг хөлегезинде хөлбеңнешкен шыкта андаштанып, ыймактажып тур бис оң. Ол аразында бо дүне кым «тоолчу» болурун хуваажы кааптывыс. Тоолчу... Сактырымга, ол ында менээ билдинмес бир-ле сүр-күчү сиңниккен, ыраккы эрте-бурунгу орандан эдэсалгал дамчыштыр келген төөгүлүг элчин ышкаш. А оон-биле мен тывызыксыг тоол оранынче ужудуп, оон байлак чажыттарын ажыткан ышкаш мен. Караңгы имир дүжерин четтикпейн-не манаар бис. Аалдың кежээки ажыл-хожулун кылып дооскаш, улуг, биче хамык кижи дооза өгге чыглып келирин билек, тоолчудан салдыкпайн дилеп-ле эгелээр бис. А тоолчувус — кырган-авам бисти үр манатпас-даа, күзел-туралывыс биле тоолун ыдып бээр. Сөөскен даңзазынга тээкпызын тип алгаш, каш шыйыладыр соргулааш, «Шыяан ам» дээри билек, өг ишти шыпшык баар.

Чүгле суугуда от хөглүг дызырткайнып, хоолайдан дүдүскектиг ыштың дүргектери дүндүүштелип, тоолга амыраан самнап турганзыг. Дээвиирден чивеңнешкен кывыскыглар анаар бакылап кээп, салдынайн дыңнап турганзыг. Тоол ыда бергенде, кырган-аваамны көөрге, сеткил девиин-биле, шынап-ла, бир-ле ырак, эргим черже төөгүнүң кожаазы-биле аъттаныпкан, а ол чорууруда бисти эдертип алгаш ышкаш сагындырар. Улуг-бичеввис чок удуур уйгу-даа, амыр-дыш-даа уттундурган, бүгү сеткиливис чүмү-биле чүгле тоолчуда орар бис. «Чаа, тоолум доостум, тоолдаа чорутту, мен-даа бо келдим» — деп тоолчу доозарга, паш-саваны ээп, аштанып-чемненип, улаштыр база дыңнап кириптер бис.

Оон бээр үр болу берген, кырган-авам «ажыт кирген». А тоолдарын кежээниң боттарывыс ээлчежип тоолдаар бис. Дүн дүжерге-ле, дир бажында ак ширтектер кырынга кайгамчык чараш, узун дуктуг ангор чадыглар кырынга одуртур чыткылапкаш, өгүнүң дүндүүндеп шөйүлген көк ыштыы эдерти көрүп, караңгы дээрде чивеңнешкен сылдыстарның мерген «чуртталгазын» хайгаарап, тоолдажып, солун чугаалажып чыткылаар бис. Имир дүшкен, солун чугаа-даа эгеледи. «Шыяан ам, эрте-бурунгу шагда чүве эвес пе — деп, тоолчунуң аяны-биле эжиивис хөөреп кирипти. — Солун чугаа диилм, карактарынар шийипкеш, аът кулаа көзүлбес караңгыда, ээн тайгада эге чааскаан халдып ор мен деп бодап алыңар деп, кижиң мындыг. Узун-Кара суга бир-ле катап ачам-биле чер хонган низээвисти дилеп чораан, дүнеки тайгага диди-ренчиг «аян-чоруумну» сактып келгеш, эжимниң чугаазын ол-ла дораан каракка чуруй каапкаш, тынныжым тыртыпкан манап чыдыр мен.

«Улуг-Арт чоокшулаан тудум, чорумалдың чүрээ ушта халый берги дег шаклыланып, тынныжы бачыдап чораан» — деп уламчылай-дыр. Дүнүң долу чагырганзында кирген күчүлүг тайга боруну чайгаар чурттагазын уламчылап турган, чүгле дүн чарыштыр аалынден үгеи чорук кижизинге мыңда бүгү-ле чүве элдепсиниг, чиртим ышкаш сагындырган. Хенертен, оон чыда калбайн эдерти кедеп чораан бир-ле чүве оваарымча чок боор бүдүк базынган ышкаш болганда, чииртдарс дээн дааш караңгы шыпшыкны өттүр ада каапкан. Кайгал-оол мениээн уу-биле аъдының аксын шеле сога каапкаш, маң кадынга кулак салып дыңнаалаан — чүве билдиртпээн. Эзиниң бачымнап, девидээн сеткилин билгензиг, аъды быгтырарлай хаап, ыгтыны дам барган. Коргунчуг арт бо-ла келген! Чүгле монуу-ла тын менди эртип алзымза деп иштинде тейлеп хап орган. Шынында-ла ол кортук деп чемеледип-даа көрбээн эр-ле болгай. Өнедини Кайгал дээп, эрес-кайгал, тоор чүвези чок, оде-чараа, дидим дээни ол. Ону дыңнааш, демги чыылган ии чыткан сагыжым намдай хона берди.

Ынчалзажок Улуг-Арт дугайында улустуң дидир-дидир чугаазы оон чүрээн өрүмнеп, чиргиндирип чораан. Оон кадында болза кавының аалдары ону амдаа сагыыр, дүн чарыштыр бээр углавас, «хай-бачыт» болур дээр, а «аңаа» таварышкан кижилер база-ла бар дижир. Шаанда, улуг дыка база ырак эвесте болган чүве-дир. Дүн чоруктуг кайгал эр Улуг-Артты ажып орган. Салгын-хат кулакка сыыладыр сыгырып, даалымба тону дартайтыр үрлүпүп, карак шокараңнаар кылдыр аъттың сыр кара маңы-биле салып орган. Ынчап-ла хап орда хенертен чанында аът былгырган, чүген-суглук кыңгыраан ышкаш болганда, аъттыг кижи кожаланчып келген. «Эжен-не бо! Карак сүдел!» — деп киживис мөгүдеп алгыра каапкарга, мен-даа билинмес, ийи каракты шийиптеш, шуглактан сирбентиптим. «Аза-шулбузу, эр-херээжени-даа билдинмес, мүн-не хевири кижи ышкаш, бир-ле чүве олче дүрзүнчүү кончуг көрүп олурган. Эр-даа угаан-кут чок дап бээрге, күжүр аъды чүгле караш дээн. Демгизи база-ла чыда калбаан. Артты эртер, эртпес чорда хенертен аъдының дөрт даваанын дужапкан чүве дег ол черинден шимчевейн барган.

Арга-эзим чаңгыландыр кургамзык каткы чииртим тадыңайны-ла берген, оон-биле чарыштыр алгы-кышкы, ыы-сыы кулак уюк-талы берген!

Даң адып чорда демги эр арны-бажы хан шылба, аъдының кырында медерел чок бир аал өдээнге келген. Оңгарлып келгеш, оглунула чугаазы чок болган. Олла хевээр ол кижи чүгүн-бүрүн хей чүве чугаалаар, оон кээп ыглаар, каттырер, угааны өскерлип калган дээр. Улуг улус ону көргенде «Өршээвиң! Аал-четкер таварышкан амытанныы» — дижип, холдарын тейлей тудуп, өрү чалбарыыр турган чүве дээн.

Чаа, Кайгал-оол-даа таптыг-ла арт кырынга үнүп кээрге, аадыыртан өрү дүгүн аъттыг кижи бараа өскен орган. Азының кижиниң, бажының дүктери адыйган кээп, чүрээ тургулган ышкаш болган. Кончуг чүвези дозуп келгени бо-ла-дыр! — деп бодал бажынга ажып дээн. Аъдының бажын хей соккаш, дедир чиирт-ле дээн. Кажан-на сегирип аъыр ирги, кажан-на аъдым дужактаптар болду деп бодал-биле ужутуп-ла орган... Мүн-не, тын-менди бир аал кодазынга ыт-ырышту чииледип халдып кирип келген. Ону дыңнааш, ам харын чоорган сирбектээш дериткен адыштарымны бүдүү аңаа өгеп, ынчалза-даа дүвүревишаан, улам сиңнигип дыңнай бердим.

Кайгал-оол-даа чүү боор, чылыткан шай аартап, оожургап алгаш, аалдың улузунга дүнеки ужуралын хөөреп берген. Эртенинде ол чугаа хем иштиниң аалдарынга дыргын барган. Четкерге четтирбейн барган Кайгал-оолду көрүп, ооң чугаазын дыңнаксаан кижилер-даа көвүдээн. Удатпаанда Улуг-Арттың дуу талазында таптыг-ла ол-ла үеде азага душкан кижи база тыпты берген... Чир-шоң дүшкен катыдаан ам-на чүвениң ужурун билип каап, Кайгал-оолдуң азага алдырбаанынга амыраан чүве дег, чанымда эжимни кичигелей каапкаш, катты-хөгнү улам өөскүттүм. «Хай-хой, кулугурлар, даарта даң бажында турар болгай, чоону бердинер» — дээн ыттан каткывыс шеглеп, ынчалзажок чоорган иштинче баштарывыс супкаш, дөскел чок кенен сеткилдерниң девиин-биле база катап тоол оранынче шымны бердивис.

Раиса ТАМБА-СЮРЮН.

Москвада М. Горький аттыг Литература институдунуң студентизи.

Экии, эргим хүндүлүг «Шын» солуннуң ажылдакчылары! Силерже, Сүт-Хөл районда чурттап, ажылдап чоруур Елизавета Бүрбүевна Ондар бижип олур мен.

Мээң урум Сайзаана Сүт-Хөл ортумак школазында 11 «в» класста өөренип турар. Өөредилгези эки, бо чартык чылда ударник болган. Өг-бүлевисте ийи дугаар уруувус, акызы шеригде, дуңмазы оол 9 класс, эң бичези 5 харлыг, садик барып турар, ады Тайгаана.

Мен авазы, уруумну өскерип орарымга, шүлүктер бижиир хевирлиг, оозун арай чажырар. «Сүт-Хөлүмну» деп шүлүүн номчааш, чарашсынгаш, силерже чорудуп ор мен. Мооң мурнунда солунга база бижип тургулаан кижи.

СҮТ-ХӨЛҮМНҮ

Көрүнчүк дег кылаңайнып чайнап чыдар,
Куу куштуң шымнып өскен холчүгежи.
Көккүр арга арзында чаштып чыдар,
Кудай дээрниң арны болган, Сүт-Хөлүмнү.
Хөөмейлээн, каргыраалаан аялгалыг,
Көшке-хая арзындап чорғаар баткан.
Хорумнарым, дагларымның кзастакчызы
Хоолаштыг, аржаан суглуг, Сүт-Хөлүмнү.
Эзим-арга кыры-биле кииский ужар.
Ээрлерниң шуглуп үнер чурту болган.
Эрээн шокар чечек, чимис шыва бүргээн.
Эпереллиг эргим чуртум, Сүт-Хөлүмнү.
Арт-сын ажыр каас-коя шиметтинген.
Аңы-кужу, балык-байлаа эгээртинмес.
Арат чонга бараалгадып сеңнеп турар.
Алс дээр дег, ак-көк өңнүг Сүт-Хөлүмнү.

Сайзаана ОНДАР.

Сибирьниң национал театрлар фестивалы

«ТУБА»

Сибирь чонунуң национал театрларының Азия товуунде эртип турар бирги фестивалының [illegible] Даг-Алтай областың национал [illegible] театрының артистериниң «Туба» деп [illegible], каттырынчыг [illegible].

Тубалар — Алтайның тайга [illegible] бир аймаа [illegible] Туба — чыында ат. А [illegible] аар-берге, хай-халаптыг, хөктүг ужуралдарга [illegible] хөглүг, баштак, чечен-мерген сөстүг алтай кижиниң овур-хевирин алтай шүлүкчү Л. В. Кокышев бодунуң «Туба» деп шүлүглелинге бижээн, алтай чонунуң революция мурнунда болгаш бөгүнгү амыдыралын ында көргүскен. А ол шүлүглелге үндезилеп шоодуглуг, каттырынчыг, ийи кезектиг шиини театрның тургузукчу режиссеру Антон Юданов бижээн. Театрның коллективиниң ол каттырынчыг шиини фестивальга шилип алганы таварылга болбаан. Шүлүглелдиң автору, шүлүкчү Лазарь Васильевич 1975 чылда багай сеткилдиг кижилерниң холундан өлген. Ооң чырык адынга ол шиини тураскааткан.

Ядыы, самдар тооруук чыыкчызы Туба аалынга ийи оглун, аныяк, чараш кадайын арттырып кааш, хоорайже тооруук базаарлап чоруткаш, янзы-бүрү ажы-чаңныг, албан-дужаалдыг, алыксак-чиксек кижилерге таваржып — хулиганнарга, чиик амыдырал сүрер тенек херээжэнге, орус бай садыгжыга, шажын-чүдүлге төлээзинге, хамга, арагачыларга, шагдааларга... Кажар, баштак, хөглүг, вас-сөстүг, ынчалза-даа артык сеткил чок Туба (ооң ролунда актёр В. Киндиков) кижилерниң эң багай аажы-чаңынга алыспаза-даа, сөөлүнде барып-барып дүш болуп кара-бажынче кирер. Оон чанып келгеш «большевик», «агитатор» дээн сөстерни «мээн чаа аттарым» деп бодап, ужуралдарының дугайын эш-өөрүнге, кадайынга төөгүүр...

Чогаалдың сөзүнүң чечен-мерген болганындан дыка хөй сөс каттыжыышкыннары, домактар алтай чоннуң үлегер домактары апарган. Чижээлээрге, Туба бөлүк арагачыларга таварыжы бергеш, мынча деп турар: кижи — аалын, акша — саазын.

Алтай шүлүкчү Л. В. Кокышевтиң чүгле бо чогаалындан эвес, оон-даа өске чогаалдарындан чаңгыс үлегер домактары апарган чугаалардан чаңгыс чижек:

«Толу-биле кижи байлак»
Төөгү шагдан адаларның
Угундан-на соглээн сөзү
Угаадыглыг болбайн
канчаар.
«Толу-биле кижи байлак»
Төрээн черден утаап, кужу
Курбустуга чедир ушкаш,
Хуулгаазын болганы
ол-дур.
Амыдыралга азып, тенип,
Арай кошкай берзинзе-ле
Төвеңдиве хая көрүн.
«Толу-биле кижи байлак».

Валентина САТ.

ЧУРУКТАРДА: шииден көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

«Колос», «Енисей» культура бажыңнарынга, Культураның болгаш дыштаныышкынның Гастелло аттыг парыгынга Март 24-25-те. Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

Спортчу хемчеглер:

Март 24-те. Педучилищениң болгаш автооруук техникумунуң спортзалдарынга хоорайның өөредилге черлериниң аразында баскетбол талазы-биле бирги чер дээш маргылдаа. Эгелээри 16.00 шакта.

Тайга станциязынга

Март 25-те. Спорттуң кышкы сезону хагдынаазы-биле холбаштыр хаак талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

1990 чылдың апрель-май-да дараазында черлерге баар путевкаларны аян-чорук болгаш экскурсияларның Кызылда бюрозу саналдап турар:

Рига — апрель 9-тан 13-ке чедир, путевка өртээ 343 рубль;

Вильнюс — апрель 12-ден 16-га чедир, өртээ — 334 рубль;

Алма-Ата — апрель 1-ден 5-ке чедир, өртээ — 205 рубль;

Бухара — Самарканд — апрель 29-тан май 3-ке чедир, өртээ 243 рубль;

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, өртээ — 334 рубль;

Ташкент — май 14-тен 18-ке чедир, өртээ 220 рубль.

Аъш-чемиин, чурттаар черинин, экскурсия хандырылгазының, баар, кээриниң самолет-биле оруk чарыгдалдары путевка өртээнче кирип турар.

Аян-чорук болгаш экскурсия бюрозунуң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1. «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы 2-ги каъты, телефону 3-12-81.

Хоралыг чаңчылдардан (арагалаар, таакпылаар чоруктан) адырлырын күзээннерни бүрүткээрин Элээр чорук дээш Бүгү-эвилелдиң [illegible] тура ниитилелиниң республика чөвүлели үргүлчү[illegible] турар.

Украин ССР-ниң [illegible] эмчизи А. Р. [illegible] нуң аргазын баштаар [illegible] гипностуг [illegible] Мордва АССР-ниң [illegible] камгалал министерствозунуң психотерапевт төвүнүң удуртукчузу психотерапевт-гипнолог Л. Д. Дьячков 1990 чылдың июнь 15-тен эгелеп чорудар.

ЭМНЕДИРИН КҮЗЭЭННЕР май 10-га чедир Кызыл хоорайның Горпарк кудумчузунда № 104 «а» бажыңга, районнарга — элээр чорук дээш демисел ниитилелиниң район чөвүлелинге кээп бүрүткедир.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

«Тыва агроспецмонтаж» трестиниң Кызылда механизастаттынган көжүп чоруур орук-тудуг колоннаазынга дараазында ажылдакчылар негеттинип турар: экскаватор, бульдозер башкарыкчылары, чолаачылар, колонна начальниги, токарь, бригадир, таңныыл.

Үр чылдарда ажылдааны дээш акша шаңналын бээр, 13-кү ажыл төлевирин тыпсыр. Ажылдаар черинге албан чериниң автобузу-биле чедирер, столовая бар.

КМК-ның адрези: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, бажың № 21, телефоннары 4-12-69, 4-16-08.

«Тыва агросервис» күрүне-кооператив каттыжыышкыны бодунуң дараазында телефоннарын бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге, хамаатыларга дыңнадып тур:

Каттыжыышкын даргазының 3-32-02, каттыжыышкын даргазының оралакчызының — 3-20-50, септелге болгаш диспетчер килдизиниң — 3-38-32, план-учет килдизиниң — 3-32-07, транспорт килдизиниң — 3-48-41.

КИНО

МАРТ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хосталганың кыйгызы» (Англия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50. Көрүлде залынга: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 11.30, 14.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Кинолар чыындызы 9.00, 12.10, 15.20. «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» 10.10, 13.20. «Ынакшыл берген эр кижи» 15.50, 17.50, 19.50. Чаа көрүлде залынга: «Шахерезаданың сөөлгү дүнези» 11.00, 12.30. «Өлүрүнүң 8 миллион аргалары» 14.00. «Төрээн төлү» 16.50, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чечектиг шар» 14.20. «Крокодил Данди-2» (Австралия) 12.20, 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ынакшы, бүзүреп көр» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к-б: «Серп соңгазындан коргудар хоютку» 14.00. «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

ТВ

МАРТ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 «Чыл үелери». Март. 10.05 «Эрткен үе ам-даа мурнувуста». Телефильм. 10.35 Концерт. 11.15 «Мариам биле Тадеуш» Телефильм. 11.35 Владимир Познер «Донахью биле уруглар» деп дамчыдылганы чорудар. 12.30 «Үе». 13.00 Л. Дербенев шүлүкчүнүң чогаадыкчы кежээзи. 15.30 «Амыдыралга эглип келгеннер» деп барымдаалыг фильм. 16.10 «Мээң хоорайым музыказы». 16.30 Фильм-концерт-тиң баштайгы көргүзүү. 17.10 Хаяңнар старттар. 17.55 «Шынның чоруум [illegible]» телефильмниң баштайгы көргүзүү. Шери-Далай Флодурдиң [illegible] [illegible] [illegible] дугайында 18.20 Кодекс (гражданин, чаргылдар; информация). 18.50 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.30 Политиктиг диалогтар. СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазының чугаалажыышкын тур бис. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүштүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.30 — 23.55 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Бөгүүнгү биликсел тэг мен». Киножурнал. 8.35 8.35 Музыка. 3 класс. Э. Григ. «Пер Гюнт». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Агаар. 11.05 Авамның бала мен. 12.05 — 13.00 «Бонивурнуң чуруу» Украинчылаан телефильм. 4-кү серия. 16.50 Узбек ССР-ниң Күрүне [illegible]. Узбек телевидение программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.40 [illegible] фильм. 18.00 «[illegible]» ансамбльдиң концерти.

МОСКВАДАН

18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Тыва телевидение. Медээлер. 20.05 Медээлер. 20.10 Чаңчылдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Таныштыр иштин [illegible]». 20.30 — 00.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 Концерт. 18.20 [illegible] [illegible] [illegible] телефильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Үениң [illegible]». 20.15 — 20.30 «Төчүүсүг уушаар. [illegible]».

ЧАРЛАЛДАР

Черногорскиде дүүтен шектээн бос аймаан кылыр бүдүрүлге каттыжыышкынынга ажылдаар аргыкчыларны, ынчаар бос аймаан бүдүрер [illegible]дериниң башкарыкчыларын [illegible] ажылдаар [illegible] кижилер. Өөредир болгаш профессиязынга угла[illegible] бээп Тываның республика [illegible] турар.

Үш ээлчеглиг ажылга хүлээп [illegible] он үш [illegible] шаңналды. [illegible] 20 хуу коэффициент [illegible] бүдүрүлге чер[illegible] ажылдаар [illegible] 10 — 25 хуу [illegible] төлээр.

Чурттаар [illegible] [illegible] профилакторийни каттыжыышкыны турар. Чурттаар бажыңнарын хуусаазында тударынга чаадыңы тыпсыр, күзээн бүгү кижилерни школа назыны четпээн бичии уругларның дүн-хүнде ажылдаар албан черлери-биле хандырар.

Ажылдап келгеннерниң иштинден 30 хар чедир бот кижилерге ниити чурттаар бажыңын, өг-бүлелиг кижилерге ниити чурттаар бажыңында өрээлдерин бээр.

Ажылдаар чер-биле хандырар республика товуу 1—3 чыл хуусаада күш-ажыл керээзин чарганда, орук болгаш көжериниң шүүделин төлээр.

Республика товуунуң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34—2. Ажылдаар чер-биле хандырар республика товуу. телефону 3-27-88.

Кызылдың башкы училищезин [illegible] доозукчулары-биле [illegible] бо чылдың март 24-те 14.30 шакта [illegible] турар [illegible] тур. Кайызы [illegible] [illegible].

[illegible]

Кызылдың [illegible] фабриказынга цех иштинде аштаар [illegible] [illegible] [illegible] Олар [illegible] Кызыл хоорайда [illegible].

Бистиң адревис: Кызыл хоорай, Госпаз 104. Телефон № 4-17-42.

Индекс 54741

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 393. ТС — 00140

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 24 суббота № 69 (14269)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

Кыштаглаашкын— шыңгыы шылгалда

КИЧЭЭНГЕЙНИ—МАЛЧЫН КИЖИГЕ

«Барлык» совхозтуң Ак-сы-Барлык салбырында Мачал Кокович Монгуштуң өг-бүлези 20 чыл дургузунда хойжулап келген. Ооң иштинде төрүүр хойну 18 чыл кадарып турар. Амгы үеде оларның мал-маганы кыштаан хүр-менди. 296 хойлуг, амдызында 251 хураганны доруктуруп турар. Хойнуң солдаашкыны уламчылавышаан. Кажаа-хоралары чылыг, курагаг. Мал чеми четчир. Совхоздан 3 тонна суланы, ооң ангыда дусту, сиген далганы алган, малынга боттарының эрткен чылын белеткээн алганы сигени бар.

Бо өг-бүле эрткен чылдың апрельде аренда керээзинче шилчээн. Артык чарыгдал үндүрбес, хөй продукцияны алыр деп чүүлдү биле берген. Хоочун кадарчылар эрткен чылын 100 хойдан 80 хураганны, бир хойдан 2.2 килограмм дүктү кыргып алган. Бо чедиишкинни дузалакчылары Александр Салчак, Кара-оол Монгуш-биле үлешкен. Чогум-на оларның дузазы-биле 14 тонна сигенни кезип, кыштаанга чедирип алган, ону ам малынга берип турары бо.

Үр чылдарда ажылдап келгеш, планныг даалгаларын доктаамал күүседип турар малчыннарынче совхозтуң дирекциязы, салбырының удуртукчулары сагыш салбайн турары элдептиг.

— Бистиң кыштаавыс суурдан улуг дыка ырак эвес, ак черде турар. Ынчалза-даа амдыгаа чедир электри чырыын киирбээн. Бензин-биле ажылдадыр моторувус бар-ла херии. Ону бо дузалакчы оолдарывыс ажылдадып турлар. Бажыңны чедир тутпаан, ыңчангаш өгде кыштап тур бис. Почта чедирилгези кончуг багай— деп, малчыннар аажок хомудаар болдулар. База бир негелдези бар: чыл түңнелинде бээр чүүлдерин мынчага чедир долу санаваан. Канчаар ындыг чоор. Кижи дугайында сагыш салыышкыны — ажылдың чедиишкининиң үндезини. Ону «Барлык» совхозтуң дирекциязы, партком, профком, салбырның удуртукчулары-даа эки билир. А ол хиреде чүге боттандырбазыл? Карык-барык керээ-биле ажылдап турар малчыннар-дыр. Ол керээниң негелделерин күүседирин, саналыгланың чурумун малчыннарга тайылбырлаары — дирекцияның база хүлээлгези. Экономистиң, бухгалтерия аппарадының бир дугаарында кылыр ажылы-ла ол-дур.

Календарь ээзгаар ам апрель—частың ийиги айы үнер. Ыңчалза-даа Мачал Кокович биле Көк Шаңчылановна час малчыннарга кандыг үел дээрзин билир. Хат-каргурум, өлүм-чидим болур. Хурагаалар чугум кымыйа алырбас, а чалын харын бансыраар. Ыңчангаш бо кадарчылар серемчилелин оскурмас.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барын-Хемчик район.

САЛГАЛГА ӨӨРҮҮР

Ынчан Терезтиг суурга, амгы Чүргүй-оол Хомушкуну аттыг совхозтуң төвүнге, Ленин аттыг колхоз тургустунган. Ол үеде чаа амыдыралче шымнып киргеннерниң бирээзи Чоду Этсигбей балдызын туткаш, быжаннап кирипкен. Сайзырал дээш улуг чон хайныкчан магалыг өйде Багай-оолдуң оглу Кокей-оол Шожутмаа Намзырай деп кыс-биле таныжып. Өнчүзү үстүнген, өглэнген аныяктар колхозтуң чылгызын хүлээп алганнар. Ада-иезиниң өөрүшкүзү-даа аажок. Ынчанмайн канчаар. Амыдыралдың терени бырлаңнап, чуртталганы сырыны аныяктарны өпейлевишаан, узун орукка аппарган. Тестиң Хүрен-Дугайның ховуларын чылгы сүрүг долган. Ында эриниң эрези Кокей-оол челзип чораан, а Шожутмаа инек малын, өнчүге келген каш шээр малын кадарып, алды базырыглыг, үш кожаланныг ак өөнге тыва херээжениниң кажан-даа чарылбааны чымыжын тудуп кирипкен.

Ажыл кижини каастаар деп чүве ол-дур. Эге чада школазының дөрт-ле класын дооскан аныяктар Кокей-оол биле Шожутмаа 40 чылда кады чурттаан, мал ажылынга ыяча чылда ажылдала-даа, боттарының ынак ажылындан салдыкпаан. Эң баштайгы чылдарында Тестиң Чиңге-Хараган деп черден малга сигенни кезип ап чораан. А бөгүн ынчангы ышкаш, бот-башкарыгп ажылдаар үе база катап эгелип келген.

— Үстүнден дужаап, башкарар, бюрократсыг чорук турбаан болза, калбак кудуруктуг, кара баштыг хойларывыс, мээң судун саап, эът, дүгүн ажыглап келген малым турар ийик — деп, Шожутмаа Этсигбейовна харадап олур.

— Чарыштарга эки аъттар херек. Даштыг черге күстүге дүшпес, каң дуюглуг аъттарымны сантып келир мен. Ол чүгүрүктерни база хайнактап үреди, хайнак, дуюгзураачал, мунушка могаачал аъттар-биле солуттунду. Хрущёв үезинде хуу мал-маганның когу үрүлдү. Хараадачыг берге чуртталганы көрдүвүс. Хуу мал-маган күрүнеге дужааттынган. Ооң-биле кады бужар чаң оор-сук тывылган. Улуг-биче кижилерге шуптузунга эвес-даа болза, ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилерниң орууңга эжик ажыттынган. Мал чоктан оор тывылган — деп, Кокей-оол Багай-оолович дендиң хомудап ор.

Оор-сук дээрге эң-не багай үүлгедиг. Оон чайлап чорза эки. Кокей-оол биле Шожутмаага каттышкан мен. 1989 чылдың күзүнүнде дөртен чылда мал-биле ажылдааннарга айыыл кыжанып келген. Ол болза дүн удур келген машиналыг, чепсектиг оорлар-дыр. Өгнүң эжиин дуй турупкаш, «адып каар бис», деп кыжанып-даа турган... Түңнелинде, 12 хураганны чүдүре берген. Кокей-оол биле Шожутмааның ынчан алыскан хуу малын магаа киирбедим. Чүү турбас дээрил!

Өг-бүлениң эптиг-найыралдыы аныяктарга үлегер. Дөрт он чыл иштинде мал малдааны-даа, ол хире үе иштинде өг-бүле тутканы-даа кымга өөрүнчүг болбас боор. Кайгамчыктыг аас-кежиктиг өг-бүле. Хой ажылынга олар 35 чыл болган. Беш чыл чылгы сүрүг-биле ажылдаан. Бөдүүн кижилерниң күш-ажылы шаңнал, макталга төлептиг боор келген. Тоску, онгу, он бирги беш чылдарда олар чүс хойдан ортумаа-биле 94, 95, 98 хураганнарны камгалап ап чораан. Шожутмаа Намзырай район база кодээ Советтерниң депутадынга соңгудуп келген. Кайызы-даа бирги класстың хойжулары. Культурлуг амыдыралды боттарының кызымаа-биле чедип алган, эш-өөрүнге хүндүлүг малчыннар. Шожутмаа Этсигбейовна пенсияже үнзе-даа, малындан халашпаан. Аныяк мал кадарарын ашаа-биле дугурушкан. Оларның кoданында беш чүс ажыг хураганнары хүлээткен. Шожутмаа угбай юбилей база «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарның эдилекчизи.

Кокей-оол Багай-оолович Чоду биле Шожутмаа Этсигбейовна Намзырайның малдаан малы хүр кыш ажып келген. Аныяк мал сүрүү бо чылын база эки кыш ажар дээрзи чугаажок. Малчыннарның оглу, кызының ажы-төлдери кырган-ава, кырган-ачазынга карак, кулак болу берген. Аалда өөреникчилер, харын-даа ясли-садик назылыглар арбын-на-дыр. Бо дээрге чүгле уруу Лиданың уруглары дыштанылгада келген турганы ол чуве-дир. Кокей-оол Багай-оолович чоргаарал-биле чугаалады:

— Амдыызында чаштар-дыр. Болардан түлган малчыннар үнер эвесле.

Шынап-ла, каш-ла чылдар ужугуп эрте бээр, аныяк, саңдазы санап билир ээ-чегни өстүрүп турар-дыр деп бүзүредим. Малчыннар өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар болду. Мал-сүрүүнер чымыштыг болуру деп күзел каалы.

Моторк ТИРЧИН.

ЛИТВА ССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫ В. В. ЛАНДСБЕРГИСКЕ

Кызыгаар шериглериниң болгаш иштики херектерниң чамдык органнарының ажыл-чорудулгазын солуур хуулгазынныг крайн камгалалы деп адаар организацияга эки турачыларны чыыр ажылдың боттанып турарын Литва ССР-ден ноол турар медээлер херечилеп турар.

Ындыг болгаш ол хевирниг организацияларны тургузарынче угланган бүгү хөделиишкиннерин соксадыр талазы-биле чайлаш чок хемчеглерни алырын саналдап тур мен. Ооң күүселдезиниң дугайын ийи хонук хусаада дыңнадырын дилеедим.

Литва ССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн айтырыынга «Күрүнеге удур найыраштар дааш незенге харыысалгазының дугайында» хоойлу [illegible] хамаарыштыр херек үүлгедиишкинни дааш харыысалганы тургузары чүгле ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгезинге хамаарыжыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЁВ.

СЭТА-НЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

ССРЭ-ниң Президентизи эш М. С. Горбачёвтуң бо чылдың март 21-де үндүрген «Литва ССР-ниң девискээринге совет хамаатыларның эргелерин хандырар, ССР Эвилелиниң суверенитедин камгалаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Чарлыын болгаш ССРЭ Чазааның бо чылдың март 20-де кылган медеглелинде кирген даалгаларны күүсеткеннин, ССРЭ КАК-тың кызыгаар шериглери Литва ССР-ниң девискээри-биле эрткен күрүне кызыгаарында дептерлерни болгаш өске-даа салбырларны быжыглаан. Күрүне кызыгаарын дамчыштыр кижилер болгаш чүъктер эрттирер чурумну күштелдирерин хыналда албан черлеринге кызыгаарчылар дузаны көргүзүп турар. Республиканың девискээринден совет хамаатыларның даштыкыже чоруурунга контрольду шыңгыыратпаан. Литвага даштыкы хамаатыларның кээрин кызыгаарлаар талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Организациялардан болгаш хамаатылардан [illegible] турар бооларны [illegible] талазы-биле [illegible] тандырып турар. [illegible] бооларны [illegible] ле шериг [illegible] ажаап турар. Бүдүрүлгелерниң, амыдырал хамаарылгалыг объектилерниң, Игналинскиниң атомнуг электростанциязының камгалалын күштелдирген.

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл №870 девискээр соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязының дыңнадыы

1990 чылдың март 21-де округ соңгулда комиссиязы бодунуң хуралынга Кызыл № 870 девискээр соңгулда округунуң талазы-биле РСФСР-ниң улус депутадынга дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

Ашак-оол Андрей Чолдак-оолович, 1960 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чуртттап турар.

Болбат Владимир Петрович, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Буянды Семен Кунгаа-евич, 1931 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директору, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Верещагин Виктор Александрович, 1934 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика эмнелгезиниң травматология салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Гусельников Николай Евтифеевич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Ыяш ажыл-агыйы черинде арендатор ажылчын, Ырбан суурда ажылдап болгаш чурттап турар.

Даржай Александр Александрович, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Куулар Михаил Ким-оолович, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, кол архитектор, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Кансай Алдын-оол Кангаевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Каң-оол Радислав Владимирович, 1963 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва тудуг» девискээр каттыжышкынының төлевилел бөлүүнүң начальниги, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Лебедев Владимир Ильич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Лукашов Василий Иванович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң ИХМ-иниң министриниң оралакчызы, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Маспык-оол Кара-оол Андреевич, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Ондар Кошкар-оол Доржуевич, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң сан министри, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Ондар Опанас Хурбаа-евич, 1935 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Ооржак Шериг-оол Дизижикович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП Тыва обкомунуң секретары, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Сарбаа Якоб Васильевич, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң улус өөредилге министриниң оралакчызы, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Семенов Александр Иванович, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл районда «Кызыл» агрофирманың даргазы, Каа-Хем суурда ажылдап болгаш чурттап турар.

Слободчиков Юрий Петрович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң юстиция министри, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Чоксум Дугержап Быратович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

Федосеев Виктор Николаевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазы, Кызыл хоорайда ажылдап болгаш чурттап турар.

ШЕВЕР БЫЖЫКЧЫ

ЧУРУКТА: Эрзин суурда дааранылга цехиниң хеп быжыкчызы Зоя Семис-ооловна Буянның урал-шевер ажылын чон үнелээн. Он алды чылда аңаа хептерни чагыкчыларга быжып берип оларның сагыжынга таарымчалыг кылдыр ажылдап келген.

Хөй мергежилдиг бо быжыкчының ажыл-ижи бир янзы: аккыр шывытлыг делгем стол ооң ажылдаар шөлү-дүр. Янзы-бүрү хээлерлиг аъш чечектерлиг чиңгир-көк-даа, чиңгир-кызыл даа бөстер торгулар оон холунга келир. Кайгамчык каас-чараш материалдарны чагыкчыларның дүрт-сынынга эптештир тудуп, оларның сеткилинге таарыжыр кылдыр быжып бээри шевер кижиге солун-даа.

Бедик мергежилдиг быжыкчы Зоя Семис-ооловнаның холдарының урал-шевер болганының ачызында чоннан хөй чагыглар кирип, дааранылга цехиниң планныг даалгалары ажыр күүсеттинип турар. Эрзинниң амыдырал хандырылга черинин бо ажылдакчызы-биле чугаалаштывыс. Ол мынча диди:

— Янзы-бүрү өң-баазын чечектерлиг ногаан шыпаага ажылдап хүнээн дег болур кижи-ле болгай мен. Ынчангаш бо мергежилимге ынак мен.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

КОЛЛЕКТИВИ БҮЗҮРЭЭН

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехиниң начальнигиниң эрге-дужаалынга Нина Васильевна Стародубова үр чылдарда ажылдап, хөй националдыг коллективтиң эп-найыралын быжыглаарынга, национал кадрларны удуртур ажылдарже дендиидеринге, планныг даалгаларны болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседиринге билиин, күжүн бараалгадып, кады ажылдап турар эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап шыдаан. Чоокта чаа ону фабрикада партбөлүктүң хостаткан секретарынга соңгаан.

Ооң орнунга кымны соңгуурул? Бо айтырыгны дарый шиитпирлээри негеттинген. Улуг бүдүрүлге черин удуртукчу чок тургузуп болбас. Баштай комбинаттың администрациязынга, а ооң соонда күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге чугаалашкаш, ийи цехтиң ийи аңгы ээлчеглериниң улуг мастерлери Сергей Кууларның, Николай Сарыгларның, Калдар-оол Хомушкунуң, Шолбачы Кужугеттиң, Даш-Мөге Ондарның аттарынга доктааган.

Кижи бүрүзүнүң организакчы, ажыл-ишчи байдалын, негелделиг болгаш өске-даа мөзү-шынарларын деңзилей көрүп сайгарган. Оларның кайызы-даа эртембилиглиг, ажылдап шыдаар деп түңнелге келген. Оларны чаңгыстап чалап, аңгы чугааны база кылган. Калбак демократияны, ажык-чарлыг чорукту ажыглааш, коллективке соңгулда чорударынга боттарының кандидатураларын киирерин олар чөпшээрешкен.

Фабриканың хуралдаар залынга цехтиң ажылчыннары болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары чыглып келген. Комбинаттың администрациязының, партия комитединиң төлээлекчилери база [illegible]. Кандидат бүрүзүн тургузуп, программаларын дыңнаан болгаш айтырыгларны салган. Ооң соонда чажыт бадылаашкынның ланзызынче шуптузун киирген. Цехте технолог Сайит Гайдуллинге баштаткан санакылга комиссиязын тургускан.

Соңгулда соңгулда-ла болгай. Кижилерниң бодалдары аңгы-аңгы болурун чапсар үезинде дыңнап болур турган.

Боданыр, далашпайн шын шилиир. Кошкак удуртукчу ажылды баксырадыр.

Чажыт бадылаашкынның түңнелин үндүрген. Бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехтиң ээлчээниң улуг мастери Шолбачы Кок-Каракович Кужугет дээш бадылаашкынга киришкен 125 кижиниң 90-ы бадылаан. Өскелери эвээш бадылаашкын алган.

Ш. К.- К. Кужугетти ында таныvac, билбес кижилер чок. Оон ажыл-ишчи намдары фабриканың тургустунган төөгүзү-биле холбашкан. Техникум дооскаш, аңаа өөреникчилеп киргеш, ээлчег удуртукчузунга чедир депшээн. Коллективи аңаа бүзүрээн. Шолбачы Кок-Каракович ол идегелди амыдыралга шынзыдары арткан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ЧЕР АЖЫЛЫ: АРЕНДА БОЛГАШ БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА

Республиканың ажыл-агыйлары 1988 чылдан бээр долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче кирген. Ол чорук керээниң янзы-бүрү аргаларын база черле санаашкыннарны шиңгээдир талазы-биле ажылды экижидеринге дөгүм болган. Чогум түңнел кандыгыл, ынчаш? Бо айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга март 21-де чугаалашкан. Аңаа республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң чөвүлелиниң даргазының оралакчызы А. З. Бахарев биле Сибирьниң кодээ ажыл-агыйы экономиказының эртем шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг килдизиниң удуртукчузу Ю. Г. Полуяхт олар бистиң совхозтарывыста чер ажылынга аренданы болгаш бот-орулга-чарылганы ниитизи шиңгээдип турарының талазы-биле Агроүлетпүр эвилелиниң ажылының дугайын илеткээннер.

Бо демнеглерниң аргазы [illegible] талазы-биле [illegible] Амгы үеде республикада арендалыг звенолар турар 80 бригада, звенолар 108.8 муң гектар тарылга шөлүн бызыттаан. Оларнииити тарааның 43,1 хуузун ажаап өстүрген. Арендалыг коллективтерниң кол нуруузу боттарының артыкшылдыг чүүлдерин илдең-не көргүскен. Чижээ, Кызыл районнуң совхозтарында арендалыг бригадалар, звеноларда тарааның бот-үнези ниити совхозтарынындан 12.2 хуу чиик, а ооң дужугу 3.3 хуу хөй. Чөөн-Хемчиктиң ажыл-агыйларында ол көргүзүглер оон-даа бедик: продукцияның бот-үнези 2 катап эвээш, а дужут 14 хуу хөй боор турар.

Ажылын шын организастаан, бедик дүжүттүг ап турар коллективтер бар. Чаа-Хөл, СЭКП-ниң XXV съезди аттыг совхозта С. А. Самбуунуң удуртканы арендалыг звено 1118 гектарга [illegible] тарып өстүргеш, ооң бир гектарындан 10,6 центнер дүжүттү алган. Бейл-ле ийик составтыг коллектив [illegible] хүлээнип [illegible] дыр. [illegible] Шаа-а [illegible] «Искра», «Күш-ажылдың [illegible]» совхозтарда «Сомонгуш» [illegible] ажыл-агыйларында бир «Кызыл» совхозта Н. П. Солдатованың 3-ле кижи составтыг арендалыг звенозу 3 гектар шөлдүн бир гектарынга онаашты 210 центнер картофельди өстүрген. А «Барлык» совхозта М. Н. Оюнның кээрээлиг звенозунуң көргүзүү 1 гектардан 153 центнер. Хөй чылдыг сиген өстүрер талазы-биле «Бай-Тал» совхозтан Натпит Ооржак биле Шурузун Маннайның звеноларының көргүзүү республикада эң дээре болган.

Аренда болгаш бот-орулга-чарылганы нептередир талазы-биле Агроүлетпүр [illegible] [illegible] Эң ылангыя бо айтырыгны 1989 чылдың июль айда коллегияга чугаалашкан. Кол-кол специалистерни ажыл-агыйларда бижидиле. Ол ышкаш кезиктиг коллективтерниң удуртукчуларының [illegible] эрттирген. Кол звенолерниң, агрономнарның [illegible] [illegible] «Тимирлиг» совхозтар база [illegible] тургускан.

Шак ынчаар [illegible] [illegible] болгаш бот-орулга-чарылганы нептередир талазы-биле республиканың Агроүлетпүр эвилели ам-даа четпес ажылдап турарын хуралга демдеглээн. Эң ылаңгыя арендалыг коллективтерниң дугайында ханы анализ чок, оларның дуржулгазын чыып нептеретпээн. «Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркомунуң системазының бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынче шилчидер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың апрель 5-те доктаалын күүседир талазы-биле кошкак ажылдап келген. Бот-орулга-чарылгалыг ажылдарны [illegible] [illegible] [illegible] бердинмейн турар. Керээлиг коллективтер [illegible] башкарарының чаа хевирлеринде киртпес боттуг аргаларны ажыглаваайн келген. Чиңге, Тес-Хемниң Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта [illegible] 24 789 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта тараа тарып өстүрер бир звено дорт чарыгдалдарга безин 7313 рубльди камнап алган турда, ооң чанында звено 15547 рубльди артыкка чарыгдаан. ССРЭ-ниң 50 чылы, С. Тока, СЭКП-ниң XXII съездизи, Карл Маркс аттыг, «Енисей», «Кызыл тараачын», «Өөк», «Хондергей», «Сүт-Хөл», «Шекпээр», «Бай-Тал» совхозтарда кеэрээлиг чамдык коллективтер чүгле саазын кырында тургустунган болган.

Аренданы база бот-орулга-чарылганы организастаарынга бир ол четпес чүүл болза, ажыл-агыйларының база АҮК-терниң удуртукчулары болгаш специалистери ол дугайын эки билбес болгаш ону нептередир соңгулдада чок болуп турары. Олар болза керээниң вемделдерин күүсетпээни дээш харыысалга чүктевейн турар.

Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң специалистери ажыл-агыйларга боттуг дуза көргүзер талазы-биле кошкак ажылдап келген. [illegible] [illegible] [illegible] турар. Бир эвес эки ажылдыг коллективтерниң дуржулгазын өскелерге өөредип, көргүзүп, а четпес ажылдааннарның чылдагааны чүдел дээрзин сайгарып, боттарынга айтып берип турган болза нити түңнел бир янзы болур ужурлуг.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга бо айтырыг талазы-биле Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Э. Х. Меймыгов, ол чөвүлелдиң даргазы Б. О. Оюн, Тыва АССР-ниң сан министри К. Д. Ондар, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчылары Г. А. Париунов, Д. С. Монгуш, Тыва АССР-ниң Улустуң контроль комитединиң даргазы Д. К. Оюмааа, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчылары А. А. Мельников, Н. А. Маспык-оол, ооң саналдары [illegible].

Хуралга айтырыгны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ажыл [illegible] [illegible].

ЧАЙГЫ ШАКТЫҢ ЭГЕЛЭЭР ҮЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

1990 чылда чайгы шактың [illegible] март 25-те [illegible] ССРЭ-ниң Чайгы [illegible] [illegible] [illegible]

Оон-биле холбаштыр Совет Эвилелиниң бүгү девискээринге чайгы шактың 1990 чылда март 27-де 2 шакта 1 шак [illegible] [illegible].

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер*

«...КАЖАНГЫЗЫНДАН-ДАА АРТЫК ХЕРЕК»

1953 чылдан бээр СЭКП кежигүнү мен. Партия ажылында карышкан-даа үүлдерни көрүп келдим. Эде тургустунуушкунну партия чарлааныныӊ соонда СЭКП-ниӊ төөгүзүнге, аӊгы-аӊгы үе-чадаларда ажыл-чорудулгазынга мээӊ хамаарылгам, бодал-сагыжым дыка өскерилген. Партияның ажыл-чорудулгазының ажыкчарлыы анаа улуг салдарлыг болганы чугаажок. СЭКП болза чазыг чок мерген угаанныгларның организациязы эвес, а дириг кижилерден тургустунган частырыгны кылып-даа, ону эдип-даа болур организация-дыр деп чүвени билир бергенбис. Ооӊ мурнунда кандыг турдувус?! СЭКП ТК-дан үнген идеяларны, эгелээшкиннерни чазыг чок кара чаӊныг шын кылдыр хүлээп чораан бис. Партияда эде тургустунуушкун кандыг-даа идеяларны, эгелээшкиннерни сайгарып, ында чүүлдерни ылгап боданырынга башкы эккелди. Ол партияның улуг чедиишкини-дир. Чугуш-на ындыг чорук бистиң частырыглардан моон соңгаар чайладыр. Ындыг сорулга-биле СЭКП ТК бодунуң политиктиг Платформазын ажык-биле чарлааны ол. Оон-биле черге-лештир коммунистерниң мурнунга кежигүн кижи бүрүзүнүң туружунга, мөгүшүннарынга, партияның ажылынга киржилгезинге хамаарыштыр сорулгалы Платформада салган. Ол сорулганы март 11-де эрткен СЭКП ТК-ның Пленумунга илеткелинге М. С. Горбачев улам тодаратаан чорду: **«Партия органын бюрократчы, дүжүметсиг аппарат деп ниитилелдиң угаан-медерелинде тургустунуп келген бодалдарның үндезинин чок кылып шыдаар ындыг политиктиг демиселчилер, энергиязы четчир, дидим кижилер партияга кажангызындан-даа артык херек»** — деп чугаалаан. Чогум-на ындыг боору, ындыг турушту ээлээри бистиң, коммунистерниң сорулгавыс, хүлээлгевис.

Платформада айыткан программазын СЭКП боттандырып эгелей бергенин, М. С. Горбачевтуң илеткелин номчааш, билдим. Уставтың төлевилелинде Платформаның негелделери ажылдап эгелей бергендир. Чижээлээрге, кежигүн дадывырын 50 хуу чедир организацияларга арттырар дээн. Мен бодаарымга, 50 хуу чедир эвес, ылап-ла 50 хууну арттырар болза эки. Назылап кырааш, арыг-аржыкка таварышкан СЭКП кежигүннеринге партия эге организациялары бөгүн дуза чедирип шыдавас — акша-хөреңги чок. Дадывырның чартыы организацияларга артып каар болза, дузалап шыдаар апаар. Оон партия чүнү-даа чидирбес, харын чоннуң аразынга ооң авторитеди көдүрлүр. Партияның хуралдеринге бактаап келгеним 37 чыл иштинде чаңгыс путёвка тып чадаан мен. Улуг даргалар чылдың-на соңгаар-бурунгаар курорттап чораан сураглыг боор чүве чорду. Бир эвес СЭКП кежигүнү даарта мээң дузалажып каар партиям бар деп бодап, бүзүрелдиг чоруур болза, оон бөгүнгү ажылы, туружу база бүзүрелдиг болур.

СЭКП кежигүннери-биле кижизидилге ажылының сорулгазы кезээнче эвес, а кижизидилге болур ужурлуг. Кижизидилге ажылының бөгүй турганындан чеже кежигүннерин партия чидирген деп. Мен бодаарымга, үндүрер-кирери кол чүве эвес, а кол чүве — шын партийжи турушка тургузары. Ынчалза-даа ол принципиалдыг партийжи үндезинниг болур ужурлуг.

Обкомнуң, райкомнарның харысалгалыг ажылдакчылары кижилерни аңгы үеде доктааткан хүнде, шакта хүлээп ап турар. Хууда дилег-биле хүлээп алырын практикалаза кандыгыл?

Кадрлар айтырыын эде тургузарынга хамаарыштыр Платформаның чүүлдерин деткивишаан, мындыг саналдыг кирер-дир мен. Бир эвес кайы-бир коллектив, партия эге организациязы удуртукчузун [illegible] байдалга чажыт бадылаашкын-биле соңгуп алган болза, ону райкомнуң, обкомнуң бюрозунга база катап көрүп турган херээ чүл? Соңгуткан кижини соңгуп алган кижилерден эки билир кижилер бар бе? Боттары соңгуп алган соонда, боттары оон негелдезиг болурунар.

Партия ажылын тодаргайлаар, хуралдарның эвээжедириниң дугайында чугаа хөй чоорп турган. Ол чүүл Платформада база кирип турар. Чаңгыс-ла оола айтырыгга хөй-ле дөмейлешкен хуралдарны эрттирип турган херээ чүл? Ол чаңчыл-биле СЭКП ТК-ның пленуму кайы-бир айтырыгга эрткен, шиитпир үндүрген болза, чер-черлерде партия эге организацияларының кежигүннери ол дугайында эки билир, материалдар-биле таныжып алган-даа болза, обкомнуң, райкомнуң хуралдарын, оон шиитпир, айтыышкын бээрин манап олурар боор-дур. Үе эрттирбейн, дораан ажылдап эгелей берзе кандыг чүвел? Ол дээш [illegible] бе! СЭКП ТК-дан хуралдың бадып орда [illegible] биле сегирип алза. Ындыг боданып, хынамчалыг ажылдаза. Айтыышкын манап органы херээ чүл.

Бодум хуумда хөй партиялыг системага удур эвес мен. Чүртка хөй вариантылыг экономиктиг хөгжүлдениң партия чүүлдүгзүнүп турар-дыр. Ындыг байдалга тараачыннарның эрге-ажыын камгалаар партияны тургузар болза ажырбас. Хөй партиялыг системага коммунистиг партия онзагай черни ажыл-херээ-биле чаалап алыр дээш ажылдаар апаар. Анаа бөгүнден эгелээш, коммунистер идепкейлиг киржир, турушту ээлээр ужурлуг. Партия хүрээлелинден үнери, партбилетин дужаары коммунист кижиниң арын-нүүрүнге, мөзү-шынарынга таарышпас. Бөгүн бистиң, коммунистерниң сорулгавыс — партиявысты чаа деңнелче көдүрери, демократчыдары, мурнакчы үзел-бодалдың партиязы кылдыр эде тургузары.

Платформа-биле таныжары ону чүгле деткиири эвес, улам боттуг программа кылып алыры-дыр. Социализм деп чүл дээн хевирлиг хөй-ле ниити тайылбырларга сеткилим таарышпады. Тайылбырны эвээжеткеш, Платформаны улам тодаргай кылдыр ажылдап болурунун аргазы турган.

СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинге хамаарыштыр мээң бодалдарым мындыг-дыр. Коммунист эштер боттарының бодалдарын дидим, шынчыглы-биле илередип боор деп идегеп турар мен.

Сүндүп ДОҢГАК.
Өвүр районунуң Торгалыг ортумак школазының башкызы.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР АПААР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму чоокта чаа [illegible] хуралынга [illegible] ларның арасында ниитиниң корум-чурумун быжыглаар база районнуң хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң ажылының дугайында айтырыг база кирген. Ол талазы-биле дыңнадыгны райкүүском даргазы Д. Х. Ооржак кылган.

Үстүнде айтырыгны чугаалажып көргеш, ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынче болгаш районнуң хоойлу-дүрүм органнарының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарынче угланган боттуг хемчеглерни райкүүскомнуң талазындан чедир албайн келгенин Министрлер Чөвүлели демдеглээн. Ол талазы-биле алдынып турар шиитпирлерниң күүселдезинге контроль кошкак, барык-ла ала-чайгаарлаашкынче шилчээн деп болур. Иштики херектер килдизиниң болгаш кодээ Совет күүскомнарының ол талазы-биле дыңнадыгларын райкүүском ховар ап келген болгаш практиктиг дуза негелдеге дүүшпес. Оон-биле кады хоойлу-дүрүм органнарының ажыл-чорудулгазын дүүштүрер ажыл кошкак. Райкүүскомнуң чанында комиссияның ажылы колдуунда-ла хуралдар эрттирери-биле кызыгаарлаттынып турар боордан башка, тодаргай чүүлдер көзүлбейн турар дээр дугайында чугаа хуралга база болган. Ботиленейн чавыс болганындан, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынче угланган тодаргай, амыдыралчы саналдар, сүмелер кирбейн турар.

Райкүүском даргазы Д. Х. Ооржактың хуралга кылган дыңнадыындан алгаш көөр [illegible] ла, оон күүселдезиниң чавыс болуп турарын районда ниитиниң корум-чурумунуң байдалының чидиг боорн турары бадыткап турар. Кем-херек үүлгедиглериниң санының өзүп турарын айтыр апаар. Аңаа хамаарыштыр дараазында сан-түңнү көрээли. Кем-херек үүлгедиглериниң ниити саны 1988 чылда турганы-биле деңнээрге, 1989 чылда 52.6 хуу өскен. Тус-тусту хевирлер аайы-биле көөр болза, чижээ, өлүрүүшкүннүң, дээрбедеп уптээр, хулиган херектерниң, хамаатыларның хууда өнчү-хөреңгизин оорлаар чоруктарының саны өскен. Кем-херекти бөлүглежип алгаш үүлгедири 82 хуу, дагын катап кем-херек үүлгедир чорук — 34.6 хуу көвүдээн. Кем-херек үүлгедир чоруктарының деңнели Шагаан-Арыг хоорайда, Хайыраканда, Ак-Туругда, Арыг-Үзүүнде, Торгалыгда, ылаңгыя Чаа-Хөлде өзүп турар. Кем-херек үүлгедиглериниң саны районда ниитизи-биле өзүп турда, ону илередириниң деңнели чылдаң чылче кудулап турар-дыр. Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунга болган чугула ол чугааның түңнелинге даянып, районда нарын байдалдың тургустунуп турарының чамдык чылдагааннарын тодарадып көрээли. Райкүүскомга хамаарыштыр эгезинде каксы-даа бот, чугааладывас. Милиция, хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының хүлээнген херекке харыысалгазын бедидер, кадрларның үнер-кирер чоруун быжыраар хемчеглерни моон соңгаар күштедиреринче чугулазын база чугаалашкан. Ол черлерниң ажылдакчыларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле, кадрларны быжыглаары-биле холбашкан айтырыглар база тургустунуп турган. Ылаңгыя суурларда милицияның участок төлээлериниң ажылын өзүлүг дээштиг болдурар талазы-биле [illegible] тыг чугаа болган.

Корум-чурум байдалының карыңдап турарының бир чылдагааны — чурттакчы чон ортузунда профилактиктиг хемчеглерни кошкатканы-биле база тайылбырлаттынып турар. Ону ылаңгыя мооң мурнунда херекке онаажып чораан кижилерге хамаарыштыр чугаалаар апаар. Оларның арасында күш-ажылда хаара туттунмаан, арага-дары ижеринче сундукканнар база бар. Оон-биле кады кем-херек үүлгедип болгу дег назы четпээннер-биле профилактика ажылы негелдеге дүүшпес, аныяктарны ажылга хаара тударының айтырыы кошкак шиитпирлеттинип турар. Ону чогумчалыг көөр талазы-биле доктаал-шиитпир бар-даа болза, оон херек кырында күүселдезинге контроль чавыс дээрзин хуралга айыткан. Ажылда хаара туттунмаан, кайда-даа ажыл кылбайн турар назы четкеннерге хамаарыштыр чугаалаар болза, кем-херек үүлгедиглериниң хөй кезии оларга онаажып турар. Бо таварылгада ол эрткен чылын чүгле дөрт санга кызырылган.

Районнуң хоойлу-дүрүм органнарының, милиция ажылдакчыларының ажылын ханы анализтеп, аңаа хамаарыштыр санал-оналдарны берип тургаш, президиум кежигүннери чамдык айтырыгларга ээлиг харыы доктааган. Оон түңнел үндүрер апаар. Район прокуратуразының хоойлу-дүрүм камгалаар өске-даа органнар-биле кады ап чоруп турары ямы-бүрү хемчеглериниң дээштиг ам-даа чавыс деп чүве хуралга сайгарылга үезинде база катап илереттинген. Профилактика ажылын негелдеге дүүштүр тургузарының дээштиг арга-хевирлерин улам калбаа-биле ажыглавышаан, кем-херек үүлгедиглерин болдурбас херекке чурттакчы чон-биле харылзаалыг ажылды чедип алыры чугула. Чугула бо чүүлге чоннуң идепкейи чавыс.

Ону улусчу дружинниктерниң [illegible] биле [illegible] боор. Бо талазы-биле дээштиг хемчеглер херек болуп турар. Антырыг улусчу дружиналар дугайында боол турда, аңаа ёзу барымдаалаар чүүлдер турбас ужурлуг.

Хөй-ниитиниң корум-чурумунуң районда алдаары боол артып турарын, районда хоойлу-дүрүм органнары биле хөй-ниити организацияларының талазындан кем-херек үүлгедиглерин болдурбазынче угландыр доктаамал демниг ажыл, кады хөделиишкин чедип алдынмайн турары-биле база танылбырлаттынар. Чурттакчы чон арасында хоойлу-дүрүм [illegible] айтырыы, тайылбыр ажылы кошкак. Мооң мурнунда [illegible] кижилер-биле ажылды бүгү талазы-биле күштедирери негеттинип турар. Ниитиниң корум-чурумун быжыглаар херекке күш-ажылчы коллективтерниң киржилгези улуг болур ужурлуг деп чүве билдинген. Ынчалза-даа чамдык бүдүрүлгелерде арагалаашкынга удур демисел чорудар болгаш өске-даа комиссияларның ажылы көзүлбестээн. Районнуң иштики херектер килдизиниң ажыл-чорудулгазынга райкүүскомнуң талазында удуртулга четпес, кошкак деп чүвени тургустунуп турар бо бүгү чүүлдер көргүзүп турар-дыр. Ынчангаш райкүүском, районнуң хоойлу-дүрүм органнарының, иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары ол хуралдан боттуг түңнелди үндүрүп, ажыл-чорудулгазын бүгү талалыг шугулдуп көөр ужурлуг.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиуму Улуг-Хем райкүүскомунуң хоойлу-дүрүм органнарының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдары база корум-чурум быжыглаар талазы-биле ажылын четпес деп санаан болгаш оларны чайладырынче угланган деңнеренгей доктаалды хүлээп алган.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле 1990 чылдың март 18-те болган катап бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында хоорайның соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Округтар аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттын фамилиязы, ады, адазының ады	Округ талазы-биле соңгукчуларның ниити саны	Бадылаашкынга киришкени	Улус депутадынга кандидат дээш бадылаашкын саны	Улус депутадынга кандидатка удур бадылаашкын саны	Соңгулдаларның түңнели
№ 10					
Крапивин Анатолий Антонович	706	506	215	269	соңгутпаан
Севек Петр Начын-оолович	706	506	235	249	соңгуткан
№ 14					
Иванова Галина Николаевна	245	19	46	139	соңгутпаан
Каблуков Валерий Георгиевич	245	190	120	65	соңгуткан
№ 15					
Котельников Валерий Ильич	224	165	65	98	соңгутпаан
Солдатов Николай Васильевич	224	165	75	88	соңгуткан
№ 17					
Ондар Тамара Григорьевна	355	219	72	144	соңгутпаан
Собко Николай Григорьевич	355	219	120	96	соңгуткан
№ 18					
Бекеш Вячеслав Иванович	211	144	51	90	соңгутпаан
Мунеев Сергей Иванович	211	144	69	72	соңгуткан
№ 28					
Ильин Владимир Евгеньевич	262	189	96	91	соңгуткан
Чимдан Наталья Владимировна	262	189	78	109	соңгутпаан
№ 29					
Григорьев Степан Степанович	275	159	42	112	соңгутпаан
Семенов Виктор Владимирович	275	159	96	58	соңгуткан
№ 36					
Процик Николай Ярославович	257	182	87	89	соңгуткан
Филимонова Галина Николаевна	257	182	72	104	соңгутпаан
№ 37					
Мурыгина Галина Даниловна	253	184	92	90	соңгуткан
Чемменева Вера Федоровна	253	184	69	113	соңгутпаан
№ 39					
Алехина Лидия Михайловна	309	211	147	57	соңгуткан
Тюлюш Виктор Сундуй-оолович	309	211	46	158	соңгутпаан
№ 44					
Перминов Виктор Васильевич	260	197	106	88	соңгуткан
Сиротинин Александр Иосифович	260	197	80	114	соңгутпаан
№ 59					
Асеевич Наталья Дмитриевна	436	318	145	169	соңгуткан
Ширин Демьян Александрович	436	318	128	186	соңгутпаан
№ 77					
Дорожкин Виктор Андреевич	466	249	161	84	соңгуткан
Иванов Сергей Петрович	466	249	61	184	соңгутпаан
№ 81					
[illegible] Геннадий Степанович	352	235	69	165	соңгутпаан
Сепей Анатолий Сергеевич	352	235	130	104	соңгуткан
№ 88					
Бортан Сюрюн-оол Ондарович	252	170	101	68	соңгуткан
Золотов Игорь Валерьевич	252	170	52	117	соңгутпаан
№ 89					
Болдур-оол Анатолий Борисович	266	177	77	99	соңгуткан
Салчак Саадак Очур-ооловна	266	177	53	123	соңгутпаан
№ 99					
Заворотный Владимир Григорьевич	303	171	72	98	соңгутпаан
Редькин Вениамин Геннадьевич	303	171	83	87	соңгуткан
№ 102					
Ужечкин Николай Николаевич	244	142	64	78	соңгуткан
Хорошков Александр Владимирович	244	142	63	79	соңгутпаан
№ 106					
Рожкова Любовь Павловна	112	144	66	78	соңгуткан
Хаптыр-оол Ульяна Григорьевна	212	144	57	87	соңгутпаан
№ 107					
Оюн Любовь Шимитовна	278	165	89	76	соңгуткан
Трошев Евгений Михайлович	278	165	63	102	соңгутпаан
№ 111					
Глазунова Вера Давыдовна	264	160	94	64	соңгуткан
Добрынина Любовь Петровна	264	160	42	116	соңгутпаан
№ 122					
Баавыл Меңгүш-оол Баавылович	196	144	39	101	соңгутпаан
Кафанов Геннадий Игоревич	196	144	32	108	соңгутпаан
Кашин Юрий Яковлевич	196	144	48	92	соңгуткан
№ 136					
Ондар Владимир Тогусович	161	98	66	31	соңгуткан
Шаалы Александр Александрович	161	98	20	77	соңгутпаан
№ 144					
Баады Алексей Санаевич	211	169	43	126	соңгутпаан
Плаксина Елена Ивановна	211	169	38	131	соңгутпаан
Кирьянов Владимир Парфенович	211	169	81	88	соңгуткан
№ 147					
Оскал-оол Валентина Владимировна	303	177	114	63	соңгуткан
Тутер Людмила Петровна	303	177	39	138	соңгутпаан
№ 174					
Сагалакова Татьяна Васильевна	413	257	150	100	соңгуткан
Шырап Тамара Сундуй-ооловна	413	257	73	177	соңгутпаан
№ 175					
Сумецков Анатолий Петрович	264	188	97	88	соңгуткан
Ширин-оол Николай Май-оолович	264	188	82	103	соңгутпаан
№ 177					
Сахаров Сергей Владимирович	316	218	133	71	соңгуткан
Токарь Ирина Юрьевна	316	218	37	167	соңгутпаан
№ 191					
Александрова Валентина Григорьевна	243	143	48	92	соңгуткан
Рудольф Альберт Августович	243	143	42	98	соңгутпаан
№ 194					
Пешков Иван Павлович	438	257	181	69	соңгуткан
Сербе Сергей Хертекович	438	257	69	181	соңгутпаан

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорай соңгулда комиссиязы.

ЭРЕҢГЕЙЛЭЭШКИННИ БОЛДУРБАС

«Кадыкшыл» программа, ол канчаар күүсеттинип турарыл?

«Тыва АССР-де чоннуң ажылдаар арга-шинээзин түр үеде чидирерин кызырар, аарыг чоруун эвээжедир болгаш профилактика ажылын күштелдирер хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлел 1986 чылдың октябрь айда доктаалды хүлээп алган. Ооң негелделеринге дүүштүр «Кадыкшыл» программаны ажылдап кылып, күүселдезин доктаамал контрольга тургузарын райкүүскомнарга болгаш профэвилел райкомнарынга даарткан.

Бай-Тайга районда «Кадыкшыл» программаны ажыдыралга боттандырар талазы-биле канчаар ажылдап турарының дугайында райкүүском даргазының оралакчызы, районда тургустунган штабтың удуртукчузу Владимир Хомушкуевич Доржудан бистиң корреспондентивис интервью алган. Ону моон адаанда парлададывыс.

— Владимир Хомушкуевич, доктаалды хүлээп алганындан бээр ам үш чыл ажа берген-дир. Бо талазы-биле силерниң районда «Кадыкшыл» программа база ажылдап кылдынган болгай. Ооң күүселдези, контролю кандыг ирги?

— Район Совединиң күүсечи комитеди биле агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң каттышкан хуралынга 1987 чылдың майда чаңгыс айы комплекстиг «Кадыкшыл» программазын бадылаан. Практиктиг дуза бергүзер, күүселдезин доктаамал контрольдаары-биле 7 кижи составтыг район комиссиязын тургускан. 1987-1988 чылдарда хемчеглерниң күүселдези эреңгей байдалче шилчип, штабтың ажылы хөнүвээнин СЭКП райкомунуң бюрозунга тускай айтырыг кылдыр көдүрген. Оон соонда күүскомга «Тээли» совхозта «Кадыкшыл» программазын канчаар боттандырып турарын чугаалашкан. Эрткен чылдың декабрь 19-та болган райкүүском хуралынга район эмнелгезиниң кол эмчизи Д. Ш.-Д. Хертектиң, райспорткомитет даргазы С. С. Хертектиң информацияларын дыңнааш, чедип кылдынмайн турар ажылдарны, четпестерни айтып, шиитпирни хүлээп алган болгаш күүселдезин контрольга алырын штабтан негээн.

«Кадыкшыл» программада айыттынган хемчеглерниң чамдыызы күүсеттинмээн. Школа назының четпээн уругларның чүгле 38 хуузу ясли-садтарда хаара туттунган. Уруглар албан черлеринде чаңгыс-даа санаторий болуу тургустунмаан. Эрткен чылын чөрүткан хыналдаларның түңнелинде 117 бичии уруглар туберкулёзтан аараан кижилер аразында турар болган. Кайы-даа ажыл-агыйларда сүт кухнязы чок. Эмнелгениң үлүгүнда аарыг 269 чаштар база кирген.

Эмчилер недээре үнүүшкүннерни организастап турза-даа, чорудуп турар ажылы эреңгей. «Тээли» совхозта, өске-даа ажыл-агыйларда чамдык малчыннар кышкы чылыг хеп, халаттар, чаш мал төлү тудар камгалал хол хантары-биле хандыртынмаан. Сакманчыларның чамдыызы эмчи шинчилгези, камгалал тарылга эртпээн. Чунар-демирлер, саваң безин чок болгулаар. Район девискээринде 263 малчын коданнарда 38 чунар-бажың бар. Эрткен чылын бүгү малчыннарның 22 хуузу көжүп чоруур диспансерге шинчилге эртпээн. Район эмнелгезиниң, ында санэпидстанцияның эмчилери шак мындыг байдалдар-биле эптежип, удуртукчулардан негелдени кошкаткан.

Ажылчын коллективтерде, бригада төптеринде, школаларда, культура албан черлеринде кадыкшыл темазынга лекция, беседа эвээшкомчуттунуп, санитарлыг хуудустарны хаая үндүрүп турар. Араганың болгаш таакпының хоразының дугайында пропаганда ажылы кошкак. Суурларның арыг-шевери негелдеге дүүшпес. Бок тегер черлер тускайлаттынмаан. Район төвү Тээли суурнуң кудугтарында сугну арыг тургузарының хемчеглерин ам-даа ажылдап кылбаан.

Ажылчы чоннуң күш-культура болгаш спортка киириштирер ажыл кодээ черлерде уттундурган бар чылдар. Бедүүн хевирниң стадионнарын суур бүрүзүнге тудары, эде дерирни, септеп кылыры саазын кырында арткан. Чымгулаар черлерден ажылда уруглар таарымчалыг спорт шевер тургусттарып бербе. Чамдык школаларда күш-культура кичээлдери программазынга дүүшпес, чаглааран чыг, эреңгей артип турар. Бо чылын хар улуг чагзадаа, суурлар чанында хаак ийи көзүлбээн.

— Хол-биле кылыр аар ажылдарны механизастаары, херээженнерин дүнеки ажылче хаара тударын эвээжедири, хоралыг бүдүмелдер-биле ажылдап турар кижилерни кадыын камгалаары районнуң «Кадыкшыл» программазында база көрдүнген. Аңаа хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Ийе, чыл аайы-биле сан-чурагайларда көргүзүнген. Ажыы-биле чугаалаарга, хемчеглерге айыткаш, күүселдезин негеп шыдаваан бис. Эр-Хавак сүт-бараан фермазында, автопарктарда хол-биле кылыр чамдык ажылдарны механизастап болур турбуже, мынчага чедир кылдынмаан. Дүнеки үеде херээженнерни ээлчег-биле ажылдадыр бүдүрүлгелер районда чок, таңнылдар бар. Машина-трактор мастерскаяларында, үнүш хораннаар бүдүмелдер болгаш минералдыг чемишчидилгениң чамдык хевирлери-биле ажылдап турар совхозтар ажылчыннарын карак шилдери, респираторлар, камгалал хептер-биле хандырары, эмчи шинчилгезин эрттирери негеттинер. Моон соңгаар айыткан хемчеглерни боттандырарынче район штабы кол кичээнгейни салыр апаар.

— Владимир Хомушкуевич, силерниң районда сураглыг аржааннар бар-дыр. Ону чоннуң кадыкшылынга ажыглаары планда көрдүнүп турар бе?

— Шыңдазында шинчилеттинген радоннуг аржаан чайгы үеде ажыглаттынмас, чедери берге, хем суу шаптыктай бээр. «Бай-Тал» совхозу Шивилиг аржаанында 24 орунниг бажыңны болгаш столоваяны тударынга 50 муң рубльди чарыгдаан. «Тээли» совхоз бодунуң девискээри болур Бел аржаанында 10 орунниг бажың биле столоваяны туткан. «Мугмаачы», «Кара-Хол» совхозтар Шуйнуң Дүстүг-Хемде. Абакан хеминиң бажында аржааннарга баар ажылчыннарынга чурттаар черлер кылырын профэвилел организацияларының хуралдарынга дүүрүшкен, шиитпирни хүлээп ап, коллективтиг керээлеринде айыткан.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

МУРНАКЧЫЛАР —ЧОРГААРАЛЫВЫС

1989 чылда республиканың көдээ ишчилериниң социалистиг чарыжының тиилекчилери

Хойжу бригадалар

Бригадирлери	Совхозу	100 хойдан алган хураганы	1 хойдан кыргааны
Дудуп В. И.	«Тере-Хөл»	91	1.2
Чула К. Б.	«Мөрен»	90	1.5
Чазырал К. И.	«Улуг Октябрь»	90	1.4
Донгак С. К.	«О. Шынаа»	89	1.6
Чимит-Доржу К. Д.	«Тиилелге»	88	3.2
Монгуш Д. К.	«Найырал»	87	2.4
Арина В. С.	«Кызылгаар»	87	1.5
Данзаа Х. К.	«Тере-Хөл»	87	1.2
Рашук В. В.	СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг	86	3.6
Дадар-оол Д. Т.	«Ак-Чыраа»	86	1.2
Куулар С. А.	«Сүт-Хөл»	86	1.1
Донгак Н. Д.	«Кызылгаар»	85	1.5
Ховалыг Н. Ч.	«Сүт-Хөл»	85	1.1
Чагар-оол Д. К.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	84	1.9
Ондар Х. А.	«Коммунизмче оруу»	84	1.6
Санаа А. С.	«О. Шынаа»	84	1.4
Биче-оол Л. М.	«О. Шынаа»	83	1.1
Ондар Б. А.	«Сүт-Хөл»	83	1.2
Булатов Н. И.	«Кызыл тараачын»	82	3.7
Сат Ы. М.	СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг	82	2.3
Каңзай А. К.	«Найырал»	82	2.3
Дакаа Ч.-Б. Н.	«Нарын»	82	1.4
Саая Ю. К.	«Алдан-Маадыр»	82	1.0
Сандак А. Х.	«Мөрен»	81	1.5
Кыргыс С. Д.	«Торгалыг»	81	1.4
Кочаа В. Х.	«Кара-Хөл»	81	1.2
Ооржак Р. С.	«Алдан-Маадыр»	81	1.0
Попеляев Г. К.	«Революцияның чалбыыжы»	80	1.8
Сенди А. О.	«УТКА 25 чылы»	80	2.7
Ондар Ч.-Д. А.	Октябрь 30 чылы	80	1.9
Шожап Б. Т.	«Торгалыг»	80	1.4
Янзак Т.-С. Б.	«Нарын»	80	1.3
Седи А.	«Чаа орук»	80	1.2
Сарыглар Ч. Б.	«Алдан-Маадыр»	80	1.1

Хойжулар

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	100 хойдан алганы	1 хойдан кыргаан дүгү (кг.)
Ооржак С. К.	«Сосновское»	118	4.2
Дег-оол К. А.-Ч.	«Улуг Октябрь»	116	3.7
Кужугет Н. Ч.	«Тиилелге»	116	3.4
Сафонов И. П.	«Революцияның херели»	112	4.4
Монгуш Д.-К. А.	«Тиилелге»	112	3.4
Салчак Х. Д.	«Саян»	110	3.2
Маады В. С.	«Саян»	108	3.5
Содунам Д. С.	«Барлык»	108	3.3
Даны Х. К.	«Кара-Хөл»	106	1.7
Намзын М. Н.	«Мөген-Бүрен»	105	1.6
Доплаа Д. С.	«Саян»	105	3.4
Олчанмай Д. К.	«Найырал»	105	2.7
Кара-Сал Г. С.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	105	2.3
Чооду Д. Ч.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	105	2.1
Ондар А.-Х. Д.	Октябрь 30 чылы	105	2.1
Моргуй-оол А. О.	«Тиилелге»	104	3.2
Сагаланов С. А.	«Кызыл тараачын»	104	2.8
Минчей Д. М.	«Чодураа»	104	2.5
Чооду Ч. Ш.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	104	1.9
Монгуш М. Д.	«Өөк»	102	4.0
Кенден М. С.	«Саян»	102	2.8
Ланзыы О. Е.	«Революцияның чалбыыжы»	101	3.6
Чооду О. Б.	«Кара-Хаак»	101	2.9
Баазан Б. С.	«Саян»	101	2.8
Кара-Сал К. Ч.	«Шамбалыг»	101	2.7
Тарын-Байыр Ч. Н.	«Мөген-Бүрен»	101	1.8
Доплаа В. С.	«Саян»	100	4.2
Ооржак В. К.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	100	3.1
Куулар О. О.	«Ленинчи орук»	100	3.06
Монгуш К. Д.-Н.	«Большевик»	100	2.3
Хайын С. К.	«Чаа орук»	100	2.1
Бурбу Д. В.	Чүргүй-оол Хомушку аттыг	100	2.1
Ооржак Г. Д.	«Чыраа-Бажы»	100	2.0
Ооржак Б. Б.	«Шекпээр»	100	2.0
Серен-Доржу Л. С.	«Шекпээр»	100	2.0
Содунам А. Б.	«Х Улуг хурал»	100	1.9
Ховалыг Д. К.	Карл Маркс аттыг	100	1.9
Монгуш К. Н.	«Коммунизмче оруу»	100	1.8
Монгуш С. Э.	«Коммунизмче оруу»	100	1.8
Кыргыс Д. С.	«Торгалыг»	100	1.8
Намдал О. С.	«Мөрен»	100	1.8
Учурал М. Д.	«Мөрен»	100	1.8
Санчат К. Б.	«О. Шынаа»	100	1.6
Төмүр К. Д.	«Коммунизмче оруу»	100	1.6
Сагаан С. С.	«Мөген-Бүрен»	100	1.5
Чыртак-оол К. М.-Т.	«Барлык»	100	1.5
Успун Р. Д.	ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг	100	1.4
Монгуш М. К.	«Алдан-Маадыр»	100	1.4
Ооржак М. Л.	«Алдан-Маадыр»	100	1.4
Монгуш К. М.	«Сүт-Хөл»	100	1.3
Дангыр-оол А. С.	«Тере-Хөл»	100	1.3
Хертек К. У.	«Кара-Хөл»	100	1.1
Сурунгур К. Б.	«Тере-Хөл»	100	

Өшкү бригадалары

Бригадирлер	Совхозу	100 өшкүден алган анайы	1 өшкүден кыргаан дүгү (кг.)
Меженей В. А.	«Эйлиг-Хем»	95	1.1
Спилин С. Л.	«Таңды сыны»	89	1.0
Даңзыр-оол К. Т.	«Эйлиг-Хем»	89	1.0
Отелик К. С.	«Бай-Тал»	85	0.9
Чооду М. Д.	«Таңды сыны»	83	1.0
Кужугет Ш. Ш.	«Барлык»	79	1.0
Таваа В. В.	«Эйлиг-Хем»	78	0.9
Салчак С. Ш.	«Кызыл-Даг»	77	1.0

Өшкү кадарчылары

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	100 өшкүден алган анайы	1 өшкүден кыргаан дүгү (кг.)
Миңнит-оол Ш. С.	«Эйлиг-Хем»	120	1.2
Чооду В. Д.	«Таңды сыны»	117	0.9
Лама Д. К.	«Эйлиг-Хем»	116	1.3
Катай-оол В. У.	«Таңды сыны»	116	1.3
Мажаа У. Б.	«Таңды сыны»	116	1.0
Дажаа М. Д.	«Эйлиг-Хем»	110	1.3
Севри О. М.	«Ак-Туруг»	110	1.0
Идам А. К.	«Эйлиг-Хем»	109	1.1
Шактаржык Б. Т.	«Улуг-Хая»	107	0.9
Чаш-оол М. В.	«Улуг-Хая»	104	1.0
Сенди-Хүүрак Б. Б.	«Х Улуг хурал»	104	
Сундуй С. А.	«Эйлиг-Хем»	103	0.9
Кудер-оол М. К.	«Эйлиг-Хем»	102	1.2
Куулар Х. О.	«Большевик»	102	0.9
Кочалай А. А.	«Таңды сыны»	102	1.2
Даржаа К. С.	«Бай-Тал»	101	1.0
Ондар Г. У.	«Большевик»	101	0.9
Чудаан-оол Б. С.	«Эйлиг-Хем»	100	1.4
Доржу-Сүрүн Д. К.	«Эйлиг-Хем»	100	1.1
Агваа В. А.	«Таңды сыны»	100	1.1
Авалдан С. Н.	«Таңды сыны»	100	1.0
Лудваа С. Н.	«Кара-Хөл»	100	0.9
Монгуш М. Е.	«Большевик»	100	0.9
Хомушку Р. Б.	«Барлык»	100	0.8
Сат Н. Ш.	«Ишкин»	100	0.8

Сүт-бараан фермалары

Бригадирлери (эргеленчилери)	Совхозу	1 инектен сагганы (кг.)	100 инектен алган бызаазы
Сагоян И. П.	«Көк-Тей»	3334	84
Тимеев С. М.	«Сосновское»	3155	82
Салчак В. Н.	«Кызыл тук»	2717	83
Чалан-оол Х. К.	«Енисей»	2703	100
Дарыма С.	СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг	2617	82
Балдан Р. О.	«Улуг-Хая»	2406	57
Шелехов А. В.	«Ленинчи орук»	2361	100
Поносова Т. Е.	«Кызыл тараачын»	2360	84
Дагба М. Д.	«Сосновское»	2320	82
Донгак Б. С.	«Октябрь 30 чылы»	2224	80
Хертек Л. К.	«Революцияның чалбыыжы»	2216	91
Хомушку З. К.	«Тиилелге»	2150	90
Хертек А. К.	«Барлык»	2129	82
Алдын-Херел Г. С.	«Хадын»	2093	56
Родионова Ф. А.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	2032	78
Маадыр-оол В. Д.	«Улуг-Хая»	2010	57
Тыртык М. К.	«Найырал»	2001	79

Саанчылар

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	1 инектен сагганы (кг.)
Березина М. И.	«Көк-Тей»	4155
Сат Б. Д.	— » —	4084
Монгуш М. С.	— » —	4056
Кужугет Г. О.	— » —	3749
Салчак Е. К.	«Ленинчи орук»	3720
Дөпчун-оол Р. К.	«Көк-Тей»	3659
Баазан В. К.	«Сосновское»	3657
Чадамба Н. С.	«Көк-Тей»	3602
Оюн У. Д.	«Сосновское»	3495
Монгуш А. С.	— » —	3473
Скоромкина С. В.	— » —	3363
Сат С. Б.	«Көк-Тей»	3312
Арандол С. Х.	— » —	3309
Донгак С. Д.	— » —	3226
Кыргыс М. Н.	«Сосновское»	3176
Үремчи А. П.	«Көк-Тей»	3154
Арандол Л. В.	— » —	3134
Донгак Н. Н.	«Сосновское»	3121
Монгуш Г. Ч.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	3108
Курзакова В. Н.	«Сосновское»	3099
Оюн Т. Ш.	— » —	3099
Оюн Ч. С.	— » —	3094
Оюн С. Д.	— » —	3083
Оюн Н. Э.	«Сосновское»	3082
Монгуш А. С.-Б.	СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг	3039
Журавина П. И.	«Сосновское»	3012
Оюн Н. К.	— » —	2944
Оюн Л. Д.	— » —	2895
Терских А. И.	«Кызыл тараачын»	2847
Кама Р. В.	«Россия»	2826
Монгуш Е. Х.	«Көк-Тей»	2772
Иргит А. Д.	«Кызыл тараачын»	2711
Хуна Д. Ч.	«Россия»	2700
Степанова Л. Т.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	2692
Хурак-оол С. Д.	«Улуг-Хая»	2685
Маргыстай З. К.	«Россия»	2670
Калюкина В. В.	«Кызыл тараачын»	2659
Оюн М. У.	С. Тока аттыг	2645
Кенден М. Д.	«Улуг-Хая»	2634
Умнитаева М. В.	«Кызыл тараачын»	2630
Монгул Т. Д.	«Улуг-Хая»	2605
Куулар И. М.	«Сосновское»	2542
Белек Н. П.	«Кызыл тараачын»	2539
Санаа Л. Ч.	«Улуг-Хая»	2535
Кыргыс О.-С. Т.	«Кызыл тараачын»	2534
Ензак В. Б.	— » —	2531

Бызаа ажаакчылары

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	1 хонукта алган немелде деңзизи (грамм).
Куликова О. В.	«Ленинчи орук»	799
Курильская Г. Т.	«Ленинчи орук»	741
Групп В. С.	«Көк-Тей»	738
Ондар О. М.	«Саян»	710
Федькина А. И.	СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг	705
Родичева З. Н.	«Саян»	700
Оолак К. М.	«Енисей»	694
Нагорных В. П.	«Сосновское»	665
Серен В. С.	«Көк-Тей»	663
Котовщикова М. М.	«Сосновское»	659
Г[illegible]илая Г. З.	СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг	648
Дончат-оол Г. А.	«Енисей»	639
Тюлюш М. К.	«Кызыл тараачын»	635
Санчат А. Д.	«Россия»	618
Лопсанова Л. А.	«Саян»	606

Инек кадарчылары

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	1 хонукта ортумак деңзизи (грамм).
Алыя Д. С.	«Енисей»	732
Тожу К. А.	«Кызыл тук»	694
Салчак К. М.	«Енисей»	683
Ермолова А. П.	«Сукпак»	500
Попов В. Н.	«Сукпак»	420

ЧУРУКТА: «Көк-Тей» совхозтуң саанчызы Махова Сереновна Монгуш

Төрүүр инек кадарчылары

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	100 инектен алган бызаазы
Ховалыг К. К.	«Ак-Туруг»	92
Ондар М. Д.	Карл Маркс аттыг	90
Ооржак Р. А.-Д.	«Алдан-Маадыр»	90

Сарлыкчылар

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	100 сарлыктан алган бызаазы
Беган Х. Д.	ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг	104
Достаң О. Х.	ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг	104
Донгак М. Д.	ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг	102
Алан-оол Х. Д.	ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг	100
Даржаа В. Д.	ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг	100
Донгак Х. К.	«Мөген-Бүрен»	100
Медан-оол Э. Э.	ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг	100
Монгуш Б. О.	«Шекпээр»	100
Ондар С. С.	«Ишкин»	100
Ооржак Г. Д.	«Алдан-Маадыр»	100
Тумат Н. О.	«Торгалыг»	100
Хертек Д. Д.	«Кара-Хөл»	100
Кужугет Б. Б.	«Мурнакчы»	90

Чылгычылар

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	100 беден алган кулунну
Санчы В. Т.	«Күш-ажылдың хостуу»	101
Тулуш А. Д.	«Ишкин»	100
Чоодан Ч.	«Ак-Тал»	100
Ондар Н. Д.-Д.	«Октябрь 30 чылы»	93
Захаров В. Г.	«Чодураа»	85

Теве кадарчылары

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	Алган бодаганы
Назын Н. Н.	«Чаа орук»	49
Иргит К. Т.	«Улуг-Хая»	36

Ивижилер

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	100 ивиден алган анайы
Чашпан А. Ш.	«Май 1»	93
Ак Д. С.	«Май 1»	82

Төрүүр хаван ажаакчылары

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	1 хавандан алганы	1 хонукта немелде деңзизи (гр.).
Старчикова Л. В.	«Көк-Тей»	9.1	189
Добрецова Н. С.	«Көк-Тей»	9.0	192
Шишкина Л. С.	«Көк-Тей»	8.9	187

Семиртилгеде хаван ажаакчылары

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	1 хонукта алган немелде деңзизи (грамм).
Кудрявцева Т. М. (чаш хаванда)	«Көк-Тей»	398
Соломонова Н. А. (2—4 айлыг хаван оолдарында)	— » —	398
Гаврилятова М. Т. (2—4 айлыг хаван оолдарында)	— » —	366
Голубцова М. Т. (2—4 айлыг хаван оолдарында)	— » —	366
Махов В. Г. ([illegible] хаванда)	— » —	362

Семиртир хой кадарчылары

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	Быжыглаан хою	1 хойдан хонукта алган немелде деңзизи (гр.).
Монгуш С. Ч.	«Сукпак»	2000	184
Хомушку А. Ч.	— » —	3200	180
Хомушку М. С.	— » —	4200	178

Куш ажаакчылары

(Куш фабриказындан)

Фамилиязы, эге үжүктери	Төрүүр дагаалары (муң баш)	Алган чуургазы (муң борбак)	Хуузу
Гавитов В. Н.	26.9	6114.6	104
Пахарькова Н. Н.	26.9	6114.6	104
Шуваева Т. Н.	23.5	5251.5	102

Куш оглун доруктур азыраар цех

Фамилиязы, эге үжүктери	Дагаа оолдары	Алган немелде деңзизи (центнер)
Грибков А. В.	95489	538
Иванова В. В.	95460	538
Зверева М. Н.	84157	486
Кучиевич Л. Г.	84157	486
Митряшев И. П.	121000	396
Ховалыг С. К.	121000	396

Чер ажылының шалыпчылары

(звенолар, бригадалар)

Фамилиязы, эге үжүктери	Совхозу	Культура	1 гектардан алганы (центнер)
Ооржак Н. Ч.	«Бай-Тал»	меде	86.8
Мачнай Ш. С.	«Бай-Тал»	меде	72.4
Кызыл-оол А. К.	«Алдан-Маадыр»	меде	54.5
Тюлюш О. Т.	«Торгалыг»	меде	35
Үнүүр Н. С.	«Чаа орук»	сиген	24.4
Бызытпаа С. М.	«Алдан-Маадыр»	тараа	22.3
Азырал М. Б.	Ленин аттыг	сиген	18
Саая О. Д.	«Искра»	тараа	20.3
Самбу С. А.	СЭКП-ниң XII съездизи аттыг	кызыл-тас	19.6
Наткит-оол А. К.	«Күш-ажылдың хостуу»	тараа	17.5
Чупин Н. С.	«Сосновское» дириңгилга-бүдүрүлге ажыл-агыйы	тараа	17
Федорченко Ю. П.	«Россия»	тараа	16.0
Иргит А. К.	«Большевик»	тараа	16.1
Ооржак Ю. К.	«Дөң-Терезин»	тараа	14.8
Кара-Сал А.	«Хемчик»	меде	33.3
Гюрбелешев Б. Н.	«Ак-Туруг»	меде	50.2
Ооржак Д.	«Дөң-Терезин»	кукуруза	130

Картофель звенолары, бригадалары

Удуртукчузу	Совхозу	1 гектардан алганы (центнер)
Солдатова Н. П.	«Кызыл»	210
Оюн М. Н.	«Барлык»	153.4
Иргит Ч. Д.	«Хемчик»	134
Ондар В. С.	«Искра»	127

Ногаажылар звенолары

(теплицада)

Удуртукчузу	Шөлү м²	Культура	1 дөрбелчин метрден алган дүжүдү (кг.)
Шикина З. Н.	1000	огурец	24.7
Салнова Н. Б.	1000	огурец	21.6
Кужугет З. Т.	2000	огурец	18.2
Кужугет А. А.	2000	томат	18.2
Бызова Н. С.	1000	томат	14.2
Шадрина В. М. (ажык шөлде)	4 га	капуста	1 гадан 274 центнер

Тракторист-машинистер

Ф. а. /а.	Совхозу	трактору	1 эталон газы
Трефельд А. Я.	ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг	К-701	3622
Чебочаков А. А.	«Сосновское» дириңгилга-бүдүрүлге ажыл-агыйы	К-701	2536
Янчат А. В.	«Тиилелге»	К-701	2036

Комбайнерлер

Ф. а. а/а	Совхозу	комбайны	Вастырганы (тонна)
Кудрявцев Ф. С.	«Революцияның чалбыыжы»	«Енисей-1200»	1082
Кудрявцев А. С.	— » —	— » —	1048
Ховалыг М. Б.	«Найырал»	— » —	559
Апакчаа К. Б.	СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг	СКД-6	384
Дугар К. К.	«Кызыл тук»	— » —	336
Донгак О. Д.	«Алдан-Маадыр»	«Енисей-1200»	381

ОЛУТ ОРБАС

Аал кедезинде карангылай берген дагда бир-ле кижиниң дайгы үнү кайы оранчоктан дыңналып чоруур. Эрес кижи черле ыңдыг ырлыг-шоорлуг, эштиг өөрлүг болур... Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң мурнакчы хойжузу Өнтек-оол Алкаевич Монгуштуң үнү дангаар эртен-не даглар баштарындан чаңгыдажыр. Ыштавтап олут орбас, чыдын чытпас кежээ малчынның кадарган мал чылдын-на семис-шыырак, чаш төлү четче-менди өзер. 1989 чылда төрүүр чүс хойдан 99 хураганы камгалап алгаш, совхозунга ийиги черни ап, малчыннар наадымынга кирипкеш, шан-мактадыг эп келген. Малчын Монгуш ог-бүле кежээзи-биле ажылдап турар. Анаа быжыглаан 357 хойдан ам 334-ү оолдапкан хураганнары тодуг-догаа боткур.

—Өктек-оол Алкаевич чылдан чылче чедиишкиннерниг ажылдап келгениге өөнүң ээзи Монгуш Монгушовнанын база урүу Саянаның киириштирген улуг улуг деп санап чоруур. Монгуш Монгушовна эрес-кежээ кижи, кызы Саяна авазын дозеп алган. Дузалакчы чонка-ла олар боттары хойларын оолдадып, хураганнарын четче өстүрер улус. Бо чылын малчыннар наадымын эрте чарлапканы ажыл-ишке улуг салдарлыг социарышка улуг идиглиг бээрзин. Монгуштарның чугаалап оорары шын боор. Анаа сорук киирген бо малчыннар чүс хойдан-на ынча хураган камгалап алырынга чуткулдуг, бүзүреддиг ажылдап орарлар.

Бо малчын ог-бүлениң улуг оглу Бежен-оол ам Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалын дооскуп зоотехник эртемниг болур. Оон бичези Саяна база-ла авазы, ачазы ышкаш малчын ажылдыг, совхозта мурнакчы сакманчы. Хеймер кызы ортумак школаны доозар, малчын болур күзел-соруктуг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ
Совхозтуң директору.

Сибирьниң национал театрларының фестивалы

ДАГ-АЛТАЙ: «КЫМ МЕН?»

ЧУРУКТАРДА: Шин фестивалының киржикчилеринден Алтайның театрының артистери Ирина Майманова ындында ол-ла театрның артизи Сергей Мундусов чогаалчы Борис Укачинниң «Кым мен» деп шиизинде ойнап турары.

Хакассияның талантылыг артистери Алексей Араштаев биле Татьяна Майнагашева.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ШҮЛҮКЧҮНҮ САГЫНМЫШААН...

Москвазының «Советский писатель» деп ном үндүрер чери чаңгыс чаа «Степан Щипачевтуң дугайында сактыышкыннар» деп чыындыны номчуп бээр үндүрген. Ук номну улуг шүлүкчүнүң мадайы В. Н. Щипачева чыып тургускан.

Хөй чүрүктарлыг бо номда сактыышкыннарны шүлүкчүнүң кады ажылдап чорааш шүлүкчүлер Евгений Винокуров, Евгений Долматовский, Евгений Евтушенко болгаш өскелер-даа чыл-биле бижип турарлар.

Степан Петрович Щипачев Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, чоорту болгаш Тывага чедип, «Хүрүн-лүг», «Улуг-Хем», «Дептылма» деп өөн-даа ышкаш патриоттуг үнүш чаянныг шүлүктерни бижээнин билир бис.

Бо чыындыда Тываның улуг чогаалчызы С. А. Сарыг-оол «Степан Щипачевтуң дугайында сөс» деп чүүлү-биле киржип турар. Ында шүлүкчү С. Щипачевтуң чаңгыс [illegible] билдингир, [illegible] тывадан-биле илереттинген.

Бир болгаш чогаалчыларның тургузуп турган чүрүктерде Е. Хөвенмей, С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, С. Щипачев олар тывылган [illegible].

Номчукчуларга сонуургалдыг шүлүктү Степан Щипачевтуң шүлүкчү Моңгуш Доржунуң оттуртазы-биле бараалгаттывыс.

* * *

Кажыдалдың шактарын-да
Карак чажын чажыргаш чоор.
Ыятпайн-даа, эгенмейн-даа
Ыглап-сыктап алза дээре.
Ынчалза-даа чажыт черге
Ыглаттынган карак чажы
Ажык черге төккенинден
Ажыг дээрзин билзе херек.

* * *

Шүлүкчү ишке, найыралга, кижилерге
Шынап бодун бүзүрээрим аргажок бол.
Алыг-дииниг шаарарткан, бөрүлерниг,
Арыг хаңга пөкпейн чоруур сөңнуктар бар.

Кижилерниң кажыыдалын олар билбес.
Кидин түлүк соок ай дег, шырайларлыг
Чамдыктары чидиг бижек аннып турар.
Частыр бомба хайын деген орарлар бар.

АЧАМ ЧУРТУ ШЕГЕТЕЙ

Турлаглардан туман арлыр,
Турум хонаш дойлуп үнер.
Чайырлыг хүн медээчиги —
Чашкаадай куш алн тудар.
Ак-чайт аарыы сагындырар
Аалдың хою одар шывар.
Куу даглар — Шегетейлер
Куду көрүп, бараан хараар.
Тайга черим сыннарынга
Аргар, кошкар дешкилежир.
Даглар эдээ оймактарны
Тарбаганнар шыва алыр.
Ачам чурту Шегетейниң
Аңын-меңин хоюспалар.
Аал малы хойлар-биле
Аралажып оъттап чораун.

Далай-оол ДОНГАК.

ХЕРЭЭЖЕН БООП ЧАЯАТТЫНГАН БООРУМГАЙ

Херелдиг хүн адаан орта,
Херээжен боор чаяаттынган турган болза,
Чиик, чараш хептер кедип,
Силиттиндир арны-бажым будуп алгаш'!
Хүрең кызыл шырайымда
Хүлүмзүрүүм чайгы хүн дег чайынналып,
Кудумчуда бөлүк оолдуң
Куюм чүрээн доюлдуруп чорбас мен бе?
Херелдиг хүн адаан орта,
Херээжен боор чаяаттынган турган болза,
Ашаам хөөкүй эргелединиден
Артында-ла аныяксыым улам дендээн,
Он сес харлыг кыстар ышкаш.
Оюн-тоглаа, танцы-самдан чыда калбайн,
Боорум кадар катты хөглүг,
Баштактанып, бажым силгип орбас мен бе!
Херелдиг хүн адаан орта,
Херээжен боор чаяаттынган турган болза,
Келир үе — чурттаалгамның
Кежик чолу — ажы-төлүм бажың сыңмас.
Улуглары эртем четкеш,
Ужа-төштү чидиртиккен, өглүг-баштыг,
«Маадыр ие» орден кадаан
Маңнай ырлыг ырган-ава орбас мен бе!
Херелдиг хүн адаан орта,
Херээжен боор чаяаттынмаан турган болгаш:
Кадайымның холун сунган
Кош аңгы айтыышкыныы ылап ылыр,
Артык сөс даа удурланмас,
Аңбылаарга «чажам» дивес шошкуп турар.
Херээжен чон хомудатпас
Кээргенчиг, кем чок болган салымым-дыр.

Деспил-оол САНЧЫ.

АЖЫР ТЫВАЛАДЫ

(Болган таварылга)

1974 чылда Тес-Хем районнуң Чодураага холушкан барааннар садыынга садыгжылап ажылдай бердим. Алыс бодум Хемчиктен келген болгаш тус черниң чамдык сөстерин билбес турдум.

Бир катап садып алыкчы утбай

— Дуу домбуну ап берем — дээрге, домбуң ап берип чыдыр мен. Амдыы утбам арай хүлүмзүргей чырыын чыртап кылгаш:

— Ол эвес аан, оглум, дуу — дээш, улуг оңгар тавакче айтыр мындыг дивес силер бе. Алаң кайгааным аажок.

Оон чоорту билип алганым улуг таваиты — домбуң, домбуну — сайыр, маскалы — алага, чагыны — шоң, ыыт чок барган дээрде — алага барган дээрин билип алчык мен.

Черле ынчеш оон-даа хөй сөстерни өөренип алдым. Тергиин хүндүлээчел, бичесеткилдиг, дузааргак, эки чон чораан.

Бир хүн садыглап турумда өшкү кежи хөректээштиг, оозун баг кур-биле салгара куржанып алган, калбак баштыг хөм, тыва идиктиг (чымчак идик), узун, могешыырак, улуг кырлаң хаайлыг, көк карактарлыг, чарашсымаар, сап-ла сарыг орус кижи оочурлап чедип келгеш:

— Инчиктен берем, дуңмам? — деп суг тыва аялгабиле тывалап дужурду эвеспе. Инчеек-даа сагыжымга киве дужер: ужурун тыппайн, инчеек мында кайда боор деп-даа бодап, кезек ыыт чок, аксым ажып алган, аймаарай хона бердим. Оомну оочурлаанчаа ожаап кагды ышкаш. Хайлыг аан, «инчик» деп чүү дээрин кайыын билир ийик мен.

— Инчик деп чүү боор ол? — деп, удур бо мен. Демги тывалаар орузум ооң мурнунда чүве билбес бичии оолак турган ышкаш:

— Чүвүр баа аан, дуңмам — дээш, ынаар бел кежиниче айытты. Арыг орус кижиге ажыр тывалагдып алгаш, ыятканым ырмажок чоор. Ынчалза-даа мээң төрээн дылымны менден артык билир орус эр барынга аажок оордум. Ол өөрүшкүм мынчага өжер туржук, өөскүп чоруур. Оон улустан айтырарымга, малчыннап турар Захаров-тур дишнен. Адын айтырып албааныма ам-даа хомудаар мен.

Солун, сеткүүлге ат-бажы чаңгыланып турар Захаровтарның та кайызынга ажыр тываладым, аргажогум көргүзүп турганым ол чүве.

Ол таварылганы мынчага таан утпас мен ийин. Тыва хептиг, арыг тывалаар орус эр караамга ол-ла олчаан чуруттунуп кээр. А бир эвес мен орус кижини шак ынчаар ажыр орустапкан болзумза, мени кезээде утпайн баар ирги бе, азы кандыг ирги деп бодангылай сүг бээр мен ийин.

Ким ДОНГАК.

сонуургактарга

БОКСЕР КЫС

Голландияның Хертогенбос хоорайдан 29 харлыг Лин Кантерс — Европада бокс башкызы чаңгыс кыс кижи ол. Ону ооң дипломну болгаш херек кырында ажылы бадыткап турар. Ооң мурнунда ол футбол ойнаарынга тергиидеп турган, ынчалза-даа сөөлүнде бокска хандыкшый берген.

СУГЖУЛАР ЧУРТУ

ГДР-де эштип билбес кижи барык чок, 17 миллион чурттакчылыг бо чуртта 1500 кижи сугга эштирип өөредир бөлгүмнерни удуртуп турар. Олар күзелдиг кижи бүрүзүн эштириинге өөретпишаан, сугга эжингеннерин хайгаарап, эштир черлерниң арыг-силиин хынап турарлар.

80 ЧЫЛ МУРНУНДА

Ол 80 чыл мурнунда тывылган. Күштүг чер шимчээшкининиң түңнелинде Памир дагларының дап дал ортузунга Сарез хөл көстүп келген. Сүүр чалым хаялар бустугулап калган. Ол бузулган кошке Мургаб хемни дуглапкан. Үсей болгаш Сарез суурлар хөй-хөй каът [illegible] адаанга баргылаан.

Хүн херелдери шыпкан бо хөлдүң чаражы [illegible]. Ооң суунга чоок-кавының даглары, булуттар көрүнчүктелип көстүр. Чалгыглар чалым хаяларлыг эрикке чазыладыр хап турар.

«Таджик геология» каттыжыышкын бүдүрүлге экспедициязының ийи специализи каш чыл мурнунда ол девискээрни шинчилеп келген. Ында каът-каът чыдар кошкениң моон соңгаарты туружун тодарадып, хөл дүвүнче [illegible] болур айыылын [illegible]. Амгы үеде ону хайгаараар албанны тургускан. Инженер-геологтуг шинчилел ажылдары уламчылавышаан. Республиканың улус ажыл-агыйынга Сарез хөлдүң суун ажыглаар айтырыг амгы үеде тургустунуп турар.

Өлче чер үттээр дериг-херекселдерни вертолёт-биле чедирип берген. Ук холдуң ханызында чүү барын, хемчээлин тодарадыры албан болу берген. Ол бүгүнү билип алыры-биле ийи черден үттээрин шиитпирлээн. Сарезте ажыл-ниң [illegible].

Г. ПАПЫРИНА.

ТЫВЫЗЫККА КОНЧУГ-ЛА МЕН

Кедээр каарга, доңмас эъдим,
Кезип чииргe, төнмес эъдим.
Ийи эгиниң чүгүүжү чаңгыс
Изиг, соок билбес.
Итиимчек маадыр.
Чолдак ыт ыяш
көргеш ээрди.
Делегейде дөрт чүзүн,
дөрт алышкы.
Дөрт аъттыг чарыштырган,
Бир оолду хөөмейлеткен,
Ийи оолду дуранматкан,
Аазынга баштаткан,
Арагазын дергилээн.

Тывызыктарны Алексей ДЫРТЫН-ООЛ ыткан.

Март 17-де [illegible] «Хос[illegible]» [illegible] неениң харыызы:

Эртинени черден казар.
Эртемнерни номдан тывар.

Тө-чүмалар
О. ТАНДАР-ООЛДУҢ чураан чуруу.

АКЫ-ДУҢМА НАЙЫРАЛДЫ ДОҢНАШТЫРАР

Ак-көк хемнерниң, дагларның чурту, Азия диптиң чүрээ Тыва АССР-ниң найысылалы Кызылда Сибирьниң национал театрларының фестивалы эгелээнин номчукчулар билир. Шынап-ла, мында бот-боттарын шаг шагдан бээр билчир акы-дуңма найыралчы чурттарның уран талантылыг төлээлери чыглып келгеш, сагыш-сеткилин чаңгыс черге дүйүп, национал культуразының хөгжүлдезин түңнеп чугаалажыр. Кажан фестиваль ажыттынып турда, якут, хакас, алтай делегациязы — төлээлери буурул Саян, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга дагларын сактып, урааңхай деп сөстен оларның ат-сывыын укталып тывылганын, найыралдың бызыг декун чежип болбазын чугаалап, бөгүн чаңгыс черге чыглып келгеш, шии уран чүүлүнүң бедик хөгжүлдезин сайгарып турарын көрүкчүлерге дыңнадыры чергээранчыг болбастың арга-чок болду. Олар бот-боттарындан өөренир, кады ажылдаар, арга-дуржулгазын солчур, деткижер, демнежир аргалыг.

Тывага национал театрларның фестивалын эрттирер дугаарында шиитпирни республиканың культура министри Чылгычы Ондарның чедип алганын аныяк [illegible] чедиишкинин дээрге [illegible] чугаалаан эштер [illegible] демдеглээн. Ол ышкаш тыва номчукчулар, көрүкчүлер якут, хакас, бурят, алтай чогаалчылар болгаш чогаалдары-биле шаг-[illegible] таныжып каалкан. Бурятияның «Кажар Бу-[illegible]», «Алтарада аза» мааңгарлары «Хайыракан [illegible] озен», якуттарның «Хоокут биле Ньюргухун», алтайлардың «Чейнеш» деп шиизи болгаш концерт [illegible] чурту-биле таныжып [illegible] удур-дедир ваа [illegible]. Якут АССР-[illegible] Нюрба шии театрының Тываның улустуң [illegible] Кызыл-Эник Кудажының «Долуманың хуу-газыны» деп шиизин якут көрүкчүлер улуг сонуургалбиле көрген.

Сибирьниң национал театрлар фестивалын аныяк драматург, амгы үеде республиканың культура министри Чылгычы Ондарның барык-ла тос чыл дургузунда бижип доосkан «Ханныг истер» деп шиизи-биле эгелээр аас-кежик тыва артистерге онаашкан. Ол хүн көрүкчүлер театрның олуттарын бүрүн ээлепкен болгаш харын-даа билет сураглаан кижилерниң саны хөй болган. Ынчалза-даа шии фестивалының оргкомитединиң шиитпири-биле үш дугаар сандайда олуттарны парлалга ажылдакчыларынга бүрүнү-биле тускайлаан турбуже, аңаа билеттерни көрүкчүлерге садыпкан болган. Өске черлерден келген парлалга ажылдакчылары, режиссёрлар, кино чурук тырттырыкчылары олут чок артканындан тура кээр ужурга таварышкан. Чалатkан аалчыларны дыка-ла эпчок байдалга театр таварыштырган. Ындыг чүүлду моон соңгаар болдурбазын Культура министерствозу холга алыр ужурлуг. Шиилер көрүлдези март 29-ка чедир уламчылаар.

«Ханныг истер» — тыва улустуң төөгүзү-биле холбашкан [illegible] шии чогаалы. Ону бижиирде автор «Чингис-Хаан», «Кадыг-дошкун үс чылдар» деп номнарны база ажыглааны чажыт эвес. Ол ышкаш чогаалчы Чивилихин Чингис-Хаанның улуг полководчузу Субудай дээр [illegible] база кол баштакчы шериг урянхайлар турган дээрин архив материалдарын баримдаалап бижээн. Ынчангаш Чылгычы Ондар ону база [illegible]. Ынчангаш Чингис-Хаантыва-биле унелелиг турар [illegible] көргеш чамдык кижилерниң «Сөөлбазы» деп тыва [illegible] «Ханныг истерни» [illegible] чаңгыс чүве дээш «Өтүрүк» [illegible] болур деп. Ук шии көрген соонда фестивальдың жюри кежигүннери-биле сайгарылганы театрга кылган. «Ханныг истер» деп шии дугайында авторлар бистиң солунга бижип каапкан болганда, сайгарылга үезинде чамдык критиктерниң саналдарын, сүмелерин маңаа киирер бодадым. Ынчан ук шиниң үнелелдиң угшин билдине бээр боор.

— Драматург Чылгычы Ондарның төөгү материалын өзек кылгаш, шаандакы тыва аймактарның амыдыралын көргүзер бодаан шенелдезин черле деткиир апаар. Ынчалза-даа чаңгыс утканы илередир сорулга салдынзадаа, шиинде хөй жанрларның бар апарганы көрүкчүлерниң бодалдарын будап турар. Ынчангаш чаңгыс болуушкунну көргүзер турган, Шии бир-тээ, тоолчургу чугаа апарган болганда, маадырларның овур-хевирлери, мөзү-шынарлары тудушкак болур турбуже, аңгы-аңгы болуушкуннардан оларны шын билип алыры берге апарган. Алышкыларның бирээзи душтук кылдыр бир [illegible] оорлап эккээр, оон эгелээш, кол маадыр Хүва апаар. Бодунуң чонунуң чаагай чаңчылдарын хажыдып [illegible]. Ыяаншылга-даа алыспаан, экер-эрес Дажы кол маадыр болуп бодунуңа [illegible] турган болза ажырбас хире.

Дажы өлген соонда, оон ара-амытан чону кыргылган турда, хенертен сцена кырынга [illegible] база кылдыр көстүр. Олар та кайыын тыптып келген чүве? Черле ынчаш шииниң тургузуу [illegible] негелделерни бар, а шии арай четпейн турар ышкаш. Шииде маадырларны [illegible] артистер [illegible] — деп. Москвадан келген критик Татьяна Валерьевна Левань-пиннаның [illegible].

[illegible]

мындыг:

— Төөгү-биле холбашкан ук шии кавайга торүттүнген-дир. Бөгүнгү амыдыралывыс-биле ук алчып турары солун. Кол маадыр Дажының ролюн артист көрүкчүлерге дамчыдып шыдаан. Ынчалза-даа Европа чурттарының шиилери-биле өзектелип турарын кижи доораан әскерер чорду. Ынчангы кижилерниң чугаа-сооду, идикхеви арай бурунгаар «деп-шиш» берген ышкаш. Шаг шааның национал чаңчылдары, дыл-домаа долузу-биле көзүлбээнин демдеглээр апаар. Шериглерниң девип үнүп келири, танцы-сам болгаш хамнарның хамнаашкыны операзый берген дээр саналдарга катчыр мен. Ол ышкаш хам кижилер чарын салбас ышкаш. Ону толгечилер кылыр ышкаш чүве ийин. Хуваның овур-хевирин көргүскени черле сызагай. Ооң көк, куу, погаан, кызыл өңнерлиг идикхеви овур-хевир аайы-биле чүүлдежип турары ханы уткалыг. Оон ыңай сцена көргүзүглери чегей-дир. Ону кедээ культура одагларының бот-тывынгыр артистери ажыглап турар.

Тываларның бодунуң төөгүзүн дилеп турары эки [illegible]. Шии [illegible] тургусканы сөөртүнчек-даа болза ажырбас. Ын[illegible] айтырыглар бар. Тываның төөгүзүнге Солаңгы ышкаш [illegible] маадыр турган бе? Сураглыг «Спартактан» безин алдынган овур-хевирлер [illegible]. Шии [illegible] Артист көргүзүглер база бар болуп турар. Ынчангаш автор, режиссёр, артистер ам-даа бир [illegible] Шии хүн [illegible] бодарымга [illegible] — деп, Якутиядан келген [illegible] Валентина Царевна Нэйлакова бодунун [illegible].

Ук шиинде төөгүже көрүүшкүн чогумчалыг. Ону эртем эзүгаар көргүзүп шыдаан. Ортааки векте тываларның амыдырал-чурттаалгазын көргүзери нарын, берге айтырыг. Аңгы-аңгы аймактарның аразынга демисели, деткимче чогу амыдыралга чүүлдеш. Бистиң тыва эртемденнерниң чадажып турган шинчилелдерин чогаалчылар чоңга таныштырып турары бурунгаар депшилге болур. Маңаа Чылгычы Ондарның «Ханныг истерин», Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хемин» адап болур. Бирээзи Чингис-Хаан үе[illegible] өскези репрессияны эртемденнерни баштай чуруп көргүскен. Чамдык артык көргүзүглерни ап каaптып болгу дег. Ук шии эртем [illegible] гаш чогаал талазы-биле улуг ажыл болур. Ону РСФСР-ниң болгаш Бурят АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Николай Ефимович Логачев тургускан. Аңаа өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис дээрзин бистиң критиктервис Зоя Самдан биле Тамара Булегечпева [illegible] лап турар. Чамдык четпестер, эде кылыр [illegible] [illegible] «Ханныг истер» тыва [illegible] база бир эртем болуп артар ужурлуг.

Даг-Алтайның национал шии театрының артистериниң «Түба» деп шиизин көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрген. Алтайга тайгатаскыл черге чурттап чораан түбалар дээр аймактың революция мурнунда болгаш бөгүнгү амыдыралын [illegible]. От чыраш Бурят АССР-ниң Нюрба театрының концертин көргүзүп Казак [illegible] «Тигелеге» [illegible] [illegible].

Сарыг-оол КУУЛАР

ЧУРУКТА: «Түба» деп [illegible].

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ТВ

МАРТ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Армения ССР-ниң артизи С. Карапетян ойнаар (ауаяк). 8.50 Бистиң садывыс. 9.20 Ола-алдадан чок шимчээшкин. 9.50 «Танцылаарынга [illegible] бис». 10.20 «Кино. Чер. Октанган». 11.20 Фоторепортаж «Чер — бистиң кижи бажывывыс». 11.25 «Дириг [illegible] оранында». 12.25 Уруглarga фильм. «Дисс [illegible]» (Чехословакия). 13.40 Спорт. 14.10 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайын мурнунда». Уран-чечен телефильм. 1-ги серияга. 15.15 «Бистиң салгалдарывывыс». Т. Костаки. 15.55 «Музыка» ынаавы. Георг Отс». 16.55 Политиктиг диалог. 17.25 Уругну чогаадыкчылааның «Радуга» телепрограммаларының. 8-ки делегей фестивалы. «Аңнарга сеткилдер дег». (ГФР). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Мультфильм. 19.00 «Солдаттар ырлап турда» Солдат ыры фестивалы. 21.00 «Үе». 21.30 Чүгле интервью. 21.40 Телеспорт. 22.00 Аас-кежиктиг таварылга. Теле-викторина. 23.05—23.55 «Неотерачгей музыкада чаа чүүлдер». «А» программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 К. Сатиев ойнаар (баян). 8.30 «Оожум застава». Уран-чечен фильм. 10.00 Прогресс. Информация. Реклама. 10.30 «Александр Невский». Телефильм. 12.25 Бүдүдеге педагогика. 13.30 Кинопублицистика. «Ханан телефильмниң баштайгы көргүзүү. Эмчилерниң кижизидилгезиниң дугайында. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 17.05 «Виват, Россия!». 17.45 «Тургустунган байдалдар дайы-биле». «Танываc кижилерге белектер». 18.30 «Үе». 19.00 Чиик атлетика. Делегей маргылдаазы. «Италия мастерлери». 19.45 Бирымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 «Тамчылыг [illegible], чаштар!». 20.30—02.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

КИНО

МАРТ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Кызыл чечекчигеш»** 9.30, 14.00, **«Хосталганың кыйгызы»** (Англия, 2 сериялыг) 11.00, 15.30, 18.30, **«Көрүлде залынга: «Мистер Индия»** (2 сериялыг) 11.30, 14.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос»** 9.00, 12.10, 15.20, **Кинолар чыындызы** 11.00, **«Ынакшаан эр кижи»** 17.10, 20.50, **«Чараш чопук оравли»** (КУР) 19.10. **Көрүлде залынга: «Шахерезаданың чаа тоолдары»** 11.00, **«Шахерезаданың соолгу дүнези»** 13.00, **«Торээн төлү»** 14.30, 19.20, **«Өлүрүнүң 8 миллион аргалары»** 16.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Будалчак шил дериишкин»** 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Ынакшы, бүзүреп көр»** (Индия, 2 сериялыг) 11.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«Тыва агросервис» каттыжыышкыны 1991 чылда чүък сөөртүлгезиниң хемчээлин доктаадып эгелээниң сонуургалдыг бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге дыңнадып тур. Чүъктер сөөртүр талазы-биле чагыгларны 1990 чылдың апрель 20-ге чедир хүлээп алыр.

Каттыжыышкынның адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, бажың № 97, телефоннары 3-48-41, 3-38-32.

«Тыва агросервис» каттыжыышкынга дараазында ажылдакчылар негеттинип турар: ревизор-бухгалтерлер, юрист-консультант.

Каттыжыышкынның адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, бажың № 97, телефоннары 3-33-07, 3-38-32.

«Тыва агроспецмонтаж» трестиң Кызылда механизастаттынган кежүп чоруур орук-тудуг колоннazынга дараазында ажылдакчылар негеттинип турар: экскаватор, бульдозер башкарыкчылары, чолаачылар, колонна начальниги, токарь, бригадир, ташчы.

Үр чылдарда ажылдааны дээш акша шаңналын бээр, 13-кү ажыл төлевирин тыптыр. Ажылдаар черинге алгаш черниң автобузу-биле чедирип, столовая бар.

КМК-ның адрези: Кызыл хоорай, Энергетиктер кудумчузу, бажың № 21, телефоннары 4-12-69, 4-16-08.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
Н. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-31; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ [illegible] — 3-24-26; ◆ [illegible] — 3-31-02; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-41-37; [illegible] — 3-24-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ [illegible] — 3-24-49, 3-06-19; ◆ [illegible] — 3-41-10; ◆ культура — 3-39-15; ◆ [illegible] — 3-07-11; ◆ [illegible] — 3-30-07, 3-44-30; ◆ [illegible] — 2-54-02; [illegible] — 3-37-41; ◆ [illegible] — 2-27-41; ◆ [illegible] — 2-22-13; ◆ [illegible] — 3-41-41.

Чылда 205 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга лист(?). Тиражы 20000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 294. ТС — 00153

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 25 воскресенье

№ 70 (14270)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

СЭКП Тыва обкомунуң V Пленумунуң ажылының дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, СЭКП обкомунуң V пленуму болуп эрткен.

Партияның XXII область конференциязын чыылдырарының, партияның область организациязынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң, партияның область конференциязынга болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң төлээлел нормазының болгаш соңгуур чурумунуң, Россияның партия конференциязын белеткээр талазы-биле комитетке партияның Тыва область организациязындан төлээлекчи соңгуурунуң дугайында айтырыгларны пленум чугаалашкан.

«Партияның XXII область конференциязын чыылдырарының, партияның область организациязынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң, партияның область конференциязынга болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң төлээлел нормазының болгаш соңгуур чурумунуң дугайында» доктаалды пленум хүлээп алган. Ону парлаар.

Россияның партия конференциязын белеткээр талазы-биле комитетке партияның Тыва область организациязындан төлээлекчи кылдыр Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга станциязында партком секретары В. В. Мартый-оолду пленум соңгаан.

«Тувинская правда» солуннуң редакторунга А. Г. Богдановскийни пленум бадылаан, пенсияже үнгени-биле холбаштыр ол албан-хүлээлгеден В. Л. Масловту хостаан.

В. А. Кочергинни, А. С. Серенни СЭКП обкомунуң кежигүннери албан-хүлээлгелеринден пленум хостаан.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин пленумга чүве чугаалаан.

Партия обкомунуң пленуму ооң-биле ажылын дооскан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫН КҮҮСЕДИРИ-БИЛЕ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң март 15-те доктаалынга болгаш «Литва ССР-ниң девискээринге совет хамаатыларның эргелерин хандырар, ССР Эвилелиниң тускай догуннаан чоруун камгалаар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Чарлыынга дүүштүр ССРЭ-ниң ИХМ-де чогуур дужаалдарны үндүрген. Ону Литва ССР-ниң иштики херектериниң хууда составынга чедирген.

Литва ССР-де байдалды контрольдаар болгаш ында өскерлиишкиннерге дүүштүр хөделир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң планын боттандырып турар. Эвилелдешкен республиканың министерстволарының бөлүк ажылдакчылары чоруткан. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң парлалга төвү Вильнюста тургускан. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң ажылдакчылары боо-чепсекти хавырып алыр талазы-биле милицияның чер-чер органнарынга дуза чедирерин, кем-херек үүлгедиишкиннерин ажыдарынга болгаш истеп-хынаарынга, хөй-ниитиниң корум-чурумун туударынга дузалап эгелей берген.

Нийти эвилел ужур-дузалыг чугула объектилерни камгалаарын күштелдирер талазы-биле хемчеглерни боттандырып турар.

Автоорукгарга, оон иштинде кызыгаар районнарга нарядтарны, стационар постуларны болгаш КАИ-ниң шимчээр экипажтарын күштелдирген.

Авиапассажирлерниң, оларның ап чоруур херекселдерин, бодунга ап чоруур чүүлдериниң хынаалдазын доктааткан чурум ёзугаар чорудуп турар. Демир-оруг транспортунга чүък сөөртүрүнүң болгаш боо-чепсек сөөртүп чорууру болгу дег кижилерге хамаарыштыр контрольду кылыры-биле дүрген ажылдаар бөлүктерни тургускан.

Боо-чепсекти эки тура-биле тур дужаар талазы-биле тайылбыр ажылын чоң ортузунга чорудуп турар.

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң парлалга төвү.

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ОРУУНДА

Бистиң федерациявыстың бурунгаар чедиишкиниң чорууру оруктуң кандыг байдалындан улуу-биле хамааржыр. Кремльге март 23-те хуралдаан Эвилел Советиниң депутаттары ССРЭ-те экономиктиг харылзааларының принциптерин чаартыры-биле холбашкан шиитпирлиг болгаш идегелдиг ажылдарны кавгаар боттандырарының айтырыгларын ажыт-чажыт чокка бүрүн чугаалашкан. Эвилел парламентизиниң үшкү сессиязынга үргүлчүлээн санал-оналдар солчуушкунунуң үезинде олар эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин удуртурунуң ниити эгелээшкиннериниң дугайында Хоойлу төлевилелин чугаалажып көрген. Ол төлевилел парламентарийлерге билдингир турган. Чүге дизе, ону Националдар Советиниң хуралынга баштай номчааны-биле хүлээп алган. Комитеттерге болгаш комиссияларга чаңгыс удаа эвес чугаалажып турган.

Бо документ талазы-биле кандыг ажылдарны чорутканын депутаттарга илеткээн. Бо Хоойлу төлевилелин чүнүң-даа мурнунда республикаларның экономиказы талазы-биле бот-тускайлаң болурунче угландырганын онзалап демдеглээн. Бо Хоойлу төлевилели элээн сайзыраңгай болгаш-даа болза, ону ам-даа сайзырадыр ажылдары негеттинип турарын ачаа база демдеглээн.

Хуралга элээн хөй саналдарны болгаш сагындырыгларны кылган. Чижээ, эвилелдиң болгаш республикаларның аразында хуваалда бүрүн эргелериниң талазы-биле төлевилелде киирген чүүлдерге депутат А. А. Собчак доктааган. Ооң болазы [illegible] алырга, бөгүн топтуң бүрүн эргелерин адакы чадалакче дамчыдып бээри болдунмас боор турар. Ону [illegible] боттандырар болза, республикаларга бюрократтыг, чагырып дужаар аппарат улам өскүп болур. Ындыг чорук командылаар системаны катап тургузуп чадавас. Экономиканың кол звенозу болур бүдүрүлге черлеринге бот-тускайлаң чорукту берип турган ажылды эгелээри эргежок чугула деп, депутат чугаалаан. Ындыг принципти «Литва ССР-ниң, Латвия ССР-ниң болгаш Эстон ССР-ниң экономиктиг тускайлаң болурунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунда быжыглап айыткан болгай деп, ол уламчылаан. Мындыг таварылгада баштай девискээр, автономнуг тургузуглар, эвилелдешкен республикалар аайы-биле төптүдер ажылды чоруткаш, адакты сооңда эвилелдиң эрге-хүлээлгелерни тодарадыры чугула деп, ол демдеглээн.

Депутаттарның берген саналдарының хол-ла утказы болза, республикаларның эргелерин улам калбартыры, ниити эвилел рыногунуң байдалдарында экономиктиг ажыл-чорудулгага холбашкан айтырыглар болган.

Хуралды эрттирген палата даргазы Е. М. Примаков ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкинге сөс берген, ол бо Хоойлу төлевилелинге холбаштыр чаңгыс саналдарын чугаалаан. Ийи талаларның дугайында чугаа боду бергенде эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның тускай догуннаан болгаш боттугкайлаң чоруунуң дугайында айтырыгны, а ооң-биле кады ССРЭ-ниң тускай догуннаан чоруунуң ооң эргелерин база бүрүн эгелерин камгалаарының айтырыын чугаалажып, таарыштыр шиитпирлээр апаар.

Палата Хоойлу төлевилелин баштай номчааны-биле хүлээп алган.

Хуралдың ийиги чартыында Дээди Советтиң Националдар Советиниң хуралы болган.

(СЭТА-ның корр.).

САГЫШ ЧОВААШКЫНЫВЫС ЧАҢГЫС

●Аныяктар-биле ужуражыышкындан ●

Кызылдың Политиктиг чырыдыышкын бажыңының ажык-дузазы ээзэш эвес: мында политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге, хөй-янзы семинарлар, курстар, хурал-суглаа, ужуражылгалар болгаш өске-даа чыыштар эртип турар. Амгы театрның чараш-чаагай бажыңы туттунмаанда, соңгаартан келген артистерниң оюн-концертин-даа маңаа көргүзер турган.

Март 22-ниң хүнүнде СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле аныяктарның ужуражылгазы база Политчырыдыышкын бажыңынга болуп эрткен. Аңаа айтырыгларның бирээзи мындыг болган: «Политиктиг чырыдыышкын бажыңын кижиниң уруглар организациязынга дамчыдып бээрил?» Бо айтырыгга харыны Григорий Чоодуевич кончуг тода, билдингир кылдыр берген: Политчырыдыышкын бажыңын партийжи бюджеттиң хөреңгизинден туткан болгаш ооң хүн бүрүдеги ажыглалын база ук акша-хөреңги-биле чорудуп турар. Бир эвес ону кайы-бир өске организацияга дамчыдып бээр дээр болза, ээзэш эвес акша-төгерик херек апаар, а ону эде тербит кылганы дээш база-ла хөй түңнүг акша үнер. Чижээ, СЭКП Кызыл хооркомунуң чанында түдүүн кадык камгалалынга дамчыдып бээрге, ону диш эмнелгези кылдыр чүгле эдерииринге безин 600—700 муң рубль хереглеттинер болган...

Сөөлгү үеде бистиң ниитилелде арай чиктиг угланыг тыптып келген: чүү-даа чүвениң сандараашкынынга чүгле партия ажылдакчылары буруулуг. Ындыг болганда оларның ажылдап, чурттап олурар бажың-балгадындан эгелээш, хамык эргелерин, чингелделерин дужурер. Чамдык черлерде ажыы-биле ыйыдып турган «хунаап» ап-даа турар харын. Ынчаар негеп алган бажыңнарын эмнелге, уруглар албан черлеринге дамчыдып бээрге оларның ажыглал-хайгааралы мурнукузундан дорайтап ниити-дашты хээзурап, чүделеп, көрүш чок апаргылааның чоокта чаа топ солуннарның бирээзинге база бижээн.

Бисте база ындыг хөөннер тывылган: партия ажылдакчылары орду дег бажыңнарлыг, дачаларлыг, бажын ажыр чиигелделерлиг дээн байдалдыг. Чүнүң-даа мурнунда ылап-ла ындыг бе деп чүүлдү тодарадып алыры кончуг чугула. Контора кылдыр туткан бажыңны уруглар организацияларынга, ниити чуртталга черлеринге, эмнелгелерге бээринче угланган кыйгы-негелделер октаарының мурнунда, олар бичии уруглар өөренириңге азы улус чурттаарынга таарыжып болур бе, ону эде дерииринге чеже акша-хөреңги, кандыг хереглеттинерил деп чүүлдү билип алза чогуур. Чүнү-даа чедир бодавайн, чүвени кырындан көрүп алгаш, хоозун шугаар чорук кончуг хоралыг дээрзи билдингир.

Ужуражылгага келген сургуулдарның, студентилерниң чамдыктары база чүгле негелде сиңниккен айтырыглары салгылаарын эскердим. Чижээ, Кызыл хоорайга киир бижидилге чокка чүге ажылга кирип ап болбазыл? Паспорт чурумун үрей-үрей киир бижидилге чок кижи бүрүзүн найысылалга ажылдадып турул бээр болза, чүү болгу дег-дир? Боттарыңар бодап көрүңер даан. Ол кижилер кая чурттаарыл? Шупту-ла хоорайже дывыржып туруп бээр болзувусса, кодээ суурларывысты кым сайзырадыр, хөгжүдерил?

Г. Ч. Ширшин маңаа хамаарыштыр республиканың мурнунда турар соңгаарладып болбас ужурлуг социал-экономиктиг сорулгаларга доктааган. Ылаңгыя дүк болбаазырадырының талазы-биле улуг хемчеглер алдынып турар. Дүктү кыргаан хевээрзин соңгаар үндүрүп сатканындан орулга чедир алдынмайн турар. Бир эвес дүктү арыглап чүгтэш, аңгылааш дужаар болза, чүгле мооң безин миллионнар-биле хемчээттинер орулганы киирип ап болур. Ынчангаш дүк болбаазырадыр бүдүрүлге черлерин Кызылга база Шагаан-Арыгга тургузары көрдүнген. Бо черлерге тускай белеткелдиг ажылчыннар херек апаар. Оларны баштай өөредип алыры чугула. Ынчангаш бо чылын 1400 хире оолдар, кыстарны Черногорскиниң болгаш чурттуң өске-даа бүдүрүлге наттыжыышкыннарынче өөредип чорудары планнаттынган.

База-ла бо чоокку үелерде Кызылга артынчылардан ыяш-хирээнди плиталарны (ДСП) бүдүрүп үндүрери болгаш ооң бажың эт-севин кылыры көрдүнген. Бажың херекселдериниң фабриказын тудуп тургузуп алза, маңаа база 1500 хире кижиниң ажылчын холдары херек апаар. Ынчап кээрге, ажылчын турушларны немей тыварының аргалары тургустуна бээр. Бүгү бүдүрүлгениң хоорай черлерге мөөңнеп гурбазы-биле суурларны бадаа бодаар херек. Ынчангаш чер-черлерге ажылчын күштү чөп ажыглаары-биле национал ндик-хеп болгаш аъш-чем белеткээр цехтерни база өске-даа ажыл черлерин ажыдары чогумчалыг болуп турар. Черле ынчаш аргалыг-ла болза кандыг-даа продукцияны маңаа, республика иштинге бүдүрүп үндүрериниң бар-ла хемчеглерин алыры чугула. Ырактан чүве сөөртүп алырга, ооң өртек-хөлезини ийи катап улгадыр. Удатпас регион бүрүзү бот-орулга-чарылгаже кирер. Кайы хире ажылдап алган болдур бис, ол хире орулганы ап, оон чарылганы кылыр. Мынчап кээрге кымдаа бисче чүнү-даа кылып бербес: чүгле боттарывыстың күжүвүсче идегээр апаар бис. Ынчангаш республикавыстың хөгжүлдези силерден, аныяктардан улуу-биле хамааржыр дээрзин СЭКП обкомунуң бирги секретары чугаазынга онзагайлаан.

База бир айтырыг: өг-бүлелиг студентилерге тускай чуртталга черин кылыр бе, ол ышкаш уругларлыг студентилер ясли-садка чединмейн турар. Бо талазы-биле болур-чогуур хемчеглер алдынып турары билдингир. Ону дыңнап олургаш, мындыг кударанчыг бодалдарга алыстым: өгленир-баштаныры чугула болбайн аан, а ынчалза-даа өөредилгезин доозуп албайн чыда, далашкан херээ бар бе? Студентилерниң хөй кезиин 18-19 харлыг аныяктар болгай. Өгленириңге, урутланырынга эки таарымчалыг байдалдар чок турда, мындыг харысалгалыг херекти канчап далаш-биле бүдүрер боор? Ажыы-биле чугаалаарга, ажы-төлдүг, өг-баштыг студентилер Совет Эвилелинде эң-не хөй болуп турар. Дыка хөй сайзыраңгай чурттарның студентилери өг-бүле тударынче далашпас, өөредилгезин доозуп алгаш, бут кырынга туруп алганда — өске херек. Бо айтырыгны тыва студентилер база хандыр өөренип көөрү чугула хире.

Хоорайның студент аныяктары-биле ужуражылгага партия обкомунуң секретарьларындан, бюро кежигүннеринден аңгыда, Министрлер Чөвүлелиниң төлээлери база киришкен. Олар студентилерниң соңуургап турар айтырыгларынга харыыларны берген. Чижээ, шаанда студентилерниң бир дугаарлыг столовазы турда кончуг эптиг турганын ам чүгле сактып болур апарган. Чүге ол 10 чыл ажыр туттунмайн турарыл? Аңаа харыы бээрин оралдашкан партия хооркомунуң бирги секретары Б. П. Свинцовтуң чугаазындан билдингени чүл дээрге, ук столованы септеп чадап турда, баштайгы төлевилели эргилеп калган. Ам чаа төлевилел-биле ону кылыр күүседикчи тывылбайн турар. Залдан «Маңаа студентилерниң боттарын чүге киириштирип болбазыл?» деп айтырыг салдынган. Оларның ол күзелин барымдаалаза эки.

СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжа республиканың тудуг индустриязының дугайында чугаалаан. Саян сыннарын ажылдыр демир-оруг тударындан ойталап каапкан болганда, Тывага тудугну сайзырадырынга цементини маңаа бүдүрери чугула болуп турар.

Хандырылга айтырыглары хөй кижини дүвүредип турар. Акша-көпеек бар-даа болза, хереглээн бараанны садып алыры ындыг-ла амыр эвес. Бо талазы-биле чамдык тайылбырларны В. А. Парунин болгаш М. К. Доржукай бергилээн.

Партияның ниитилелде туружунга болгаш реңинга хамаарыштыр салдынган айтырыгларга харыылап тура, Г. Ч. Ширшин март 16-да СЭКП ТК-ның Пленумунга бодунуң саналынга доктааган. Бистиң партиявыс марксисчи-ленинчи өөредигни удуртулга болдурар, а ону чогаадыкчы ёзубиле хөгжүдеринге бодунуң ажылын черле үндезилээр дугайында Устав төлевилелиниң эге чүүлүнде айытпаанын ол четпес деп көрген. Ооң саналы солуннарда парлаттынган болгай.

Аныяктар-биле чугаа улам ханы билчиишкинге, чоокшулажылгага салдарлыг болганын айытса чогуур. Ужуражылганың киржикчилери хөй айтырыгларга харыылар алдынганын демдеглеп, сеткил ханыышкын-биле тарап чорууруңга белеткени бергенде, эртемден К. А. Бичелдей сөс дилээн. Ол соңгулдалар айтырыгларынче улустуң кичээнгейин угландыргаш, элээн хомудалдыг чүүлдер чугаалаан. Чижээ, соңгулда үезинде ооң бодунга болгаш кезек эштерге удур партия, совет ажылдакчыларының талазындан дедир суртаалды чорудуп турганын, интершимчээшкинге хамаарыштыр чемелээшкиннерге чөпшээрешпезин ол илереткен. Бичелдейниң чугаазы ужуражылга эрттирип келген партия ажылдакчыларынга удур сеткил-хөөннү чамдык студентилер арасынга дораан тывылдырган. Черле ындыг бис: чүнү-даа хандыр билип албайн чыда, чайгылчак болгаш дүрген кылыктыг. Улустуң чугаалажыры дег, буруулуг диртипкен кижини-ле «суд болгаш истелге чокка» үзе чазарлаарынга белен апаар. Кандыг-даа айтырыгны изигленишкин чокка төлептиг-биле шиитпирлеп алырының аргалары кымда-даа бар.

Ажыы-биле чугаалаарга, СЭКП обкомунуң бирги секретарының-даа, эртемден улусчу депутаттың-даа сорулгазы, сагыш човаашкызы чаңгыс: республиканың сайзыралын канчап кедүрерил? Чүгле бо сорулганы күүседириниң оруктары ийи башка кылдыр аңгылажы бербези кончуг күзенчиг.

Надежда ЭРГЕП.

Россия: парламентиге соңгулдалар

Россия Федерациязынга барык беш ай дургузунда үргүлчүлээн соңгулда кампаниязы доостур чоокшулаан. Округтарның соңгулда комиссияларының берген медээлерин ёзугаар республиканың Төп соңгулда комиссиязы дагын бадылаашкыннарның түңнелдерин үндүрерин доозуп турар.

Баштайгы медээлерни ёзугаар алырга, март 14, 17 болгаш 18 хүннеринде катап бадылаашкыннарының үезинде РСФСР-ниң 908 улус депутаттары соңгуттурган. Ынчаарга баштайгы бадылаашкын үезинде соңгуттурганнар-биле кады Россия парламентизинде ам 1028 улус депутаттары бар. Бо чылдың апрель 22-де болгаш май 13-те 40 округтарга дагын соңгулдалар болур.

Россияның чаа парламентизи Совет эрге-чагыргазының бүгү чылдарында турганындан эң бедик эртем-билиглиг депутаттардан ам тургустунуп турар: соңгуттурган депутаттарның 93 хуузу дээди эртемниг. Оларның арасында инженерлер — 39 ажыг хуу, эмчилер—9 ажыг хуу, оон арткаңнары — агрономнар, юристер, экономистер. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң төлээлекчилери 12 ажыг хуу, ажылчыннар, бригадирлер, мастерлер — 5 ажыг хуу.

Коммунистерге улут иделди соңгукчуларның көргүскени соңгулдаларның түңнелдери бадыткап турар: СЭКП кежигүннери парламент депутаттарының 85 ажыг хуузу. Депутаттар арасында херээженнер ээзэш болган — чүгле 5,4 хуу, 30 хар чедир аныяктар—4,3 хуу.

Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органында орустар 78 хуу, украиннер — 4 хире хуу, татарлар —2,5 хуу. Ындыг байдал Россия Федерациязының чурттакчы чонунуң национал составынга дүүшкек болуп турар.

(СЭТА).

ЧАҢГЫС ДҮН-ХҮН ДУРГУЗУНДА

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказы чаңгыс дүн-хүн дургузунда 575 тонна сорттуг даг-дүгүн бүдүрүп, пландан ажыр 137 тоннаны берген.

Бөдүүн болгаш бедик сорттуг даг-дүгү болбаазырадыр ийи цехте Николай Сарыгларга, Татьяна Скорыхка, Галина Семисиновага удуртканр ээлчеглер каттышкаш 37.6 тоннаны ажыткка берген. Любовь Данилинаның ээлчээ 4712 тонна даг массазын удуртлаан, арыглаары-биле өске цехтерже чорутпан.

Виталий Васильевич Новосёловтуң башкарганы белен продукция сайгарар цехтиң ажылчыннары 24 шак дургузунда рекорд тургузуп, 817.5 тонна даг-дүгүн Абазаның демир-орук станциязынга чедирери-биле машиналарга чүдүрүп чоруткан. Ол цехте Татьяна Сепюктуң ээлчээ хүлээнген нормазын 194 хуу чедирген.

Комбинаттың дирекциязы, профэвилел комитеди шалыпчы ажылдаан коллективтерге байыр чедирип, оларга турасаатккан «Чаңгыс дүн» деп хуудусту үндүрген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Профэвилелдер съездизи доозулган

Март 23-те Москвага доозулган тургузукчу съезд РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязы тургустунгачын чарлаан. Съездиниң делегаттарының бодалын ёзугаар алырга, Россияның социал-экономиктиг амыдыралынга салдарны чаа тургустунган федерация идепкейлиг чедип, ажылчын чонунун эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар.

Россияның хамаарышпас профэвилелдериниң чаа ол организациязын тургузар мурнунда аңаа холбаштыр үш хүн дургузунда санал-оналдар үргүлчүлеп келген. РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдер федерациязын тургузары дээш съездиниң бүдүү чаргааны мурнунда делегаттарының хөй нуруузу бадылаан. Федерацияның организастыг тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының принциптериниң дугайында документиниң съездиниң киржикчилери база бадылаан.

Национал азы девискээр сепаратизмни (чарлыдырыкчы чорук) — профэвилел шимчээшкиниң бүдүрадырынче кушкалары чонгуп хурээлениң сандараадырынче болур орук дээрзин съездиниң киржикчилери айыттывышаан, чаңгыс эптиг болурунче чурттуң бүгү ажылчы чонун кыйгырган. Экономиктиг кризисти ажып эртериниң, республиканың хамаарышпас чорууп катап тургузарынче Россияның дешпилделиг бүгү күштерин угландырарын, ону чедип алыр дээш бот-тарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылырын РСФСР-ниң улус депутаттарының ам болур съездизинге делегаттар күзээн.

РСФСР-ниң профэвилелдериниң тургузукчу съездизиниң делегаттарының бүрүн эргезин дараазынга съездиге чедир күштүг кылдыр узадыр дугайында резолюция хүлээп алдынган.

РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының удуртукчу органнарын соңгуп тургускан. Федерацияның даргазын соңгуттурар делегаттар альтернативалыг үндезинге чорутканы. Бюллетеньге үш кандидатураны киирген, чажыт бадылаашкынының түңнелинде И. Е. Клочков тиилээн.

* * *

Съезд доозулган соонда парлалга конференциязы болган. Чаа организацияның алыс болгаш амгы сорулгаларының дугайында РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының даргазы И. Е. Клочков чугаалаан болгаш совет база даштыкы корреспондентилерниң айтырыгларынга харыылаан.

(СЭТА).

ВИЛЬНЮСТА БАЙДАЛ

Литваның Компартиязының Вильнюс хооркомунуң бажыңын камгалап, контрольдаар хүлээлгени ажылчыннарның дружиназы март 23-те күүседип эгелей берген.

СЭКП-ниң платформазында турар Литваның Компартиязының Вильнюс хоорай комитеди даразында медегелди кылган:

Министрлер Чөвүлелиниң чанында комитединиң национал ээзэш нуруунун ажылдакчылары партияның хоорай комитединиң бажыңынга март 23-те чедип келгеш, СЭКП хоорай комитединиң ажылдакчыларының кабинеттерин, олуттарын ээлеп эгелээннер. Ооң түңнелинде партия комитединиң ажылы соксаан болгаш партийжи архивтиң база документилерниң кадагалалынга болгаш камгалалынга айыыл тургустунуп келген.

Ол бүгүнү өжегерээш, организастыг ёзу-биле кылганы килеңнээшкинни болгаш удурланыышкынны болдуруп турар. Ындыг хөделиишкиннерни кылыр мурнунда партияның хоорай комитединиң кежигүннеринге, СЭКП-ниң платформазында Литваның Компартиязының ТК-зынга баш бурунгаар дыңнатпаан турган.

Партийжи өнчү-хөреңгини ниити ажыглаары-биле холбашкан бүгү айтырыгларны Литваның ийи компартияларының Төп Комитеттери шиитпирлегиже чедир партияның өнчү-хөреңгилерин болгаш документилерин кадагалап, камгалаарын СЭКП-ниң платформазында Литваның Компартиязының хоорай комитединиң ажылдакчылары ажылчын дружиналар-биле кады боттандырып турар.

Болдунган чүүлдерниң дугайында хооркомунуң секретарылары хоорайның иштики херектер эргелелиниң удуртулгазынга дыңнаткан.

(СЭТА).

СЭТА-НЫҢ ИНФОРМАЦИЯЗЫ

Литва ССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле күрүне комитединиң дужуреп дугайында хоойлуну Литва ССР-ниң Дээди Совет хүлээп алган. Республиканың телерадио дамчыдылгазын ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң составындан үндүрген. Литва ССР-ниң Дээди Советиниң томуйлаазы баштаар черге хүлээткен.

Чуртта күрүнениң төпчүттүнген чаңгыс аай телерадио дамчыдылгазының турумчуп тургустунганы болгаш ажылдап турары билдингир болгай. Ол чер бүгү эвилелдешкен республикаларда миллион-миллион телерадио дыңнакчыларының эрге-ажыктарын өөренип көрүп турар. Ук системаның амгы ажылы төп телерадионуң дамчыдылгаларын чорудар арганы берип турар. Ындыг дамчыдылгаларны кылчыр телерадио дамчыдылгазының республика органнарының база хуулаагелери болур.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели чуртта тургустунган ол чурумну шыңгыы сагыырынче Литва ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң [illegible] дилээн [illegible].

(СЭТА).

ЭГЕЛЭЭШКИННЕР. БОДАЛДАР. ДИЛЭЭШКИННЕР

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур

• СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң ажыл-чорудулгазының дуржулгазындан •

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринде, партияның XXI область конференциязының доктаалында эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырын, ханыладырын, политиктиг системаның реформазын боттандырарын болгаш өске-даа чугула сорулгаларны айыткан. Оларны күүседир дээш партия Мөңгүн-Тайга райкому кандыг ажылдарны чорудуп турарыл? Шак мындыг айтырыг мээң мурнумга тургустунуп келген, аңаа долу харыыны алыры-биле районга сөөлгү үеде каш удаа барып, партия, совет, ажыл-агый органнарының ажылдакчылары, коммунистер, бөдүүн ажылчыннар, ажылчы чон-биле ужуражып, ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжар аргалыг болган мен.

1.Боттарының үлегери

Кижи бүрүзү-ле эде тургустунуушкунну бүрүнү-биле чүүлдүгзүнүп деткип, орта боттарының шыдаар шаа-биле үлүүн киирер дээш ажылдың чаа аргаларын, курлавырларын дилеп тыварының хемчеглерин ап турарын чугаалап турдулар. Оларның чугаазының утказы мындыг: СЭКП райкомунуң бирги секретарынга Владимир Думатович Хемер-оолду соңгаандан бээр районнуң ажыл-агыйында, экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлеп турарында чамдык чаа чүүлдер көстүп келген, эде тургустунуушкун калбарып, ханылап турар.

Бо дарга бирги секретарьга соңгутканда бээр чаа-ла үш чыл чедип турар. Кыска үениң дургузунда партия райкомунуң ажыл-чорудулгазында кандыг чаартылгалар, эде тургустунуушкун болганыл? Орта тодаргай болгаш долу харыыны алыры-биле бирги секретарының кабинединге чеде берген мен.

Келген херээмниң дугайында чугаалаарымга, конгут кичээнгейлиг, оваарымчалыг дыңнап алгаш, мынча диди:

— Бисте мактаныптар, өскелерге үлегер-чижек, дуржулга болур хире шоолуг кылдынган ажыл-иш бар эвес. Харылаары берге айтырыг-дыр — деп секретарь чугаадан ойталаар хире болу берген.

— Силерниң районнуң бөгүү партия организациялары, күш-ажылчы коллективтери, кижилери күчүлүг шимчээшкин — эде тургустунуушкунда калбаа-биле хаара туттунган болду, чамдыктарының ажыл-ижи-биле таныштым. Ниити районда байдалды чугаалап берип көрүңер — деп дилегни кылдым.

Владимир Думатович элээн ыыт чок боданып олургаш, тайылбырлап эгеледи:

— Районнуң бодунуң деңнели-биле алырга, чамдык эде тургустунуушкунну, чаартылгаларны чок деп болбас. Кижилер ажылдап, чаа бодалдарны киирип, дилээшкиннерни кылып турар.

Бирги ээлчегде, партия райкому боду ажылын эде тургузар, чаартыр, ооң стилин, аргаларын, хевирлерин сайзыраңгайжыдар дээш чүнү кылып турарын делгереңгейи-биле чугаалап берген. СЭКП райкому чорудар ажылының календарь планын ай санында тургускаш, ону боттандырып турар. Ында районга болур бүгү-ле хуралдарны, хемчеглерни тодаргай айыткан. Бо болза оларга белеткелди баш бурунгаар хыналчалыг чорударынга дузалаан, ылаңгыя хуралдарга хүлээп алыр доктаалдар, шиитпирлер эреңгей эвес, допчу, тодаргай болу берген. Ол ышкаш янзы-бүрү хуралдарның санын, удуртукчуларны ажыл шагының үезинде райкомче кыйгыртырын, ыңай-бээр чагаалар, бижиктер чорударын кызырган, ооң түңнелинде райком ажылдакчылары үешакты камнап алыр аргалыг болган.

Ол чүнү бергениl? Партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге баргаш, коммунистер, ажылчы чон-биле ажылдаар үени берген. Ону чөптүг, ажыктыг ажыглаары-биле партия эге организацияларында райкомнуң ажылдакчыларын быжыглаан. Оларның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны болза, партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидери, коллективте эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту ханыладыры, калбартыры, идеология ажылын экижидери болур. Ону боттандырары-биле баштайгы үеде партия эге организациязы, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтээш, чүнү кылырын тодараткаш, практиктиг дузаны, арга-сүмени чедирип, коммунистер-биле хууда беседалажып, оларның саналдарын, сүмелерин дыңнаан. Шак мындыг ажыл-чорудулга партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезиниң чедиишкиниг эрттиреринге дузалаан, ынчангаш ниитизи-биле районда партийжи организастыг, идеология ажылдарын экижидериниң таарымчалыг байдалдары тургустунуп келген.

СЭКП райкомунуң хүннери партия эге организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге эрттирип турарын партия ажылында чаа чүүл кылдыр бирги секретарь санаар болду. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Мөген-Бүрен» совхозтарга, кижи эмнелгезинге, райоңнуң амыдырал хандырылга комбинадынга, автотранспорт бүдүрүлгезинге, райкүүскомнуң иштики херектер килдизинге, совхозтар арызынын тудуг участогунга болгаш өске-даа коллективтерге ону организастаан. Ол болза, күш-ажылчы коллективтерде партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нииити организацияларының ажыл-чорудулгазын ханы анализтээринге, практиктиг дуза чедиреринге, четпестерниң чылдагааннарын илередиринге, коммунистерниң, ажылчы чоннуң негелделерин, хереглелдерин, саналдарын, шүгүмчүлелдерин, сүмелерин билип алырынга ажыктыг болган. Ол ышкаш СЭКП райкомунуң партийжи организастыг, идеологтуг ажылды эде тургузар, арга-методтарын сайзыраңгайжыдар, чаартыр, социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедир талазы-биле чорудуп турар ажыл-чорудулгазын коллективтерге тайылбырлап, таныштырып келген. Оон уламындан коммунистер болгаш ажылчы чон партия райкому кандыг угланыышкынныг ажылдап, чүнү кылып чедерин, мооң соңгаар боттандырар хемчеглерин тодаргай билип алган.

2. Чаа аргалар, хевирлер

Бистиң ниитилелдивисте болуп турар эде тургустунуушкун, чаартылгалар партийжи ажылдың стилин болгаш арга-методтарын үениң негелдезинге дүүштүр сайзыраңгайжыдарын негеп турар. Ынчангаш партия райкомунуң организастыг килдизиниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринче угланган дээштиг хемчеглерни алганын бирги секретарь чугаалаан.

Килдис, аңаа хамааржыр учет сектору ажылды эде тургузар, чаартыр хемчеглерни ап, айтыышкыннар бээр, чагаалар дужаар, хөй саазыннар шокарлаар чоруктардан ыыттыр, күш-ажылчы коллективтерге, парткомнарга болгаш парторганизацияларга, хөй-нииити организацияларынга баргаш ажыл-ишчи бөдүүн чон, коммунистер аразынче киржип кирип алыры-биле оларның негелделерин, санал-оналын билип, чамдык ажылдарны кылган. Килдис план ёзугаар ажылдап турар.

Бирги ээлчегде, партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче кол кичээнгейни угландырган. Ылаңгыя партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидериниң көрүлдезиниң негелделерин күүседирин чедип алырынче угланган хемчеглерни партийжи организастыг болгаш кадр ажыл талазы-биле комиссия-биле килдис бир демниг чорудуп турар.

Партия организациялары ажылын чаартып, эде тургузуп турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде эрткен отчет-соңгулдалыг хуралдарга коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын база партия райкомунуң практиктиг сүмелерин күүседир дээш тодаргай ажылдарны партия организациялары чоруткан. Коммунистерни кижизидериниң школазы болур партия хуралдарының шынары экижип орар, аңаа тургускан айтырыгларны чугаалажырынга коммунистер идепкейлиг киржип, эде тургустунуушкунну ам-даа оожум боттандырып, социал-экономиктиг хөгжүлдеде четпестерни чайладырының дээштиг хемчеглерин албайн турарын шүгүмчүлеп, ону дүргедедир талазы-биле боттарының саналдарын кииргеннер.

Районнуң партия эге организациялары партийжи организастыг, идеология ажылдарын экижидеринче, экономиканы хөгжүдеринче, социал айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээринче угланган тодаргай ажылдарны чорудуп турар. Ооң түңнелинде чамдык эде тургустунган, чаартынган ажылдар бар болу берген. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта партком (секретары Өшкү-Саар Ооржак), бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунда, септелге тудут участогунда, Кара-Ховуда, Тоолайлыгда, районнуң хереглекчилер ниитилелинде партия эге организациялары (секретарьлары Иргит Дугаржап, Каң-оол Борарган, Хомушку Эрес-оол, Тамара Долгар) эде тургустунуушкунның негелделеринге дүүштүр ажылдаар дээш болдунарла хемчеглерни ап келгенинден оларның дайынчы арга-шинээзи бедип орар. Ында бактаап турар коммунистер эде тургустунуушкунун хереэнге идепкейлиг турушту ээлеп, планныг онаалдаларын, партийжи даалгаларын ак сеткилдиг күүседип келгеннер. оларның эки үлегер-чижээ ажылчы чонга төлептиг салдарны чедирип турар.

Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш күш-ажылчы идепкейи көскүзү-биле бедээн, орта тодаргай чижек кылдыр эрткен чылдың түңнелдерин чугаалап болур. Районнуң ажыл-ишчилери күрүнеге мал ажылының продуктуларын садарының, тудугнуң, садыгның, транспорттуң планныг онаалдаларын ажыр боттандырган. Бригада болгаш өг-бүле керээлери-биле ажылдап турарларының саны көвүдээн, күш-ажылды организастаарының ол дэмниглерлиг аргазы-биле ажылдааннар эрткен чылын багай эвес көргүзүглерни чедип алганнар. Шупту-ла чүве эки дээр болза шын эвес. Партия эге организациялары коммунистерниң бот-идепкейин харысалгазын бедидер ажылды кошкак чоруткаанындан хуралдардан озалдаар, аңаа санал-онал бербес, кем-херек үүлгедир, арагалаар, планныг онаалдаларын, социалистиг хүлээлгелерин күүсетпес ийи чаңгыс кижилер бар. Ооң уламындан район эрткен чылын мал бажы өстүрериниң, чаш мал төлү алырының даалгаларын боттандырып шыдаваан. Кем-херек үүлгедир чорук районда өзүп турар. Үстүнде айыткан болгаш өске-даа четпестер СЭКП райкомунуң организастыг килдизиниң ажылының стилин, арга-методтарын оон-даа улам ыңай сайзыраңгайжыдары, чаартыры, коммунистерниң харысалгазын бедидери, олардан негелделерни күштелдирери чугула болуп турар.

Андыяк коммунистерниң активтерниң өөредилгезин багай эвес организастаан. СЭКП райкомунуң чанынга, «Мөген-Бүрен» совхозтуң паркомунга организастаан школаларга үжен ажыг дыңнакчы хаара туттунган. Партия, профэвилел, комсомол организацияларының, Советтерниң, хереглекчилер ниитилелдериниң активтериниң өөредилгезин план ёзугаар организастап, арга-дуржулгазын солушуруп турары багай эвес.

Районда парторганизацияларның хуралдарынга удуртукчуларның отчёттарын, коммунистерниң партийжи даалгаларын канчаар күүседип турарын дыңнап, коммунист удуртукчуларның партийжи характеристикаларын бадылаарын практикалап турар. Коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер сорулга-биле хууда планнарын күүсетпес, инициатива чок коммунистер-биле хууда беседалажып, олардан негелдени шыңгыыратган.

Килдис ажылында кол кичээнгейни коллективтерниң бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырыышкын-биле ажылдаарынга партийжи салдарны күштелдирериңче угландырган. Совхозтарда өг-бүле керээзин боттандырарынга агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң киржилгезиниң дугайында айтырыгны килдис белеткээш, райкомнуң бюрозунга чугаалажыры-биле киирген.

Райком кежигүннериниң идепкейин көдүрер, оларны партийжи организастыг, идеологтуг Советтерниң, ажыл-агый органнарының ажылынга киириштирер хемчеглерни ап келген. СЭКП райкомунуң кежигүннери бюроларга, пленумнарга айтырыг белеткээринге, райком хүннерин эрттирерinge идепкейлиг киржип турар. Оларны партия эге организацияларында быжыглаан, тодаргай даалгаларны берген.

Организастыг килдистиң ажылының кол өзээ — кадрлар-биле ажыл. Кижилерниң мөзү-шынарын, идей-политиктиг, экономиктиг билииниң деңнелин, организакчы чоруун өөренип көрүп тургаш, удуртукчу ажылдарга шилип депшидерин, өөредирин хүннүң чугула айтырыы кылдыр партия райкому көрүп турар.

СЭКП райкому удуртукчу кадрларның курлавырын тургускан. Оларның ажылдап турар черлеринде парторганизацияларынга баргаш, коммунистерниң сүмелерин ап турар. Курлавырда кадрлар-биле тус-туста чугааны кылган, Ажык-чарлыг чорукту, демократияны ажыглааш, сөөлгү үеде бежен удуртукчуну соңгаан. Маңаа эреңгей, өлү барымдаалаар чоруктарны болдурбас дээш партийжи кичээнгейни, хамаарылганы күштелдирген.

Районнуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында даандырган ажыл-херекти, партийжи даалгаларны ак сеткилдиг, бот-идепкейлиг, чогаадыкчы ёзу-биле күүседип чорур төлептиг удуртукчулар, специалистер эвээш эвес. Ындыгларга ажыл-агыйлар арызының бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Достай-оол Хомушкуну, АТБ начальниги Алексей Доңгакты, агроүлетпүр каттыжыышкынының чөвүлелиниң кол зоотехниги Амырбит Делгер-оолду болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Кадрларның харысалгазын, билиин, мергежилин, бот-идепкейин бедидер сорулга-биле оларның аттестациязын болгаш хууда беседалажыышкынының тускай комиссия эрттирген. Онаашкан ажылынга ээ-харысалгазы кошкак, эде тургустунуушкунуң хереэнге хууда эвээш салыышкынын киирип турарларга сагындырыгларны берип, эки ажылдаар даалгаларны берген.

Районнуң коммунистериниң арасында ажыл-агыйга, амыдырал-чурталгага төлеп чок, партияның болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдар кижилер-биле эптеш чок демиселди чорудуп келген. Эрткен чылын 23 коммунисти партия талазы-биле хемчег алган. Партиядан үндүрткен кижи чок болган.

Партия райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи Сарыг-оол Доңгак бодунуң мурнунда салдынган сорулганы чедиишкинниг шиитпирлээр дээш ажылының стилин, арга-методтарын сайзыраңгайжыдар, өске райкомнарның ажыктыг дуржулгазын чогаадыкчы ёзу-биле ажыглаарынче доктаамал кичээнгейни салып турар, даандырган ажыл-херээнге бердингең, инициативалыг, чүткүлдүг партия ажылдакчызы дээрзин СЭКП райкомунуң ажыл-чорудулгазы-биле таныжып тургаш билген мен. Ынчангаш килдистиң ажылы үениң негелдезинге дүгжүп турар деп дидими-биле чугаалап болур.

3. Негелдени күштелдирген

Хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезинче райком доктаамал кичээнгейни салып келген. Ону организастыг ажылдың чугула кезээ кылдыр санаар.

Мурнуку чылдарда партия райкому хөй-хөй доктаал-шиитпирлерни хүлээп ап келген, а ооң күүселдези боттанмайн келген. Бир талазында, райком оларны аппараттың күжү-биле, соңгулдалыг органнарда өске активтиң киржилгези чокка албадал хевирлиг хүлээп ап келген. Соңгулдалыг органнарга кирип турган коммунистер аппараттың ажылдап кылган доктаалдарын бир үн-биле партия райкомунуң пленумнарынга, актив хуралдарынга, бюроларга бадылап турган.

Шак ындыг чедимче чок чоруктар хүлээп алган шиитпирлер күүселдезинге турбазын дээш партия райкому партияның IV район конференциязының соонда эрткен баштайгы организастыг пленумга райком кежигүннеринден соңгуткан 3 комиссияны тургускан. Партийжи организастыг болгаш кадр ажыл комиссиязы план ёзугаар СЭКП райкомунуң пленумнары, активтер болгаш бюро хуралдарының айтырыгларын белеткээринге киржип, шиитпирлерни хүлээп алырда, коммунистерниң, ажылчы чоннуң санал-оналын хандыр өөренип турар апарган. СЭКП ТК-ның март (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында айтырыгны белеткээринге СЭКП райкомунуң комиссияларының составындан тускай комиссияны тургускан. Комиссия райком, ревизия комиссиязының кежигүннеринге, коммунистерге болгаш районнуң ажылчы чонунга тускай анкетаны тараткаш, оларның санал-оналын долузу-биле өөренип көрген болгаш хүлээп алган доктаалга оларны киирген.

Партия райкомунуң комиссияларының кежигүннери партия райкомунуң бюро айтырыгларын белеткеп, хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин хынаарынга киржип турарлар. Оларга райком кежигүннери: Каргы көдээ Совединиң күүском даргазы турган Х. С. Коңгар, Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы М. Б. Салчак, АҮК ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Э. О. Саая, районда бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Д. Б. Хомушку болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип турар. Ооң түңнелинде партия райкомунуң хүлээп ап турар шиитпирлериниң күүселдези мурнуку чылдарга бедээрге, экижип орар. СЭКП райкому сөөлгү чылдарда чээрби доктаалдың күүселдезин комиссияларның дузазы-биле хынаан, оларны партия райкомунуң бюрозунга контрольдан дүжүрген. Хыналда үезинде кандыг-бир доктаал күүсеттинмейн барган таварылгада, ооң хуусаазын уладыр, ону күүседир харысалгалыг кижилерге хемчеглерни хүлээдип турар. «Шүгүмчүлелдиг саналдарны күүседир дээш улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында» СЭКП райкомунуң бюрозунуң хүлээп алган доктаалының күүселдезиниң талазы-биле отчетту партия райкомунуң бюрозунга дыңнааш, чүгле 1989 чылдың эгезинде ону дүжүрген.

Партия райкому бодунуң база үстүкү партия органнарының хүлээп алган доктаалдарының күүселдезин чедип алырынче кичээнгейни углаттырган. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң парткомунуң СЭКП ТК-ның Ташкент область партия организациязының партияга хүлээп алыышкын болгаш ооң хүрээлерин быжыглаар ажылында шыңгыы четпестер дугайында база СЭКП Тыва обкомунуң бо талазы-биле ап чорудар хемчеглер дугайында доктаалдарын күүседип турарының дугайында партия райкомунуң бюрозунуң хүлээп алган доктаалының күүселдези четпес болганын хыналда илереткен. Ук доктаалды партия райкомунуң бюрозу 1989 чылдың декабрь айга чедир хуусаазын узаткан. Ында бар четпестерни айыткан, ону күүседир даалгаларны берген.

Хүлээп алган доктаалдарның күүселдезин чүгле партия райкомунуң пленумнарынга, бюроларга дыңнап турар эвес, а тус-тус килдистер хуралдарынга база дыңнап турар. Партия райкомунуң пленумунга «Эде тургустунуушкунну канчаар удуртуп турарының талазы-биле СЭКП райкомунуң бюрозунуң ажылының отчёдунуң дугайында» доктаалдың база план-хемчеглерниң күүселдезин килдиске дыңнааш, күүсеттинмээн пунктуларны күүседир тодаргай ажылдарны организастаарын харылаар эштерге даасkan.

Хүлээп алган доктаалдарның күүселдезин хынаар, катап пленум, актив болгаш бюро хуралдарынга дыңнап турары, аңаа соңгулдалыг активтиң киржилгезин идепкейжидери дээн ышкаш чамдык организастыг, масса-политиктиг ажылдар партийжи ажылдың ажыктыг чоруун чедип алырынга дузалап турар. Ооң-биле чергелештир партия райкомунуң комиссиялары, ооң соңгулдалыг удуртукчулары хүлээп ап турар доктаалдарның күүселдезин организастаары-биле партия эге организацияларынга практиктиг дузаны ам-даа эвээш чедирип турар. Хүлээп алган доктаалдар-биле ажыл чорудар хүннерни ажыктыг ажыглавас, аңаа комиссияларның киржилгези четпес болуп турары, ажылдың эрги стиль, методтарын катаптап турар.

Партия райкомунуң комиссияларының кол сорулгазы болза, хүлээп ап турар доктаалдар амыдырал-биле сырый холбаалыг, коммунистерниң, ажылчы чоннуң негелдезинге, хереглелинге, күзелинге дүүшкен, оларның бот-идепкейин, ээ-харысалгазын бедидеринге салдарны чедирерин чедип алыры болур.

Килдистиң ажылының стили болгаш арга-методунда эрги чүүлдер ам-даа барын килдистиң ажылдакчылары чугаалаар болду. Үстүүртен айтыышкын манаар, партийжи ажылче хачылавас, үүрмек айтырыглар шиитпирлээринге өйлежир чоруктар эвээш эвес. Чамдык парткомнар, партия эге организацияларының секретарьлары бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчуларының ажылын хоңгаарлаар таварылгалар илерeп турар. Ажыл-агый айтырыгларын ында ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр шиитпирлээринче, олардан негелдени күштелдирериче шоолуг сагыш салбайн келген. Партия эге организацияларының хуралдарынга чугаалажыр айтырыгны шын шилип албас, аңаа белеткел кошкак болур таварылгалар ам-даа бар. Партия хуралдарынга кылган илеткелдерни дыңнаарга, партийжи ажылды ханы анализтевээн, ажыл-агыйдан хөй сан-түң, чижектер киирген болур. Ол четпестерни эдериниң, чаа ёзу-биле ажылдаарының хемчеглерин килдис ажылдап кылгаш, ону боттандырарынче хүн бүрү ажыл-чорудулгазын угландырган.

СЭКП райкомунуң идеология килдизи ажылчы чоннуң ортузунга идеологтуг ,политика-кижизидилгелиг ажылды эде тургузарынче, чаартырынче кол кичээнгейни угландырган. Ылаңгыя чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чорудар хемчеглерни, культура-спорт комплекизиниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидер, оларның кижизидилгелиг утка-шынарын экижидер дээш ажылдап турар. Спорттуң материалдыг баазазы элээн хөгжүлдени алганы-биле күш-культуражыларның саны өскен, мергежилиг хүн бүрү бедип орар. Партия, совет органнар ажылчы чоннуң күш-дамыр кижизидилгезин экижидер дээш доктаамал сагыш салып турарының херечизи ол болган. СЭКП райкому идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды эде тургузар, чаартыры-биле «Кижизидилге» программазын ажылдап кылгаш, партия райкомунуң пленумунга бадылаан, ону күүседир дээш партия организациялары ажылдап турар.

4. Бот-идепкей — 89-90

Партияның V район конференциязынга Мөңгүн-Тайганың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге хамаарышкан шыңгыы чугааны кылгаш, ону доктаалынга үстүнден чагырып дужаар, чүгле айтыышкын-биле ажылдаар таптаашкын үезиниң ажыл-чорудулгазындан уштунары-биле район бодунуң ажылчы чонунуң күжүн, аргаларын үндүрүп тургаш, кандыг чүүлдерни кылып ап болурунуң угланыышкынын айыткан турган. Конференция шиитпирлерин боттандырары-биле чүнү кылза чогуурул деп айтырыг тургустунуп келген. Коммунистерниң, удуртукчуларның, ажылчы чоннуң тодаргай чүнү кылып, тудуп болурунуң талазы-биле санал-оналын алырын шиитпирлээш, айтырыгларлыг анкетаны районга тараткан. Орта район иштинге тудуп, кылып ап болур аргалыг тудугларны, чүүлдерни олар саналдап киирген, удуртукчулар, бөдүүн коммунистер боттары хуузунда чүнү кылыр аргаларын санал көргеш, хүлээлгелерни алган. Чоннуң бот-идепкейи-биле киирген саналдарын мөөңнеп, ниитилештиргеш, сүмележип тургаш, программаны тургускаш, ону «Бот-идепкей—89-90» деп адаан. Бо айтырыгны партия райкомунуң ээлчеглиг пленумунга тускай айтырыг кылдыр чугаалашкан. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге чугула хемчеглер кылдыр ону үнелээн. Орта үндезилээш, бүдүрүлгелер, организациялар, совхозтар боттарының программаларын ажылдап кылгаш, бадылааш, ону боттандырып турар.

Районнуң коммунистериниң 32 хуузу ол программаны күүседиринге дорт киржип турар. Ынчангаш удуртукчу коммунистер 45 кижи район хемчээлдиг үр үеде шиитпирлеттинмейн келген айтырыгларны амыдыралга чоокку чылдарда боттандырары-биле үстүнден албадаашкын, айтыышкын манавайн, харысалгалыг ажылдаарын хүлээнген.

Партияның район конференциязы эрткендеn бээр чүгле бир чыл ажыг үе эрткен. Ынчангаш үстүнде чугаалаанывыс программаның канчаар боттанып эгелээнин дидими-биле чугаалап болур.

Аъш-чем программазын күүседир дээш ап чоруткан хемчеглерниң ачызында төлептен ырак Мугур-Аксында колбаса кылыр, эът ыштаар цехти, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта ногаалар өстүрер теплицаны ажыглалда киирген. Бо коллективтерниң ажыл-ишчилери бодунуң бүдүрген продукциязы-биле чонну багай эвес хандырып, эки талазын көргүскен. Хиндиктиг-Хөлден балык тудар кооперативти ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң дирекциязы ажыткан. Тудугга херегжээр сорулга-биле ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозка туүйбү цехин ажыткан. Аңаа туүйбүну эрттедириниң чаа технологиязын шиңгээдип алган.

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Чеди-Тейде чылда барык 1 муң туүйбү бүдүрер цех-заводту эрткен чылын ажыглалга киирген. Эртенги чылдың октябрь эгезинге чедир керээлиг совхозунга олар 1 миллион туүйбүнү бүдүрүп берген. Тус чериниң ажылчыннарынга олар дуржулгазын дамчыдып берген. Чагаалыкчы күш-ажылга найырал быжыгып төрүттүнген. Ол туүйбү-биле совхоз төвүнде 25 олуттуг столоваяны туткаш, ажыглалда киирген, гостиницаны ажылдап турар. Бо чылын ийи өг-бүле чурттаар 20 бажыңны болгаш өске-даа объектилерни тудары эгелээн.

Ооң-биле кады ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта 100 инек кажаазының тудуу Каргы хемниң унунда эгелээн. Бот-идепкейжи бо программаны боттандырарынга совхоз директору С. Х. Мөңгүш харысалгалыг, хол туттунгур ажылдап турар. Ол ышкаш «Мөген-Бүрен» совхозтуң девискээринге биче гидроэлектростанцияны тударынга шиңчилел ажылдары доозулган. Баштайгы хынаалдалар идегелди берген.

Райкүүском даргазы Ш. И. Намы «Мөген-Бүрен» совхозтуң Кызыл-Хирээн деп черде көк-сула тарып өстүрер шөлду херимнээр, аңдарар, тарыыр ажылдарны боттандырарын чедип алган. Орта партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер К. С. Шыдыраа дорт киржип, байлак арга-дуржулгазын, арга-сүмезин берип турар. Каргы көдээ Совединиң күүскомунуң даргазы турган Х. С. Коңгар Чеди-Тей девискээринге 210 дес чыжыргана тарып олуртур хүлээлгезин күүседир дээш шудургу ажылдаан. АҮК-туң кол зоотехниги Д. А. Амырбиттиң хүлээнип алганы баят уксаалыг хойну өстүрер сорулга-биле 220 ажыг кошкарны садып алган. Районда бо хүннерде бот-идепкейлиг чоруктуң ачызында Мугур-Аксы суурда 96 орунныг эмнелгениң, Культура бажыңының немелде тудуу, «Мөген-Бүрен» совхозта спорт бажыңы болгаш өске-даа социал-культураның тудугларын, Хандагайты — Мугур-Аксы арызында автомобиль оруун кылып турар.

Амыдыралда боттанып эгелээн үстүнде чүүлдер-биле чергелештир чамдык айтырыглар оожум шиитпирлеттинип турар. Ооң чылдагааны — бот-идепкейге алганы кылыр чүүлдери дээш чамдык удуртукчулар, коммунистер сагыш аарып, тывынгыр, эрес-кежээ ажылдавайн турары болур.

Партия райкому, парткомнар, партия эге организациялары экономиктиг үндезин реформаны боттандырарынче, бригада, өг-бүле керээлерин нептередиринче угланган тодаргай ажылдарны чорудуп келген. Ону боттандырарда бүдүрүлгелерниң, совхозтарның, организацияларның удуртукчулары коммунистерни дамчыштыр чорудуп турар. Оларның бот-идепкейин, онаашкан ажылынга харысалгазын бедидиишкиннээн, негелдени күштелдирген, ооң-биле чергелештир оларның эгелээшкиннерин чөптүг биле деткип, бот-башкарып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар аргаларны берип турар. Ынчангаш үлетпүр бүдүрүлгелериниң, совхозтарның ажыл-ижи ханып орар, мал ажылында четпестерни эдериниң хемчеглери алдынып турар.

Мөңгүн-Тайганың үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг организациялары, амыдырал хандырылга, садыг коллективтери он ийи-ле беш чылдың эрткен чылдарында эки ажылдап, бердинген онаалдаларын күүседип келген.

Районнуң кол экономиказы — мал ажылы, ындыг болганда ооң баш санын өстүрер, продуктуларын бедидер, уксаазын экижидер, малчыннарның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш партия, совет, көдээ ажыл-агый органнарының ажылдакчылары, специалистери хүн бүрү сагыш човап, болдунар-ла хемчеглерни ап турарын СЭКП райкомунуң бирги секретары Владимир Думатович Хемер-оол чугаалаар болду. Ооң түңнели багай эвес болган. Районнуң ийи совхозу арыг орулгалыг ажылдаан. Малчыннарның амыдыралы, хандырылгазы экижип орар. Шээр малдың төрүүр кодаңнарының шуптузунда электри чырыы бээр шимчедикчилерни салган болгаш өске-даа социал айтырыгларны дүрген шиитпирлээринче кичээнгейни салган.

СЭКП райкомунуң ажыл-чорудулгазы-биле таныжарга, чаа бодалдар, дилээшкиннер бар-дыр. Оларны боттандырарының тодаргай хемчеглерин ап, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар, чүге дээрге эде тургустунуушкунуң негелдези ындыг.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин районнуң партия эге организациялары, коммунистер болгаш ажылчы чон бо хүннерде калбаа-биле чугаалажып, ол чугула документиге хамаарыштыр саналдарын, бодалдарын, сүмелерин киирип, партия организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбап, четпестерни эдеринче кол кичээнгейни угландырган.

Бо арынны «Шынның» корреспондентизи Таап-оол ХЕРТЕК белеткээн.

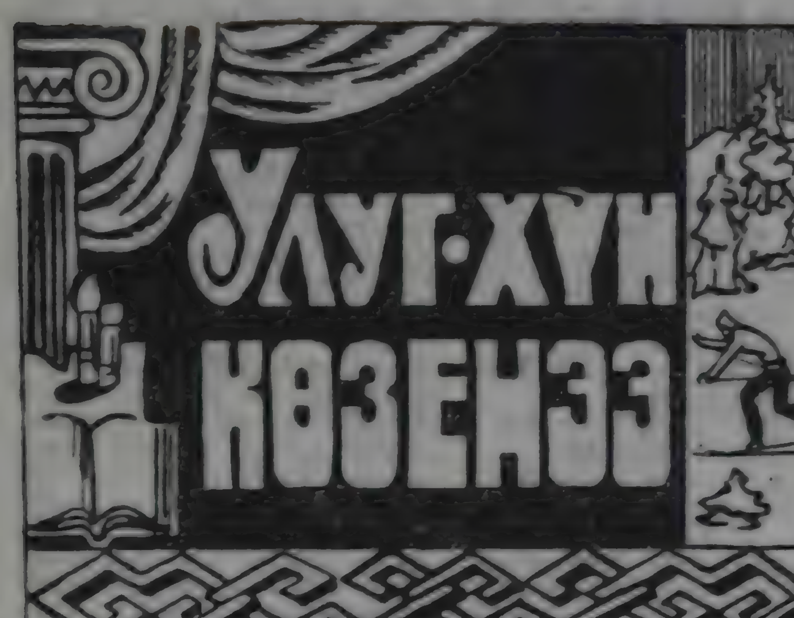

ТЫВА ЧЕРГЕ ЙӨРЭЭЛ

Тыва [illegible]
тыптып келген төөгүзүн
үе-дүптен
үжеп-чиндип, казып турбайн
оргуп чоннум,
өскен черим алгап каар
дээш
эртине дег
эргим соотту тыппас-тыр мен.
Делегейни
десинингеннер мактанмышаан,
экзотиктиг
алдеп хуулгаан тоожун
ханмас.
«Дываажан-даа
Тывада эвес, ында-дыр» дээр
«Чериниң
чединмезин, ядыызын»
дээр.
Оларларныы
чеп боорун-даа канчап билир.
Олар-биле
чөрүлдежип шыдавас мен.
Ынчалза-даа
кенен чүрээм ханызындан
ыдык сүзүүм —
хензиг Тывам ырап көрбээн.
Ол дег эргим
оранны мен билбес-даа мен.
Чүгле ол дээш
чүдүг-сүзүүм номнай бээр
мен.
Арттар ашкаш,
агым-кежүм баглап каар мен.
Хемнер кешкеш,
кежик-чол дээш тейлеп каар
мен.
Тыным болган
Тыва черим турбаан болза,
тывызыксыг
тыва чонум кайын кээрил?
Хөрек-түрек
хөннүн чазап хей-аът киирер
хөөмейжинин
хөглүг ырын кымнар
ырлаар?
Тооруктуг
долгай Таңды аргазында
аккыр харда
аңнар изин кымнар кезир?
Буурул Тывам
малчын, аңчы, ыржы оран,
буруи шагдан
маадырларны чаяап чораан.

Кадат малын
дагларынга дозуп чорааш,
хаяларга
тайгыларын сиңирип каан
Үөүлениң.
Лопсаңчаптың чымыш долгаа
чүле-ижии
оглу, кызы улап алган.
Кадыг бөөге
кажыыдалдың шагында-даа,
өктерелдиг
өөрүшкүнүң өйүнде-даа,
тыва кижи
дыжын харап, кедээр сойбас
хөннүн, сөзүн
хөй-биле бир баг кылыр.
Дуза дилеп
келгеннерже холун сунар,
Дуза кадып,
келгеннерни өрү чалаар.
Акы-дуңма
найыралга шынчы чораан
арат кижи
аажы-чаңы ам-даа хевээр.
Хоочун биче
хүндүлээчел тыва чонум,
ковей чонга
күчү-күштү улам немеп,
он-он аңгы
аймак-сөөктүг албатының
сюл эртпес
аалы болуп мөңге артсын!
Тыным болган
Тыва черим йөрээп тур мен:
бурган өршээ,
буян сенден ойталавазын!
Ажы-төлүң
келир өйү чырык болзун,
арат чонуң
кежик-чолу келдейбезин!
Делегейде
дески чүве турар эвес,
дээр бүргеп,
тенек чаңнык чанчап келзе,
хөннүн, сөзүн
хөйнүү-биле чаңгыс кылгаш,
таагай чол дээш
тадагаң сегирип ал,
чараш ырың
делегейни камгалап аар,
чаңнык соксап,
дээрге челээш чечектелир!

Екатерина ТАНОВА.

ЧУРУКТАРДА Даг-Алтайның национал театрының артистери Атоп Юдановтун «Туба» деп шиизиниң бир күүселдезинде. Якутияның Даг-Алтайның, Тываның артистери Тываның хөгжүм шии театрынга Борис Укачинниң «Кым мен» деп шиизин онаап соонда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АНАЙ-ХААК ДЕГ ЭРИГ ХЕВЭЭР

«Шүлүк бижиириңге чаала изим баштанып орда, ачам чок апарган. Оон соонда элээн чылдар эртенде эрги күзээвисче чедип келдим. Авам, ачамның ииг шайын ижип өскеним одаавыс соргаан көргеш, иштиимнүм дойлуп келген. «Анай-Хаактар частып кээптир көрем, уруум, частың хүлүмзүрүүн!» — деп, ол өөнүң чанында биеэ хевээр хөөреп органзыг болду.

Хөрүк базып узанып орда, ачамның хөй сыгыглардыг хаваандан төктүп орар дерлерин база-ла анай-хаакка дөмейлээр чордум. Элтиле бо мөңгүн өөктер куткан, чүгеи шуткаая орар кижи. Чөкпүр салбаа судак дургаар «хүлүмзүрээн» хаактар сеткилимге өйзе-айзе, автобуска чоруп ора, «Анай-хаакты» чогаадып алырымга чедирген.

Чаңып кээримче, уругларым ачазы Альберт Седипоолович:

— Олчаң чүл, авазы? — дидир.

— Сүт-Хөлдүң кежиндир — дээш, хрусталь савага сугну куткаш, анай-хаактарны эжиндир салыптым. Бажың ишти чырый-ла берди.

— Оон-даа улуг олчам бо-дур — дээш, аңаа блокнодумну сундум.

Элээн сиңнигип чоруй:

— Бо харын солун шүлүк-тур! — дээн соонда, кижим баянында барды. Мен аңаа чемненип ора, ук сюжеттиң төрүттүгенин хөөреп бердим.

Ол-ла болгаш, эртенинде бистиң бажыңывыстан база бир чаа ыр ужугуп үнген».

Бо дээрге чогаалчы угбайның чаңгыс шүлүүнүң төөгүзү-дүр. Екатерина Дуктуг-ооловна кажан-кезээ кааппас эжи Альберт Седип-оолович-биле кады 30 ажыг хөйге билдингир ырларны бижээн.

Чогаалчы кижинин бир алдары — кижилерниң хей-аъдын көдүрери театрның тепкинжиинде, культура одагларының хайым агымында, оон эртсе, хову-шөлдерге дүжүт ажаагап чолаачының, даг-сыннарга хоюн чалаан малчыннарның сагыш-сеткилин чаалап алганында.

Эргим оолдуң дугайын
Хову-шөлден айтыр деп,
Эргим уруг сүмелээн,
Кордай аарак чоруптум.
(«Агроном»).

Екатерина Тановаңың чогаалдарының онзагай овур-хевирлиг бир сорунзалыг күжу хөй кижилерниң сагыш-сеткилин каттыштырып, бир мөзүлеш азы ниитилешкек чүүлдерни үениң ритми-биле чыыра тудуп шыдааны-да.

Күскү хоорзун кырында
Салгыч сырын самнап тур.
Күзээн эжим ыракта
Сагыжымдан үнмейн-дир.
(«Ховуда кежээ»).

Алдан чылдарның эгезинде Бии-Хемниң Аржаан суурунуң чоогунга дүжүт ажаап турумда, бо одуруглар ынчангы үе-чергежилеримниң болгаш мээң сагыш-сеткилимни ээлей бээн. Күскү дүжүт, чалыы сорук, чаа ыр, ынакшыл — бо-ла бүгү амдыгаа дээр чүгле чылыг сактыышкын эвес, чурттаргамның дириг сорук болбушаан. Күжүр Катяны хирелиг чогаалчы деп чемелээн кижи боду харын оон чогаалдарын аралап номчаан, культуразы чавыс номчукчу болур. Оон бир-даа ному доозуннут полкада кырываан. Олар амыдыралдың мурнуку одуруунда: «Дамырак» (1952 ч.), «Хемчиктиң ыры» (1971 ч.), «Ийи 2» (1967 ч.), «Акым дугайында тоожу» (1976 ч.), «Херелмаа» (1978 ч.) деп номнар болгаш он хире шиилер — оон чымыштыг ижиниң түңнели.

Екатерина Дуктуг-ооловна — колдуунда уруглар чогаалчызы.

Уктуг идик угун салбас деп чугаа бар.

— Ачам узаныр шевер кижи, деспи, төрепчи хээлээр, ында-хаая ырлап органың база дыңнаан мен:

Хавак кырлап халдып орар
Кожуун оглу Моңгуш оглу,
Хавак баарлап халып орар
Койгун оглу, тоолай оглу —

деп ырлаар, оозун чаптаар мен.

«Частың хүлүмзүрүү анай-хаак болгай, уруум» дээнин таан утпас мен. Ол мең ээ чугааның овур-хевирлиг өңүн айтып берип чораан» деп, чогаалчы ачазының дугайында солун сактыышкынны чугаалады.

Пионерже чай, ажыл-ишчи күс, эп-найырал, бичии кижилерниң аажы-чаңы оон чогаалдарынга өскелерниинге дөмейлешпес бир янзы өң, аян-биле ажыттынган. Ыланғыя дайын шөлүнден ээп келбээн кады төрээн акызының дугайында «Акым дугайында тоожуну» чогаалчы чылыг сеткиишкин-биле бижээн. Автор ында аныяк-өскенге үлегерлиг маадырның дириг овур-хевирин тургускан.

Ыры — чогаалчының театрже эге базымы, шии — эчис базымы. 1980 чылда Тановаңың «Илбилиг согун» деп хуулгаазын ужуралдарлыг шиизи республиканың хөгжүм-шии театрының уруглар репертуарынга кирген. Бо хүннерде оон «Ээни даамалының кадайы» деп чаа шиизин театрның артистери көрүкчүлерге бараалгаткан. Оон ыңай ол бичии уругларга элээн хөй теле болгаш радиошиилерни бижээн.

Чогаалчының сонуургалып онзагай кижилерниң салым-чолу хаара туткан. Ол гениалдыг элээди чурукчу Надя Рушеваның авазының уран чүүлге үлегерлиг оруун көргүскен «Ненің салым-чолу» деп тоожуну сөөлгү чылдарда бижип дооскан.

Бодунуң 60 харлаар юбилейин Екатерина Дуктуг-ооловна салым-чаяаның анай-хаак дег эриг чалыы эчис оруу-биле уткуп турар. Номчукчулар, бистерге, оон шүлүктери болгаш шиилери — улуг өөрүшкү, чаа-чаа уран ажыдыышкын. Угбавыстың уран ижи ам-даа бодарап, келир частың анай-хаагы болуп сагланназын деп йөрээп каалы.

Черлиг-оол КУУЛАР.
Шүлүкчү.

СОНУУРГАКТАРГА

МИЛЛИАРД

Миллиард деп санны адап-ла турар-дыр бис. Чогум ону шуут-ла бирээден эгелээш санаан бис бе? Чокла боор аа. Ол кайы хире хөйүл? 10 харлыг оол тургаш, ону бирээден эгелээш санаар болзувусса, хонукта 6 шак дургузунда үзүк-соксаал чокка санап келгеш, 100 харлыг ушпа-чөнүк тургаш, ам доозар бис.

ОРЛАННЫҢ АДАЗЫНЫҢ ХАРЫ КАЖЫЛ?

— Ачаңның хары кажыл? — деп, Орландан айтырарга

— Мен ачамдан үш катап аныяк, а угбам Долаанадан үш катап улуг мен — деп харыылаан.

Ол өйде Долаана ораалче кирип келген.

— Ачам биле мээң харым каттышкаш, 50 четкен. Ачам ынча дээр чоржук.

Ындыг болганда оларның адазының хары кажыл?

ЯНЗЫ-БҮРҮ СОЛУН ЧҮҮЛДЕР

Африкада бегемот деп улуг амытаннар барын билир бис. Эр бегемот 4 тонна, кыжы — 3 тонна деңзилиг. Оларның ыдазы семис эвес болгаш белен-биле байдан. Олар 40-50 чыл дургузунда чурттаар, чаны база [illegible]. Шак ол хире улуг хирезинде хүнде чүгле 40 килограмм оът-сигеи чиир. Кыс бегемот сүт дуву[illegible] төрүүр, оглу урук каан шарын ышкаш болгаш сүт [illegible] балга салдап үнуп кээр.

• • •

Мурнуу Американың страустары бир бөлүк — ог-бүлебиле чурттап, амыдырап чоруурлар. Бир ог-бүле бөлүүнде эр страус, оон ангызы 3 тен 5 четир кыс страустар чоруур. Эр [illegible] байдалда дыка берге, [illegible] ол чааскаан [illegible] чааскаан тудар, өскелери аңаа бичии-даа дузалашпас, а кыс страустар төрүптерге, чуурганы база-ла чааскаан базар, 37 хонук дургузунда олуруп кээр.

• • •

Дагааны кижи амытан дөрт муң чыл мурнунда азырап эгелээн. Оон угу ам Бенгалияда (Индияда), Бирмада, Малаккиде, Суматрада арткан. Дагааны бир-ле дугаарында буруңгу персилер (Иранның чурттакчылары) азырап эгелээн. Ынчангаш эр дагаа ол чуртта ыдыктыг деп санадып турар. Ол дээрге эртенниң, чырыктың болгаш хүннүң медээчизи.

(Төнчүзү. Эгези №№ 53, 55, 58, 65, 67 «Шында»).

Алдарлыг узун оруктуэртен, 1932 чылдан бээр партия кежигүнү, комиссарның допчу намдарындан одуругларны номчуурга база солун. Ол 1913 чылдың апрельде Чөөн-Хемчиктиң Шеми-Аксынга Улуг-Алаак сумузунуң албатызы хөлечик, ядыы Даңзынның өг-бүлезинге төрүттүнген. Оон ада-иези ол би чиизинде-ле мөчүп калган. Оон соонда адазының ядыы, түреңги акызының өөнге келген, а оозу бодунуң хөй ажы-төлүн безин ашкарып чемгерери кедергей берге чораан, а оларга база артык «чырым» немешкен. Оон соонда адазының чок ужурундан Байысклан 6-7 харлыындан тейин боду аргаштанып чурттаары-биле мал-маганы бүгү Шемиге сыңмас чораан Семис-Мөгениниң кара ажылдаанга кирип, оон хөлечик, кулу апарган. Ол дээрге шөртегер ишти сеглейип баткаш чарлыр чыгаан, арны-бажы ыжык, селгек чүве дег, сыгыр каракторы тарлап калган, чолдак кулактарлыг өөнүң дөрүнге олурда көөрге, долдур далган дыгып каан шоодай дег кезээде-ле ышкынып каап, чемнейген олурар чолдак, семис, араатанзыг аажы-чаңныг лама чораан. Байысклан ның чаш, элээди чылдары оон хөй удаа эттеп, эриидээшкининге таваржып эрткен.

Өске бүгү тывалар ышкаш, элээди оол тыва оглерниң кырынга революцияның хереле чырыткыланып келген соонда, хөлечик амыдыралдан хосталган. Амыдыралдың тереј агымынче аныяк Байыскланның эштип кирген үези — 1930

Улуг Тиилелгениң 45 чылынга

КОМИССАР ДУГАЙЫНДА СӨС

ОЧЕРК

чылда Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем алдын уургайынга ажылдап эгелээни болган. Маңаа берге-даа бол, чер казып, алдын тывар ажылга киргеш, ол улам-на күш-шыдал кирип, тыва бижикти өөренип алган. Чоорту-ла оон билиг-медерели өзүп, Константин Кошкаров, Петр Фомин ышкаш ажылчын өңнүктериниң ачызы-биле орус дылды шору өөренип ап, ажылчын мергежилге чаңчыга берген.

Билигге сундулуг, хөйнүти амыдыралынга идепкейлиг аревэчи оолду 1932 чылда Кызылда нам школазынче өөредип чоруткан. Шаанда хөлечик чораан аныяк арат бодуун-даа бол, эге билиглерниң үндезиннерин маңаа алган. Ону доосканн соонда, аныяк кижининиң оон-даа бедик эртем-билиг чедип алыр дээн күзел-чүткүлүнге улам-на калбак делгемнер ажыттынган. 1935-1939 чылдарда Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Москвада коммунистиг университединге өөренгеш, ол эртем-билигниң эртинелери-биле ылап чепсегленип алгаш келген. Университет дооскан аныяк эр баштай Тыва Арат Республиканың профэвилелдериниң Төп Комитединге, кезек болганда ТАР-ның үстүкү шүүгүзүнге ажылдап турган, практиктиг дадыгылганы алган.

Кажан 1941 чылда фашистиг Германия Совет Эвилелинче оор, дээрбечи езу-биле халдап, бистиң чурттуң барык талазынга дайынның коргунчуг өрттүг чаъ бураажы кыптыгып, чер дээр сирилейндир дииңнреп эгелей бергенде, улуг совет чурт-биле кады бүгү Тыва чаңгыс кижи дег көдүрлүп, хайныгып үнген. А ол үеде Байысклан бодунуң чүрээниң кыйгызы-биле шеригге политиктиг ажылче чорударын дилеп, Тыва ның Араттың революстуг намының Төп Комитединге билдиримшкин киирген. Оон дилээн Төп Комитет хандырган. Оон эгелээш-ле ол шеригге политиктиг ажылдакчы болу берген. Удавааңда Байысклан «Тывадан фронтуже эки туразылар чоруур апаргамени бир дугаарында чоруду көрүңер. Улуг совет чурттуң хосталгазы болган хамаарышпас чоруу дээш немец-фашистиг эжелекчилерге удур демисээге ханымның сөөлгү дамдызынга чедир тулчурумну, херек апарза, амы-тынымныдаа бээриңге белеңимни даңгыраглайдым» деп билдириишкининге бижээн.

— Ынчан намның Төп Комитеди мээң билдириишкиннеримде кайы-даа дилеглеримни хандырганынга өөрүп чоруур мен — деп, Моңгуш Даңзынович сеткил ханып чугаалап чораан. Бодунуң амыдыралының эчис-сорулгазын хоочун коммунист партияга, төрээн чонунга кызыгаар чок бараан болуушкун-биле баштыткаан.

Төрээн чурттуң мурнунга чүс-хавыялары дээш оон бежиглеңнүм шаңнаткан ордел-хавыялары-биле хөй. Оларның аразында Кызыл Тук ордени, Ада-чурт дайыны ордениниң ийиги чергезиниң ийи орденнери, ТАР ордени болгаш хөй дайынчы медальдар бар. Немец-фашистиг эжелекчилерге удур совет улустуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 40 чылында Кызыл хоорай Советиниң күүскому Моңгуш Даңзынович хоорайның хүндүлүг хамаатызы деп атты тывыскан. Ол 1989 чылдың чайынында үр эвес аарааш, мөчээн. Шаанда фронтуга кады тулчуп чораан өөрү оон хааржааның чанынга баштарын мөгейтипкен, комиссарның эрткен дайынчы оруун сактып дыңнап үр турганнар. Хоочун салгалдың дайынчы эреслиди ындыг кижилериниң өлүм чок маадырлыг чоруу кезээ-мөңгеде оңмас алдар болуп артар.

Сергей ШОЙГУ.

Бүзүреңиг даа бол, элдептиг

2. «УЖУГАР ТАВАКТАР» УЖУРЛУГ-ЛА

Октаргайдан Эрзинниң Нарынга кээп турар «аалчылар» дугайында автор мооң мурнунда, март 18-те үнген «Шын» солунга бижээн. Шак ол чергелиг «тавактарны», кызыл «булуттарны» республиканың өске-даа булуңнарынга көрген улус хөй. Мен ону бо удаада катаптавайн, чижектер киирбейн, херечилерниң сөстерин допчулап биживейн, мындаагы чүүлдүң адаанда номчукчуга сонуургадыр дээп аазаашкынымче дорт кириптейн.

Сактып тур боор силер, бир дугаарында, Мөренде кедээр дагда малчын аал даштынга дээрден «изиг демир» ылап кээп дүшкен азы дүшпээн бе дээр дугайында ам чугаадан кылыылы. «Мөрен» совхозтуң өшкү кадарычылары Хураган-оол биле Өнер-маа Чыргалдарның баарында кыштап орар дааның ады — Бай-Даг. Чаңгыс чер-чурттуун таныва с кижи кайда боор. Хураган-оол алыс черле Эрзинниң Бай-Даг («Чаорук» совхоз) чурттуг кижи чүве. Бай-Даг суурнуң оглу мында чер-чурту-биле атташ Бай-Даг дээр даг баарында кыштап, мал-маганың ажаап-тежээп, солун, сеткүүл ажылдакчылары безин адап-сурап чедип кээп турар кылдыр албадаптар солун чүүлдерни көрүп олурар...

Ол тавакылга мынчаар болган. Ам аңаа сөс

— Январьның ортан үези Тос-тостуң соогу. Кежээ 4 шак ажа дүжүп бар чыткан. Кежээки чывар дээрден башка, чогум соок ындыг улуг дыңзыг эвес. Аалдан ыраак эвесте кадырдан өшкүлерим ай деп бадырыпкаш, аъттан түжүп таакпылай бердим. Өшкү Теректиг-Сайырны куду саат чок шууужупту. Тапгыг-ла [illegible] барааны [illegible] бээри билек, ол удаан ниг «тыныш» («чывар») кээп [illegible], мындыг. Чалыы «изиг» хаттан-даа чылыг. Арта артымда аъдымның [illegible] кулаа сүвүрепнеп, [illegible] ушпа [illegible] эгеледи. Канчангаш «тыныш» [illegible] дээрден калбак «тооргаа» батып олур дивес сиңер бе. Аъдымны ынап [illegible] тыртып [illegible] Ногаарын-даа [illegible] [illegible]

чүнү чугаалажыр кижи ирги мен» деп чүгле бодаар, сактыр чүвем-не ол. Чоокшулап келгенде, демги «тавамның» өңү безин тода көстү берген — кызылыңгыр.

Шимээн-дааш-даа чок, чүгле биеэги изиг хат үрбүшаан хевээр. Ол-даа хонупкан, мен ам шуут хорүй бердим. Сактырымга, холдарым, буттарым кежүп, дылым ээлбестеп калган-даа ышкаш. Чогум «оларның» Нарынче барып турарын мурнунда-ла дамчыыр чугаадан дыңнаан мен. Дорттаар болза, бо аргазы эге-ле харын чоок чүве ийин, 8—10-на километр хире бар боор. Ынчангаш оларның келгенинге ам ылап бүзүрей бергеним ол. Оозу ында чытса-ла чыдар, а мен мында олурза-ла, өтүр мен. Таптыг-ла чартык шак хире эрткенде ам чүүдаа шимээн чок, сураг боорга, чоогунга чеде бердим. «Кижи-даа» үнүп кээр хире эвес калбак пос хевирлиг чүве-ле чыдыр, элээн шору улуг. Торгу-таргы-даа ышкаш, мен алыс малчын кижи болгаш ону инек соңгузунга (бистиң улус чаргаш дээр) дөмейлексээр кижи болдум. Ынча үр үе эрткенде безин ам-даа бүрүңайнып, шышпанайнып чыдар. Холбиле дээп кайын дээй бээр дээ мен, та чүзү, та кайдыы. Аңаа урук-биле шиштеп көрдүм.

Аалга келгеш кожам, чылгычы С. Калдарга чугаалап каап эртенинде Эрзин кире берген мен. Ийи хонгаш келимимге, кодан долгандыр ыланғыя мал одарында элээн кылын хар чаапкан болду. «Аалчымга» чеде бердим. Кезек терезинге сыртталган бир ужу доштап дөңа берген. Ол хирединде корзайтыр катпаан. Шиштээрге, орлуп турар. Ындыг чуга эвес, шору кылын. А хар адаандаазы мыраңай хөк. Кээп дүшкени [illegible] шышпанайнып чытса-ла, чылар хевээр. [illegible] бусталбас. Ам-даа ынчаар [illegible] ол-ла черинге чыттыпшаан. Өгге эвээш-биле кежээ [illegible] ынаттас. Тыва кижи черле [illegible] болгай, ынаарлап [illegible] болуунарга, аътка [illegible] кады бараалчы, [illegible] кергүлейн. Демир эвези-ле демир эвес...

Алыс [illegible] мал безин [illegible] өске кижини чагдатпайн баар таварылгалар турар ышрар, тевер. Ынчангаш чадаштывыс Чалаг базар дээрге, чер аразы хөрүн, калыр-берт, тайгыр. кадыг келген өөрүвүстүн орү база ам-даа ырак-узак. Ынчангаш бо каш хонуктарда ол аалга катап чеде бээр болганымны номчукчуга дыңнаткаш, түңнелин солун арнынга делгеренгей бижиир дээрзин автор силерге аазап арты.

Ам ийиги таварылга дугайында. «Бай-Дагда бир аалда телевизор артында элдептиг хааржакчыгаш тывылган, арта иштинде пленкалыг» деп чугаа база чоокта мээң кулаамга дыңналып чедип келген чүве. Адрези: Хову-Хоорай деп чер, өгнүң херээжен ээзи Наташа деп адаар... Оон ыңай огулут чүве билдинмес. Кады ажылдап турар эшим, «Шын» солунуң фотокорреспондентизи О. Охемчик-биле Бай-Даг суурнуң бетинден Тести дош кырладып кешкеш, шынаада хоорай шиңчилиг дистинген хөй кыштагларны одуртур демги аалывысты сураглап чоруптувус. Чогум Наташа (Наталья) аттыг малчыннар ээлш болгаш херек-чеуувусту дургедегди. Чаңгыс класчым Аччы Байыр суга үттүр тутсуп келгеш айтыышкын, сонуургаарымга, ол-бо талазы-биле чүнү-даа дыңнаваан, билбээн болду. Ам оон аалының ниити-биле атташ чаңгыс-ла Наташа арткан. Барып-барып ону ынчаар адаар хире эвес, хар-назыны улуг кижи, ам Хову-Хоорайынга хамаарылга чок, дүгде Ямаалыкта чурттап орар, үште, хойжу база эвес. Олдаа канчаар.

...Кежээки имир дүжүп, шак-үе орайтап бар чорзажок, улуг-ла идегел чок, орук-чирик айтырып чораш, ол аалга чеде бердивис. Боладып «тавактар» ушпаан болду. Ынчалзажок дээрден дүшкен «чүүл» бар. Ону тып алган өгнүң эр ээзи Моңгул-оол Серенович Чоксум ол дугайын мынчаар төөгүүр кижи болду:

— Оон бээр элээн үр боол-тур. Октябрь 24-те чүве ол. Солун чүвеге тавараан болгаш, ол хүнну блокнотта бижип, демдеглеп алган кижи мен. 2 шак үези. Ажыл-агыйым ааны черле ындыг. Тараа шөлдерин эргип чоруп тур мен. Самолёт-даа боладып эртпээн, аңаа демей дааш-шимээн даа дыңналбаан чүве болгай. Агаарның аяс-кааны база хөлчок. Бир көрүптер дээримге, ыракта мурнумда дээрден бир чүве бадып олур. Парашюттуг кижи бе дээрге, бичежек. Парашюттуу мүн не парашюттуг. Чоокшулады бадып кел чорда сараат аътынче чаштына бердим. Хуулгаазын болуушкуннар дугайында бо-ла номчуурунга ынак мен. Чогум ол үе-шакта демги болуушкуннарга сонуургалым чидип, ам мырынай бүгү бодум коргуушкунга алзывыткан мен, мындыг. Ам демгим ыыт-дааш чок, ам дээрден кээп хонупкан. Та чүү чүвези, эжеп-не бо! Кезек манааш, чоорту бичелей-бичелей чоокшулай бергеш, топтап көөрүмге, чазылган парашюттуң дап-далаштуг оргузунда деп-дөрбелчин приёмник ышкаш чүве турар, ындыгынза безин эвес. Эгезинде «Часты-даа бээр чүве ирги бе, моозу» деп бодап турдум. Бир хөндүр, хүнзелир дегбээн, чоокшулаандаа мен. Оларын бо-ла, көрүп көрүнмеден...

Көрдүвүс, тудуп сүйбадывыс. Парашюду хемчээли бичежек, башка, ёзулуг парашют. Ону ынчаар ооруп, таваар бадырып келген шаринге чүүлдеш, урдуруп каан чүүл харын удептерге берген боор чорду. Приёмниги бистиң бо аңаа приёмниктерге чүүлдешпес, бөдүүс. Чиңги сут сүргей. Көрүнүнда «чемгериктилеринде», антеннаазында санкар, бижиктер шуптуу — совет (орус). Мөренде дүшкен дөм чүүлдү болзаарга мынча ындыг солун чүве чок ышкаш. Элдептиг хөр-херекчилди тып алган «хааржак» чөөшээрелин өзүгээр ону Кызылда әккелген бис. Баштарывыс эртемденнер эвес болганывыстан орта деп-тураан харыы берип шыдавас болгаш ынчангаывыс ол. Ол ышкаш борта бир мындыг чүүлдү чугаалап каарын чүгула деп санап тур мен. Мээз келген дамчыыр чугаалардан алырга, ол элдептиг «хааржак» телевизор артынга тыптып келген дээр, арта ол черлеп «тавак» ужуп эрткен кежээ. Чүнү, бо бүгү канчаар болганын үстүнде делгеренгей-биле бижидим. Харын ол приёмникти (хааржак) телевизор артында хөс черде тыпканы [illegible] чүве.

Седип МОНГАЛ.

ЧАЙГЫ ШАКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ: ол ажыктыг бе, хоралыг бе?

Ниит, 25-тиң дүвезинде [illegible] «[illegible]» база катап шилчидир алыр бис. Ол чырык үениң [illegible] бир [illegible] хөй [illegible] таарымчалыг болуп турар. Ынчалза-даа чамдык улутка ол таарымча чок, «[illegible]» экономиктиг улуг кармыгга чедирип турар дижип турар. [illegible] [illegible] бе? Бо айтырыгны СЭТА-ның корреспондентизи ССРЭ-ниң Чаңгыс шак үе болгаш [illegible] [illegible] даргазы, ССРЭ-ниң Курстандарт даргазы **В. Сычевке** салган.

— [illegible] [illegible] бар — деп, Валерий Васильевич чугаалаан. — Ол дээрге бөмбүрзектиң чамдыгы 20 хире [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чурттары [illegible] болур ийик.

Чайгы шакче бир дугаар шилчилгениң соонда күрүне комиссиязынче [illegible] хилинээ чагааларда баштай дүвүрей бергеи бис. Оларның аразында [illegible] та [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турар, улуг кижилери [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бар. [illegible] [illegible] [illegible].

Бо айтырыгга [illegible] Чайгы [illegible] [illegible] март 25-те [illegible] чурттар шилчип [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Чайгы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Кремлин [illegible] дыңдан өске, бүгү чурттары [illegible] турар. Үе-шакты эсертириг [illegible] дугуржуп албаан чоруун чамдык хары айтырыглларга чедирип турар, ылангыя агаар болгаш демир-оруук ажылдан органнзастаарынга бергелер тургустунуп турар.

Оон экономиктиг ажыын адыр болза, улуг. Энергетика министерствозунуң дыңнадыы ёзугаар алырга, тос чыл дургузунда 13 миллион тонна [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болуп турар. Ол ышкаш чайгы үеле профилактика чорудары, электри станциялары сергээринге, оларны ында [illegible] база эвес. Чайгы үеде семиңда 30 муң тонна [illegible] болгаш хөөмин турар [illegible] агрегаттары база доктаасып [illegible] [illegible]. Чамдык электри станциялары [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Үеин шилчилгеге [illegible] кадыкшылынга улуг хора чедирип болур деп эртемге үндезилээн сан-медээлер алган турган болзувусса, оон кандыг-даа экономиктиг ажыын барымдаалавас турган болгай бис. ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң Чаштарның база [illegible] [illegible] эртем-шинчилел институду, ВЦСПС-тиң Күш-ажыл камгалалының бүгү-эвилел эртем-шинчилел институду болгаш ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының Ниити болгаш коммунал гигиена эртем-шинчилел институду шак чылзының калбартыышкын идеязын деткип турган. ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязы эртеме [illegible] чайгы үеже шилчилге кижиниң кадыкшылынга кандыг-даа хора чедирбес [illegible] бадыткаан.

Ынчалза-даа чурттакчы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] комиссиязы база бармыдаалап турар. Эш үре-түңнелдиг болгаш шынныг шенелделерниң түңнелин ёзугаар айтырыгны ылап шиитпирлээр херек, ол шенелделер үе санаашкынының шын үнелелин бээр ужурлуг. Чурткя «чаңгыс аай шактың» чугулазын база бадымдаалаары чугула. Ол чокта энергия системазының турум ажылын хандырары, транспорт харылзааларын дугуржуп алыры, радио болгаш телевидение дамчыдылгаларын организастаары болдунмас. Шактың согунчугаштарын чеже-даа шилчидерге, шак куржаңнарын чеже-даа соттурза, бүгү ажыл-херектерни бүрүн шиитпирлээри болдунмас. Айтырыг чүгле чурттакчы чонну хөй кезиинге таарымчалыг ужурлуг тывары болуп турар. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, эртемниң шиитпирлиг сөзү херек. Күрүне комиссиязының түңнелдерин болгаш саналдарын [illegible] шилчилге бо түңнел парлалгага үнүптер. Моон соңгаар кандыг шиитпирлээр чорутувус.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының 21 чыыжынга 1990 чылдың март 18-те болган катап бадылаашкында соңгуткан улус депутаттарының

ДАҢЗЫЗЫ

Алехина Лидия Михайловна, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 4 школаның башкызы. Кызыл хоорай № 39 соңгулда округундан.

Асанович Наталья Дмитриевна, 1947 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 20 аптеканың эргелекчизиниң оралакчызы. Кызыл хоорай № 59 соңгулда округундан.

Александрова Валентина Григорьевна, 1951 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва хлебопродукт» каттыжыышкынының экономизи. Кызыл хоорай № 191 соңгулда округундан.

Бартан Оюн-оол Ондарович, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва земааты төлевилел» төлевилел институдунуң тудуг объектилериниң авторлар хайгааралының удуртукчузу, Кызыл хоорай № 88 соңгулда округундан.

Болдур-оол Анатолий Борисович, 1946 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тыва АССР-ниң чуртталга коммунал-ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай № 89 соңгулда округундан.

Глазунова Вера Давыдовна, 1959 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республиканың туберкулезка удур диспансериниң эмчи сестразы. Кызыл хоорай № 111 соңгулда округундан.

Дорожкин Виктор Андреевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ ажылдакчызы, Кызыл хоорай № 77 соңгулда округундан.

Илкин Владимир Евгеньевич, 1956 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң электриг-эдикчизи, Кызыл хоорай № 28 соңгулда округундан.

Каблуков Валерий Георгиевич, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның электри четкилер эргелелиниң капитал тудуг килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай № 14 соңгулда округундан.

Кашин Юрий Яковлевич, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң автобазазының начальниги, Кызыл хоорай № 122 соңгулда округундан.

Кирьянов Владимир Парфенович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ ажылдакчызы, Кызыл хоорай № 144 соңгулда округундан.

Моисеев Сергей Иванович, 1959 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының механизация эргелелиниң улуг прорабы, Кызыл хоорай № 18 соңгулда округундан.

Мурыгина Галина Даниловна, 1951 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувинская правда» солунда киндис эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип турар. Кызыл хоорай № 37 соңгулда округундан.

Оюн Любовь Шимитовна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың туберкулезка удур диспансериниң анестезиолог-эмчизи, Кызыл хоорай № 107 соңгулда округундан.

Ондар Владимир Төгүсович, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының № 81 тудуг эргелелиниң бригадири, Кызыл хоорай № 136 соңгулда округундан.

Оскал-оол Валентина Владимировна, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП хоорkомунуң секретары, Кызыл хоорай № 147 соңгулда округундан.

Процик Николай Ярославович, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 1 орук-тудуг эргелелиниң кол инженери, Кызыл хоорай № 36 соңгулда округундан.

Перминов Виктор Васильевич, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның ыяш ажыл-агый каттыжыышкынының кол инженери, Кызыл хоорай № 44 соңгулда округундан.

Пешков Иван Павлович, 1945 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Улуг-Хем ыяш ажыл-агый үлетпүрүнүң директору, Кызыл хоорай № 194 соңгулда округундан.

Редькин Вениамин Геннадьевич, 1958 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва хлебопродукт» каттыжыышкынының цех начальниги, Кызыл хоорай № 99 соңгулда округундан.

Рожкова Любовь Павловна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Дээди суд даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай № 100 соңгулда округундан.

Севек Петр Начын-оолович, 1964 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, Кызылдың башкы училищезиниң 3-кү курузунуң студентү, Кызыл хоорай № 10 соңгулда округундан.

Солдатов Николай Васильевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай № 15 соңгулда округундан.

Собко Николай Григорьевич, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызылдың ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң монтажниги, Каа-Хем суур, № 17 соңгулда округундан.

Семенов Виктор Владимирович, 1962 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, аныяктарның чуртталга комплекизиниң ажылчыны, Кызыл хоорай. № 29 соңгулда округундан.

Серен Анатолий Сергеевич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызылдың телевидение студиязында редактор, Кызыл хоорай № 81 соңгулда округундан.

Сагалакова Татьяна Васильевна, 1950 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, ОПТУ-4-түң директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай. № 174 соңгулда округундан.

Суменков Анатолий Петрович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, КПТУ-4-түң директору, Кызыл хоорай № 175 соңгулда округундан.

Сахаров Сергей Владимирович, 1959 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тываның чумага удур станциязының эмчизи, Кызыл хоорай № 177 соңгулда округундан.

Ужечкин Николай Николаевич, 1959 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, чаагайжыдылга комбинадының аккумуляторщиги, Кызыл хоорай № 102 соңгулда округундан.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы.

«Зенит» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыны — күштүг оптика херелдениишкиннериниң үнер достериң болгаш аңаа үндезилеттинген аппаратураны чогаадыр база бүдүрүп үндүрер талазы-биле бистиң чуртувуста кол бүдүрүлге чери.

Органиктиг будукчуларга үндезилеттинген суук лазерлерни, эмнелгениң лазер херекселдерин, лазерлиг локаторларны, кыска чалгыгга ультрафиолеттиг херелдениишкиннерни, фото-чуруктар тыптырарынга соңгуургалдыглар ажыглаар фото-чыыткыларны бүдүрүп турар.

«Зенит» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылын ССРЭ-ниң Курстандарткомнуң дипломнары, Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң Бүгү-эвилел делгелгезиниң медальдары-биле демдеглээн.

Каттыжыышкынның чогаадыкчы бөлүк хөй ажылдакчылары бедик шынарлыг продукция дээш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шаңналының лауреаттарының дипломнарын 1990 чылдың эгезинде алганнар.

ЧУРУКТА: «Зенит» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чогаадыкчы инженери Нина Мусинованың «Фэ-30 А», «Электроника» деп электроннуг фото-чыыткының чаа херелин көргүзүп турары. Каттыжыышкынның бо бүдүрери 10 муң чыыткылар 1990 чылдың төнчүзүнге чедир магазиннерге кирер.

А. ЖИГАЙЛОВТУН фотозу. (СЭТА).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАРТ

Понедельник

МАРТ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Пионерлер» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.05 Бут бөмбүүнүң дептуралы. 9.35—10.35 «Диптиг амытаннар оранында». 16.05 «Урүгүнү бүрүн-биле» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.35 «Экии, музыка!». Скрипде угбашкылар ырлаар. 17.05 «Бангладеш: чаа делгемнер». 17.25 Урутлар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Политиктиг чугаалар. 19.45 Г. Козинцев режиссерунуң фильмнери. «Гамлет». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Гамлет». Уран-чечен фильм, 2-ги сериязы. 22.45 Бут бөмбүүнүң дептуралы. 23.15 Театрның бүгү-делегей хүнү — 1990. 00.15 — 00.40. Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

10.25 «Ийи капитан». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.35 Чаңгыс актер театры. П. Ершов — «Мөгүнүг аътчыгаш». Фильм-концерт. ССРЭ-ниң улустуң артизи О. Табаков номчуур. 13.05—14.05 «Варьканың чери». Телефильм 1-ги сериязы. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». «СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин чугаалажып тур бис». «Улусчу контроль». Республика типографиязының нарын айтырыглары болгаш перспективалары. Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Музыка телеабонементизи «Декабрьда кежээлер». 21.30—23.05 «Музыкалыг марафон». (Польша).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сигма» (Новосибирск). 19.55 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

МАРТ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чараш болурунуң аргазы». Барымдаалыг фильм. 8.50 «2». 9.35 «Ол болган... болган...» 9.55 Урутлар шагы. 10.55 Кижи. Чер. Октаргай. 11.55 Барымдаалыг фильм. 12.25 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Компьютер-биле чугаа. 17.15 Финляндия телевидениезиниң программазы. 17.45 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Уругларга фильм. «Мөгүн Чижа» (Чехословакия). 20.10 ССРЭ-ниң улустуң артизи М. Ладынаның чырык тураскаалынга барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Сэк». Литературжу уран-чечен видеоканал. 23.40—00.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

10.25 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.40 Француз дыл. 2-ги чылы. 12.10 «Роботтар-биле башкактанмас». 13.20—14.05 «Варьканың чери». 2-ги сериязы. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Экономика болгаш бис». 19.35 Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.45 Туран хоорай шимчээчилериниң концерти. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.05 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 19.30 Литературжу номчулгалар. В. Быков. (Рассказтар). 20.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

МАРТ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 Уругларга фильм. «Көрүкчүлерниң ынак артизи». А. Купринниң «Ак пудель» деп рассказын ёзутаар. 10.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Арында секпилдээ дег». (ГФР). 11.00 Барымдаалыг фильмнер. 11.50 Улустуң ажыл-агыйның чедиишкиннериниң делгелгезинге үш ужуражыышкын. Концерт. 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Чилиде соңгулда мурнундагы байдал база нацияның чаңчылдары, нарын айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.10 «Экии, музыка!». Бичии концерт. 17.25 Урутлар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 18.30 «Үе». 19.00 В. Егоровтуң ырлары. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Папановтуң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.35 Медээлер. 23.00—00.55 Бут бөмбүү. Эш-хуу ужуражыышкын. ССРЭ биле Голландияның шилилдек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

10.25 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.50 Немец дыл. 2-ги чылы. 12.20 «Кайсын Кулиев». 13.05—14.00 «Варьканың чери». 3-кү сериязы. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Хоорүг үнер». Концерт. 19.30 Медээлер. 19.35 «Тыва черде». Программада: «Мемориал» ниитилел. Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Күрүнениң чоннуг хөгжүм ансамбли «Эрзирон». Концерт. 19.50 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.15 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

МАРТ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Пскович чери. 9.20 Бут бөмбүү. Эш-хуу ужуражыышкын. ССРЭ биле Голландияның шилилдек командалары. 11.05 В. А. Моцарт. «Дүнеки биичии серенада». 11.25 Урутлар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Дагестан АССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 17.10 «Хомо дуплекс». Кижиниң аас-чаңының чорулдешкиннериниң дугайында барымдаалыг фильм. 17.30 «Эртем медээчизи». 18.15 «Экии, музыка!». «Баштайгы базымнар». 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.40 «Тинлекчи». «Провинциал амыдыралдан сцена». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Эфирде музыка». 23.40 «Болуушкуннар болгаш бадалдар». 00.10—00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

10.15 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 11.25 Испан дыл. 2-ги чылы. 11.55 Ритмиг гимнастика. 12.25 — 13.25 «Варьканың чери». Телефильм. 4-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Аныя тевү». Программада: Медээлер. «Партоорганизациялар отчёттар болгаш соңгулдаларга уткунуп тур». «Бүгү-ле эчини уругларга бээр». «Ак-Довурактан социал репортаж». 19.00 Аныяктар видеоканалы «Кадар-казыыр». Ак-Довурак хоорайның аныяк тускай эртемниглериниң нарын айтырыглары. 19.45 Медээлер. 19.50 Барымдаалыг фильм. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.25 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Музыка телеабонементизи. «Декабрьда кежээлер». 20.00 Барымдаалыг фильм. 20.15 20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

МАРТ 30
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Тинлекчи». «Провинциал амыдыралдан сцена». Уран-чечен телефильм. 10.20 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.00 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30—13.00 «Үе». 15.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага «50×50» деп музыкалыг капсырылга. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Ленинни номчуп тур бис. Революсчу оруктуң шилип алганы. Россияга революция айтырыгынга В. И. Лениниң ажылдары. 19.20 Мультфильм. 19.30 Бүгү-российжи конкурузунуң лауреады А. Бардин ойнаар. (7 хылдыг гитара). 19.40 «Тегериктиң квадратуразы». В. Познер чорудар. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.35 — 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

10.20 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 11.45 Англи дыл. 2-ги чылы. 12.15 Кино абонементизи. «Солагай кижи». Уран-чечен фильм. 13.40 Чуруукчулар дугайында расскаактар. К. Васильев. 14.10 — 15.25 «Тажы болгаш ядамык». Телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Саян эдектеринде кежээ» Ынаныыл дугайында. 19.50 Медээлер. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 Аас чогаал ансамблиниң концерти. 21.15 Бөгүнде спорт. 21.30 — 23.35 Хоккей. Национал хоккей лигазының чемпионады. Нью Джерси Девилз — Вашингтон Кэпиталз.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Г. Калау. «Сыгыттар кетпен дииспей» Темиртау хоорайның немец шии театрының шиизи. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

МАРТ 31

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Объектив. 9.05 Авам, ачам база мен. 9.35 «Чуртта, Чер!». 10.35 «Бурда Моден сүмелеп тур...» 11.10 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Өлүм архиви». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (ГДР). 12.40 «Анкер циркте». 13.25 «Партнер». Коммерция медээчизи. «Файненшл Таймс» солуннуң экономиктиг тайылбырлакчылары-биле ужуражыышкын. 13.55 «Пи» демдек адаа-биле. Эртем-тайылбырлыг программаларның арыннарындан. 14.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Синегал телевидениезиниң аас чогаал программазы. 15.30 Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле Күрүне комитединиң даргазы В. И. Щербаков-биле ужуражыышкын. 16.30 «Ойна, гармонь!». 17.45 «Делегей панорамазы». 18.30 «Ойна, гармонь!». 19.25 Фотоконкурс «Чер — бистиң нити бажыңывыс». 19.30 «Исчи». Ф. Куперниң чогаалын бүдүрген уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телевизор. 22.00 «Шупту сыыдыштар». Киноконцерт. 22.45—00.50 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Тайга эзи». Уран-чечен фильм. 9.35 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Туркмениянын кодээ ажыл-агыйының нарын айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.55 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 11.00 Видеоблок. «Улусчу чогаадылга». 13.00 «Отлуг чок кезбе». Уран-чечен фильм. 14.20 Барымдаалыг фильм. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Арена. 18.00 Орус чугаа. 18.30 «Үе». 19.00 «Орган залында». 19.35 «Уралгеология-1990» чылдың барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 Латвия ССР-ниң Күртелерадиозу. «Риганың Домск дуганы». 21.30 П. Джакотти. «Херектениң өг-бүлези». Фильм-шии. 23.40 — 00.55 Дүнеки сеанс. «Англи вальс», Уран чечен фильм.

АПРЕЛЬ

Воскресенье

АПРЕЛЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бөгүнде спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 Алдачуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». 12.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Өлүм архиви». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.10 «Кадыкшыл». 14.55 Киноафиша. 15.55 Мультфильмнер. 16.15 «Көрээден дамчыдылга». Панорама. 17.30 «Теоллар болгаш ужуралдар оранында». «Ында, кижи барбаан оруктарда...» Уран-чечен фильм. 19.00 «Ырыңы сактып ал». Улуг кижилерге болгаш уругларга. 19.15 «ХТК-90». Сезоннуң бирги ужуражыышкыны. Москваның даг институду биле Москваның кан база холуксаалар институдунуң каттышкан командазы болгаш Одессаның күрүне университединиң командазы киржир. 21.00 «Үе». 21.30 «Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар». 21.45 П. И. Чайковский. 100 романстар. 22.00 «Шии соонда». 23.10 — 00.35 Дайана Росс (АКШ) ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Дайында дайында, ышкаш». Уран-чечен фильм. 9.40 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 10.40 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 14.10 Видеоканал «Совет Россия». 16.40 «Планета». Делегей программазы. 17.40 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Днепр» — «Спартак». 19.30 «Бистиң чурттап турар оранывыс. Л. Кристи режиссерунуң фильмнери. «Кызыл аъттыг оол». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Спортчу гимнастика. Делегей кубогу. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ц. Такишвили ырлаар. 22.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Черноморец» — «Динамо». (Киев). 22.50—23.55 Хол бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер.

КИНО

МАРТ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кып-кызыл чечекчигеш» 9.30, 14.00, «Хосталганың кыйгызы» (Англия, 2 сериялыг) 11.00, 15.30, 18.30, көрүлде залынга: «Мистер Индия» (2 сериялыг) 11.30 14.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: кинолар чыындызы 9.00, 12.10, 15.20, «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» 10.20, 13.20, «Чараш чорук орээли» (КУР) 19.10, «Ынакшаан эр кижи» 17.10, 20.50, көрүлде залынга: «Шахерезаданың тоолдары» 11.00, «Шахерезаданың соолгу дүшези» 13.00, «Төрээн төлү» 14.30, 19.20, «Өлүрүнүң 8 милльон аргалары» 16.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Октаргайда одуруглар» 11.20, «Будалчак шил дериишкин» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

««ВОСТОК»: кинолар чыындызы 10.00, «Крокодил Данди-2» (Австралия, 16 хар четпээннер кирбес) 11.10, 13.20, «Ынакшы, бүзүреп көр» (Индия, 2 сериялыг) 15.30, 18.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Султан Бейбарс» 16.00, 19.00 шактарда.

МАРТ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Ак соок» (Арменфильм кылган) 9.30, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). «Башкарыкчының ужудуушкуну» (АКШ) 11.30, көрүлде залынга: «Бир эвес ээн-биле кады эвес болзуңза» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» 9.00, 12.10, кинолар чыындызы 11.00, «Чаан соогунден бүткен чүүл» 14.10, 15.20, «Хосталганың кыйгызы» 16.40, «Зита болгаш Гита» 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кып кызыл чечекчигеш» 12.00, «Султан Бейбарс» (2-ги фильмден 2 сериялыг) 13.50, 16.30, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чечектиг шар» 11.00, «Крокодил Данди-2» 12.30, 14.40, 16.50 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Мария Мирабела транзисторияда» 14.00, «Узамдыккан кеземче» 17.10, 19.20 шактарда.

Челябинскиниң юридиктиг техникуму эрге-хоойлу болгаш бюджет салбырларынга (бот-өөредилге болгаш кирип өөренир) сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур.

Техникумну дооскаңнар «Социал хандырылга системазынга эрге-хоойлу болгаш учёт», «Бюджет учёду» деп мергежилдерни алыр. Дооскан сургуулдарны пенсия болгаш дузаламчы санап база төлеп бээрииниң талазы-биле ажылдарга инспекторлап, бухгалтерлеп ажылдаары-биле министерстволарже, социал хандырылгазының район, хоорай килдистеринче чорудар.

Сес класс дооскаңнарны хүлээп алыр. Өөренир хуусаазы 3 ай Экзаменнер август 1-ден 10-га чедир болур. Экзамен дужаарын база кажан чедип кээрин дыңнадыптар. Документилерни июнь 1-ден август 1-ге чедир дужаар. Орус дылга (диктант), математикага (аас-биле) экзамен тудар.

Бот-өөредилге социал системазының шугумунда азы кадрлар килдизинде ажылдап турар кижилерни хүлээп алыр. Маңаа ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Экзаменнер август 10—20 хүннеринде болур. Эрге-хоойлу салбырынга кирерлер ССРЭ төөгүзүнге, литературага (сочинение), а бюджет салбырынга кирерлер орус дылга сочинение), математика (аас-биле) экзаменнер тудар.

Билдиришкин-биле кады дараазында документилерни чорудар: эртемниң дугайында документ (боду-биле), 286 хевирниң эмчи шинзылгазы, 3х4 см. хемчээлдиг 4 фото-чурук, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, ажылдап турар черинден чоруткан бижик (бот-өөредилге салбырынга), өг-бүле туткан херечилелиниң хоолгазы.

Документилерни Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу хүлээп ал турар. Ооң адрези: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 3, кадрлар килдизи. Документилерни июнь 1-ден июль 1-ге чедир хүлээп алыр.

Техникумнуң бодунуң адрези: 454031. Челябинск хоорай, ул. 50 лет ВЛКСМ, 1. Аңаа чедерде № 3 трамвай-биле «Улица имени маршала К. Жукова» деп трамвай доктаар черге дүжүп алыр. Телефон № 21-62-73.

ЧАЛАП ТУР

Черногорскиде дүктен шеккен пөс аймаан кылыр бүдүрүлге каттыжыышкынынга ажылдаар аргыкчыларны, ындыг пөс аймаан бүдүрер херекселдерниң башкарыкчыларын чонну ажылдаар чер-биле хандырар, өөредир болгаш профессиязынга угланыышкын бээр Тываның республика төвү чалап турар.

Үш ээлчеглиг ажылга хүлээп алдынганнарга он үш шаңнаны, шаңналды, районнуң 20 хуу коэффициентизин, уг бүдүрүлгеге черинге хөй чылдарда ажылдааны дээш 10—30 хуу немелдени төлээр.

Чуртталга бажыңнарын, дыштаныр, эмнеер профилакторийни каттыжыышкын тудар. Чуртталга бажыңнарын хуузунда тударынга чээлиин тыпсыр. Күзээн бүгү кижилерни школа назыны четпээн бичии урууларның дуя-хүнде ажылдаар албан черлери-биле хандырар.

Ажылдап келгеннерниң иштинден 30 хар чедир бот кижилерге нити чуртталга бажыңын, өг-бүлелиг кижилерге нити чуртталга бажыңында өрээлдерни бээр.

Ажылдаар чер-биле хандырар республика төвү 1—3 чыл хуусаада күш-ажыл керээзин чарганда, орук болгаш кежериниң шүүделин төлээр.

Республика төвүнүң адрези: Кызыл хоорай Кочетов кудумчузу, 34—2 Ажылдаар чер-биле хандырар республика төвү, телефону 3-27-88.

Кызылдың даараныыга фабрикезынга цех нити аштаар аштакчылар, общежитиеге швейцар, сава чуунчузу негеттинип турар. Даараныыга бүдүрүлгезиниң технологун база чалап тур. Даараныр дериг-херекселдер септээр мастер мергежилге өөреникчилерни база хүлээп ап турар. Ол кижилер Кызыл хоорайда кирр бижидилгелиг болур.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Горная, 104. Телефон № 4-17-42.

«Тыва агросервис» каттыжыышкын 1991 чылда чүък сөөртүлгезиниң хемчээлин доктаадып эгелээнин соңгуургалдыг бүдүрүлгелерге, организацияларга албан черлеринге дыңнадып тур. Чүъктер сөөртүр талазы-биле чагыгларны 1990 чылдың апрель 20-ге чедир хүлээп алыр.

«Тыва автотранстың» Кызылда техниктиг хандырылга станциязы «Москвич», «Запорожец», «ГАЗ», «УАЗ» болгаш «Волга» маркалыг машиналарының артык кезектерин садып алыр дээн кижилерниң даңзызын 1990 чылдың апрель 1-ге чедир эде түргузуп эгелээнин дыңнадып тур. Катап даңзылалырда бодунуң паспортун база машиназының техниктиг паспортун ап алгаш келир. Ажыл хүннеринде чагылар столу 9-тан 16 шакка чедир ажылдаар.

1. Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынынга бухгалтер-ревизор, буфетке садыгжы, ажыл-агый эргелекчизи, таңныыл херегледтинип турар. Ажылдаарын күзээннер дараазында **адрес-биле келир: Горная, 1а, телефон 2-51-38.**

2. Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны чонга организацияларга, албан черлеринге чүък сөөртүп алырынга автотранспорттуң ачы-дузазын чедирип турар.

Адрези: Горная кудумчузу, бажың № 1а, телефон № 2-25-60.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң канцеляриязы тыва болгаш орус дылдарны билир бедик мергежилдиг машинакчылар херегле ттиниин турарын чарлап тур.

Айтырыгны дараазында телефоннардан тодарадып ап болур: 2-49-86, 2-25-23.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 51241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ эргелекчилери — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 394. ТС—00154.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 27 вторник
№ 71 (14271)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Партияның XXII область конференциязын чыылдырар, партияның область конференциязынга база СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар соңгуурунуң төлээлел нормазының болгаш чурумунуң, ол ышкаш партияның область организациязынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң хуусааларының дугайында

СЭКП обкомунуң V пленумунуң 1990 чылдың март 24-те доктаалы

1. Партияның XXII область конференциязын 1990 чылдың июнь 1-2-де чыылдырар.

Партияның XXII область конференциязының дараазында хүн чурумун бадылаар:

1. СЭКП-ниң «Буянныг, демократтыг социализмче» Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң дугайында.

Илеткелчи СЭКП обкомунуң бирги секретары эш Г. Ч. Ширшин.

2. СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарны соңгуур.

3. Партияның төп органнарының составынга кандидатуралар талазы-биле саналдар дугайында.

Партияның XXII область конференциязынга төлээлел нормазын СЭКП-ниң 28 кежигүннеринден бир делегатты соңгуур кылдыр доктаадыр.

Партияның XXII область конференциязынга делегаттарны партия эге организацияларынга депшиттирген кандидаттарның иштинден альтернативтиг үндезин ёзугаар партияның хоорай болгаш районнар конференцияларынга хаагдыг (чажыт) бадылаашкын-биле соңгуур.

2. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге баар делегаттарга кандидаттарны депшидерин партия эге организацияларынга альтернативтиг үндезин ёзугаар чорударын, оларны партияның районнар конференцияларынга чугаалажып көөрүн доктаадыр, районнар конференцияларының деткээни кандидаттарның иштинден СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарны партияның область конференциязынга соңгуур.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттың соңгулдазын СЭКП хоорkомунуң дилээнин ёзугаар партияның чаңгыс мандаттыг округунуң аайы-биле партия эге организацияларынга бадылаашкын-биле чорударын база доктаадыр.

Партияның Кызыл хоорай организациязындан делегатты соңгуурун организастаар сорулга-биле СЭКП обкомунуң дараазында составтыг комиссиязын тургузар: Рогизо В. В.— СЭКП обкомунуң ийиги секретары, комиссияның даргазы, Комиссияның кежигүннери: Евтешин В. М.— обкомнуң партийжи организастыг болгаш кадр ажылының талазы-биле килдис эргелекчизи, Коробейников Н. С.— машзаводтуң бүдүрүлге участогунуң мастери, Кошелев В. Н.— № 1 АТБ-ниң чолаачызы, Свинцов Б. П.— СЭКП хоорkомунуң бирги секретары, Евзак В. П.— «Востоксантехмонтажтың» КМК-зының бригадири, Ооржак Э. С.— № 48 тудуг эргелелиниң бызаңчызы, Моломдай С. Д.— Кадык камгалал министерствозунуң партбюро секретары, Шойзат З. И.— Кызылдың даараныгла фабриказының контролёру.

Хоорайда СЭКП кежигүннериниң чартык кезиинден хөйү соңгулдаларга киришкен турда, чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң аайы-биле соңгулдалар болган деп санаар. Соңгулдаларга киришкеннерниң чартык невиниң хөйүнүң бадылаашкыннарын кандидаттарның чаңгызы-даа албаан таварылгада, аңаа эң хөй бадылаашкыннарны алган ийи кандидаттарга хамааржыр дагын бадылаашкыннарны неделя дургузунда катап чорудар.

Кызылдың соңгулда округундан соңгуткан делегат партияның область организациязындан СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарының нийти санынга кирер.

Партияның Кызыл хоорай организациязындан партияның область конференциязынга соңгуткан делегаттар СЭКП-ниң XXVIII съездизинге арткан делегаттарны соңгуурунга киришпес.

Округ аайы-биле соңгулдалар болбаан деп санаттынган таварылгада, а ол ышкаш бадыладыышкынга кирген кандидаттарның чаңгызы-даа, оон иштинде дагын бадылаашкын сөөлүнде безин бадылаашкыннарның чогуур саны чедип албайн барза, хостуг мандат ёзугаар СЭКП-ниң съездизинге делегатты комиссияның чогуур илеткелиниң сөөлүнде партияның область конференциязы дорту-биле соңгуур. Ынчаарда округ аайы-биле соңгулдаларга киришкен кандидатураларны болгаш конференцияның киржикчилериниң чаа саналдаан кандидатураларын чугаалажып көрген туруп болур.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партияның Тыва область организациязындан делегаттар СЭКП ТК-ның март (1990 ч.) Пленумунуң доктаалынга дүүштүр Россияның партия конференциязының ажылынга киржир.

3. Отчёттарны болгаш соңгулдаларны СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир эрттирип, оларны апрель айда доозар дугайында партияның Кызыл хоорkомунуң болгаш СЭКП Бии-Хем райкомунуң пленумнарының шиитпирлери-биле чөпшээрежир.

Отчёт-соңгулдалыг партия конференцияларын арткан районнарга болгаш партияның отчёт-соңгулдалыг область конференциязын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң сөөлүнде 1990 чылдың сентябрь айдан орай эвесте эрттирерин чүүлдүг деп санаар.

Партияның эге болгаш цех организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдарны эрттирериниң хуусааларын СЭКП райкомнары тодаргайлап доктаадыр.

ПРЕЗИДЕНТ ЧӨВҮЛЕЛИН ЧЕТЧЕЛЕП ЭГЕЛЭЭН

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чарлыктары-биле ССРЭ-ниң Президент Чөвүлелиниң кежигүннеринге Э. А. Шеварднадзе, Ю. Д. Маслюков, В. А. Крючков, Д. Т. Язов, Ч. Айтматов, С. С. Шаталин, В. Г. Распутин, А. Н. Яковлев, В. А. Ярин, А. Э. Каулс, Ю. А. Осипьян, Е. М. Примаков, В. И. Болдин, В. В. Бакатин, Г. И. Ревенко томуйлаткан.

(СЭТА).

Ужуражыышкын болган

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов март 24-те Кремльге Совет Эвилелиниң Соңгу чүгүнүң эвээш санныг улустарының удавас болур съездизиниң бөлүк киржикчилери-биле ужурашкан.

Ажыт-чажыт чок, тодаргай, ол беседага Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң эвээш санныг улустарының социал-экономиктиг байдалының, ол улустарның чурттап турар черлериниң экологтуг байдалын экижидериниң, оларның национал-культура байлактарын болгаш чаңчылчаан ус-тывыш ажылын камгалап арттырарынга чогуур байдалдарны тургузарының айтырыглары чугаалашкан. Национал-девискээр тургузугларының статузун сайзыраңгайжыдарының айтырыглары база тургустунуп турган.

Совет улустарының хөй национал өг-бүлелериниң долу эргелиг кежигүннери болур эвээш санныг улустарның негелде-херегцелдеринче болгаш ажыл, амыдыралынче кичээнгей салыры бистиң федерациявысты чаартырының кол негелделериниң бирээзи болур деп, А. И. Лукьянов демдеглээн. Чогуур девискээрлериниң экономика болгаш культура хөгжүлдезиниң программазын комплекстиг боттандырары база Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының ассоциациязын тургузары, ук организацияның [illegible] чогууру-биле ажылдап эгелээри бо айтырыгларны шиитпирлээринге улуг рольду ойнаар.

(СЭТА).

АРЖААН ЧАНЫНДА ААЛ

Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң малчыннарынга чораан бис. Ажыл-агыйның хоочун малчыны Даалың Судуяевич Допчут дагларның ыйгылаажында, кыштаарының чанында аккыр оглуг болду.

Хойжу бодунуң ажылчыны чугаалап каап, кажаада хойларга сигенни каап берип, ол-бо ажылын кылып чоруп турду. Хойларның дендилдези эки. Кыштаглаашкын мында багай эвес эртип турары билдинди.

Өгже кирип келдивис. Чылыг-даа, чырык-даа. Каастап каан чараш тыва антаралар, оон өске-даа чурумчыскаалдыг эт-херекселдер келген кижиге эскеригчиг Хойжуларның амыдырал-чуртталгазының байдалы база эки. Малчынның кадайы Сагаачы Допчут угба хөнекке сүттүг шайны, чигирзиг чемнер-биле кады ааржы холаан чөкпекти салды.

Малчын амыдырал-чуртталгазын хөөреп олур. Олар хөй чылда мал кадарган. Дуржулгалыг. Орнун солуур аныяктар херек дээрзин ылавылады: чедишкиннерин, байлак, арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдарынче сагып салып чоруур.

Аалдың чанында ак-көк кудайже дүңдүүштелдир бедип үне берген сүүр баштарлыг, тудушкак, сайгырак ышкаш даглар олаа девискээрде оңгаланып көзүлдү. Харлары ашты берген ол дагларже малчын хойларын кадарып үнүп бар чорду. Ол дагларны Хайыракан дээр. Ында телер, чуңмалар база бар. Дырбактыг дээр аңнар ол ховар тележе халдап турарын малчын хомудап чугаалап орган чүве. Хойжунуң бир хураганын база тудуп чип каапкан. Ооң сегиниң иштинге хорап суп каарга, дырбактыг эътти чигеш, элээн болгаш ушкан.

Бо малчыннарның оран-чурту байлак. Хайыракан дагларында ижин-баар аарыглары эмнээр аржаан база бар. Чараш аң-меңниг чернериниң малчыннарынга чедишкиннерни күзеп турдувус.

ЧУРУКТА: Мөрениң хойжулары Даалың, Сагаачы Допчуттар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Апрель 22— катап соңгулдалар

ЧАМДЫК ТАЙЫЛБЫРЛАР

Тыва АССР-ниң улус депутадынга катап соңгулдалар 21 округка эртер. Ону районнар аайы-биле алыр болза мындыг. Катап соңгулдалар Кызыл хоорайга алды округка, Барыын-Хемчик районга үш, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Кызыл, Бии-Хем, Таңды районнарга — ийи-ийи, Каа-Хем, Тес-Хем районнарга — бир-бир округтарга эртер.

Депшидилгени ол округтуң девискээринде турар күш-ажылчы коллективтер чоруткан. Оон аңгыда, аңаа хөй-нийти организациялар, чонунуң чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчулар киржип келгенин билир бис. Бир эвес күш-ажылчы коллектив азы хөй-нийти организациязы бодунуң кандидадын мооң мурнунда база идип үндүрген болгаш оозу улус депутадынга бадыладыпкан таварылгада азы катап бадылаашкынче кирген болза, ол коллектив, хөй-нийти организациязы депшидилгеге киришпес.

Катап соңгулдаларны чорударының хуусааларын Төп соңгулда комиссиязы тодараткан. Улус депутадының кандидадынга депшиттиргеннерниң бүрүткелин доостурга, ооң соон дарый, кандидаттар соңгукчулар-биле апрель 21-ге чедир ужуражыр. Улус депутадынга кандидаттарны бүрүткээниниң дугайында дыңнадыгны парлалга дамчыштыр дыңнадыр.

Соңгукчуларның данзызын катап база тургузар бе? Тургуспайн барып болур, ынчалза-даа бо удаада база март 4-те соңгулдалар хүнүнде ажыглаан данзыны ажыглаар. Чүүле тодарадыр, [illegible]

Мындыг айтырыг база туруп каап болур. Округ болгаш участок соңгулда комиссияларының составы өскерлир бе деп. Оларны мооң мурнунда тургаан-биле ол хевээр арттырар [illegible]

Петр САМОРОКОВ.
Төп соңгулда комиссиязының секретары.

ЛИТВАДА БАЙДАЛ

ВИЛЬНЮС, март 24. (СЭТА-ның корр. К. Усцила). Литваның Дээди Совединиң депутаттары ол хүн эгелээн хуралга эки дыштанып албаан, шагзыраан турупкан чедип келгеннер. Чүге дээрге дүүн хүнзедир хуралдааш, бары эртенгиниң 4 шакта тарап чанганнар. Ооң соонда 6 шак хире болганда хуралдың даргазы оларны база катап кыйгыртып аппарган.

Эртенги хуралга бир дугаарында индирге республиканың Дээди Совединиң Даргазы Витаутас Ландсбергис үнүп келген. Литвада бай дааза доктаагаш, ол мынча деп чугаалаан: нерв, дайыны база Литваже психологтуг болгаш политиктиг ыйыдыышкын уламчылап турар.

Ооң соонда В. Ландсбергис ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачевтуң телеграммазынга харыы кылдыр чорудар телеграммазын депутаттарга болгаш республиканың бүгү чонунга (сессияның хуралының ажылын республика радиозу дорт дамчыдып турар) дыңнаткан. Ооң телеграммазында мындыг чүүлдерни кирген: эки турачылар бүрүткеп турар дугайында информация шын эвес. Бир эвес херек апарза, хөй-нийтиниң корум-чурумун тударынга база оруктарга хыналда кылырынга дузалажыр күзелин илереткен кижилер мында аттарын бижип турар. Кандыг-даа тускай кезектер, оон иштинде боо-чепсек-биле чепсегленгеннер республикада тургустунмайн турар болгаш чок. Оон ыңай ол суверенниг Литва, республиканың Дээди Совединиң сессиязынга хүлээп алдынып турар хоойлулар ооң девискээринге бүрүн эргелиг болгаш ында турар хамаатыбүрүзүнүң ону сагып күүседирин албан дээрзиниң дугайында база катап бадыткаан.

Дүне, депутаттар чаа министрлерни томуйлаар дугайында айтырыгны чугаалажып турда. Нонава хоорайдан белүк кижи машиналар Вильнюсче углап [illegible] деп медээ [illegible] дыңнадыы безин дүвүрелди оожуктурбаан.

Болуушкуннар моон соңгаар кандыг янзылыг апаарыл? Аңаа харыы алыры-биле СЭТА-ның корреспондентизи радикалдыг хөй кежиинге хамаарышпайн турар чамдык депутаттардан айтырыгларны салган. Литваның Компартиязының (СЭКП-ниң платформазында турар) Шяльчинис райкомунуң бирги секретары, депутат Леон Янкелевич ооң соңгукчуларының ССРЭ-ниң улус депутаттарының үшкү Съездизиниң шиитпирлерин деткип турарын дыңнаткаш, болуушкуннарның кандыг янзылыг апаарынга хамаарыштыр чүве чугаалап шыдавас мен дээн. А дуржулгалыг политик, Литваның Компартиязының ТК-зының секретары турган, депутат Ленгинас Шепетис мындыг янзылыг харыыны берген: «Литваның Дээди Соведи-даа, ССРЭ-ниң Дээди Соведи-даа бот-боттарынга тааржыр арганы тывар ужурлуг. Нийти чүүлдерни бодаар херек, байдалды улам чидиглендирериниң дугайын эвес. Чугаалажыышкыннар столунга олуруп алгаш, айтырыгны шиитпирлээр үе келген деп бодаар мен. Ону дүрген-не эгелээр болза эки. Байдал мындыг апарганда ам канчаарыл, оон өске орук чок деп бодаар мен».

Литваның Дээди Соведи 18 министрни оон томуйлалкан. Оларның безин мооң мурнунда турган чамдык кежигүннери. Даштыкы херектер министринге Христиан-демократтыг партияның кежигүнү, 42 харлыг геофизик Альгирдас Саударгис томуйлаткан.

Сессия март 26-да ажылын уламчылаан.

МОСКВА, март 24. (СЭТА). Литва ССР-де байдалдың нарыыдап турары-биле холбаштыр ол республиканың девискээринде турар даштыкы дипломаттарга [illegible] чоруй баарын, даштыкы корреспондентилерге тур [illegible] Литваже барбазын ССРЭ-ниң ДХЯ-ы [illegible].

ССРЭ Президентизиниң [illegible]

[illegible]

Шүгүмчүлелдиң изи-биле

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДЫ КАЖАН ТУРГУЗАРЫЛ?

«Шын» солунга өрткен чылын «Гараж кажан болурул?» деп материал парлаттынган. Бай-Тайга районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының автобүдүрүлгезинде машина-техниканың адылгалы, ажаалдазы багай, гараж тудуу саадаанындан кышкы үеде өске черлерде хондуруп турарын, ук коллективтиң кежигүннериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн келгенин шүгүмчүлээн. Удавааnda АТБ начальниги Т. Ч. Кууларның адын салган, таңмазын баскан харыызы редакция алган. Бижиттинген фактылар бадыткаттынганын айытпааш, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң хуралынга тускай айтырыг кылдыр чугаалашкаш, протоколду безин чара парлааш, кошкан болган.

Гаражты ажыглаалга киирер чадашканының чылдагааннарын тайылбырлааш, ону 1989 чылдың сентябрь айга чедир доозарын, херек материалдарны баш удур тып, чечшээредип, сөөртүп алырын бо ажылды дүргедедири-биле СЭКП райкомундан райкүскомдан теткимче дилээрин шиитпирлээ бижээн. Тудугга ажылын баштаарынга эр-хайыралыг [illegible] прораб Х. К. Дөртен-оолга хемчег хүлээдип, четпестерни дарый эдерин даасканын айыткан.

АТБ начальнигиниң аазашкынының, ында күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң шиитпирлериниң күүселдезин солуннуң редакциязы контрольга алган. Чоокта чаа аңаа база катап баар, кылдынган чүүлдерни хынаар ужур таварышкан. Харыызы ат салган начальник Т. Ч. Куулар, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы К. Д. Ендан ол-ла эргежукаалдарында хевээр. Редакцияның адресинге чорудкан харыызы хоозун, чүү-даа кылдынмаазын бадыткаттынган.

25 машина тургузар, ийиги каъдын контора кылыр тускай төлевилелдиг гаражты тудары-биле 6 чыл мурнунда-ла 1984 чылда 364 муң рубльдиң узун хуусаалыг чээлизин АТБ алган. 1986 чылга чедир 164 муң рубльди, дараазында чылдарда 90 муң рубльди шиңгээткен. Хаалгаларын, ээрээлдерин кылган. Кырын дуглаар бетон плиталар, одалга системазының демир хоолайларын база өске-даа материалдарны тып чадааш, тудугну [illegible] 9 [illegible] тудуу ажыглаазы [illegible]

Гараж тудуун уламчылаарынга 125 муң рубль херек. Ону кайыын алырыл? «Думчукка тулганда бызаа сугжур» дээн ышкаш, партия организациязының, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң, АТБ начальнигиниң омунээ дилээн бо чылдың январь 23-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы В. Е. Серяковка, республиканың агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюнга ийи хоолгалыг бижиктер чорудуп, ажыглаанзырарын дилээн. Ам-даа харыы сураг, Манаа олурувус.

— Машиналарны каяа хондуруп турар силер? — деп айтырдывыс.

— 18 автомашинаны [illegible]

[illegible] ажаалдазынга хамааржыр кол инженер Алексей Хертектен, механик Николай Дөртен-оолдан болгаш чолаачылардан негелде тургузары бээр. Амгы үеде балансыда турар 48 автомашинадан [illegible] 22-зи үнүп турарын чугаалаарга-ла четчир.

Коллективте 70 ажыг кижи ажылдап турар. Бирги [illegible] 9 муң тонна [illegible] сөөртүп, 850 муң [illegible]

[illegible] чедир чардынмаан, социалистиг чарышты эрегей организастап, түңнелин [illegible] үндүрбейн турар.

Валентина Аракчаа секретарьлаан партия организациязының салдары, коммунистерниң авангардчы ролю көзүлбес. АТБ-же кирер [illegible]

[illegible]

Александр ХЕРТЕК
(«Шынның» корр.).

КЫЗЫЛ ДЕПТЕР: МЭЭҢ СҮМЕМ

Тываныстың девискээринде сүт эмерлериниң 83, янзы-бүрү куштарның 296, союстаарларының болгаш курт-кымыскаяктарның 8, черге-сугга чоруурларның 5 хевирлери бар.

Бойдустуң байлаанда ийи бөлүктүң курлавыры бар. Бирээде, кайы хамаанчок ажыглаалдың түңнелинде төнүп бар чоруур, ийиде, үр ажыглап турар-даа болза, когу төнмес курлавырлар.

Баш саны эвээжеп, берге байдалга таварышкан аң-меңни, куштарны, курт-кымыскаяктарны шыгжып камгалалга алыры бо хүннериң чугула айтырыгларының бирээзи болуп турар.

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептерлери үнген-даа болза, ында кирген черлик амытаннарның дугайында материалдар эргижирээн. Ынчаарга ында кирип бижиттинген чүүлдер статус аайы-биле бөлүктерге чардынган болгай. Хөй чылдар дургузунда ол амытаннарның эвээжээн-даа, өзүп-көвүдээн-даа хевирлери бар. Ынчангаш Тываның Кызыл дептеринге оларның баш саның барымдаалап бир категориядан өскезинче шилчидер апаары чайлаш чок деп бодаар мен. Маңаа чижектеп ап көрээлиңер. РСФСР-ниң Кызыл дептеринде шокар кырза ийиги категорияда көрдүнген болза, ол чараш аң Тываның девискээринде дыка эвээжээн. Ынчангаш ону бирги категорияже шилчидер болза эки деп бодаар мен.

Чээрен дээр кончуг чараш хову аңы РСФСР-ниң-биле бирги категорияда турар болза, бис ону дээди категорияже шилчидип болур апарган бис. Ам ол аңны Моол чуртундан тудуп эккелгеш, Тываның девискээринге өстүрүп азыраар бе азы кандыг хемчеглер алыр болза экил?

Дээди категорияга барык-ла читкен болгаш когу узулген деп турар черлик амытаннарны киирер. Оларга чээрен, азарганчыг бичии күске (шиш хаайлыг) хамааржыр.

Бирги категорияга баш саны эвээжеп, чидериниң кырында келген шокар кырзаны, тайга казын, дасты, тогдукту, бедик черлерниң бичии күскезин, арга-арыгның ламинт-күскезин болгаш селескени дээн ышкаш амытаннарны киирип болур.

Республиканың девискээринде ховар деп санаттынып турар, ынчалза-даа баш саны төнер четпээн черлик амытаннарны ийиги категорияга кирери күзенчиг. Маңаа соңгу түктүг ивизин, пеганка-өдүректи, авырганны, савка-өдүректи киирип болур.

Дөрткү категорияга — өзүп-төрүп, амыдырап турар черлерниң шөлү, кызыгаары көдээ ажыл-агыйның, арга-арыгның болгаш өске-даа үлетпүр хөгжүлдезиниң салдарындан эвээжеп, кызырлып турар амытаннар хамааржыр. Оларга маны-диис, улуг кулактыг чараа-чечен, кара-тарбаган, ховунуң шокар күскези, топкан-ас, матпадак, кызыл-думчук куш, таргый, хараачыгай, үгү хамааржыр.

Бар-чогу-даа билдинмес, эртем талазы-биле тодараттынмаан черлик амытаннар дөрткү бөлүкке хамааржыр. Маңаа ийи өңнүг часкыны киирип болур. Ол ийи-чаңгыс көстүр турган болза, ам шуут чок чыгыы. Салдыг-эзир база ындыг.

Дарый алдынган дээштиг хемчеглерниң түңнелинде баш саны чыл бүрүде өзүп көвүдеп турар аңнар бешки бөлүкке хамааржыр. Оларга элик, хүлбүстү, те-чуңманы, уларны, ондатраны, кырза-дилгини, тооргуну, чекпени хамаарыштырар.

Альберт САНЧАТ.

ОНУ БАДЫТКААР ЧИЖЕКТЕР ХӨЙ

•Суггарылга системазының төлевилели чүге үрелип турарыл?•

Суггаттыг черлерни ажыглаары бистиң республиканың девискээринге 1960 чылдан калбарып эгелээн. Тываның районнарында тараа болгаш [illegible] бедик болгаш суггаттыг черлери бо районнарга байдалдыры баштай-ла эгелээн. Ооң түңнелин мындыг чижектен тодарадып болур. 1972—1974 чылдарда Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң суггаттыг тараа шөлүнден бир гектардан 41 центнер, «Саян» совхозтуң 100 гектар суггаттыг черинден 1 гектардан 27 центнер тараа дүжүдүн ап турган. Ол чылдарда суггаттыг черлерни эки түңнелдиг, шынарлыг ажыглап турганы тодаргай-дыр.

Эң баштай-ла суггаттыг черлерни канчаар ажыглаарын, кандыг ажылдарны, хемчеглерни алырын Чөөн Сибирьниң «Суг шинчилел институду» республикага хөөлбектер, чолчугештер тургузарын, Бии-Хем, Эрзин, Улуг-Хем районнарының тараа, сиген шөлдерин суггарары-биле суг сордурар күчүлүг насостарлыг станциялар тургузарын сүмелеп турган. Бо сүмелер өй-шаанда херек кырында долузу-биле күүсеттинмейн барганын эки деп санап болур. Ынчалза-даа ол-ла үелерде «кукуруза дээрге чаг, саржаг, эът-тир» деп чигзиничиг лозуң-биле хөй-хөй тараа-даа шөлдерин, олар-белчиирни-даа үрегдээнин билир бис, үнмейн барганда, октаттынган черлерни ам-даа көрүп болур. Ол черлерде ам чүгле чыдыг чашпан, [illegible] үнүп турар. Одар-белчиирге-даа база ажыглаттынмайн турар [illegible]. Ындыг турбуже, районнарның өске-өске булуңнарынга суггат шөлдерин улгаттырар ажылдар уламчылавышаан.

Инженерлиг суггат системазы тудугларын төлевилеп, [illegible] бүрүзүнге ол ажылды [illegible] калбартыры-биле «Мелиорация» болгаш суг [illegible] «Тыва суг-шөлдериниң» тудуг [illegible] специалист инженерлери «шудургу» ажылдап турарлар. Ол дугайын тодарадырга мындыг.

Районнар бүрүзүнде черниң хөрзүнүнүң тургузуу, шынары ылгалдыг деп чүвени чугаалаан бис. Ынчангаш баштай-ла инженер системалыг суггат тудуун, район бүрүзүнүң тараа, сиген шөлдериниң хөрзүнүн, черниң кырының хевирин (рельевин) эки өөренип көргеш, тургузары чугула. Амгы эде тургустунушкун үезинде аңгы-аңгы регионнарның бот орулга-чарылгаже кирип турарын барымдаалааш, ол хөй специалистер ханы боданып болза эки. Бо хүнде олар чүгле акша ажылдап алыр орулга-биле янзы-бүрү черлерге хөөлбек, суггат системалары тудуп турарлар. Оларны ам-даа «таптаашкынга» деп санап болур.

«Хоолун чүве бижип турар» деп мени буруудатпазы-биле элээн каш тодаргай чижектерни чугаалаар апаар-дыр.

1989 чылда Тыва АССР-ниң бойдус камгалал комитединиң ажылдакчылары совхозтарның болгаш өске-даа чер ажыглап турар бүдүрүлгелерниң суггаттыг черлерин, тараа шөлдерин, сиген шөлдерин канчаар ажыглап турарын, черни шын ажыглаарының дугайында хоойлунуң күүселдезин сагып турар бе деп хынаары-биле рейд чоруткан. Ол рейдиниң үезинде 1987 чылда республикада суггаттыг черниң инвентаризациязының түңнел документилери-биле таныжыкан. 32 совхозтуң чамдык суггаттыг черлериниң амгы үеде байдалын көөрге, [illegible] Тыва чурттуг кижилер бе азы акша ажылдап алгаш, байып алырын бодаан «аалчы» бе деп бодалдар кижиниң сагыжын дүвүреди бээр-дир.

1986 чылда республиканың девискээринге 58.8 муң гектар суггаттыг черлер санаттынып турган. Кажан инвентаризация эрттиргениниң соонда амгы үеде республикада 40.9 муң гектар суггаттыг черлер бар болуп турар. Ол суггаттыг черлерни чыл бүрүде чедир ажыглавайн турар таварылгалар хөй.

Суггаттыг черлерни долузу-биле ажыглавайн турарының чылдагааны хөй. Суггат системазының төлевилелин тургузуп турар специалистер чүгле акша ажылдап алырын бодап турар деп чугаалаанга болгай мен. Ону бадыткаар чижектер хөй.

Чамдык районнарның девискээринге чер суггарары-биле чоруттунган ажылдар шын эвес болуп турар. «Тыва» совхозтуң чанында бичии кара сугну доскаш, хөлчүгеш кылгаш, сиген шөлдерин суггарары-биле бута казып тургускан. Ук хөлчүгештен суу чаа буга-биле багай агар, чер чедир суггартынмас болган. Черниң туруш байдалын эки өөренип көрбейн, ындыг тудугга улуг чарылганы кылып, черге-даа, күрүнеге-даа улуг когаралды чедиргени ол.

Таңды районнуң девискээринде Дүргенде суггат системазы тудуу 3 градус хире ийленчек черге төлевилел ёзугаар туттунган. Түңнелинде 64 гектар кара хөрзүннүг чер суг эрозиязынга таварышкан, суггаттан үндүр бижиттинген. Улуг-Хем районда Арыскан суггарылга системазы 2 градус ийде туттунган, [illegible] хөрзүнү суг алгаш барган. Түңнелинде 161 га суггаттыг чер үндүр бижиттинген. Ол черни катап тургузарынга чарыгдалга 805 муң рубль херек, ынчангаш ажык чок деп санаан. Суггарылга системаларының төлевилелдерин тургузарда, черниң байдалын өөренип көрбес чоруктарны 32 совхозтуң суггаттыг черлер бүрүзүнден көрүп болур. Ындыг черлер шупту суггаттыг черлерниң санында үндүр бижиттингеш, кагдынган.

Чамдык совхозтарда суггаттың үе-шаан сагывас, суггат чорудар харыысалгалыг кижилер тоомуйлавас таварылгалар хөй. Чаашкынналдырар агрегаттарны шын ажыглавастар. Ындыг агрегат-биле шөлге 7-8 катап долганыр турда, херек кырында 2-3 катап долганып турарлар. Суг чүгле хөрзүн кырынга артар, оът-сиген дазылынга четпес болгаш, эвээш дүжүт алырының бир чылдагааны.

Хөрзүн чемишчидери-биле одек болгаш минералдыг бүдүмелдерни чедир ажыглавайн турары база-ла бедик дүжүттү алырынга шаптыктыг. Көдээ ажыл-агый культураларының солуштур тарырын шын эвес чорудуп турары—дүжүттүң чавыс болурунуң бир чылдагааны. Бо хемчеглерни Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарның совхозтары кошкак чорудуп турар.

Бо бүгү харыысалга чок чоруктардан суггаттыг черлерниң инвентаризациязының түңнелинде, 17.9 муң гектар суггаттыг черлер кагдынганы илерээн. Ооң кадында чамдык совхозтарның суггаттыг шөлдери дусталып, малгаштапы бээри база бар. Чижээ, «Шекчээр» совхозтуң 107, «Октябрьның 30 чылы» совхозтуң 72 га чери дусталы берген.

Бо бүгү четпестерниң кол чылдагааннары бир дугаарында — суггарылга системазының төлевилелин тургузарда, хөрзүннүң тургузуун, шынарын, черниң кырының байдалын чедир өөренмезинде. Бойдус камгалалының хемчеглериң херекке албазы төлевилелдерниң экологтуг экспертизаны чорудуп, өөренип көрбээнинден, ол тудуг төлевилелдериниң шынарының багайындан хөй чер үрегдеттинип турар. Ол системаларның үреличели, буталарның шынар чогу, мөге салдыганы, буталарны бызыглаар дренаж ажылдарны багай чорутканы.

Үстүнде айыттынган хөй четпестер турза-даа, республиканың агроүлетпүр эвилели, суггаттыг черлерниң сайзыралып, төлевилел тудуг чорудар черлер, совхозтарның удуртукчулары кандыг-даа хемчег албайн, материалдыг, моральдыг бурууну кымга-даа онаавайн, түңнел үндүрбейн турганынга кижи кайгаар хомудаар.

Республиканың девискээринде черни ажыглап турар, бойдустуң байлаан шиңгээдип ап турар организацияларны, бүдүрүлге черлериниң ажылын Тываның бойдус камгалал комитединиң контрольга ап, үреглекчилерге, төтчеглекчилерге удур шиигы хемчеглерни чорударын бодунуң кол сорулгазы деп санаар-дыр.

Альберт САНЧАТ,
Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва АССР-ниң Күрүне комитединиң чер курлавырын, дириг амытаннар болгаш үнүш өй-мээн камгалаар килдизиниң начальниги.

ТУРАЗЫНДА МЕННИРИН СОКСАДЫР

Кара-Хөлдүң девискээри—бойдус байлааның талазы-биле республиканың чурумалдыг булуңнарының бирээзи. Арга-ыяжы, арыг агаары, аң-меңи, балык-байлаңы, кады, тооруу, эм оъттары, аржаан суглары барган кижини магададыр. Ында көдээ Советтиң, совхозтуң адын база Кара-Хөл дээр. Дапсы-Аксы суурдан үнгеш, Алаш хемниң кыдыында орук-биле 30 километр эртерге, хая-даштыг, арга-ыяштыг, бедик тайгалар аразында, тускай савада кудуп каан дег, оожум, арыг чаагай кылдыр Кара-Хөл көстүп келир. Ооң узуну 12, дооразы 3 километр. Каш чыл мурнунда балыы аажок хөй турганын амгы салгалдың кижилери билир. Хөлдүң кирр, үндүр аккан хемнериниң көрүнчүк дег арыг суунга чакпаларын чайып ойнап турган бел, мыйыт, килограмм ажыг деңзилиг кадыргылар, семис-балык (сиг), суг дүвүнде даштарда оражып алган чыдар балар ышкаш мелиилерни кижи ам көрбестээн, июнь айның баштайгы он хонуунда үтрежин чажып эгелээр. Оннак хөй балык ховартаан. Алаштың бир адырының базы Даштыг-Хөлде байдал база ындыг. Чылдагааны билдингир. Төтчеглекчилер төндүрер четкен.

Совхоз төвүнүң чурттакчыларындан аңгыда, Ак-Довурак хоорайдан, Тээли, Кызыл-Мажалык суурлардан машина-балгаттыг хөй кижилер чылдың кайы-даа үелеринде чепшээрел чок балык балыктап турда, ону ол черде көдээ Советтиң, районда бойдус камгалалының удуртукчулары, карактарын хаптап, кулактарын кумнап алган ышкаш, билбээчеңнеп орун турар. Сыыртыкыштаарын чепшээрээн дээн чылдан-биле хүн санында норма-чижек барымдаалавайн хөй балык өлүрүп турар кижилерни эскербес, хынавас.

Кара-Хөлдүң, Даштыг-Хөлдүң кыдыгларынга Алаш хемниң оожум салдамнарынга чазын, күзүн четки салып амдажаан кижилер хөй. Балык камгалаар инспекцияның төлээзи Шаган-Арыгда чурттап орар. Бо черже шуут келбестээн. Алаш, Маныгы хемнерге өстүрери-биле аппарып салган нерпалар, ол черниң сугларынга өскен кундустар кээргээр сеткил чок, хүнүн бодаан чазый-чиибе кижилерниң холдарында барган.

Сөөлгү чылдарда хөл кырынга моторлуг хемелер үргүлчү чорук, кывар-чаар чүүлдерни төп турары балыкка хоралыг салдарны чедирип турар.

Дүрген-Дыт бажында хөлдерге сериттенир бүүр-бүланың Шивилиглер, Элдиг-Хемниң баштарының, Шивилиг-Адырның, Көзегениң, Дапсының оюмнарынга өөрлежип алган оъттап чоруур сыын, мыйгакты, Огар деп черниң Терлиг-Адырда те, чуңманы, аргаларга турумчаан тооргу, чекпе, элик, хүлбүс, черлик хаваннарны аргалыг боолар-биле өлүрүп, балыглап, чамдыызын ооң соонда ол черлерже келбес кылдыр ырак тайгаларже тарады өйладыпкан. Эвээш артканын өөренип көргеш, когун үспези-биле өлүрерин шуут хоруп, Кызыл дептерже кирип бижээн ирбиш, мааны, дырбактыгны безин өлүрген кижилерниң сураа дыңналгылаар.

Кат, тоорук камгалалын хайгааралга ап, звенолар тургускаш, орулганы ап болур. Ындыг турбуже, күскү үелерде өске черлерден келген машиналыг хөй кижиниң дою — кат. Каттың сыптарын үнмес кылдыр демирлер-биле шүүреп кааныынга, пөштерниң будуктарын сып, балды-биле кезип ужурганынга безин кижи бо-ла таварыжыр.

Алаш хемниң алаактарындан, хемнер унундан оор бзу-биле ыяш кезип ап турар кижилерге чоннуң хомудаары база чөптүг.

Көдээ Советтиң хамаатылары К. О. Кужугет, О. Ш. Хемушку, К. Х. Кужугет болгаш өскелерге чөпшээрел чок ыяш кескени дээш, хемчеглерни онааган.

Бойдус байлаан камгалаары кижи бүрүзүнүң, бүгүниитиниң херээ болганда, аңаа кижи бүрүзү киржир ужурлуг. Бо талазы-биле таныштырар ажылын калбартыры, төтчеглекчилерниң кара туразында меннирин соксадыр дээш оруктарга сагындырыглыг самбыраларны азар, дежурный заашкыннарны органиштаар хемчеглерни алыры негеттинер. Чугула айтырыгны партокомга, көдээ Советке, совхоз директорунга каш удаа сүмелеп келгенимзе-даа, кандыг-даа хемчеглер албааны хомуданчыг.

Аавагтай чоруун көргүзүп, төтчеглекчилерни амдажыдып алганының түңнели бо-дур. Үе манавас, бойдустуң байлаа төнер деп барган-дыр.

Эректол ИРГИТ.
Бай-Тайга район. Кара-Хөлде арга-ыяш даамалы.

КӨП-СООК ШЫНААЗЫНЫҢ КЭЭРГЕНЧИИИ

Эргим редакция! Сеткилимге дойлуп чораан бодалымны үр үеде шыгжап шыгжаан, ам кээп бижип орарым бо. Келир үеде бистиң салгалывыска кичээнгейлиг, сагындырыг болур ирги бе дээш мону бижидим. Чүвени чүгээр угааптар апарганым-на чайын Көп-Соок шынаазының шынтарынга аът мунуп өөрениш, үе-чергем оолдар-биле ооң хөөлбек сугларынга эштип, балык-байлаңны өйлеп тудуп ап чорааным сактырдыр мен. Өөрүм Халбый Артаа, Эрес-оол Шырап, Болат-оол Чымба суглар-биле төреелдеривистиң үгбаларывыстың бызаалары, анай-хураганын кадарып, молдургалар мунуп алгаш, Көп-Соок шынаазының дүрүяаларын, өдүректерин, кастарын магадап, көктүг-шыктыг шынааларга хүрежип, сиңап өстүвүс.

Көп-Сооктуң чиңгир ногаан шынаазынга янзы-бүрү куштар чыглып келген турда көөрге, магалыг-ла чүве ийин. Оларның алгызы кайы оранчоктан-на дыңналып келир. Мону көрүп өзүп келген кижиниң сагыжындан бо бүгү чурумал кажан-даа балаттынмас. Хараганнар аргының торлаазы мырынай эндерик турду. Чаашдаа аът мунуп алгаш чоруурга, ушкан торлаадан аът ыяап-ла хояр. Ынчангаш мунуп чораан аъдымга октадыр-даа чордум.

Ачам зоотехник эртемниг чораан кижи. Ачам Сундуй-оол Сазанмаевич Салчак бистерни, бичии оолдарны болганчок-ла чагып, сургай берген турар чүве. «Шынаа куш чуургазы көрүп кааш, үрей бербеңер. Тудуп, сүйбап каантарга, кижи чыдындан куш чуургазын каантар. Тогдук — Тывада улуг куш. Олар эвээжээн. Оларны хойлап, дүвүредип болбас. Ынчаар болза, тогдук маңаа кажан-даа келбейн баар» деп. Ачамның чагып сөглеп чорааны черле уттпас мен.

Эилчеглиг шөлээмде оолдарым эдертип алгаш, Көп-Соок ынаар чордум. Бичии хөлчүгештер, хөөлбектерниң оруу-соманы безин артпаан болду. Ында-мында демчүгештер бедип үнүп келген. Бир ужундан бир ужунга чедир арыкчыгаштар тыртып каан. Курган куу чер апарган болду. Бичиимде мээң көрүп өскеним көктүг-шыктыг Көп-Сооктуң чараш чурумалын мээң оолдарым кажан-даа көрбези ол чоор бе деп бодал бажымга кирди. Шынап-ла, Көп-Сооктуң чиңгир ногаан шынаазы канчап барганы?

Бодап көөрге, таптаашкын үезинде салдары-ла хире. Үстүртен дужаал бериикадрга, техника шыдавас аар, шынаазы тара тыртып кагаан. Шынаа курган, деңгелчиктелген. Көп-Соок көктүг-шыктыг чараш черлерниң бирээзи турган чүве. Ындыг чараш булуңну кажан-даа эгиттинмес кылдыр үрегдеп каанганы харааданчыг-ла-дыр.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ,
Ак-Довурак хоорай.

ХЕМЧЭЭН АЛЫР БИС ДЕП ААЗАП-ЛА КААР...

Журналист Чооду Кара-Күскениң «Шын» солунга парлаттынган «Өдүген»: социал айтырыглар» деп чүүлүнде бойдус байлааның төтчеглекчилерин сөйгалаанын деткивес-даа, аңаа ушкашпас-даа аргам чок. Журналистиң сагыш човап, көдүрген чөптүг айтырыгларын деткивейн турар кижи база чок деп бодаар мен. Чүге дизе бистер шуптувус бойдустуң төлдери бис.

Тыва АССР-ниң бойдузунуң ээзи кымыл? Чоннуң бо чөптүг айтырыгларын, бөттүг саналдарын республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели чүге деткивейн, маңаа чогумчалыг харыызы өй-шаанда чүге бербейн турарыл деп айтырыглар республиканың чонунуң дүвүретпишаан турар деп билип турар мен.

Тожунуң, Тере-Хөлдүң (Күңгүртүгнүң) болгаш Тыва АССР-ниң хемнериниң, хөлдериниң, ооң байлааң камгалап алыр бойдуска кара чаңгыс ээ херек деп саналымны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч-Д. Б. Ондарга, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковка каш катап тургузуп, бижип, саналдап, бөттүг кандыг хемчеглерни алза чогуур деп бодалымны-даа илередип келдим. Ынчалза-даа «Ыһангаиның бажын ыт чиниин» дээнзиг бо даргаларның кайызы-даа «чүүлдүг-дүр, чогуур хемчээн алыр бис» деп аазап-ла каар. Оларның аазаашкыны куруг боол турарынга, бөгүнге чедир бөттүг хемчег албайн келгенинге хомудавас аргам чок апарган.

«Өдүген: социал айтырыглар» деп чүүлде сөйгалаттынып бижиттинген ол хире бөттүг фактылар, төтчеглекчилерниң ат, фамилиязын, кажан, каяа чүнү үүлгеткенин, чеже хире аң, балыкты төтчеглеп ыргаш, октапканын тодаргай бижип турбуже, республика прокуратуразы болгаш Иштики херектер министерствозу чүге бөттүг хемчеглер албайн, дыңнаачаңнап олурарыл? Бо айтырыгны прокурор С. С. Зотовка, министр В. Б. Кара-Салга салып, ооң харыызын дыңнаксап турар мен.

Альберт Санчаттың, Моңгуш Эргептиң, Чооду Кара-Күскениң, Кыргыс Хуурактың, Чүльдүм Аравчаанның болгаш өске-даа эштериниң төтчеглекчилерниң адын алап, оларның үүлгеткен кем-буруузун бөттүг чижектер-биле сөйгалап, төрээн бойдузун кээргеп бижээн дүвүрээзиниг материалдары эрге-хоойлу органнарынга чүге барымдаалыг факт, херечи болбас деп? Ыяап-ла болур ужурлуг. Оон тода болгаш бөттүг документилер тыптыр деп бе?

Ам каш-ла чыл болгаш, бүгү Тываның девискээринге черлик улуг, биче аңнар, балык-байлаң, суг куштары болгаш кат-чимис, тоорук, мөөгү, эм оъттар шуут чок болур деп берген. Маңгысталган төтчеглекчи тоянчылар Тываның байлаан хөөрурады курупгадып, кыш, чай чок хостуг аңнап, вертолёттар-биле октаттырып, кара туразында хостуг аңнап, балыктап, оруунга таварышкан-на, караанга көзүлген-не улуг, биче, кысчаш дириг амытаннарны кырып, хуузунда бажын ажыр байып, чиижең чоруун көргүзүп турар. Шак мындыг төтчеглекчи чорук республиканың удуртукчуларын чүге дүвүретпейн турарыл? Ол кымның буруузул?

Бойдус камгалалының дугайында Хоойлуну күүсетпейн, төтчеглекчилерге бадыдырып, оларга хөл дег бээр, аваа-ла бараадап олурар ужурлуг кул? Шак мындыг айтырыглар чаптаар-ла тургустунуп келир-дир.

Тыва АССР-ниң чону бодунуң бойдус байлаанга чүге бурун эргелиг ээ болбайн турарыл? Бо чөптүг айтырыгга дорту-биле харыылаар үе келген эвес бе? Тываның девискээрин маңгысталчак амыдыралдыг төтчеглекчилерден арыглап алтааш, «Азас» заповедникти Тожу райкүскомитети долу эргезинге бээр кылдыр шиитпирлээри негеттинип турар.

Артем БОРБАК-ООЛ.

ШИВИЛЕРНИ ЧҮГЕ КЕСКЕНИЛ?

Чаа чыл байыруунда хөй шивилерни чүге кезип ап турар бис? Аңаа харыылар аңгы-аңгы. Оларның бирээзи мындыг: чаңчылывыс ындыг; шивини ёлка кылдыр каастап алгаш, Чаа чылды уткуп, ойнап хөглээри.

Эрбек суурга база ёлка кылыры-биле ийи шивини кезип эккелген. Оларның бирээзин дошка кадап каан. Ону ол-ла хевээр кааставаан-даа. Амга чедир ол ында турар. База бир шивини клуб чанынга октапкан. Ону база клубка тургузуп, ёлка кылдыр кааставаан-даа. Будуктары сыйыгылай берген ында чытпышаан. Чаа чылда клуб шоочалыг турган. Школаның спорт залынга болган ёлкага каш кижи барган. Соок болганындан каш-ла аныяктар бичии танцылааш, чоруй барганнар. Ёзулуг оюн-тоглаа болбаан. Маскарад костюм кеткен кижи-даа чок.

Совхозтуң профком даргазынга Василий Бады-Белекович Кара-Сал ажылдап турда, Чаа чылда шивилерни көрүштүг кылдыр каастап, сайгылгааннар безин хып турар кылдыр кылып кааны дыка чараш. Чон ону магадап шаг болган. Кижилерни чайгаар-ла оюн-тоглааже ындыг каас-чараш ёлка хаара тырта бээр болгай.

Эртем Чаа чылда шивилерни кезип алгаш, чүге ажыглавайн барганыл? Ооң оруунга аргазынга ногаан хевээр өзүп турган болза...

Вера АНДРЕЕВА.
Библиотекарь.

ХАЙЫРАЛЫГ ЧЕРНИ, ХАЙЫРААН АҢ, БАЛЫЫН

Таптаашкын үезинде черлер органнары ораң-чурттуң бойдус байлааң камгалап харагалзаар, ону хамаарышкан черлерге шын болгаш ажыктыг ажыглаарының талазы-биле чогуур кичээнгей салбайн келгениниң хоралыг үрежүүтерының дугайында соңгу чылдарда солуннарга чамдык бижикчилерниң хараадап бижип турары черле чөптүг деп деткиир мен.

Мен база бо чугула темага хамаарышкан чүүлдү бижиириимниң мурнунда Сүт-Хөл районнуң төөгүде чаа тургустунган «Ишкин» совхозтуң ажыл-ишчилериниң сагыш-сеткилин дүвүредип турар үстүнде адааным айтырыг-биле тудуш харылзаалыг бир айтырыгны бижип көрейн.

Сүт-Хөл районнуң шаг-төөгүден тура-ла (Тыва Арат Республика тургустунарының мурнунда) девискээри турган улуг Уру деп хемге тыва чон мал-маганын азырап өстүрүп, аң-өлүүн өлүрүп, күрүмеге дужаап, амыдырап чурттап чорааны кайгамчык байлаг, чараш чер чурту он ажыг чыл бүргүнгээр канчап хенертен Красноярск крайның девискээри апарганы элдептиг.

Шаг-төөгүден тура Уру деп хемге черле тываларның чурттап чорааны шын деп [illegible] дугайында дараазында чижек-барымдаалар ону тодаргай бадыткап турар. Шаг-даа тура Сат Көш-Хөл, Сат Тарбаган алышкылар Ооржак Ылыя, Ооржак Менни, Ооржак Ак-Сал алышкылар Ховалыг Алыя, Уруг-Лаптан (Моңгуш Мижит-оол), Түлүш Ондурбей болгаш оон-даа өскелер Урунуң адамнарының [illegible] Кара-Бел деп черге хонаштардан эгелээш, бажынга үндүр чурттап чораан, аңаа малы аай кыраан «кымыл дустааннар». Оларның ада-иелери, ылаңгыя «[illegible] Саттар» деп улустар база аңаа шаг-төөгүден тура чурттап чорааннар деп, кырганнар бадыткап турар.

— Тыва Арат Республика тургустунган соонда Урунуң төөгүден тура турум чурттакчы чонун, ооң санын барымдаалап көргеш, Уруга Хөр-Тайга сумузунуң 30 ажыг өрегеден тургустунган 9 дугаар арбаның аңаа турган. Тос дугаар арбаның үр үеде Ховалыг Алыя деп кижи даргалап турган чүве, а мээн-даа ада-иемниң черле төрүттүнген, өскен, чурттап-ла чораан чери улуг Уру деп хем ол чүве — деп, ол черниң хоочун чурттакчыларының бирээзи Хуна Көш-Ховалыгович Сат бадыткап чугаалап олурар. Уруга чурттап чораан бурунгуларының ажы-төлдери, оолдарының оолдары (амгы үеде пенсионерлер), ажылдап турарлары-даа ам-даа хөй. Чижээ, С. Хуна—пенсионер. Амгы үеде Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузунда 86 дугаарлыг бажыңда олурар. Уруга турган № 9 арбаның даргалап турган Х. Алыяның уруу Кызыл хоорайның [illegible] чурттап олурар, а оглу Ховалыг Сендаа республиканың [illegible] коллегиязында ажылдап турар.

1950 чылдарның эгезинде Тывага коллективизация эгелеп турда, Уруга чурттап чораан араттарның чамдызын колхозтарга кирип, сууртарга чурттай бергилээн, а чамдыызы [illegible] артканнар. 1970 чылдарга чедир «Сүт-Хөл» совхозтуң Ишкин салбырының малчыннары М. Чалчываа, Т. Дыртык, О. Үенмей болгаш өскелер-даа аңаа ажылдап, чурттап турдулар. Ооң сөөлүнде чылдарда уевертен Уруже кижи-даа, мал-даа ис басбас, хоруглуг, Красноярск крайның девискээри, артында ооң заповедниги чер болу берген. Ында күрүнениң камгалалдыг чериниң аң балыын камгалап өстүрер шилиишиг тускай таныывыл «кадарчыларын» тургускулаан. Ол черниң чонунуң шаг-шаандан тура кадызын быжыглап, эмнедип ап чорааны Урунуң Согуттуг-Баалык деп черде аржаанын (сероводородтуг) безин баарда, ол «кадарчы» таныыштар барып аарыын, чанып чөпшээредир аларганын чок пат кайтап, хомудап чугаалажып турарлар.

Тываның төөгүден тура мал-маган өстүрүп азыраарынга таарымчалыг ээн одар-белчиирлиг, аң-өлүк-биле байлаг чараш бойдус чурумалдыг ол девискээри ынча чылдарда аңаа-ла турда келгеш, хенертен канчап Красноярскиниң девискээри апарганы ол? Кажан кымы черлер, кымнар дугуржуушкан, чөпшээрешкенил? Ындыг дугуржулга турган болза, ол черниң чоны чүге билбээнил? Чоңга чүге дыңнатпаанын деп айтырыглар чайгаар-ла тургустунуп келир-дир. Ылаңгыя бирги эвилегде, [illegible] алыр ужурлуг девискээр кызыгаар дугайында айтырыгга хамааржыр. Бо байдалды амгы үеде хайдыр өөренип көөр ол черни. Тываның девискээринге катап [illegible] тускай комиссия тургузары негеттиниң келген деп бодаар мен.

Ам «күрүне камгалалында» кирген Урунуң мурнундагы болгаш амгы байдалының дугайында. Уру унуш бойдузу, дириг амытаннары-биле кайгамчык байлаг хем чораанын ол черниң хоочун чурттакчылары-даа, аңаа доктаамал аңнап, дииңнеп чораан аңчылар-даа кайгап, магадап чугаалажыр чүве. Урунуң суунуң кара-кара кадыргыларының хөйүнге хоюган аъттар кижи кежип чадап турганын, чазын оюн үезинде көшкен аъттар базып каар турган ам-даа сактыышкын-биле кайгаар турду. 1967 чылдың май ай үезинде Урунуң Ылык-Аксы деп черге «Сүт-Хөл» совхозтуң Ишкин салбырының молдурга кадарчыларының аалынга ынчан ол салбырның удуртукчузу турган М. Н. Сарыглар-биле эштеп туруп келгеш ол хемнерниң ол-бо талаларында калттарда одарлап чораан сыын-мыйгактың хөйүн магадап турдувус. Аңаа турган малчыннар Урунуң кудуу бадар болгаштарга, оон-даа кайгаар сиген, чүгле сыын-мыйгак адыг-маңнаалай эвес, а те-чуңма дээрге булун бо-дуу-биле даңгарымда кежип чоруп турарын ааң деп турдулар.

Шынап-ла, 1970 чылдарга чедир аңчылар сезонунда диинни, киштен чорааш аңчылар ортумаа-биле бир кижиге онааштыр дииңни чүктеп азып эвеги, кишти 5-6 чедир өлүрүп, күрүнеге дужаап турганнар.

Шаанда Урунуң аң, дииңи, балык-байлаңы оон-даа хөй турган. Төрер аалдарның [illegible] каттыжып алган, кодаңга кээп-даа турган, оон хайгак аңгылар-даа төрүттүнүп тургулаан.

Мал-маганныг аалдар хөй чурттап турда-ла ол хире аң-мең өзүп турганын бодап көөрге, тывалар аң, дииңни кажан аңнаарыл, а кажан аңнаавазыл деп беттанышын салгалдан салгалче дамчып келген «хоойлуларын» ыдыктыы-биле сагып чорааныының тодаргай херечизи ол.

Уру Тываның чери эвес апарган деп чүве чоннуң сагыш-сеткилин хомудадып турда-даа, ындыг байдалды бичии-даа бол чымчадып турар чаңгыс кордал—ол черниң мурнунуң камгалалдыг чери кылып каан турганы. «Камгалал» турар черниң аң-мең, балык-байлаңы мурнунда турганындан-даа өскен турар ужурлуг, ооң сорулгазы-даа ындыг. А херек кырында Урунуң амгы байдалы ол кордалдан сыр дедир боол турар. Урда мурнундагы ышкаш аң-мең, киш-диин-даа, суунда балык-байлаңы-даа чок. Ооңда чадаапта аң-меңниң ис-дамы безин чок. Хөөмураан оран. Хамык аң, диин, кара-доруг киштери, аът хоюн турган кадыргылары каяаа барганы ол? Чүү болганыл?

Чер-доңгетейниң үш талазын [illegible] мурнундагы [illegible] эзимнери одар-белчиири, хемнер, хөлдери биеэги хевээр турарында турар. Аңы төтчеглекчи кижилер «кадавы» таваргаан бе? [illegible] 1980 чылдарын [illegible] аңчылар [illegible] Алдыы Ишкин тайгазынга [illegible] чорааш бир бригада [illegible] чедир-ле киштер, дииннин бөрүнген, ооңгу төрээн Урунуң сонуургааш, ооң чамдык черлерин бакылап көрген. Шынап-ла, дииң, киш-даа чок, суунда өске балык-даа көзүлбес, [illegible] арганеш. Сыын-Суг, Тедуш деп адырларында бичии бажыңчыгаштар туткулап каан. Ол бажыңчыгаштарының иштин долдур киш капканнары дыгып каан. Сыын-Сугда бажыңчыгашта ындыг капканнарны санап көөрге, 430 ажыг болган. «Кокайга хөй кадартын болбас» деп улустуң үлегер чугаазында ышкаш «камгалалдыг» черниң аң байлаа ындаар төтчеглеттинип калганы дыка харааданчыг-дыр.

Ол-ла байдалдарга хамаарыштыр дараазында бодалдарны илередикседим. Бирээде, эде тургустунушкуның үезинде бойдустуң дириг амытаннарын камгалаар сорулга-биле «Чурттуң экология байдалының экижидер талазы-биле солгаарлазын болбас хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын чоокта чаа хүлээп алган турда, [illegible] ындыг байдалдар-биле эптешчип арганыг-тыр. Ийиде, Сүт-Хөл районнуң «Ишкин» совхозтуң малчыннары чайгызын-даа, кышкы-даа одарлары чедишпейн, берге байдалда турар.

Ынчангаш ол районнуң болгаш «Ишкин» совхозтуң ажыл-ишчилериниң хомудалдарын үндүрүп, ол чугула айтырыгларны бирлег шиитпирлээриниң аргаларын дилеп тывар чүл?

Очдар ШАГДЫР-ООЛ,
Персоналдыг пенсионер.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

II. Араттарның хосталгалыг шимчээшкининге турган чиик агым болгаш ийи угланыышкын

(Уланчызы. Эгези № №65, 68 «Шында».)

1935 чылда Араттың революстуг намының (АРН) ТК-зының III пленумунга С. Токаның илеткелинде мынча дээн: «АРН-ның тургустунганының эң-не эгезинден эгелээш намның иштинге ийи агымның демисели эгелээн, ол болза, бир талазында, национал революцияның чайгылыш чок туюлунга чедиреринин ылаптыг талалакчылары болгаш арат массаларының эрге-ажыктарының камгалакчылары, ийи талазында, антифеодалдыг национал революцияга удур, феодал-теократтыг өзү-чуруму катап тургузарының талалакчылары-дыр.

Ол ийи агымның аразында демисел 1928 чылга чедир уламчылаан. Ынчан, 1928 чылда, АРН ТК-ның II онза пленумунга арат массаларының өзүлүг талалакчылары — чоон үзелдиг күштер Коминтерниниң удуртулгазының адаа-биле калбак арат массаларының киржилгези-биле барыын үзелдиг күштерни тиилээш болгаш оларны нам база күрүне удуртулгазындан чайлаткан».

Болуушкуннарның анализинге бөдүүнчүткен сталинчи догматиктиг схеманы ажыглааш, С. Тока Тываның амыдыралында болуушкуннарның тайылбырын четпес берген болгаш ниитилелдиң социал бөлүктерин революсчулар база революсчу эвестер деп ийи бөдүүн хевирге чарган. 1939 чылда намның III пленумунга ол ук частырыышкын-не эткен. Ынчалза-даа кижилерни ангы туружун барымдаалап ылгаар дээр шын эвес сталинчи үзелден чарлып шыдаваан. Ынчан С. Тока 1916 чылда чамдык тыва феодалдарның Моолче, Кыдатче чоокшулаксап турган күзел-чүткүлүн бир дугаар айыткан болгаш ол күзел-чүткүлдү контрреволюстуг сүлчээниң баштыңчылары салган алган деп чугаалаан. Национал-хосталгалыг шимчээшкининиң айтырыгларын чогум-на ынчаар ийи янзы көрүп турган чорук ооң төөгүзүн хандыр анализтеп көөрүнге төөгү эртемденнерин хүлээндирип турар.

Скиф үезиниң эң бурунгу тураскаалы — Өөктүг Улуг-Хорум, эртемде «Аржаан» деп адаар тураскаал. Кыдаттың Чжоу, Суй, Тан династияларының чыл демдеглелдери, эрте-бурунгу тюрк бижимелдер шак ол эрте бурун шагда Тываның девискээринге чурттап турган аймактарның бурунгу тургузуглуг тургазының болгаш ээн шыырак сайзыраан культуралар турганын херечилеп турар. «Нууц товчоо» дээр моол чыл демдеглелинден алгаш көөрге, 1207 чылда Чингис-Хаанның улуг оглу Джучи кем-демджиуттарны болгаш Үстүкү Енисейниң арга-ыяш чурттуг улустарын эжелеп алган. Оон эгелээш-ле тыва аймактар моол хааннарның чагыргазының адаанче кирген болгаш ол чагырга 1758 чылда Маньчжур эжелээшкинге чедир уламчылаан. Ол болза амгы тываларның эрте-бурунгу ада-өгбелеринге эң-не халаптыг ханы дарлалдың үези турган.

Чеди чүс чыл уламчылаан ук төөгү тыва аймактарның салым-чолунга халаптыг уржуктарны арттырган. Олар кижилерни болгаш материал-дыг [illegible] турган дайзыннарның [illegible] селдиң ала-чайгаар киржикчилери боор келгеннер. Олар даштыкы дарлакчыларның чагыргазының адаанга эрте, [illegible] национал база социал демисел [illegible] хоорук турганнар. «Их цааз», «Халх журам» дээр моол хоойлулар, «Лифаньюанце» дээр кыдат хоойлу оларның эрге-шөлээ чок чоруун быжыглаан. Тыва аймактарның чаңгыс эви кажан-даа хевирлеттинип тывылбазын дээш административтиг тургузугну безин кожуун-кожуун бурузунге, суму-суму бурузунге удур турар кылдыр доктааткан.

Цин эрге-чагыргалар тыва аймактарның хосталга дээш демиселче кедурлур аргазын болдурбас дээш Тывага сарыг шажынны нептереткен. Ук шажын кижи бүрүзү соңгу назынында чыргалдыг чаагай чурттаар дээр болза, дириг чораан назынында кандыг-даа мөлчүглел-дарлалга удурланып болбас, үймеп-дүймеп болбас деп сургап турган.

Тыва улус бодунуң кулдугут байдалы-биле кажан-даа эптешпейн, дарлакчыларга удур, хосталга болгаш чаагай амыдырал дээш демисежип келген.

XIX вектиң 70 чылдарында Улуг-Хемге болгаш Хемчикке болгулаан араттарның ала-чайгаар удурланыышкыннары, 1883-1885 чылдарда 60 маадырларның тура халышкынны социал-политиктиг болгаш экономиктиг хожудаашкынның, арат массаларының эмин эртир адыыр түреңги чоруунуң байдалдарынга эрткен. Ол удурланыышкыннарны маньчжур эрге-чагыргаларының шыгчы чалчалары — Тываның ноян-дүжүметтери базып келген.

Маркс, Энгельстиң үезинде Чоон чүк улустарының хосталгалыг демисели делегейниң өске чурттарының депшилгелиг оруунда, ажылчын шимчээшкининден хоорук хөгжүп турган. Чоон чүк чурттарының национал-хосталгалыг шимчээшкини чок болза феодалдар баштап, чок болза ук шимчээшкин ала-чайгаар чоруп, канчаар-га-даа феодалдыг идеологияны удуртулга болдуруп турган.

XX вектиң эгезинде национал-хосталгалыг шимчээшкин чаа үеде — империалистиг үеде хөгжүп эгелээн.

Богда-хаанның цин династиязын дужур октаан 1911 чылдагы кыдат революциязы моол болгаш тыва улустарның хосталгалыг шимчээшкиннериниң чаа [illegible] дугуй болуру [illegible]. [illegible] тыва араттарның национал шимчээшкиннериниң феодалдар баштап турган болгаш, ук феодалдар боттарының [illegible] турганнар. Моол хааннар болгаш нояннар 1911 чылдың декабрь 1-де богда-кегээн Джебзун-Дамба-хутухтуну хамаарышпас Даштыкы Моолдуң баштыңы деп чарлааш, Азияның чаа теократтыг күрүнезиниң тускай догуннаашкынының дипломаттыг хемчеглер-биле болгаш боо-чепсек-биле деткиириниң дугайында дилегни хааныг Россияның чазаанга киирген.

1912 чылдың январьда Таңды-Урянхайның амбын нояны, бүгүде дарга Комбу-Доржунуң өргээзинге Тываның улуг дүжүметтериниң чыыжы болган, ук чыыш амгы тургустунган байдалда Тываның салым-чолун Россияның авыралының адаанга хүлээп алыр дугайында дилегни орус хаанга киирер деп шиитпирлээн. Ол дилегниң соонда дарый доораан-на Буян-Бадыргы, Тоңмит, Балчыйма, Ажыкай, Манчык олар Даа, Тожу, Салчак кожууннарын, Оюн болгаш Соян сумуларын Моолдуң составынга хүлээп алыр дугайында дилегни Богда-кегээнге болгаш Жалханза-хутухтуга киргеннер. Ындыгның түлээзинде, тыва феодалдарның ол ийи бөлүү араттарның хосталгалыг шимчээшкинин барыын болгаш чоон угланыышкынныг кылдыр ийи чара шаапкан.

Ынчалза-даа Тываның оон соңгаарты салым-чолунуң дугайында айтырыгны шиитпирлээри Даштыкы Моол дугайында айтырыгны долгандыр ур үеде уламчылээн дипломаттыг демиселдиң уржуунда дыка узамдыга берген.

1914 чылдың апрельде Тывага орус протекторатты чарлаан. 1915 чылдың май 25-те Россия, Кыдат болгаш Даштыкы Моолдуң аразынга үш таланың чажыт дугуржулгазын чарган. Аңаа хааныг Россия Даштыкы Моолга хамаарыштыр онза эргелерни чедип алган. Ук чажыт дугуржулгада Кыдаттың автономнуг Даштыкы Моолу кандыг-кандыг девискээрлерден тургустунар ужурлугул дээрзин айыткан (1689—1916 чылдарда орус-кыдат харылзаалар. Официалдыг документилер. М. 1958, арын 104). Хааныг Россия Моолду болгаш Тываны Кыдаттан хамаарышпас [illegible] Үренхай [illegible] бир талазы-биле [illegible] эрге [illegible] тываның девискээри хуваашкын-былаалдың чер болу берген, ол чорук Моолдуң база Тываның тускай [illegible] деделдиишкиннериниң күштелиринге таарымчалыг байдалды тургускан.

Ынчалзажок орус протекторат тываларга чүгүла салдарлыг болган. Ол үеде Россияны хааныг чазак эвес, революсчу улус төлээлээн, ийиги орус революция үнер чыгаан турган, ол бүгү чүүлдер социалистиг революцияның тиилелгези дээш пролетар демисели-биле араттарның хосталгалыг шимчээшкининиң каттыжарын баш бурунгаар тодараткан.

Улуг Октябрьның ачызында тыва араттарның национал-хосталгалыг шимчээшкини чаа кедурлүүшкүнну алган. Тыва араттар хамааты дайынның чылдарында Совет эрге-чагырга дээш демиселче кирипкен. 1919 чылда Хемчикке Колчакка удур тура халышкынны үндүрген, шоолуг улуг эвес партизан отрядтарын тургускулаан, 1921 чылдың мартта кыдат милитаристерниң ийи отрядын узуткаан, атаман Бологовтуң, ак генералдар Казанцев биле Бакичиниң шериглерин чылча шавар дээш демиселге А. Д. Кравченконуң, П. Е. Щетинкинниң, С. К. Кочетовтуң кызыл партизаннарынга идепкейлиг дузалашкан. Тыва нояннар, улуг дүжүметтер болгаш ламалар көңгүс өске туруштуг [illegible]. Хурээнкай буддистериниң баштыңы Лопсан-Чамзы камбы лама колчакчыларны бүгү талазы-биле бурун деткип турган. Буян-Бадыргы ноян баштаан улуг салдарлыг феодалдар Пекин-биле дорт харылзааны тургузарын оралдажып, кыдат эжелекчи отрядтың командылалының бодал-сагыжын бүгү хемчег-биле деткип турган, а нояннар Сотнам-Балчыр, Чылбак гүн, Тоңмит гүн, Манчык гүн болгаш өскелер-даа Тываны Моол-биле улам сырый холбаарын оралдажып турган.

Колчакчыларны чылча шапканының, крайга Советтерниң катап тургустунганының, кыдат милитаристерниң отрядтарын узуткааның болгаш моол феодалдарның отрядының Тывадан үнүп чорааның соонда тыва улустуң бот-башкартыышкынының дугайында айтырыг [illegible]. Ооң түңнелинде тыва улустуң төөгүзүнде эң баштайгы тускай [illegible] күрүнени — Тыва Арат Республиканы тургустунганын чарлаан, ук күрүне чаңгыс зай улусчу эрге-чагыргалыг, түс-түс кожууннарның каттыжылышкынынга үнделилеттинген.

1921 чылдың август 14—16 хүннеринде болган Бүгү-тываның тургустунгак хуралынга 61 кижи олуртунган, оларның аразынга 6 кижи ноян нояннарның уужу, кожуун ноянарының 14 дузалакчыларының бо-ы, 46 дүжүмет, 6 арат турган. Олардан ангыда, хурал болур дээш черге нояннарның болгаш дүжүметтерниң аът-хөлүн ажаап, аъш-чемин кылыр бээр 100 ажыг араттар база келген. База-ла аңаа кызыл партизаннар-биле кады ук төөгүлүг хуралдың киржикчилериниң айыыл чок чоруун хандырары-биле болгаш корум-чурум хайгаарааары-биле 100 хире араттар база келген турган.

ТАР-ның тургустунганын чарлаан Бүгү-тываның тургузуунчу хуралы Төп Хураалы (Тур чазаатты) тургускан. Төп Хураалының составынга 5 ноян база амбын-ноян баштаан ийи улуг дүжүмет кирген. Ынчалза-даа Төп Хураа чоннуң революсчу эрге-чагыргазының болгаш демократтыг национализмниң антиимпериалистиг бүдүүнүң эрге-чагыргазының хүлээлгелерин күүседир ужурлуг турган.

Антиимпериалистиг үе-чадазындан антифеодалдыг, аграр революция боор өөр ужурлуг Тываның национал-хосталгалыг революциязының хөгжүлдезиниң нарын чорудулгазы иштики болгаш даштыкы факторлар-биле тодараттынып турган. Бир талазында, арат бүгүде шуптузу бижик билбес болгаш оларның политиктиг медерели хоюудангай болганының уржуунда, улусчу эрге-чагырганың болгаш партияның органнарын кол дуунда-ла феодал ангының, хүрээ-шажынның төлээлекчилери ээлеп турган, олар колдуунда боттарының ангы талазы-биле эрге-ажыын камгалап турганнар; өске талазында, Тываның депшилгелиг күштериниң Совет Республика-биле эвилели Коминтерниң болгаш РКП(б)-ның Райбюрозунуң деткимче, дузазы ТАР-ның хамаарышпас чоруун быжыглаар, феодализмниң артыышкыннарын узуткаар байдалдарны тургузар талазы-биле революсчу массаларның демиселиниң чедиишкиннерин болуруун магадылаан. Бот-боттарынга чөрүшкек ийи күштер араттарның хосталгалыг шимчээшкининге ийи агымның [illegible] үнделин болган, ол ийи агымның бирээзи ССРЭ-ниң талазын, а база бирээзи — Моолдуң болгаш Кыдаттың реакцыг күштериниң талазын тырткан.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнерниң доктору.

ЧУРУКТА: 1923—1929 чылдарда ТАР-ның Сайттар Чөвүлелиниң даргазы Куулар Дондук, тыва бижикти тургузар талазы-биле баштайгы ажылдарның авторларының бирээзи Моңгуш Лопсан-Чимит (ортузунда) болгаш Коминтерн төлээзи Напов олар.
Курархивтен алган чурук.
Ондар ОХЕМЧИК чара хоолгалап тырттырган.

(Уламчылыг).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улуг ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин дээш [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң [illegible] «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле **шаңнаары болза.**

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Арбуцкий Николай Васильевич — респотребсоюзтуң контроль болгаш бухгалтер учедунуң эргелелиниң начальниги.
Александрова Зоя Михайловна — Кызылдың ТЭС тудуг эргелелиниң ажылчыны.
Антреева Людмила Андреевна — садыг баазазының улуг товароведи.
Ашак-оол Эремаа Нордуповна — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң телестудиязының ассистент режиссеру.
Березина Дина Александровна — ССРЭ-ниң Курхандырылганың Тывада девискээр аайы-биле кол эргелелиниң килдизиниң экономизи.
Боргоякова Людмила Ефимовна — респотребсоюзтуң ревизия комиссиязының улуг ревизору.
Буянды Семен Кунгаевич — Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору.
Валев Макар Георгиевич — респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының начальниги.
Васильев Юрий Кузьмич — кодээ ажыл-агыйы техникумунуң башкызы.
Витютина Ирина Николаевна — республиканың [illegible] эмнелгезиниң санитаркалы.
Гонин Николай Никитьевич — ССРЭ-ниң курхандырылганың Тывада девискээр аайы-биле кол эргелелинде чолаачы.
Григоров Генриг Борисович — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң симфониктиг оркестриниң артизи.
Дивин Татьяна Шырапповна — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң инструкторү.
Дрянных Василий Степанович — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң симфониктиг оркестриниң артизи.
Дулова Галина Ивановна — Тываның электри чет кизиниң машинизи.
Енсак Николай Оюнович — Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң үн режиссеру.
Есаулкова Римма Ивановна — «Тыва автодор» автомобиль оруктарының [illegible] улуг бухгалтери.
Иргит [illegible] Салчакович — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң башкарыкчы зоотехниги.
Киреева Галина Николаевна — респотребсоюзтуң садыг баазазының улуг товароведи.
Кожага Зоя Манчын-Хооевна — хоорайның харылзаа белдириниң операторү.
Контрашов Федор Ильич — Кызыл ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң бызанчы-бетонщиги.
Константинова Валентина Викторовна — респотребсоюзтуң аъш-чем контроль-бүдүрүлгезиниң лабораториязының эргелекчизи.
Косых Алефтина Ефимовна — ССРЭ-ниң курхандырылгазының Тывада девискээр аайы-биле кол эргелелинде килдистиң экономизи.
Кривоногова Ирина Романовна — «Тыва агроснаб» каттыжыышкынының бүдүрүлге килдизиниң улуг инженери.
Куулар Кудук Хом-Оттуковна — Кызылдың № 2 школазының ажылчыны.
Куулар Эзир-оол Ондараевич — Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң кол специализи.
Курагина Алефтина Степановна — ССРЭ-ниң курхандырылгазының Тывада девискээр аайы-биле кол эргелелиниң бухгалтери.
Лепехина Лариса Алексеевна — № 19 ясли-садтың кижизидикчизи.
Лопатчина Анастасия Ильинична — пенсионер.
Лысенко Анастасия Сергеевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң ажылчыны.
Ондар Арбай-оол Норбу-Самбуевич — респотребсоюзтуң контроль болгаш бухгалтер учедунуң эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.
Ооржак Дембүлдээ Оолаковна — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң кол агрономү.
Ошарова Мария Поликарповна — ДОСААФ-тың областы комитединиң начальнигиниң оралакчызы.
Песковская Валентина Ильинична — Кызылдың аъш-чем садыының № 13 магазининиң улуг садыгжызы.
Птухин Владимир Николаевич — Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң техникага хайгаарал талазы-биле инженери.
Романкин Александр Владимирович — респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының чолаачызы.
Сапелкин Валентин Сергеевич — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги.
Саны-Белек Белек Тюлюшевна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң ажылчыны.
Седип Клавдия Григорьевна — Кызылдың № 2 ортумак школазының башкызы.
Соколова Лидия Михайловна — кодээ ажыл-агыйы техникумунуң башкызы.
Солдатенко Валентина Алексеевна — пенсионер.
Статусова Галина Фоминична — кодээ ажыл-агыйы техникумунуң башкызы.
Султреков Тимофей Терентьевич — Кызылдың ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң бызанчы-бетонщиги.
Таспанчин Маинаа Ламажаповна — Кызылдың аъш-чем садыының директорунуң оралакчызы.
Тока Валентин Георгиевич — «Тыва автодор» теле[illegible] сентелге-тудуг каттыжыышкынының инженер-диспетчери.
Тупицын Дмитрий Иванович — башкы училищезиниң таңныылы.
Халина Анна Семеновна — пенсионер.
Чолдак-оол Кара-кыс Кыргысовна — Кызылдың № 2 ортумак школазының башкызы.
Щеголев Федор Иванович — бажың тудуг комбинатының чазаныкчызы.
Ярина Галина Сергеевна — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң план бөлүүнүң башкарыкчы специализи.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Дажы Серенмаа Сүрүновна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.
Дажы Хертек Кудурукпай — «Кара-Хөл» совхозтуң малчыны.
Данов Хертек Самбууевич — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.
Докпаш Иргит Өлчейевна — Шүйнуң санаторий хевириниң школа-интернадының кижизидикчизи.
Иргит Дүмен-оол Дембирелович — «Кара-Хөл» совхозтуң мал талазы-биле инженери.
Каадыр [illegible] Хертекович — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.
Көк Амыр-оол Хертекович — машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи.
Конзай Ламажык Ламажыкович — «Тээли» совхозтуң ажыл-агыйы эргелекчизи.
Ламажап Александр Моңгушович — «Тээли» совхозтуң шаң эргелекчизи.
Маадыр-оол Мукутай Салчакович — «Тээли» совхозтуң малчыны.

(Уламчылыг).

МАНЧЫЗЫН ЧИДИМ. ШАЙЫН ИШТИМ

Чадаана хоорайда № 3 столовая алды оруктуң белдиринде, автовокзал чанында болгаш аай-дедир аргышкан чорумалдарның хөлзээзининиинде харын тоочу чок сагындырар... Янзы-бүрү хевириниң амданныг, чылыг чемнерни белеткеп, изиг, соок суксунну кудуп, чоңгу бараан болуру ындыг-ла бедик эвес, харысалгалыг болгаш нарын ажылдарның бирээзи.

Бо столованың ажылын улуг поварга 14 чыл узуктелиишкин чокка ажылдап келген дуржулгалыг Валентина Сатовна Сат билдилиг удуртуп турар. Найыралдыг коллективте ниитизи-биле 12 кижи ийи залчегде чарлын алган беш хонуктап, чоңгу ак сеткилдиг бараан болуп, манчы-хуужуур, үскен далганныг мүн болгаш өске-даа амданныг чемнерни узуктелиишкин чокка белеткеп, чорумалдарга мактадыг ажылдап турарлар. Ынчангаш коллективтиң кежигуннери сөөлгү беш чылдарда районнуң хереглекчилер ниитилелиниң ниитиниң чемнеништиг черлериниң ортузунда калбарган социалистиг чарыжынга доктаамал бирги, ийиги черлерни ээлеп, өртектиг белектер, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнадып, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп турар болгаш ажылдың чажыдынче улам ханылап, чаа чүүлдерни билдилиг шиңгээдип ап келгеннер. Ооң тодаргай чижээн ай, квартал планнарын доктаамал 103-тен 112 хуу ажыр күүседип келгенин чугаалаарга-ла четчир.

Депшилгелиг арга болур аренда керээзинче бо найыралдыг коллектив 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп, боттарының күзели-биле кирген. Ында ажылдың темпизи ынчангаш улам шапкынчаан.

Чемниң дээжизин делгеп салган, даңзылай бижээш асканн-даа болза, залчегде турарлардан поварлар оларның чүнү чиирин айтырган, ону-мону алырын авилеп сүмелээн турарлар... Ол чоп, далаш кижи саалын номчуваймн барып-болур, үе кызыы болгулаары магат. «Манчы бар! Дүлүптейн бе?» дээн айтырыг бо-ла дыңналыр. Чагыгны кылгаш, манап олуруптар, ынчанмайн каңчаар, дузу, кулчазы четчир, чаглыг аъттен ак далган-биле туткан чылыг манчыны кым чиксевес боор.

№ 3 столованың саналдар болгаш хомудал дептерин номчуп көргеш, чемненикчиниң сеткили хомудаан чангыс-даа состерин дилээш тыппадым, чүгле аъш-чемниң арбынын, поварларның арыг-чырыын мактап бижээн одуруглар-биле дооскан болур чорду. «Силерниң арапарда кымнар кызымак ажылдап турарыл?» — деп, улуг повар Валентина Саттан сонуургап айтырдым. «Кайызы багай, эки дээр боор, чангыс кижи дег сагыш-сеткилдиг, быжыг найыралдыг кыстарым шупту шалыпчылар-ла болгай» дээрге повар кыстарның сеткили хангалыг чангыс угда каттыржы каапты лар. Тавак долу изиг манчызын, саржагзыг, сарыг, сүттүг шайын иштим, тоттум. «Чоруунар чогузун, чоңга төлептиг бараан болунар, Валентина Сатовна» деп сеткилимден сөгледим.

Аракчаа ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район.

КАРЫЛГАЛЫГ ИДИКТЕР

Кызылдың алгы заводунуң багай ажылын, ооң бүдүрүп турар продукциязының хемчээлиниң эжээжин, шынарының багайын солун, сеткүүлдерге, радио, телевидениеге та кажандан бээр шүгүмчүлеп келген чүве. Завод дүктүг чүве болза — тазаргыже, тос чүве болза — оюлгуже болган. Ынчалза-даа шүгүмчүлелден заводтуң ажылы экижип, продукциязы көвүдеп, шынары бедий-даа бербээн. Карылгалыг бүдүрүлгелерниң саныында артышаан. Ооң чылдагааны чүдел? Республиканың чурттакчыларынга кончуг чугула продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгениң ажыл-ижи чүге өөнделевейн келгенил?

Ол дугайында бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Моңгуштуң заводтуң экономизи А. Н. Шашкин-биле интервьюзу парладывыс.

— Эрткен 1989 чылда заводтуң ажылының түңнелдериниң дугайында сан-чурагайлардан адап көрүңерем.

— 1989 чылдың планы ёзугаар 120 муң эжеш кидис идикти, 87 муң эжеш хөм идикти бүдүрүп үндүрер ужурлуг турган бис. Херек кырында 104 муң эжеш кидис идикти, 77 муң эжеш хөм идикти бүдүрүп үндүрдүвүс. Завод планын бо чылын база күүседип шыдаваан. 2 миллион 585 муң рубльдиң продукциязын сайгарар ужурлуг турганда 2 миллион 181 муң рубльдиң продукциязын сайгардывыс. Эрткен чылды 198 муң рубль карылгалыг доосkan. 1990 чылда база биске карылганы баш бурунгаар планнап каан. Ооң түңү, чижеглеп алырга, 126 муң рубль хире.

— Карылганың үнүп турар дөзү чүдел деп тайылбырлаар силер, Аркадий Николаевич?

— Мында чылдагааннар-ла хөй. Ону номчукчулар билир-ле боор. Ол дугайында та чеже катап бижээн чүве. Хамыктың мурнунда заводтуң дериг-херекселиниң эргижирээни. Бөгүнгү байдалды алыр болза, дериг-херекселдиң барык шуптузу 10 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде ажылдап турар. Ооң эвээш кезиин солаан. Бо ажылда бир стратегтиг деп чугаалаар чүве бе, частырыг бар. Дериг-херекселди солуурда технологтуг шугумда дериг-херекселдерни бичиилеп, кезек-кезектеп солуур-дур бис. Ындыг боорга, шугумда бир-ле дериг-херексел үрелирге, продукция бүдүрери ниитизи-биле туруп алыр. Ол чүгле заводтуң бодундан хамааржыр эвес, а алгы, дүк болбаазырадып продукция бүдүрүп үндүрүп турар адырның ниити четпес-дир. Мен бодум хууумда болза, заводтуң дериг-херекселин харын-даа солуп октапса деп бодаар мен. Сатып ышкаш чүве кала турар боор.

Оон ыңай, продукция бүдүрери-биле өске черлерден ап турарывыс чиг эттиң шынары дыка багай. Бистиң ажылывысты продукцияның шынарын хынап турар органнар чиг эттиң шынарын хынавайн турар силер деп бисти буруудадып турар. Ол шын-на харын, ооң шынарын хынап-даа турар болган болзувусса, демей-ле хүлээп алыр апаар бис. Чүге дээрге ол чокта заводтуң ажылы туруп алыр. Чиг эт ээзинин холунуң адаанда-дыр бис.

— Чиг эт чүү хамаарылыл, ону кайын ап турар силер?

— Ол дээрге хөй дүгү-дүр. Ону Туркменияидан Тываже сөөртүп экеп турар. Оон шынары багай деп чүве каракка көзүлдүр-ле илдең. Шык дээрзи суг, хол-биле тударга-ла билдинир. Чиг эттни чүдүрүп чоруткан ажыл-агыйларга торгаал онаар арга чок. Чүге дээрге дүктүг хөй кезин орукка чоруп ора, шыгып каан боор-дур. Ону сөөртүп экелген демир-орук, автотранспорт ажылдакчыларынга буруунү канчаар онаарыл? Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, буруулуг кижи тывылбас. Хөм идиктер [illegible] шынары база шоолуг-ла эвес. Оон шынарын хынавайн турарывыста бистиң бурувус бар. Тускай лаборатория чок. 1990 чылда [illegible] Дериг-херекселди тывып каан.

— Туркменияидан ап турарыңар дүк онзагай шынарлыг дүк чүве бе?

— Онзагай чүзү-даа чок, дүк ышкаш дүк-ле чүве. Тываның хойларының дүгү ышкаш бөдүүн дүктүг хойларның дүгү. Ылгалыр шынары-даа чок. Дүктү албан-на Туркменияидан сөөртүр деп, та кажан доктаадып каан чүве. Шаанда алгы заводу Тываның малының дүгүн, кежин ажыглап турган. Заводтуң амгы күчүзүн ап көөр болза, аңаа чылда 155 тонна хойнуң чазын кыргаан узун дүгү херек. Ол хире бөдүүн хой дүгү-биле Тыва заводту хандырып чүге шыдавас деп. Оон ыңай, күзүн агарлап кыргаан хойнуң чолдак дүгү херек, 10-12 тонна хире. Ону харын өске черлерден садып ап болур-ла ыйнаан. Тываның совхозтары хойну күзүн агарлап кыргывайн турар. Кыжын хойларга соок болур иргү бе дээш. А тывалар хойну күзүн агарлап кыргып ап чораан деп база дыңнаан кижи мен. Ооңун болап көөрге, агарлаан дүктү тып ап болурунуң аргазы республикада бар хире-дир.

— Заводтуң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының шынарын бедидерниниң кандыг аргаларын көрүп турар силер?

— Бир эвес бистиң продукциявыстың шынары эки болган болза, ону калбаа-биле садып болур. [illegible] идиктерни [illegible] Красноярск [illegible] тээи чиигеткеш, садып турар. Продукцияны браклаан, өртээн чиигеткен, сортун кудулаткан дээш улуг карылгага таваржып турар бис. Кижилерниң материалдыг сонуургалын көдүрериниң аргаларын ажыглавайн турары ажылчыннарның продукцияның шынары дээш харысалгазын бедитпейн келген. Заводка кээп турар дүктүң, хөмнүң дээш өске-даа чиг эттиң шынарын хынап, тодарадып турар апаарга, ол арганы ажыл төлевиринге кирииштирериниң оруктарын тывар апаар бис. Дериг-херекселдерниң эргижирээни, продукцияны шынарлыг кылдыр бүдүрерингe доктар боор турар. Чижээлээрге, идик хептери-дир. Оларның чамдызының хевири баксыраан, а бичии уругларга идиктер кылырынга херек хептер шуут чок. Дериг-херексел багай дээриниң дугайында хөйну чугаалап болур, [illegible] даары ылап-ла дыка берге. Социал айтырыгларны шиитпирлээринге акша-хөреңги херек болгай. Бис ону ажылдап ап шыдавайн турар бис.

— Берге байдалдан уштунуп ап болуруңуң аргазы бар бе?

— Чок боор бе. Ону дараазында сан-чурагайлар-биле бадыткап болур. Завод 1984 чылда 490 муң рубль карылгалыг турган, 1985 чылда 305 муң рубльге ону эвээжеткен, 1988 чылда 156 муң рубльге келген. Эрткен чылын 198 муң рубльче дедир көдүрүлгени ол-дур. Идегел бар ышкажыл.

Бистиң хамааржып турарывыс адырның таладан кичээнгейниң кошкак боор келгени база заводтуң ажылынга салдарлыг болган боор. Республика 1991 чылдан эгелеп, девискээр аайы-биле бот-эргелге-чарылга байдалынче шилчиир дээн болгай. Ынчан түс черниң дүгүн, алгы кежин ажыглап ажылдап болур. Чиг эт берип турар ажыл-агыйлар-биле дорт харылзааларны тургузуп, [illegible] хамаарылгалыг ажылдаарының аргазы тыптып келир-дир. Ынчан продукцияның бот-үнезин [illegible]. Амгы үеде Туркмениядан дүк сөөртүп алырынга [illegible] чарыгдалдарны үндүрүп турар бис. Заводтуң дериг-херекселдерин [illegible] талазы-биле айтырыглар тодаргай апарза [illegible]. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, девискээр аайы-биле бот-эргелгеже [illegible] турар бис.

БАЖЫҢНЫ БЭЭР

Редакцияга Самагалдай суурнуң чурттакчызы М. К. Ширимельдиң чурттаар бажыңы тар, ийи өг-бүле чаңгыс бажыңда чурттап турарының дугайында. Улуг оглу болгаш ооңуң ээзиниң ажылдап турары черн районнуң техниктиг сентелге чорудар бүдүрүлге чериниң профэвилел комитединиң ооң өг-бүлезинге бээр кылдыр шиитпирлээн бажыңын өске кижиге бергенин хомудап бижээн.

Айтырыгны өөренип көөрү-биле чагааны Тес-Хем районнуң күүсекчи комитединиң даргазынче чоруткан.

Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы К. Л. Лапчааның редакцияже чоруткан харыызында мынча деп бижээн: Самагалдайның техниктиг сентелге чорудар бүдүрүлге чериниң 1990 чылдың январь 10-да эрттирген профком хуралынга хомудакчы М. К. Ширимельдиң чурттап турар байдалын бүгү талалыг өөренип көргеш, бо чылдың II кварталында бажың бээр деп шиитпирлээн.

Сибирьниң национал театрларының фестивалы

«АГЛОНА, ЧУРТТАП-ЛА КӨР»

Сибирьниң национал театрлар фестивалынга Хакас автономнуг областың шии театрының артистери боттарының көргүзүглерин «Аглона, чурттап-ла көр» деп ийи кежегелиг шиизи-биле эгелээш, кызылчыларны эрткен дыңнанмыр хүнде өөрткен. Ооң автору Юрий Топоев 40 чыл четпээн хирезинде, алды шинни чогааткан. Оларның ийи-биле таныжар аас-кежиктиг бис. Өннүктерниң шиизин кым сонуургавас боор, көрүкчүлер залының олуттарын кызылчылар шагдаа-ла эелепкен.

Шииниң кол рольдарын күүседип турар артистерни таныштырар боладывыс. Аглонаны артист Фаина Боргоякова, солаан Ожаманы Юрий Топоев (автор), бай Иреллейни Георгий Сагалаков, намчы Аркайны Игнат Кайдалаков олар овур-хевир бүрүзүн көрүкчүлерге уран талантызы-биле дамчыдып шыдаан деп болур. Ук шиини дыка чүүл талазы-биле таныштырар Василий Иванаева көрүкчүлерге хакас улустуң амыдыралынга болган эргиен чурттаганың бир болуушкунун шии дылы-биле дамчыдып шыдаан боор бис дээрзин бадыткап чугаалаар.

Үжен чылдарның эгези. Тывага дег хакас чон аас-кежиктиг амыдырал дээш актар биле кызылдарның аразынга чидиг демиселдиг үениң кижизи болуп үнген. Чылча шаптырган ак солаанар чүнү кылырыл? Оларның арткан ийи ырбанчы Совет эрге-чагырганың башталдызын мурнакчы кижилерин ийи-бирлеп өлүрүп турган, чок кылып соглаге-биле чон аразынче киирер сорулгалыг. Ынчангаш солаачнар тайга черге чедип келир. Бирги кежигин ынаар эгелээр.

Кайгамчык чурумалдыг тайга чер. Бай Иреллейниң ааңнаргай чаңгыс өө кестүп келир. Нам кежигүну Ожаманың авазын өлүрүп каан ак солааннарның бирээзи анаа чаштып турар. Ол байның чачтыг урууннга намчы Аркай ынак. Уруг адазының ооңда ымнын чаштып турарын билир болгаш, чонга багай чүве кылырын соксадырын арын-нүүрге ыяттыг болурун чугаалап турар. Алыс хамындан чаа эрге-чагыргага хөнну, чок бай болгаш ак солаан ооң чугаазын кулак дашты-биле эртиринтерлеп. Ийиги көргүзүг ындыг уткалыг. Ол тайга черге амыр-шимүүгге туттурган, авазын өлүрткен намчы Аркай чедип келир. Ынчап ол байның чарап уруу-биле ужуражы бээр. Аглона аныяк намчыны чаа амыдыралдың тутулунга чедир демиселдиртийнче барып-ла кайгырып турар. Ол үеде байның эштенчизи болуп мегеленип келген ак солаан ооң авазын өлүрген кижи суурда деп чугаалап, авыяастай турган, ону ынаар чорудуптар Ынчан бай бодунуң уруун суурда чурттап турар сээдең тенеткен-биле өгленчип алырын дужаар. Бай аъттарын көөрү-биле оларны кааптар, аргаже базыптар. Ак солаан чааскаан артып калганын ажыглааш, уругже шурай берген, күштеп-чазарлап кааптар. Базынганган, чазарлаткан уруг ол черден дезиптер. Адазы уруу-биле чүү болганын билбес, аъдын чедип алган чедип көөр Ак солаан ооң уруун кымга-даа ашанка бербезин, харын-даа боду кадай кылып алырын аазаар. Олар ынчаар дугуржуп алыр. Үшкү көргүзүг ынчаар доостур.

Дөрткү көргүзүг. Тайга чер. Аглонага амыдырал ам төнген. Ол бужартаткан-даа болза, намчы Аркайны дилеп чоруур. Олар сагыр душ бооп ужуражып келирлер. Ынчан уруг оон-биле чүү болганын ынакшаан кижизинге чажыт чокка то каап боор. Ынчангаш ону кадай кылып алырын дилээр. Намчы дедир тепкеш турар болгаш хая көрнүп чорупптар. Ол үеде уругну күштеп-чазарлаан ак солаан чедип келир. Уруг мунгаралын чугаалап, ону ам кым-даа кадай кылбазын сөглеп турда, кады Саян ажыр Тываже дезе бээрин ак солаан оон дилээр. Ак солаан чеже-даа ооң кадайы болурун дилээрге, уруг чөпшээрешпес. Ак солаан өгден бурт кынныр. Ынчан чааскаан мунгарап орган уругнга адазы кылаштап келир. Адазын Аглона база Саян ажыр чорүй баалы деп дилээр. Бай адазы ямылардан, Совет эрге-чагыргадан ожээн негеп алырын бодаан ынавас. Бешки көргүзүгге база тайга чер кестүп келир. Ак солаан байның уруун манап орда, ол чедип келир. Намчы Аркайны өлүрүп каарын урудан көгдүп, контактап турган дилээр. Ам канчаар, уруг чөпшээрежир ужурга таваржыр. Кедээ Совет күүскомунуң бажыны. Аглона анаа чедип келир. Ооң кол сорулгазы ак солааннын дилээн ёзугаар намчыны өлүрээн турган. Ындыг амыр чүве кайда боор, уруг ол хүлээлгени күүседип шыдавас болган. Ынчангаш ол чорүй баар. Ол үеде уругнуң адазы бай кирип келир. Ол Аркайны мээң уруумну күштеп-чазарлаан сен, ынчангаш калайланып алыр ужурлуг сен деп чугаалаар. Ынчалза-даа намчы шуут удур болур. Бир-тээ, ындыг болганда ак солаан ок-чемээн эккел, дужуп баар болза, ооң амы-тынын арттырарын дилеп турум бээр, алдыгы көргүзүг ынчаар доостур.

Ам сцена кырында байның өө турар. Аглона чааскаан ак солааның ылап-ла чедип келирин бүдүү билгеш, манап орар. Ол чедип келирге, уруг дайзынны боолааш, чазылтар. Ынчап уругнуң адазы келгеш, бир эвес ак солаан боо-чепсээн эки тура-биле дужаап бээр болза, ол дириг артар дээрзин дыңнадыр. Уруг, ак солаан, бай адазы амы-тынныг амыдырап артын каар. А ооң бодунуң мурнунда амыдырал ам төнген. Ынчангаш өлүр деп шиитпирлээр. Ол үеде кызыл шериглер байның өөн бүзээлеп эгелээр, Намчы Аркайдан Аглона ак солааны салым чорудуптарын. Саян ажыр чорүй баарын дилеп турар. Ак солаан нагаан-биле уругну боолаптар. Ол өлүр. Ол дугайын намчы Аркай биле солаан Ожама кымга-даа ыттавас болуп дугуржуп турар-биле шии төнер.

Хөй катап дыңнаарының ормунга чаңгыс катап көргени дээре дижир болгай бис. Ынчангаш хакас өннүктернин «Аглона, чурттап-ла көр» деп шиизин номчукчуларның көргеш, аңаа хамаарыштыр санал-бодалдарын бижиир боор дээрзинге идеген турар бис.

Хакас драматург Юрий Топоевтиң ийи дугаар кадарымчыг «Мерген-оол биле Биртал-кыс» деп шиизин ынаанчылар база улуг сонуургал-биле көөр аас-кежиктиг болурлар. Ук шиниде кол рольдарны хакас театрын суугалыг артистери ойнап турар. Мерген-оолду шиниң автору Юрий Топоев, Биргал-кысты Фаина Боргоякова, Никофорну Игнат Кайдалаков, Тананы Эсфира Миягашева олар чедиишкиниг ойнаар. Ук шиини режиссер Василий Иваадаев тургускан.

Шиниде хакас ийи ог-бүлениң амыдыралын тоожуп көргүскен, Бир ог-бүлени кадайы, өскезин аңаа баштап турар. Оларның аразында маргылдаалары, чорудуглары, кайы-даа ог-бүлениң социал айтырыглары көрүкчүлер ук шиини көргеш, улам тодаргай билип алыр. Ынчангаш өөң утказын тодаргайы-биле биживес дээ боладывыс. Ук шиилерни национал дылынга чорудар, ынчалза-даа шии бүрүзүн синхронунг арга-биле орус дылче очулдуруп турар. Хакас дыл тывалары-биле дыка дөмейлежип болганындан шиниде болуушкунуң маадырларының чугааларын кижи хостуг билип ап болур чолдуг. Моон мурнунда чылдарда хакас артистерниң «Хаырыманның өзен» деп шиизи тыва көрүкчүлер онзагай чок көргеш, алыс утказын билип алган болгай. Хакас өннүктер Сибирьниң национал театрлар фестивалынга киришкеш, чаңгыс бар чыда, чамдык районнарга шиилерин ойнаар бодап турар. Алтай артистер база ынчаар күзелдиглер.

Национал театрлар фестивалы уламчылап турар. Ынчангаш номчукчу бүрүзүнүң өннүктерниң шиилерин чаңгыс-даа эртпейн көрүп дыңнап-ла кузээр-дир бис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Бөгүн — Делегейниң театр хүнү. Ону театр ажылдакчылары боттарының чогаадыкчы ажылдажы-биле демдеглээр. Бо хүнге уткуштур Сибирьниң национал театрларының фестивалы Азия төвү Тыва черде болуп эртип турар. Кызылчылар Хакасияның, Якутияның, Даг-Алтайның база Тываның шиилерин улуг сонуургал-биле көргеннер.

ЧУРУКТА: национал театрлар фестивалының киржикчилери бөлүк артистер болгаш театр ажылдакчылары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КОЖАМ ДУГАЙЫНДА

Оон бээр чээрби чыл эрте берген. Школага өөренип чорааш үемде, чаңгыс партага үргүлчү-ле кады олуруп чораан кожам дугайында каш сөс бижип көрейн.

Ооң ат-сывын долузу-биле Марат Салчакович Мөртай-оол дээр. Ортумак школаның соонда, Кызылдың башкы училищезин дооскаш, бо хүннерге чедир башкының чаагай ажылы-иштинде бараан болуп чоруур.

Марат Салчакович бо хүнерде Шуйнуң кадыкшылга школазында эге класс болгаш музыка башкылап ажылдап турар. Башкылап келген класстары чылдан чылче эки түңнелдерлиг болуп, чус хуу өөредилгени чедип ап келген.

Уругларның эстетиктиг кижизидилгезинче кичээнгейин доктаамал угландырып келген. Ооң дерип алган музыка кабинеди ол школаның бир каазын алган турар. Ында хылдыг хөгжүм херекселдерин чурум-чыскаалдыг ажыглап каан, музыка талазы-биле улуг совет композиторларның мерген сестерин чараштыр бижиглеп каап, хылдыг хөгжүм херекселдериниң нота талазы-биле дүрүмнери дээш черле өй өрттүлдиң шевергиин сурген. Ында таныш кадыры-бүрү чечектерниң чаагай чыды кижиниң сеткилин сергээп бээр. Марат Салчаковичиниң кадыкшылга школазында өөреникчилер болгаш башкылар коллективин хүндүлээр. Черле ынчаш ол бичии ступжугаштыың улуг, биче кижилериниң хүндүткелин чаалап алган дилимде хөөредиг эвес. Ол хөй чугаага хөнүү чок, сонум, топтуг, бүдүштүг кижи. Бодунуң өөреникчилеринге оларның төрээн адазы дег ындыр сагыш човаан чоруур. Ооң өөреникчилери Артышмаа Ооржак, Чодураа Херлең болгаш өн-даа өскелер дошпулуур, мандолинага болгаш баянга ойнаарынга бедик мергежилдиин көргүзүп турарлар.

Кадыкшылга школазының өөреникчилери районнуң школачылар аразынга эртиирип турар уран чүүл көрүлделеринге багай эвес түңнелдерни чедип ап, шаңналдыг черлерни ээлеп келгеннер. Бо талазы-биле Марат Салчаковичиниң киирип келген үлүг-хуузу улуг. Ол чүгле өөреникчилер аразынга эстетиктиг кижизидилгени чорудуп турарындан аңгыда, бичии суржугаштың улуг кижилериниң концерттерин хаара тудуп келген. Ооң тургускан чогаадыкчы концерттерин кожаны Шуй суурнуң чурттакчылары каш удаа сонуургап көрген.

Өөреникчилерин кижизиг, эки ажы-чаага Марат Салчакович өөредип келген. Кандыг-бир херек ужуруунда кадыкшылга школазынга чеде бээр болзунарза, ында өөренип турар өөреникчилерниң хүндүлээчелин дораан-на эскериң каар силер. Аңаа келген чонга улуг, бичии өөреникчилер мурнун былаажып, менди-соруун чедип келирлер.

«Ажылынга кызымак хейниити ажылынга идепкейлиг, дыңнангыр болгаш сагыш-човангыр башкының коллективтин хүндүлээр» — деп, ооң дугайында чылыг сөстерни кадыкшылга школазының директору, хоочун коммунист Дава Дилгижекович Донгак чоргаарланып чугаалап олурар.

Бодундан болгаш өскелерден негелделиг болгаш ажыл-ишчи башкының кадыкшылга школазының коллективи каш чыл улаштыр профэвилел комитединиң даргазынга соңгуп келгеннер. Ол хүлээлгезин бедик бүгүрел-биле күүседип турар.

Марат Салчакович бедигиң кады төрээн акызы, республикага ат-сураа билдингир, уран артиненис чорааш Чылбак-оол Мөртай-оолдан сценанын чажыттарын хөйү-биле өөрениш, билип алган. Ол шиилерин-даа тургузуп билир, рольдарга ойнап бергенде профессионал артистер дег хуузун көргүзүп кижи. Олга чоруу-биле 1987 чылда аңаа Шуй Бүгү-россия фестивалының лауреады атты тывылган.

Ооң кызымаккай ажылынын районнуң улуг өөредилге болгаш культура кижилери үнелеп, каш удаа шаңнап, мактап келген. «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хүндүлүг атты чаалап алган.

Хууда дузалал ажыл-агыйын кедээ суурда сайзырадып чорур башкыларының бирээзи. Марат Салчакович хөй, ошкуну болгаш бода малды бодунда тудуп турар. Огородунга чылдың-на негааны болгаш картофельди тарып өстүрүп турар.

Марат Салчаковичиниң өөнүң ээзи Тамара Мортай-оол база-ла уран чүүлге сундулуг, ырлаарынга ынак, ол суурда идепкейлиг хөй-ниитичи херээженнерниң бирээзи. Хол изин бут часпас дээри дег оларның оглу Анзор Мортай-оол Кызылдың уран чүүл училищезиниң хөгжүм салбырында өөренип, адазының изин истеп, тематигу болур кылдыр өөренип турар.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга району.

ТВ

МАРТ 27

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Чаражын Заурпурун аргазы». Барымдаалыг фильм. 8.50 «2». 9.35 «Ол болган... болган». 9.55 Уругдар шаңы. 10.55 Кино. Чер. Октаргай. 11.55 Барымдаалыг фильм. 12.25 Конгааш гренлама, информация чарлалдары. 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Комсомол-биле чугаа. 17.15 Фильдерия телевизионажынын программалары. 17.45 «Өттүрлезир». Үтүку класс өөреникчилеринге литератураны демнедирге. 18.30 «Үе». 19.00 Уругдарга фильм. «Мөгүрн Чинкы» «Ченил ...». 20.10 ССРЭ-ниң улустуг артизи М. Лиепаның чыраан тургускаалынга барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.20 Чечерлер. 21.40 «Сеес». Литератураның ... 23.40—00.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

10.25 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.40 Физиктиг дыт. 2-ги чылы. 12.10 «Роботтар-биле баштактанмас». 13.20—14.05 «Варьтаны чери». 2-ги сериязы. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Экономика болгаш бис». 19.35 Медээлер. 19.40 Медээлер. 19.45 Тураң хоорай школаларының концерти. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчынтыг удунар, чаштар!» 20.30—23.05 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чарлалда (21.30) — Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 19.30 Литературжу номчулгалар. В. Быков. (Рассказтар). 20.10 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 20.15—20.30 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

МАРТ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ак соок» («Арменфильм» кыстап) 9.30, 19.20 (уштакан). «Башкарыкчының ужудуушкуну» (АКШ) 11.30, «Мөге даңгырак» (Индия, 2 сериялыг) 13.20, 16.20. Көрүлде залынга: «Бир эвес мээң-биле кады болзуңза» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» 9.00, «Чаан соотүнден бүткен чүүл» 11.00, 14.10, «Серваның делгерезин!» 12.30, 15.40, «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 16.40, «Кедээшкин» 19.30, 21.20 шактарда.

«КАА ХЕМ»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 12.00, «Султан Бейбарс» (2-ги фильмниң 2 сериязы) 13.50, 16.30, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Октаргайда эгелер» 11.00, «Будалчак шил деринишкин» 12.30, 14.20, 16.20, 18.20, 20.20 шактарда.

ЕНИСЕЙ»: «Крокодил Данди-2» 17.20, 19.20 шактарда.

АГААР

Республикага эдир булуттаар, чагбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 2—7, а чамдык районнарга 9—11 градус соор. Хүндүс 6—11 градус чылыыр. А чамдык районнарга ийи градус сооктан 3 градус чедир чылыыр.

Кызылга чагбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 3—5 градус соор, хүндүс 7—9 градус чылыыр.

ХӨӨМЕЙИМ КАГБАС-ЛА МЕН

Эрзинге күрүнениң ыры болгаш танцының «Саян» ансамбльдиң бөлүк артистери эртиен соңгулдаалар бүдүүзүнде аалдап чорду. «Аян» ансамбльдиң солизи, республиканың культура хөгжүлдезинге төлептиг салыышкыны дээш чоокта чаа Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп бедик ат-биле үнелеткен Надежда Шойгу база көрүкчүлерге аян тутту. Мен амы-хууда Алдын-оол Севектиң, Борис Моңгуштуң хөөмейин, сыгыдын ол хүн Бай-Даг суурнуң Культура бажыңын долдур олурган улуг, биче көрүкчү-биле бир дениге онза сонуургадым. Алдын-оолдуң каргыраазы кежээ-ле-дир. А Борис мындыг аныяк-чалыы кижи хирезинде алдарлыг артист атка анаа эвес четкен дээрзин ынчан бүзүревес аргавыс чок болду. Эгээртинмес талантының ээлериниң хөөмей сыгыдының сөстерн сыгыптар аяңынга, оларның агын шырайынга бүрүн дүгжүр чорду. Ылангыя оларның үечергези кыстарның бүдүү чанып органнарын карак уштап көрдүм.

Чижээ, А. Севектиң бир куплет кожамнын адаанда киирдим:

Ыйнзатылар салгын-хады
Ыңай хадып чыдыр-ла
боор.
Ында-бирек кыс-ла өөрүм
Ындын бодап олурлар
боор.

Чараш, назы-харынга дүүшкен аа? Республиканың хөөмей фестивальдарынга ажыл аайы-биле киришкеш, «чаш» оолдарның азы удуругу диштери чок бир чамдык ыырган ирейлериниң ынакшыл дугайында бадырган турарынга амы-хуумда таарышпас кижи чордум. Ук ырылар оларның хар-назынынга дүүшпес чүве болганда, кулакка база кандай дыңнаар чордум. Ооң аңгыда бары кижи бүрүзү турус келгеш, «Моңгураам», «Хемчиим», «Улаатайым», «Чаданам» деп туруп бээр хөөмей сыгыттан уштунар үе ам черле келген боор. «Чаңгыс оруктаан» патефон инези эвес. Бо талазы-биле бистиң шүлүкчүлеривис тыва хөөмейжилеривис оран-делегейге бисти алдаржыдып чорууп болганда, оларга таарымчалыг сөс-домактардан чогаатчып бээрн күзенчиг. Орус, тыва дылдарга бир дөмей.

Аидымызында... Олар боттары-ла ынаар борастаныш чоруурлар. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Борис Моңгуш артында холунда ооң бодун «хөөн киирип», сеткил-сагыжын сергедип чоруур хөгжүмүнүң херекселин алгап-йөрээн турганынга онза таарыштым:

Кожа-кады чонум келгеш,
Мактап чанар чанзымайны.
Кожамыктап ойнап-ойнап,
Мага ханар чанзымайны.

Бо шүлүкчүгеш бедүүн, арай кандай дыңналыр болзажок, бүгү ханы утка аныяк артистиң дүн-хүн чок ойнап чоруур хөгжүмүнге өөрүп четтиринишкинде барык ханы сиңниккен-дир. Б. Моңгуштуң база бир кожамын кижи сактып алырда бези белен чоржук. Чүге дизе, ында деңнелтелер хөй кирген, чаңгыс сөстү ийи утказыг ажыглаан, ында оолдуң кыстың кылдыныгларын көңгүс ийи башка боп төнер. кыс Ий суруунче чорүй баар, а оол Ийден (даг овуру) харап чыгып каар дээн ышкаш. Аота Тожу чер иштиби, а Хемчик ичек-биле (шары база) ылап-ла бай дээрзин тодаргай. Ам ол чаптанчыг, харын-даа каттырынчыг олургуларны номчукчуларга бараалгадып көрейн:

«Ийи мунган Тожу кызы
Ий-ле суурже чана-ла бээр.
Ичек (шары) мунган Хемчик оглу
Ийдеп харап турүп-ла
каар...

Седип МОНГАЛ.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ КОЛ ҮНДЕЗИНИ

Удавас май 1-де, 9-та районнарга, Кызылга тыва хүреш маргылдаалары болур. Бистиң хоочун-даа, аныяк-даа мөгелеривис аңаа белеткелдиг хүн бүрүде чорудуп турар.

Хоочун мөгелер, тренерлер хүрештиң хөй янзы аргаларын тайылбырлап, ону солуннарга бижээн. Номчаан мен. Ол бистиң чаа эгелеп хүрежип чоруур аныяк мөгелеривиске улуг деткимче, дуза болурун билир мен.

Алдан чылдан соңгаар хүрежип келген хоочун-даа, аныяк-даа мөгелерни хөйнү көрүп келдим. Мөге кижи чанагаштанып каш олурда көөрге, кижиден аңгы шыңганнарлыг болур ышкажыгай. Оон ынай бир эскерген чүвем бо. Кожавыс Моолдан аалчы мөгелеривис биске чылдың-на келир. Оларны бистиң мөгелеривис-биле деңней көрүп олурарга, ылгалдыг болдур эвеспе. Дүрт-сыны, эъттаны чараш. Шыңганнары мөчек-мөчек. Ында чажыт чок. Олар бичиизинден-не күш-ажылга ынак болуп, күш-дамыр сайзыралын доктаамал чорудуп келгенинде деп бодаар мен. Колла чүве — буттары быжыг турууштуг. Дөңмээниң, хокпалдайының шыңган эъттери аңгы-аңгы, мөчек-мөчек болгулаар-дыр.

Бистиң улуг-даа, аныякдаа мөгелеривис чүге ындыг эвезил? Көрүп олурарга, буттарының шыңган эъттерин эки сайзырадып албаан боор. Ынчангаш быжыг, күштүг турушку чок болур. А ишти-хырнып чүге тыртып билбес чүве ийик: оозун дээрге сула салыпкан, улуг-ла холбегер чүве. Чараш эвес, көрүш чок. Маңаа хамаарыштыр чүну чугаалап болурул? Бистиң аныяк оолдарывыс хоорай, суурларга өскен болгаш бичиизинден-не күш-дамыр сайзыралын кылып, күш-ажыл-биле ханы харылзаа чок болганындан ындыг боор деп бодаар мен. Олар хөрээниң, холдарының шыңганнарын сайзырадырынче сагыш салгаш, а буттарын эки сайзыратпайн баргылаар-дыр. Мен бодап көөрүмге, мөге кижиге база бир улуг «даянгыыш» буттары болур ужурлуг. Ынчангаш тренировка үезинде буттарының күш-дамыр сайзыралынче кичээнгейни салза чогуур.

Олимпий оюннарының үш дакпыр чемпиону Иван Ярыгин 50 километр дистанцияны шошкуп эртип турган болгай. Ону бодап көөрге, ийи буттуң күш-дамыр сайзыралын ол бирги черге киирген, тиилелгениң эге үндезини оон эгелээр кылдыр санап чораан-дыр.

Сөөлгү үеде аныяк оолдар бут-биле кылыр аргаларны ажыглап билбезиниден холдар-биле тудуп алгаш, эгин солаандан салдыныштап кайы бирээзиниң ходелирин манап, хөй үе-шак чиңнип, боттарының күш-шыдалын тедүп, көрүкчүлерге үне чок болуп, чалгаарап каш туруп бээр апарган. Ындыг чижектер болуп эртен маргылдаалар үезинде дыка хөй таварышкылады. Мону моон соңгаар бир янзы шиитпирлеп көөрү чугула боор.

Мен маңаа чаңгыс чижектен киирейн. Хоочун мөге Додоо Куулар ышкаш ийи буду-биле чараш аргалар ажыглап хүрежир аныяктар көрбедим. Ол холдары-биледаа, буттары-биле-даа чараш аргаларны деңге ажыглап, дүрген хүрежир чаңныг кижи. Ол чүну көргүзүп турар-дыр. Хол, буттуң күш-дамыр сайзыралының деңг болуп турарында. Мөге кижиниң шак ындыг техниктиг, физиктиг сайзыралы бедик болгаш тудуш хүреш үезинде ол артык, хөй күш черле үндүрбес. Бо дээрге мөге кижиниң көрүкчүлер мурнуга ёзулуг мөге кижи кылдыр көргүзүп, бодунуң ээлчээнде оларны хүндүлеп көрүп турарының херечизи.

Харын-даа Додоо Куулар кандыг-кандыг аргалар ажыглап хүрежип чорааның, телевидение дамчыштыр спортчу үндүрүлгеге көргүссе чүл? Ынчаар кылыр болза, бистиң келир үевиске кижиизиндичи утка-шынарлыг болур. Аныяк мөгелерге школа болур. Оон ынай тренерлер аныяктарга хүрештиң аргаларын тайылбырлап турарда, ийи буттуң күш-дамыр сайзыралын эки кижиндеринче кичээнгей салыры черле артык эвес деп бодаар мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Кызыл хоорайда ажылчын.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

«Урожай» спорт клуву

Бистиң чуртувуска сөөлгү ийи чылда янзы-бүрү эки тура спорт ниитилелдерин каттыштырганын шупту билир бис. Тывага «Урожай», «Спартак» эки тура спорт ниитилелдерин чаңгыс организация кылдыр база каттыштырган. Бо ийи ниитилелди каттыштырганының бак талазын амыдырал көргүзе берген. Чүге дээрге кедээ спортчуларже кичээнгей сулараан, массалыг чорук кудулаан болуп турар. Ылангыя кедээ ажыл-агый бистиң республиканың экономиказында барык кол черни ээлеп турар болгай. Ынчангаш ону өөренип көргеш, РСФСР-ниң край, республика, областарында кедээ күш-культурачыларының спортчу клувун тургузуп эгелей бергени.

Кедээниң чурттакчыларының кадыкшыл быжыглаарынга болгаш ону чаартырынга спорт чугула фактор болганда, массалыг күш-культураны болгаш спортту кедээ ажылчыннарының, оларның ог-бүлелериниң аразынга нептередири-биле профэвилелдериниң Бүгү-эвилел эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң чөвүлели РСФСР-ниң агропромунуң профэвилел коллегиязының база агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының бюрозунуң 1989 чылдың декабрь 20-ге № 1-13 доктаалынга үндезилээш, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң президиуму, область чөвүлелиниң агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел президиуму бистиң республикага «Урожай» спорт клувун тургузарын бо чылдың февраль 21-де шиитпири-биле хүлээп алган.

Ынчангаш бистиң кол сорулгавыс — кедээге күш-культураның болгаш спорттуң массалыг чоруун чедип алыры, кедээниң спортчу баазаларынга кадыкшылга хандырылгазын организастаары болур. Совхозтар төптеринге күш-культуржулар таны ковудээн тудуп оларның ажыл-ишчи тура-соруу, сергелең чоруу бедик болур. Ынчан ажыл-иш бүдүмгүр, шынарлыг апаар.

Николай КУВЕЗИН.

Профэвилелдериниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң область чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, спортчу клубтуң директору.

ХЕВИСТЕ—БИЧИИ МӨГЕЛЕР

Чоокта чаа Красноярск крайның Назарово хоорайга Сибирьниң Күчүн... деп Маадыры, О. М. Колесниковтуң турнирлар аразынга кош бүргээ күреш маргылдааны бедирген эрткен.

Ол маргылдаага Тываның ... Кызыл хоорайның ... Сүт-Хөлдүң Чадаананың бистиң мөгелери бараан хүрешкеннер. Маргылдаага 31 команда киришкен. Артыш дуржугу өөрениш бистиң бичии ... болгаш ... кыдырган...

[illegible]

... Мерген КУУЛАР.
Чадаананың спорт школазының тренери.

БАЛКЭ Тыва обкомунуң делегейниң аныяктар туризминиң «Спутник» бюрозу [illegible] 1990 чылдың апрель 17-ден 27-ге чедир [illegible]

[illegible] № 16 [illegible]

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
И. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-02 ◆ оралакчылары — 3-45-99 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ ... — 3-34-09; 3-41-23 ◆ ... — 3-34-43; 3-36-73 ◆ агропромышленный — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-02; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ ... — 2-32-73 ◆ ... — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер. Хемчикте 2 парлалга ...

Тиражы 20000 ...

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. (Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 594. ГС—00134. Индекс 54231

[библиотека] БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 28 среда № 72 (14272)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көп.

Экономиктиг үндезин реформа

КЕЛИР ҮЕНИ БОДАП ЧУРТТААР, АЖЫЛДААР

Бистиң совхоз тургустунга-ла ийи чыл ашкан. Өшкү ажылдыг аңгы совхозту Тес-Хемге тургусканы черле шын шиитпир-дир дээрзин амыдырал бадыткап тур. 1988 чылдың январь 1-де биске 11400 өшкү турган болза, ам 15836 четкен. Баштайгы чылда-даа күрүнеден чээли албаан бис, ам өревис-даа чок. 1989 чылдың түңнелинде 1452 муң рубль арыг орулгалыг болдувус.

Биске күрүнениң дузазы канчаар-даа аажок улуг болду. Ол дугайын ыттавайн баар аргавыс чок. Эрткен чылдың түңнелинде совхозтарның аразынга бирги черни алгаш, СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң база агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң шилчиир Кызыл туг-биле шаңнаттывыс. Малдың баш саның өстүрериниң, мал продуктуларын күрүнеге садарының планнарын ажыр күүсеткен бис. А продукцияны бүдүрериниң даалгазындан эът биле сүттүң күүсетпейн барган бис.

Малчыннарывыс эрткен чылын шуптузу ог-бүле керээзи-биле ажылдаан. Ол ышкаш механизаторлар коллективтиг керээлиг, олар 1625 тонна сиген белеткээрин 2261 тонна чедирген.

Бир-тээ, саң-хөө байдалывыс быжыг болганда, социал айтырыгларже улуг кичээнгейни угландырар аргалыг болдувус. 1989 чылда капитал тудутта 1032 муң рубльди чарыгдадывыс. Ынчалза-даа бо талазы-биле планывыс арай чедир күүсеттинмеди. Материал талазы-биле бергедедивис. Амгы үеде ыяш дилер цехти тудуп эгелээн бис, ону бо чылын ажыглалга кииргенивис соонда, теми дүргедээр. Гаражты тудуп эгеледивис, ону келир чылын дужаар бис. Ниитизи-биле 22 квартираны ажыглалга киирген. Ол ышкаш малчыннарга 8 чунар-бажыңны, 4 кажааны туттувус.

Бо чылын бистиң мурнувуста сорулгалар улуг. Тудугга 1400 муң рубльди чарыгдаар. Котельная биле клуб тудуун, бир магазинни, хлеб быжырар черни, кондитер цегин, сүт кухнязын. малчыннарга 4, ниити каттышкаш 10 бажыңны, ийи кажааны, 4 чунар-бажыңны тудар, чедир туттунмаан объектилерни доозар, харылзаа салбырының бажыңын улгаттырар — мындыг-мындыг сорулгалар туруп турар.

Чер ажылының талазы-биле чамдык чүүлдерни планнаан: кукурузаны, турнепсти, рапсты, хөй чылдыг сигенни шенеп тарып эгелээр бис.

Чамдык малчыннарны аренда керээзинче киирерибиле белеткеп, өөредип турар бис. Экономиктиг өөредилге доктаамал эртип турар. Совхозтуң экономиказын быжыглаарынга боттарының салыышкынын киирип келген ажылчыннарны, специалистерни адаары артык эвес. Оларга малчыннар Мажаа Ушаа, Виктор Дываа, Владимир Багай-оол, Виктор Араваа, Сайын-оол Аралдин, Амур Кочанай, Очур-оол Сандый-оол, Доктуут Малышев, Кадыг-Кара Танаа-Херел, Санчат Сан-оол, Күнзек Багай-оол, чолаачылар Радомир Донгак, Владимир Деликей, Шолбан Доктуут, Борбай-оол Хаяоол, диспетчер Роза Чурукпан, трактористер Владимир Сиилнимей, Владимир Кочанай, Байлан-оол Кочанай, Шолбан Айыыр, Ордион Чооду, Владимир Билчир, тудугжулар Болат-оол Дадар-оол, Шолбан Санчат, Багай-оол Моңгун-оол база Спилин Севээн, Мерген Чоодунуң удуртканы өшкү бригадалары хамааржыр.

Бут кырынга туруп, ажыл-агыйны вайлап алыры берге болгай. Шак ындыг үе-чаданы ам эрткен бис. Ынчалза-даа хамык-ла айтырыгны шиитпирлеп шыдапкан бис дээривис база берге. Ажылчын күжү бисте чедишпес. Ол дээрге план күүседиринге эң чугула негелде болгай. Продукцияның бот-үнези ам-даа улуг, шынары кудуу. Ол ышкаш малдың өлүп, хораар, ону чидирер чорук уламчылавышаан. Малывыстың уксаазын экижидер талазы-биле шиитпирлээр айтырывыс берге болгаш нарын. Маңаа республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң база дузазы херек.

Эрткен чылдың декабрьда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профэвилелдериниң область чөвүлели малчыннарның социал айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ону күүседири-биле кылыр ужурлуг ажылывыс хөй. Оон аңгыда ажылдың деп шилгелиг аргаларын шиигээдиринге эң кол негелде болза, улусту өөредип, белеткеп алыры болгай. Ынчангаш хамыктың мурнунда малчыннарны өөредир, орта специалистерни киириштирер бис.

1989 чылда сүт бүдүрери чүгле 57 хуу чедирген бис. Чүнүң уржуул ол? Хамыктың мурнунда чедир шиитпирлевээн айтырыгларывыска харыыны тывар ужурлуг бис. Оон башка бурунгаарлап шыдавас бис.

Бистиң ынанып турар бир эки чүүлүвүс болза совхозтуң ажыл-ишчилери экономика талазы-биле быжыга берген чорук специалистерни база ажылчыннарыдаа хөй-аът киирип турар.

Амгы үеде бисте өшкү кидин төрүп турар. Бистиң кол байлаавыс ол. Ынчангаш бо-же эң улуг кичээнгейни салган бис. Сакманчыларны төрүүр коданнарга четчелээн. Мал чеми четчир.

Совхоз эрткен чылда керээзин. планнарын канчаар күүсеткенин түңнеп чугаалашкан, ам бо чылда сорулгаларны дугурушкан. Коллектив бүрүзү бодунуң сорулгазын, даалгазын билир.

Сүндүвей МӨҢГЕ.

«Таңды сыны» совхозтуң директору.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

«ССРЭ-де чер-черниң ботбашкарылгазының болгаш тус черниң ажыл-агыйының ниити үндезиннериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин бүгү чоннуң чугаалажып көргениниң соолунде дөрт ай дургузунда ССРЭ-ниң Дээди Советинге он муң янзы-бүрү санал-оналдар, сүмелер, саналдар кирген. Ол документиниң ооң ийиги номчулгазын ёзугаар чугаалажып көөрү биле сессия март 26-да ажылдап эгелээн.

Улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң шиитпирлери-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Советиниң ажылын организастаар дугайында доктаалды хүлээп алырын сессияның хурал даргазы **А. И. Лукьянов** депутаттарга саналдаан. Дээди Совет мооң мурнунда эки бодап кылдынган тодаргай график чок ажылдап келген, а бо удаада он дөрт арын саазында парлаан ындыг графикти депутат бүрүзү алган.

Бо чылдың май 25-ке чедир мындыг графикти ёзугаар (үшкү сессияның сөөлгү хүнү кылдыр май 25-ти айыткан, ынчаарга апрель 28-ден май 10-га чедир улуг эвес каникулду чарлаар) депутаттар ажылдаар. Чугаалажып көөрүнге ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның аразынга эрге-хүлээлгелерни аңгылап тодаргайлаар дугайында Эвилел керээзин чаартыр дугайында, ССРЭ-ден эвилелдешкен республиканың үнери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр чурумунуң, хамаатыларның национал деңэргезинче халдаашкыннарны кылганы дээш база ССР Эвилелиниң девискээриниң чаңгыс эвин күш-биле үрээни дээш харыысалганы күштелдирер дугайында хоойлу төлевилелдерин ол үеге чедир чугаалажып көөр кылдыр киирген.

Чернобыль АЭС-ке үрелиишкинниң уржуктарын узуткаар дугайында, пенсия хандырылгазының дугайында, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң ИХМ-ниң ниитики шериглериниң хүлээлгелериниң болгаш эргелериниң дугайында айтырыгларны депутаттар база чугаалажып көөр.

Парламентиниң ажылында чаа чүүлдер тыптып келген. ССРЭ-ниң Дээди Советинге отчёдун бээр хүлээлгелиг органнар айын сөөлгү среда бүрүзүнде улус депутаттарының айтырыгларынга харыыны ам бээр. Парламентиниң хүлээп алган хоойлулары болгаш шиитпирлери канчаар күүсеттинип турарының дугайында олар чугаалаар. Ынчаарга айтырыгларны неделядан өрей эвес хуусаада берген турарын дугурушкан.

Бистиң эрге-хоойлулуг демократтыг күрүневисти тургузарының системазында кол айтырыгларның бирээзин сессияга барык бүдүн хүн дургузунда чугаалажып келген. Ук айтырыг чер болгаш оңчу дугайында хоойлулар ышкаш, ындыг үндезин актылар-биле дорт харылзаалыын улус депутаттар Советтериниң ажылының айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы **Н. Д. Пявоваров** онзалап демдеглээн.

Депутат **О. П. Яровая** Хоойлу төлевилелин ниитизи-биле чүүлдүг деп санаан болгаш ук Хоойлу амыдыралга чигези-биле боттанган турарын чедип алыры эргежок чугула деп айыткан. Советтерниң, ылаңгыя кодээ Советтерниң даргаларынга ажылдап шыдавас кижилерниң таварылга болуп соңгуттура берген турары ховар эвес. Кажан ындыг кижилер Советтерге соңгуттурган таварылгада ажылга садараашкындан чайлаары черле болдунмас. Совет ажылдакчыларны дээди өөредилге черлеринге белеткээри негеттинип турар.

Депутат **Ю. Ю. Болдырев** санал берген, күрүнениң ниити болгаш чер-черниң эрге-ажыктарының чаңгыс аптиинин дугайында чугула чүүл баштайгы номчулгада хүлээп алдынган төлевилелден уштуна бергенин элдепсинип чугаалаан. Бүгү Советтерниң, оларның аразында чер-чер Советтерниң бюджеттерниң хамааржыпас чоруунуң идеязын хоойлу төлевилелинге немеп киирерин депутат сүмелээн.

Амгы бо Хоойлу төлевилелин комиссиялар, комитеттер сес ай дургузунда көрүп, немеп, кызып тургаш, сайзыраткан. Ол хире ажылдап кылып каан бүдүн документиниң ам база катап эде көөр дээн бодалга каттышпаанын депутат **В. А. Шеховцев** илергейлээн.

Депутаттар **В. Г. Кучеренко, Б. С. Искакова, А. Я. Неумывакин, В. М. Етылен** болгаш өскелер-даа хоойлу ажылга актыгын деткиир болгаш чамдык эдилгелерни, немелделерни саналдааннар. Совет даргазының албан-дужаалынга кижи өске кандыг-даа ажылды дааштырбазын болдурбас дугайында чүүлдү хоойлуга айтырып салгалдаан депутат **Н. И. Травкинниң** чугаазы чидиг болгаш шынныгзы болган.

Санал-онаа беришкиниң кежээки хуралга дээргүлган Хоойлу төлевилелинге тамиараштатар чаарактың сүмелерин ССРЭ-ниң саң министри **В. С. Павлов** чугаалаан. Депутаттарның айтырыгларынга **Н. Д. Пявоваров** харыылаан.

«ССРЭ-де чер-черниң ботбашкарылгазының болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити үндезиннериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин ооң ийиги номчулгазын ёзугаар колдууида чүүлдүг деп санаар дугайында доктаал палаталарның каттышкан бадылаашкыны-биле хүлээп алдынган.

Литва ССР-ден соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының эрге-хүлээлгелерин болгаш оларның статузун күш чок деп чарлаан Литва ССР-ниң Дээди Советиниң март 13-те доктаадын чугаалажыр көөр дугайында депутаттарның дилээнин ёзугаар ук айтырыгны чугаалажып көөрүн сессияның хурал даргазы саналдаан. Литва ССР-ниң Дээди Советиниң ол доктаалын күш чок деп санаан доктаалды ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязы бадылаашкынының түңнелинде хүлээп алган.

Национальдар Советиниң хуралынга «ССРЭ-ден эвилелдешкен республиканың үнери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр чурумунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузун ооң бирги номчулгазын ёзугаар Национальдар Советиниң хуралынга хүлээп алган. «Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң ИХМ-ниң ниитики шериглериниң хүлээлгелериниң болгаш эргелериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузу, ону күштүг болдуруп эгелээриниң чурумунуң дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советиниң доктаалы база хүлээп алдынган.

Ингуш чоннуң дилээн чугаалажып көөрүнге хамааржыштыр Национальдар Советиниң комиссиязын хуралга тургускан.

(СЭТА).

АПРЕЛЬ 21 — СУББОТНИК ХҮНҮ

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга тураскааткан субботникти 1990 чылдың апрель 21-де эрттирер дугайында доктаалды профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң президиуму хүлээп алган.

Бо үнелиг патриотчу эгелээшкинниң күш-ажылчы коллективтерниң массалы биле деткииириниң болгаш ону чугаалажып көөрүнүң талазы-биле эргежок чугула организакчы, масса-политиктиг ажылды боттандырарын алырлар аайы-биле комитеттер болгаш профэвилел комитеттери тодарадыр, ону чарлап, дамчыдарының талазы-биле хемчеглерни массалыг информация чепсектери алыр.

Ажыл-агый удуртукчулары-биле кады бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның субботникке баш удур белеткелин хандырар, моон мурнунда чылдарда чыглы берген эки дуржулганы өөренип көөр болгаш ону ажыглаар, бо ажылды чорудуп турар үеде мурнуку чылдарда илерээн четпестерден чайлаарының хемчеглерин алыр.

Кол кичээнгейни коллективтерниң ажыл хүнүнде бүдүрер ортумак хемчээлинден кудулавас продукцияны бээринче, ажылчын туруштарга бүдүн хүн дургузунда ажыктыг ажылды кылыр — шыдаарынга — бүгү-ле эргежок чугула байдалдарны тургузарынче угландырар.

Субботниктеп кирген акша-хөреңгини «Кадыкшыл» программазын күүседиринче чорудар.

Субботникке чедир белеткел ажылдарын чорударын болгаш ону эрттирерин удуртур талазы-биле штабтарны бүдүрүлгелерге, организацияларга, албан черлеринге тургузар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

Каа-Хем районнуң Сарыг-Септе дааранылга цегиниң ажыл-ишчилери чоннуң чагыгларын хүлээп ап, даараар хуусаазын озалдатпайн чогуур үезинде кылып берип, чагыкчыларның өөрүп четтиришкиннерин дыңнап турарлар. Ында дааранылга ательезиниң эргелекчизи Елена Николаевна Яковлева коллективти билдилиг удуртуп турар.

ЧУРУКТАРДА: аныяк дааранычы Нелля Тас-оол болгаш ооң шалыпчы даараныр эштери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

МАЛЧЫННЫ-ЛА ХОМУДАТПАС ИЙИН

● Совхоз директорунуң кичээнгейинге ийи чагаа ●

Кижи сеткили хомудатпас, кижи караа кыланнатпас... Өттүр сөглээн сөстер. Угаадыг, чагыг, суртаал, чаңчыл ындыг. Ынчалза-даа ону чамдыкта уттуптар апарганывыс хомуданчыг. Бо дугайын бадыткаары-биле бир чагаа-хомудалдың төөгүзү-биле таныжаалыңар.

1-ГИ ЧАГАА

«Эргим редакция, силерже бо чагааны аргажоктун кырындан бижиир ужурга таварыштым. Мени Куулар Норбу Экер-оолович дээр. «Чыргакы» кооперативте 6 чыл улаштыр кошкар кадарып тур мен. Трансформатор чоктуң уржуу-биле караңгыда чурттавышаан бис. Бо дугайын эрткен чылын «Шын» солунга «Дузалап көрүңер» деп материалга база бижээн кижи мен. Оон кандыг-даа түңнел үнмээн.

Кыштаавыста күрүнениң насос-биле ажылдаар улуг өртектиг кудуу ам шуут сапдан үнүп. дүрзү-хевири үрелип, оорларга тонаттырып октаарында келген. Бо чылдың май айның (редакцияга чагаа 1989 чылдың ноябрьда келген) эгезинде, хаттыг хүнде кажаавыс өрттени берген. Ону билип кааш, суурже дузалакчы кадарчывысты мотоцикл-биле өрт машиназын телефоннаары биле чорудупкан бис. Боттарывыс өрттү өжүрерин оралдаштывыс. Ынчалза-даа хат күштүг болгаш өртче кижи чоокшулай аар бас апарган. Кажаа [illegible] минута иштинде өрттениp чыткан. А өрт машиназы 2 шак хире болгаш келген. Өрт чериниң инспектору [illegible] келген, [illegible]. Ол дээш совхоз бистиң кырывыска 11 муң акшаны салган деп сураан дыңнаан бис.

Ол үеде бис ооң дугайын сүржүр. чугаалажыр-даа харыывыс чок апарган турган. Бистиң үш харлыг оглувус эмнеттинмес аарыгдан аараан турган... Бистиң баштап орар даргаларывыс бо хире бергедеп турувуста, чаңгызы-даа бистиң амыдыралывысты сонуургавас, а харын кажаазын кажан кылыр деп тур деп айтырып турган боор-дур. Ам канчаар, ол-ла ажыт-шүжүүвүс-биле. кажаа бистиң буруувус-биле өрттенген-дир деп бодааш, боттарывыстың канчаар-даа аажок улуг шүүдүвүстү үндүрүп тургаш, узуну 30 м., дооразы 8 м., серизи база-ла ындыг кажааны кылып алдывыс. Ынчалза-даа бөгүнге дээр ам-даа чаңгыс-даа даргавыс кээп сонуургап көрбээн. Мурнунда өрттенип калган кажаавыстың чүгле ханалары турган база боттарывыс кылып алган бис. Ол дээш совхоздан чаңгыс көпеек-даа албаан бис. База ол ышкаш бистиң кадарган кошкарларывыстың баш санының камгалалы 99 хуу. 1 баштан алыр дүгүвүс 4.5 кг турган. Чыл эгезинде 150 кошкарлыг турган бис.

Алыр ужурлуг планывыс 670 кг, а бистиң херек кырынга күрүнеге дужааганывыс 754 кг болган. Ынчалза-даа биске херек кырында продукцияның [illegible] чаңгыс [illegible] санап бербээн. Чүге [illegible] бухгалтериявыстан айтырып [illegible] чарыгдалдар хөй болган [illegible]. Чүгле [illegible] бодунуң малчын мээң совхозумга шак бо хире шынчы ажыл-ижимни мээң баштап орар даргаларым үнелеп көрбээнде, мээң ам совхозумга ажыым чок болганы ол бе? Бо хире үне чок боорга, моон соңгаар малчыннаар аныяктар турар бе?

Мээң бо чагаамны номчуп, таныжкаш, дарыя хемчеглеп алырын, эргим редакция, силерден улуу-биле дилеп, манап артым.

Малчын КУУЛАР Н. Э. 29.XI.89 ч».

Дуза дилээн шак мындыг чагааны алгаш, ында бижиттинген фактыларны тодарадып көөрүн «Ленинчи орук» солуннуң ажылдакчызы Каадыр-оол Эрес-оолович Тувактан дилээн бис. «Чыраа-Бажы» совхозтуң база «Чыргакы» кооперативтиң удуртукчулары-биле ужуражып чугаалашкаш, журналист биске дараазында чагааны чоруткан.

2-ГИ ЧАГАА

— Малчын Норбу Экер-оолович Кууларның кыштаа Чыргакы суурдан ырак эвесте. 6-7 км черде турар. Кыштагже электри шугумун 6-7 чыл мурнунда-ла киирген турган. Ынчалза-даа [illegible] электри чырыг[illegible] чедир чок. [illegible] черде чурттап олурарын [illegible] рар. Ынчангаш бодунда [illegible]

[illegible] байдалдың дугайын Н. Куулар «Дузалап көрүңерем» деп материалынга «Шын» солунга эрткен чылын бижээн. Оон база түңнел үнмээн. Чылдагааны чүдел?

Бо айтырыгны «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору М. Б. Донгакка дорту-биле салырымга, ооң харыызы мындыг болду:

— Малчын Н. Э. Кууларның хомудалы шын. Таарҗыр трансформатор чогундан Чыргакыда шээр малдың 3 кыштаанда чырык кыпайн турар. Шугумну киирип каан. Таарҗыр трансформаторлар тып алыр дээш, барбаан-на черивис чок деп болур. Ол талазы биле Каа-Хемде электри четкилериниң Ак-Довуракта РЭС-2 дээр филиалынга (начальниги В. Даскин) бедин 2 чыл улаштыр айтырыгны тургузуп келдивис. Амгы үеде совхоз төвүнде чыдар үрелик трансформаторну септеткеш, ону Н. Кууларның кыштаанга эккеп салыр деп тур бис. Аңаа херек артык кезектерни, чаар тускай үсту тывары-биле Ак-Довуракче совхозтуң электриги Барын-оол Донгакты командировкалап чорудар мен. Ол чорук чугуй берзе, трансформатор септеттере бээр. Ынчангаш [illegible] дээр бис. [illegible] даар кудукту чоокку үеде ажыглалга киириптер боор дээрзинге малчыннар идегеп турарлар.

А Норбу Экер-ооловичиниң кыштаанда кажаа өрттенген дээш, ооң кырында 11 муң рубльди салган. салбаанының дугайын совхозтуң кол бухгалтери Шужук Орус-ооловна Кууларның тайылбыры мындыг:

— Малчынның кырында совхоз дирекциязы акша салбаан, чүге дээрге ол бодунуң күжү-биле чаа кышкы кажааны тудуп алган.

Бо малчынга төнчү продукция дээш. совхозтуң дирекциязы 1989 чылдың декабрь айда 597 рубльди санап берген...

Чаа кышкы кажааны тудганы дээш. совхоз малчынга төлевир бербээни-биле ооң сеткилин хомудаткан. Шынап-ла, ол бо кыштагга 6 чыл мурнунда келирге, чүгле дарт куру турган. Ынчангаш оон [illegible] [illegible] Чадагай [illegible] база таварышкан. Ынча хөй [illegible] малчын болуруң күжү-биле кылып алыры [illegible]. Совхозта чаңгыс-даа рубльди ол [illegible] ол кажаа өрттенген.

Бурунгаар улус-тур бис [illegible] Н. Куулар чаа кажааны 1990 чылда тудуп [illegible] томашина алган, оозу үрелик болган. Ынчангаш өске бир кооперативтен КамАЗ-ты база-ла боду хөлезилеп алыр ужурга таварышкан.

Совхозундан чарыгдалдар үндүрбейн. эки серили., улуг кажааны боду тудуп алырга, аңаа акша төлевээнинге малчын Н. Кууларның хомудап олурары чоп-түр. А төнчү продукция дээш, ол үезинде айтырыг тургузарга, «Чыргакы» кооперативтиң бухгалтериязы аңаа огулуг харыы-даа бербээн база ооң сеткилин «шонупкан».

Бо малчынның бичии оглу аарый бээрге, ону [illegible] бээр эмчилери-биле автомашинаны дузалап турган болду.

РЕДАКЦИЯДАН: Ийи чагаа мындыг-дыр. Малчынның хомудалын мынчага чедир хынап, аңаа харыыны озалдатканывыс дээш, буруувусту миннип тур бис. Бирээде, ындыг. А. Н. Кууларның шүгүмчүлелдиг материалы парлаттынган даа болза, «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору М. Б. Донгак, партком секретары Т. Ш. Сарыглар, профком даргазы Ч. Б. Моңгуш чүге ону эскербээнил, малчынга дузалашпааныл, харыылавааныл?

Макар Бавукович ам улусчу депутат. Соңгукчулар-биле ужуражып тургаш, ол улус чоннуң социал айтырыглары дээш сагыш салырын аазап ону программазында киирген чугаажок. Ынчангаш Н. Кууларга база өске-даа малчыннарга. хамыктың мурнунда оларга дузалажыр боор деп идегевивис.

ССРЭ-ниң Дээди Советинде

Литва ССР-ниң Дээди Совети 1990 чылдың март 13-те ол республикадан соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының эрге статузун күш чок болдурарының дугайында шиитпирни хүлээп алган турган. Литва ССР-ниң Дээди Советиниң хүлээп алганы ук шиитпирде республиканың хамаатылары «Литва республиканың Дээди Советиниң тускай чөпшээрели чокта өске чурттарның, ооң иштинде ССРЭ-ниң дээди органнарының ажылынга киржир эргези чок» деп бижээн.

[illegible] дыңналды. а ол ышкаш депутаттардан кирип турар дилеглерни өөренип көргеш, ССРЭ-ниң Дээди Совети ол айтырыгны март 26-да болган хуралынга чугаалажып көрген. ССРЭ Конституциязының 106 чүүлүнге база «ССРЭ-де улус депутаттарының статузунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 2 чүүлүнге дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының [illegible] тургузар [illegible] деп [illegible]ген. Депутаттарның бүрүн эргелерин чүгле соңгукчулар, ону соңгаан хөй-ниити организациялары азы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ииикпе, азы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң шиитпири-биле дедир кыйгырткан таварылгада күш чок болган деп санап болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совети ол чүүлдерни барымдаалааш Литва ССР-ден соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының статузун дүжүрер дугайында Литва ССР-ниң Дээди Советиниң хүлээп алган шиитпирин күш чок деп доктааткан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ССРЭ Конституциязында болгаш «ССРЭ-де улус депутаттарының статузунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузунда магадылаттынган эргелерин Литва ССР-ниң девискээринге боттандырарын хандырар талазы-биле айтыышкыннарны Литва ССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарынга, ССР Эвилелиниң чогуур органнарынга берген.

Тыва АССР-ниң Дээди Советин чыылдырар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Тыва АССР-ниң [illegible] Хоойлузу [illegible] дугайында» Тыва АССР-ниң [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Советинге 1989 чылдың ноябрь 3-те доктаадылга дүүштүр Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң **доктаадыры болза**.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң [illegible] чыылдазының бирги сессиязын 1990 чылдың апрель 27-де Кызыл хоорайга чыылдырып [illegible].

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ

Кызыл хоорай.
1990 чылдың март 27.

Улусчу КОНТРОЛЬ

1990 чыл. март № 3.

ӨРЕ-САМЧЫГДАЛДАРНЫ ТӨЛЕТТИРЕР

Барыын-Хемчик районнуң улусчу контроль комитеди административтиг органнарның кирижилгези-биле кады АҮК-түң ажыл-агыйларында малдың өре-самчыгдалдарының амгы байдалын хынап көргеш, хуралынга чугаалашкан. Совхозтарның директорлары, тускай эртемниглери ниитиниң малын ээ-харысалга чогу-биле чидирген, оорга алыскан, төтчеглээн кижилер-биле демиселди кошкак чорудуп, чидирген когаралдарны төлетпейн турарын демдеглээн. Дөрт совхоз чаңгыс-ла чыл дургузунда 160 муң рубль өртектиг 159 мыйыстыг бода малды, 84 аътты болгаш 1554 баш хой, өшкүнү ышкынган. Мурнуку чылга деңнээрге мыйыстыг бода малдың чидиишкини эрткен чылын 17,7 хуу, хой, өшкүнүү — 75, чылгылыы — 21 хуу көвүдээн.

Экономиказы эң-не хожудааны «Шекпээр» совхозта өре-самчыгдалдың ниити түңү 61 муң рубль четкен. Чыл иштинде чоруткулаан санаашкыннардан 15636 рубль өртектиг 6 инек, 208 шээр мал болгаш 15 аът чок болган. Оон орнун тургустурар, акша-биле төлеттирер талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерниң кошкаан даразында чиженер, сан-чурагайлар бадыткаар. Чыл дургузунда мал өрелиг кижилерден дүжүп тургузары-биле 5 инек, 1 хой, 4 хаван кирген. Шалыңдан 14 муң рубльди тарткан. Прокуратура, суд органнарынче 9 муң рубльди шиттирери-биле хамаарыштыр 7 херектерниң чамдыызы сайгартынмаан.

«Барлык» совхозта өре-самчыгдалдарның түңү бо чылдың эгезинде 66 муң рубль болган. Чүгле чыл дургузунда дудаан 62 муң рубль өртектиг 957 баш малдың чамдыызы мал, акша-биле төлеттинген.

«Хемчик» совхозта өре-самчыгдалдың түңү 61 муң рубль ашкан. Чаңгыс-ла чыл дургузунда 84 сарлык, 256 шээр мал, 17 аът чидириглиг турбуже, чүгле 2 бода мал-биле 18 муң рубльдн төледиин. өре-самчыгдалдыг кижилер-биле элтежип келген.

Районнуң эвээш малдыг «Дөң-Терезин» совхозунда байдал база багай. Эрткен чылын 32 муң рубль түңнүг 254 баш малдан когараан.

Совхозтар директорлары, тускай эртемниглер кижилер мурнунда өре-самчыгдалдарны негеп чадааш, янзы-бүрү чылдагааннар-биле үндүр бижип турарындан ниитиниң малының баш саны чылдан чылче эвээжеп олурары сан-чурагайлар тодаргайы-биле херечилеп турар.

«Шекпээр», «Дөң-Терезин», «Барлык» совхозтарның директорлары В. С. Домбулактың, И. Ч. Маговалдың, В. С. Моңгуштуң үр шаг шиитпирлеп келбээни, өре-самчыгдалдарны июль 1-ге чедир төлеттирерин аазаанын хереглеп көргеш, районнуң улусчу контроль комитеди оларны сагындырган. АҮК-түң, «Барлык» совхозтуң кол зоотехниктери Э. М. Куулар биле У. Д. Моңгушту шыңгыы доңгуткан.

Чидирген когаралдың хире-чамдыын эгидери-биле «Хемчик» совхозтуң директору Э. С. Идам-Сүрүңнүң, ол-ла ажыл-агыйның кол зоотехниги А. А. Моңгуштуң, «Шекпээр» совхозтуң кол зоотехниги М. О. Сатының айда алыр шалыңнарын тырттарын доктааткан.

Хөй-ниитиниң малы шак мынчаар төтчеглеттинип турда, район прокурору В. И. Орлова, улус судунуң даргазы Н. Ч. Кужугет, райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги А. Д. Сарыглар чогуур ойунде дээштиг хемчеглер албас, ажыл-агыйлар удуртукчуларындан келген негеделерни дүрген шиитпирлевес, херек чылдырар бюрократсыг чоруун аңаа база шугумчулээни чөптүг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ДЭЭШТИИН БЕДИДЕРИ-БИЛЕ

Эрткен чылын районнуң улусчу контроль комитеди бодунуң ажыл-чорудулгазын элээн идепкейжиткен. Хыналдаларының дээштиин бедиделинче, ажык-чарлыг болурунче угланган хемчеглерни ап эгелээн. Районнуң улусчу контроль комитеди, бөлүктер районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң айтырыгларын шиитпирлээринче кол кичээнгейни салып турар. Бо талазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылган, хыналдаларының угланыышкынын тодараткан, оларга бүдүрүлгени сайзырадырының айтырыглары хамааржыр. Ол болза ажылчынның, чурттаалга тудуунуң программалары, чонуң херектел бараанын бүдүрериниң көвүдедириниң, дузалал ажыл-агыйын хөгжүдериниң, коллективтиг, өг-бүле, аренда керээлерин нептередириниң болгаш өске-даа айтырыглар-дыр.

Районнуң улусчу контроль комитеди чер-чер Советтериниң доктаамал комиссиялары, профэвилел, комсомол организацияларынга, административтиг органнар-биле кады ажылдап, харылзааны тудуп турар. Оларның-биле кады 38 хыналданы чорудуп, оон түңнелдери Чаарби тоолун улустуң контрольдуң хуралынга сайгарып көргеш, ында айыткан четпестерни эдеринин талазы-биле шиитпирлээни хүлээп алган. СЭКП Каа-Хем райкомунче, райкүүскомче, АҮК-че ажыл-агыйларның удуртукчуларынче хемчеглер алыры-биле тос хыналданың түңнелин чорудуп.

Улусчу контроль комитеди ниитиниң малының баш саның кайы хире камгалап турарын сайгарган, дөрт хыналданы кылган. Оларның түңнелинде четпестерни эдип алырының шыңгыы хемчеглери ап чорудканындан мурнунда турган четпестер элээн кызырылган, ниитиниң малы-каш ылаңгыя чаш малдың тылын камгалап алырының талазы-биле чамдык эки талалары бар болу берген.

Хыналдаларның ажыктыын көргүскени база бир чижек. Эрткен чылдың июльда районнуң улусчу контроль комитединиң хуралынга «АКМК-ның туубу заводунуң кичээнгейлиг шиитпирлээни ап турарының дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Хыналданың түңнелинде тууйбу заводу күчүзүн долу ажыглавайн турарын илереткен, чүгле 60 муң тууйбуну бүдүрген турган. Комитетке чугаалашкан сессия механизацияның удуртукчулары тууйбу бүдүрүлгезин ажыглаашкынче угланган тодаргай ажылды чорутканынын продукцияны бүдүрери көвүдээн болгаш оон шынарын экижиткен, ынчангаш чыл планын күүседип шыдаан.

«Хамаатыларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын күүседир дээш, кожууннуң Советтер-биле кады районнуң улусчу контроль комитеди, совхозтарда улусчу контроль бөлүктери чамдык ажылдарны кылып чорутканын демдеглээр болдур. Оон ачызында 1988 чыл-биле деңнээрге, хамаатыларның хуу малының баш саны өскен болгаш оларга аймаан тарып турарларының саны көвүдээн. Районнуң улусчу контроль комитединиң хуралының соонда Бүрен-Аксы кожууннуң Советтериниң чурттакчылары дузалал ажыл-агыйын хөгжүдериниң талазы-биле шиитпирлерни республиканың бүгү кожуун Советтеринге хүлээн алган.

Суг-Бажы кожуун Советтиң чанында девискээр аайы-биле чаңгыс аай улусчу контроль комитедин тургускан, тодаргайлаарга, совхозта, кожуун Советте болгаш өске-даа организацияларда бөлүктерни каттыштырган, районнуң улусчу контроль комитеди-биле деңнээрге, хостаткан даргалыг комитетти тургускан. Ол элээн ажылдарны кылып чоруткан, социалистиг өнчүнү камгалаарының, чайгы семиртилгени организастаарының болгаш одарлары чөптүг ажыглаарының айтырыгларынга хамаарыштыр хыналдаларны кылган. Бо комитеттиң эгелээшкинин-биле дорт каш чылдарда Кызыл районнуң совхозтары, республиканың Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйы ажыглап турган Ондумда чамдык черлерни «Совет Тыва» совхозка эгидип берген.

Үндүрген доктаал-шиитпирлериниң күүселдезинче районнуң улусчу контроль комитеди доктаамал кичээнгейни салып келген. Комитет 1988 чылда «Районнуң клуб албан черлерин болгаш спорт тудугларын ажыглаашкынын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» айтырыгны чугаалашкаш, «Улуг Октябрь», «Енисей» совхозтарда клубтарның капитал септелгезин кылырын хулаан алган доктаалында айыткан. 1989 чылда «Улуг Октябрь» совхоз клубтуң капитал септелгезин кылгаш, аңаа 35 муң рубльди чарыгдаан. «Енисей» совхоз клубтуң капитал септелгезинге 120 муң рубльди үндүрген.

Хыналдаларның ажыктыын, дээштиин бедидер дээш районнуң улусчу контроль комитеди чамдык ажылдарны чорудуп турда-даа, ол ам-даа бо үенің негелделеринге четпес. Районнуң улусчу контроль комитеди болгаш бөлүктер массалыг хыналдаларны шыңгыы эвес, эрестиг чорудуп турарындан ында экижилгелер болбайн турар. Одаар чүүлдерни, кывар-чаар материалдарны чарыгдап турарын ам хоорзе, ажыл-агыйжы эвес, төтчеглээр чоруктар уламчылавышаан. Социалистиг өнчүнү камгалап, кадагалап турарында улуг четпестер бар. Совхозтарда ниитиниң малының баш санын өстүрер дээш хемчеглер албас, оларны кайы хамаанчок чарыгдаар, өлүрер, чидирер фактылар хөйү-биле илереп турар. Районнуң улусчу контроль комитеди бодунуң үндүрүп турар шиитпирлериниң долу күүселдезин ам-даа чедип албайн келген.

Бо чылын районнуң улусчу контроль комитеди хыналдаларның ажыктыын, дээштиин бедидерин чугула айтырыг кылдыр көрүп турар.

Климентий ОЧУР-ООЛ.
Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Чагаа парлаттынмаза-даа

Редакцияга Сүт-Хөл райпозунуң аъш-чем складының эргелекчизи Глафира Норжуңмаевна Доңгактың ажылынга хамаарыштыр хомудалдыг чагаа келген. Чагаада айыттынган фактыларны хынап көөрү-биле оон хоолгазын Сүт-Хөл районнуң улусчу контроль комитединче чорутканн бис. Ам оон даргазы Ч. А. Ондарның чорутканн харыызын парлап тур бис.

* * *

«Редакцияның чоруткан дилээнге үндезилээш, склад эргелекчизи Г. Н. Доңгак-биле райпода улусчу контроль бөлүүнүң даргазы, райпо даргазының кадрлар-биле ажыл талазы-биле оралакчызы С. М. Сарыгларның киржилгези-биле сеткилдиг чугаа кылган.

Чагаада бижиттинген чүүлдерге хамаарыштыр: Г. Доңгак үш шоодай чигирни Акопян дээрзинге райпо даргазы Б. Д. Ховалыгның чөпшээрели-биле саткан. Ол дугайында боду чөпшээрээнин Б. Д. Ховалыг бадыткап, буруузун билинген.

Конфеталарның деңзизин өстүргенинге Г. Н. Доңгак боду буруулуг болган. Ол дугайында райпо баштаар чери сайгаргаш, Г. Н. Доңгакты ажылындан хостаар дугайында шиитпирни хүлээп алган турган. Ооң профкомга кирген билдириишкинин ёзугаар Доңгакты ажылдан үндүргени шын эвес деп көргеш, профком ону ажылынга арттырып каан.

Деңзизин өстүрген 30 хааржак конфетаның 6-зының фактуразын этиен. 44 хааржакты дедир склад эргелекчизиниң адынга салган».

САГЫШ САЛЫЫШКЫННЫҢ КОШКААНДАН

Чаа-Хемчик районда он бир интернат бар, ында 533 өөреникчи өөредиин долу хандырылгазында турар. Интернаттарның ажылын чокта чаа хынап көрген. Бажын-Алаак ортумак школазының интернатының ажылы чүгээр болган, өскелеринде четпестер эвээш эвес илереттинген.

Хайыракан школазының интернады соок, ол-шык, хыналда хүнүнде одаар хөмүрзү чок турган. Орун-дөжек үгелик, ак чоорганнар чединмес, порошок, саваң чок. Хөндергей дузалал школазында, Шеми, Чыргакы школаларында интернаттар оон дээредевес.

Бүгү интернаттарда сандайлар, тумбочкалар, шкафтар дээш өске-даа дериг-херекселдер чедишпес. Хеп чуурунуң технологиязын сагывайн турарындан чугдулган хептиң шынары кудай.

Өөреникчилерниң чеми чаңгыс аай, меню тургуспайн турар, ынчангаш чемнерниң нормазы тодараттынмаан. Чыргакы, Шеми, Хөндергей, Бажын-Алаак, Хайыракан школаларында соодукчулар чок.

Урутлар чемниге, дериг-херекселдер садып алырынга чарыгдаары-биле кордуп ген херектиг дыштылыг-биле чарыгдавайн турарын илереткен. Школаларның, интернаттарның удуртукчуларындан негелде чок, урутлар дугайында сагыш салбаазы район райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Б. А. Моңгушту улусчу контроль комитеди сагындырган.

(Бистиң корр).

Республиканың Улусчу контроль комитединде

КАНДЫГ ВИДЕОФИЛЬМНЕР КӨРГҮЗҮП ТУРАРЫЛ?

Сөөлгү үеде видеосалоннарның дугайында хөй-ле чугаалар, шагдуушкуннар, хомудалдар улусчу контрольдуң адрезинге келгилээн. Аңаа хамаарыштыр ажылдадар чорудулган. Ооң түңнелинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың сентябрь 28-те кулээп алганы «Тыва АССР-ниң девискээринге видеосалоннар дугайында дүрүмнерде кол негелделерни хажыттынып турары илереттинген. Эрткен чылдың күзүнүнде Кызыл хоорнуунуң комунуң тургузуп каан репертуар чөвүлели ажылдавайн келген, киновидеокаттыжыышкын репертуар даңзызын, видеокассеталарның утказы-биле таныштырбайн албайн, бадылап берип турар. Шак ындыг харыысалга чок чоруктуң уржунда видеоалдырга ССРЭ-ниң Куркинозунуң чорутпаан фильмнерин көргүзери мырыңай чаңчылчаан. Оларның хөй кезиин уран-чечен деңнелиниң талазы-биле негелдеден чавыс, каржы чорукту, күчүлээшкинни, мораль болгаш физиологтуг хажыдыгларны пропагандаар турар, уран чүүлден оранчок хоорук, оттунуушкунге үндезилээн материалдар болуп турар. Шак ындыг кинопродукциядан дадыкпаан психикалыг аныяк кижилер чүнү өөренип ап турарын даап бодаары берге эвес.

Видеотекаларның органнизаторлары ындыг фильмнерже хөй кижилерни элдедип алыр дээш, артында-ла «кончуг чидиг эротика», «суперсекс» деп бижиилгелер-биле реклама чорудуп турар апарган. «Моңгүлек» видеозалының чарлалында «көрүкчүлерниң хөй санныг негелдери-биле бо фильм суперэротика болгаш көргүнчүг чүүлдерни катай көргүзер» деп бижиктер көстүп келген. Ындыг кинопродукция, бо салоннар аныяктарның кижизидилгезинге багай салдарлыг. А культура органнарының аңаа удур чүнү-даа кылып чадап турары дээрге оларның ажыл-чорудулгазының кудуу деңнелдиин херечизи-дир.

Видеосалоннар дугайында дүрүмнүң чаңгыс аай хевириниң билеттериниң дугайында негелдези күүсеттинмейн турары база илереттинген. Чижээ, Кызылдың Кочетов кудумчузунуң 104 «а» дугаар бажыңында «Люкс» деп видеосалон амыдырал хандырылга чериниң квитанцияларының үзүндүзүн ажыглап турган. Бажың тудуг комбинаттың профкомунуң видеозалынче улусту кирерде чүгле акшазын хавырып алгаш, чүнү-даа бербейн турган. Оон эргелекчизи С. В. Филиппов кандыг-даа чөпшээрелдиг шыйзылгазы болгаш репертуар даңзызы чокка, чүгле олча-ашкы харааар орулганы салып алган ажылдап турар. Ол ышкаш «Енисей» видеосалоннуң ажылдакчызы В. Б. Савир билет-даа чокка шупту орулганы боду карманнап ап келген: киновидеокаттыжыышкын чери аңаа орулгалан кирер хуунун хемчээлин доктаадып бербээн.

Эрткен 1989 чылда киновидеокаттыжыышкын - биле керээ чарып алганнардан орулгадан төлевир киирген кижи чок болган. Бо чылдың февраль 20-ге чедир 9 видеосалоннуң чүгле ужу орулгазындан оранчок эвээш төлевир киирген аттыг болган.

Хынаашкынга таварышкан видеосалоннарның хөй кезиинде билет өртээн өстүрүп турары билдинген. Сеанстың үези хамаан болурундан хамаарылга чокка оон өртээ 1 рубльден ашпас ужурлуг. ССРЭ-ниң Куркинозунуң 1986 чылдың сентябрь 10-да үндүрген дужааалын базып 90 минута үргүлчүлээр фильмге 50 көпеекти төлээр турбуже, 1 рубльди тургусаан чыып алгаш, «Люкс», «Молодежный», «Енисей» салоннар чаңгыс сеанстан 50-ден 60 рубль чедир күш-ажылчы эвес орулганы ап турар. Билет чок видеофильмнер көргүскеш, Кызылдың салоннары чылда үш муң чедир чөптүг эвес орулгалыг болуп келген.

Бо салоннарда көрүкчүлер культуразы, сеанстар үезинде корум-чурумну тударын, өрт айыылын болдурбазының хемчеглери база санитарлыг негелделер сагыттынмайн келген. Хамаатыларның аңаа ээрик кээп турарының таварылгалары ийи-чаңгыс эвес. Эротиктиг фильмнерге назы четпээнниң кээп турары мырыңай массалыг апарган.

Бо бүгү четпестерни аңаа эрттирип, дээштиг болгаш дүрген хемчеглер албайн турары дээш республиканың Улусчу контроль комитеди киновидеокаттыжыышкыныңын директору К. К. Саянга шыңгыы доңгулданы онаапаан. Улусчу контроль комитединиң чоруткан хыналдаларындан илереэн видеосалоннарның ажылдакчыларының күш-ажылчы эвес орулгаларының дугайында материалдарны Тыва АССР-ниң прокуратуразынче шилчиткен.

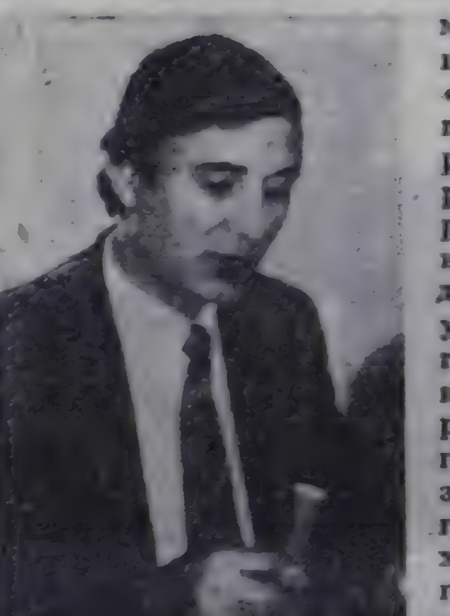
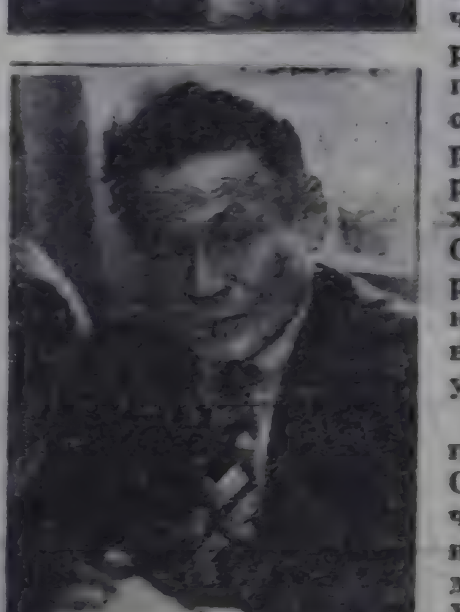

Улусчу контроль комитеттериниң даргаларының киржилгези-биле «Шын», «Тувинская правда» солуннарның редакцияларынга «төгерик стол» болган. Ону республиканың Улусчу контроль комитединиң даргазы Д. К.-Х. Ооржак удуртуп эрттирген. Чугааның кол угланыышкыны — улусчу контрольдуң ажыл-чорудулгазын үениң негелдези-биле канчаар эде тургузарыл, ажылдың аргахевирлериниң чаартылгазын чер-черлерге канчаар чорударыл, контрольдуң дээштиин болгаш ажык-чарын кандыг оруктар-биле чедип алырыл? Контроль органнарының мурнунда ажыл-херек, сорулгалар хөй. Ону дээштиг боттандырары районнарның улусчу контроль комитеттериниң даргаларындан улуу-биле хамааржыр.

ЧУРУКТАРДА: чугааның киржикчилери Сүт-Хөл районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Ч. А. Ондар. Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң инспектору В. С. Ойдуп, инспектор Н. А. Коломысов, Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы К. С. Очур-оол. Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы В. А. Подругин.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ЧҮЪК ЧҮГЕ САДААРЫЛ?

Чүдүрер болгаш дүжүрер ажылдарның саадап турары республиканың экономиказынга улуг чарыгдал-когаралды чедирип турары билдингир. Ол ажылдарның организастаарын экижидер, механизастаан деңнелин бедидеринге хамаарыштыр хемчеглер алдынган болза-даа, мында четпестер ам-даа хөй. 1989 чылды мурнунда чылбиле деңнеп көөр болза, республиканың бүдүрүлге черлеринге болгаш ведомстволарга келген торгаалдарның түңү оранчок өскен. Чүъктерни өй-шаанда дүжүрүп албайн, вагоннарны аңаа туруушкуннарга таварыштырганы 30 хуу өскен, а нормадан ашкан туруушкуннар дээш торгаалдың түңү 80 хуу өскен, ону акшаже шилчиизерге 231646 рубль болган (1988 чылда — 179.305 рубль).

Вагоннарның нормадан ажыр туруушкуннарынга Кызылдың КТЭК-и (начальниги В. А. Ханарин), «Агроснаб» кууруне-кооператив каттыжыышкыны (М. К. Шаповалова), Тыва автоорукуң УПТК-ы (Р. А. Твететин) олуттай болуп, оон чылдагааннарын чайладырынче кичээнгей салбайн турар. Чүък дүжүрүлгезиниң чедингде вагоннарның ур туруп бээр чылдагааннарының бирээзи — чүдүрер-дүжүрер ажылдарның механизастаанының кудазында. Бүдүрүлге черлери оларның участогун таварыштыр материалдар ап турар организацияларны баазазының сайзырааңгайжыдылгазынга киирыштирбейн турар. Чижээ, чүък чүдүрериңге өптиг бичии оруктарны туттурарынга, шыжамыр черлери тудуп алырынга, херек техника садып алырынга оларның акша-хөреңгизин чүге ажыглап болбас деп? Ол ышкаш чүъктерни өй-шаанда экпеп бээриниң талазы-биле керээлиг организациялар-биле ажыл сула чоруттунуп турар. Керээлерде чүък аккеп бээриниң графиктери чок. Чүък алыкчыларының дыка хөйү керээ чарган черлериниң көрдүнген хүлээлгелерниң сагыырының талазы-биле негелдези чок, чүъкту чедир бербээни дээш торгаал кылбайн турар.

КТЭК Тыва автоорукуң УПТК-ының баазаларын болгаш Агрохандырылганың Зеленоборск баазазын дамчыштыр чүък ап турар организациялар чүъкту шарыг аайы-биле экпээриниң курстандарт нормаларын сагыдарының талазы-биле кошкак негелделиг. Шарыглыг чүъкту механизацияны ажыглап тургаш, белен дүжүрүп ап болур. Ынчалза-даа цемент, хүлер штукатурка, ДСП, ДВП, тууйбу, демир-прокат болгаш ындыг черлелиг өске-даа материалдар ол хевээр чадагай, хаптаттынмаан чүък туруп. Санаан кээп келир болза ону дүжүрер-чүдүрер ажылдарның темпизи ийи катап дүрген болур ийик.

Ол ышкаш аңаа туруушкуннарның база бир чылдагааны улусчу контрольдуң Минусинск хоорай комитеди демир-орукчуларын багай ажылдап келген. Чамдык таварылгада чүъктүг вагоннар демир-орукка чыглы бергеш, Тываның баазаларынга хөйү-биле кээп турар. Чүък алыкчылары ынчап олар дүжүрүп четпейн баар. Вагоннарның кээр үезиниң дугайында дыңнадыышкыннар бердинмейн турар. Ол чылдагаан-биле чүдүрукчүлер чамдыкта аңаа маңнап тургулаар.

Бо бүгү четпестерниң чылдагааннарын тодаратпайн, бо улуг келеп эптерге ийи айлыг шалыының тыртырар харыысалгазы онааган. Чижээ, аңаа туруушкуннарның чылдагааннарын талазы-биле хемчег албайн олурганы дээш, эптер Ханарини 784 рубльге, Шаповалова — 701, Твететина — 1206 рубльге торгаал болгаш Н. Е. Борисов, З. А. Шишлин, В. В. Пензин олардан бир айның шалыңын тырткан. Торгаалдың түңүн РСФСР-ниң бюджединче киир санаар.

Удаа ажыл-агыйынга чугула херектиг чүъктерни мездаа ап, дужаауп-чүдүрериниң талазы-биле ажыл шиитпир-биле моңгаа чорул турарын республиканың Улусчу контроль комитеди демдеглээн. Вагоннарның нормадан хөй туруушкуннарынга Тыва АССР-ниң девискээр тудуг каттыжыышкынының начальнигиниң оралакчызы В. З. Сатаев, ТЭС тудуг эргелениниң начальниги А. А. Демьнов, Куржандыгбаата эргелениниң начальнигиниң оралакчызы М. К. Доржукай хемчеглер орта албайн турары-биле, керээлиг организациялар-биле ажыл чорударын кичээнгейлиг үндүргени-биле бурууллут.

Николай КОЛОМЫСОВ.
Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң транспорт болгаш харылзааның штаттан дашкаар килдизиниң эргелекчизи.

ЧАА ЧҮҮЛДЕРНИ АЖЫГЛААР

Контрольдуң калбак ажыкчары чокта ажылдың эде тургустунуушкуну көзүлбес. Бистиң хандырылгавыстың түңнели дыка хөй күш-ажылчы коллективтерге четпейн турар. Ынчангаш комитеттиң шиитпирлеринге хамаарыштыр бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары кандыг хемчеглер алганының дугайында «Улуг-Хем» солунга биживейн турарындан контрольдуң түңнели барык көзүлбейн келген. Улусчу контрольдуң бөлүктери ажык-чарны тарадырының талазы-биле кошкак ажылдап турарын маңаа чугаалаар апаар. Чижээ, «Улуг-Хая» совхозтуң, «Красноярскгэстудуг» эргелелдиң КМП-2, Улуг-Хем райпозу түс черниң радиозун, район солунуң, хана парлалгазын ажыглаар турбуже, боттарының дорт кылыр ужурлуг «Массаларның контролюнда» деп булуңнугажын безин үндүрбейн келгени четпес.

Эрткен чылдың төнчүзүнде болган отчет-соңгулдаларның түңнелинде улус депутаттарының кожуун Советтеринге хамааржыр контрольдуң девискээр-бүдүрүлге комитеттери тургустунган. Олар чүгле совхозтуң бүдүрүлге-саң-хөө болгаш ажыл-агый чорудулгазын эвес, а ол Советтиң девискээринде турар бүгү-ле албан черлерин болгаш организацияларны контрольдаар эргелиг. Совхозтарда контрольдуң кол болгаш цех бөлүктери база постулары дүшкен, оларның орнунда 10-15 кижилиг комитет ажылдап турар. Ук комитеттиң ажылын совхозтуң штадында турар тускай шалыңныг хостаткан кижи башкарып турар. Бо чаа эгелээшкин чер-черлерде улусчу контрольдуң ат-алдарын көдүргени, ажыл-даа кылбас, ат азыган хөй-ле улусчу контролёрларның саны кызырылган, хыналдаларның түңнелдиин көргүзе берген.

Ленинград хоорайның улусчу контроль комитединиң ажылының дуржулгазын бистер өөренип алгаш, оон эки, мурнакчы, дээштиг чүүлдерни ажыглаарынче кичээнгейни салып турар бис. Ылаңгыя күш-ажылчы коллективтерге дааныры, шалыпкын болуру, контрольдуң сагындырыглыг, багай чүвени баш удур болдурбазының талазы-биле хөй хемчеглер алдынып турар. Амгы үеде ажыл планынче чүгле тодаргай айтырыгларны киирген болгаш оларга хамаарыштыр тодаргай хемчеглер алырын баш удур магадылаан.

Улусчу контроль күштериниң хөй черге бызаратпазы-биле чүгле бистиң районга хамаарылгалыг кол айтырыгларны мурнунче үндүрүп, органзастыг хемчеглерни шыңгыылаткан. Түңнелинде хыналдаларның шынары экижээн, оларның ажыктыг чоруу улгаткан. Улусчу контрольдуң Ленинград хоорай комитединиң дуржулгазын ёзугаар ажыл-агый удуртукчуларын боттарывыстың ажыл планы-биле баш бурунгаар таныштырып, чорудар хыналдаларывысты дыңнадып турар апарган бис. Ол ышкаш чурттакчы чон ортузунга анкета тарадырының соонда болгаш ажыктыг чүүл деп көргеш, районга ону практикалаарын кордүнүп турар. Моон-даа соңгаар ажылга чаа эгелээшкиннерни ажыглап, эде тургустунар талазы-биле дарый шиичевес болза, үезин чыдыр каар дээрзин медерэп билири чугула.

Виктор ИДАМ.
Улуг-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Частың демдектери көстүп келзе-даа, кыштаглаашкын ам-даа төнмээн деп билиңер. Малдың баш санын камгалап алыр дээш, малчыннар ам-даа шырбаар апаар. Оларның дугайында сагыш салыр деп чеже чугаалажып келдивис чээ? Бо чуруктан хойжуларывысты кандыг бажыңнарда чурттадып олурарывысты көрүп тур силер.

Кыштаглаашкын төнерге, бо кыштаг уттундурар чыгыы-ла боор. «Чылдың-на чаартыр дээш чадап каан даргалар-ла болгай» деп оглунуң ээзи улуг тынар. Бо кыш төнерге, биеэги-ле бо төөгү катаптавас деп кым бүзүредип болурул? Бии-Хемниң «Саян» совхозунуң удуртукчу даргалары! Бо чурукче топтап көөрүңерни дилеңивис. Бир эвес ынчан силерниң чүрээңерни ыдыышкынның оду бүргей албас болза, силерни даш чүректиг деп болур-дур. Кандыг силер, харыыдан бериңер!

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

III. ТАР-ның тускай догуннаашкыны болгаш совет - моол - тыва харылзаалар

(Уланчызы. Эгези №№ 65, 68, 71 «Шында»).

ТАР-ның тускай догуннаашкынынга, араттарның эрге-чагыргазынга болган [illegible] феодалдар дон-дораан чидиг демиселди [illegible]. Сумунактың самыы [illegible] организастаан. Дондук, Буяннвадыл, Шагдыр болгаш өскелер-даа Моолда чаңгыс үзелдиглериңге чагаалар бижээн, араттарның күзел-күттүлүнге удур, оскениң күткүзүнүң-биле ТАР деп чүве тургустунду, «арат чазаа» деп чүве хөй чүве-дир, ол чүве чоннуң күзели-биле эдере-чала [illegible] өске чүвү билирип ораи-чурт башкарар шаа кайдал, чон бижик билбес, караңгы-будүүлүг, аш, түреңги-дир, [illegible] Тываны Моолга чаларынга авырал, [illegible] берүнер деп дилеп турган нар.

1924 чылдың июль 21-те, совет-моол харылзаалар талазы-биле конференцияның ажыттынарының мурнуу чарлында РКП (б)-ның Тывада Райбюрозунуң болгаш РСТК-ның (Бот-башкарылгалыг күш-ажылчы орус колониязының) күүсемуунуң органы — «Красный пахарь» («Кызыл тараажын») солуннуң бирги номери үнген. Ооң «Орус-тыва найыралдыг бижиктээр» деп [illegible] чугаазынде [illegible] мынча дээн: «...Чүс-чүс чылдарда кадыг-берге дарлал адаанга чораан тыва улус чүгле сооңгу чылдарда ону дужур октаар аргалыг болган. [illegible] дужуметтериниң болгаш байларның кара астаандан адыргызын ап шыдаан. Тыва улусту ооң дарлакчылары кара өжегаар караңгы-дүмбей эргемедел чок чоруурда туду келген, ооң үнер-бижиин безин мынчага дээр чок. Ынчангаш бис аңаа үжүк-бижиктиг болурунга, школа-чырыдывыышкынны тургузарынга, агрономия болгаш медицина дузазын организастаарынга, садыг-саймааны хөгжүдеринге болгаш өске-даа чүүлдерге бүгү талазы-биле дузаламчазын көргүзер ужурлуг бис. Тыва күрүне хүн келген тудуп [illegible] чоннуң ядыы-түреңги кезектери-биле харылзаазын улам хөгжүдүп турар.

1924 чылдың июль 26-да ТАР-ның [illegible] болгаш дааштыны байдалын [illegible] сорулга-биле Кызылга ССРЭ, МАР болгаш ТАР чалыктарының талазы [illegible] чөвүлел хуралы чыыштырган. Делегацияларны Я. Х. Давтян, Хатан-Батор Максаржав болгаш Буян-Бадыргы олар баштаан. Ук чөвүлел хуралдың [illegible] дужумел чораан чамдык кижилерниң [illegible]. Чижээ, Дагвадорж совет [illegible] сургуулдуң адынга бижээн [illegible] тываларның уг төөгүзү «моол», [illegible] ядыы-түреңги, караңгы-будүүлүг улус болгаш [illegible] Тываны Моолга каттыштырар [illegible] дээн. Тожу болгаш Салчак кожууннарының [illegible] кижилерниң [illegible] тываларда бижиктиг [illegible] чок, [illegible] болганда, Моолга [illegible] Моол-биле бистиң [illegible] чаңчыл, бода-мал [illegible] Сагыш [illegible] болдувусса эки дээн.

Тес-моол кожууннуң дарга[illegible] [illegible] Дажы-Сүрүң [illegible] 1924 чылдың февраль 21-де ТАРН ТК-га [illegible] чагаазында [illegible]: «Бистиң тыва улустуң сагыш [illegible] культура чок. [illegible] Моолга [illegible] бис Моолга катты-

жылшкынны күштелдирер, ук чоокшулажыышкынның эргежок чугулазын ында чурттап турар орус чурттакчыларның ортузунга калбаа-биле пропагандалаар, кандыг-даа колонизатор чүткүлдерни болдурбас, тыва улустуң болгаш Таңды-Тываның чазаачын культурлуг база политиктиг хемчеглерин идепкейлиг деткиир.

Ук сорулганы күүседири-биле:

а) Бүрүн эргелиг комиссияның айтыышкыны-биле тургускан орус дыл школазын болгаш тываларның политиктиг кадырларының болгүмнерин хөгжүдер болгаш бижиглээр. Чоокку үеде ук школа күрүне болгаш политиктиг ажылдакчыларның идепкейлиг кадрлазын белеткеп боор ужурлуг.

б) орус ажыктарының тыва дыл өөренир школазын ажылдарын дүргедедир, ук школага тыва улус-биле ажылдаар кадрларын белеткээр;

в) орус ажыктарының организацияларынга тыва ажыктарны хүлээп алырынга идиг боор;

г) тыва бижикти чогаадырынга Таңды-Тываның чазаанга дузалаар;

д) моол типографиязын тургузарын дүргедедир, ону калбак чонга чүгла революстуг литератураны һептередиринге ажыглаар;

е) тыва чоннуң ортузунга политиктиг ажылга шуут-ла коммунистиг утка бээрин онза оралдашканының херээ чок. Тыва чоннуң үе-дүптен бээр чурттап келген ажыктыралынга тыва улуска билдинмес, үлдезин эскерилгелер кылып болбас, оон шажын-чүдүлгезин болгаш национал сеткил-хөөнүн дорамчылап болбас;

ж) политиктиг ажыл хөй норуулунда массаларның политиктиг медерелин көдүреринче, ядыы кижилерни күрүне ажылынче болгаш политиктиг ажылче киирериче. Чөөн чүктүң дарлаткан улустарынга хамаарыштыр ССРЭ-ниң национал политиказының принциптерин тайылбырлаарынче углаңыр ужурлуг. Таңды-Тываның чазаа-биле болгаш Таңды-Тываның араттың революстуг намы-биле сырый холбаалыг болур база аңаа дузаламчыны кылдыр болганда...

[illegible] РСТК-ның [illegible] болгаш [illegible] базы [illegible] чедирер [illegible] ажылдаар.

Хүн бүрүнүң совет ажыл-чорудулгазын хайгаараар чогуур сүмелерни бээр ужурлуг;

з) Орус чурттакчыларның чамдыг-даа колонизатордуг сеткил-хөөннериң үлдезин-биле үзе шаваар, тываларны орустарның талазындан кандыг-даа талазы-биле көргүзүп болбас. ССРЭ чүгле орус улусту төлээлеп турар дээрзин [illegible] бүгү политиканың интернационалдыг дээрзин. Урянхайда чуртталып турар орус чон кандыг-даа артык эргелиг турбас.

болбас дээрзин билир херек;

и) Бүрүн эргелиг комиссияның бадылаан төлевилелин ёзугаар, тыва шериг кезектерин хевирлээринге Таңды-Тываның чазаанга дузалаар. Дыка шыырак, чурумнуг болгаш политиктиг медерели бедик тыва шериг кезектерин организастап тургузарын дүрген шиитпирлээр. Ук ажылга ҮТКА-ның аъттыг шериг эскадронунуң командир болгаш политсоставын киириштирер.

к) Таңды-Тываның чазаанга болгаш Таңды-Тываның араттың революстуг намынга чөвүлелчилерни болгаш инструкторларны оон [illegible] гелиг шилип алыр. Таңды-Тываның чазаанының хоочуннар хүлээп алырынга хамаарышкан бүгү ажылдың эт-хөреңгизин дамчыдып тарадыр. Олар [illegible] биле эвес боо ССРЭ-ниң консулунга чагыртыр, ооң айтыышкыннарын олар харык чок барымдаалаар ужурлуг. Олар дээрге чүгле техниктиг ажылдакчылар болуп турарын, оларда эргелер чогуп база ындыг турбазын-даа чөвүлелчилер болгаш инструкторлар ынай билип турар ужурлуг. Олар ажыл-херектериң байдалынга кол нурууда, сүмелер-биле салдап чедирер, ажыл, хөйге кескү ажыл кылырын кызыттынар. Чер-черлер-биле, чорле мынчаш, улус массалары-биле харылзааларга идепкейлиг рольду тыналаанга боор, боттары көзүлең болбас херек.

2. Тыва улус-биле харылзааларга үнгүр-чөвү орта билдинмес айтырыглар турбазын дээш, дараазында ажылдарны чорудары сагындып турар:

а) РСТК-ның салым моол соңгаар көвүдедирин болдурбас.

б) Черни моол соңгаар үлээрин соксадыр. Бир эвес от талазы-биле онза чугула айтырыг тургустунуп келир болза, РСТК-ның күүскому ону чүгле ССРЭ консулунуң чөпшээрелин ёзугаар Тыва чазактың мурнунга тургузуп болур, ук консул ол талазы-биле ССРЭ-ниң Даштыкы херектер улус комиссариадыбиле баш удур сүмележир ужурлуг.

в) Ажыглап турар чер дээш, аренда төлевирин Тываның чазаанга ажыктыг кылдыр чорту улгаттырар, ук төлевир амгы үеде кончуг эвээш боол турар. Аренда төлевириниң Урянхайның экономиказынга таарышыр хемчээлин доктаадырын. Бүрүн эргелиг комиссияның айтыышкынының ёзугаар, ук төлевирни ийи катап улгаттырарын чүгле баштайгы базым деп санаар.

г) Аңнаг, [illegible], [illegible] болгаш аңга-шыш ажылдааны дээш, үндүрүг тыртарын Таңды-Тываның чазаанга ажыктыг кылдыр чылыр, ону чогумчалыг дээш чедир көдүрер (СЭКП ТК-ның чанында МЛИ-ниң Төп партия архиви, ф. 495,

оп. 153, д. 1, л. 26—29).

Ол-ла саавырда ТАР-да совет органнарга дааскан болза:

«Политиктиг болгаш шериг херекке хамаарышкан айтырыгларга шиитпирлиг сөс ССРЭ-ниң консулунга хамааржыр. Бир эвес ол талазы-биле айтырыгларның шиитпиринге ССРЭ-ниң консулу чөпшээрешпес болза, ол РСТК-ның органнарының шиитпирин күш чок болдурун болур, РСТК-ның шиитпирин күш чок болдурганы дээш, айтырыгны РСТК ССРЭ-ниң Даштыкы херектер улус комиссариадының (ДХУК-туң) мурнунга тургузар эргелиг, ынчалзажок ооң күүседирин шиитпир үнгүже чедир соксадып болбас».

ССРЭ, МАР болгаш ТАР аразында харылзааларны дөң эрге шиитпирлээри Совет чазактың Чөөн чүк талазы-биле политиказының чугула негээ турган.

1924 чылдың май 31-де чарлан совет-кыдат дугурулганың 5-ки чүүлү совет-кыдат харылзааларын бодашпадырынга «моол айтырыгга» ажыглаар бодааш оралдажыышкыннарга сорук чедирген. Совет Эвилели Кыдаттан-даа, Моолдан-даа кандыг-даа чер-девискээр негевейн турар деп ук дугуржулгада айыткан. Ынчалзажок Кыдаттың реакциялыг бөлүктери МАР-ны дыка үр үе иштинде хүлээп көрбейн келгенивер. Чүгле хөй чылдар эрткен соонда, 1950 чылдың февраль 14-те. ССРЭ биле Кыдат Улус Республиканың аразынга чайырал, эвилел болгаш бот-боттарынга дузалажылга дугайында Керээге ат салып тура, ССРЭ биле КУР-нуң даштыкы херектер министрлери «1945 чылдың референдумунуң болгаш Кыдат Улус Республика биле МАР-ның аразынга дипломаттыг харылзааларны тургусканының түңнелинде, Моол Арат Республиканың хамаарышпас чоруу бүрүн магадылаттынган деп ийи чалак санап тур» дээн ноталарны солушканнар («Кыдат Улус Республиканың тургустунганы» деп номдан. «Документилер болгаш материалдар». М., 1950, арын 110).

Урянхайның шаанда шырак эрге-дужаалдыг турган чагырыкчылары тускай хамаарышпас тыва күрүнениң турул шыдавазының дугайында айтырыгны чепсектиг үймээн-биле көдүрген турган. Ынчангаш ТАР-ның тускай догуннаашкынының дугайында айтырыгны шиитпирлээни [illegible] чидиг байдалга [illegible] турган. Тыва улуска [illegible] эргге үеде ТАР-ның тускай хамаарышпас чоруун камгалаарынга Совет Эвилели шиитпирлиг рольду ойнаан, ооң магадылалы [illegible].

Юрий АРАНЧЫН,
Төөгү эртемнериниң доктору.
(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: 1921—1924 чылдарда чазак даргазы, 1925—1927 чылдарда ТАРН ТК-ның чиңгине секретары Монгуш Буян-Бадыргы кабинединде келген улус-биле чугаалажып турары. Курархивтен алган чурук.

Ондар ОХЕМЧИК чара хоолгалап тырттырган.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 71 «Шында»).

Монгуш Ноябрь Чарындаевич — Шуйнуң санаторий хевирниң школа-интернадының башкызы.

Салчак Дамба Самбай-оолович — «Кара-Хөл» совхозтуң малчыны.

Салчак Чүрүк Баданович — «Тээли» совхозтуң нефть ажыл-агыйының эргелекчизи.

Түмен-оол Темир Кара-Тевекович — Шуйнуң санаторий хевирлиг школа-интернадының ажылчыны.

Хертек Байыр-оол Седен-Дамбаа — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Бүржен-оол Дагбыевич — Шуйнуң санаторий хевирниң школа-интернадының бухгалтери.

Хомушку Сайын-оол Магадыва — «Тээли» совхозтуң механиги.

Чадыр-оол Чылбак Шыыраповна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН
(«Тыва» совхозтан)

Донгак Калчан-Нама Халбынович — тракторист.

Донгак Чолдак Сюрюнгүлевич — малчын.

Кара-Сал Сарыглаа Хүргүлевич — малчын.

Куулар Оргелей Шымбай-ооловна — ажылчын.

Монгуш Анчимаа Бадыжаповна — ажылчын.

Монгуш Бежендей Давынович — малчын.

Монгуш Куржкаш Саначаевна — ажылчын.

Ооржак Доржатмаа Сүрнекей — кочегар.

Ооржак Чигжитпен Кенденович — таңныыл.

Ховалыг Домук Кара-Хүлаевна — ажылчын.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Ангырак Болат-оол Тумаатович — Кызыл-Арыгның дузалал школа-интернадының кижизидикчизи.

Верещагина Татьяна Петровна — улус депутаттарының Элегес кодээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигиниң кижизидикчизи.

Иванова Татьяна Леонтьевна — улус депутаттарының Элегес кодээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигиниң ажылчыны.

Марьясова Александра Николаевна — улус депутаттарының Элегес кодээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигиниң эмчи сестразы.

Ондар Куштаран Алдан-оолович — Чал-Кежиг сес чыл школазының башкызы.

Оюн Тамара Темир-ооловна — Чал-Кежиг сес чыл школазының башкызы.

Оюн Татьяна Донгаковна — улус депутаттарының Элегес кодээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигиниң эргелекчизи.

Тактай Светлана Саевна — улус депутаттарының Элегес кодээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигиниң ажылчыны.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Абрамова Надежда Васильевна — Тоора-Хем ортумак школазының башкызы.

Карамышева Сталина Васильевна — Ырбан ортумак школазының башкызы.

Мельниченко Римма Васильевна — Ырбан ортумак школазының башкызы.

Михайлова Ирина Ивановна — Ырбан ортумак школазының башкызы.

Монгуш Валентина Акр-Санаевна — Тоора-Хем ортумак школазының башкызы.

Тулүш Данаа Ажыкович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң чолаачызы.

«Май 1» совхозтан

Кол Татьяна Шыыраповна — улуг бухгалтер.

Сыңгылдыг Дажырган Чымаевич — [illegible].

Таржаа Хемчиктей Акович — [illegible].

Таржаа Чылбагаш Акович — [illegible].

Тонгурбай Күнзенмаа Де[illegible] — [illegible].

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Ажы Болат-оол Ондарович — «Ак-Тал» совхозтуң чолаачызы.

Бутенко Александра Николаевна — Шагаан-Арыг автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Грудинин Иннокентий Васильевич — Шагаан-Арыг автобаазазының чолаачызы.

Иконникова Елизавета Ильинична — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң Шагаан-Арыг одалга черинин ажылчыны.

Калбак Татьяна Түлүшовна — улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының профкомнар [illegible] даргазы.

Колбасина Римма Павловна — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң Шагаан-Арыг одалга черинин лаборантызы.

Круглов Валерий Николаевич — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң баштың энерго-районунуң начальниги.

Мельничков Николай Никонорович — Шагаан-Арыг автобаазазының [illegible].

Монгуш Александра Мандыковна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң методиктиг кабинединиң эргелекчизи.

Морт Уйнук Тюлюшовна — районнуң харылзаа бадыриниң Арыг-Үзүү салбырының почтальону.

Новикова Елена Петровна — пенсионер.

Полев Павел Иванович — Шагаан-Арыг автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Савельев Николай Павлович — Шагаан-Арыг автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Сат Сорук Намзылович — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Соловьева Прасковья Павловна — Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң район салбырының ажылчыны.

Шведова Надежда Игановна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Эртине Зоя Донгаковна — «Ак-Тал» совхозтуң ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай
1990 чылдың февраль 26.

ХӨРЕКТИ ӨЙҮП КЕЛИР-ДИР

Сөөлгү үеде бойдус камгалалынче кижизигении салып турарынга өөрүп чоруур мен. Ооң бир тодаргай боттуг херечизи — районнарда бойдус камгалалының комитеттерин тургусканы. Ол эки-дир. Ынчалза-даа хөрээмни өйүп келир бодалдарга доктаап көрейн.

50, 60 чылдар үезинде «Мурнакчы» совхозтуң девискээринге тараа, оът-сиген элбек үнүп турганын сактыр мен. Ылангыя Базарак адаанга чиңге-тараа, арбай хөй дүжүттү берип, чоннуң тараа-биле чедиштир хандыртып-даа турду ийин. Кызыл-Хараган, Чиңге Сууг, Даг-Ужу деп черлерге турган кыштагларның одары четчир, мал чемин кажаа долдур ындыре белеткеп шаап алыр, өреге бүрүзү-ле 10, 20 тонна сигенни кезип, белеп алыр турган. Арыктар үнүп дургаар үнген чокпак таадар дөөразынга сигентилер одагланыр, хөглүг-ле ажылдап турдулар. Чыжырганазы бөрге, чалым чиир магалыг-ла. Ооң хайын чүү дээр! Базарак даан дургаар араттар бугазындан аккан сүт-биле суггарар. Машина-техника чок турган ол үеде бо буганы араттар кызыпкылайып турган каскаш ажыглалга киирип каан. Ынчангы кодээ ишчилериниң чаңгыс аай деминг хөделип турганының херечизи ол болбас ирги.

Таптааашкын үезинде ол буганы чаартыр дааш, аңгус өскээр кылып каапкан. Араттар бугазынче ам сүт акпас болган. Аңаа өзүп үнүп турган үнүш аймаа шуугу курпааш чыдып калган, тараа тарывастаан, мал чеми белеткевестээн. Чоннуң үнүн дыңнавайн, үстүнү органнарның айтыышкынының ээрип турганының үржүү, хоралыдаа ол. Кызыл-Харагайга, Чиңге-Сууга турган кыштагларның ажыглалдан үнген чылдагааны-даа ында.

Амгы эде тургустуушкунуң үезинде араттар бугазын катап ажыглаарын өөренип көөр болза, курган калган үнүштерни диргизип болурунуң аргалары черле бар. Ынчангаш Базарак-Адаанга тарааны тарып, мал чемин белеткеп эгелээр дээрзинге чигзинмес мен. Мааңаа чүгле чогаадыкчы, чаартыкчы эгелээшкин херек. Совхозтуң дирекциязы, партия, совет органнар база көрнүп, боттуг хемчеглерни алыр өйү ам келген.

База бир хөректи өйүп чоруур айтырыг. Түдүг материалын болгаш одаар ыяштын кайы хамаанчок черлерден кыргып, хыдып турары. Районнуң бүгү организациялары Шуй девискээринден ыяш белеткеп турар. Ооң уламындан кара суглар, өөннерден бадып чыткан дамырак суглар каттылап эгелээн. Бавыдайның суу Берлиикче кирип агып чыткаан. Кажыы Барлыктың суу тереңней бөөрге, Бавыдайның өрү бадыттар өскеп турган дең хөлтүннар чугаалаар чүве. Ам ындыг суг чок. Чүгле чыстыг чылдарда үзүк-үзүк суглар агып чыткылаар. Чүге дээрге, Бавыдайның аксындан эгелээш, ооң бажынга чедир ыяжын кезип каапкан. Ам шоут Шуй иштинде саяарларның ыяжын кыргып турар. Моон соңгаар мынчаар уламчылаар чүве болза, Шуйнуң суу-даа кадып, соглуп каар чыгы байдалга чедип келгенивис бо-дур.

Ак-Хемде, Чиңге-Каъттта база-ла кескен ыяштарның тоңектери артыкылаан. Районнуң бойдус камгалалының комитеди, партия, совет органнар бо бүгүнү кичээнгейге ап, тускай хемчеглерни алыры чугула деп санаар мен.

Мөрээк КУДУРУКПАЙ.

ООН ӨСКЕ ОРУК ЧОК

Социологтуг шинчилел хевири-биле

Национал харылзааларның дугайында чугаалап, бижиктура, ону кончуг кичээнгейлиг өөренип, сайгарып алгаш, ам номчукчуга чедирер ужурлуг бис. Ынчангаш мен бо чүүлге Ак-Довурак хоорайда болгаш «Тыва дагдүгү» комбинатта тус черниң үндезин болгаш орустап чугаалажыр чоннуң аразында харылзааларынга, тодаргай сан-фактыларга даянып турбаш, доктаар бодаан мен.

1958 чылда комбинаттың тудуу эгелеп турда, тыва ажылчын аңгы чаа хевирлеттиниш тургустунуп турган, тус-тус ажылчын мергежилдиң кижилери тываларның аразынга эвээш турган. Ынчангаш Совет Эвилелиниң янзы-бүрү [illegible] нарындан тускай эртемниглерни, ажылчыннарны чалап эккеп, оларны бир дугаарында чурттаар чер-биле хандырып турган. А тыва ажылчыннар (колдуунда тудугжулар) өглерге, боттарының тудуп алганы бичии бажыңнарынга. Шаңгыр суувога чурттап турганнар.

Комбинаттың бирги ээлчээ 1964 чылда ажыглалга киргенде, аңаа 100 хире тыва ажылчын ажылдап турган болза, 1974 чылда, комбинатка В. И. Ленинниң адын тыпсып турда, 600 хире тыва ажылчын аңаа ажылдап турган. Ол — бүгү коллективтиң 28 хуузу болган. А эрткен чылын комбинат бодунуң 25 чыл болган оюн демдеглеп турда, ажылдап турар тываларның саны 2000 ажыг азы бүгү коллективтиң 53 хуузу четкен. Кол-кол мергежилдер аайыбиле көрээлинер. Бо чылдың эгезинде сан-медээлербиле алырга, комбинатта бүгү бар 74 электроаппаратчыларның 38-и, 64 газоэлектросварщиктарның 28-и, 170 электрослесарьларның 99-у, 68 дериглер таарыштырыкчыларының 51-и тыва кадрлар болуп турар. Рудникте ажылдап турар 79 экскаватор машинистериниң 37-зи — тывалар. Ынчангаш комбинатта кол-кол ажылчын мергежилдерниң барык чартык кезиинде тус черниң кижилери ажылдап турар ышкажыл. А комбинаттың бүгү ажылчыннарының саны 2123 кижи болза, ооң база-ла чартыындан хөөү — 1294 кижи тус черниң чурттакчылары, а артканнары орустап чугаалаар кижилер болур.

Коллективтиң нити составы мындыг турда, ооң удуртулгазының кайы-даа звеноларында тус черниң кадрларының саны эвээш болуп артпышаан. Бичче болгаш ортумак звенода ажылдап турар 390 удуртукчу ажылдакчыларның 120-зи тыва кижилер, а инженер албан-дужаалдарда 20 тыва национал кадрлар болгаш 143 орустап чугаалаар кижилер ажылдап турар. Мындыг дең эвес чорук тургустунуп келгенин дугайында хөй чугаалар сөөлгү үеде янзы-бүрү дөнделиг хуралдарга-даа аңаа чөн ортузунга-даа үнүп турар апарган. Ынчангаш ам бо айтырыгта бичии сайгарылгалардан кылып көрээлинер.

Мындыг чугааларның үнүүкээп турарын эде тургустуушкунуң, демократиязының [illegible] ажык-чаргыг хевирнинг салдары кылдыр көрүп турар бис. Национал кадрларны чогуур деңнелге деткип, амгы үениң инженер-техниктиг деңнели-биле угаап ажылдаар кылдыр өөретпейн келгенинде таптаашкын чылдарының салдары, харын-даа Тываның партия, совет болгаш ажыл-агый органнарын хөй чылдарда удуртуп келген тодаргай кижилерниң буруузу бар. Ооң-биле кады тыва оолдар, кыстар техниктиг дээди өөредилге черлеринче эвээш дооруп каап турар.

Эрткен чылын Ак-Довурактың № 3 школазының 22 доозукчуларындан өөредилге черлеринче кирген дөрт кижиниң чүгле чаңгызы техниктиг дээди өөредилгениң черинче кирер аргалыг болган. Ол-ла чылын хоорайның № 1 школазын дооскан 23 тыва өөреникчиниң иштинден 3 кижи дээди өөредилге черлеринче, а 16 орустап чугаалаар өөреникчилерден 10 кижи дээди [illegible] черинче [illegible] [illegible] турар [illegible] кадрлар айтырыынга эвес чорук ам-даа үр үеде артып каап болур.

Кадрларны өөредип, белеткеп аар дээш, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың дирекциязы база тодаргай ажылдарны кылып турар. Комбинаттың хандырылгазы-биле 1986 чылда дээди өөредилге черлеринче өөренип кирген 33 кижиниң 17-зи, 1987 чылда өөренип кирген 32 кижиниң 16-зы, 1988 чылда 21 кижиниң 10-у, эрткен чылгы 19 кижиниң 11-и тыва уруглар, оолдар болуп турар. Ынчангаш национал кадрларны белеткээринче комбинат бо дээш сонуургалдыг болуп, аңаа идепкейлиг киржип турары илдең.

Сөөлгү үеде комбинаттың удуртулгазы Саян артындан тускай эртемниглерни хөйү-биле чалап эккеп, оларны бир дугаарында чурттаар чер-биле хандырып турар дээр дугайында чугаалап [illegible] хөй дээналып турар [illegible] бо талазы-биле [illegible] [illegible] 1988 чылда [illegible] [illegible] ҮЭЦ-ти ажыттынганы-биле холбаштыр аңаа ажылдаар 8 кижини чалап эккелген. Олар бо хүннерде-даа ТЭЦ-те харысалгалыг албан-дужаалдарда ажылдап турарлар. А 1988 чылда чаладып келген 6 кижиден ам 5 кижи ажылдап турар. Ынчаарга эрткен чылын комбинат чаңгыс-даа кижи чалаваан боол турар. Ам харын удуртуп баштаар звено кызырарының айтырыын шиитпирлээринче чорту кирип эгелээн.

Ам ооңун национал составының аайы-биле квартира-биле хандыртынганын көрүп көрээл. Постоянный туурда чаагайжыды туттунган 1893 квартира бар. Ооң 1157 квартиразында орус дылдыг кижилер, а 735 квартирада тывалар чурттап турарлар. Тудугжулар чурттуун ийи каът баракталарында 644 квартира бар. Ооң чүгле 88-инде орус дылдыг кижилер, а арткан 556 квартирада тыва өг-бүлелер чурттап турарлар. А чарылдыг өтүредүүг, дугаалал [illegible] туруп боор 216 квартираның 162-зинде орус хамаатылар, арткан 54 ындыг квартираларда тыва өг-бүлелер чурттап орарлар. А хоорайда 133 коттедж бажыңнарның 88-инде орустап чугаалаар кижилер, а чүгле 45-инде тыва хамаатыларның өг-бүлелери чурттап турарлар. Ынчангаш чурттаалга бажыңнары-биле хандырылгада тус черниң чурттакчыларының кандыг байдалдарда турары билдингир ышкажыл.

Чурттаалга шөлүнүң үлээшкининде бо социал чөптүг эвес чорук комбинаттың тургустунуп келген чылдарындан бээр чыглып келген. Ону комбинаттың амгы удуртулгазы билип, бо дең эвес чорукту чок кылыр хемчеглерни бо эгедээн. Эрткен чылын ажыглалга кирген 60 квартиралыг бажыңдан 45 квартираны тыва өг-бүлелер алган. А боттарының кужу-биле [illegible] турар [illegible] бажыңнарның [illegible] боол турар. Бажың үлээшкининге мындыг өскерилгелерни кылырын херек [illegible] амыдыралдың [illegible] ажылдап турар кижилерниң социал составы болгаш оларның чурттаарга шөлү-биле хандыртынганының бүгү байдалы кезээ келген. Ындыг уламнышкынны моон соңгаар шиитпирлиг тударын ССРЭ-ниң улус депутады, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору Ю. Т. Комаров чоокта чаа [illegible] интервьюзунга чугаалап олурду.

Хөй национал коллективниг комбинаттың болгаш хоорайның чурттакчы чонунуң ортузунда амгы үеде националисчи хөөн сиңген чорудуулар чок боол турар. Ийи-чаңгыс ажылчын [illegible] администрацияның аразында үнүп турар маргылдаалар колдуунда амыдыралда таварыжып турарывыс социал чөптүг эвес чоруктардан болуп турар. Ынчангаш бо нарын үеде чаңгыс коллективте, чаңгыс хоорайда ажылдап чурттап турар аңгы-аңгы национальностарның кижилери үениң салгалдарының мурнунга харысалгавысты медереп билип, боттарывыстың аразында дең эвес чорукту демниг-биле дүрген ажып эртер дээш туружуп ужурлуг бис. Оон өске оруу чок.

Чкалов **МАНДЫЫНЧЫ**

Сибирьниң национал театрларының фестивалы

СЦЕНАДА—ЯКУТ ӨҢНҮКТЕРНИҢ ШИИЗИ

Ырак-узак черден келген Якут АССР-ниң шии театрының артистери кызылчыларга «Ханныг өжээн демдээ» деп шиизин сонуургалдып көргүскен. Ук шиини якут чогаалчы Василий Яковлев-Далангыйның «Ыржым Билик» деп романын ёзугаар Иван Николаев сценалап тургускан. Шиинин режиссёрлары Андрей Борисов биле Василий Фомин болуп турар. Ук шии якут улустуң төөгүзү-биле сырый холбашканы-биле солун. Ынчангаш маңаа артистерниң рольдарын канчаар күүсеткенин айытпайн, ук шииниң утказы-биле номчукчуларны таныштырарын оралдажып көрейн.

Якуттарның чырык чер кырынга канчаар тыптып келгенин хөй-хөй тоолчургу чугааларда, бодаашкыннарда, аас чогаалдарында кирсе-даа, эки-ле билдинмес болуп арткан. Тус чер чурттуглар болгаш өске черлерден келгеннер шынаалар, хемнер эриктеринге, соок мунгаш тайгаларга чурттап турганы мун-не билдинип турар. Ол өске-өске аймактар боттарының культуразы, чиир аъш-чеми, чугаазы, аажы-чаңнары-биле дөмей-дешпес-даа болза, байлак шынаан тайгаларны, балыктыг хемнерни, аң-меңниг черлерни хунаажып, аразында дайылдажып чораан. Ооң уржуундан болгаш аарыг-аржыктан, чуттан бүдүн-бүдүн аймактар, бөлүктер кырлып тургулаан. Ооң чылдагаанын бөгүн тодарадыры нарын, берге айтырыг болуп артпышаан.

Ынчалза-даа чүс-чүс чылдарда боттарының аажы-чаңчылдарын, угаан-сарыылдыг чоруун, эрес-дидим соруун салбаан аймактар, чон кадыг-бергени шыдажып, амыдырап артып калган дээрзин көргүзери ук шии бодунуң чугула сорулгазы кылдыр салып турар.

Ханныг илкээн дээрге кайгамчык улуг ыяш-те чараан адыпкан согун-дур. Ол болза ханныг өжээн негээрининиң демдээ, тиилекчини алдаржытпан тиилелгениң ырызы-дыр. Шиинин кол бөлүушкүнү мындыг. Өлүрүн билбес Тон Бинс төрел аймааның баштыңчызы Манан Мэкчэ дээрзи туматтар аймаандан уктаглан Бакамду төрел бөлүктү коргунчуу-биле базып каар. Диригге чүгле ол бөлүктүң эң кырган назынныы, баштыны Бакамдуну арттырып каар. Ынчалза-даа ол бөлүктүң чаш төлү Даганчаны ажырымчы Манан Мэкчэниң коргунчуг караандан чажырып, иви нештери-биле шуглапкаш, Бакамду дириг арттырып алыр аргалыг болур.

Чылдар ужугуп эрткилээн. Бакамду өгбе хып дээн чалыы оол Даганчага ханныг өжээн дугайын чугаалап, өгбелериниң өжээн негээр чанчылын ыдыктыы-биле сагырын оон дилээр. Калбак Кэлэзмэ шынаалында туматтарның чурттап турган черинге чедерде кайы хире берге, нарын, коргунчуг оруктарны эртерин Даганчага чугаалап бээр. Ынаар чорууруңун мурнунда өгбелерниң чанчылын ёзугаар ону өлүргеш, өрттедиптерин негээр... Даганча бодунуң күзелиинге чедер. Кажан туматтарга чеде бээрге, олар Тон Бинс аймааның бир бөлүүнче халдаар деп турар. Туматтар аймааның баштыңчызы, Бакамду-биле алышкылар оолдары турган. Арчинкаан Даганчаны таныл каар болган аймакка хүлээп алыр. Туматтар дээрге кончуг дайынзырак аймак турган. Оларның кол-ла ажылы чоок-кавы аймактарже, төрел бөлүктерже халдап киргеш, мал-маганны, одар-белчиирин хунаап алыры турган. Даганча улуг шылгалдаларны аңаа эртнен.

Тон Бинс төрел аймактың баштыңчызы Мананның оглу Орогочой чоок аймактар-биле, доктаамал дайылдажышкын оларга кандыг-даа эки чүвени бербес, харын-даа аймак төрелдин кырлырынга чедирер деп чүвени билип турган. Ынчалза-даа Ойуу Нэлэкэ хам амыдыралдың шынгыы хоойлузун ёзугаар кожа-кожа аймактар дайзыннар болуп, аразында дайылдажыр ужурлуг дээрзин бадыткаар болган. Орогочойнуң тайбың үзелдиг бодалы ооң төрел бөлүүнүң кырлып каарынга чедер дээрзин хам сагындырып турар. Ынчан Тон Бинс аймаанче туматтар халдап кирер, Орогочойнуң төрел бөлүү кырлып каар. Чүгле ооң дуңмазы Ньырбачаак дириг артар.

Якуттарның төрел бөлүү база тыптып келир. Ону Того Баатыр баштап турар. Ук аймак хоптак-чазый Тыгынның күш-биле оларны чагырып алырындан дезип, тервэн шынаазы Туймаададан чоруур ужурга таваржыр. Ынчалза-даа олар дыңнадыр дайынзырак аймактарның барын билип кааш, камгалал шивээзин тудар деп шиитпирлээр. Ол үеде Тон Бинс аймаа-биле сетгижин алышкынга Арчинкаанның оглу бирги дайынчы олур. Ооң оруунга чам болурун дээш, кадыг берге маргылдааның түңнелинде ооң баштыңчызынга Даганча артып калыр.

Якуттарның турлаа. Туматтар шивээже халдап киргеш, чедиишкин чок болур. Того Баатыр бодунуң улузун чыып алгаш, Тон Бинс аймактың Онньонхой төрел бөлүү-биле кудалажырын чугаалаар. Ынчангаш ол төрел бөлүкче кудажыларны чорудар. Түңнелинде Онньонхайның дулгуяк катнези Мээттини ол кадай кылып алгаш, туматтардан бодунуң аймаан болгаш өске аймакты камгалап алырының оруун тып аптар.

Туматтарның ивилери халдавырлыг аарыгдан кырлып каар. Ол-бо чүве дээш ургулчу сокчуп турганындан туматтар улуг каражага таваржыр. Ичээннер (хамнардан аңгыда сүнезиннер-биле чугаалажыр кижилер) хамык-ла буруу Даганчада деп, ону буруудадып эгелээр. Аймак баштыңчызы Арчинкаан Даганчаны камгалап каарга, ол ичээннерге өжээн бодап, кожа-кожа аймактарже халдаашкынын кылып, үптеп-тонап турар. Оон соонда туматтар якуттарже база катап халдап кирер деп шиитпирлээр.

Якуттарның ак хамы Люксюраан ийи аймактың аразынга тайбыңның херлээлен турарын чедип алыр сорулга-биле туматтар аймаанга чедип келир. Ынчан олар ак хамны өлүрүп каарлар. Якуттар туматтар-биле тулчур ужурга таваржыр болгаш тиилеп алырлар. Аймак баштыңчызы Арчинкаан күчүлелдиң ханныг оруун наргап, өскелер-биле тайбың чел чурттаарын арткан туматтарга чагып чыда өлүр. Ичээннер бирги дайынчыга Даганчаның удурланыкчызы Кунэгэни томуйлаар. Туматтарның ийи бөлүү аразында сетгижиин алышкыйндан шупту кырлып калыр.

Кажыыдалдың овур-хевирин көргүскен ак хам сценага чалбарып келир. Келир үениң кижилери эрткен чылдарының частырыгларын катаптавас, тайбың болгаш аас-кежик, хүндү биле чараш аажы-чаң дээш туржуруун кыйгырып турары-биле шии төнер. Шынап-ла, якут оңнуктерниң национал театрлар фестивалынга киириптир эккелгени бо шиизин кызылчылар улуг сонуургал-биле уткаан. Кажан «Ханныг истер» деп Чылгычы Ондарның шиизи болуп турда, бир якут артист бистиң шиивис-биле алыс утказы дыка дөмей-дир. Төөел улус болгаш ыдыг боор дээрзин кожа эжинге чугаалап орда, дыңнаан мен. Ол шын. Акы-дуңма найыралдыг кижилериң аажы-чаңы, төөгүзү дөмей болгулаарын төөгү бадыткап турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛЫНЫҢ КОНЦЕРТИ

Тыва АССР-ның Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң планын ёзугаар чеонта чаа композитор С. М. Бюрбениң чогаадыкчы ажылының концерти Кызылдың урал чугул училищезиниң залында болган.

Концертти сонуургал коору-биле тыва улуг чүүлде ат-алдарлыг кижилер баш бургизар кээп, мурнуку одуругларны эдерген. Оларның аразында РСФСР-ниң улустуң артизи Каракыс Мунзук, Тыва АССР-ниң улустуң артизи, композитор Р. Д. Кенденбиль, Алтай крайдан келген Р. Н. Лесников, чогаалчылар Л. Ф. Емельянов, С. Б. Козлова, ном үндүрер черниң директору М. С. Хомушку дээш культураның ажылдакчылары, улуг, биче хөгжүмчүлер арбын болган.

Алдан музыковед К. Н. Деханов көрүкчүлерге байыр чедирип Саая Мыжмыровичиниң чогаадыкчы ажылының дугайында чүве чугаалаан.

Симфония оркестриниң дирижёру В. С. Токаның холу көдүрүлген соонда, «Чечен» деп операның увертюразы чаңгыланы берген. Оркестрниң удептери-биле хөгжүмнүг театрының артистери Дарый Чадамба Монгуштарның С. Пюрбюнуң сөзүнге «Кызыл бөлзы» бана Вера Норбунуң «Белек» деп ырларны күүсеткени-биле концерт эгелээн.

Композиторнуң Ленинградка өөрениш турган «Төрээн чуртум сагтып келдим» деп скрипкага бижээн чогаалын Людмила Вагонова ойнай бээрге, шынап-ла, чаныксаан кижиниң ындынналган сурунгуг ырызы, сеткил-сагыжы, овур-хевири көстүп кээр. Телерадионуң солизи Зоя Идам-Сюрюн автортуң бодунуң сөзүнге «Өртемчейниң оргүзүмзэ» деп ырызын, Вероника Чоодунуң «Чечен» деп операдан Чечектиң романызын, Солун-оол Соржу ол-ла операдан Мергенниң арнязын. Саая Бюрбениң демиргамуска вариациялар чогаатканын бөдү ноте-биле ойнаны, Кара-кыс Мунзуктуң сөзүнге бижээни «Дамчыт, салгынны» В. Норбу биле З. Идам-Сюрюнуң күүсетчени көрүкчүлерни сонуургаткан.

Концерттиң ушку кезээн база катап симфония оркестри эгелээн. С. Сюрюн-оолдуң «Өске кадай» деп романының утказынга бижээн симфония поэмазы, «Узун-Хоот» деп альтыга бижээн концертин Александр Макаров ойнаан болгаш бодунуң сөзүнге бижээни «Мөңгүн-Тайгам» деп ырызын автор күүсеткен соонда, С. Суваниттиң «Аревэчи» деп номунуң утказынга бижээн симфония чурумалы-биле концерт төнген, алыш часкаашкыны диңмиттелген.

Авторга байыр чедирип, ооң чылыг холун туткан кижилер «Эки-дир» дижип үнелеп берген.

Мерген ТУМАТ.

Кызыл хоорай.

ЧУРУКТАРДА: концерт үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

СЕТКИЛДИҢ ЫРААЖЫЛАРЫНЫҢ ХҮРЭЭЛЕҢИ

Март 20-түң чырык, чылыг хүнүнде Кызылдың Политехтиг [illegible] ... Бо дээрге Тыва АССР-ның Чогаалчылар эвилелиниң чанында херээжен чогаалчылар хүрээлениниң тургузукчу хуралының киржикчилери-дир.

Ук хуралга чүгле чогаал бижип чоруур херээженнер [illegible] ... шимчээшкининиң активистери, хөй-ниитичилер киришкен. Республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. Ондарның [illegible]-биле хурал эгелээн. Ол республиканың амыдыралында херээжен чонуң киирип турар үлүг-хуузунуң дугайында, оларның ажылдап, чурттап турар байдалдарының [illegible] чугаалаан. Херээженнер чүгле өг-бүле [illegible] эвес, олар — ажылдап, ажы-төлүнүң авалары, [illegible] эштери, [illegible] ынаныштыг ажылчыннары, [illegible] хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчилери. Бо бүгүдени аңгыда [illegible] таланттыглары амыдыралды [illegible] көрүү-биле көргүзүп, алгап-йөрээп, ырлап чоруурлар.

Ол дугайында тургузукчу хуралдың организаторларының бирээзи, «Шын» солуннуң килдис эргелекчизи, [illegible] Артаж Ховалыг [illegible] чогаалдары [illegible] кижини. Бодунуң [illegible] аңгыда ол [illegible] ажылы — [illegible] бергелерин [illegible]. Чүс-чүс [illegible] аразындан талант [illegible] ховар чалаттынып [illegible]. Ол талантыг [illegible] болур ужурлуг. Ону өй-шаанда деткип, [illegible] чаналгазының бүрүнү [illegible] чугула. Херээжен [illegible] чугаалаан 28 [illegible] хөй иезин база бо болалды деткээн.

«Бо золга 18 харлыым [illegible] айы-биле [illegible] мен. Ынчалза-даа [illegible] бир [illegible] турарым бо, [illegible] тур мен. [illegible] турар [illegible] чугула. Мен [illegible] эр болгаш херээжен чогаалчылар [illegible] дээрзинге [illegible]. Чүге дээрге ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннериниден бисте чүгле үш-ле херээжен кижи бар, а оон башкаар черинде [illegible] херээжен чок. Херээжен чогаалчыга номун үндүрүп алыры кара хилинчек. Бо талазы-биле мен база үр чылдарда үш хады аразынга асап кижи-биле дөмей, СЭКП обкому, ном үндүрер чер, Чогаалчылар эвилели — бо үш черниң аразынга кылаштап келген мен» деп, Тыва радионуң корреспондентизи, шүлүкчү Зоя Амыр-Доңгак чугаалаан. Хөй уруглуг болгаш чагскаан чурттап чоруур чогаалчы херээженнерниң амыдырал байдалынче сагыш салырының чугулазын ол онзалаан.

Хуралдың эң хүндүлүг 70 ажыг харлыг Адаш Чымаановна Иргиттиң чугаазындан «Мени чогаалчы деп бээр чалаанышар дээш четтирдим. Тайга-таскыл черге чораш, сеткилимден төрүттүнген одуругларымы ырлап чораан мен, оларымның чамдызы ам ырлы-шүлүк апарды. Сагыжымны амыратпаан чоруур чүве — бистерниң, тыва кадайларның төрүп каан ажы-төлү чүге үүлгедиглер кылып чоруур апарганыл? Мында ада-иелерниң буруузу база бар: ажы-төлүн бичиизинден тура эки чүвеге өөретпес, чагывас. Ол ышкаш боттарывысты деткишпес, сөглежир, адааргажыр чүүлдер база типтып келди. Мээң чажыттарым, өөрүм Анчымаа-Тока, Долчаңмаа дарга сутлар база мында чедип келген-дир. Соолгу үеде солун, сеткүүлге тыва чонуң дээш кызып ажылдап чораан мындыг дарга-бошка улустуң ат-алдарын кудуладып, чигзинчиг сөстер-биле оларны ол-бо деп турарлар бар. Ол кончуг багай. Шаанда аъш-чем, идик-хеп чедишпес үеде улус эп-найыралдыг, бот-боттарын хүндүлежип чурттап чораан. Оон бээр эки чүүлдерни чедип алган-дыр бис. Шупту-ла чүве багай дээрге таарзынмас-тыр мен».

Чамдык уран-чечен чогаалдарда херээжен кижиниң овуру кончуг четпес, үлегер чок кылдыр көргүскенин дугайында башкы Любовь Багурина чугаалааш, чогаадыкчы ажылдакчыларның ужуражылгаларын удаа-дараа организастап турары күзенчиг дээн.

Чогаалчы Черлиг-оол Куулар мындыг саналды киирген: «Хурал тургузукчу болганда, маңаа мындыг чүүлдү бодап көөр: херээжен чогаалчылар хүрээлеңин тургузуп алырга, арткан чогаалынчы улус канчаарыл? Артистер, чурукчулар журналистер, культура ажылдакчылары... Олар база тус-тус хүрээленнер тургузар бе? Ынчангаш оон адын «Чогаадыкчы херээженнерниң хүрээлеңи» дизе кандыгыл? Ынча дээрге утказы делгем апаар. Даш чонуктузу Раиса Аракчаа ышкаш төлептиг, биче сеткилдиг кижилерни оваарбайн турар бис. Ынчангаш шупту чогаадыкчы херээженнерни катай бөлүп, мооңнаары чугула. Галина Принцева, Зоя Амыр-Доңгак, Эмма Цаллагова оларны деткиири чугула. Чогаалдың шынары-биле үне берген кижи онзалаттынар ужурлуг». Бо саналды Зоя Кыргыс, Вероника Чооду, Чылбаа Түлүш болгаш өскелер-даа деткээн.

Үениң үңү-биле дегжип турар бедик публицистика солуннарда четпейн турарын критик М. А. Хадаханэ шүгүмчүлээн. Сатира, юмор ховар. Херээжен лирикада «ынак мен, чоруй бардың» дээн сюжет колдап турар.

Оолдарывыстың үүлгедиглер кылып, кыстарывыстың арыг, кем чок чоруун камгалайн турары херээженнер боттарывыс ие шынарларывы чидирип турарывыстан болуп магат чок. Чүү-даа чүвениң эгези ие дестүг болгай. Ол дугайында эртемден Ульяна Өлей-оол сагышсырал-биле чугаалаан. Чонуң кадык мөңү-шынары ава херээжен төлдү төрээш, канчаар өстүр азырап каанындан хамаарыжыр. Иениң ыдык сагызының ведүрери чугула, ооң дугайында ёзулуг чогаалдар херек.

«17 шии бижээш, оларның чамдызын белеткээш, ном үндүрер черде апарып каан мен, ам-даа чыдып-ла чыдар. Ажык турган болзумза ол дугайында чугаалавас-даа ийик мен. 60 харлыында кижи хаа көрнүр чүве-дир» деп Клара Сагды чугаалаан. «Талантылыг кижилер черге чытпас. Оларның сеткилин чеже катап кергедип келдивис ийнаан! Чамдыкта чүгле чаңгыс кижиде-не кижи хамаарылгалыг апаар. Үрде үнмээн, үезинде холудун каапкан «Күскежиним» эки режиссерның холунга баргаш, чырык көрдү» деп, Мариам Рамазанова сеткилиниң ханызын ажыткан.

СЭКП обкомунуң секретары А. К. Банзай: «Соолгу үеде чамдык хурал-суглааларың шугулу кончуг апаргылаан. Ам мында сарыылдыг чорукту көрүп тур мен. Чогаадыкчы херээженнер боттары чуну кылып ап болурун дилеп турары эки-дир. Бистер шупту келир үедеги чуртталгавыстың дугайында бодаар ужурлуг бис. Маңаа кижизидилгени наттыштырары чугула. Төлдерни дээш аданеккиң харыысалгазы чүден бедик турарын чедип алзывысса эки. «Өг-бүле» деп программа ажылдап кылдынып турар. Улуг ужур-утказын бо программаа херээжен кижиниң амыдыралын экижидериниң айтырыгларын чүүлдениң». Чогаалчының тенчүттүнде эр, херээжен деп аңгылашпайн, эки тиг-деминг хөделириниң аргаларын тыварынче херээжен чогаадыкчыларны ол кыйгырган.

Түңнелинде чогаалчы херээженнерниң хүрээлеңин тургузар деп шиитпирни хуралдың киржикчилери хүлээп алган. Хүрээлеңниң чөвүлелин 18 кижи составтыг кылдыр соңгаан, оон даргазынга шүлүкчү Артык Хөм-Оттуковна Ховалыг соңгуткан. Тургузуунга аажыр дээш байыр чедирип. Чогаалдарыңар чаазай ак оруктуг-ла болзунам!

Надежда ЭРГЕП.

ТВ

МАРТ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 Уругларга фильм. «Көрүкчүлерниң ынак артизи». А. Куприннин «Ак пудель» деп рассказын ёзугаар 10.25 Улустуң чогаадылгазының «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Арыгда кижилер дет». (ГФР). 11.00 Барымдаалыг фильм. 11.30 Улустуң амыдыралының [illegible]. Концерт. 12.30 — 13.00 «Үе». 16.30 Чилиде солунда мурнукқагы байдал бола напиянин чанчылдары. Барым айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.10 «Эжим, мугаңым». Бичии концерт. 17.25 Уруглар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 18.30 «Үе». 19.00 В. Егоровтуң ырлары. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Папановтуң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.35 Медээлер. 23.00 — 00.55 Бут бөмбүк. Оон хуу ужуражылгазы. ССРЭ биле Голландияның шилиндек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

10.25 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 3-кү серия. 11.30 Немец дыл. 2-ги чылы. 12.20 «Кайгыт Кузнец». 13.05—14.00 «Барыкдаңың чери». 3-кү сериязы. 18.00 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Хөглүг үннер». Концерт. 19.30 Медээлер. 19.35 «Тыва чеде». Программада: «Мемориал» нийтилел. Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг чудкар, чантарі». 20.30—22.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Кино журналдары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Куруннең чукот-эскимос ансамбли «Эргырон». Концерт. 19.50

КИНО

МАРТ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ак сөөк» 9.30, 19.20 (узаткан), **«Ызыгуур салгакчызы — алдын доос»** (КУР) 14.20, **«Меге даңгырак»** (Индия, 2 сериялыг) 11.30, 16.20. **Видео-залга: «Бир эвес мээң-биле кады болзуңза»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Серп соңгазындан коргудар хоютку» 9.00 **«Чаан сөөгүнден бүткен чүүл»** 11.00, 14.10, **«Серванц делгерезин!»** 12.30, 15.40, **«Хосталганың кыңгызы»** 16.40, **«Зита болгаш Гита»** (2 сериалыг) 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эрги парктың чажыды» 12.00, **«Ыпакшаан эр кижи»** (Франция) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Кызыл чечекчигеш» 10.00, **«Шил лабиринт»** 11.20, 13.10, 20.20 **«Танцыла-ла, танцыла»** (Индия, 2 сериалыг) 15.00, 17.40 шактарда.

1990 чылдың апрель-майда дараазында черлерге баар путёвкаларны аян-чоруң болгаш экскурсияларның Кызылда бюрозу саналдап турар:

Рига — апрель 9-тан 18-ке чедир, путёвка өртээ 343 рубль;

Вильнюс — апрель 12-ден 18-ге чедир, өртээ — 314 рубль;

Алма-Ата — апрель 1-ден 5-ке чедир, өртээ — 205 рубль;

Бухара-Самарканд — апрель 29-тан май 3-ке чедир, өртээ 243 рубль;

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, өртээ — 314 рубль;

Ташкент — май 14-тен 18-ке чедир, өртээ 220 рубль.

Аъш-чемниң, чурттаар черниң, экскурсия хандырылгазының, баар, кээриниң самолётка орук чарыгдалдары путёвка өртээнге кирип турар.

Аян-чоруң болгаш экскурсия бюрозунуң адреси: Кызыл хоорай. Кочетов кудумчузу, бажың № 1. «Мөңгүлек» аалчылар бажыңы. 2-ги каъты, телефону 3-12-81.

АГААР

Республиканың шынап болуттаар. Чамдык черлерге хар холушкактыг чаъс чаар. Барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаарның температуразы дүне 1—6 градус соок, чамдык черлерге 9—14 градус соок болур. Хүндүс 6—11 градус чылыг болур. Чамдык черлерге 3 градус соок, 2 градус чылыг.

Кызылга чиңнер булуттаар. Чаъс чок. Дүне 2—4 градус соок.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-03. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетавр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агропромышленниг — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ өзулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун кежбейн баргаза — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Индекс 54241

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы [illegible] экз. Заказ № [illegible].

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС—[illegible].

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 29 четверг
№ 73 (14273)
1925 чылдан үнзэзилеттинген
Өртээ 3 кеп.

СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелин СЭКП ТК-ның Пленумунга чугаалашкаш, ону принципиалдыг чүүлдүг деп көргенин номчукчулар билир. СЭКП ТК-ның Пленумунуң дааскаңын ёзугаар Редакция комиссиязы болгаш ТК-ның Политбюрозу Уставтың төлевилелин чедир ажылдап кылган болгаш ол документини ТК-ның кежигүннеринге, а ол ышкаш партияның республика, край база область комитеттериниң секретарьларынга тарадып чоруткан. Олардан кирген санал-оналдар өөренип көрдүнген, ынчангаш Уставтың төлевилелин бүгү-нинти чугаалажып көөрүнге парлаан.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының УСТАВЫ

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы — бот-башкарылгалыг ниитилел-политиктиг организация, чаңгыс аай эп-сеткилдиглерниң — коммунистерниң эки тура-биле каттыжышкыны-дыр. Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң идеяларын чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдеринге үндезилеп, коммунистиг перспективаны барымдаалавышаан, буянныг демократтыг социализмни чуртка тургузарын, интернационализмниң ииже төрелгеттенниң нинти үнелиг чүүлдерин боттандырып бадыткаарын ол бодунуң эчис сорулгазы кылдыр салып турар. Ажылчын аңгының, бүгү ажылчы чоннуң социалистиг шилип алышкынынга СЭКП даяныр, чоннуң эрге-ажыктарын илергейлеп база камгалап, хөй националдыг совет ниитилелди бодунуң политиктиг Платформазынга сырый каттыжарын чедип ап турар.

I

СЭКП-ге кежигүн болуру

1. Партияның Программазын болгаш Уставын хүлээп көөр, ооң организацияларының бирээзинде ажылдап турар, кежигүн дадывырын төлээр, ССРЭ-ниң 18 хар четкен кандыг-даа хамаатызы СЭКП-ниң кежигүнү боор болур.

2. Партияның бүгү кежигүннери дең эргелиг. Олар: партияның иштики болгаш даштыкы политиказының, партияның иштики амыдыралының айтырыгларын көдүрер база хостуг чугаалажып көөр, шиитпирлерни ажылдап кылырынга киржир, бүгү чадаларның партийжи органнарын соңгуур, анаа соңгуттурар болгаш оларның ажылын контрольдаар, партийжи кандыг-даа органны, ээлеп турар байдалындан хамаарылга чокка кандыг-даа коммунисти шүгүмчүлээр, партияның кандыг-даа чадазының баштаар черинге билдириишкиннерин болгаш дилеглерин киирер, бодунуң кылган дилээнге херек кырында харыызы алыр, кажан оларның ажыл-чорудулгазының азы аажы-чаңының дугайында чугаалажып турда, партия органының ажылынга киржир эргелиг.

СЭКП-ге кежигүн болуру ямбы-хүндүлүг артык эргелерни коммунист кижиге бербес болгаш ооң хамааты эргелерин база хосталгаларын кызыгаарлавас. Ажыл-чорудулгазы ССРЭ Конституциязынга үндезилеттинди тургустунган болгаш социалистиг идеяга чөрүшкек эвес хөй-нинти организацияларының болгаш шимчээшкиннериниң ажылынга ол киржир эргелиг. СЭКП-ниң кежигүнү политиктиг өске партияларга бактаап болбас.

3. СЭКП кежигүнү болза, партияның ниитилелге авангардтыг туруштарын хандырар дээш демисежир, ооң политиктиг угланышкынын күш-ажылчы коллективтерге болгаш чоннуң ортузунга, күрүне, кооператив, хөй-нинти организацияларынга чайгылыш чокка чорудар, партийжи шиитпирлерни күүседир, коммунистиг идеяларны камгалаар болгаш пропагандалаар, хоойлу-дүрүмнү болгаш хөй-нинти моралының нормаларын чайгылыш чокка сагыырының үлегерин көргүзер хүлээлгелиг.

4. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алышкынны чаңгыстап көөрүнүң чурумун ёзугаар демократтыг болгаш ажык-чарлыг ёзу-биле чорудар. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алышкын дугайында шиитпирни партия эге организациязы бодунуң ажык хуралынга үндүрер. Хуралдың шиитпири шууд күштүг болур. СЭКП-ге чаңгыс аай партия биледи турар, партия кежигүннериниң учёдунуң чурумун СЭКП ТК доктаадыр.

СЭКП-ниң 40 чылдан эвээш эвес стажтыг кежигүнүнге ооң партияга үр үеде идепкейлиг ажылдааның барымдаалап көрбүшаан, партия эге организациязының шиитпири, партия райкомунуң, хоорkomунуң бадылааны ёзугаар «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты тыпсыр.

5. Партияны бужартатканы болгаш ооң Уставының негелделеринге дүүшпес хөделиишкини дээш партия кежигүнүн СЭКП-ден үндүрген түңнелинде партия эге организациязының азы үстүнде партийжи органның шиитпири ёзугаар СЭКП-ге кежигүн болуру соксаар. Кем-херек үүлгеткен буруулуг деп судтуң шиитпирлеп көргени партия кежигүнүн ук шиитпирл хоойлу ёзугаар күштүг болган соолунде СЭКП-ден үндүрер.

Партияга кежигүн болуру СЭКП-ден эки тура-биле үнер дугайында партия кежигүнүнүң билдириишкинин ёзугаар соксаан турул болур, ооң билдириишкинин партия эге организациязы чугаалажып көөр.

СЭКП-ге кежигүннү хүлээп алырда болгаш партиядан үндүрерде шиитпир дээш хуралга олурушканнарның үштүң ийи кезээнден эвээш эвези, ынчалзажок ол организацияның учёдунда турарларның чартык кезиинден хөйү бадылаанда, ук шиитпирни күштүг деп санаар.

Партияның соңгулдалыг органының составында кирип турар СЭКП кежигүнүн партиядан үндүрер дугайында айтырыгны учёдунда ооң туруп турары партия эге организациязынга азы ол органга ону сүмелээн партия эге организациязынга чугаалажып көөр. Партия эге организациязының санал-оналын барымдаалап төлээлекчизи киржип турда, ол айтырыгны соңгулдалыг органның пленумунга, ооң хуралынга олурушканнарның болгаш ооң кежигүннериниң чартык кезиинден хөйү боор турарларның үштүң ийи кезиинден хөй нуруузунуң бадылаашкыннары-биле шиитпирлээр.

Чыл дургузунда, а байдалдар өскерилгенде кандыг-даа үеде партияның контроль-ревизия органнарынга хомудал-дилегни киирер эрге партиядан үндүрткен кижиге артар. Хомудал-дилегни ооң кирген хүнүнден соңгаар ийи айдан орай эвес хуусаада чугаалажып көөр.

Партийжи сагылга-чурумну болгаш мөзү-шынарны үрээни дээш партия кежигүннеринге хамаарыштыр партийжи кижизидилгениң база салдар чедирериниң хемчеглерни, эш ёзузунуң шүгүмчүлелин, буруу шавыышкынның азы доңгулданы чарлаарының хевири-биле алыр.

II

Партийжи иштики демократия

6. Идейлиг чаңгыс аай нинти үзел-бодалга болгаш партийжи эш ёзузунга үндезилээш, партийжи массаларның эрге-чагырганын, партийжи иштики харылзааларының бүгү талалыг демократизмни коммунистерниң медерелдиг сагылга-чуруму-биле болгаш эртем-билиглиг-биле холбаштырган бот-башкарылганың принциптеринге СЭКП чурттаар болгаш ажылдаар.

Санал-бодалдарны илергейлээриниң хостуун, янзы-бүрү үзел-бодалдарны болгаш платформаларны деңнештирип көөрүн, ажык шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди партияга хандырар. Партияның болгаш чурттуң амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле дискуссияларны база референдумнарны тус-тус организацияларның, ниитизи-биле СЭКП-ниң хемчээлинге кылып болур, а оларның түңнелдериниң талазы-биле — чогуур шиитпирлерни хүлээп алыр.

7. Бодунуң иштики амыдыралын болгаш ажыл-чорудулгазын тургузар талазы-биле партия организациялары бот-тускайлаң болур. Оларның шиитпирлери СЭКП-ниң программалыг эчис сорулгаларынга болгаш Уставының нормаларынга чөрүшкек эвес болза, персоналдыг херектер талазы-биле шиитпирлерден өске ук шиитпирлерни үстүнде турар органнар күш чок болдуруп болбас.

8. Партия организацияларының болгаш комитеттериниң ажылын демократтыг методтар-биле чорудар, субъективизмни болгаш чаңгыс кижиниң эрге-чагырганын болдурбас коллективтиг чоруктуң үндезиннеринге тургузар. Шиитпирлерни ажылдап кылырда болгаш хүлээп алырда, оларның күүселдези дээш коммунистерниң хуузунда харыысалгалыы-биле коллегиалдыг чоруну холбаштырар.

Партия органнары ажылдаарының кол угланыышкыннарының талазы-биле доктаамал комиссияларны, а ол ышкаш түр комиссияларны болгаш ажылдаар бөлүктерни тургузар, штаттан дашкаар эге үндезиннерге коммунистерни болгаш өске-даа хамаатыларны бодунуң ажыл-чорудулгазынга киириштирериниң өске-даа хевирлерин ажыглаар.

9. Партияның организациялары, удуртукчу органнары болгаш оларның аппараттары партийжи шиитпирлерге дүүштүр партия хуралдарының, конференцияларының, съездилериниң ажык болуруун, партийжи парлалганың оларга киржирин хандырбышаан, ажык-чарлыг ажылдаар, боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында массалыг информацияның дамчыдылга чепсектерин болгаш өске-даа харылзааларны дамчыштыр коммунистерге болгаш партия кежигүннери эвестерге үргүлчү дыңнадыр. Бодунуң партия эге организациязының бюрозунуң азы парткомунуң хуралдарынга коммунист олуржур эргелиг. Соңгулдалыг партийжи органнарның кежигүннери оларга отчеттуг органнарның, ооң иштинде партия комитединиң бюрозунуң хуралдарынга олуржур, а ол ышкаш парткомунуң болгаш ооң аппарадының эргезинде документилерни ажыглаар эргелиг.

10. Партияда удуртукчу бүгү органнар соңгулдалыг. Олар кандидатураларны калбаа-биле чугаалажып турда, коммунистерниң санал-оналын чиңгези-биле барымдаалап көргени ёзугаар колдуунда альтернативтиг үндезинге чажыт бадылаашкын-биле соңгуттурар.

Партия кежигүннери соңгулдалар үезинде кандидатураларны, ооң иштинде бодунуң кандидатуразын кызыгаар чокка депшидер эргелиг. Өске кандидатураларга деңнээрге, эң хөй бадылаашкыннарны, ынчалзажок хуралга олурушкан СЭКП кежигүннериниң, конференция, съезд делегаттарының, партия комитединиң азы соңгулдалыг өске органның кежигүннериниң бадылаашкыннарының ортаа кезиинден хөйүн алган кандидаттарны соңгуттурган деп санаар.

Делегаттарны депшидер болгаш соңгуур үеде коммунистер үстүнде турар партия органнарының составынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны киирер, ол органнарны тургузар конференция, съезд ук саналдарны чугаалажып көөр.

Партияның районнар, хоорайлар болгаш округтар (район хуваалдазы чок) конференцияларынга делегаттарны партия эге организацияларынга соңгуур. Хоорай, округ (район хуваалдазыг), область, край конференцияларынга, эвилелдешкен республикаларның компартияларының съездилеринге, СЭКП-ниң съездизинге делегаттарны партия эге организациялары кандидатураларны ынап-ла депшиткен турда, коммунистерниң черле чажыт бадылаашкыны-биле ам соңгуур. Соңгулдаларның чурумун тус девискээрниң коммунистерниң ортаа кезиинден эвээш эвези...

(Төнчүзү 2-ги арынында).

Чер-черден медээлер

МАЛ ЧЕМИ БАР

ӨВҮР РАЙОН. «Ак-Чыраа» совхозта Чалааты хойжу бригадазының малчыны Сонам Дамчааның хою оолдап эгелээн. Олар дээрге ажылынга кызымак, эки түңнелдерни чыл бүрүде чедип ап келген өг-бүле. Кыштаглаашкынга чылдың-на хынамчалыг белеткенип алыр. Сонам Дамчааның коданында 167 хураган немешкен. Малдың чаш төлүн доруктурарынга сагынчылар Кема Бадыргы, Минчир Ооржак олар кызымак дузалажып турарлар. Кадарчының оглу Эрес Дамчаа ада-иезиниң соон салгап алган.

Кыштагда мал чеми четчир, сут-биле хандырылга эки.

Найгыл-оол ДАМДЫН.

СӨЗҮНГЕ БҮЗҮРЕЛДИГ

Кызылдың хоочун бүдүрүлгелериниң бирээзи — даараныылга фабриказы Чаа чылды, ылаңгыя улуг байырлал март 8-ти күш-ажылчы белектерлиг уткаан. Чединиишкиннерниң үндезини — социалистиг чарыш болгаш күш-ажылдың эки сагылга-чуруму болган. Ооң ачызында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн, эрткен айның планы 107,6 хуу күүсеттинген.

Шилип алган ажыл-мергежилинге бердингеннерниң саны көвүдеп, хөйү чаңгызы, чаңгызы хөйү дээш бир демниг күженип турарлар. Оларга бүдүрүлгениң мурнакчылары: В. Г. Шевченко, Т. К. Хертек, Л. В. Цуцина болгаш өске-даа шалыпчылар хамааржыр.

Сандю САНДАН.

МИТИНГ

Хандагайты суурга хөй кижи киржикчилиг митинг болган. Аңаа ажылчыннар, интеллигенция, суурнуң чурттакчылары, СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомунуң удуртукчулары киришкен.

Ол митингиниң кол сорулгазы — «Литва ССР тускай күрүне болуру-биле ССРЭ-ниң составындан үнер дээш оон соолгу үеде чорудуп турар аңгыланчак политиказынга удурланыры, националистиң хооннү оттурар дээн чүткүлүнге удур ииленниг сеткилдээри.

Бо айтырыгга хамаарышкан илеткелди СЭКП райкомунуң секретары З. Ш. Бады-Хөө кылган. Литва ССР-де амгы үеде байдалды ол тайылбырлааш. Литваның удуртукчуларының ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чоруткан телеграммазынга тоомча чок харыы бергенинге хамаарыштыр бодунуң буруу шавыышкынын чылгаганнарга чугаалаан.

Бүгү социалистиг системаны будаар дээн хөөнүндеп салдынмастаан Литва ССР-ниң удуртукчуларынга киленниг сөстерни хоочун башкы М. Л. Арат-оол, Хандагайтыда Пионерлер бажыңының директору Ш. Т. Саая, эмнелгеде ажылчын Ф. Д. Тулуш, шүлүкчү Н. Б. Ооржак олар илередип, ол республиканы ССРЭ-ниң составынга арттырар дугайында бодалдарын чугаалаан. Митингиниң киржикчилери оларның үнүнге бүрүн каттышкан.

(Бистиң корр.)

УЖУРАЖЫЫШКЫН

Россияның хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязының тургузуглуг бирги съездизиниң ажылынга киржип чораан Тываның профэвилелдериниң делегациязының киржикчилери-биле ужуражышкын [illegible] болуп эрткен. Аңаа профэвилел чөвүлелдиң ажылдакчылары, адырлар аймак-биле обкомнарның ажылдакчылары, профэвилел активи киришкен. Россияның хамаарышпас профэвилелдериниң тургузуглуг бирги съездизиниң ажылының дугайында аңаа санал-онал солчуушкунну [illegible] болган айтырыглар талазы-биле боттарының бодалдарын профбюронуң даргазы Ш. П. Куулар, Кызылда педагогика институдунуң тыва дыл болгаш литература кафедразының доцентизи Д. С. Куулар, профбюронуң [illegible] секретары агроүлетпүр комбинадының [illegible] профэвилел обкомунуң даргазы А. Т. Сотпа, Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң чылгычызы В. Г. Захаров, хөй адырлыг чурттал-га-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң секретары-машинистказы П. О. Байыр-оол олар чугаалааннар. [illegible]

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Президент чөвүлелиниң бирги хуралы

Март 27-де Кремльге Президент М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң бирги хуралы болуп эрткен.

Аңаа чөвүлелдиң кежигүннери: Ч. Айтматов, В. В. Бакатин, В. И. Болдин, А. Э. Каулс, В. А. Крючков, Ю. Д. Маслюков, Ю. А. Осипьян, Е. М. Примаков, В. Г. Распутин, Г. И. Ревенко, Н. И. Рыжков, С. С. Шаталин, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, В. А. Ярин киришкен.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов хуралга олурушкан.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев чөвүлелдиң кежигүннеринге чүве чугаалаан.

Президентиниң чугаазынга тургустунган айтырыглар талазы-биле санал-онал солчулгазы болган.

(СЭТА).

Субботникке—калбак деткимче

МОСКВА, март 27. (СЭТА-ның корр.). В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл оюнга тураскаалы апрель 21-де профэвилел субботниги эрттирер дугайында «Сургутнефтегаз» бүдүрүлге каттыжыышкынының профкомунуң чурттуң ажылчы чоннарынга кыйгырыы калбак деткимчени ап эгелээн. Сибирьжилерниң эгелекчи саналын деткээн дугайында телеграммалар болгаш чагаалар ВЦСПС-ке чурттуң бүгү булуңнарындан кээп турар. «Алтай тудуг» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының, Ташкентиниң В. П. Чкалов аттыг ужар чүүл каттыжыышкынының, Москва — Сортировочная локомотив депозунуң коллективтери сургутчуларны өскелерин мурнап деткээн.

Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында тыптып келген ленинчи субботниктер чоорту эге-чадагы ужур-утказын чидирип, албадал-биле ажылчы үнер хүн апарганын улуг болгаш амгы салгалдың кижилери эки билир. Ынчаарга Сургуттуң нефть тывыкчылары бо субботникке ажылдап алган акша-хөреңгини чидиг социал айтырыгларны шиитпирлээри-биле профэвилелдер комитеттериниң агар саннарынче шилчидерин саналдаан.

РСФСР-ниң хамаарышпас профэвилелдер федерациязының Москвага чап-чаа доозулган тургузукчу съездизиниң делегаттары ленинчи субботникти чаа ёзу-биле эрттирер дугайында саналды ээн-биле деткээн.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының хуралы март 26-да болуп эрткен. Катап бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында комиссияның даргазы В. И. Казаков кылган.

Россия Федерациязының соңгулдаларында РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң негелделеринге дүүштүр ажылдааргызы чоруктуң болгаш кандидаттарның чарыштыг байдалдарынга база мөзүлүг соңгукчулар боттарының күзээн хоочунга [illegible] ... [illegible] бадылаашкыннарның болгаш демократтыг байдалга эрткенин демдеглеттинген.

Соңгулдаларның кол түңнели — партияның эге тургускан политиктиг системаның реформазынга болгаш ниитилел амыдыралының демократтаашкынынга Россияның соңгукчуларының бүрүнү-биле деткээни болур. Март 4-те болган соңгулдаларга болгаш март 14, 17, 18-те болуушкан катап бадылаашкыннарга улус депутаттары хөй нуруузу соңгулдаттынган [illegible].

Округ соңгулда комиссияларындан кирип келген протоколдарны сайгарып көрген. Төп соңгулда комиссиязы национал-девискээр болгаш девискээр соңгулда округтарының талазы-биле катап бадылаашкыннарга соңгуткан РСФСР-ниң улус депутаттарын бүрүткээн.

Соңгулдаларның түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны болгаш РСФСР-ниң соңгуткан улус депутаттарының даңзызын «Советская Россия» солунга март 29-те парлап үндүрер.

Соңгулда хамаарышпас түңнелдер-биле холбашкан өске-даа чамдык айтырыгларны база хуралга чугаалашкан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң болгаш автономнуг республикаларның улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкыннарның түңнелдериниң дугайында

(Бо сан-түңнерни автономнуг республикаларның дээди Советтериниң Президиумнарындан, улус депутаттарының край, область, Москва болгаш Ленинград хоорай Советтериниң күүскомнарындан кирген материалдарга үндезилеп парлаан).

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларының талазы-биле катап бадылаашкыннар Россия Федерациязының девискээринге март 18-те доозулган.

Чер-чер Советтериниң бүгү деңнелдерниң талазы-биле 42.166 округга бадылаашкыннар болган. Оон иштинде улус депутаттарының край Советтериниңге — 640, областарынынга — 4.260, автономнуг областарынынга — 118, автономнуг округтарынынга — 270, районнарынынга — 6.633, хоорайларынынга — 16.151, хоорайларда районнарынынга — 6.181, суурларынынга — 3.010, кодээ Советтеринге — 4.903.

Катап бадылаашкыннарга 32,9 млн. соңгукчу азы даңзыга киргеннерниң 65,8 хуузу киришкен. Округтарның хөй нуруузунга эрткен соңгулдаларны боол эрткен деп санаан.

Соңгулдаларның ийи эээлчээзи (март 4-те болган бадылаашкын болгаш март 18-те болган катап бадылаашкын) түңнелдерин ёзугаар РСФСР-ниң чер-чер Советтериниң бүгү деңнелдеринге 703.258 депутат азы депутат мандаттарының ниити санының 89,8 хуузу соңгуттунган.

Улус депутаттарының соңгуттурганнарның аразында херээженнер 33 хуу, 30 хар чедир назылыглар 15,1 хуу, СЭКП кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар 49,1 хуу, комсомол кежигүннери 6,6 хуу. Чер-чер Советтериниң ооң мурнунда чыыжынга депутат турганнар 34,2 хуу, хамаарышкан Советтериниң девискээринде ажылдап турарлар 96,6 хуу, чурттап турарлар — 96,4 хуу. Соңгуткан депутаттарның 24,9 хуузу ажылчыннар, 20 хуузу колхозчулар.

1.697 соңгулда округунга болган катап бадылаашкыннарны күш чок болган азы болбаан деп санаан. Ол округтарга соңгулдаларны катап чорудар.

Автономнуг республикаларның улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле 1.101 соңгулда округунга катап бадылаашкын болган, оларның 11 [illegible] катап бадылаашкын болбаан. Ийи удаа болган бадылаашкыннарның түңнели-биле АССР-лерниң [illegible] хуузу депутаттары соңгуткан. Оларның иштинде херээженнер 9,2 хуу, ажылчыннар [illegible] хуу, колхозчулар [illegible] хуу, 30 хар чедир назылыглар [illegible] хуу. СЭКП кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар [illegible] хуу, комсомол кежигүннери 1,2 хуу. Автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң мурну чыыжының депутаттары депутат турганнар 18,4 хуу.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму.

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының

УСТАВЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ниң киирген саналдарынга үндезилээш, хамаарышкан партия комитеди тодаргайлаар.

11. Партияда албан-дужаалдыг кижилер райкомдан эгелээш, оон-даа өрү ук албан-дужаалга улаштыр ийи хуусаадан хөй эвес соңгудар. Партияның соңгулдалыг органнарының составы оларның бүрүн эргелериниң хуусаазы доозулгуже чедир организацияның кежигүннериниң үштүң бир кезииниң негээнии азы соңгулдалыг органның чамдык азы бүгү кежигүннериниң эки тура-биле үнер дугайында медеглелин ёзугаар чаартынган азы катап соңгуттунган туруп болур.

Партияның райкомнарының, хоорkomнарының, округкомнарының, обкомнарының, крайкомнарының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының бирги секретарьларын, СЭКП-ниң Даргазын болгаш ооң оралакчыларын хамаарышкан конференцияларга болгаш съездилерге соңгуур. Ол албан-дужаалдарга кижилерни дараазында хуусаа бетинде чаартып соңгуурунуң чурумун база доктаадыр.

12. Партия комитеттери бодунуң партия организацияларынга болгаш үстүнде турар органнарга отчёттуг болур. Партия комитеттериниң бюролары пленумнарга, а парткомнар болгаш партия бюролары — партияның эге болгаш цех организацияларының хуралдарынга чыл бүрүде отчёттарын бээр. Партияның соңгулдалыг органының кежигүн бүрүзү ону соңгаан азы сүмелээн партия организацияларының мурнунга бодунуң ажылының дугайында отчёдун бээр.

13. Партия организациялары болгаш комитеттери шиитпирлерни хүлээп алырда, бүгү санал-оналдарны чугаалажып көөр хүлээлгелиг. Эвээш нуруузу бодунуң туружун камгалаар, онзагай бодалын протоколдарга демдеглээр, маргылдаалыг айтырыгларны бодунуң организациязынга катап чугаалажып көөрүн азы негээр, азы үстүнде турар органнарның мурнунга ук айтырыгларны тургузар эргелиг. Ооң-биле чергелештир, хөй нуруузунуң хүлээп алган шиитпири шуптузунга албан болур.

Партия комитеттериниң күүсекчи органнарынга (президиум, бюро) чөрүлдээлер тыптып келген таварылгада шиитпирниң төлевилелин катап чугаалажып көөрүнге киирер болгаш бадылаашкыннарның үштүң ийи кезииндеи эвээш эвес хөй нурууу-биле хүлээп алыр.

Партия органнарының шиитпирлери адаанда турар организацияларга албан болур. Адаанда турар организациялар ук шиитпирлерниң күүселдезин ара соксатпайн, оларга хамаарыштыр маргыжып, партияның үстүнде баштаар черлеринге хомудалды кылып болур.

14. Партияның соңгулдалыг удуртукчу органнары оларның ажыл-чорудулгазының болдуунда анализтиг, прогноз-социологтуг болгаш консультативтиг хандырылгазын боттандырар, боттарынга чагырткан ажылчын аппаратты тургузар. Боттарының хуралдарынга партия эге организацияларының чугаалажып көрген сүмелеринге үндезилээш, партийжи аппарат тургустунар. Партийжи аппараттың ажылдакчыларынга күш-ажыл хоойлужулгазы хамааржыр.

15. Партия эге организациялары болгаш партия комитеттери партияның кадр политиказын боттандырбышаан, күрүне, ажыл-агый болгаш хөй-нииити ажыл-чорудулгазының тодаргай участоктарынга коммунистерни болгаш партия кежигүнү эвестерни сүмелээр. Олар политиктиг методтар-биле ажылдавышаан, хамаарышкан албан-дужаалдарга оларны соңгуурун азы томуйлаарын чедип алыр, оларга деткимчени көргүзер, коммунистерниң ажылының дугайында оларның отчёттарын дыңнаар, бо талазы-биле түңнелдерни болгаш сүмелерни чарлап дыңнадыр.

16. Партия организациялары күрүне хоойлуларынга дүүштүр боттарының хереглелери-биле азы өске организациялар-биле кады солуннарны болгаш журналдарны, бюллетеньнерни, пропагандистиг, тайылбыр-информастыг болгаш өске-даа материалдарны парлаар, хамаарышкан редакцияларны, а ол ышкаш телерадио дамчыдылгазының студияларын тургузар эргелиг. Массалыг информацияның партийжи чепсектери оларның удуртукчуларын бадылап турар партия комитеттериниң удуртулгазының адаа-биле ажылдаар. «Правда» солуннуң кол редакторун СЭКП Төп Комитединиң Пленуму бадылаар.

III

Партияның организастыг тургузуу

17. СЭКП бүдүрүлге болгаш девискээр аайы-биле демократтыг централизмниң принцивиниң үндезининге тургустунар болгаш дараазында структуралыг болур: партия эге, район, хоорай, округ, область, край организациялары, эвилелдешкен республикаларның Компартиялары. Ук девискээрниң коммунистерин каттыштырып турар партия организациязы аңаа кирип турар организацияларның үстүкү организациязы болур.

Херек апарган таварылгаларда парторганизация секретарьларының чөвүлелдери, коммунистерниң соңуургалдарының болгаш айтырыгларының аайы-биле каттыштырып турар партия клубтары, теоретиктиг семинарлар, дискуссия төптери болгаш партия ажылының өске-даа хевирлери тургустунуп база ажылдап болур. СЭКП-ниң программалыг айтышкыннарынга үндезилээш, олар ону бүрү айтырыгларны чугаалажыр, оларның талазы-биле боттарының туруштарын ажылдап кылыр, кандыг-даа деңнелдиң партия комитеттеринге чугаалажып көөрүнге саналдарны болгаш төлевилелдерни киирер. Боттарының иштики организациялыг болгаш сагылга-чурумнуг, идея талазы-биле партияның программныг сорулгаларынга чүүлдешпес айтышкыннарлыг кандыг-даа фракцияны СЭКП-ге тургузуп болбас.

Партияның эге организациялары

18. Партияның үндезини эге организациялар болур. Оларны СЭКП кежигүннериниң ажылдап азы чурттап турар чериниң аайы-биле үштен эвээш эвес СЭКП кежигүнү бар турда тургузар.

Партия эге организациязы бодунуң составынга партия бөлүктерин болгаш цех организацияларын тургузуп болур. Партия бөлүктеринге болгаш цех организацияларынга оларның кежигүннериниң санын барымдаалап, партия райкомунуң болгаш хоорkomунуң чөпшээрежиилиг ёзугаар СЭКП-ге кежигүн болуру-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле эге организация эргени тыпсыр.

Бодунуң ажыл-чорудулгазының тодаргай сорулгаларын болгаш байдалдарын өөренип көрүп тургаш, партия эге организациялары партияга хүлээп алышкынның болгаш СЭКП-ге кежигүн болурун соксадырының, бодунуң структуразын ажылының угланышкыннарын болгаш методтарын, хуралдарын, политиктиг акциялар эрттирериниң үе-хуусааларын болгаш чурумун, сан-хөө ажыл-чорудулгазын тодарадырының айтырыгларын боду шиитпирлээр, совет болгаш хөй-нииити организациялары-биле бот-боттарының аразында харылзааларын боду тургузар.

Партия эге организациялары партияның идеяларын, ооң шиитпирлерин пропагандалаар болгаш амыдыралга боттандырар, социал чөптүг чоруктуң принциптерин камгалаар, күш-ажылчы коллективтерге болгаш чурттап турар черлериниң аайы-биле политиктиг болгаш организастыг ажылды чорудар, эргелеп башкарылганың демократтыг механизмин дамчыштыр кадрларның ажыл-чорудулгазын, экономиктиг болгаш социал сорулгаларны шиитпирлээринге боттарының салдарын чедирер.

Партия эге организациялары кайы-даа партия органнарының шиитпирлеринге бодунуң хамаарылгазын илергейлээр эргелиг, ук орган оларның тургускан айтырыынга тодаргай харыызын бээр хүлээлгелиг.

19. Партия эге организациязының дээди органы бир эвес аңаа СЭКП кежигүннериниң чартыктан хөй кезии, а отчёттарга болгаш соңгулдаларга кежигүннериниң (делегаттарының) үштүң ийиден эвээш эвес келип олурушканда бүрүн эргелиг деп санаттырар нииити хуралдар (конференциялар) болур.

Хүн бүрүнүң ажылын чорудары-биле хурал (конференция) күүсекчи органы — партия бюрозун (комитедин), ооң секретарын ийи-үш чыл хуусаага соңгуур. 15-тен эвээш коммунистерлиг партия организацияларынга хуралдың доктааткан хуусаазын болгаш чурумунга дүүштүр партия организациязының секретарын болгаш ооң оралакчызын, партия бөлүктеринге — партбөлүк организакчыларын соңгуур.

Партия эге организациязының секретары күш-ажылчы коллективке болгаш өске-даа черлерге „администрация, бот-эргелел органнары, хөй-нииити организациялары-биле харылзааларга ук организацияны төлээлээр. Секретарьны коллективтен үндүрер дугайында айтырыгны партия хуралынга (конференциязынга) чугаалажып көөр ужурлуг.

20. Оларның ажыл-чорудулгазын, хостаттырган ажылдакчыларны тургузарын киириштирбишаан, акшаландырары-биле кежигүн дадывырындан кирген хереңгиниң нииити түңнүң 50 хуузу чедир хемчээлин бодунга арттырып алыр эргени партия эге организацияларынга тыпсыр.

Партияның район, хоорай, округ, область болгаш край организациялары

21. Партия эге организацияларын дорт каттыштырып турар партияның район, хоорай организациялары партияның дааныр структуралыг звенозу болур. Улуг хоорайларда район организациялары хоорайның партия организациязы кылдыр каттыжып болур.

Партияның район, хоорай организацияларының дээди органы конференция болур. Конференция партияның район, хоорай комитеттерин, а ол ышкаш контроль-ревизия комиссиязын беш чыл хуусаага соңгуур. Партия комитединиң шиитпири азы коммунистерниң үштүң бир кезииниден эвээш эвезин каттыштырып турар партия организацияларының негелдези ёзугаар ээлчег чок партия конференциязын чыылдырар.

Партия эге организацияларының санал-оналын өөренип көрүп тургаш, партияның район, хоорай комитеттери бирээ, райкомнуң, хоорkomнуң секретарьларын соңгуур, бодунуң аппаратын материал-сан-хөө баазазын тургузар. Райком, хоорком партия эге организацияларын бүрүткээр, оларга чогуур дузаны көргүзер, коммунистерниң учёдун кылып чорудар.

Партия райкомнары, хоорkomнары партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын таарыштырар болгаш углаар, оларның массалар-биле харылзаазын быжыглаарынга дузалаар, оларның-биле кады партияның политиказын болгаш шиитпирлерин тайылбырлаар, күш-ажылчы коллективтерге болгаш хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле оларны боттандырар талазы-биле ажылды организастаар, тодаргай социал-экономиктиг, культура болгаш өске-даа айтырыгларны хөй-нииитиге чугаалажып көөрү-биле тургузар, оларны боттандырарынга дузалаар.

22. Партияның край, область, округ организациялары партияның политиказын ажылдап кылырынга киржир, ону боттандырар талазы-биле ажылды крайга, обласка, округка чорудар, үстүнде турар партия органнарының доктаалдарының күүселдезин организастаар.

Партия край, область, округ организациязының дээди органы партия конференциязы болур. Конференция партия край, область, округ комитедин, а ол ышкаш контроль-ревизия комиссиязын 5 чыл хуусаалыг соңгуур. Чогуур комитеттиң шиитпири азы ук организацияның кежигүннериниң үштүр бир кезииниң негелдезин ёзугаар ээлчег чок конференцияны чыылдырар.

Чугула апарган таварылгада, ындыг болзажок, чылда ийиден эвээш эвес чыылдырып турар партия комитеттериниң конференциялары, а ол ышкаш пленумнары ук девискээрге политиктиг, национал, социал, экономиктиг, экологтуг, культура-мөзү-шынар айтырыгларын шиитпирлээриниң программазын ажылдап кылыр болгаш күрүне эрге-чагыргазының органнарынга база чонга сүмелеп киирер. Партияның иштики амыдыралының, кадрлар ажылының, партия организациязының бюджединиң, солун, сеткүүл үндүрер ажыл-чорудулганың айтырыгларын оларга чугаалажып көөр.

Партия область, край комитеттери бодунуң структуразының, райком, хоорком тургузугларын киириштирбишаан, айтырыгларын боттары шиитпирлээр. СЭКП кежигүннериниң учёдунуң айтырыгларының талазы-биле улуг-улуг партия эге организацияларынга партия райкомунуң эргезин тыпсыр.

Чогуур пленумнарга партия райкомунуң, обкомунуң, крайкомунуң бюроларын, секретарьларын соңгуур.

23. Партия район, хоорай, округ, область болгаш край организацияларының контроль-ревизия комиссиялары бюрону, беш чылдан эвээш эвес партия стажтыг кижини комиссия даргазынга соңгуур. Контроль-ревизия комиссиялары партияның сагылга-чурумун быжыглаары, партия этиказын коммунистерниң сагыыры-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр, партия кежигүннериниң хомудал-дилеглерин сайгарып көөр, партия бюджединиң күүселдезинге контрольду боттандырар. Контроль-ревизия комиссиялары партияның район, хоорай, округ, область болгаш край конференцияларының бадылаан саавырларынга дүүштүр ажылдаар.

Эвилелдешкен республикаларның Коммунистиг партиялары

24. Эвилелдешкен республикаларның Коммунистиг партиялары СЭКП Программазынга болгаш Уставынга дүүштүр бот-тускайлаң. Олар боттарының программныг болгаш нормативтиг документилерин ажылдап кылыр, оларга дүүштүр организастыг, кадр, солун, сеткүүл үндүрериниң болгаш сан-хөө, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээр, республиканың күрүне тургузуунуң, социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезиниң талазынга политиктиг угланышкынны чорудар, хамаатыларны политика талазы-биле каттыштырары, национал болгаш интернационалчы эрге-ажыктарны дүүштүрери дээш туржур, интернационалчы мөө-медерелди хевирлеп тургузар. Эвилелдешкен республикаларның Компартиялары өске, ооң иштинде даштыкы партиялар болгаш хөй-нииити шимчээшкиннери-биле харылзааны боттандырар.

СЭКП ТК-зының Президиумунуң болгаш комиссияларының эвилелдешкен республикаларның Компартияларынга хамаарышкан принципиалдыг шиитпирлерин оларның бүрүн эргелиг төлээлекчилериниң киржилгези-биле сайгарып чугаалажыр. Хүлээп алдынган шиитпир-биле чөпшээрешпээн таварылгада эвилелдешкен республиканың Компартиязы маргылдаалыг айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле СЭКП ТК-ның Пленумун чыылдырарын негээр эргелиг.

25. Эвилелдешкен республиканың Компартиязының дээди органы ооң съездизи болур. Ээлчеглиг съездини беш чылда бир удаадан эвээш эвес чыылдырар. Ол политиктиг угланышкынны тодарадыр. Төп Комитеттиң, контроль-ревизия комиссиязының отчёттарын чугаалажып көөр, ол органнарның чаа составтарын соңгуур, контроль-ревизия комиссиязының дугайында саавырны бадылаар а ол ышкаш республиканың Компартиязындан СЭКП-ниң дээди органнарының составынга кандидатураларны сүмелээр. Съездилер аразы үеде партияның республика конференцияларын чыылдырып болур.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде СЭКП организациялары

26. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде партия организацияларының ажыл-чорудулгазы СЭКП Уставының болгаш СЭКП ТК-ның бадылаан документилериниң үндезининге тургустунар.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге партийжи ажылдың удуртулгазын партия органнарын болгаш партия эге организацияларын дамчыштыр боттандырар. Партия комитеттери болгаш партия эге организациялары сорулгаларны шериг чөвүлелдери, командирлер болгаш политорганнар-биле быжыг харылзаалыг шиитпирлээр. Шериг коллективтериниң амыдыралынга болгаш ажыл-чорудулгазынга бодунуң салдарын олар шериг коммунистерни дамчыштыр чедирер. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дээди партия органы СЭКП ТК-ның комиссиязының эргезин ажыглаар.

Чепсектиг Күштерниң коммунистери девискээр партия организациязының удуртукчу органнарының составын соңгуур болгаш аңаа соңгудуп болур. Партияның район, хоорай, округ, область, край конференцияларынга, эвилелдешкен республикаларның Компартияларының съездилеринге делегаттарны шериг кезектериниң болгаш каттыжышкыннарының партия конференцияларындан чогуур партия комитеттериниң доктааткан төлээлелгезиниң нормазын барымдаалап соңгуур.

СЭКП-ниң съездизинге болгаш партияның Бүгү-эвилел конференциязынга Армия болгаш Флоттуң партия организацияларындан делегаттар соңгуурун шериг округтарының, шериг бөлүктериниң, флоттарның, каттыжышкыннарының, Чепсектиг Күштерниң хевирлериниң партия конференцияларындан чорудар.

Тайылбыр: Күрүнениң Айыыл чок чоруу Комитединиң иштики болгаш демир-орук шериглеринге партийжи ажыл Чепсектиг Күштерге көрдүнгени-биле бир дөмей чоруттунар.

IV

СЭКП-ниң дээди органнары

27. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының дээди органы съезд болур. Ээлчеглиг съездилерни СЭКП Төп Комитеди беш чылда бирден эвээш эвес чыылдырар. ТК-ның съезд чыылдырар, хүн айтырыының болгаш төлээлелге нормазының дугайында шиитпирин съездиге чедир үш айдан орай эвесте чарлаар. Съездиге тургузар кол айтырыглар талазы-биле тезистерни Төп Комитет парлаар.

СЭКП-ниң ээлчег чок съездизин Төп Комитет бодунуң инициативазы-биле азы коммунистерниң нииити саның үштүң бир кезииниден эвээш эвезин каттыштырып турар партия организацияларының негелдези-биле чыылдырар. Съездини ийи ай хуусаада чарлап чыылдырар. Бир эвес аңаа бүгү партия кежигүннериниң чартыктан эвээш эвес кезии төлээлеттинген болза, ону бүрүн эргелиг деп санаар.

Төп Комитет ээлчег чок съездини чыылдырбаан таварылгада ону эрттирерин негээн организациялар партия ТК-ның ээлчег чок съезд чыылдырар эргези-биле деңнер эргени ажыглаар организастыг комитетти тургузуп болур.

28. СЭКП-ниң съездизи:

— Төп Комитеттиң болгаш Төп Контроль-ревизия комиссиязының отчёттарын дыңнап чугаалажыр, оларның талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр;

— партияның Программазын болгаш Уставын хүлээп алыр, оларны эде көөр болгаш өскертир;

— партия тургузуушкунунуң, идеологтуг ажыл-чорудулганың, СЭКП-ниң иштики болгаш даштыкы политиказының талазы-биле партияның угланышкынын тодарадыр;

— СЭКП-ниң Даргазы болгаш ооң оралакчыларын соңгуур, оларны оон-биле кады СЭКП ТК-ның кежигүннеринге база соңгуур;

— СЭКП-ниң Төп Комитедин болгаш Төп Контроль-ревизия комиссиязын соңгуур.

29. Съездилер аразында үеде СЭКП Төп Комитеди эргежок чугула апарганын барымдаалап, партияның политиказының болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазының үези келген чугула айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле СЭКП-ниң Бүгү-эвилел конференциязын чыылдырар.

Конференция СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль-ревизия комиссиязының ажылының дугайында отчёттарын дыңнап чугаалажыр, оларның составының кезик-чамдыызын (съездилер аразында үениң иштинде үштүң бириниге чедир) эде соңгуур. СЭКП-ниң программалыг документилеринге дүүштүр партияга албан херектиг өске-даа шиитпирлерни хүлээп алыр, партия Уставынга өскерилгелерни киирер эргелиг.

Партияның Бүгү-эвилел конференциязынче делегаттары СЭКП-ниң съездизинче дег ындыг чурум-биле соңгуур.

30. Съездилер аразында үеде партияның ажыл-чорудулгазын СЭКП Төп Комитеди удуртур.

СЭКП Төп Комитеди:

— СЭКП-ниң съездилериниң болгаш конференцияларының шиитпирлериниң херек кырында боттанылгазын организастаар;

— иштики болгаш даштыкы политиканың ужур-утказының талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр болгаш оларны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге база ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге киирер;

— СЭКП-ниң кадр политиказын боттандырар;

— Партияның албан черлерин, бүдүрүлгелерин тургузар база оларның ажыл-чорудулгазын контрольдаар;

— өске партиялар-биле харылзааларга СЭКП-ни төлээлээр.

31. Пленумнар аразында үеде политиктиг болгаш организастыг айтырыгларны шиитпирлээри-биле Төп Комитет бодунуң составындан СЭКП ТК-ның Президиумун соңгуур. Ооң сан составын СЭКП-ниң съездизи бадылаар. ТК-ның Президиумунга ол ышкаш албан-хүлээлгезин ёзугаар СЭКП-ниң Даргазы база ооң оралакчылары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының удуртукчулары кирер.

СЭКП ТК-ның Президиуму шиитпирлерни күүседири-биле партия организацияларынче бодунуң өмүнээзиндеи чорудар. Эң чугула политиктиг айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни президиум СЭКП ТК-ның Пленумунга бадылаары-биле киирер.

ТК-ның Президиуму бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту чыл санында СЭКП ТК-ның Пленумунга киирер.

СЭКП ТК-га ооң ажыл-чорудулгазының кол-кол угланышкыннарының талазы-биле доктаамал комиссияларны тургузар. Оларны СЭКП ТК-ның Пленуму ТК-ның кежигүннериниң аразындан, а ол ышкаш чөвүлекчилер кылдыр бадылаар өске-даа коммунистерден тургузар. Комиссияларны СЭКП ТК-ның Пленумунга соңгуур СЭКП ТК-ның секретарьлары удуртуп баштаар, комиссиялар боттарының айтырыгларының чергези-биле шиитпирлерни хүлээп алыр эргелиг. СЭКП ТК-да болгаш ооң комиссияларында доктаамал үндезинге ажылдап турар коммунистер партия акша-хөреңгилеринден шалың алыр.

Комиссияларның удуртукчуларындан СЭКП ТК-ның секретариады тургустунар. Ол ТК-ның комиссияларының ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп башкарар, Төп Комитеттиң, ооң Президиумунуң болгаш комиссияларының шиитпирлериниң партияга күүселдезин организастаар, ТК-ның аппаратының ажылын удуртуп баштаар.

Төп Комитеттиң Пленумнарының аразында үеде ооң органнарының ажылын удуртуп башкарарын СЭКП-ниң Даргазы болгаш Дарганың оралакчылары боттандырар.

32. СЭКП-ниң Төп Контроль-ревизия комиссиязы бодунуң Пленумунга бюрону болгаш ооң деңг эргелиг даргаларын соңгуур, олар оңдан эвээш эвес чыл партия стажтыг болур.

Төп Контроль-ревизия комиссиязы СЭКП-ниң съездизинге бадылаар дүрүмнү удуртулга болдургаш, СЭКП-ниң программныг документилерин болгаш Уставын, партия съездилериниң база конференцияларының шиитпирлерин партияда күүседип турарының контролюн боттандырар; партияның сагылга-чурумунуң байдалын, партияның иштики амыдыралының база партийжи этиканың нормаларының сагылдазын контрольдаар; СЭКП бюджединиң күүселдезин база СЭКП ТК-ның болгаш ооң албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң, парлалга черлериниң сан-хөө-ажыл-агый чорудулгазын ревизиялаар; партиядан үндүрткениниң айтырыгларының талазы-биле хомудал-бижиктерни сайгарып көөр.

33. СЭКП ТК болгаш СЭКП ТКРК чылда ийиден эвээш эвес пленарлыг хуралдарны, а эргежок чугула апарганда каттышкан хуралдарны эрттирер.

СЭКП ТК-ның кежигүннери СЭКП ТКРК-ның Пленумнарының ажылынга, а ТКРК-ның кежигүннери СЭКП ТК-ның Пленумнарының ажылынга чөвүлээр эргелиг киржип болур.

СЭКП ТКРК-ның кежигүннеринге соңгуткан коммунистер партияның соңгулдалыг өске төп органнарының составынга кирип болбас.

V

Советтерде, хөй-нииити организацияларында болгаш шимчээшкиннеринде коммунистер

34. СЭКП, ооң бүгү организациялары ССРЭ Конституциязынга база совет хоойлуларга дүүштүр ажылдаар. Партия организациялары болгаш комитеттери боттарының ажыл-хүлээлгелериниң күрүне болгаш ажыл-агый органнары-биле холужулгазын болдурбас, партияның политиктиг шугумун оларда ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр чорудар.

Партия демократтың болгаш социал чөптүг чоруктуң туружунда турар бүгү хөй-нииити күштери-биле кады ажылдаар, антисоциалистиг, националисчи, антисоветчи күштерге удур туржур. Ол профэвилел, аныяктар, өске-даа хөй-нииити-политиктиг организациялар болгаш массалыг шимчээшкиннер-биле бодунуң харылзааларын политиктиг кады ажылдажылганың, эш хуу демнежилгениң, бодунуңдан өске бодал-туружту хүндүлээриниң принциптерин ёзугаар тургузар.

35. СЭКП, өске-даа хөй-нииити-политиктиг организациялар дег, хостуг соңгулдалар болгаш совет хамаатыларының күзел-бодал илередиишкининиң өске-даа хевирлерин дамчыштыр чиитилелге политиктиг баштың болуру дээш демисежир. Партия организациялары боттарының соңгулда мурнунуң платформаларын ажылдап кылыр болгаш чарлаар, коммунистерни улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр деңнидерлеринге сүмелээр, оларга соңгулда кампаниязын организастаарынга дузалаар.

Партия организациялары Конституцияның үндезининге болгаш аңаа дүүштүр ажылдап турар өске хөй-нииити организациялары болгаш каттыжышкыннары-биле соңгулда мурнунуң дүгүреңдилгелерин кылып, оларның депутатка деңнитген СЭКП кежигүнү эвес кандидаттарын деткип болур.

Улус депутаттарының Советтериниң съездилеринге болгаш сессияларынга, хөй-нииити болгаш кооперация организацияларының чыылдырган съездилеринге база конференцияларынга, оларда коммунистер бар таварылгаларда, олар боттарының ажыл-чорудулгазын дүүштүрер база партияның салдарын күштелдирер сорулга-биле партия бөлүктери болуп каттыжар. Партия бөлүктери совет хоойлуларны, чогуур партия комитеттериниң шиитпирлерин удуртулга болдурар.

36. Партия органнары база партия эге организациялары аныяктар-биле ажылга БАЛКЭ-ге болгаш социалистиг шилилгени деткип турар өске-даа аныяктар организацияларынга даяныр, аныяктарны кижизидер талазы-биле оларның ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг деткимчени көргүзер, СЭКП-ниң аныяктар политиказын ажылдап кылырынче болгаш боттандырарынче хаара тудар. Партия болгаш комсомол организацияларының аразында хамаарылгалары идея талазы-биле чаңгыс аай чорукка, аныяктарның Коммунистиг эвилелиниң организастыг бот-тускайлаң чоруун хүлээп көөрүнге, бот-боттарын хүндүлежиринге болгаш эш хуузунуң бүзүрежилгезинге үндезилениир. Партия БАЛКЭ-ни бодунуң хуралдаңгин немештиреринге эң чоок курлавыр деп санап турар.

VI

Партияның өнчүзү болгаш акша-хөреңгизи

37. СЭКП-ниң болгаш ооң организацияларының ажыл-чорудулгазы партияның оруглаларының күсели-биле тургустунар сан-хөө болгаш материал-техниктиг курлавырлар-биле хандыртынар.

Партияның өнчүзү болгаш акша-хөреңгилери нииити партияның болур. СЭКП-ниң өнчү эргелиг чүүлдери болза бажың-балгат болгаш туттуглар, оларның составында кирип турар периодиктиг парлалга черлериниң эт-херекселдери болгаш типографиялары-биле кады, партияның парлалга черлери, а ол ышкаш бүдүрүлгелер база өске-даа өнчү-хөреңги, кежигүн дадывырындан, партияның бүдүрүлгелеринден кирер оруглалардан болгаш өске-даа кирип көөр оруглалардан тургустунар акша-хөреңги болур.

Партия бюджедин, чер-черде партия организацияларындан кирип саналданың нормативтерин база акша-хөреңгилерниң эде хуваалдазының чурумун СЭКП Төп Комитединиң Пленумунга бадылаар, ону парлалгага чарлаар.

Партия кежигүннериниң ай санында кежигүн дадывырын дараазында хемчээлдерге доктаадыр:

оруглалар 70 рубль чедир болза —10 көп.
71—100 рубль болза—20 көп.
101—150 рубль болза—30 көп.
151—200 рубль болза—1 хуу
201—250 рубль болза—1,5 хуу
251—300 рубль болза—2 хуу
301—350 рубль болза—2,5 хуу
350 рубльден хөйде—3 хуу.

Ажылдап турар пенсионер коммунистер партияның кежигүн дадывырын пенсиязындан болгаш ажыл төлевириндеи ийи аңгы төлээр.

38. Эвилелдешкен республикаларның компартиялары, партияның край, область организациялары бот-акшаланыышкынче шилчилгени хандырар сорулгалыг оруглалар өзүлдезин чедип албышаан, боттарының бюджедин бот-тускайлаң хуваап чарыгдаар, структура-штат база сан-хөө айтырыгларын боттары шиитпирлээр. Партияның бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң политиктиг ажылдың эрге-ажыктарынга база совет хоойлужудулгага чөрүлдээ эвес арыг оруглалыг ажыл-агыйжы болгаш садыглаашкын ажыл-чорудулгазын деткип, чүүлдүг деп санаар.

Чер-черде партия болгаш контроль-ревизия органнары партийжи бюджеттиң байдалының база акша-хөреңгилерниң чарыгдалының дугайын коммунистерге доктаамал дыңнадыр.

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер*

ЧОНГА КӨСКҮ БОЛУРДА

Мен 1942 чылдан бээр СЭКП кежигүнү болуп кел дим. Бо аразында кижи чүнү көрбээн дээр. Чижээ, партия хуралдарынга четче олуруушпааным ай санында хуралдаар, шупту-ла чаа-ла ай, чөгел-даа тоңгел, нет шоюгуп калган, мындыг. Болум хуумда, черле ындаш коммунистерниң хөй кезии-даа ол хуралдарга ажаа-ла үжур эдерип, эрээнейлеп олуржуп чорааныывыс хөй. Оларның доктаал-шиитпирлери-даа орта күүсеттинмес, ону орта контрольдаар кижи-даа чок болур чүве. А боттарывыс шыдаар шаавыс-биле партия даалгаларын өй-шаанда чыыш-колаым күүседип, хөй-ниитиниң кандыг янзы ажылдарынга киришпээн дээр.

Хуралдар талазы-биле мээң бодалым мындыг: ай санында албан-биле хуралдаар деп шоюккан, эргижирээн айтырыгны чурумну өскертир, ону чаа Уставка быжыглаар. Чижээ, кварталда чаңгыс удаа эки шынарлыг дээштиг, түңнелдиг, ажыглыг, допчу, тодаргай угаанныышкынныг хуралды эртирер. Арткан үеде херек болза, хуралдаарын партия эге организациязы боду билир. Хуралдар аразында хүн бүрүнүң идей-кижизидилгелиг, суртаалдыг, башкарыкчы ажылын бюро кежигүннери органнизастап турза чогумчалыг ышкаш-тыр. Үүрмек айтырыгларны безин ыяап-ла хуралга шиитпирлээр чаңчылдыг улус болгай бис. Оон күүседээни барык курут болдур ийин.

Бо хүннерни алгаш көөрге мындыг: соңгулда кампаниязы дээш агитаторлар хуваалдазы, чаагайжыдылга, арыг-шевер айтырыглары, кедээ Советтиң күүскомунун отчёду дээш баар. А кол-ла чүве — чон ортузунга кижизидилге айтырыы, оон дээштиг шынары, партийжи салдары аскап турар. Ажыл-биле чугаалаарга, бистиң формализм аас адазы эттуннуушкун тудуп чип берген. Үстүндэн айтыр чорук мыныкый чаңчытчаан. Кажан кандыг айтырыг шиитпирлээр эки дээрзин партия эге организациязы боду билзе чогуур.

Оон ангыда, коммунистерниң авангардтыг ролю барык чок, кижи бүрүзү бодунуң суглин хараар. «Ажылдаар [illegible] ажылдаар, мен чааскаан [illegible] турган канчаар мен» дээр хөөнчер тывылган. Бо дээрге аравыста эрээнгей партийжилер көвүдээнин айтып турар.

1940-50 чылдар үезинде партия кежигүннери дыка идепкейлиг турган, ол үеде оларны «намчылар» деп адап, аажок хүндүлээр турган. Ам байдал сыр-дедир болган.

Эрзин кожээ Советтиң партия эге организациязында 16 коммунист бар, оларның хөй кезии-ле партияның күш-ажылдаан хоочуннары бис. База-ла өттүнүп-ле, чаңгыс аайлап-ла, эргижирээн Уставка «чагыртып», ажылдап, чурттап турар бис. Чаа солун ажыл, арга-методтар-даа чүве шоолуг чок. Ай, чыл бүрүде чаңгыс черде таптап-ла турган ышкаш.

«Шын» солуннуң үнүүрүп турары партия дугайында дискуссияга кирижип, ында бодалдарын, саналдарын, шүгүмчүлелдерин киирип турар эштерниң материалдарын сонуургап номчуп тур бис. Ол эки-дир. Кым-даа бодунуң бодалын хостуг чугаалаар эргелиг болгай. Ынчангаш солуннуң ол материалдарынга үнген чамдык саналдарны деткикседим. Чижээ, партия бюджединиң акша-хөреңгизиниң элээн кезиин эге организацияга арттырып бээри, ону коммунистер канчаар чарыгдаарын болгаш контрольдаарын боттары билир дээри чоптуг. Ынчангаш материалдыг дузаламчыны, эң ылаңгыя хоочун коммунистерге берге айалгалыг таварылгада көргүзери чугула.

Мурнунда (ам-даа чамдыкта) чаагай кежиктерни партиядан чамдык даргалар [illegible] четтирип турганы билдингир. Бижикчилерниң бирээзиниң бижип турары дег, «хүндүлээрге хүлге борзар» коммунистер аравыста бары хомудаачыг. А бодуун коммунистер [illegible] лерниң» дугайында бүдүү «сымыраныышкын», чамдыывыс адаартап органывыс чажыт эвес болгай.

Кандыг-кандыг кош партия туруп [illegible] деп саналдар база үнүп турар. Мен бодаарымга, ажылчын, тараачын ийи кол ангыларның ийи коммунистиг партиялары турар болза эки. Демагогтарның ажы чок митингилерниң херээ чүү боор.

Төөгүден ай көөрге хамаатыы. Ала-чурт дайынчарының, улус ажыл-агыйының катап тургузарының үезинде-даа коммунистер кезээде мурнуку одуруглар чорааштаныныг организаторлар турганын хоочуннар-даа билир, олар ам-даа эриг херечилер боор чурттап чорлар. Ону амгы аныяк салгалдың кижилери төөгү материалдарындан, кинофильмнерден көрүп, билип ап чоруур. Амгы үениң коммунистери чүге ынчаар ажыдып шыдавас апарганыл? Чылдагааны чүдел?

Партияның XXVIII съездиге Платформазынга болгаш Уставка-даа болза коммунистерниң эргелеринге хамаарыштыр эдилгелерден, немешкиннерден киирери чугула. Артык хүндүлүг эрге, ажыктыг бүдүмнер хандырылга берген дивейн турар бис. Хүндүлеңи авангард мурнакчы чорук-биле чедип алыр дээр бис. Мынча хөй чылдар эргижире челип алганывыс кайыл? Партияның ат-алдары чүге улам чавызап турары? Чеже шаптыланы берген, дидим эвес бүдүү «хайгааракчылар» болу берген чорувур бис? Биске ёзулуг деткимче, көскү эрге черле херек-тир. Өткүт, шынчы сеткиг эки организакчы сурталчылар болурувус чугула. Ынчангаш коммунист кижиниң үнүн чон билип, дыңнаар, оон боду чонга көскү, билдингир болурда. Кандыг-бир эрге азы таарымчалыг чүүлдер турза эки болгу дег. Өске эш-өөрлерниң санал, сүмезин база дыңнап көрзе деп күзелдиг мен.

Алексей ДАМДЫН.
Эрзин район.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 53 чүүлүнге дүүштүр болгаш катап соңгулдалар эрттиргени-биле холбаштыр округ соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидаттар кылдыр дараазында эштерни бүрүткээн.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Первомай № 4 соңгулда округунуң талазы-биле

Кануников Александр Иванович, 1924 чылда төрүттүнген, республика эмнелгезиниң хирургу, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кулык Владимир Филиппович, 1946 чылда төрүттүнген, шериг албанныг, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Рабочий № 7 соңгулда округунуң талазы-биле

Абрамова Валентина Яковлевна, 1947 чылда төрүттүнген, республиканың ном садыының директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Очур Любовь Анатольевна, 1950 чылда төрүттүнген, «Тувафоторазбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору.

Путинцев Юрий Сергеевич, 1936 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Турбина Мария Георгиевна, 1940 чылда төрүттүнген, «Тыва автотранс» каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ширипей Валерий Николаевич, 1952 чылда төрүттүнген, республика эмнелгезиниң нейрохирургия салбырының эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Комсомольский № 10 соңгулда округунуң талазы-биле

Кара-оол Ирина Монгушовна, 1946 чылда төрүттүнген, республиканың [illegible] СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Михайлов Юрий Алексеевич, 1960 чылда төрүттүнген, ажылчыттарның «Спутник» чурттаар комплексиниң комендери, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорай.

Муромцев Валерий Александрович, 1952 чылда төрүттүнген, «Тыва автоорук» төлевилел - септелге - тудуг каттыжыышкынының кол инженери, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Геологический № 23 соңгулда округунуң талазы-биле

Верхотурова Надежда Леонтьевна, 1940 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Кыргыс Маадыр-оол Амырболович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП Кызыл хоорай комитединиң ийиги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Нурсат Мария Кыргысовна, 1951 чылда төрүттүнген, [illegible] девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Попов Виталий Александрович, 1951 чылда төрүттүнген, республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйы девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Горький № 26 соңгулда округунуң талазы-биле

Маннай-оол Монгуш Хүргүл-оолович, 1953 чылда төрүттүнген, ТДЛТЭШИ-ниң директорунуң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Монгуш Анисья Кууларовна, 1949 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Черепанов Виктор Алексеевич, 1954 чылда төрүттүнген, шериг албанныг, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Горный № 27 соңгулда округунуң талазы-биле

Дойбухаа Дондук Херлекович, 1945 чылда төрүттүнген, чурукчу, партия кежигүнү эвес, Тээли суур.

Наксыл Мария Кыргысовна, 1946 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң кадык камгалал килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сунепков Анатолий Петрович, 1947 чылда төрүттүнген, № 4 ОПТУ-нуң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Торжоктуң ойнаарактары

Чурукчу, уран чүүл эртемдени, Торжок хоорайның төөгүзүнүң шинчилекчизи Галина Алексеевна Климовская — арткен чылын бодунуң мун чыл болган оон демдеглээн бүрүңгү орус хоорайның үндезин чурттакчызы. Ол незиниң талазындан чүгле хоорайга эвес, өске-даа черлерге алдары алгаан амданныг котлеталары-биле сурагжаан ресторанның, аалчылар бажыңының ээзи чораан Пожарскийлерниң үре-садызы. А. С. Пушкин Торжокту таварып эрткенде, Пожарскийлерниң котлеталарын албан чиир турган, ол байтык шүлүүнге безин алдаржыткан болгай. Галина Алексеевнаның өгбелери чүгле амданныг чем кылыр паштанныкчылар эвес, а алдын удазындан аргыкчылар, бурган дурзулериниң чурукчулары турганнар. А Галина Алексеевна ол бүгүнү чажындан шиңгээдип келген. Ийи институт дооскан — Псковтуң төөгү-педагогика институдун болгаш Ленинградта И. Е. Репин аттыг чурулга институдун.

Ол 1960 чылдарның эгезинден дойдан ойнаарактар хевилээрин ыяк шиңгээдип эгелээн. Хевир-дурзузунуң талазы-биле оон ойнаарактары эрте-бүрүңгү орус ойнаарактарының чаңчылдарын, а чурукун аайы-биле новгородчу шинчини шилип алган. Ынчангаш ол ойнаарактар хевилээриниң болгаш чурун каастаарының бүрүңгү орус элээн каш хевирлерин аргаларын каттыштырып турган, бодунуң онзагай ойнаарактарын чогаадып кылгылаан, ус-тывыш уран чүүлүнге бодунуң чаа чүүлүн көргүскен.

Галина Алексеевнаның кылган ажылдары чурттуң дыка хөй музейлеринде (чижээ, Суздаль музейлеринде чүс ажыг ойнаарактары бар) шыгжаттынган. Оларны УАЧД-те, Манежке чогаадыкчы делгелгеге салгылаан, Польшага, Чехословакияга болгаш өске-даа чурттарга көргүзүп турган.

Амгы үеде Г. А. Климовская төөгүлүг үнелиг архитектура тудугларын камгалаарының база катап тургузарының талазы-биле программада идепкейлиг киржип, Торжок хоорайның дугайында номну доозуп, ону «Россияның хоорайларының тураскаалдары» деп серияның шугуму-биле үндүрер деп турар.

ЧУРУКТА: ойнаарактар болгаш Торжок дугайында ном — Г. А. Климовскаяның кол сагыш салыышкыннары ындыг.
И. ЗОТИННИҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕЛЕР

Эрзин суур ындыг-ла кончуг улуг эвес. Ында өске сөөк чон база ажылдап, чурттап турар. Интернационалчы өг-бүлелерниң саны — он алды. Аныяанда тускай эртем чедип алгаш, Тываның бо ырак булуңунга кээп ажылдап эгелээн улус элээн. Олар тыва оолдар-биле өг-бүле тудуп чурттааш, ол хевээр артып калган.

Тамара Артемовна Мамышева, Александра Петровна Головочева, Антонина Петровна Никифорова — олар ортумак эртемниг эмчи ажылдакчылары. Үр үеде тыва чон аразында чурттап келген болгаш чоннуң чаңчылдарын билир, сагып чоруурлар. Т. А. Мамышева — Тыва АССР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы, чеди уругларның иези. Өөнүң ээзи Тавыхай Дембээевич Дечитмаа — чолаачы. Амгы үеде мал ажыл-агый черинде ажылдап турар. Улуг уруу Эльвира — аваының ийин баскан эмчи сестразы. Ол Ленин аттыг совхозта ажылдап чоруур. Улуг оглу Вячеслав Кызылда.

Интернационалчы өг-бүлелерниң иштинде хөй уруглуг өг-бүлелер арбын. Нина Ивановна биле Доржу Кыргыстарның өг-бүлези ындыг. Херелмаа Шоюновна Серенниң өөнүң ээзи Михаил Борисович Степаков оол-ондакка таварышкаш эрте мөчээн. Ол не алды уругларын чааскаан азырап, бут кырынга тургускан. Оглу Александр Минусинскиниң культура-чырыдыышкын училищезинде өөренип турар. Анатолий иштики херектер килдизиниң ажылдакчызы. Вова, Сергей олар өскен чери Эрзин суурда ажылдап, чурттап чоруурлар.

Шагдан бээр чурттап келген интернационалчы өг-бүлелер янзы-бүрү сөөк улустуң найыралын быжыглаарынга эки салдарлыг болуп келген. Ындыг өг-бүлелерниң саны чыл келген тудум немежип турары өөрүнчүг. Эрткен чылын безин үш өг-бүле немешкен. Узбек Дасинбек Дасинбекович Демирбаев Валентина Халыйовна-биле өг-бүле туткан. Лариса Баадыровна Соян казах Калынбек Жанабекович Бекматов-биле, Лилия Байыровна Сандыкмаа бурят Сергей Викторович Бардодов-биле амыдырал туткан.

Чер-чурттуң хүлээлерин ажыл-агый-биле хандырган. Оларны хүндүлеп көрүп турар бис. Кижилер эптиг болганда, ажыл-херек бүдүнгүр болур. Үш аныяк өг-бүлениң ниизи бажың-балгат-биле хандыртынган. Угбазының өөнде чурттап турар өг-бүлеге бажың бээрин өөренип көрүп турар.

Кижилер аразында эки хамаарылга хүндүткелден үндезин алыр. Бистиң чонувус эптиг-ээлдек, сагыш-човангыр, биче сеткилдиг чаңчылдарын салбайн чорууру чоргааранчыг.

Саара САРЫГБАН.
Эрзин кожээ Совединиң күүскомунуң даргазы.

Чагаалардан одуруглар

ЧҮУЛДҮГ-ДҮР

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин улуг кичээнгей-биле номчуп, өөренип көрдүм. Партияның ат-алдарын, оон ниитилелге ролюн көдүрери коммунист кижи бүрүзүнден хамаарыр. Ынчангаш олар партияга бердинген, даандырган ажылынга, хөй-ниитиниң херээнге ак сеткилдиг киржир, кандыг-даа чурумну үревес, каяа-даа үлегер-чижек болур хүлээлгелиг. Амгы байдалды алыр болза партийжиниң арыг, шынчы арын-нүүрүн, ат-алдарын бодавас, ону хажыдып чоруурлар бар. Ындыглар-биле кам-хайыра чок демиселди күштелдирер херек.

Бистиң чуртка хөй партияның херээ чок, чүгле В. И. Лениниң үндезилеп тургусканы Коммунистиг партия херек деп бодаар мен. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алыышкынны эң-не шыңгызы-биле көөр, ону чүгле партия эге организациязының хуралынга үзе шиитпирлээр дээни чүүлдүг-дүр.

Андрей БЕГЗИ.
«Тере-Хөл» совхоз.

ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН

Бодум хуумда партия херек чок деп шыдавас мен. Барыын-Хемчик райондан Александр Монгуш шуут-ла партия херек чок деп бижээн болду. Ол шын эвес. Бир эвес партия чок турган болза, Совет күрүне тургустунуп шыдавас. Оон үндезилекчизи В. И. Ленин болган. Амгы-даа үеде партия херек. Партияның ат-алдарын, ролюн көдүрери бистерниң хүлээлгевис.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район, Черби суур.

Чаңгыс айтырыгга ийи чагаа

ЧҮГЕ ЧЕРЛЕ КИЧЭЭНГЕЙ ЧОК БИС

Ак-Довурак хоорайдан «Бисче сагыш салбастаан» деп эгелиг хомудал чагааны бистиң редакция эрткен чылдың төнчүзүнде алган. Ында шак мындыг одуруглар бар. «Районнуң төп эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырында санитаркалап турар 5 харлыг уруглуг бот-не кижи мен. Азыралымда 4 өскүс өөреникчи дуңмаларым бар. Олурар бажың-балгадывыс чок. Ыракка ыяачыг, чоокка чоанчыг кижилер болуп, таныш-көрүш, ырак төрелдер бажыңнары кезип, сыңмарлажып, үндүр-киир сывыртадып, аартыктадып чор бис. Хоорткүүскомунуң, районкүүскомунуң даргаларынга каш-даа катап барган мен. Херекке албас бисче сагыш салбас-тыр. Чогел төнгеш, солунче бижиир ужурга таварыштым...»

Авторнуң чагаазының хоолгазын чара [illegible]. Барыын-Хемчик районкүүскомунуң даргазы С. И. Ильенковтуң адрезинче чорудуп, хынап көөрүн, дуза көргүзерин дилээн бис. Дүүренчиг ол чагааны редакция кичээнгей чок арттырбайн, контрольга алган турган. Айлар эрткен, харыы сураг барган.

Чоокта чаа хомудал бижээн аныяк не Маргарита Кандооловна Кужугетти ажылдап турар черинден тып алгаш, айтырарымга, амыдырал-чуртталгазының берге байдалынга муңгарап, харлыгыл карактарының чаштарын төп ора, дес-дараалаштыр чугаалап берген. Хөнделең сүүрга тудугжулап, эмнелге пунктунга санитаркалап чораан, ачазындан 13, авазындан 9 чыл мурнунда чарылгаш, бүгүн өскүс арткан ынар. Кады төрээн бичии кижилерниң ангы чурттаары бот-боттарынга берге болган ужурунда, төрелдерниң бажыңында чарлып чоруткаинар чоорту чаңгыс черге бөлдүнчүп, Ак-Довуракта Зоя Бадаң-оолдуң бажыңынга каш чыл чурттап чоруй, Адыг-оол Ооржак деп кижиниң артык бажыңынга түр када орган. Ээзи өске кижиге садыптарга, чайлап берип, Игорь Монгуштуң чаңгыс өрээл бажыңынче 11 кижи кылдыр сыңмарлажып кирген. Эрткен айда мындыг таварылга болганын чугаалады:

— Эмнелгеге ажылдап хонган эртен чеде бээримге, эт-севимни дүне машинага чүдүргеш, уруум-биле дуңмаларымны аппарган. Төрелим болур Хүрең-кыс Дуктут-Бора чаа бажыңче көжерде, Строительная кудумчузунда барактың хосталган эгии, капитал септелге негеттинер квартиразынче чөпшээрел чокка киирип каан болду. Чамдык кижилер хунаашадаа, чайлап бербедивис. Үндүрепсе, баар черивис ам чок.

Маргарита Кужугет дуңмалары-биле кады Ак-Довуракта доктаамал киир бижидилгези чок тоянчы кижилерге санаттырып чорууруп чугааларга безин чаржынчыг. Уруу Шенненн уруглар садында пат боорда тургузуп алган. Айлаана Кызылдың башкы училищезинде. Долана, Саяна, Аяс школада өөренип турар. Класс удуртукчулары, школаның администрациязы өскүстерниң байдалын эскербес, сонуургавас. Бүдүн өскүс дуңмаларын азыралга алганын бузуредири-биле 1987 чылдың январь 15-те тывыскан № 22 тускай шынзылга бар. Маргарита оозун алгаш, райкүүском даргазы С. И. Ильенков биле хооркүүском даргазы О. С. Саяга каш удаа көргүзүп, бажың бээрин дилээрге, мынчага чедир хандырбаан.

— С. И. Ильенковка баарымга, хооркүүском даргазы О. С. Саяга көргүзери-биле «өөренип көрүңер» деп резолюция салган саазын сунар, оозу ону шуут херекке албас. «Оочурну манаар, бажың чок» дээр. Амыдырал-чуртталгавысты айтырып сонуургавас, хая көрнүр — деп, Маргарита Кужугет хомудаар. Бажың үлелгезинге дорт киржир комбинаттың чиңгине директорунуң амыдырал-чуртталга талазы-биле оралакчызы, эрткен чылышта хоорай Совединиң депутады турган Д. П. Кубкинге база чедип, ээ көрнүр чадавас деп бодаан сеткили-биле дилег кылган. Ынанганның бажын ыт чизин дижири ышкаш, хаайынга-да какпаан.

«Думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээн ышкаш, Тыва АССР-ниң социал-хандырылга министри С. Д. Кировче деткимче дилеп, чагаалар бижээш, харыыларны алган. Өскүстерниң байдалын өөренип көргеш, боттуг дуза көргүзерин хооркүүском даргазындан ол дилээн болган. О. С. Саая ону база херекке албаан.

Ам кайын дуза дилээрил? Мындыг айтырыг Маргарита Кужугетти дүвүретпес арга чок. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, Министрлер Чөвүлелиниң даргаларынче, азы «Семья и школа» журналче бижиир дээн бодалдарын чугаалап орду. Айтырыгны каяа тургузары хамааты кижиниң бодунуң эргези-дир. Мен бодаарымга, ону республиканың удуртукчулары, Москвада журналдың ажылдакчылары-даа хол кирип, дузалашпас. Чаңгыс өг-бүлениң өскүстеринге чурттаар чер тып бээри ылап-ла эмин эртир берге бе? Шиитпирлеп болурунуң кандыг-даа аргазы чок бе?

Тус черде ам-даа эде тургустунмаан, бюрократсыг, хээргээр сеткил чок, доң баарлыг удуртукчулар С. И. Ильенков биле О. С. Сааяның бот-боттарынче чууй кагжып, тоомчага албайн келгени бо-дур. Олар боттары орду ышкаш чаагайжыттыынган бажыңнарда чурттап, өскүс уругларның амыдыралынче көрүнмейн турары мырыңай элдептиг. Бо ийи удуртукчу чөптүг негелдениң хандыраарының аргаларын көөр, шүгүмчүлелге харыылаар ужурлуг. Бо чүүлдү редакция контрольга арттырар.

Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» тускай корр.

КӨЖҮП ЧАДАШКАННАРНЫҢ САЛЫМЫ

Шагаан-Арыг хоорайның эрги турган черинде ам бо хүннерде бажың-балгат-даа, суг-далай-даа чок. Довурак-доозун-биле кады үндезин чурттакчыларның хомудалын дескилеп каапкан. Кижиниң төрүттүнген чурту бир кончуг, төрел чону бир кончуг.

Шагаан-Арыг хоорай-биле байырлажып каапканда безин күчүлүг Улуг-Хемниң алырының эриниң кырынга ыы-сыызын тө каап орган кижилерниң бирээзи Константин Михайлович Сивков. От манаа бажыңны ажыг дерин төп тургаш тудуп алган. Ол каш чыл улаштыр бажыңны чылыглап, чаагайжыдып алыы дээш бар турган акша-хөреңгизин ынаар чарыгдаан. Оон болгаш өөнүң иштинин, уругларының дери-биле суггартынган херим иштинге кандыг ногаа, каттымыс үнмейн турду дээр!

Бажың өртээнге каш акша аазааш, Константин Михайловичини каът бажыңда квартиралже чалап пат болган. Ол көже бээр дээш каш удаа дап берген, ынчалзадаа чүрек кужур ону дүне кала чайынчаныпчыдаар чаа хоорайже чагдатпас болган. Тараачының черде дазылдаңып кире берген мөзү-шынары ону салбаан.

Хоорай чагыргазы кырган кижиниң көжеринче албадап дээш электри шугумун [illegible] кезип, янзы-бүрү аргалар-биле ону чаа хоорайга чыгап келген. Сивков чурттап орган бажыңының шын өртээн төлеп бээрин чаа хоорайга чаңгыс каът бажың-биле хандырарын негеп, дедир төлееш алуруулкан. Хоорай болгаш район удуртулгазының туружу чаңгыс: аңаа берипкен дег черде бажың чок. Херек кырында кайын ындыг боор, ам безин хоорай чурттакчыларының кол нуруузу черде бажыңнарда чурттап орар болгай. Черде бажыңнар ап алгылааш, сад-огороду-даа чок, мал-маган-даа тутпайн орар чурттакчылар кайы көвей.

Дарга-даа кижилер болза, таныш көрүштүг, дөргүл-төрелдиг болгай. Хууда бажыңы, огороду, мал-маганы дээш кончут сагыш сыраан аңаа бодаарга, оларның черде бажың алыр барымдааны чаа база бээр болган.

Аразында дегниг чагырга аппарадынга күш чедип чадап каап. Сивков чаа хоорайның Солнечная кудумчузунга бажың тудуп эгелээн. Пенсия [illegible] мурнунда ышкаш күш-шыдал кайда боор, каш чыл бурунгаар чааскаан көдүрүп алгаш баар чүдүүнүн бир тажып безин үтбас болган. Арага-дары болгаш акша-көпеек-биле улус хөлезилеп турган, чаа бажыңын элээн бедиде берип.

Сөөлгү үш чылда Константин Михайловичиниң сагыжы саарзыкталган турган. Оон эрткен кыжын чок апарганынга кыдыындан бүрүлүглар база бар. Константин Михайлович эрги бажыңын улус хөлезилеп турган, чаа тудуп эгелээн бажыңының чаңынга бичии-ле чедирбээн. Ону алды километр черге трактор-биле сөөртүп турда, бүдүн тевээр, канчалбаан-даа болган. Бажыңны ол хеве бастыр туткан.

Хоорайның база бир сөөлгү чурттакчыларының бирээзиниң ат-бажын Ховалыг Чап-ооловна Шорга дээр. Он чыл ажыр пенсияда орар кырган-аваның паспортунда киир бижидилгези эрги хоорайның Интернациональная кудумчузунда хевээр. Ону ынаа 1986 чылдың март 28-те киир бижээн. 180 рубль биле садып алган борбак бажыңынга чурттап орда, өөнүң иштин чаш апарган. [illegible] кырган кижиге [illegible] орары берге боорга, уругуның бажыңынга көжер. Элээн болганда бажың алган, уругунуң өг-бүлези чаа хоорайже көже берген. Ол өйде Ховалыг Чап-ооловнаның борбак бажыңын бускаап, [illegible] дыынче көжүрүп аппарган.

Самагалдайда төрелдеринге четкеш кээрге, оон эт-севин дашкаар үндүр октапкан болган. Ол фактыга улус бүзүревес боорга, шагдаа ажылдакчызы Владимир Мортаковка ону көргүскен.

Ам бо хүннерде кээргенчиг кырган кижи чаа хоорайда бажыңнар кезип, хоначалап чоруп турар. Уруу Амар Доржунуң бажыңынга киир бижидип алыр дээрге, [illegible] улуузу көвей, кежи база чоокта чаа бажыңнаан.

Киир бижидилге чок болганындан кырган пенсиязын-даа өстүрүп чадашкан, эът чиир талоннары-даа албастаан.

Оода чаңгыс өрээл дилеп алыр дээш [illegible] даргазынче [illegible] бербээн дээр. Оочур манааш, меделин-даа ышкынып турган.

Чаа хоорайга бажың алыр дээш эрги хоорайже көжүп келгеннерниң санын бистиң даргаларывыс 1988 чылда бежен хире өг-бүле деп турган. Бажың үлелгезин чөптүг эвес чорудуп турганын чажырары-биле ам ол саны 160 чедир улгаттырган. Чок, Ховалыг Чап-ооловна кайы-бир черден келбээн, чурттап-ла орган чери эрги Шагаан-Арыг ол. Шынап-ла, дээрден дүжүп келбээн.

Чаа хоорайже көжүрүлгеге [illegible] мындыг четпестерлиг болган. Хоорай чагыргазы үстүнде адын адааным кырганнарның бажыңнарын көжүреринге дузалаар турган. Ону кылбаан. Оон байтык, Ховалыг Чап-ооловнаның [illegible] бажыңының өртээнин кезиин безин төлеп бербээн.

Хоорай Совединге чаа соңгуткан [illegible] депутаттары мында кирген фактыларны кичээнгейже алыр боор деп идегеедивис.

Кодур-оол ОЮН.

Уран чуулдуң найыралы—улустарның найыралы

КУЛЬТУРА ХАРЫЛЗААЛАРЫН БАЙЛАКШЫДАР

«Ийи дагның бажы чоокшулашпас, ийи кижиниң аразы ырак-даа болза көржү бээр» деп чоннуң үлегер домаанда ханы утка сиңниккен. Тыва республиканың найысылалында якут, хакас, бурят, даг-алтай, тыва артистер Сибирь улустарының национал театрларының фестивальынга чыглып келгеш, уран талантызын чоңга бараалгадып, арга-дуржулгазын солчуп, аразында найыралды улам быжыглап, кады хөнүк дургузунда чаңгыс аалдың уруглары дег өннүг апарган. Аалчыларның-даа, бистиң-даа аравыста янзы-бүрү национал кижилер: орустар, украиннер, башкирлер, татарлар, белорустар дээш төлээлер база бар. Оларны интернационалчы быжыг харылзаа дөмнаштырып турар.

Эртпен пятница хүнүнде янзы-бүрү национал хептиг, арын-шырайларында өөрүшкү кыптыккан ырышоорлуг, хөгжүм херекселдерин эдискен, танцылап-самнаан кижилерни көрүп каап, кызылчылар кайгап турган. Чамдык кижилер «театрның артистери «митингилей» берген ол бе, ындыг бе» дээрге ынчаар танывас кижилер база бар, «өскелери» кудумчуга ойнаар шии-даа ирги бе, чо-оок, «Алдан-Маадырлар» деп кинону ойнай бергени ол эвес бе» — дижип тургулаан. Ол хөйнү хөлзедилкен чыскаал фестивальга чыглып келген артистерниң чаңгыс аай найыралчы эп-сеткилин илереткен интернационалчы байырлалы дыр.

Чыылган артистер В. И. Лениниң тураскаалынга кызыл чечектерни салгаш, Ленин кудумчузу-биле ойнап-хөглеп өскээш, Азия төвүнүң тураскаалынга четкен. Сибирь улустарының төлээлериниң ол чыскаалы бүгүдеге найыралдың өңгүр кызыл чечээ дег көстүр. Дыл-домаа аңгы-аңгы-даа болза, оларның алыс күзели аде тургустунуушкунуң сорулгаларын амыдыралга боттандырары дээрзин оларның чугааларындан кижи билип ап болур. Бистиң аалчыларывыс Алдан-Маадыр аттыг чуртшинчилел музейин, тураскаалдыг черлерин база сонуургап көрген. Тыва улустуң төөгүзү-биле ханы таныжарынга улуг дузаны музей көргүскен.

Тыва драматург Чылгычы Ондарның «Ханныг истер», алтай чогаалчы Антон Юдаевтуң «Туба», Борис Укачинниң «Кым мен?», хакас Юрий Топоевтиң «Аглона, чурттапла көр», «Мирген-оол биле Биргал-кыс», якут Далан-Яковлевтиң «Ханныг оюн демдээ» деп шиилери-биле кызылчылар болгаш аалчылар танышкан. Шии бүрүзү тускай үшүг, аажы-чаңныг, эгиттилмес төөгүлүг, овур-хевирлерлиг-даа болза, шуптузу бодунуң чонунуң сагыш-сеткилин илереткен болгулаан. Бир солун чүве — театр бүрүзүнде журналистерни быжыглааны. Олар хүнүкне келгеп черлеринче телефон-биле медээлерни чорудуп, парлалга бажыцындан үимейн турдулар. Журналистер чүгле культура талазы-биле эвес, а республиканың экономика, социал хөгжүлдези база билип ап турарлар. Артистерни дамчыштыр Тыва дугайын Якутияның, Хакасияның, Бурятияның, Даг-Алтайның ажылчы чоннары танышкар аргалыг болдулар.

Национал театрлар фестивалы кожа-хелбээ амыдырап чоруур улустарның найыралын улам быжыглаар болгаш культура талазы-биле харылзааларын ханы байлакшыдар.

ЧОННУҢ ТӨӨГҮЗҮ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫРГАН

Сибирьниң национал театрларының фестивалы адакталып турза-даа, оон киржикчилериниң ак-кок Тываның көрүкчүлеринге бараалгаткан шиилериниң ужур-утказының болгаш ойнаан артистерниң арга-мергежилиниң дугайында үнелел чугаалар аастардан дүшпейн турар.

Даг-Алтайдан келген аалчыларның көрүкчүлеринге сонуургатканы шүлүкчү Борис Укачинниң «Кым мен?» деп шүлүглелинге үндезилеп тургусканы ындыг аттыг шиизи чамдык көрүкчүлерниң хей-аъдын көдүрүп, сагыш-сеткилин доюлдурган.

Шиңде болуушкуннар алтай чоннуң эртип келген амыдыралчы оруктары, төөгүзү-биле холбашканын көрүкчүлер билир. Шүлүкчү кижи бодунуң чонунуң карак, кулаа, үнү болур дээрзин ук шиини көрүп ора, кижи болуп көөр. Эвээш санныг бол, бурунгаар чүткүл-биле долдунган чүректерлиг, ажыл-ишчи алтайларның үш салгалының салым-хуузунуң дугайын дес-дараалаштыр шүлүктеп дамчытканы бир янзы чаа чүүл болур.

Көрүлде доозулганының соонда ийи эжишки кыс аразында хөөрештилер.

— Чоннуң төөгүзү-биле дыка-ла уран-чечен кылдыр холбап көргүскен-дир — деп, биргизи үнелел бээрге, ийигизи аңаа удурланды:

— Каш борбак кижи шүлүктеп-ле турар, кижи чалгаарап каар шии-дир.

Ийи көрүкчү шиинге ийи аңгы үнелел бергени тавалыгга эвес. Чүл дээрге бистиң Тываның хөгжүм-шии театрынга мындыг янзылыг шии моон мурнунда үнмейн турган болгай. Ийиги көрүкчү кыс мындыг янзылыг шии көрүп, оон утказын сайгарарынче ханылаваан-дыр. Амыдыралга чаа чүве чоорту ижигип, чон аразынче кирип, кижилерниң сонуургалын чаалап алыр дээрзи билдингир.

Ук шииниң автору-биле кады өөренип чораан болгаш, автор шүлүглелин студент чылдарында-ла бижип эгелээнин билир мен. Оон бээр чаңгыс эвес он чыл эртсе-даа, өннүүмнүң карак кызыл ажылдап, бодунуң чонунга төлептиг бараан болуп, ооң ёзулут ыраажызы апарган өннүүмге чоргаарланып чоруур мен.

Тыва, алтай дылдар эртебурунгудан хая төрел болгаш, кайы-кайызын очулга чокка билчип алыры онзагай чүүл болур.

Баштайгы алтай роман «Арииныы» тыва дылче очулдуруп тура, чамдык эгелерни алтай дылдан, колдуунда-ла өскертилге чокка дүжүрүп бижип ап тургаымны сактып ор мен. Ол ышкаш алтай шүлүкчү Аржан Адаровтуң «Меңге дагларлар» деп шүлүктериниң чыындызын бистиң шүлүкчүвүс Александр Даржай алтай дылдан тыва дылче очулдурганы мааңа тодаргай херечи болур.

Аңы-дуңмалыышкы улустарның бот-боттарын улам хандыр билчип, моон сонгаар бир демниг ажылдаарынга эртип турар фестиваль кончуг улуг үлүгнү киирери чугаажок.

Алтай, хакас, тыва, якут артистерниң көргүскен шиилери боттарының чоннарының төөгүлери-биле холбашканы солун.

Моңгуш ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: шииден көргүзүт.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ААЛЧЫВЫС АЯЛГАЗЫ

Даг-Алтай автономнуг областың национал хөгжүм-шии театрының артизи Байрам Кудирмеков «Алтайның сылдызы» деп солуңга база ажылдап турар. Ол Новосибирскиниң театр училищезин болгаш ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң М. Горький аттыг литература институдун дооскан.

Оон «Сын' бажында», «Мээн чурээм дагларга» деп шиилерни областың көрүкчүлериниң сонуургалын чаалап алган.

Бо хүннерде Сибирьниң национал театрлар фестивалының киржикчизи Байрам Кудирмеков шиилерде рольдар ойнап чоруң турар. Ол шүлүктериниң баштайгы чыындызын белеткеп чоруур.

Аалчының ийи шүлүүн алтай дылдан Моңгуш Доржунуң очулгазы-биле номчукчуларга бараалгаттывыс.

Чонум чаңчылы

Алтайымда мындыг чаңчыл бар:
Аалга келгеп ак чем амзаар.
Доргул-төрел эвес-даа бол,
Дорже эртер чалалга аар.
Катты-хөглүг ээ кижи
Каш янзы чемин делгээр.
Хөнекте шай аяк пиптээш,
Хөөрежиге орук шөер.
Тапылданнар чугаа-сооду
Дамырак сут сагындырып.

Аразында холуксаа чок
Аяи ырже шилчиц орар.
Көккүр сыннар хаажылаан
Көрбээни чок Алтайымда
Аннар-меңнер кижилер дег,
Амырлажып чоргулаанзыг...
Хамык ужур дөзү чүдел?
Кадыр, кашпал сыннарда бе?
Чогум шынын казар болза,
Чоргаар чонум чаңчылында.

Амыр-менди үнелиг-ле

Үүле-херээ ковей-даа бол, ачам кужур
Үлегерлиг тоолдарны ыдып чораан.
Арыг сеткил ханызындан өөрүнге:
«Аъш-чемден амыр-менди үнелиг» дээр.

Ажыл-херээн арбын-даа бол, өннүктерге
Ачамның сөөң тоолдарыңны ыдып чор мен.
Сеткилимден мындыг состер ужуглалар:
«Чемде чүү боор, чүректериң ыры херек!»

Оглум база оруктува догериин тур.
Оккур ырның аялгазын өөрүнге тут.
Тывызыр дээп бурун шагның чеченнери
«Дываажадан оралывас үнелиг» дээн.

Ада-чуртка үүле ковей, ынчангаштың
Аалчыларны өөрүшкүлүг дойже чалаал.
Чыдын черин мындыг сөстер эргий ушсун:
«Чыргал, дойдан тайбың черлер үнечелиг!»

Байрам КУДИРМЕКОВ.

Чурулга делгелгезинден

СУРГУУЛДАРНЫҢ БАРААЛГАДЫЫ

Кызылдың уран чүүл училищезиниң тургустунганындан бээр 30 чыл оюнга турасклаткан ук өөредилге черинин башкыларының болгаш сургуулдарының делгелгези Чурукчулар бажыңында ажыттынган. Ында колдуунда сургуулдарның аңгы-аңгы чылдарда өөредилге дипломчу чогаадыкчы ажылдарын [illegible] делгээн. Ону көөр [illegible] кижилерниң шуужуу [illegible]. Үстүкү болгаш адакы [illegible] залдарында чурулга [illegible]. Бо удаада тускай танылдырганчы чок болду.

И. Дуваанның «Шүүлгеге [illegible]» деп диплом ажылы [illegible] өөрүштүг. Тыва хүрээ — национал оюн, аңаа [illegible] кижи чоргаар, эрес [illegible]. Ол чогаалын К. Нуржат «Өгбелер» деп адаан. Ук [illegible] Ол чогаалын К. Нуржат «Өгбелер» деп адаан [illegible] В. Доржу «Үе-шевер» деп ажылы [illegible]. Тыва [illegible] [illegible] А. Кужугетниң [illegible]. Ш. Чамыт [illegible] [illegible].

йында медээ чагааны алгаш, өөрүшкүзүн илередип турары илдең. Ол ышкаш төөгү темазынга чуруттунган К. Начынның «Чагыртпааннар», Х. Норбунуң «Ээн черде электри» деп ажылдарын көрүкчүлер мактаан.

Сургуул үе-шеверлериниң ажылдары делгелгени улам каастап турар. Чазаныкчы шеверлер Оюн-оол Салчак, Орлан Дамба, Василий Күүлар оларның «Буга-шыдыраа», «Мунгаш-шыдыраа», «Стол ырының бижимел херекселдери» деп ажылдарын [illegible] мактаан. Хениг теве, ыт, арзылан [illegible] [illegible] Оларның өөредикчилерин [illegible] ховар [illegible] [illegible] кижи чайгаар [illegible].

[illegible]

Сургуулдарның ажылдарын мактап, чогаадыкчы чедиишкиннерин күзээн бижиктерин Кызылдың педагогика институдунуң, №4 профтехучилищениң, уран чүүл училищезиниң библиотека албыраның, школа-интернаттың студентилери, сургуулдары, өөреникчилери бижээн. Ол ышкаш ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү чурукчу Анай-оол Бевейлең ук делгелгеде кирип турар ажылдарны мактааш, бо делгелгени районнарга, школаларга, ажыл-агыйларга организастап чорударын күзээн. Оларның ажылдарын күзедиг кижилерниң садып алырын база [illegible]. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң [illegible] О. [illegible] «Уран чурулга талазы-биле [illegible] [illegible] бисти өөртүп турар. Ынчангаш келир үениң чурукчуларынга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедивис». Ол күзээшкинге кым-даа катчып [illegible].

[illegible]

Сарыг-оол КУУЛАР.

ТВ

МАРТ 29

БИРГИ ПРОГРАММ
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Псков чери. 9.20 Бут бөмбүү. Эш хүү ужуражылгазы. ССРЭ биле Голландияның шилилдек командалары. 11.05 В. А. Моцарт. «Дүнеки бичии серенада». 11.25 Уругларлар шагы. 12.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 12.30—13.00 «Үе». 16.30 Дагестан АССР-ниң Курумнуң [illegible] ансамблиниң концерти. 17.10 «Хомо дуплекс». [illegible] фильм. 17.50 «Эртем' медээчизи». 18.15 «Эниң музыка!». [illegible] 18.20 «Үе». 19.00 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.40 «Тиилекчи». «Провинция амыдыралдан сценалар». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 [illegible] вью. 21.40 «Эфирде музыка». 23.40 «Болуушкуннар болгаш бодалдар». 00.10—00.35 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

10.15 «Ийя капитан» Уран-чечен фильм. 4-кү серияны. 11.25 Испан дыл 2-ги чылы. 11.55 Ритмниг гимнастика. 12.25 — 13.25 «[illegible]». Телефильм. 4-кү серия.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «[illegible]». [illegible] [illegible] 19.00 [illegible] «Кадар-[illegible]». [illegible] 19.45 [illegible] 19.50 [illegible] фильм. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «[illegible]» 20.50—20.55 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң [illegible] (21.30) — Кино [illegible]

КИНО

МАРТ 29-ТА

**НАЙЫРАЛ»: «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» (КУР) 9.30, «Меге даңгырак» (Индия, 2 сериялыг) 11.30, 16.20, «Ак сөөк» («Арменфильм») 14.20, 19.30 (уламкан). Көрүлде залынга: «Бир эвес кээң-биле кады эвес болзуңза» (2 сериялыг) 10.00, 13.30, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чаан сөөгүнден кылган бөрт каасталгазы» 9.00, 12.10, «Серванц делгерезин!» 10.30, 15.30, «Сери соңгазындан көргүлар хоюгку» 13.40, «Бедик хан» 16.50, 21.30, «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өлүм чок Кащей» 12.00, «Ыңакшаан эр кижи» (Франция) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (улаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Камгаланының нарын уран аргазы» (Чехословакия) 10.00, «Танылаш көр, таныш-ла» (Индия, 2 сериялыг) 11.30, 14.10, 17.00, 19.40 шактарда.

Агаар

Республиканың [illegible] [illegible] [illegible] 9—14 метр. Дүне агаарның температуразы 1—6, [illegible] 9—14 градус [illegible] 9—11 градус [illegible] 2 градус болур.

[illegible] 9—14 метр. Дүне 1—3 градус соок, [illegible] 6—8 градус [illegible] болур.

Тываның «Тыва тудуг» тудуг эргелелиниң аппарадынга:
бүдүрүлге- диспетчер килдизиниң начальниги;
инженер-геодезист;
төлевилээшкин бөлүүнге бирги категорияның инженери;
бүдүрүлгенин белеткээр килдиске кол инженер;
капитал тудуг килдизинге инженер;
смета-керээ килдизинге кол инженер;
тудуг шынары контрольдаар килдиске инженер;
кол механик;
кол бухгалтер-ревизор;
кадрлар килдизинге инженер херек боор турар.

Агроүлетпүр эвилелиниң школазының общежитиезинге сургуулдарны болгаш Кызылга келген аалчыларны чурттадып (хондуруп) болурун ук школаның дирекциязы албан-организация болгаш өөредилге черлериниң удуртукчуларынга, Кызылга келген аалчыларга дыңнадып турар. Чеже орушун база кайы хире үеде херектиг апаарын баш удур дыңнадып болур.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу 9. Телефон № 3-14-56.

Агроүлетпүр эвилелиниң школазынга (Калинин кудумчузу, 1 «В» — 6 «А» автобустуң «Машзавод» деп доктаар черниң чаны) орус дыл болгаш литература талазы-биле өртек-хелезилиг белеткел курузун организастап турарын чарлап тур. Өөренир хуусаазы 1 ай, өөредилге дээш 25 рубльди төлээр.

Билдириишкинни директорнуң адынга киирер. Бирги бөлүктүң өөредилгези март 1-де, ийиги бөлүктүң апрель 2-де, үшкү бөлүктүң май 10-да эгелээр.

Общежитиеге чурттап болза, өртек-хелезилиг.

Комсомол обкомунуң «Спутник» туризм бюрозу 1990 чылдың май 10-дан 24-ке чедир Кавказ [illegible] [illegible] туристтер [illegible] путёвкаларын тарадып турар.

Ол путёвкалар [illegible] [illegible] болгаш [illegible] [illegible] № 10 кабинеттен [illegible] болур.

1990 чылдың апрель-май-да дараазында черлерге баар путёвкаларны аян-чорук болгаш экскурсияларның Кызылда бюрозу саналдап турар:

Рига — апрель 9-тан 13-ке чедир, путёвка өртээ 243 рубль;

Вильнюс — апрель 12-ден 16-га чедир, өртээ — 334 рубль;

Алма-Ата — апрель 1-ден 5-ке чедир, өртээ — 205 рубль;

Бодайбо-Саяногорск — апрель 29-дан май 2-ге чедир, өртээ 243 рубль.

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, өртээ — 334 рубль;

Ташкент — май 14-тен 18-ке чедир, өртээ 220 рубль.

Аъш-чемниң, чурттаар черниң, экскурсия хандырылгазының, баар, кээриниң [illegible] орук, чарыгдалдарын путёвка өртээнге [illegible].

Аян-чорук болгаш экскурсия бюрозунуң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1, «Моңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъты, телефону 3-12-81.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-03. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-10; ◆ культура — 2-39-15; ◆ информация — 3-27-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-00; 3-34-20; ◆ [illegible] — 3-51-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ [illegible] — 2-27-41; ◆ [illegible] — 3-32-73; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хевирлери 2 [illegible] [illegible]. Тиражы [illegible]

Индекс 54141

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чакы № 393. ГС—00267.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 30 пятница
№ 74 (14274)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

ПАРТОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫ

СЭКП-ниң XXVIII съездизин төлептиг уткуур

Партия Төп Комитединиң март (1990 ч.) Пленуму СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң шиитпирин өскерткеш, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының ээлчеглиг XXVIII съездизин 1990 чылдың июль 2-де чыылдырарын доктааткан. Партия шуулганынга дараазында хүн айтырыгларын чугаалажыр: эде тургусту-нуушкунуң чорун турарының болгаш партияның сорулгаларының дугайында ТК-ның, СЭКП-ниң Төп ревизия комиссиязының отчёттарын, партияның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин чугаалашканының түңнелин үндүрер.

Партия организацияларынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны эрттирериниң чурумун болгаш хуусаазын эвилелдешкен республикаларның компартияларының Төп Комитеттери, РСФСР-ге СЭКП крайкомнары болгаш обкомнары тодарадырын СЭКП Төп Комитединиң март Пленумунуң доктаалында бижээн. Орта үндезилээш, партия Тыва обкомунуң чоокта чаа болуп эрткен пленуму отчёттарны болгаш соңгулдаларны апрель айда доозар дугайында партия Кызыл хооркомунуң база СЭКП Бии-Хем райкомунуң пленумнарының шиитпирлери-биле чөпшээрешкенин хүлээп алган доктаалында айыткан. Отчёт-соңгулдалыг партия конференцияларын арткан районнарга болгаш партияның отчёт-соңгулдалыг область конференциязын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң сөөлүнде бо чылдың сентябрь айдан орай эвесте эрттирерин шиитпирлээн. Партия эге болгаш цех организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдарны эрттирериниң хуусааларын СЭКП райкомнары тодарадырын доктааткан.

СЭКП обкомунуң пленуму партияның XXII область конференциязын 1990 чылдың июнь 1-2-де чыылдырарын шиитпирлээн. Партияның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдериниң дугайында, партияның XXVIII съездизинге делегаттарны соңгуур, партияның төп органнарының составынга кандидаттар саналдаар дугайында айтырыгларны аңаа чугаалажыр.

Амгы үеде бистиң республиканың партия эге организацияларында СЭКП-ниң ээлчеглиг съездизинге белеткел ажылдары калбарган. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин партия организациялары, күш-ажылчы коллективтер, коммунистер, партия кежигүнү эвестер бүгү талалыг ханы чугаалажып турар. Партияда болгаш чуртта ону шыңгыы улуг концепциялыг документ кылдыр хүлээп көрүп, ында ажыл-херектериниң шүгүмчүлекчи сайгарылгазы-даа, чурттуң мурнунда тургустунган социал-экономиктиг болгаш политиктиг чидиг айтырыгларны шиитпирлээриниң оруктары-даа, бистиң ниитилелдивисти чаартыышкынның принциптиг сорулгалары-даа илереттинген. Ол ышкаш партияны эде тургузарының, ооң ролюн, ат-алдарын бедидерниң айтырыглары көрдүнген. Аңаа хамаарыштыр коммунистер, партия кежигүнү эвестер саналдарын, бодалдарын, сүмелерин хуралдарга, пленумнарга берип, бодунуң партия организациязының, коллективиниң ажыл-чорудулгазы-биле холбаштырып, чүнү кылза чогуурун тодарадып турар. Солунуң редакциязынга бо чугула документиниң дугайында номчукчуларның чагааларының келири уламчылавышаан. Ынчангаш «Шын» солун «XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер» деп рубрикалыг дискуссия булуңун ажыткан. Борта элээн каш партком секретарьларының, коммунистерниң материалдарын парлаан. Олар болза партия ажылын эде тургузарынче, ооң стилин, арга-методтарын сайзырангайжыдарынче, партийжи штатты кызырарынче, партияның ролюн, ат-алдарын кедүрериниче кол-ла кичээнгейни салып, сагыш човап турарлар. Ол чоптуг, чүге дээрге Платформаның төлевилелинде бо айтырыгларны чугулага көрүп турар болгай.

Тываның партия эге организацияларының сорулгаларының бирээзи — СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниң ужур-утказын коммунистерге, бүгү ажылчы чонга калбаа, ханызы-биле пропагандалап, тайылбырлаары болур, ылаңгыя коммунист бүрүзү бодунуң быжыг туружун билген турар ужурлуг. Идейлиг болгаш политиктиг демисел элээн чидигленип турар бо үеде ону тодарадып алыры чугула айтырыг дээрзин ханы билир херек.

Партияның чаа Уставының төлевилелин солуннарда парлап үндүрген, ону чугаалажып көөрү эгелээн. Чаа Уставтың төлевилели долчу болгаш коммунистерниң боттускайлаң чогаадыкчы чорууңга делгемин амыдып берген база партия организацияларының херек кырында автономиязын хандырып турар кол нормаларны хаара туткан турарының дугайында хөй санныг күзээшкиннер өөренип көрдүнген. Амгы үеде күштүг болуп турар Уставка бодаарга, чаа Уставтың төлевилели хемчээл талазы-биле үштүң бир кезии хире кызырылган. Устав нормаларында өскерилгелерниң кол ужур-утказы болза, партия политиказын ажылдап кылырынга болгаш ону боттандырарынга база удуртукчу партия органнарын тургузарынга, оларның ажыл-чорудулгазын контрольдаарынга киржиринге аңаа эң калбак аргаларны хандыргаш, партийжи амыдыралдың төвүнге коммунисти тургузары болур. Партия организациязы, коммунист бүрүзү СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелин бүгү талалыг чугаалажып, сайгарып көөрү, саналдарны, эдилгелерни киирери амгы үеде чугула айтырыг болур, ынчангаш боже партия эге организациялары чогуур кичээнгейни салыр хүлээлгелиг.

Партияның ат-алдарын бедидерниче, чоннуң идегелин, бүзүрелин чаалап алырынче угланган хемчеглерни партия организациялары коммунист удуртукчулар, коммунистер чорударын үе негеп келген. Хамыктың мурнунда кижилерниң негелде-хереглелдериниң дугайында сагыш салыр, ону хандырар ужурлуг. Ажылчы чоп болза партия удуртукчузунуң ажыл-ижин ооң-биле үнелээр. Ол ышкаш эде тургустунуушкунга ооң идей-политиктиг туружун, мөзү-шынарын көөр. Бирги ээлчегде коммунист удуртукчу бүрүзүнүң, коммунистерниң ат-алдарын бедидерниче угланган ажылды чорудар, ооң түңнелинде партияның ат-алдарын көдүрер апаар. Ынчангаш СЭКП Кызыл хооркомунуң, партия Бии-Хем райкомунуң секретарьларынга, килдис эргелекчилеринге, парткомнар, партия эге организациялар секретарьларынга эде тургустуушкун дээш туруштуг демиселчи, четпестерге энтеш чок, партийжи принципиалдыг, туруштуг, негелделиг, чон-биле ажылдап билир, ооң херээ дээш сагыш салып чоруур коммунистерни соңгууру чугула. Ол ышкаш партияның XXVIII съездизиниң делегаттарынга төлептиглерни дешшидер.

Идепкейлиг болгаш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап тургаш эде тургустунуушкунуң чугула айтырыгларын шиитпирлээринче чоннуң күжүн мобилизастаары бо хүннерде чугула хемчег болур. Ооң ачызында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдаларын күүседиринче бүгү күштү мөөңнээр. Мал ажылының продуктуларын бүдүрериниче, ону күрүнеге садарын көвүдедиринче сагышты салыр. Бо чылдың эрткен ийи айның түңнелинден алырга, республиканың совхозтары күрүнеге эът, сүт садарын кудулаткан, малдың чидирии хөй болуп артпышаан. Часкы хову ажылдарынга белеткел ажылдары оожум чоруп турар. Тываның үлетпүр бүдүрүлгелери, тудуг организациялары чыл эгезинде кошкак ажылдаанындан планныг онаалдаларын күүседип шыдаваан. Партия эге организациязы, күш-ажылчы коллектив бүрүзү партияның XXVIII съездизинге төлептиг ужуражыр дээш, чарышты дээштиг органзастаар, идеологтуг ажылды дээштиг чорудар сорулгалыг.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткел ажылдарын бүгү талалыг калбартыры партия организацияларынга шыңгыы шылгалда болур, оларның ажыл-чорудулгазын эде тургузарынга, чаартырынга дузалаар.

ТАРЫЛГАГА БЕЛЕН БЕ?

Тес-Хемниң совхозтары часкы тарылгага канчаар белеткенип турарын районнуң улусчу контроль комитеди хынап көргеш, ону хуралынга чугаалашкан. Тес-хемчилер 1990 чылда 926 тонна тарааны чажар ужурлуг. Ам херек кырында бары 776 тонна. Үрезинниң шынарын хынаарга, ооң чүгле 41 хуузу чогуур негелдеге дугжур болган. Моон алгаш көөрге, ооң арыглалы дыка багай, ам чамдык ажыл-агыйлар садып алганы үрезинниң документациязын безин албаан.

Тус-тус ажыл-агыйлардан «Чодураага» 24 тонна, «Кызыгаарга» 68. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозка 58 тонна үрезин херек. Барын кадагалап, шыгжап турары база четпес. Чижээ, Агап хову турлаанда үрезин ажык дээр адаанда чытпышаан.

Часкы сезонда хову турлаглары механизаторларның ийиги бажыңы болур ужурлуг. Ол хиреде совхозтар оларны сеттеп кирбээн. Үрезин хоранаашкыны кандыгыл дээш алырга, ону база-ла эгелевээн. Хоран-химикаттар шыгжаар складтар паспорт чок. Аңаа ажылдаар кижилер эмчи шинчилгезин мынчага чедир эртпээн. Ногаа үрезиннери совхозтарда бар, ынчалза-даа өзүмнерни кайызы-даа белеткеп олуртпаан. Теплицалар чок.

Район бо чылын 75 тонна картофельди тарып олуртур планныг. Бо хүннерде ооң чүгле 30 тонназы бар. «Чодураа», «Кызыгаар», Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарда барын сорттап аңгылап алган, а арткаңнарында ооң үрезини чок.

Часкы тарылгага белеткелдиң бир хевири — чемишчидилгени төгери болгай. Бо ажылды чүгле Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз эгелээн. Илереттинген бо четпестерни совхозтар чоокку үеде эдерин хүлээнген болгаш ук ажылдың күүселдезин районнуң улусчу контроль комитединге дыңнаар деп шиитпирлээн. Үе манаар эвес, часкы тарылга хүн келген тудум чоокшулап орар, ажыл-агыйларның удуртукчулары, тускай эртемниглери ону утпас болза чүгле.

Моторк ТИРЧИН.
Районда радиоорганизатор.

М. С. Горбачевтуң болгаш М. Тэтчерниң телефон дамчыштыр чугаалашканы

Великобританияның премьер-министри Маргарет Тэтчер март 28-те М. С. Горбачевче телефоннаан болгаш ССРЭ-ниң Президентизиниң албан-дужаалынга сонгуткаңы-биле холбаштыр аңаа байыр чедирген, совет эде тургустунуушкун-биле харылзаалыг кылдыр делегейде болдунуп турар ханы чаартылгаларның чорудулгаларын бодунуң үнелеп турарын баштыткаан.

Санал-оналдарның солчуушкуну мурнукузу ышкаш, бот-боттарын билзиринин болгаш идегежиириниң ёзуунга болган. Великобританияның Совет Эвилелинге неделязының үезинде бо чайын дээди деңнелге болур ужуражылгаңның чүтүлазы демдеглеттинген. Хүн айтырыында — ийи таланың харылзааларының болгаш делегей политиказының, ылангыя ооң Европа углаашкынының айтырыглары. Германияның каттыжарынга хамаарыштыр база чугаа болган.

ССРЭ Конституциязын үрээниниң түңнелинде Литва ССР-де тывылган нелеп... хөгжүүр турары... М. Тэтчерниң айтырыынга харыылавышаан, М. С. Горбачев тайылбырлаан.

Делегей политиказының аң чугула айтырыглары талазы-биле бот-боттарынга дыңназыгны кылырын уламчылаар дугайында дугурушкан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизин чыылдырар дугайында
РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң күштүг болуп кирериниң чурумунуң дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың октябрь 27-де доктаалынга дүүштүр РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизин 1990 чылдың май 16-да Москва хоорайга чыылдырар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. ВОРОТНИКОВ
РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары С. ЧИСТОПЛЯСОВ.

Москва хоорай, 1990 чылдың март 28.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

РСФСР-ниң, автономнуг республикаларның болгаш Россия Федерациязының улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдерин Президиумнуң март 28-те хуралынга чугаалажып көрген.

Россия Федерациязынга соңгулда кампаниязы ниитизи-биле ажык болгаш ажыкчарлыг эрткенин, соңгулдалар дугайында чаа хоойлужудулгада көрдүнген демократтыг механизмни калбаа-биле ажыглааныңы, альтернативтиг үндезинге балылаашкынны кылырынга байдалдарның тургустунганын демдеглээн.

Эрттирген ийи соңгулдаларның түңнелинде РСФСР-ниң 1026 улус депутаттары азы 96 хуузу, автономнуг республикаларның 2530 улус депутаттары — 88.4 хуузу, бүгү чер-чер Советтериниң 702289 депутаттары — 89.8 хуузу соңгуткан.

Ооң-биле чергелештир, соңгулда кампаниязының үезинде чамдык черлерге совет органнар болгаш соңгулда комиссиялары частырыгларны, четпестерни база болдурган. Илерээн четпестер соңгулдалар дугайында хоойлуларның чамдык чүүлдериниң чедир сайзыраттынмааны-биле улуг нуруузунда тайылбырлаттынып турарын айыткан. РСФСР-ниң улус депутаттарының чаа составы соңгулда кампаниязының дуржулгазын түңнээр, амгы күштүг хоойлуларга эдилгелерни киирер ужурлуг.

Чугаалажып көрген айтырыг талазы-биле чогуур доктаалды хүлээп алган.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизин чыылдырар хүнүнүң дугайында айтырыгны Президиумнуң хуралынга чугаалажып көрген (Чарлыкты солуннарга парлаар).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге белеткел дугайында айтырыгны база чугаалажып көрген.

Республиканың күрүне амыдыралының өске-даа чамдык айтырыглары чугаалажып көрдүнген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротников хуралды башкарып эрттирген.

(СЭТА).

СОҢГУ ЧҮК УЛУСТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ БҮДҮҮЗҮНДЕ

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. И. Воротниковтуң, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы А. В. Власовтуң Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының съездизиниң делегаттары-биле ужуражылгазы март 28-те болган.

Ужуражылгага чугаалажып көрген чугула болгаш нарын айтырыглар эвээш эвес. Ук айтырыглар национал автономияларның болгаш тургузуглдарның, Соңгу чүктүң үндезин улустарының чаңчыл болган ажыл-агый чорудар девискээрлериниң чаа статуузун ажылдап кылырынга, национал кадрларны белеткээринге, өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга, эвээш санныг улустарның хөгжүлде фондузун тургузарынга, экологияга, демографияга хамааржыыкан.

Соңгу чүктүң бүгү улустарының, төрел бөлүктериниң төлээлекчилери съездиге делегаттар кылдыр соңгуткан. Съезд март 30-31-де Москвага, Кремльдиң Улуг ордузунга болур.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ИХМ-НИҢ ПАРЛАЛГА ТӨВҮНҮҢ ДЫҢНАДЫЫ

«Азербайджан болгаш Армян ССР-лерде байдалдың база ол регионда байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң март 5-те доктаалын ёзугаар кем-буруулуг өжээтен организацияларны болгаш каттыжыышкыннарны дүжүрерин хандырарын транспортта байдалды экижидерин чедип алырын ийи республикаларның күрүне арга-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың органнарынга хүлээткен турган. Ындыг болза-даа ук шиитпирлерниң амыдыралга боттаныышкынынга удур хөделиишкинниг, националдар аразының чөрүлдээлерин өөскүткен бөлүктер ол республикаларда амга чедир бар болуп турар.

Кызыгаарлашкак районнарга сөөлгү хүннерде элээн каш месилдежиишкиннер болган. Кемдээшкиннерге, өлүм-чидимге таварышкан кижилер база бар. Чижээ, Азербайджанның Казах районунда чамдык суурларны боолаан. Иштики херектерниң Астарин район килдизиниң шагдаазы сержант М. О. Ахмедов өлүрткен, совхоз чолаачызы М. И. Адигезалов балыглаткан.

Өжээтен күштерниң болгаш хээлилеттирген кижилерниң үүлгедиишкиннери Азербайджанның болгаш Армениянның улустарын халалка таварыштырып, бүгү чурттуң улустарынга, демократтыг чорудулгаларның хөгжүүрүнге улуг когаралды чедирип турар. Ынчангаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу байдалды экижидер, кем-херек үүлгедиишкиннериниң болгаш хоойлуга удур хөделиишкиннерниң бүгү фактыларының истелгезин хандырар талазы-биле хемчеглерни ап турар. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң Кол эргелелиниң начальниги генерал-полковник Ю. В. Шаталин Закавказ районунда чеде берген, байдалды чогумчалыг кылдыр экижидерин, күткүдээшкиннерни, массалыг хөрүм-чүрүм үрээшкиннерин, хоойлунуң негелделеринге чагыртпас оралдаашкыннарны соксадырын аңаа дааскан.

Бо чурукта аныяк кысты Людмила Куулар дээр. Ол чыл бурунгаар Новосибирск хоорайның полиграфия училищезин дооскан. Ооң соонда Чөөн-Хемчикте «Ленинчи орук» солунга ажылдап келген. Номчукчуларга солунну озал чокка чедирериинге, ооң шалыпчы ажылы кончуг салдарлыг. Өрүкчү, коммунист кыс бодунуң ажылынга мергежээн. Кол ажылы-биле черлелештир хөй-нийти ажылдарга база идепкейлиг киржип турар.

Карма ТҮЛҮШТҮҢ фотозу.

ТООП КӨРБЕСКЕ...

Чаа-Хөл бажыңың Ак-Туруг девискээри өттүг, суглуг, одар-белчиирлиг, шээр малга, ылаңгыя төрүүр хойга таарышкан оран-на болгай. Алдан-чеден чылдарда «Ак-Туруг» совхозтуң бо топ салбырынга төрүүр хойлуг малчыннар чүстен-не 100—110 хураганны ап турган. Оларның чижээнге Артаа Монгуш, Данзырын Монгуш алышкыларны, Сагаан Монгушту, Очур-оол Монгушту болгаш өскелерни-даа маңаа адап болур мен.

Ынчалза-даа та кандыг дарганың айтыышкынын ёзугаар чүве ийик, каш чыл бурунгаар Ак-Туруг девискээрин чаңгыс аайландырар сорулга-биле төрүүр коданнарны Кызыл-Даг салбырынче шилчидипкеш, төрүвес коданнар кадарар чер кылып каан. Ол кызыы, тар одар-белчиирлерлиг, сырый хаштарлыг черлер чайын, кышкы мал семиртиринге таарымча чок. Ооң ужурунда төрүүр хой эки деңгип, семирип албайн баарындан малчыннар чыл бүрүде чүс хойдан эки-ле дизе 70—80 хураганнарны ап, көргүзүглер улам кудулап турар. Бо «каразыышкынымны» ол үеде малга ажылдап турган, ам пенсияда кырганнар-биле чугаалажып нөөрүмге, бадыткаттынып турар, чүге дээрге малчыннар-биле сүмелешпейн ынчан үстүүртен айтыышкын, дужаал барымдаалааш, төрүүр коданнарны чүмү-биле көжүрген чорук частырыг болгу дег. Ак-Туруг салбырның делгем девискээринде Аргалыктының, Улуг-Дагның, Майын-Чүректиң, Кара-Сугнуң төрүүр хой коданнар турган кыштагларында ам-даа болза, кажаа-хораа бүрүн бар, чайгы үеде төрүүр хойну мага хандыр семиртип алырының магадылалы бар.

Моон соңгаар ажыл-ишти шиитпирлээрде ажылчы чоннуң санал-сүмезин барымдаалавас, чоннуң үнүн тооп көрбес чорукту болдурбас деп турарынга чүгаадүгзүнер мен. Амгы үеде болза ол «частырыг» турбас турган-дыр. Ынчангаш Ак-Туруг салбырга төрүүр хой коданнарын катап тургусса чогумчалыг болгу дег.

Монгуш БАЗЫР-САДЫ.
Улуг-Хем район.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Бистиң ниитилелдивистиң үндезин чаартылгазының чорудулгазы парламент биле чазактың аразында харылзааларының кандыг боор турарындан улуг-биле хамаарыжыр. Сөөлгү үеге чедир ук харылзааларның мындыг-ла эки эвес турганын чонга билдингир. Эде тургустунуушкун бурунгаар турар байдалдарга чурттуң хоойлужудулгазы болгаш күрүне органнары боттарының [illegible] тыштырып тургаш, бүгү күштү тодаргай сорулгаларның шиитпирлээринче [illegible] ужурлуг.

Ону барымдаалааш Дээди Совет ажылының арга-херекселдерин чаартып, депутаттарның айтырыгларынга чазак кежигүннери харыы бээр чурумну доктааткан. Ай бүрүзүнүң сөөлгү неделязының среда хүнүн ол айтырыгга тураскаадыр деп шиитпир кылдынган.

Март 28-те мындыг ээлдиг хурал А. И. Лукьяновтуң даргалааны-биле эрткен. Депутаттарның айтырыгларынга 28 чазак кежигүнү харыыны берген. Хөй янзы чидиг айтырыглар тургустунган.

Депутаттар А. Ф. Ведрев, [illegible] Степанов, В. И. Мар[illegible], Н. Н. Гуцанов [illegible] эгелээрин деп айтырыгны тургусканнар. Ол айтырыгга харыы берип тура, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Никитин бо талада байдал улам нарыыдап турар деп демдеглээн. Чоннуң [illegible] өскелер продуктуларын бүдүрериниң хемчээли кызыраткан, [illegible] чорууру уламчылап турар. Россия болгаш Молдавиядан өске чамдык республикалар [illegible] мал ажылының продуктуларын [illegible] турар. Уругаар чемнерер продуктуларның эвээжеп турары чазакта улуг дүвүрээшкинни болдуруп турар. Бо харылааны чедимче чок болганын депутаттар боттарының саналдарынга демдеглээн.

А. А. Собчак часкы кежигүннериниң дыңнадыгларын алыр талазы-биле ажылды бир янзы хевир-биле эрттирерин саналдаан. Чазак кежигүннери ол-бо план күүсеттинмейн деп турбайн, а оларның бүрүзү-биле күүсеттинмээнин, оларга кандыг харыысалга көргүстүнген база байдалды экижидер дээш кандыг хемчеглер ажылдап турарын деп ол айтырыгларга доктаар болза эки деп демдеглээн.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. С. Белоусов атомнуг шенелделерни кылыр полигоннарга, шериг бүдүрүлгелериниң тайбың продукция бүдүрер кылдыр эде дерилгезиниң дугайында айтыышкынның канчаар күүсеттинип турарынга хамаарышкан айтырыгларга харыыны берген. «АНТ» деп фирманың даштыкы чуртче совет танкыларны чорудар деп турганынга кым буруулууң, танкыларны садыптар дугайында айтыышкынны кым бергенил деп айтырыглар чидиг-биле тургустунган. Бо херектиң ам-даа чедир истеттинмээнин дыңнаткаш, И. С. Белоусов ол үүлгедигни чазактың тургускан тускай комиссия тодарадып, буруулугларны илередип көөрге, ынчан депутаттарга тодаргай харыыны берип болур деп медеглээн.

Чоннуң хеп чуур порошок, саваң дээн ышкаш чугула херээл барааннарын чанар четчир хемчээлдиг-биле бүдүрүп эгелээри деп айтырыгга Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы А. П. Бирюкова тодаргай харыыны берген. Чурттуң улуг-улуг областаларында болгаш хоорайларында мындыг барааннарга негелде-хереглел чоорту эвээжеп бар чыдар. Ындыг продукцияларны бүдүрер күргүзери немей туткулаан. Ынчангаш чижээ, Москва, Ленинград дээн ышкаш хоорайларда ам ол чүүлдерге чоннуң талазындан негелде-хөмүдал тургустунмайн турар. Чоокку үеде бүгү чуртка мындыг янзылыг апаар.

А. П. Бирюкова автомобильдер садарын көвүдедир, аныяк өргүлээлиг бөлгаш хөй уруглерлыг өг-бүлелерниң база инвалидтерниң амыдыралының байдалын экижидер талазы-биле тургустунган айтырыгларга долу харыыны берген.

Депутаттар биле чазак кежигүннериниң аразынга мындыг янзылыг дискуссияларның ажыктыг боор турарын депутат А. И. Орлов онзалап демдеглээн. Депутат Н. И. Гришенко херектекчилер рыногунда байдал дугайында чазактың информациязын чоокку үеде дыңнаар деп саналды киирген.

А. И. Лукьянов хуралдың ажылын түңнеп тура, дараазында хуралдарның бирээзинге, тодаргайлаарга, апрель айның эгезинде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы чүве чугаалаар деп турарын дыңнаткан.

Палаталарының хуралы ооң-биле доозулган. Ооң соонда Эвилел Совединиң хуралын уламчылаан. Президиумунуң кежигүннери[illegible] Эвилел Совединиң Даргазы албан-дужаалдың составы дугайында Е. М. Примаковтуң дилээн хандырган.

(СЭТА).

ДЕМОКРАТИЯ БОЛГАШ АНТИДЕМОКРАТИЯ

Митингилээр чүткүлдерни өөскүдери кымга ажыктыгыл?

Бистиң амгы үедеги төөгүвүске эң дүвүренчиг болгаш дүшкүүрлүг болган үелерниң бирээзи — бо чылдың «изиг» кыжы төнген. Чыл эгезиниден февраль 23-ке чедир чуртка бүдүн чартык муң митинг болган, аңаа 6,4 миллион кижи киришкен. Соңгулда бүдүүзүнде, февраль 24-25-те болган муң чартыы митингилерге миллион ажыг кижи киришкен. А март айның байырлалдыг үш хүнүнерииде массалыг 73 хемчеглерге 124,6 муң кижи киришкен. Мындыг деңнелге база бар: бүдүн 1989 чылдың дургузунда 5,3 муң митингиге 12,6 миллион кижи киришкен боор турар.

«Правдага» болгаш өске-даа парлалгага митингилер дугайында хөй удаа бижээн. Хосталганың кижилерни оттуруп, оларга берип турар чаа, эки талаларын, эде тургустунуушкунуң … болгаш ажык-чарлыг чоруктуң кижилерни чалгынналдырып турар таарымчалыг байдалдарын база бижип турган. Муң-муң шынчы кижилер кудумчуларже үнгеш, эде тургустунуушкунну дүргедедириниң, демократияны хөгжүдериниң чорудуушкуннарын деткип турарлар. Адаандан, ниитилелдиң ханызындан үнүп кээп, чуртта боор турар чаартылгаларга дорт салдар чедиреринче угланган бо чүткүлдерни эскербейн барып болбас. Болуушкуннарның ындыг эки талалары Москвага болгаш чурттуң өске-даа районнарынга февраль айда эрткен митингилерден база көзүлген. Ынчангаш өске талаларын көрбейн барып база болбас — ол дугайын «Правда» болгаш массалыг информацияның өске-даа чепсектери демдеглээн — митингилер болгаш чыскаалдар экстремизмни хөйге көзүлдүрүп үндүрериниң, ниитилелде ол чокка-ла берге байдалды нарыычылаганың хевири боор бар чыдар.

Ниитилел-политиктиг кандыг-даа болуушкуннарны ындыга, «коргунчуктелдир» … чаңгыс талазанчак болур. Массалыг кандыг-даа хемчеглерни эртеми үениң эрги аргалары-биле чорудуп болбазының, митингилерни эрге-хоойлужуг кургуссан тургузуп турар улустуң күзел-соруун илередириниң бериш-ле кара чаңгыс хевири кылдыр көрүп болбазының ужуру-даа ында.

Февральдың төнчүзүнде болган болуушкуннар дүвүрендиг бир байдалды болдурган. Эрге-чагырганың болгаш парлалганың чамдык черлерниң адрезинге хамааржыр олар кижилерни «коргударының» кампаниязын кылдартып, митингилерден («демократия күштерин дээш харе») сестип турар деп буруудадышкынны негелдеганың чамдык органнарынга кестүп келген. Кижилерниң бурууда-дышкынны ССРЭ-ниң Дээди Совединге, СЭКП ТК-га болгаш харыыда февраль 25-теги митингиниң бүдүүзүнде сагындыртыг кыйгырыг үндүрген чогаадыкчы эвилелдерниң удуртулгазынга кылган турган. ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Афанасьевтиң дыка хөй тираштыг солунга парлаттынган медеглелин өзүтваар алырга, «хоралыг, экстремистиг күштерниң ролю чонга оваажыр апаар каварлааныңга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң таарышкан боор турар». «Правдага» база сөгүүшкун бердинген. Неделя сайында үнер өске бир петербургдиг солунуң журналистиниң сөзүн өттүр алырга, «Ынаныр ай …» … «белеткедди» ол кылган, «шыраарынга белен кандыг-бир дыйчың бар деп» дугайында бодалды» өскү-дуп турган боор турар.

Ынчангаш февраль 25-тиң бүдүүзүнде чүү болганыл? Чурттакчы чонну кым база чүге «коргуду» турганыл? Озалдыг байдал кайыын үнүп турганыл? Ол хүн бажыннарынга артып калган кижилерге-даа, митингилерге киришкеннер-даа база өске-даа хөй-хөй кижилер бо айтырыгта харыыны манап турар. «Правда» дугайында. «Бир ай иштинде коргудуушкуннар» талазы-биле үстүнде айыткан элдепейлиг чагааның автору «Правдага» «Эде тургустунуушкунну камгалааль!» деп эге-биле февраль 17-де, биригээр чугаалаарга, 25-те болур дээн митингиге чедир бир ай эвес, а бир неделя бурунгаар парлаан мурнуку чүүлдү, өске-даа материалдарны ынчаар болаан. А бир эвес тускай чүгээ кыйгырыгларны чугаалаар болза, оларны оон-даа орайтады чонга чарлап, дыңнаткан болгай.

Дээди Советтиң кежигүннерииниң, чурттуң удуртулгазының массалыг митингилерни болгаш чыскаалдарны корум-чурум үрээриңге ажыглай бериш болур деп … шиитпирлиг, угаан-сарыылдыг болгаш хамаарылгалыг болурунче чурттуң хамаатыларын кыйгырарынга чүү чүве үндезин болганыл?

Ындыг түңнелдерни үндүрериниге үндезин бооп турар дүвүрээниң чамдык медээлерниң дугайын «Правданың» үстүнде адаан. Удуртулгазы тодаргай айыткан. Февраль 25-те эрттирери-биле планнаан митингиниң ынак болап, таарыштырган турган, оон органнакчылары ону совет, күрүне болгаш партия органнарынга политиктиг ынаныышкын кылышының күштүг чепсээ кылдыр көрүп турган. Ол дугайын Москвага февраль 4-те эрткен митингиниң резолюцияларында, найыралдарга болган чурттуң өске-даа хоорайларынга тараткан хуудустарда, кыйгырыгларда тодаргай айыткан турган. Кемхерек үүлгедикчилерниң, оон иштинде чииженерни. Горький хоорайга болган частыышкынның органнакчылары, өскелерни-даа негемче ниитилелден хостаалын негээн негелделер чамдык черлерге кестүп келген. Зеленоградта бүрүткеттен каттыжыышкынның, «Россияның улусчу фронтузунуң», «Демократтыг эвилелдиң» экстремистери «Миллион-миллион кижилерни адып боолап шыдавас. Бис танкылар адаанче дөмей-ле кире халыжа бээр бис», «Бис чүнү-даа канчап турза, Политбюроның дүжеен турарын негээр бис» деп кыйгырыглар салып, Октябрь 50 чылы аттыг шөлге бодунуң хууда митингизин кандыг-даа аргазы ажыглап тургаш эрттирерин медеглээннер.

Азы Сибирьде Бердск хоорайга тараткан хуудустарга мынчаар бижээн: «Чаңгыс аай революстуг улусчу фронтуга каттыжарынче силерни кыйгырып тур бис. Чурттап ажылдап база өөренип турар черлерициерниң аайы-биле … бөлүктеринге каттыжыр. Лениниң чуруктарын … болгаш тураскаалдарын, каяа тукгарны болгаш диктатураның өске-даа чүүлдерин узуткаар. Эрге-чагыргага … хемчеглерни болдурбанар. Удурланыышкыннарны үрегленчи … черлерни, террористиг чоруктарны кылыңар. Массалыг корум-чурум чок чоруктарны, чөпшээрел чок митингилерни органнзастаңар. Массалыг база чазак харылзааларын үрегдеңер. Силерни базары-биле келген шериглерни узуткаңар... Коммунистерниң эрге-чагыргазын кошкадып, байдалды уштап башкарарын сандарадыр турар бүгү чүүлдер бөгүн херек».

Бир эвес мындыг янзылыг кыйгырыглар чүгле ийи-чаңгыс кижиниң азы улуг эвес бөлүк кижилерниң кыйгырыы-даа болур болза, ол чүүлдер дүвүрээр чылдагаан болбас бе? Ынчангаш мооң мурнунда-ла сөйгалаан «чаа февраль революциязының» дугайында чулчуруушкуннар, амгы удуртулганы эрге-чагыргадан чайладыр дээн оралдажышкыннар, Кремльди болгаш Лубянканы эжелээр дээн оралдажышкыннар улуска болгаш чурттуң конституция структуразынга удур чорук боор турар.

Бир эвес февраль 25-теги «нийти эвилел акциязынга» экстремизмниң бичии изи турбаан-даа дижир болзувусса, ону баштайгы удаада канчаар планнап турганын алыр болза, амгы үедеги социал дүшкүүрлүг чоруктуң, экономиктиг бергедээшкиннерниң үезинде, республика болгаш чер-чер Советтеринге соңгулдаларның бүдүүзүнде ындыг массалыг митингилер багай салдарны чедирип болур турганы илден-дир. Бо соңгулдалар болза чурттуң … мурнунда тайбың … политиктиг … шыдамык болур … турган.

Шыдамык туруштуг болганы угаан-сарыылдыг болуруңче, эде тургустунуушкунуң идеяларынга … талазы-биле чурттуң хамаатыларының … деттишкининге … эрге-чагырганың дээди органының чурттуң хамаатыларын кыйгырыы … ында.

Мени түңнелинде, бо митинг чаалыгларының организакчыларының болдалдары … кезии … боттарын шыдавайн барган. Митингилээр чоруктарының хемчээли … турганындан … эвес болган. Планнап турганында … демдеглерни хамааты хөделиишкинниң комитеттери дээр … чыгаан шыдаваан, политиктиг байдалды чидиглендирип күш четпээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, СЭКП ТК-ның болгаш чазактың холлээшкинин болдурбазынче быжыг шиитпирлиг чоруу, төпке болгаш чер-черге чогуур үезинде ап чоруткан боттуг хемчеглели ол бүгүнү болдурбаан. Хөй-хөй митингилерниң киржикчилериниң саны эвээш болган, а массалыг митингилерге ажылчын аңгы органнзастыы-биле киришпээн. Корум-чурумну тудар болгаш ужурдурум чок чоруктарны болдурбас талазы-биле хемчеглерни боттандырган. Болуушкуннар ниитизи-биле эде тургустунуушкунну улустуң деткип турарын, ону бодунуң херээ кылдыр көрүп турарын, чурттуң политиктиг … чоннуң үнүн … турарын бадыткаан. Чер-черде партия болгаш совет органнар 170 муң ниити … киришкен … 90 митингини эрттирген. Бо чүүлдер … Чижээ, Горькийге болган 20 муң … демократтыг … революцияның … кадрларын … шимчээшкиннерни … төлээкчилериниң ажылчын аңгының өмүнээнден чүве чугаалаар чорукгарын соксадырын негээн болгаш СЭКП-ниң съезд мурнундагы Платформазын деткээн. Бүгү политиктиг каттыжышкыннарны сырый каттыштырар, эде тургустунуушкунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр боттуг чугаалажышкыннарны чорударынче кыйгырып турар кыйгырыгны Пермьге хүлээп алган. Курганга эрткен митингиниң киржикчилери корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыглаарынче, болур соңгулдаларга коммунистер дээш бадылаарынче, байдалды чидиглендиреринче угланган митингилерни буруу шаварынче кыйгырыгларны кылган. Ындыг янзылыг чугаалар Владимирге, Калининге база болгулаан.

Ооң-биле кады, бөөп арткан митингилерниң хемчээлдерин болгаш политиктиг утка-шынарын чедир үнелевейн баар болза, шыгыы частырыг болур турган ийик. Митингилээр чоруктар улам өөскээн болза, чуртта ниитилел-политиктиг байдалды улам чидиглендирип болур турган. Митингилээр чоруктарны чидиглендирерин экономикада кризистиг байдалдар дээш кижилерниң сеткил ханмааның, саң-хөөде берге байдалды болгаш рынокта дең-дески эвес чүүлдерни, сагылга-чурумнуң болгаш корум-чурумнуң кошкак талаларын … болганнон … Ниитилелдиң угаан-медерелиниң эде … бөөп тускай политиктиг структураларга … Партия комитеттериниң … «партократтарның» … бүгү … чоруктары бөөп турар.

Национал … хереглелдеринге дүүштүр … чоруктар … Оларның хамааты эргелерин Совет эрге-чагырганы камгалаарынга чөптүг идегелин оскунуп бар чоруур чүс-чүс муң дескеннер национал чөрүлдээлерни улам күштүг частышыынга чедирип кээп болур кывыгып материал бөөп турар. Чурттуң янзы-бүрү регионнарында дашкаар чүткүлдүг күштерниң угланыышкыннары күштелип турар.

Чуртта турушту … келген байдалды багай соруглалыг күштер ажыглаарын оралдажып турар. Ындыг күштер «боду органнзастаттынып турар» ниитилелге эрге-чагырганы дамчыдып бээриниң түңүнга чагдыпып алгаш, антидемократтыг орук-биле — митингилээр, күш дөгээр ыйывышкынны, кыйгырыгларны болгаш … оппозициязының … («…» дүрген-не чылдыр, … «төгерик столду» дамчыштыр эрге-чагырганы херек кырында эжелеп алырының дугайында бооп турган.

«Эмин эртир демократтыг» боор турар бо ындыг изигленгенниң артында чүү боор турарыл? Чүнүң-даа мурнунда ол болза — шынчыгы демократтыг бүгү үстүрүн соңгааны институттарны — ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин болгаш чурттуң Дээди Совединиң төөп көрбейн турары болур. «Төгерик стол» дээш эң дыңзыг алгырыжып турарларның арасында эрге-чагырганың дээди органнарынга кандыг-даа айтырыгларны тургузуп база шиитпирлеп шыдаар, ол айтырыгларны болур-чогуур, Конституция ёзугаар демократтыг оруктар-биле шиитпирлеп шыдаар кижилер — эвээш эвес улус депутаттары бар болуп турар-дыр.

Эрге-хоойлулуг, парламенттиг, сайзырангай ниитилелге бо ажылдарны оларның чорударынга чүү чүве шаптыктап турарыл? Чөөн Европаның чамдык чурттарының дуржулгазын сөгүр ёзу-биле хоолгалап ажыглаары херек боор турар бе?

Бистиң чуртувуста чамдык политиктиг ажылдакчылар кандыг-бир сценарийни —«чехословак», «герман» азы харын-даа «румын» сценарийни ажыглаарынче далажып турарынче «Правда» кичээнгейни угландырган турган.

«Төгерик столга» хамаарыштыр чүл дизе, бистиң совет парламентиде оппозиция «кескү байдалче» шилчий бээр-даа болза, (чамдык улус депутаттары херектиң байдалын ынчаар көөрүнче чүткүп турар) бисте бар оппозиция күштери ам дээрезинде ындыг күш бооп хевирлеттинип тургустунмаан. Ынчалза-даа бо чорудуушкун олче угланып турар. Коммунистиг партия янзы-бүрү бодалдарлыг кижилерниң аразынга чугаалажылганы кылыры дээш, альтернативтиг үзел-бодалдарны деңнештирип көөрү дээш тургузуп турар бо ажылды … хевирлерге — Советтерниң составынга, партия комитеттериниң … янзы-бүрү аудиторияларга калбак дискуссияларны, парлалганың, оон иштинде «Правданың» … калбаа-биле чугаалажыр … Ынчалза-даа бо даарта бүгү … ниити күрүнениң «төгерик столунга» … Амгы үеде бисте бодалдар солчуруунуң демократтыг … боор турар. Политиктиг плюрализмниң чорудуушкуннары өзер апаар, оон магадылалы болза улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизинге ССРЭ Конституциязының 6 болгаш 7 чүүлдеринге өскерилгелерни киирген, хөй партиялыг болурун доктаадып болур. Ынчалза-даа бо чорудуушкун демократияның болгаш хоойлу-дүрүмнүң оруу-биле хөгжүүр ужурлуг.

Ындыг турбуже, соолгу үеде эрткен митингилерге партияга удур антисоциалистиг угланыышкыннарны чугаалар, партияның болгаш чурттуң адын баксырадыр дээн чүткүлдер улам ажыы-биле илереп турар апарган. Чижээ, Свердловскиге чөпшээрел чокка эрткен митингиге: «Коммунизм — XX чүс чылдың ханныг идеязы» деп лозунну, а Москвага Зубов шөлүнге болган митингиге «Демократтыг эвилелдиң» кежигүнү С. Кузнецов: «Бөгүнгү тургузуг дээрге куруглениң дээрбечи чоруу-дур. Бисти кайгамчык улуг сиппишкиннер манап турар» деп медеглээн. Ооң соонда ол республика болгаш чер-чер Советтеринге соңгулдаларны эрттирериниге шаптыктарынче кыйгырган. В. И. Лениниң Тбилисиниң төвүнде тураскаалын ураар, Грузияның чамдык чурттакчылыг черлеринде Лениниң скульптураларын узуткаар дээн оралдажышкыннарны чүү деп билзе чогуурул? Эде тургустунуушкунга болгаш демократияга удур демиселге «чөөн-даа», «барыын-даа» радикализмниң күштери каттыжып турар, оларның кайызы-даа амгы үениң берге байдалдарынга канчап-даа таарышпас күштер боор турар.

Үениң чидиг байдалын аваа-ла ала-чайгаар чорудуушкуннар-биле тодарадып болбас. Күрүне эрге-чагырганың ам бар структураларынга удур органнзастыг оппозицияны дүрген хевирлеп тургузары илдең боор турар. Эрге-чагырга дээш политиктиг демисел ажык хенчелиг апар чыдар. Чижээ, ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң үезинде ССРЭ-ниң баштайгы Президентизин соңгуурун болдурбас, оон-биле чуртту туруштуг эвес байдалче катап киирер дээн ынак болгаш эки белеткээн кордаашкынны чоннуң төлээлери болдурбаан.

Бир эвес политиктиг демиселди эрге-чагырганы чедип алыышкын Конституцияга дүүшпес аргалар-биле эвес, а демократтыг чорудуушкуннарның аргалары-биле чорудуп турган болза, ындыг фактыны болгуна багай чүү дел. Ынчалза-даа чамдык политиктиг бөлүглерниң … төлээлекчилериниң ындыг … ам … тургуп турар апаргаш, олар эрге-чагырганы хемчеглер алырынче … политиктиг … кылырының аргаларын … ал турарлар. Олар … ниитиниң бодалынга … салыр … болур.

Кижилерниң чамдык кезиги политиктиг чугааларының … дүрген алзып турары … Эрткен митингилерниң бир онзагай … талазы бөтка регионнар арасының депутаттар бөлүүнүң чамдык кежигүннериниң идеистиг, органнзакчы ёзу-биле ол акцияга киришкени болур. Оларның … оон иштинде СЭКП кежигүннери политиктиг демиселдиң ажык оппозиция аргазы-биле кылып, партияның угланыышкынынга таарышпас кыйгырыгларны салып, демократияның болгаш партияның иштики харылзааларының принциптеринге таарышпас аргалар-биле хөделип турганнар. Мындыг байдалдарда оладан принципиалдыы-биле аңгыланыры чайлаш чок апаар, олар-биле ажык маргылдаа … шилчиири, оларның ёзулуг чүткүлдерин болгаш сорулгаларын, ёзулуг политиктиг болгаш моральдыг арыннарын сойгалаары чайлаш чок апаар.

Политиктиг быжыг туруштуг чорукту божаандыры-биле СЭКП-ге чарылдырыкчы хөөннерни тургузарын база оралдажып турар. СЭКП-ден Литваның Компартиязының үнгенниниң соондарый бо угланыышкынны партияның чамдык өске-даа организациялары база сегирип алган.

Хөй-хөй коммунистерниң тура-хөөнүнде чамдык бергелерни үрдүндүрүп, бар боор турар чөрүлдээлерни база хөөктүрүп, оларны ниити партияның дискуссиязынга киирер айтырыг кылдыр көрбес, а харын ону тускайлаан партияны тургузарының үндезини кылдыр көөр кижилер СЭКП-ниң иштинде бар боор турар. Оон-биле кады политиктиг плюрализмниң боттуг байдалдарының үезинде тыптып тургустунар хөй партиялыг болур чорук СЭКП-ниң туруштарының идейлиг болгаш организастыг сырый каттыжыышкынының улам тодаргай болган турарын негеп турар а чарылдырыкчы өөнер-биле шыптынган кандыг-даа бодалдар болгаш хөделиишкиннер партияның политиктиг ажыл-чорудулгазынга шыгыы когаралды чедирип болур. Бо дугайын боттары программалардыг болгаш организастыг кадыг чурумнуг кызыы бөлүктерни тургузарын кордап турар кижилер эки угаап-медерел билген турар ужурлуг. Партияның принципиалдыг чаңгыс эвин чедип алырының идейлиг платформазы болгаш идегелдиг үндезини бар. Бо арганы амгы нарын байдал үезинде оскунуп болбас.

Чуртта экономиктиг, социал-политиктиг, национал дүшкүүрлүг чоруктар өзүп турар болганда, чөөн-даа, барыын-даа экстремизмни ниитилелдиң кадык күштери-биле каттыштырып болбас демократтыг эрге-чурумнуг … хоойлуга дүүштүр шиитпирлии-биле …

Озалдыг болгаш үрегдекчи чоруктарны ажып эртер төлээде, Советтерниң, партия организацияларының массалар-биле ажылчын шимчээшкиннери-биле, ниитиниң эки күштери-биле база ажылчыннарның … бөлүктери-биле харылзааларын быжыглаары чугула. Партия организациялары бүгү деңнелдерниң улус депутаттары-биле хүн бүрүде кады кылып боттуг ажылдарны шиитпирлии-биле чорударын, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге болгаш чер-чер Советтериниң чаа составының ажылын органнзастаарынга, хүн бүрүнүң социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге дузаны көргүзер ужурлуг.

Чүнүң-даа мурнунда экономикада байдалды экижидер, кем-херек үүлгедир чоруктар болгаш коррупция-биле демиселди күштелдирер, эрге-чагырганы болгаш хоойлунуң күжүн быжыглаарынга шиитпирлиг боор, дүрген хөделир херек. ССРЭ-ниң чаа соңгуткан Президентизи тургустунуп келген кризис байдалындан чайлаар талазы-биле хемчеглерниң системазын улуска саналдап кииери-биле бүгү ажылдар холбашкан. Маңаа бүгү шимчээшкиннерниң, платформаларның ниити политиктиг чорудуушкунга дүрүм ёзугаар негелделерге дүүштүр киирген бүгү саналдарын барымдаалап болур болгаш барымдаалаар ужурлуг. Партия демократтыг чугаалажыышкыннар дээш, эде тургустунуушкун платформазынга бүгү кадык күштерни сырый каттыштырары дээш туржуп турар.

Партияга демократтыг чаартылгаларны ханыладыры эргежок чугула. Съезд бүдүүзүнүң үезинде бистиң партия комитеттеринден болгаш организацияларындан кээп турар саналдарны барымдаалап, СЭКП ТК-ның ажыл-чорудулгазын демократчыларын боттандырып, кадрларның өйү келген айтырыгларын шиитпирлеп турар. XXVIII съездиге ТК-ның Платформазының төлевилелин, партияның чаа Уставының төлевилелин чугаалажып турар үеде бистиң амыдыралывыстың эң чугула айтырыгларының талазы-биле эң калбак дискуссиялар болур, партияның ажыл-чорудулгазының үндезини-биле чаартылаа нормаларын практика кырынга быжыглар, партия бодунуң төөгүзүнүң чаа үе-чадазынче шилчиир. Кымны-даа артык эрге ямбызын эвес, а ниитилел-политиктиг органнзацияның ёзулуг авангардчы талаларын, партияның иштики калбак демократчыдылгазын — «арыг сеткилди» эгидип алырынче чүткүп турар бистиң партиявыс ындыг ажылдарны чорудуп эгелей берген.

Корум-чурумдан болгаш органнзастыг чорукта, хоойлуну шыгыы сагыырындан демократияны аңгылап болбас. Ынчангаш Конституцияга удур хөделиишкиннерни шиитпирлии-биле соксадыр шавар, хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш хоойлунуң быжыглаар талазы-биле шыгыы хемчеглерни чер болганга алыр, хамааты-ларның амыдыралын, эргелерин, хосталгаларын, эт-севин илеледии-биле камгалаар херек. Оларның оран-бажыңының болгаш өнчүзүнге дээп болбас эргени хандырар херек. Чижээ, садыг кылыр болгаш садыгның чурумун хажыдар чоруктарны ойтур шавар талазы-биле комплекстиг хемчеглерни соңгааралдыышкын чок боттандырар апаар. Чугула сорулга — митингилерни, чыыштарны, чыскаалдарны эрттирериниң чурумун шыгыы-биле сагыырын хандырары, экстремисчи кандыг-даа илерээшкиннерге чогуур үезинде ойтур шавыышкынны бээри, социал болгаш национал аразының чөрүлдээлерин кызып турар кижилерге хамааржыр хоойлунуң бүгү күжүн ажыглаары болур.

Чогумча чок, озалдыг чорудуглар политикага болгаш кижилерниң психиказынга аар үүрге болур. Ол быжыг туруштуг, идегелдиг болгаш политиктиг эрге-чагырганы негеп турар, ол хөй янзы болгаш хөй угланыышкынныг соңгургалдарны каттыштырып, чурттуң хөгжүлдезин чогумчадыр аргалыг болур ужурлуг. Ам ССРЭ-ниң Президентизиниң соңгаап болганда, ындыг эрге-чагырга бар. Чурттуң Президентизи бодунуң херек ыярындагы бүгү ажыл-чорудулгазы-биле улустуң хостуг-биле шилип алганы ниитилел тургузуун камгалаар болгаш хөгжүдер, хамааты тайбыңны болгаш национал чөпшээрежилгени деткиир.

Эде тургустунуушкунну күчүлээшкиннерден болгаш угаан-сарыыл чок чоруктан, политиктиг бүдүүлүк чоруктан база экстремизмден илеледии-биле камгалаар турар ужурлуг. Ону бис шуптувус — коммунистер, партия кежигүнү эвестер, гуманныг, демократтыг социализмниң угланыышкыны-биле чоруур Ада-чурттуң келир үези эртем бүгү кижилер кады кылыр хүлээлгелиг бис.

ДЕТКИП, КАТТЫЖАР МЕН

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелин радиодан дыңнап, «Шын» солундан номчааш, бодумнуң бодалдарымны, саналдарымны киирип тур мен.

Кандыг-бир үлетпүр бүдүрүлге, совхозтарның удурукчулары, идегелдиг кижилерни партияга бир чыл кандидат стажы чокка хүлээп алза ажырбас. Партия кежигүнүнге чигзиниг, кошкак кижилерни хүлээп албас-ла болгай. Чамдык улуг албан-дужаал эдилеп чораан кижилерниң ажылдыг мырыңай албадал … кирип турган таварылгалар тургулаан. Он ажыг чыл бурунгаар Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң партия организациязы симфониктиг оркестрниң кол дирижеру Виктор Токаны барык негүдер … байдалдыг турган киирип алган. Бир-ийи чыл эрткенде оон турашы улгады, арага-дарыга ханадышып турун бээрге, оон … херээн көөрү каш чыл … болган. Ынчалза-даа В. Тока оон кандыг-даа түңнел үндүрбейн, партиядан үндүрткен болгай.

Үлетпүр бүдүрүлгелерде, совхозтарда, колхозтарда партия эге организацияларының ат-алдарын бедидер, ажылын экижидер дээр болза, хостаттынмаан партия эге организацияларының секретарьларынга чылда 2-3 удаа оларның материалдыг сонуургалын бедидери-биле партия дадывырындан төлевирни, азы эвээш хемчээлдиг шалыңдан тургусса чүл, ону тындырда партия райкомнары ол организацияларның канчаар ажылдааның барымдаалаары чугула деп саналдыг мен. Черле ынчаш партия дадывырының 50 хуузун партия эге организацияларынга арттырза кандыгыл деп чамдык коммунистерниң саналын деткип турар мен.

Партия Тыва обкомунда херээженнер ортузунга ажыл чорудар секторну болгаш партия райкомнарының чанында херээженнер килдистерин ажыдырг ындыг килдистери Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, райкоорууспкомнарга тургускаш, ажылагыйжы ажылдарны чорутса канчап баарыл? Эң эки культурлуг амыдырал-чурттала, корум-чурум, өөредилге, кижизидилге ажылдары Советтерге хамааржыр-ла болгай.

Партия ТК-ның Пленумундан СЭКП ТК-зы Россия Бюрозун тургускан болгай. Мен ону партияның амгы Уставының негелделеринге дүшпес, бистиң федерацияның коммунистериниң сонуургалын хандырып, эргелерин камгалап шыдавас артык орган деп Тываның Агроүлетпүр эвилелинде партком секретары Доржу Дамбааның саналынга каттыжар мен.

Россия федерациязынга бот-догуннаан Төп Комитеттиг партия организациязын тургузар саналга каттышпайн турар мен. Төп Комитет тургузарга, хөй акша-хөреңги негерттинер. 70 чыл дургузунда Россияга Төп Комитет чок турган келген бис. Автономнуг республикаларда, областарда, округтарда партияның төп органнары мурнуку хевээр партия ажылын баштаарын турзу-ла. Штат кызырар, партия органнарын эде тургузар дээн турда Россия федерациязының партия организацияларын тургузары таарымча чок эвес хире-дир.

Чамдык коммунистерниң партия ажык чок, Совет эрге-чагырганың хүлээлгезин кататпап турар дээр чугаалаарынга чөпшээрешпес мен. Партия дээрге чурттуң башкарыкчы күжү болгай. Ажык-чарлыг чорукту ажыглап алгаш, чамдык эштер чок аразынга партияның ат-алдарын кудуладып турары таарымчалыг эвес деп бодум хуумда бодап чоруур кижи-дир мен.

Мен партия дугайында ындыг-мындыг деп чугаалап шыдавас мен. Мени партия кижизидип, өөреткен, оон салгал сорулгазын күүседиринге бүдүрген мен.

Кол сорулга — партийжи аппараттың структуразын эде тургузарын үе негеп келген … Ону тургузарда саны, функцияларын … негелделеринге дүүштүр чорударын чедип алыр … СЭКП-ниң XXVIII съездизинден … шиитпирлептер бээр … бүдүрер мен.

Ынчангаш партия аппаратының ажылдакчылары политиктиг билиги, мергежили … бедидери … Олар … болза эки. Партияның Төп, республика, область, округ, край аппаратынга ажылдаар кижилерни … таарыштыр тургузар. Партияның удуртур ажылдакчыларын чажыт бадылаашкын-биле чорудары чугула.

Кыим-оол ХЕРТЕК.
Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер-журналист.

Платформаны чугаалажып тур бис

ЧАЛ-КЕЖИГЖЕ САГЫШ САЛЗА

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазын бо үеде аңаа-ла номчуп каар кижи чок деп бодай-дыр мен. Ол дээрге кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин хөлзедип, бодандырып каар. Мен база ынчалдым. Ол документиниң бир кезии «Партияның политиктиг төвүнде — кижи» дээн-дир. Ийе, кижи аан. Кижиниң амыдырал-чурттаалынга, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээн-дир. Аажок чөптүг, шын сөстер-ле-дир. Мен оларны номчуп олура, төрээн черим Элегестиң Чал-Кежиг суурун … сагыш кирдим. … Кандыг-даа кижиниң … төрүттүнген булуңу дег эргим чүве кайда боор. Ада-өгбемниң, төрел аймак чонунуң чурттап чораан чери кайа-даа чоруурга сагыштан ыравас болгай.

Элегес — төрээн черим … кайгамчык чер. Мен … тыва чон арасында … боттарынга … чурттап чораан чүве. А 30 чылдарда Элегес хемниң ол-бо талазынга өртес тыва ийи колхоз турду, төвү чаңгыс суур — Чал-Кежиг ол. Амгы Элегес суур бөгүн ынчан чок турду. Чал-Кежиг ажылчын хайнып чораан, найыралдың … турган чүве. Аңаа улусчу революцияның база хамаатыны дайынның, оон соонда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери хөй-биле чурттап, ажылдап турган. Ам-даа бар. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, сураглыг хойжу У. Бавун-оолдун чурту база ол.

Чал-Кежиг суур мал-малдаа, күш азыраарынга таарышкаар, одар-белчиири-даа чечектиг. Ол ам С. Тока аттыг совхозтуң салбыр төвү. Ында школа, эмнелге, магазин, ферма бары, эки-дир. Ынчалза-даа ол суурнуң … бир … дары мени дүвүредип чор. Соолгу үеде олче ээ көрнүр кижи-даа чок. Чурттакчы чоннуң хомудалын бодум хуумда аажок деткиир мен. Суурда херээженнер … ажыл чок. Чүгле … ажылдарга кирип … А орта арендалыг коллективтерни, кооперативтерни чүге тургузуп болбас деп. Эрткен чылын аңаа салбыр эргелекчизинге С. Седен-оол ажылдап турар үеде кооперативтерни тургузуп эгелээн. Оон соонда ол удуртукчу чораан. Ажылды кым-даа уламчылап өөскүтпээн. Ара кагдынган.

Республикада ээнзирээн суурлар дугайында материалдар, хомудалдар солуннарга парлаттынып келди. Чогум кандыг хемчеглерни ап турарыл, тускай программа бар деп-даа дыңнаан мен, ону чонга чүге чарлап дыңнатпазыл? Чоннуң амыдырал-чурттаалгазы дээш, удуртур органнар сагыш салбаска, ында-мында шуугаазын чугаа үнүп турары ол эвес ирги?

Чал-Кежиг беддир орук чер-дир. Аңаа кайыын-даа келгени билдинмес кижилер кестүп кээп, чурум үреп чорүп турар апарган. Ол чорук түс черниң чурттакчыларын дүвүредип турар. Бир эвес кодээ Совет аңаа турар болза, ажыл бир янзы болур ийик. Ынчангаш С. Тока аттыг совхозтуң директциязындан эгелээш, район, республика органнары СЭКП ТК-ның Платформазынга дүүштүр Чал-Кежигже көрүп, доктиг хемчеглерден алыр болза эки деп ында чоннуң үнүнге бодумнуң кадып тур мен.

Кара-кыс МУНЗУК.
РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи.

БЕЛЕТКЕЛ КОШКАК

«Ийикин» совхоз часкы тарылгага багай белеткенип турар. Ол дугайы чоокта чаа механизаторларның, суггатчыларның, чолаачыларның хуралынга илерээн. Бригадир-агроном Лакпа Оюн-оолдун дыңнадыынга алырга, бо хүнде тракторларны, кожуг машиналарын белеткээри дыка оожум чорүп турар. Ол ынчаш тарылга шөлүнге 5000 тонна өдекти төгер турган, чаңгыс тонназын-даа сөөртпээн.

Ниитизи-биле чер ажылында улуг четпестерниң бары тараажылар улуг хомудал-биле чугаалажып турар. Чижээ, эрткен чылын Кургаг-Сай деп черге сула, Деора-Тала чиңге-тараа мал дөжү болган. Хаттыг-Чазы деп черде шаандагы арык-бугаларны ажыглаан, аңаа тарымал сигенни өстүрери чугула дээрзин база саналдааннар.

Совхозтуң дирекциязы, специалистери чогуур хемчеглерни албас болза тарылгага белеткел озалдаар дей берген. Удавас часкы суггарылга база эгелээр ужурлуг.

Оскал-оол КУУЛАР.
Сүт-Хөл район.

№ 3 март. 1990 ч.

КОЖА ТУРГАН ЫШКАШ БОЛДУ

Бүүрелчин чыс бажы, хүннээрек чер.
Бүдер чыгаан ундаранчыг чаңгыс чевег.
Аньяк оол дайынчыны өштүг ок маа.
Амы-тындан чарып каггаш, чиде берген.

Тулчуушкуннар соксаш кынныр аразында.
Хөөкүйнү өөрү маңаа ажаап каашты.
Көвей боодан даапташкын кыла каапкаш.
Тура дүшпейн, бурунгаарлап чорупкан боор.

Хосталга дээш, шайырал дээш орус кижи
Хову черге, даглыг чуртка кала олбээн.
Испан, польша, көрей, кыдат девискээрде
Иван аттыг чеже эрлер бажын салган.

Тыва чонун хосталгазы, чолу дээштин
Тынын берген Беспалов-даа, Крюков-даа.
Сагыжымның ханызындан чара чүткээш,
Чанымга кээп кожа турган ышкаш болду.

Талыгырда молдав черде сөөгү калган
Танкист чораан Биче-оол акым сактып келдим
Ооң өөрү Кечил-оолдуң, Чүргүй-оолдуң
Овуру шуут караамга бо көстүп турду.

Аныяк өскен — оолдар, кыстар, бичии чаштар.
Амы-тынын хосталга дээш харамнанмаан,
Аравыста дириг артпаан маадырларны
Алгап-йөрээп, алдаржыдып, утпайн чоргар!

Кара-оол САРЫГБАЙ.

БИЛИР МЕН

Солун дамчыштыр эки турачы маадырлар бар деп бистер аныяк-өскеннер билип ап турар-ла болгай бис. Ынчалза-даа чамдык ат-сыны ам-даа билдинмес, солун сеткүүлге парлаттынмаан тыва эки туржулар бары хөму дамчыг. Ынчангаш мен тыва эки турачы Чарык-Карак Тарыкпаевич Ондарның дугайында билир шаам-биле чырыдып көрейн.

Чарык-Карак Ондар Сүт-Хөл районнуң Ишкин деп черге төрүттүнген. Ол бодун ийис эжи кижи. Кады төрээн ныс эжин азыранды берипкен түве-дир. Дөрт уруглуг. Бир оол ажылдыг. Өг-бүлезиниң чаңгыс уруглуг. Ол уруу шаңнга тарааш бастырганш чок болган.

Дайынчы Чарык-Карак Ондарның кады өскен эжи бо-ор Ондар Севээн Олдун Сүт-Хөл районнуң Кызыл-Тайга суурда чурттап турар.

Олчат-оол МОНГУШ.

Тиилелгениң 45 чылынга

Дайын төнген Оон бээр ам 45 чыл эртип тур. Ол өлүм-чидимниг чылдарны болуушкуннарын эрги сорбулары ам-даа сагындырып келир. Чылдан чылче бистер, дайынчылар, эвээжеп орар бис. Ынчангаш аныяк кижилер ол бүгүнү утпас, хоочуннардан үлегер ап чурттаар дээр бо-ла, оларның маадырлыг чоруктарынга кижизиттинер ужурлуг.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну кижи мен. 1941 чылдан эгелээш бистиң улуг чуртувустуң камгалалынче кирип, дайзынныңга удур демисежип чораан мен. Дайынчы оруктарым 1941 чылдың август айда Саратов областың Вольск деп хоорайындан эгелээн. Аңаа 243 дугаар адыгжы дивизия тургустунган. Ынчан лейтенант дужаалдыг сапер ротазының командиринге томуйлаттым. А декабрь айда дивизия Марнту-Барвен фронтунга турган. Бир катап дивизияның мооңуунга чорупп оргаш, немец [illegible] бердивис. «Немецтерни Сүзүктеп» деп команда берди. Олар база-ла бисти эскерип кааш чытнылганнар. Удур-дедир атыжылгаш, [illegible] эгелээн. Оларның хөй кезиин узуткан чок кылгаш, арткаңнарын тудуп алган бис.

Дорт-ла халдап киргеш бир суурну хостап алдывыс. Немецтер даартазында оптарлып келген. Олар биске удур бар-ла кужун мөөңнээш, алээн каш танкыларны болгаш чадаг шеригни киирген. Суурну үш катап солуштур эвээп ап келдивис. Адан соонда немецтер шыдашпайн, хатаарны өрттедиинкеш, аткаарлай бергени.

1943 чылдың июнь айда 93 дугаар тускай бригаданың составынга турдум. Барыын фронтунуң эмнелгезинге чыткаш оңа чедип келгеним ол. Орта бистер 138 дугаар адыгжы дивизияга каттышкан бердивис. Ынчан 179 дугаар тускай сапер батальонун командылап бердим. Саперлар дивизияның оруун миналардан «чиштап» берип чораан-нар. Шак ынчаар-ла бистер бисти манап турган. Хемни кежип-даа алза, ону өөү үзүп алыры безин дыка берге. Ам ынчаар, дужаал бердинген соонда, даң хаяазында хемниң өске талазынче чедип алыры-биле кежиишкинни эгелей берген бис. Днепрниң ортаа черинде чорувуста, бүгү хевирниң боо-чепсектери күштүг адыышкынын эгелей берген. Ол аразында дайзын бомба октаар самолеттар база кээп-ле келгилээн. Орта хөй эш-өөрүвүстүг чидирген бис. Сугну кеже берген солдаттар доктаавайн, дайзынга удур адышкыны берип.

ДНЕПРГЕ ТУЛЧУУШКУН

барыын чүкче бар-ла чыткан бис. Сагышка уттундурбас мен тегүүшкүнүнер кадыг демиш тулчуушкуннар хөй болгулаан. Өлүм-чидимниг оруктар соңгузунда артып каап чыдаан. Дивизия Днепр хемге чедип келген. Оң дүг меңгилээн кежеери арткан. Ону аңаа ла кеже бир чүве кай-да бир — аңаа берге: дайзынның доктаамал хайгааралының адаанга турган бис.

Ону эң кыска үеде кежеринге дуза-аар ажылдарны чорударын мээң батальонумга дужааган. Саперлар дүнну хүн, дивейн ажылдап турган. Хемни дургаар шөйлүп чоруй баргылаан суурлардан бистер хемелер, ыяш доскаарлар, манза ыяштар чыып алдывыс. Оларны шуут чечелеп, белеткеп алгаш, хемелерге болгаш салдарга башкарыкчылар кылдыр сапер бүрүзүн быжыглаан. Хемниң өске талазында кадыр эриктер бурунгаарлап чорупкан.

Бодум Тывага, Улуг-Хемниң эриинге өскен-даа болзумза, сугга эштирим кай турган. Бистиң хемевис аңдарлы бээрге, аажок девидеп мен. Ынчалза-даа чоо-гумга салдаң чораан маңааг таварылы бергеш, ооң дузазы-биле эрикке чедип. Ынчан Днепрни кежип турар үеде мээң оралакчым капитан Павел Рыбак [illegible]. [illegible] шериг [illegible] арттырган. 138 дугаар дивизияны Кременчуг талазынче чорупкан. Дивизия Днепр хемни кежип алгаш, эжелеп алганы Новогеоргиевск мурнуу талазында черлерже шавар халдаашкынын эгелей берген.

Ол хүннерде хөй-хөй саперлар орденнер болгаш медальдар-биле шаннаткан. Мен Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези-биле шаңнаткан.

1944 чылдың январь айда Дээди Кол командылал дайзынның Корсунь-Шевченко мооңуундан бүзээлээш узуткаар чок кылыры дужаагай. Ол операцияны арттырарын Украинаның бирги болгаш ийиги фронтуларының дайынчыларынга дааскан. Бистиң дивизиявыс ол бүзээлээшкиннинге киржири-биле улам-на бурунгаарлап бар чыткан.

Шавар халдаашкыны январь 24-түң эртенинде чүс-чүс үдер-боолар дааштаамыз-биле эгелээн. Олар дайзынның туруштарын чылга шаап, узуткап турган. А январь 25-тиң эртенинде бистиң танк наттыжынышкынам кыдырга киирген. Олар дайзынның ийиги камгалал шугумун чара таварып киирген болгаш дайзынның тылынга маадырлыг рейдилерни эгелей берген. Бистиң шериглеривистиң күштүг [illegible] дайзынның камгалал черлери узуткаттынган. Чүве кезек кезии тулчуушкунда, артары берге оруктарга-даа дайзынның күштүг удурланыышкыны-даа совет шериглерниң шаап халдаашкынынга кандыг-даа моондакты чедирип шыдаваан.

Дайзын бүзээлелдиң капказынче кирген. Совет шериглер бүзээлелдиң дээрбээн чоорту кызып эгелээн. Немец шериглерни кезектер аайы-биле үзе киргилээш, оларны узуткап чок кылып турган.

Февраль 17-ниң дүнезинде дүвүнү хагна болгаш [illegible] ол ийиниң [illegible] удур шавар халдаашкынче кирген. Кадыг демисел тулчуушкун эгелээн. Фашистер [illegible] бодавайн, [illegible] турган. Ындыг-даа болза чадаг шериг, артиллерия танк наттыжынышкыны [illegible] шериг, ужар-чуул [illegible] турган, дайзынны [illegible]. Фашистерниң ол дивизиязы, бир бригадазы [illegible] болган. Оларның 55 муң офицерлери болгаш солдаттары өлүртүнген, 18 муң хире кижи туттурган. Дайзынның бүгү шериг техниказы болгаш [illegible] тулчуушкун шөлүнге артып калган.

Москва 1944 чылдың февраль 18-те совет Чагыгчыг Күштерниң ол кайгамчык тиилелгезинге алдар кылдыр салют кылган. Корсунь-Шевченко бүзээлээшкини совет шериглерниң бурунгаар шаап халдаашкынынга улуг тура-дузалыг болган. Дайзынның техниканың бүгү-ле херекселдери-биле таңдур чепсеглерни дайынның кел меңнешкинниң бүзээлээринге болгаш узуткап чок кылырынга ол тулчуушкун кончуг улуг рольдуг болуп, Ада-чурттуң ийиги дайынының төөгүзүнге кирген. Ынчангаш ону «Ийиги Сталинград тулчуушкуну» деп адааны-даа таварылга эвес.

Николай ВАСИЛЬЕВ.

138 дугаар адыгжы дивизияның 179 дугаар тускай сапёр батальонунуң командири, инженер шериглиниң курлавырда капитаны.

СИБИРЬГЕ ШЫЛГАТТЫНГАН

Хөй-хөй революсчу поляктарның аразында Варшава университединиң студентизи Феликс Яковлевич Кон база турган. Революстуг шимчээшкинге киришкени дээш шииттедиртынып, 8 чыл иштинде Чөөн Сибирьже шөлүткен.

Минусинскиге чедип келген. Кон политика дугайында чугаалажып эштерин тып алган. Ол Марксның, Энгельстиң ажылдарын хөйү-биле номчаан В. И. Ульяновка ужуражырының мурнунда-ла, Кон бодун революсчу-марксист кылдыр санап чораан.

Минусинскиге Кржижановский, Старков, Кржижановский болгаш Ванеев келген соонда, Кон Петербургта бо-лгушкуннарны хөй-биле билип алган.

1897 чылдың күзүнде Минусинскиде музейге келгеш, тонун уштуп четтикпейн-ле, устуунде эштерби-ле кады Владимир Ильич кирип келген. Олар аңаа таныжыкан болгаш беседалашкан. Ильич Феликстиң чагаалап чоруун билип кааш, ооң демиселиниң дугайында сайгарып киирүүге улуг дузазы көргүскен.

Оон соонда Кон биле Ленин II Интернационалдың

конгрезинге Штутгарт хоорайга таварышкан. Кон Польшаның социалистиг партиязының төлээзи боор келген. 1907 чылда Штутгартта кады ээлеттеннер. Ленин — Финляндиядан, а Кон — Краковче. Нюрнбергке чедир чаңгыс вагонга келгеннер. Конгресстиң ажылының болганы Минусинскиге шөлүгдунчылгазы дугайында чугаалажып чораннар.

1906 чылдың мартта база катап ужурашканнар. Ынчан Литваның удур меньшевиктериниң халдаашкыны болган.

1914 чылда Поронинога австрий-венгр эрге-чагырга В. И. Ленинни тудуп алган. Ол дугайында Кон дыңнап кааш бодунуң өөрү Марек биле Ганецкийге дыңнаткан. Олар Австрияның парламент-тиниң депутаты социал-демократ А. Адлерге В. И. Ленинни хостаар дугайында дилег киирген. Ол дилегни Адлер хандырган.

Ол-ла чылын Кон Швейцарияга дааштыы улустуң комудалчы кээр бюро даргазының хүлээлгезин күүседип биле ажылдап турган. Ооң секретары — Надежда Константиновна Крупская.

Россияга февраль революциязы ажылчып апгының тиилелгези-биле доозулган соонда, Кон Москвага келген, большевиктер партиязынга кирип алган. Кон Коминтернге, «Красная звезда» солунуң редакторунга, «Советский музей», «Наша страна» журналдарының редакторунга ажылдап турган.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелеп турда, Кон 77 харлыг турган. Поляк дылга радио-дамчыдылганы чорудуп турган. Ол-ла чылдың июль 28-те ооң чуруу соксастаан.

Ф. Я. Кон Урянхай крайның болгаш Енисейниң черлеринге чоннун аас-кежии дээш демиселжип чораан. Бодунуң революсчу истериин арттырып каан.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.

ГВАРДЕЙЖИ 75 ХАРЛААН

Чөөнта чаа Ак-Довурак хоорайның ВЛКСМ-ниң 50 чылы аттыг кудумчузунуң № 46 бажыңга өг-бүлениң эр ээзиниң 75 харлааның демдеглээн байырлал болган. Ол кымның дээрининг дугайында «Шын» солунуң номчукчуларынга доочуг-биле сонуургадыр бодадыр бис. Ол — партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуну Төгүл Маңнай-оолович Монгуш-тур.

Кандыг-даа хар харлаан хүнде, ооң дугайында эмини чугаалар, ол кижиниң кара тарааны, кандыг ажылдаа, чурттап чорууруң сонуургаар, кадыкшыл угун кажыа дээш йөрээлдер, байыр-даа чедирери амыдыралда эки чаңчыл апаргаш кымга-даа билдингир. Шын-ла, 75 харлыг гвардейжиниң амыдырал-чуртталгазы алээн-не солун кижи болду. Ол Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарның кызыгаарлары Кара-Шанчы деп черге Монгуш Маңнай-оол биле Монгуш Бышкактың өг-бүлезинде төрүттүнген Шуптувус бир оол, алды кыстар.

Авазы ТАР Совет Эвилелиниң составынга эки турачы кирген соонда Маадыр не деп безин аттыг чөткен баштайгыларының бирээзи. А капитан Кечил-оолдуң командылааны эки турачы эскадронуң Тываның ажылчы чоннарының төлээлери Кызылдан фронтуже үдеп турда. Монгуш Бышкак база бир оглу Овус-биле кады (Монгуш Овус Тыва АССР-ниң шкалазының алдарлыг башкызы чораан) кириштеннер. Ол төөгүлүг фото-чуруну ам-даа көргеннерге көрдүзүп турар, а ооң бир хевири республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шиништелел музейиниң делгелгезинде база бар диштилер.

Төгүл Маңнай-оолович Монгуш Чөөн-Хемчик кожуунунга бодунуң үезинде тыва бижикти эң-не баштай өөренип алган, Хөрүм-Даг сумузунга чоңга тыва бижикти өөреткен, а ол-ла үеде сумунуң арат секретарынга ажылдап, ынча дээн аңаа үезинде ТАРЭ-ге, ТАРН кежигүнүнге-даа кирген кижилерниң бирээзи. 1939 чылда ол Араттың революстуг аттыг шериниң бичии даргалар школазын чедиишкинниг доозкан.

Ону революстуг штаб секретарынга, а оон даразында чылда ТАР-ның шериг ламызының секретарынга томуйлаан. ТАР биле кожа-хелбээ ССРЭ-ни фашистиг Германия оор Ерубиле халдааның баштайгы айларында-ла Араттың революстуг аттыг шериниң, он ылаңгыя кижилерниң, арево кежигүннеринден фронтуже эки тура-биле дайылдажып чорударының дугайында Тываның нам, чазаан даамчыштыр ССРЭ-ниң нам, чазаандан чөпшээрел дилээннер. Хөй Чогум-на ындыг эгелекчилерниң бирээзи Төгүл Монгуш болган. Ынчангаш ол бодунуң өске эки турачы эштери-биле фронтуже аъттаныкан.

Украинаның область төвү Ровнону хостаар дээш кадыг-берге тулчуушкунуң үезинде, дайынның чаңгыс эгу гвардейжи Төгүл Монгуштуң үттүг-чарын чөре дабинон. Ынчангаш ол [illegible] госпитальче чорудараандан ситадыган. Командир Түлүш Кечил-оол ооң старшина Дамы Серенниң эргезинче шилиткен. Шак ындыг байдал-биле быдын эмнеттинип, старшина Дамы-Серенниң ажыл-агыйнга дузалажып чораан. Эгүрлары фашистерниң кара аспаандан хостааранга иделейтиг кирипкен. Солдат кала-даа, кижиле солдат деп сөстерде хайы утка бар.

Ол өске-даа эки турачы эш-өөрлери-биле дайындан эгл келгеш бодунуң өскен-төрээн Тываның чааргазының херээнге бар шаа-биле киржип эгелээн. Төгүл Монгуш баштайгы чылдарда Сүт-Хөл районнуң күүсэчи комитединиң секретары албан-дужаалга томуйлаткан.

Ооң соонда өг-бүле, амыдырал айы-биле Барыын-Хемчиктиң Дон-Терезинге көжүп келгеш, аңаа турумушкан «Совет Тываның 5 чылы» колхозка, ооң соонда «Кызыл тараачын» колхозтуң тудуг бригадирингe ажылдаан.

1960 чылдарның эгезинде кожазы Ак-Довурак хоорайга тудуушкун борда чаа хоорайның бүт кырынга тургузукуга, эң мураңгаай В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүүгү» комбинатты хуусаа бетинде ажыглалга киирер дааш. Совет Эвилелиниң 47 националдарының төлээлекчилери-биле кады чылдың эргилдезинде карак кызыл ажылдап келген.

Төгүл Маңнай-оолович Монгуш бодунуң өөнүң ээзи күш-ажылдың хоочуну Телээ Чаш-ооловна Монгуш-биле үш оолду, дөрт кысты өстүрүп каапнар. Олар ам шупту тускай эртемниглер. Өг-бүлелиглер. Кижи бүрүзү ийи-үш уруглар.

Партияның, дайынның күш-ажылдың хоочунунуң 75 харлааның демдеглеп турганы, ооң аайлап айтыр чүүлдүң бирээзи мындыг: ооң амы-төлдери Ийлүүг интернационалчы улус чорду. Байырлал столунуң артынга Алма-Атадан казах, Красноярскидан орус кудалар, Абаканда хакас келин-даа бар чораан.

Төгүл Маңнай-оолович Монгуштуң Торээн чуртунга, бодунуң хэреэчергези-биле киирген үлүг-хуузун партия, чазак бедии-биле үнелээн. Гвардейжиниң хөрээнде Ада-чурт дайыны орденниң I, II чергелери, «Дайынчы шылгарал дээш», ийлиглиг болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар чайынналып чоруур.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

ЧУРУКТА: Т. М. Монгуш.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотозу.

Көрей дайынының киржикчизи

АНАА ДАЙЫНЧЫ АНДРЕЙ АМБАРЖЫ

Хүн дуртү узаан, черле чылыы ваажок. Ынчангаш Андрей Шыырапаевич инектерин кажаадан эрте үндүргеш, кажаа иштин аштап эгелээр апарган. А инектери кодандан үнер тура чок, ында-мында кегженип, соок дайнап тургулаар.

Андрей Шыырапаевич бажыңының чанында, мерге кагым черде, кудук казанаанга келген. Баштай инектерин суггарып кааш, «дагланы» берген дошту буза шаап, ырадыр эжип эгелээн. Черни сүвүре иткен демир-хүүректиң болгаш үүрмек дошту даажы каттышкаш, ооң амыдыралынга болган тавырылганы сагындырып келген. Ол дааш база-ла бо ышкаш, бичии үлүктели каапкаш, куланты уюкталдыр берип-тер. Оон улаштыр дээр динмисеп, кызаңнааштар улдап турган ышкаш алаар. Ынчан, шыкап-ла, баш сугар чер тывылбастай бээр. Ол бүгү даашшимээнни дайынчы самолеттар, оон октаап бомбалар болгаш үгер-боолар үндүрүп турган. Оон бээр дөртен хире чылдар эртсе-даа, ол коргунчуг дааш хире-хире сагындырып, кулакка кирип кээр.

Квантун, Цингджу — Андрей Шыырапаевичиниң Кыдатка болгаш Көреяга турган черлери ол. Дайын, өлүм-чидим деп чүвени ол мындыг талыгырга көрген, чамдык эштерин ында хөржүткен. Барыын-Хемчиктен Чайлаг-оол, Эрзиннен Иоозун ында кезээ-мөңгеде арткан.

— Интернационалчы хүлээлгезин күүседип турлаш, аныяк амы-тынындан чарылган ол дайынчыларны сураглаар кижиден айтырар улус чок боор чүве-дир. Оларга тураскаалдан тургузуп, аттарын аңаа оюп каар ужурлуг чүве-дир ийин — деп хоочун сагыш човаар ор.

Дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының ниитилелдери. Тываның демократтыг интернационал шимчээшкинин, шериг комиссариаттары, комсомол болгаш пионер организациялары, черле бүгү чон дайын киржикчизи Андрей Шыырапаевичиниң бо чугаазын хуралдарга көдүрер, кандыг-бир хемчег алыр дээрзинге идегеп тур мен. Ынаар чораан, ол дайынга кириш-кен база аңаа өлүрткен кижилерниң данзызын тып, оларны чоңга чарлаары, ылаңгыя аныяктарга таныштырары чугула. Интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган, дайынга амы-тынындан чарылган чаңгыс черчурттугларывыстың хөөрүн барып тып, кандыг байдалдыын көрзүвүссе чүл? Ол чоннуң ажаап-кадагалап турары база магатчок. Оон кедерезе, оларның сөөгүн бээр, төрээн Тывавысче эккеп ап болбас бе?

Көрей дайынга кирип-кен кижилерни чажырып турган бис. Оон уламындан амгы аныяктарның дыка хөйү ачаларының, акыларының болгаш өске-даа төрелдериниң ол дайынга киришкенин билбес. Арткан дайынчылар боттары безин дайын киржикчизиниң документилериң чоокта чаа алган. Ынчангаш олар боттарының интернационалчы хүлээлгезин кандаар күүсеткенин чугаалаарындан дидинмес болгаш эпчоксунар чораан-нар. Дайынчы медальдарын кадаарындан безин эгенир. Амыдыралдыста чамдык чүүлдерни чажырып келгениниң уржуу ындыг болган.

Андрей Амбаржы Каа-Хемниң Кундустугга чурттап турган. Тыва Арат Республика Совет Эвилелинге каттышканындан бээр беш чыл чедип, колхозтажылгазын эгелеп турда, ол хову бригадазының бригадиринге ажылдап турган. Оон 1949 чылдың майда, хамык бойдус оттуп, чодураа чечектелип турда, шеригже аъттанып-кан. Оон чүгле 1953 чылдың база-ла бо үезинде таптыг-ла дөрт чыл болгаш [illegible]. Улуг-Хемче — Тас-оол [illegible]. Тандыже, — Самбуу Оюн, Чөөн-Хемчикче — Комбукай Куулар, Барыын-Хемчикче — Алдын-Херел Куулар, Бай-Тайгаже — Чүрүк Салчак, Мөңгүн-Тайгаже — Хайындырым Саая чанып-кан. Андрей — бодунга шуткуп каан дег шериг хептиг, шылба дег сынныг болгаш эңер-эрес эр — Сарыг-Сепке кээрге, райкүүскомнуң иштики херектер килдизи кайнаар-даа салбаан, дораан-на хелемечиледип алган.

— Областың совпартшколазын, Ленинградтың дээди шериг-политиктиг школазын доозуп, 1962 чылга чедир иштики херектер органнарынга ажылдадым. Дөрт чыл дургузунда даштыкыга шериг арттырген болгаш, ук ажылга дораан ижиге берген мен. Барыын-Хемчикке-даа, Кызылга-даа политкезек начальниктеп турдум — деп, ол чугаалап ор.

Алдан чылдарның эгезинде чер-черге кодээ ажыл-агыйның девискээр эргелелдери тургустунуп, мал болгаш чер ажылын хөгжүдер талазы-биле шимчээшкин эгелээн. Андрей Шыырапаевич ол шимчээшкинге киржип кодээже көшкен. «УТКА 25 чылы» совхозтуң Иштии-Хемге салбыр эргелекчилеп, «Найырал» болгаш «Улуг-Хая» совхозтарга партком секретарьлап, Кур-Чер кодээ Советке күүском даргалап, «Тоора-Хем» совхозтуң директорунга, оон соонда Адыр-Кежиг Советиниң күүском даргазынга болгаш секретарынга ажылдаан. Тоора-Хем суурунга коммунал ажыл-агыйның директорлап-даа турган. Кая-даа дайынчы шугумну дээр [illegible] [illegible] [illegible]. Ынчаар чай-хос чок чоруп турган хирезинде партияның [illegible] [illegible] [illegible].

— [illegible] орду ийин — деп, кады-кыраны каттырып ор. — Уруглары, уругларының чамдызын ам-даа көрбээн кижи бо.

— Ол шын. Ынчалза-даа санын билир мен, Күскелдей Санчат-ооловна — деп хоочун чоргаарланды. — Уруглары 8, уруглары-биле катай 32, чок, 33-түр але, кадай? Шуптувус 35 баштыг бис! Бүдүн взвод.

Сарыг-Септе Надядан, Нарында Кара-кыска, Мугур-Аксында Алёшага чедир чугаалаштывыс. Оларның аразында садыгжы болгаш шагдаа, райкүүском секретары, санитарка болгаш кассир-даа мергежилдиг кижилер бар. Кайызының-даа ажылы, амыдыралы эки, чоннуң «Ада созун ажырып болбас, ие созун ижип болбас» деп үлегер домаан херек кырында боттандырып чоруур улус болду.

Адыр-Кежиг — дайын киржикчизи хоочуннуң чурттап турар суурy бо. Аңаа ооң «Удостоверение участника войны» деп документизин база көрдүм. Ында «Бо шынзылганың ээзи ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Ада-чурттуң Улуг дайынының [illegible] [illegible] эргелерин болгаш чиигелделерни алыр эргелиг» деп бижээн. [illegible] [illegible] [illegible] ССРЭ [illegible] [illegible] кассир. «Бүрүңүг болдум, эш фронтукчу» [illegible] билет өттүрүп чаштыым чаңдырып боор.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Андрей Шыырапаевич [illegible] [illegible] ажылдадым. [illegible] [illegible]. Шериг бүү-биле [illegible] [illegible].

Ооду КАРА-КҮСКЕ.

СЕРЖАНТ ДОРЖУ КУУЛАР

Салбыр командири сержант Доржу Куулар Шушенскоеден ээп келген дээн медээ батареяга дораан-на тарай берген. Кежээ ленинчи өрээлди солдаттар долдур олурупкан. Ильичиниң шөлүлгеге турган черинден чедип келген сержантының чугаазын дыңнаары кымга-даа солун болур.

Ол кежээ сержант Куулар чугаазын доостайн барган. Дүвүрээзин чарлаптары билек, солдаттар олуттарындан туп-тура халышкаш, боттарының дайынчы туруштарын ээлепкен. Ыткыр эвес-даа болза, ажыл-херекчи ёзу-биле берген командалар дүнгүң караңгызында дыңналып турган.

Сержант Кууларның салбырының дайынчылары бир демниг, шалыпкын ходелип турган. Доржу шеригже баар мурнунда Кызылдың политехниктиг техникумунга өөренип турган. Ол чок турда, солдаттар дайынчы өөредилгезин суларатпайн турганын оларның бир демниг ходелишкиннери херечилеп турган.

Сержант Доржу Кууларның салбыры эрткен чылдың өөредилге түңнелдериниң талазы-биле кезекке бирги черни ээлээн. А командир боду Шушенское баар эргени алган. Сержант Доржу Кууларның, ефрейтор Анатолий Григорьевтиң гимнастеркаларынга бирги класстың специалистериниң хөрек демдектери чайынналы берген. Аныяк анаа дайынчы Владимир Гаврилов ийиги класстың шылгаалдазын чедиишкинниг дужааган.

«Бедиткен класстыг комсомолчу салбыр». Электродизелистерниң улуг эвес коллективин кезекте ам ындыг адай берген.

Сөөлгү хүннерде соок дыңзыг болган. Кышкы кижизидер хүннеринде электродизелистерге ажыл чиик эвес болган. Сержант Кууларның салбыры удаа-дараа соок турда алдын шак дургузунда станцияның үзелбес бергени бир бөлүгүн септеп кылып ужурга база таварышкан. Ол хүнү ам-даа сактып чугаалажып турарлар.

Ылаңгыя Линар Файзрахмановка дыка берге болган. Чүгле маңаа, Сибирьге, күштүг соокка болгаш харлыг дүвүге ол таварышкан. Оолдар аңаа дузалаар күзелин илередип, барып чылыгып алгаш кээрин дилээрге-даа ол ынаваан.

Ленинчи өрээлде, дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиинneриниң самбыразында, сержант Доржу Кууларның болгаш ооң эш-өөрүнүң фото-чуруу база ында бар.

ДҮВҮРЭЭЗИН ҮЕЗИНДЕ...

Дүвүлүг хат бүдүн хүн дургузунда бөөлденип келген. Дайынчы дүвүрээзин үезинде агаар-бойдустуң байдалы саңга кирбес. Херек дээн соонда ол-ла — чүгле ону кылыр. Солдат чурттал-га, амыдырал ындыг. Чүгле ол сөс бүгү-ле чүвеге «хаан» апаар: дүне-даа, хүндүс-даа, дан хаяазында-даа. Радиолокация станциязының кабинаазының иштинде [illegible]. [illegible] [illegible] тургулаан.

Анаа дайынчы Альберт Андреев херек тембилерлерин өрү-куду идип, далаш чок бүдүрелдиг ажылдап кээп. Беш минута [illegible] болганда [illegible] болгаш [illegible] эфирже үнүүтү берген.

— Станция дайынчы ажылга белен!

Ол [illegible] арткан. Чүгле [illegible] Шагаан-Арыг хоорайдан шериг херээн эрттирип барган ол оол дежурныйлаан баштайгы хүнүн черле утпас. Ынчан локаторнуң кабиназынга чааскаан артып калгаш, ол шала девидексеп, сүрээдей берген. Башкызы болгаш [illegible] [illegible] артыкы турган ефрейтор Анатолий Хадалов ол хүн [illegible] [illegible] [illegible] болгаш [illegible]. [illegible] [illegible] ол бодун [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible].

— Кароон [illegible] мен!

[illegible] [illegible] [illegible] Андреев [illegible] [illegible] [illegible] зуп каан улуг планшетке дайынчылар «удурланыкчызының» самолёдунуң дугайында баштайгы сан-чурагайларны бижип, демдеглеп ап киирип тер.

Операторнуң кара-биле демисели уламчылавышаан. Дайынчы ажылдың кужениншкини улам дам баар. Ам чүгле чаңгыс эвес, а дөрт кара бар апаар. Оларның шуптузунуң дугайында медээлерни оператор база-ла саат чокка берип эгелээр.

Дүн ортузу эрте бергенде, дайынчы дүвүрээзинни соксаткан. Альберт эш-өөрү-биле казармаже кел чораан. Хүнзедир бөөлденип келген дүвүлүг хат соксаан. Солдаттар [illegible] [illegible]. Чүге дээрге [illegible] [illegible] дайынчы дааш «беш» демдекке күүседип [illegible].

Юрий САВОСТИН.

Шериг кезектеринден

медээлер

«Сибирниң чаңгыс черчурттугларымар бистиң кезоовисте шериг албаныя эрттирип турурлар. Чжэзл... ахаз солдат Май-оол Почтаевич Долгар Тоңгу районундан келдирткен. Шериглиң дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң эки шиитгедип ап турар. Уставтың негелделерин эки билир болгаш шын ажыглап турар. Эш-өөрү-биле найыралдыг. Кезектиң болгаш бодунуң турар взводунуң хөй-ниити ажылынга идепкейлиг...».

«Мерген Кара Салович Чимит-Доржу Өвүр районундан келдирткен. Ол ам ийи дугаар чыл албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Ол үениң иштинде дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң программазын эки өөренип алган. Эрткен өөредилге чылының түңнели-биле салбырның болгаш взводтуң тергиини болган. Боодан адары эки, күш-шыдал талазы-биле ыныраж. Ынаныр, кежээ...».

«Андрей Щорсович Монгуш Чөөн-Хемчиктен келдирткен. Эки спортчу. Ынчалза-даа чалгаа. Чүрүм үрээр. Таңныылдадып каарга, удуй бээр. Аңаа долу характеристиканы дараазында чорудар бис...».

РЕДАКЦИЯДАН: Мындыг чагаалар үргүлчү кээп турар. Кымның оглу канчаар албан-хүлээлгезин күүседип турарын военкоматтардан билип ап болур.

ЧЭЭРБИ БЕШ ЧЫЛ НҮҮРҮНДЕ

1965 чылдың март 28-те Тываның уран чурукчуларының үндүргүр органының тургузукчу хуралы болган. Чаа тургузулган Чурукчулар эвилелинге ынчан беш-ле кижи турган. Үш кижиден тургустунган баштаар черин сонгаан ап, оон эгелээш ук эвилел 1971 өзүп, сайзыралды шаа-биле алган. Аяның, чарааш майысылалда база бир көрүштүг орам-бажыңга-даа чедимнен.

Кадрлар саны чоорту өскен Иркутск, Свердловск, Красноярск хоорайларының чурулга училищелериниң доозукчулары, ортумак эртемниг кадрлар немешкен. Бо хүннерде үжен беш кижи ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелинин кежигүнү. Дээди эртемниглер оларның үжен хуусу Москваның. Ыраккы Чоон чүктүң чурулга институттарының доозукчулары база бар. Дээди эртемниг скульптурлар безин бо коллективте үш. Москваның чурулга институдун дооскан аныяк чурукчу В. Салчаның мергежили — монументалист. Ол кайызылалда база бир национал школа, мурнуу микрорайонда № 9 школаның каасталгазын кылган. Москваның Суриков аттыг ол-ла чурулга институдун ам база бир кижи доозуп кээр — Анатолий Ужук...

1972 чыл чүгле Чурукчулар эвилелинге эвес, Тываның уран чүүлүнүң төөгүзүнге уттундурбас болуп артар. Чүге дизе ол чылын даш чонар талазы-биле улустуң мастерлери М.-Д. С. Хертенке, Х. Т. Тойбухаага, Б. С. Байындыга, Р. А. Аракчаага бедик шыңарлыг уран-шевер кылыгларын чазап сиилбээни дээш РСФСР-ниң Күрүнениң И. Е. Репин аттыг бедик шаңналын тывысканы. Совет Тываның даштан сиилбээн уран чогаадылгазының онзагай бо ыраажылары (Раиса Аракчаадан аңгылары) бо хүннерде бистиң аравыста чок-даа бол, оларның өөредип кааны салгалы дагдыныкчы башкыларының үүле-херээң уламчылавышаан, оларның өлүм чок ажылдары чүгле бистиң чуртта эвес, дыка хөй даштыкы чурттарда билдингир апарган.

Хол изин бут чандыр баспас. Алдарлыг мастер Байыр Сарыгович Байындының уруглары — Елизавета биле Эрес-оол Байынды үгбашкылар база бо коллективтиң кежигүннери.

Уран чурулга (живопись) 1940 чылга чедир Тывага турбаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының эгезинде ТАР-ның чалааның ёзугаар ССРЭ-ден бөлүк чурукчулар Тывага чедип келген. Оларның бирээзи В. Демин типография аргазы-биле дайынчы плакаттар кылып турган. В. Л. Тас-оол, С. Н. Феоктистов олар оон-биле кады ажылдап турган, дыка хөй чүүлдерге өөренип алган. Графика оон уктаалып сайзыраан. Бүдүк-биле чуруур ажылдарны база В. Демин эгелеп каан. Бүдүк-биле чуруурунуң технологиязын тыва чон билир турган (аптара, үлгүүр... арынныарын каастап чуруп турганын сактыыл), ынчалза-даа ындыг кижилер эвээш, санныг турганындан ол салгал дамчывайн, ара соксаан...

Март 28-те Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштыңчызы ол эвилелдиң тургустунганындан бээр 25 чыл болганынга туржелаан делгелге ажыттынган. Ук делгелгени ажыдып тура, Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы С. Ш. Саая бо төөгүнү кысказы-биле сактып чугаалаан.

Г. С. Суздальцевтиң «Мээң кожааларым», аныяк чурукчу О. Ондар-оолдуң «Билдингир мөге О. Даңзы», Ю. Егоровтуң «Байырлыг, Сибирь», В. И. Ленин биле Н. К. Крупская» деп ажылдары болган Тываның аттыг-сураглыг оон-даа өске чурукчуларының хөй-хөй ажылдары көрүкчүлерниң кичээнгейин хаара туткан.

Сибирьниң национал театрларының Кызылга эрткен фестивалынга киржип чораан артистер, культура ажылдакчылары делгелгениң ажыдыышкынынга база киришкен. Хакас автономнуг областың Культура эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Г. С. Табастаев, режиссер Василий Ивандаев, драматург Юрий Тапнов, Даг-Алтай областың национал шии театрының актеру Байрам Кудерменов болгаш оон-даа өске аалчылар тыва чурукчулар театр уран чүүлү-биле таныжар аас-кежиктиг болганынга эвес, ыраккы даш черлерге барып, чурукчуларының уран талантының күштүг, солун-даа бедик чүүлдер туружун чугааладылар.

— Даш чонар мастерлерниң онзагай сиилбээшкиннерин безин делгелгеге киирип көргүскен бо ажылдар ынчангаш Бразилия, Австрия, Италия-биле чаргаа чери кыйгыап ыңаар чоруур ажылдар-дыр. Ол чурттарбиле Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң мадыр эмиляндаар «Рида» фирма бо хүннерде дамчыыны чурттарга чыгжарып, эртинеге кызыгдаар ажыдамдарын кайызы-биле черлердиң турар — деп, Сарыг-оол Шевертемеевич таныштырар, аалчылар болгаш делгелгени көрүкчүлер эртемнерлер адааш часкаш турганнар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: делгелге залында.

В. САВИНЫХТЫҢ фотозу.

САЛЫМЫНГА ЧАЛЫНМАС

КНО-нуң статистиказын санаар алырга, өртемчейниң онгу чурттакчызы-ла инвалид. Аарыг-аржыктың, айыыл-халаптың, кемдеп-бертинишкинниң хараазында инвалид болганнар бистиң чуртта-ла, шынап-ла, хөй. Инвалид байдалга алыскан, боттарын камгалап ыштыдавас кижилерни аар-берге үлүг-биле аштынып кагбайн, ниитилелде кижилер аразынга ажылдаар-чурттаарынга, өскелер-биле бир деңней долу эрге-ле хамааты боор ажылдаарынга таарыжып болгу дег эргежок чүүлдү байдалдарны тургузары ниитилелдиң дорт хүлээлгези. Кайы-даа чурттуң социал болгаш культура хөгжүлдезиниң деңнели инвалид кижилерниң ажыл, амыдыралындан илдең.

Бүгү россияның караа четпестер ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге албан черинде I, II, III бөлүктериниң караа көзүлбес 54 инвалидтери ажылдап турар. Оларның аразында шуут көрбестер-даа бар, бүдүргей көөрлер-даа бар. Оларның салым-чолун чиигедир, ниитилелге байдалын экижидер сорулга-биле ук албан черинде дээштиг хемчеглерни ап чорудуп турар.

Коллектив кежигүннери апрель 1-де өөредилге-бүдүрүлге албан чериниң тургустунганындан бээр 20 чыл болганын демдеглеп эрттирерлер. Эрткен үениң дургузунда ук бүдүрүлгеде ооң ажылчыннарының ажыл, амыдыралынга элээн делгемчиглиг өскерилгелер болган.

1970 чылда, чаа ажыттынган үеде, бүдүрүлгеге салыкларга крупалар, өскелер аъш-чем бараанныры, хөр, сывалар саарын, хаптар ыргалап хөвенниг чоорганнар даарап турган.

Көөр аргазын чидирген кижилер чыдыргал органнарының өйдүрүктүрүлгениң (сүйбап таныыры), даап бичиишкинниң дузазы-биле долганып турар чүүлдерин кижилерни таныыр билир, таварышкан мооңдактарны өөп эртер. Оон уламындан хол салааларының, харын-даа бүгү мага-боттуң нерв клеткаларын долгандыр чүүлдерни эскерип билип апарып. Кижиниң көөр аргазы оларже шилчий берген ышкаш. Ийиги көрүүшкүнүнүң органнары солу бээр.

Хевенниг ынаганнар даарап турган инвалидтер саваларын ине-биле балыглап ап, уг-шиг тодарадыр аргазын чидирип алыр чорукка таваржып турган. Оон-биле чергелештир ук ажыл караа аарыг кижилерге таарышпас, хирлиг, доозунуг, механизастаттынмаан, хол-биле кылыр болганын барымдаалааш, ук чүүлдерни бүдүрүлгеден дүжүрген. Оон бээр-ле бүдүрүлгениң кылып үндүрүп турар продукциязы чоннуң херечгел бараанныры — хол хаптары, сетка-сумкалар, кудустар, тускай ажылчын хептер, идик шидиишкиннери. Бо бүгүнү машина дузазы-биле кылып турар апарган.

1988 чылда бүдүрүлге ажыл-агыйы чорудулгазының чаа аргаларынче шилчээн. 1989 чылдың түңнели-биле алырга, 1060 муң рубльдиң продукциязының орнунга 1092 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп, планныг онаалданы 103 хуу күүсеткеш, 110 муң рубльдиң орулгазының орнунга 117 муң рубльдиң арыг орулгазын алган. Бригадалар аразында социарышка Юрий Николаевич Кулаковтуң кудус даараар бригадазы тиилекчи боол, планда көрдүнген 23 муң кудустуң орнунга 25500-тү кылып үндүрген. Ол ышкаш мурнакчыларның одуруунда арга-дуржулгалыг ажылчыннар Геннадий Бичеоолович Монгуш, Владимир Очурович Монгуш, Минслу Нурислановна Филатова, Роза Дандар-ооловна Монгуш база өскелер-даа кирген.

Инвалидтер кадык кижилер-биле бир деңней дааштан ажыл-ижинге ак сеткилдиг хамаарылгалыг боол. Планныг онаалдаларын ажыр күүселирден аңгыда, шыдаарлыг эки кылыр дээш шыдаар-ла шаа-биле ажылдап турары өөрүнчүг. Ниитилелге, кижилерге ажыктыг чүүлдерни бүдүрүп, таарыжыр ажыл-ишке хөңнү чазалып, чоңга херектиин медереп билири, эки ажыл дээш шаңналып-макталдыры инвалид кижилерге ийи дакпыр өөрүшкү, чоргаарал.

Чырык өртемчейниң амыдыралдың айырын чаржи ынерин. чоок кижилерниң арын-шырайын көөр аксының кежиин ышкынган, кара кезээде дүмбей караңгыга алысан кижилерниң тура-соруктуг, чедиишкинниг ажылдап чорууруун көөрге, амыдыралдың өске бергелери оюнчук дег сагындырар.

Инвалидтер бүдүрүлгеде ажыл-агый-биле хаара туттунганындан аңгыда, хостуг шагында культурлуг дыштанып, янзы-бүрү бөлгүмнерде киржип турарлар.

Улусчу хөгжүм херекселдериниң, ыры-хөгжүм ансамблиниң, бажың ажылы чорударының, спорт, теннис, бильярд, шахмат, шашки, шии бөлгүмнери ажылдап турар. Шуут көрбес кижилерниң бөлгүмнерге киржиринге таарымчалыг байдалдарны тургускан. Чижээлээрге, шашки, шахмат шөлдерин бедиктиг, чавыстыг, фигураларны салаазы-биле сүйбап таныыр, шөлден алырбайн көжүрүп ойнаар аргалыг кылдыр таарыштыр чазап кылган. Олар бөлгүмнерге күзелдии-биле киржип, аразында маргылдаалар-даа эрттирип турарлар.

Ыңгыйы бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмү аң хөй (20-22) киржикчилиг. Аңаа доктаамал киржип келген бот-тывынгыр артистерден бүдүрүлгениң хоочуну, ыраажы Алдын-кыс Мончук-ооловна Монгушту адап болур. Аныяктардан Клара Ховалыг, Анатолий, Светлана Монгуштарның өг-бүлези идепкейлиг киржип турарлар. Бот-тывынгыр уран чүүл коллективи республика, зона, хоорай конкурстарынга чедиишкинниг киржип, шаңналмакталдыг черлерни чаңгыс эвес удаа чаалап ап келген. Эрткен чылын хоорай конкурузунга үшкү черни алган.

Өөредилге-бүдүрүлге албан чериниң директору Людмила Максимовна Джевало бүдүрүлгеде социал хөгжүлде айтырыгларының шиитпирлеттинип турарының дугайында мынчаар чугаалады:

— Чурттаар оран-сава алыр, школа назы четпээн уругларны ясли-садтарга тургузар талазы-биле инвалидтер чиигелделиг ооцурда турүп турар. Эрткен чылдан эгелеп хоорупуунум-биле хуусу кииришипиин турган. Чурттаарга бажыңнарының тудугларында киржип эгелеп, баштайгы дээрезинде 50 муң рубльди шилчиттивис. Бо чылын база ол хирени шилчидер бис, оон түңнелинде 120 дөрбелчин метр чурттаар шөлүн алыр сорууг бис. Мурнунда 4 ажылдакчывыстың өг-бүлелери таарымчалыг тутунган квартираларны алган. Нити чурттаарга бажыңнын база чурттаарынга таарымчалыг кылдыр туткан. «Медик» сад-огород ниитилелден күзелдиг кижилер дача участоктарын алгылаан. Бүдүрүлгеде изиг чем буфеди. медкабинет, кадыкшыл [illegible] ажылдап турар.

Тургустунган үеден байдалды ажыглап, Совет Эвилелинде сөөлгү үеде болуп турар янзы-бүрү өскерлиишкиннерге, болуушкуннарга хамаарылгавыс илерединседим. Ыңгыйы кижиниң сеткилсагыжының кээргээчел, дузааргак, кижизиг талаларын оттурарынче углаган дыка хөй хемчеглерниң ап чорутунуп турар апарганын бистиң коллектив кежигүннери улуг сеткил ханышкынны-биле хүлээп ап турар. Ачы-буян чедирилгезин ап көрээлинер. Инвалидтер, өскүстер, чединмес амыдыралдыг, ажаал-кажактаар кижизи чок арткан чааскаанзыргай кыргыннар дээш түренчиг амыдыралдыг кандыг кижилер бистиң ниитилеливисте чок дээр. Оларга деткимче, дузаламчы кылдыр хөй-хөй муң акшаны күчү-шыдалдыг үлептүр бүдүрүлгелери, каттыжыышкыннар, организациялар, харын аңаа хамаатылар-даа чорудуп берип турарынга сеткиливистен өөрүүр-дүр бис. Бис база-ла үениң нелдезинге дүүштүр айтырыгларны шиитпирлээрин кызыдып турар бис. Администрация, партком, профкомнуң шиитпири-биле бүдүрүлгеде ажылдап турар хөй уруглардыг чединмес өг-бүлелерге дузаламчы акшаны ажыл телевиринин фондузундан үндүрүп берген. Ол дээрге эге базымнар-дыр ийин.

Черле ынчаш салым-чолга кызагдаткан кижилерни киччээнгейге ап, амыдыралга бүзүредин ышкынмазы-биле оларны оруунга тывылып бээри, оларга хүн бүрү дузалажып, өөк-дөмек болуру бистерниң, кадык кижилерниң, арын-нүүрүвүстүң херээ деп бодаар мен. Ол дээш амдаа ажылдаар апаар.

Кижи назынынга деңнээр чүве болза, 20 чыл дээрге эвээш үе. Ындыг болза-даа бүдүрүлгеге, организацияга хамаарыштыр алыр болза, ол эвээш эвес үе. 20 чыл дургузунда өөредилге-бүдүрүлге албан чериниң коллективи чоннуң херечгел бараанналын хөйнү бүдүрүп, күрүнеге хөй түңнүг арыг орулганы киирип, үре-түңнелдиг чотавдыкчы арга-биле ажылдап турарын ук чүүлдү помчаан билдивис. Ынчангаш бүдүрүлгениң тускай эртемниглерингe, удуртукчу ажылдакчыларынга, ажылчыннарынга байырлалын таварыштыр ажыл-ишчи чедиишкиннерни күзеп каалы.

Надежда ДОНГАК.

МОСКВА. Чуртта билдингир апарган шинчилекчи Игорь Борисович Чарковский херээжен кижилерни сугга божударының болгаш бичии чаштарны төрүттүнгениден эгелеп дадыктырарының чаа аргаларын делгейде эң баштай ажыглап эгелээн.

Чаштарга кылдыртыр гимнастика комплекизин ол бебийога системазы деп адап алган. Ол система ёзугаар бичии кижилерни азырап өстүрерге оларның чүгле мага-боду кадык-шыырак болур эвес, а төрүмелинден бар аарыглары эттинер.

Чарковскийниң системазын Ленинградта болгаш Москвада калбаа-биле ажыглап эгелей берген. Чаа арганың негелделерин барымдаалап турган, божуп алырын күзээн иелерге «Здоровая семья» деп клубту организастаан.

ЧУРУКТА: Игорь Чарковский чаш урутну өөредип турары.

СЭТА-ның фотозу.

ДҮРГЕН, ШЫН ТЫПКАН

Шыдыраа көштерин болгаш этюдтарын дүрген бодап, тыварының талазы-биле хоорайның бирги чери дээш конкурс Кызылдың шыдыраа клувунга болуп эрткен.

Ийи,үш көштерлиг бодалгаларны болгаш этюдтарны шын тыварынга ойнакчылар киришкен. Ону бодааныынга чүгле 15-30 минута чарыгдаар.

Бажың тудар комбинаттың слесары бирги разрядчы Андрей Ондар бүгү бодалгаларны дүрген, шын тыпкан. Ол конкурска тиилекчи болуп үнген. Ийиги черни — Матпа Хомушку, үшкүзүн — Орлан Донгак эээлээн.

Николай ОНУФРИЕВ.

Хоорайның шыдыраа федерациязының даргазы.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

дыштаныр хүннерде

Март 31, апрель 1-де. «Колос», «Енисей» культура бажыңнарынга, Культураның болгаш дыштаныгланың Гастелло аттыг паркынга дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

Чехов кудумчузунда 8 общежитиеге

Март 31-де. Бот-тывынгыр композиторлар-биле ужуражылга кежээзи. Эгелээри 19 шакта.

Хөгжүм-шии театрынга

Апрель 1-де. Шиидирлер болгаш драаашкыннар кежээзи. Эгелээри 17.00, 19.00 шактарда.

1990 чылдың апрель-майда дараазында черлерге баар путёвкаларны Аян-чорук болгаш экскурсиялар Кызылда бюрозу саналдап турар:

Ленинград—апрель 14-тен 18-ке чедир, путёвка өртээ 301 рубль.

Каунас—Минск апрель 9-тан 16-га чедир, путёвка өртээ 284 рубль.

Кишинев—май 14-тен 18-ке чедир, путёвка өртээ 285 рубль.

Бухара—апрель 29-тан май 3-ке чедир, путёвканың өртээ 243 рубль.

Кисловодск—май 11-ден 20-ге чедир, путёвканың өртээ 366 рубль.

Харьков — май 16-дан 20-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Таллинн — май 24-тен 28-ке чедир, путёвка өртээ 328 рубль.

Рига—апрель 9-тан 13-ке чедир, путёвка өртээ 343 рубль.

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Киев—апрель 16-дан 20-ге чедир, путёвканың өртээ 276 рубль.

Вильнюс—май 7-дан 11-ге чедир, путёвканың өртээ 334 рубль.

Калининград—Минск май 19-тан 26-га чедир, путёвканың өртээ 347 рубль.

Путёвканың өртээнде аъш-чем, чурттаар чериниң, экскурсия хандырылгазы, самолётка баар, кээриниң өртээ кирип турар.

Аян-чорук болгаш экскурсия бюрозунуң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 1, «Моңгүлек» аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон 3-12-81.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

«Үш-Белдир», «Чедер» курорттарының 1990 чылда кайгамчыкта сезону эгелээри-биле хоорайнтыр дараазында ажылдакчылар херегтелдиг турар: эмчилер, эмчи сестралары, ажыл-агый сестралары, поварлар, официантклар, кухня ажылдакчылары, диет сестралары, санитаркалар.

Ажылдаарын күзээннер дараазында адреске келир: Кызыл хоорай, пер. Юбилейный 7, телефон 3-10-77.

Свердловскиниң шевзен аймаан бүдүрер комбинадынга ажылдаар 18-30 харлыг бот херээжен хамаатыларны чоннуу ажыл-биле хандырар. мергежилин бедидер, профессия утланыышынын тодаргайлаарынга дузалаар Республика тову чалап турар. Ол бүдүрүлге черинге күүседир ажылдар: лента кылыр, пос аймаан бүдүрер чүң аарер, мастерлерге электромонтерларга дузалакчылап ажылдаар. Ажыл телевири ортумаа-биле айда 240-260 рубль, керээ ёзугаар 200 рубль хемчээлдиг акша дузаламчызын бээр, бот кижилерни нити чурттаарга черн-биле хандырар.

Төптүң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет 2, телефону 3-27-88.

1990 чылдың апрель 22-де болур дараазы соңгулдаларга депутаттарга Кызыл хоорай Советинге депутаттарынга кандидаттар-биле баштайгы ужуражылгаларны 1990 чылдың апрель 2-де СЭКП хоорайкомунуң хуралдаар залынга кежээкиниң 17 шакта эрттирер.

Хоорайның соңгулда комиссиязы.

ТВ

МАРТ 30

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 8.55 «Тиилекчи». «Провинциал амыдыралдан сценалар». Уран телефильм. 10.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.00 «Аяк-чорукчулар клуву». 12.30—13.00 «Үе». 15.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага «50×50» деп музыкалыг капсырылга. 18.25 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 18.30 «Үе». 19.00 Ленинни номчуп тур бис. Революсчу орукту шилип алганы. Россияга революция айтырыынга В. И. Ленинниң ажылдары. 19.20 Мультфильм. 19.30 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады А. Бардина ойнаар. (7 хылдыг гитара). 19.40 «Төгериктиң квадратуразы». В. Познер чорудар. 21.00 «Үе». 21.30 Чугаа интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болгай...» 23.35 — 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

10.30 «Наи капитан». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 11.45 Англи дыл. 2-ги чылы. 12.15 Кино абонементизи. «Солагай кижи». Уран-чечен фильм. 13.40 Чурукчулар дугайында расказтар К. Васильев. 14.10 — 15.25 «Таңы болгаш ядамик». Телефильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Саян эдектеринде кежээ». Ыңаныш дугайында. 19.50 Медээлер. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 Аас чогаал ансамблиниң концерти. 21.15 Бүгүдеге спорт. 21.30 — 23.35 Хоккей. Национал хоккей лигазының чемпионады. Нью Джерси Девилз — Вашингтон Кэпиталз.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Г. Калау. «Сапыктар кеткен [illegible]». Темиртау хоорайның немец шии театрының шиизи. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ДИНАМОЖУЛАРНЫҢ САНАЛЫ

Делегейниң футбол федерациязының — бо ат-алдарлыг болгаш улуг ужурдалыг организацияның практиказынга моон мурнунда черле ындыг чүве турүп көрбээн-даа боор. Москвада «Динамо» эки тура спорт ниитилелиниң штаб-квартиразындан ФИФА-ның президентизи Жоао Авеланжының болгаш УЕФА-ның президентизи Жак Жоржтуң адынга ол Федерацияже март 27-де телеграмма чорүп барган. Шак-ла ындыг деңей сөстүг телеграмманы ССРЭ-ниң Футбол федерациязының даргазы Вячеслав Колосковче база чорудупкан. Бүгү делегейге сураглыг вратарь Лев Яшинниң кежигүнү турганы «Динамо» спорт ниитилелиниң удуртукчулары ооң бут бөмбүгү делегейге сайзыралынга киирген кайгамчык үлүг-хуузун барымдаалааш, оон ат-алдарын болгаш кижизиг мөзү-шынарларын демдеглевишаан, маргылдааның эң эки дээн вратарынга жюри тыпсыр кылдыр Лев Яшин аттыг шаңналды делегей чемпионаттарының дээнелинге тургузарын ол федерациялардан дилег кылган.

Ам футболга ынак миллион-миллион кижилер ол федерациялар кандыг шиитпирлер хүлээп алырын улуг сонуургал-биле манап турарлар.

«Динамо» спорт ниитилели болгаш «Димод» фирма Лев Яшин аттыг делегей болгаш Бүгү-эвилел фондузун тургузарын шиитпирлеп алганын ол-ла телеграммада дыңнадып турар. Оон кирген акша-хөреңги делегейге болгаш чуртка футболду хөгжүдеринге ажыглаттынар.

Сураглыг спортчу, олимпий чемпиону Лев Иванович Яшинниң элекке мөчээнин чүрээнге чоок хүлээп көрген болгаш ооң өг-бүлезиниң база «Динамо» клубтуң адрезинге боттарының кажыыдалын илереткен федерацияларның бүгү кежигүннеринге четтиргенин «Динамо» Топ чөвүлелиниң удуртукчулары ол-ла телеграммада илергейлээннер.

(СЭТА).

СЭТА-ның спортчу медээлери

База катап Каспаров—Карпов

КУАЛА-ЛУМПУР. Делегей чемпиону ат дээш маргылдаага Гарри Каспаров-биле ойнаар эргени Карпов база катап чаалап алган. Делегей чемпиону ат дээш кордакчыларның үстүнде хоорайга болуп эрткен түңнел маргылдаазынга ол Ян Тимманны (Голландия) тиилээн. Ол ужуражылганың нити саны 6,5:2,5 болуп доозулган. Карпов сөөлгү ийиң — сески болгаш тоску салгыларга арыг тиилелгени чедип алган.

Гарри Каспаров биле Анатолий Карпов делегей чемпиону ат дээш маргылдаазын кызун октябрь айның баштайгы декадазында эгелээр.

(СЭТА).

Чемпионнар кубогу дээш

БЕЛГРАД. Краснодарның «Кубань» дээр херээжен гандболистер командазы Европа чемпионнарының кубогу дээш дөрттүң бирниң түңнел харыы ужуражылгазынга Югославияның «Будучност» (Титоград) клуву-биле ойнааш, 30:33 санга уттурган. Ынчалза-даа ийи ужуражылганың түңнели-биле (баштайгы оюнда олар тиилээн) олар чартык финалче кирген. Кубаньчылар ам делегейниң гандбол федерациязының (ИГМ) кубогунуң эрткен чылгы эдилекчизи Вылча хоорайда «Химистул» дээр румын командазының кыстары-биле ойнаар.

(СЭТА).

КИНО

МАРТ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Тоданчы болгаш адыг» (КУР) 9.10. Кинолар чыындызы 11.10. «Меге даңгырак» (Индия, 2 сериялыг) 12.30, 18.40. «Федор Кузькинниң амыдыралындан» (2 сериялыг) 15.20. Видеозалга: «Итали ёзу-биле өгленииш-кин» 11.00, 13.00, 15.00 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сери соңгазындан коргудар хоютку» 9.00, 12.20, 15.50. «Чаан сөөгүнден кылган бөрт каасталгазы» 14.10. «Серванти делгерезин!» 10.50. «Ак сөөк» 17.40, 21.30. «Зита болгаш Гита» 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ызыгуур салгакчызы — алдын-доос» 12.20. «Чараштаныр өрээл» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 10.00 11.50. «Ынакшаан эр кижи» (Франция, 16 хар четпээннер кирбес) 13.40, 19.50. «Крокодил Данди-2» (Австралия, 16 хар четпээннер кирбес) 15.30, 17.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Чаңгыс кижиниң чугаазы» (Индия, 2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-24-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-99; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-43; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 3-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга змазы

Тиражы 29000 экз.

Индекс 54281

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг 30-386. РС—00273.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл март 31 суббота № 75 (14275)

1935 чылдан үндезилеттинген

Өртээ 3 көп.

Часкы тарылгага белеткел

ХОВУ-ШӨЛДЕР КАРАРГАНДА

Кызыл-Мажалык суурдан Эрги-Барлыкче чоруп орарга, шөлдер кара, ол хамаанчок, кедээр даглар баарында ховуларда безин хар чок. Тараажының сеткилин бо бүгү чурумал далаштыра берген. Ынчангаш «Хемчик» совхозтуң механизаторлары тарылгага белеткелди барык колдуунда доозупкан.

Часкы хову ажылы дээрге хөй талалыг шылгалда. Аңаа дирекцияның, специалистерниң, механизаторларның, шаң ажылдакчыларының, септекчилерниң, суггатчыларның болгаш өскелерниң-даа киржилгези, харыысалгазы херек.

Эрткен чылын бо ажыл-агыйның тараа база картофель, хөй чылдыг сигенден дүжүт алыр талазы-биле районда өскелерге үлегер болган. Ол чүл дээрге бир талазында, хынамчалыг белеткелдиң ачызы-дыр.

1990 чылдың часкы тарылгазынга совхозтуң 24 тракторун киржир. Оларга 60 илиир, 14 чаштырыкчы болгаш өске-даа техниканы кожар. Ам олар шупту колдуу белен. Дөрт тракторну Кызылга септээн, өскелерин боттарының күжү-биле белеткээн. Чоокку үеде чаңгыс чылдыг сиген шөлүнүң шыгын базырып кириптер, ынчангаш аңаа агрегаттарны кожуп эгелээн. Артык кезектер-биле бергедээшкин турган. Ынчалза-даа кол инженер К. Хомушку дуржулгалыг кижи болгаш, ону баш удур-ла чагыыр, тыптынып алыр.

— Келир чылгы септелгеге херек чүүлдерни амдыгаа штан-на апрель-май айда тыптынмас болза, ажыл бүтпес боор чүве — деп, Кара-оол Эртинеевич чугаалаар.

Бо ажыл-агый техниканы ажыглаар, кадагалаар талазы-биле республикада чарлаттынган конкурска эрткен чылдың түңнели-биле бирги черни алган. Септелгениң шынарының талазы-биле база тускай комиссиялыг. Ооң составында звено удуртукчулары кирип турар. Кайы-бир кезекте четпестер бар болза, чугай-биле демдектээш ону септээн кижини доораан келдирер, ооң арын-нүүрү кайыл дээрзин чугаалааш, үрей кылган чүүлүн катап кылдырар. Ооң аңгыда, сезон доостурга, ат салгаш, алган чүүлдерин ол-ла хевээр дужаар, ыяап-ла чуп, үзээш, туружунга салыр. Негелде ындыг.

«Хемчик» совхоз тараа культураларының үрезинин, суладан өскезин, чүгле боттарыныын ажыглап турар. Бо чылын база-ла четчир, ам чүгле хораннаары арткан. Үрезин хораннаар улуска херек чүүлдер — машиназы, тускай хеви, респираторлары бар, ол улус эмчиге шинчиткен.

Часкы тарылгага белеткел талазы-биле кол специалистерден аңгыда, звено удуртукчулары-биле база чугаалаштым. Эки чүүлдер-биле чергелештир олар элээн негелделерлиг, хомудалдарлыг чорду. Бир талазында, үрезин арыглаар машиназы чүгле улуг бокту арыглаар. Ынчангаш эрткен чылын сула үрезининиң шынары дыка багай болган. Бо чылын ол талазы-биле өскерилген чүве чок.

Совхоз эрткен чылын картофель тарыырынга хынамчалыг белеткенгеш, ол ажылды шору негелде ёзугаар чоруткаанындан районнуң күрүнеге садар картофелиниң чартыын дужааган, оон аңгыда, чамдык районнарны безин хандырган.

Амгы үеде ук ажыл-агыйның картофель өстүрүкчүлери сезонга база хынамчалыг белеткелдиг. Нинтизи-биле 120 гектар шөлдү 3 звенода быжыглаан. Үрезин боттарыныы. Ону звенонуң кежигүннери сорттап аңгылап алган. Ам хораннаар.

Эрги-Барлыктың хову ажылдакчылары бо чылын арендаже шилчээн. Ол талазы-биле элээн өөренген. Бергелер черле турар, ону ажылдап тургаш, ажып эртер сорулгалыг. Четпес-ле чүүл — чемишчидилгени эки-ле ажыглап шыдавайн турары.

Бо чылын септелгени шынарлыг болгаш дүрген доозарынга МТМ-ниң чанында столоваяны ажытканы база улуг рольдуг болган. Мурнунда болза, механизаторлар дүъште чемненир дээш бажыңнарынче 12 шакта чангаш, оон 14 шакта кылаштагжып кээр таварылгалар турган. Ам байдал өскерилген.

Каш-ла хонгаш, Эрги-Барлыктың шөлдеринге агрегаттар чымыштыг ажылче үнүптер. Мартаң-оол Саая, Болат Хомушку, Амыр Кара-Сал, Чечекмаа Иргит, Борис Хомушку, Аркадий Куулар оларның звенолары 1990 чылдың часкы сезонун эгелээр. Аренда-биле ажылдаар болганда, түңнел эрткен чылдаазындан-даа дээре болурунга олар бүзүрээр.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: «Хемчик» совхозтуң механизаторлары Реп Донгак, Хомушку Оолак.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

УЛУСТАРНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫНГА

Национал хөгжүлдени болгаш националдар аразының харылзааларын эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы «ССРЭ-ниң национал айтырыглар талазы-биле эвилел-республика күрүне комитедин тургузар дугайында» Хоойлуну хүлээп алган.

СЭТА-ның корреспондентизиниң дилээ-биле ук комитеттиң сорулгаларының дугайында тайылбырны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Национал политика болгаш делегей харылзааларының талазы-биле комиссиязының даргазы Г. С. Таразевич берген.

— Бо комитетти Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында чуртка тургускан Националдар херектериниң талазы-биле комиссариатка дөмейлеп болбас. И. В. Сталинниң баштап турганы ол комиссариаттың кол сорулгазы болза, совет республикаларны тургузары болгаш оларны ССР Эвилелиниң составынга кадарынга белеткээри боор турган. Ол комиссариат тускай өөредилге черлерин ажыткаш, оларга улус ажыл-агыйының болгаш культура тургузуушкунунуң янзы-бүрү адырларынга ажылдаар кадрларны белеткеп турган. Чурттуң янзы-бүрү нацияларының хөгжүлдезинге ол эвээш эвес салыышкынны киирген дээрзи билдингир. Ынчалзажок ону 1923 чылда Бүгү-эвилелдиң Төп күүсекчи комитединиң доктаалы-биле дүжүрген.

Ындыг күрүне албаның катап тургузар дугайында саналды чурттуң чазаа Дээди Советтиң мурнунга тургускан. Мен бодап көөрүмге, ол черле чөптүг санал болган.

Национал политика болгаш национал харылзаалар талазы-биле хоойлужудулгага саналдап киирер күштүг албан черлери бар. Олар тургустунуп кээп турар айтырыгларны шиитпирлээр дээш хөй үени база күштү үндүрүп турар. Ындыг болзажок, оларның ажылы чаңгыс черде мөөңнеттинмээн болганындан националдар аразында харылзааларда тургустунуп кээп турар айтырыгларның болур-чогуурун-биле шиитпирлеттинмейн турарын амыдырал көргүскен. Чүге дээрге күүседикчи чок.

Ынчангаш чаа тургустунуп турар комитеттиң мурнунда кончуг хөй болгаш улуг ажыл туруп турар. Национал автономиялардың эрге-хоойлу статузун быжыглаары, Сталин үезинде репрессияга таварышкан кижилерниң адын агартып тургузары, национал-күрүне тургузуглары сайзыраңгайжыдары, эвээш санныг улустарның национал культуразын хөгжүдеринге дузалаары, оларның экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаары, республикалар аразында харылзааларга янзы-бүрү министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-чорудулгазын таарыштыр угланып башкарары дээш оон-даа өске хөй айтырыгларны комитет шиитпирлээр апаар. Комитеттиң мурнунда турар эң чугула сорулга болза, националдар аразынга чөрүлдээлерниң тургустунуп кээрин баш удур болдурбазы болур.

Ол бүгү ажылды үре-түңнелдиг боттандырып чорудар төлээде комитет чогуур бүрүн эргелерни алган турар ужурлуг. Ооң ажылынга эвилелдешкен республикаларның доктаамал төлээлери киришкен турар ужурлуг.

Национал харылзааларның айтырыгларын чүгүндаа мурнунда республикалар боттары шиитпирлээр ужурлуг. РСФСР-де, Литвада, Азербайджанда национал айтырыгларның республика комитеттерин тургускан. Өске республикалар база ындыг комитеттерни тургузуп алыр болза эки. Ындыг болзажок олар эвилел черлериг айтырыгларны шиитпирлээр аргазы чок апаар. Чижээ, нефть болгаш газ тывыштыг черлерни эвилел министерстволары болгаш ведомстволары ажылдап кылып турар болгай. Ылаңгыя эвээш санныг улустар чурттап турар Соңгу чүк девискээринде. Ол черлер ында чурттап турар үндезин чоннуң эрге-ажыктарын барымдаалавайн баар чүүлдер кайы хөй. Ындыг айтырыгларны чаа тургустунган комитет ам-на шиитпирлээр ужурлуг.

Чаа комитет өске комитеттер болгаш комиссиялар-биле быжыг харылзаалыг ажылдаар ужурлуг дээрзи черле билдингир.

В. ЗЕНЬКОВИЧ.
(СЭТА).

Дүвүренчиг медээ

УЖУР-ДҮРҮМ ЧОК ААЖЫЛААШКЫН

...Ивижилер Василий Чогунга, Борис Лузу, Анатолий Аңгырбан тайгада ивилерин көөр дээш аъттанып-каннар. Коданга ийи майгынны кырганнар Орай-Уруг Чогунга, Чараш Лузу олар ээлеп артып калган. Аалорап ажылы кылып, дүште чок орда, мотор даажы дыңналган соонда, удаваанда вертолёт аал чоогунга хонупкан. Оортап чеди кижи дүшкеш, келген соонда, оларны ашкарып-чемгерер дээш шай-пашта барган кадайларны «Дүрген-дүрген!» деп далаштыра-ла берген. Орустап билбес хоочуннар алаң азып калган турда, демги кижилер майгыннарны бузуп, чештинмес багларны бижек-биле үзе кезип тургаш, бөле-хаара тудкаш, вертолёт иштинче киир каггылапкан. «Тайгада улузувус бар, манаңар» деп чугаалап, имнеп чадашканнар. Вертолёт хүртүзү хиктелген соонда, дээрже кылыйтып үнүпкен. Шак ынчалдыр олар Тоора-Хем чоогунга кээп хонупкан.

Аал коданында эник ыт, ийи чүс баш иви ээн черде артып калган. А тайгада ивижилер кээрге, ээн чурт, ында оларга арттырып каан үш шоодай кагжыргай, үпсал арткан боорга, та чүнү бодаар?

Бо мындыг ужур-дүрүм чок, үй-балай чорукту «Азас» заповедниктиң директору С. А. Оқаемов бодунуң ажылдакчыларын эдертип чедире бергеш, аажылап үүлгеткенин Тожу районнуң бойдус камгалал комитединиң даргазы Дадар-оол Мылдык совхозтуң төлээлекчилериниң дилээн ёзугаар биске дүүп дамчыткан.

Шагаан-Арыгның Чөөн талакы № 114 соңгулда округунга Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгулдалар талазы-биле катап бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссиязының

ДЫҢНАДЫЫ

Шагаан-Арыгның Чөөн талакы № 114 соңгулда округунуң талазы-биле катап бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссияларының протоколдарын чугаалажып көргеш, округ соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза:

Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгулдаларның талазы-биле катап бадылаашкынның соңгукчулар даңзызынга 1583 кижи кирген, бадылаашкынга 1324 кижи, азы 83,6 хуузу киришкен.

20 соңгулда бюллетенин күш чок деп санаан.

Соңгукчуларның бадылаашкыны мынчаар доозулган:

Депутатка кандидаттарның фамилиязы, ады, адазының ады	Улус депутадының кандидады дээш бадылаашкынның бергеннерниң саны	Улус депутадының кандидады дээш удур бадылааннарның саны
Евтешин Василий Миронович	694	610
Оюн Кодур-оол Тармаевич	582	722

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 52 чүүлүнге дүүштүр, Тыва АССР-ниң улус депутадынга катап бадылаашкынга удурланыкчызынга хамааржыштыр хөй саны алган, 1936 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП обкомунуң организастыг болгаш кадрлар-биле ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизи Василий Миронович Евтешин соңгуткан.

Төрээн чуртувуста

● **БАРНАУЛ.** Алтайда тараачыннар эвилели тургустунган. Ол 168 кедээ ажыл-агый кооперативтерни болгаш арендаторларны база фермерлерни бодунда каттыштырган. Чаа тургустунган эвилел крайга кедээ ажыл-агый продукциязы бүдүрер арендатор болгаш фермер ажыл-агыйын хөгжүдери болур. Эвилел оларның эрге-ажыктарын камгалаар болгаш эртем-методиктиг дузаны көргүзер.

Эвилел ам дээрезинде агроүлетпүр банкызында агар санны ажыдып алган. Бүдүрүлге чорудулгазының болгаш ажыл-агый талазы-биле быжыгып алган, Россияның тараачыннар банкызынга бодунуң салбырын тургузар.

● **АБАКАН.** «Абаканвагонмаш» бүдүрүлге каттыжыышкыны чаа продукцияны бүдүрүп эгелээн. Боду иштинде соодукчулуг рефрижератор контейнерниң баштайгы бөлүүн чагыкчыларже чүдүрүп чоруткан. Үрелнчел аъш-чем аймаа сөөртүр ол контейнерлерниң соодукчулары казыыр 20 градустан кадар 16 градус хемчээлдиг температураның херек дээнин салып каарга, ону доктаамал тудуп шыдаар аргалыг.

Абаканның ол бүдүрүлгези чаа продукцияны барыын-герман «Пауль Клиге» деп фирма-биле кады кылып турар.

● **ДАУГАВПИЛС (Латви ССР).** Республиканың «Эглайни» совхозу автомобильдерниң артык кезектерин бүдүрер цехти ажыдып алган. Ону «Саркапайс квадратс» дээр бүдүрүлге каттыжыышкыны болгаш пластмассалар ажылдап кылыр завод-биле кады тудкан. Чаа цехте чүгле 20 кижи ажылдап турар. Олар сезон дургузунда элээн каш миллион артык кезектерни бүдүрер.

Чаа цехтиң кылган продукциязының шынары эки болгаш өртээ чиик. Ооң продукциязын республиканың ажыл-агыйлары, бүдүрүлге черлери болгаш хуу кижилер садып ап турар. Чоокта чаа ол цехке инек саар аппараттарның клапаннарын база кылып эгелээн.

● **КУСТАНАЙ.** Автодизель заводу кол продукциязындан аңгыда, чоннуң херегел барааннарын база хөйү-биле бүдүрүп турар. Эрткен айдан эгелеп ында медицина дерит-херекселдериң база кылып эгелээн.

Төрүмелинден тудуу четпестерлиг болган кылаштап албас уруглар болгаш оорга-моюн сөөгү бертинген кижилерни шинчилеп-эмнээр тускай аппаратураларны ында кылып турар. Ындыг аппараттар ныры болганындан ам дээрезинде эвээш кылдынып турар. Келир чылдан эгелеп оларны көвүдеди бүдүрер хемчеглерни специалистер ап эгелээн. Чүге дээрге ындыг херекселдерге чагыг эмнелге черлеринден хөйү-биле кээп турар.

(СЭТА).

БАШТАЙГЫ СЕССИЯГА БЕЛЕТКЕЛ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң бирги (организастыг) сессиязының белеткелиниң талазы-биле чаа соңгуттурган депутаттарның баштайгы хуралы болуп эрткен. Аңаа организастыг комитетти соңгаан. Ооң даргазынга Тыва АССР-ниң прокурорунуң оралакчызы А. Ю. Кикин, оралакчызынга Тыва АССР-ниң КАК-тың даргазының оралакчызы Ч. А. Удумбара соңгуттурган. Хоорай Совединиң 9 депутады кирген оргкомитет ажылдап кирипкен.

Ол-ла хуралга 3 ажылчын бөлүктү тургускан.

1. Советтиң түр хүн чурумунуң, ооң тургузуунуң болгаш штадының төлевилелдерин белеткээриниң талазы-биле.
2. Бирги сессияның ажылын чорударының чурумун, ажылдап кылырының, сессияның санажылга комиссиязының болгаш секретариаттың ажылын организастаар айтырыгларның талазы-биле.
3. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң доктаамал комиссияларын болгаш комитеттерин тургузарының дугайында саналдарны белеткээр талазы-биле.

Оргкомитеттиң болгаш ажылчын бөлүктерниң ажылын чырыдар парлалга төлүн массалыг информацияның чепсектеринде ажылдап турар депутат төлээлерден тургускан.

Улус депутаттарының хоорай Совединиң бирги сессиязын организастаарының талазы-биле, ооң органнарын хевирлеп тургузарының корум-чурумунуң дугайында, улус депутаттарының хоорай Совединиң даргазынга, күүском даргазынга кандидаттарны адаарын, кандыг күзээшкиннер барын дыңнадырын Кызыл хоорайның чурттакчыларынга дилегни хуралга чугаалаан.

Бижимел дыңнадыгларны «Улус депутаттарының хоорай Совединиң бирги сессиязын белеткээриниң талазы-биле оргкомитетке» деп демдеглел-биле Кызыл хооркүүскомче чорудар. База ол ышкаш 3-13-81, 3-43-49 телефоннарже долгап болур.

ДООЗУКЧУЛАР — ЭРТЕМДЕН-АГРОНОМНАР

Бистиң республиканың кедээ ажыл-агыйында ажылдап турар специалистерниң саны чыл келген тудум улам немежип турары кымга-даа өөрүнчүг. Ажыл-агыйларның кол специалистериниң хөй кезии дээди эртемниг аныяк тыва оолдар, кыстар болуп турарында бөгүн онзагай чүве чок — ол специалистерни Тываның бодунда доостуруп ап турар апарган болгай бис.

Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунун Тывада филиалының улуг залынга ол хүн хөй-ле кижи чыылган. Оларның арынчырайын өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү бүргээн. Тываның кедээ ажыл-агыйының дээди эртемниг тускай эртемниглерин белеткээр бо институттуң агрономия факультединиң доозукчуларынга диплом тыпсырынга турасаатткан кежээге доозукчуларның, институттуң студентилериниң, ада-иелериниң, аалчыларның чыглыы кээп турары ол.

Байырлыг кежээни ол институттуң директору Х. О. Ондар ажыткаш, агрономия факультединиң ийи дугаар доозукчуларынга изиг байырын коллективтиң мурнундан чедиргеш, доозукчуларга чедиишкиннерин, оларның амыдыралынга аас-кежикти күзээн.

— Беш чыл дургузунда кызымаккайы-биле өөренип билиг чедип алыр дээш демисежип келгениңер халас барбаан: Тываның кедээ ажыл-агыйы эртемден-агрономнуң билиин чедип алган тускай эртемниг 25 специалисти ап турары бо. Силерниң шилип алган темаларыңар амгы үениң айтырыгларын хаара тудуп турар-дыр, ынчангаш башкылар-даа, экзамен хүлээп алыр комиссияның кежигүннери-даа силерниң ол ажылдарыңарга улуг үнелелди берген.

Ооң түңнелинде доозукчу он кижини аспирантурага өөрениири-биле сүмелээн бис. А ийи доозукчу — институтту кызыл диплом-биле дооскан. Ынчангаш силерге изиг байыр чедирип, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзедим — деп, экзамен хүлээп алыр комиссияның даргазы — Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң профессору, кедээ ажыл-агый эртемнериниң доктору М. Е. Черепанов чугаалаан.

Филиалдың директорунуң эртем ажылының талазы-биле оралакчызы Т. П. Дементьева доозукчуларга дипломнарны тыпсыр дугайында дужаал номчаан. Баштайгы дипломнарны — кызыл өңнүг дипломнарны Светлана Биче-оол биле Альберт Хаплак оларга байырлыг хуралдың киржикчилери адыш часкап турда тывыскан. Ол ийи доозукчуну аспирантурага өөрениири-биле сүмелээн.

Доозукчуларга дипломнарны тывыскан соонда эки өөредилгези болгаш хөйнинти ажылдарынга идепкейлиг киржилгези дээш Сат Мижит-Доржуга, Юрий Учуралга, Александр Тюлюшке, Олег Монгушка, Роман Чусумаага, Саяна Ламалдайга байырлыг бижиктерни тывыскан.

— Эргим доозукчулар! Кедээ ажыл-агыйның дээди эртемниг специализиниң дипломун холга алганыңар-биле силерге СЭКП обкомунуң бюрозунуң өмүнээзинден байыр чедиририн, ол ышкаш ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзээрин чөпшээреп көрүңер — деп, СЭКП обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак чугаалааш уламчылаан — Революсчу оо үеде амыдыралче кирип турар-дыр силер. Бүгү-ле чүве сагыш ышкаш болбас дээрзи билдингир. Ынчангаш бергелерден корткпас херек. Мурнуңарда — часкы хову ажылдары келген. Ол — силерниң баштайгы эгелээр ажылыңар ол. Бүгү-ле чүүлдерге чедиишкиннерни силерге күзедим.

Ийиги курстуң студентизи М. Чечекмаа, кызыл дипломнуг доозукчу Светлана Биче-оол, доозукчулар Александр Тюлюш, Сат Мижит-Доржу болгаш оон-даа өскелер ол кежээге сөс ап чүве чугаалаан.

Чөөн-Хемчикте «Хөндергей» совхозтан келген Маадыр-ие, пенсионер Сапый Дырташовна Сат база сөс алган:

— Хөй уругларлыг ие кижи мен, уругларым, а бо доозуп турар оглум Мижит-Доржу болза чеди дугаар оглум чүве. Оглумну өөредип, кижизидип, эртем-билиг-биле чепсеглеп каан башкыларга өөрүп четтиргенимни илеретпес аргам чок — деп чугаалааш, шупту доозукчуларга изиг байыр чедирген. Авазы чүве чугаалап турда, ооң доозукчу оглу чанынга кээп туруптарга, шынап-ла, өөрүнчүг-даа, чоргааранчыг-даа болду.

Кедээ ажыл-агыйның тускай эртемниг специализи. Ооң ажылы чүнүң-биле хемчээттинерил? Ол айтырыгга харыы кылдыр тускай эртемниг ийи эштиң чугаазындан каш сөстү киирейн. «Кызылская» агрофирмадан специалист Н. Болевич: «Силер — ховуларның ээлери силер. Суурда кабинеттерже черле далашпаңар. Чүгле шөлдерге-ле ажылдап чоруңар, черге ынак болуңар — силерниң мергежилиңер ол-ла болгай. Оон алган дүжүдүңерден чон силерниң ажылыңарны үнелээр».

Чер ажылының кафедразының эргелекчизи Г. И. Ларионов: «Силерниң ажылыңар аажок кошку дээрзин утпаңар: магазиннерниң делгиирлерин ногаа, чимис, аъш-чем дола берген турар болза, эки ажылдап турарыңар ол болдур ийин».

Беш чыл дургузунда өөредип, эртем-билигже орукту оларга ажыдып берген башкыларынга доозукчулар чечектерни тудускан. Байырлыг кежээниң киржикчилеринге «Тыва» болгаш «Саян» ансамбльдериниң артистери солун концертин бараалгаткан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Журналист.

ЧУРУКТАРДА: диплом тыпсып турган үези.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

«ЧУРТТААР ОРАН-БАЖЫҢ —2000»: ТОЖУ

Тыва АССР-ниң чуртталга тудуунуң «Чурттаар оран-бажың—2000» деп программазынга кижилер боттарының күжү-биле бажыңны тудуп алыр чорукту эң кыска үе иштинде шиитпирлиир-биле экижидип, ооң хемчээлин көскүзү-биле улгаттырарын көрген. Бо ажылды боттандырып чорударының хемчеглерин ажылдап кылган. Хууда бажыңнарның төлевилелдерин чогаадып кылып, оларны тарадыр, бажыңнар тудар участоктарны хууда бажын тудуп алыр күзелдиг кижилерге тускайлап бээр, хууда бажыңнар тудуп алыр дээн кижилерниң эштежилгелерин чер-чер Советтеринге, организацияларга болгаш бүдүрүлгелерге тургузарынга бүгү талазы-биле деткимчени бээр, тудуг тударынга таарымчалыг байдалды тургузар, хууда бажыңнар тудуп турар кижилерге тудуг материалдарын садарының хемчээлин көвүдедирин программада көрген.

Бажың тудары—чаагай чаңчыл

Сөөлгү чылдарда чоннуң чаагай чаңчылдарын сагыыр, уттундурган чаңчылдарны катап диргизип, эң ылаңгыя анык-өскенниң кижизидилгезинге ажыглаар, кижилерниң культуразының бир кезин болдурарының дугайында чугаа кижилер аразында, солун, сеткүүлде-даа хөй. Ол чугаа колдуунда кижилерниң аажы-чаңын, культуразын, идик-хевин, дылын долгандыр чорууп турар. Кижилерниң ажыл, амыдыралы-биле харылзашкан чаңчылдарның дугайында чугаа эвээш. Бистиң өгбелеривис оол биле кысты өглээрде, ак өргээзин баш бурунгаар белеткеп алыр чаңчылдыг чораан. Ооң чижээн Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп номундан номчуп болур. Кажан тывалар сууржуң амыдыралче шилчип эгелээнде, ол чаңчыл читпээн болдур ийин. Кижилер бажыңнарны боттарының күжү-биле тудуп ап эгелээн. 40-50 чылдарда тудуп алган бажыңнарында бөгүнге чедир чурттап орар өг-бүлелер хөй. Ада-иелериниң бажыңнары уругларынче, харын-даа уругларының уругларынче шилчээн. Ажы-төлү ада-иезиниң туткан бажыңынга чурттап ора, ону төрүттүнген, өскен уявыстыр деп бодап, ону камнап кадагалап, оран-делегейниң кайы-даа ужунга чорааш, төрээн бажыңын сактып, аңаа албан-на катап эглип чедип кээр. Хууда бодунуң тудуп алган бажыңы кижиниң амыдыралын өскен-төрээн чери-биле дазылы тудуш кылдыр быжыглаар. Чурттап олурар савазын каапкаш, баш углааны чүкче чоруй барбас. Аъттанырының мурнунда каш катап боданыр болдур эвеспе. А күрүне бажыңында чурттап олурар кижиде чүү боор. Бажыңны каапкаш, дүне-даа, хүндүс-даа болза, карак көрген черже арлы берип болур. Аа богда, өскен-төрээн оран-çавам, аал-чуртумну деп бодал бодунуң хууда эвес бажыңга ооң сагыжынга кажан-даа кирбес. Хууда бажыңныг кижи дээрге өскен-төрээн черинде дазылы быжыг кижи-дир. Ооң тудуп каан уязы кажан-даа ээн калбас. Ажы-төлү ону ээлеп чурттай бээр.

Шак ындыг бодал кижиниң сагыжынга Тожуда улус депутаттарының Тоора-Хем кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы И. С. Куликов-биле чугаа соонда кирер чорду. Илья Сергеевич хууда бажың тударының шимчээшкинин Тоора-Хем суурга эгелээн кижилерниң бирээзи деп чугаалап болур. Ооң мурнунда база бо суурга боттары бажың тудуп ап турган кижилер турган болбайн аан. Ындыг-даа болза, Тоора-Хем кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы болгаш, хууда бажыңнар тудуп ап турар кижилерни деткиир талазы-биле ажылды ол чорудуп турар. Ынчангаш ону ук шимчээшкинниң суурга эгелекчилериниң бирээзи деп санап болурунуң ужуру ында.

Тоора-Хем суурнуң кодээ кудумчуларының бирээзинде турар бажыңын ол көргүстү. Шынап-ла, эки-ле бажың чорду! Ындыг бажын тудуп алган кижи ону өскелерге чүге көргүзүп болбас деп. Бажың тудуп алыр дээн күзел кижилерниң сеткилинге тывылзын, ону өттүнзүннер, харын-даа адаар-газыннар. Адааргааш-даа болза, кайы бир кижи бажын тудуп алса, ында багай чүү деп.

Илья Сергеевич бажыңын, кооперацияның Тожуда аңныыр-тывыш ажыл-агыйының аңчызы турган, 1983 чылда тудуп эгелээн. Бир чыл иштинде бажың тудар тудуг материалы белеткеп, ол-бо дилеп, саттынып келген. Тударын ийи чыл туткан. Бодунуң холу-биле туткан бажыңынга 1986 чылда кирип олуруп алган. Иштинче кирип көөрге, алгыг-делгем, чурттаарынга эптиг кылдыр өрээлдерин таарыштырган ийи каът бажың. Одалга системазын, кырында каътта камин дээш шупту чүвени бажыңның ээзи боду бодап тургаш кылган. Бажыңның дөрбелчин чудуктарын, манзаларын, тайгадан ыяшты кескеш, сөөртүп бадыргаш, Тоора-Хемде аңныыр ажыл-агыйының пилорамазынга дилдирген. Бажың тударынга херек тудуг материалдарын белеткеп, садып алырынга ниитизи-биле 4 муң рубльди ол үндүрген. Бо шагда тудуг материалдарының өртек-үнезин ап көөр болза, ол ындыг-ла хөй эвес.

— Бажыңны өөм ишти, оглум база бодум — колдуунда боттарывыстың күжүвүс-биле туттувус — деп, Илья Сергеевич чугаалады. — Белен эвес чорду. Ынчалза-даа өг-бүле иштин ындыг ажыл аажок найыралдыг болдурар чүве-дир. Ажыл бүтпестей бээрге, аравыста чемележип-даа, шуудай бээрге, өөрүп-даа турдувус. Ам ол бүгүнү сактып каттыржып орар-дыр бис.

Быжыг өг-бүле. Ол быжыг бажыңдан база хамааржыр ышкажыл. Ынчангаш Тоора-Хем кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы бүгү-ле сагыш-сеткилин, ажыл-ижин-биле хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерни деткип турары ол.

Ооң бодалы: кодээ черге кижилер боттары бажың тудуп ап болур арганы тургузар херек. Ол дээрге тудуг материалдарын бүдүрерин көвүдедири-дир. Ооң ыңай, хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерге тудуг материалдарын өртээн чиигеткеш садары, ону сөөртүп алырынга транспортту тускайлап бээри дээш өске-даа дузаны чедирер ужурлуг бис. Бо айтырыгларны шиитпирлевес болза, кодээге «Чурттаар оран-бажың—2000» деп программаны күүседири берге боор. А 2000 чылга чедир эвээш үе арткан. А чуртта байдал кандыг-дыр. Мээң бодум хуумда бодалым мындыг. Кодээ дээрге аъш-чем айтырыгларын шиитпирлээр чер-дир. Ында чурттап турар кижилер чүгле күрүне бүдүрүлгелеринге кодээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериндеи аңгыда, боттары база бажың чанынга дузалал ажыл-агыйлыг болур болза эки. Ынчангаш кижилерге бичии ыңай, 500—600 дөрбелчин метр чер эвес, а оон ийи-үш катап хөй участоктарны тускайлап берип, аңаа чурттаар бажың, чунар-бажың, мал-маган кажаалары, огород тудар арганы тургузар. Ынчан кижи чаңгыс черге «олуруптар», өскээр белен чоруп шыдавас. Тараачын азы малчын кижи дээрге кодээниң ажыл-ишчизи-дир. Мал-маганындан, тараазының шөлүнден белен чарлып шыдавас. Ажылдап турар бүдүрүлгезиниң, совхозунуң, колхозунуң ажыл-ижинден оспаксырай-даа бээр болза, бодунуң хууда бажыңындан, ажыл-агыйындан белен чарлып шыдавас. оон туттунар болгай. Чогум-ва бо чаңы-биле тараачын кижи чериниң ээзи боор чораан. Ам ындыг чүве чок-тур. Ынчанмайн канчаар, оларга күрүне бажыңнар туткулап берген. Бир эвес күзээр болза, күрүне бажыңындан кажан-даа чоруп болур. А бодунуң хууда бажыңын аңаа-ла каапкаш чорууру берге-ле болдур ийин. Ынчангаш кодээге чурттталга шөлү-биле кижилерни хандырар талазы-биле айтырыгны, кижилерниң боттарының күжү азы оларга хууда бажың-балгат тудуп алыр арганы берип тургаш, шиитпирлээриниң талалакчызы мен. Бир эвес нарын эвес бажыңнар төлевилелдерин чогаадып, ону тарадып, бажың тудуп алыр дээн күзелдиг кижилерни тудуг материалы-биле хандырып, бажыңны боттары тудуп алыр арганы бээр болза, бажың дугайында айтырыг дүрген шиитпирлеттинер, кодээге кижилер быжыглаттынар деп бодаар мен.

Кылдынып турар ажылдар

Хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерниң саны Тоора-Хем суурга 1987 чылда илдеңи-биле көвүдээн. Ол чылын 42 кижи бажың тудуп алыры-биле күрүнеден чээли алыр дээш билдиришкин кииргеи. Күрүнениң Тожу районга үндүрүп берген чээли акшазының эвээш болганы-биле кижи бүрүзүнге 3 муң рубльди чегдирген. Бажыңның тавааң салып, ханазын тудуп эгелээринге ол четчир. Ооң соонда тудуп алган бажыңын кижилер ара кааптар эвес, албан доозар апаар болгай. Сөөлгү чылдарда чамдык кижилер немелде чээлини алганнар. Чээлини кижилерниң ажылдап турар организацияларын болгаш бүдүрүлгелерин таварыштыр берип турар. Чээли эгидиишкининиң бухгалтерия чорудуп, чээли алыкчызының билдиришкини-биле ооң ажылдап алган шалыңындан ай санында доктааткан хууну Ажаалга банкызының салбырынче шилчидип турар. Чээли эгидиишкинин ынчаар организацияларда чээли алыкчызының бодунга, Ажаалга банкызының Тожуда район салбырының ажылынга-даа эптиг.

А. Т. Жданович, Ажаалга банкызының Тожу район салбырының чээли талазы-биле инспектору.

— Бажың тудуп алыры-биле азы өске ажыл-херээн бүдүрүп алыры-биле күрүнеден чээли алыр дээш билдиришкиннерни хамаатылар үргүлчү киирип турарлар. Сөөлгү чылдарда кижилерниң билдиришкин киирип, чээли алыр деп турар сорулгазы колдуунда бажың тудуп алыры боор чүве-дир. Эрткен 1989 чылда 18 кижи чээлини бажың тудары-биле алдылар. Кижи бүрүзүнге 5-3 муң рубль кылдыр үлей бергилээн. Четчир шаа-биле. Хереглекчилерниң алыксааны чээли түңүн берип шыдавас-тыр бис. Чүге дээрге ССРЭ-ниң Ажаалга банкызы чээлиге бээр акша-хөреңгини бистиң республикага дыка эвээшти үндүрүп берип турар. Чуртта экономиктиг байдалдың нарыыдааны база кончуг. Бир эвес кымнар чээлини чүү хирени алды дээр болза, дараазында кижилерни адап болур мен. Эрткен чылын 3 муң рубльди Андрей Плохута, 2 муң рубльди Ольга Беренцева алдылар. Бажың тудуп алыры-биле күрүнеден чээли алыр деп турар кижилерниң саны 16 хире. Эрткен чылын ниитизи-биле 84 муң рубльдиң чээлизин бистиң салбыр дамчыштыр чонга берген. Бир эвес билдиришкин киирген кижилерниң дилээн шуптузун күүсеткен болза, чээлиниң түңү оон-даа хөй турар ийик. Бо чылын база хереглекчилерниң чагыын шуптузун күүседип шыдавас боор бис. 100 муң рубльди 1990 чылда бээрин чагаан бис. Билдиришкин кирген кижилерниң алыр дээн акша-төгериниң түңүн шуптузун санаар болза, 150 муң хире рубль херек. Ынчангаш чагыгны бо чылын шуптузун күүседир дизе, ам-даа 50 муң рубльди немей дилээр апаар-дыр бис. Ол-даа канчаар, оода 100 муң рубльди канчап. ап алыр чоор деп бодап турар бис. Ооң чеден хуузун бажың тудуп алыр дээн кижилерге бээр бис. Чагааныыс акшаны бээр-бербезин ам-даа билдинмес.

Хереглекчилерниң алганы чээлиниң эгидиишкини багай эвес чоруп турар. Аңаа оларның ажылдап турары организацияларының бухгалтериялары бисче дузалажып келди. Үезин эрттирер болза, чээли алган кижилерниң боттарынга база кагылгалыг болгай. Эгидер акшазы хөөлени бээр. Салбырның ажылдакчылары база оларның-биле үргүлчү ужуражып, сагындырып, кижилер чээлизин ой-шаанда эгитсин дээш ажылдап турар бис.

Акша-хөреңги, алыс түңнелдер

Бо чылын Тожунуң чурттакчылары ниитизи-биле күрүнеден чээлини шуптузу ап шыдавастар. Оларның чагыы база катап күүсеттинмес. ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының Тыва республика эргелели Тываның ажылчы чоннарынга бээри-биле 12 миллион рубльди бээрин дилээн, а херек кырында үндүрүп бергени 1,5 миллион рубль.

Бөгүн бажың алырының ээлчээнде Тоора-Хем кодээ Совединиң күүсекчи комитединде 140 кижи турар. Оларның чамдыызы хууда бажыңнарны тудуп ап турар. Ниитизи-биле 82 өг-бүле. Эрткен чылын 22 өг-бүле бажыңнарын тудуп дооскаш, кирип олуруп алган. Организацияларның болгаш бүдүрүлге черлериниң шугуму-биле туттунуп турар бажыңнар база бар болган. Чижээлээрге, эрткен чылын ийи аал иштинде чурттаар 14 бажыңны ажыглалга киирген. Ол дээрге 28 квартира-дыр. Бир эвес Тоора-Хем суурга чурттталга тудуунуң темпизи бо хире турар болза, бөгүн ээлчегде турар кижилер 2000 чылга чедир бажыңнар-биле бүрүн хандыртына бээр чадавас. Ынчалза-даа суурнуң чурттакчы чону чыл эрткен тудум-на көвүдеп орарын утпас херек. Аныяк-өскен өгленир, оларга чурттаар оран-сава херек апаар. Ажы-төлүнүң келир үеде амыдырал-чурттталгазын бодап, оларга бажың-балгат тудуп бээр дээш кызыдып турар кижилер база бар. Ындыг кижилерни деткиири чугула. Олар база чоокку чылдарда чурттталга шөлү-биле чонну хандырарының айтырыын шиитпирлээринге чаа чүүлдү киирип турарлары ол. Боттарының акша-хөреңгизи, күжү-биле ажы-төлүнге бажың тудуп бээрин чөпшээрээр херек. Алызы барып, чурттталга шөлү-биле чонну хандырар ажылга оларның бөгүнгү эгелээшкини черле дөгүм болур.

Хууда бажыңнар тудуу Тоора-Хемниң Ногаан база Май 1 аттыг кудумчуларында чоруп турар. Ногаан кудумчуда бажыңнарның шуптузунуң тудуг материалдары белеткеттинген азы белеткеп турар. хөй кезиниң тавааң салдынган. Тускай төлевилел-биле туттунмайн-даа турар болза, участоктарны тускайлап бергени, бажыңнарны ында тудуп турары кодээге кижиниң чурттталгазының байдалын, ооң үениң байдалы-биле өскерилгенин база кичээңгейге алганы илдеи. Өг-бүле бүрүзүнге 15 чүс-чүк участокту тускайлап берген. Аңаа бажыңны, мал кажааларын, чунар-бажыңны дээш чугула херек өске-даа тудугларны тудуп ап болур. Огородка картофельди болгаш өске ногаа аймаан тарыыр, оон дүжүттү алыр. Мал-маганны, куш аймаан азырап болур. Кодээге ажылчы кижи эът, сүт, ногаа дээш өске-даа продуктулар аймаа-биле бодунуң өг-бүлезин хандырып, артыкшылдыг продуктуларны дөгүл-төрелдеринге, таныш-көрүжүнге берип, магазиннерге дужаап-даа болур ышкажыл. Бир бажыңның херээжен ээзи пенсияже үнген болгаш, аал иштиниң ажыл-агыйын колдуунда чааскаан кылып турар. Эрткен чайын теплицазынга өстүрген ногаазының артыкшылдыын дужаагаш, 1200 рубльди алган. Бажың чанының ажыл-агыйының дузазы ол-дур.

Тожунуң суурларынга чорааш, мындыг чүүлдү эскерип болур. Мал-маганны, огородту колдуунда хууда бажыңныг кижилер азырап өстүрүп турар. Районнуң чонуң аъш-чем аймаа-биле хандырарынга олар көскү улуг киирип келгеннер. Ону дараазында чижек бадыткаар. Кооперацияның Тожуда аңныыр-тывыш ажыл-агыйы 1989 чылда чурттакчы чондан 40 тонна эът садып алыр планныг тургаш, 80 тонннаны садып алган. Ниитиниң чемненилге черлеринге, уруглар садтарынга, интернаттарның столоваяларынга киирип турар эъттиң хөй кезии хуузунда бажыңныг, хуузунда ажыл-агыйлыг кижилерниң күрүнеге саткан эъди. Хууда бажың дээрге бодунуң ээзин ажыл-агыйжы чорукка өөредир, чаңчыктырар дизе хөөредиг эвес-тир. Бир эвес күрүне бажыңында орар кижи мал-маган кажаазы, теплица тудар дээн болза, бо бажыңга мен ур чурттаар мен бе, алызы барып ооң меңээ ажык-дужуу кандыг боорул, меңээ оруулгалыг боор бе, оруулганы чарыгдалдар ажа бербес бе деп боданыр. А хууда бажыңныг кижиниң бажыңга ындыг ладагалзаашкынныг бодал белен кирбес, ол бүгү ооң хууда өнчүзү болуп артып каар, орай-даа, эрте-даа бол, оруулганы бээр деп билир. Шупту чүве ооң бодунуң ажыл-агыйжы чоруундан хамааржыр.

Төлевилелдер, чаагайжыдылга дугайында

Хууда бажыңнар тудуп турар Ногаан, Май 1 аттыг кудумчуларны делгем кылдыр кылган. Шөйүнду ыңкаш чиңге кудумчуларның херээ чок, машина-балгат көвүдээн шагда кудумчулар делгем болур болза эки деп кижилер санап турар. Машиналар маңнаар, кижилер кылаштаар оруктарны алызы барып асфальтылаарын планнаан. Машина оруу биле бажыңнар аразынга ыяш аймаан олуртуп алыр деп, чаа кудумчунуң чурттакчылары бодап турар. Ынчан довураксоозун эвээш, агаар арыг, кудумчунуң хевири көрүштүг, чараш боор.

Хууда бажыңнарның төлевилелдерин чогаадып, оларны чон-биле чугаалажып көрүп, тарадырының дугайында чугаа сөөлгү чылдарда чоруп келген. Кодээниң чурттакчыларының сеткилинге таарыжыр төлевилелдер бар бе, оларны чон билир бе, кижилерниң сеткилинге олар таарышкан бе деп чүвени чүгле Тожуга эвес, а өске-даа районнарның чурттакчыларындан, чамдык кодээ Советтерниң күүскомнарының даргаларындан сонуургаарга, кодээ кижилериниң сеткилинге таарышкан төлевилелдер чок боор. Ийи-чаңгыс төлевилелдер бар-даа болза, ол төлевилелдер ёзугаар бажың тудары дыка нарын. ындыг төлевилелдерни өртээ аар. Бо шагда организация бүрүзү бот-орулга-чарылгаже шилчээн чүве болганда, төлевилелдерни база тускай чагыг ёзугаар, өртек-үнезин ап тургаш, чогаадыр апарган. Ынчангаш хууда бажың тудуп алыр дээн кижилер төлевилелди кара угаан-биле чогаадып, тудуп алган бажыңы көрүштүг, чурттаарынга, хууда ажыл-агый тударынга эптиг кылдыр боттарының сеткилинге таарышканы-биле тудуп ап турарлар. Чамдык кижилерниң тудуп алган бажыңнары төлевилел ёзугаар туткан бажыңнардан эки, чараш боору чажыт эвес болгай. Тоора-Хем суурнуң Ногаан, Май 1 аттыг кудумчуларынга ындыг бажыңнар база тыптып-ла кээр боор.

Кым хууда бажыңныг апарганыл?

Ам бажың тудуп ап турар кижилерниң боттары-биле номчукчуну таныштырар үе келген боор. Хууда бажың тудуп ап турарларның хөй кезии орус эштер. Тывалар сөөлгү ийи чылда бажың тудуп эгелээннер. Оларның саны немежип олурар. Чижээ, Николай Кол бажыңны каш чыл бурунгаар тудуп алган. Сепелге-тудуг эргелелиниң мастери Каң-оол Кол бо чылын бажыңының тудуун доозуп, кирип алыр чадавас. Николай Хараачыга, Танаа Түлүш дээш кезек эштер бажыңнарын тудуп турарлар.

Танаа Айыжыевич Түлүш хууда бажыңын Ногаан аттыг кудумчунуң эң бажында тудуп турар. Февраль айның чылыш дээн хүннериниң бирээзинде Ногаан кудумчузунга чеде бээривиске, Танаа Айыжыевич оглу Александр-биле кады соңгаларның рамаларын суп, оларны таарыштырган турлар. Александр—Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи. Кышкы дыштаныылга үезинде чаңып келгеш, ачазынга дузалажып турганы ол. Хууда бажың тударга, ада-иезиниң аайы-биле аныяк-өскен ажылга өөренир, чаңчыгар деп чүвениң чижээ ол. Бир эвес ачазы күрүне бажыңы тудуп турган болза, оглунуң ачазынга дузалажып чеде бээри кандыг-ла болду.

Бажыңның тудуун Танаа Айыжыевич доозар чыгаан кижи чорду. Келир күстен бээр чайлыг кирип олуруп-ла алыр хире. Ынчалза-даа кылыр ажыл ам-даа хөй. Бажыңның хериминиң эжиктерин кылыр, огородту кажаалаар, мал-маган кажаазы тудар дээш...

Танаа Айыжыевичиниң эртем-билии башкы кижи. Башкылап чораан. Амгы үеде пенсияда.

Ооң чугаазы:

— Кижилерге хууда бажың тудуп алыр арганы берип турары эки-дир. Мен күрүнеден 5 муң рубль чээлини алдым. Тудуг материалдары садып алырынга үзе-тура чедер чүве чорду. Белен тудуг материалдары садып алган кижи мен. Тоора-Хемде бүдүрүлгелер боттарының ажылчыннарынга дузалажып турар. Тайгадан бадырган ыяжын-даа дилдирип бээр. Тудуг материалдарын чиигеткен өртек-биле садып турар-дыр. Боттарының ажылчыннарынга дузалажып турары эки-дир. Бүдүрүлге черлеринде ажылдавайн турар кижилерге берге-дир. Оларга кайы бүдүрүлге чери чиигеткен өртек-биле тудуг материалдары садар боор. Кижи боду шимчевес болза, дузалап кээр чер чок. Хууда бажың тудуп турар кижилерге тудуг материалдарын чиигеткен өртек-биле садар талазы-биле хемчеглерни күрүнениң талазындан ап чорудар болза чугула деп бодаар мен. Оон башка чурттталга тудуунуң айтырыгларын чүгле күрүнениң күжү-биле шиитпирлеп шыдавас бис. Эң ылаңгыя кодээге чонну чурттталга шөлү-биле хандырарын ооң бодунуң күжү-биле боттандырар херек. Амгы үеде бо талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер карышкак боор-дур. Хууда бажыңнарны боттарыңар тудунар деп кыйгырып турар тирезинде, ол-ла өйде тудуг материалдарының өртээн улгаттырып турар-дыр. Мен бодаарымга, бир эвес кайы-бир кижи бажың тудуп алыр күзелдиг, ону бадыткап турар документилерлиг болза, тудуг материалдарын чиигеткен өртек-биле садар херек.

Өртээ аар-даа болза, тудуг материалдарын эвээшти садып турар. Меңээ дилдирген тудуг материалдары ам-даа херек. Чедишпес-тир. Чижээлээрге, меңээ верандада ханазын шыварынга 30 ама кургаг штукатура херек. Шил, шифер дээн хевирлиг тудуг материалдарын база кижилер тыппас-тыр.

Чон шимчеп үнген-дир. Аңаа дузалажыр херек. Шаптыктап турар чүүлдерни эде көөр.

Танаа Айыжыевичиниң чугаазы шын. Хууда бажыңнар, дачалар тудуп алыр дээн кижилерниң шимчээшкини калбарып орар. Ол дээрге хөй материалдыг чарыгдалдарны хереглээр берге ажыл-дыр. Бир эвес хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерниң шимчээшкинин ылап-ла деткиир дизе, тудуг материалдары садып алырының талазы-биле чиигелделерни оларга бээр херек. Нити күрүне масштавынга ону шиитпирлээр берге-даа болза, чер-черлерге ону боттандырып болурунуң аргалары бар. Тус черниң үдүртукчуларының тывынгыр, ажыл-агыйжы чоруундан база ол хамааржыр.

Кооперацияның Тожуда аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору Александр Тронин:

— Чонга ачы-дуза чедирериниң талазы-биле ажылдарны аңныыр-тывыш ажыл-агыйында чорудуп турар бис. Эвээш-биче-даа хемчээлдиг болза, ону кылып болурунуң чамдык аргалары бисте бар. Биске колдуунда тайгада кезип алган ыяжын сөөртүп бадырар техника бээрин, ону тудуг материалдары кылдыр дилдирип бээрин дилээн чагыглар Тоора-Хем, Салдам суурларының чурттакчыларындан кирип турар. Чагыгларның шуптузун күүседип шыдавас-тыр бис. Чүге дээрге боттарывыстың бүдүрүлге планнарывыс база бар болгай. Ынчалза-даа чагыг киирген кижилерге дузалаарын кызып турар бис. Чижээлээрге, эрткен чылын чурттакчы чонга 6 муң рубльдиң ачы-дузазын чедирдивис. Ооң 4 муң рубль хирези хууда бажың тудуп турар улуска ачы-дуза чедиргени. Чүгле тудугнуң дилиг материалдарын безин 224 кубометр хирени дилдирип бердивис. 1 кубометр ыяшты ажыл-агыйның пилорамазынга дилдирерге, ортумаа-биле 17 руб 78 көпеек төлээр. Бо-даа болза, бистиң ынчаар ачы-дуза чедиргенивис чагыкчыларның чарыгдалдарын эвээжедип турар. Ажыл-агыйның материал-техниктиг баазазы быжыккан тудум, чурттакчы чонга, эң ылаңгыя хууда бажың тудуп турар кижилерге, ачы-дуза чедирериниң хемчээлин улгаттырар бис.

• • •

«Тыва АССР-ге 2000 чылга чедир чурттталга тудуунуң программазының («Чурттаар оран-бажың—2000») дугайында» республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың сентябрь 30-де хүлээп алган доктаалын күүседир талазы-биле хемчеглерни улус депутаттарының Тожу район Соведи ажылдап кылган.

Хууда бажыңнар тудуп алыр дээн кижилерге акша-хөреңги болгаш материалдыг дуза чедирер сорулга-биле ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының Тожуда салбырының шугуму-биле 1988 чылда 205 муң рубльди хамаатыларга чээлиге берген. Ол акша-хөреңги-биле 523 дөрбелчин метр чурттталга шөлүн туткан. Районнуң шупту кодээ Советтеринде хууда бажың тудары-биле күрүнеден чээли алыр дээн азы алган кижилерни учётка алган. Азас кодээ Совединде 8 кижи 36 муң рубльдиң чээлизин алган. 1989 чылдың төнчүзүнге чедир үш кижи бажыңнарын тудуп алган, арткан кижилер тудуп турар. Тудуг ыяжын тайгадан сөөртүп бадырар, ону дөрбелчин чудуктар, манза кылдыр дилдирериңге «Тоора-Хем» совхоз дузаны көргүзүп келген. Ий кодээ Совединде бажың тудуп алыр күзелдиг кижилер 55 муң рубльдиң чээлизин алган. Оларның иштинде 4 кижи бажыңнарын тудуп алган.

Хууда бажыңнар тудар күзелдиг кижилерниң саны көвүдеп-даа турар болза, оларга шаптыктыг болуп турар чүүлдер бар. 1989 чылда күрүнеден чээли бээри дыка эвээжээн. Эң ылаңгыя совхозтарның экономиктиг күш-шыдалы кошкак болгаш, ажылчыннарының алган чээлизин дедир эгидип болурунга байдалды тургузуп шыдавайн турар. Совхозтарның ажылчыннары чамдык айларда шалыңын безин албайн баар таварылгалар тургулаан. Ооң түңнелинде 1989 чылда «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыннары 5 муң рубльдиң чээлизин, а «Май 1» совхозтуң ажылчыннары күрүнеден чээли албааннар.

Тудуг материалдарын магазиннерде эвээш садып турар. Янзы-бүрү хемчээлдиг кадаглары, шифер, соңга шили садып алыры берге. Тываның хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Хонук-оол Тожу районга үндүрүп берген тудуг материалдары садыг баазазында бар, хууда бажың тудуп турар кижилерни херек материалдар-биле хандырып болур бис, ону Тожуже сөөртүп ажырарының хемчеглерин алыр херек деп чугаалааш, бо талазы-биле Улуг-Хем пароходствозунуң Кызылда район эргелели дээш Тожуже чүък сөөртүп ажырып турар агаар, автотранспорт ажыл-агыйлары кызымак ажылдаар ужурлуг деп демдеглээн. Чижээлээрге, Тожуже чылда 2500 тонна цементини сөөртүп чедирип, садар ужурлуг. Эрткен чылын чүгле 41 тоннаны сөөртүп ажырган. Ону сатканының тодаргай учёду чок. 41 тонна цементиниң 2,6 тонназы саттынган, артканы канчап барганыл? Тожу районнуң хереглекчилер ниитилели бодунуң тудугларынга ажыглап, садып алыкчыларга чедирбээн бе?

Район иштиниң курлавырын база чедир ажыглавайн келген. Туулбуну Тожуга чүге бүдүрүп болбазыл? Улуг эвес районнуң хереглелинге четчир туулбуну бүдүрүп болурунуң аргазы ында бар. Ыяш кезип, ону болбаазырадып турар бүдүрүлге черлери боттарының күчүзүн улгаттырбайн, тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрериниң, оларны чонга чиигелделиг азы дугурушкан өртек-биле садарының хемчээлин шоолуг улгаттырбайн келген.

Хууда бажың тудуп алынсаан кижилерниң саны көвүдеп орар. Бо шимчээшкинге чон бүзүрээзин, бажың тудуп эгелээрге, дузалаар чүве-дир эвеспе деп чүүлдү көрзүн дээш бар аргаларны ажыглап тургаш, бүгү талазы-биле дузаны көргүзер херек.

ЧУРУКТАРДА: хууда бажыңнар туттунуп турар Ногаан кудумчунуң бөгүнгү хевири; Т. А. Түлүш ажыл үезинде; ооң тудуп турары бажыңы.

Арыныы «Шынның» корреспондентизи Шаңгыр-оол МОНГУШ белеткээн. Авторнуң тырттырган фото-чуруктары.

АТЕИЗМЧЕ ЧАА КӨРҮШ ХЕРЕК

Шажынга хамаарыштыр ленинчи принциптерже эглип, кижиниң чүдүүр-чүдүвес эргелерин камгалап, партия болгаш чазак хүрээ-хиитке, чүдүлгелиг кижилерге хамаарылгазын үндезинни-биле өскертип турар. Ленин шажынга хамаарыштыр күш дөгээринге, чагырып дужаарынга удур турган. Хүрээниң күрүнеден аңгыланганы дээрге ооң ниитилелден адырылганы эвес. Чүдүлгелиг кижилер дээрге бистиң совет кижилеривис. Оларның чамдыызы бистиң үежилеривис, оларны ниитилел чорудулгаларындан канчап-даа аңгылап шыдавас бис. Бистиң ниитилелдиң социал-политиктиг айтырыгларын, тайбың дээш, экология дээш демиселди, мөзү-шынар кижизидилгезин, өг-бүлени быжыглаарының айтырыын чүдүлгелиг кижилерниң база атеистерниң күжүн кадып турган, демнежип шиитпирлээринде багай чүве чок. Материалистер болгаш чүдүлгелиг кижилер кады чурттап турар ниитилелге эде тургустуушкунну чүгле күштерин каттыштырганш чорудуп болур.

«Коммунист» сеткүүлде мынчаар бижээн: «Чүдүлгелиг кижилерниң пропагандалап турары гуманизм, ынакшылче, мөзү-шынар сайзыралынче кыйгырган идеалдарынга каразыыр, ону хүлээп көрбес хамаарылганы соксадыр болза эки. Чүгле хүндүткелдиг хамаарылга кижи бүрүзүнүң салым-чолунга киржилге, чоок кижилеринге дузалаарынга белен медерелдиг хамаарылганы оттурар. Янзы-бүрү шажын-чүдүлгелиг миллион санныг чүдүлгелиг кижилер төөгүнүң чаржыныг чазы эвес, амыдыралда боттуг чүүл».

Руська шажынны хүлээп алгачының 1000 чылынга турасааткан байырлалдар, М. С. Горбачевтуң патриарх Пимен-биле ужуражылыышкыны, чүдүлге бажыңнарының ажыттынып, шажын ажылдакчыларын улусчу депутат кылдыр соңгуп турары база боттуг амыдырал.

Бистиң корреспондентивис СЭКП обкомунуң харыысалгалыг ажылдакчызы Юрий Степанович Лицкевичиден интервью алган.

Юрий Степанович, шажынга хамаарылганы чаарты көрүп турар-дыр. Атеистиг кижизидилге амгы байдалда кандыг болур ужурлугул? Ооң туружу кудулаан бе?

— Чок. Борта мындыг чүүлдү утпаза эки: бир талазында, шажын үзел-бодал болганда, марксичи идеология ооң-биле демиселди амдаа чорудар апаар. чонну төөредип турар талазынга кандыг-даа дужуп бериишкин турбас ужурлуг. Кажан хүрээ-хииттиң ниитилелдиң бир херек кырында бар кезээ кылдыр көөр болза, өске херек. Ынчалза-даа бир адырының чорулдаалерин өскезинче чая кагбас болза эки.

Ийиде, СЭКП-ниң XXVII съездизинге, Бүгү-эвилелдиң XIX партия конференциязынга бо ажылдың чугулазын онзалап айыткан. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазында ону база тодараткан: «Бодунуң үзел-бодал туружундан ойталавайн, партия атеистер биле чүдүлгелиг чон аразында диалогту харылдыр, кижилер аразында билчилгеге үлүүн киирбишаан, шупту хүрээлер хоойлуда айытканын ёзугаар хостуг ажылдаар ыдыг шугумну уламчылаар».

Атеизмниң ажык чогуун дугайында чугаа турбас ужурлуг. Атеизмниң болгаш атеистиг кижизидилгениң мурнунда туруп турар сорулгаларны эде көөрү негеттинип турар. Атеизмге чаа көрүш херек. Ооң чүгле арга-хевирлерин өскертири четпес, хүрээ-хиитке, чүдүлгелиг кижилерге хамаарылганы чаартыры чугула.

Хүрээ-хииттиң туружу быжыгып, ооң салдары чүгле чүдүлгелиг кижилерге эвес, шажынны соңуурган турарларга база чедип калбарап болза, идей-кижизидилгелиг ажыл нарын апаары чугаажок. Борта кужениишкин, чүткүл база дем херек. Мооң мурнунда атеистиг пропаганда артык талаларны ап турган, ам бодалдарны хостуг чугаалаар, туруштар үскүлежип кээр байдалдарда эртем атеизми догматизмден ушпуннгаш, чаа аргаларны дилеп тывар ужурлуг. Ылангыя школага база дээди өөредилге черинге үзел-бодал хевирлээр аргаларны [illegible] биле ажыглаары негеттинип турар.

Шажын хамык-ла социал, мораль, өске-даа айтырыгларны шиитпирлеп болур чаңгыс чүүл деп көре бээри база шын эвес. Ниитилел хөгжүлдезиниң чамдык үе-чадазында шажын тергиидеп турзажок, ол үени кижи төрелгетенниң «алдын үези» деп адаары берге.

— Ооң черле кандыг-даа болза ниитилел хөгжүлдезинге, угаан-бодалга, культурага чедирип турар салдары бар деп бодалга сиденниң хамаарылгаңар кандыгыл?

— Эки салдар чедирип турганын моон мурнунда үелерге-даа демдеглеп турган. Ниитилел хөгжүлдезиниң чамдык үе-чадазынга ол эки чүүлдерин кылганын кым-даа билир. Ынчалза-даа эң кол рольду эвес, деткимчени көргүзүп келген. Бөгүн шажын эки чүүл бе азы багай чүүл бе дээрзин кым-даа чаңгыс аай харылап шыдавас. Чүге дизе ол ийи аңгы салдарлыг. Бир талазында, угаан-бодал культуразының сайзыраарынга идиг берип келген, ынчалза-даа ону чамдыкта моондактап-даа турган, чонну ада-чуртун камгалаарынче кыйгырып, чамдыкта өлүрүүшкүнче чорудуп-даа турган, бижик-билигни нептередип тургаш, ол-ла чоннуң чыдып каарынга салдарлыг болуп-даа келген.

Культураның хөгжүүрүнге дузалаан дээр болза, кандыг культура деп айтыртына бээр. Чоннуң культуразы бе? Ынчаарга ол бүгү чурттаарга кайы-даа шагда хүрээ барчокта-даа хөгжүп келген. Хүрээ ооң сайзыраарынга үндезин болган дээр болза шын эвес, ол харын культура-биле демисежип чораан. Улусчу оюннар, байырлалдар база ооң хамаарылга чок. Шажынчы культураны тиилеп турган үелер турган.

— Улусчу чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарны шажынчы чаңчылдардан ылгап билири чугула ышкажыл?

— Ийе. Тыва чоннуң бурунгу чаңчылдары амыдыралдан үнген. Шажын чонталаа, чоп тайгазынга, черинге, аржаанынга мөгейип, бойдусчу камнап чораан. Бойдусбиле бодунуң хамаарылгазын медерел билген кижи ону алган, дириг организм кылдыр билип чораан.

Чоннуң ол экологтуг билиичилерин шажынчы дээш сагыыры хоруп турбаан чүве болза, бойдуска хумагалыг кылдыр салгалды кижилеринге дыка ажыктыг турар ийик. Улусчу чаңчылдарны безин шажынга шамнааш, хоруп турган болгай. Амыдыралга үндезилеттинген чаңчылдарны кижизидилгениң херээнге ажыглаар сорулга салдынып турар болгай.

Бо бүгүнү чонга чедиргир кылдыр тайылбырлаары негеттинип турар. Кайда шажынчы, кайда чонну чаңчыл дээрзин эртем ёзузу-биле ылгаар үе келген.

— Мөзү-шынарның кудулааны шажынны тооваспааның болгаш [illegible] [illegible] сиден бе?

— Баштай көөрге, харын [illegible] сагынтырап. Мен [illegible], [illegible] улус өөредилгезиниң системазынга. Мөзү-шынар культуразынга [illegible] эгелеп [illegible]. Школаны ап көрээл. Математика [illegible] хөй, [illegible] айтырыглар [illegible] болур турар.

— Сарыг шажын ниитилелди бирүткеттинген, [illegible] хүрээ [illegible] тургустунуп турар. [illegible] [illegible] деп бодалдар үндезинниг бе?

— [illegible] [illegible] принциптерин [illegible], шажын [illegible] [illegible] деп [illegible]. [illegible] коммунист [illegible] сорулгазы — материалистиг көрүштерни пропагандалаары. Ынчалза-даа кижилерниң Конституцияда көргүнгеп чүдүүр-чүдүвес эргелеринге хүндүткелдиг болуп, тайылбыр ажылының дээштиг аргаларын дилеп тывары — бөгүнгү чугула сорулга.

Шажын организацияларын бирүткээриниң тускай дүрүмнери бар. Ол айтырыгны шиитпирлээрге, партия организацияларындан чөпшээрел албас эвес. Чүдүлгелиг кижилер-биле ажылды партия организациялары чугула документилерге үндезилеп чорудары чугаажок.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарынга 1990 чылдың апрель 22-де болур катап соңгулдаларынга бүрүткеттинген улус депутаттарынга кандидаттарның ДАҢЗЫЗЫ

№ 2 соңгулда округу
Миткин Николай Федосеевич, 1944 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тыва электри четкилериниң чүрүкчүзү, Кызыл хоорай.

№ 4 соңгулда округу
Назаркин Александр Александрович, 1956 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тыва электри четкилериниң электромонтер-каңнакчызы, Кызыл хоорай.

№ 5 соңгулда округу
Туревич Владимир Васильевич, 1949 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Кызыл ТЭС-тиң турбина салбырының улуг машинизи, Кызыл хоорай.

№ 6 соңгулда округу
Потылицин Владимир Михайлович, 1947 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 11 соңгулда округу
Тарлецкий Юрий Константинович, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл» уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң директору, Кызыл хоорай.

№ 19 соңгулда округу
Первухина Тамара Ивановна, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезиниң кол эмчизиниң экспертиза талазыбиле оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 21 соңгулда округу
Лавриченко Виктор Иванович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, СЭКП Кызыл хоорkomунуң идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 23 соңгулда округу
Березин Вадим Викторович, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ХИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай.

№ 24 соңгулда округу
Мачанников Виктор Георгиевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы, Кызыл хоорай.

№ 32 соңгулда округу
Соян Өлзеймаа Кууларовна, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республика эмнелгезиниң кадыкшылга салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 33 соңгулда округу
Цахновский Игорь Владимирович, 1965 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, «Тыва тудуг» ДТК-ның «Кызыл үлетпүр тудуг» тудуг эргелелиниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Черкашина Елена Викторовна, 1957 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республиканың ном садыының № 2 магазининиң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Горячков Алексей Николаевич, 1963 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 34 соңгулда округу
Жиц Михаил Маркович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың шериг комиссариадынга шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 38 соңгулда округу
Абрамова Валентина Яковлевна, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың ном садыының директору, Кызыл хоорай.

Южаков Иван Петрович, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, пассажир АТБ-зинде чолаачы, Кызыл хоорай.

№ 41 соңгулда округу
Ооржак Андрей Болуставич, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, пассажир АТБ-зинде слесарь, Кызыл хоорай.

Хуснутдинова Серафима Ивановна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, «Саян» универмагта тос-[illegible] секциязының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 45 соңгулда округу
Маспын-оол Валентина Оюновна, 1950 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, хоорайның Кызыл Крест ниитилелиниң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 47 соңгулда округу
Иванов Сергей Юрьевич, 1962 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, «Тыва тудуг» ДТК-ның «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниң [illegible], Кызыл хоорай.

Сат Камиль Быжанович, 1956 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва тудуг» ДТК-ның «Кызыл үлетпүр тудуг» тудуг эргелелиниң [illegible], Кызыл хоорай.

Семенов Анатолий Владимирович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ХИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай.

№ 48 соңгулда округу
Ондар Чылгычы Чимит-Доржуевич, 1955 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң культура министри, Кызыл хоорай.

№ 49 соңгулда округу
Дарбаа Юрий Көк-оолович, 1963 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тываның аныяктары» солунунуң харыысалгалыг секретары, Кызыл хоорай.

Казачкова Раиса Анатольевна, 1958 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, ВЛКСМ обкомунуң херек эмгелекчизи, Кызыл хоорай.

Татаринцева Маргарита Петровна, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал секторунуң улуг эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 51 соңгулда округу
Банин Петр Иванович, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ИХМ-ниң өрт камгалалының килдизиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Баян Радислав Санаевич, 1964 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ВЛКСМ обкомунуң саң-хөө-ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Козлова Светлана Владимировна, 1933 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувинская правда» солунуң культура килдизиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 53 соңгулда округу
Ойдуп Александр Соянович, 1955 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва тудуг» ДТК-ның «Кызыл үлетпүр тудуг» тудуг эргелелиниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Султанова Ирина Николаевна, 1950 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, республиканың аныяк туристер станциязының директору, Кызыл хоорай.

Хлыбов Юрий Николаевич, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва агроүлетпүр эвилелдиң планнаашкын болгаш социал-экономиктиг хөгжүлде килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 55 соңгулда округу
Иванов Валерий Яковлевич, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, аъш-чем садыының административ ажыл-агый килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 56 соңгулда округу
Ондар Майя Оюновна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тувашвейобувьбыттың» каттышкан профэвилел комитединиң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 57 соңгулда округу
Килина Надежда Леонидовна, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, аъш-чем садыының № 9 садыг салбырының директору, Кызыл хоорай.

Ялаков Киям Шейхутдинович, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва эът, сүт, аъш-чем үлетпүр» күрүне-кооператив каттыжылышкынның даргазы, Кызыл хоорай.

№ 60 соңгулда округу
Вишниченко Виктор Васильевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ХИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай.

Таспанчык Маңмаа Ламажаповна, 1940 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, аъш-чем садыының директорунуң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 64 соңгулда округу
Калашников Сергей Иванович, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның харылзаа белдиризиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Ооржак Маргарита Монгушевна, 1946 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, № 2 республика эмнелгезиниң терапевт-эмчизи, Кызыл хоорай.

№ 65 соңгулда округу
Паламарчук Валентин Афанасьевич, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, автосептелге заводунуң кол инженери, Кызыл хоорай.

Фадеев Валерий Константинович, 1948 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

№ 67 соңгулда округу
Пахомов Валерий Васильевич, 1957 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, ИХМ-ниң шеригжиткен, өрт-техниктиг кезээниң начальнигиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Дроздова Раиса Михайловна, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика типографиязының кол инженери, Кызыл хоорай.

№ 69 соңгулда округу
Бадра Игорь Иргитович, 1952 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, ВЛКСМ обкомунуң чанында республиканың аныяктарының «Дамырак»» каттыжылыышкынының директору, Кызыл хоорай.

№ 70 соңгулда округу
Калинина Людмила Артуровна, 1952 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тувафоторазнобыт» бүдүрүлге каттыжылыышкынының № 5 парикмахерскаязының мастери, Кызыл хоорай.

№ 71 соңгулда округу
Донгак Эрес-оол Арбатович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика эмнелгезиниң эмчи статистика салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 74 соңгулда округу
Колесник Майнур Шарафеевна, 1948 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тываның күрфилармониязының улуг экономизи, Кызыл хоорай.

Шавенков Анатолий Александрович, 1935 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайның юридиктиг консультациязында болчукчу, Кызыл хоорай.

№ 76 соңгулда округу
Оюн Светлана Монгушевна, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның харылзаа белдириниң чедирилге килдизиниң начальнигиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Өпей-оол Ульяна Павловна, 1954 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, ТДЛТЭШИ-ниң словарь секторунуң биче эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Сүрүн Светлана Салчаковна, 1944 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, Тываның күрфилармониязының артизи, Кызыл хоорай.

№ 79 соңгулда округу
Иванов Андрей Александрович, 1968 чылда төрүттүнген, ВЛКСМ кежигүнү, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

Сувандии Биче-Уруг Самдановна, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хомудалдар талазы-биле хүлээп алыр чериниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 83 соңгулда округу
Макаренко Владимир Николаевич, 1943 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, пассажир АТБ-зиниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Палкина Наталья Александровна, 1953 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның харылзаа белдириниң кадрлар талазы-биле инженери, Кызыл хоорай.

№ 85 соңгулда округу
Абращенко Василий Николаевич, 1948 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, «Тыва агроүлетпүр» эвилелдиң комплектация болгаш хандырылга, материалдыг балансылар килдизиниң кол инженери, Кызыл хоорай.

Ондар Марат-оол Идамович, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорайның ИХК-ның начальнигиниң политиктиг кезээниң талазы-биле оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 86 соңгулда округу
Ондар Кошкар-оол Доржуевич, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң саң министри, Кызыл хоорай.

Романченко Галина Ивановна, 1939 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, ИХМ-ниң поликлиниказының начальниги, Кызыл хоорай.

Тарачи Екатерина Мечековна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, № 5 «Детский мир» магазининиң товароведи, Кызыл хоорай.

№ 92 соңгулда округу
Оюн Маннай-оол Дендиоолович, 1935 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Шын» солунуң тускай корреспондентизи, Кызыл хоорай.

Солунам Манзыл Салчаковна, 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң улусчу контроль комитединиң инспектору, Кызыл хоорай.

№ 96 соңгулда округу
Гривин Александр Алексеевич, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тываның геология-шинчилел экспедициязының база бүдүн начальниги, Кызыл хоорай.

Товарищтай Светлана Васильевна, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, хоорайның харылзаа белдириниң камгалал цегиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Ховалыг Сарыг-оол Донгукович, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, РСФСР-ниң Сан-хөө министерствозунуң Тыва АССР талазы-биле КРЭ-зиниң кол контролёр-ревизору, Каа-Хем суур.

№ 114 соңгулда округу
Асочычев Валерий Андреевич, 1939 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тываавтотранс» каттыжылыышкынының партткомунуң секретары, Кызыл хоорай.

№ 117 соңгулда округу
Бершанский Иван Григорьевич, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хөгжүм-шии театрының директорунуң тудуглгезин күүседип турар, Кызыл хоорай.

Савын Бакмаа Салчаковна, 1946 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 2 божудулга бажыңының салбыр эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 119 соңгулда округу
Зотсаева Татьяна Ивановна, 1951 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хоорайның харылзаа белдириниң салбыр начальнигиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

Монгуш Сергей Дадар-оолович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, БАЛКЭ обкомунуң секретары, Кызыл хоорай.

Осердлов Евгений Леонидович, 1958 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва тудуг» ДТК-ның «Кызыл үлетпүр тудуг» ТЭ-ниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 123 соңгулда округу
Бавыбин Сергей Алексеевич, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың бажың тудар комбинадының бүдүрүлге-техниктиг четчелээшкин эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 124 соңгулда округу
Кислицина Раиса Алексеевна, 1947 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, автоорук техникумунуң эмчи пунктузунуң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 126 соңгулда округу
Слободчиков Юрий Петрович, 1941 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң юстиция министри, Кызыл хоорай.

№ 128 соңгулда округу
Самарин Борис Степанович, 1946 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ССРЭ-ниң Күрхандырылганың Тыва эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 129 соңгулда округу
Агапова Надежда Ивановна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранс» каттыжылыышкынының план-экономика килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Нугис Раиса Дмитриевна, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң киллис начальниги, Кызыл хоорай.

№ 132 соңгулда округу
Идам Маңчын Сеpенович, 1945 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва агроүлетпүр» эвилелдиң эртем база мурнакчы дуржулганы нептередир болгаш пропагандалаар талазы-биле килдизиниң кол экономизи, Кызыл хоорай.

№ 133 соңгулда округу
Сорокин Владимир Иванович, 1958 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелиниң дашчызы, Кызыл хоорай.

Ховалыг Людмила Байкараевна, 1950 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика эмнелгезиниң кол эмчизиниң эмчи экспертизазының талазы-биле оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 134 соңгулда округу
Зудилова Людмила Ивановна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, республика эмнелгезиниң урология салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 137 соңгулда округу
Амуров Владимир Геннадьевич, 1964 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, школалар аразының өөредилге-бүдүрүлге комбинадының кабинет эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Вольфсун Борис Вольфович, 1937 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының күрнемитединиң ниити килдизиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

Салчак Виктор Сатович, 1956 чылда төрүттүнген, «Тыва тудуг» ДТК-ның профэвилел даргазы, Кызыл хоорай.

№ 138 соңгулда округу
Куулар Вадим Комбуевич, 1961 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, Кызылдың бажың тудар комбинадының формовщиги, Кызыл хоорай.

Монгуш Эзир-оол Сумуянович, 1964 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хөгжүм-шии театрының артизи, Кызыл хоорай.

№ 141 соңгулда округу
Ширипей Валерий Николаевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республика эмнелгезиниң нейрохирургия салбырының эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 143 соңгулда округу
Деревянко Людмила Алексеевна, 1948 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва автотранс» каттыжылыышкынының чүък сөөртүр килдистиң начальнигиниң оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 148 соңгулда округу
Ондар Светлана Афанасьевна, 1937 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Кызыл Крест ниитилелиниң республика комитединиң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 152 соңгулда округу
Суслиюов Юрий Иванович, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ХИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай.

Шарахов Данов Оюнович, 1940 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Кызыл тудуг» эргелелиниң прорабы, Кызыл хоорай.

№ 153 соңгулда округу
Марачев Александр Ерминович, 1953 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 1, АТБ-ниң чолаачызы, Кызыл хоорай.

Маады Сергей Биче-оолович, 1948 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың санэпидстанциязының санитар килдизиниң эргелекчизи, Кызыл хоорай.

№ 156 соңгулда округу
Колодкина Людмила Алексеевна, 1937 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Тыва тудуг» ДТК-ның смета-керээ килдизиниң начальниги, Кызыл хоорай.

Куулар Виктор Шулууевич, 1957 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, хоорkүүскомнуң тудуг болгаш архитектура херектериниң талазы-биле килдизиниң архитектору, Кызыл хоорай.

Правосуд Анатолий Николаевич, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, республиканың шериг комиссариадында шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 157 соңгулда округу
Пивоваров Станислав Николаевич, 1965 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, «Спутник» АЧК-ның оргкомитет кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 158 соңгулда округу
Монгуш Артур Чимыйоолович, 1968 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

Оюн Галина Ямыранзаевна, 1954 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, «Тыва тудуг» ДТК-ның № 48 ТЭ-ниң бригадири, Кызыл хоорай.

№ 160 соңгулда округу
Хертек Василий Бапалаевич, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Агродузалал» кооперативтиң башкарыкчы юризи, Кызыл хоорай.

№ 161 соңгулда округу
Волобуев Олег Николаевич, 1952 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

Монгуш Алексей Кошкар-оолович, 1961 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Кызылдың бажың тудар комбинадының биче механизация участогунуң инженер-механиги, Кызыл хоорай.

Хомушку Галина Көк-ооловна, 1958 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, ТДЛТЭШИ-ниң словарь секторунуң биче эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 164 соңгулда округу
Абдрахманов Рафхат Абдуллович, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 166 соңгулда округу
Ооржак Амир Очурович, 1967 чылда төрүттүнген, БАЛКЭ кежигүнү, КПТИ-ниң Кызылда филиалының студентизи, Кызыл хоорай.

Шимит Дмитрий Болуннаевич, 1963 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, «Эвилел» клубтуң даргазы, Кызыл хоорай.

№ 167 соңгулда округу
Алехин Борис Игнатьевич, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва тудуг» ДТК-ның № 48 ТЭ-ниң начальниги, Кызыл хоорай.

№ 168 соңгулда округу
Зайцев Олег Дорофеевич, 1939 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, радиотелетөптүң участок начальниги, Кызыл хоорай.

№ 170 соңгулда округу
Дьяков Николай Борисович, 1947 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва автотранс» каттыжылыышкынының кол инженери, Кызыл хоорай.

Сорокин Вячеслав Викторович, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, Тыва АССР-ниң КАК-тың ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

№ 171 соңгулда округу
Монгуш Валентина Маңгеевна, 1958 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, № 9 школаның башкызы, Кызыл хоорай.

№ 176 соңгулда округу
Другченко Людмила Максимовна, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, чурт үлетпүрүнүн Кызылда тускай бүдүрүлгезиниң директору, Кызыл хоорай.

№ 180 соңгулда округу
Кыргыс Зоя Кыргысовна, 1945 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнүнге кандидат, ТДЛТЭШИ-ниң аас чогаал секторунуң улуг эртем ажылдакчызы, Кызыл хоорай.

Северновский Виталий Александрович, 1938 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү, Кызыл хоорай.

№ 182 соңгулда округу
Кара-Тонгут Вячеслав Маадыевич, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Тыва профэвилелдерниң область чөвүлелиниң спорт ниитилелиниң даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

Сандай-оол Евгений Уйнукоолович, БАЛКЭ кежигүнү, «Кара-Дилги» кооперативтиң даргазының оралакчызы, Кызыл хоорай.

№ 187 соңгулда округу
Киселев Михаил Николаевич, 1961 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, шериг албанныг, Кызыл хоорай.

№ 189 соңгулда округу
Салчак Наталья Мижитооловна, 1959 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Тыва агроүлетпүр» эвилелдиң күш-ажыл нормалар органнизастаар, шалың телевириниң болгаш көдээ ажылагыйга аренда хамаарылга килдизиниң башкарыкчы экономизи, Кызыл хоорай.

№ 192 соңгулда округу
Сарыглар Михаил Октаевич, 1954 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, ХИХК-ның участок инспектору, Кызыл хоорай.

№ 196 соңгулда округу
Алемасцев Юрий Александрович, 1949 чылда төрүттүнген, партия кежигүнү эвес, Культураның болгаш дыштанылга парыгының директору, Кызыл хоорай.

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле хоорайның соңгулда комиссиязы.

ШЫН-НА БИЖЭЭН-ДИР

1990 чылдың январь 30-де үнген № 25 «Шын» солунда дайынның хоочуну Ефим Курносенконуң «Тыва кижи малга коннчуг» деп бижээн чүүлүн номчудум. Түңнелинде «тыва эштерим бо дугайында чүү деп бодап турлар ирги» дээн болду.

Мен хуумда Ефим Курносенконуң бижээн чүүлүн сеткилимниң ханызындан чүүлтүгзүнүп деткидим. Четтиргенимни, өөрүшкүмнү илередип, байыр чедирер кижи-дир мен.

Тыва чоннуң ээлдек-эвилеңин, хүндүлээчелин, экииргээн бижээн. Тыва чон ол хире хүлээп ап, эш тыртып турда, орус тараачыннар база мындыг болбас аргажок. Ам-даа үе-черге өңнүктериvис-биле найыралдыг, ылгажыр чүве чок чурттап чор бис дээн. Улуг назылыг кижилер уттур,кагжыр б-ор бе.

Чаш малды азырап өстүрерде, тывалар айтып чорааны, орус тараачыннар чер ажылынга, тараа өстүрериңге дузалап, эптиг эдержип келгени чогум-на интернационалчы чорук-тур.

Тыва улустун төөгүзүн бижип тургаш, чамдык төөгүчүлер келергей түреңги амыдыралдыг, чүгле кижи дурзулуг амытаннар чыгы ылдыр көргүзүп турарлар. Ону номчуваан кижилер ховар боор. Ол ышкаш бистиң чамдык чогаалчыларывыс база.

Бистиң тыва чонувуста бир бактаан кижизин тамыже киир бактап, мактаан кижизин дээрже үндүр мактаар ийи-чаңгыс башкарыкчылар шаандан турган.

Чамдык орус эштерниң тыва улусту кулу неер чоруу бар. Оон-биле кады алыксак, чүве-ле болза эскел дээр кижилер харын-даа удуртукчу кижилерде безин бар.

Тыва улустуң амыдыралчурттаалгазын шын бижип турарынга чөпсүнер мен. Оон бижээн чүүлдерни четкир болгаш бузурээр-дир мен. Шыны-ла бижээн-дир.

Донгак ШАКТАР.

АНЫЯКТАР БИЛИП АЛЫРЫНГА ЭКИ

«Шын» солунга дайынның хоочуну Ефим Курносенконуң «Тыва улус малга коннчуг» деп материалын дыка соңуургап номчааш, эки-дир деп көрдүвүс. Ол материалды ол хевээр ийикпе азы немеп тургаш «Тувинская правда» болгаш «Молодежь Тувы» солуннарга парлаарының аргазы кандыг ирги? Амгы орус аныяктар болгаш алдан чылдарның эгезинден бээр Тывага көжүп чедип келген орус чон бистиң ол бижип турар төөгүвүстү эки билбес. Эң коргунчуг чүве—тыва аныяктарның билбези. Мал-маганныг, тодуг-догаа, ээлдек чурумнуг чораан дээрзин тайылбырлаары чугула хире.

Март КЫРЛЫГ-КАРАЧЫН, Севээн КАРАС-ТААНЫҢ, Тараа АРАПЧЫТТЫҢ өг-бүлелери, Шагаан-Арыг хоорай.

Аяк шайны аартап ора...

ХЕРЭЭЖЕННИ КАМНАП ЧОРГАР

Кежик-чолдуг амыдырал чаякчызы
Херээжен боон төрүттүнген — аксым-кежиң.
Кээргээчел, чымчак, чылыг чүректигни —
Херээженни алдаржыткан ыры төнмес...
Кайгал эрлер меңги чечээн биске сунар,
Кадын кыдыр чаяганы — чоргааралым.
Хенче чаштын авыралдыг авазы боор,
Херээженнер мөчангаштың хүндүткелдиг.
Хензиг черге өөрүүр, хөглээр, ырлагылаар,
Хедер сөстен кара баары ажыш кынныр,
Хээрек, уяң эрлер чокта чалгыны чок
Херээженни камнап чоргар, эрес эрлер.

ЭР КИЖИГЕ ЙӨРЭЭЛ

Өөрүшкүм-муңгаралым.
Өртемчейниң даянчыжы.
Өңгүр чечээн сунуп келир.
Өңнүүм болгаш чөленгиижим.
О, эр кижи.
Авайым дег эргелелдиг.
Айыыл келзе, доза турар.
Ээрр ышкаш эрес-кайгал,
Эртине дег эвээш сөстүг,
О, эр кижи.
Оруум айтыр, эде сургаар.
Оглу, кызым чоргааралы,
Эки-бакты деңге чүктээн
Эр эжим дег эртине чок.
О, эр кижи.

Чечекмаа СААЯ.

СУДАЛЫҢ БООП АРТЫП КААР МЕН

Часкы хүнүм оюн эреп, чаагым суйбап,
Чалбырааштыг, чылыы-биле шона бээрге,
Сактыышкыным, бодалдарым улам дендеп,
Саарыгның агымы дег, куттулуп кээр...
Чылдар маңы чурталгамга шууjуп эртип,
Чырыткылыг хүннер ам-даа хөй-даа болза,
Чүгле харын, баштайгы сээң сөглээн сөзүң,
Шүлүктерим сүүзүнү боор чурттавышаан.
Сээң үнүң дыңнаваанда муңгараар мен,
Сеткил дойлуп, сарыннальп уяраар мен,
Хеглүг чаңың, хөнү сының караам орта
Көстүп кээрге, хөрээм безин даңгыжай бээр.
Чажывыстан кады ойнап өскен-даа бол,
Салымывыс каттыштааны хараадачыг.
Бодалдарда чажыт болуп шыгжаттынган
Болчаавысты мөңгежидип ырлап чор мен.
Чырык хүнүм адаан орта чурттап чораш,
Шынны херек, сенден ырап чорбас дээн мен.
Өөрүшкү, кударалды деңге чүктээр,
Өңнүүм болгаш судалың боол артып каар мен.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.
«Мурнакчы» совхозта партком секретары.

ЫНДЫГ КҮШТҮ КАЙЫЫН ТЫВАЙН

Чагааң келди. Чазарыйче
Сагыш-сеткил чагдавады.
Хөңнүм серген, өөртүп келир
Хеглүг сөстер чогун билдим.
Ээлдек, чылыг, маңнай оттуг
Эки-мендэ барын кордаан
Бүзүрелим отчугайы
Бүлүрергеш хөмүрээрди.
Чеже чылын аравыска
Сенчигеш суу доймаан
дээрил...
Маңнайлыг сөс сенден эреп,
Манааным-даа төдүзү чок.
Келген чагаа столумда
Кежээ дургу чытпышаан бо.
Чазар азы часпас бе деп.
Сагыш дүймеп саймаарады.
Кударалды сеңнээн олче
Хүнук, уяң көрүп тур мен.
Ыылыг сеткил соксадып аар.
Ындыг күштү кайыын
тывайн.

Сайлыкмаа КОМБУ.
Башкы.

Тыва чон шаандан тура кызыл-тасты, арбайны, чинге-тарааны тарааш, хоорул, соктап чип чораан. Өремелиг чинге-тарааның, саржаг-биле былгаан арбай далгазынның чаагайы кайы хире ийик. Сонуургаан улус ам кедээден оңу сурагдап тыптынар. Бо национал чемнерни чүгле малчыннар аалындан амзап болур апарган. Тараны канчаар сооддурарын, соктаарын, элгээрин чамдык аныяк-өскен билбес.

Бала, согааш, деспи чүгле музей экспонады болу бербези-биле чанчылчаан бо эдилелдерни чазап кылып, амыдыралга ажыгдаары артык эвес.

ЧУРУКТА: малчын аалдың аалчыларының тарааа соктажып турары.

Оидар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

САЙЫТ КЫЗЫ

Шоодуг

Колдуунда-ла херээженнер ажылдаан ол коллективке үр-даа болбаан мен. Ажылывыс сагышта дег магалыг: хостуг, чай аразында садыгларже маңнааш келир, «арыг чүвени» алыры база хомудал чок. Оон-на ужун боор чиик, шөлээн ажылда дазылы быжыккан, «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок» - деп чугаалап болур хоочуннар-ла колдаан.

Ажылывыстың «хостуундан» бо-ла бөлдүнчү каaптар бис. Ол арада болур-болбас чүвелер дугайында мыжыртканнайндыр «хуралдай» бээривис чаңчыл болу берген.

Херээжен чоннуң сонуургаачалы аайлыг эвес. «Ол ындыг, дуу ындыг, ол көрген» дээн соонда, чугаазы черле төнмес. Оуң хадаан хатка, күштүг чалгыгга-даа дөмей дээри хөөрем чок. Ол «дидир-дидирниң» ужу-бажы тывылбастааш туруптары — ораашкан хендирге дөмей-ле. Баажызы, тывылбас тыаызыктың бирээзи ол-ла болгай.

«Хат чок болза, сиген бажы шимчевес» дээри ышкаш, ол чугаалар хоозун, угка чок-даа болза, шын, меге-даа бол, амыдыралга туружун ээлеп турар болдур ийин. Оюн-баштак, хөк-даа бодаарлар ховар эвес.

Бо удаада «чөвүлел хуралдың» хүн айтырыында мээң дугайымда чугаа болуруң кайын билир ийик мен. Озалдап чеде берген мен. Кирип кээримге, элээн-не маргышкан турлар. Мени көрүп кааш, ыыт чок бардылар.

— Ынчап турбайн бодундан айтырыптыңар даан— деп, бирээзи мындыг.

Мен кайгап, аайын тыппайн, удур кайгап тур мен.

— Долаана, сээн ачаң сайыт бе?— деп кезек болганда дорт-ла айтырдылар.

Ол мени дыка-ла кайгаткан. Дораан харыы бээр харык безин чок болган мен. Бодуүн улустуң уруу-ла болгай мен, мени чүге ынчап бодап турар дээш, бажымга бодалдарым бөөлдендире каапкаш, боларга хоомай харыы бербес деп бодап алган мен. Кочу-даа, адааргал-даа бар кайгаашкынныг карактар менче көрүпкен турган.

— Ийе, мээң ачам сайыт чораан кижи, ам пенсионер, оку таныыр силер бе кай?— деп, шын-на сеткилимден харыылаан кижи болуп, удур айтырдым.

— Ол-дур, силерге мен чугаалап турдум чоп—деп, бирээзи чоргаар чугаалады.

— Ачаңны-даа кайын таныыр ийик бис аан. кеттинериң кончуг боорга, ындыг түннелге келдивис. Эштиңге кеткениң садыгларга чыды безин турбас хептер шежик...

Чаа, ам чугаа билдинген. Оларныы-биле мен сайыт уруу болган мен. Оларнын кыдыра сеткилин чегени-чогени, удур кыжырыыр бодап алдым.

— А мээң авам сайыттың оралакчызы чораан кижи— деп, дүш-даа чок чайганып тур мен.

— Ах! Ох! Кандыг кончуг аас-кежиктиг кижи боор сен! Ындыг улустуң уруу кеттинмеске, кым кеттинерил!

Солуу магадаашкыннар мени улам кылыктандырган.

— Кай силер билбес силер бе, мээң ашаам чоокта чаа сайыт кылдыр дешпий берди чоп! — дээш чоргаарым кончуг оларже көрдүм.

— Кай ындыг бе? Шынап-ла бе?! Онзазын!—деп кайгаашкыннар куттулуп эгеледи.

— Шын, шын! Мен силерге оон-даа солун медээ чугаалап болур мен—деп хөөн түргүледим.

— Чугаала, Долаан, чугаала. Солунун га! — деп, ээрежип-ле турлар.

— Удавас мени депшидер дээнин дыңнадым — дээш ийи быктым дааныпкаш, аай-дедир бастыргыладым.

— Сайытка бе?!—деп харыы угда ышкаш айтырдылар.

Ол «сайыт» деп сөске ынаан, орта чүдүүр чыгыызын ол үелерде кайгап бодаaның турган, база-ла өжегээр харыыладым:

— Ийе!

Улузумнуң дээрбектели берген карактарын көргеш, ам черле катпым туттунар арга чок апарган мен. Мен чааскаан баарым кадыр каттырган, кадайларымда ыыт-даа чок. Кижилерге үн. бээрде даштыкы хевирин, эрге-дужаалын көөр чамдыктар бо кыжырыгны номчааш, чүнү бодаарлар ирги.

Сөөлүнде оюн-баштаамны доозуп, ам-даа бүзүреп турган эштеримге шынын чугааладым:

— Баштактандым ийин. Мээң угумда сайыт кижи-даа турбаан. Кижи бодунга таарыштыр аяныг кеттинери дээрге оон эргезинден хамааарышпас эвес чүве бе? Ажылдап алган соонда, кымдан-даа артык кеттиниипкей-ле, кыстар...

Херээженнер ооң ынчаар төнгенинге таарзынмаан-на хевирлиг болган. Хуралывыстан тарап турувуста, чаңгыс-ла чиңге үн дыңналды: «Шын-на хире».

Раиса ОНДАР.

ЧҮГЛЕ ДҮНЕ АГАР

Чилиде Арика деп хем бар. Ол чүгле дүне агып бадар. Ол хем дыка бичии болгаш ооң суу Андының бажындан агып чыдар. Бо дагның ийинден бүдүн хүн дургузунда эрээн хар суу хемниң агымынга чүгле караңгыда чедер. Дүн дүжерге ол-ла ийден аккан суг чоорту доңа бээр. Хүн хереелдери чайнап кээрге база катап-ла даг ийиниң хары эрип, ол хемни чемгерип кирип тер.

ЧИГИР — БАКТЕРИЯ ДАЙЗЫНЫ

Аргентин эмчилер улуг балыгны чигир экиртиптер болгаш ол бактерияның өзүп көвүдээрин болдурбайн баар шынарлыын тодараткан. Чигир организмде сугнуң активчи шынарын кудуладыр. Бо чорук организмде хоралыг микроорганизмнерниң өзеринге шаптыктыг.

СУГ ҮНҮЖҮНДЕН — КАРТОН

Индонезия эртемденнер тус черниң турум суглуг черлеринде үнүштеринден картон саазын бүдүрериниң технологиязын сүмелээн. Топпа картонну кылып бүдүреринге кургаткан ийи тонна суг үнүжү хереглеттинерин олар шинчилээн.

УЗУН НАЗЫННЫҢ ЧАЖЫДЫ

Запорожье областың Кменно-Днепровтуң чурттакчызы Мария Кирилловна Коренёва 104 харлаан. Ол тараачын өг-бүлеге төрүттүнген. Бүгү амыдыралында ол кодээ ажыл-агыйга ажылдап келген. Узун назын назылазанок, оон амыдыралы берге байдалга эртген. Кончуг аш-чут чылдарда ол төрээн 13 уруундан чарылган. Бодунуң чоок төрелдеринден база. Оглу дайынга мөчээн. Уругларындан чүгле Ольгазы арткан. Ындыг берге байдалга ол таварышса чок. Мария Кирилловна ам-даа омак-серген. Бодунуң узун назынныг болганын доктаамал ажылдап келгениниң болгаш кижилерге эки хамаарылгазының салдары деп тайылбырлаар.

ЭҢ-НЕ УЗУН ҮНҮШ

«Говард Либби» деп аттыг ыяш бар. Ол делегейде эң-не узун ыяш. Ооң бедии 110 метр чедип турар. Ол Калифорния (АКШ) штаттың секвойя сесерлиинде үнүп турар.

УЛУСТУҢ ЫРЛАРЫ

Сарыг бүрү дүжүп турда, Саяк-Шилги
Сайга чыдып, аңдаштангаш, киштээр ийик.
Сарыннальп, хөйнү бодап «кайгал» бодум
Сыгыртыпкаш, сыдым уштай бээр ийик мен.

Күскү доңдак дүжүп турда, Хүрең-Шилги
Хүлге чыдып, аңдаштангаш, киштээр ийик.
Хөйнү бодап, сарыннальп «кайгал» бодум,
Хөөмейлепкеш, көктеттине бээр ийик мен.

«Шын» солуннуң арнынга «Кайгалдар ырызы» деп эгелиг одуруглар номчааш, бистиң салгалывыстың билбези, бо кижилер дугайында шала орайтаан-даа болза, сактыышкын тыптып келгенинге сеткилимден өөрүп ор мен.

«Ол кымнарыл?» деп айтырыгга, кысказы-биле харыылап көрейн. Хөөретпес мен, немевес мен, дыңнааным-биле номчукчулар силерге сонуургадыйн. Чеден хар ажып чораш, «кызылдустаан» даайым өгбелериннен дыңнааның меңээ чугаалаан чүве.

Бистиң чуртувуска, тус амыдыралдыг «Бай-Кара — Уряңхайлар» деп тывалар чурттап чоруур үеде. төре аңдарлып, алыксак-чиксек, даштыкы, иштики, бай дүжүметтериниң тыптып келгени-биле черге лештир, оларның чагыргазынга удур, дарлатканнарның арaзындан, эвээш санныг кижилер ылгалып келгени ол. Бо үе-биле болза, кижилерниң культуразын куду базып келген, чоңну эттеп-эридеп, күштеп-күчүлеп, аарыг халдадып, улустуң ажы-төлүн, алган кадайын хунаап, былаап, эт-хөреңгизин үптеп, аар үндүрүг оңаап келген-биле, дорамчылалдан утаан-сарыылы оттуп, өжээн, килеңи өскүп келген кижилер-дир.

Олар «чыткан хөй тургуспас, чылан карты чуура баспас» кижилер. Чаагай, топтуг-томааныг чаңчылдарны сагып чораап. Эжер-эрес, эриг баарлыг, ак сеткилдиг, салгалынга сартыктыг кижилерге чон «кайгалдар» деп ат берген.

Каржы-хажагай эрии-шаажыдан-даа олар караң шийип чалданмас, кагарга «хак!» дээр, согарга «сок!» дээр, чок болза дургуннай бээр. Ынчангаш «дургуннар» деп нугүл херекке чыгап, оларның амы-тынынга кыжанып-даа турган.

Хүнүң манаар
Хүрең-Шилги
Хүлүг манаан күжүр
бодум.
Шаанче манаар
Чараш-Хүрен
Шаагай манаан ийи
чаагым.

Часкаар чайын эдип орда,
Чаңгыс хектиң үнү чидиг.
Чаваа, ботба шамнап орда,
Чагырыкчы караа чидиг.
Шала күзүн эдип орда,
Шартылааның үнү чидиг.
Шары буга шамнап орда,
Шагаачының караа чидиг.

Чоорту нояннар, байлар чылгычыларын «кайгалдар» деп адай берген. Эки хүлүг аттың хөөнүн өскертип, аразында оорлажып эгелээрниң хомуданчыг. Аътты хаак дег солуп мунуп, аътти оваа дег үүжелеп, хырбачалап чип чоруур шагда оорлас турарын турган. Ынчан «оор-даа болза окталыг, бөрү-даа болза пөрүк» деп үлегер чугаа тывылган. «Кырганын кылыктандырбас, аныяан ажындырбас» деп чаагай чаңчылы-биле хөй ажы-төлдүг, ядыы-түреңги улустуң ийи-чаңгыс малынга хол четпес. Үрелиг, сүттүг малга база дегбес, оорлавас турган.

Аал коданындан ырак одарларга малдарны хоюзупкаш, чыдып калган аскак-бускек, четпестерин дөрт буттуг оорлар-бөрүлер арылдырып чораан болза, а ийи буттуг оорлар аал коданынче шуут кирип, дээр актап көрүп чорааш, харам байларның ирт, серге, аът, шарызын оорлап турган. «Малга буян чедирдим» дээш өргенге, адагашка чүдээш баар деп дыңнааным бо. Амгы оорларның караа көзүлбес болган. Ам эрес-дидим кижини эвес, оор кижини «кайгал» дээр апарган.

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Каа-Хем район.

АЧЫЛЫГ ДҮШ

Оо, чиктиг таварылгалар, дүштер база турар чүве ийин. Дүш дедир боор-даа дижир ышкажыгай. Та, чогум ол дугайын бодум ындыг-мындыг дээр аргам чок, таварышпаан-даа мен. Ынчалза-даа мындыг элдептиг дүш дүжээн мен де.

...Пенсионер кижиде чендечүү боор. Бажыңга чеже олурар, телевизорну чеже кайгаар, чеже чазаныр... Энир чаа, хүннүң чылыы-даа аажок, даштын кушкаштар аңаа өөрүп, мыжыраашканын дыңнаарга, час-даа келди деп ырлашканнар хевирлиг. Кудумчуже үнүп келгеш, ол-бо даглар баштарыныче көрүп, агаар кандыг болурун шинчилеп тур мен оң. Чогум чүнү кылырын-даа аайын тыппаан мен. Үе-шак эрттирерим ол-дур ийин. Ажылдавастаарга, хүн эрттирип ап деп чүвениң шыланчыыы, аа бурган өршээ!

Контораже-ле углаптым. Анаа-ла. Чүнү канчаар боор. Эжик аксында кезек оолдарла каттырышкан, бир-ле чүвени чугаалашкан турлар. оларже-даа кулак салбадым. Бо шагның аныяктары та кыстап турганын, та бо-ла чүү адам кино-чурук көргениин хөөрежип турган чүвелер, кым билир оларны.

Конторага кирип кээримге, бажымга бир-ле чүве чык диди эвеспе оң. Ага, пенсияже үнүп турумда директор бажың аазаан. Ам ийи чыл эрткен. Менден шуут-ла ойлап дезер кижи боор.

Эжиннн чырта тырткаш, бакылаарымга, кижин чаaскаан олур. Бижиттинген-не. Эки-менди солуштувус. Кижим бижиттинимишаан. Ооң ужуражыксавас кижизи келген. Та чүнү бодап олурар кижи. Моон, хайлыг чүведен канчап-чоол адырлып алыр чоор деп байгы-ла бодалы ол болгай аан ооң. Чугааны канчап хөрлээледип алырын бодап, чөдүргүлей каап олур мен.

Даргам ам-на бижиттинип доозупту.

— Че, дыңнап олур мен, кырган — деп бо-ла.

— Чок, чалгаараап, элеңейнип чор мен, оглум. Чүгле анчыы кончуг дүш дүжедим, ындыг дүштү чугаалавас, кижиге дыңнатпас болза багай дээр чүве. Ынчангаш кирип келгенимни ажыглааш, силерге ону хөөрей каалтайн, чүгле... чүгле эпчоксунманар аа. Силерге дорт хамааржыр чүве. Оваарымчалыг чорзуңарза деп бодаарым ол. Дүжүмнүң багы кончуг болду ийин — дээш кудуу көрүп алган олур мен.

Шимээн чок бис. Аксывысче теве тепкен дег аан. Кижимни бодаарымга, харлыга берген ышкаш, чүнү-даа чугаалаарын аайын тыппаан.

Баштак чугаа

— Буруудатпайн-на көрүңер, дүш дедир боор дээр чүве болгай. Ындыг болганда, экизи ол ыйнаан — дидим.

— Чугаалаңар, чугаалаңар. Эртем-билиглиг кижи, бүдүүлүк эвес, дүш-дашка кала бүзүрээр ийик мен аан. Солун-дур харын...

Ол аразында бодум арай эпчоксуна бердим. Барып-барып совхозумнуң директорун өлүр дүжеп алган кижи аан. Че, хамаан, дүүрээн бот. Чугаам эгеледим оң. Дүжүмнү аан.

Бажыңымга аап-саап чүве кылып олурган мен, холум куруг орбас ашак болбас ийик мен бе. Хенертен конторанын аштакчызы Койгунмаа чүгүрүп келди:

— Ирем, күжүр ирем! Ат болган — деп бо-ла.

Арыым изиш диди: — Чүү болду?...

— Солун-оол Соянович хенертен чок апарган-дыр...

Кылып олурган чүвем чайгаар-ла салдынып бады барды.

— Улуг кижи кээп көрүңер деп, улус дилеп тур.

Койгунмааның шак ындыг чугаазын дыңнааш, чүрээм-даа соолаш-ла диди. Өлүрдиргиниң ийи аразында мен... Аныяк кижи... Директор... Дүүн чаа-ла аңаа барып, бажың дугайын чугаалап чордум. Өлүр хире эвес-ле оол чоржук, катпы-хеглүг... Азы? Ынчаар бодааш, аксым туттуңдум. Кижи эндепкен ирги бе дээр бодадым. Пок хайт! Бак бодалдар ырап-ла чорзунам.

Ынча деп бодааш, далаш-биле силерниң бажыңыңарже базыптым.

Богда-ла бо! Бажыңыңарның ишти-даштында улус-даа эндерик. Ыглап-даа турарлар бар. Улус шип-ле шимээн. Таакпылажып-ла турар. Чүрээм ажыш диди. Иштим баксыраачалы аттыг кижи боор мен.

— Улуг кижи бажыңче кириңер-кириңер —деп, улус оон-моон мындыг. Чыларчылбас кире-ле бердим. Кандыг ийик, улуг өрээлдиң ортузунда кызыл хааржакта хөөкүй даргам бо-ла чыдыр, Холдарын шавый тудуп каан. Бургал өршээ, арынларны көөрүмге, биеэги-ле олчаан. Бичии-даа баксыраан чүве чок, апаа удуп чыдар-ла хевээр. Күжүр оглумну, даргамны. Дүүн, кончуг сойлук, мен аан, ону кылыктандырыпкан ирги мен бе, бажыңым дугайында чүмул аан... Чүрээ... бажы...

Кезек када чүнү бодавадым дээр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ооң чок апарганынга мен, бо көк баштыг, кадаң ашак мен, мен аан, буруулуг мен... Чадавас. Хөөкүйнүң меңээ бажың бээр дээнинден бээр 2 чыл эрте берди. Ам-на бажың алзбазым ол-дур. Аазап чораан даргам, ам... ам чок-тур. Өлүмде болчаг бар эвес.

Мону чугаалап олура, даргамче корбээн мен, та канчап олурган кижи. Караам чажы шыдаттынмайн барды. Ынчап турумда, силерниң надайыңар уруг келгеш:

— Хөөкүйнүң силерге бижээн чагаазы бо-дур— дээш, саазын тутсуп берди. Кезек туруп-туруп, оожургап алгаш, даштыгаа үнүп келгеш, шөлээн номчудум оң:— Мен Халбың Халаевичиниң бажың алыр сеп дээш. та кайы хире мегеледим ыйнаан. Ужуражырындан безин эпчоксунар апардым, оя кылаштай бээр-дир мен. Ону ынча дыка мегелээр аргам, харыым чок. Ам чүгле сеглээн сөстү күүседири арткан...

Чүгле ынчалдыр төндүрген болдунар, дарга оглум. Оон ыңай та чүнү бижиир бодаан силер. Меңээ бээр бажыңны шинтпирлептер-ле часкан чордунар ийин... Орта хомудааш, ыглаарым дам барган деңер. Ынчап ыглап чыдырымда, хөрээмче бир-ле кижи улдап турар. Оттуп кээп-тир мен.

— Чаш уруглар-биле домей, кускуннап ыглап чыдар ашак сен. Албыстай бердиң бе? — деп, кадай бо-ла кончуттунду.

Па, амыраарымны чүү дээр силер. Ам чаа-ла дүжеп чытканым херек кырында эвес, апаа... апаа дүжүм болган-дыр...

Мен-даа чугаам доостум. Кезек болгаш даргамче көрдүм.

Кижим ыыт чок. База-ла соңга дужунда теректерде кушкаштар-ла мыжырашты-лар.

— Элдеп-ле дүш-түр, акым. Барып-барып мени ынчаар дүжээр... Кырганнарның дүштү дедир боор дээрин бодаарга, мен ам узун назылыг боор ышкажым чүл але? — дидир.

— Буруңгу улустуң чугаазында утка-ла бар болдур ийин — деп даргамны оожургадырым бодадым.

Оон ам бодумну кээп каргап эгеледим, иштимде аан. Чүге-ле мелегейим ходелип, шак ындыг дүш дүжээнимни аңаа төөгүлей бээрим ол ийик. Аксы дөспес эвес. Чүмүл аан, кулугурнуң, кырган сойлуктуң!

Эпчоксунар деп чүвемни. Ана эжик ырак. Ам канчаар, чөдүрген кижи болуп, күдүйүпкеш, ыңай-ла болдум.

— Олуруңар, олуруңар — деп, даргам чугаалаттыныш чыдып калды.

...Каш хонганда, конторадан мени келдирткен болган. Коргар дег чүвемни, та чүге. Ам канчаар, бичии оолдар эвес, ашак кижи. Барым-на, Аа богда! Чаа бажың алыр дугайында бижикти комиссия даргазы тудускан чоор. Амырап-даа, эпчоксунуп-даа пат болган мен ийин. Ынчанган-дыр ийин, эр-оол.

Делгер САЛЧАК.

ТВ

МАРТ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Объектив. 9.05 Авам, ачам база мен. 9.35 «Чуртта, Чер!». 10.35 «Бурда Моден сүмелеп тур...» 11.10 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Өлүм архиви». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (ГДР). 12.40 «Аннар цириги». 13.25 «Партнер». Коммерция медээчизи. «Файнэншл Таймс» солуннуң экономиктиг тайылбырлакчылары-биле ужуражылгазы. 13.55 «Пи» демдек адаа-биле. Эртем-тайылбырлыг программаларның арыннарындан. 14.55 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. Сенегал телевидениениң аас чогаал программазы. 15.30 Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле Күркомнуң даргазы В. И. Щербаков-биле ужуражылгазы. 16.30 «Ойна, гармоны!». 17.45 «Делегей панорамазы». 18.30 «Ойна, гармоны!». 19.25 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 19.30 «Исчи». Ф. Купериниң чогаалы ёзугаар уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телескоп. 22.00 «Шупту сылдыстар». Киноконцерт. 22.45—00.50 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда».

ИИЙИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Тайга ээзи». Уран-чечен фильм. 9.35 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Туркменияның кодээ ажыл-агыйының нарын айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.55 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 11.00 Видеоблок. «Улусчу чогаадылга». 13.00 «Оглуң чок келбе». Уран-чечен фильм. 14.20 Барымдаалыг фильм. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Арена. 18.00 Орус чугаа. 18.30 «Үе». 19.00 «Орган залында». 19.35 «Уралгеология-1990 чыл» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 21.00 Латвия ССР-ниң Күртелерадиозу. «Риганың Домск дуганы». 21.30 П. Джакотти. «Херектенниң өг-бүлези». Фильм-шии. 23.40 — 00.55 Дүвеки сеанс. «Англи вальс». Уран-чечен фильм.

КИНО

МАРТ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Тояанчы болгаш куу куш» (КУР) 9.10, кинолар чыындызы 11.10, «Меге даңгырак» (Индия, 2 сериялыг) 12.30, 18.40, «Федор Кузькинниң амыдыралындан» (2 сериялыг) 15.20, Видеозалга: «Итали ёзу-биле оглениишкин» 11.00, 13.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сери соңгазындан коргудар хоютку» 9.00, 14.00, 15.50, «Сервантц делгерезин!» 10.50, «Чаан сөөгүнден кылган бөрт каасталгазы» 12.30, «Ак сөөк» 17.40, 21.30, «Зита болгаш Гита» (2 сериялыг) 19.20, Видеозалга: «Пингвин төлү Лолонуң ужуралдары» 11.00, «Согдианадан келген уруг» 12.00, «Төрээн төлү» (2 сериялыг) 17.00, «Өжээн негээшкини болгаш хоойлу» (2 сериялыг) 14.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бичии уруг адазын дилеп чоруур» 12.00, «Хосталганың дүлгүүрү» (2 сериялыг) 13.50, 16.30, 19.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Башкарыкчының ужудуушкуну» 10.00, 13.40, «Ынакшаан эр кижи» (Франция, 16 хар четпээннер кирбес) 11.50, «Крокодил Данди-2» (16 хар четпээннер кирбес) 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне агаарның температуразы 9—14, чамдык черлерге 11—16 градус соор. Хүндүс 6—11, чамдык черлерге 0—5 градус чылыыр.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне 6—8 градус соор, хүндүс 8—10 градус чылыыр.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 396. ТС—00275.